EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ'NÜN
KURULUŞUNUN 30. YILI ANISINA

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

2-3 ARALIK 2022 İZMİR

BİLDİRİ TAM METİN KİTABI

ARKEOLOJİ – SANAT TARİHİ – TARİH – ULUSLARARASI İLİŞKİLER

EDİTÖRLER
Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih SANSAR
Doç. Dr. Aygül UÇAR
Dr. Öğr. Üyesi Aytekin ERDOĞAN

CİLT 3

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ'NÜN KURULUŞUNUN
30. YILI ANISINA

Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu

Bildiri Tam Metin Kitabı

3. CİLT: ARKEOLOJİ – SANAT TARİHİ – TARİH – ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Yayın Yönetmeni: Muhammet Özcan

Editörler: Dr. Öğr. Üyesi M. Fatih Sansar – Doç. Dr. Aygül Uçar – Dr. Öğr. Üyesi Aytekin Erdoğan

Dizgi ve Mizanpaj: Emre Uysal

Kapak Tasarım: Arş. Gör. Ali Balcı

ISBN: 978-625-8190-65-6

Asos Yayınevi

1. Baskı: Aralık 2022

Adres: Çaydaçıra Mah. Hacı Ömer Bilginoğlu Cad. No: 67/2-4/MERKEZ/ELAZIĞ

E-Mail: asos@asosyayinlari.com

Web: www.asosyayinlari.com

İnstagram: https://www.instagram.com/asosyayinevi/

Facebook: https://www.facebook.com/asosyayinevi/

Twitter: https://twitter.com/Asosyayinevi

EGE ÜNİVERSİTESİ TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ'NÜN KURULUŞUNUN 30. YILI ANISINA

ULUSLARARASI

TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER SEMPOZYUMU

2-3 ARALIK 2022

İZMİR

BİLDİRİ TAM METİN KİTABI

EDİTÖR

DR. ÖĞR. ÜYESİ M. FATİH SANSAR – DOÇ. DR. AYGÜL UÇAR

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ERDOĞAN

E-ISBN

978-625-8190-65-6

ASOS YAYINLARI

ARALIK 2022

İZMİR

SEMPOZYUM PROGRAMI

https://bit.ly/EgeTDAE-Program

SEMPOZYUM WEB SİTESİ

https://www.tdaesosyalbilimlersempozyumu.com/

DÜZENLEME KURULU BAŞKANI

PROF. DR. NADİM MACİT

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü, Türkiye

DÜZENLEME KURULU

PROF. DR. ALİMCAN İNAYET

Ege Üniversitesi, Türkiye

PROF. DR. NIHADA DELIBEGOVIĆ DŽANIĆ

Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek

PROF. DR. VEFA KURBAN

Ege Üniversitesi, Türkiye

DOÇ. DR. ATIF AKGÜN

Ege Üniversitesi, Türkiye

DOÇ. DR. AYGÜL UÇAR

Ege Üniversitesi, Türkiye

DOÇ. DR. HİCRAN MİRZAYEVA

Azerbaycan Emek ve Sosyal Münasebetler Akademisi, Azerbaycan

DOÇ. DR. İBRAHİM ŞAHİN

Ege Üniversitesi, Türkiye

DOÇ. DR. PINAR FEDAKÂR

Ege Üniversitesi, Türkiye

DOÇ. DR. SONER YILDIRIM

Prizren "Ukshin Hoti" Üniversitesi

DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDULLAH ÜSTÜN

Ege Üniversitesi, Türkiye

DR. ÖĞR. ÜYESİ M. FATİH SANSAR

Ege Üniversitesi, Türkiye

Dr. TİMUR B. DAVLETOV

Türksoy

ARAZ ASLANLI

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası, Azerbaycan

ONUR KURULU

PROF. DR. NECDET BUDAK
Ege Üniversitesi Rektörü, Türkiye
PROF. DR. AHMET VECDİ CAN
Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü, Kuzey Makedonya
PROF. DR. AKHMED REYMOV
Karakalpak Üniversitesi Rektörü, Özbekistan
QULU NOVRUZOV
Azərbaycan RespublikasıDövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası Rektörü, Azerbaycan
QARAŞOV HÜSEYN TAPDIQ OĞLU
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, Azerbaycan
ZAFER QAZENFER OĞLU KURBANOV
Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi Rektörü, Azerbaycan
DOÇ. DR. SAMEDİN KRRABAJ,
Prizren "Ukshin Hoti" Üniversitesi Rektörü, Kosova
SULTAN RAEV
Türksoy Genel Sekreteri, Türkiye
E. PROF. DR. FİKRET TÜRKMEN
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Kurucu Müdürü, Türkiye

BİLİM KURULU

PROF. DR. ABDULLAH SOYKAN
Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ABDULLAH TEMİZKAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ABİDİN TEMİZER
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. AHMET ÖZGÜR GÜVENÇ
Atatürk Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ALAATTIN AKÖZ
Selçuk Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ALİ DUYMAZ
Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ALİ EROL
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ALİ YAKICI
Gazi Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ALEKSANDAR KADIJEVIĆ
Belgrad Üniversitesi, Sırbistan
PROF. DR. AZAMAT ZİYO
Özbekistan Tarih Enstitüsü, Özbekistan
PROF. ANATOLİY ALEKSEYEVİÇ BURTSEV
M. K. Ammasov Kuzey Doğu Federal Üniversitesi, Rusya Federasyonu

PROF. DR. ANISORA POPA
Galaţi "Dunărea De Jos" Üniversitesi, Romanya
PROF. DR. BEKİR KOÇLAR
Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. BURUL SAGINBAYEVA
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan
PROF. DR. CABBAR İŞANKUL
Özbekistan Bilimler Akademisi, Özbekistan
PROF. DR. EMINA BERBIĆ KOLAR
Osıjek Josıp Juraj Strossmayer Üniversitesi, Hırvatistan
PROF. DR. HAKKI ÇİFTÇİ
Çukurova Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. HALİL İBRAHİM ŞAHİN
Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. HASAN BABACAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. HAŞİM AKÇA
Çukurova Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. İBRAHİM ATİLLA ACAR
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. İBRAHIM SERBESTOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. JEENBEK ALYOV
Manas Üniversitesi, Kırgızistan
PROF. DR. MARUFCAN YOLDAŞEV
Özbekistan Devlet Sanat Ve Medeniyet Enstitüsü, Özbekistan
PROF. DR. MEHMET TEMİZKAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. METİN EKİCİ
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. MIRZAHAN EGAMBERDİYEV
Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Kazakistan
PROF. DR. MUHARREM KASIMLI
Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
PROF. DR. MUHTAR İMANOV
Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Azerbaycan
PROF.DR. MUSTAFA ARSLAN
Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. MUSTAFA MUTLUER
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. MUSTAFA FEDAİ ÇAVUŞ
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye

PROF. DR. MÜBARİZ SÜLEYMANLI
Azerbaycan Devlet Medeniyet Ve İncesanat Üniversitesi, Azerbaycan
PROF. DR. NASİRCAN ULUKOV
Namangan Devlet Üniversitesi, Özbekistan
PROF. DR. NESRİN DEMİR
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. NIHADA DELIBEGOVIĆ DŽANIĆ
Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek
PROF. DR. OSMAN KARATAY
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. OSMAN KÖSE
Mıllı Savunma Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ŞAKİR İBRAYEV
Avrasya Millî Üniversitesi / Kazakistan
PROF. DR. TÜRKAN ERDOĞAN
Pamukkale Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. YÜKSEL AKAY UNVAN
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
PROF. VASİLİY VASİLYEVİÇ İLLARİONOV
M. K. Ammasov Kuzey Doğu Federal Üniversitesi, Rusya Federasyonu
PROF.DR. VAQİF SULTANLI
Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaycan
PROF. DR. VEFA KURBAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. VLADİMİR POLYAKOV
Yakubov Kırım Mühendislik Ve Pedagoji Üniversitesi, Kırım
PROD. DR. ZAKİR AVŞAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ZAFER GÖLEN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ
Ege Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. ALINA BEATRICE CHEŞCĂ
Galaţi "Dunărea De Jos" Unıversitesi, Romanya
DOÇ. DR. BANU TANRIÖVER
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. BAKHİTBAY PALVANOV
Berdak Karakalpak Devlet Üniversitesi, Özbekistan
DOÇ. DR. BİLAL YILDIRIM
İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi
DOÇ. DR. BURAK GÖKBULUT
Yakın Doğu Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
DOÇ. DR. DİLNUR KASIMOVA
Almatı Süleyman Demirel Üniversitesi, Kazakistan

DOÇ. DR. DIMITAR V. ATANASSOV
Bulgaristan Bilimler Akademisi, Bulgaristan
DOÇ. GAVRİL GRİGORYEVİÇ TOROTOYEV
M. K. Ammasov Kuzey Doğu Federal Üniversitesi, Rusya Federasyonu
DOÇ. DR. GULNAZ YAGAFAROVA
Ufa Federal Araştırma Merkezi, Başkurdistan/Rusya Federasyonu
DOÇ. DR. HARUN ŞAHİN
Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. HASAN UÇAR
Ege Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. JAZİRA AGABEKKIZI
Nazarbayev Üniversitesi, Kazakistan
DOÇ. DR. KAKACAN JANBEKOV
Türkmenistan
DOÇ. DR. MARIJAN PREMOVI
Karadağ Üniversitesi, Karadağ
DOÇ. DR. MERİÇ ERASLAN
Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. MUSTAFA GÜLTEKİN
Gaziantep Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. MUSTAFA YENİASIR
Yakın Doğu Üniversitesi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
DOÇ. DR. MUVAFFAK DURANLI
Ege Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. NAZIM CAFERSOY
Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, Azerbaycan
DOÇ. DR. NEVRİYE AHMEDOVA ÇUFADAR
Şumen Piskopos Konstantin Preslavski Üniversitesi, Bulgaristan
DOÇ. DR. OQTAY QULİYEV
Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (Unec), Azerbaycan
DOÇ. DR. REYHAN HABİPLİ
Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan
DOÇ. DR. RUHİ İNAN
Balıkesir Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. RUSLAN ARZİYEV
Abay Pedagoji Üniversitesi, Kazakistan
DOÇ. DR. SERDAN KERVAN
Prizren "Ukshin Hoti" Üniversitesi
DOÇ. DR. TELMAN NUSRETOĞLU
Hazar Üniversitesi, Azerbaycan
DOÇ. DR. YILMAZ ÖZKAYA
Ege Üniversitesi, Türkiye
DOÇ. DR. XHEMİLE ABDİU
Tiran Üniversitesi, Arnavutluk

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYTEKİN ERDOĞAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ FERAH TÜRKER
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET FATİH SANSAR
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEMİSH SYULEYMAN
Şumen Episkop Konstantin Preslavski Üniversitesi Bulgaristan
DR. ÖĞR. ÜYESİ MERTCAN AKAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMET ŞEN
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ NAGİHAN BAYSAL
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ RÜÇHAN BUBUR
Ege Üniversitesi, Türkiye
DR. ÖĞR. ÜYESİ YAROSLAV PYLYPCHUK
Dragomanov Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Ukrayna
DR. ÖĞR. ÜYESİ OMİD SHOKRİ
George Mason Üniversitesi, ABD
DR. HASAN BELLO
Albanoloji Çalışmaları Enstitüsü, Arnavutluk
DR. HİGASHİTOTSU KUTLUK
Kagoşima Uluslararası Üniversitesi, Japonya
ÖĞR. GÖR. FERRUH MUHAMMED OĞLU RAHİMLİ
Azerbaycan Devlet Tarım Üniversitesi, Azerbaycan

SEKRETARYA

DR. ÖĞR. ÜYESİ M. FATİH SANSAR
Ege Üniversitesi, Türkiye
ÖĞR. GÖR. KENAN DOĞAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. SEÇİL ÖRAZ BEŞİKÇİ
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. ŞİMA DOĞAN BALCI
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. ALİ BALCI
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. GÖKÇE EMEÇ YÜCESOY
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. RECEP EFE ÇOBAN
Ege Üniversitesi, Türkiye
ARŞ. GÖR. ŞENGÜL AYGÜMÜŞ
Ege Üniversitesi, Türkiye

İÇİNDEKİLER - CONTENTS

Eski Smyrna (Bayraklı) Klasik Dönem Konutlarına İlişkin Yeni Veriler 1

Herakleia Salbake Antik Kenti'nin Turizme Kazandırılması 8

Altay Bölgesindeki Üç Kanatlı Göktürk Dönemi Ok Uçlarının Dijital Rüzgâr Tüneli Simülasyonu Sonuçlarına Dair Görüşler 14

Antik Çağ Ekonomisi Üzerine Yaklaşımlar: Metot ve Model..... 22

SSCB Dönemi Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerinde (1960-1980) Müziksel Bir Köprü: Niyazi Tağızade 31

Establishment of A Sustainable National Creative Team In Karakalpak Theater Art: Problems And Their Solutions 37

Anadolu ve Balkan Kültürünün Aktarımında Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin Rolü.... 41

Çankırı Kasım Bey Cami Haziresindeki Mezar Taşları..... 50

Yabancı Seyyahların Gözünden 18-19. Yüzyıllarda Antalya..... 79

Aydın-Kuşadası'nda Yeni Tespit Edilen Bir Osmanlı Çeşme Kitabesi..... 88

Erken Cumhuriyet'in Ulus İnşasında Bir Figür: Afet İnan..... 97

Türk Tarihindeki Son Şanlı Zafer: 8 Kasım 2020 Şuşa..... 114

"Üç Tarz-i Siyaset" Eseri Nazarında Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Siyasetine Bakmak 126

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Kırım'a Yansımaları 133

Memurîn Gazetesi Ekseninde Belge Yöneticilerinin Niteliklerine Dair Bir Araştırma Denemesi 151

Antik Kaynaklar Işığında Tarihin Savaşçı Kadınları: Amazonlar 164

I., II., III. ve IV. Haçlı Seferlerine Katılan Toplum Tabakaları 173

Bir Bulgar Müverrihi Olarak Marcellinus Comes ve Kroniği..... 194

Kuzey Azerbaycan'ın Milli Mücadele Sürecinde Kaçak Hareketi'nin Rolü 205

Karabağ Savaşında 10 Kasım 2020 Beyannamesi ve Uygulanışı..... 211

19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Türkistan Coğrafyasında Görülen Hastalıklar..... 221

Ankara Savaşı'na Giden Süreçte Tokat Şehrinin Konumu ve Güzergâhın Savaşın Seyrine Etkileri..... 231

Fırtına Öncesi Sessizlik: Hunlar ve Gotlar 245

Türk Dünyası'nda Tarihi ve Kültürel Birlikteliğin Önemli Bir Göstergesi Olarak Bayraklar: 15 Özerk Türk Cumhuriyeti Örneğinde Bir İnceleme..... 253

Unutulmuş veya Unutulmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Meslekleri İcra Eden Ustaların Karşılaştıkları Sorunlara Dair Bazı Tespitler: Muğla Kent Merkezi Örneği 284

Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt..... 313

1323 Yılı Memlûk – İlhanlı Antlaşmasının Netice ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme..... 331

Dördüncü Yıldönümünde İzmir'in Yunan İşgalinden Kurtarılışı ve İkinci Süvari Fırkası 338

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Transkafkasya'da Milliyetler Meselesi: Savaş ve Devrim Yıllarında Türkler, Gürcüler ve Ermeniler Üzerine Notlar..... 347

II. Meşrutiyet Döneminde İşçi Hareketleri ve Grevler Hakkında Bazı Tespitler 362

I. Menderes Hükümet Programına Karşı, Demokrat Parti Meclis Grup Toplantısında Ortaya Konulan Muhalefet..... 373

Sürgünden Hükümdarlığa: Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107) 395

1921 Yılına Kadar Olan Süreçte Bakü Petrolleri ve Ahıska Türkleri..... 406

Türkiye'nin Büyük Stratejisi? Türk Devletleri Teşkilatı ve Türkiye'nin Rolü..... 412

Kosova'nın Avrupa Birliğine Üyelik Süreci Ve Gelecek İnşası 418

Küresel Enerji Krizinin Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Türk Dünyası Jeopolitiğine Olası Etkileri..... 428

Avrupa Birliği'nin (AB) Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) Bağımlılığı ve Ukrayna Krizi 443

Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye'nin Türk Devletlerine Yardımları 454

İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Faktörü..... 464

Çin'in Enerji Yatırımları; Özbekistan ve Kazakistan Örnekleri 478

Lübnan`daki Ermenilerin Diaspora Faaliyetlerinin Türk Dünyasına Etkileri 497

Zengezur Koridoru`nun Türk Dünyası`nın Güç Merkezi Olması Açısından Jeopolitik Önemi 508

Anşa Bacılılarda Kültürel Hayat 521

Presentation ID / Sunum No= 398

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Eski Smyrna (Bayraklı) Klasik Dönem Konutlarına İlişkin Yeni Veriler

Dr. Öğretim Üyesi Aytekin Erdoğan

Ege Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0001-5304-2798

Özet

Smyrna (Bayraklı) antik kentinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan ve E. Akurgal tarafından M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen çok sayıda konut bulunmaktadır. Daha sonraki kazı çalışmaları sırasında da höyüğün farklı bölümlerinde aynı döneme tarihlenen başka yapılarda ortaya çıkartılmıştır. E. Akurgal yayınlarında kendi dönemine ilişkin ortaya çıkartılmış olan Klasik Dönem yapılarını gösteren bir topografik plan yapmıştır. Kendisi M.Ö. 4. yüzyılda yapılmış olduğunu belirttiği bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler içeren kapsamlı bir yayının hazırlandığını belirtmiş, ancak bugüne kadar bu konuda bir yayın gerçekleştirilmemiştir. Bugün gerek arazide yapılan incelemelerde, gerekse yapılardan ele geçen malzemeler üzerinde yapılan çalışmalarda, Klasik Döneme tarihlenen bu yapılara ilişkin ayrıntılı bir çalışma yapılması gerektiği görülmektedir. Bu gereklilik Prof. Dr. O. Bingöl tarafından ve 2012 yılında yayınlanan Eski-Smyrna ve Magnesia adlı makalesinde açıkça belirtilmektedir. Klasik Dönem'e ait konutlara ilişkin bazı tartışmalar, Klasik Dönem konut mimarisi ve kent planlaması konusunun ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte Klasik Dönem açmalarında M.Ö. 5. yüzyıla ait buluntuların olmasına karşın, mimari kalıntıların M.Ö. 4. Yüzyıla konutlara ait olduğunun belirtilmesi, kentin M.Ö. 5. yüzyılının yeniden incelenmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Klasik Dönem M.Ö. 5. yüzyıl ve M.Ö. 4. yüzyılı kapsayan iki yüzyılı kapsayan bir süreçtir. Bu süreç içerisinde kentte bulunan ve M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen konutların gerçekten bu dönemde mi inşa edildikleri, yoksa bu yapıların M.Ö. 5. yüzyılda inşa edilmiş ve bir sonraki yüzyılda kullanılmaya devam edilmiş oldukları gibi yeni sorular karşımıza çıkmaktadır. Çalışma sonunda söz konusu yapıların sahip olduğu planlar, yapıların kent planı içerisindeki yeri, konutlardan ele geçen söz konusu döneme ait buluntular ve son olarak kentin nasıl bir yerleşime sahip olduğu gibi söz konusu döneme ilişkin ayrıntılı bilgiler ilk kez bilim dünyasına sunulacaktır.
Anahtar Kelimeler: Smyrna, Konut, Prostas, Klasik Dönem, Oikos

New Data on Classical Period Houses in Old Smyrna (Bayraklı)

Summary

There are many houses dating back to the 4th century BC by E. Akurgal which were unearthed during the excavations in the ancient city of Smyrna (Bayraklı). During the subsequent excavations, other structures dating to the same period were unearthed in different parts of the mound. E. Akurgal made a topographic plan showing the Classical Period structures unearthed in his publications. He stated that a comprehensive publication was prepared containing detailed information about these structures,

which he stated to have been built in the 4th century, but no publication has been made on this subject until now. Today, it is seen that a detailed study should be done on these structures dated to the Classical Period, both in field studies and in the studies on the materials recovered from the buildings. This requirement is clearly stated by Prof. Dr. O. Bingöl and in his article Old-Smyrna and Magnesia published in 2012. Some discussions on the residences of the Classical Period necessiated a detailed reconsideration of the Classical Period housing architecture and urban planning. However, in the Classical Period trenches, although there are finds from the 5th century BC, the architectural remains date back to the 4th century BC. It reveals that the 5th century finds of the city should be re-examined. The Classical Period is a process that spans two centuries, covering the 5th and 4th century BC. In this process, the houses dated to the 4th century BC should be examined about their construction date; were these structures really built in the 4th century BC, or were they built in the 5th century BC and continued to be used in the 4th century BC? At the end of this study, the plans and locations of these houses, the finds obtained from them and detailed information about the settlement of the city will be presented to the scientific world for the first time.

Keywords: Smyrna, housing, Prostas, Classical Period, Oikos

Eski Smyrna (Bayraklı) antik kenti, İzmir ili Bayraklı ilçesinde, Yamanlar Dağı'nın Bornova Ovası'na bakan eteğinde, Tepekule adında alçak ve küçük bir tepe üzerinde yer almaktadır (Resim 1-2).[1] Antik çağda denize kıyısı bulunan kent, bugün kıyı çizgisinden oldukça içeride kalmaktadır. Kentte uzun yıllar süresince farklı bilim insanları tarafından kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu kazı çalışmaları Smyrna'da yerleşimin M.Ö. 3. Binden itibaren başladığını göstermektedir.[2] Kent kesintisiz olarak Klasik Dönemin sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Hellenistik Dönemde ise Smyrna antik kentinin Kadifekale eteklerindeki yeni yerine taşındığı hem arkeolojik verilerle, hem de antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilerle kanıtlanmıştır.

Smyrna'da ilk sistemli kazılar 1948-1951 yıllarında Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. John Manuel Cook başkanlığında gerçekleştirilmiştir.[3] Bu dönem kazıları daha çok kentin topografik olarak daha yüksekte kalan kuzeyinde yapılmış, çalışmaların sonunda bu bölgede bir grup oda ortaya çıkarılmıştır. İkinci dönem kazı çalışmaları 1966-1992 yılları arasında E. Akurgal başkanlığında devam etmiştir. Bugün yüzeyde görülen yapıların çok büyük bir bölümüne ikinci dönem kazı çalışmalarının sonucunda ulaşılmıştır. Üçüncü dönem kazı çalışmaları 1993-2012 yılları arasında Prof. Dr. Meral Akurgal başkanlığında gerçekleştirilmiştir.[4] Bu dönemde daha çok kentin doğu ve güneyinin çeviren sur ve bu surun dışında kalan alanlarda çalışmalar yapılmıştır. Son dönem kazı çalışmaları ise 2014 yılında Prof. Dr. Cumhur Tanrıver başkanlığında başlamış olup, birçok sektörde farklı ekiplerce sürdürülmektedir.[5]

Kazı çalışmaları Klasik Dönem yerleşiminin oldukça geniş bir alana yayılmış olduğunu ve bu yerleşimin içerisinde çok sayıda konutlarının yer aldığını göstermektedir (Resim 3).[6] Athena Caddesi ile bu caddenin kuzeyinde ve güneyinde yoğunlaşan çok sayıda Klasik Dönem konutlarına ait kalıntılar bugün arazi üzerinde görülebilmektedir (Resim 4). Kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan bu konutların bir bölümü ise erken yıllarda yapılan kazı çalışmalarının sonucunda daha alt kültür tabakalarına ulaşmak amacıyla kaldırılmıştır. Ayrıca kazı çalışmaları birçok mimari kalıntıyı ortaya çıkarmış olmasına karşın, konutların sadece bir bölümünün tam planları bellidir. Özellikle kentin doğu, güneydoğu ve batısında kalan alanlarda kazı çalışmaları tamamlanmadığı için buradaki konutların tam planlarını elde etmek mümkün olmamıştır. Fakat söz konu kalıntılar Klasik Dönem yerleşiminin oldukça geniş bir alana yayıldığını göstermesi açısından önem taşımaktadır.

1930 yılında başlayan ve aralıklı olarak günümüze kadar devam eden kazı çalışmaları sırasında kentin en geç dönemi olan Klasik Dönem yerleşimine ait çok sayıda konut ortaya çıkartılmıştır. Bu konutlar kentin özellikle kuzey ve kuzey batısında daha yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu

[1] Tanrıver vd. 2017, 95.
[2] Erdem-Tanrıver 2016, 1-9.
[3] Akurgal 1983, 49-51, Abbildung 33.
[4] Akurgal 2012, 127-128.
[5] Tanrıver vd. 2017, 95-114.
[6] Akurgal 1993, Şekil 19.

dönemde inşa edilmiş tüm konutların bitişik olarak yapılmış, her birinin kendisine ait avlusu olan, farklı oda sayısına sahip plana sahip oldukları görülmektedir. Bu konutları kentin yaklaşık ortasından geçen ve kazıcılar tarafından Athena caddesi olarak isimlendirilen doğu-batı doğrultulu cadde kuzey ve güney olmak üzere iki ayrı bölgeye ayırmaktadır. Konutlar aynı zamanda kuzey-güney doğrultulu sokaklar ile ayrılmakta ve konut girişleri bu sokaklara açılmaktadır.

Athena caddesinin kuzeyinde ortaya çıkartılan M.Ö. 4. yüzyıl yapılarının yalnızca batıda olan örnekleri bugün yüzeyde görülebilmektedir (Resim 4). E. Akurgal burada özellikle tam planı ortaya çıkartılmış olan, konumları ve yapıları nedeniyle önemli olduğunu belirttiği 3 ayrı ev yapısından bahsetmektedir.[1] Bu yapılardan Athena caddesinin hemen bitişiğinde yer alan Kral (Yönetici) Evi (Resim 5), ortadaki Toplantı evi, en kuzeyde olanı ise farklı bir ev yapısı olarak tanımlanmıştır. Bunların dışında söz konusu evleri doğudan sınırlayan sokağın hemen doğu bitiminde bir bölümü korunmuş olan bir ev yapısının odaları bulunmaktadır. 1992 yılı planında görülen, ancak bugün yerinde olmayan yaklaşık yirmiye yakın ev kalıntısı daha ortaya çıkartılmıştır. Bütün bu yapılar M.Ö. 4. Yüzyılda Athena tapınağının kuzeyinin evlerle kaplı olduğunu göstermektedir.

Klasik Dönemde kentin yerleşim planına ait veriler yine konutların daha yoğun olduğu kuzey bölümde karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgede doğu-batı doğrultulu Athena Caddesi ve buna bağlanan 5 sokak bulunmaktadır (Resim 3). Sokaklar arasında kalan bölümler konutların yer aldığı insulaları oluşturmaktadır. İnsulalar içerisinde yer alan konutlar ortak duvarlarla birbirine bağlı ve bitişik bir düzen içerisinde inşa edilmiştir. Kentte tam planları belli olan yapılar içerisinde avlulu konutlar ile birbiri ardınca sıralanan odalardan oluşan yapılar bulunmaktadır. İnsulaların boyutları ve formu konut planlarında bir standart uygulamaya izin vermemektedir. Avlulu konutlar, bir avlu ve avlunun etrafına düzensizce yerleştirilmiş farklı sayılarda odalardan oluşmaktadır. Yüzölçümleri birbirinden farklıdır. Ayrıca konutların insulalar içerisine yerleştirilişinde de bir standart uygulama yoktur. Her bir konut farklı sayıda odaları, odaların boyutları, avlu sayılarındaki farklılıklar nedeniyle birbirine benzememektedir. Bu nedenle Klasik Dönem'de Batı Anadolu ve Kıta Yunanistan'da görülen prostas tipli konutlardan farklı özelliklere sahip olduğu görülmektedir.[2] Konut olarak nitelendirilemeyen ve yan yana sıralanan odaların ise bir ticari işleve sahip bir bölüm ya da işlik olması mümkündür.

E. Akurgal Klasik Dönemde inşa edilmiş bu konutların daha çok M.Ö. 4. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir.[3] Son yıllarda Athena Caddesi'nin kuzey ve güney bölgesinde yapılan yeni çalışmalarda ortaya çıkartılan aynı dönem konutlarından elde edilen sonuçlarda E. Akurgal'ın söylemleriyle paralellik göstermektedir. Son yılarda yapılan çalışmalarda ele geçen seramik buluntular ağırlıklı olarak bu konutların inşa tarihleri olan M.Ö. 4. Yüzyıla tarihlenmektedir (Resim 4). M.Ö. 5. yüzyılda kentin yerleşim planı ve bu yerleşim planı içerisinde yer alan konutlara ilişkin veriler ise son derece azdır.

E. Akurgal dönemi kazıları sonrasındaki yeni çalışmalarda kazılan alanlarda da M.Ö. 4. Yüzyıla ait yapıların ortaya çıkartılmış olması, höyüğün belki de tamamı üzerinde bu yüzyılda bir yapılaşmanın söz konusu olduğunu göstermektedir. M.Ö. 4. Yüzyıl yapılarında ağırlıklı olarak daha önceki dönemlere ait olan yapılardan alınan malzemeler kullanılmıştır. Bu nedenle duvarların işçiliği çok özenli değildir ve farklı şekillere sahip bloklar dikkati çeker. Duvarlar da iç ve dış yüzeylerde genelde daha büyük boyutlu ve düzgün yüzeyli bloklar kullanılmıştır. Bazen bu büyük blokların duvarın köşelere yakın bölümlerinde daha fazla kullanılmış oldukları da görülür. Bloklarda dörtgen, yamuk ve şekilsiz bloklar kullanılmıştır. Büyük blokların aralarında daha küçük blokların kullanıldığı, iç dolgu olarak küçük taş parçalarıyla birlikte toprak harç kullanıldığı görülmektedir. Bazı bölümlerde son derece düzgün blokların yine düzenli bir şekilde yerleştirildiği duvar örneklerine de rastlanır. Odaların tabanında sıkıştırılmış toprak bulunmaktadır. Avlular ise düzgün kaplama taşlarla döşenmiştir. Aynı kaplama taşların giriş ve girişin devamındaki koridorlarda da kullanıldığı görülür. Yine giriş, koridor ve avlularda çatılardan akan suyun tahliyesi için kanallar yapılmıştır.

Sonuç olarak bugün yüzeyde görülen ve M.Ö. 4. Yüzyılda inşa edilmiş olan yapılar E. Akurgal'ın 1992 yılı planı ile büyük oranda uyumludur. Klasik Dönem konutları üzerinde yapmış olduğumuz yeni dönem çalışmaları bu nedenle önem taşımaktadır. Yeni çalışmalar konutların planları, kullanım evreleri, eklemeler, odaların işlevleri gibi birçok konuda farklı sonuçlara ulaşmamızı

[1] Akurgal 1993, 122-145.

[2] Hoepfner – Schwander 1994. Ayrıca konut planlarıyla ilgili olarak Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. Orhan Bingöl'ün farklı söylemleri bulunmaktadır. Bkz; Akurgal 1996, 132-135; Bingöl 2012, 497, Plan 8

[3] Akurgal 1986, 1-2.

sağlamıştır. E. Akurgal höyük üzerinde M.Ö. 5. yüzyılda inşa edilmiş sivil mimarlık yapılarına ait bazı izler ve yine aynı yüzyıla ait buluntulardan bahsetmektedir. Ekrem Akurgal'ın bu söylemleri, M.Ö. 4. yüzyılda inşa edilen yapılar üzerindeki farklı uygulamalar ve bu yapılar içerisinde daha alt seviyelerde bulunan duvarlar, konutların birkaç farklı evresinin olduğunu, hatta M.Ö. 5. yüzyılda inşa edilmiş olan bazı bölümlerinin varlığını göstermektedir.

Smyrna antik kentinin Klasik Dönem yerleşim planı, bu plan içerisinde doğu-batı doğrultulu Athena Caddesi, caddeyi dik olarak kesen ve caddeye açılan kuzey-güney doğrultulu sokaklar kentin Klasik Dönemde ızgara planına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sokaklar arasında kalan insulaların konumları, insulalar içerisinde yer alan konutlar bu planlamaya uygun bir anlayış içerisinde düzenlenmiştir. Bu planlamada *konutlar* bazen caddeye, bazen de sokaklara açılmaktadır. Bazı örneklerde sadece girişlerin değil, odaların da caddeye açıldığı, bu nedenle bu odaların daha çok evle direk ilişkisi olmayan ve ticari amaç için kullanılan bölümler olduğu düşünülebilir. Kentin güneyinde yapılacak olan yen kazılardan elde edilecek veriler, Klasik Dönem yerleşimi ve konutlarına ilişkin yeni sonuçlara ulaşılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

Akurgal, E. (1983), E., *Eski İzmir I: Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Akurgal, E. (1986), Bayraklı Kazıları 1985 Raporu", *KST*, Cilt: VIII, Sayı: II, 1-6.

Akurgal, E. (1993), *Eski Çağda Ege ve İzmir*, Net Turistik Yayınları, İstanbul.

Akurgal, E. (1996), "Batı Anadolu'da konut, yerleşme ve Kent Planlaması (M.Ö. 3000-30)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme = Housing and Settlement in Anatolia: a Historical Perspective,* Ed. Yıldız Sey, Tarih Vakfı yayınları, İstanbul, 122-145.

Akurgal, M. (2012), "Bayraklı Kazısı 2009-2010 Yılı Smyrna Kazısı Çalışmaları", *KST,* Cilt: XXXIII, Sayı: III, 127- 145.

Bingöl, O. (2012), "Eski Smyrna ve Magnesia", *Ankara Üniversitesi DTCF 75. Yıl Armağanı / DTCF Arkeoloji Bölümü: Tarihçesi ve kazıları (1936-2011), Anadolu/Anatolia, Ek III. 2 Anı, Armağan Serisi*, Ed. Orhan Bingöl, Aliye Öztan, Harun Taşkıran, Ankara, 493-498.

Erdem, Ümit, A-Tanrıver, C. (2016), "2015 Yılı Bayraklı Höyük Kazıları: Tunç Çağı Çalışmalarına Dair Ön Rapor", Arkeoloji Dergisi, Cilt/Volume XXI, 1-9.

Hoepfner, W – Schwander, E, L. (1994) *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland, Wohnen in der Klassischen Polis I,* 1994.

Tanrıver, C., Akat Özenir, S., Akar Tanrıver, D., Erdem Otman, A. Ü., Erdoğan, A., (2017), "Eski Smyrna Bayraklı Örenyeri/Tepekule Kazısı, 2014-2015", *KST*, Cilt: 38, Sayı: 3, 2017, 95-114.

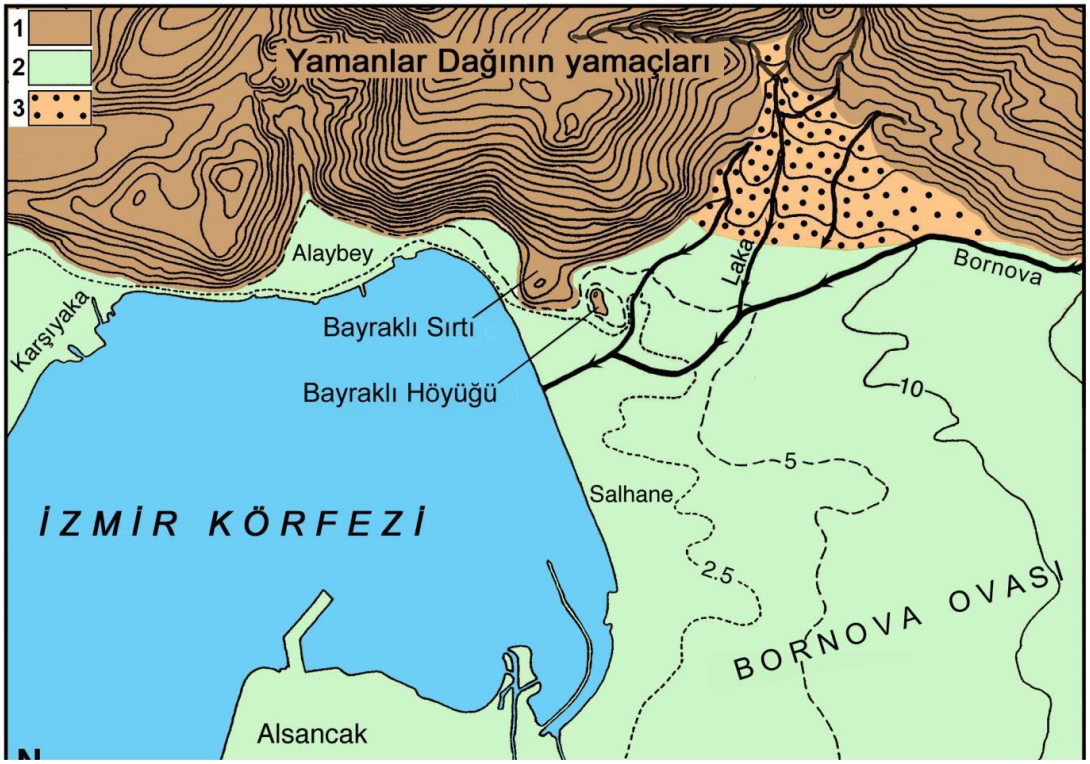

Resim 1. Eski Smyrna (Bayraklı) konumu. (Kayan – Öner 2013, Şekil 2).

Resim 2. Smyrna (Bayraklı) höyüğü hava fotoğrafı

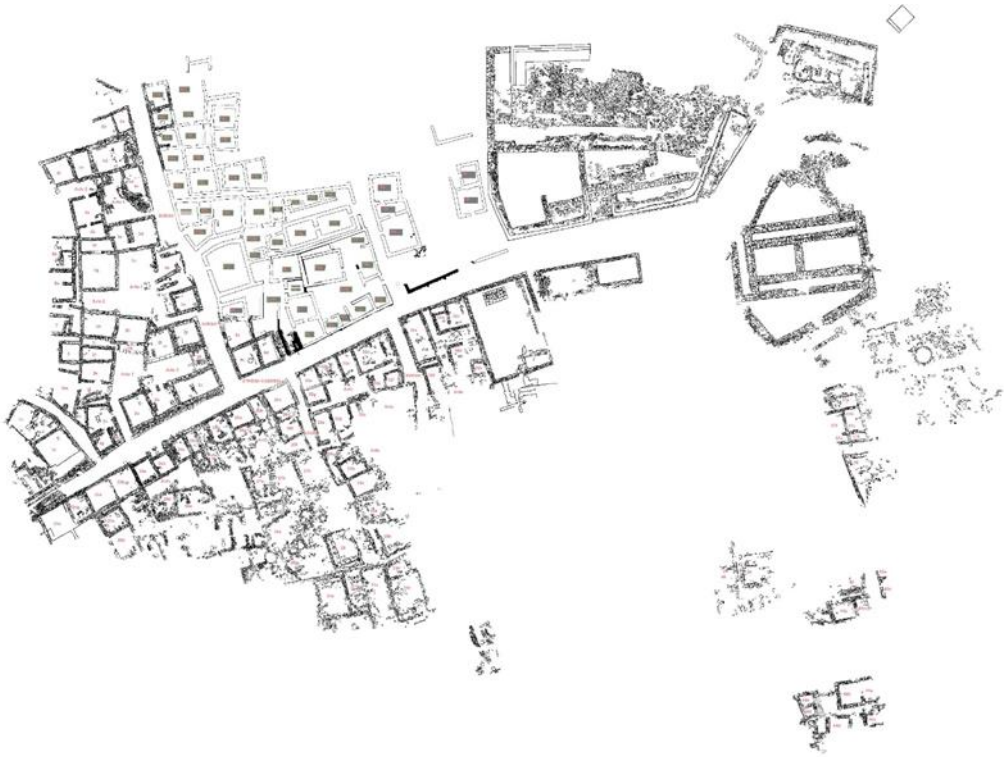

Resim 3. Smyrna Klasik Dönem Yerleşim Planı

Resim 4. Athena Caddesinin kuzeyinde ve güneyinde kalan konutların genel görünümü (Kazı Arşivi)

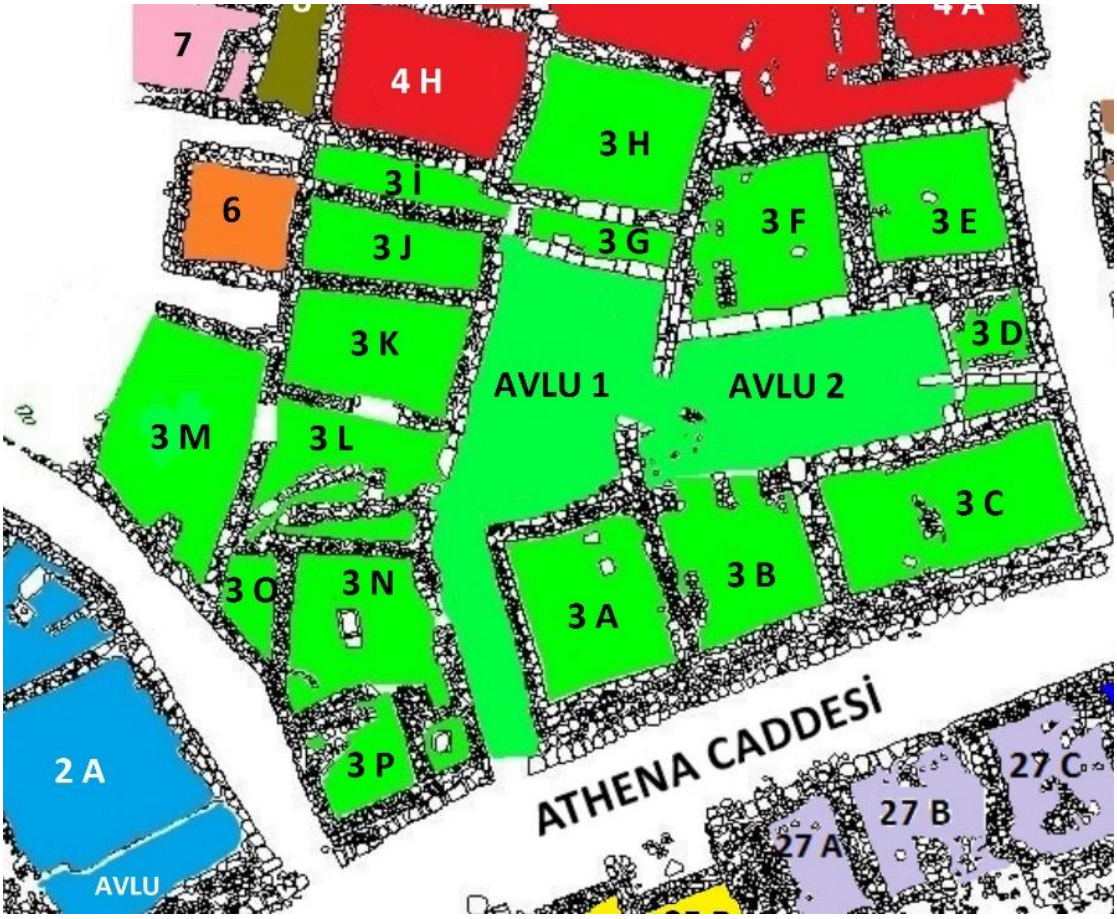

Resim 5. Kral (Yönetici) Evinin planı

Presentation ID / Sunum No= 163

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Herakleia Salbake Antik Kenti'nin Turizme Kazandırılması

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Ok[1]

[1]Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-0163-5732

Özet

Herakleia Salbake antik kenti günümüzde Denizli ili, Tavas ilçesi Vakıf mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Hellenistik Dönem'de kurulan kentten, günümüze kadar stadium, tonozlu yapı ve Geç Antik Dönem sur duvarları korunabilmiştir. Bu yapılar dışında kent merkezini çevreleyen sur duvarı içerisinde yaklaşık 5 metre dolgu toprak bulunmaktadır. Bu durum ise, kazı çalışmalarıyla kentin büyük bir bölümünün kültürel mirasa ve turizme kazandırılabileceği düşünülmektedir. Antik kentin modern vakıf mahallesi ile iç çe olması nedeniyle, sokak aralarında Antik Dönem'e ait mimari bloklar devşirme olarak çeşme yapısında, ev duvarlarında ve caddelerde kullanılmıştır. Bu durum ise kentte "Yaşayan Arkeoloji" temasına uygun bir turizm potansiyelini göstermektedir. Antik kentin bulunduğu mahalle içerisinde Osmanlı ve Türk Dönemi'ne tarihlenen eserler de bulunmaktadır. Herakleia Salbake konum olarak Antik Dönem'de heykel okuluyla ünlü Aphrodisias Antik Kenti'ne yakın ve aynı yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Antik Dönem'de Ephesos ve Pergamon'dan başlayan, Aphrodisias'tan geçerek Kibyra'ya doğru ilerleyen ve oradan da doğu vilayetlerine bağlantıyı sağlayan, bölgenin en önemli Roma ticaret yollarından biri Herakleia'dan da geçmekte ve bu durum ise kentin stratejik önemini göstermektedir. Günümüzde de kentin bulunduğu alan önemini korumakta olup, vakıf mahallesi Aydın-Muğla/ Denizli-Muğla karayollarına yakın bir konumda yer almaktadır. Herakleia Salbake'de ve vakıf mahallesi içerisinde yapılan araştırmalarda, Roma İmparatorluk Dönemine tarihlendirilen yazıtlar da tespit edilmiştir. Bu yazıtlarda Herakleia Salbake'den bahsedilirken tıp alanında ön plana çıkmış birçok şahsiyete sahip Karia kenti olduğuna değinilmiştir. Şüphesiz ki bu da kentin tıp biliminde ileri bir düzeyde ve saygınlığının olduğunun göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Karia, Herakleia Salbake, Kültürel Miras, Turizm

Herakleia Salbake Antik Kenti

Antik Dönem'de Karia Bölgesi'nde yer alan kent, günümüzde Denizli ili, Tavas ilçesi Vakıf mahallesi sınırları içerisinde (Fig. 1), Tabai Platosu'nun (Tavas Platosu) kuzeybatı ucunda bulunmaktadır (Buckler- Calder, 1939, xiv). Herakleia, Salbakos (Babadağ) Dağı eteklerinde kurulmuş, benzer isimde kentlerden ayırt edilebilmesi için "Herakleia Salbake" ismini almıştır (Robert, Robert, 1954, s. 23). Antik Dönem'de Phrygia ve Karia bölgesini, Salbakos (Babadağ) Dağı ayırmaktadır **(**Robert, Robert, 1954, s. 23). Kentin kuzeybatısında Aphrodisias, güneyinde ise Apollonia ve Tabai, güneydoğusunda Sebastopolis bulunmaktadır. Herakleia Salbake ile Aphrodisias birbirine yakın kentler olmakla beraber, bu iki kenti doğal sınır olarak Timeles Çayı (Yenidere) ayırmaktadır (Robert, Robert, 1954, s. 48-49; Ok-Candur, 2021, s. 492-512). Bu nedenle her iki kentin nehir tanrısı Timeles olup (Ratte, 2012, s. 2, Fig. 1), sikkelerinde "*ΤΙΜЄΛΗC*" yazısı ile bu durum belirtilmektedir.

Hellenistik Dönem'de kurulan kentin ismi sikkeler üzerinde "*HERAKLETON*" olarak geçmekte olup, bu da kentin yarı tanrı olan Herakles adına kurulduğunu göstermektedir (BMC Caria, Pl. XIX (9-11), Pl. XX (1-11)). Kentte bulunan sikkeler üzerinde Herakles dışında Asklepios, Tykhe, Artemis Ephesia, Asklepios, Hygieia, Isıs, Serapis, Hermes, Athena, Dionysos ve Aphrodite tapınımları olduğu görülmektedir (Sina, 2002, s. 193-196.).

Kent, bulunduğu konum itibariyle stratejik bir öneme sahiptir. Ephesos'tan başlayarak, Tralleis, Aphrodisias üzerinden Apollonia Salbake ve Kibyra'ya ulaşan ana yol güzergâhında yer almaktadır (Calder-Bean, 1958). Kent aynı zamanda Roma İmparatorlarının da geçiş güzergâhında yer almaktadır.

Roma İmparatorluk Dönemine tarihlendirilen yazıtlarda Herakleia Salbake'den bahsedilirken tıp alanında ön plana çıkmış birçok şahsiyete sahip Karia kenti olduğuna değinilmiştir (Benedum, 1971, s. 267). Şüphesiz ki bu da kentin tıp biliminde ileri bir düzeyde ve saygınlığının olduğunun göstergesidir. Yine yazıtlardan edindiğimiz bilgilere göre İmparator Trajanus'un (MS 98-117) kişisel doktoru Titus Statilius Kriton'dur (Benedum, 1971, s. 267-268). Ayrıca Marcus Aurelius (MS 161-180) ve Antonius Pius (MS 138-161)'un doktoru aynı zamanda Herakleia Salbake'nin bölge doktoruydu (Benedum, 1971, s. 270-271). Herakleia Salbake'nin kişisel hekimi ve toplum doktoru Statilius Attalos'un imparatorluk hekimi olduğu da bilinmektedir (Benedum, 1971, s. 275.).

Herakleia Salbake'nin bulunduğu çevrede Aphrodisias dışında sistemli bir kazı çalışması günümüzde yürütülmemektedir. Salbakos Dağı eteklerinde yer alan kentlerde günümüze kadar herhangi bir çalışma yapılmamış ve bu alanlarla ilgili bilgi birikimi son derece sınırlıdır. Ayrıca Ephesos ve Pergamon'dan başlayan, Aphrodisias'tan geçerek Kibyra'ya doğru ilerleyen ve oradan da doğu vilayetlerine bağlantıyı sağlayan, bölgenin en önemli Roma ticaret yollarından biri Herakleia'dan da geçmekte ve bu da kentin stratejik bir konumda yer aldığını göstermektedir.

Özgünlük ve Bilime Katkısı

Antik kent merkezi, vakıf mahallesinin kuzeyinde yaklaşık 2 km^2'lik bir alanda yer almaktadır. Herakleia Salbake'nin kurulduğu coğrafya itibariyle dağ eteği yerleşimi olması, bu nedenle zaman içerisinde kentin toprak altında (yaklaşık 5 m.) kalması nedeniyle yapılar tam olarak takip edilememektedir. Bu durumun en büyük destekçisi ise kentin etrafını çevreleyen Geç Antik Çağ sur duvarıdır (Jacobs, 2012, s. 118, Table 1), (Fig. 2). Sur duvarı içerisinde yer alan bölümün tamamı toprak altında kalmakla beraber, mevcut durumda sur yapısının dıştan yüksekliği takip edilebilmektedir.

Kent merkezinde farklı yapılara ait olabilecek Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait eserler bulunmaktadır. Antik kentte günümüze kadar sağlam kalabilmiş yapılar arasında sur duvarı, stadium (Fig. 3-4) ve tonozlu yapı (Fig. 5) sayılabilir. Bunlar dışında mahalle içersinde devşirme bloklarla yapılmış çeşme (Fig. 6) ve yer yer mimari bloklar da yer almaktadır.

Vakıf mahallesi içerisinden kuzeye doğru devam eden kent sınırları içerisinde stadium yapısının küçük bir bölümünde önceki yıllarda kurtarma kazısı yapılmıştır. Günümüzde ise stadiumun basamakları takip edilebilmektedir. Stadium kuzeyinde ise Geç Roma Dönemi sur duvarı yer almaktadır. Sur duvarında ise devşirme malzemeler kullanılmıştır. Kentte dikkati çeken bir başka yapı ise tonozlu yapıdır. Yapının büyük bir bölümü toprak altında kalsa da, günümüze kadar sağlam kaldığı görülmektedir.

Kent merkezi'nin güneydoğusunda tepelik bir alanda Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları yer almaktadır (Fig. 7). Mezar taşları, alanında uzman bilim insanları tarafından incelenmekte olup kültürel mirasa kazandırılacaktır. Tüm bu veriler kapsamında, antik kent içerisinde ve çevresinde bulunan yapılar az da olsa, "Kentin Mimari Dokusu" hakkında bilgiler vermektedir.

Çalışmaların Bölge Turizmine Katkıları

Herakleia Salbake konum olarak antik dönemde heykel okuluyla ünlü Aphrodisias Antik Kenti'ne yakın ve aynı yol güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Aydın üzerinden Aphrodisias'a uğrayan ziyaretçiler Herakleia Salbake'nin de ön plana çıkmasıyla yerli ve yabancı ziyaretçiler açısından hem doğa hem de tarih turizmi için bir geçiş noktası olacaktır. Herakleia Salbake aynı zamanda Denizli-Muğla anayoluna 10 km uzaklıktadır. Bu da hem Aydın'dan hem de Denizli'den Muğla'ya geçecek ziyaretçiler için uğrak bir noktası olma potansiyeline sahiptir. Kentte yapılacak kazı çalışmalarıyla bölge

turizmi daha da canlanarak Denizli'de var olan turizm potansiyeline bölgesel olarak katkı sağlayacaktır. İlerleyen yıllarda yapılacak kazı çalışmaları sürecinde yalnızca arkeolojik kazılar yürütülmeyecek, aynı zamanda "Yaşayan Arkeoloji" temasına uygun festivaller, kültürel etkinlikler düzenlenerek, hem yerli hem de yabancı pek çok turiste bölgenin tanıtılması ile yaşayan bir arkeoloji parkı olma potansiyeli öngörülmektedir.

Sonuç

Herakleia Salbake Antik Kenti, Denizli merkeze 60 km, Tavas ilçesine 10 km, Aphrodisias Antik Kenti'ne 20 km uzaklıkta yer almaktadır. Denizli yıl içerisinde en fazla turist ağırlayan illerimiz arasında yer almaktadır. Bu durumun en büyük destekçisi ise Pamukkale'dir. Bunun dışında Tripolis ve Laodikeia kentleri de bu turizm potansiyeline katkılar sunmaktadır. Yukarıda ifade edilen çerçevede bilimsel amaçlarla yola çıkarak turizm, planlama ve eğitim gibi farklı alanlara temel oluşturacak bir çalışma düşünülmektedir. Aynı zamanda, bölgenin turizm potansiyelini arttırarak ülke ekonomisine katkıda bulunulması planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Benedum, J. (1971). *Statilios Attalos: Ein Beitrag zur medizinhistorischen Numismatik der Antike*, Medizinhistorisches Journal, Bd. 6, H. 4, 264-277.

Calder, W. M. – Bean, G. E. (1881-1960). *A classical map of Asia Minor : being a partial revision by permission Messrs John Murray of J.G.C. Anderson's map of Asia Minor*.

Head, Barclay V. (1897). *Catalogue of the Greek Coins of Caria, Cas, Rhodes &c., BMC (British Museum Catalague),* London.

Jacobs, I. (2012). "The Creation of The Late Antique City: Constantinople and Asia Minor During the Theodosian Renaissance", *Byzantion* 82, 113-164.

Laborde, L. De. (1838). *Voyage de la Syrie et de I'Asie Mineure*, Paris, 1838.

Ok, M-Candur, H. T. (2021). "Antikçağdan Günümüze Yenidere (Timeles) Çayı", *Çağlar Boyunca Nehirler, Denizler ve Göller Prehistorya'dan Bizans Dönemi'ne Rivers, Seas and Lakes Through The Ages: From Prehistory to the Byzantine Period*, (Ed.: O. Dumankaya), Doruk Yayınları, 492-512.

Ratte, C. (2012). "Introduction", *Aphrodisias V*, The Aphrodisias Regional Survey, 1-38.

Robert, L., Robert J. (1955). *La Carie. Histoire et géographie historique avec le recueil des inscriptions antiques. Tome 2: Le plateau de Tabai et ses environs,* Paris.

Sina, A. (2002). *Karia Tanrıları ve Kültleri*, Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

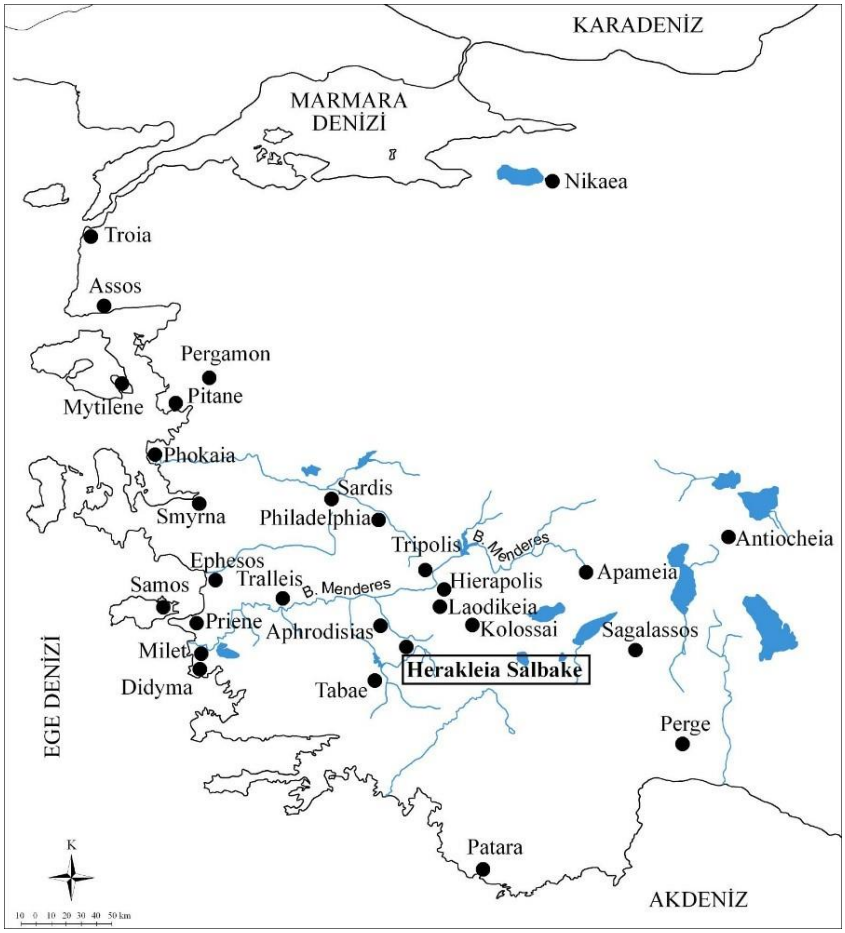

Fig. 1: Antik Kentin Konumu

Fig. 2: MS 4. Yüzyıl sonu – MS 5. Yüzyıl Başlarına Ait Sur Duvarı

Fig. 3: Stadium

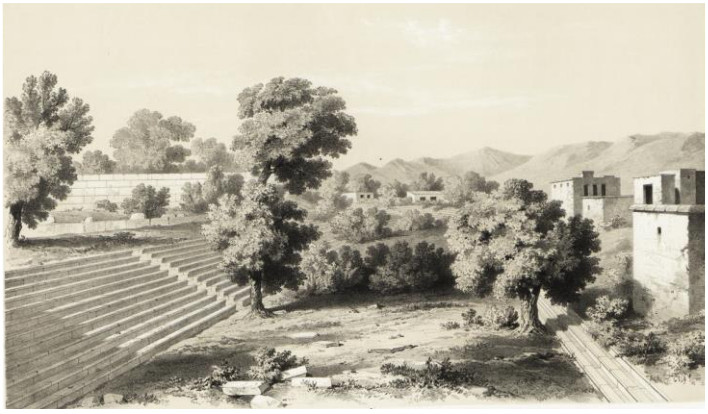

Fig. 4: Leon de Laborde 1838, Vakıf Mahallesi-Herakleia Salbake (Stadium)

Fig. 5: Sur Duvarı İçerisinde Bulunan Tonozlu Yapı

Fig. 6: Köy Meydanında Bulunan Çeşme

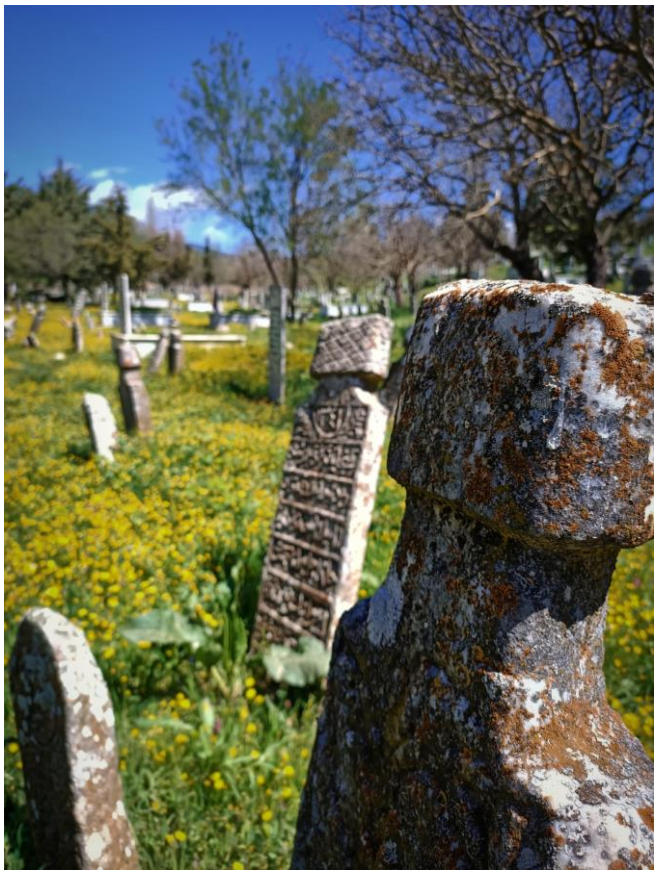

Fig. 7: Osmanlı Dönemi Mezarları

Presentation ID / Sunum No= 216

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Altay Bölgesindeki Üç Kanatlı Göktürk Dönemi Ok Uçlarının Dijital Rüzgâr Tüneli Simülasyonu Sonuçlarına Dair Görüşler

Arş. Gör. Recep Efe Çoban[1]

[1] Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı. recepefecoban@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8515-0865

Özet

Türkler, tarihlerinin her döneminde okçuluktaki yetkinlikleriyle tanımlanmış bir kavimdir. Bu sebeple maddî kültür miraslarının önemli bir kısmı, okçuluk teçhizatlarından oluşmaktadır. Ancak bu zengin mirasa rağmen Türk okçuluğunu konu edinen araştırmaların sayısının, diğer alanlara kıyasla oldukça az sayıda olduğu görülmektedir. Türk okçuluğunu konu edinen çalışmalara bakıldığında, özellikle dijital arkeoloji ve simülasyon kavramlarına ilişkin çalışmalar ise neredeyse hiç yoktur. Bu bağlamda bildirimizde, Altay bölgesinden seçilmiş bazı üç kanatlı Göktürk dönemi ok uçlarına odaklanılmış, seçilen bu ok uçları dijital rüzgâr tüneli simülasyonunda teste tabi tutulmuş, elde edilen sonuçlar üzerinden Göktürk döneminin en yaygın ok ucu havuzunu oluşturan üç kanatlı ok uçlarına dair bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ok Ucu, Temren, Göktürk, Türk, Okçuluk, Rüzgar Tüneli, Simülasyon

Thoughts On the Digital Wind Tunnel Simulation Results of Three-Bladed Arrowheads Dated to Türk Khaganate in the Altai Region

Abstract

Turks are always known as a nation of skilled archers in history. For this reason, most of their heritage of material culture consists of archery equipment. However this rich heritage, it is seen that the number of studies on Turkic archery is very few compared to other fields. Moreover, when we look at the studies, there are almost no studies on the concepts of digital archaeology and simulations. In this context, our paper focused on three-bladed arrowheads dated to Türk Khaganate in the Altai region. Then these selected arrowheads were tested in digital wind tunnel simulation to analyze and compare their design differences.

Keywords: Arrowhead, Türk Khaganate, Archery, Wind Tunnel, Simulation

Giriş

Bilindiği üzere Türkler, tarihlerinin en erken safhalarından itibaren okçuluk yetkinlikleri ile tanınmış bir topluluktur. (Göksu, Türk Kültüründe Silah, 2015; Onat, Orsoy, & Ercilasun, 2015; Ssu-ma Ch'ien, 1968; Ögel, 2001; Aristov, 2014; Golden, 2013; Gömeç, 2016; Klopsteg, 2019; Kafesoğlu, 2013) Bu yetkinliğe dair kanıtları, komşu kavimler tarafından kayıt altına alınmış yazılı kaynaklarında bulmak mümkündür. Ancak bu kaynaklarda kayıtlı olan veriler, Türk okçuluğunu derinden incelememize imkân verecek kadar ayrıntılı değildir. (Göksu, Türk Kültüründe Silah, 2015; Göksu, Okla Yükselen Millet, 2018; Klopsteg, 2019; Yücel, 2015; Özveri, 2018) Bu sebeple araştırmacılar, yazılı kaynakların dışında maddî kültür buluntularını da değerlendirerek bazı soruları yanıtlamaya çalışmaktadır. Çalışmamız, Türk okçuluğuna dair maddî kültür mirasının önemli bir kısmını oluşturan temrenleri (ok uçlarını) konu edinmekte, bu temrenlerin rüzgâr dirençleri açısından birbiriyle karşılaştırılmasını ve bu dijital analiz yönteminin okçuluk araştırmalarında kullanım durumunu irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, Türk tarihinin önemli coğrafyalarından biri olan Altay bölgesindeki Göktürk Kağanlığı dönemi sınır olarak kabul edilmiş (Gavrilova, 1965; Harva, 2014; Lezina & Superanskaya, 2019; Potapov, 2012); bu maddî kültür mirası içerisindeki en yaygın tipoloji olan üç kanatlı olan temrenler seçilmiştir. Karşılaştırma amacıyla seçilen temrenler FreeCAD isimli yazılımda modellenmiş ve ardından Autodesk firmasının Flow Design yazılımında dijital rüzgâr tüneline tabi tutulmuştur. Test sonuçları, tablo hâlinde hazırlanmış ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Temrenlerin Seçilmesi, Modelleme ve Simülasyon Yazılımı

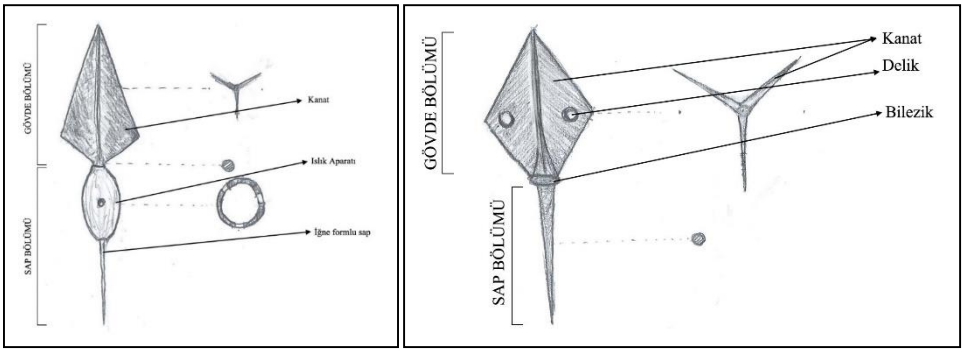

Görsel-1: Temrenin bölümleri

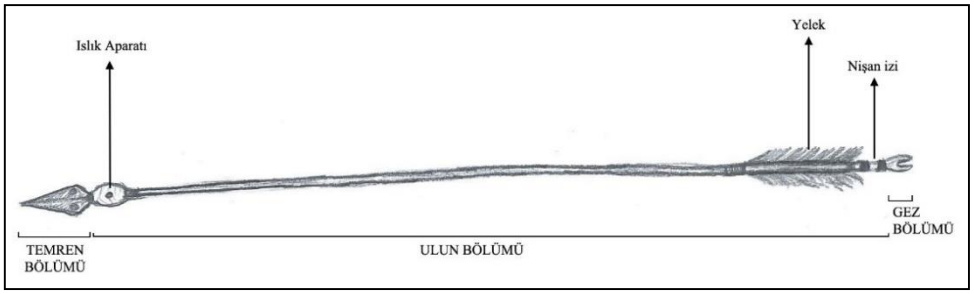

Görsel-2: Okun bölümleri

Temrenler, yukarıda da bahsedildiği üzere Altay bölgesi Türk Kağanlığı dönemi üç kanatlı temrenleri arasından seçilmiştir. Seçim sırasında tipolojik açıdan birbirlerinden farklı temrenler tercih edilmiştir. (Kubarev V. D., Drevnetyurkskie kenotafy Boratala [Древнетюркские кенотафы Боротала], 1985; Tishkin & Gorbunov, 2005; Gavrilova, 1965; Kubarev, Kireyev, & Cheremisin, Kurgany urochischa Bike [Курганы урочища Бике], 1990; Mogil'nikov, Drevnetyurkskiye kurgany Kara-Koba-1 [Древнетюркские курганы Кара-Коба-1], 1990; Mogil'nikov & Elin, Kurgany Taldura [Курганы Талдура], 1983; Kubarev G. V., 1995; Mogil'nikov & Elin, Kurgany Taldura [Курганы Талдура], 1983; Çoruhlu, 2016) Seçim sırasında tercih edilen temrenler şöyle listelenebilir.

Örnek Nu:	Alan Adı	Tipi	No	Tarihlenme Aralığı	Bulun tu tipi	Malzeme	Dikey Kesiti	Gövde Yatay Kesiti	Toplam Uzunluğu (mm)	Kaynak
1	Borotal	Kurgan	82	5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Altıgen	140	Kubarev, V. D. (1985). Drevnetyurkskie kenotafy Boratala [Древнетюркские кенотафы Боротала]. R. S. Vasil'evskij (Dü.) içinde, Drevnie kul'tury Mongolii (s. 136-148). Novosibirsk
2	Ust'-Bijke - III	Kurgan	5	5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Deltoit	120 (156,6)	Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2005). Kompleks arheologicheskih pamyatnikov v doline r. Bijke (Gornyj Altaj) [Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке (Горный Алтай)]. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta
3	Ust'-Bijke - III	Kurgan	5	5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Uzun başlı deltoit	98,3 (151,6)	Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2005). Kompleks arheologicheskih pamyatnikov v doline r. Bijke (Gornyj Altaj) [Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке (Горный Алтай)]. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta
4	Ust'-Bijke - III	Kurgan	6	5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Dörtgen	82,8	Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2005). Kompleks arheologicheskih pamyatnikov v doline r. Bijke (Gornyj Altaj) [Комплекс археологических памятников в

										долине р. Бийке (Горный Алтай)]. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta
5	Kudyrge	Kurgan	11	6. yüzyılın ikinci yarısı - 7. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Deltoit (Mahmuzlu)	52,7 (80)	Gavrilova, A. A. (1965). Mogil'nik Kudyrge kak Istochnik po Istorii Altayskih Plemon. Leningrad: Nauka Leningradskoye Otdelenie
6	Bike - I	Kurgan	9	7. yüzyılın ikinci yarısı - 8. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Uzun başlı deltoit	38 (47,9)	Kubarev, V. D., Kireyev, S. M., & Cheremisin, D. V. (1990). Kurgany urochischa Bike [Курганы урочища Бике]. Arkheologicheskie Issledovaniya na Katun [Археологические исследования на Катуни], 46-96.
7	Kara-Koba - I	Kurgan	85	7. yüzyılın ikinci yarısı - 8. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Altıgen	80 (110)	Mogil'nikov, V. A. (1990). Drevnetyurkskiye kurgany Kara-Koba-1 [Древнетюркские курганы Кара-Коба-1]. Problemy izucheniya drevney i srednevekovoy istorii Gornogo Altaya [Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая], 137-185.
8	Talduair - I	Kurgan	6	8. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Uzun başlı deltoit	104,7 (127,1)	Kubarev, G. V. (1995). Novyj serebryanyj sosud iz Talduaira [Новый серебряный сосуд из Талдуаира]. Izvestiya laboratorii arheologii, 164-180.
9	Bulan-Koby - IV	Anıtsal alan	6	5. yüzyılın ikinci yarısı - 6. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Kısa başlı deltoit	56 (78,9)	Mamadakov, Y. T. (1994). Ritual'nyye sooruzheniya bulan-kobinskoy kul'tury [Ритуальные сооружения булан-кобинской

										культуры]. Археология Горного Алтая [Arkheologiya Gornogo Altaya], 58-63.
10	Taldura - I	Anıtsal alan	2	7. yüzyılın ikinci yarısı - 8. yüzyılın ilk yarısı	İğne saplı temren	Demir	Üç bıçaklı	Beşgen	91,6	Mogil'nikov, V. A., & Elin, V. N. (1983). Kurgany Taldura [Курганы Талдура]. Arkheologicheskiye issledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godakh [Археологические исследования в Горном Алтае в 1980-1982 годах], 127-152.

Yukarıda listelediğimiz bu temrenler, FreeCAD yazılımında modellenmiştir. Piyasadaki pek çok katı modelleme yazılımı kadar yetenekli olan FreeCAD yazılımı, ücretsiz ve açık kaynak kodlu olması sebebiyle araştırmacılar tarafından tercih edilmektedir. (Falck, Flack, & Collette, 2012) Tespit edilen temrenler toplamda 5 saatlik bir modelleme sonucunda dijital 3B model olarak kaydedilmiştir. Kaydetme biçimi olarak ".stl" formatı tercih edilmiştir.

3B dijital model hâline getirilen her temren, Autodesk'in Flow Design isimli yazılımında rüzgâr tüneli testine tabi tutulmuştur. Bu yazılım, bünyesine yüklenilen uygun formattaki dijital modelleri aerodinamik analizler için kullanılan formüller üzerinden çözümlemek amacıyla üretilmiştir. (Renold Elsen, Jegadeesan, & Ronald Aseer, 2019) Rüzgâr tüneli testlerinde aşağıdaki ayarlar kullanılmış, bu ayarlar dışındaki bütün değerler fabrika ayarı olarak bırakılmıştır.

- Wind tunnel settings:
  - Wind speed: 50 m/s (180 km/sa)
- Flow line settings:
  - Count: 1000
  - Speed (%): 100
  - Size (%): 40
  - Length: 40

Bulgular

Yapılan simülasyonlar sonucunda elde edilen sürükleme ile ilgili veriler şöyle listelenebilir.

Örnek adı	**Ortalama sürükleme katsayısı**
No: 1	0.48
No: 2	0.26
No: 3	0.14
No: 4	0.68
No: 5	0.26
No: 6	0.18
No: 7	0.26

No: 8	0.22
No: 9	0.26
No: 10	0.46

Değerlendirme sırasında yukarıda da belirtildiği üzere Autodesk'in Flow Design tarafından hesaplanan *ortalama sürükleme katsayısı* verileri baz alınmıştır. Bu katsayı temelde bir cismin, kontrollü bir akışkan içerisinde gösterdiği mukavemeti tespit etmektedir. Bu katsayının hesaplanması için kullanılan formül ise şöyledir:

$$c_d = \frac{2F_d}{pu^2A}$$

- c_d : Sürükleme katsayısı.
- F_d : Tanım gereği, akış hızı yönündeki kuvvetlerin sürükleme kuvveti.
- p : Sıvının kütle yoğunluğu.
- u : Sıvıya kıyasla nesnenin akış hızı.
- A : Referans alanı.

Referans alanının hesaplanmasında ilgili nesnenin ön yüzeyi, yani akışkana ilk olarak maruz kalan bölgenin kesit alanı değerlendirilir. Buradan hareketle nesnenin sürtünme direnci ile sürükleme katsayısının doğru orantılı olduğu söylenebilir. Yani nesnenin sürükleme katsayısı ne kadar fazla ise akışkanın içerisinde maruz kalacağı mukavemet de o denli yüksektir.

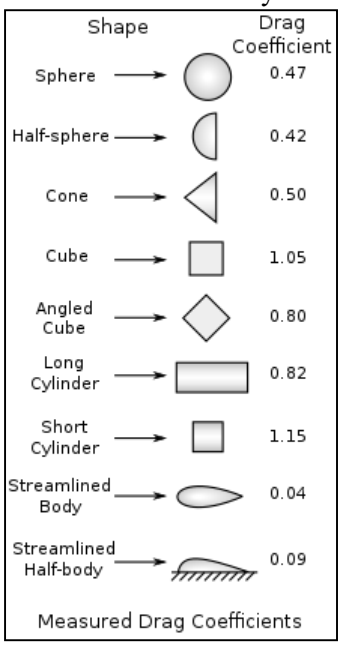

Görsel-2: Sürükleme katsayısı hesaplanmış bazı geometrik şekiller

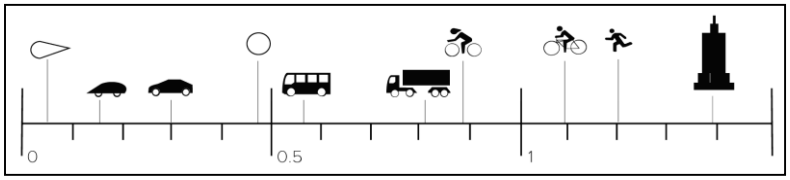

Görsel-3: Sürükleme katsayısı hesaplanmış bazı nesneler

Bu kapsamda karşılaştırılması yapılan temrenlerin simülasyon sonuçları değerlendirildiğinde aerodinamik açıdan en iyi temren tasarımının No:3, en kötü tasarımın No: 4 olduğu görülmektedir. Tasarımsal karşılaştırmada, gövde yatay kesitlerine göre "uzun başlı deltoit" formun daha öne çıktığı anlaşılmaktadır. On temren arasında en aerodinamik dört temren bu formdadır. Yine sonuçların gösterdiği üzere kanatların genişlikleri arttıkça sürtünme direnci artmaktadır. Özellikle deltoit formlu temrenlerde, uzun başlı temrenlerin kısa başlı olanlardan daha aerodinamik olduğu görülmektedir. Dörtgen formlu temrenlerin delici olmadıkları gibi aerodinamik açıdan da etkili bir form olmadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle dörtgen formlu temrenlerin askerî amaçlı olmalarının güç olduğu, törensel amaçla kullanılmış olabileceği iddia edilebilir. Yine testler ortaya çıkan bir diğer husus bilezik olarak adlandırılan gövde ve sap arasındaki ara bölümün aerodinamik açıdan negatif etkiye sebep olmasıdır. Bileziği olmayan temrenler, daha aerodinamik bir yapıya sahiptir. Kanatlarda yer alan delikler sürtünmeyi artırmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak dijital rüzgâr tünelinde yapılan testlerin okçuluk araştırmalarında kullanılabileceği görülmektedir. Elde edilen veriler, deneysel arkeoloji araştırmalarındaki başat problemlerden uygulayıcı kaynaklı hatalara engel olmakta, mutlak bir tutarlılık içerisinde karşılaştırılma yapılmasına imkân sağlamaktadır. Bu yazılımlarda yapılacak karşılaştırmaların özellikle benzer tipolojiye sahip temrenler arasındaki küçük farklılıkların daha doğru anlaşılmasını ve belirli tasarım özelliklerinin hangi amaçla tercih edildiğinin ortaya konulması açısından faydalı olacağı iddia edilebilir. Ancak bu yazılım sonuçları, gerçek ortamda yapılacak testlerle karşılaştırılmalı ve kontrole tabi tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

Aristov, N. A. (2014). *Türk Halklarının Etnik Yapısı.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Falck, B., Flack, D., & Collette, B. (2012). *Freecad [How-to]*. Packt Publishing.

Gavrilova, A. A. (1965). *Mogil'nik Kudyrge kak Istochnik po Istorii Altayskih Plemon.* Leningrad: Nauka Leningradskoye Otdelenie.

Golden, P. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Göksu, E. (2015). *Türk Kültüründe Silah.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Göksu, E. (2018). *Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Göksu, E. (2018). *Okla Yükselen Millet.* İstanbul: Okçular Vakfı.

Gömeç, S. Y. (2016). *Kök Türk Tarihi.* Ankara: Berikan Yayınevi.

Harva, U. (2014). *Altay Panteonu.* İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Kafesoğlu, İ. (2013). *Türk Millî Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Klopsteg, P. E. (2019). *Türk Okçuluğu.* İstanbul: Erdem Yayınları.

Klyashtorny, S. G., & Sultanov, T. İ. (2019). *Türkün Üç Bin Yılı.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Klyaştornıy, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Kubarev, G. V. (1995). Novyj serebryanyj sosud iz Talduaira [Новый серебряный сосуд из Талдуаира]. *Izvestiya laboratorii arheologii*, 164-180.

Kubarev, V. D. (1985). Drevnetyurkskie kenotafy Boratala [Древнетюркские кенотафы Боротала]. In R. S. Vasil'evskij (Ed.), *Drevnie kul'tury Mongolii* (pp. 136-148). Novosibirsk.

Kubarev, V. D., Kireyev, S. M., & Cheremisin, D. V. (1990). Kurgany urochischa Bike [Курганы урочища Бике]. *Arkheologicheskie Issledovaniya na Katun [Археологические исследования на Катуни]*, 46-95.

Laypanov, K. T., & Miziyev, İ. M. (2014). *Türk Halklarının Kökeni.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Lezina, L. N., & Superanskaya, A. V. (2019). *Bütün Türk Halkları.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Mamadakov, Y. T. (1994). Ritual'nyye sooruzheniya bulan-kobinskoy kul'tury [Ритуальные сооружения булан-кобинской культуры]. *Археология Горного Алтая [Arkheologiya Gornogo Altaya]*, 58-63.

Mogil'nikov, V. A. (1990). Drevnetyurkskiye kurgany Kara-Koba-1 [Древнетюркские курганы Кара-Коба-1]. *Problemy izucheniya drevney i srednevekovoy istorii Gornogo Altaya [Проблемы изучения древней и средневековой истории Горного Алтая]*, 137-185.

Mogil'nikov, V. A., & Elin, V. N. (1983). Kurgany Taldura [Курганы Талдура]. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Gornom Altaye v 1980-1982 godakh [Археологические исследования в Горном Алтае в 1980-1982 годах]*, 127-152.

Onat, A., Orsoy, S., & Ercilasun, K. (2015). *Han Hanedanı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi.* Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürüne Gelişme Çağları.* İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Özveri, M. (2018). *Türk Yayı & Av.* İstanbul: Bizim Gezegen Yayınları.

Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi.* Konya: Kömen Yayınları.

Radloff, W. (2008). *Türkler.* İstanbul: Örgün Yayınevi.

Renold Elsen, S., Jegadeesan, K., & Ronald Aseer, J. (2019). A Comparative Study of Flow Characteristics of BMW M6 and AUDI R8 Commercial Sports Car Using Flow Design Software. *Advances in Manufacturing Technology*, s. 243-253.

Roux, J.-P. (2007). *Türklerin Tarihi.* İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sinor, D. (2019). *Erken İç Asya Tarihi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Ssu-ma Ch'ien. (1968). *Records of the Grand Historian of China Vol. II.* New York: Colombia University Press.

Taşağıl, A. (2017). *Gökbörü'nün İzinde.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Taşağıl, A. (2017). *Kök Tengri'nin Çocukları.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Taşağıl, A. (2017). *Türk Model Devleti Gök Türkler.* İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.

Tishkin, A. A., & Gorbunov, V. V. (2005). *Kompleks arheologicheskih pamyatnikov v doline r. Bijke (Gornyj Altaj) [Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке (Горный Алтай)].* Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Tomilov, N. A. (2013). *Batı Sibirya Türkleri.* İstanbul: Selenge Yayınları.

Yavuz, C. (2019). *Türklerde Savaş, Strateji ve Askeri Kültür.* İstanbul: Der Yayınları.

Yücel, Ü. (2015). *Türk Okçuluğu.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Presentation ID / Sunum No= 337

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Antik Çağ Ekonomisi Üzerine Yaklaşımlar: Metot ve Model

Araştırmacı Ahmet Oğuzhan Karaçetin[1], Eylül Benzer[1]

[1]Ege Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0002-1688-6657

Özet

Antik çağ ekonomisini anlamak için çok sayıda uzman (iktisatçı, tarihçi ve arkeolog) çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalarda hane ve devlet ekonomisi üzerine değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca "antik çağ ekonomik yapıları ilkel mi yoksa modern mi?" sorularına cevap aranmıştır. Bu sayede antik çağ ekonomileri ile modern ekonomiler arasındaki benzerlik ve farklılıklar anlaşılmaya çalışılmıştır. Antik çağ ekonomileri üzerine yapılan değerlendirmeler için farklı kaynaklar ve metotlar kullanılmıştır. Özellikle antik çağ metinleri ve kazılarda ortaya çıkarılan materyaller veri olarak kullanılmıştır. Bu kaynaklar kullanılarak oluşturulan metotlar ve ortaya konan iktisadi modeller oldukça önemlidir. Antik çağ ekonomisi üzerine yapılan tartışmalardan biri kullanılan metotlar üzerinedir. Bir diğer tartışma ise kurulan modellerin kullanışlı olup olmadığı üzerinedir. Modeller oluşturulurken, antik çağ ticari organizasyonunun doğru anlaşılması ve metotlarda kullanılan verilerin güvenilir olması gerekmektedir. Antik çağ iktisadı kuramsal bir bakış açısı ile değerlendirilmeden önce, metot ve model bağlantısının doğru bir şekilde kurulması oldukça önemlidir. Bu ekonomik modellemeler sayesinde, antik çağda yaşayan insanların ve kurulan devletlerin iktisadi rolü daha iyi anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Antik Çağ, Ekonomi, Model, Metot.

Approaches to Ancient Economy: Method and Model

Abstract

Many specialists (economists, historians, and archaeologists) have studied the economy of ancient times. In these studies, evaluations were made on household and state economies. Besides, "are the old economic structures primitive or modern?" An answer to this question was sought. In this way, it has been tried to understand the similarities and differences between ancient and modern economies. A variety of methods have been used to evaluate ancient economies. Materials unearthed in the excavations and texts written by ancient authors were used as data. The methods and economic models created using these data are significant. One of the discussions on the ancient economy is about the methods used. Another discussion is on whether the established models are useful or not. While creating the models, it is necessary to understand the ancient commercial organization correctly and the data used in the methods must be reliable. Before evaluating ancient economics from a theoretical perspective, it is very important to establish the connection between method and model correctly.
Thanks to these economic models, the economic role of people and states living in ancient times will be understood better.

Keywords: Archeology, Antiquity, Economy, Model, Method.

Giriş

Antik çağ ticaretinin yoğun olarak gerçekleştiği alanların başında, dinç ve esnek bir bio özelliğe sahip Akdeniz havzası gelmektedir. (Mcgregor, 2015:31) Bu alanda yapılan araştırmalar, daha çok Akdeniz ticaretinde önemli bir paya sahip, antik Yunan ve Roma uygarlıklarının ekonomik yapılarına, odaklanmıştır. Söz konusu çalışmalarda, bir model ortaya koymaktan ziyade; ticari organizasyonlar, ekonomi döngüsü, tüccarların konumu, devletin ekonomik yapısı (sikkeler), üretilen ürünlerin çeşitliliği, vergiler ve hane ekonomisi gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Keith Hopkins'e göre, Eskiçağ ekonomisi, akademik bir savaş alanıdır. Savunmacılar, marksistler, yenilikçiler, ilkelciler… savaş böylece sürmektedir (Parkins, 1998:15; Hopkins, 1983:1). Antik Çağ ekonomisi ile ilgili ilk çalışmalar 1800'lü yıllarda Antik Yunanlıların iktisadi yapısını anlamak üzere gerçekleştirilmiştir. (Reden, 2022:9) Akademik düzeydeki incelemelerin ise, 1900'lerin başından itibaren başladığı söylenebilir. 1893 tarihinde Karl Bücher tarafından yapılan çalışma, Avrupa tarihinin genel ekonomik durumu üzerinde durmaktadır; ancak henüz geçmişteki karmaşık ticari bağlantılar net bilinmemesi sebebiyle, iktisadi perspektif, mikro ölçekte kalmaktadır; bu nedenle, çalışma daha çok hane ekonomisi üzerinden değerlendirmeler olarak nitelendirilmektedir. (Reden, 2022:11) Antik çağ ekonomisi ile ilgili yazılan "The Ancient Economy" adlı eserde ekonominin statü ve sivil ideoloji tarafından yönetildiği iddia edilmiştir. (Reden, 2022:43) Bu eser, Rostovtzeff'in iddia ettiği modernist ekonominin yerine antik çağda primitif bir ekonominin hâkim olduğu varsayımı uzun yıllar sürecek bir tartışmanın başlangıcını oluşturmuştur.

Antik Yunan Ekonomisi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Antik Yunan ekonomisine yönelik çalışmalarda, polisin ekonomisini oluşturan etkenler çok yönlü olarak incelenmiştir. (Christesen, 2001, 33) Antik çağ ekonomilerinde olduğu gibi antik Yunan ekonomisini oluşturan temel birim, çiftçilik ve tarım ürünleri olarak nitelendirilmiştir. (Bowman-Wilson, 2013:1-32) Buna rağmen, Kıta Yunanistan'ın yakın ve uzak mesafeli ticari ilişkileri ve kolonizasyon çalışmaları, oldukça kompleks bir ekonomik yapıyı karşımıza çıkarmıştır. (Hasebroek, 1933:1-6) Bu ticari hareketliliğin başrolünde, çiftçilerden ziyade ticari organizasyonu oluşturan tüccarlar, karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, Akdeniz ticaretine yön veren bu tüccarlar, kendilerinden önceki ticari aktörlerden olan Fenikeliler gibi uzak mesafeli ticaret ağını oluşturmayı başarmışlardır. Hellenistik dönem ile siyasi yapılanmalar değişmiş polisin yerini Hellenistik krallıklar almıştır. Bu durum, Akdeniz ticaretinde baskın aktörlerin değişmesine (Rhodos, Knidos, Alexandria gibi) ve piyasadaki arz talep ilişkisinin yeniden şekillenmesine neden olmuştur. (Kitchen, 2000:119-121)

Yunanlıların yaptığı bu ekonomik oluşumu anlamak için araştırmacılar pek çok metot geliştirerek epigrafik kaynakları kullanmıştır. Bu kaynakların başında antik metinler gelmektedir. Bu metinlerden biri, Aristoteles'in ekonomi kavramı üzerine değindiği ve Yunan ekonomisini anlattığı *Oikonomika* (Ekonomi)'dır. Aristoteles, bu eserde, haneye ve doğal olarak hane ekonomisine dayanan ideal polisi vurgulamıştır. (Akderin, 2016:21-31) Bir diğer antik kaynak ise; Ksenophon'un *Oikonomikos* (iktisat üzerine) adlı eseridir. Bu eserde Ksenophon, iktisadi olarak toplumun güçlenmesini bireyin üretkenliği ile bir tutmuştur. Zenginleşmenin yolunu eserde ismi geçen İskomakhos üzerinden açıklamış, bu kişinin nasıl servet kazandığını anlatmıştır. Ayrıca, Ksenophon tarımda uzmanlaşma, çiftçi ailelerde erkek ve kadının beraber çalışması ve bu alanda çalıştırılan kölelerin ceza sistemi ile değil ödül sistemi ile çalıştırılmasını vurgulamıştır. (Ksenophon:7-9-43) Ekonominin etimolojik kökeni, aile, ev halkı anlamına gelen oikos ile anlambilimsel (semantik) olarak uyuşmaktadır. (Finley, 1973:1) Antik Yunan ekonomisi üzerine yapılan incelemelerde, araştırmacılar; uzun yıllar boyunca, antik yazarlar, siyasi tarih ve fragmantlar üzerinden iktisadi çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu değerlendirmeler, temel bir çerçeve çizmiş olmasına rağmen arkeolojik materyal ile desteklenmediği sürece, bu çıkarımlar gerçekçi olmayacaktır. Antik çağ ticaretinin en önemli kanıtı sayılan seramikler (özellikle ticari bir form olan amphoralar) üzerinden ciddi araştırmalar yapılmıştır. Uzmanlar, amphoraların tarihi, üretim yeri ve içinde ne taşıdıkları gibi soruları cevaplamaya başlamıştır. Bu durum, ticareti gerçekleştiren bölgeleri görünür kılmıştır (Grace, 1979:13). Amphoralar üzerinde yer alan amphora mühürleri ve dipintolar ise bu ticareti anlamamızı sağlayan epigrafik kanıtlar arasında yer almaktadır. (Şenol, 2006:11-30) Amphoralar içerisinde taşınan ürünler arasında yer alan zeytinyağı, şarap, balık sosu vb.., gibi ürünlerin

piyasadaki hareketleri hakkında bilgi edinilmiştir. (Lawall, 2010:80; Garlan, 1983:27-35,183-186) Ayrıca, ticareti yapılan diğer tarım ürünleri üzerinden de çalışmalar yapılmıştır. Yunanlılar, buğday ve mısır gibi ürünler üzerinden başta Mısır olmak üzere farklı uygarlıklar ile ticaret gerçekleştirmişlerdir (Hasebroek, 1933:146-151). Yunan ekonomisinin önemli bir tartışma konusu da kolonizasyon hareketleri olmuştur. Yunanlıların özellikle küçük Asya (Anadolu) kıyılarında kurdukları koloniler, bağlı oldukları polislerin ekonomilerine büyük katkı sağlamıştır.

Antik Roma Ekonomisi Üzerine Yapılan Çalışmalar

Roma uygarlığı, çiftçi bir toplum olarak ortaya çıkmıştır. Krallıktan cumhuriyete giden yolculuklarında ekonomik olarak büyük bir değişim yaşadıkları söylenemez. Buna rağmen, iç çekişmelerin yoğunlaşması ve cumhuriyetin zayıflamasının ardından büyük bir imparatorluğa dönüşen Roma, ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir; bu yapılanmalar, araştırmacılara, Roma ekonomisini değerlendirme şansı kazandırmıştır. Özellikle, Pax Romana (Roma Barışı) ile Akdeniz'in bütün kontrolü tek bir güç haline gelen imparatorluk, Akdeniz'de o güne kadar eşi görülmemiş boyutta bir ticari hareketlilik gerçekleştirmektedir. Sualtında gerçekleştirilen araştırmalarda, Akdeniz'de Pax Romana dönemine tarihlenen batıkların diğer dönemlere oranla ciddi miktarda artması dönemin ticareti hareketliliğini gözler önüne sermiştir (Wilson-Schorle-Rice, 2013:368-370; Opait-Davis-Matheny-Brennan, 2021:76-87).

Roma İmparatorluğu, özellikle Akdeniz'de oluşturulan piyasa sirkülasyonunun devamlılığını sağlayabilmek adına, üretim hacmini büyütmeyi hedeflemiştir. (Temin, 2008:170) Bu sayede, büyük ölçüde tarıma dayalı Roma ekonomisinin önemli bir parçasını Villa Rustica'lar oluşturmuştur. Bu villalara ait olan büyük arazilerde tarım yapılmış ve üretim kapasitelerinde artış olmuştur. (Rodriguez, 2004:101-124) Bu artışın gözlemlendiği kanıtlardan biri, Orta Cumhuriyet Döneminden itibaren sayıları artan amphoralardır. (Panella, 2010:11-123) Erken İmparatorluk Dönemi ile tarımdan sağlanan üretim kapasitesinin miktarı arttırılmış ve bu sayede ticari organizasyonun kapasitesi büyütülmüştür. Dolayısıyla, bu organizasyonda yer alacak kişi sayısının arttırılması ile yeni iş kolları oluşmasına sağlanmıştır. (Morley, 2007:90-102)

Araştırmacılar tarafından, Antik Roma'nın Pazar potansiyeli hakkında incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmalarda, pazar bütün boyutları ile karşılaştırılmış ve modern pazar ekonomisi ile üzerinden yorumlamalar gerçekleştirilmektedir. (Bang, 2008:131) Roma dünyasındaki kentsel görünüm ve farklı coğrafyalardaki yansımaları ile birlikte zanaatkarların yeri ve en önemlisi şehirlerin ekonomisinde pazarın yeri sorgulanmıştır. (Wilson, 2002:231-273)

Antik çağ ekonomisini anlamak için uygulanan metotlardan biri popülasyon üzerinde yapılan çalışmalardır. Ürünlerin, bireylerin tüketimi için üretildiği düşünüldüğünde; araştırmacılar nüfus yoğunluklarına göre üretim miktarları ile ilgili varsayımlar yapılabileceği görüşündedir. (Bowman-Wilson,2011:76; Limbergen-Marechal-Clerq,2020:1-6) İmparatorluğun gelirleri, önemli ölçüde vergilere dayanmaktadır. Bu nedenle, devletin vergilerin zamanında ve eksiksiz ödenmesi için eyaletler üzerinde siyasi ve askeri otorite kurduğu tespit edilmiştir. Vergiye dayalı bir ekonomiye sahip olan Roma devleti içerisindeki ticari faaliyetler, vergi kayıtları göz önüne alınarak da yorumlanabilmiştir. Bu noktada, Roma iktisadı üzerinde yapılan çalışmaların bir kısmı vergilere odaklanmıştır. (Wilson-Bowman, 2017:17) Roma sadece başkentini doyurmak için buraya Mısır'dan her yıl 150.00 ton buğday getirmiştir ve Mısır tahıl için tek kaynak değildir. Mısır'ın yanı sıra Sicilya'dan da Roma'ya büyük miktarlarda buğday getirtilmiştir. (Mcgregor, 2015:180; Erdkamp, 2005:143) Bu yönüyle Roma büyük bir emperyal güç olarak hüküm sürdüğü Akdeniz toplumlarını sömürmüştür.

Ekonomi ile ilgili çalışmaların bir kısmı fiyatlar üzerine gerçekleştirilmiştir. Roma imparatorluğun başlarında Akdeniz'e yolladığı fiyatlar ürünün piyasadaki gerçek fiyatı ile karşılaştırılmıştır ve Romanın pazardaki yerini nasıl aldığı incelenmiştir. (Temin, 2001:173-177) Bu fiyatlandırmalar özellikle tahıl ürünleri üzerinden yapılmıştır. (Erdkamp, 2001: 225-305) Bunun yanı sıra Roma ticari organizasyonu ve ürünlerin nakliyesi ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmiştir. (Adams, 2007:3-16)

Roma'da ticari hamleler emperyal bir güç olmasının etkisi ile tekelleşmeye dönük olarak yapılmıştır. (Woolf, 1992:283-293; Hopkins, 1978:90-98) Zeytinyağı, şarap, terra sigillata, gibi ürünlerin İtalya'da

üretilmesini teşvik etmesi, Roma'nın pazar üretimini elinde tutma çabasından kaynaklanmıştır. (Martin, 1985:125-139; Purcell, 1985:1-19; Tchernia, 1989:529-536)

Roma'daki merkezler ve taşralar arasındaki benzerlik ya da farklılıklarının karşılaştırılması ve bu yerleşimlerin devletin ekonomisine katkılarını anlamak için çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda oluşturulan matrix sistem aracılığı ile yerleşim alanlarının yakınlıkları, popülasyonları ve amphora mühürleri gibi arkeolojik materyalleri üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. (Rubio-Campilloa, Montanierb, Rullc, Lorenzo, Diaz, Gonzalez, Rodriguez, 2018:5-13)

Roma ekonomisi ile ilgili çalışmalar gün geçtikçe derinleşmekte ve genişlemektedir. Roma dünyasında materyallerin ikincil kullanımı veya geri dönüştürülerek kullanımı ve bunun ticarete etkisi gibi konular gibi detaylı incelemeler gerçekleştirilmiştir. (Duckworth-Wilson, 2020:61-62) Ayrıca, sadece ticaretinin yapıldığı bilinen ürünlerden ziyade gübre gibi daha kenarda kalmış ürünlerin ekonomideki yerini sorgulayan çalışmalar mevcuttur. (Flohr-Wilson, 2011:147-156)

Roma ekonomisi üzerine yapılan yeni çalışmalarda Roma ekonomisinin "İlkel, modern ya da basit bir yapıda mı?" olduğu sorgulanmıştır. (Limbergen-Hoffelinck-Taelman, 2022:4-6) Bu yapı ile ilgili materyal ve kişiler üzerinden yapılan okumalarda, Roma'nın uzak mesafeli ticari ilişkileri ve ekonomik yapısının krizler karşısındaki dayanıklılığı, karmaşık ve güçlü bir iktisadı işaret etmiş ve bunun sonucunda yeni teorileri gündeme gelmiştir. (Limbergen-Hoffelinck-Taelman, 2022:1)

Ayrıca çalışmalar sadece Yunan ve Roma devletleri üzerinden yapılmamış farklı toplumlar ya da bölgeler üzerinden de değerlendirmeler yapılmıştır. Antik çağ ekonomisi üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda, bölgelerin ve kentlerin ekonomileri, piyasaya ne kadar hükmettikleri, farklı bölgelerle yaptıkları ticari ilişkileri ve üretim kapasiteleri üzerinden değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu çalışmalar, Filistin (Pastor, 1997:1-3), Mısır (Weippert-Schneider, 2011) gibi geniş bölgeleri, Akdeniz'in önemli bir üssü olan Kıbrıs'ı (Parpas, 1987) ya da İtalya'nın önemli kentlerinden olan Roma (Frank, 1975), Pompeii (Flohr-Wilson, 2016) veya Kıta Yunanistan'dan Atina gibi kentler üzerinden de yapılmıştır.

Metot ve Model Araştırmaları

Antik çağ ekonomileri ilgili çalışan araştırmacılardan bazıları, antik dünya ile çağdaş dünya ekonomilerini birbirine benzetmiştir. Antik dünyanın ekonomisinin modern dünyaya göre daha küçük ölçekli olduğunu savunmuşlardır. Örneğin, Meyer'e göre, "Antik Yunan'ın MÖ 7. ve 6. yüzyılları, çağdaş dünyanın 14. ve 15. yüzyıllarına ve MÖ 5. yüzyılı ise MS 16. yüzyıla denk gelmektedir. Dolayısıyla, bu çıkarımın temel sorunu, Yunan ve Roma dünyasında kendi kendine yeten hane ekonomisini, günümüz sanayi toplumunun ekonomik yapısında nereye konumlandıracağı ile ilgili varsayımlar olmuştur. Antik iktisat ile ilgili bu bakış açısı 1800'lerin sonunda klasik iktisatçıların çözmeye çalıştığı önemli bir sorundur. Modern ekonomini üzerinden yapılan değerlendirmeler 1933'te Mikail Rostovtzeff tarafından şekillendirilmiştir (Finley, 1973:XII). Bu tartışmaları, farklı bir noktaya taşıyacak ve yeni bir model ile antik iktisadın yapısını açıklamaya çalışan isim Finley olmuştur. Finley özellikle Karl Polanyi ve Weber'den etkilenerek 1970'lerde, antik çağ ekonomisinin primitif bir yapıya sahip olduğunu belirtmektedir. Finley'in primitif ekonomi modelinde, Antik Yunan için kendi kendine yeten tarım toplumunun, modern ticari yolların aksine daha basit ve yakın pazarlara odaklanmış olduğunu savunmuştur. Ona göre; Roma döneminde, imparatorluk hükmü altında uzak yerlere yatırımlar yapmış böylelikle uzak mesafeli ticaret, üretim teşviki ve büyük boyutlu üretim yapılabilmiştir. (Paterson 1998:140: Paulos, Digest:18) Finley ve Polanyi'e göre ürün ve hizmetlerin, kişisel olmayan pazarlar yoluyla değil, ticaret yoluyla karşılıklı taşınması ve dağıtılması ile gerçekleşmiş olamaz. Özellikle Polanyi, modelini, geleneksel ekonomik formalizmden farklı olarak, öznelcilik olarak adlandırmaktadır: bu noktada, ekonomi her zaman dışarıda kalmış ve sosyal ilişkilerden bağımsızlaşmıştır. (Finley 1973: XIV ve XV) Finley antik çağda antik ticaretin ve bu ticari evrimin rekabet veya arz ve talep yasası gibi durumları reddetmiştir. Bunun yanı sıra diğer araştırmacılar, Klasik Dönem Atina Ekonomisinin küçük çaplı olmasının yanı sıra günümüz ekonomisine benzer bir çizgi takip ettiği düşüncesindedir. Bu durum, ilkelci-yenilikçi (primitivist-modernist) tartışmasının devam etmesini sağlamasına rağmen burada kastedilen modernist bakış açısı Rostovtzeff'in önerdiği, model ile aynı çizgide değildir. Bunun yanı sıra Rostovzeff'in yolundan giden Walbank; İmparatorluğun ilk yüzyılını, "her türlü küçük-büyük ürünün yoğun bir şekilde değiştirildiği ve bunlardan özellikle tahıl,

şarap, yağ ve köle gibi dört unsurun, ticarette önemli ögeler olduğunu iddia etmiş (Walbank, 1969:81-95) ve tek bir ekonomik düzene işaret etmiştir. (Finley 1973:18; Walbank, 1969:20,31) Ayrıca Rostovzeff, "lüks tüketim ürünlerinin değil; ancak günlük hayatta kullanılan ürünlerin, ülkenin her yerinde el değiştirdiğini" belirtmektedir. (Finley 1973:18) Finley'in yaptığı çalışmalara ciddi bir eleştiri Andreau'dan gelmiş, araştırmacı Finley'in öne sürdüğü görüşün aksine antik Yunan ve Roma'da iktisadi bir birliğin ve ortak bir pazarın olduğuna işaret etmiştir. (Andreau, 2002:36) Buna ek olarak antik iktisadın bir piyasa ekonomisi görüntüsünde olduğunu savunmuştur. (Andreau, 2002: 36; Kaplan, 1984:23-40)

Antik çağ iktisadı ile ilgili öncü değerlendirmelerden biri Weber'in tüketici kent modeli olmuştur. (Morley, 1997:54-55) Bu modele Altson karşı çıkmış hem bir kentin sadece kentte yaşayanlar için üretim yapmadığını ve uzak mesafeli ticaretin sistemli yapıldığını hem de tek bir ekonomik model ile antik iktisadın açıklanamayacağını savunmuştur. (Parkins, 1998:21; Altson 1998; Morley, 1996, 1997; 54-5) Bunun yanı sıra modern araştırmacılar, Antik Yunan ekonomisinin, açıkçası karşılıklı ve bağımlı pazarlar üzerinde kurulduğunu; bu pazarlar için arz ve talebin niteliksel (kuvalitatif) olarak, seramik bulgular temel alınarak kanıtlanabileceğini söylemişlerdir. (Parkins, 1998:18; Osborne 1996:38; Tomber, 1993:141–66) Sadece seramik bulguları bile göz önüne alındığında büyük hacimli bir ticaretin söz konusu olduğunun yanı sıra; bu durum, daha yüksek seviyeli bir organizasyonu ve bütünleşmeyi işaret ettiğini savunmuşlardır. Antik çağın ticari aktiviteleri sadece karşılıklı-bağımlı pazarların ticaret fırsatçılığı kavramı ile açıklamak yetersiz olacaktır.

Antik çağ iktisadi değerlendirmelerinde yeni yapılan çalışmalar Finley'in aksine arkeolojik materyale dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Bu iktisadi durumu açıklamak için genellikle seramikler üzerinden çalışmalar yapılmıştır. MÖ 5. Yüzyıl da Khios'taki ekonomik durumu açıklamak için Lawall (Lawall, 1998:76-97) amphoralar üzerinden çalışmalar gerçekleştirmiş, Osborne (Parkins, 1998:18: Osborne, 1996:38) ise Attika seramikleri üzerinden antik çağ iktisadını yorumlamıştır. Antik dönem ekonomisini bütüncül bir açıdan incelemek için, küçük atölyeler ve kırsal mülkiyetten taşımacılık ve bunun doğrultusunda vergilendirmeye yönelik, aileler arası alışverişten, devletler arası, ticarete; bütün değişik unsurları ve ölçekleri birbirine bağlamaya çalışmak gereklidir (Parkins, 199:24)

Sonuç

Antik çağ ekonomik modellemeleri ile ilgili çok sayıda uzman çalışmalar gerçekleştirmiştir; ancak oluşturulan modellerin birçoğu bilim dünyasınca tartışılmaktadır. Hopkins'in deyimiyle, "antik çağ ekonomisi bir çalışma alanı değil bir savaş alanıdır." Bu modellemeleri ile ilgili temel sorunlardan biri verilerin yanlış, subjektif veya yetersiz değerlendirilme riskini taşımasıdır. Bu alanda yapılan çalışmalar ile oluşturulan teoriler, arkeolojik materyal ile desteklenmeli ya da incelenen arkeolojik materyaller, yeni teorilerin oluşmasını sağlamalıdır. Bununla birlikte, buluntuların bilgiye dönüşmesi ve bu bilgiler üzerinden çıkarımlar yapmak daha zor bir konudur. Bu yönde yapılan pek çok çalışma bir bölgenin hatta sadece bir kentin ekonomik modellemeleri ile ilgili yapılan çalışmalar, bölgesel ticari organizasyonu açıklamak ve bağlı olduğu devlet ile ilgili ekonomik ilişkilerini ortaya koymaktan öteye gidememektedir. Bunun temel sebebi, yeterli veriye ulaşılamaması veya eldeki verilerin yeterince yorumlanamamasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen yapılan son çalışmalarda multidisipliner bir bakış, ekip ve teknolojinin yardımı ile verilerin çok yönlü yorumlanması sayesinde yeni modelleme çalışmalarının önü açılmaktadır. Örneğin, batıklar üzerinden yapılan modelleme çalışmaları (Opait-Davis-Brennan 2021:76-87) ya da şarap ticaretinin modellenmesi (Oliveras-Sánchez-Calvo, 2017:189-238) bu çalışmalar arasında yer almaktadır. Roma'daki ticari etkileşimi anlamak için yapılan network simülasyonları, bilgisayar programları aracılığı ile grafiklere dökülmekte ve veriler bu programlar sayesinde hatasız bir şekilde yorumlanabilmektedir. (Brughmans-Collar-Coward, 2016:5-10) modern çalışmaların dijital teknolojiler ile ilgili en verimlilerinden biri Romalıların birbirleri ile iletişimi ve üzerinden yapılan bir simülasyon çalışmasıdır. Bu çalışmada veriler dijital ortamda değerlendirilmiş ve simüle edilmiştir. (Brughmans, 2022:279) Buradan sonra yapılacak çalışmalar ile dijital ortamda deneysel arkeoloji çalışmaları, verilerin yazılımlar ile yorumlanması ve modellerin formülleştirilmesinde bilgisayar teknolojilerinin daha çok görev alması ile antik çağ ekonomisi ile ilgili

yeni modelleme çalışmaları gerçekleştirilecektir. Bu sayede, modeller daha genellenebilir, açıklayıcı ve kanıtlar barındıran bir şekilde tasarlanabilecek yani geçmişin gerçeğine biraz daha yakınlaşılabilecektir

KAYNAKÇA

A. Antik Kaynaklar

Aristoteles, *Oikonomika*

Dyson, *Roma Countryside*

Livy, *Ab urbe condita*

Ksenophon, *Oikonomikos*

Paulos, *Digest*

B. Kaynaklar

Adams C. (2007). *Land Transport in Roman Egypt, A Study of Economics and Administration in a Roman Province,* Oxford Classical Monographs.

Akderin F. (2016). *Aristoteles, Ekonomi.*

Altson R. (1998). Trade and the city in Roman Egypt, Trade, *Traders and the Ancient City,* 165-198.

Amemiya T. (2007). *Economy and Economics of Ancient Greece.*

Andreau J. (2002). Twenty years after Mosos I. Finley's The Ancient Economy, *The Ancient Economy*, çev. A. Nevill, 33-52.

Bang P.F. (2008). *The Roman Bazaar: A Comparative Study of Trade and Markets in a Tributary Empire*, Cambridge Classical Studies, 131.

Bats N. (1988). Vaisselle et alimentation a Olbia de Provence (c. 350-c. 50 BC), *Modèles culturels et catégories céramiques*, Paris, CNRS.

Bendix R. (1960). *Max Weber An Intellectual Portrait,* New York.

Blondel J. Aronson J. (1999). *Biology and Wildlife in the Mediterranean Region,* Oxford University Press.

Bowman A. K., Wilson A. I. (2011). *Settlement, Urbanization, and Population,* Oxford University Press.

Bowman A. K., Wilson A. I. (2013). "*Introduction: Quantifying Roman Agriculture" The Roman Agricultural Economy: Organization, Investment, and Production.* Oxford Studies in the Roman Economy. Oxford University Press, 1-32.

Bowman A., Wilson I.A. (2018). T*rade, Commerce, and the State in the Roman World*, Oxford studies on the Roman economy, 2017, 27.

Braudel F. (1986). L'Antiquité et l'histoire ancienne, *QS 24*, 5-21.

Brughmans T. (2010). *Connecting The Dots: Towards Archaeological Network Analysis*, 278.

Brughmans T., Collar A., Coward F. (2016). The Connected Past Challenges to Network Studies in Archaeology and History, *Oxford University Press.*

Brughmans T., Wilson A. (2022). *Simulating Roman Economies: Theories, Methods, and Computational Models;* Oxford Studies on the Roman Economy.

Cobb M. A. (2018). Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century, CE Series: Mnemosyne, Supplements, *History and Archaeology of Classical Antiquity, Volume: 418.*

Davies J.K. (1998). Ancient economies: models and muddles, *Trade, Traders and the ancient city*, 221-252.

Descat R. (1995). L'économie antique et la cité grecque; un modèle en question, *Annales HSS 50*, 961-89.

Donald W.J. (2014). *Economic Theory and the Ancient Mediterranean.*

Duckworth N.C., Wilson I.A. (2020). *Recycling and Reuse in the Roman Economy*, ISBN: 9780198860846, (OxREP), Oxford University Press.

Duncan-Jones R.P. (1990). *Structure and Scale in the Roman Economy*, Cambridge University Press.

Erdkamp P. (2005). *Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political and Economic Study.* Cambridge University Press.

Finley M.I. (1973). *The Ancient Economy*, Londra.

Finley M.I., (1985). *The Ancient Economy (ikinci baskı),* Londra.

Finley M.I., (1985). *Ancient History: Evidence and Models*, Londra.

Flohr, M.-Wilson, A. I. (2011). "The economy of ordure", in Ann Olga Koloski-Ostrow, Gemma C.M. Jansen, Eric M. Moormann (eds), Roman Toilets: Their Archaeology and Cultural History. *BABesch Supplement 19*, 147-156.

Flohr M., Wilson A. (2017). T*he Economy of Pompeii*, Oxford Studies on the Roman Economy.

Garlan, Y. (1983). Greek Amphorae and Trade, *Trade in the Ancient Economy*, 27-35.

Gerth H.H., Wright M.C. (1948). *From Max eber: Essays in Sociology*, 3-74.

Grace V. R. (1979). *Amphoras and the Ancient Wine Trade,* American School of Classical Studies at Athens.

Harris W. V. (1993). The Inscription Economy, Ann Arbor, *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series 6.*

Hasebroek J. (1934). Trade and Politics in Ancient Greece, *Classical Philology*, *Volume 29, Number 3*, 146-151.

Hasebroek J. (1965). *Trade and politics in Ancient Greece.*

Hollard D. (1995). La crise de la monnaie dans l'empire romain au 3e siècle après J.-C.: synthèse des recherches et résultats nouveaux, *Annales HSS 50*, 145-78.

Hopkins K. (1980). Taxes and Trade in the Roman Empire (200 B.C.-A.D. 400), The Journal of Roman Studies, Vol. 0, 101-125.

Kaplan S. (1984). Provisioning Paris, Cornell University Press, *Ithaca,* 23-40.

Kuhrt A. (1998). The Old Assyrian merchants, *Trade, Traders and the ancient city*, 15-30.

Laurence R. (1998). Land Transport in Roman Italy: Costs, Practice and The Economy, *Trade, Traders and the ancient city*, 125-144.

Lawal M. (1988). Ceramics and Positivism Revisited: Greek Transport Amphoras and History, *Trade, Traders and the ancient city*, 73-98.

Lawall M. (1995). Transport Amphoras and Trademarks-Imports to Athens and Economic Diversity in the Fifth Century (*Doktora Tezi).*

Limbergen V.D., Maréchal S., Clercq W.D. (2020). Regional Case Studies on The Relationship between Population and Food Resources, *The Resilience of the Roman Empire*, 1-6.

Limbergen V.D., Hoffelinck A., Taelman D. (2022). *Reframing the Roman Economy: New Perspectives on Habitual Economic Practices*.

Meikle S. (2002). Modernism, Economics and the Ancient Economy, *The Ancient Economy,* 233-250.

Mcgregor (2015). *Tarih öncesinden Bugüne Akdeniz Dünyası ve Doğa* (Back to the garden Nature and the Mediterranean World from Prehistory to the Present, çev. B. Gönülşen)

Morley, N. (1996). *Metropolis and Hinterland: The City of Rome and the Italian Economy, 200 BC–AD 200,* Cambridge University Press.

Oliveras M.A., Sánchez J.M. A. Calvo V.R., (2017). The Wine Economy in Roman Hispania. Archaeological Data and Modernization, Universitat de Barcelona, *CEIPAC,* 189-238.

Opait A., Davis D., Brennan L. M. (2018). Roman Commerce and Elite Markets in the Eastern Medıterranean: A Case Study Of Three 2nd-Century Shipwrecks Off Knidos *Musée d'histoire Nationale et d'archéologie constanta ,* 300-331.

Opaiţ A., Davis D., Matheny R., Brennan M. L. Whitbread, I. K. (2021). A Case Study of Rhodian Wine Export in the Early Roman Empire: The Knidos, J and K Shipwrecks, Skyllis, Zeitschrift für maritime und limnische Archäologie und Kulturgeschichte, 76-87.

Osborne (1996). Pots, trade and the archaic Greek economy, *Antiquity 70*, 31-44.

Panella C., Tchernia A. (2002). Agricultural Products Transported in Amphorae: Oil and Wine, *The Ancient Economy*, çeviren: Antonia Nevill.

Panella C. (2010). Roma, il suburbio e l'Italia in età medio- e tardo-repubblicana: cultura materiale, territori, economie, *in Facta 4,* 11-123.

Parkins H. (1998). Time for change? Shaping the future of the ancient economy, *Trade, Traders and The Ancient City*, 1-14.

Pastor J. (1997). *Land and Economy in Ancient Palestine.*

Paterson J. (1988). Trade and traders in the Roman world: scale, structure and organization, *Trade, Traders and the ancient city,* 145-164.

Polanyi K. (1957). Aristotle Discovers the Economy", Trade and Market in the Early Empires, (ed. Karl Polanyi, Conrad Arensberg ve Harry Person), *Glencoe, III.*, 64-97.

Pomeros S. (1998). *Oeconomicus: A Social and Historical Commentary*, Oxford: Clarendon Press.

Polanyi K. (1977). *The Livelihood of Man* (ed. Harry Pearson), New York.

Reden S. (2022). *The Cambridge Companion to the Ancient Greek Economy (Cambridge Companions to the Ancient World)*, Cambridge University Press.

Rodriguez-Almeida, E. (1984). *Il Monte Testaccio*, Roma.

Rodríguez R.J. (2008). La villa como sistema económico, Konferans: *Actes del simposio "Les Vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, Barselona.

Rubio-Campillos X., Montanier J.-M., Rullc G., Lorenzod J.M.B., Díaz J.M., Jordi Perez González, Rodriguez J.R. (2018). The ecology of Roman trade. Reconstructing provincial connectivity with similarity measures, *Journal of Archaeological Science Volume 92*, 37-47

Smiths (1998). Traders and artisans in archaic central Italy, *Trade, Traders and the ancient city,* 31-50.

Şenol (2006). *Klasik ve Hellenistik Dönem'de Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürleme Sistemler*, Ege yayınları, İstanbul.

Tchernia, A. (1986). Le Vin d'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores, Paris.

Tomber, R. (1993). Quantitative approaches to the investigation of long-distance exchange, *JRA 6*, 141–66.

Walbank W.F. (1969). *The Awful Revolution: The Decline of the Roman Empire in the West*.

Whitbread I.K. (1996). Greek Transport Amphorae: A Petrological and Archaeological Study (Fitch Laboratory Occasional Paper 4), *Geoarchaeology*, Atina (British School at Athens).

Whitby M. (1998). The grain trade of Athens in the fourth century BC, *Trade, Traders and The Ancient city*, 99-124.

Whittaker, C.R. (1990). The consumer city revisited: the vicus and the city, *JRA 33*, 110–18.

Wilson, A. I. (2002). "Urban production in the Roman world: the view from North Africa." *Papers of the British School at Rome 70*: 231-73.

Wilson A. (2008). *Site recovery rates and the ancient population of the Biferno Valley*, 235.

Wilson A., Robinson D. (2011). Maritime Archaeology and The Ancient Economy, *Maritime Archaeology and Ancient Trade in the Mediterranean*, Oxford Centre for Maritime Archaeology Monograph 6.

Wilson A., Schorle K., Rice C., (2013). *Roman ports and Mediterranean connectivity*, 368-370.

Presentation ID / Sunum No= 43

Oral Presentation / Sözlü Sunum

SSCB Dönemi Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerinde (1960-1980) Müziksel Bir Köprü: Niyazi Tağızade

Öğr. Gör. Ecem Tuğçe Akbulut[1]

[1]Kilis 7 Aralık Üniversitesi ecem.akbulut@kilis.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2120-3179

Özet

Azerbaycan müzik tarihinde en önemli yere sahip olan Karabağ'ın müzik tarihi de kendi tarihselliği ve kendine özgü detaylarıyla seçilmektedir. Kafkasya'nın konservatuarı ve Azerbaycan müziğinin merkezi olarak bilinen Şuşa şehri Azerbaycan ve dünya müzik sahnesine sayısız müzisyen kazandırmıştır. Bu sanatçılardan biri de dünyaca ünlü orkestra şefi ve besteci Niyazi Tağızade'dir. Niyazi ilk kez 1963'ün sonlarında Türkiye'ye gelmiş ve Ankara Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası Devlet Opera ve Balesi'yle çalışmaya başlamıştır. Sanatçı, 1960 ve 1970'lı yıllarda Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Batı Klasikleri, Sovyet Rusya ve Azerbaycan bestecilerinin eserlerini sahnelemenin yanı sıra Adnan Saygun'un Erken Cumhuriyet dönemi kültür politikalarının bir ürünü olan Köroğlu operasını ve Yunus Emre oratoryosunu yönetmiş ayrıca Türkiye'deki başlıca bestecilerin yapıtlarını Türkiye'de ve Sovyetler Birliği'nin çeşitli sahnelerinde seslendirmiştir. Niyazi sayesinde Türk klasik müzik dinleyicileri Azerbaycan'ın senfonik müziğine olan ilgisi artmıştır. Niyazi kendi yeteneği ve Türk halkına olan sevgi ve ilgisiyle Türkiye'de birçok insanının dostluğunu da kazanmıştır. Niyazi'nin Türkiye müzik insanlarıyla başarılı iş birliği çoğu zaman aralarında oluşan kişisel dostluk ve ailevi ilişkilerle kuvvetlenmiştir. Çalışmaları hakkında Türk müzik insanlarının ve uzmanların Türk basınında çıkan görüşleri ve buna ilişkin haberler incelendiğinde, Niyazi'nin çalışmalarını farklı bir teknik gibi değerlendirildiği ve en iyi orkestra repertuvarına sahip şeflerden olarak basında yer aldığı görülmüştür. Bu bağlamda Niyazi'nin müzik sanatı ananında yapmış olduğu çok yönlü faaliyetler, müzik yoluyla kültürel etkileşim ve kaynaşmaya katkı sunmuş, Sovyet döneminde Azerbaycan–Türkiye kültürel ilişkileri alanında bir köprü oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, Şuşa, Müzik, Niyazi Tağızade, Azerbaycan-Türkiye Kültür İlişkileri

Giriş

Kimlik ve aidiyet bağlamında güçlü bir referans kaynağı olan müzik, propaganda ve diplomasi faaliyetlerinde kullanılmasının yanı sıra, toplumlar arasında kuvvetli bağların oluşumunu sağlayan bir sanat dalıdır. Müziğin, insanları aynı ezgide birleştirebilecek güce sahip olması ona diğer sanat dalları arasında ayrı bir yer tanımaktadır. Özellikle ülkeler arasında ilişkilerin sorunlu ve kısıtlı olduğu dönemlerde müziğin önemli bir kültürel diplomasi aracı olarak kullandığı görülmektedir. Bu bağlamda ilişkilerde ideolojik kısıtlamaların yoğun olduğu SSCB döneminde Türkiye ile Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Türk toplulukları arasındaki temaslarda da kültür ve sanat diplomasisi öne çıkmıştır. Bu süreçte Azerbaycan ve Türkiye arasında ilişkiler özel örnek teşkil etmektedir. Soğuk Savaş döneminde Sovyetlerin sıkı kontrolü altında yürütülen Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde de

kültürel faaliyetler öne çıkmış ve sanatçıların öncü rol üstlendikleri gözlenmiştir. Nitekim kaynakları, çalgıları ve yapısı (makamları) bakımından birbiriyle oldukça örtüşen bir müzik kültürüne sahip Türkiye ve Azerbaycan'ın demir perde siyasetinin içerisinde kültürel yönden müzik aracılığıyla bir köprü kurması zor olmamıştır. SSCB dönemi Azerbaycan'ında da müzik, devletin dış dünyaya kendi kültürel zenginliğini sunmasının önemli bir nesnesi olmuştur. Bu süreçte bilhassa kültürel diplomasinin sözcüleri olarak sanatçılar ve kültür aktörleri iki halk arasında iletişimin en etkili araçları olarak öne çıkmışlardır. Bu bağlamda SSCB dönemi Azerbaycan ve Türkiye arasındaki müzik ilişkilerinde 'Maestro Niyazi' olarak bilinen ünlü orkestra şefi ve besteci Niyazi Tağızade[1]'nin özel bir yeri vardır. Niyazi[2] özellikle Sovyet döneminde bu ilişkilerin yapılanmasında bir elçi görevi üstlendiği için bu sürecin önemli bir temsilcisi konumundadır.

Kültürel diplomasi aracı olarak müziğin rolünün kuramsal düzlemde ele alındığı bu çalışmada bu diplomasi türünün en önemli örneklerinden birini oluşturan Azerbaycanlı ünlü orkestra şefi ve bestecisi Niyazi Tağızade'nin Türkiye'deki sanatsal faaliyetleri ve sanatçının Türkiye-Sovyetler Birliği-Azerbaycan kültürel ikliminin gelişmesindeki rolü irdelenmektedir.

Bir Kültür Elçisi Fenomeni: Niyazi Tağızade

Amerika Birleşik Devletleri Ulusal Senfoni Orkestrası müzik direktörü Leonard Slatkin orkestra şeflik sanatını şöyle tarif etmektedir; "*Orkestra şefliği çok gizemli müzikal bir yolculuktur. Orkestra şefi yeri geldiğinde bir koç, lider, şaman, psikolog veya trafik polisi olmalı ve hepsinin özelliklerini iyi bir armoni içinde tavırlarında özleştirmelidir*" (The Washington Post 2008; akt: Vural 2012: 291). Slatkin'in sözlerinden de anlaşıldığı üzere orkestra şefliği, kişinin bünyesinde birçok yetinin harmanlanmasını ve onları hayatının her anına yansıtabilmesini gerektiren, bir meslekten ziyade yaşam tarzıdır. Yapılan bu tanımlardan orkestra şefinin, bünyesinde derinlemesine bir müzik insanı ve sürükleyici bir lider olmayı birlikte barındırması gerektiği anlaşılmaktadır (Vural 2012:291).

Virginia Danielson'ın Ümmü Gülsüm için sorduğu soruyu Maestro Niyazi için de sormak mümkündür: *Neden bu kişi diğer onca sanatçı dururken bu kadar önemli, onu diğerlerinden farklı yapan nedir* (Danielson, 2008: 23). Danielson'a göre Ümmü Gülsüm hakkında sorulanlar kısa zamanda Mısır ve Arap kültürü ve toplumu hakkında daha kapsamlı sorulara dönüşür. Bu bağlamda Azerbaycan'ın ilk çağdaş orkestra şeflerinden olan Niyazi, müzik dünyasındaki yapıtları, kişiliği, folklor çalışmaları ve kültür sanata dair düşünceleriyle çağdaş Azerbaycan müzik tarihinde seçkin bir yer edinmiş Niyazi de iki dünya savaşı, 1950 ve 1960'ların ciddi sosyo-politik dönüşümleri ve Soğuk Savaş atmosferinde inşa ettiği sanat kariyerinin ardında Sovyetler Birliği ve içerisinde yer alan Türki Cumhuriyetlerin var olma mücadelesine ışık tutmakta, arka planında bu mücadeleyi özenle taşımaktadır.

Yönettiği eserlerin derinliğini ve sanatsal anlatımını dinleyicilere aktarabilen yetenekli bir orkestra şefi olarak birçok ülkede ün kazanmıştır. Onun orkestra şefliği bütünüyle ele alınıp incelendiğinde sanatçının çok iyi bir orkestraysan, form, biçim, kompozisyon bilgisi özelliklerine sahip bir şef olduğu görülmektedir. Niyazi'nin tüm çalışmaları müzikal yapı, içerdiği yerel ve evrensel özellikler bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle besteleri müziksel tür açısından çeşitlilik göstermesine rağmen, hepsinin ortak özelliği millî tonlamaların hâkim olması ve geleneksel müzik öğeleriyle Batı müzik formlarının organik bir sentezini oluşturmasıdır.

Niyazi'nin sanat yaşamı üzerine en önemli otobiyografik çalışmanın yazarı Sabir Kerimov'a göre çevresinde olan biten her şeyi görme, olayların ve gerçeklerin derinliklerine inip özlerini hissedebilme ve kendi sanatını zenginleştirmeye yarayacak yaşam izlenimlerinin en değerli olanlarını seçip ayırma yeteneğine sahip olan Niyazi, tarih, felsefe ve estetik konularına da yabancı değildir. En büyük tutkusu olan müziğe ise fedakârca hizmet etmiştir (Kerimov, 1973: 97). Bülent Tarcan'ın gözünde ise Niyazi Batılı şeflerin teknik kudretine ek olarak bünyesinde ancak bir Asyalının barındırabileceği çeşitlilik ve kıvraklığa sahiptir. Çaldığı eserlere objektif kalarak, eline aldığı pastisyonun dönemi ve bestecisi ne olursa olsun eserdeki sırları muazzam sezisi ile çözümler ve âdeta onlara hayat verirdi. "*O ne Germen geleneğinin ne de Latin esprisinin esiridir. Safkan bir*

[1] Niyazi'nin soy ismiyle ilgili, kaynaklar incelendiğinde Tağızade, Tagizade, Tagizâde şeklinde farklı kullanımlar olduğu gözlemlenmiştir. Kitap içerisinde 'Tağızade' olarak kullanılması tercih edilmiştir.

[2] Tam adı Niyazi Tağızade Hacıbegov olan Maestro kendisine sadece 'Niyazi' diye hitap edilmesini talep ettiği için (Çetin, 1965: 3) makale boyunca 'Niyazi' ismi özellikle kullanılmıştır.

Azerbaycanlıdır. Aynı zamanda Batı eserlerini Batılıların göremeyeceği objektif bir açıdan ele alır ve o zaman bütün o şaheserlerin tüm insanlığın ruhuna inen beşerî yönlerini meydana çıkarmaya uğraşacaktır ki işte bu onu rakip kabul etmez yapar. Kuru birer grafik işaretten başka bir şey olmayan notaların içine gizlenen müzik heyecanını dile getirir ve bütün bunları yönettiği orkestranın müzisyenlerine aktarır. Bu vasıflar ancak büyük şeflere aittir" (Bülent Tarcan, akt, Kerimov, 1973: 173-174-175).

Orkestra şefliği alanında çalışmalarıyla sadece kendi ülkesinde değil tüm dünyada adından söz ettiren ve 20. yüzyılın en büyük orkestra şeflerinden birisi olarak kabul edilen Niyazi, Sovyetler tarafından dünyanın birçok yerine orkestra şefliği yapmak ve Sovyetleri temsil etmek üzere görevlendirilmiştir. Orkestra şefliği yaptığı ülkeler arasında Türkiye onun için özel bir yere sahip olmuş ve en çok ziyaretini de Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. Niyazi'nin Türkiye'de çalışmalarını sürdürdüğü 1960-1980 tarihleri arası Türkiye için sosyolojik ve siyasi dönüşümlerin olduğu, darbelerin yaşandığı bir dönemdir ve Niyazi tam da bu dönemde Türkiye ziyaretlerini gerçekleştirmiştir. Sovyet-Türkiye ilişkilerinin ve kültürel etkileşimlerin olumlu yönde ilerlemesinde Niyazi'nin hem etkileyici sanatçı kişiliğinin hem de yaşadığı ülkenin ve dünyanın içinde bulunduğu sorunlara duyarlı bir insan olmasının önemli etkisi vardır.

Sovyet dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri araştıran Vahid Ömerov'a göre bu dönemde Azerbaycan SSC Birinci Sekreteri görevinde bulunan Haydar Aliyev, Niyazi'ye Türkiye ile bağları güçlendirme tavsiyesinde bulunmuş ve Niyazi bu tavsiyeler üzerine Türk müzisyenlerle yakın iş birliği kurmuştur. 1960'ların sonlarından 1970'lerin sonuna kadar Niyazi, Türkiye'den 53 mektup almıştır. Bu mektuplarda Türk halkı, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ve onun halkına, kültürüne olan sevgilerini, milli ve kültürel kalkınmadaki başarılardan duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir (Ömerov, 2013: 14). Kasım 1978 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin son senatörü Ekrem Kabay'ın SSCB'yi ziyareti kapsamında Azerbaycan'da düzenlenen resepsiyonda da Niyazi'yi görmek mümkündür (Qasımlı, 2013: 532).

Niyazi, Azerbaycan Yabancı Ülkelerle Dostluk ve Kültürel İlişkiler Cemiyeti toplantısında 22 Kasım 1978.(Qasımlı, 2013: 532).

Türkiye ziyaretlerinden önce Niyazi'nin Türk bestecileriyle ilk tanışması 1963 yılı başlarında Adnan Saygun ve Ulvi Cemal Erkin'nin eserlerinden oluşan konseri yönetmesiyle olmuştur. 1963 yılının ocak ayında Bakü'de, şubat ayında ise Moskova'da Niyazi'nin yönetiminde Adnan Saygun'un *3. Senfonisi* ve piyano konçertosu, Ulvi Cemal Erkin'in *2. Senfonisi* ve keman konçertosu seslendirilmiştir. Seslendirilmeden önce Niyazi ve Kara Karayev eserleri titizlikle incelemiştir. 1963 yılında Moskova Konservatuarı'nın büyük salonunda düzenlenen konser bir Türk müziği şölenine dönüşmüştür (Kerimov, 1973: 72). Konser canlı olarak fonograf plaklarına kaydedilmiş ve bu Türk bestecilerinin Moskova'daki ilk gramofon kayıtları olmuştur. Bu olay Türk kültürünün tanıtımı ve yaygınlaşmasında büyük bir önem taşımaktadır. Moskova konserinde dinleyiciler arasında ünlü şair Nâzım Hikmet'in bulunması da konsere özel bir önem kazandırmıştır (Hacıbeyova, Hüseynov, 1987: 35).

Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası da dahil seçkin kurumlarda şeflik yapmış, sadece müzik bilgisiyle değil zekâsı ve dostluğuyla da fark yaratmış Maestro Niyazi ilk kez 1963'ün 27-30 Kasım tarihlerinde Türkiye'ye gelmiş ve Ankara Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası Devlet Opera ve Balesi'yle çalışmaya başlamıştır (Sağdıç, 2021: 44). 27 ve 30 Kasım tarihlerinde Çaykovski'nin *4. Senfonisi* ile *Romeo ve Juliet* uvertür fantezisini, Borodin'in *Prens İgor* operasından

Polovça oyununu, Venyavski'nin *keman konçertosunu* (solist: Türk kemancısı Oktay Dalaysel) ve bu eserlere uygun Adnan Saygun'un *3. Senfonisi* ile *piyano konçertosunu* yönetmiştir. Saygun'un bu iki eseri Türkiye'de ilk kez çalınmış ve piyanist Mithat Fenmen solist olarak katılmıştır (Kerimov, 1973: 74).

Niyazi 1963 konserlerinin ardından Türkiye-Azerbaycan-Sovyetler Birliği kültürel-diplomatik ilişkileri ve Türk sanatçıların eserleri hakkındaki düşüncelerini 19 Haziran 1964 tarihinde *Maestro Niyazi'nin Türk dilində çıxışı* başlıklı videoda kendi sesinden aktarmıştır. İlişkilere tarihsel, diplomatik ve sanatsal yönden ve son derece ayrıntılı yaklaştığı bu önemli konuşma yazar tarafından deşifre edilmiştir (Akbulut, 2021: 171)[1]. Niyazi'nin Türkiye'deki faaliyetlerinin Azerbaycan-Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesi için önemli bir yer tuttuğunu da Türk dinleyicisine seslenişindeki satır arası notlarından anlamak mümkün; *"Beşerî duygu ve düşünceler dolu demokratik musikide tıpkı bir kuş gibi kendi kanatlarında insanlara bahtiyarlık tanıyarak mesafeleri kısaltan, halkları birbirine yaklaştıran kuvvet var. Türk bestecilerinin eserlerini çaldırmak için her defa kumanda başına geldiğim vakit komşumuz becerikli Türk milletinin musikisine karşı başka bir saygı duyarım. Türkiye'ye ikinci ziyaretimle ilgili birçok düşüncelerim var. Bu düşüncelerin hepsi Türk ve Azeri halklarının müzik sayesinde biriktirdiği değerler mübadelesini sağlamak ve bunları birbirine yaklaştırmak maksadını güdüyor.*"

Türkiye'de uzun dönem sanat faaliyetinde bulunmuş olan Niyazi'nin özellikle Türk senfonik müziğinin ünlü isimleriyle yakın temasları olmuştur. Bu anlamda Niyazi, Saygun'la sıkı dostluğunun yanı sıra çağdaş Türk profesyonel müziğinin duayeni olarak nitelendirdiği Cemal Reşit Rey'le tanışmış ve Necil Kazım Akses ile de ortak eserler sahnelemiştir. Türk müziğini ve Türk sanatçıları çok önemsemekte ve 1973 yılında SİTA Sovyet haber ajansı ile sohbetinde; "*Artık ben Türk müziğinin bir propagandacısı oldum. Dünyanın neresinde olursa olsun konserlerimde bir Türk bestecisine, bir Saygun'a, bir Ulvi Cemal Erkin'e, bir Necil Kazım Akses'e mutlaka yer veririm. Türk bestecilerinin yaratıcılığına inanıyorum. Avrupa'nın pek çok ülkesi sizden çok daha geride" demiştir* (Hacıbeyova, Hüseynov, 1987: 180)

Niyazi yalnızca şeflik faaliyetleri ile değil aynı zamanda verdiği röportajlar, özel görüşmeler, katıldığı toplantılar ve yaptığı sunumlarla dikkat çekmiştir. "Niyazi'nin anlattığı konular arasında: Türkiye-Azerbaycan müzik kültürünün geçtiği gelişim yollar, ortak tarihi evreler, bestecilerin yaratıcılığında halk musikisinin tuttuğu yer, eserlerde halk sanatçılarının işlenişi, bazı çağdaş akımların eleştirisi ve öneriler, Musiki eğitim sistemi, şeflik sanatının özellikleri yer almaktadır" (Ağayeva, 2012). Niyazi'nin verdiği konserler ve temsiller Türkiye'nin müzik hayatının zenginleşmesinde, Türk dinleyicilerinin dünyadaki müzik eserlerini tanımasında ve müzik kültürünün gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ünlü şeflerden Hikmet Şimşek, Bakü'ye yaptığı son gezide düzenlenen akşam yemeğinde Niyazi'nin şerefine kadeh kaldırarak "*Niyazi Sovetler Birliği ve Türkiye arasında soğuk münasebetlerin buzunu eritebilmiş, sanatı ile ülkelerimiz arasında uzun yıllar kapalı kalmış kapıları açmıştır*" demiştir (Hacıbeyova, Hüseyinov, 1987: 38).

Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Çaykovski'nin *Yevgeni Onegin, Maça Kızı, 4. Senfonisini* Verdi'nin *Aida* operasını, Adnan Saygun'un[2] *Köroğlu* operasını ve *Yunus Emre oratoryosunu* yönetmiş ayrıca Türkiye'deki başlıca bestecilerin yapıtlarını Sovyetler Birliği'nin çeşitli sahnelerinde seslendirmiştir. İncelenen belgeler ışığında sanatçının Türkiye'deki faaliyetleri sırasında temsil ettiği Sovyetler Birliği'ni Türkiye'de anlatma ve sevdirme isteği görülse de faaliyetlerin yalnızca ideolojik saiklerle bağlantılı olmadığı görülmektedir. Zira Niyazi, Türkiye müzik hayatı üzerine yorumlar yapmış, fikir üretmiş, eleştirilerde bulunmuş, bestecilere destek vermiş ve tüm bu faaliyetleriyle Türk çok sesli müziğine katkı sunmaya çalışmıştır. Türkiye'de müzik alanının gelişimi için müzik okulların açılması gerektiğinin önemine vurgu yapan sanatçı bu anlamda Türkiye'nin Azerbaycan'daki müzik okullarını

[1] İzleyiniz; https://www.youtube.com/watch?v=33scJsf1T8k

[2] Hem yerel hem evrensel olmayı başarabilen Niyazi ve Saygun ortak çalışmaları ve sanat anlayışlarının bir diğer değinilmesi gereken noktası, tanıştıkları dönemin ve o döneme gelene kadar gelişen sosyolojik, siyasi ve kültürel olayların dönemin dünyada ve kendi ülkelerindeki müzik kültür politikalarına etkisidir. Cumhuriyet kurulurken gerçekleşen kültür reformları ve Batı müziğinin Türk müzik kültürü içerisinde daha çok yaygınlaşması politikası ile operanın Türkiye'de önem kazanması, Türk beşlerinin çalışmaları gibi gelişmeler Saygun'un bu eserleri hazırlamasını ve Niyazi ile yollarının kesişmesini sağlamıştır.

örnek alabileceğini altını çizmiştir. Niyazi özellikle Türk müziğine yönelik değerlendirmelerinde yerlilik ve millîlik konularını sıkça dile getirerek, kültürel değerlerin, tarihi birikimin ve gelenek gibi toplumları geçmişe bağlayan köklerin sanatı beslemesi gerektiğine sıkça vurgu yapmıştır.

Niyazi kendi yeteneği ve Türk halkına olan sevgi ve ilgisiyle Türkiye'de birçok insanının dostluğunu da kazanmıştır. Niyazi'nin, Türkiye müzik ve sanat insanlarıyla başarılı iş birliği çoğu zaman aralarında oluşan kişisel dostluk ve ailevi ilişkilerle de kuvvetlenmiştir. Öte yandan Türkiye'nin ünlü sanat insanları ile olan tanışıklığı ve iş birliği onun yaratıcılığı için de önemli bir yere sahip olmuş ve onun sanat yaşamında yeni bir sayfa açmıştır. Çalışmaları hakkında Türk müzik camiasında mevcut kanaatler ile Türk basınında çıkan haberler ve buna ilişkin görüşler incelendiğinde, Niyazi'nin çalışmalarının Doğu ve Batı'yı birleştirmesi itibariyle ayrıcalıklı olduğu, Türkiye'deki tüm çalışmalarının Türk çok sesli müziğine büyük katkıları olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Tüm bu vasıflarıyla Niyazi, ülkeler arasında adeta bir barış köprüsü kurmuştur.

Sonuç

1960-1980 yılları arasında Sovyetler Birliği'nin Doğu Bloğunda hâkimiyetinin çok güçlü olduğu bir dönemde Sovyet rejimi, her ideolojik akım ya da düşünce gibi, mümkün olabilecek en fazla sayıda kesime erişme amacıyla, sanatın her alanını etkili bir propaganda aracı olarak kullanmıştır. Sinema, tiyatro, edebiyat başta olmak üzere başlatılan bu eğilimde müzik çok önemli bir yer almıştır. Nitekim Soğuk Savaş döneminde müzik ve müzisyenler devletin dış dünyaya Sovyet hâkim ideolojisini ve kültürel zenginliğini sunmasının önemli bir aktarıcısı durumuna gelmiştir.

Bu bağlamda ilişkilerde ideolojik kısıtlamaların yoğun olduğu SSCB döneminde Türkiye ile Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Türk toplulukları arasındaki temaslarda da kültür ve sanat diplomasisi öne çıkmıştır. Bu süreçte Azerbaycan ve Türkiye arasında ilişkiler özel örnek teşkil etmektedir. SSCB dönemi Azerbaycan ve Türkiye arasındaki müzik ilişkilerinde 'Maestro Niyazi' olarak bilinen ünlü orkestra şefi ve besteci Niyazi Tağızade 'nin özel bir yeri vardır. Niyazi özellikle Sovyet döneminde bu ilişkilerin yapılanmasında bir elçi görevi üstlendiği için bu sürecin önemli bir temsilcisi konumundadır. Sovyet müziğine hizmet ederken bir yandan verdiği demeçlerle Türk müzik kültüründe klasik müziği, operayı, devlet sanatçılığını, orkestra şefliğini ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bu sayede Niyazi'nin faaliyetleri Türk çok sesli müzik dinleyicilerinin komşu devleti SSCB ve bilhassa Azerbaycan'ın senfonik müziğine olan ilgisinin artmasında önemli bir etkisi olmuştur.

Öte yandan Türkiye'nin ünlü sanat insanları ile olan tanışıklığı ve iş birliği onun yaratıcılığı için de önemli bir yere sahip olmuş ve onun sanat yaşamında yeni bir sayfa açmıştır. Çalışmaları hakkında Türk müzik camiasında mevcut kanaatler ile Türk basınında çıkan haberler ve buna ilişkin görüşler incelendiğinde, Niyazi'nin çalışmalarının Doğu ve Batı'yı birleştirmesi itibariyle ayrıcalıklı olduğu, Türkiye'deki çalışmalarının Türk çok sesli müziğine büyük katkıları olduğu sonucu çıkarılmaktadır. Tüm bu vasıflarıyla Niyazi, ülkeler arasında adeta bir barış köprüsü kurmuştur. Bu bağlamda Niyazi'nin Türkiye'de müzik sanatı alanında yapmış olduğu çok yönlü faaliyetlerin müzik yoluyla kültürel etkileşim ve kaynaşmaya katkı sunduğu, Sovyet döneminde Azerbaycan–Türkiye kültürel ilişkileri alanında kültür elçisi görevini üstlendiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağayeva, Sureyya:	"100. Doğum Yılında Azerbaycanlı Bestekar Niyazi ve Türkiye Müzik Kültürü", (Çevirimiçi) http://www.musikidergisi.net/?p=2371
Akbulut, Ecem Tuğçe 2021,	"Sovyet Dönemi Azerbaycan ve Türkiye arasında bir kültür elçisi: Maestro Niyazi Tağızade", Net Kitaplık, 171.
Çetin, Celalettin:	Ünlü Kompozitör Niyazi "Halk Türkülerinize Önem Veriniz" Dedi, Akşam Gazetesi, 26 Kasım, 3. 1965.
Danielson, Virginia:	Mısır'ın Sesi Ümmü Gülsüm, Arap Şarkısı ve Yirminci Yüzyılda Mısır Toplumu, Çev. Nilgün Doğrusöz, Cem Ünver Bağlam, 1. Baskı, 2008.
Hüseyinov, Asildar:	Maestro Niyazi Hatıralar, Makaleler, Mektuplar, ed. Hacer Hacıbegova, Bakü, İşıq Naşriyatı, 1987.
Kerimov, Sabir:	Olağanüstü Yetenekli Bir Büyük Sanatçı, İstanbul, Sinan yayınları, 1973.
Ömerov, Vahid: 2013,	"Müstəqillik İllərində Azərbaycan və Türkiyə Arasında Siyasi, İqtisadi və Mədəni Əməkdaşlığının Və Türk Dünyasının İnteqrasiyasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin rolu" Ses Gazetesi, (çevirimiçi) http://www.anl.az/down/meqale/ses/2013/mart/299681.htm 28.03.2013.
Qasımlı, Musa:	Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980, Çev: Alpertunga Altaylı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2013.
Vural, Timur: 2012,	"Lider Olarak Orkestra Şefi", e-Journal of New World Sciences Academy, 7/3.

Presentation ID / Sunum No= 9

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Establishment of A Sustainable National Creative Team In Karakalpak Theater Art: Problems And Their Solutions

Parakhat Mamutov Allambergenovich

First Deputy Director of the Nukus branch of the Uzbekistan State Conservatory.
Independent researcher for PhD doctorate 17.00.01-"The art of theatre"
in the Uzbekistan State institute of Art and Culture.
Uzbekistan Nukus

Abstract

The purpose of the research: This article describes the stages of development of Karakalpak theatrical art, the formation of a stable national creative team at the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdakh, which has been operating since 1926 and has been an example to other creative teams since independence, the originality of the actors' performance, the issues of directing. *Research methods:* Historical processes at the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdak, ideological styles in performances, originality in the performance of actors, directing and sienography. *Research results:* Since 1926, the Korakalok State Academic Musical Theater, named after Berdak, has been steadily developing and developing a stable national ideological community. *Practical application:* In order to develop the activities of the Association of Karakalpakstan Theaters, to create national works and to increase the artistic potential of theatrical actors, to take measures to establish and further strengthen international relations.

Keywords: Theater, Berdak, director, actor, play, drama, style, method, history

Introduction

Substantiation of the topic and its relevance: We study the process of formation of Karakalpak theatrical art in the brains of the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdakh, which has been operating continuously since 1926 and has been an example to other creative communities since independence.

Karakalpak theaters have their own style and style since its inception. Although the main theme in Karakalpak theatrical art in the post-war years was related to the post-war reconstruction period, there were themes in the lives of different people. All performances featured a struggle between life events, old and new. The relentless research has given impetus to the development of our national drama.

The period when the "Dawn Light" troupe was formed covers the years 1926-1930. The troupe will have 13 creative and technical staff. Jolmurza Aymurzaev, Aytbay Matyakubov, Genjebay Ubaydullaev, Madreyim Matjanov, Jumagul Seytova, Gurbangul Bekmuratova, Maryam Temirkhanova, Perdegul Saekeeva, T.Ismetullaeva, Q.Allaniyazov, Bayniyaz Seytov, J.Pirnazarov, O.Toremuratov. The names of these people became the swallows of the troupe "Dawn Light", today's Karakalpak theater. During these years, the theater was one of the amateur theaters. The staged performances are very simple. The actors did not know the stage speech, the acting skills. Nevertheless, dramaturgy developed. Musical dramas were written. The audience loved the music. The creative style of these years can be called a very simple, amateur team.

Research goals and objectives

The opening of the Tashkent State Institute of Theater and Art named after AN Ostrovsky (now the Uzbek State Institute of Arts and Culture) in 1945 was a great innovation in Central Asian theatrical art. In 1955, 9 young people graduated from the first Karakalpak course in acting. Among them: Sh. Utemuratov, Z. Piyazov, A. Abdaliev, A. Juzimbetov, A. Khojanazarov, A. Juginisov, B. Tursynov, J. Babanov. One or two groups of graduates of the acting faculty of the institute have contributed to the further development of the stage culture of our theater. In recent years, R. Tureniyazov graduated from the department of directing, in 1963, K. Abdreymov, B. Matchanov, K. Zarymbetov and others graduated from the department of drama and film acting.

In 1966, the director of the musical drama department, People's Artist of Uzbekistan Najimatdin Ansatbaev, People's Artists of Karakalpakstan Dosbergen Ranov, Khojabergen Ayymbetov, Honored Artist of Karakalpakstan Ajar Ansatbaeva joined the theater. Over the years, directors such as Kuvatboy Abdreymov, Najimatdin Ansatbaev, Reyimbay Tureniyazov have created their own style in the theater. Each director came on stage with their new idea. With a new era in mind, performances begin to take the stage.

He tried to create new poses on adomestic theme, which is included in the repertoire of our national theater, which has a wide range of creative opportunities. Thanks to tireless work of directors K. Abdireimov and H. Ansatbaev, the Karakalpak theater became famous among the Soviet Republics. “Othello” by Shakespeare, “ Abu Raykhon Beruni” by Saidjonov, “Novoi in Astrobod” by Makhsumov, “Karakalpak girl” by Baindiev and Abdulov, “On a moonlit night” by Karim, “Gerostrat” by Gorin, “ Orbang should not be overturned” by Ioselani, “ The man who deceived Azroil” by Minnullin, “With his own application” by Umarbekov. He carefully assessed the potensial of the actors. He focused on acting skills. This is the result of the efforts of Islam Alibekov , who created the stage for this year’s large-scale productions, and the power of methods and techniques created in the theatrical arts.

Talented young actors Dosbergen Ranov, Khojabergen Ayymbetov, Utep Kurbanbaev, Raykhan Saparova, Tursungul Kayypnazarova, Marjan Khalmuratova, Mambetbay Sadykov, Jalgasbay Sultabaev, Ajar Ansatbaeva, Zaure Saypova, Azat Ansatbaev will start their careers. These were the years of theatrical research, full of professionalism.

During this period, the theater took part in many festivals of Union theaters and took its rightful place. In 1977, the theater was awarded the Order of the Badge of Honor. K. Rakhmanov's play "Wounded Hearts" (directed by N. Ansatbaev) won the first place in the festival of performances on the theme of the war years, which was held in 1980 among the theaters of the Republic of Uzbekistan.

The 1980s were a time when, from all simplicity, complex works were created. Now there were enough opportunities to stage large-scale works. It’s time to show the national opera and ballet. In 1985, talented young people graduated from the musical drama course. Among them are People's Artists of Uzbekistan Mirzagul Sapaeva, Bazarbay Uzakbergenov, Honored Artist of Uzbekistan, People's Artist of Karakalpakstan Umirbay Kasimbetov, Karakalpak artist Alimbay Seytekov, Honored Artist of Karakalpakstan Sarsenbay Uzakbaev, Ulbosyn Yusupova, Quatbay Daniyarov. The role of directors and actors in the multi-genre nature of the theater is great, because young directors and actors must create a unique style based on their skills, because the development of theater plays an important role in the future of the actor and the theater.

In 1987, the first Karakalpak national opera "Ajiniyaz" was staged. Well-known composer, artist of Uzbekistan and Karakalpakstan N. Muhameddinov will create our national opera "Ajiniyaz". The libretto was written by the hero of Uzbekistan, People's Poet of Uzbekistan and Karakalpakstan I. Yusupov. The staging of the opera marked a new direction for the theater.

Conclusion

The steps of the theater's success continued during the years of independence. After the independence of the Republic of Uzbekistan, as in all spheres of development, the theaters of the Republic began to develop in new ways. In the first year of independence, our theater was named after our great democratic poet Berdakh. Special attention was paid to the arts, including theaters, and a number of resolutions and decrees were developed. The theater must keep pace with the times, Of

course, the word bo has found its proof. The reason is that in any period, the theater lives with the pain and joy of this people. History shows us that each epoch has its own living conditions, policies. For reference, it should be noted that in recent years, our country has been pursuing an effective foreign policy. Cultural, ideological and friendly ties are strengthening. In particular, in the last 4-5 years, significant changes in this area, as well as new ionic steps in our foreign policy, are creating a time for the opening of the pages of history.

Especially today, great historical changes are taking place in the direction of more effective organization of joint work between Uzbekistan and Turkey in political, economic, investment, cultural and humanitarian spheres. It should be noted that Turkey is the first country in the world to recognize the independence of the Republic of Uzbekistan among more than 200 countries.

Today, cultural, friendly and creative ties between the Uzbek and Turkish peoples are becoming stronger and stronger. Festivals, competitions, symposiums and forums, exhibitions, cultural events in various areas of culture are proof of our words. Our Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdakh 2021,On July 1-17, the Turkish Ministry of Culture and Tourism will host the XXI Black Sea International Theater Festival in Trabzon, Turkey. Aitmatov's performance "Jamiyla".

“Every year, theatergoers from different countries of the world come to Turkey for this festival. Of course, each of the iody teams that rode the tashrio has a power flicker in their minds. The reason for this was that the theater troupe was at the next international festival after the international theater festival in 2008 in the Republic of Turkmenistan and in 2009 in Egypt”.

The XXI Black Sea International Theater Festival in Trabzon Aitmatov's play "Jamiyla" was staged by a young director Markabay Usenov, who achieved many successes and won the hearts of the audience. The team of our Academic Theater successfully participated in the festival and was awarded by the organizers with a letter of thanks and souvenirs.

On February 26, 2020, the premiere of the comedy “Malyar” by Turkish playwright Tuncer Djudjenoglu (Tuncer Cucenoglu) took place at the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdakh. The play was directed by Markhabay Usenov. The audience was greeted with applause in support of every aspect of the performance.

The team of the Karakalpak State Academic Musical Theater named after Berdakh, using the care provided, is staging performances that will please our people and meet today's requirements. Theatrical repertoire includes performances in historical genres, patriotic themes, friendship of peoples, kindness to each other, human values.

Acknowledgment

The Berdakh Karakalpak State Academic Musical Theater will continue to cooperate with Turkish state theaters. Today, the work carried out in the field of culture and art is mutually beneficial. We express our gratitude to the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey and the administration of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan. In addition, we would like to express our deep gratitude to the organizing committee of the International turkish world social sciences symposium, which is leading the way in closer cooperation.

References

1. Allanazarov T. National directing style at the Karakalpak theater. - Nökis: Bilim, 1996.
2. Allanazarov T. Nekotorye voprosy istorii karakalpakskoy sovetskoy dramaturgii. - Nukus: Karakalpakstan, 1987.
3. Bayandiev T. Karakalpak theater. - Tashkent: Fan, 1971.
4. Bekturgan Tursunov “Problems of dramaturgy and our theater”, Karakalpakstan, 1988-108 p
5. Bayandiev T. History of Karakalpak theater. - Tashkent: UzDSI Publishing House, 2011.
6. Kyzyl Karakalpakstan newspaper. Let's develop our art on December 4, 1940, 80280 (2752).
7. Kyzyl Karakalpakstan newspaper. “Theater of Jas” D. Albanov July 2, 1938, 50150 (2022). Page 3
8. Mirziyoyev Sh.M. The development of literature, art and culture is a solid foundation for the development of the spiritual world of our people // Speech at a meeting with representatives of the creative intelligentsia of Uzbekistan. The word of the people. August 4, 2017
9. Mahmudov J., Mahmudova X. Basics of directing. Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2008. - 224 p.
10. Rahmonov M. Uzbek theater from ancient times to the XVIII century. - Tashkent: Fan, 1975.

11. https://berdax-teatr.uz/
12. https://kknews.uz/kk/84533.html
13. https://t.me/KRteatr/1230
14. https://t.me/kulturapressaRK/2971

Presentation ID / Sunum No= 166

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Anadolu ve Balkan Kültürünün Aktarımında Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin Rolü

Dr. Öğretim Üyesi Dilek Maktal Canko[1]

[1] Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi
ORCID ID: 0000-0003-4034-6797

Özet

Toplumların ürettikleri eserleri korumak, eserler ve toplumla hakkında günümüze bilgi sunmak ve bu bilgileri geleceğe aktarmak amacıyla kurulan müzeler; kültür aktarımı konusunda önemli kurumlardır. Geçmişten günümüze var olmuş toplulukların kültürlerini inceleyen bilim dalı olan etnografyanın konu edildiği müzeler ise, kültür aktarımında kilit role sahiptir. Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi, Anadolu ve Balkan yörelerinin kültürünü giysi, takı, aksesuar, ev eşyası ve geleneksel çalgı eserler yardımıyla inceleyen bir müzedir. Müzede, günümüzde yok olmaya yüz tutmuş geleneksel mesleklere ait el sanatlarına ait eserler sergilenirken, sürdürülebilirliklerini sağlamak amacıyla terzilik, ağaç ve bakır işleme, ayakkabı ve çarıkçılık gibi meslekler de canlandırılmaktadır. Müze envanter çalışmaları 2004 yılında Yrd. Doç. Dr. Cengiz Aydın başkanlığında Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı Türk Halk Oyunları Bölümü öğretim elemanlarından oluşan 20 kişilik bir uzman kadro ile yürütülen "Anadolu ve Balkanlarda Halk Çalgıları, Halk Oyunları, geleneksel giyim kuşam ve halk müziği müze ve arşiv oluşturulması projesi" yoluyla gerçekleştirilen alan araştırmaları ile başlatılmıştır. Anadolu'da ve Balkanlar'daki etnografik çalışmalar, 201 bilim insanı 909 kaynak kişiyle görüşmek suretiyle, 14 Balkan ülkesinde 2004-2008 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Proje kapsamında derlenen geleneksel oyun, müzik, giyim kuşam ve yöresel sazların bilgilerini içeren söyleşi ve performanslar, 20 bin 736 kare fotoğraf ve 208 saat video kayıtları halinde dijital metin bilgileri haline dönüştürülerek, büyük bir veri arşivi oluşturulmuştur. Müze, kuruluşundan sonra bağış yoluyla koleksiyonunu zenginleştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Bu bağlamda 3400e yakın etnografik eseri koleksiyonunda barındıran Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi, eğitim etkinlikleri ile her yaştan izleyicisine, Anadolu ve Balkan kültürüne ait bilgileri aktarmayı; atölyeler, söyleşiler, dinletiler, canlandırmalar ile etnografik eserleri halka özellikle de çocuklara eğlendirerek öğretmeyi ve tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi'nin Anadolu ve Balkan kültürünün aktarımındaki öneminin ve rolünün ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Etnografya Müzesi, Müzecilik, Türk Kültürü, Kültür Aktarımı

Müzeler toplumların ürettikleri bilim ve sanat eserlerini korumak, sergilemek, toplumların ve dolayısıyla insanların geçmişte nasıl yaşadıkları, neler ürettikleri konusunda günümüze bilgi sunmak ve bu doğrultuda geleceğe ışık tutmak amacıyla oluşturulmuş kurumlardır (Maktal Canko, 2014: Giriş).

Türkiye'de müzecilik çalışmaları ilk kez ciddi biçimde Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında Tophane-i Amire Müşiri Fethi Paşa'nın (1801-1858) çabalarıyla 1846'da gerçek anlamda başlamıştır.[1] Cumhuriyet döneminde müzelerin çoğalması ve yurt çapında yaygınlaşması, 1920'li yıllardan itibaren Atatürk'ün bu konuya verdiği önemin bir göstergesidir. Atatürk'ün Ankara'da bir Hitit Müzesi açılmasını istemesi üzerine Ankara Arkeoloji Müzesi 1923 yılında açılmıştır. 1930 yılında Hitit Müzesi ki 1967 yılında Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi adını almıştır (Kaya, 2007: 807), 1930 yılında Ankara Etnografya Müzesi açıldıktan sonra Anadolu'nun birçok yerinde devlet müzeleri kuruluşları başlamıştır. Etnografya müzeleri de Türk kültürünü korumak ve kültür aktarımını gerçekleştirmek amacıyla ilk kurulan müzeler arasında yerini almıştır.

Etnografya, geçmişten günümüze var olmuş toplulukların kültürlerini inceleyen bilim dalıdır. Etnografya toplumun kültürünü incelerken insana ait her tür eserden yararlanır. Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi, Anadolu ve Balkan yörelerinin kültürünü giysi, takı, aksesuar, ev eşyası ve geleneksel çalgı eserler yardımıyla inceleyen bir müzedir. Müzede, günümüzde yok olmaya yüz tutmuş geleneksel mesleklere ait el sanatları sergilenirken, sürdürülebilirliklerini sağlamak amacıyla terzilik, ağaç ve bakır işleme, ayakkabı ve çarıkçılık gibi meslekler de canlandırılmaktadır. Müze koleksiyonu hakkında bilgi vermeden önce kendisi de bir eser olan müze binasını tanıtmak gereklidir.

Günümüze Sirkehane adıyla ulaşmış yapının 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir. 1943 yılında Maliye Hazinesine devrolunmasına kadar geçen süredeki tarihi ile ilgili bilgimiz ne yazık ki sınırlıdır. Ancak 20. yüzyılın başı özellikle de 9 Eylül 1922 tarihinde Yunan işgalinden kurtarıldıktan sonraki süreçte şehrin, birçok yeniliklere ve gelişmelere sahne olduğu bilinmektedir. Bu gelişmelerden birisi, Sarı köşk olarak bilinen bina ve çevresindeki arazide Cumhuriyet rejimi öncülüğünde kurulan "İzmir Bornova Mıntıka Ziraat Mektebi"dir. (Kırkpınar, 2020: 37). 31 Ekim 1933 tarihinde yeni ve modern binasında "Bornova Ziraat Mektebi" adı ile yeniden açılan okul, Bornova'nın ve İzmir'in en gözde eserlerinden biri olmuştur (Kırkpınar, 2020: 48). Yaklaşık 1000 dönüme ulaşan Bornova Ziraat Mektebi arazisi içinde bağcılık, meyvecilik, bahçıvanlık, tavukçuluk, şarapçılık ve konservecilik faaliyetleri özenle yürütülüyordu. Konserve Fabrikasında et-balık konserve imalatı, turşu, reçel, komposto, şıra ve şarap imalatı gerçekleştiriliyordu (Kırkpınar, 2020: 167-169). Bu arazi içinde bulunduğu veya çok yakınında olduğu görülen günümüzde Sirkehane olarak adlandırılan yapının da Bornova Ziraat Mektebine bağlı Konserve Fabrikası imalathanesi binası olabileceğini düşünmekteyiz. Bu Konserve Fabrikası binasının öncesinde de konserve imalathanesi olarak kullanıldığı kayıtlarda geçmektedir (Mert, 2002: 171). 28 Haziran 2022 tarihinde Bornova'da Konserve imalathanesinde çalışan Abdullah Güreşçi'nin oğlu Zafer Güreşçi ile yapılan görüşmede Zafer Güreşçi, babasının 1922 öncesinde günümüzde Sirkehane olarak bilinen yapıda bulunan ve bir Yunan'a ait olan konserve fabrikasında çalıştığını söylediğini beyan etmiştir.[2] Bu durumda Türkiye Cumhuriyeti döneminde Bornova'da açılan ilk konserve fabrikasının günümüzde Ege Üniversitesi Etnografya

[1] Kazılardan ele geçen eserler ve Aya İrini'de toplanan eserler birleştirilerek 1869'da Müze-i Hümayun ziyarete açılmıştır. (Yücel, 1999: 31). Bu müzeye ilk olarak Galatasaray Lisesi hocalarından Edward Goold isimli bir İngiliz müdür tayin edilmiştir. 1881 yılında bir Türk Osman Hamdi Bey müze müdürlüğü görevine getirilmiştir (Hisar, 2010: 26-27). İlk Türk Müze müdürü Osman Hamdi Bey, bu görevi 1881-1910 tarihleri arasında sürdürmüş ve Müze-i Hümayun onun zamanında büyük bir aşama göstermiştir. (Kaya, 2007: 802) Osman Hamdi Bey'in müzeciliği hakkında ayrıntılı bilgi için bknz: Cezar, 1995: 228-279. Türk müzeciliğinin kurucusu Osman Hamdi Bey, 1883 yılında Asarı Atika Nizamnamesi'ni yeniden düzenlemiş ve eski eserlerin yurt dışına çıkmasını engellemiş, Türk kazılarının başlatılmasını sağlamış, eserlerin müzeye getirilmesi ile müzenin koleksiyonunun genişletilmesini sağlamıştır. Osman Hamdi Bey'in öncülük ettiği bu çalışmalar Türk Müzeciliğinin Cumhuriyet dönemine kadar olan kısmını kapsamaktadır.

[2] 1908 yılına ait bir salnamede Bornova sebze-meyvelerinden konserve imal edilerek çeşitli ülkelere ihraç edildiğine ve 1913-1915 yılları istatistiklerinde de Bornova'daki bir "Konserve Fabrikası"na ilişkin verilere rastlanmıştır. (Mert, 2022: 171). Bununla birlikte, Alliance Israelite Universelle'in Bornova Ziraat Okulu 1890 yılında Bornova Tren İstasyonuna 5 dakika uzaklıkta toplam 110 dönüm arazi üzerine kurulmuştur. Siren Bora bu arazinin 1922 yılı sonrası kurulacak Bornova Ziraat Mıntıka Mektebi ile aynı arazi üzerinde olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Yine Bora'ya göre, 1922 yılında Yunan askerleri tarafından tahrip edilmiş tarım arazileri üzerinde bir ziraat okulunun kurulması bölgede daha önce kurulmuş ve profesyonel çalışmış benzer bir yapının varlığı ile mümkün olabilecektir. (Bora, 2015: 211-214). Bu veriler ışığında Sirkehane binasının Bornova Ziraat Okulu bünyesinde konserve imalathanesi olarak inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir. Bornova Ziraat Mıntıkası Mektebi'nin de aynı yapıda konserve yapımına devam etmiş olması olasıdır.

Müzesi binası olma olasılığı yüksektir. 1960lı yıllarda fabrika kısmı EÜ. Ziraat Fakültesi Gıda ve Fermantasyon Teknolojisi Kürsüsü tarafından sirke ve turşu üretim yeri olarak kullanılması da bu olasılığı güçlendirmektedir. 1960lı yılarda yapının arka kısmı imalathane olarak kullanılırken, ön kısmı ise lojman olarak kullanılmıştır. Günümüzde de konut olarak kullanılan ön kısım müze idari bölümünü oluştururken; tek katlı depo görünümünde arka kısım müze ana bölümünü oluşturmaktadır. 1990 yılında Ege Üniversitesine devrolunan yapının 1990lı yıllara kadar konut olarak kullanıldığı düşünülmektedir. 1990 yılı başlarında çekilen fotoğraflarda arka kısımda ara katta ahşap bir galerinin bulunduğu görülmektedir. 2 katlı olarak tasarlanan konut bölümünün bodrum katından fabrika kısmına bir açıklık ile geçiş bulunmaktadır. 20 yıla yakın bir zamanda büyük bölümü yıkılmış olan yapının 30.11.2006 tarihinde hazırlanan röleve raporuna göre; yapının çatısı tamamıyla yıkıktır, duvarları galeri katının döşeme hatılına kadar yıkıktır. Sadece güney duvarı sağlam kalabilmiştir. Yapının tüm pencereleri ve ana girişi doğu cephesindedir. Konut olarak kullanılan yapının ise ana yola bakan kuzey ve doğu cepheleri sağlam olmakla birlikte diğer cepheleri yıkılmıştır.[1] 2007 yılında başlayan restorasyon çalışmaları 2010 tarihinde tamamlanmıştır. Restore edilen müze binası, İzmir Büyükşehir Belediyesi "2010 Tarihe Saygı/Yerel Koruma Ödülleri" kapsamında seçici kurulun yaptığı değerlendirme sonucu, "Özgün İşlevin Değiştirildiği Esaslı Onarım Ödülü" almıştır (Güngören, 2013: 94). Müze binası, 22.06.2010 tarihinde "EÜ Balkanlar ve Anadolu Giysileri Müzesi" olarak faaliyete geçmiştir. Kültür Bakanlığına bağlı özel müze statüsü almak için yapılan başvuru 02.11.2010 tarihinde sonuçlanmış ve müze, "Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi" ismini almıştır.

Etnografya'nın belirli bir ortamdaki insan faaliyetlerini anlama, yakın ilişki kurma ve katılım içeren bir araştırma tarzını benimsemesi (Türk ve Ekşi, 2017: 35-36), etnografya müzelerinin koleksiyon oluşturma yöntemlerinin de saha araştırmasını gerektirmesine yol açmıştır. Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi koleksiyon çalışmaları, 2004 yılında Yrd. Doç. Dr. Cengiz Aydın başkanlığında Ege Üniversitesi Devlet Türk Musikisi Konservatuarı Türk Halk Oyunları Bölümü Öğretim elemanlarından oluşan 20 kişilik bir uzman kadro ile oluşturulan müzenin alan araştırmaları ile başlatılmıştır. Anadolu'daki çalışmaların yanında Osmanlı ile iletişimde bulunan Balkanlar'da yaşayan Türklerin kültürlerini araştırmak ve kültürel etkileşimin izlerini takip etmek amacıyla 12 Balkan ülkesi (Makedonya, Bulgaristan, Yunanistan, Bosna-Hersek, Kosova, Romanya, Moldova, Sırbistan-Karadağ, Arnavutluk, Macaristan, Slovenya, Hırvatistan), Ukrayna-Kırım ve Azerbaycan'da araştırmalar, çekimler, sözlü tarih çalışmaları halklar, müzeler, kurum ve kuruluşlar aracılığıyla yapılmıştır. Araştırmalarda giyiş-kuşam, oyunlar, müzik aletleri, takılar, giyim aksesuarlarının Türk kültürü ile benzerlikleri ve farklılıklarının incelenmesi kayıt altına alınması hedeflenmiştir. (Aydın, 2004: 3-4). Anadolu ve Balkanlar'daki etnografik çalışmalar, 201 bilim insanı 909 kaynak kişiyle görüşmek suretiyle 2004-2008 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı ve Ege Üniversitesinin desteğiyle yürütülen "Anadolu ve Balkanlarda Halk Çalgıları, Halk Oyunları, geleneksel giyim kuşam ve halk müziği müze ve arşiv oluşturulması projesi" kapsamında derlenen geleneksel oyun, müzik, giyim kuşam ve yöresel sazların bilgilerini içeren söyleşi ve performanslar, 20 bin 736 kare fotoğraf ve 208 saat video kayıtları halinde dijital metin bilgileri haline dönüştürülerek, büyük bir veri arşivi oluşturulmuştur. Anadolu ve Balkan Türklerinin kültürel özelliklerinin ayrıntılı incelendiği tüm bu veriler ve kayıtlar müze arşivinde korunmaktadır. Araştırmacılar, araştırma sırasında hediye edilen veya ücret karşılığında elde ettikleri giysi ve giysi parçası, takı-aksesuar, çalgı eserler, kitap ve katalogları Türkiye'ye getirmişlerdir. (Özbilgin, 2012: 3-4). Bununla birlikte, proje ile kurulması planlanan müze koleksiyonunun da büyük bölümü oluşturulmuştur.

Müze envanter defterine kayıtlı 2.499 parça obje bulunmaktadır. 2100 parça giysi ve giysi parçası, 110 parça halk çalgısı, 262 parça takı ve aksesuar, 24 parça silah, 3 parça sandık. Müzenin ana koleksiyonunu oluşturan bu eserler yanında her geçen yıl müze koleksiyonu, bağışçı eserleri ile büyümektedir. Bağış eserler, danışma kurulundan uzman kişiler tarafından değerlendirilip kabul edilmekte ve envanter defterine kaydedilerek tescillenmektedir. 2023 yılı içinde halı-kilim, giysi ve parçası, takı, tabanca, bıçak, çalgı, sandık, bakır obje, ahşap obje olmak üzere 300'e yakın eser envantere kayıtlanarak etnografik eser olarak tescillenecektir.

[1] Ege Üniversitesi Yapı İşleri ve Teknik Daire Başkanlığı personeli Mimar Adnan Tunca tarafından 30.11.2006 tarihinde hazırlanan röleve raporu EÜ. Yapı İşleri Daire Başkanlığı arşivinden temin edilmiştir. (15 Eylül 2022)

Müze koleksiyonu iki gruptan oluşmaktadır. Anadolu ve Balkan geleneksel giyim kuşam örnekleri ve aksesuarlarından oluşan ilk grup eserler; taş ve ahşaptan inşa edilen eski binanın (müze ana binası), iki katlı geniş galeri bölümünde sergilenmektedir. Alt galeride Trakya ve Anadolu'ya ait eserler giysi ve giysi parçaları, silahlar, kemerler, alınlıklar, bileklikler, köstekler, muskalıklar, hamayıllar, tepelikler; üst galeride ise Balkan ülkelerinin Türklerinin kültürlerini yansıtan giysiler ve takılar sergilenmektedir. Eski bina galeri bölümünde bulunan 3 odalı bölüm, "Düğün Evi" olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde her bir odada 19. yüzyıl Ege geleneksel düğün uygulamalarından kına gecesi, çeyiz yazımı ve sergisi ve düğün yemeği canlandırılmaktadır. Bu alanda çoraplar, keseler, iğne oyaları, örtü ve peşkirler, üç etekler ve geleneksel giysiler bulunmaktadır. Ayrıca çeyiz yazımı odasında düğün öncesi gelin ile birlikte verilen çeyizin kayıt altına alınarak kız ve erkek tarafların imzaladıkları çeyiz yazım tutanakları da sergilenmektedir. Müzenin dijitalleşme çalışmaları 2022 yılı içinde başlamış ilk olarak Müze ana binası içine müzeyi ve koleksiyonu tanıtıcı karekod uygulaması yerleştirilmiştir.

İkinci grup ise geleneksel çalgılardan oluşmaktadır. Çoğunluğu Anadolu ve Balkan ülkelerinden olmak üzere geleneksel halk çalgılarından oluşan eseler, 2010 yılında eski binanın restorasyonu sırasında inşa edilen iki katlı yeni binanın üst katında sergilenmektedir. Buradaki eserlerin bakım-onarımı için her yıl destek alınan E.Ü. Devlet Türk Musikisi Konservatuvarı Çalgı Bakım Onarım Bölümü, 2021-2022 yılı içinde çalgı bakım onarım derslerini müzede gerçekleştirmişlerdir. Sosyal Sorumluluk Projesi olarak planlanan bu etkinlik, üniversite öğrencilerine müzedeki eserleri yakından tanıma fırsatını, müze ziyaretçilerine ise çalgıların onarım aşamalarını izleme olanağını sunmuştur.

Müze; geniş bir bahçe alanına ve kafeterya, atölye alanı olarak kullanılan geniş bir müştemilata ve zanaat atölyelerinin temsil edildiği 4 ayrı bölüme sahiptir. Zanaat atölyeleri bölümü kadın terzihanesi, bakış işleme ve kalay işlerinin yapıldığı atölye, ayakkabı ve çarık yapım atölyesi ve ağaç işleme atölyesi olarak eski çarşıları anımsatması amacıyla canlandırma ile temsil edilmektedir.

Müzeler, korudukları ve ürettikleri bilgilerin günümüze sunarak geleceğe yön verilmesini sağladıkları ve eğitim etkinlikleri ile ziyaretçilerin gelişimine ve yaşam boyu eğitimine müze nesneleri ve koleksiyonları aracılığıyla katkıda bulundukları için toplumlar için çok önemli kurumlardır. Bununla birlikte görece olarak yeni bir yaklaşım olan müzelerin yalnızca koleksiyonlardan ibaret olmadığı fikri (Fleeming 2001, 26), müze çalışmaları konusunda farklı perspektifler ortaya çıkarmıştır. Müze koleksiyonları ile halkın hikayesinin birbiriyle ilişkilendirilememesi sonucunda müzecilik anlayışı bir süre bunalım dönemi geçirmiştir. 20. yüzyılda I. ve özellikle II. Dünya Savaşı'yla beraber yaşanan büyük toplumsal değişimler, birçok alanda olduğu gibi müzelerin de değişime uğramasına yol açmıştır. Bu değişimler, müzelerin toplumsal rolünün ön plana çıkmasına neden olurken müzeciliği de bunalımdan kurtarmıştır. Bu değişimlerle birlikte müzeler, ziyaretçilerine karşı önemli sorumlulukları olduğunu fark etmişler ve tarihlerinin en önemli kırılmasını yaşamışlardır: Nesne merkezli müzecilik anlayışının yerini toplum merkezli müzecilik anlayışı almıştır. Böylece toplum merkezli müzecilik anlayışın en önemli rollerinden birini de müzelerin araştırma işlevleri oluşturmuştur.

Müzeler için nesneleri korumak ve geleceğe ulaştırmak önemli olmakla birlikte; aynı zamanda müzeler, koleksiyonuna sahip oldukları alan hakkında bilgi toplayan, koruyan ve bu bilgileri eğitime sunan kurumlardır. Bu bağlamda çoğu etnografya müzesinde zayıf olan belgeleme yöntemleri (Gonseth 2000: 87) Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi'nde çok güçlüdür. Koleksiyonun büyük bir kısmı ilk elden yani sahibinden teslim alınmış ve eser hakkındaki bilgiler kayıt altına alınmış ve veri arşivi oluşturulmuştur. Anadolu ve Balkan Türklerinin kültürleriyle ilgili oluşturulan veri arşivi, Anadolu ve özellikle de Balkan Türklerinin kültür aktarımında önemli bir rol üstlenmektedir.

Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi, 3000e yakın etnografik eseri koleksiyonunda barındırmasının yanında özellikle müze koleksiyonu oluşturma aşamasında yapılan proje çalışması ile elde edilen Türk-Balkan kültür etkileşimine ilişkin verileri ve kayıtları koruyarak gelecek kuşaklara aktarımını sağlaması bakımından kültür-folklor çalışmalarına önemli bir katkı sunmasının yanında müze; eğitim etkinlikleri ile her yaştan izleyicisine, Anadolu ve Balkan kültürüne ait bilgileri aktararak; atölyeler, söyleşiler, dinletiler, canlandırmalar ile etnografik eserleri halka tanıtarak önemli bir görevi yerine getirmektedir.

KAYNAKÇA

Aydın C. (Ed.) (2004), *Anadolu ve Balkanlarda Halk Çalgıları, Halk Oyunları, Geleneksel Giyim Kuşam ve Halk Müziği, Müze ve Arşivi Oluşturulması (200*4), Cilt 1, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Bora S. (2015), Bornova'da *Alliance Israelite Universelle'a Ait* Ziraat Okulu, *1. Bornova Araştırmaları Sempozyumu 5-6 Kasım 2014 Bildiri kitabı*, (s. 189-228), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Cezar M (1995), *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını.

Fleming D. (2001), "Kentler, Müzeler ve Toplum", Ed: Burçak Madran, *Kent, Toplu, Müze Deneyimler, Katkılar* (s. 25-33), İstanbul: Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları.

Gonseth M-O (2000), Tepedeki Dünya: Bir İsviçre Kentinde Etnografik Sergiler, *Müzedeki Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme,* (s. 85-92), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Güngören A. (Ed.) (2013), *2008/2012 Tarihe Saygı Yerel Koruma Ödülleri*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Hisar A.Ş. (2010), *Türk Müzeciliği*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kaya Ş. (2007), "Müzecilik ve Türkiye", *Türkiye'de Müzecilik 100 Müze 1000 Eser*, (s. 796-862), Ankara: Kütür ve Turizm Bakanlığı..

Kırkpınar N. (2020), *İzmir Kent Tarihi Araştırmalarına Bir Katkı Bornova Ziraat Mektebi (1922-1955),* İzmir: Ege Üniversitesi yayınları.

Maktal-Canko D. (Ed.) (2014), *Müzeler, Oyunlar, Oyuncaklar ve Çocuklar*, Ed: D. Maktal Canko, R. Yağcı, S. Gündüz-Küskü, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Müzecilik Bölümü Yayınları.

Mert H. (2002), *Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yönleriyle Bornova (1923-1981),* İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi.

Özbilgin Ö. (Ed.) (2012), *Anadolu ve Balkanlarda Halk Çalgıları, Halk Oyunları, Geleneksel Giyim Kuşam ve Halk Müziği, Müze ve Arşivi Oluşturulması (2007),* Cilt: 3, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Türk T. ve Ekşi H. (2017), *Etnografya*, İstanbul: EDAM yayınları.

Yücel (1999,. *Türkiye'de Müzecilik,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Fotoğraflar

Ege Üniversitesi Etnografya Müzesi İdari Bölüm Girişi restorasyon sonrası (Fotoğraf: müze arşivi)

Müze binası 2000lerde çekilen restorasyon öncesi fotoğraf (Fotoğraf: müze arşivi)

Müze Ana Bina (Eski Bina) Restorasyon sonrası (Fotoğraf: müze arşivi)

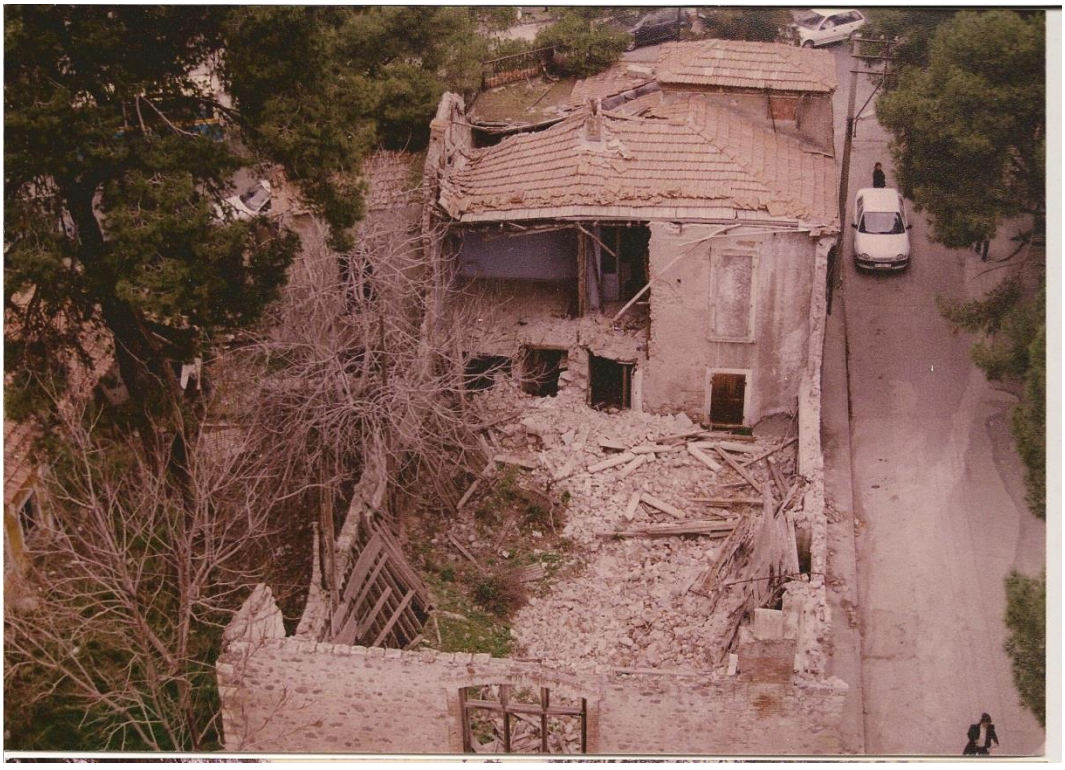

Müze ana binası 2000lerde çekilen fotoğraf (Fotoğraf: Müze arşivi)

Müze ana bina alt kat Anadolu ve Trakya koleksiyonu (Fotoğraf: Müze arşivi)

Kına Tören odası (Fotoğraf: Müze arşivi)

Çeyiz yazımı odası (Fotoğraf: Müze arşivi)

Presentation ID / Sunum No= 214

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Çankırı Kasım Bey Cami Haziresindeki Mezar Taşları

Araştırmacı Nihal Kalafat[1]

[1]Erciyes Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0001-9934-4572

Özet

Türk kültüründe eski çağlardan itibaren ölü gömme ritüelleri, inanç sistemleri içerisinde önemli bir konudur. Bu ritüeller içerisinde mezar taşları da bulunmaktadır. Ölümden sonraki hayat inancının ötesinde Atalar Kültü ile bağlantılı bir tercih olan mezar taşları, ölüye gösterilen saygının bir ifadesidir. Bu nedenle mezar taşlarının asıl muhatabı, ölen kişi değil, yaşayanlardır. Göktürk döneminden itibaren "taş nine" ve "taş baba" olarak isimlendirilen heykeller; ayrıca savaşçıların başarılarını simgeleyen heykelcikler olarak balballar, mezarlar üzerine bir taş koyma geleneğinin örneklerini günümüze yansıtmaktadır. Bu inanç ve düşünce sistemlerinden beslenen Türk toplumu, plastik ve estetik değeri yüksek, ulusal değerleri içerisinde barındıran, toplumsal yapıyla barışık ve sembolleştirici özelliğe sahip mezar taşları yapmışlardır. Türk coğrafyasında tarihin her döneminde örneklerini izleyebildiğimiz mezar taşı uygulamaları, özellikle Osmanlı döneminde belirli bir kompozisyon birlikteliği sunarak, Türk Sanatının önemli temsilcileri arasında yerlerini almışlardır. Çankırı il merkezinde Cumhuriyet Mahallesi İplikpazarı Sokak'ta yer alan ve ilk inşası 1397 yılına tarihlenen Kasım Bey (İmaret) Cami bitişiğindeki hazirede Osmanlı dönemine tarihlenen 12 adet mezar bulunmaktadır. Bu mezarlarda, on tanesi baş taşı, beş tanesi ayak taşı olmak üzere 15 adet bezemeli mezar taşına ulaşılmıştır. Baş taşlarından en erken tarihli örnek 1823, en geç tarihli olanı ise 1904 yılına aittir Buradaki mezar taşlarının, üretim yöntemleri, tasarım tipleri, süsleme programları gibi özellikleri, Osmanlı coğrafyasındaki çağdaşları ile benzer niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Mezar Taşı, Çankırı

Gravestones in Çankırı Kasım Bey Mosque Graveyard

Abstract

Burial rituals in Turkish culture have been an important issue in belief systems since ancient times. These rituals also include tombstones. Gravestones, which are indicators of the belief in life after death, are an expression of the respect shown to the dead. For this reason, the real addressee of the tombstones is not the deceased, but the living. Sculptures called "stone grandmother" and "stone father" since the Göktürk period; In addition, balbals, as figurines symbolizing the achievements of warriors, reflect the examples of the tradition of placing a stone on graves. In the light of these belief and thought systems, Turkish society has made tombstones with high artistic and aesthetic value, embodying national culture

and having a symbolizing feature. Tombstones, whose examples we can follow in every period of history in Turkish geography, have taken their place among the important representatives of Turkish Art by presenting a certain compositional unity, especially in the Ottoman period. There are 12 tombs dating to the Ottoman period in the burial ground adjacent to Kasım Bey Mosque (first construction is dated to 1397), which is located in Cumhuriyet Mahallesi İplikpazarı Street in the city center of Çankırı. In these tombs, 15 decorated tombstones, ten of which were headstones and five of which were footstones, were found. The earliest of the headstones is dated 1823, and the latest one is dated 1904. The production methods, design types and ornament programs of the tombstones here are similar to their contemporaries in the Ottoman geography.

Keywords: Ottoman, Gravestone, Çankırı

Giriş

Türklerin atası olarak kabul edilen Orta Asya'daki kültürlere ait kalıntılar, ölüm kültü ve defin gelenekleri hakkında buluntular ihtiva etmektedir. Afanesyeva, Andronovo ve Karasuk kültürlerinde "kurgan" biçimli mezarların tespit edildiği en erken örneklerdir (Çal, 2015: 297. Çoruhlu, 2012: 157-177). Kurgan mimarisi MÖ 5-3. yüzyıllara kadar Şamanist Tuva Türklerinde de tespit edilmiştir (Tryjarski, 2012: 222). Göktürklerin defin merasimleriyle ilgili bilgileri Çin kaynaklarından edinebilmekteyiz. Buradan mezar üzerine taş dikme geleneğinin, ayrıca koç-koyun biçimli mezar taşlarının kaynakları hakkında pek çok çıkarım yapılabilir:

> "Ölüyü çadıra korlar. Oğulları, torunları, erkek-kadın başka akrabası atlar ve koyunlar keserler ve çadırın önüne sererler. Ölü bulunan çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaşırlar. Kapının önünde bıçakla yüzlerini kesip ağlarlar. Yüzlerinden kan ve yaş karışır olarak akar. Bu töreni yedi defa tekrar ederler. Sonra muayyen bir günde ölünün bindiği atı, kullandığı bütün eşyayı ölü ile beraber ateşe yakarlar, külünü, yılın muayyen bir gününde mezara gömerler. İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman gömerler. Kışın veya güzün ölenleri çiçekler açıldığı zaman (ilkbaharda) gömerler. Defin gününde ölünün akrabası, tıpkı öldüğü günde yaptıkları gibi, at üzerinde gezer ve yüzlerini keser, ağlarlar. Mezar üzerinde kurulan yapının duvarlarına ölünün resmini, hayatında yaptığı savaşları tersim ederler. Bu ölü ömründe bir adam öldürmüş ise mezar üzerinde bir taş korlar. Bazı ölülerin mezarlarında bu taşlar yüze, hatta bine baliğ olur. Atlar ve koyular kurban ettikten sonra kafalarını kazıklar üzerine korlar" (İnan, 2013:177-178).

Orhon bölgesi ve kuzeybatı Moğolistan'daki kurganlar, "tümsekli" ve "bozkır" mezarları şeklinde iki gruba ayrılmaktadır. Bu ikinci gruptaki "bozkır mezarları" mezarın etrafına dört köşe olacak şekilde yassı taşlar dizilerek oluşturulmaktadır (Ögel, 1984: 133-134. Radloff, 1892: Levha 2-3). Göktürkler döneminde bu tip mezarlar dört adet yekpare taş levha ile yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde mezar üzerine dikilen taşlar; işlenmemiş, perdahlanmış, üzerine resim yapılmış, üzerine yazı yazılmış mezar taşları şeklinde dört gruba ayrılabilmektedir (Ögel, 1984: 134-135. Radloff, 1892: Levha 4-12). İbn Fadlan'ın, Oğuz boylarının 9. yüzyıldaki defin gelenekleri hakkında aktardığı bilgiler, Göktürk devrinden farklılık göstermemektedir; "Bu ölü, hayatında adam öldürmüş ve cesur bir kişiyse öldürdüğü adamlar sayısı kadar ağaçtan suret yontarlar ve mezarın üzerine korlar. Derler ki 'bunlar uşaklarıdır, cennette ona hizmet edecekler'" (İnan, 2013: 178). 13. yüzyıl Kıpçak-Kuman boylarında da oldukça hemen hemen aynı defin geleneklerinin bulunduğu söylenebilir. Bu kültürler hakkında bilgi veren Rubruk; mezarların üzerine yüksek tepe yaptıklarından ve bu tepenin üzerine yüzleri doğuya bakan heykel koyduklarından bahsetmektedir (İnan, 2013: 179). Konu ile ilgili erken tarihli bir kaynak olarak Çin yıllıklarında, Türklerin mezarın üzerinde bir ev inşa ettiklerini, bu ev içerisinde ölen kişinin tasvirini ve yaşarken katıldığı savaşları anlatan resimlerin uygulandığı bilgisi geçmektedir (Roux, 1994: 231). Göktürkler gibi Uygurlarda da mezar üzerine taş dikme geleneğinin devam ettiği izlenebilmektedir. Mezarların etrafında elinde kadeh tutan insan figürleri şeklinde heykeller, Uygurlar tarafından "bengütaş" olarak adlandırılmaktadır (Saracoğlu, 1950: 35).

Mezarın başına taş dikme geleneği Orhun yazıtlarındaki balbal dikme ile ilgili kısımlarda geçmektedir;

> "Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş. Babam hakan için (amcam hakan) önce bağımlı hakanı balbal olarak dikmiş", "… amcam hakan vefat etti. (Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim" (Tekin, 1988: 13, 15, 45).

Ancak balbal geleneği belki eş zamanlı belki zaman içerisinde değişim göstermektedir. Çünkü bu erkek tasvirli taşların yanı sıra kadın heykelleri de bulunmaktadır. Bu sebeple bu heykellerin ölünün kendisini temsil ettiği öne sürülebilir. Taşnine ismi verilen bu heykeller Hun ve Göktürk dönemlerinde örnekler veriyorken Uygur döneminde hiçbir örneğine rastlanmaz. Manihaizm'i kabul etmiş olmalarına rağmen kısa bir dönem de olsa bu heykellerin yapımına devam edilmiş olmalıdır. Ancak Uygurlarda bu uygulamanın bulunmaması taşninelerin, bütün Türklerin ortak geleneği olmadığını düşündürür (Barthold, 1947: 516, 522).

İslam'ın kabulünden sonra Türk toplulukları taşnine-taşbaba geleneğini, antropomorfik özelliklerini dışlayarak sürdürmüşlerdir. Ancak bu insan biçimlilik özelliğinin kısmen yansıtıldığı örnekler olarak, mezar taşlarındaki başlık kısımlarının, taşnine-taşbaba geleneğinin izlerini taşıdığını söylemek de tutarlı görünmektedir (Başkan, 1996: 13). Bu başlıklarda erkekler için kavuk, sarık, fes biçimleri kullanılırken; kadınlar için başörtüsü geleneğinin karşılığı olarak stilizasyon uygulanmaktadır (Laqueur, 1997: 5).

Halit Çal, Anadolu'daki Türk dönemi İslami mezar taşlarını üç grupta sınıflandırmıştır: "insan heykelleri", "koç-koyun-at heykelleri", "çeşitli geometrik biçimlerde mezar-mezar taşları" (Çal, 2015: 298-299). Anadolu'da özellikle Doğu Anadolu Bölgesi şehirlerinde at, koç, koyun formlu mezar taşlarına rastlanmaktadır (Gündoğdu, 2006: 53-54. Kırzıoğlu, 1993: 133-160. Danık, 1990: 62-89. Sevgen, 1950: 333-336. Çay, 1983. Koşay, 1962: 255-257). Burada Anadolu'nun özellikle vurgulanmasının sebebi ise İslamiyet'in kabulünün üzerinden 100 yıldan fazla süre geçmiş olmasına rağmen mezar taşlarında figürlü heykel kullanılmasının verdiği çarpıcılık durumudur. Hatta günümüzde dahi bu tip mezar taşları üretilmektedir (Danık, 1990: 29). Tabi ki Anadolu coğrafyasında erken dönemlerde sadece figürlü ya da heykel formunda mezar taşları değil, sadece yazı kullanılan mezar taşları da bulunmaktadır. 11. yüzyıl sonlarında İznik'i ele geçiren Selçuklular kûfî yazılı mezar taşı örnekleri bırakmışlardır (Haseki, 1977: 8). Yine erken tarihli örnekler arasında ek çok ilgi çekenler Ahlat mezar taşlarıdır. 11. yüzyıldan itibaren örnekler veren ve pek çok tip mezar bulunan Ahlat mezarlıklarında bazı örnekler Orhun yazıtları ile benzerlik göstermektedir (Karamağaralı, 1992: 1).

Çal, Osmanlı dönemi mezar tiplerini beş adet sıralamaktadır: "toprak mezarlar", "çerçeveli mezarlar", "kapak taşlı mezarlar", "sandukalı mezarlar", "sandık mezarlar" (Çal, 2015: 303-304). Osmanlı dönemi mezar taşlarının sınıflandırmasını da öneren Çal, Bacque-Grammont/Vatin/Laqueur tarafından yapılan sınıflandırmanın oldukça fazla başlık içerdiğini vurgulamaktadır. Çal'ın mezar taşı tasnifi ise mezar taşlarının yatay kesitleri ile ön görünüşlerinin dikkate alındığı yönteme dayanmaktadır. Buna göre, dikdörtgen, kare, yuvarlak ve çokgen başlıklarını önermektedir. Ayrıca bu başlıkları da alt başlıklara ayırarak bütün tipleri ortaya koymaktadır. En yaygın uygulama olan dikdörtgen grup, ön yüzünde yazı ve bezeme barındırır. Dikdörtgen grubun alt başlıklarından birincisi olan "başlıklı mezar taşları" üst kısımda fes-sarık-vs. gibi çeşitli başlıklarla sonuçlanmaktadır. Dikdörtgen grubun ikinci alt başlığı ise "başlıksız mezar taşları"dır. Başlıksız örnekler "üçgen tepelikli", "sivri kemerli", "yuvarlak kemerli", "palmet tepelikliler", "bitkisel tepelikli", "güneş tepelikli", "dilimli tepelikli" olarak sınıflandırılmaktadır. Kare gövdeliler, dikdörtgen gövdelilere benzer özellikler göstermektedir. Yuvarlak gövdeliler, yukarı doğru genişlemekte ve en üstte ya konik bir külah, ya erkek başlığı, ya da bitki şekli olmak üzere üç farklı formla sonuçlanmaktadır. Sekizgen gövdeliler de yukarı doğru genişlemekte ve genellikle diğer cephelerden daha geniş olan ön yüzünde yazı ihtiva etmektedir (Çal, 2015: 306-310). Osmanlı dönemi mezar taşlarında bulunan başlıklar için de "sarık", "kavuk", "fes", "tarikat başlıkları" ve "kadın başlıkları" şeklinde ana gruplar oluşturmuştur. İç başlığa ince bir bezin dilimler halinde sarıldığı, sarık başlığının altında; "mücevveze", "selimi", "kallavi", "örfi", "dardağan", "serdengeçti", "kuka", "simidi" şeklinde alt başlıkları sıralamaktadır. Başlığın alt yarısına değişik biçimlerde tülbent sarıldığı kavuk başlığının altında "paşalı", "katibi", "hartavi", "nezkep", "horasani", "zerrin külah", "üsküf" ve "börk" şeklinde alt başlıklar sıralanmaktadır. Dönemin padişahının giydiği fes tiplerine göre isimlendirilen fes şeklinde başlıklar "Mecidiye", "Aziziye" ve "Hamidiye" şeklinde alt başlıklara sahiptir. Tarikat başlıkları arasında en yaygın kullanılanları ise "Mevlevi tacı", "Halveti tacı", "Bektaşi tacı", "Kadiri tacı", "Nakşibendi tacı" ve "Rıfai tacı" olarak sıralanmaktadır (Çal, 2015: 310-315).

Kasım Bey Cami Haziresindeki Mezar Taşları

Çankırı il merkezinde Cumhuriyet Mahallesi İplikpazarı Sokak'ta yer alan Kasım Bey (İmaret) Cami bitişiğindeki hazirede Osmanlı dönemine tarihlenen 12 adet mezar bulunmaktadır. Bu çalışma öncesinde konu ile ilgili herhangi bir bilimsel çalışmanın bulunmaması, eserlerin tespiti ve kaydedilmesi konusunda oldukça önemlidir. Kasım Bey Cami'nin ilk banisi 1397 yılında Candaroğullarından İsfendiyaroğlu Kasım Bey'dir. Yapı sonraki dönemlerde çeşitli dönemlerde onarımlar geçirmiş, son haline 1952 yılındaki yenileme ile kavuşmuştur (Dündar, 2005: 248. Karakuş, 2021: 144-145).

Fotoğraf 1: İmaret Cami Haziresi-genel görünüş

Katalog No 1

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	114 cm.
Genişlik:	34 cm.
Kalınlık:	7 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki
	Ey vela hak ademe imanı talim eyledi
	Her kemalin bildirüb ilmiyle alim eyledi
	Kudretin izhar için etti kulu arın? Ayan?
	Ol zaman mevki-i hayat üstüne takdim eyledi
	Geldi bu ….. şuh dünyada bir nam almadı
	Yakmadı bir kimsenin gönlünü tazim eyledi

Duhteridir yem hidayet zadenin mah-ı reva

Miri Sadık zevcesi ….. kim eyledi

Fatiha kıl ruhuna ay dil Şerife hanımın

Çünkü hak ruz-u ezelden böyle takim eyledi

Nuş edüb cami şehadet tarihin tam oldumu

Kır kalemi hak ruhu mahvı teslim eyledi

sene 1263

Tarih: 1846-47 (H. 1263)

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış bezeme, sadece taşın üst kısmında bulunmaktadır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Düz levha şeklindeki baş taşı aşağıdan yukarıya doğru genişliği artarak, en üstte palmet formuyla sonuçlanmaktadır. Büyük palmeti oluşturan birimler, merkezde küçük bir palmetten başlayan ve iki yana açılan Barok kıvrımlı kenger yapraklarından müteşekkildir. Talik hatla kabartma olarak işlenmiş 13 satır kitabe metni alt alta diyagonal dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Eser, inceleme sırasında sağlam durumdadır.

Çizim 1: Katalog No 1-Baş Taşı

Fotoğraf 2: Katalog No 1-Baş Taşı

Katalog No 2

Baş Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 138 cm.

Genişlik: 33 cm.

Kalınlık: 8 cm.

Kitabe: sene 1281
ey bu bağı bi vefanın …… dini
bir sükufeyn bulmamış insan idilden meskeni
Gösterir gavvası cismin deri deryadani
Nide kaptan ecel bir gün vurur ol iki
……. oğlu efendinin harim i …….
Gece rüyasında şer ? gördün …….
…… ayet zade iffetli Emine hanıma
bahş kıl bir fatiha yad it bu zatı medfunu
duhteri farz ne diler fil cümle giryan oldular
nidelim el hükmullah öyledir ……
…… dilendin tut bu cevher tarihi
Asrı bir badı hazan kaldı ……..

Tarih: 1864-65 (H. 1281)

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış bezeme, sadece taşın üst kısmında bulunmaktadır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli kapak taşlı mezar tipinde olup, baş ve ayak taşları bulunmaktadır. Düz levha şeklindeki baş taşı, aşağıdan yukarıya doğru genişliği artarak, en üstte içbükey bir hatla derinlik oluşturmaktadır. Sülüs hatla yazılmış 13 satır kitabe, alt alta diyagonal dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Kitabe metninin üst kısmında bulunan süsleme, merkezde meşale formlu motiften başlayarak yukarı ve yanlara açılan Barok kıvrımlı kenger yapraklarıyla oluşturulmuştur. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Ayak Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 125 cm.

Genişlik: 27 cm.

Kalınlık: 9 cm.

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış bezeme, bitkisel repertuara sahiptir.

Tanım: Ayak taşı, kompozisyon bakımından iki bölüme ayrılmıştır. Yaklaşık 100 cm yüksekliğindeki alt bölüm üst kısımdan kemer formunda bir silmeyle ayrılmıştır. Alt kısımdaki süsleme, kurdele formlu motif ve kıvrım dallar üzerinde natüralist çiçek ve meyvelerden oluşmaktadır. Taşın üst kısmındaki süsleme ise; iki yanda “S” kıvrımlı Barok etkili kenger yaprakları ve üstte ortada konumlandırılmış stilize çiçek motifinden

ibarettir. Eser, orta kısmından yatay bir şekilde kırık durumdadır ve parçalar beton harçla birleştirilmiştir.

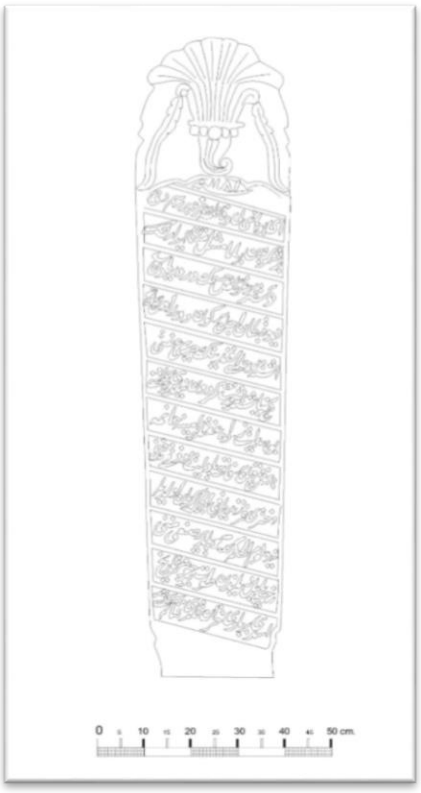

Çizim 2: Katalog No 2-Baş Taşı

Fotoğraf 3: Katalog No 2-Baş Taşı

Çizim 3: Katalog No 2-Ayak Taşı

Fotoğraf 4: Katalog No 2-Ayak Taşı

Katalog No 3

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	103 cm.
Genişlik:	35 cm.
Kalınlık:	8 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki
	Bir nezir kıl bu kabir tenhadır ……
	Erişip bir gün ecel gör …. kıldı nihan
	Bir sehavet ……. bu ……
	…… nişan virdi …… bir zaman
	Yoğ iken emsali bu hacı Emine hanımın
	Şerbeti cami acil bir gün irşadı nagihan
	Zevce-i İsfendiyarzade Mehemmed beğ idi
	Müftüzade duhteridir aslını kıldım beyan

Tarihini itmamı bin söyledim haktan rıza

Buldu mahvı azmi gülşen eyledi cennetmekan

sene 1263

Tarih: 1846-47 (H. 1263)

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış bitkisel kaynaklı bezeme, sadece taşın üst kısmında bulunmaktadır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, baş ve ayak taşları bulunmaktadır. Düz levha şeklindeki baş taşı, aşağıdan yukarıya doğru genişliği artarak, en üstte içbükey bir hatla derinlik oluşturmaktadır. Sülüs hatla yazılmış 11 satır kitabe, alt alta diyagonal dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Kitabe metninin üst kısmında bulunan süsleme, aynı merkezden çıkan Barok kıvrımlı kenger yapraklarının spiral yaparak beş yapraklı natüralist çiçeklere dolanmasıyla oluşturulan bitkisel kompozisyondur. Bu çiçek motifleri, ikisi altta ve biri üstte ortada olmak üzere, çevrelerine sarılan kenger yapraklarıyla üçgenvari bir yarım daire oluşturur ve taşın üst kısmını biçimlendirir. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Ayak Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 95 cm.

Genişlik: 28 cm.

Kalınlık: 7 cm.

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle oluşturulan bitkisel kaynaklı bezeme uygulanmıştır.

Tanım: Düz levha şeklindeki ayak taşı, aşağıdan yukarı genişleyerek en üstte sivri kemer formuyla sonuçlanmaktadır. Taşın yüzeyine yayılan süsleme, stilize hurma ağacı motifinden ibarettir. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 4: Katalog No 3-Baş Taşı

Fotoğraf 5: Katalog No 3-Baş Taşı

Çizim 5: Katalog No 3-Ayak Taşı

Fotoğraf 6: Katalog No 3-Ayak Taşı

Katalog No 4

Baş Taşı

Tip:	Düz levha
Malzeme:	Kızıl kum taşı.
Yükseklik:	164 cm.
Genişlik:	51 cm.
Kalınlık:	9 cm.
Kitabe:	Hüve'l-hallaku'l-baki Kengiri eşraf handan …… Müftüzade Osman Vefa efendinin Habibesi İsfendiyar zade Mehemmed Bey kerimesi merhume ve mağfurleha Sare hanımın ruhu içün el fatiha sene 1284 cam 15
Tarih:	14 Eylül 1867 (H. 15 Cemeaziyelevvel 1284)
Süsleme:	Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.
Tanım:	Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Düz levha şeklideki baş taşı, üst kısımda sivri bir kemer formuyla sonuçlanmaktadır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş sekiz satır kitabe alt alta yatay dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Yukarıdan aşağı birinci ve en alttaki iki kitabe satırı, kısa kenarları sivri kemer formundaki kartuşlar içerisinde yer almaktadır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

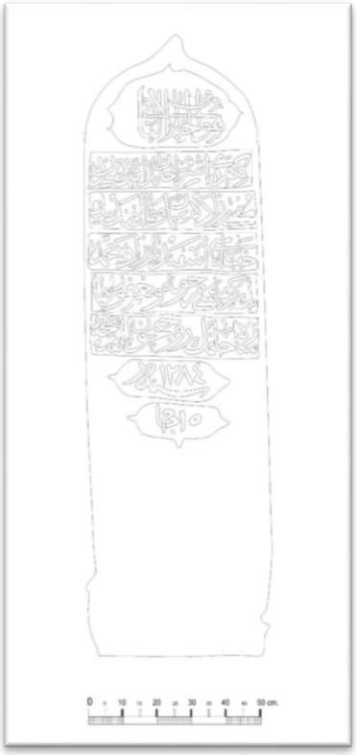

Çizim 6: Katalog No 4-Baş Taşı

Fotoğraf 7: Katalog No 4-Baş Taşı

Katalog No 5

Baş Taşı

Tip:	Düz levha
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	95 cm.
Genişlik:	36 cm.
Kalınlık:	8 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki ……. İtibar ……. Hacı Memiş ağa zade Saadeddin beyin mahdumu ve İsfendiyarzade Sadık beyin hemşiresi Sare hanımın hafızı Osman beyin otuz yaşında olduğu halde bu kara toprağı makar etmiştir …….. mezarı ruhuna bir fatiha hüda içün ……

size istirhamını …… …..

sene 1325

Tarih: 1907-08 (H. 1325)

Süsleme: Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli kapak taşlı mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Düz levha şeklideki baş taşı, üst kısımda bir başlığa sahip olduğunu düşündüren fragmanlara sahiptir. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş 12 satır kitabe alt alta yatay dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Eserin üst kısmı boyun kısmından itibaren kırıktır ve yerinde tespit edilememiştir. İnceleme sırasında başlık kısmı hariç sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 7: Katalog No 5-Baş Taşı

Fotoğraf 8: Katalog No 5-Baş Taşı

Katalog No 6

Baş Taşı

Tip: Düz levha

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 34 cm.

Genişlik: 23 cm.

Kalınlık: 7 cm.

Kitabe: ah mübarek

İsfendiyar bey zade

Şükrü bey mahdumu

Kemal beyin ruhu içün

rızayı Allah el fatiha

sene 1289

Tarih: 1872-73 (H. 1289)

Süsleme: Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Düz levha şeklideki baş taşı, üst kısımda bir başlığa sahip olduğunu düşündüren bakiyelere sahiptir. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş altı satır kitabe alt alta diyagonal dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Eserin üst kısmı boyun kısmından itibaren kırıktır ve yerinde tespit edilememiştir. İnceleme sırasında başlık kısmı hariç sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 8: Katalog No 6-Baş Taşı

Fotoğraf 9: Katalog No 6-Baş Taşı

Katalog No 7

Baş Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 95 cm.

Genişlik:	29 cm.
Kalınlık:	9 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki ….. emrin işittikde şeha Terki fani eyleyüp buldu beka Hacı hasan zade el kabri berin Yad idelerse namı el hac mustafa Her ziyaret eyleyenler kabrini Eylesin bir fatiha ihsan âna Söyledim ……bu cevher tarihini …… uçtu kafesten bi dua sene 1308 s
Tarih:	16 Eylül-14 Ekim 1890 (H. Safer 1308)
Süsleme:	Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.
Tanım:	Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, baş ve ayak taşları bulunmaktadır. İki yandan kıvrımlı hatlarla oluşturulan bir tasarıma sahip olan düz levha şeklindeki baş taşı, üstte boyun kısmı üzerinde fes formlu başlıkla sonuçlanmaktadır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş 10 satır kitabe alt alta yatay dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.
Ayak Taşı	
Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	83 cm.
Genişlik:	23 cm.
Kalınlık:	6 cm.
Süsleme:	Kabartma ve kazıma teknikleri ile uygulanmış bitkisel kaynaklı bezemeyi barındırmaktadır.
Tanım:	Yukarı doğru genişleyen düz levha şeklindeki ayak taşı üst kısımda sivri kemer formuyla sonuçlanmaktadır. Taşın yüzeyinde, tek bir gövdeden çıkarak iki yana kıvrılan dalları ve dallardan sarkan elips formlu meyvelerle oluşturulan bitkisel kompozisyon, stilize hurma ağacı motifidir. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 9: Katalog No 7-Baş Taşı

Fotoğraf 10: Katalog No 7-Baş Taşı

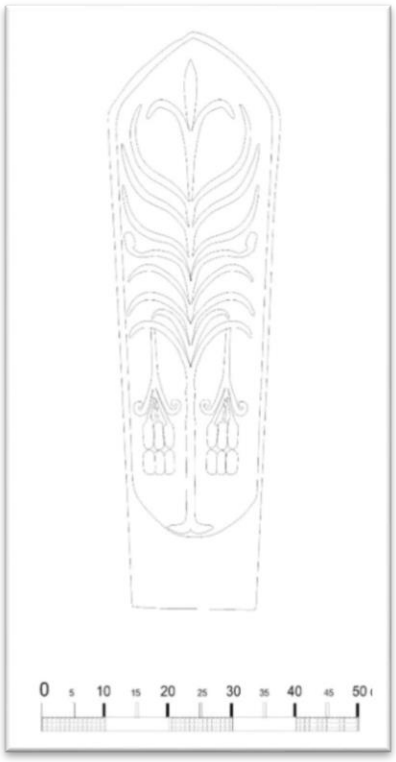

Çizim 10: Katalog No 7-Ayak Taşı

Fotoğraf 11: Katalog No 7-Ayak Taşı

Katalog No 8

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	115 cm.
Genişlik:	34 cm.
Kalınlık:	11 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki …… akıl isen alına aldanma dünyanın Ki adam aldanır mı hilekarına efsanın Dur rekin-i hanesinde ser bevvabı şehinşahın Rızasın tahsil etmek istedi feyyazı rahmanın Tarihinden bir sene akdem hicazı arz edip gitti Ziyaret eyledi kabrin nebi ali zişanın Kâmu icra edip erkan-ı haccı hacı sadık bey Veli maksuda erdi zübde-i irfanı insanın Edip avdet hicazdan namizac İsfendiyarzade Gelip menzilin derdest edip esbabın …….. Hemen evlat alın terin edip azim-i beka etti Hakka teslim olup bildi bu der-i ahkam-ı zibanın Dedim etme mene tarihi mahvı el açub gitti Fakir çıktı kafesten ……. Uçtu …….. sene 1274
Tarih:	1857-58 (H. 1274)
Süsleme:	Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.
Tanım:	Mezar, yüksek çerçeveli kapak taşlı mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Aşağıdan yukarı doğru hafifçe genişleyen düz levha şeklindeki mezar taşı üstte boyun kısmı üzerinde fes formunda başlıkla sonuçlanmaktadır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş 16 satır kitabe alt alta diyagonal dikdörtgen kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. Kitabe metni, en üstteki ve en alttaki kartuş hariç yedi tanesinin iç kısmında ikişer satır halinde uygulanmıştır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır

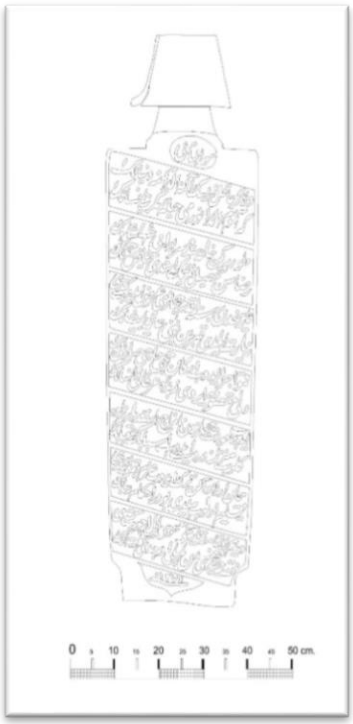

Çizim 11: Katalog No 8-Baş Taşı

Fotoğraf 12: Katalog No 8-Baş Taşı

Katalog No 9

Baş Taşı

Tip:	Düz levha
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	114 cm.
Genişlik:	33 cm.
Kalınlık:	14 cm.
Kitabe:	Hüve'l-hallaku'l-baki
	İsfendiyarzade Mir Emin Mehemmed
	Buldu bekayı suyu……..
	Terk eyledi cihanı …… …….
	Afv eyleyüb kusurun latif ede âna Allah
	Mersiyye bir lahza …… dedi tarihi
	…….. kararına
	El fatiha sene 1238
Tarih:	1822-23 (H. 1238)
Süsleme:	Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, baş ve ayak taşları bulunmaktadır. Aşağıdan yukarı doğru hafifçe genişleyen düz levha şeklindeki baş taşı üstte boyun kısmı üzerinde katibi kavuk formlu bir başlıkla sonuçlanmaktadır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş yedi satır kitabe alt alta sıralanarak, birbirlerinden yatay silmelerle ayrılmıştır. İnceleme sırasında orta kısmından yatay hatta kırık olan baş taşı, beton malzeme içerisine kısmen gömülü olarak desteklenmiş ve bir arada tutulmuştur. Eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Ayak Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 113 cm.

Genişlik: 23 cm.

Kalınlık: 8 cm.

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış natüralist bitkisel bezeme kompozisyonuna sahiptir.

Tanım: Düz levha şeklindeki ayak taşı üst kısımda sivri kemerle sonuçlanan bir forma sahiptir. Kıvrım dallar üzerinde konumlandırılmış olan, lale ve gül gibi natüralist çiçekler ve yapraklardan oluşan motif gurubu, düşey hatta bir ters bir düz atlamalı şeklinde sıralanmaktadır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 12: Katalog No 9-Baş Taşı

Fotoğraf 13: Katalog No 9-Baş Taşı

Çizim 13: Katalog No 9-Ayak Taşı

Fotoğraf 14: Katalog No 9-Ayak Taşı

Katalog No 10

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	103 cm.
Genişlik:	36 cm.
Kalınlık:	8 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki
	……..
	……..
	……..
	……..
	……..
	……..
	……..
	……..

……..

……..

sene 1238 m

Tarih: 15 Aralık 1879-12 Ocak 1880 (H. Muharrem 1297)

Süsleme: Kabartma ve kazıma teknikleriyle uygulanmış bitkisel kompozisyonu barındırmaktadır.

Tanım: Mezar, yüksek çerçeveli kapak taşlı mezar tipinde olup, baş ve ayak taşları bulunmaktadır. Düz levha formundaki baş taşının üst kısmı kırık olduğu için başlık tipi anlaşılamamaktadır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş 11 satır kitabe alt alta diyagonal vaziyette sıralanmıştır. Kitabe metnini çevreleyen elips formlu kuşak içerisinde kıvrım dal üzerinde atlamalı konumlandırılmış olan yaprak motifleri bulunmaktadır. Üst kısımda elipsin oluşturduğu kemer köşeliklerinde natüralist çiçek fragmanları uygulanmıştır. İnceleme sırasında baş taşının başlık kısmı kırık; kitabe metni ve kitabeyi çevreleyen kuşak kısmen tahrip olmuş durumdadır.

Ayak Taşı

Tip: Düz levha.

Malzeme: Kireç taşı.

Yükseklik: 80 cm.

Genişlik: 29 cm.

Kalınlık: 7 cm.

Süsleme: Kabartma tekniğiyle uygulanmış bitkisel kompozisyonu barındırmaktadır.

Tanım: Yukarı doğru hafifçe genişleyen düz levha şeklindeki ayak taşı üst kısımda sivri kemer formuyla sonuçlanmaktadır. Taşın yüzeyinde, tek bir gövdeden çıkarak iki yana kıvrılan dalları ve dallardan sarkan elips formlu meyvelerle oluşturulan bitkisel kompozisyon, stilize hurma ağacını motifidir. İnceleme sırasında üst kısmı yaklaşık 5 cm kırık olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

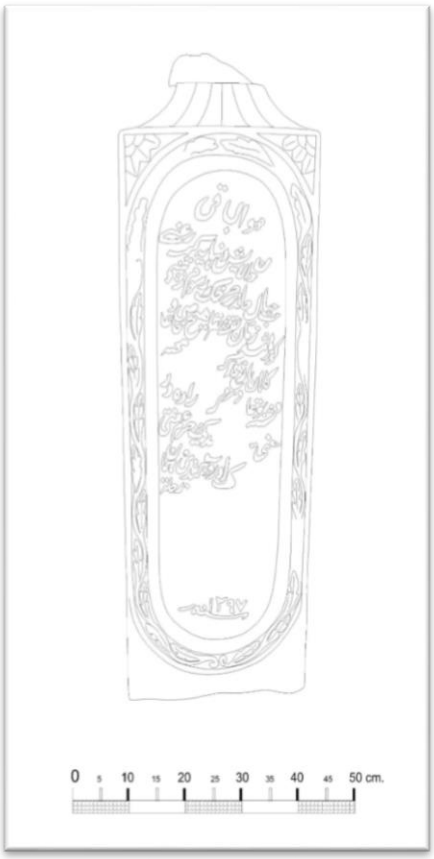

Çizim 14: Katalog No 10-Baş Taşı

Fotoğraf 15: Katalog No 10-Baş Taşı

Çizim 15: Katalog No 10-Ayak Taşı

Fotoğraf 16: Katalog No 10-Ayak Taşı

Katalog No 11

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.	
Malzeme:	Kireç taşı.	
Yükseklik:	135 cm.	
Genişlik:	38 cm.	
Kalınlık:	7 cm.	
Kitabe:	……..	……
	……..	……
	el merhum el mağfur	……...
	el şehid …….	……
Tarih:	Tarih kitabesi bulunmamaktadır.	
Süsleme:	Kabartma, kazıma ve ajur teknikleri kullanılarak, geometrik ve bitkisel kaynaklı süslemeler tüm yüzeye uygulanmıştır.	
Tanım:	Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, sadece baş taşı bulunmaktadır. Düz levha şeklindeki mezar taşının alt kısmı yaklaşık 60 cm yüksekliğe kadar dikdörtgen; üst kısmı ise dilimli kemer şeklinde olup en üstte palmet formuyla sonuçlanmaktadır. Dikdörtgen formlu alt kısım, iki yandan zar başlıklı sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Silindirik gövdeli sütunceler zikzak motifiyle hareketlendirilmiş; zar şeklindeki başlıklar ise çiçek motifiyle dolgulandırılmıştır. Sülüs hatla kabartma olarak işlenmiş dört satır kitabe alt alta yatay vaziyette sıralanmakta ve geometrik geçmelerle bezenmiş silmelerle birbirinden ayrılmaktadır. Kitabe kartuşlarının alt kısmında palmet motifi uygulanmıştır. Dilimli kemerli olan üst kısımda dış çerçeve ve kitabe metinlerini sınırlandıran silmeler, ajurlu örgü motifini barındırmaktadır. Kitabe kartuşlarının üst kısmında, ajurlu örgü motifiyle dolgulandırılmış olan silme, üçgen şeklinde bir kapalı form oluşturur. Bu üçgen kartuşun iç kısmında Barok etkili kıvrımlara sahip bitkisel kaynaklı bezeme ve ortada palmet motifi yer alır. Bu üçgen formun üst kısmında taç yapan kısım ise; yine Barok etkili kıvrımlara sahip bitkisel bezemeyi barındırmaktadır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü çok küçük değişikliklerle ön yüzün kompozisyonunu tekrarlamaktadır.	

Çizim 16: Katalog No 11-Baş Taşı (ön)

Fotoğraf 17: Katalog No 11-Baş Taşı (ön)

Çizim 17: Katalog No 11-Baş Taşı (arka)

Fotoğraf 18: Katalog No 11-Baş Taşı (arka)

Katalog No 12

Baş Taşı

Tip:	Düz levha.
Malzeme:	Kireç taşı.
Yükseklik:	78 cm.
Genişlik:	33 cm.
Kalınlık:	9 cm.
Kitabe:	Hüve'l-baki İsfendiyar oğlu Sadık beyin mahdumu Fethi beyin ruhuna fatiha Rumi sene 1319 Miladi sene 1904.
Tarih:	1904 (R. 1319)
Süsleme:	Herhangi bir süsleme programı uygulanmamıştır.
Tanım:	Mezar, yüksek çerçeveli mezar tipinde olup, ayak taşı Latin alfabesiyle işlenmiş kitabeyi barındırdığından inceleme dışında bırakılmıştır. Aşağıdan yukarı doğru genişleyen düz levha şeklindeki baş taşı, üstte boyun kısmı üzerinde fes formlu başlıkla sonuçlanmaktadır. Talik hatla oyma tekniği ile işlenmiş beş satır kitabe alt alta konumlandırılmıştır. İnceleme sırasında sağlam durumda olan eserin arka yüzü sağır bırakılmıştır.

Çizim 18: Katalog No 12-Baş Taşı

Fotoğraf 19: Katalog No 12-Baş Taşı

Değerlendirme

Kasım Bey Cami haziresinde bulunan örneklerin haricinde, Çankırı'da Osmanlı döneminde üretildiği tespit edilen mezar taşları Sarı Baba Mezarlığı'nda, İmaret (Ahıskalılar) Mezarlığı'nda, Şeyh Kasım Türbesi'nde, Şeyhoğlu Cami haziresinde, Karataş Cami haziresinde, Çankırı Müzesi'nde bulunmaktadır. Kasım Bey Cami haziresindeki örneklerin diğer mezarlık ve hazirelerdeki örneklerle benzer işçiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Katalogda yer alan mezar taşlarının sınıflandırmasında yöntem olarak Çal ve İltar'a uyulmuştur. Çal ve İltar, mezar taşlarını yatay kesitine göre dikdörtgen, kare ve yuvarlak şeklinde ana başlıklara, daha sonra başlık tiplerine göre alt başlıklara ayrılmaktadır.

"Baş-ayak taşı", "mezar taşı", olarak da adlandırılan şahideler, mezarın uzun hattını sınırlamak üzere yerleştirilen dikey taşlardır. Gelenek bağlamında Türk topluluklarında İslam öncesi dönemden ve Orta Asya'dan itibaren görülen mezar üzerine taş dikme geleneği, İslam'ın kabul edilmesinden sonraki dönemde ve Balkanlar'a kadar uzanan coğrafyada da görülmektedir. Bu köklü gelenek, inanç sisteminin izin verdiği ölçülerde, farklı formlarda ve boyutlarda karşımıza çıkmaktadır.

Çankırı Kasım Bey Cami haziresinde bulunan mezar taşlarından 12 tanesi baş taşı beş tanesi ayak taşıdır. İncelenen eserlerin tamamı dikdörtgen kesitlidir. Kare ya da yuvarlak kesitli herhangi bir örneğe rastlanmamıştır.

Baş taşlarının sınıflandırılmasında; birinci grupta "başlıklı erkek mezar taşları" bulunmaktadır. Bu gruba giren örnekler çoğunlukla aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek üst kısımda bir boyun kısmı üstünde başlıkla sonuçlanmaktadır. 5, 6, 7, 8, 9, 12, katalog numaralı örnekler olmak üzere altı tane mezar taşı bu grupta değerlendirilmektedir. 5 ve 6 katalog numaralı örnekler, başlıkları günümüze ulaşamamış olsalar da boyun kısımlarının bakiyelerinden dolayı bu gruba dahil edilmiştir. İkinci grubu "başlıklı kadın mezar taşları" oluşturmaktadır. Bu grupta yer alan 10 katalog numaralı örnekte; dikdörtgen levha formlu taş, üstte kısa bir boyun kısmı üzerinde yarım daire formlu başlıkla sonuçlanmaktadır. Üçüncü grubu "yuvarlak kemerli mezar taşları" teşkil etmektedir. 4 katalog numaralı örnekte izlenebilen bu tipte, dikdörtgen mezar taşı yukarı doğru genişleyerek, üstte yuvarlak kemer formuyla sonuçlanmaktadır. Mezar taşının en üstte çeşitli bitki kıvrımlarıyla sonuçlandığı örnekler, beşinci grubu oluşturmaktadır. 1, 2 ve 3 katalog numaralı örneklerde izlenebilen bu tipte gövde kısmı aşağıdan yukarı genişleyen forma sahiptir. Tasarım bakımından oldukça farklı uygulamaları barındıran sekizinci grupta, tepe kısımları dilimli olanlar değerlendirilmektedir. 11 katalog numaralı örnek bu tipi temsil etmektedir.

Ayak taşları mezarda yatan kişinin ayak yönünü belirten taşlardır. Yazılı ve süslemeli olan örnekleri bulunmakla birlikte herhangi bir tasarım özelliği sergilemeyen masif taşlar olarak da uygulanmışlardır. Ayak taşlarının sınıflandırılmasında; birinci grupta "sivri kemerli mezar taşları" bulunmaktadır. Bu gruba giren örnekler çoğunlukla aşağıdan yukarıya doğru genişleyerek üst kısımda sivri kemer formuyla sonuçlanmaktadır. 3, 7, 9 ve 10 katalog numaralı örnekler bu grupta değerlendirilmektedir. Bir diğer ayak taşı tipi olarak; üst kısımda çeşitli bitkisel kıvrımlarla sonuçlanan uygulama, 2 katalog numaralı örnekte temsil edilmektedir.

Katalogda yer alan başlıklı mezar taşları, erkekler ve kadınlar için yapılan, baş ve ayak taşları içerisinde toplam altı adet örnekte başlık uygulandığı tespit edilmiştir. Toplamda altı adet olan erkek başlıklarından; 7, 8 ve 12 katalog numaralı üç tane örnek fes; 9 katalog numaralı örnek kavuk formunda uygulanmıştır. 5 ve 6 katalog numaralı iki tane örnek ise başlıklı oldukları tespit edilmiş olmalarına rağmen başlıkların formları hakkında bir bakiyeye rastlanmamıştır. Tespit edilen kadın başlıklarından; 10 katalog numaralı örnekte başlığın varlığı bakiyelerden anlaşılabilse de günümüze gelememiştir.

Katalogda yer alan eserlerde kum taşı ve kireç taşı malzeme kullanıldığı tespit edilmiştir. Buna göre kızıl kum taşı malzemeden üretilmiş olan 4 katalog numaralı örnek haricinde diğer örneklerin tamamı kireç taşı malzeme ile üretilmişlerdir.

Katalogda yer alan 12 adet baş taşından tamamı ön yüzünde kitabe ihtiva etmektedir. Ta'lik hatla yazılmış olan 1 ve 12 katalog numaralı örnekler haricinde diğer örneklerin tamamı sülüs hatla uygulanmışlardır. 4, 5, 7, 9 ve 11 katalog numaralı örneklerde kitabe satırları yatay konumlandırılmış dikdörtgen kartuşlar içerisinde yer almaktadır. 12 katalog numaralı örnekte ise kitabe satırları yatay

konumlandırılmakla birlikte, kartuş uygulanmamıştır. 1, 2, 3, 6 ve 8 katalog numaralı örneklerde kitabeler, sağdan sola yükselen diyagonal kartuşlar içerisinde konumlandırılmıştır. 10 katalog numaralı örnekte ise kitabe satırları sağdan sola yükselmekle birlikte kartuş uygulanmamıştır. 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10 ve 11 katalog numaralı örnekler, kitabelerdeki tahribattan kaynaklı olarak; bazılarında kelime ya da satır, bazılarında ise tamamen okunamadığı için transkripsiyon yapılamamıştır.

Katalogdaki mezar taşlarının tarih kitabeleri genellikle mezar taşının en alt kısmında metnin sonunda verilmiştir. Çok az sayıda örnekte ilk satır ya da metin içinde verilen örnekleri de bulunmaktadır. Tarih kitabeleri genellikle yıl olarak verilse de 4, 7, 10 katalog numaralı örneklerde ay bilgisi de uygulanmıştır. 4 katalog numaralı örnekte ay ile bitlikte gün bilgisi de yer almaktadır.

5, 6, 7, 8, 9 ve 12 katalog numaralı örnekler erkek; 1, 2, 3 ve 4 katalog numaralı örnekler kadın mezar taşıdır. 10 ve 11 katalog numaralı örneklerin kitabe kısımlarının kısmen ya da tamamen tahrip olmaları sebebiyle kimlik ve cinsiyet bilgileri okunamamıştır. Bu sebeple sayılan örnekler biçimsel özellikler dikkate alınarak değerlendirildiğinde; 11 katalog numaralı örneğin genel tasarım ve süsleme özellikleri itibariyle kadın mezar taşı olduğu öne sürülebilir. 10 katalog numaralı örnekte cinsiyet belirtecek herhangi bir bakiyeye rastlanmamıştır.

Mezar taşı süslemelerinde uygulanan teknikler mimari süsleme teknikleriyle benzerlik göstermektedir. Çünkü süslemenin uygulandığı yüzey, mimaride olduğu gibi taş malzemedir. Taş süsleme teknikleri içerisinde, Çankırı Osmanlı dönemi mezar taşlarında yoğunlukla kullanılan yöntem, kabartma tekniğidir. 1, 2, 3, 10 ve 11 katalog numaralı örneklerin baş taşlarında; 2, 3, 7, 9 ve 10 katalog numaralı örneklerin ayak taşlarında kabartma tekniği ile süsleme uygulanmıştır. Katalogdaki eserlerin süsleme programlarında kullanılan bir diğer yöntem kazıma tekniğidir. 1, 2, 3, 10 ve 11 katalog numaralı örneklerin baş taşlarında; 2, 3, 7 ve 9 katalog numaralı örneklerin ayak taşlarında kazıma tekniği uygulanmıştır. Ajur tekniği, tek örnek olan 11 katalog numaralı mezar taşında uygulanmıştır.

Bitkisel kaynaklı süsleme uygulamaları, hemen her örnekte izlenebilmektedir. 1 katalog numaralı baş taşının palmet formlu başlığını oluşturan birimler, merkezde küçük bir palmetten başlayan ve iki yana açılan Barok kıvrımlı kenger yapraklarından müteşekkildir. 2 katalog numaralı baş taşında, kitabe metninin üst kısmında bulunan süsleme, merkezde meşale formlu motiften başlayarak yukarı ve yanlara açılan Barok kıvrımlı kenger yapraklarıyla oluşturulmuştur. Ayak taşında ise alt kısımda kurdele motifiyle bağlanmış kıvrım dallar üzerinde natüralist çiçek ve meyvelerden oluşan bezeme bulunmaktadır. Taşın üst kısmındaki süsleme ise; iki yanda "S" kıvrımlı Barok kaynaklı kenger yaprakları ve üstte ortada konumlandırılmış stilize çiçek motifinden ibarettir. 3 katalog numaralı baş taşında, kitabe metninin üst kısmında, aynı merkezden çıkan Barok kıvrımlı kenger yapraklarının spiral yaparak beş yapraklı natüralist çiçeklere dolanmasıyla oluşturulan bitkisel kompozisyon bulunmaktadır. Bu çiçek motifleri, ikisi altta ve biri üstte ortada olmak üzere, çevrelerine sarılan kenger yapraklarıyla üçgenvari bir yarım daire oluşturur ve taşın üst kısmını biçimlendirir. Ayak taşında ise stilize hurma ağacı motifi yer almaktadır. 7 katalog numaralı ayak taşında stilize hurma ağacı motifi uygulanmıştır. 9 katalog numaralı ayak taşında kıvrım dallar üzerinde konumlandırılmış olan, lale ve gül gibi natüralist çiçekler ve yapraklardan oluşan motif gurubu, düşey hatta bir ters bir düz atlamalı şeklinde sıralanmaktadır. 10 katalog numaralı baş taşında kitabe metnini çevreleyen elips formlu kuşak içerisinde, kıvrım dal üzerinde atlamalı konumlandırılmış olan yaprak motifleri bulunmaktadır. Üst kısımda elipsin oluşturduğu kemer köşeliklerinde natüralist çiçek fragmanları uygulanmıştır. Ayak taşında ise stilize hurma ağacı motifi yer almaktadır. 11 katalog numaralı baş taşında kitabe kartuşlarının alt kısmında palmet motifi uygulanmıştır. Kitabe kartuşlarının üstünde oluşturulan üçgen kartuşun iç kısmında Barok etkili kıvrımlara sahip bitkisel kaynaklı bezeme ve ortada palmet motifi yer alır. Bu üçgen formun üstünde taç yapan kısım ise; yine Barok kıvrımlara sahip bitkisel bezemeyi barındırmaktadır.

Geometrik süsleme örnekleri sadece tek bir örnekte uygulanmıştır. 11 katalog numaralı baş taşını iki yanda sınırlandıran silindirik gövdeli sütunceler zikzak motifiyle hareketlendirilmiş; zar şeklindeki başlıklar ise çiçek motifiyle dolgulandırılmıştır. Kitabe kartuşlarının birbirinden ayıran silmeler ise geometrik geçmelerle hareketlendirilmiştir. Dilimli kemerli olan üst kısımda dış çerçeve ve kitabe metinlerini sınırlandıran silmeler, ajurlu örgü motifini barındırmaktadır.

Sonuç

Çankırı il merkezinde yer alan Kasım Bey Cami haziresindeki Osmanlı dönemine ait mezar taşlarını konu edinen bu çalışma sonucunda; toplamda 12 mezar tespit edilmiştir. Bu mezarların tamamı yüksek çerçeveli mezar tipindedir. Mezarlarda 12 adet baş taşı, beş adet ayak taşı bulunmaktadır.

Cinsiyet bağlamında katalogdaki örneklerden yedi tanesi erkek, dört tanesi kadın mezar taşıdır. Bir tanesinin ise cinsiyeti tespit edilememiştir.

12 adet baş taşının altı tanesi başlıklı erkek mezar taşı, bir tanesi başlıklı kadın mezar taşı, bir tanesi yuvarlak kemerli, üç tanesi üstte çeşitli bitki kıvrımlarıyla sonuçlanan, bir tanesi dilimli tepelikli olarak sıralanmaktadır.

Beş adet ayak taşının dört tanesi sivri kemerli, bir tanesi üstte çeşitli bitki kıvrımlarıyla sonuçlanan tipte uygulanmıştır.

İncelenen eserlerde kullanılan malzemeler; 11 tanesi kireç taşı, bir tanesi ise kum taşı olarak sıralanmaktadır.

Mezar taşlarının süslemelerinde çoğunlukla bitkisel bezeme tercih edilse de geometrik ve sembolik süsleme örnekleri de uygulanmıştır.

İncelenen eserlerde, bitkisel süsleme programlarında sıklıkla karşılaşılan motif natüralist çiçek ve yapraklardır. 2, 3, 9 ve 10 katalog numaralı örneklerde natüralist çiçek ve yaprak motifleri uygulanmıştır. Bir diğer motif olarak; 1 ve 11 katalog numaralı örneklerde palmet motifi uygulanmıştır. Bitkisel süsleme kompozisyonlarında kullanılan motiflerden biri de kenger motifidir. 1, 2 ve 3 katalog numaralı örneklerde izlenebilmektedir. Bitkisel kompozisyonların ana unsuru olarak karşılaşılan bir uygulama olarak; 2, 9 ve 10 katalog numaralı örneklerde kıvrım dallar yer almaktadır. Ayak taşlarında kompozisyon oluşturan bir unsur olarak hurma ağacı motifi 3, 7 ve 10 katalog numaralı örneklerde uygulanmıştır.

Geometrik düzenlemeler bir adet mezar taşında uygulanmıştır. 63 katalog numaralı örnekte kartuşlar arasındaki silmelerin dolgusu olarak geçmeler ve ajurlar uygulanmıştır.

Kasım Bey Cami haziresinde tarihi bilinen 11 adet mezar taşından en erken tarihlisi 1822-23, en geç tarihlisi 1907-08 yılına aittir. İlk örnek hariç tamamı 1846 sonrasında 62 yıllık bir süreçte üretilmişlerdir. 11 katalog numaralı örnekte, tarih kitabesi uygulanmadığından dolayı üretim tarihi net olarak tespit edilememiştir. Tasarım bakımından benzer örnekler de bulunmadığı için bu örnek, üretim tarihlerindeki genelleme bakımından 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başı arasında kalan 50 yıllık bir aralığa tarihlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Başkan, S. (1996). *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları,* Ankara.

Çal, H. (2015) "Türklerde Mezar-Mezar Taşları", *Aile Yazıları 8,* Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 295-332.

Çay, A. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası Koç Heykel-Mezar Taşları ve Türklerde Koç-Koyun Meselesi,* Ankara.

Çoruhlu, Y. (2012) "Eski Türklerde Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekanı Olarak Mezar (Defin) Odası", (Ed. E. Naskali), *Defin,* (157-177), İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Danık, E. (1990). *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları,* Ankara.

Dündar, A. (2005). "Çankırı'daki Türk-İslam Yapıları", *Geçmişten Geleceğe Çankırı, Çankırı Valiliği III. Çankırı Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri (28-29 Mayıs 2005),* (244-271). Çankırı.

Gündoğdu, H. (2006). "Nahçıvan'dan Figürlü Bir Mezar Taşının Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi,* 16: 49-57.

Haseki, M. (1977). *Plastik Açıdan Türk Mezar Taşları,* İstanbul.

İnan, A. (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar,* Ankara.

Karakuş, F. (2021). "Çankırı Kasım Bey İmareti", (Ed. Y. Aksoy-E. Duyan), *Çağdaş Mimarlık Araştırmaları, Kent, Kuram, Tasarım,* (141-158), İstanbul: Dakam Yayınları.

Karamağaralı, B. (1992). *Ahlat Mezar Taşları,* Ankara: TTK Basımevi.

Kırzıoğlu, M. F. (1993). "Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli-Gelenek: Kabirtaşı olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", *X. Vakıf Haftası Kitabı,* (133-160), Ankara.

Koşay, H. Z. (1962). "Doğu Anadolu'daki Mezarlıklarda Koç Koyun Heykelleri", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (19-24 Ekim 1959) Kongreye Sunulan Tebliğler,* (255-257), Ankara.

Laqueur, H. (1997). *Hüve'l Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları,* (Çev: S. Dilidüzgün), İstanbul.

Ögel, B. (1984). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,* Ankara: TTK Basımevi.

Radloff, W. (1892). *Atlas der Alterthümer der Mongolel,* C. 1, St. Petersburg.

Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* (Çev: A. Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yay.

Saracoğlu, N. (1950). *Türk Mezarlarına Dair Araştırma,* İstanbul.

Sevgen, N. (1950). "Anadolu da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları" *Tarih Dünyası Dergisi,* 8: 333-336.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları,* Ankara: TTK Basımevi.

Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm,* (Çev: H. Er), İstanbul.

Wilhelm, B. (1947). "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", (Çev: A. İnan), *Belleten,* 11(43): 515-539.

Presentation ID / Sunum No= 283

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Yabancı Seyyahların Gözünden 18-19. Yüzyıllarda Antalya

Dr. Murat Kalafat[1]

[1]*Çankırı Karatekin Üniversitesi*
ORCID ID: 0000-0003-3194-156X

Özet

18. ve 19. yüzyıllarda, İngiltere, Almanya ve Fransa vatandaşı olan seyyahlar, genellikle uzun bir seyahat programı içerisinde, Antalya kent merkezini de ziyaret etmişler ve kentle ilgili çeşitli bilgiler vermişlerdir. Toplamda 15 adet seyahatnamede, Antalya şehir merkezine ait bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu kitapların yazarları olarak; Paul Lucas 1712 tarihinde, Corneille Le Bruyn 1725 tarihinde, Francis Beaufort 1817 tarihinde, John Lewin Burckhardt 1819 tarihinde, Wiliam Martin Leake 1824 tarihinde, Joseph Wolff 1831-34 yılları arasında, Charles Texier 1833-37 yılları arasında, John Carne 1836 tarihinde, Charles Fellows 1838 tarihinde, W. H. Barlett ve Thomas Allom 1840 tarihinde, T.A.B. Spratt ve E. Forbes 1842, J. Seiff 1872 tarihinde, E. J. Davis 1874 yılında, Karl G. Lanckoronski 1890 tarihinde kenti ziyaret etmişlerdir. Bu seyahatnameler, Antalya kent merkezinin iklimi, coğrafyası, kent dokusu, gündelik yaşamı, kültür hayatı, ticaret hayatı ve demografik yapısı hakkında bilgilerin yanı sıra çeşitli mimari anıtların tanımlamalarına yer vermektedir. Osmanlı'nın modernleşme çabalarının baş gösterdiği dönemde, özellikle yabancı kültürlere mensup kişilere ait değerlendirmeler aracılığıyla şehre dair bilgilere ulaşmak, şehrin tarihi dokusunu anlamak konusunda oldukça kıymetlidir

Anahtar Kelimeler: Antalya, Seyahatname, 19. Yüzyıl

Antalya: in the Narrations of Foreign Travelers, in the 18th and 19th Centuries.

Abstract

In the 18th and 19th centuries, travelers from England, Germany and France visited the city center of Antalya, usually as a part of long travel program, and gave various information about this city. Informations about Antalya city can be found in fifteen travelogue. As the authors of these boks; Paul Lucas in 1712, Corneille Le Bruyn in 1732, Francis Beaufort in 1817, John Lewin Burckhardt in 1819, Wiliam Martin Leake in 1824, Joseph Wolff in 1831-34, Charles Texier in 1833-37, John Carne in 1836, Charles Fellows in 1838, W. H. Barlett and Thomas Allom in 1840, T.A.B. Spratt and E. Forbes in 1842, J. Seiff in 1872, E. J. Davis in 1874, Karl G. Lanckoronski in 1890, visited the city. These travel books include descriptions of various architectural monuments as well as information about the climate, geography, urban texture, daily life, cultural life, commercial life and demographic structure of the city center of Antalya. To understand the historical texture of this city, it is valueable to reach out to the informations and evaluations of people, who belongs foreign cultures, during the early beginning of Ottoman modernization.

Keywords: Antalya, Travelogue, 19th Century

İsimlendirme

Kentin ismi; Lucas ve Burckhardt'ın eserlerinde Satalia; Bruyn'un eserinde Sattalia; Beaufort, Leake, Barlett-Allom, Fellows, Spratt-Forbes ve Sperling'in eserlerinde Adalia; Wolff'un eserinde Adaliah ve Sataliah olarak zikredilmektedir.

İklim ve Coğrafya

Seyyahların tamamı bölgenin ve özellikle şehrin coğrafi özelliklerini beğeniyle aktarmaktadır. Özellikle verimli topraklar ve meyve bahçeleri, üzerinde durulmuş konulardır. Lucas, şehrin çok güzel olduğunu, kendi kendine yetişen limon ve portakal ağaçlarının kentin her yerini sardığını belirtmektedir (Lucas, 1712: 313). Beaufort daha detaylı bir anlatıma giderek şehrin çevresindeki bahçelerden ve toprak tabakasının derin olduğu bölgede ekim alanlarının bereketli olduğundan bahsederek, tarım alanlarını besleyen ırmakların, denize doğru inişte değirmenleri beslediğini aktarmaktadır (Beaufort, 1817: 122-123). Barlett ve Allom'un betimlemeleri Beaufort'la neredeyse aynıdır (Barlett ve Allom, 1842: 64). Seiff, kentin doğal güzelliklerinden bahsederken hava sıcaklığının büyük bir rahatsızlık kaynağı olduğunu belirtir (Seiff, 1875: 481-482).

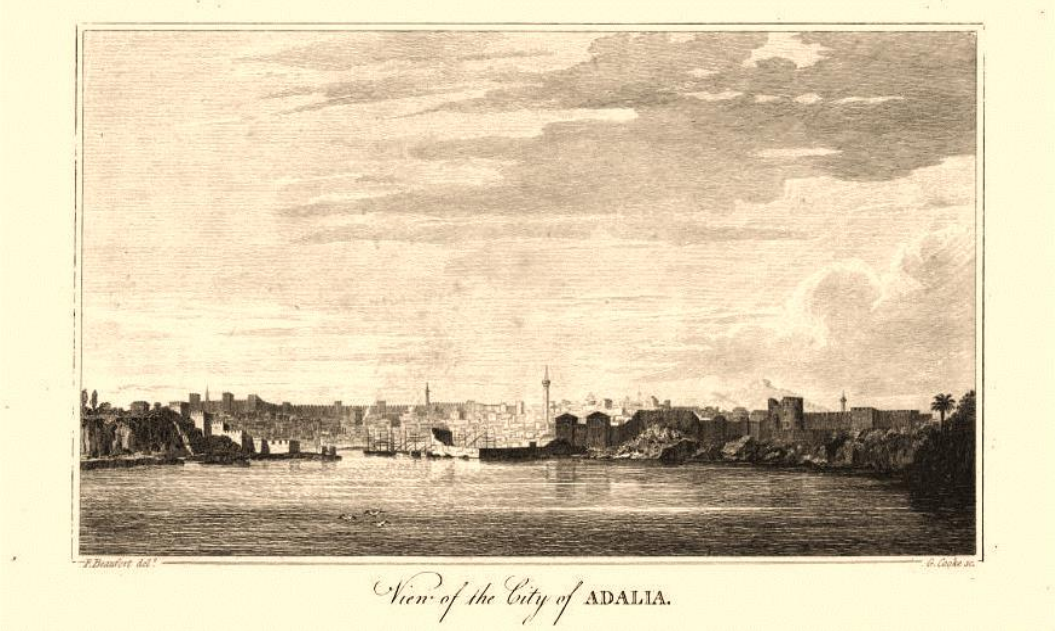

Şekil 1. Kentin genel görünüşü (Beaufort, 1817: 115)

Kentin kurulu olduğu bölge de tanımlamalarda rastlanan bilgiler arasındadır. Seyyahların tamamı benzer nitelemelerde bulunmaktadır. Burckhardt, şehrin Karamanya Dağları'na geçiş oluşturan bir koyda yer alan kayalık üzerinde bahçeleri ile birlikte üç-dört mil kadar uzandığını belirtir (Burckhardt, 1819: xii). Sperling, hilal şeklindeki bir koy kıyısında, denizden 40 ayak yükseklikteki traverten düzlükte kurulmuş olan kentin, iki yanda şu an harap olan birer adet iskeleyle sınırlandırılmış olduğunu aktarır (Sperling, 1863: 67). Fellows diğerlerinden daha geniş bir anlatımla şehrin kurulu olduğu coğrafyayı betimlemektedir:

> "Adalia'ya giderken yüzeyde mermer kayalıklar ve nadiren çalı örtüsü 30 mil boyunca devam etmektedir. Bu bölgede ekili alanlar yoktur. Yalnızca keçiler ve develer bu mesafelerde yiyecek bulabilmektedir. İklim oldukça cömert olmasına rağmen, bu ödülü değerlendirecek toprak yoktur. Seyahatin ortasında bitki örtüsü çeşitlendi, bereketli çiçekler zemine renk kattı. Şehre gitmek için birden çok yol var ve küçük seyahatler için bile olsa bir rehber kitapçığa ihtiyaç duyulmaz" (Fellows, 1839: 178-179).

Şekil 2. Kentin genel görünüşü (Bruyn, 1725: 525)

Bölgenin iklimine yönelik tespitler değişkendir. Ancak bu durum yazarların şehri ziyaret ettiği mevsime göre şekillenmiş olmalıdır. Leake'nin iklimle ilgili tanımlamaları en detaylı içeriğe sahiptir. "Kentte yaz aylarında aşırı sıcak nedeniyle bulaşıcı hastalıklar baş göstermektedir. Bu iklimde genel bahar havası, öğleden sonra akşama doğru şimşekler ve sağanak yağış, günün diğer saatlerinde yerini parlak gökyüzüne bırakmaktadır" (Leake, 1824: 135). Yazarların hemen hepsinde belirtilen hususlardan biri, kent sakinlerinin yaz aylarında sıcaklık nedeniyle yaylalara çıkmasıdır. Bu yaylaların serin, rüzgârlı ve doğal güzelliklere sahip olduğu da belirtilmektedir (Lucas, 1712: 313). Diğer yazarlardan farklı olarak Beaufort, şehir içi iklim durumunu değerlendirir. Deniz ve kara melteminin havayı sürekli tazelediğini; kentin bulunduğu alanın, bir kent için en cazip konum olduğunu vurgulamaktadır (Beaufort, 1817: 123). Sperling, bunun tam tersi bir tanımlama yapmaktadır: "Şehrin iç kısımlarında yüksek duvarlar hava akımını önlediği için aşırı sıcak ve sağlıksız bir hava kente hâkimdir" (Sperling, 1863: 67).

Şekil 3. Kentin genel görünüşü (Carne, 1839: 8)

Kent Dokusu

Kente ilişkin olarak ilk gözlemler genellikle -doğal olarak- limandan başlamaktadır. Sonrasında kentin genel kuruluşu ve hemen hepsinde ağaçlıklı, bahçeli evlerden, surlardan ve harabelerden söz edilmektedir. Beaufort kısa bir anlatımla şehir dokusu hakkında bilgi vermektedir: "Şehir, küçük bir liman çevresinde yerleşmiştir. Kent sokakları sanki tiyatro basamakları gibi yükselip, üstteki düzlükte bir hendek ve iki sur duvarı ile yaklaşık 45 metre aralıklarla sıralanan bir dizi dörtgen kuleyle kuşatılmaktadır" (Beaufort, 1817: 119). Barlett ve Allom'da benzer bir tanımlama yapmışlardır (Barlett ve Allom, 1842: 63). Leake ise daha detaylı bir anlatım tercih etmiştir: "Dairesel bir limanın çevresinde kurulu olan kentin yukarı kısmında mazgalları ve dörtgen burçlarıyla kale bulunmaktadır. Varoşlardaki evler portakal ve meyve bahçelerine sahiptir. Çevredeki granit sütunlar ve çeşitli antik heykel-kabartma parçaları, eski Yunan şehrinin ihtişamını kanıtlamaktadır. Diğer harabeler arasında varoşlar boyunca uzanan, üzerini çalılar kaplamış olan su kemeri söylenebilir" (Leake, 1824: 133). Yazarların limanla ilgili tespitlerinde ortak nokta limanın küçük ve güvenlik konusunda elverişsiz olduğu yönündedir (Lucas, 1712: 314; Beaufort, 1817: 122; Burckhardt, 1819: xii; Seiff, 1875: 481-482). Sperling, şehrin yüksek olan batı tarafındaki Tophane olarak adlandırılan kısımda kulelerin daha sık inşa edildiğini ve bir duvarla şehirden ayrıldığını; şehrin geri kalanı kısmının bir kale ve etrafındaki hendekle çevrelendiğini belirterek; iç şehrin, iki yüksek duvarla üç kısma bölündüğünü aktarmaktadır (Sperling, 1863: 67). Lucas, surlarla birbirinden ayrılan bu üç bölümden demir kapılarla geçiş sağlandığını belirtir (Lucas, 1712: 312-323). Bruyn, kentsel alanı büyük olmasa da geniş bahçeler ve ağaçlık alanların kenti çevrelediğini; limanın girişinin bulunduğu bölgede birkaç ev bulunduğunu belirterek; limandan başlayan dik bir sokağın sonunda kentin giriş kapısı olduğunu ve Türkler tarafından camiye çevrilmiş birkaç kilise bulunduğunu aktarmaktadır (Bruyn, 1725: 522-523). Burckhardt, liman ve çevresindeki yapılardan ayrı olan şehre, kumsaldan başlayan dar bir geçitle geçildiğini ve kentin kapılarının gün batımından sonra kapalı tutulduğunu belirtir (Burckhardt, 1819: xii).

Şekil 4. Kentin genel görünüşü (Lanckoronski, 1890: i)

Barlett ve Allom kent dokusu hakkında beğeni duygusunun hakim olduğu bir tanımlama yapmışlardır: "Kadim surları, büyük kuleleri, sütun parçaları, harabe kalıntıları, zarif minareleri ve kalesi ile kentin ihtişamı ilk bakışta anlaşılabiliyor. İç kısımlara doğru ilerlendiğinde hiçbir Doğu kentinde olmayan hoşlukta bir şehirle karşılaşılır" (Barlett ve Allom, 1842: 64). Yazarların çoğunun belirttiği bir husus olarak bahçeli evler ve çeşitli meyve ağaçları, kent dokusu içerisinde en çok dikkat çeken konudur. Bu konuda detaylı bir tanımlama yapan Fellows, bahçeli evlerin kenti bir orman görüntüsüne ulaştırdığından; bahçelerde portakal, limon, incir, üzüm ve dut ağaçları yetiştirildiğinden bahsetmektedir (Fellows, 1839: 179). Barlett ve Allom gibi beğeni duygusuyla şehri tanımlayan Carne, sadece bir gece geçirdiği kent için ilk görüşte kale ve evlerinin uzaktan görünüşünün bir tabloyu andırdığını belirtir. Kentin giriş kapısının önündeki soğuk su kaynağından, güzel bahçelerden ve gece

konakladığı hanın kötü özelliklerinden başka kentle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir (Carne, 1836: 8-9). Yazarların hemen hepsi, şehrin çok iyi yönetildiğinden, çok büyük ve eski bir şehir olduğundan bahsetmektedir (Spratt ve Forbes, 1847: 211; Leake, 1824: 133).

Şekil 5. Şehir surları (Lanckoronski, 1890 : 7)

Mimari:

İncelenen eserlerde Mimari tanımlamalar oldukça sınırlı ve yüzeyseldir. Genellikle antik döneme ait kalıntılar üzerinde durulmuştur. Yazarların en çok vurguladıkları yapı Hadrian Kapısı'dır: "Muhteşem bir zafer takı üzerindeki yazıda, İmparator Hadrian onuruna yapılmış olduğu belirtilir" (Barlett ve Allom, 1842: 63).

Şekil 6. Hadrian Kapısı (Lanckoronski, 1890: 20)

Texier, kentteki geniş avlulu evlerden ve antik yapılardan devşirilmiş malzemelerle inşa edilmiş yapılardan bahseder (Texier, 1862: 705). Spratt ve Forbes, kentte 10 adet cami ve yedi adet kilise bulunduğunu; evler ve surlarda bulunan, pek çok kabartma parçası, sütun ve yazıtların, şehrin antik dönemdeki önemini vurguladığını; mezarlıkların dahi mermer parçaları ve sütunlarla dolu olduğunu

aktarmaktadır (Spratt ve Forbes, 1847: 211-212). Barlett ve Allom da bu kalıntılara dikkat çekmişlerdir: "Granit sütunlar ve çevreye dağılmış antik heykel-kabartma parçaları, şehrin Yunan dönemindeki görkemini kanıtlar niteliktedir" (Barlett ve Allom, 1842: 63). Fellows kaldığı evin avlusunda sütun başlıklarının ters çevrilerek ahşap sütunlar için birer kaide olarak kullanıldığını belirtmektedir (Fellows, 1839: 187). Beaufort daha detaylı bir anlatımla antik dönem kalıntılarından bahsetmektedir:

> "Surların bir parçasında, iki kulenin arasında şu anda duvarla kapalı olan kısmın önceden açık olduğu gözlemlenmektedir. Burada halen korint başlıklı 14 sütun bulunmaktadır. Daha büyük boyutlu dört tanesi surun dış duvarında yer alıp, saçaklarında daha büyük boyutlu, kimileri ters yerleştirilmiş yazıtlar bulunan taşlar vardır. Orijinalde bu yazıt tüm cepheyi kuşatmaktadır. Fragmanlardan anlaşıldığı kadarıyla yapı Hadrian dönemine ait olmalıdır. İç sur ve kuleler, dıştakilere göre daha önemli ve iyi inşa edilmiş; köşe taşları düzgünce yontulmuş ve tümüyle tamamlanmıştır" (Beaufort: 1817: 120-121).

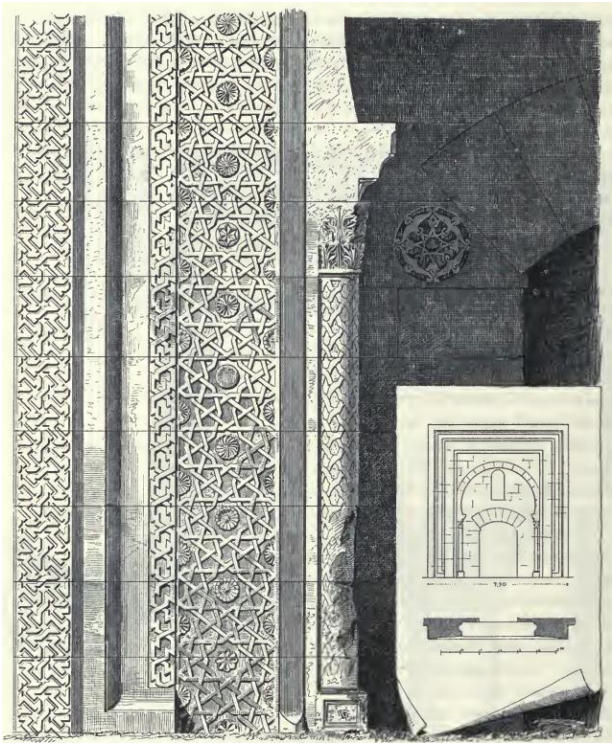

Şekil 7. Medrese kapısı (Lanckoronski, 1890: 28)

Muhtemelen kale içinde yer alan Kesik Minare Camisi, Lucas tarafından; "Şehirdeki Meryem Ana Kilisesi Türkler tarafından camiye çevrilmiştir. Yapı, genişliği, büyük kubbesi ve süslemeleriyle oldukça dikkat çekicidir. Bu yapının içerisinde Müslümanların kapalı tuttuğu küçük bir şapel yer almaktadır" şeklinde tanımlanmaktadır (Lucas, 1712: 314). Sperling, iç kalenin yanındaki kısmın, Selçuklu döneminde yönetim merkezi olduğunnu; kentin en önemli yapıları olan, medreseler, hanlar, yivli minareli bir cami ve çokgen kubbeli bir türbe bulunduğunu aktarmaktadır (Sperling, 1863: 67). Şehirdeki Türk dönemi yapılarıyla ilgili en dikkat çekici tanımlamalar Lanckoronski tarafından yapılmıştır. Yazar eserinde, Karatay Medresesi, Yivli Minare ve 18. Yüzyıla ait bir Türk evi modelini tanıtmıştır (Lanckoronski, 1890: 27-32). Bunun haricinde sadece Texier, Evdir Han'dan bahsetmektedir (Texier, 1862: 707).

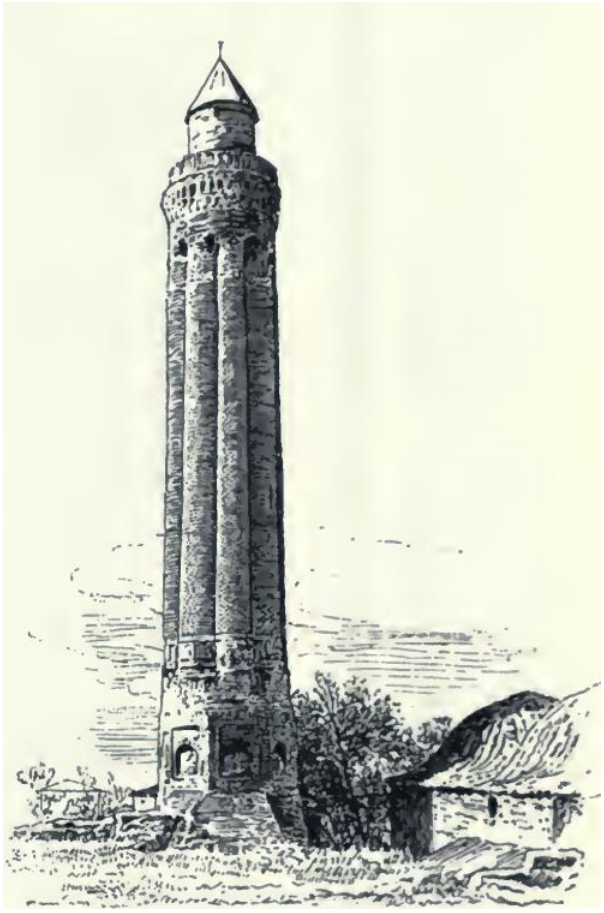

Şekil 8. Yivli Minare (Lanckoronski, 1890: 27)

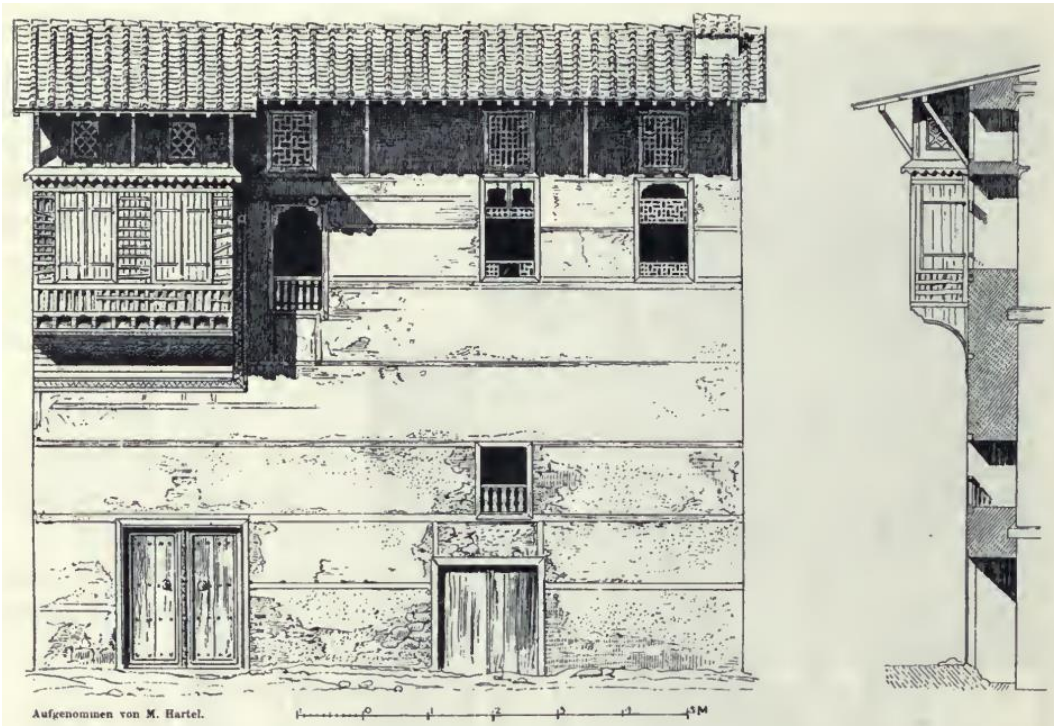

Şekil 9. Türk evi (Lanckoronski, 1890: 30)

Kent Yaşamı, Kültür, Ticaret, Nüfus:

Yazarlar, kent kültürüne, insan yapısına ilişkin yeterli ölçüde bilgi vermemektedir. Sadece dikkatlerini çeken küçük anekdotlar eserlerinde yer bulabilmiştir. "Şehrin kapısının altındaki su kaynağında -diğer Doğu şehirlerinde olduğu gibi- zincirle bağlı bir tas bulunur; kervanda bulunan zengin fakir herkes bu kaynağa koşuşturmaktadır" (Barlett ve Allom, 1842: 63). Aynı betimlemeyi Carne de kullanır (Carne, 1839: 9). İnsan yapısı hakkında genel itibariyle olumlu cümleler sarf etmektedirler. Fellows'un konu ile ilgili ifadeleri bu bakımdan kıymetlidir: "Kentte ilk olarak valinin evine gittim. Benim için Avrupai tarzda sandalye getirildi. Pipo ve kahve ikram edildi. Kahve fincanını alan hizmetli fincanın üzerini –sanırım içilmemiş kahvenin görülmemesi için- nakışlı bir örtüyle örttü. Bu aşırı incelik ve zarafet içeren çok sayıda gelenekten biriydi" (Fellows, 1839: 179-180). Wolff'un ifadeleri de benzer yöndedir: "Adalya'dan Burdur'a seyahat eden biri, kimse tarafından rahatsız edilmez; Türkler, nazik ve misafirperver insanlardır" (Wolff, 1835: 9).

Lucas, kent kapılarının Cuma günleri 12:00-13:00 saatleri arasında kapatıldığını aktarır. Hıristiyanların, bir Cuma günü bu saatler arasında kenti ele geçireceği üzerine bir kent efsanesini bunun gerekçesi olarak belirtir (Lucas, 1712: 313). Ayrıca; Müslümanların, kent merkezinde camiye çevrilen kilisenin içinde bulunan şapelin lanetli olduğuna ve buraya girenlerin bulaşıcı hastalık kaptığına inandığını; Hıristiyanların ise bu söylencenin, şapel içerisinde yer alan aziz rölikleri nedeniyle çıktığını savunduğunu belirtir (Lucas, 1712: 314).

Barlett ve Allom'un yazdıklarına dayanarak, kahvehanelerin de Batılı gözle ilginç bir ortam olduğu anlaşılmaktadır: "Şehrin en iyi kahvehanesinde, kıyafetleri, silahları, dinleri ve gelenekleriyle, Dürziler, Maruniler, Rumlar ve Türklerden oluşan büyük bir kalabalık vardı. İki Suriyeli İbrahim Paşa'dan söz ediyor, Doğu masalları ve uzun hikayelerle ortam daha da güzelleşiyordu" (Barlett ve Allom, 1842: 63).

Pazar yeri, seyyahlar için anlatılmaya değer bir konudur. Pazar yerinde çoğunlukla İzmir'den düzenli kervanlarla getirilmiş kıyafet, hırdavat gibi eşyalar, çeşitli Alman ve İngiliz mallarının satıldığından; ayrıca Yunanlı buğday tüccarlarının getirdiği az sayıda takas eşyası da bulunduğundan bahsedilmektedir (Beaufort, 1817: 126; Barlett ve Allom, 1842: 64). Davis pazarların çok fazla sayıda olduğunu ve tüm komşu semtler için bir toplanma alanı olduğunu; ancak büyük bir ticari faaliyetin izlenemediğini aktarmaktadır (Davis, 1874: 210).

Kentteki ticari yaşamla ilgili tespitler genellikle Rumların bu konudaki egemenliğiyle ilgilidir. Ticaret etkinliği yoğun olmasına rağmen, kentte ne bir Avrupa devletinin temsilcisi ne de Avrupalı tüccar bulunmadığı; ticaretin az sayıda zengin Rumların elinde olduğu aktarılmaktadır (Spratt ve Forbes, 1847: 211).

Şehrin nüfusu hakkında da tutarlı sayılabilecek bilgiler verilmektedir. Beaufort, muhtemelen 8000'i geçmeyen nüfusunun üçte ikisini Müslümanların, üçte birini Rumların oluşturduğunu belirtmektedir (Beaufort, 1817: 124). Barlett ve Allom, Beaufort'u tekrarlamaktadır (Barlett ve Allom, 1842: 64). Sperling de "Şehirde 500'ü Rumlara ait 2500-3000 ev bulunmaktadır"(Sperling, 1864: 64) ifadeleriyle, bu bilgiyi destekler niteliktedir. Burckhardt, "Şehrin nüfusunun yarıdan fazlasını, ticareti de ellerinde bulunduran Rumlar oluşturmaktadır"(Burckhardt, 1819: xiii) ve Wolff, "Kentte 1500 Rum ve 150 Ermeni yaşamaktadır"(Wolff, 1835: 8) ifadeleriyle, diğerlerine aykırı bilgiler vermektedir. Texier 15-18 bin civarı (Texier, 1862: 706); Davis, çoğunluğunu Rumların oluşturduğu 10-12 bin civarı (Davis, 1874: 210) nüfustan bahsetmektedir.

Beaufort şehirde yaşayan Rumlar ve Türkler hakkında detaylı bilgiler vermektedir: "Kentte yaşayan Rumlar Türkçe'den başka bir dil konuşmaz; ibadetlerde duaların bir kısmını Türkçe, bir kısmını da muhtemelen anlamını Papazın da bilmediği Yunanca'dan tekrarlamaktadırlar" (Beaufort, 1817: 123-124). Sperling'in ifadeleri daha ayrıntılıdır:

> "Şehirde üç adet kiliseye sahip olan ve kökenleri büyük ihtimalle 2. Justinianus döneminde Suriye'den göçe zorlanan Mardaitlere dayanan Rumlar, kendilerini gururla yerli saymaktadır. Ticaretin önemli kısmını ellerinde tutan bu gurup, şehirdeki en güzel 100 evin sahibidir. Diğer 400 ev ise 1822-23 yılında Mora'dan kaçıp buraya yerleşen guruba aittir. Bu ikinci gurup yerli Rumlara kendi dillerini öğretmiş, milli duygular aşılamış ve sonucunda Rum okulları açılmıştır. Türk nüfusu, Memluk egemenliğinden ve Mehmed Ali Paşa'dan kaçıp buraya yerleşenlerle artmış, şehir rengârenk bir hal kazanmıştır (Sperling, 1864: 64-65).

Sonuç

18. ve 19. yüzyıllarda Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar arasından ulaşılabilen 15 tanesinin Antalya ile ilgili değerlendirmelerinin yer aldığı bu çalışmada ilk dikkat çeken nokta, seyyahların bu şehirde çok kısa bir süre geçirmiş olduklarıdır. Bunun nedeni tabii ki seyyahların bu şehri, Anadolu, Afrika ve Arabistan topraklarına yapılan uzun gezilerin içerisinde ziyaret etmeleridir.

İncelenen eserlerin tamamı, kendine has bir şablon olmadan, gelişigüzel tanımlamalardan oluşmaktadır. Şehirle ilgili bahsedilen konular arasında; liman, şehrin tahkimatı, coğrafi özellikleri, iklimsel özellikleri, nüfus yapısı, şehir dokusunu oluşturan unsurlar olan hemen hepsi bahçeli konutlar, antik kalıntılar, sınırlı da olsa kamusal alanlar (özellikle pazar yeri), kent yaşamına ilişkin küçük tespitler, şehir efsaneleri, bölge halkının samimiyeti ve misafirperverliğine ilişkin değerlendirmeler yer almaktadır.

Şehirdeki mimari unsurlara ilişkin tanımlamalar içerisinde genel eğilimin, antik surlar, harabeler, Yunan-Roma dönemine ait sütun ve yazıt parçaları, camiye dönüştürülen kiliseler üzerinde yoğunlaşması; ayrıca nüfusla ilgili bilgiler verilirken şehirde yaşayan Rumlar'a ilişkin bilgilerdeki ayrıntıcı tutum, ilgi çekicidir. Bu durumun izahını denemek, araştırmanın amacına hizmet etmeyeceği gerekçesiyle, uygun gözükmemektedir.

KAYNAKLAR

Barlett, W.H. ve Allom, T. (1842). *Voyage en Syrie et dans l'Asie Mineure 3,* Paris: Fisher, Fils&Co.

Beaufort, F. (1817). *Karamania***.** London: J. M. Cheery.

Bruyn, C. Le (1725). *Voyages au Levant.* Arouen: Charles Ferrand.

Burckhardt, J. L. (1819). *Travels in Nubia.* London: John Murray.

Carne, J. (1836). *Syria, The Holy Land, Asia Minor 2.* London/Paris/New York: Fisher, Son & Co.

Davis, E. J. (1874). *Anatolica.* London: Grant & Co.

Fellows, C. (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor.* London: John Murray.

Lanckoronski, K. G. (1890). *Stadte Pamphyliens und Psidiens 1.* Wien: F. Tempsky.

Leake, W. M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor.* London: John Murray.

Lucas, P. *Voyage du Sieur Paul Lucas.* Paris: Nicolas Simart.

Seiff, J. (1875). *Reisen in der Asiatischen Türkei.* Leipzig: J, C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Sperling, V. E. (1863). "Ein Ausflug in die isaurischen Berge im Herbst 1862", *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde.* Berlin: Dietrich Reimer.

Spratt, T.A.B. ve Forbes, E. (1847). *Travels in Lycia, Milyas, and the Cibyratis 1.* London: John van Voorts.

Texier, C. (1862). *Asie Mineure.* Paris: Firmin Didot Freres

Wolff, J. (1835). *Researches and Missionary Labours Jews, Mohammedans, and other Sects*. London: James Nisbet&Co.

Presentation ID / Sunum No= 382

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Aydın-Kuşadası'nda Yeni Tespit Edilen Bir Osmanlı Çeşme Kitabesi

Arş. Gör. Dr. Ender Özbay[1]

[1]*Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, ender.ozbay@ege.edu.tr*
ORCID ID: 0000-0003-3900-6752

Özet

Kuşadası merkezinde bulunan Adalızade Mezarlığı'nda, Kuşadası Kültürel ve Tarihî Mirası Koruma Derneği'nin öneri ve çabalarıyla Kuşadası Belediyesi tarafından sahiplenilen ve Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanan "Kuşadası Adalızade Mezar Taşları Açık Hava Müzesi" için, mezarlıkta yürüttüğümüz fiili inceleme, tasnif, envanter çalışması esnasında, form ve serlevha farklılığıyla dikkat çeken bir taşın kitabesi okunduğunda mezar taşı olmadığı anlaşılmıştır. Mezarlık yetkililerinden, bu taşın daha önce Kaleiçi Camii'nin avlusunda atılı durduğu, mezar taşı zannedildiği için Adalızade Mezarlığı'na taşındığı bilgisi alınmıştır. Tarafımızca incelenen ve okunan kitabenin, bâni olarak İzmirî Arif Efendizâde el-Hac Ahmedî ismini verdiği 1226 (M. 1811/12) tarihli bir çeşme kitabesi olduğu anlaşılmıştır. Bazı yayın, tez ve envanterlerin, Kuşadası'nda mevcut olan tarihî çeşme yapılarına ilişkin saptamaları ve bulguları, söz konusu kitabeyle ilgi kurmaya elvermemektedir. Araştırmalarda, merkezde toplam 9 çeşmeden bahsedilmiştir ki bunların kitabeli olanları 1591/92, 1682; 1801/02, 1807/08, 1814/15 tarihlerini taşımakta, kitabesi olmayanlar 18-19. yy., 19. yy. ilk çeyreği, 19. yy. olarak tarihlendirilmektedir. Adalızade Mezarlığı'nda tarafımızca saptanan söz konusu kitabe taşının ebatları, mermer malzemesi, ağırlığı ve "… / etti bunda bir meferrih çeşme sebil-li'llah / dilerim lütf-ü Hüda'dan cennet ola menzili / Saki-i Kevser elinden içe daima selsebil..." şeklinde devam eden 10 satırlık nitelikli metni, ait olduğu çeşmenin anıtsal olması gerektiği kanaati oluşturmaktadır. Önceden Kaleiçi Camii'nin avlusunda atılı durması, kitabenin, cami yakınlarındaki bir çeşmeye ait olabileceği fikrini güçlendirmektedir. Çalışmamızda bu kitabe, verdiği bilgiler, işaret ettiği tarihi olgular, ait olabileceği çeşme yapısı çerçevesinde tanıtılmakta ve değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kuşadası, Su Yapıları, Çeşme, Kitabeler, Kültürel Miras

An Ottoman Fountain Inscription Newly Discovered in Aydin-Kuşadasi

Abstract

During the examination, classification and inventory work we carried out in Kuşadası Adalızade Cemetery for the "Gravestones Museum Project", an inscription was read and understood that it wasn't tombstone. According to the information received from the cemetery authorities, this stone was previously thrown in the courtyard of the Kaleiçi Mosque, and was moved by them to the Adalızade Cemetery. As a result of our examination and reading, it has been understood that this is a fountain epitaph from 1811/12, and the name of the founder is mentioned in the text as "İzmirî Arif Efendizâde el-Hac Ahmedî". Fountains identified in the center of Kuşadası through the Aydın Culture Inventory (2012, C.II, pp.233-243) and a master thesis titled "Aydın Fountains" (2019, pp.174-213) regarding the historical fountain structures in Kuşadası haven't the features that may be related to the inscription in question. In the both studies 9 fountains are mentioned in the center and 5 of them have inscriptions bear the dates 1591, 1682, 1801, 1807, 1814. The fountains without an inscription are dated to 18-19th and 19th centuries. The quality text comprised 10 line, dimensions, marble material and weight of the stone identified by us in the Adalızade Cemetery, constitutes the opinion that the fountain must be monumental. Since it was previously found in the courtyard of the Kaleiçi Mosque, the idea that the inscription might belong to a fountain near the mosque is strengthened. Currently, could not be obtained a historical data that clearly revealing the identity of the benefactor, but the identity line in the text of the inscription indicates a wealthy family who was originally from Izmir and settled in Kusadasi. In the paper, a visually supported evaluation is made about this inscription and the historical facts it points out, and the fountain structure it may belong to.

Keywords: Kusadasi, Water Structures, Fountain, İnscriptions, Cultural Heritage

Giriş

Aydın iline bağlı Kuşadası ilçesinde, Öküz Mehmet Paşa Külliye yapılarının yer aldığı ve yer yer kale surlarının izlenebildiği tarihi yerleşim bölgesinin güneyinde, Cumhuriyet Mahallesi'nde yer alan, adını, 17. yüzyıl âlimi Mustafa bin Hamza el-Adavî'nin türbesinden alan Adalızade Mezarlığı yer almaktadır. Bugün yenilenmiş olan türbenin etrafında gelişen mezarlıkta yeni ve eski mezarların yanı sıra, Osmanlı dönemine tarihlenen, mezarsız birçok mezar taşı da bulunmaktadır. Ne var ki 2018'de sayısı 521 olarak tespit edilen mezar taşlarının tümünün buraya ait olmadığı, çoğunun, 1928-1931 döneminde Kuşadası Belediyesi'nin kent düzenleme faaliyetleri sırasında yok edilmiş tarihi mezarlıklardan arda kalıp 1989 yılında Belediye tarafından buraya taşınan taşlar olduğu anlaşılmaktadır (Bk. Ökçesiz, 2018, 42-43; Varol, 2019, 1-2, 15, 1145).

Kuşadası Kültürel ve Tarihî Mirası Koruma Derneği Başkanı Sayın Mahmut Ökçesiz'in çabalarıyla şekillenen ve Kuşadası Belediyesi'ne önerilen, Kuşadası'nın turistik potansiyeline binaen, bu mezar taşlarının değerlendirilmesi amaçlayan "*Kuşadası Adalizade Mezar Taşları Açık Hava Müzesi*" projesi Aydın Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 24.09.2020 tarih ve 11144 no'lu kararı ile onaylanmış, bu doğrultuda bilimsel bir hazırlık çalışması başlatılmıştır. Mezarlıkta, müzede değerlendirilmeye uygun taşların seçilmesi ve envanterlenmesi çalışması Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Ertan Daş yönetiminde, Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlisi Dr. Ender Özbay, Doktorant İlyas Yaşayacak, yüksek lisans öğrencileri Ayça Seda Aydınlı ve Ahmet Yılmaz ile lisans öğrencisi Betül Demir'den oluşan bir ekip tarafından 2021 ve 2022 yıllarının belirli zamanlarında gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmalar esnasında, türbenin kuzey kenarı boyunca çiçeklik kısmına dikilmiş taşlardan birinin mezar taşı formuna uymaması dikkatimizi çekmiş, kısa bir metin incelemesi netincesinde bunun bir çeşme kitabesi olduğu anlaşılmıştır. İlk anda kitabenin, başka yerlerden taşınan mezar taşları arasına karışarak buraya getirilmiş olduğu düşünülmüştür. Ancak, Mezarlık Amiri Gökhan SÖVÜT kitabenin

yakın geçmişte, Kaleiçi Camii'nin avlusunda atılı vaziyette olması sebebiyle mezarlığa kendileri tarafından taşındığını açıklamıştır.

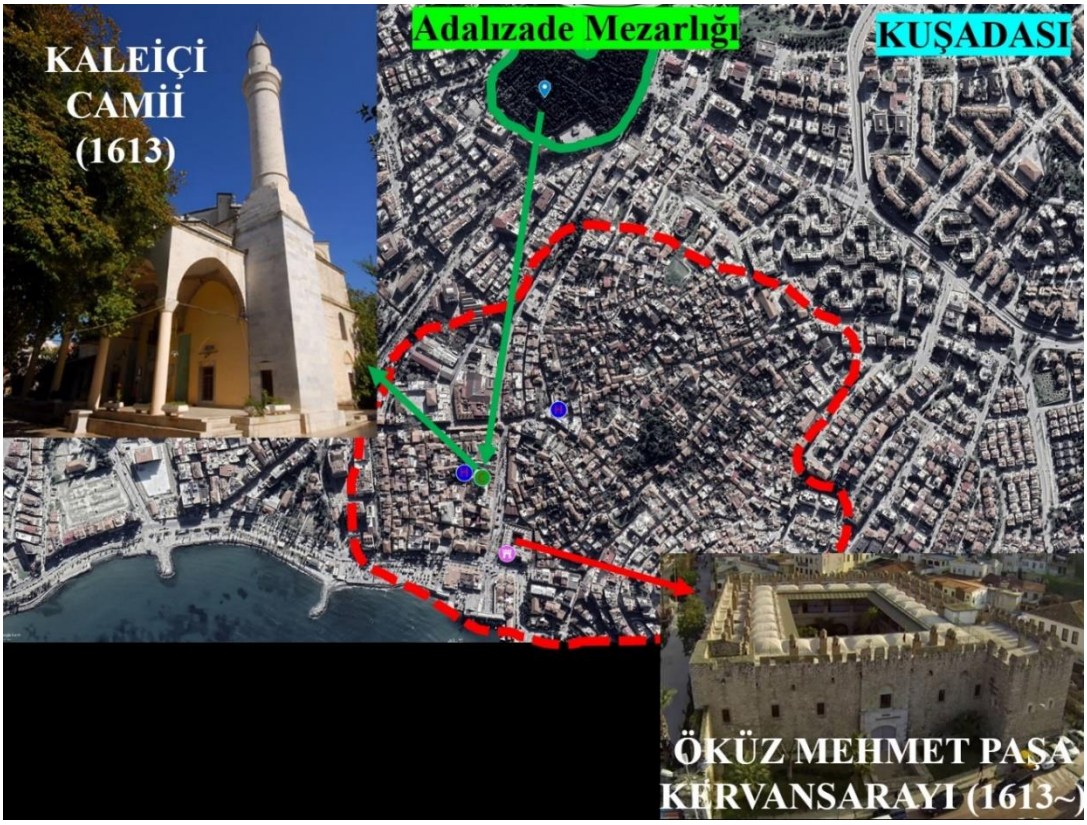

Fot. 1: Kuşadası Tarihi Merkezi (kırmızı sınır), Adalızade Mezarlığı (yeşil sınır) ve Kitabenin taşınma yerleri (yeşil oklar).

Kitabenin Fiziksel Özellikleri

Kitabe, mezarlık yetkililerin izniyle, tümüyle incelenebilmek üzere geçici olarak dikili olduğu yerden çıkarılmış, temizlenip fotoğraflanmış ve ardından tekrar yerine dikilmiştir.

124,5 x 53 cm yüzey ölçülerinde ve 6,5 cm kalınlıkta, mermerden bir levha şeklindeki kitabe taşının tepeliği yuvarlak kemer formunda düzenlenmiştir. Taşın arka ve yan taraflarında, önceden bir satıh üzerine monte edilmiş olduğunu gösteren delikler, kanca demirleri ve sıva kalıntıları tespit edilmiştir. Tepelik kısmının daha önce kırılmış ve yapıştırılarak tamir edilmiş olduğu açıkça görülmektedir.

Ön yüzde, yaklaşık 5 mm derinlikte kazınmış oval kartuşlar içine kitabe metni, kabartma tekniğiyle, sülüs karakterde işlenmiştir.

Fot. 2: Kitabenin, Mustafa bin Hamza el-Adavî'nin türbesinin yan tarafında, köşedeki konumu.

Fot. 3: Kitabenin arkasında söküldüğü duvardan kalan sıva kalıntısı, demir kancalar, yanlarında tutturma delikleri.

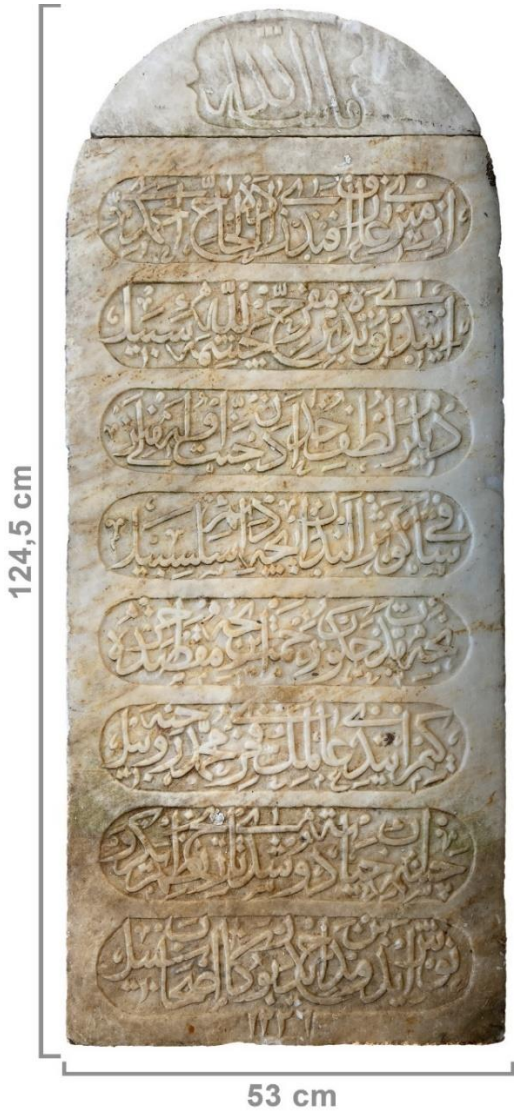

Fot. 4: İzmirli Arif Efendizâde el-Hacc Ahmed'in yaptırdığı çeşmenin kitabesi.

Kitabe Metni

Başta formu da farklı olan *maşaallah* serlevhası ve altta rakamlarla verilen tarih ibaresi dahil, toplam 9 satırdan oluşmaktadır:

1) *Maşâallah*

2) *İzmirî Arif Efendizâde el-Hacc Ahmedî*

3) *etti bunda bir müferrih çeşme sebil-li'llah*

4) *dilerim lütf-i Hüda'dan cennet ola menzili*

5) *Sâki-i Kevser elinden içe daima selsebil*

6) *Nice müddet çeküb zahmet irince maksad-ı ahire*

7) *Kim itdi alemin fahri Muhammed ruhuna, bil*

8) *Çeşme-i ab-ı hayata düştü tarih-i nazım yek-rû*

9) *nuş idüben medh ider buna ashab-ı sebil*

10) *1226*

Değerlendirme

Yapılan kaynak taramalarında bu kitabenin daha önce incelenip değerlendirildiğine dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. (*Ör. bk.* Özkan, 2001)

Kitabe metninin birinci satırında bâni ismi olarak İzmirli Arif Efendi'nin oğlu Ahmed verilmiştir. İkinci satırda edebi bir dille, gerçekleştirilen hayrın ne olduğu (çeşme) belirtilmiştir. Dört, beş ve altıncı satırlarda hayır sahibi için iyi dilekler ve dualar sıralanmış, yedinci satırda, öbür dünyaya gittiğinde de bu hayrı işlediğinin bilineceği ima edilmiştir. "*Çeşme-i ab-ı hayata düştü tarih-i nazım yek-rû"* şeklindeki sekizinci satırda açıkça bildirilen bir tarih düşürme söz konusudur. Tarih düşürmede, *yek-rû* kelimesiyle bir tâmiye yapıldığı, tek satırda hasaplama yapılacağı, ikinci satırda hesaplamaya devam edilmeyeceği mesajı verildiği kanısındayız ki "…*düştü tarih-i"* ifadesinden sonra gelen نظم يكرو kelimelerindeki harflerin EBCED toplamı aşağıda rakamlarla verilen Hicrî tarih (1226) ile tutarlıdır. Öte yandan, alttaki satır hangi yöntemle olursa olsun hesaba katıldığında, anlamlı bir netice çıkmamaktadır.

Fot. 5: İzmirli Arif Efendizâde el-Hacc Ahmed'in yaptırdığı çeşmenin kitabesinde, en altta rakamlarla verilen tarih ve 8'inci satırda yapılan "tarih düşünme"de EBCED hesabına göre aynı değeri veren kelimeler.

Böylece, İzmirli Arif Efendi'nin oğlu Ahmed adlı bir kişinin, Hicî 1226 [Miladî 1811/12] yılında bir çeşme yaptırmış olduğu anlaşılmaktadır. Kitabenin ölçüleri, malzemesi, hattı ve dili, yapının anıtsal nitelikte olması gerektiği kanısı oluşturmaktadır. Kitabenin önceden Kaleiçi Camisi'nin avlusunda bir kenarda atılı vaziyette bulunmuş olması ise, ait olduğu çeşmenin, 1613 civarına tarihlenen Öküz Mehmet Paşa Külliyesi'nin (*Bk.* Yaşayacak & Daş, 2019; Aykaç & Boran, 2019), diğer tarihi yapıların, çarşı ve konutların kümelendiği eski yerleşim bölgesinde, hatta özellikle cami yakınlarında olabileceğini akla getirmiştir.

Dolayısıyla ilk etapta, birincisi bâninin kimliği, ikincisi mevcut çeşme yapılarının/kalıntılarının tespiti ve kitabeyle uyumunun kontrol edilmesi olmak üzere iki konuda araştırma gerekmiştir.

Kitabede İzmirli olduğu belirtilen, anıtsal bir çeşme yaptıracak kadar varlıklı olduğu anlaşılan Ahmed adlı kişiyle yahut babası olan Arif'le ilgili bir bulguya ulaşmanın çok güç olmayacağı düşünülebilirse de, ne yazık ki, birçok kaynak taranmasına karşın bu aşamada bâninin kimliği henüz aydınlatılamamıştır. Adalızâde mezarlığında İzmirli bir tek kişinin mezar taşı vardır ki (Varol, 2019, 878) bu ne *Arif* ne de *Ahmet*'tir. Öte yandan birçok Ahmed'in mezar taşı vardır ancak hiçbiri *Arifzâde* ya da *Arif Efendizâde* değildir.

Kuşadası'nın belirtilen bölgesinde yer alan çeşmeler araştırıldığında ise ulaşılan sonuç şöyle olmuştur:

Halihazırda kitabeleri mevcut olan *Çetin Sokak Çeşmesi* (H.1000 / M.1591/92, Dağ Mah., Çetin Sk.); *Cezayirli Mustafa Paşa Çeşmesi* (H.1216 / M.1801/02, Dağ Mah., Çetin Sk.); *Emine Hatun Çeşmesi* (H.1222 / M.1807/08, Camikebir Mah., Sağlık Cad.); *Mustafa Ağa Çeşmesi* (H.1230 / M.1814/15, Camiatik Mah., İleri Sk.); *Kanat Sokak Çeşmesi* (H.1093 / M.1682, Hacı Feyzullah Mah.) gerek kitabeleri olması ve gerekse mimari özellikleri nedeniyle söz konusu kitabenin ait olduğu çeşme olamazlar. *Hamam Çeşmesi* (18-19. Yy., Camiatik Mah. - Soysal Sk.); *Değirmen Sokak Çeşmesi* (19. Yy.); *Hacı Feyzullah Mahallesi Çeşmesi* (19. Yy., Gökçen Sk.) fiziki-mimari özelliklerinin kitabeyle uyumsuz olmasından ötürü ilişkili görülmemiştir. Dağ Mahallesi - Okurlar Sokak'ta 19.-20. yüzyıla tarihlendirilen 1 ve 2 No'lu Çeşmeler ise ilk anda muhtemel görünmüşlerse de, lüle ile kemer tepe noktası arasındaki mesafeleri kitabenin ölçülerine uymamaktadır. [Bu çeşmelerin ve kitabelerinin ardışık olarak ele alındığı yayınlar olarak bk. (Karatosun & Akyüz Levi, 2008); (Aydın Kültür Envanteri, 2012, s. 234-243 / C.2); (Özbalkan, 2019, s. 174-212); (Özkan, 2001)]

19. yüzyıla ait olabilecek, envanterlere, yayınlara girmiş başka bir çeşme bulgusuna erişilememiştir. Kaleiçi Camii'nin avlusunda yer alan, mermer levhalarla kaplanmış geç dönem şadırvanının ilişkili olup olamayacağı da dikkate alınmışsa da bunun olası olmadığı görülmüştür.

Ayrıca kitabenin, form, hat ve metin içeriği açısından Kuşadası'nda bir benzerine rastlanmadığı belirtilmelidir. (Bk. Özkan 2001)

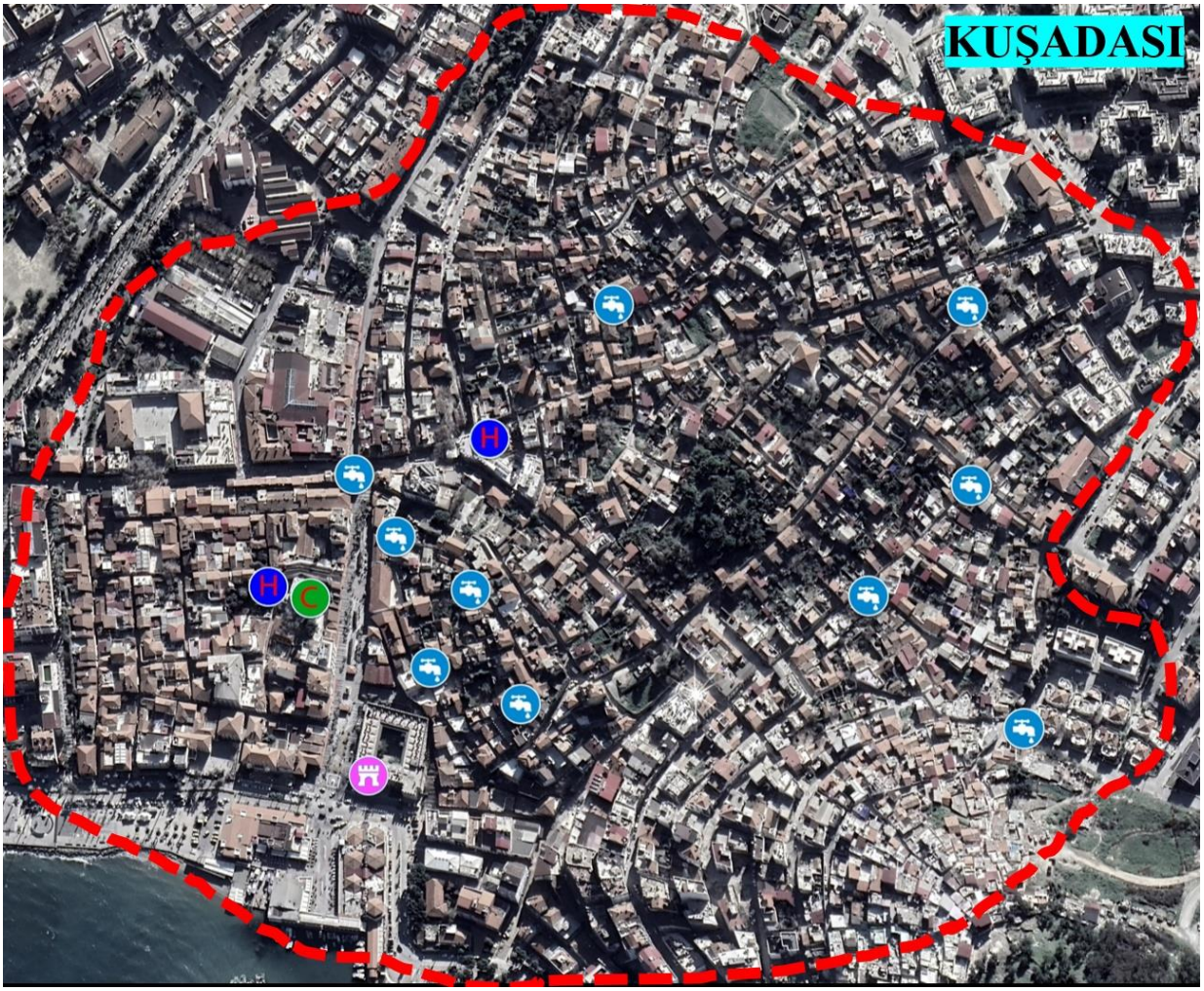

Fot. 6: Kuşadası tarihî merkezinde mevcut çeşmelerin konumları. (Google Earth görüntüsü üzerine iştenmiştir).

Sonuç olarak, henüz netleştirilemeyen bani kimliği için, hemen hemen aynı tarihte Sığla Mütesellimi İlyas Ağa'nın Kaleiçi Camii'nin doğusuna bitişik bir Kütüphane inşa ettirmesi (Aykaç & Boran, 2019, 21) örneğindeki gibi, Arif Efendizâde Ahmed'in bu tarihlerde idari ya da ticari nedenlerle Kuşadası'nda bulunmuş güçlü/varlıklı bir şahıs olduğu varsayımından öteye tahminlerde bulunmanın bu aşamada yanıltıcı olabileği kanısıdayız.

Nihayette, başka araştırmacıların tamamlayıcı bulgularıyla buluşabilmesi, bu anlamda bilim dünyasına yararlı olması amacıyla sunma ve yayınlama gereği duyduğumuz bu kitabe, Kuşadası'nın tarihi merkezinde, bugün bilinmeyen, fiziki olarak yok olmuş -görece- anıtsal bir çeşmenin varlığını işaret etmektedir.

Teşekkür:

Bu araştırmaya vesile olan ve her zaman bana bilimsel ve insani rehberliğiyle destek olan değerli hocam Dr. Ertan DAŞ'a; yayının hazırlanması sırasında erişimi zor olan bazı yayınlara ulaşmamı sağlayan Adnan Menderes Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Elemanı, Arş. Gör. Sayın Mükerrem KÜRÜM'e, kitabeyi inceleyebilmem için mezarlıkta gerekli fiziksel çalışmayı yapmama izin veren ve kitabenin taşınma süreciyle ilgili bildiklerini paylaşan Kuşadası Belediyesi Mezarlıklar Amiri Sayın Gökhan SÖVÜT'e; kitabe metnini doğru okuyup okumadığımın teyidi için ve kişiyle ilgili tarihi kayıt araştırmaları hakkında fikir alışverişinde bulunduğum, değerli görüşlerini esirgemeyen arkadaşım, Tarih Doktorantı Yasin Özdemir'e şükranlarımı sunarım.

KAYNAKÇA

Arslan, A. (2000). *Aydın'da Türk Mimarisi.* Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Aydın İl Tarihi. (2012). Ankara: T.C. Aydın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay.

Aydın Kültür Envanteri. (2012). Ankara: T.C. Aydın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Aykaç, R., & Boran, A. (2019). Kuşadası (Öküz Mehmet Paşa) Kalesi ve Kale Camisi. *Kuşadası'nın Banisi Öküz Mehmet Paşa [Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Sempozyumu (1-3 Kasım 2019) Bildiriler]* (s. 15-36). içinde Aydın: Kuşadası Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Derneği.

İbrahim Cavid. ([2010]). *Aydın Vilâyet Sâlnâmesi R.1307 / H. 1308.* (M. Babuçoğlu, C. Eroğlu, & A. Şahin, Dü) Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnce, K. (2007). Aydın-Karacasu'daki Osmanlı Eserleri ve Bunların Osmanlı Mimarisindeki Yeri. H. Karpuz, & O. Eravşar (Dü) içinde, *Konya Kitabı X (Uluslararası Türk Sanatı ve Arkeolojisi Sempozyumu: Rüçhan Arık - M. Oluş Arık'a Armağan (25-27 Nisan 2007) Bildirileri* (s. 391-404). Konya: Konya Ticaret Odası.

Karatosun, M. B., & Akyüz Levi, E. (2008). Kuşadası Kent Kimliğinde Sokak Çeşmeleri ve Korunma Sorunları. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası - II Sempozyumu (4-9 Kasım 2008)* (s. 261-268). içinde Kuşadası: Kuşadası Belediyesi Yayınları.

Ökçesiz, M. (2018). Kuşadası Adalızade Mezarlığı osmanlı Dönemi Mezar Taşlarının Kuşadası Yerel Tarihine Katkısı. *Çaka Bey'den Günümüze Kuşadası ve Çevresinde Türk Tarihi* (s. 42-69). içinde Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi.

Özbalkan, S. (2019). *Aydın Çeşmeleri.* Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Özkan, M. K. (2001). Kuşadası Kitabeleri. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyum (23-26 Şubat 2000)* (s. 167-178). içinde İzmir: Kuşadası Belediyesi.

Pullukçuoğlu Yapucu, O. (2006). *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum).* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1306. ((M.1890)). http://isamveri.org/?url=salname adresinden alındı

Salnâme-i Vilayet-i Aydın 1326. ((M.1908)). http://isamveri.org/?url=salname adresinden alındı

Sarıbey Haykıran, A., & Can Tunalı, A. (2012). XIX. Yüzyılda Aydın. *Aydın İl Tarihi* (s. 125-129). içinde Ankara: T.C. Aydın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Uçar, H. (2010). Bozdoğan Yöresinden Musluk ve Çeşme Örnekleri. C. Özgün, & S. Sürgevil (Dü) içinde, *Bozdoğan* (Cilt 2, s. 456-470). İzmir: Bozdoğan Belediyesi Kültür Yay.

Uçar, H. (2012). *Sipil'den Manisa'ya Ab-ı Hayat: Manisa Çeşmeleri.* Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.

Varol, A. H. (2019). *Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları.* Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi.

Yaşayacak, İ., & Daş, E. (2019). Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Külliyesi. M. A. Erdoğru, & M. Ökçesiz (Dü) içinde, *Kuşadası'nın Banisi Öküz Mehmet Paşa [Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Sempozyumu (1-3 Kasım 2019) Bildiriler]* (s. 225-239). Aydın: Kuşadası Kültürel ve Tarihi Mirası Koruma Derneği.

Presentation ID / Sunum No= 287

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Erken Cumhuriyet'in Ulus İnşasında Bir Figür: Afet İnan

Arş. Gör. Satuk Buğra Çetinkaya[1]

[1] Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İletişim: sbugracetinkaya@osmaniye.edu.tr

Özet

Cumhuriyet'in iyi yurttaşı hem onun için seferber olan hem de seferber edendir. Afet İnan, erken cumhuriyet dönemi için tıpkı Aristo'nun Politika'sındaki gibi ''muteber bir yurttaşın erdemi'' olarak sadece yurttaş değil ''iyi yurttaş'' olmanın öne çıkan figürüdür. O, bir yandan rejimin tezlerini içselleştirirken diğer yandan da bu tezleri zenginleştirip yaymak için her çağrıldığında hazır durumdadır. Afet İnan, yaşı itibari ile Osmanlı kurumlarında tarihçilik eğitimi almamıştır. Yetiştiği dönem ve Atatürk ile kurduğu ilişki bağlamında yeni rejimi sahiplenici bir pozisyonda olmuştur. Dönemin yaşça büyük tarihçilerinden farklı olarak İTC veya Cumhuriyet Öncesi Dönem'in kurumsal yapılarında öncü bir rol oynamamış olması, onu yeni rejimin projesi için elverişli bir cevher haline getirmiştir. İnan, Cumhuriyet'e yakışan kadın imajının somut ve dinamik bir üyesi olmak için gerekli koşulları –orta sınıf memur bir aileden gelmek, Türk olmak, sofu olmamak, modern kadın imajını sağlayabilmek, kendi iradesi ile meslek sahibi olmak ve milliyetçi olmak- da taşımaktadır. Afet İnan'ın cumhuriyetin kadının bir vatandaş olarak taşıması gereken vasıfları şahsında temsil ettiği söylenebilir. Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde önde gelen bir aktör olarak Afet İnan'ın düşüncelerini ve siyasal pozisyonunu temel ilgi alanları çerçevesinde açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Afet İnan, Entelektüel Tarih, Erken Cumhuriyet

A Figure in the Nation Building of the Early Republic: Afet İnan

Abstract

The good citizen of the Republic is both mobilized for it and mobilized. For the early republican period, Afet Inan is the prominent figure of not only a citizen but also a "good citizen" as the "virtue of a respected citizen" as in Aristotle's Politics. While he internalizes the regime's theses, he is ready whenever he is called to enrich and disseminate these theses. Afet Inan, due to his age, did not receive historiography education in Ottoman institutions. In the context of the period he grew up in and the relationship he established with Atatürk, he took a position of ownership over the new regime. Unlike the older historians of the period, the fact that he did not play a leading role in the institutional structures of the CUP or the Pre-Republican Period made him a suitable gem for the project of the new regime. Inan also fulfills the necessary conditions to be a tangible and dynamic member of the woman image worthy of the Republic – coming from a middle-class civil servant family, being Turkish, not being pious, being able to maintain the image of a modern woman, having a profession of her own will, and being a nationalist. It can be said that Afet Inan represents the qualities that a woman should have as a

citizen of the republic. The aim of this study is to explain Afet Inan's thoughts and political position as a leading actor in Early Republican Turkey within the framework of his main interests.

Keywords: Afet Inan, Intellectual History, Early Republic

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu ulus devlet kurma amacının bir parçası olarak bir dizi kültürel reform yapmıştır. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin[1] kültürel açıdan nasıl bir tasarıma sahip olduğu, dönemin olayları ve aktörlerin fikirleri üzerinden incelenebilir. Bu çalışmanın amacı Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde önde gelen bir aktör olarak Afet İnan'ın düşüncelerini temel ilgi alanları çerçevesinde açıklamaktır. Cumhuriyet'in iyi yurttaşı hem onun için seferber olan hem de seferber edendir. Afet İnan, Erken cumhuriyet dönemi için, Aristo'nun Politika'sında ifade ettiği gibi, ''muteber bir yurttaşın erdemi'' olarak sadece yurttaş değil ''iyi yurttaş'' olmanın öne çıkan figürüdür(Aristo,2018:266). O, bir yandan rejimin tezlerini içselleştirirken diğer yandan da bu tezleri zenginleştirip yaymak için her çağrıldığında hazır durumdadır. Mustafa Kemal Atatürk ile yakınlığı, tarih, yurttaş bilgisi ve kadın hakları konusundaki çalışmaları onu bu dönemin entelektüel çerçevesini kavramak açısından dikkate değer kılmaktadır. Afet İnan, yaşı itibari ile Osmanlı kurumlarında tarihçilik eğitimi almamıştır. Yetiştiği dönem ve Atatürk ile kurduğu ilişki bağlamında yeni rejimi sahiplenici bir pozisyonda olmuştur. Dönemin yaşça büyük aktörlerinden farklı olarak İTC veya Cumhuriyet öncesi dönem'in kurumsal yapılarında öncü bir rol oynamamış olması, onu yeni rejimin projesi için elverişli bir kişi haline getirmiştir. İnan, Cumhuriyet'e yakışan kadın imajının somut ve dinamik bir üyesi olmak için gerekli koşulları –orta sınıf memur bir aileden gelmek, Türk olmak, sofu olmamak, modern kadın imajını sağlayabilmek, kendi iradesi ile meslek sahibi olmak ve milliyetçi olmak- da taşımaktadır. Afet İnan'ın cumhuriyet kadının bir vatandaş olarak taşıması gereken vasıfları şahsında temsil ettiği söylenebilir.

Kuramsal Çerçeve

Politik aktörlerin düşünce dünyalarına dair yapılacak bir araştırmada birkaç noktaya dikkat edilmelidir. Bir fikrin oluşumunu etkileyen faktör ve süreçlerle, fikrin bir proje haline gelmesi arasında fark vardır. Önce programın şematik ve analitik bir haritasını çıkarmak, ardından bu programın kategorik ve kavramsal içeriğinin nasıl şekillendiğini açıklamak gerekir. Mesela bir fikrin pratik mi teorik mi olduğu yani, Lykurgos Yasaları gibi bilgelikten mi ya da Roma gibi deneyimden mi çıktığı sorulabilir. İkinci olarak fikri şekillendiren koşullar ve fikrin taşıyıcı öznesi arasındaki ilişkiye bakılabilir. Bir başka değişle öznenin maddi koşullarla ilişkisi ve düşüncelerindeki değişim ile iktidar konumundaki değişim arasında nasıl bir bağlantı olduğu sorgulanmalıdır. Üçüncü olarak dönemin söylem yapısına ve üretilen tezlerin nasıl bir çevrede ortaya konduğuna dikkat edilmelidir(Uslu, 2017: 62-86). Erken Cumhuriyet'in seçkinleri Tanzimat'tan beri süren genel bir kanıya sahiplerdi. Onlar, içinde bulundukları koşullardan kaynaklı sorunlara icap ettiği ölçüde Batı'dan cevaplar aradılar. Bu arayış, 1920lerden itibaren daha sistemli hale geldi. Böylece Batı dünyası ile benzer düşünce kalıplarını benimseme ve Skinner'ın ifadesi ile modern "entelektüel bağlama"(Skinner, 1969) dahil olma konusunda seleflerinden daha avantajlı bir konuma sahip oldular.

Afet İnan gibi mezkur dönemin hem politik hem de entelektüel figürleri üzerine çalışmanın bir diğer yönü ise onların olayları gözleyen ve onlar hakkında düşünen biri olmakla beraber aktif şekilde sorumluluk üstlendiklerinin göz ardı edilmemesi gerektiğidir. Onlar, kültürel politikaların üretilme süreçlerine dahil olmuşlardır. Politik figürler, psikolojik gelişimleri ile bağlantılı şekilde ömür boyu hareket halindedirler. Bir limanda demirleyip ardından akıntıyı görmezden gelemezler. Sosyal etkileşimlerinin zaman, mekan ve kişiler yönünden analizi önemlidir. Kararları ve uygulamaları arasındaki çelişki ve uyum; kamusal beyanları ve özel kayıtları arasında fark ve benzerlik dikkate değer ölçütlerdir. Tarihsel bir figür analiz ediliyorsa bu uzak mesafeden bir araştırma gibi kavranabilir. İlkin

[1] Erken Cumhuriyet Dönemi ile ifade edilen tarihsel aralık 1923-1938 arası dönemdir.

onun ‘’ilk bağımsız politik başarısına’’ bakılmalıdır. Çocukluğuna inmek önemlidir ama yanıltıcı olabilir. Aktif politikacılar hakkındaki bilgiler büyük ihtimalle idealize edilmiş benlik temsilleridir(Meşe,2012:29-31). Bu temsillere ‘’kampanya biyografisi’’ de denebilir. Son olarak odak noktalar: Kamuya mal olan ifadelerinin içerik analizi, süreklilik gösteren davranışları ve bağlı olduğu kuruluşlar şeklinde toparlanabilir(Alan ve Sung,2005:301-310). İnan analiz edilirken öncelikle dışsal inceleme yapılacaktır. Onun fikir ve metinleri üretim koşulları açısından ele alınacaktır. Politik ve sosyo- ekonomik koşullar nelerdir? Erken Cumhuriyet elitinin modern ve ulusçu düşüncelerinin oluşturduğu entelektüel bağlam ile nasıl bir ilişkiye sahiptir? Afet İnan’ın metinlerinin oluşumuna yönelik resmi emir veya düzenleme var mıdır? Varsa metin oluştuktan sonra nasıl denetlenmiştir? Metin hangi kanallardan muhataplarına ulaşır, dergi, gazete, ders kitabı vb. ayrıca önemlidir. Diğer yandan içsel inceleme ise metnin söylem ve üslubunu inceler. Yazarın ilgi alanlarının ana hatları, ayrımları ve evrimi kavranmaya çalışılır(Copeaux, 1998:5). Bir kişi ya da kurum analizinde araştırma nesnesinin, bu çalışma için Afet İnan, yöneldiği ana alanları saptamak gerekir. Bir başka ifade ile onun soru ve cevaplarının hepsini ortak kesen, kategorilerini yönlendiren “birim-fikirler” saptanmalıdır(Lovejoy ve Stanlis, 2017). Afet İnan’ın içinde bulunduğu siyasi koşullar ve mesleki uğraşları açısından “ana alan” ulus-devlet inşasıdır. Bu çatı alanın altında, ulus devletin temel bileşenleri olarak tarih, vatandaşlık bilgisi ve kadın hakları konuları yer alır. Son olarak ise yazarın niyeti ve yazılanların okuyucular tarafından anlamlanması arasındaki farka dikkat çekmek gerekir. Hayden White “Metatarih” eserinde, yazar ve metinin niyetlerinin farklı olabileceğini ve anlatının yazarın niyetlerinden bağımsız şekilde kendi içeriğini ve anlamını da beraberinde getireceğini savunur. White’ın savına referansla Erken Cumhuriyetin kültürel vizyonu ve bu sürecin aktörü olan Afet İnan üzerine yapılan bu çalışmada, yazarın niyeti, eserlerinin alımlanışı ve koşul faktörlerinin dikkate alınacağı söylenebilir.

Kuramsal çerçeveye yönelik yukarıdaki referans ve ikazların pek çoğunu hassasiyetle değerlendirmek bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Bu durum çalışmanın zaman ve araştırma materyali yönünden sınırlılığını oluşturmaktadır. Çalışmanın odaklandığı tarihsel aktörün düşünsel serüveninin erken cumhuriyet dönemini aşması bunun başlıca sebebidir. Dolayısı ile bu çalışmada, İnan’ın temel problemleri ve dönemin “Kemalist”[1](Zürcher,2002) aktörlerinin olaylara bakışındaki başlıca kategoriler dikkate alınacaktır.

1.Entelektüel ve Tarihsel Bağlam

İnan’ın düşüncelerini şekillendiren üç kategori belirleyebiliriz. 1)Kişisel geçmiş, 2)Olay bağlam 3)Entelektüel bağlam. Bu kategorilerin hangisinin baskın ve belirleyici olduğunu bilmek mümkün değildir. Ancak, her üç kategorinin iç içe geçtiği söylenebilir. Bu yüzden İnan’ın düşüncelerine yönelik bu kategorizasyonun esnek ve eklektik olduğu ifade edilmelidir. İnan’ın kuşağı için savaşlar ve göç, kendi hayatlarını doğrudan etkileyen meselelerdi. Dolayısı ile belirli bir güvenlik kaygısını ve bu kaygıyı asgarileştirdiğini düşündükleri Mustafa Kemal Atatürk’e karşı minnet duygusunu bir arada taşıyorlardı. “Görev bilinci”, kaygı ve minnet duygusu ile karakterini oluşturan İnan’ın kuşağı için “iyi yurttaş” olmanın başlıca göstergesidir. Bu nedenle o, kendi faaliyetlerini “milli vazife” olarak tanımlar ve iyi yurttaş olmanın sembol ismi olarak “Vazife verilmişti, başarmak icap ediyordu” diye ekler(İnan, 1971). Yeni cumhuriyetin bu ilk kuşağı, yakın geçmişin somut politik hizipleri içinde yer almamışlardı. Dolayısı ile sık sık yeniden alevlenen geçmişin politik kan davalarından azadedirler. İnan, yeni bir politik düşünceyi değil, ama politik olarak yeni bir seferberliği temsil eder. Hariciye, harbiye ve tıbbiyenin birer politik ve idari kamp görevini ifa ettiği yüz yıllık mazisinin ardından artık “muallim/e” veya bilim öğreticileri, yeni cumhuriyetin kültürel ve politik merkezleri olma yolundaydılar. Afet İnan’ın kişisel kariyerinde bilerek ya da bilmeyerek cumhuriyetin bu merkezin sembol isimlerinden biri olduğu söylenebilir. Nitekim soyadı kanunu çıkmadan önce “muallim Afet” adıyla, kadın ve siyasi rejim arasında, Osmanlı döneminde kabul edilmiş sessiz bir mutabakatı sürdürdüğü de söylenebilir. Ancak cumhuriyetle beraber, pasif bir öğreticilikten aktif bir reform ajanlığına dönüşen “kadın öğretmen” kategorisi yeni bir insan ve dünya görüşünün habercisidir.

1930’ların dünyasında siyasi atmosferi karakterize eden başlıca olaylar, Afet İnan’ın erken cumhuriyet dönemindeki entelektüel tutumunun şekillenmesinde etkili olmuştur. Bunlar 1929

[1]Kemalist kavramını pejoratif olarak kullanmıyorum. Kemalist, bir dönemin karar verici çekirdek kadrosunu ifade eden bir kavram olarak bu çalışmada yer almıştır. Özellikle erken cumhuriyetin 1929-1938 arası döneminde karar verici pozisyonda bulunan dar bir grubu ifade eder.

Ekonomik buhranının etkisi ile otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişi ve kültürel hayatta laik ve pozitivist tutumların yayılması şeklinde ifade edilebilir. İki savaş arası dönem çoğulcu bir bakış açısını karmaşa olarak gören mantıki sonuçlara sahiptir. Bu eğilimler, insanların niceliksel ve niteliksel envanterini düzenlemeye yönelik girişimleri peşi sıra getirmiştir(Bora,2006:45).[1] Alternatif moderniteler olarak otoriter ve totaliter rejimlerin yükselişi, ideolojik yargıların politik eylemi şekillendirici etkisini göstermektedir. 1930ların Türkiye'si bu gelişmeleri yakından takip etmiştir. Kültürel hayattaki laik temaların dikkate değer artışı, bilimsel-nesnel çerçevenin insanın dünya ile ilişkisinde başvuracağı tek kriter olarak görülmesine neden olmuştur. Mesleki ve sınıfsal farkların ulusal öncelikler karşısında işlevsel düzeyde ele alınması, sosyo-ekonomik gerilimlerin görmezden gelinmesine neden olmuştur. Siyasi, kültürel ve sosyo-ekonomik düzeylerdeki bu bütüncül eğilimler, dönemin paradigmasını şekillendiren sac ayakları olarak ifade edilebilir. Dolayısı ile bu paradigma, tarih yazım ve yurttaşlık gibi meseleler de yeni yaklaşımların dönemin söylemine dahil olmasına yol açmıştır.

İzmir'de Ocak 1931'deki CHF kongresinde konuşan Mustafa Kemal, partisinin sınıflar arasında bir bütünlüğü öngördüğünü ifade etmiştir. Bu 1930'ları karakterize eden başlıca faktörlerin demokrasiden ziyade devletin paternalist konumuyla aşılacağının da işareti olmuştur(Ahmad,216:233).

1.1.Afet İnan'ın Düşüncelerini Şekillendiren Siyasi ve Entelektüel Bağlam

Afet İnan Kemalist ulus inşa projesinin merkez aktörlerinden biridir. O, görevlendirilmiş bir tarihçi, antropoloji ve tarihin kesişim noktasında yürüyen bir bilim insanı, Kemalist cumhuriyetin sembol kadını ve yurttaşlık konusunda öncü bir kişidir. Metinlerinde Kemalist projenin gerekçeleri ve aceleciği açıkça kendini hissettirir(Göral,2009:220). İnan, 30 Ekim 1908'de Selanik'in Doyran kasabasında doğmuştur. Meşrutiyet Düzeni'nin tekrar kabulünden 5 ay sonra dünyaya gelen Ayşe Afet (Uzmay) İnan'ın hayatı babası İsmail Hakkı Uzmay'ın Orman Müfettişi olmasından dolayı birden çok şehirde geçmiştir. Balkan Savaşlarından sonra ailesi Anadolu'ya gelmiş, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamıştır. Bursa Kız Öğretmen Okulu ve Fransız Kız Lisesi'nde okumuş, 1925 yılında İzmir'de öğretmenlik yaparken tanıştığı Mustafa Kemal Atatürk tarafından Lozan'a dil eğitimine gönderilmiştir. 1929-30 yıllarında Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde Tarih ve Yurt Bilgisi öğretmenliği yapmış bu sırada Türk Ocakları bünyesindeki Türk Tarih Heyeti'nde yer almıştır. Bu encümenin önce Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti(1931) ardından da Türk Tarihi Araştırma Kurumu'na(1935) dönüşmesi ile Mustafa Kemal tarafından kurumun asbaşkanlığına atanmıştır. 1938 yılında Cenevre Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Bilimler Fakültesinin Yakın Çağ ve Modern Tarih bölümüne kaydolarak burada lisans eğitimini tamamlamış, ardından aynı üniversitenin Sosyoloji Kürsüsünden 1939 yılında Doktor unvanı almış olan İnan, DTCF'nin kuruluşunda yer almış ve ''Tarihe Giriş'' adıyla ilk dersi vermiştir. 1940 yılında Dr. Rıfat İnan ile evlenmiştir. 1942 yılında doçent, 1950 yılında profesör olmuştur. 1946 yılında fakülte öğretim üyeleri Bekir Sıtkı Baykal, Şinasi Altundağ, Halil Demircioğlu ve Halil İnalcık ile beraber ''Umumi Türk Tarihi'' kürsüsünü kurmuştur. Ardında aynı fakültede Türk Devrim Tarihi kürsüsünü kurmuştur. Afet İnan ayrıca yurt içinde Türk Tarih Kurumu (kurucu ve yönetici), Çocuk Haklarını Koruma Derneği (kurucu), Türk Kadının Sosyal Hayatı Tetkik Kurumu (kurucu ve yönetici), Milli Kütüphane'ye Yardım Derneği (üyesi); yurt dışında Cenevre Tarih ve Arkeoloji Topluluğu, Uluslararası Antropoloji Enstitüsü, Uluslararası Kadınlar Birliği, Avrupa Kültürü Cemiyeti gibi kuruluşlarında üyesidir. İnan, 8 Haziran 1985 günü 76 yaşında Ankara'da vefat etmiştir(İnan, 2005).

Afet İnan, Fransız Kız Lisesi'ndeki öğrenciliği döneminde coğrafya ders kitabında Türklerin ''sarı ırk''tan ve ikinci sınıf ırk kategorisi içinde olduklarını işaret eden ders kitabını Mustafa Kemal'e göstererek bu konu hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Mustafa Kemal ise o sıralarda İngiliz sosyalist tarihçi ve edebiyatçı Herbert George Wells'in dünya tarihi ile ilgili kitabını okumaktadır. Mustafa Kemal bunun böyle olamayacağını ve Afet İnan'a bu işle ilgilenmesini söylemiştir. İnan'ın tarihçiliği bir görev

[1]Tanıl Bora, referans kitabında, devlet mitosunu var eden söylemi incelediği bölümde erken dönem Kemalist tarihçilerin ''Tarihe bakarken, topluma müdahale etme, yön verme, değiştirme saikiyle değil, bir "doğa"yı (milletin doğasını) keşfetme saikiyle davranan bir anlayışla karşı karşıyayız. Bu anlayışa göre milletlerin tarihinde "ilerleme" yoktur; "yükseliş" ve "düşüş"ler vardır.'' Bora'nın, bu bakış açısı makul olarak görülmüyor. Çünkü bürokratik yönetim geleneği ve Kemalistlerin realist pragmatizmi gösteriyor ki topluma müdahale de sosyolojinin yetersizliğini ve daimi, kati ve somut veriler ile ulus inşasını amaçlar. Bu yüzden hem topluma müdahaleyi hem kesin olarak ulusun doğasını ortaya koymayı beraber amaçlar. Ayrıca, Afet İnan'ın doktora tezinin Türkçe baskısı için 1947'de yazdığı ön söz bunu açıkça ifade eder

üzerine başlamış, nitekim Cenevre'deki eğitimi boyunca da Mustafa Kemal ile olan yazışmalarında pek çok kez görevli olduğunun bilincinde olduğunu vurgulamıştır(İnan,2005:99-101).

İnan'ın düşüncelerinin şekillendiği bağlam ve ona verilen vazife"lere bakılarak modern bir ulus-devlet kurma amacının belirleyici olduğu söylenebilir. Ulusçuluk ve modernizm, bu bağlamın başlıca fikir akımlarıdır. İnan'ın bulunduğu yüksek çevrenin modernlik ve bilimsellik arasında kendiliğinden bir ilişki kurduğu söylenebilir. Kemalistler arasında bilimsellik, modern bir ulus olmanın esas kriteridir. Dönemin entelektüel bağlamını şekillendirici ve merkezi bir konuma sahip olan bilimsellik konusunda iki konuya dikkat çekilebilir. İlki, bilimsel olana yönelik teveccüh ve inanç. İkincisi bu bilimselliğin kriterlerinin neler olduğudur. Tarih yazımında Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk döneminin etkili tarihçisi Ali Reşad'a karşı değişen tutum bu anlamda önemli bir izlek sunar. Mustafa Kemal'in ve meşrutiyet neslinin ve cumhuriyetin ilk yıllarının tarih anlayışı büyük ölçüde Fransız Devrimi merkezli ve Fransız tarih anlayışının etkisi altında şekillenmişti. 1930 öncesinde Ali Reşad'ın büyük ölçüde belirleyici olduğu Fransa merkezli tarih anlayışı, Yusuf Akçura başta olmak üzere pek çok tarihçi tarafından sömürgeciliği görmezden geldiği gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştır(Toprak,2015: 234-237).[1] Ayrıca spekülatif bir çerçeveye sahiptir. Sömürgecilik ve spekülatiflik arasındaki bağ, Yazar Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ise *Sodom ve Gomore* romanında "Şark odası" kavramı ile Avrupalının kendi Şarklısını icat ettiğini vurgular(Karaosmanoğlu, 2014). Mithat Cemal Kuntay'ın 1938'de yayınladığı Üç İstanbul romanında Raşel karakteri üzerinden "muhteşem bir şark odası"na sahip olmanın üst düzey bir Avrupalı zevki olduğunu vurgulaması manidardır(Kuntay, 2008). Hem Yakup Kadri hem de Mithat Cemal, sömürgeci arzuların Şarka dair bilgiyi gerçekliğinden kopardığına dair imalarda bulunurlar. Bu eleştiriler, cumhuriyet öncesinden beri dile getirilse de cumhuriyetin ilanı ile beraber bu yanlış bilgilerin "tashih"ine yönelik bilinçli bir program meydana getirildi. Bu program ayrıca yurttaşlıkla ilişkili bir yöne de sahiptir. Bilimsellik ve ulusçuluğun kesişimi ise ulusun varlığının maddi kültür unsurlarının görünür kılınması ile perçinleneceği anlayışından kaynaklanır. 1924'de Ziya Gökalp, Türkçülüğün Esasları'nın ilk sayfalarında Türk Tarihi'nin somut eserlerini ve Türk halk sanatlarının ürünlerini sergilemek ve tasniflemenin önemine değinir(Gökalp,2014). Dolayısı ile 1925'te inşaatına başlanan Ankara Etnografya Müzesi, maddi kültür ürünlerinin sergilenmesi amacını güdüyordu. Yine 1925 yılında, Nurettin Ali, Dr. Neşet Ömer İrdelp, Dr. Mouchet, Süreyya Ali ve Dr. İsmail Hakkı'nın kurucusu olduğu ve İstanbul Darulfünun'u Tıp Fakültesi'nde Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi kurulmuştur. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin kuruluş amacı, "İnsanlar arasında Türk ırkının layık olduğu yerin belirlenmesi" olarak belirtilmiştir(Kansu, 1940). Maddi kültüre yönelik ürünlerin tespiti ve sergilenmesinin yanı sıra bu ürünlerin tarihte kimler tarafından üretildiği ve nasıl kullanıldığına yönelik antropoloji merkezli bir anlayışın da gelişmeye başladığı söylenebilir. Böylece spekülatif tarih anlayışına karşı, belge ve kanıta dayalı farklı bir perspektif yerleşmektedir.

Tarihçilik anlayışında genel olarak antropolojik yöntem, arkeolojik veriler ve romantik üslup ağır basmaktadır(Toprak,2015:147). Dünya genelinde şovenizme kayan resmi tarih anlatıları sıradan hale gelmiş, Naziler Hititlerin, Macarlar Sümerlerin kendi ırklarından olduğunu iddia etmeye başlamışlardır(Berktay,1983:2463). Bu trend ve iddialar karşısında yeni bir tarih yazımı ve bu tarih yazımına temel oluşturacak ''bilimsel'' altyapının kurulması Kemalistlerce gerekli görülmüştür. Antropolojiye yönelik ilgi 1920lerin ortalarından itibaren ivme kazanmıştır. İnan'ın Fransız Kız Lisesi'ndeki coğrafya kitabında Türklerin "ikincil ırk"lar arasında yer aldığına dair ifadeyi görmesi ve bunu Atatürk'e aktarması sonucu ırk bilim ve tarih arasındaki ilişkinin yoğunlaştığı ifade edilebilir(İnan, 1989:10). Bu yoğunlaşma her şeyden önce lise ve ortaokul ders kitaplarında ortaya çıkmıştır. Antropolojik tarih yaklaşımı ile belirlenen amaç, Türklerin ırki olarak Avrupa'nın gerisinde olmadığını hem Türkleri dünya tarihi içerisinde medeniyete yaptıkları katkılarla konumlandırarak hem de benlik bilincini yaratıp modernleşme yolunda bilimin ''mürşit''liğinde geliştiklerini ispatlayarak ortaya koymaktır.

Irk bilimin 1930'lar Türkiye'sinde kültür politikalarının iki temel taşıcısı olarak dil ve tarih tezlerini şekillendirdiği belirtilmelidir(Szurek,.2018:279) Irk bilim olarak anılan Fizik antropolojiye yönelik ilgi sadece Türkiye'ye özgü değildi. Aynı dönemde Mısırlı bir Müslüman olan Mohamed-Galal Abdelhamid Saleh el-Hadary (Muhammed Galal), Fransa'da antropoloji eğitimi

[1] Ali Reşad, Dreyfus Davası ile ilgili kitabından dolayı Alfred Dreyfus ve Victor Hugo tarafından tebrik mesajı almış ve hakikate hizmetlerinin ilerlemekle eş değer olduğu belirtilmiştir.

görüyordu(Hopkins,2018:176). Bulgaristan'da ise Metodi Popov yine Türkiye'deki antropoloji çalışmalarına benzer bir çaba içerisindeydi(Mesut vd.,2005:181-184). Galal'ın Paris'te olduğu dönemde Marcel Mauss, kariyerinin zirvesindeydi. Mauss'un antropoloji ve sosyolojiyi eklemleyen yaklaşımı dikkat çekiyordu. 1938'de Mauss, Ecole pratique des Hautes Etudes(EPHE)'deki Etnoloji Enstitüsü'ne başkan olarak atanmıştı. 1930lar Paris'inde pek çok antropolojik ve etnolojik müze açılmış ya da yenilenmiştir. Akademik merkezlerin pek çoğuna bu alanda fonlar sağlanmaktaydı. Türkiye'deki gelişmeler, bu uluslar arası entelektüel ilgiden bağımsız düşünülemez.

19.yy sonundan itibaren ''ırk'' kavramı Avrupa'da ve Amerika'da pek çok sosyal bilimsel çalışmada yer bulmaya başlamıştır. İnsan topluluğuna dair kesin kategorilerin, sınıflandırmaların ve özelliklerin somut olarak gösterilebileceği bir disiplin arayışı fizik-antropoloji alanına yoğunlaşılmasına neden olmuştur. Antropoloji, biyoloji ve arkeoloji ile sürekli temas halinde gelişme göstermiştir. Irk kavramı, bu dönemde antropoloji disiplinin başlıca temasıdır. 1890'ların antropolojisinde birey, tarih ve toplumun altında, ikincil bir kategori olarak değerlendirilmiştir. Bu kuşak antropologların çoğu çeşitli biçimleriyle sosyalist eğilimlere sahip ve evrimci-seçilimci biyolojiden etkilenmişlerdi. Bir yandan burjuva toplumunun faydacı ve materyalist yönünü eleştiriyorlar, öte yandan toplumu ırksal kimliğinden uzaklaştıran kapitalist gelişimin doğayı değiştirmesini ve ardından beslenme ve yaşama alışkanlıklarını değiştirerek ırkların saflığını bozacağını öne sürüyorlardı(Zeev,1986:33).

Vacher de Lapouge, 20.yy'daki antropoloji çalışmalarını etkileyecek bir tez olan kafatası ve ırk hiyerarşisi arasındaki bağıntıyı öne sürmüştür. Onun temel varsayımları ''ırkların farklı zeka kapasitelerinin olduğu ve kafa indeksi ile bunun ölçülebileceği, insan davranışının ırkla toplumsal bağlam arasındaki etkileşimin sonucu olduğu, doğal seleksiyonun toplumsal seleksiyona üstün geleceği ve biyolojik evrimin uygarlıkların tarihsel ilerleyişine etkide bulunduğu'' şeklinde sıralanabilir(Toprak,2015:18). Lapouge, antropo-sosyoloji adıyla yeni bir araştırma alanına öncülük etmiştir. Darwin, Gobineau ve Paul Broca'dan esinlenerek antropolojide yeni varsayımlar ileri sürmüştür. Antropo-sosyoloji disiplininin temel varsayımı "insan eyleminin kalıtımsal beyin yapısının bir ürünü olduğu" yönündedir. Bunun için "kraniyolojiyi" yani kafa tası ölçümünü yöntem olarak benimsemiştir. Disiplin, Marx ve Darwin arasında bir senteze varmak için, güç, ırk ve evrimi tek tarihi gerçek olarak kabul etmiştir(Toprak,2015:20-23).

Kapitalizm, burjuva toplumu ve ırksal yapı arasında bağlantı kurma arayışı, hem sosyolojinin yetersiz kaldığı sorunları anlama çabasının bir sonucu hem de ırk hiyerarşisini bilimselleştirmenin yöntemidir. Emperyalist dönemin başlıca özelliklerinden biri olarak sosyolojiden antropolojiye kayış, somut iktidar ilişkileri içinde meşrulaştırıcı bir araç olarak görülmüştür. Bunun bir örneği, Sovyet etnoloji çalışmalarında St. Petersburg'daki Doğu Dilleri Fakültesi'nden Nikolai Marr'ın "Yafes Dilleri"nin Aryan dillerinden eski olduğu iddiasıdır. Marr, yeni proleter bilim tezinin ırk ve dil bilim alanındaki savunucusu olarak 1933'te İstanbul ve Ankara'yı ziyaret etmiştir. Dönemin antropoloji yaklaşımlarında, "Aryan-Turan" kategorilerine göre sınıflandırılan topluluklar, çeşitli ırk hiyerarşileri arasında biçimlendiriliyor, geçmişlerine dair biyolojik açıklamalar yapıldığı gibi geleceklerine dair keskin kehanetlerde ulusların kaderini tayin ediyordu. Aryan-Turan çekişmesi hem dil hem de tarih tezlerinde etkili olmuştur. Mezkur çekişme, politik amaçlarla iç içe geçmiştir. Bu dönem Avrupalı antropologlar, kapitalizm bozucu etkileri karşısında ırkın saflığını koruma ve uygarlığı muhafaza etme çabasına sarılırlar. Sovyetlerden gelen esin ise daha çok aşağı ırkların devrimine doğru giden bir tarih anlatısıdır(Szurek,2018:279-284). Erken bir üçüncü dünyacılık olarak bu yaklaşım, Kemalistlerce bir tür "Envercilik" olarak algılanmış olabilir. Bu durum, onların Sovyet etnolojisi ile mesafeli kalmasına neden olmuştur.

Lapouge'un görüşlerinin siyasal sonuçları onun toplumsal seleksiyonun bozucu etkisine yaptığı vurguda ortaya çıkar. Ona göre savaşlar ''öjenikleri yani üstün ırkı tüketiyor, demokrasi zayıflara iktidar sağlıyor, din doğal dengeye karşı bir düzen sağlıyordu''. Ayrıca çok eşle evlenme yasağı ve yoksullara yardım kampanyaları öjenikleri değil disjenikleri koruyordu. Burjuvanın parasal kaygılarla yaptığı evlilikler türün niteliğini bozuyordu. Buna karşın iradi bir güçle bu durum tersine çevrilebilirdi.. Ona göre iradi unsur önündeki engeller, ahlaki ve toplumsaldı ve yeni bir ekonomik ve politik örgütlenme bu engelleri kaldırabilir doğal seleksiyona imkan tanıyacak bir veraset sistemini yaratabilirdi(Toprak,2015:22-23). Böylece, moral ve sosyo-ekonomik prangalardan kurtulan kadim ve güçlü toplumlar, özlerine dönerek ruhlarındaki cevheri ileri doğru götürebilecektir. Bu anlayış, dirimsel

bir paradigmaya da sahiptir. Kemalistlerin entelektüel bağlamını oluşturan başlıca "birim-fikir" olarak ulus devletin inşası ise Bergsoncu dirimsellikle belirli bir temasa sahipti. Böylece, antropolojiden beklenen kolektif bilinci ve ruhu harekete geçirecek veriler sağlaması, bir tür diriltme büyüsüydü.

Antropolojinin siyasi kullanımlarında 20.yy başından itibaren hızlı bir yükseliş gözlemlenir. İki savaş arası dönemde Lapouge'un fikirleri pek çok bilim çevresinde dikkatle izlendi. Antropo-sosyoloji, vahşi kapitalizmin yarattığı kitlesel sorunlara ve karmaşaya sosyolojinin sağlayamadığı cevabı sağlama iddiasını güdüyordu. Almanya'da Otto Ammon, kentlere ancak öjenik bir tip olan dolikosefallerin uyum sağlama kapasitesinden bahsediyordu. Bu dönemde Durkeim'da antropolojiye ilgi göstermiş ve L'Annee Sociologique dergisinde antropososyolojiye bir alt başlık açılmıştı. Antropososyoloji disiplini bu dönemde suça daha az eğilimli, çalışkan ve kentli aynı zamanda öjenik bir insan portresini olumlaması ile Batı Avrupalı tipinin ırka dayalı üstünlüğünü ispata uğraşan bir alan görünümündedir(Toprak,2015:28). Amerika'da Sosyal Darwinizim yine bu dönemde zirveye çıkmış, ''ırk'' kavramı kamu söyleminde hakim olmaya başlamıştır. Farklılıkların hiyerarşisi emperyalizm ve bilimin sıkı ilişkisi etrafında sürekli vurgulanan bir tema olmuştur(McCarthy,2009:69-70). Ancak Franz Boas'ın Amerika'ya gelişi ile ana akım kültürel antropoloji olmaya başlamıştır. Onun takipçileri ampirik araştırmalarla antropo-sosyoloji geleneğinin varsayımlarını büyük oranda çürütmüşlerdir(Barnard,2004:100-101). Naziler, antropolojik fikirleri yakından takip etmiş ve kendi siyasi programlarının arka planına yerleştirmişlerdi. Antropolojinin 2.Dünya Savaşı'ndaki kötü şöhreti Nazilerin referansları dolayısı iledir. Alfred Ploetz, 1905'lerde ırk hijyeni adını verdiği bir projeyi öne sürdü. Ayrıca ırk hijyeni çalışmaları için antropoloji ve Alman tarihinin imgelerini birleştirdiği ''Hayat Şovalyeleri'' adında bir dernekte görüşlerini yaymaya başladı.

Sonuç olarak öjenik fikirler 1930'lara gelindiğinde büyük bir külliyata ve veri haznesine sahip olmuştur. İspatlanmamış ve ispatlanması büyük olasılıkla mümkün olmayacak, ancak tam olarak yanlışlanamamış da olan varsayımlar, pek çok ülkede resmi ideolojinin başvurduğu referanslar haline gelmiştir(Toprak,2015:40-51). Ulus devletler, çeşitli kaygılara dayanan öjenik söylemlere sahipti. Bu dönemde pek çok Avrupa ülkesinde öjeni, nüfus politikasının yöntemi olarak yaygınlaşmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye'de de sağlık ve nüfus politikalarının ırk ıslahı şeklinde adlandırıldığı görülmektedir. Ancak, öjenik bir kısırlaştırma söylemi çok cılız kalmış daha çok temizlik ve hastalıklara karşı aşı, ilk yılların temel sorunu olarak kabul edilmiştir(Toprak,2015:58-60). Erken Cumhuriyetin öjenik politikaları, savaşların yarattığı tahribat karşısında halkın sağlığına dönük pozitif içeriklere sahiptir.

1930'larda fizik antropoloji geleneğinde de farklı yaklaşımlar gelişmiş, Latin ekolü adı verilen ve Fransız antropolojisi ile etkileşim halinde İsviçre'de gelişen bir antropoloji geleneği ortaya çıkmıştır. German antropoloji geleneğinin Latin geleneği ile yolları 1900'lerin başından itibaren ayrılmaya başlamış, üstün ırk ve sömürgecilik temalarında yürüyen German geleneği karşısında daha eşitlikçi ve kapsayıcı bir fizik antropoloji geleneğinin imkanı Joseph Deniker tarafından araştırılmıştır. Böyle bir dönemde Kemalistler, yurt dışındaki bilimsel gelişmelere yönelik dengeli bir ilgi göstermişlerdir. Antropolojiye yönelik ilgide de bu denge gözlemlenebilir. 1920'ler ve 1930'lar da antropoloji alanında Fransa'daki Broca Enstitüsü'ne Şevket Aziz Kansu, Almanya'da Berlin Üniversitesi'ne Seniha Tunakan, Amerika'da Harvard Üniversitesi'ne Süleyman Şenyürek ve İsviçre'ye Cenevre Üniversitesi'ne Afet İnan gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerden düzenli olarak bilgi istenmiş ve Latin ekolünün benimsenmesine karar verilmiştir Toprak,2015:61). Bunda Eugene Pittard'ın Türkiye'ye yönelik ilgisi, Mustafa Kemal ile diyalogu ve olumsuz ön yargılara sahip olmaması önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca Pittard'ın eşi Helene Dufour, Türkiye'ye yönelik belirli bir ilgiye sahipti. 1924 yılında İsviçre'de halife Abdülmecid Efendi ile röportaj yapmış, 1914'te Osmanlı Balkanlarını gezerek anılarını kitaplaştırmıştı. 1930'da Türkiye'deki değişiklikleri öven bir kitap daha kaleme almıştır(Eldem,2021:133).

1922 yılında Ağaoğlu Ahmet'in ''Pontus Meselesi'' risalesinde işlediği tema ve Hititlere dair vurgusu bir başlangıç noktası olarak öne sürülebilse de antropoloji, tarih ve resmi ideoloji ilişkisinin ürünleri 1930'larda ortaya çıkmıştır(Erimtan,2008:166). Öte yandan 1925 yılında Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi Nurettin Ali Berkol, Neşet Ömer İrdelp, Süreyya Ali ve Köprülüzade Fuad, İsmail Hakkı, Aime Mouchet öncülüğünde kurulmuştur. Bu merkezin fahri üyeleri arasında Georges Pappilault, Eugene Pittard ve Leon Mac-Auliffe gibi Latin ekolüne bağlı önemli antropologlar

bulunmaktadır. Kemalistler ile Latin antropoloji okulu arasında bağ kuran en önemli yön, Türklerin medeniyetteki yeriydi. Latin antropoloji okulu brakisefal saydıkları Türklerin dolikosefal Kuzey Avrupa kavimleri ile etkileşimi sonucu uygar dünyanın temellerinin atıldığını varsaymaktadır. Bu yönü ile Lapouge ve Nazi antropolojisinden ayrılmakta, ırkların eşitsizliğinden ziyade eşitliği üzerine bir söylemi benimsemekteydi(Toprak,2015,62). Böylece erken cumhuriyetin antropolojik tezleri ve antropometrik ölçümleri, ırk hiyerarşisinde "ikincil" olmadığını ispatlamaya yönelik kuramsal arka plana dayandırılıyordu. Bu çalışmalara yönelik ithamların genelindeki "ırkçı"lık yaftası hem dönemin entelektüel bağlamını hem de Batı'ya cevap verme amacına yeterince yer vermemektedir. Ayrıca bu çalışmalarda bilinçli bir üstünlük arayışından ziyade bilinçli bir eşitlik ve güvenlik arayışı vardır(Aytürk,2022).

Eugene Pittard'ın 1931 yılında Türkiye üzerine yazdığı eseri, Reşat Nuri Güntekin tarafından *Anadolu* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Pittard'ın *Irk ve Tarih* adlı kitabı Mustafa Kemal tarafından dikkatle incelenmiş ve buradaki varsayımlar temelinde bir tarih anlatısının oluşturulması gerektiğine karar verilmiştir. Bu kitap, ilkçi(primordial) ulus tanımına cevaz veren bir içeriğe sahiptir(Pittard,1927). 1930'lar hem dünyada hem Türkiye'de kimlik duygusunun ilkçi bir vurgu etrafında şekillendiği bir dönem olarak antropolojinin etkisini arttırmıştır. Çünkü sosyolojik paradigma yoktan var edilen bir ulusa imkan verirken antropoloji ve arkeoloji disiplinleri ulusu, tarihi ve coğrafi bir temelde somut bulgular üzerine inşa etmeye imkan vermekteydi. Böylece dönemin bilimselliği ile uyuşuyordu. Ayrıca, zamanda ve mekanda Osmanlı öncesine giderek Avrupa karşısında eşit ve hatta üstün olunan bir döneme referans veriliyordu. 1930ların dünyasındaki başlıca meselelere yönelik deliller ortaya konulurken tarih anlatısının periodik tasnifi orantısızdır(Türk Tarihi Tetkik Heyeti). Bu orantısızlığın önemli bir yönü de ilerlemeci tarih anlatısını kuvvetlendirmek ve modern olunmayan dönemin karartılmasıdır. Dolayısı ile ilerlemeci tarih anlatısına imkan verecek atlamalarla anlatı zinciri oluşturulmuştur. Antropoloji, sosyolojiye nazaran odağını sanayi devriminden önceki zamanları incelemektedir. Böylece, antropoloji ilerlemeci tezi akamete uğratacak ve Türklerin medenileştiği anlatısını sekteye uğratmayacak bir disiplin olarak bilimselliği koruyacaktır. Özetle cumhuriyet rejimindeki ideolojik dönüşümün zemininde sosyolojiden antropolojiye doğru yaşanan paradigmatik kaymanın etkisi vardır(Toprak,2015:99-103).

Tarih anlayışında gözlemlenebilecek bir diğer durum ise bir değişimi değil devamlılığı yansıtmaktadır. Mustafa Celaleddin Paşa'nın Eski ve Modern Türkler kitabındakine benzer şekilde sahip çıkılmayan, ispatlanamayan ve mevcut konjonktüre uyan Anadolu uygarlıkları tarih anlatısına dahil edilmiştir. Dolayısı ile geçmişin organize edilerek köken anlatısına dahil edilmesi geleneği sürdürülmüştür.

Antropoloji ve tarih yazım arasındaki ilişki, ulus inşa sürecinde Türklerin ikinci sınıf insan olmadığı tezi üzerine kurulmuştur. Kemalistlere göre Türklerin en az Batılılar kadar medeni vasfa sahip oldukları tezi yine Avrupa'da hakim konumda olduğu kabul edilen bilimsel araçlarla ispatlanmalıydı. Bu medeni vasfın türlü sebeplerle unutturulduğu[1] ve ırki olarak geri olmaktan değil iradi bir durumdan bir nevi toplumsal seleksiyonun yanlış kurgusundan kaynaklı olduğu düşüncesine dayanarak bir ispat ve bu ispattan yola çıkılarak ''muhtaç olunan kudrete'' ulaşma amacını yansıtmaktadır. Arkeoloji disiplini de antropolojinin bir alt dalı olarak görülmüş ve tarih yazımında seferber edilmiştir. Afet İnan'ın hem yurt içi hem yurt dışı sunumlarında arkeolojinin Türkiye'de aldığı mesafeye yönelik vurgusu dikkat çeker.(DAB-Cum. Arşv. A-IV-6, D-54) 1911'de Gustaf Kossinna'nın(1858-1931) "Almanların Kökeni'' adlı eseri etnik kimliğin oluşturulmasında arkeolojik kanıtların önemini ortaya koymuştur. Kossinna, kültür ve etnik geçmiş arasındaki ilişkiyi arkeolojik ve antropolojik yöntemlerle sunmanın gerekliliğini vurgular. Bu dönemde Hem II. Wilheim hem de Poul von Hindenburg onun çalışmalarına ilgi göstermiştir. 1909 yılında Berlin Üniversitesi Arkeoloji bölümüne profesör ve Alman Tarih Öncesi Topluluğu'na üye olarak atanmıştır. Kossinna'ya göre arkeoloji en ulusal bilimdi ve pek çok Alman bilim adamı bu alanda çalışmalıydı. Çünkü kültürel bulgular zorunlu olarak etnik geçmişi

[1] Mustafa Kemal, 1933'teki 10.Yıl Nutku'na şöyle başlar: ''Kurtuluş Savaşı'na başladığımızın 15. yılındayız'' ve Nutku'nun sonuna doğru: ''Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti bundan sonraki inkişafıyla, atinin yüksek medeniyet ufkunda yeni bir güneş doğacaktır.'' Ona göre savaş meydanında alınan zafer yetersizdi ve Kurtuluş Savaşı devam ediyordu; kültürel değişim bir cephe olarak görülmekte ve Türklüğün medeni vasıfları hatırlatılmadan ve ulusluğu ispatlanmadan neticelenmeyecektir de.

yansıtıyordu. Bir kültür tarihinden bahsedilecekse bu arkeolojinin ışığında etnik unsurların tarihidir ona göre(Triggeri,2007:235-237).

Çok *ethni*, dil ve dinin barındığı bir imparatorluk düzeninden ulus devlet düzenine geçiş farklılıkların ulus inşasını gerektirmektedir. Fizik antropoloji ve tarih, arkeolojik verilerin somutluğuna duyulan güvene dayandırılmıştır. Arkeolojinin siyasi amaçlar uğruna kullanılması, paylaşılan bir geçmiş iddiasının mümkün kıldığı ölçüde, geçmişin somut varlıklarını arkeolojinin ortaya çıkarabileceği kanısından hareketle meydana gelmiştir(Anderson,1995:202-226). Bu durum elbette tıpkı antropolojide olduğu gibi sınıfsal ve ulusal niteliklerin iç içeliğini de ifade etmektedir. Özellikle Osmanlıdan beri bir elit uğraşı olarak devam eden arkeoloji, Cumhuriyet Dönemi'nde yerel ihtiyaçlardan ziyade modernliğin ve ulus devlet olma kapasitesinin göstergesi sayılmıştır(Erdemir-Tanyeri,2006:381-382).

1930'lu ve 40'lı yıllardaki Türk Tarih Kongrelerinde arkeolojik verilere dayanan antropolojik sunumlar önemli yer kaplamaktadır. 1937'deki kongrede 70 tebliğin içinde 16 arkeoloji-antropoloji, 1943'teki 86 tebliğin içerisinde 23 antropoloji-arkeoloji, 1948'deki kongrede 67 tebliğ içinde 26 tane antropoloji ve arkeoloji tebliği sunulmuştur. İlk üç kongre büyük oranda bir antropoloji-arkeoloji kongresi şeklinde geçmiştir. Ayrıca antropoloji ve arkeoloji sosyolojiye göre seküler bir epistemoloji sağlar. Kemalistleri Osmanlı mirasından ayıran başlıca özellik ulusçuluk söylemlerinde seküler bir epistemolojiye sahip olmalarıdır(Dumont,1984:30). Arkeoloji ve antropoloji, kazı ve belirli oranda ampirik veriler üzerinde laboratuar işlemleri gerektirdiğinden devlet gözetiminde ve kamu kaynakları ile yapılabiliyordu. Dolayısı ile ulusun tanımlanmasında kurulan bilgi temeli, belirli bir ekonomik iktidar ve bilimsel örgütlülüğe dayanmaktaydı. Ulus tanımı üzerindeki tekel, devletin örgütlülük imkanları ile oluşturulmuştu. Bu durum alternatif düşünceler öne sürerek tarih tezinin yanlışlanabilme imkanını da İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar ortadan kaldırmıştır.

Son olarak tarih anlatısının resmi ideoloji halinde seferber edilmesinde vatandaş içerisinden paydaşlarda aranmıştır. Çünkü ulus inşasında merkezin ideolojik iktidarı yoğun olduğu kadar yaygın ve yeniden üretim kapasitesine sahip olamayabiliyordu(Aslan,2007:250). Zürcher seferber edilen bu kadroları şöyle betimler: "Kendilerini, bilgisiz yurttaşlarına rehberlik etme görevini üstlenmiş bir seçkinler zümresi olarak gören bu insanlar, ülküleri için genellikle çok sıkı şekilde ve büyük kişisel özverilerle çalıştılar"(Zürcher,2012:268). Diğer yandan bu tarihçilik anlayışının resmi ideoloji içerisinde orta okul ve liselerde hakim konumda olduğunu ve Türk Tarih Kurumu, DTCF ve İstanbul Üniversitesi çevresinde alternatif yorumların her zaman tartışma konusu edildiği de göz ardı edilmemelidir(Berktay,1983:1462-2463).

3.Afet İnan'ın Tarih, Yurttaşlık ve Kadınlar Hakkındaki Görüşleri

3.1.Tarihe Dair

Bu bölümde Afet İnan'ın da katkı sunduğu tarih tezi kitabı, tarih kongresi bildirileri ardından doktora tezi ve bazı makaleleri üzerinde durulacaktır. Birinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu ''Orta Kurun Tarihine Umumi Bir Bakış'' adlı bildiride İnan, kavimler göçünden başlayarak 17.yy'a kadar Türklerin politik serüvenini Avrupa, İslam ve Uzakdoğu tarihi ile ilişkili şekilde ele almıştır. O, özellikle Hunların Roma ve Avrupa'nın pagan kavimleri ile ilişkilerinin Avrupa'nın bugünkü vaziyetini almasında etkili olduğunu dile getirir. Türklerin İslam'ın yayılışı ve Asya medeniyetinin dünyaya tanıtılmasına etkisi de üzerinde durduğu bir başka konudur(İnan, 1932). İnan, Türklerin medeniyetin hem Batı hem Doğu kanadı arasında Türklerin etkili olduğunu vurgulayarak Türkleri herhangi bir tarafa indirgemek yerine dünya tarihsel bir faktör düzeyine yerleştirir.

İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunduğu tebliğde ise İnan, Anadolu'nun 11.yy'dan daha önce Türkleşmeye başladığını belirttikten sonra devlet ve medeniyet ilişkisini odağına alan bir tarih anlatısında bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nin inkırazı için "ilerlemekten geri konulan bir millet ihtiyar değil çocuklaşmaya mahkumdur" teşhisini koymuş, Viyana'daki yenilginin "umumi hayattaki gidişattan" kaynaklandığını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin ''gerilemesi''nin toplumun özünü yitirmesinden kaynaklanan ve devlet idarecilerinde somutlaşan bir bozulmanın sonucu olduğu teşhisi ulus-devletin tarihe bakışının bariz bir yansımasıdır. Gökalp'in Türkçülüğün Esasları'nda belirttiği "özü" yitirme ve halkı "dışlama" pratikleri İnan'da da görülür. 16.yy'da hemen her Osmanlı köyünde iptidai düzeyde bir eğitim yapıldığını belirten İnan, o günkü Avrupa kırsalında böyle bir eğitimin olmadığını ileri sürer. Devlet kurma ve idare etmenin medeniyetin en ileri seviyesi olduğunu, Avrupalıların merkeziyetçi-monarşinin -İnan'a göre devlet olmanın önemli bir göstergesi merkeziyetçi

iktidar örgütlenmesidir- yetkin ilk örneğini Osmanlılardan esinlenerek oluşturduklarını iddia etmektedir. Eğitim ve idaredeki uzun süreli Türk üstünlüğü İnan'ın medeni olanı nasıl tahayyül ettiğine dair izlekler sunmaktadır. Kemalistler ve özelde İnan, ''muassır medeniyet''i eğitimde ve idarede üstün, yani bilimsel ve cumhuriyetçi ulus-devlet olarak görmektedir. Ayrıca medeni olana yüz çevirmenin bir ulusun hayati fonksiyonlarını sönümleyeceğini düşündükleri de söylenebilir. Bu, yaklaşım "güvenlik" arayışının ve yakın tecrübelerin kaygısının satır arası izleri olarak okunabilir. Buradan hareketle tarihe yönelik tetkikleri de medeni olanla ilişkili izleri arama yönündedir, medeni olan ise "eşitlik" arayışı ile ilişkili şekilde tanımlanır(İnan,1937:756-765).[1]

İnan'ın da yazarları arasında olduğu Türk Tarihinin Ana Hatları kitabı ilk olarak 1930 yılında sınırlı sayıda basılmış ve öncelikle ders kitabı olarak okutulmamıştır. Bu çalışmada günümüz Türkçesine yönelik sadeleştirmelerin yapıldığı 1996 baskısı kullanılmıştır. Kitabın hemen girişinde bulunan ''Bu kitap niçin yazıldı?'' adlı bölümde belirli bir amacı olduğu açıkça beyan edilmiştir. Amaç belirtilmeden önce amacın gerekçeleri olarak ülkedeki tarih kitaplarının esin kaynağı olan Fransızca tarih kitaplarında ''Türklerin dünya tarihindeki yeri ya bilinçli ya da bilinçsiz olarak küçültülmüştür'' ifadesine yer verilmiştir. Ardından bu durum Türklerin ''benliğini geliştirmesi ve kendini tanımasında'' olumsuz sonuçlar doğurmuştur denmektedir. Kitabın yazılmasındaki asıl amaç ise ''bugün bütün dünyada tabii mevkiini geri alan ve bu bilinçle yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların düzeltilmesi'' olarak beyan edilmiştir(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:25). Buradan yola çıkılarak öncelikle kitabın pedagojik amacı açıkça belirtilmektedir. Tarihsel malzeme ve yöntemin ''yanlı ve yanlış'' olanın düzeltilmesine yönelik olarak seçileceği ifade edilmektedir. Kitapların "Fransızca" olduğu belirtilerek bir kültür havzasına yönelik cevap niteliği ifade edilmekle beraber; hataların ''bilinçli veya bilinçsizce'' olabileceği ifade edilerek bu kitapları yazanların niyetinin önemli olmadığı önemli olanın onlara bir cevap vermek olduğu örtük olarak ifade edilmiştir. Böylece bilinçli mi bilinçsiz mi oldukları hem okuyucuya hem de reel-politik şartlara bırakılmıştır(İnan,1935). Yine aynı bölümde Türkler arasında benliğin unutturulduğu ve bunun sebebinin de Osmanlı tarih yazıcılığında bu tür kitapların geçeceği bir ''milli hissin filtresi ve ilmi tetkik kabiliyeti''nin olmaması olduğu düşünülmüştür. Kitabın amacı tarihi ''doğru düzgün'' yazarak Türklüğün yeniden keşfi olarak ifade edilebilir. Devam eden amaç kısmında ''milli gelişmemizin derin ırki köklere bağlı olduğunu anlatmak'' isteği yer alır(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:25). Burada bir parantez açılarak kitabın ''ırk'' kavramını ne şekillerde tanımladığına bakmak gerekir. Irka dair tanımın kriterleri arasında kafatası ve çehrenin şekli ile boyu başlıca kriterler olarak saptanmıştır. Öte yandan ''aynı asıldan gelmiş olmaktan doğan bu ırsi farklılık, her türlü etkiye en çok mukavemet eden'' kriter olarak öne sürülmüştür. Hemen ardından ise ırkların tasnifi açısından önemli olmakla beraber tarih açısından öneminin pek az olduğu dile getirilir. ''…kafatasının şekli, …sosyal hiçbir anlamı yoktur. Bunun sebebi şudur: kafatası değişmiyor yahut güç ve geç değişebiliyor. Fakat, onun içindeki en asıl organ beyin değişiyor''. Bu ifadelerin geçtiği yerin hemen ardından ise ''ırk aynı kandan gelen ve cismen birbirine benzeyen insanların gösterdiği birliktir'' denmektedir(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:46-47). Tüm bu tanımlar birbirinden farklı nitelikleri ırk tanımının kapsamına almıştır. Ayrıca ırsi farklılığın her türlü insani etkiye mukavemetin en güçlüsü olduğu belirtildikten sonra tarih açısından bir önem taşımadığını belirtmek tutarsız ve karmaşık bir anlam ortaya çıkarmaktadır.

Türk ırkı konusunda ise kitap Avrupa coğrafyasındaki topluluklarla mukayeseli bir yaklaşımı benimsemiştir. "Avrupa'nın büyük millet kitleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu toplumların çoğunda açık niteliklerini korumuş hakim bir ırkta mevcut değildir… gelişme ve yükselme ile insanlığın mukadderatına hakim olan dimağdır. Dimağdan amaç onun organik içeriği değil, her türlü belirtileridir." Dimağ üzerinde etkili olan unsurlar ise coğrafya, sosyal şartlar ve ırktır(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:49-40). Türk ırkı için ise şöyle denmektedir: "Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı en çok benliğini korumuş bir ırktır". Buna dayanak olarak da Türklerin pek çok ırkla karıştığı ancak ana hatlarını koruduğu ve bunu sebebinin "Türk ırkının açık ve uzvi dimağ eseri olan kültürel nitelikleri" olduğu ifade edilmiştir. Dimağın ise en önemli ve sürekli yansıması lisandır. Lisan, kültür hayatının kalıcı tesirlerinde açıkça görülür. Kültür ise devletten ve sosyal hayattan bağımsız değildir(Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti,1930:50). Türkleri Avrupa'daki

[1] İnan'ın bilimselliğin ilerlemeci bir yaklaşıma sahip olmak ve devletin medeniyetle ilişkisi bir arada tasavvur ettiği göz önüne alınır ise Hegelci bir anlayışa sahip olduğu iddia edilebilir.

ırklardan ayıran başlıca vasıfları ırki entegrasyonda dil ve dolayısıyla kültüre bağlı olarak özlerini muhafaza etmeleridir. Burada açıkça primordial bir ulusçuluk yönünde tercih kullanılmıştır. Öze dair olan eski olmasına rağmen Kemalizmin zaman algısında mevcut olan ilerlemeci paradigma ile çeliştiği düşünülmemiştir. Nitekim bu dönemde dünya genelinde de ilkçi ve özcü bir ulusçuluk difüzyonu söz konusudur. Ayrıca medeniyeti Batı'ya özgü değil her ulusun ama bilhassa Türklerin katkılarından muaf bir mefhum olarak tasavvura imkan vermek dönemin reel-politiği açısından daha tehlikeli görülmektedir. Nitekim buna dayanarak öze dönmeden ama özden ''ilham ve şevk'' alarak atiye uzanmaya çalışan "genç insan figürleri", dönemin yeni insan tipine yönelik tasavvuru açığa vurmaktadır.

Irk bahsinde dikkat çeken bir diğer nokta ''dimağ'' kavramıdır. Dimağ dönemin yazınında hem bir organ olarak beyin hem de birlikte bilme anlamında bilinç olarak kullanılmıştır. Beyin olarak kullanıldığında daha çok fizik antropolojinin nesnesi olarak ele alınmış, bilinç olarak ele alındığında ise kolektif ve sosyo-kültürel anlamda ifade edilmiştir. Dimağ kavramına yaklaşım Kemalizmin uluslaşma projesindeki sarkacın canlı bir ifadesini sunmaktadır. Eğer "Türklüğün unutulmuş medeni vasıfları" hatırlanacaksa bunu yapmak için değişmesi gereken nedir, beyin mi yoksa bilinç mi? [1]

İnan'ın tarih görüşü için bir başka başvuru kaynağı doktora tezidir. Türkçe baskı için 1947'de yazdığı önsözde bugün ve tarih öncesi yaşayan insanlar arasındaki bağıntının kurulmasında ''antropometrik'' yöntemlere başvurulacağı belirtilerek şöyle denmiştir: "Bu yurda sahip ve hakim oluşumuz böyle maddi bir delile dayanarak olmaktadır". Anadolu'nun Türklüğe tescili dönemin bilim düşüncesi içerisinden yapılmaya çalışılmış, geçmiş "elle tutulur" ve niceliksel verilerle örgütlenerek tarihsel anlatı haline getirilmeye çalışılmıştır(İnan,1947:1). Tezinde İnan, Neolitik Çağ'ı medeniyet için başlangıç noktası tespit edeceğini Pittard'ın görüşlerine atıfla dile getirir. İsviçre ve Almanya'da Paleolitik devre ait kalıntılarda olmayan Brakisefallerin Neolitik devrin başlangıcındaki kazılarda mevcut olduğunu, bu halkın Orta Asya'dan geldiğini ve alet, tarımsal üretim, barınma ve giyimde teknik olarak Avrupa'daki dolikosefallerden ileri olduğunun ispatlandığı tezlere başvurmaktadır. Bu teze göre Brakisefaller Türklerdi veya Türklerinde menşei olarak kabul edilebilirlerdi. Ayrıca Anadolu medeniyetleri de yine bunların ürünüydü. Çünkü Anadolu, Avrupa'dan uzun zaman önce Neolitik devre girmiş ve bulunan kalıntılar en azından şimdilik Brakisefallere aitti. Ancak İnan bu konuda daha fazla kanıta ihtiyaç olduğunu da belirtmiştir.(İnan,1947:4-9)

İnan, Mustafa Kemal'in antropolojiye olan ilgisini Pittard'ın Mustafa Kemal hakkında söylediği şu sözlerle ifade eder: ''Atatürk'ün, Türk milletinin menşeinin kabil olduğu kadar iyi tanımak hususundaki şiddetli arzusu, milletin Şefini, etnik ve ırki meselelerle alakadar olmağa süratle teşvik etti''(İnan,1947:10) Pittard, Mustafa Kemal'in Türk milletinin menşei hakkında yeterli bilginin olmadığı bir toplumda yaşadığını ve bilgisini geliştirmek ve bu konudaki en yeni bilgileri edinmek arzusunda hızlı bir çalışma içinde olduğunu ifade etmiştir. Nitekim, İnan'ı antropolojik bir araştırmaya sevk eden de yine Mustafa Kemal'in bu konudaki ilgisi ile kendisini görevlendirmiş olmasıdır. Ayrıca köken bilgisi konusundaki gecikmişlik hissi, dünya siyaseti açısından düşünüldüğünde 1930'larda bir gerilik ve aşağılık psikolojisine sebebiyet verecek kadar ileridir(Ersanlı Behar,1996:199-201). İnan, bu kitabında ırk kavramının psikolojik bir boyutunun olduğunu ve bunun medeniyet tarihine ışık tutabileceğini iddia etmiştir. Ona göre ''İnsan cemiyetleri ırk karakterlerinin rehberliği altında yürürler… Bir insan daha doğarken, bir takım fikirlerin, hislerin tesiri altında bulunur; bu, o cemiyetin ruhi kuvvetinin teşekkülü demektir. İşte bu hal, esasında görünmez manevi bir varlık olmakla beraber, hakikatte o insan grubunu yürüten ve idare eden büyük bir kuvvettir''(İnan,1947:61). İnan'ın bu ifadesi romantik ve aşırı bir söylem olarak kabul edilebilir. Irkın psikolojiyi belirlemesi ve uluslar tarihinin bu şekilde gerçekleştiği adeta tarihin ırka dayanan bir sürece indirgenmesi demektir. Tezi boyunca yürüteceği araştırmada ırk kavramını, dönemin entelektüel bağlamına uygun olarak, "fiziki benzeyiş ve kan birliği" ile bir araya gelerek oluşan gruplar şeklinde tanımlamıştır(İnan,1947:62).

Sonuç bölümünde o günün Türkiye'sinde yaşayan halkın antropolojik karakterinin tespit edildiği belirtilmiştir. Ayrıca ''Türklerde ayrı ayrı kabile isimlerini zikrederken başka adlar altında da olsa Türk ırk birliğini tebarüz ettirmek istedik. Bilhassa Anadolu'da bu anketten önce yapılmış

[1] Türk Tarih Tezi kitabının 140. dipnotun metninde antropolojik olarak ifade edilen dimağ kavramı, kitabın 51 ve 52. sayfalarında: ''…kendisine el ve nazariyet uzatılmayan mukaddes bir mevcudiyet kavramı pek eski zamanlardan beri insanların dimağına kazınmıştır'' ifadesi ile sosyo-kültürel olarak ifade edilmiştir.

incelemelerde bazı kabile isimlerine göre (mesela: Laz, Kürt gibi) rakamlar verilmiştir. Biz bunları coğrafi bölgeleri gösterdiği için öylece koyduk. Bu karşılaştırmada da görülmüştür ki Türkiye'de bir ırk birliği mevcuttur'' denmektedir(İnan,1947:181).

İnan'ın tezinin varsayımlarına göre Anadolu'da farklı isimlerle anılan ve brakisefal kökenli halklar hep vardı ve o günde vardır. Ancak bunlar tek bir ırk kategorisinin farklı adlarla örgütlenmiş topluluklarıdır. Avrupalılardan ve Samilerden farklı olan bu Brakisefal Asyalılar, Filistin ile bugün ki Sibirya arasında ilk defa görülmüşlerdir. Anadolu'da Kürt, Laz, Çerkez hatta Fars ve Rumlar' da büyük ölçüde brakisefaldir. Bütün bu brakisefallerin en saf kalmış, özünü en çok korumuş olanı Türklerdir ve o yüzden diğerlerinin özünü yansıtması bakımında Türklük brakisefalliğin çağdaş gerçekliği olarak görülebilir. Bu yüzden diğer topluluklar ile olan menşei birliğinin en özcü ve saf ifadesi olan Türklük, sadece ırki değil siyasi kimlik haline de getirilmiştir. İnan, inkılap dönemi olarak adlandırdığı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemine yönelik çalışmalarında Kurtuluş savaşı öncesi süreçte ülke genelinde üç akımın ön palana çıktığını ifade eder. Bunları İngiliz mandası isteyenler, Amerikan mandası isteyenler ve bölgesel olarak kurtuluş isteyenler olarak belirtmiştir. İnan, aydınlarında halk ve İstanbul hükümeti gibi zaaf içinde olduğunu ifade etmiştir.(İnan,1973:53). Bu, bir anlamda aydın olarak halka öncülük etmesini beklediği kişilerin kendilerini ve kaderlerini padişaha ve itilaf devletlerine bağlamalarından kaynaklı bir öfkeyi yansıtmaktadır. Ancak İnan, yazısının hemen ardından Mustafa Kemal'in 22 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'daki hükümet merkezine çektiği telgraftan bir bölümü koyar: "Millet birlik (yekvücut) olup, hakimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur". Bu telgrafta Mustafa Kemal'in beyanı ile İnan'ın Anadolu'da halkın zaaf içinde olduğunu ifade etmesi arasında açık bir çelişki olduğu söylenebilir. Fakat bir diğer bakış açısından dönemin entelektüel bağlamında "millet ve halk" iki farklı kategori olarak düşünüldüğünde, bu bir çelişki gibi görülmemektedir(Daldal,2022)

İnan, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat teşebbüsleri ile Kemalist hareketin yaptığı yenilikleri ıslahat ve inkılap farkı olarak değerlendirir. Tutucu güçlerin tarihin her safhasında var olduğunu ancak savaşlar ve devlet mekanizmasındaki ciddi sorunlar sonucu kuvvetli bir tesir haline geldiklerini belirtir. Bu durum Türklere medeni vasıflarını kaybettirmiştir. Bu kayıp vasıfları yeniden ve çağın icaplarına göre elde etmek için ise Mustafa Kemal'in "Halkı yeni fikirlerle eğitmek ve öğrenim durumunu yükseltmek lazımdır ki aydın kişilerin bu isteklerini benimseyebilsinler" sözünü reçete olarak sunar. Bu yazın, İnan'ın topluma yönelik tasavvurunu açığa vuran belli başlı öğeleri içerisinde barındırmaktadır. Öncelikle Türkler zaten yüceydi birileri ve birtakım sebeplerle karanlıkta kalıp körlüğe mahkum edildiler. Bu körlük Avrupa'nın zannettiği gibi tabii bir hal değil, iç ve dış gailelerle her ulusun yaşayabileceği iniş ve çıkışların bir evresidir. Bu evreden çıkış, aydınların zihinlerini parlatacak kuvvetli bir ateş olan tarih ve ulus bilinci ile başlayarak topluma yayılacaktır. İnan, Mustafa Kemal'in kültür konusundaki şu sözlerinin üzerinde önemle durmuştur(İnan,1973:99-102).

"Kültür bir milletin bütün tarihi seyrini gösteren bir harekettir. Bugün yaşayan milletler varlıklarını ispat ve devam ettirmek için çalışırlar, fakat onların dayanacağı bir esas, kökünü kendisinden alacağı bir kültürleri bulunmazsa, temel sağlam olmaz. Onun içindir ki tarihlerinde kültür izi bırakmayan milletlerin en nihayetinde yalnız adları kalmıştır. Türk milleti beş altı yüz sene önce kültürlerinin bir safhasına dayanarak geniş bölgeleri feth etme fırsatını bulmuştu. Ancak, bu yalnız askerlik kudretiyle değil, milletin yüksek kabiliyetiyle ve maddi delilleri elimizde bulunan kültürleri ile olmuştur."

Tarih'e dair görüşlerinin bir diğer noktası ise müzelere yönelik tavrıdır. İnan tavrını, Mustafa Kemal'in Ayasofya Camii'ni müze yapmasının nedenini yine onun ağzından yaptığı bir alıntıda şöyle ifade eder: ''Müze olarak sanat tarihçilerinin tetkikine açılacak ve bu suretle turistleri cezp edecek bu binanın mimari ömrünün uzun olmasının Mimar Koca Sinan'a borçlu olunduğu cihana tanıtılacak, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin sanata değer verdiği medeni aleme bu vesile ile gösterilecektir''. Bu ifadelerde Türklüğün tarihi-medeni vasfını dünyaya gösterecek her türlü projeyi yürürlüğe sokmakta duraksamayan ve ulusun modernliğe meyyal temsilini, kültür cephesinin itibarı olarak gören bir zihin dünyasının izleri görülür.Mimar Sinan'ın mimar olarak yeteneklerinin çağdaş dünyaya hitap ettiği düşünülmüş, ama bunu görmek için çağdaş dünyayı oraya çekecek müşterek bir eserin mevcudiyeti de önemli görülmüştür. Bu fikir, arkeoloji çalışmaları sırasında edinilen deneyimlerden çıkarılmış olabilir. Nitekim, Türkiye'deki arkeoloji çalışmalarından elde edilen pek çok eser, tarihi evresine bakılmaksızın

genellikle aynı müzelerde sergilenmekteydi. Burada amaç, Türk tarihi ve Anadolu'da eser bırakmış medeniyetlerin tarihi birlikteliğini vurgulayarak bir "Türk hümanizma"sı olduğunu dünyaya göstermektir (İnan,1970:145). İnan'ın bu tavrını hem yazılarında hem de idari görevlerinde görmek mümkündür.

3.2.Kadınlara Dair

Afet İnan, Levent Herald'ın 15.08.1881 tarihli nüshasına dayanarak kadınların Beyazıt, Aksaray ve Şehzadebaşı bölgelerinde yalnız gezmelerinin kanunen yasak olduğunu belirtir. Aynı dönemin ceza kanununda bir kadının bir erkekle konuşmak istemesinin erkek tarafından şikayete konu edilebileceğini dile getirir. Öte yandan bu kuralların fiilen uygulamasına çok önem verilmediğini de belirtir. Afet İnan, ülkesinin kadınlarının niçin böyle bir pozisyonda olduğunu tarihsel olarak açıklama gayretindedir. Osmanlı Devleti'nin genişlemesi kadının sosyal pozisyonunda da değişime yol açmış, imparatorluk kültürü Pers ve Bizans kurumlarını saraya ve toplum hayatına sokmuştur. Harem, bu anlamda Pers-Bizans medeniyetlerine ait bir kurum olarak Osmanlılarca miras alınmıştır. İnan, bu kurumun eski Türk geleneklerinde olmadığını ifade eder. Taşra kadını ise tamamen üretim ilişkileri içerisinde tasvir edilmiştir. Taşra kadınları "yaşmak" adı verilen kentli kadınların örtüsüne sahip değillerdi, onlar sürekli erkeklerle beraber sosyo-ekonomik yapıda yer edinmişlerdi İnan'a göre. İnan, kadının modernleşme süreci ile beraber öncelikle eğitilmesinin gerekli olduğu fikrinin toplumsal hayatta kadının yer alması için bir fırsat doğurduğunu dile getirir. Bu fırsat, harf inkılabı ve yeni tarz eğitim için öğretmen yetiştirilmesi amacı ile bir arada düşünüldüğünde Türk kadını için pozitif etkilerde bulunmuştur. Kadının eğitim ile başlayan toplumsal görünürlüğü onu, yeni harflerin öğretilmesinde istekli öğretmenler olarak kullanmak isteyen Kemalistler için de bir müttefik haline getirmiştir(İnan,1963:12-26).

Unesco tarafından basılan bir başka eserinde ise İnan, Hitit medeniyeti ve Türk kadının tarihsel serüveni arasında köprü kurmuştur. Ona göre insanlığın Anadolu'da yerleşik hayata geçmesi tarımladır. Erkekler ava giderken kadınlar meyve topluyorlardı ve toplanan meyvelerin çekirdeklerinden tarım ortaya çıkmıştır(İnan,1962:11-12). Kadın tarımın ortaya çıkmasındaki fonksiyonu ile Anadolu'da medeniyetin ilk adımlarını atmıştır. Çünkü İnan'ın tasavvurunda medeniyet, tarımsal iş bölümü ile başlamıştır. Neolitik Çağa dayanan her türlü faaliyet bugünkü insanlığın yapıtaşıdır. İslamiyet öncesi evrede, Türk kadınının tıpkı İskitlerde olduğu gibi savaş işlerinde bile görev aldığı, Anadolu'da anlatıla gelen "Amazon Kadını" efsanesinin İskitlere dayandığını öne sürer. İslamiyet öncesine yönelik bu vurgu, "evrenselci" bir anlayışa işaret eder. Bu evrenselcilik, milletler arası iş bölümü şeklinde somutlaşır. Bu iş bölümünde Türkleri "büyük uluslar" ligine taşımak ise onun birim-fikirlerinden biridir. Ancak yazılı kanıtların olmayışı yüzünden kadının sadece Orhun Abidelerinde belirtildiği şekilde tarih disiplini açısından ele alınabileceğini ifade etmiştir. Orhun Abidelerinde, Oğuz prenseslerinin siyasal ve sosyal fonksiyonlarına atıfta bulunan güzellemelere dikkat çekmektedir. Mesela, emirnamelerin sadece ''Hakan emreder'' şeklinde değil de ''Hakan ve Hatun emreder'' şeklinde başlarsa geçerli olabileceğini ifade eder. Harem'in İslam'ın özünde olmadığını ve İslam'ın ilk yıllarında yerleşen ve Türklerinde İslam'ı öğrendiği Arap ve Fars topluluklardan kaynaklandığını öne sürer. İnan bu kitabında kadın hakkındaki hadislerden örnekler vermeyi de ihmal etmemiştir(İnan,1962:18-21).

Cumhuriyet ile birlikte kadına verilen değerin arttığını ifade eden İnan, Lozan Muahedesi öncesinde seçim kanunda bir değişiklik önerisi verildiğini ifade eder. Bu yasa teklifi Tunalı Hilmi Bey tarafından seçim bölgelerinde 50.000 erkek kalmadığı için kadınlarında nüfus sayımına dahil edilmesi konusundadır. Ancak yoğun bir tepki ile karşılaşılmış ve tasarı geri çekilmek zorunda kalınmıştır. Bu durumu 1930 öncesinde kadınlığın siyasal durumu olarak anlatan İnan, Mustafa Kemal ve Tunalı Hilmi Bey gibi ulusçuların kadın haklarını terakki yolunda bir simge olarak kabul etmelerinin değerine değinmiştir. Araçsalcı olmakla beraber kadının siyasi hakları noktasında ulus inşası ile bir arada değerlendirilmesi hakların gelişimi için yükselen etkisi yapmıştır. Nitekim İnan'da ''milletin kadınlığı terakki derecesinin ölçüsüdür'' diyerek benzer görüşü paylaştığını ifade etmiştir(İnan,1970:12) Kadınlar ise siyasal süreçlerin başlangıçta tamamen dışındadır. Onlar da tıpkı köylüler gibi kendilerine sorulmadan tanımlanmışlardır. İnan, bu tarz bir ''devlet feminizmi''nin simge ismi olmuştur(Findley,2016:279).[1]

[1]1946'da parlamentodaki kadın vekillerin oranı Türkiye'de %4.5 İngiltere'de ise %4.7'dir.

İnan, aydın Türk kadının vazifesi konusunda ise ‘’aydın Türk kadınlarına iki türlü vazife düşüyor: Biri kadın haklarını vazife karşılığı kullanmak, diğeri ise bunları bilmeyenlere öğretmek, telkinlerde bulunmaktır’’ demiştir. Kadının elde ettiği konumun Mustafa Kemal sayesinde mümkün olduğunu dile getiren İnan, öğretmenliği sırasında seçim işleri ile ilgili eğitim verdiği sırada bir ortaokul öğrencisinin kendisine kadınların oy verme hakkı yok diyerek seçim tatbikatında yer alan kadın öğrencinin yasal olarak seçilemeyeceğini öne sürmesi üzerine seçim yasası çıkana kadar ders vermek istemediğini Mustafa Kemal’e bildirmiştir. Bunun üzerine 1930 Belediye Kanunu’na eklenen bir madde ile kadınlara ilk kez siyasi alanda resmi bir konum açılmıştır. İnan, aydın Türk kadının, kendi kişisel hikayesindeki tarzda mücadele etmesi gerektiğini ve mücadelenin ilhamı olarak da Mustafa Kemal’in olduğunu pek çok kez tekrarlamaktadır(İnan,1970:84).

3.3.Yurttaş Bilgisi

1926, 1930 ve 1931 yılında yazılan üç yurttaşlık bilgisi kitabı arasındaki fark yurttaşlığın pedagojik yönünün yanında içeriğindeki değişimi de açıkça ortaya koymaktadır. 1926 yılında Muslihiddin Adil tarafından yazılan ve ilkokul 4.sınıflarda okutulan ‘’Cumhuriyet Çocuklarına Malumatı Vataniye’’ kitabında millet; ırk, dil, din ve kader birliği şeklinde tanımlanmıştır. Yurttaş ise daha çok iradi ve sözleşmeci bir çerçevede tanımlanmıştır(Üstel,2016:166). 1930 yılında Mehmet Emin Erişgil tarafından yazılan orta okul son sınıf ve lise birinci sınıf için Yurt Bilgisi kitabında ise ‘’Aynı maziye ve lisana malik olan ve aynı hissi besliyerek gaye ve menfaatleri müşterek olan insanların teşkil eyledikleri kütleye millet denir’’ ifade yer almaktadır. Ayrıca yine aynı kitapta ‘’ bir millet arasında ne kadar ihtilaf olursa olsun hepsini birleştiren müşterek rabıtalar vardır’’ denilmiştir(Erişgil,1930:15). Afet İnan tarafından 1931’de yazılan Vatandaş İçin Medeni Bilgiler kitabında ise ‘’Millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir’’ denildikten sonra Türk milletinin oluşumunda etkili olan faktörler şöyle sayılmaktadır; siyasi birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk birliği, tarihi yakınlık ve ahlaki yakınlık. İnan ardından bu kriterlerinin hepsinin birden milleti oluşturmadığını ancak Türk milletinde hepsinin birden mevcut olduğunu ifade eder(İnan,1931:8-13). Her üç yurt bilgisi kitabında da milleti oluşturan öğeler arasında net bir birliktelik yoktur. Buna dayanarak net bir millet tanımının vücuda getirilemediği de söylenebilir. Ancak Muslihiddin Adil ve İnan’ın kitaplarında milletdaş ve vatandaş ayrımına çıkan tanımlamalardan söz edilebilir. Erişgil’in tanımı ise daha çok sözleşmeci bir tutumun ürünü olarak kabul edilebilir. 1939 tarihli Tevfik Tarık Danışman tarafından Polis Okulu öğrencileri için yayınlanan bir ders kitabında ise ‘’beyin kafatası içindedir. Onun biçimi ile ilgilidir. Geniş kafalı olanların dimağı, beyni daha geniş olur ve daha akıllı ve zeki olurlar. Türk ırkı brakisefaldir’’ der. Aynı yazar 1939 yılında ilkokul 4.sınıflar için yazdığı Yurt Bilgisi kitabında da ‘’Türk yurdu üzerinde yaşayan, Türk diliyle konuşan ve Türk kanını taşıyan insanların birliğine Türk milleti denir’’ şeklinde bir millet tanımı yapmıştır. Danışman, Yurt Bilgisi kitaplarını yazma amacı olarak Afet İnan’ın Yurt Bilgisi kitabının yetersiz olduğunu söylemiştir. Bu, Türk Tarih Tezi’nin operasyon halinde olduğu evrenin bir yansımasıdır(Üstel,2016:169). 1926’lardan 1939’a giden süreçte ırk ve kan teması yurttaşlığın kapsamını tanımlamada her zaman yer etmiştir. İnan, 1963’teki başka bir yazısında ise ‘’Millet dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi içtimai heyettir’’ der. 1963’e gelindiğinde millet tanımında ırk ve soya dayalı bir tondan ayrıldığı görülmektedir(İnan,1970:117).

İnan, millettaş ve vatandaş arasında ayrım yaptığı pasajlardan birinde şöyle der(İnan,1931:16):

“*Bu günkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler(deri üzerine dağlama yapma); birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden başka bir tesir hasıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar… İçimizdeki Hıristiyan ve Musevi vatandaşlar kaderlerini Türk milletine vicdani arzular ile bağladıklarında bunlara yabancı olarak bakılamaz”.*

Burada Türk vatandaşlığı, de facto olarak üç kısma ayrılmıştır. Her kısım tıpkı bir soğanın birbirini örten kabukları gibi merkezden dışa doğru farklılaşmaktadır. Millettaş etnik ya da etno-kültürel ve dinsel olarak Türk Müslüman unsuru ifade etmekte, vatandaş etno-kültürel olarak Türk olmayan ancak savaştan geriye kalan Müslümanları ifade etmekte ve üçüncü kategori ise hem Türk hem de Müslüman olmayan ancak devlet idaresini tanıyan unsurları ifade etmektedir denilebilir. Ayrıca

Kemalizmin Türk milleti tanımlarında birbiri içine geçmiş ve yer yer içlerinden birisinin öne çıktığı üç tanım olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki toprağa dayalı olarak yapılan 1924 Anayasasındaki tanım; ikincisi Osmanlı mirasına dayanan dini tanım ve üçüncüsü açıkça etnik olan tanım(Çağaptay,2002:76).[1] Nitekim bu tanımların her biri kendi perspektifine ve epistemolojisine bağlı olarak pragmatistçe dolaşıma sokulabilmiştir.

Sonuç

Afet İnan'ın düşünce dünyası ve politik konumu yaşadığı zaman ve mekandan bağımsız şekilde ele alınamaz. Düşüncelerinin gelişimi ve değişimi, hem siyasi olaylarla hem de entelektüel bağlam ile iç içe olmuştur. Öte yandan tamamen zaman ve mekan tarafından belirlenen bir düşünce dünyasından bahsetmekte pek mümkün değildir. Genel olarak Kemalist projenin önemli bir figürü, misyoner ve görevli bir tarihçi, ''devlet feminizminin'' önde gelen savunucusudur denilebilir. Öte yandan Edward Said'in oryantalizme yönelik eleştirisi göz önüne alındığında(Said,2014) İnan'ın düşünceleri arasında kadın konusuna yaklaşımında oryantalist ton ağır basmaktadır. Tarih ve yurttaşlık konusundaki eserlerde ise oryantalist tavır yerini oksidentalist bakış açısına bırakmaktadır. Ancak bu bakış açısı oksidentalizmin farklı biçimleri(Bruma ve Margalit,2004) ve tanımları arasında belirli bir salınım halindedir. İnan'ın tarih anlayışında Batı metot ve kavramlarını kullanmak bilimselliğe, bilimsellikte ilerlemeye, ilerleme de modern ulus devletin inşasına işaret ettiği ölçüde oryantalizmin epistemolojik türünü benimsediği söylenebilir. Diğer taraftan tarih anlatısının içeriğinde belirli bir amaca sahiptir. Öncelikle, Türkler hakkındaki yanlış bilgileri düzeltme çabası onu güdüler. Ancak bunu yaparken metodolojik olarak bilimsel kriterler benimseme çabasındadır. Bu amaçla dönemin pek çok tarihçisi gibi o da, pozitivist bilimsel yaklaşıma önem vermektedir. Türklere yüklenen ikincillik yakıştırmasını, kendi zamanının en birincil-moda yaklaşımı ile çürütme çabası onu, antropolojiye yöneltmiştir. Kemalistlerin Türk ve Dünya tarihini Batı'da bilimselliği ve nesnelliği kuşku götürmez(!) disiplinlerle açıklama gayretine yönelmesi, uluslaşma ve modernleşmenin aynı potaya sokulmasına imkan vermiştir. Bu durum, Batı biliminden şüphe duyulmadığı anlamında değil ama bir kültür cephesi olarak tarihin kavrandığı anlamında ve bu cephenin yegane silahının tarihin o anında Batı bilimi olduğu anlamında düşünülmüştür. İnan bu cephenin önde gelen neferlerindendi. O, tarih kavrayışındaki epistemoloji bakımından ırkların eşitliğine bağlı bir antropoloji ve arkeoloji okuluna mensuptu. Ancak anlatının dozu ve içeriği, abartılı bir coşkuya ve aceleciğe kurban gitmiştir. Bu anlamda oryantalist olduğu söylenemez. Görevli oluşu ve maksadı belli bir tarih anlayışı ile hareket etmesi ise oksidentalist eğilimlerini yer yer su üstüne çıkartır. Geç uluslaşmanın özellikleri ile jeopolitiğin hususiyetini bir arada barındıran Kemalist proje, en başından beri eşit ulus olma söylemini benimsemiştir. Bunu Batı karşısında olmadan ama kendi tarihinin çerçevesini genişleterek yapmıştır. İnan, hem geç uluslaşmanın bir tezahürü olarak Batı'nın iki yüzlüğüne hem de Batı gibi olmanın zorunluluğuna inanıyordu. Ancak reel politiğe göre Batı'nın kökleri Doğu'da olabiliyor ya da bu konu bir süreliğine göremezden gelinerek Batı değerleri reformların meşruiyetini sağlamada araçsallaştırılıyordu. Bu anlamda da oryantalist ve oksidentalist kategorilerine bütünüyle girmeyen İnan, özellikle tarih alanında ontolojik anlamda oksidentalist, epistemolojik anlamda oryantalist olarak sınıflandırılabilir. Yurttaşlık konusunda, kültür kampında oksidentalist ve siyasal kampta oryantalisttir.

KAYNAKÇA

Ahmad, F. (2011). Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler. Ed: Reşat Kasaba. Modern Türkiye Tarihi 1839-2010 Cilt 4. 2.Baskı. (Çev:Zuhal Bilgin). İstanbul: Kitap Yayınevi

Elms, A. C., & Song, A. V. (2005). Alive and Kicking: The Problematics of Political Psychobiography.. Ed:William Todd Schultz, Handbook of Psychobiography (2005) Oxford Press, 301-310

[1]Ayrıca Misak-ı Milli'de ve Mustafa Kemal'in Sakarya Savaşı öncesi beyanatlarında ''Türk''ün ''anasır-ı İslam'' olduğu yönündeki tanımlamalarının olduğu söylenebilir. Bu konu ile alakalı Sakarya Savaşı'nı bir dönüm noktası olarak alan bir eser için bkz: Ahmad, Feroz (2006) Bir Kimlik Peşinde Türkiye. (Çev:Sedat Cem Karadeli). 1.Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 111-115

Anderson, B. (1995). Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması,(Çev. İskender Savaşır). *İstanbul*: *Metis Yayınları,*

Aristo (2018) Politika. (Çev: Özgüç Orhan). 1.Baskı. İstanbul: Pinhan Yayınları

Aslan, S. (2007). "Citizen, speak Turkish!": a nation in the making. *Nationalism and Ethnic Politics*, *13*(2), 245-272.

Aytürk, İ. (2022)Erken Cumhuriyet'te Modernleşme, Laiklik ve Milliyetçilik: Mete Tunçay'ın Tek-Parti'sinin Kırk Yıl Gecikmiş Eleştirisi. Der: İlker Aytürk-Berk Esen. Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Barnard, A. (2021). *History and theory in anthropology*. Cambridge University Press.

Berktay, H. (1983). Tarih Çalışmaları. *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, *9*, 2456-2478.

Bora, T. (2006). *Medeniyet kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar*. İletişim Yayınları.

Buruma, I., & Margalit, A. (2005). *Occidentalism: The West in the eyes of its enemies*. Penguin.

Copeaux, E. (1998). *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993). Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentizine*, 1931-1993.

Çağaptay, S. (2002). Reconfiguring the Turkish Nation in the 1930s. *Nationalism and Ethnic Politics*, *8*(2), 67-82.

Dumont, P. (2019). The origins of Kemalist ideology. Ed:Jacob M. Landau. Atatürk and Modernization of Turkey (1984) 1.Baskı. Colarado: Westview Pres

Eldem, E. (2021) "Mustafa Kemal'in Kara Tahtası", Mitler, Gerçekler ve Yöntem. İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Emmanuel, Szurek, The Man Sick of Europe: A Transnatıonal Hıstory of Kemalıst Scıence, (Ed: Szurek, E., Giorni, F., & Clayer, N.) (2018). *Kemalism: transnational politics in the post Ottoman world*. Bloomsbury Publishing,

Erimtan, Can (2008) ''Hittites, Ottomans and Turks: Ağaoğlu Ahmed Bey and the Kemalist Construction of Turkish Nationhood in Anatolia''.Anatolian Studies. (58)

Erişgil, Mehmet Emin (1930) Yurt Bilgisi. Baskı Yok. İstanbul: Devlet Matbaası

Behar, B. E. (1996). İktidar ve tarih. *Afa Yayınları, İstanbul*.

Gökalp, Ziya, (2014).Türkçülüğün Esasları, Ötüken Yayıncılık.

Göral, Özgür Selvi (2009) ''Afet İnan'' Ed: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 2: Kemalizm 6.Baskı. (2009) İstanbul: İletişim Yayınları.

Afet İnan'ın Eserleri

(1962) The Emancipation of Turkish Woman. 1.Baskı. Amsterdam: Unesco,

(1936). *Güneş-dil teorisi üzerine der notları*. Devlet Basımervi..

(1931) Vatandaş İçin Medeni Bilgiler Yurt Bilgisi Notlarından. İstanbul: Devlet Matbaası

(1932) ''Orta Kurun Tarihine Umumi Bir Bakış''. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti. Birinci Türk Tarih Kongresi 02-11 Temmuz 1932. Ankara: TTK Yayınevi.

(1937)''Türk-Osmanlı Tarihinin Karakteristik Noktalarına Bir Bakış Türk Tarih Kurumu.

(1947) Türkiye Halkının Antropolojik Karakteri ve Türkiye Tarihi Türk Irkının Vatanı Anadolu

(1963) ''Atatürk & Emancipation of Women'' . The Unesco Courier

(1970) Tarih'ten Bugün. Türkiye İş Bankası Yayınları.

(1973) Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi. Ankara: Baskı Yok. Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 53

(1989) **Atatürk'ten Mektuplar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları..

(1937) Bir Türk Amirali: 16. Asrın Büyük Geografı Piri Reis'' . Belleten (1) 2.

(2005) ''Afet İnan'' (Der. Arı İnan). 1.Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.

(1971) Türk Tarih Kurumu 40 Yaşında", *Belleten,* Cilt:XXXv.

Kansu, Ş.A. (1940). Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi. İstanbul: Maarif Matbaası.

Lovejoy, A. O., ve Stanlis, P. J. (2017). *The great chain of being: A study of the history of an idea*. Routledge.

McCarthy, Thomas (2009) Race, Empire, and the Idea of Human Development 1.Baskı. Cambridge: Cambridge Univesity Press

Meşe, İ. (2012). İki kurgusal metin olarak otobiyografi ve tarih: Afet İnan örneği. *Fe Dergi, 4*(1), 27-41.

Mithat Cemal, Kuntay, (2008) Üç İstanbul. Oğlak Yayıncılık. 1.Baskı.

Hopkins, N. S. (2015). Mohamed Galal (1906–1943): A Pioneering Egyptian Anthropologist. In *After Orientalism* (pp. 175-187). Brill.

Pittard, Eugene (1927) Race and History An Ethnological Introduction to History . 2.Baskı. (Çev: V.C.C. Collum). London.

R. Mesut, O. Taskinalp, C. Algunes (2005) Comparison of the Anthropologial Studies of Metodi Popov in Bulgaria and

Afet Inan in Turkey *Acta morphologica et anthropologica, 10.Sayı.*

Said, Edward (2014) Şarkiyatçılık. 8.Baskı. (Çev: Berna Ünler). İstanbul: Metis Yayınları,

Skinner, Quentin (1969) Meaning and Understanding in History of İdeas, History and Theory (8)1.

Steirnhell, Zeev (1986) Neither Right nor Left Fascist Ideology in France 1.Baskı. (Çev: David Maisel) New Jersey: Princeton University Press

Tanyeri-Erdemir, Tuğba (2006) Archaeology as a Source of National Pride in the Early Turkish Republic'' Journal of Field Archaeology. (31) 4.

Toprak, Zafer (2015) Darwin'den Dersime Cumhuriyet ve Antropoloji. 3.Baskı. İstanbul: Doğan Kitap.

Triggeri G. Bruce, (2007) A History of Archaeological Thought. 2.Baskı. Cambridge: Cambridge University Press.

Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (1930) Türk Tarihinin Ana Hatları. İstanbul: Devlet Matbaası.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A-IV-6, D-54-F-84 ve A-IV-6, D-54-F-84-1

Uslu, Ateş (2017) Siyasal Düşünceler Tarihine Giriş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Üstel, Füsun (2016) ''Makbul Vatandaş''ın Peşinde II.Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi. 7.Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları,

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Sodom ve Gomore, İstanbul: İletişim, 2014.

Zürcher, Erik Jan (2012) Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. 27.Baskı. (Çev:Yasemin Saner) . İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, Erik Jan, (2002) "How Europeans adopted Anatolia and created Turkey". European Review, Vol. 13, No. 3.

Presentation ID / Sunum No= 12

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Türk Tarihindeki Son Şanlı Zafer: 8 Kasım 2020 Şuşa

Doç. Dr. Beşir Mustafayev[1]

[1] Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi
besirmustafa@gmail.com
ORCİD: 0000-0002-3235-2874

Özet

Türk tarihçiliğinin en çok rağbet edilen konularının başında kazandığı zaferler gelmektedir. Şanlı Türk ve Türk İslam tarihine altın harflerle kazılan Hun taarruzları, Göktürklerin, Oğuzların, Uygurların bağımsızlık mücadeleleri, Malazgirt, Otlukbeli, Mohaç, Çanakkale, Kûtü'l-Amâre, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarışı, Sakarya, Büyük taarruz, 30 Ağustos, Kıbrıs gibi pek çok zaferler vardır. Azerbaycan Türk Cumhuriyeti tarih boyunca yaşanan bu zaferlerin coğrafi olarak hep ortasında yer aldı. Çünkü Azerbaycan Türkistan'ın kapısıdır. Bu kapı doğudan batıya, batıdan doğuya Turan'a giden yoldur. Bu yolda pek çok savaşlar ve zaferler elde edildi. Zaferlerin en sonu 8 Kasım 2020 tarihinde İkinci Karabağ Savaşı sonunda Şuşa'da kazanıldı. Bir tarihi Türk yurdu olan Karabağ'ın kalbi ve medeniyet beşiği olan Şuşa yöresinin işgalden kurtarılması ve Azerbaycan askeri birliklerinin Hankendi şehrine yaklaşmasıyla savaşın kaderi değişti. 27 Eylül-10 Kasım 2020 tarihlerindeki 44 günlük Karabağ'daki antiterör operasyonu yaklaşık 30 yıldan beri diplomasi yolu ile çözülemeyen bir sorunun sonucudur. 10 Kasım 2020'de Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya yetkilileri tarafından imzalanan belge aslında bir barış olarak değil, taraflar arasında gerçekleşen sıcak çatışmanın sonlandırılması yönünde kabul edilen bir uzlaşı olarak kabul edilmelidir. Toplam 9 maddeden oluşan Ermenistan'ın teslimiyet belgesinin imzalanmasının hemen ardından sıcak çatışmaların durdurulması ile birlikte 5. maddeye dayalı olarak 5 yıllık Rus "barış gücü" 30 yıldan sonra Azerbaycan'a yeniden girdi. Azerbaycan açısından önemli bir zafer olarak görülen bu anlaşma ile 15 Kasım 2020'de Kelbecer, 20 Kasım 2020'de Ağdam, 1 Aralık 2020'de Laçın'ın Ermeniler tarafından boşaltılması ve göçmenlerin evlerine geri dönmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca bölgede Türk Silahlı Kuvvetlerinin varlığı Azerbaycan halkında sevinç ve geleceğe umudu artırmıştır. Sonuç olarak yaşanan bu tarihi süreçten sonra artık Azerbaycan'da "Yukarı Karabağ, Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti" adlı siyasi yer ve sorun yoktur. Türk'ün ezeli ve ebedi yurdu olan Karabağ coğrafi bölgesi vardır. Aslında bu geçmişte de böyleydi. Bu durum Şuşa zaferi sonrası bir kez daha tescillendi.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Azerbaycan, Karabağ, Şuşa, Zafer, Rus, Ermeni.

The Last Glorious Victory in Turkish History: 8 November 2020 Shusha

Abstract

There are victories in the top of the most popular topics of Turkish history. The Huns attacks, which were dug in gold letters into the glorious Turkish and Turkish Islamic history, the struggle for independence of the Gokturks, Oghuzs, Uyghurs, Malazgirt, There are many victories, such as Otlukbeli, Mohac, Canakkale, Kûtu'l-Amâre, the Liberation of the Caucasus Islamic Army of Baku, Sakarya, Grand offensive, August 30, Cyprus. The Turkish Republic of Azerbaijan has always been geographically in the middle of these victories throughout history. Because Azerbaijan is the gate of Turkistan. This gate is the way to Turan from east to west and from west to east. Many wars and victories were won on this road. The last of the victories was won in Shusha at the end of the Second Karabakh War on November 8, 2020. The fate of the war changed when Shusha the heart and cradle of civilization of Karabakh, a historic Turkish home, were rescued from the occupation and the Azerbaijan military troops approached Khankandi. The 44-day anti-terror operation in Karabakh from September 27 to November 10, 2020 has been the result of an unresolved problem through diplomacy for nearly 30 years. The document signed by Azerbaijan, Armenia and Russian officials on November 10, 2020 should be considered a concluding of the hot conflict between the parties, not as a peace. Following the signing of Armenia's surrender document, which consisted in total 9 substances, 5 with the cessation of hot clashes 5 years of Russian "peaceful force" based on the article, after 30 years they again re-entered Azerbaijan. With this agreement, which was seen as an important victory for Azerbaijan, it was decided to evacuate Kalbajar on November 15, 2020, Aghdam on November 20, 2020, and Lachin on December 1, 2020, and return the immigrants to their homes. In addition, the presence of the Turkish Armed Forces in the region has increased the joy and hope for the future in the Azerbaijani people. As a result, after this historical process, there is no longer has a political place and problem called "Upper Karabakh, Nagorno-Karabakh Mukhtar Province" in Azerbaijan. There is the geographical region of Karabakh, which is the ancient and eternal homeland of Turks. In fact, this was the case in the past. This situation was confirmed once again after the victory of Shusha.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Victory, Russian, Armenian.

Bölgenin Coğrafi ve Tarihi Seyri

Karabağ toprakları, Azerbaycan'ın güney ve kuzey olmak üzere yaklaşık 18 bin km²'lik bölgesinin adıdır. Dolayısıyla Kafkas'ın hâkim bir noktasında, yine bugünkü Ermenistan (Batı Azerbaycan) ve İran'ı (Güney Azerbaycan) kontrol edebilecek bir konumdadır. Karabağ ise bu bölgenin içinde 4 bin 392 km² alanı teşkil etmektedir. Toprak olarak Kuzey Azerbaycan'ın %5'ne sahiptir.

Karabağ tarihçisi Mirze Camal Cavanşir Karabağî'ye göre, Karabağ'ın coğrafi konumu şöyle idi: Güneyde Hudaferin köprüsünden Sınık köprüye kadar Araz nehridir. Günümüzde (Sınık köprü) Kazak, Şemseddin ve Demirçi Hasanlı cemaati arasındadır. Rus işgaliyle Krasnıy most (Kırmızı köprü) adı verilmiştir. Doğuda Kura nehridir ki Cavat köyünde Aras (Araz) nehriyle birleşerek Hazar'a dökülür. Kuzeyinde Gence'ye sınırı Kura (Kür) nehrine kadar Kopan nehridir. Batıda Küşnek, Salvartı ve Erekli adlanan yüksek Karabağ dağlarıdır (Mustafayev, 2021, s. vii).

M.Ö. ve miladi başlarında Türk göçlerinin bölgeye gelmesiyle Türklerin Kafkas'daki en önemli yerleşim alanlarından biri olan Azerbaycan'ın göçebeler için en verimli bölgesi Karabağ olmuştur. Buraya yerleşen ilk Türk kavmi Sakalar ve Kimmerler olduğu bilinmektedir (Togan, 1981, s. 33). Herodot Tarihi, M.Ö. VII. yüzyılda Sakaların Kafkasya üzerinden Kimmerleri kovalayarak Anadolu'ya hâkim olduğunu, Mısır üzerine de yürüdüğünü, Filistin'deyken Mısır Kralı Psammetikos'un armağanlar sunup yalvarması üzerine daha ileri gitmediğini bildirir. Ayrıca Anadolu'nun Saka hâkimiyetinde kaldığını fakat büyük çoğunluğunun Medlere ve Perslere konuk olduğu bir gece sarhoş edilerek boğazlandığını yazar (Herodotos, 1983, s. 205-206).

Bizim kanaatimize göre Heredot'un bahsettiği Sakalar, Oğuz Han'ın ordusu idi. Türk mitolojisine göre de Karabağ'a *"kara"* adını veren Oğuz Han'dır. Buradaki kara-siyah, büyük veya kalın

anlamındadır. Karabağ'ın anlamı *"büyük bağ"* manasındadır. Öte yandan kara sözü Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtları başta olmak üzere diğer eski Türk kaynaklarında toprak, yer, deniz, fakir, kuzey vb. olarak geçer. Oğuz Han, Karakurum'dan ordusuyla yola çıkarak, batı'ya yürüdü, İdil nehrini geçtikten sonra Kafkas'ı denetim altına alarak bugün Ağrı (Argu) denilen Alatağ'da ve Karabağ'da yayladı.

Yine Saka boylarından biri olan Varsaklar veya Arsaklar Karabağ'ın tamamına hâkim olarak uzun yıllar burada iskân etmiştir. Osmanlı vakanüvislerinden Aşıkpaşazade, Varsak adını hem boy hem de coğrafya ismi olarak kullanmıştır (Seyyidov, 1954, s. 180-185). Varsak adında Türkler arasında bir boyun varlığını kanıtlayan birçok bilgi bulunmaktadır. Ancak, Varsak'la Arsak adının aynı olup olmadığı biraz tartışmalıdır. Bazı tarihçiler Varsak boyunun Türk olduğunu, Saka asıllı Arsakları da Türk kabul etmektedirler. Ermeni (Hay) kaynaklarında bu ada ilk kez V. yüzyılda yaşamış M. Horenli'nin eserinde rastlanmaktadır (Horenli vd., 1940). Horenli, bu kelimeyi "şarkıcı" anlamında kullanmıştır. Anlaşılan, Arsak ve Varsak sözleri köken itibariyle aynı olup, ama çeşitli anlamlar taşımaktadır. Ona göre, Varsak boy adı, melodi veya müzik (Varsağı biçiminde) çeşidi, şarkıcı, coğrafi mekân ve bir boya ait simge anlamlarına gelmektedir. (Seyyidov, 1954, s. 180-182). Öte taraftan Ermenilerin bugün iddia ettikleri Artsak adında tarihte bir Ermeni unsuru ve devleti olmamıştır

Sakalardan sonra Partlar, Albanlar ve Hazarlar bölgeye yerleşmişlerdir. İslam'ın kabulüyle Arran eyaletinin bir bölgesi olarak bilinmektedir. XI. yüzyılın ortalarında bölgeye tekrar Oğuzlar gelmiştir. Selçuklular'ın ardından da Azerbaycan Atabeyleri'nin hâkimiyetine geçmiştir. Moğol faaliyetleri sırasında önce Moğol emirlerinin, daha sonra İlhanlı hanlarının ve Timur emirlerinin en önemli karargâh merkezi idi. Türkmen devletleri döneminde önce Karakoyunlu, ardından da Akkoyunlu devletlerinin idaresine geçmiştir. Safeviler döneminde Gence Beylerbeyliği'nin bir vilayeti olarak yine Türklerin kontrolünde bulunmuştur. İster Kafkasya coğrafyasındaki Türkler olsun isterse de biri İran, diğeri kuzeyden İdil ırmağı yoluyla bu coğrafyaya gelen ve devlet kuran Türk kavim ve boylarının, bugünkü Kafkasya Türklüğünün oluşmasında kuşkusuz büyük bir rolü olmuştur. Bunu onların yer adlarında, toplum hayatında, dil, edebiyat ve kültürlerinde görmek mümkündür. Tarih içinde bugüne kadar Kafkasya sınırları içinde varlıklarını koruyan Türk boylarından biri de Azerbaycan Oğuz Türkleridir (Barthold, 2008, s. 158-159).

Karabağ, 1555'te Amasya antlaşması ile Osmanlı'ya katılmış; 1735 yılında Gence antlaşmasıyla İran'a (Azerbaycan hâkimiyetine) bırakılmıştır. Bölge 1736'da Nadir Şah'ın egemenliğine geçer. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra merkezi otorite zayıflayınca hanlıklar kurulmaya başlanmıştır. 1800'lü yılların başında Rusların Azerbaycan'ı işgaliyle 1806'da Rus idaresi altına girdi. Bölgede 1822 yılına kadar varlığını sürdüren hanlıklardan birisi de Karabağ Hanlığı'dır. Bir diğer hanlık ise Revan (İrevan) Hanlığıdır. Karabağ Hanlığı'nın bir Türk bölgesi olarak Rusya tarafından ilhakına ilişkin temel belge niteliğinde olan, 1805 yılında Karabağ Hanı İbrahim Han ile Rus komutanı P. D. Sisianov arasında imzalanmış Kürekçay antlaşmasıdır. İbrahim Han'ın Ruslar tarafından katledilmesinden sonra 1806 tarihli imparatorluk kararnamesi ile Mehdi Kulu Ağa Karabağ'ın yeni hanı olarak belirlendi. Bu durum bölgenin etnik yapısı ve kimliği ile ilgili sorulara cevap bulunması açısından önemli olmuştur. Karabağ Hanlığı, özellikle XIX. yüzyıldan bu yana Rusya'nın sahadaki siyasetiyle, Türklük ve İslami unsurlardan arındırılmıştır. Sistemli olarak Ermeniler bölgeye göç ettirilmiştir. Sonradan bölgeye yerleşen Ermeniler de yerleştikleri coğrafyada bulunan Türk-Müslüman kimlikleri yok etme uğraşı içerisine girmiş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurma yolunda temeller atılmıştır.

Öte yandan Mirze Yusuf Qarabaği'nin "Tarix-i Safi-Qarabağnameler" adlı eseri, Karabağ'ın tarihi, coğrafi, etnografik ve onomastik bilgilerin yanı sıra, XIX. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar zengin abideleri içeren bilgi ve belgeler, konumuz ve günümüz için önem arz etmektedir. Eserde ayrıca Türkmençay mukavelesinden (1828) sonra Şuşa'da baş veren siyasi, kültürel ve sosyal hadiseler yer almaktadır (Qarabaği, 1991, s. 3-4).

Rusya ile İran (Türkler) arasındaki gerçekleşen savaş sonrasında 1813'te Gülistan, 1828'de imzalanan Türkmençay antlaşmalarıyla Aras nehrinin kuzeyinde kalan bölgeler Rusya'nın kontrol sahasına girmiştir. Rusya bu ve diğer hanlıkları zamanla ilhak etmiştir. 1829 Edirne antlaşmasından sonra bölgede söz sahibi olan Ruslar, Osmanlı Ermenilerini, Türkmençay antlaşmasından sonra da İran Ermenilerini Kafkaslara getirerek, Karabağ'a yerleştirmiştir. 1828 yılında İran'dan Kafkas ötesine 8 bin 249 Ermeni ailesi, yani 41 bin 524 Ermeni nüfusu göç ettirildi. 1829-1830 yılları arasında Rus yönetimi

yine İran'dan yaklaşık 40 bin, Osmanlı'dan da 84 bin Ermeni tebaasını Kafkas ötesine, özelliklede Kuzey Azerbaycan'da iskân ettirdi (Mustafayev, 2021, s. ix).

Rus yönetimi döneminde de Karabağ Azerbaycan'ın bir parçası kabul edilmekteydi. Bugünkü Ermenistan'da hüküm süren İrevan Türk Hanlığıyla birlikte nüfusunun tamamına yakını Türklerden oluşmaktaydı. 1890'da toplam olarak bölgeye 1 milyon civarında Ermeni getirilmiştir. Rus Çarı Birinci Nikola bu göçmenlerin yoğun olarak bulundukları İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarına yerleştirdi. Böylece bir Ermeni tampon bölgesi oluşturdu. Bu durumun ardından iki toplum arasında dinî ve milli konular başta olmak üzere pek çok alandaki farklılıklar, Rusların Kafkasları işgali sonrası Müslüman-Ermeni çatışmalarına sebep oldu. Ruslar Kafkas'ı ele geçirdikten sonra bu bölgenin idaresini kolaylaştıracağı düşüncesiyle anlaşıldığı üzere sürekli Ermeni nüfusunun artırılması politikasını benimsemiştir. Oysa Sovyetlere kadar Kafkaslarda hiçbir zaman Ermeni devleti ve Ermeni nüfusunun ağırlığı olmamıştı. İzlenen bu politikalarla kısa sürede gerek Karabağ'ın gerekse de Türkiye sınırındaki Nahçıvan ve İrevan hanlıklarının nüfus yapısı alt üst edildi. Böylece yürütülen bu politika Karabağ ihtilafının ilk aşamasını oluşturmaktadır.

Sovyetler kurulunca Azerbaycan ile Ermenistan bu birliğe katıldı. Karabağ da 1923'te Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge statüsü kazandı. 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara kadar bölgenin hem nüfus yapısı hem yer adları hem de yönetim şekli sürekli bilinçli ve planlı bir şekilde değiştirildi (Mustafayev, 2021, s. iv-v). 1987-1988 Sovyetlerin son yıllarında Erivan ve Hankendi şehirlerinde yapılan organize mitinglerle Karabağ özerk bölgesinin Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a bağlanması istenmiştir. Mitinglerin ardından kurulun tamamına yakını Ermeni ve Ruslardan oluşan bölgenin yüksek sovyeti, Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a bağlandığını duyurmuştur. Ermenilere göre bu karar ile birlikte Karabağ problemi sona ermiştir. Ermeniler Sovyetlerin sonuna dek sadece Karabağ değil, Azerbaycan'a ait birçok toprakları Rusların desteğiyle kendi sınırları içine katmıştır. Türkleri göçe zorlayarak bu arazilere Ermenileri yerleştirmiştir. Aynı yıllarda Ermeni isyancılarının sebep oldukları Bakü yakınlığındaki sanayi kenti olan Sumgayıt olayları başlamıştır. Bu olayların ardından yaşanan Birinci Karabağ Savaşı ve Şuşa'nın işgali ihtilafın ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda söz konusu bölgedeki ihtilafın altında yatan nedenleri tespit edebilmek amacıyla, öncelikli olarak bölgenin coğrafi, tarihi ve demografik özellikleri üzerinde duruldu.

Şuşa'nın Stratejik Konumu ve Önemi

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Şuşa için "Küçük Azerbaycan" tabirini kullanmıştır. Bu yörede *"Karadağlı, Karakoyunlu, Karademirçili, Karapirimli, Karadolak, Karabulak, Karalar, Karapapaklı, Karahanlı, Karacalu, Karabeyli, Karabayramlı, Karavelili, Karaçınar"* gibi boy ve yer adlarının çokluğu dikkat çekmektedir. Burası Türk tarihi bakımından tarihte zaman-zaman bir askeri karargâhı olmuştur. Örneğin Gürcistan seferinden dönen Selçuklu Sultanı Alparslan burasını 1064 yılında kışlak olarak kullanmıştır. Sultan Melik Şah ise bu bölgeyi 1086 yılında baştanbaşa iskân etmiştir.

Şuşa, aslında Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yer alan bir kültür-sanat ve ilim merkezidir. Sadece bu özelliği ile değil, genel olarak Azerbaycan tarihini ve kültürünü de simgelemektedir. Şuşa'nın tarihi bir önem taşımasının belki de en önemli sebebi; Karabağ'ın en büyük şehri olan Hankendi'ne giden güzergâhta ve burayı tepeden gördüğü konumda bulunmasıdır

Kasım Bey Zakir, Hurşidbanı Natavan, Mir Möhsün Nevvab, Abdürrahim Bey Hakverdiyev, Firüdin Bey Köçerli, Bülbül, Ahmed Bey Ağaoğlu gibi önemli şahsiyetlerin eserlerine dahi konu olmuş Şuşa, gerçekten de şark ülkelerinin adeta medeniyet merkezi statüsündedir. Öyle ki eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in *"Şuşa'sız Karabağ, Karabağ'sız Azerbaycan yoktur"* sözünden bunu daha net anlamaktayız. Çok sayıda nehirlerin ve derelerin bulunduğu Şuşa'da Daşaltı deresi oldukça büyük öneme sahiptir. Bulunduğu güzergâh, sahip olduğu doğal kaynaklar, coğrafi konumu ve medeniyet beşiği olması nedeniyle Şuşa, aynı zamanda eski bir medeniyet merkezidir. Emsalsiz bu özellikleriyle Çarlık Rusya'sı döneminde askeri, iktisadi, kültürel ve ilmi bir merkez statüsünde olup stratejik önem arz etmekteydi (http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2017/may/541097.htm.com (25.05.2021)).

8 Ağustos Ağustos 1930'da idarî bir bölge statüsüne getirilen Şuşa'nın merkezi Şuşa şehridir. Ermeni vandalizmi öncesinde bölgede; 1 ilçe, 1 kasaba ve 37 köy bulunmaktaydı. Şuşa televizyon kanalı, Devlet drama tiyatrosu, Üzeyir Hacıbeyov'un, Mir Möhsün Nevvab'ın, Bülbül'ün anıt müzeleri, Azerbaycan

Devlet Halısı Müzesi'nin bir diğer şubesi Şuşa'da idi. Ayrıca Devlet Resim Galerisi'nin de bulunduğu Şuşa'da; 25 lise, 4 yüksekokul, iki enstitü, 8 kültür evi, 7 anaokulu, müzik okulları, turistik tesisler, 4 sinema salonu ile 5 kültür ve dinlenme parkı da bulunmaktaydı. Bölge ekonomisi ise büyük oranda tarım ve hayvancılığa dayanmakta olup kümes hayvancılığı ön planda idi (https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/27/96/susa.html.com (26.05.2021).

Bölgedeki ilk bina Penahali Han tarafından kurulmuş, 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü üzerine han ilân edilince de bölgeyi korumak için bir kale inşa ettirmiştir. 1750 yılında ise kendi için bir saray yaptırır. Yerli halk Penahali Han'ın şerefine bu saraya *"Penahabad"* adını verir ve daha sonra Şuşa olarak adlandırılır.

Penahali Han'ın ölümü sonrası yeni han olarak ilân edilen İbrahim Halil Han döneminde Karabağ Hanlığı bir hayli güçlenmiştir. Şuşa'nın bir şehir olarak büyüyüp gelişmesi 1763 yılına dek devam etmiştir. 1763-1806 yılları arasında şehirdeki mahalle sayısı 17 ye kadar yükselmiştir. Günden güne güçlenen Karabağ Hanlığı, İran ve komşu hanlıkların saldırılarıyla karşılaşmaya başlamıştır. 1795'de İran tarafından saldırıya uğrayan Şuşa'da İran şahı Muhammed Şah'ın 33 gün sonra Tiflis'e kaçmasıyla rahat bir nefes alınmışsa da 1797 yılında tekrar Şuşa'ya saldırır ve Şuşa teslim olmuşsa da İbrahim Halil Han barış amacıyla öz kızını İran'da hâkimiyeti ele alan Feteli Han'a vererek akrabalık ve asayişin teminini sağlar.

Birinci Karabağ Savaşı ve Şuşa'nın İşgali (8 Mayıs 1992)

Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki ilk savaş 1904-1905 yıllarında Bakü'de başlayıp daha sonra tüm Azerbaycan ve Şuşa'ya kadar yayılmıştır. Nitekim XIX. asrın başlarına doğru Ermeni işgali artık tamamen rengini belli etmişti. Ermeniler dış güçlerden aldığı destekle terör örgütleri kurarak bölge üzerinde yayılmacı girişimlere ve katliamlara başlamıştır. Özellikle de 1918 yılında Rusların girişimiyle Karabağ toprakları üzerinde hayali bir Ermenistan Devleti ideolojisi giderek yayılmaya başlamıştır. Ayaklanan Ermeniler Karabağ topraklarında arazi hakkı iddia etmiş ve giderek kanlı işgalleri hız kazanmıştır.

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten sonra, 26 Kasım 1991'de Karabağ'ın özerklik statüsünü kaldırarak, bölgeyi doğrudan Bakü yönetime bağladığını duyurmuştur. Bağımsızlık sonrası karşı karşıya kaldığı en önemli sorun Karabağ münakaşası olmuştur. Sovyetler sonrası Azerbaycan büsbütün silahsız bırakılmıştır. Öte yandan eski Sovyet ordusu Ermenistan'dan çıkmazken aynı zamanda Rusya ile Ermenistan arasında askeri ittifak anlaşması yapılmıştır. Daha çok Rus yönetiminden ve ordusundan aldığı bu destekle Karabağ ve yine Azerbaycan'a ait 7 ilçenin Ermenistan tarafından topraklarının toplam %20'snin işgali gerçekleşir. Bunun yanı sıra 1 milyon vatandaşı da öz yurdunda mülteci durumuna düşürülmüş, binlerce masum insan katledilmiş, yaralanmış ve esir alınmıştır.

Rus ve Ermeni terörünün en büyüğü 26 Şubat 1992'de Karabağ'ın Hocalı ilçesinde sergilendi. Katliamda 63 çocuk, 106 kadın, 70 yaşlı toplam 613 kişi katledildi. 8 aile tamamıyla yok edildi, 27 aileden yalnız bir üye kalmıştır. 25 çocuk her iki ebeveynini, 130 çocuk ebeveynlerinden birini, 230 aile ise aile reislerini yitirmiş ve binden fazla kişi esir alınmıştır (Mustafayev, 2011, s. 29-30). Soykırıma karışan Rusya'nın 366. alayı idi. Bu alaya emir veren yine dönemin Rus yönetimiydi.

Katliam ve işgaller sonrası Avrupa Birliği (AB) Şurası ve Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu 822, 853, 874, 884 numaralı kararlarla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün dokunulmazlığı, Ermenistan'ın sorunda taraf olduğu ve işgal edilen toprakların hemen ve şartsız olarak çekilmesi gerektiği vurgulanmıştı. BM'in aldığı söz konusu kararlarda Ermeni işgalinden duyulan rahatsızlık, sınırların ihlal edilmezliği, kendine ait olmayan toprakların silah zoruyla ele geçirilmesinin kabul edilmezliği, bütün devletlerin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi ilkeleri dile getirilmiştir. Fakat Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı (AGİT) Minsk grubundaki Rusya, Amerika ve Fransa üçlüsü ne de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi işgalin sona ermesinde çaba sarf etmemiştir. Yaklaşık 30 yıl boyunca adeta işgal sorununu öteleyen, Azerbaycan'ı oyalayan, Ermenistan'ı ise kollayan bir politika yürütmüştür.

Şuşa'nın 8 Mayıs 1992'de işgal edilmesi neredeyse tüm Azerbaycan halkına vurulmuş manevi bir darbe olmuştur. Ermeni vandallarının darbeleri ile şehir adeta viran edilmiştir. Eğitim kurumları, müzeler, 31 kütüphane, 25 ortaokul, 8 medeniyet evi, 241 tarihi anıt, 40 sağlık ocağı, halı ve kilim

ürünleri, Azerbaycan'ın dahi şahsiyetlerine ait hatıra eşyalar, arkeolojik kalıntılar vb. maddi manevi her şey Ermenistan ve diğer ülkelere kaçırılmıştır. Günümüzde bu eserler Ermenistan kültürüne aitmiş gibi gösterilmektedir (https://www.qafqazinfo.az. 20 Ekim 2020. Erişim tarihi: 09.04.2022).

Şuşa gerçekten de XX. asırda oldukça facia olaylarla yüzleşmiştir. Şuşa'daki işgal sadece maddi yıkım olmamıştır. Manevi açıdan da büyük bir hüsrana sebep olmuştur. Çok sayıda asker ve ahali şehit edilmiştir. Yani sadece işgal esnasında 200 kadar kişinin şehit edildiği, 150 kişinin yaralandığı 552 bebeğin yetim kaldığı ve 20 bini aşkın halkın sürgün edildiği bilinmektedir (Metodik Vesait, 2007). Karabağ'da aktif çalışmalarda bulunan Rusya, bir uydu Ermenistan Devleti kurma gayretlerinin bir sonucu olarak Ermenilerin nüfuzlarının arttığını söylemek mümkündür. Bu amaç doğrultusunda Birinci Karabağ Savaşında Azerbaycan'ın bir kültür merkezi olan Şuşa'nın işgali acılara sebep olmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı ve Şuşa Zaferi (8 Kasım 2020)

Yaşanan bu 30 yıllık sürecin sonunda Ermenistan'da Rusya karşıtı eylemler yapıldı. Parlamenter siteme geçişle birlikte daha çok Batı Avrupa yanlısı N. Paşinyan'ın Başbakan olmasıyla Ermenistan'ın iç ve dış politikasında değişiklikler yaşanmaya başladı. Muhalefette olduğu dönemde Rus karşıtı söylemleriyle öne çıkan Paşinyan, iktidarı devralmasının ardından Rusya yönetimi tarafından Batı'nın adamı olarak damgalandı. Kısa süre sonra Ermenistan Azerbaycan'a karşı daha saldırgan ve kışkırtıcı eylemlere girişti.

1-4 Nisan 2016 tarihinde, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri ile Ermenistan Silahlı Kuvvetleri ve Karabağ'daki Ermeni teröristler arasında çatışmalar yeniden patlak verdi. 2016 Temmuz ayında Ermeni askerlerinin ve terör gruplarının Azerbaycan'ın Tovuz iline gerçekleştirdiği diğer bir saldırı bardağı taşıran son damla oldu. Oysa Tovuz ili Karabağ ile bağlantısı olmayan, enerji hatlarının geçtiği stratejik öneme sahip bir yerdir. Gürcistan'dan Türkiye'ye ve oradan da Batı'ya kadar giden Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, Bakü-Supsa petrol boru hatları ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı bu bölgeden geçmektedir. Ermenilerin 27 Eylül 2020 tarihindeki hem sivil yerleşim yerlerine hem de uluslararası enerji hatlarına saldırıları cevapsız kalmadı. Azerbaycan, Ermeniler tarafından işgal edilen topraklarını kurtarmak için antiterör harekâtına başladı. Halk, asker ve devlet bir bütün oldu.

Bu harekâtta 3 Ekim 2020'de Sugovuşan köyü işgalden kurtulurken, 4 Ekim 2020'de Cebrail şehri Ermeni teröristlerinden temizlenmiştir. Ardından sırasıyla; *Gubadlı, Zengilan ve Füzuli* gibi stratejik şehirler işgalden azat edildi. Ayrıca *Laçın, Hocalı, Terter ve Hocavend* şehirlerine bağlı birçok köy ve kasaba da kurtarılmıştır. Azerbaycan ordusu özellikle Türkiye'nin İHA/SİHA ve elektronik harp sistemleri sayesinde hava üstünlüğünü tüm çatışma boyunca elinde bulundurmuştur. Türkiye, *"Bir millet, iki devlet"* gerçeği ile hareket ederek, devlet ve millet olarak her fırsatta Azerbaycan'ın yanında olduğunu bildirmiştir. Rusya ve *"İslam"* devleti olan İran, her zamanki gibi Ermenilerin yanında yer aldı. Oysa Güney Azerbaycan'daki 40 milyona yakın Güney Azerbaycan Türkleri o günden bugüne dek kendi uyanış harekâtını başlattı.

Azerbaycan'ın sahadaki askeri üstünlüğü ile baş etmekte zorlanan Ermenistan, 4 Ekim 2020'den başlayarak önce Gence, ardından *Mingeçevir, Berde, Terter* gibi şehirlerindeki sivil yerleşim yerlerini misket bombalarıyla vurdu. Ermenistan bu kışkırtıcı hareketleri sonucunda Azerbaycan'ın da karşılık vereceğini ve Ermenistan sınırına füze atacağını planlamıştı. Bu sayede adeta arka cephede bekleyen Rusya ve Batılı güçleri ön cepheye çekmeyi düşlüyordu.

28 yıl sonra Azerbaycan'ın muhteşem zaferi olarak nitelendirilen Şuşa'nın bağımsızlığı sadece ülke içerisinde değil beynelmilel bir yankı uyandırmıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev Şuşa'nın bağımsızlığı sonrası şu açıklamalarda bulunmuştur; *"Yirmi sekiz yıl yarım işgal altında olan Şuşa azat edildi! Şuşa şimdi azattır! Biz Şuşa'ya geri döndük! Biz bu tarihi zaferi savaş meydanında kazandık".* Başkan Aliyev'in bu haberi ülke içerisinde yüzyıllık müjde olarak büyük bir sevinç yaşatmıştır. Aliyev'in açıkladığı üzere iddia edilen *"Dağlık Karabağ"* sözde bağımsız statüsü artık tamamıyla ortadan kaldırılmıştır. Bu bağlamda ele alındığında bölgedeki de facto Ermenistan kontrolünün sona erdiğini ve sözde Rus barış gücünün bölgeye konuşlandığını görüyoruz. Ermenistan'ın sınır ihlalleri ve saldırılarıyla başlayan Karabağ savaşı 44 gün gibi kısa bir sürede Azerbaycan'ın zaferiyle sonuçlandı.

Değerlendirme ve Sonuç

Aslında Kafkas'ta Karabağ sorunundan daha ziyade bir Ermeni terör sorunu bulunmaktadır. Bu sorun, sadece Türk Dünyası'nın bir sorunu olarak gündeme gelmemiştir. Ortadoğu ve Kafkas'ta çıkarları olan emperyalist devletlerin hepsini birden ilgilendiren uluslararası bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Öteden beri yaklaşık 200 yıldır Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika, Yunanistan ve günümüzde İran yönetiminin desteklemediği hiçbir Ermeni hareketi olmamıştır. Başta Rusya olmak üzere Batılı devletler, Ermenileri bir kukla, Ermenistan'ı da Kafkas ve Anadolu'da bir *"taşeron devlet veya tampon bölge"* olarak kullanmıştır. Rusya'nın Kafkas istilası, Ermenistan adlı bir ülkenin yaratılmasına getirip çıkarmıştır. Ancak, Rusya siyasal anlamda Ermenilerin bölgede bağımsız bir güç olmasına imkân vermediği gibi, Ermeni aydınlarının da toplum arasında ırkçı propagandalarının önünü açtı.

Bugüne dek çözülemeyen söz konusu problemde, Ermeni tarafının tezleri, Ermenilerin Karabağ'da *"tarihi önceliklerinin olduğu, nüfus olarak çoğunluğu teşkil ettikleri ve bu nedenlerle kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip oldukları"* iddialarına dayanmaktadır. Azerbaycan tarafı ise, Karabağ'ın hukuki ve tarihi olarak kendilerine ait olduğunu, bölgedeki etnografik yapının, Rus yönetimlerinin politikalarıyla suni olarak değiştirildiğini ve bu nedenlerle sorunun toprak talebine temel teşkil edemeyeceğini iddia etmektedirler. Ancak söz konusu mesele gerçek anlamda Ermenistan-Azerbaycan arasındaki toprak anlaşmazlığından ziyade, tarihi olarak Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu koruma ve sıcak denizlere inme politikasından kaynaklanmaktadır. Temelleri XVIII. yüzyıldaki Rus politikalarından kaynaklanan bu sorun, her iki ülkenin bağımsız birer devlet olduğu günümüze kadar geçen süre içerisinde, giderek daha çok aktörlü ve çözümü zor bir problem halini almıştır. Azerbaycan'ın Ermenistan karşısında askeri boyutta elde ettiği üstünlüğü büyük ölçüde diplomatik alana da taşıdığını görmekteyiz. Oysa günümüzde halen de sorunlu bir bölge olan Karabağ'ın birinci dereceden tarafları Ermenistan ve Azerbaycan'dır.

1990'lı yılların başında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı ile 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşının değişmeyen, ama belki genişleyen bir boyutu da enerji ve ulaşım koridoru boyutudur. 1990'lı yılların başında Azerbaycan Hazar denizindeki petrol ve doğalgaz yataklarını Batılı şirketler ile ortak şekilde işletmeye karar vermesi Rusya ve İran'ı kesinlikle memnun etmedi. Her iki ülkenin Karabağ meselesinde Azerbaycan karşıtı pozisyonunu belirleyen etkenlerden bir tanesi de bu olmuştur.

İkinci Karabağ Savaşının sonunda Ermeni tarafı ateşkes imzalamaktan başka çaresi olmadığını ifade ederek açıkça yenilgiyi kabul etmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında imzalanan anlaşma Azerbaycan halkı ve yönetimi için birçok veçhesiyle oldukça önemli bir zaferdir. Ayrıca Moskova yönetiminin önceki planlarının aksine Karabağ içerisindeki Hankendi, Hocalı, Ağdere gibi yerleri Ermeni ahalisi şimdilik terk etmese de doğrudan Azerbaycan yönetimine geçmiştir. Fakat muhtemel ki ilerleyen dönemlerde Ermeni ahalisinin bir bölümü bölgeyi terk etmek durumunda kalacak ve terörist gruplar etkisiz hale getirilecektir. Ermenistan her ne kadar Rusya'nın kontrolünde olacak olsa da öncesinde hiç gündemde dahi olmayan Nahçıvan-Zengezur-Bakü arasında ulaşım bağlantısını anlaşmaya esasen kabul etmek zorunda kalmıştır. Diğer yandan Ermeniler açısından çatışmanın devam ettiği senaryoda bölgenin kontrolünün tamamıyla kaybedilmesi durumu ortadan kalkmıştır. Sözün özü Erivan yönetimi *"Rus barış gücü"* sayesinde şimdilik daha büyük bir yenilgiden ve Kafkaslarda yok olmaktan kurtulmuştur.

Ele aldığımız bilgiler ışığında anlaşılmaktadır ki tarihsel süreç içerisinde yaşanan tüm bu sorun ve olaylar dört aşamadan geçmiştir. *Birinci aşaması Çarlık Rusya döneminde Ermeni nüfusunun planlı ve bilinci bir şekilde Karabağ ve aynı zamanda Şuşa'ya yerleştirilmesi; ikinci aşaması yine Sovyet Rus yönetiminin artan nüfusla birlikte Ermeni yerleşim birimlerinin oluşturulması, üçüncü aşaması ise Sovyetler yıkılınca yaşanan Ermeni ayaklanmaları, Rus yönetim ve ordusunun desteğiyle Birinci Karabağ Savaşında gerçekleşen katliamlar ve işgal, dördüncü aşaması ise 30 yılın ardından İkinci Karabağ Savaşıyla 44 günlük antiterör ameliyatlarıyla Şuşa zaferinin ilan edilişi ve Karabağ'ın işgalden kurtuluşudur.*

Önümüzde daha çok çözüm bekleyen sorunların varlığı da bir gerçektir. Bu sorun ve uğraşların başında kuşkusuz Zengezur koridoru veya işgalinin sonlanması ve Nahçıvan'ın anavatana bağlanması gelmektedir.

KAYNAKLAR

Aliyev, İ. https://www.qafqazinfo.az. 20 Ekim 2020. (09.04.2022)

Barthold, W. (2008). *Tarihte Türk Dünyası*, Örgün Yayıncılık, İstanbul.

Herodotos, (1983). *Herodot Tarihi*, Çev. A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Horenli, M. (1940). *Ermeni Tarihi*, Erivan.

İsmayılqızı, X. (2017). "Azerbaycanın İncisi Qarabağ'ın Mirvarisi Şuşa", *İki Sahil,* Bakı. http://www.anl.az/down/meqale/iki_sahil/2017/may/541097.htm.com (25.05.2021)

Mustafayev, B. (2011). "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, sayı. 29, Ankara.

Mustafayev, B. (2021). *Karabağ Tarihi* (Prof. Dr. Kasım Hacıyev, Prof. Dr. Eyyub Ebdülezimov), Uluslararası Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Mustafayev, B. (2021). *Vandalizm (Tarihi Adlara Karşı Soykırım)*, Uluslararası Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Qarabağı, M. Y. (1991). *Tarix-i Safi-Qarabağnameler*, Bakı.

Seyyidov, M. (1954). "Varsag Sözü Haqqnda", *Edebiyat ve Dil İnstitutunun Eserleri*, Cilt. VII, Bakı.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Şuşa Hesreti, (2007). *Azerbaycan Respublikası Medeniyyət ve Turizm Nazirliyi M. F. Axundov Adına Azerbaycan Milli Kitabxanası*, (Metodik Vesait) Bakı.

https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/27/96/susa.html.com (26.05.2021)

Ekler

Ek-1: Zengezur Koridoru ve Karabağ Haritası

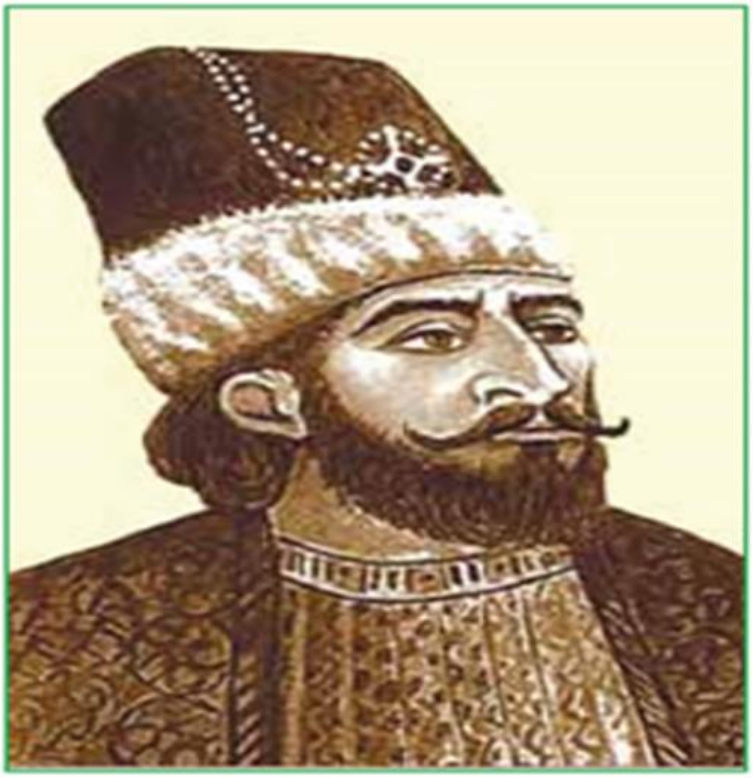

Ek-2: Karabağ Hanlığının Kurucusu Penahali Han Cavanşir

Ek-3: Şuşa Cıdır Düzü

Ek-4: Şuşa Kalesi

Ek-5: Şuşa Gövher Ağa Cami İşgalde İken

Ek-6: Şuşa Gövher Ağa Camii İşgalden Sonra

Ek-7: Şuşa'nın Sembolü "Harı Bülbül Çiçeği"

Ek-8: Şuşa (8 Mayıs 1992-8 Kasım 2020)

Presentation ID / Sunum No= 23

Oral Presentation / Sözlü Sunum

"Üç Tarz-i Siyaset" Eseri Nazarında Osmanlı Devleti'nde Türkçülük Siyasetine Bakmak

Dr. Rıdvan Kaşıkçı[1]

[1]*Çekmeköy Belediyesi*
ORCID ID: 0000-0003-3699-3641

Özet

18. yüzyılda Avrupa'da gelişen Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi sonrasında İmparatorlukların yerini ulus devletlerin aldığını görmekteyiz. Bu durum hiç şüphe yok ki çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde de etkisini gösterdi. Osmanlı aydınları ulus devlet sürecinin Osmanlı Devletindeki etkilerini iyiden iyiye gösterdiği 19. yüzyılın başlarında bir çıkış yolu aradıkları görülmektedir. Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset adlı gazete yazısında bu çıkış yolunu ilk defa yazıya döken Osmanlı aydınıdır. Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı yazısı 14 Nisan 1904 tarihinde Mısır-Kahire'de yayınlanan Türk Gazetesinde yayınlandı. Bu yazının kaleme alınmasından sonra Ali Kemal Bey "Cevabımız" adlı bir yazıyı aynı gazetede yayınladı. Ahmet Ferit Tek ise "Bir Mektup" adlı bir yazıyla Ali Kemal Bey'e bir cevap yazısı kaleme aldığı görülmektedir. Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde Osmanlı Devleti'nin siyasi çıkmaz içerisinde izlemesi gereken politikaların ne olması gerektiğini sorgulamıştır. Bu sorgulamanın neticesinde Yusuf Akçura'nın Osmanlıcılığın artık geçerliliği olmadığını İslamcılık ve Türkçülük arasında ise kararsız kaldığını anlaşılmaktadır. Yazarın, makalesinde mutlak bir sonuca varmadığını kararı okuyuculara bırakmayı tercih ettiğini görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Akçura, Üç Tarz-i Siyaset, Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık

Looking At the Politics of Turkism in the Ottoman Empire in the Perspective of the "Three Styles of Politics"

Abstract

After the Industrial Revolution and the French Revolution that developed in Europe in the 18th century, we see the empires were replaced by nation-states. Undoubtedly, this situation also showed its effect on the Ottoman Empire, which had a multinational structure. It is seen that Ottoman intellectuals were looking for a way out in a period when the nation-state process showed its effects on the Ottoman Empire. Yusuf Akçura is the first Ottoman intellectual who wrote this way out for the first time in his newspaper article called "Three Styles of Politics". Yusuf Akçura's article, Three Styles of Politicst, was published in the Turkish Newspaper, published in Cairo, Egypt, on April 14, 1904. After this article was written, Ali Kemal Bey published an article called "Our answer" in the same newspaper. Ahmet Ferit Tek, on the other hand, seems to have written a reply to Ali Kemal Bey with an article called "A Letter". Yusuf Akçura, in his article named Three Styles of Politics, questioned what policies should be followed

by the Ottoman Empire in a political stalemate. As a result of this questioning, we see that Yusuf Akçura's Ottomanism is no longer valid and he remains undecided between Islamism and Turkism. We see that the author did not reach an absolute conclusion in his article, but preferred to leave the decision to the readers.

Keywords: Yusuf Akçura, Three Styles of Politics, Turkism, Islamism, Ottomanism

Giriş

XIX. yüzyıl son çeyreği ile XX. yüzyıl ilk çeyreği Osmanlı Devleti'nin fikri, siyasi, kültürel ve iktisadi anlamda en hareketli dönemi oldu. Avrupa'daki gelişmelerin günden güne hız kazandığı bu tarihlerde Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki sosyal ve iktisadi mesafe artış gösterdi. Bu mesafenin artışı önlemek adına, Osmanlı Devlet adamları ve aydınlar arasında devleti kurtarabilmek adına farklı arayışlar içine girildiği görülmektedir. (Çakmak & Yücel, 2002) Bu arayışların neticesinde dönemin devlet adamları ve aydınları devletin kurtuluşunu farklı siyasi hareketlerin uygulanmasında gördüler. Yusuf Akçura kendisinden önce tartışılan ve kendisinden sonrada tartışılacak olan bu siyasi fikir hareketlerini Üç Tarz-ı Siyaset adlı yazısında ilk defa sistematik bir şekilde kaleme almasıyla çağdaşlarından farklı bir yol izledi. Mısır-Kahire'de çıkan Türk Gazetesi'nin Mayıs ve Haziran 1904 24-34. sayılarında çıkan bu yazı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyaseti tarzlarından hangisinin benimsenmesi Osmanlı Devleti'nin geleceği açısından faydalı olacağı üzerine fikir beyan etmekteydi. Charles W. Hosttler'in görüşüne göre bu yazı, Türk milliyetçi çevrelerinde 1848 Komünist Manifestosu'nun Marksistler nazarında oynadığı rolü oynamaktadır. (Hostler, 1957)

Yusuf Akçura Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra ilan edilen II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da İttihatçı kadronun içerisinde yer almayarak siyasetin dışında kaldı. İttihatçı kadronun önde gelen adamları kendisinin merkez komitesinde yer alması için yoğun bir çaba gösterdiği tarihi metinlerde yer almaktadır. Akçura, İttihatçı kadroya dahil olmasa da II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren Türk milliyetçiği hareketinin en önemli temsilcilerinden biri oldu. (Kat, 2010)

Yusuf Akçura yaşadığı dönem ve şartlar düşünüldüğünde analitik ve nesnel yaklaşımları barındıran Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesiyle ileri görüşlü bir Osmanlı aydını olduğunu ifade etmemiz gerekir. Üç Tarz-ı Siyasette ortaya koyduğu fikirleri daha iyi anlayabilmek adına bu ve benzeri birçok çalışma kaleme alındı. Bundan sonrada dönemi ve fikir hareketlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerini anlamamız açısından bu çalışmların artarak devam edeceğini düşünmekteyiz.

Bir ömür: Yusuf Akçura'nın Hayatı

Üç Tarz-ı Siyaset adlı çalışmaya geçmeden önce yazıların müellifi olan Yusuf Akçura'nın nasıl bir ortamda yetiştiğini, fikir dünyasının nasıl şekillendiğini anlamalıyız. Doğumundan ölümüne kadar yaşadığı dönemsel kırılmalar Akçura'nın fikir hayatının şekillenmesinde önemli etkileri olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında farklı fikir akımları içerisinde önemli düşünürler ve devlet adamları bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Osmanlı Devleti'nin son yirmi yılında Türkçülük akımının önemli temsilcilerinden olan Yusuf Akçura'dır. Akçura 2 Aralık 1876 tarihinde Simbir kentinde dünyaya gelmiştir. (Akçura, 1998) Zengin bir ailede dünyaya gelen Akçura'nın babası fabrikatör Hasan Bey, annesi ise Bibi Kamer Banu Hanım Kazanın tanınmış ailelerinden olan Hasanoğullarındandır. Babasının ölümü üzerinde işlerin iyi gitmemesi annesi Bibi Kamer Banu Hanım'ın henüz yedi yaşında olan Akçura'yı da alarak 1883 yılında İstanbul'a göç etmek sebep oldu. (Togay, 1944) İlk ve orta öğrenimini gördükten sonra Harp Okuluna giriş yapan Akçura, ikinci sınıfta iken tutuklandı. Çalışkan bir öğrenci olması dolayısıyla cezasını çektikten sonra yeniden Harbiye'ye döndü. Okuldan mezun olunca erkânıharp sınıfına ayrıldıysa da Jön Türkler'le ilgisi bulunduğu gerekçesiyle tekrar tutuklandı ve 1896 yılında yakın arkadaşı Ferid Tek ile birlikte Trablusgarp'a sürgün edildi. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1987)

Akçura uzun süre sürgün hayatı yaşamadı, yakın arkadaşı Ferid Tek ile birlikte Paris'e kaçtı. 1902 yılında Paris'teki eğitimini tamamladıktan sonra Rusya'ya amcasının yanına geçti. Kazan'da

Mahmudiye medresesinde eğitim gören Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset yazısını da Kazan'da bulunduğu sıralarda kaleme aldı. Fakat bu makaleyi ne Osmanlı Devleti'nde nede Rusya'da yayınlama şansı vardı. Rusya'daki hükümet Türkçe-Tatarca yayınlara müsaade etmiyordu. Osmanlı Devleti'nde ise Akçura'nın böyle bir yayın yapma şansı dönem itibariyle pek mümkün gözükmüyordu. (Temir, 1997)

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a gelen Yusuf Akçura Harp Okulu'nda ders verirken aynı zamanda Türk Derneği adıyla kurulan bir derneğin kurucuları arasında yer almaktadır. (Şenoğlu, 2009) 1911 yılında Akçura, Darülfünun siyasi tarih profesörü olarak dersler verirken Türk Yurdu Dergisinin önce ikinci sonra birinci müdürü olarak görev yaptı. 1912 yılında kurulan Türk Ocağının kurucuları arasında yer almaktadır. I. Dünya Savaşı başladığı sırada Rusya'da bulunan Akçura, Kurtuluş Savaşı başladığında Anadolu'ya geçti. T.B. M. M. mebus seçilen Akçura Dış İşleri Encümeninde görev aldı. 1932 yılında Atatürk'ün de uygun görmesiyle 1. Türk Tarih Kongresinde başkanlık yaptı. 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Yakınçağ kürsünde profesörlük yapan Akçura, aynı zamanda Türk Tarih Kurumu Başkanlığı görevini de yürüttü. (Akçura, Türk Yılı 1928, 1928)Yusuf Akçura Kars milletvekilliği yaparken 11 Mart 1935 tarihinde geçirdiği kalp krizi sonucunda İstanbul'da vefat etti ve Edirne Kapı şehitliğine defin edildi. (Yüce, 1989)

XIX. yüzyıl Osmanlı Fikir Akımları ve Etkileri

1699 Karlofça Antlaşması Osmanlı Devleti'nin birbirini takip eden mağlubiyetlerine bir son vermek için imzalandı. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti ordunun ıslah edilmesi gerektiğini ve batının teknolojik olarak kendisinden üstün olduğunu kabul ederek gerekli adımların atılmasını sağladı. Modern askeri okulların kurulması, yabancı uzmanların Osmanlı Devleti'nde çalışması bu alanda yapılan ilk adımlardır. Askeri alanda yapılan Mühendishane gibi ıslahat çalışmaları XIX. yüzyılda toplumsal hayatta da kendini göstermeye başladı. 1789 Fransız İhtilali Balkanlardaki milletleri bağımsız bir devlet teşebbüsü için birer birer harekete geçirmeye başlaması toplumsal alanda da reform yapılmasını gerekli kılıyordu. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı bu gerekliliğin sonucunda ilan edildiğini biliyoruz. (Ülken, 1940)

Yukarıda ifade ettiğimiz reform çalışmalarının yanı sıra devlet adamları Avrupa'ya öğrenci göndermenin gerekliliğini de gördü. Burada amaç Avrupa'da yeni gelişen teknolojilerin gönderilen öğrenciler sayesinde Osmanlı Devleti'ne taşınmasıydı. İbrahim Edhem Paşa gibi bunu başaran öğrenciler olduğu gibi Batı'nın sosyal ve siyasi akımları arasında kaybolmuş öğrencilerde oldu. Avrupa'ya gönderilen gençlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri her geçen gün kendini hissettirmeye başladı. 1876 Kânûn-ı Esâsî ilan edildiğinde Osmanlı Devleti farklı milletlerin mücadele noktası haline geldi. Anayasanın sağlamış olduğu şahsi hürriyeti gayrimüslim unsurlar milli bir devlet kurma yolunda bir adım olarak gördüler. (Hurç, 1997)

Gayrimüslim unsurlar Osmanlı devlet adamlarının devletin dağılmaması için ortaya koydukları her ıslahat hareketini Avrupa devletlerinden aldıkları desteklerle bağımsızlık için önlerine açılan bir kapı olarak görüp bu noktada gerekli olan bütün yollara başvurdular. Osmanlı devlet adamları ise devletin gerilediğinin farkında oldukları için devletin dağılmaması adına bir takım fikir arayışlarına girdiler. Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Âdem-i Merkeziyetçilik gibi düşünceler devletin siyasal ve toplumsal bütünlüğünü sağlamak için çözüm önerisi olarak savunuldu. (Uçar, 2018) Yusuf Akçura'ya göre ise Osmanlı Devleti'nin dağılmaması için üç farklı fikir akımı denendi. Birincisi, Osmanlı Devleti'ne bağlı muhtelif milletleri temsil ederek ve onları birleştirerek bir Osmanlı milleti ortaya çıkarmaktı. İkincisi, hilafet hakkının Osmanlı Devleti'nde olmasını kullanarak, bütün Müslüman coğrafyayı bir çatı altında birleştirerek Panislamizm dediğimiz İslamcılık fikrinin uygulanmasıydı. Üçüncüsü ise ırka dayalı siyasi bir Türk milleti teşkil etmekti. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura'ya göre, Osmanlı milletini oluşturmak için Müslüman ve gayrimüslim kişilere siyasi haklar tanınmalı ve görevler yüklemeliydi. Bunu yaparak aralarındaki eşitliğin sağlanması hedefleniyordu. Aynı zamanda fikir ve din serbestliği tanınarak aralarındaki din ve soy farklılıklarına rağmen eşit olmaları sağlanacaktı. Akçura burada örnek olarak Amerika Birleşik Hükümetini göstermekteydi. Bu siyasi fikrin amacı Osmanlı Devleti'nin eski sınırlarını muhafaza etmekti. Akçura'ya göre bu siyasi fikri ilk benimseyen Sultan II. Mahmud olmuştur. Sultan II. Mahmud'un "Ben tebaamdaki din farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdiklerinde görmek isterim" söylediği ifade edilen bu sözü bu siyasi fikri

benimsediğini göstermektedir. Akçura'ya göre, XIX. yüzyıl başlarında ve ortalarında benimsenen bu siyasi fikir Sultan II. Mahmud'un Fransız İhtilalini yanlış yorumlamasından kaynaklanıyordu. Zira Fransız İhtilalinin milliyetçilik akımını hızlandırdığı bir süreçte devletin ırk ve din farklılıklarına serbestlik sunmasıyla Osmanlı milleti meydana getireceğini düşündüğünü ifade etmektedir. Sultan II. Mahmud'un yürütmüş olduğu bu siyasi fikir Sultan Abdülaziz'in döneminin önemli devlet adamlarından olan Ali ve Fuad Paşalar zamanında kendini iyiden iyiye hissettirdi. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura'ya göre, Fransız İhtilalinin ortaya koymuş olduğu milliyet düşüncesinin Almanlar tarafından gerçek olaylara daha yakın bir şekilde tatbik edilmiş olması Osmanlı milleti oluşturma fikrini ortadan kaldırdı. Almanya'nın kurucu devleti olan Prusya, üyesi olduğu Kuzey Alman Konfederasyonu ve Güney Alman devletleri olan Baden, Württemberg ve Bavyera tarafından desteklendi. Bu da Osmanlı milleti oluşturmanın dayanağı olan görüşün ortadan kalmasına sebep oldu. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Yukarıda ifade ettiğimiz Osmanlı milleti meydana getirme fikrine Devletin ana omurgasını oluşturan Türklerinde karşı çıktığı görülmektedir. Devletin kuruluşundan itibaren farklı bir konumda olan Türkler, hüküm ettikleri milletlerle aynı seviyede olmak istemiyorlardı. Türklerin yanı sıra Müslümanlarda bu siyasi fikrin içerisinde olmak istemiyorlar sosyal statülerini korumak istiyorlardı. Osmanlı vatandaşı olan gayrimüslimlerde bu karşıma dahil olmak istemedikleri gibi Rusya ve Avrupa Devletlerinin ektisi altında olan milletler de Osmanlıcılık çatısı altında bir arada yaşama fikrine karşıydı.

Akçura bütün gerekçeleri ile ortaya koyduğu Osmanlıcılık fikrinin hiç doğmadan öldüğünü düşünmektedir. 1904 yılında yayınladığı bu makalesinde ortaya koyduğu bu ilk düşüncede Akçura'nın yanılmadığını görüyoruz. Zira 1821 yılında Mora isyanı ile başlayan süreçte Yunan devleti kurulmuş ve diğer Balkan milletleri de kendi bağımsızlıklarını kazanmanın yollarını arıyordu.

Osmanlı milleti oluşturma siyasetinin başarısızlığı beraberinde yeni bir siyaset olan İslamcılık politikasını beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti'nde İslamcılığın aydınlar nezdinde ilk dile getirildiği yıllar XIX. yüzyılın ikinci yarısıdır. Namık Kemal'in öncülüğündeki Yeni Osmanlılar tarafından gündeme getirilen İslamcılık politikası bütün İslam dünyasını Osmanlı Devleti liderliğinde bir araya getirmeyi hedeflemektedir. Sultan Abdülaziz'in son devirlerinde Panislamizm sözü diplomatik konuşmalarda ifade edilmeye başlandığı görülmektedir. Asya'da bulunan İslam ülkelerinin devlet adamlarıyla münasebet kurulmaya çalışıldı. Sultan II. Abdülhamid döneminde de bu siyasetin uygulanmasına çalışıldı. Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh, Muhammed İkbal, Ferid Vecdi, Musa Carullah gibi isimler bu politikanın önemli temsilcileri oldular. Sultan II. Abdülhamid Afgani ve talebesi Mahmmed Abduh tarafından ideoloji haline getirilen İslamcılık politikasını hem içeride hem de dışarıda etkili bir şekilde kullandı. (Uçar, 2018)

Akçura'ya göre İslamcılık politikasının bazı uygulamaları zaman içerisinde görülmeye başlandı. Sultan II. Abdülhamid halifelik makamını ön plana çıkarmaya başladı. Eğitimde dini derslere ayrılan zaman çoğaltıldı. Yıldız Sarayı Seyyitler, Şerifler, imamlar, hocalar ve şeyhlerle doldu. Hacılar önem kazanarak hac mevsiminde hacca gidenlere ayrı bir önem verildi. Müslümanların kalabalık olduğu Afrika içlerine ve Çin diyarlarına elçiler gönderildi. Hamidiye Hicaz Demiryolunun yapımına başlandı. Akçura'ya göre artık devlet Tanzimat döneminde terk etmek istediği din devleti hüviyetini yeniden kazanmıştı. Bu siyasetin uygulanması farklı dinlere ve milletlere mensup unsurların isyanına ve Avrupa'da Türklüğe duyulan nefretin artmasına sebep olacağı düşünülüyordu. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura bu üç siyaset içerisinde uygulanabilir gördüğü İslamcılık politikasını bütün yönleriyle yazısında ele almaktadır. Bu politika ile Türkçülük siyaseti arasında kendisi bir tercih yapmayarak kararı okuyucuya bırakmıştır.

Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkçülük Akımı Gerekliliği

Yusuf Akçura'nın Üç Tarz-ı Siyaset adlı eserindeki Türkçülük politikası düşüncelerine geçmeden önce Osmanlı aydınların arasında Türkçülük düşüncesinin edebiyat noktasındaki çalışmalarını değerlendirmek gerekiyor. Türkçe'nin ilim, hukuk, tarih gibi alanlarda başarılı bir şekilde kullanılabileceğini Ahmet Cevdet Paşa yazdığı eserlerle ortaya koyduğu ifade edebiliriz. Ali Suavi Türk

dilinin sadece Osmanlıdan ibaret olmadığını Pasifik okyanusuna kadar uzanan bir ailenin batı kolunu teşkil ettiğini yazılarında vurgulamıştır. Ahmed Vefik Paşa yazdığı Tarih-i Alem adlı kitabında hanedan tarihini reddederek geniş bir Türk tarihi bölümü yazdığı görülmektedir. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Osmanlı aydınlarının yanı sıra İsmail Gaspıralı ve Ahmed Ağaoğlu'da yapmış oldukları çalışmalarla Türkçülük çalışmalarına yeni bir boyut kazandırdı. (Cöhçe, 2000)

Osmanlıcılık politikasının gayrimüslim coğrafyalarda çıkan bağımsızlık isyanları sebebiyle uygulanabilir olmadığını kabul eden aydınlar İslamcılık politikasının etrafına toplandığı görülmektedir. Fakat Arap yarımadası ve farklı Müslüman Osmanlı topraklarında çıkan bağımsızlık isyanları bu politikanın de uygulanabilir olmadığını Osmanlı aydınlarına gösterdi. Bu iki politikanın mevcut şartlarda uygulanabilir olmadığını dünya sahnesine çıkan milli devletlerin varlığı da kanıtlıyordu.

Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesinde yer verdiği son politika Türkçülüktür. Akçura bu politikanın temel dinamiklerinden bahsederken diğer Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerini ele alış şekliyle yaklaştığı görülmektedir. Türkçülük politikasından bahsederken de kesin bir sonuca varmadan politikanın kolay ve zor yönlerini okuyucuya sunarak son kararı okuyucuya bıraktığı görülmektedir. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327) Akçura bu makaleyi yazığı 1904 yılında Osmanlı Devleti topraklarından halen önemli sayıda Türk olmayan fakat Müslüman olan nüfus bulunuyordu. Bu sebeple İslamcılık politikasını bir kenara bırakarak Türkçülük politikası benimsediğini ifade etmesini beklemek rasyonel bir yaklaşım olmayacağını da ifade etmemiz gerekmektedir.

Akçura'nın Türkçülük politikasının uygulanabilir olduğunu ifade ederken temel birtakım nedenler üzerinde durduğu görülmektedir. Bu nedenlerin ilki Osmanlı coğrafyasında yaşayan Türklerin hem ırk yönünden hem de din yönünde pek sıkı bir bağa sahip olduğudur. Aynı zamanda bu bağa sahip olmayan Türk olmadığı halde bir dereceye kadar Türkleşmiş milletlerinde bu potada eritilerek Türkleştirilebileceğine vurgulamaktadır. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327) Akçura yukarıda ifade ettiğimiz temel faydadan daha önemli olarak gördüğü başka durumlarda mevcuttur. Dil, ırk ve adetleri ve hatta kısmen dinleri bir olan Asya'nın büyük bir kısmına ve Avrupa'nın farklı noktalarına yayılmış olan Türklerin birleşmesine Osmanlı Devleti'nin öncülük edebileceğine inanmaktadır. Beyazlar ve sarılar arasında bir Türk devleti meydana gelmesiyle sarı alemde Japonların yapmak istediğini Osmanlı Devleti Türk milletleri arasında üstlenebileceğine inanmaktadır. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura, Türkçülük politikasının Osmanlı Devleti tarafından uygulanmasının avantajlarını yukarıda ifade ettiğimiz şekliyle sırladıktan sonra bu politikanın sakıncalarını ifade etmektedir. Akçura, bu politikanın uygulanmasındaki engelleri sıralarken ilk sırada gördüğü engel Türk olmayan ve Türkleştirilmesi zor olan Müslüman toprakların Osmanlı'nın elinden çıkma ihtimalidir. Bu durumun Türk olmayan Müslümanlarla ciddi bir ilişkisinin kalmaması anlamana geldiğini vurgulamaktadır. Akçura, bu politikanın uygulanmasındaki engellerden biri olarak da bu düşüncenin henüz çok yeni olmasını görmektedir. Türk milletlerini bu zamana kadar bir araya toplama fikrinin hiç gündeme gelmediğini sadece Büyük Türk Hanı Leon Cahun tarafından Türkleri bir araya getirmek için Asya'nın baştan başa fetih edildiğini ifade etmekteydi. Türklük fikrini ve Türk edebiyatını henüz yeni doğmuş bir çocuk olarak görmekte ve İslamcılık politikasıyla bu noktada yarışamayacağını ifade etmektedir. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura, Osmanlı Devleti altında birleşmesi muhtemel Türklerin Müslüman olmasının Müslümanlığın bu politikanın gerçekleştirilmesinde önemli rol oynanacağını ifade etmektedir. Bunu gerçekleştirebilmesi için ise İslam'ın kendi içerisinde birtakım değişikliklere uğraması gerektiğini Milliyetçiliğin içinde doğmasına müsaade etmesi gerekliliğini belirtmiştir. Akçura, yaşadığı dönemin artık bir din devleti meydana getirmek için uygun olmadığını artık milli devletlerin kurulduğunu dinlerin eski gücünü bu noktada kaybettiğini vurgulamıştır. Bu nedenle dinler varlığını devam ettirebilmek için ırklarla birleşmiş milletlerin varlığıyla hayatlarını devam ettirebileceklerini düşünmektedir. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Türkçülük politikasının uygulanabilmesinin önünde bir takım harici engellerde görmektedir. Bu engellerin İslamcılık politikasının uygulanması kadar zor olmadığını çünkü Avrupa Devletleri hakimiyetinde bir Türk Devleti olmadığı görülmektedir. Türkçülük politikasının uygulanabilir olmasındaki tek büyük engeli Rusların oluşturabileceğini düşünmektedir. Aynı zamanda Rusya'nın

çıkarlarının bozulmaması için bazı Hristiyan milletlerinde Rusya'yı destekleyeceğini düşünmektedir. (Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, 1327)

Akçura, Türkçülük siyasetinin uygulanmasında ortaya çıkacak zorluk ve kolaylıkları ifade ettikten sonra önünde duran soruyu okuyucuya tekrar sorarak makalesini bitirdiği görülmektedir. Bu soru dönemin şartları göz önüne alındığında cevap verilmesi zor bir sorudur. Zira milliyetçilik akımlarının yoğun olduğu bu makalenin yazıldığı bu tarihlerde Sultan II. Abdülhamid yönetiminde Osmanlı Devleti yoğun bir İslamcılık siyaseti uygulamaktadır.

Üç Tarz-ı Siyaseti içerik açısından tahlil ettiğimiz zaman, aslında Yusuf Akçura'nın yeni bir devlet yapısı yaratılmasını, yeni bir toprak dengesi sağlanmasını ve istikbal hakkında yeni perspektifler tespit edilmesini gerekli kılan yolunu teklif etmektedir. Bir cümle ile ifade etmek gerekirse Akçura "Irka dayalı bir Türk siyasi milliyetçisidir." Akçura Türkçülüğe siyasi bir mahiyet kazandırmak isteyenlerin başında gelmektedi

Sonuç

Yusuf Akçura'nın 1904 yılında "Türk" gazetesinde yayımlanan Üç Tarz-ı Siyaset adlı makalesini yazdığı sırada Fransız İhtilali olmuş, milliyet meselesi ortaya çıkmıştır. Akçura'nın yetiştiği yıllar ve aldığı eğitimi de göz önünde bulundurursak tesir altında kalmadığını söylemek doğru olmaz. Makalesinde ortaya koyduğu Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük siyasetleri Akçura'nın düşünce yapısının da etkisiyle kaleminden geçmektedir. Bu makalede dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan birinin Osmanlıcılık siyasetinin uygulanabilir olduğuna olan inancın tamamen yitirilmiş olmasıdır. Akçura'nın dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda İslamcılık siyasetinin tamamen bir kenara koyamadığını da görüyoruz. Akçura, Türkçülük siyasetinin uygulanmasındaki en büyük engeli ise henüz yeni bir fikri yapıya sahip olmasına bağlamaktadır. Aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında yayılmaya başlayan Türkçülük fikirleri siyasi bir mahiyet taşımaktan uzak olup, kültür alanına yönelik olduğunu da görmekteyiz. Her ne kadar İsmail Gaspıralı'nın tesiri ve etkisiyle Türkler arasında milliyet fikirleri yayılmaya başlamışsa da yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu durum henüz çok yenidir. Bu sebeple Akçura makalesinde mutlak manada bir sonuca varmaktan kaçınarak kararı okuyucuya bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Akçura, Y. (1327). Üç Tarz-ı Siyaset. İstanbul: Matbaa-i Kader.

Akçura, Y. (1928). Türk Yılı 1928. İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti.

Akçura, Y. (1987). Üç Tarz-ı Siyaset. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Akçura, Y. (1998). Türkçüğün Tarihi. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Cöhçe, S. (2000). XIX. Yüzyılın Sonlarında ve XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fikir Hareketleri. Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, s. 329-355.

Çakmak, O., & Yücel, A. (2002). Yusuf Akçura. Ankara: Alternatif Yayınları,.

Hostler, C. W. (1957). Turkism And The Soviets: The Turks Of The World And Their Political Objectives. London: George Allen & Unwin Ltd.

Hurç, R. (1997). Osmanlılarda Son Devir Fikir Hareketleri. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 63-275.

Kat, G. (2010). Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura. Ankara: Atatürk Araştırmaları Merkezi.

Şenoğlu, K. (2009). Yusuf Akçura. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Temir, A. (1997). Yusuf Akçura. Ankara:: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.

Togay, M. F. (1944). Yusuf Akçura. İstanbul: Hüsnütabiat Basımevi.

Uçar, F. (2018). Üç Tarz-ı Siyaset'in Bir Unsuru Olarak İslamcılık ve Türk Siyasal Hayatın Etkileri. History Studies International Journal of History Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, s. 191-217.

Ülken, H. Z. (1940). Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri. H. Z. Ülken içinde, Tanzimat I (s. 757). İstanbul: Maarif Matbaası.

Yüce, N. (1989). Yusuf Akçura. Diyanet İslam Ansiklopedisi, s. 228-229.

Presentation ID / Sunum No= 68

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Kırım'a Yansımaları

Araştırmacı Hande Gündüz[1]

[1] *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*
ORCID ID: 0000-0001-6030-6165

Özet

Kırım, Çarlık Rusya zamanında sayısız açlık felaketlerine, göçlere, sürgünlere tanıklık etmiş, 1954 yılında ise Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Nikita Hruşçov tarafından Ukrayna'ya hibe edilmiştir. Yarımada, Ukrayna'nın 24 Ağustos 1991 tarihindeki bağımsızlığından sonra da yine bu ülkenin sınırları dâhilinde kalmıştır. 8 Aralık 1991 günü Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasıyla Rusya hem Ukrayna hem de Belarus üzerinde yeniden bir nüfuz kurmayı ve doğal gaz arzıyla bu bölgeleri hâkimiyeti altına almayı hedeflemiştir. Bu maksatla Rusya, 5 Aralık 1994 tarihli Budapeşte Memorandumu ile Ukrayna'yı nükleer silahlarından vazgeçmeye zorlamıştır. Ukrayna ise Kırım'ın kendilerinde kalması şartıyla bu teklife olumlu cevap vermiştir. Fakat Rusya bu mutabakatı 18 Mart 2014 sabahı ihlal ederek Kırım'ı yeniden işgal etmiştir. İşgalle birlikte 2014 yılından bu yana Ukrayna ordusu Donetsk ve Luhansk'ta Rus ayrılıkçılarıyla çatışmaktadır. Rusya, 24 Şubat 2022 günü sınır güvenliği gerekçesiyle Ukrayna'ya askerî harekât başlatmıştır. Savaşın başından beri Rusya, Kırım'ı bir askerî üs olarak kullanmaktadır. Öyle ki savaş mühimmatının neredeyse tamamına yakını Kırım'ı anakaradan Rusya'ya bağlayan Kerç Köprüsü üzerinden taşınmaktadır. Bunun önüne geçmek isteyen Ukrayna, 8 Ekim'de köprüyü vurarak askerî teçhizatın taşınabilirliğini sekteye uğratmak istemiştir. Muharebenin devam ettiği şu günlerde Kırım'da binlerce erkek seferberlik ilanıyla Rus ordusuna alınmaktadır. Bunun yanı sıra 2014 işgalinin ardından Kırım Türklerinin dillerini, kültürlerini, demografik yapısını hedef alan uygulamalarla bölge tam bir Rus eyaleti haline getirilmek istenmektedir. Kırım'daki Türk unsurunun azlığı ise bir idarî yapının ve millî bir ordunun oluşturulmasına engeldir. Bundan ötürü bölgede ciddi bir asimilasyon söz konusudur. En vahimi ise birçok aile Rusya ile Ukrayna arasında meydana gelen bu savaşın kendileri için yeni bir sürgün kararını doğuracağından endişe etmektedir. "Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Kırım'a Yansımaları" adı altında hazırlanacak olan bu çalışmada sırasıyla tarihî süreçte Rusya'nın Kırım politikası, Rusya ile Ukrayna arasındaki gerginliğin son safhasını oluşturan 2014 Kırım Krizi ile mevcut savaşın Kırım'daki etkileri genel hatlarıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Ukrayna, Kırım, Savaş, Kırım Türkleri

Abstract

Crimea was donated to Ukraine by Nikita Khrushchov, General Secretary of the Communist Party of the Soviet Union, in 1954. After the independence of Ukraine on August 24, 1991, the peninsula remained within the borders of this country. With the establishment of the Commonwealth of Independent States on December 8 of the same year, Russia aimed to re-establish influence over both

Ukraine and Belarus and to dominate these regions with natural gas supply. For this purpose, in the Budapest Memorandum signed on December 5, 1994, Russia tried to dissuade Ukraine from its nuclear weapons. Ukraine, on the other hand, responded positively to this offer, on the condition that Crimea remains. However, on the morning of March 18, 2014, Russia violated this agreement and occupied Crimea again, and then the Ukrainian army started to clash with Russian separatists in Donetsk and Luhansk. On February 24, 2022, Russia carried out a military operation against Ukraine on the grounds of border security. Since the beginning of the war, Crimea has been used as a military base by Russia. So much so that almost all of the war ammunition is transported over the Kerch Bridge, which connects Crimea from the mainland to Russia. Ukraine, which wanted to prevent this, wanted to disrupt the portability of military equipment by hitting the bridge on 8 October. In these days when the war continues, thousands of men in the Crimea are recruited into the Russian army with the declaration of mobilization. Worst of all, many families are worried that this war between Russia and Ukraine will lead to a new exile decision for them. In this study, which is handled within the scope of current developments, firstly, Russia's Crimean policy in the historical process, the 2014 Crimean Crisis, which constitutes the last phase of the Russia-Ukraine tension, and the effects of the current war on Crimea are explained.
Key Words: 2014 Crimean Crisis, Russia-Ukraine War, Crimea and Crimean Turks

1. Rusya'nın Tarihî Süreçteki Kırım Politikası

1768-74 yıllarında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşları sonunda Kırım, 1774'te müstakil bir hale getirilmiştir. Bu esnada yarımadaya saldırılarda bulunan Çarlık Rusya artık hanlardan da bir karşılık alamayınca 19 Nisan 1783'te Kırım'ı ele geçirmiş ve 1792 tarihinde imzalanan Yaş Anlaşması ile Osmanlı Devleti bu işgali tanımak zorunda kalmıştır (Vozgrin, 2002: 816). Ardından Çariçe II. Katerina, *"Krım bez krımskih tatar"* yani *"Türksüz Kırım"* politikasını devreye koyarak katliamlar, açlık felaketleri, kültür tahribatları ve sayısız sürgünler kapsamında Kırım Türklerinin *"Ak Topraklar"* adı verilen Anadolu'ya göç etmelerine neden olmuştur (Özcan, 2010: 12-13). Fakat bu uygulamalara karşı Kırım halkının millî uyanışı XIX. yüzyılda İsmail Gaspıralı ile birlikte şekillenmiştir. 1851'de Avcıköy'de dünyaya gelen İsmail Bey, Rus askerî okullarında eğitim aldığından ötürü Rusların ideolojisine oldukça vâkıftı. Gaspıralı'ya göre *"Dilde, Fikirde, İşte Birlik"* kuramı tesis edildiği takdirde millî benlikler de korunacaktı. Nitekim onun bu düşünceyle öncülük ettiği *"Tercüman"* Türk kimliğine sahip olan herkesin anlayabileceği *"bir imparatorluk lisânı"* olarak nitelendirilen Osmanlı Türkçesi ile neşredilmişti (Toker, 2004: 36). Fikirde ve işte birliğin odak noktasıysa Türkçülük akımına dayanmaktaydı. Çünkü Rusya'nın Panslavizm politikasına karşı Türkler ancak kendi hüviyetlerine sahip çıkarak ayakta kalabilirlerdi. Gaspıralı'nın, millî duruşu çağdaşlarını o dönem itibariyle fazlasıyla etkilemişti. Onun yazılarından istifade edenlerden biri de Numan Çelebicihan olmuştu. Çelebicihan, daha medrese talebesi iken "*Tercüman"*ı okuyarak İsmail Bey'in ilkelerine bağlılık göstermişti. Milliyetçilik akımlarının tesiriyle de 1914 yılında Cafer Seydahmet Kırımer ile beraber Odessa'da Vatan Cemiyeti'ni kurmuştu (Gündüz, 2018: 210). 25 Mart 1917 günü Akmescit'te, bin beş yüz delegenin katılımıyla tertip edilen kongrede Kırım'da muhtar bir idarenin kurulmasına karar verilmiştir. 26 Aralık'ta kurulan hükümet Rus bahriyelilerle zaman zaman Karadeniz filosunun ana üssü konumundaki Akyar'da çatışmalar yaşamıştır (Şamilkızı, 2018: 21). 26 Ocak'ta ilk olarak Bahçesaray sonra da Akmescit kaybedilince Kırım Ahâli Cumhuriyeti de 1918'de ilga edilmiştir. Numan Çelebicihan ise beraberindeki üç yüz kişiyle 23 Şubat'ta kurşuna dizilmek suretiyle şehit edilmiş ve naaşı Karadeniz'e atılmıştır (Kırımer, 2010: 72).

II. Dünya Savaşı'nın doğu cephesinde Alman-Rus çatışması başlamadan önce Zeki Velidî Togan, Mehmet Emin Resulzâde, Edige Kırımal, Cafer Seydahmet Kırımer gibi Türk kökenli birçok aydın ve devlet adamı Sovyetler Birliği'nden kaçarak Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Türkiye'ye sığınmıştı. Naziler, Sovyetler Birliği'ni işgal ettikten hemen sonra Sovyet rejimine muhalif olan bazı aydınlar Almanlarla gönüllü olarak münasebette bulunmaya başlamışlardı. O dönemde Türkiye ve Romanya'da mülteci sıfatında bulunan ve *"Emel"* dergisini çıkaran Cafer Seydahmet Kırımer, Müstecip Ülküsal, Edige Kırımal Alman işgalini Kırım Türkleri için bir kurtuluş vesilesi olarak

değerlendirmişlerdi. 2 Ocak 1942'de yapılan toplantıda Alman ordusuna Kırım Türklerinden asker alınmasına karar verilerek Alman komutanların idaresindeki taburlar oluşturuldu ve 1943 yılının Ocak ayında *"Kırım Türkleri Sevk İdaresi"* kuruldu (Özcan, 2010: 32). Dolayısıyla Almanlar tarafından kamplarda tutulan Türklerin bir kısmı bu taburları bir *"şans"* olarak değerlendirip Alman ordularına katıldılar (Kırımal, 1970: 11). Alman askerî belgelerine göre taburlara katılan gönüllülerin sayısı 9.255'ti, Sovyet-Rus eserlerinde ise bu rakam 20.000 civarındaydı (Özcan, 2005: 73). Alman askerî güçleri Sovyetler Birliği'nin işgalini tamamladıktan yaklaşık iki yıl sonra Kızıl Ordu birlikleri, Nazilere karşı üstün konuma geçmeye başladılar. Nitekim Sovyet askerleri 1943 yılının Kasım ayında Stalingrad'da Alman ordularını mağlup ederek Orkapı'ya kadar gelip 10 Nisan 1944'te Kırım'ı ele geçirdiler (Otar, 1964: 4). Ardından Kırım Komünist Parti Bölge Komitesi savaş sırasında Almanlarla iş birliği yapanların belirlenmesi yönünde bir kararname yayınladı (Özcan, 2010: 57). 13 Nisan 1944 günü çıkarılan ve Kırım'ın *"Sovyet karşıtı unsurlardan temizlenmesi"* gerektiğini konu alan talimatnameyle sürgün emri verildi. Sovyet askerleri 18 Mayıs 1944 gecesi evlerinden çıkardıkları Kırım Türklerini nakliye araçlarıyla tren istasyonlarına getirdikten sonra onları hayvan ve yük vagonlarına tıka basa doldurarak Sovyetler Birliği'nin farklı yerlerine sürgüne gönderdiler. Bu politik faaliyete tabi tutulan Kırım Türklerinin sayılarıyla ilgili maalesef kesin verilere sahip değiliz. Ancak sürgün işleminin bitmesiyle beraber İçişleri Halk Komiseri L. Beriya'nın, Stalin'e sunduğu raporda yarımadadan toplam 225.009 kişinin sürgüne gönderildiği ve bunların içinde 183.155 kişiyle Kırım Türklerinin en kalabalık topluluk olarak ilk sırada yerlerini aldıkları yazılıydı (Özcan, 2010: 75). Oysa Kırım Türklerinin ileriki yıllarda yaptıkları tespitlere göre olay gecesi Kırım'dan 238.500 kişi çıkarılmıştı (Özcan, 2002: 245). Erkeklerin büyük bir kısmının II. Dünya Savaşı'nda, Kızıl Ordu ile Partizan kuvvetleri safında bulundukları dikkate alınırsa sürgün işleminin kadınları, yaşlıları ve çocukları kapsadığı kesinlik kazanmaktadır. Ancak sürgüne maruz kalanlar da yolda birçok sıkıntı çekmişlerdi. İddialara göre bazı tren istasyonlarında insanlara içinde kokmuş hamsi bulunan çorba dağıtılmıştı (Hayreddinova Nuzetova, 2008: 39). Balık çorbasını içen çocuklar susamaya başlayınca su bulamayan yaşlılar damarlarını keserek kanlarını çocukların çatlamış dudaklarına sürmüşlerdi (Dokuzlar. 2010: 13). Kırım Türkleri bu şekilde susuzluktan, açlıktan ve hastalıktan ötürü nüfuslarının % 46,2'sini yolda kaybetmişlerdi. Sağ kalanlar ise zorlu bir yolculuğun ardından sürgün yerlerine vararak derme çatma evlerde yaşamış, maden ocakları başta olmak üzere su ve elektrik fabrikalarında, pamuk sovhozlarında çalışmışlardı.

Stalin'in, 4 Mart 1953'te ölmesiyle birlikte onun *"tek adam"* kültüne son vermek amacıyla DeStalinizasyon ilkesi tatbik edilmeye başlandı ve 7 Eylül'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne getirilen Ukrayna asıllı Nikita Hruşçov, 19 Şubat 1954'te Ukrayna'nın Rusya'ya birleştirilmesinin 300. yılı nedeniyle Kırım'ı mensubu olduğu milletin topraklarına kattı (Çervonnaya, 1992: 6). Ardından Şubat 1956'da gerçekleştirilen Komünist Parti'nin XX. Kongresi'nde, Stalin'in yanlış uygulamaları eleştirilerek baskı ve zulme uğrayan sürgün toplulukları için "Af Kararnameleri" çıkarıldı. 28 Nisan'da yayınlanan ikinci kararnamede II. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları topraklardan sürülenlerin üzerlerindeki kısıtlamaların kaldırılması hükme bağlandı. Fakat resmî anlamda sürgünden kurtulan Kırım Türkleri, Ahıska Türkleri ile Volga Almanlarının sürgün öncesi yaşadıkları yerlere dönmelerine ve müsadere edilen mallarını almalarına izin verilmedi. Bu sebeptendir ki yıllardır öz vatanlarından ayrı yaşayan Kırım Türkleri tarihte eşine rastlanmayan silahsız bir vatana dönüş mücadelesi başlattılar (Özcan, 2010: 139). Cebbar Akimov ile Bekir Osmanov'un temelini attıkları Millî Hareket'in ilk merhalesi sürgünü dünya kamuoyuna belgeleriyle anlatmak olmuştu. Sonrasında hareket katılımcıları kendilerine yöneltilen *"vatan haini"* suçlamalarının kaldırılması, toplu bir şekilde Kırım'a dönmelerine izin verilmesi ve millî özerkliklerinin yeniden tesis edilmesi gibi birçok taleple faaliyetlerini resmîleştirmişlerdi. 1962'de Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nun harekete dâhil olmasıyla birlikte İzzet Hayırov, Rolan Kadıyev, Reşat Cemilev, Yuriy Osmanov, İskender Fazıl gibi kişiler arzularını daha sert tonlarla dile getirmeye başladılar.

Hareketin ilk neticesi sadece Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ile Tacikistan'da yayımlanan 5 Eylül 1967 Kararnamesi'yle elde edilmişti. Mevzu bahis kararnamede Kırım Türklerinin üzerlerindeki *"hain"* suçlamasının kaldırılması gerektiği belirtilmişti. Buna istinaden Yüksek Sovyet Prezidyumu daha önce çıkarılan 28 Nisan 1956 tarihli kararnameyi yürürlükten kaldırarak yeni bir yasa daha yayımlamış ve 18 Mayıs 1944'te sürgüne gönderilen Kırım halkına karşı haksızlık yapıldığını açıklanmıştı. Kararnamenin akabinde Kırım Türkleri, Eylül ayının sonu ile Ekim ayının başında Kırım'a

toplu bir şekilde göç etmek ve bölgede oturum izni almak için yarımadaya seyahat düzenlemişlerdi. 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un, Komünist Parti Merkez Komitesi Genel Sekreteri seçilerek ülke yönetimine getirilmesi ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) ile Glastnost (Açıklık) ilkelerini uygulaması Kırım Türklerinin vatana dönüş mücadelelerine etki etti. Nihayet 14 Kasım 1989 günü Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Yüksek Sovyeti, Kırım Türklerinin haklarını iade eden bir deklarasyon yayımladı. Ama kısa süre sonra Sovyet Hükümeti'nin bu bildirgeye uymadığı gün yüzüne çıkınca Kırım Türkleri bu defa "Çadır Şehirler" kurmaya başladılar. 17 Mart 1991'de ise Sovyetler Birliği'nin kaderini yakından ilgilendiren bir referandum yapılarak halka *"Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin her milliyetten insanların haklarının ve hürriyetlerinin tam manasıyla garanti edildiği hükümran cumhuriyetlerin eşit haklara sahip olduğu yenilenmiş bir federasyon şeklinde korunmasını gerekli görüyor musunuz?"* sorusu yöneltildi (Özcan, 2010: 255). Sovyetler Birliği'ndeki cumhuriyetler için büyük önem arz eden bu referandumda Ukrayna halkının % 90,3'ü Sovyetler Birliği'nden ayrılmak için oy kullandı ve Kırım da bağımsızlığını kazanan bu yeni devletin sınırları içerisinde kaldı.

2. Kırım ve Karadeniz Rusya İçin Neden Önemli?

Kırım eski devirlerden itibaren jeopolitik özelliğiyle birçok halkın ve devletin nüfuz savaşının meydana geldiği bir saha mahiyetinde olmuştur. Hatta burada egemenlik kurma mücadelesini İslâm öncesi devirlerdeki Kimmerlere kadar götürmek mümkündür. Yarımada antik çağlarda gerek Çin'den gelen büyük Asya ticaret yolunun batıdaki son noktalarından biri olması gerekse Doğu Avrupa'yı, Ön Asya ve Akdeniz dünyasıyla birleştiren doğal bir iskele görevi görmesiyle her zaman kıymet görmüştür. Özellikle de Kırım'ın limanları Doğu Avrupa ve Asya ile yapılan uluslararası ticaretin merkezi konumundaydı (İnalcık, 2017: 52). Bunun dışında Altın Orda Hanı Mengü Timur'un izniyle 1260'lı yıllarda Kefe'ye yerleşen Cenevizliler daha rahat bir ticaret fonksiyonu için bölgeyi surlarla tahkim etmişlerdi. Cenevizlilerin yönetimini aldıkları limanlardan ipek, baharat, balık, tuz, muhtelif deri ve köle ticareti yapılmıştı. İşte o dönemde Kırım'ı vazgeçilmez kılan özellik yarımadanın milletlerarası alışverişin ana durağı olmasından kaynaklanıyordu. Kırım'ın günümüzdeki pozisyonu ise ticarî açıdan daha çok siyasî ve askerî bir niteliğe dayanmaktadır. Bugün stratejik manada en önemli coğrafî araziyi şüphesiz Karadeniz ile Boğazlar[1] oluşturmaktadır. Karadeniz'in İstanbul ve Çanakkale Boğazları'yla Akdeniz'e, Volga-Don Kanalı'yla Hazar Denizi'ne, Kerç Boğazı'yla Azak Denizi'ne, Ren-Tuna Kanalı'yla Kuzey Denizi'ne, Main-Tuna Kanalı'yla Baltık Denizi'ne bağlantısının bulunması Karadeniz'e kıyısı olmayan küresel güçlerin dikkatini çekmektedir (Çalışkan, 2020: 4). Dolayısıyla belirli aralıklarla ABD başta olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya gibi batılı güçlerin savaş gemileri Boğazlardan geçmekteydiler. Sovyetler Birliği zamanında ise sadece Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin harp gemilerinin Boğazlardaki geçişleri arzulanmıştı. Rusya'nın, günümüzde Karadeniz'deki en mühim deniz üssü Kırım'daki Sivastopol (Akyar) Limanı'nda bulunmaktadır. Uluslararası diplomasi uzmanı olan İngiliz Gazeteci Tim Marshall, *"Kuzey Avrupa Ovası"* olarak isimlendirilen düz arazinin Rusya'ya askerî olarak saldırmak isteyen bir güç için oldukça elverişli bir arazi olduğunu savunur (Marshall, 2018: 7). Hâl böyle olunca Rusya her zaman batısındaki düzlükleri kontrol altına almak istemektedir. Bunun haricinde Kerç Boğazı[2] Avrupa'yı, Kuzey Kafkasya'ya bağladığından Kırım, Rusya'nın Avrupa'ya açılan kapısı durumundadır (Özçelik, 2018: 59). Rusya'nın Kuzey Buz Denizi'nde bir donanması daha bulunmasına rağmen yılın dokuz ayı donmuş bir vaziyette olması donanmanın manevra kabiliyetini daralttığından Kırım ve Sivastopol Limanı, Rusya için oldukça kritik mahiyettedir (Çalışkan, 2020: 5).

3. 2014 Kırım Krizi ve Sonrasında Yaşananlar

[1] "Boğazlar Bölgesi" olarak tabir edilen saha Çanakkale ile başlayan Akdeniz Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz olarak bilinen İstanbul Boğazı ile çevrelenmektedir.

[2] Kerç Boğazı, Rusya ile Ukrayna arasındaki tansiyonu bir hayli yükseltmektedir. 16 Mart 2014'te Kırım topraklarına dâhil edilen Boğaz, Azak Denizi'ne açılmakta ve doğu-batı, kuzey-güney enerji hatlarının tam ortasında bulunmaktadır. Rusya, Kerç Boğazı'nı karasularının bir parçası olarak gördüğünden Kerç Köprüsü'nü inşa ederek Boğaz ile karayolu bağlantısını tamamlamış durumdadır (Yılmaz, 2019: 59-60).

3.1. 18 Mart 2014: Kırım, Rusya'ya Bağlanıyor (!)

Ukrayna'nın, Sovyetler Birliği'nden ayrılışı *"Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya için jeopolitik açıdan büyük bir kayıp"* olarak değerlendirilmiştir. Hakikaten Ukrayna'nın bağımsızlığını kazanmasıyla Rusya yalnızca Baltık ülkeleriyle Polonya üzerindeki etkisini değil *"eski Sovyetler Birliği'nin güney ve güneydoğusundaki Slav olmayan halklara egemen, iddialı Avrasya İmparatorluğu'nun lideri olma"* imkânını da kaybetmişti (Sönmez vd., 2015: 663). Bu çerçevede 1993'te *"yakın çevre doktrini"* ile ulusal çıkarlar himaye altına alınmak istenmiştir. Böylece Rusya, Rusça konuşanların hakkını korumayı, toprak ve sınır bütünlüğünü muhafaza etmeyi, uluslararası bir toplulukla malî, askerî ve güvenlik ilişkilerini düzenlemeyi hedeflemiştir (Yılmaz, 2019: 54). Ukrayna'nın bağımsızlığıyla birlikte Sovyetler Birliği döneminden kalan nükleer silahların Rusya'ya teslimi iki devlet arasında sorun olmuştur. ABD ile İngiltere'nin garantör devlet olarak yer aldığı 5 Aralık 1994 tarihli Budapeşte Memorandumu'na göre Ukrayna elinde bulunan bin yüz âdet nükleer başlıklı füzeyi Rusya'ya verecek, Rusya ise karşılığında Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü sağlayacaktı. Döneminde dünyanın en büyük üçüncü nükleer silah stokuna sahip olan Ukrayna, anlaşma şartlarına güvenerek 1994 ile 1996 yılları arasında nükleer silahlarından vazgeçmiştir[1]. Rusya'nın, Karadeniz'deki en büyük korkusu denize kıyısı olmayan büyük bir gücün veya NATO gibi askerî bir örgütün bölgede yer almasıdır. Özellikle de Romanya ile Bulgaristan'ın 2004 tarihinde NATO'ya, 2007'de de Avrupa Birliği (AB)'ne üye olmaları Rusya'yı tedirgin etmiştir. Çünkü bu ülkeler söz konusu birliklere üyelikleriyle Karadeniz'de hak sahibi olmuşlardır. Diğer taraftan Ukrayna'ya komşu olan ülkelerin AB'ye dâhil olmaları ve doğal gaz taşımacılığında Ukrayna'nın geçiş güzergâhında yer alması bu ülkeyi AB için kaçınılmaz kılmaktadır (Konak, 2019: 86). Öyle ki sürekli olarak Ukrayna ile Gürcistan'ın, AB ile NATO'ya üyeliklerinin gündemde tutulması Rusya'nın, Boğazlardaki hâkimiyet endişesini körüklemektedir.

Tablo: 3.1.1. Ukrayna üzerinden Avrupa ülkelerine gönderilen gaz miktarları (Sümer, 2015: 472).

Ülke	**2013**	**2014**
İtalya	25.33	15.08
Türkiye	13.00	14.02
Almanya	22.71	21
Çek Cumhuriyeti	7.32	7.28
Macaristan	6.00	5.29
Slovakya	5.42	4.19
Avusturya	5.23	5.22
Fransa	3.21	3.04
Bulgaristan	2.76	2.53
Yunanistan	2.63	2.50
Romanya	1.19	2.17
Sırbistan	1.16	0.74
Slovenya	0.54	0.50
İsviçre	0.37	0.30

[1] 1997'de Rusya ile Ukrayna arasında yapılan yeni bir anlaşmaya göre Ukrayna'nın kendi donanmasının % 83'nü Rusya'ya bırakmasına ve Ukrayna'ya vergi ödemek şartıyla Rus armadasının 2017 yılına kadar Sivastopol'de kalmasına karar verilmiştir. Ancak sonradan bu vergiler Ukrayna'nın doğalgaz borcuna mukabil ödenmemiş ve 2010'da yapılan başka bir mutabakatla Rus Deniz Filosu'nun, Sivastopol'de konuşlanma süresi yirmi beş yıla çıkarılmıştır (Yılmaz, 2019: 58).

Bosna Hersek	0.19	0.26
Makedonya	0.04	0.08
Toplam	**86.10**	**84.20**

Ukrayna'daki 21 Kasım 2004 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçiminde % 49,42'lik oy oranıyla yönetime Rusya yanlısı Viktor Yanukoviç getirilmiştir. Yanukoviç göreve gelir gelmez AB ile imzalanması öngörülen ortaklık antlaşmasını onaylamayacağını belirterek Rusya'yla bir iş birliği yapmayı tercih ettiğini açıklamıştır. Kararın sonrasında Kiev'in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı'nda protestolar düzenlenmiş, batı yanlılarıyla Rusya taraftarları arasındaki siyasî çekişmede Yanukoviç, Ukrayna'yı terk ederek Rusya'ya sığınmak zorunda kalmıştır (Konak, 2019: 85). AB ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Ukrayna, Rusya'nın engellemeleriyle bunu başaramayınca bu kez NATO üyeliğini gündeme taşımıştır. Ancak Ukrayna'nın, NATO'ya üyeliği Karadeniz'de bulunan Rus donanmasının güvenliğini riske atacağından Rusya, Ukrayna'nın bu niyetine de mani olmaya çalışmıştır. Dahası Ukrayna'nın, 2013 yılının Kasım ayında batılı ülkelerle yakınlaşmaya başlaması Rus yönetiminde öncelikle Ukrayna'nın, AB'ye sonra da NATO'ya üye olacağı korkusunu oluşturmuştur. Bu nedenle 2014'te Kırım'da, Rus nüfusun çoğunlukta olması gerekçe gösterilerek bölgeye askerî birlikler sevk edilmiştir. 27 Şubat'ta ise Kırım'daki hükümet binaları ele geçirilmiş ve 16 Mart sabahı Kırım'ın, Rusya'ya bağlanması için yasa dışı bir referandum tertip edilmiştir. Kırım Türklerinin tepki göstererek katılmadıkları referandumun sonucu *"Kırım'ın, Rusya'ya bağlanması yönünde"* zuhur etmiştir. Referandumun ardından katılım oranının % 32,4 olduğu belirlenmiştir. Oysa Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, % 83'lük bir kitlenin referanduma iştirak ettiğini ve bu oranın içerisinde de % 96'lık bir kesimin seçimlerde *"EVET"* oyu kullandığını iddia ederek tezat bir açıklamada bulunmuştur. Putin, sonradan yaptığı basın açıklamasında *"Aziz Prens Vladimir'in Kherson'da vaftiz edildiğini, Kırım'da Rus askerlerinin mezarlarının bulunduğunu, Sivastopol'un Karadeniz Filosu'nun doğum yeri olduğunu, kısacası Kırım'ı kutsal saydıklarını"* söyleyerek işgali meşrulaştırmaya ve haklı göstermeye çalışmıştır (Vladimir Putin'in Kırım Hakkındaki Hitabetinin Tam Metni, 2014). 21 Mart'ta ise Karadeniz Filosu'na ev sahipliği yapan Sivastopol'ün, Rusya'ya bağlandığını ilan eden kararname imzalanmıştır (Kırım'ın Yasa Dışı İlhakının Üzerinden 5 Yıl Geçti, 2019). İşgalin ardından Putin, II. Dünya Savaşı'nda Sovyet ordusunun Nazi güçlerini yenilgiye uğratmasıyla birlikte kutlanmaya başlanan *"9 Mayıs Zafer Günü"* etkinliklerine katılmak üzere Kırım'a gitmiştir. Sivastopol'de bir gemiden halkı selamladıktan sonra II. Dünya Savaşı'nda görev alan silahlı kuvvetler üyelerine minnettar olduğunu dile getirmiştir (BBC News Türkçe, 2014).

3.2. İşgal Sonrası Rusya'ya Karşı Tepkiler: Yaptırımlar ve Ambargolar

Kırım'ın yeniden Rusya tarafından işgal edilmesi en başta uluslararası örgütlerin reaksiyonuna neden olmuştur. Birleşmiş Milletler (BM), 27 Mart 2014 tarihli 68/262 sayılı Genel Kurul Kararı'nda işgali Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne karşı açık bir ihlal olarak değerlendirmiştir (Çalışkan, 2020: 5). Yirmi dört ülkenin oylamaya katılmadığı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (BMGK)'nda yüz kabul, on bir ret, elli sekiz çekimser oy kullanılmıştı. Oylamanın ardından İngiltere'yle Polonya başta olmak üzere diğer Doğu Avrupa ülkeleri, Moskova'ya sert yaptırımların uygulanmasında ısrar etmişlerdi. Buna karşın Fransa ile Almanya ise AB ve NATO'ya katılımı konusunda Ukrayna'ya desteklerini bildirmişlerdi[1]. Uluslararası kamuoyunun artan tepkisi sonucunda AB, Rusya'ya yaptırım uygulamaya karar vermiş ve bu yaptırımlar askerî, malî, ticarî alanları kapsamıştır (Christie, 2015). Son araştırmalar ışığında Mart 2014 yılı itibariyle Rusya'nın G-8 üyeliğinin askıya alındığı, batı teknolojisine ulaşımının engellendiği, yatırım ve üretim faaliyetlerinde bulunan yabancı sermayenin Rusya'yı terk ettiği, AB üyesi yirmi sekiz ülkenin Rusya'ya silah satışını durdurduğu bilinmektedir (Konak, 2019: 88). 4 Şubat 2016'da ise Avrupa Parlamentosu'nda dört yüz yirmi yedi oyla kabul edilen taslakta daha önce belirlenen *"Minsk Anlaşması'na Uyulması"* şeklindeki ibare *"Minsk Anlaşması'na Uyulması ve Kırım'ın Ukrayna'ya Geri Verilmesi"* biçimiyle revize edilmiştir (Öztopal, 2018: 117).

[1] Bilhassa IMF ve AB gibi uluslararası kuruluşlar Ukrayna'ya ciddî anlamda ekonomik destek sağlamışlardır. IMF ilk etapta 17 milyar dolarlık destek kredisini Ukrayna'ya serbest bırakırken, AB yaklaşık 15,5 milyar dolarlık yardım paketini açıklamıştır (Yılmaz, 2019: 48-49).

Tablo: 3.2.1. AB'nin, 2014'te Rusya'ya uyguladığı bazı yaptırımlar (Aras, 2017: 41).

3 Mart 2014	Haziran ayında Soçi'de düzenlenecek olan G-8 Zirvesi hazırlıklarının askıya alınması,
6 Mart 2014	Yeni Antlaşma ve vize konularına ilişkin AB ile Rusya arasındaki görüşmelerin askıya alınması,
17 Mart 2014	İlk seyahat yasakları ve mal varlıklarının dondurulması,
25 Haziran 2014	Kırım ve Sivastopol kökenli malların ithalatının yasaklanması - 30 Temmuz'da yasakta değişiklik: Kırım ve Sivastopol'da belli doğal kaynakların sömürülmesi ve belli altyapı projeleri için önemli teknoloji ve ekipmanlara ilişkin ambargo,
1 Ağustos 2014	Ekonomik yaptırımlar: 1. Sermaye piyasaları (bono, hisse senedi veya benzer finansal araçlar...) 2. Savunma sektörü 3. İkili kullanım malları 4. Petrol sanayi.

6 Ağustos'ta Putin, ülkesine uygulanan bu müeyyidelere *"karşı müeyyideler"* ile cevap verdi. Karara göre ABD, Kanada, Norveç ve AB ülkelerinden bir yıllık meyve, süt ve süt ürünleri, peynir, salam, sosis ithaline yasak getirildi. Daha sonra İran ve Çin ile görüşmelere başlanarak bu ülkelerle ticarette ödeme aracı olarak dolar değil, yuan veya riyal kullanımı tercih edildi (Cabbarlı, 2016: 116-117). Bununla birlikte Rusya, 2014 yılı içerisinde 1,5 milyar dolar değerindeki yirmi dört tane SU-35 savaş uçağı ile 400 km menzile sahip olan S-400 hava savunma sistemlerini Nisan 2015'te Çin'e sattı (Güneş, 2015: 858). Lakin alınan her tedbire rağmen ambargolar ve yaptırımlar neticesinde Rusya'nın, 2013 yılının son çeyreğindeki % 2'lik büyüme oranı 2014'te % 0,8'e düştü. Ekonomideki olumsuz tablodan etkilenen yabancı bankalar Rus şirketlerine sağladıkları finansal desteklerini çekmeye, yabancı yatırımcılar da ülkeden kaçmaya başladılar (Konak, 2019: 88). Petrol fiyatları 2014 yılının sonunda Temmuz ayına kıyasla yaklaşık % 50 oranında azaldı. İhracat gelirinin yarısını petrol veya petrol ürünlerinin satışından elde eden Rusya, 2015'e ekonomik krizle girdi ve ruble de % 50'den fazla değer kaybedince Rus vatandaşların alım gücü azaldı (Konak, 2019: 88). Fakat tatbik edilen müeyyideler Avrupa ülkelerinin, Rusya'ya enerji konusunda bağımlı olmalarından ötürü Kırım'daki işgali ne yazık ki sonlandıramamıştır. Aynı zamanda Rusya'nın ticarî alışverişte Avrupalı güç odakları için önemli bir partner olması AB'nin yaptırımlarının tesirini azaltmıştır. Özellikle Almanya ile Rusya arasında büyük bir ticaret potansiyelinin ve ticaret hacminin olduğu dikkate alınırsa yaptırımların neden olumlu sonuçlar vermediği net bir şekilde anlaşılabilir. Rusya, Almanya'ya doğal gaz ve petrol ihraç ederken Almanya da Rusya'ya makine ürünleri, ilaç, tren ve otomobil sevkiyatı yapmaktadır. Karşılıklı ticarî tabiiyet başta Almanya olmak üzere AB üyesi ülkelerin çoğunda Rusya'da yaşanacak olan ekonomik krizin kendi ekonomilerini de olumsuz yönde etkileyeceği görüşünü akıllara getirmektedir. Bundan dolayı AB üyesi ülkeler önemli ekonomik zararlara neden olabileceğini düşündükleri gerekçesiyle Rusya'ya yönelik ağır yaptırımlara destek vermekten kaçınmaktadırlar. Zaten Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, 16 Mart'ta yaptığı resmî açıklamada işgalle ilgili olarak batılı devletlerin görüşlerine bakılmaksızın Kırım'ın sonsuza kadar Rusya'ya ait olduğunu belirtmiştir (Batmanova, 2014).

NATO'nun, Kırım'ın işgaline olan tepkisi 4-5 Eylül 2014'te düzenlenen Galler Zirvesi'nde Hazırlık Eylem Planı'nı kabulüyle zuhur etmiştir. Zirvede NATO'nun, AB, G-7 ve ABD başta olmak üzere uluslararası toplumun Kırım konusunda Rusya'ya uyguladığı malî, ticarî ve askerî yaptırımlara verdiği destek açıklanmıştır (Öztopal, 2018: 120). Ayrıca "NATO-Ukrayna Birleşik Komisyonu" adıyla yayımlanan bildiride Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün halen tacize uğradığına, NATO tarafından Ukrayna'nın teknik ve askerî yardım talebinin dikkate alınacağına vurgu yapılmıştır. 2014 yılının Ağustos ayına gelindiğinde ise yaklaşık 4,5 milyon dolar değerindeki çelik kask, kurşun geçirmez

gözlük ve çelik yelekten oluşan malzeme yardımı Ukrayna'ya gönderilmiştir (Öztopal, 2018: 120). Bunun haricinde 2016 yılından itibaren NATO, Polonya ve Baltık ülkelerine çok uluslu askerî güçler konuşlandırmış ve bu bölgelerde düzenli olarak tatbikat yapmıştır (Oğuzlu, 2019: 5-6). Diğer yandan Karadeniz'deki tatbikat sayıları arttırılarak dört savaş gemisinin devriye gezmesi öngörülmüştür (Ünalmış-Oğuz, 2019: 7). NATO'nun bu hamlesi karşısında Rusya, Karadeniz'deki askerî varlığını hızlı bir şekilde güçlendirmeye gitmiştir. Öyle ki Rusya Federasyonu'nun Deniz Kuvvetleri Komutanı Victor Chirkov, 2030'a kadar geçerli olacak Deniz Kuvvetleri doktrini çerçevesinde ülkesinin önümüzdeki on beş yıl içerisinde Karadeniz'deki deniz kuvvetlerini çoğaltacağını ifade etmiştir (Oğuzlu, 2019: 5-6).

Tablo: 3.2.2. NATO'nun, 2014'te Rusya'ya uyguladığı bazı yaptırımlar (Cabbarlı, 2016: 114).

6 Mart 2014	Rusya ile asker ve sivil görüşmeleri durduruldu,
5 Nisan 2014	NATO Parlamentosu, Rusya Federal Meclisi ile işbirliğini askıya aldı,
7 Nisan 2014	Moskova yetkililerinin NATO karargâhına girişleri yasaklandı,
7 Ağustos 2014	NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen, Rusya ile tüm işbirliklerini durdurduklarını açıkladı.

Türkiye açısından Karadeniz'in güvenliği Kırım'ın işgalinden sonra daha karmaşık bir hâl almış ve Montrö (Montreux) Mütarekesi kritik bir duruma gelmiştir. 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'na göre sadece Karadeniz'e kıyıdaş olan devletler Boğazlardaki geçiş rejimini sağlamakla yükümlüydüler. İşte bu karara uyulmadığı için Sovyet Rusya, 22 Haziran 1936'da Boğazlardaki düzenlemenin değiştirilmesini talep etmiş ve 20 Temmuz'da Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Romanya ile Türkiye'nin de aralarında bulunduğu Montrö Mütarekesi'ne imzalar atılmıştır. Böylece 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'na göre 1923 ile 1936 yılları arasında oluşturulan uluslararası komisyonun görevine son verilmiştir (Algül, 2009: 75). Mütarekede Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerine bir sınırlama getirilerek onların barış zamanındaki deniz altlarıyla savaş gemilerinin Boğazlardan geçme haklarının kaldırıldığına hüküm verilmiştir (Algül, 2009: 75). İşgalin ardından Kırım Tatar Millî Meclisi'nin, Türkiye'den Rusya'ya yönelik yaptırım içeren bazı taleplerde bulunduğu bilinmektedir. Bilhassa İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Rus gemilerine kapatılması istenmiştir. Fakat bu öneri bahsettiğimiz üzere Montrö Mütarekesi ile Uluslararası Deniz Hukuku'na aykırılığı sebebiyle Türkiye tarafından kabul görmemiştir (Özçelik, 2018: 74). Ayrıca Türk donanmasının Kırım'a yardıma gönderilmesi meclisin diğer bir talebidir. Lakin bu istek için de NATO'nun özel kararı gerektiğinden Türkiye şu an için fiiliyatta Kırım'a yardımcı olamamaktadır. Ama her seferinde Kırım'ın aslî unsurunun Türkler olduğu vurgulanmakta ve Kırım Türkleriyle birlikte ortak bir tarihin, kültür mirasının sahiplenildiği beyan edilmektedir.

3.3. Kırım'da Yeni Hayat ve Rusya'nın "Kültür Asimilasyonu"

Ekim 2014'te Kırım'ın genelinde yapılan nüfus sayımından sonra Rusya Federal İstatistik Kurumu, Kırım'da 2.284.000 kişinin yaşadığını, Kırım Türklerinin sayısının ise tahminî olarak 277.000 civarında olduğunu belirtmiştir. Kırım Türklerinin millî lideri Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'nun, Ekim 2019 yılında verdiği rakama göre 2014 sonrasında 30.000'e yakın Kırım Türkünün göç ederek başka ülkelere gittiği tespit edilmiştir (Çalışkan, 2020: 18). Hatta Putin'in, 20 Mart 2020 tarihinde imzaladığı kararla Kırım'ın neredeyse her bölgesinde Rusya vatandaşlığına girmeyen kişilerin arazi sahibi olamayacaklarını açıklaması göçlerin sayısını arttırmıştır (Bilal, 24 Mart 2021). Nitekim Rusya işgalin hemen akabinde Kırım Türkleri başta olmak üzere yarımadada yaşayan bütün bir halkı *"pasaportlama"* (ikamet) metoduyla kendi vatandaşlığına almaya başlamıştır (Özçelik, 2018: 74). Ardından yıldırma politikalarıyla işten çıkarmalar devreye koyulmuştur. Bilhassa meslekî çalışma sahalarında Kırım Türklerine görev yaptıkları mercilerde mesai saatlerinde Rus rozeti veya Haç işareti kullanmaları gerektiği söylenmiştir (Gündüz, 8 Mayıs 2018). Bunu kabul etmeyen kişilerin ise derhal istifaları

istenmiş ve boşalan mevkilere Rus yönetimine yakın kişiler getirilmiştir. Kırım'da hem bu mevcut durumu hem de işgali protesto eden onlarca Kırım Türkü hapis veya para cezalarına tabi tutulmakta, kaçırılmakta ve faili meçhul cinayetlere kurban gitmektedir. Mesela Dünya Kırım Tatar Kongresi Sekreter Yardımcısı Ervin İbragimov, 24 Mayıs 2016 günü akşam saatlerinde Kırım'ın Bahçesaray şehrinde üniformalı kişilerce alıkonulmuştur. 25 Mayıs günü İbragimov'un arabası evinin yakınlarında kapıları açık bir şekilde bulunmasına rağmen kendisinden halen daha haber alınamamaktadır (Yaltırık, 2020). Bunun yanı sıra yarımadada ciddi boyutta hak ihlalleri yaşanmaktadır. İşgalin ilk haftalarında Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, Kırım Tatar Millî Meclisi Başkanı Refat Çubarov, eski meclis üyesi Sinaver Kadirov, Gayana Yüksel, İsmet Yüksel ve Lenur İslam'ın Kırım'a girişleri yasaklanmıştır[1]. Ayrıca Kırım Tatar Millî Meclisi Başkan yardımcısı Ahtem Çiygöz, 26 Şubat 2014'te miting organize ettiği gerekçesiyle tutuklanmış ve sekiz yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Yine Çiygöz ile politikada aynı makamı paylaşan İlmi Umerov'un da Rusya'nın toprak bütünlüğünü bozmaya yönelik çağrılar yaptığı iddiasıyla iki yıl hapis cezasına mahkûm edildiği açıklanmıştır. Umerov ile Çiygöz, Türkiye'nin girişimleri üzerine Ekim 2017'de serbest bırakılmışlardır (Cura, 2017). 3-4 Eylül 2021'de ise Kırım Tatar Millî Meclisi Başkan Yardımcısı Nariman Celal, Asan Ahmetov ile Aziz Ahmetov, 23 Ağustos 2021 günü Akmescit yakınındaki Anğara köyündeki doğalgaz boru hattına düzenledikleri sözde *"sabotaj eylemi"* iddiasıyla alıkonulmuşlardır (Bilal, 15 Kasım 2022). Rus mahkemesi farklı meblağlarda para cezasının yanı sıra üç Kırım Türküne de 13 ile 15 yıl arasında değişen sürelerle hapis cezası vermeyi planlamaktadır (Bilal, 15 Kasım 2022).

Kırım'da işgal tarihine kadar Tatarca eğitim veren millî okul sayısı on dörttü. İşgalin ardından Rus yönetimi bu okulların millî okul statülerini kaldırarak Kırım'ın geleceğinin yegâne teminatı olan çocuklara Rus ideolojisine uygun dersler verilmesini emretmiştir. Özellikle de resim derslerinde öğrencilere boyunlarında Haç işareti olan sözde asil ve soylu Rus asker çizimlerinin yaptırılması, Çariçe II. Katerina'nın, Kırım'ın işgalini tasvir eden resimlerin çizdirilmesi onları kendi tarihlerinden soyutlamaktadır (Gündüz, 11 Mayıs 2018). Ruslaştırma siyasetine rağmen 2014 yılında Türkiye'nin yardımlarıyla kurulan ve Tatarca eğitim veren Fidancık, Kırım Türklerinin geleneklerini Türk çocuklara aşılamaktadır (Gündüz, 7 Mayıs 2018). Eğitimin dışında Rusya'nın asimilasyon politikası mimarî yapıları da etkisi altına almıştır. 2017 yılında Kırım Tatar Millî Müzesi statüsündeki Hansaray'da, *"restorasyon"* kapsamında bir tadilat başlatılmıştır. Osmanlı Devleti'nin sanatsal izlerini taşıyan sarayın bir yenileme girişimiyle değişikliğe uğratılması hem sarayın doğal yapısını bozacağı hem de Kırım'daki Türk emaresini ortadan kaldıracağı endişesine yol açmaktadır (Gündüz, 3 Mayıs 2018). Bu anlamda Qırım Haber Ajansı kurucularından ve Kırım Tatar Millî Meclisi üyelerinden Doç Dr. Gayana Yüksel'in 5 Şubat 2021'de Ukrayna Kültür ve Enformasyon Politikası Bakanlığı Kurulu'na seçilmesi Kırım'daki kültürel mirasın korunmasında ve Tatarcanın yaygınlaştırılmasında etkili olacaktır (Kaptan, 2021). Ayrıca Kırım'da faaliyet gösteren ve Kırım Türklerinin yerel yayın organlarından olan ATR ise işgalin akabinde lisansını almadığı gerekçesiyle kapatılmıştır (Cocoli, 2015).

4. Mevcut Savaşın Kırım'a Yansımaları

4.1. Rusya ile Ukrayna'nın Ortak Tarihi: İttifaklar ve Anlaşmazlıklar[2]

Günümüzde Rusya ile Ukrayna[3] arasında yer yer nükseden çatışmaların kökeni yüzyıllar öncesine uzanmaktadır. İki ülkenin ortak tarihi genel olarak *"Kievan Rus"* olarak bilinen ve üç Slav ırk olan Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'ya dayanır. İlmî çalışmalarda *"Kievan Rus"* ifadesi Bilge Yaroslav'ın, 1036 yılında Kiev'de, Peçeneklere karşı kazandığı zaferle başlayıp 1054'teki ölümüne kadar olan süreci kapsar (Pritsak, 2007: 71). Yaroslav'ın ölümünden sonra *"Kievan Rus"* yüksek siyasî özelliğini yitirerek

[1] 22 Nisan 2014'te Kırım ile Ukrayna'nın anakarası arasında yer alan idarî sınırda Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu'na, Rusya'ya 2019 yılına kadar giriş yasağının uygulanacağı söylenmiştir. 2 Mayıs günü Kırımoğlu, Moskova üzerinden uçakla Kırım'a gitmeyi planlamıştır. Ancak Moskova'da sınırdan geçemeyince Kiev'den, Kırım'a araçla gitmek zorunda kalmıştır. Sonrasında Kırımoğlu için uygulanan Kırım'a giriş yasağının 5 Mart 2019 tarihinde on beş yıl daha uzatıldığı ortaya çıkmıştır (Bilal, 5 Mart 2021).

[2] Bu kısımda Rusya ile Ukrayna arasındaki gelgitli ilişkilerin kısa bir tarihçesine yer verilmiştir.

[3] Rus kaynakları Ukrayna'yı ilk zamanlarda *"kıyı ülkesi"* anlamına gelen *"Okrayna"* şeklinde telaffuz etmiş, devam eden tarihlerde ise bu bölge *"Küçük Rusya"* (Maloy Rossiya) tabiriyle anılır olmuştur (Demiroğlu, 2015: 438).
Oysa bahsi geçen arazide yaşayan Kiev halkı hiçbir zaman kendi ülkelerine bu adlandırmayı yakıştırmamıştır. Öyle ki onlar XIX. yüzyıla kadar bir millet ismi olarak *"Kossak",* bir devlet tesmiyesi olarak da *"Kossak Hatmanlığı"* ifadesini tercih etmişlerdir (Demiroğlu, 2015: 438-439).

1240'ta Moğollar tarafından yıkılınca devletin toprakları XIV. asırda kurulan ve giderek güç kazanmaya başlayan Moskova Knezliği'nin hâkimiyetine geçmiştir. 1547'de çarlık idaresini kuran IV. İvan özellikle Kazan Hanlığı ile Astrahan Hanlığı gibi Türkistan ve Sibirya'nın kilidi konumundaki Türk-Tatar hanlıklarını istila edince Rus yayılmacılığında askerî güç olarak üzere Kossak[1] birliklerine büyük ehemmiyet vermiş ve onun zamanında Kossaklar, Moskova'ya bağlı birer askerî müfrezeye dönüştürülmüşlerdir (Acar, 2015: 47). 1649'da Kossak Hatmanı Bohdan Hmelnitski, Moskova'ya elçiler göndererek Rus yönetiminin himayesine girmek istediğini belirtmiş ve yapılan görüşmeler neticesinde toplantının tertip edildiği yerin adıyla anılan bir tabiiyet anlaşması imzalanmıştır (Kavak, 2017: 89). 1654 tarihli Pereslav Anlaşması'yla Çarlık Rusya, Ukrayna gibi çok büyük bir ülkeyi idaresi altına almıştır. Bu durum Ukraynalı ve Sovyet devri tarihçileri tarafından farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Ukraynalı tarihçilerin çoğu Pereslav Anlaşması'nı bir *"ittifak akdi"* olarak görürken Sovyet tarihçileri de bu anlaşmayı Ukrayna'nın, Rusya ile *"tekrar birleşmesi"* olarak nitelendirmektedirler (Bartl, 1998: 311).

Mart 1658'de Ceneviz'de kaydedilen bir papalık raporunda *"Moskovalılar, Kossaklara karşı o kadar kötü davranıyorlar ki Kossak ileri gelenleri büyük Türk'ten yardım istemek üzere adam gönderdiler."* ibaresinin bulunması bu tarihten itibaren Rusya ile Ukrayna arasındaki sancılı dönemlerin başladığını göstermektedir (Bart, 1998: 313-314). Öyle ki Kossaklar, Kırım Hanlığı'nın gönderdiği destek ekiple 7-9 Temmuz 1659'da Ukrayna'nın, Konotop şehri yakınlarında Moskova askerlerini büyük bir bozguna uğratmışlardır (Kulchynskyy, 2019: 72-73). 1665'te Kossak Hatmanlığı'na seçilen Petro Doroşenko ilk olarak sağ ve sol Ukrayna'yı birleştirmeyi ve dolayısıyla bir Ukrayna-Kossak Devleti kurmayı amaçlamıştır. 1666'da sağ yaka Ukrayna'sı hatmanı olan Doroşenko döneminde 1667'de imzalanan Andrussova Barışı'yla Çarlık Rusya ile Lehistan, Ukrayna'nın doğu ve batı kısımlarını kendi aralarında paylaşmıştır (Kavak, 2017: 90). Ancak Doroşenko, 1668'de Kırım Hanlığı'nın gönderdiği askerî birliklerin de desteğiyle sol yaka Ukrayna'sını himayesi altına almıştır (Kulchynskyy, 2019: 79). 1674 yılına gelindiğinde Çarlık Rusya Kossak şehirleri olan Czerkas, Kaniow ile Corsum'u işgal, Çehrin Kalesi'ni ise muhasara etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı sultanı IV. Mehmed, 8 Ağustos'ta Ukrayna'nın İspel Ovası'na girmiş, Kırım hanı Selim Giray da Doroşenko'yu, Rus muhasarasından kurtarmak üzere harekete geçmiştir (İlgürel, 1996: 163). Tam sefer hazırlıkları başlatılacak iken Rus çarı, Selim Giray Han'ın vasıtasıyla barışa razı olmuştur. Netice itibariyle Dinyester ile Dinyeper (Turla-Özi), Osmanlı hâkimiyetine dâhil edilirken Kiev de Rus idaresine bırakılmıştır (İlgürel, 1996: 164).

Kossakların siyasetleri 1687-1709 arasında İvan Mazepa'nın hatmanlığında bazı dalgalanmalar yaşamıştır. Mazepa iktidarlığının ilk yıllarında Çarlık Rusya ile tam bir uyum içinde olmuştur. Böylece I. Petro'nun garantörlüğünde birleşen iki yakanın nüfuzu Moskova'ya ait olmuştur. Fakat Çarlık Rusya'nın Lehistan, Litvanya ve İsveç'e karşı 1700-21 tarihlerinde yürüttüğü Büyük Kuzey Savaşı'nda Mazepa'nın, Moskova karşıtı cephe ile ittifaka yönelmesi iki ülke arasındaki uyumu bozmuştur (Öztürk, 2012: 74). Zaten I. Petro döneminde Kossak Hatmanlığı'nın özerkliğine bir kısıtlama getirilmiştir. Akabinde 1764'te hatmanlık unvanının kullanımı yasaklanmış, Haziran 1775'te Kossakların başkenti olan Siç dağıtılmış, 1786'da da Ukrayna Ulusal Kilisesi kapatılınca hatmanlığın doğu yakası tarihe karışmıştır (Aydın, 2015: 40.). Çarlık Rusya bütün Ukrayna arazisine ise 1787-91 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda sahip olmuştur (Demiroğlu, 2015: 447). Sonradan 1918-21 yıllarında bağımsız bir Ukrayna Devleti (Ukrayna Halk Cumhuriyeti) kurulmuş olsa da bu devlet 1921'de Bolşevik yönetimine katılmış, 1922'de Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmuş, 1991'de ise bağımsızlığını ilan ederek belirli araziye sahip bir devlet şeklinde yükselişe geçmeye başlamıştır (TÜBA, 2022: 9-10).

4.2. Savaşın Başlaması ve Rusya'ya Karşı Verilen Tepkiler

Kırım'ın, 2014'te Rusya'ya bağlanmasının hemen ardından Ukrayna'nın, Donbass bölgesinde Rus yanlısı protestolar başlamış ve çok geçmeden bu eyaletler Ukrayna'dan bağımsızlık ilan ederek, "Donetsk Halk Cumhuriyeti" (7 Nisan 2014) ile "Luhansk Halk Cumhuriyeti"ni (27 Nisan 2014) kurmuşlardır (Çelik, 2022: 527). Mayıs ayında ise Donetsk ve Luhansk'ta bağımsızlık için gerçekleştirilen referandumun ardından bu iki bölgenin Rusya'ya dâhil olması için adımlar atılmıştır. Ancak Rusya söz konusu bölgelerin kendi bünyesine dâhil edilmesi girişimini kabul etmemiş, bunun yerine bölgede desteklediği güçleri Ukrayna'nın, NATO'ya girmesini engellemek için kullanmayı tercih

[1] Orta Çağ ile Yeni Çağ'da, Ukrayna halkına verilen isimdir.

etmiştir. Şubat 2015'te, Beyaz Rusya'nın başkenti Minsk'te Ukrayna, Rusya ve ayrılıkçı liderler arasında Minsk Anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmada ateşkesin sağlanması için tüm ağır silahların geri çekilmesi kararı alınmıştır. Ancak bu anlaşma her iki tarafça devamlı surette ihlal edilmiştir. Ukrayna, Kırım'ın işgalinden bu yana batı yanlısı pozisyonundan vazgeçmezken Rusya da Ukrayna'nın, Minsk Anlaşması'nı ihlal ettiğini öne sürerek Ukrayna'nın doğusundaki ayrılıkçı hareketleri desteklemeyi sürdürmeye devam etmiştir (Çelik, 2022: 527-528). Rusya'nın, Ukrayna sınırına asker yığması ve NATO'nun bu gerginlikler sebebiyle bölgeye asker ve silah sevkiyatını yoğunlaştırması bölgede bir çıkmazı meydana getirmiştir. Krizin çözümüne yönelik gerçekleştirilen diplomatik çabalarda da sonuç vermeyince Putin, 21 Şubat 2022'de Ukrayna'nın iki ayrılıkçı bölgesi olan Donetsk ve Luhansk'ın bağımsızlığını tanıdığını açıklamıştır.

Tablo: 4.2.1. Rusya'nın savaş doktrinindeki değişim (Karabulut, 2016: 32).

Eski Doktrin	**Yeni Doktrin**
Doğrudan taarruz	Doğrudan etki
Düşmanın yok edilmesi	Düşmanın içeriden çökertilmesi
Silahlarla savaş	Kültürel savaş
Konvansiyonel kuvvetler	Özel kuvvetlerin ve ülke içindeki muhalif grupların kullanılması
Geleneksel üç boyutlu harekât ortamı	Bilgi ve algı harbi
Doğrudan temas	Temassız savaş
Bölümlendirilmiş savaş	Düşmanın tüm sistemlerinin hedef alınması
Fiziksel ortamda savaş	Fiziksel ortama ilave olarak insan zihninin ve siber ortamın hedef alınması
Simetrik etkilerin kullanılması	Politik, ekonomik, enformatik, teknolojik, ekolojik etkilerin kullanılması
Belirli bir zaman diliminde savaş	Bir ülkenin millî hayatında sürekli devam eden doğal bir savaş

Ukrayna'da, Rusya için oldukça önem arz eden Odessa limanının varlığı, Kiev'in Ortodoks Hristiyanlık açısından büyük bir ehemmiyete sahip olması ve Ukrayna'nın, Rusya enerjisini diğer ülkelere aktarımındaki konumu Ukrayna'yı, Rusya açısından vazgeçilmez kılmaktadır (TÜBA, 2022: 12). Putin, 22 Şubat sabahı erken saatlerde yaptığı ulusa sesleniş konuşmasında 2015'te imzalanan Minsk Anlaşması'nın artık geçersiz olduğunu söyleyerek Donetsk ile Luhansk'a askerî operasyon başlattığını duyurmuş ve bunun bir işgal olmadığını hedeflerinin sadece Ukrayna'yı silahsızlandırmak ve Neo-Nazilerden temizlemek olduğunu ifade etmiştir (Çelik, 2022: 528). Putin'in ulusa sesleniş konuşmasının akabinde açıkladığı Ukrayna ile normalleşme şartları ise şu şekildedir: *"Ukrayna Kırım'ın yasa dışı ilhakını tanıyacak, NATO'ya katılmayacağına dair garanti verecek, silahsızlandırılacak ve Donbas bölgesindeki soruna somut bir çözüm bulacak"* (Çelik, 2022: 528). 23 Şubat'ta BMGK'de yapılan toplantıda genel sekreter Antonio Guterres ile BM'nin genel merkezindeki diplomatlar Rusya'ya geri adım atması ve *"barışa bir şans vermesi"* yönünde çağrıda bulunmuşlardır (Acer, 2022: 11). Fakat Putin, televizyonda yaptığı konuşmayla Ukrayna'ya askerî operasyon emri verdiğini ve Ukrayna'yı bağımsız bir devlet olarak değil de sunî bir devlet olarak gördüğünü açıklamıştır. Öyle ki 24 Şubat sabahı Ukrayna'ya saldıran Rus tanklarına Sovyetler Birliği'nin bayraklarının asılmış olması da Putin'in halen daha eski devlet ülküsüyle hareket ettiğini göstermektedir (TÜBA, 2022: 13). Saldırının hemen ardından BM, 26 Şubat'ta yaptığı ilk toplantıda Rusya'ya karşı herhangi bir karar alamamıştır. 27 Şubat'ta yapılan olağanüstü toplantının akabinde ise 2 Mart'ta yüz kırk bir lehte, beş aleyhte ve otuz beş çekimser oyla Rusya'nın, Ukrayna'ya karşı yaptığı *"saldırganlığı"*nı kınayan ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğü ile siyasal bağımsızlığını teyit eden bir karar kabul edilmiştir (Acer, 2022: 12). Ukrayna'nın işgali AB'nin güvenliği ve istikrarı için de bir

tehlike arz etmektedir. Bu sebeple Rusya Merkez Bankası'nın varlıkları dondurulmuş, önemli Rus bankaları SWIFT sisteminden çıkarılmışlardır (Çelik, 2022: 522).

Tablo: 4.2.2. Rusya'nın yeni savaş stratejisi (Karabulut, 2016: 32).

Birinci safha: Asimetrik savaş
İkinci safha: Dezenformasyon savaş
Üçüncü safha: Hükümet görevlilerine baskılar
Dördüncü safha: Halk olayları çıkarma ve istikrarsızlaştırma
Beşinci safha: Özel birliklerin ve ülke içindeki muhalif grupların kullanılması
Altıncı safha: Askerî harekât
Yedinci safha: Teknolojik üstünlüğün kullanılması
Sekizinci safha: Son direniş noktalarının temizlenmesi

4.3. Mevcut Savaşın Kırım'a ve Kırım Türklerine Etkileri

Putin, savaşın iki yüz onuncu gününde kısmî askerî seferberlik ilan etmiştir. Kırım Tatar Millî Meclisi, Kırım Türklerinden seferberlik çağrısına uymamalarını talep etmiştir. Lakin ağır para cezalarına karşın gençlerin % 80'inin askere alındığı bilinmektedir. Dolayısıyla Putin'in bu *"kısmî seferberlik"* uygulamasıyla Türk ve Müslüman toplumlara karşı etnik bir temizlik politikası inşa etmeyi planladığı söylenmektedir. Öyle ki askere alınan üç yüz bin askerin içerisinde yüz altmış bin kadarının Türk soylu olması biraz önce ifade edilen tezin doğruluğunu ortaya koymaktadır (Atalay, 2022). Dolayısıyla Rus ordusuna katılmak istemeyen ve savaşın ağır şartlarından uzaklaşmak isteyen binlerce Kırım Türkü, hem Kırım'dan hem de Ukrayna'dan Almanya'ya, Polonya'ya ve Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmaktadır[1]. 11 Mart 2022 yılı itibariyle beş bine yakın Kırım Türkünün, Marmara bölgesinde farklı illere yerleştirildiği bilinmektedir. Ülkemize gelen Kırım Türkleri en az altmış gün geçerlilik süresi olan pasaporta sahip olmaları ve yasal anlamda Türkiye'ye girişlerinin olması dâhilinde uzun süreli ikamet başvurusunda bulunma hakkına da sahiptirler (Kırım Tatar Türkleri İçin Uzun Dönem İkamet İzni Duyurusu, 2022).

Ukrayna'da yüzden fazla gönüllü taburu şu an için Rusya'ya karşı savaşmaktadır. Bu taburlardan biri de çoğunluğunu Kırım Türklerinin oluşturduğu Müslüman taburudur. İsa Akayev tarafından oluşturulan bu gönüllü birliğin ilk olarak Ukrayna İçişleri Bakanlığı bünyesinde kayda geçirilerek resmî olarak görev yapmasına izin verilmiş, ardından da Mayıs 2022 itibariyle yapılan sözleşmeyle tabur Ukrayna ordusunun bir parçası haline getirilmiştir (Ukraynalı Müslüman Kırım Taburu Askerleri: "Kaybedilen Vatanın Özlemini Çekiyoruz", 2022). Savaşın ilk gününden bu yana Kırım'da ardı arkası kesilmeyen patlamalar yaşanmaktadır. Bu patlamaların ilki 9 Ağustos 2022 günü Ukrayna'nın, Kırım'da Ruslara ait Saki askerî üssüne düzenledikleri saldırıyla vuku bulmuş ve saldırının neticesinde on adet Rus savaş uçağı tahrip olmuştur (Ukrayna Genelkurmay Başkanı Kırım'daki Saki Havaalanı Saldırısında Sorumluluğu Üstlendi, 2022). Olayın hemen arkasından 16 Ağustos'ta, Kırım'ın Canköy bölgesindeki Mayskoye köyünün yakınlarında askerî birliğe ait olan bir mühimmat deposu daha infilak etmiş ve art arda meydana gelen patlamalardan sonra yaklaşık iki bin kişi bölgeden tahliye edilmiştir (Kırım'da Mühimmat Deposu Patladı; Rusya Olaya "Sabotaj" Dedi, 2022). Kırım'daki patlamaların akabinde 17 Ağustos'ta Moskova yönetimi Karadeniz Filosu komutanını görevden almıştır.

2014 yılındaki işgalden sonra Putin, Kırım'daki askerî üslerini bir hayli güçlendirmiş, Sivastopol'e yeni bir havaalanı yapmış, Kerç Boğazı'na ise Avrupa'nın en uzun köprüsü olan Kırım Köprüsü'nü inşa etmiştir. Lakin bu köprünün bir kısmı 8 Ekim 2022 sabahı bomba yüklü bir kamyonun yakıt taşıyan yedi vagonun alev almasıyla birlikte çökmüştür. Olayın ardından Ukrayna Cumhurbaşkanlığı danışmanının

[1] Mesela Türkiye'de misafir edilen Kırım Türklerinden Ali Muradasilav, *"Kimilerinin bu savaşı ciddiye alıp, daha harp başlamadan bir hafta önce Polonya'ya gittiklerini"* ifade etmiştir (Yine Bir Kırım Göçü, 2022).

yaptığı yazılı açıklamada *"Kırım köprüsünün patlatılması daha başlangıç. Yasal olmayan her şey yok olmalı."* demesi saldırının Ukrayna tarafından yapıldığını göstermektedir (Kırım'daki Kritik Köprüde Patlama ve Yangın, 2022). Putin bu hadiseden sonra hem Kerç Boğazı'ndaki güvenlik önlemlerini arttırmış hem de Rusya ile Kırım arasındaki elektrik şebekesi ve Krasnodar ile Kırım arasındaki doğalgaz boru hattının korunmasına dayalı olan kararnameye imza atmıştır (Putin Köprüdeki Patlamanın Ardından İlk Hamleyi Yaptı! Kerç Boğazı'nda Güvenlik Arttırılacak, 2022). 19 Kasım 2022'de Kırım Tatar Teşkilatları Platformu, Kırım'daki gelişmelere binaen ve Rusya-Ukrayna Savaşı'nın Kırım Türklerine tesirlerinden ötürü Eskişehir'de bir toplantı tertip etmiş ve organizasyonda şu kararlar alınmıştır:

"1. Rusya'nın 2014'te Kırım'ı hukuksuz işgalini hiçbir zaman tanımadık. Ukrayna'nın Donetsk ve Luhansk oblastlarını içine alan Donbas bölgesinin işgalini de aynı şekilde kabul etmedik. Bu doğrultuda, Moskova'nın Ukrayna'ya karşı gösterdiği saldırgan tutumu bütünüyle reddediyoruz. Saldırgan Rusya'nın Ukrayna topraklarından tamamen çıkmasını ve Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini talep ediyoruz.

2. İşgalciler tarafından 2014'ten itibaren Kırım Tatarlarına karşı uygulanan baskı ve sindirme faaliyetlerini şiddetle protesto ediyoruz. Türkiye'de yaşamakta olan milyonlarca Kırım Tatarı olarak, işgalci Rusya tarafından uygulanan baskı ve zulümleri halkımıza yapılan bir hakaret olarak görüyoruz. Bu durumun bizim işgalcilere karşı kararlı duruşumuzu pekiştirdiğini ilân ediyoruz. İşgalcilerin bu kural tanımaz ve ahlaksız tutumlarının Türkiye ve onunla birlikte tüm Türk Dünyası'nı huzursuz ettiğini biliyoruz ve bu zulümlerin elbet karşılık bulacağı hususunda saldırganları ikaz ediyoruz.

3. Karadeniz'in kuzey ve güneyinde yerleşmiş, Ukrayna ve Türkiye'nin ortak geleceklerine olan inanç ve umudumuz tamdır. İki ülke arasındaki ilişkilerde dostluğunu zedeleyecek, uzun vadeli planları engelleyecek ve ortak çalışmaları sekteye uğratacak hiçbir olumsuz meselesi yoktur. Bilakis, beraber yol aldıkları zaman iki ülke halklarının karşılıklı menfaatleri söz konusudur. Biz Türkiye'de kurulu onlarca Kırım Tatar sivil toplum kuruluşu olarak tüm üyelerimiz ve destekçilerimiz ile bu geleceğin temellerini oluşturmak ve var olan ilişkileri güçlendirmek için çalışmalarımıza durmaksızın devam ediyoruz. Ukrayna ve Türkiye arasındaki dostluk köprüsü Kırım Tatarları olmuştur ve olmaya devam edecektir.

4. Türkiye'de yaşayan Kırım Tatarlarının tamamını, Vatan Kırım'ın geleceği ile ilgili konularda daha duyarlı olmaya davet ediyoruz. Bulunduğumuz ve yaşadığımız her şehirde kamuoyuna, basına, yöneticilere ve siyasilere Vatanımız Kırım'daki durumu anlatmaya ve orada yaşamakta olan kardeşlerimizin seslerini duyurma konusunda daha aktif çaba sarf etmeye çağırıyoruz.

5. Kamuoyumuzu son günlerde meşgul eden, Millî Meclis adına yapıldığı ifade edilen koordinasyon merkezleri kurma çalışmalarını usul ve esas yönüyle doğru bulmuyoruz. Neredeyse tam bir asırdır Türkiye'de sivil toplum kuruluşları etrafında teşkilatlanan ve Türk kamuoyunun büyük bir muhabbetle bağrına bastığı dernek ve vakıflarımız ile en ufak bir istişare yapılmadan başlatılan bu girişim, en hafif ifadesi ile saygısızlıktır. Mevcut birikim ve çalışmaları göz ardı eden, Türkiye'deki Kırım Tatar halkının meşru temsilcisi durumunda olan sivil toplum kuruluşlarına danışmadan yapılan bu girişimlerin bizlerin nezdinde hiç bir karşılığı yoktur. Kolektif çalışma anlayışımıza uymayan bu oluşumların dikkate alınmayacağı ve muhatap kabul edilmeyeceğini ilk ve son defa ilan ediyoruz.

6. Temsilde adalet ve demokratik yönetim esasına dayalı Millî Kurultay ve Millî Meclisimizin, dünyadaki tüm Kırım Tatarlarının da uygun bir şekilde temsil edileceği bir yapıya kavuşturulması Kırım Tatar diasporasının geçmişten beri dile getirdiği beklentisidir. Halkımızın tamamının temsil edileceği bir Kurultay ve Meclis yapısının; en yüksek temsil organlarımızın gücünü her türlü odağa karşı artıracağı, millî hak ve hukukumuzun korunması vazifesini dirayetle yerine getireceği açıktır. Ancak, halkımızın içinde bulunduğu mevcut şartlarda bu hukuki hakların tesisi vatanımızın işgalden azat edilişine bağlı olduğundan Millî Meclisimizin, Kırım ve Ukrayna'da yaşayan Kırım Tatarlarının temsilcileri ile Dünya Kırım Tatar Kongresi'nde bir araya gelmiş diasporamızın temsilcilerinin de yer alacağı, halkımızın geleceğine ve kaderine, millî hak ve hukukuna dair meselelerini geniş katılımlı bir şekilde karar altına alacağı bir organizasyonel yapıyı ivedilikle hayata geçirmesinin de gerekli olduğu görülmektedir.

7. Rusya'nın, Vatanımız Kırım'ı işgal ederek Ukrayna'ya karşı başlattığı savaşın, 8. yılında iki ülke arasında topyekûn bir savaşa evrilmesi halkımızın kaderini derinden etkilemektedir. Bu noktada, Kırım Tatar halkının diaspora ve vatanımızda kurduğu tüm sivil toplum kuruluşlarını fiilen temsil etme gücüne sahip olan ve halkımızın geleneksel yöntemlerini koruyarak demokratik usullerde çalışan Dünya Kırım Tatar Kongresi Genel Kurulunun bir an evvel tekraren toplanması bir zaruret haline gelmiştir. Bu ulus ötesi kuruluşun Kırım Tatar halkının meselelerini bir bütün olarak ele alması ve gerekli karar organlarını oluşturarak bu zor zamanlarda sorumluluk alması ve sürdürülen çalışmalara liderlik etmesi hayati derecede önem arz etmektedir." (Kırım Tatar Teşkilatları Platformu Sonuç Bildirisi, 2022).

Değerlendirme ve Sonuç

Kırım hem tarihî geçmişiyle hem de etnik kökeniyle şüphesiz bir Türk-İslâm yurdudur. Antik çağlarda Kırım'ın, İpek Yolu güzergâhında yer alması günümüzde biraz farklılık göstererek *"Yeşil adaya sahip olan Karadeniz'i yönetir."* anlayışına dönüşmüştür. Bilhassa Putin'in, 2003 yılında Gürcistan'daki Gül Devrimi olaylarına müdahale etmesi Rusya'nın bir *"Denizler İmparatorluğu"*nu kurma hayalinin hâlâ mevcut olduğunu göstermektedir. Bu gaye kendi tarihimizde anlatıla gelen Rusya'nın, *"sıcak denizlere inme politikası"*nın çok üzerinde bir projedir. Nitekim Rusya, Kırım'ı işgal ederek Karadeniz'e, Suriye krizi ve Libya meselesiyle Akdeniz'e, son olarak da Kaliningrad vasıtasıyla Baltık Denizi'ne sahip olmayı hedeflemektedir. İlk maksadını 2014 yılının Mart ayında nihayete erdiren Rusya, işgalin ardından Kırım Türklerinin dillerini, kültürlerini, demografik yapısını hedef alan uygulamalarla bölgeyi tam bir Rus eyaleti haline getirmeyi amaçlamaktadır. Kırım Türkleri, işgalden sonra 18 Mayıs 1944 sürgününde hayatını kaybeden soydaşları için tertip ettikleri anma programlarını düzenleyememektedirler. Ana dilleri olan Tatarcanın, UNESCO'nun kaybolma tehlikesi altındaki diller listesinde yer alması ise Kırım Türklerini dillerini korumaya sevk etmektedir. 2021 yılının Şubat ayına kadar Kırım dışında yaşayan Kırım Türklerinin sayılarının tahminî değeri 125.000 civarında idi. Rusya-Ukrayna Savaşı başlamadan önce Kırım'a geri dönüşlerin yapılması mümkün olsaydı bile yine de yarımadada bulunan Rus nüfusun oranına yaklaşılamayacağı tahmin edilmekteydi[1]. İşte bu sorun Kırım Türkleri arasında bir nüfus politikasını gerekli kılmaktadır. Hakikaten Kırım'daki Türk unsurunun azlığı bir idarî yapının ve ordunun oluşturulmasına engeldir. Dolayısıyla bu şekilde bağımsız bir Kırım Cumhuriyeti'nin kurulması da imkânsız hale gelmektedir. Bundan ötürü hem Kırım Tatar Millî Meclisi üyeleri hem de Kırım Türkleri, Ukrayna'ya bir Millî Muhtar Cumhuriyet vasfında bağlanmanın en doğru karar olduğunu düşünmekteydiler. Lakin 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna'nın, Rusya tarafından işgal edilmeye başlanması şimdilik bu durumun geçekleşmesine engeldir.

Rusya-Ukrayna Savaşı, dokuz ayını geride bırakmış olmasına rağmen savaşın genel anlamda bir kazananını veya kaybedenini belirtmek şu an için imkânsızdır. 61 milyar dolarlık savunma sanayi bütçesine sahip olan Rusya hakikatte günümüzdeki güçlü devletlerden biri sayılmaktadır. Ancak Ukrayna ordusunun bu devletin askerlerine karşı direnişi aslında Ukrayna'nın, Rusya tarafından kolay bir şekilde işgal edilebileceğinin önüne set çekmiştir ve görünen o ki çekmeye de devam edecektir. Mevcut savaşın Ukrayna açısından en önemli sonucu Ukrayna'nın, AB üyeliğine geçmiş olmasıdır. Lakin bunun yanı sıra Ukrayna'nın, NATO'ya alınma durumunun mevcudiyeti Rusya'yı bir hayli öfkelendirmektedir. Zaten Rusya'nın, Ukrayna'ya saldırı başlatmasının temel nedeni de budur. Çünkü Rusya, sınır bölgelerine yakın herhangi bir NATO üyesi ülkeyi istememekte ve bunu kendi istikbali için tehlikeli görmektedir. Bu sebeple Putin, Kırım ile Donbası ve yine Kırım ile Odessayı'yı birleştirmek niyetindedir. Ona göre Rusya, Avrupa'nın doğu ucu olmaktansa büyük Avrasya'nın batı ucu olmalıdır. Bu sebeptendir ki *"Rusların anavatanı olan Kırım ile Rus şehirlerinin anası olan Kiev, Rusya'nın olmalıdır."* Kırım'ın savaşın başından beri askerî üs konumunda kullanılıyor olması yarımadanın ekolojik dengesini ve demografik yapısını giderek bozmaktadır. Kırım'dan, Ukrayna'ya atılan her bir füzenin geride bıraktığı zehirli gaz birçok canlı türünü yok etmekte, her gün yeni bir patlama sesiyle uyanan insanlar ise yerlerini yurtlarını bırakarak başka ülkelere göç etmektedirler. Esasında bu göçü yaşayanlar ekseriyetle kadınlar ile çocuklardır. Çünkü Kırım'da, erkeklerin çoğu seferberlik gereğince

[1] Rusya-Ukrayna Savaşı'ndan önce Kırım'daki toplam nüfus yaklaşık olarak 2.000.000 civarındaydı. Bu rakamın % 58,32'sini Ruslar, % 24'ünü Ukraynalılar, % 12,1'ini Kırım Türkleri, % 1,44'ünü Beyaz Ruslar, % 0,54'ünü Tatarlar, % 0,43'ünü Ermeniler ve % 0,22'sini de Yahudiler oluşturmaktaydı (Sümer, 2015: 470).

askere alınmakta ve onların aileleri de Türkiye başta olmak üzere güvenli yerlere gitmeyi tercih etmektedirler. Bu savaşla birlikte ya kazanan Putin olacak ve Kiev de dâhil olmak üzere Ukrayna'nın doğu vilayetlerini alarak Kırım'ı da Türklerden arındırıp Rusya'nın yeni bir haritasını çizecek; ya Ukrayna, galip gelerek işgal edilen doğu bölgelerini (Donetsk, Luhansk, Zaporojya, Herson) ve Kırım'ı da Rusya'dan alarak toprak bütünlüğünü sağlayıp Kırım'a muhtar cumhuriyet verecek; ya da Kırım tam anlamıyla bağımsız olup vatan hasretini çeken bütün Kırım Türkleri, Kırım'a geri dönecekler. Tüm bu ihtimallerin dâhilinde savaşın sonucunun ne olacağı hâlâ belirsiz olmasına rağmen savaşın devam ettiği şu günlerde iki tarafın da müzakereye oturmadığı sürece büyük kayıplar vereceği, Kırım'ın her zamanki gibi yaralar almaya devam edeceği ve Kırım Türklerinin de yine zorluklarla mücadeleye girişecekleri bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Acar, Serkan, "Kazak Kimliğinin Teşekkülü ve XVI. Asırda Kazakların Coğrafi Tasnifi", *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800),* Ed.: Volodımir Melnik vd., Çamlıca Yayınları, ss. 39-53, İstanbul 2015.

Acer, Yücel, "Ukrayna Savaşı, BM ve Barışın Korunması", *SETA,* S: 373, 2022.

Algül, Kadir, "Atatürk Dönemi Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1938)", *Seminer,* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2009.

Aras, İlhan, "Avrupa Birliği'nin Kırım'ın İlhakına Bakışı: Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar", *Karadeniz Araştırmaları,* S: 53, ss. 29-50, 2017.

Atalay, Osman, "Ukrayna-Rusya Savaşı Kırım Tatarları İçin İkinci Sürgün Mü?", 26 Eylül 2022, https://www.sde.org.tr/analiz/ukrayna-rusya-savasi-kirim-tatarlari-icin-ikinci-surgun-mu-analizi-27676, (Erişim Tarihi 18 Kasım 2022).

Aydın, Mahir, "Tarih Boyunca Türkiye-Ukrayna İlişkileri", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,* S: 28, ss. 31-44, 2015.

Bartl, Peter, "XVII. Yüzyılda ve XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", *İlmî Araştırmalar,* 6, ss. 301-331, 1998.

Batmanova, Anastasya, "Putin Kırım'ın Rusya'ya Katılımının Sonuçlarını Açıkladı", 21 Mart 2014, https://www.rbc.ru/politics/21/03/2021/605731aa9a79470b0f59dfe0, (Erişim Tarihi 8 Şubat 2021).

BBC News Türkçe, "Putin: Kırım, Rusya'ya Sadakatini Gösterdi", 9 Mayıs 2014, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/05/140509_putin_kirim, (Erişim Tarihi 26 Şubat 2021).

Bilal, Anife, "AB, Putin'in Kırım'daki "Rus Vatandaşı Olmayanları" Toprak Mülkiyeti Hakkından Mahrum Bırakma Kararını Kınadı", 24 Mart 2021, https://qha.com.tr/kirim/ab-putin-in-kirim-daki-rus-vatandasi-olmayanlari-toprak-mulkiyeti-hakkindan-mahrum-birakma-kararini-kinadi/311623/, (Erişim Tarihi 25 Mart 2021).

Bilal, Anife, "İşgalci Mahkemeden KTMM Başkan Yardımcısı Nariman Celal'e 17 Yıl Hapis Cezası", 21 Eylül 2022, https://qha.com.tr/kirim/isgalci-mahkemeden-ktmm-baskan-yardimcisi-nariman-celal-e-17-yil-hapis-cezasi/442008/, (Erişim Tarihi 15 Kasım 2022).

Bilal, Anife, "İşgalciler Kırımoğlu'nun "Kırım'a Giriş Yasağını" 2034'e Kadar Uzattı", 5 Mart 2021, https://qha.com.tr/kirim/isgalciler-kirimoglu-nun-kirim-a-giris-yasagini-2034-e-kadar-uzatti/307384/, (Erişim Tarihi 25 Mart 2021).

Cabbarlı, Hatem, "İki Güç Arasındaki Ukrayna", *Karadeniz Araştırmaları,* Cilt: 13, S: 50, ss. 95-123, 2016.

Christie, Edward Hunter, "Kırım'ın İlhakından Sonraki Yaptırımlar İşe Yaradı Mı?", 13 Temmuz 2015, https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2015/07/13/kirim-in-ilhakindan-sonraki-yaptirimlar-ise-yaradi-mi/index.html, (Erişim Tarihi 24 Ocak 2021).

Cocoli, Isabella, "Kırım Tatar Televizyonu ATR Kapatıldı", 02 Nisan 2015, https://www.voaturkce.com/a/kirimda-atr-televizyonu-kapatildi/2704081.html, (Erişim Tarihi 15 Kasım 2022).

Cura, Ali, "Ahtem Çiygöz ve İlmi Ümerov Türkiye'ye Gönderildi", 24 Ekim 2017, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ahtem-ciygoz-ve-ilmi-umerov-turkiyeye-gonderildi/947471, (Erişim Tarihi 24 Mart 2021).

Çalışkan, Burak, "Kırım Raporu", *İnsamer,* İstanbul 2020.

Çelik, Sinem, "2022 Rusya'nın Ukrayna'yı İşgali: AB Entegrasyonu İçin Yeni Dönem", *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: 6, S: 2, ss. 521-533, 2022.

Çervonnaya, Svetlana, "Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği", Çev.: İ. Yıldıran-A. Mertol, *Emel,* S: 191, ss. 1-7, 1992.

Demiroğlu, Hasan, "Rus ve Ukrayna Kaynaklarında İvan Mazepa (1639-1709)", *Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800),* Ed.: Volodımir Melnik vd., Çamlıca Yayınları, ss. 431-453, İstanbul 2015.

Dokuzlar, Selçuk, "Kırım Tatar Ressam Zarema Trasinova ile Tanışmamız", *Bahçesaray Dergisi,* S: 61-62, ss. 12-15, İstanbul 2010.

Gündüz, Hande, "Kırım Ahâli Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1917) ve Kanlı Tasfiyeler", *3. Türkistan Kurultayı Bildiri Kitabı,* ss. 209-213, Kastamonu 2018.

Gündüz, Hande, Kırım, 3 Mayıs 2018, kişisel görüşme.

Gündüz, Hande, Kırım, 7 Mayıs 2018, kişisel görüşme.

Gündüz, Hande, Kırım, 8 Mayıs 2018, kişisel görüşme.

Gündüz, Hande, Kırım, 11 Mayıs 2018, kişisel görüşme.

Güneş, Ergin, "Çin-Rusya İlişkilerindeki Asimetrik Denge ve Amerika Birleşik Devletleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,* Cilt 70, No: 4, ss. 839-867, 2015.

Hayreddinova Nuzetova, Nial, *Takdirim,* Simferopol 2008.

İlgürel, Mücteba, "Osmanlı-Ukrayna Münasebetlerinin Başlaması", *Belleten,* C: LX, S: 227, ss. 155-164, 1996.

İnalcık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Kaptan, Ayyıldız Huri "Gayana Yüksel: Ukrayna'da Kırım Tatar Dili Geliştirme ve Koruma Stratejisi'nin Projesi Açıklandı", 7 Şubat 2021, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ahtem-ciygoz-ve-ilmi-umerov-turkiyeye-gonderildi/947471, (Erişim Tarihi 13 Mart 2021).

Karabulut, Ali Nedim, "Eski Savaş, Yeni Strateji: Rusya'nın Yirmibirinci Yüzyıldaki Hibrit Savaş Doktrini ve Ukrayna Krizi'ndeki Uygulaması", *Uluslararası İlişkiler,* Cilt: 13, S: 49, ss. 25-42, 2016.

Kavak, Nuri, "Kazak Akıncıların Yağma Faaliyetleri (XVII. Yüzyıl)", *Al Farabi International Journal on Social Sciences,* Ed.: Salih Öztürk, Year: II, Volume: IV, ss. 84-93, 2017.

"Kırım Tatar Türkleri İçin Uzun Dönem İkamet İzni Duyurusu", 27 Eylül 2022, https://istanbul.goc.gov.tr/kirim-tatar-turkleri-icin-uzun-donem-ikamet-izni-duyurusu, (Erişim Tarihi 18 Kasım 2022).

Kırımal, Edige, "Kırım Türkleri", *Dergi,* Sayı 59, ss. 3-22, Münih 1970.

"Kırım'da Mühimmat Deposu Patladı; Rusya Olaya "Sabotaj" Dedi", 16 Ağustos 2022, https://tr.euronews.com/2022/08/16/kirimda-muhimmat-deposu-patladi-rusya-olaya-sabotaj-dedi, (Erişim Tarihi 18 Ağustos 2022).

"Kırım'daki Kritik Köprüde Patlama ve Yangın", 8 Ekim 2022, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-rus-haber-ajansi-duyurdu-kirimdaki-kritik-koprude-patlama-ve-yangin-42150055, (Erişim Tarihi 9 Ekim 2022).

Kırımer, Hasan, *Kırım Kültür Evi,* Sistem Ofset, Ankara 2010.

"Kırım'ın Yasa Dışı İlhakının Üzerinden 5. Yıl Geçti", 21 Mart 2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirimin-yasa-disi-ilhakinin-uzerinden-5-yil-gecti/1424745, (Erişim Tarihi 25 Ocak 2021).

"Kırım Tatar Teşkilatları Platformu Sonuç Bildirisi", 19 Kasım 2022, https://www.kirimdernegi.org.tr/haberler/1547-kirim-tatar-teskilatlari-platformu-19-kasim-2022-sonuc-bildirgesi, (Erişim Tarihi 23 Kasım 2022).

Konak, Ali, "Kırım'ın İlhakı ile Sonuçlanan Ukrayna Krizi ve Ekonomik Etkileri", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi,* Cilt 4, S: 8, ss. 89-93, 2019.

Kulchynskyy, Oles, *Kıyiv Metropolitliği'nin Moskova Patrikhanesi'ne Bağlanması Süreci (XVII. yy),* Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Marshall, Tim, *Coğrafya Mahkumları: Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita,* Epsilon Yayınevi, İstanbul 2018.

Oğuzlu, Tarık, "NATO-Rusya İlişkileri", *Güvenlik Yazıları,* No: 27, ss. 1-8, 2019.

Otar, İbrahim, "Jenosit ve Kırım Türkleri", *Emel,* Sayı 22, ss. 1-11, Mayıs-Haziran 1964.

Özcan, Kemal, "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları,* Sayı 4, Ed.: Osman Karatay, ss. 65-78, Çorum 2005.

Özcan, Kemal, "Kırım Türklerinin Geri Dönüşleri Sırasında Karşılaştıkları Bazı Problemler (1990-1993)", *Tarih Dergisi,* Sayı 37, Ed.: Arzu Terzi, ss. 245-252, İstanbul 2002.

Özcan, Kemal, *Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi Kırım Dramı,* Babıâli Kültür Yayıncılık, İstanbul 2010.

Özçelik, Sezai, "II. Soğuk Savaş ve Kırım'daki Jeo-Stratejik Gambit: Rusya'nın Stratejik Derinliği Bağlamında Kırım'ın İşgali ve Kırım Tatarları", *Karadeniz ve Kafkaslar: Riskler ve Fırsatlar - TASAM,* Ed.: Osman Orhan, ss. 57-75, İstanbul 2018.

Öztopal, Mustafa Kemal, "Önde Gelen Uluslararası Örgütlerin Kırım'ın Yasadışı İlhakına Tepkileri", *Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi,* Sayı 19, ss. 105-135, 2018.

Öztürk, Yücel, "Ukrayna-Tarih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C: 42, ss. 73-75, Ankara 2012.

Pritsak, Omeljan, "Kiev Rusyası ve On Altıncı - On Yedinci Yüzyıl Ukraynası", Omeljan Pritsak Armağanı, *Sakarya Üniversitesi Yayınları,* No: 51, ss. 67-99, Sakarya 2007.

"Putin Köprüdeki Patlamanın Ardından İlk Hamleyi Yaptı! Kerç Boğazı'nda Güvenlik Arttırılacak", 08 Ekim 2022, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/putin-koprudeki-patlamamin-ardindan-ilk-hamleyi-yapti-kerc-bogazinda-guvenlik-arttirilacak-42150351, (Erişim Tarihi 18 Kasım 2022).

"Rusya'nın Ukrayna'yı İşgali ve Uluslararası İlişkiler Çalıştayı Sonuç Raporu", Der.: Mürsel Doğrul, *TÜBA,* Ankara 2022.

"Savaşın Başlangıcından Bu Yana "Numan Çelebicihan Taburu" Davasında 7 Kırım Tatarı Alıkonuldu", 12 Haziran 2022, https://qha.com.tr/kirim/savasin-baslangicindan-bu-yana-numan-celebicihan-taburu-davasinda-7-kirim-tatari-alikonuldu/414360/, (Erişim Tarihi 20 Kasım 2022).

Sönmez, A. Sait vd., "Kırım Sorunu Bağlamında Rusya-Ukrayna İlişkilerinin Analizi", *International Journal of Social Sciences and Education Research,* Volume 1 (3), ss. 656-671, 2015.

Sümer, Kutluk Kağan, "Kırım'da Rus İşgalinden Sonra Rusya'ya Karşı Yaptırımların Ekonomik Sonuçları", *SESSION 5C: Uluslararası İlişkiler,* ss. 469-477, 2015.

Şamilkızı, Gönül, *Kırım Ateşi: Bir İşgalin Anatomisi,* Ötüken Yayınları, İstanbul 2018.

Toker, Mustafa, "İsmail Gaspıralı ve "Dilde Birlik" Fikri Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı 16, ss. 31-45, 2004.

"Ukrayna Genelkurmay Başkanı Kırım'daki Saki Havaalanı Saldırısında Sorumluluğu Üstlendi", 07 Eylül 2022, https://tr.euronews.com/2022/09/07/ukrayna-genel-kurmay-baskani-kirimdaki-saki-havaalani-saldirisinda-sorumlulugu-ustlendi, (Erişim Tarihi 13 Eylül 2022).

"Ukraynalı Müslüman Kırım Taburu Askerleri: "Kaybedilen Vatanın Özlemini Çekiyoruz", 01 Haziran 2022, https://tr.euronews.com/2022/06/01/ukraynal-musluman-k-r-m-taburu-askerleri-kaybedilen-vatan-n-ozlemini-cekiyoruz, (Erişim Tarihi 10 Eylül 2022).

Ünalmış, Ahmet Nafiz ve Oğuz, Şafak, "Karadeniz'de Rusya-ABD Rekabeti ve Ukrayna Krizi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 5/7, ss. 1-10, 2019.

"Vladimir Putin'in Kırım Hakkındaki Hitabetinin Tam Metni", 18 Mart 2014, https://russian.rt.com/article/24532, (Erişim Tarihi 22 Şubat 2021).

Vozgrin, Valeri, "Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Millî Hareketi", *Türkler,* Cilt 18, ss. 816-837.

Yaltırık, Mehmet Berk, "İşgalciler Tarafından 4 Yıl Önce Kaçırıldı: Ervin İbragimov", 24 Mayıs 2020, https://qha.com.tr/kirim/isgalciler-tarafindan-4-yil-once-kacirildi-ervin-ibragimov/204176/, (Erişim Tarihi 9 Şubat 2021).

Yılmaz, Bengü, *Ukrayna Krizi Sonrası Türkiye'nin Kırım'ın İlhakına Yönelik Politikası,* Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.

"Yine Bir Kırım Göçü!", 11 Mart 2022, https://www.yenisafak.com/gundem/yine-bir-kirim-gocu-3769111, (Erişim Tarihi 16 Kasım 2022).

Presentation ID / Sunum No= 96

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Memurîn Gazetesi Ekseninde Belge Yöneticilerinin Niteliklerine Dair Bir Araştırma Denemesi

Dr. Öğretim Üyesi Elif Yılmaz Şentürk[1]
[1] *Marmara Üniversitesi*
İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi
ORCID ID: 0000-0002-1499-9535

Özet

Osmanlı Devleti memurlarının, sendika kurmasının ve grev yapmasının yasak olması farklı mecralarda meslekî bir dayanışma oluşmasına neden olmuştur. II. Meşrutiyet'i coşkuyla karşılayan bazı yazılı iletişim platformları, bu özgürlük ortamını değerlendirerek memurlar arasında mesleki dayanışma ortamı oluşturmuş; bir sendika gibi çalışmıştır. Memurîn gazetesi buna en iyi örnektir. Memurîn gazetesi incelenirken, arzuhal gönderen memurlar arasından, belge yöneticisi olarak çalışan ve genel olarak katip/ketebe olarak bilinen memurlara atfedilen farklı unvanlar dikkat çekmiş ve listelenmiştir. Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi'nde üç yıl boyunca düzenli olarak yayınlanan ve adeta bir sendika gibi çalışan Memurîn Gazetesi'nde (1910-1913) mektupları yayınlanan katip niteliğindeki memurların görev yerlerine ve yaptıkları işlere göre aldıkları çeşitli unvanlarına yer verilmiştir. Günümüzde belge yöneticisi ve arşivci olarak anılan katiplere dair çok sayılda eser ortaya konulduğu bilinmektedir. Ancak bu unvan ve görev tanımlarına yer verip, "katip" konusunu belge yönetimi ve yöneticisi açısından değerlendiren; katiplerin görev yerlerine göre değişen unvanlarını tek bir çalışmada toplayan bir eser bulunmamaktadır. Bu çalışma literatürdeki bu eksiği bir dönem için de olsa tamamlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Belge Yöneticisi, Katip, II. Meşrutiyet

A Research Essay On the Qualifications of Records Managers On the Axis of Memurîn Newspaper

Abstract

Ottoman State officials were prohibited from organizing unions and strikes, which prompted the emergence of professional solidarity across media. Some textual communication media, which enthusiastically embraced the Second Constitutional Monarchy, assessed this climate of freedom and fostered a sense of professional camaraderie among civil officials; it functioned like a union. The best illustration of this is the Memurîn newspaper. When examining at the Memurîn newspaper, the different titles given to the government workers who sent petitions—who manage documents and are typically referred to as clerk—attracted attention and were catalogued. n this study, several titles for clerk officers

were assigned based on their places of duty and their positions in the Memurîn Newspaper (1910–1913), which was published weekly for three years during the Second Constitutional Period and functioned nearly like a union. Today, it is well known that numerous works regarding the clerks—also known as record managers and archivists—have been made public. There is no work that compiles the titles of the clerks, which vary according to their location of duty, in one research, despite including these titles and job descriptions and analyzing the "clerk" issue in terms of records management and manager. This work seeks to close this gap in the literature, if only temporarily.

Keywords: Records Manager, Clerk, Second Constitutional Monarchy

Giriş

Yazmak anlamına gelen "ketb" fiilinden türetilen katip (kâtib, çoğulu küttâb, ketebe) kelimesi, yazı işleriyle uğraşan kimse, sekreter, yazıcı; bilgili kişi, noter; muharrir" anlamına gelmektedir (Küçükaşçı, 2022, s. 49). Tarih boyunca yegâne okur yazar kişiler olan katiplerin en önemli vazifelerinden biri de arşivciliktir (İcimsoy, 2007, s. 47). 18. asırda İtalya, Almanya ve Fransa'da geniş bir yetki alanı olan arşivciler "devlet bilimleri katibi" olarak bilinir; kayıtlara aşina, hukuk, diplomatika ve politika alanlarına hakim birer devlet memuru olarak görev yaparlardı (Rukancı, 2017, s. 137). Osmanlı İmparatorluğu'nda kalemiye sınıfının bir üyesi olan katipler, hükümet yazışmalarını yürütür, mali ve toprak mülkiyeti kayıtlarını tutar (Findley, 2016, s. 5) yani belge üretirlerdi. Belgelerin, bürokrasi içerisinde dolaşımını da sağlayan katipler, belgeleri koruyup saklayarak günümüzün belge yöneticileriyle aynı sorumlulukları üstlenirlerdi. Katipler, yaptıkları işe göre özel isimler alırdı. Mesela yazışmaları müsvedde olarak hazırlayan katiplere müsevvid; müsvedde evrakı temize çekenlere ise mübeyyiz; evrakın doğruluğuna bakanlara mümeyyiz adı verilirdi (Ahıskalı & Afyoncu, 2022, s 54-55). Katiplere verilen özel unvanlar yukarıda sayılanlarla sınırlı değildi. Osmanlı bürokrasisi ve çalışma hayatı içerisinde, katipler çalıştıkları kurumlara ve bu kurumlardaki değişen görevlerine göre farklı unvanlar da alırlardı.

Literatürde katipler için yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Bu çalışmaların en önemlileri arasında TDV İslam Ansiklopedisi'nde Osmanlı öncesi Küçükaşçı (2022); Osmanlı Dönemi, Ahıskalı ve Afyoncu (Ahıskalı & Afyoncu, 2022) tarafından yazılan "Katip" maddesi sayılabilir. Ancak iki çalışmada da söz konusu "katiplerin" çalıştıkları kurumlar ve yaptıkları görevler sonucunda değişen unvanlarına değinilmemiştir. "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureacracy" (Fleischer, 1986) adlı makalede Osmanlı katiplerinin 16. yüzyıldaki mevcudu değerlendirilmiştir. Christine Woodhead, "From scribe to litteratuer: the career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib" (Woodhead, 1982) adlı eserinde katip olan Şehnameci Talikizade'nin kariyerini kaleme almış; "Research on the Ottoman Scribal Service, c. 1574-1630" (Woodhead, 1992) adlı makalesinde katiplerin kariyerlerini ve terfi sistemlerini incelemiştir. Feridun Emecen'in Divan katiplerinden Ali Efendi'nin rumuzunun "ayn" olarak düzeltilmesi gerektiğini gösterdiği ve Divan katiplerinin rumuzları hakkında bilgi verdiği çalışması katipleri konu eden diğer bir önemli çalışmadır (Emecen, 1994). Bilgin Aydın'ın "XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Katipleri" (Aydın, 2007) isimli eserinde ise Divan-ı Hümayun Katiplerinin uzmanlık alanları ile bu dönemde Divan-ı Hümayun Katibi olan çalışan kişiler konu edilmiştir. Katipleri konu eden bir diğer çalışma "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Ahkâm Katipleri" (Günalan, 2017) isimli makaledir. Günalan bu çalışmasında mâliye ahkâm katiplerinin tayin işlemleri, kariyer durumları ve meslekî gelişimlerini, ruus defterlerini temel alarak ortaya koymuştur. Katiplerle ilgili bir diğer önemli çalışma da İshak Keskin tarafından yayımlanmıştır. Yazar, "Kutadgu Bilig'de Kâtipler ve Bürokratik İşlemlerin Yürütülmesindeki Rolleri" isimli çalışmasında 11. yüzyılda Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig isimli eserindeki kayıtlar üzerinden Karahanlı Devleti coğrafyasında görev yapmış katiplerin nitelikleri, çalışma tarzları, yine o dönemdeki belge üretimi ve belgelerin korunma yöntemleri incelemiştir (Keskin, 2015). "Tanzîmât Döneminde Osmanlı Hariciyesinde Ataşelik Memuriyetinin Teşekkülü" (Kapıcı, 2022) isimli makalenin başlığında katip kelimesi geçmemektedir ancak makalede Osmanlı'da bir dönem için "ataşe" yerine "maiyet katibi" unvanı kullanıldığından bahsedilmiş; maiyet katiplerinin tarihçesine yer verilmiştir. Söz konusu makale, Osmanlı Hariciyesinin memur sınıfını kapsamlı olarak ele almıştır ancak sadece bir kurum özelinde katiplik mesleğine değinmiştir. Katiplerin niteliklerini ve görevlerini ortaya koyan bu eserlerden başka Gülden Sarıyıldız'ın yazdığı "Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan

Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)" gibi katiplerin eğitim hayatını konu eden eserler de mevcuttur (Sarıyıldız, 2002). Pakalın'ın, "Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü"nde (Pakalın, 1993a; 1993b; 1993c) farklı kurumlarda çalışan katiplere ilişkin maddeler vardır. Osmanlı idare ve hukuk tarihiyle ilgili diğer sözlük ve kitaplarda da katiplerin farklı unvanlarına ve görev tanımlarına yer verildiği görülmektedir. Ancak katipler verilen unvanları ve bunların görev tanımlarının tamamına eğilen, "katip" konusunu belge yönetimi ve yöneticisi açısından inceleyen; katiplerin görev yerler ine göre değişen unvanlarını değerlendiren monografik bir yayın henüz mevcut değildir. Bu çalışma söz konusu eksikliği kısmen de olsa gidermeyi amaçlamaktadır. Ancak, Osmanlı Devleti'nin asırlara yayınlan uzun ömrü boyunca değişen şartların ve ihtiyaçların zorlamasıyla bazı kurumların işlevine son verilmesi, bazılarının isim veya yetkilerinin değiştirilmesi, yeni kurumlar ihdası çalışmamıza bir sınır getirme ihtiyacını doğurmuştur. Esasen bu çalışmanın fikren ortaya çıkmasını sağlayan II. Meşrutiyet dönemi yayın organlarından *Memurîn* gazetesidir. Memurların haklarını korumak için kanunen yasak olmasına rağmen adeta sendika gibi çalışan *Memurîn* gazetesinde memur mektuplarına yer verilmiş; memurlar özelinde çıkan mevzuat sütunlara taşınmıştır. Gazetenin incelenmesi sırasında, buraya mektup gönderen memurlar arasında, belge yöneticisi olarak çalışan ve genel olarak katip/ketebe diye bilinen memurlara atfedilen farklı unvanlar dikkat çekici bulunmuştur.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet yıllarında, *Memurîn* gazetesine mektup gönderen katiplerin unvanları ile bunların mensup oldukları kurumlara göre üstendikleri farklı görev ve sorumlulukları belge yönetimi açısından ortaya koyulup tartışılacaktır. Bir başka ifadeyle, Osmanlı'nın son dönemindeki memur hiyerarşisindeki unvan ve yetkilendirmeler, modern meslekî kavramlarla açıklanmaya çalışılacaktır. İncelemeye geçmeden önce, konunun bazı temel kavramlarının açıklanması gerekir.

Belge Yönetimi, Belge Yöneticisi ve Arşivci Kavramları

Kurum ve kuruluşların faaliyetleri sonucu ürettikleri belgeleri, üretim aşamasından itibaren, belirli standartlara göre değerlendirmek, düzenlemek, ayıklamak ve hizmete sunmak için gerçekleştirilen faaliyet ve teoriler bütününe belge yönetimi adı verilmektedir. ("Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (No: 2020/4)", 2020).

Bir mesleğin başarıyla icra edilebilmesi için gerekli bilgi, beceri, tavır ve tutumların neler olduğunu gösteren asgari normlara Ulusal Meslek Standartları denilmektedir (*Ulusal Meslek Standartları,* 2022.). Belge Yöneticisi ve Arşivci meslekleri de haklarında mesleğin nasıl icra edileceğine dair "Mesleki Yeterlilik Kurumu" (MYK) tarafından ulusal meslek standardı yayınlanan meslekler arasındadır ("Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (No: 2020/4)", 2020).

Belge Yöneticisi

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından hazırlanıp, Mesleki Yeterlilik Kurumu tarafından kabul edilip, Resmi Gazete'de yayınlanan 19UMS0744-6 numaralı meslek standardına göre Belge Yöneticisi, belge yönetim sistemini kurgulayarak sistemin uygulamalarını düzenler. Belge yönetim süreçlerini ve içeriklerini belirleyen Belge Yöneticisi, belge yönetim süreçlerine ilişkin iş akışlarının oluşturulmasını sağlar. Dosya ve saklama planları ile belge güvenliği süreçlerinden de sorumlu olan Belge Yöneticisi, kullanıcı yetkilendirmelerini yaparak belgelerin üretim, dağıtım, paylaşım, erişim ve güvenlik süreçlerini takip eder ve arşiv süreçlerine katkı sağlar. Belge yönetim süreçlerine dair talimatlarını hazırlayan bu meslek erbabı, iş süreçlerinin planlanması ve raporlanmasını da yerine getirir. Belge Yöneticilerinin bir diğer görevi de bireysel mesleki gelişimine ilişkin faaliyetler ile kişi ve kurumlara yönelik eğitim ve rehberlik faaliyetlerini yerine getirmektir ("Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (No: 2020/4)", 2020). Sekiz seviyeli Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi'nde Belge Yöneticisi mesleğinin seviyesi altı olarak belirlenmiştir.

Arşivci

Arşivcilik mesleği ile alakalı ulusal meslek standardı da yine Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından hazırlanmıştır. Mesleki Yeterlilik Kurumu tarafından kabul edilip, Resmi Gazetede yayınlanan 19UMS0743-6 numaralı meslek standardına göre Arşivci; belgelerin tanımlanması, değerlendirilmesi, düzenlenmesi ve muhafaza edilip kullanıma sunulması faaliyetlerinden sorumludur. Arşivci, belgelerin restorasyon ihtiyacını tespit eder; arşive aktarılacak belgelerin devir-teslimi ile saklanmasına gerek bulunmayan belgelerin imha edilmesini sağlar. Belgelerin tasnif ve kataloglamasını yaparak bilgi ve belge

güvenliği çerçevesinde arşiv ortamının yerleşim planlamasını yapan Arşivci, kişi ve kurumlardan gelen belge taleplerinin karşılanması ile ilgili erişim ve bilgi edinme ihtiyacını karşılayarak belgelerin dijital ortama aktarılmasına yönelik faaliyetleri yürütür. Arşivci; arşiv süreçlerine dair ilke, prosedür ve talimatları hazırlar.; Bireysel mesleki gelişimine ilişkin faaliyetler ile kişi ve kurumlara yönelik eğitim ve rehberlik faaliyetlerini yürütülmesi de yine Arşivcinin görev ve sorumlulukları arasındadır ("Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (No: 2020/4)", 2020). Sekiz seviyeli Türkiye Yeterlilikler Çerçevesine göre Arşivci mesleğinin seviyesi altı olarak belirlenmiştir.

Yukarıdaki meslek tanımlarını ele aldığımızda, belge üretiminden ve onun bürokrasi içerisinde dolaşımından sorumlu olan Osmanlı'da ve daha eski zamanlarda katip olarak görev yapan çalışanlara, bugünün belge yöneticileri, arşivcileri demek yanlış olmayacaktır.

Memurîn Gazetesi'ndeki Belge Yöneticilerinin Görev Yerleri ve Unvanları

Osmanlı Devleti memurlarının, sendika kurmasının ve grev yapmasının yasaklandığı II. Meşrutiyet döneminde *Memurîn* gazetesi, memurların sorunlarına dair bizzat kendi kalemlerinden çıkan yazılara yer vererek bir bakıma sendikasızlığın yarattığı boşluğu kapatmaya çalışmıştır. 1 Mart 1326-1 Şubat 1328 [14 Mart 1910-13 Şubat 1913] tarihleri arasında 107 sayı olarak yayınlanan gazete, genellikle haftada iki defa çıkmıştır. Gazetenin baş yazarı ve müdürü de eski bir devlet memuru olan aslen Suriyeli, Abdulkadir Nasih Efendi'dir. Gazetede memurların mektuplarıyla beraber, onlar hakkında Osmanlı bürokrasisince yayınlanmış mevzuata ve İstanbul Postası isimli sütun altında kısa da olsa gündeme dair haberlere yer verilmiştir. Sütunun başlığı bazen İstanbul Mektubu ve Cereyan olarak değişiklik göstermiştir.

Memurîn Gazetesi'nin mevcut 107 sayısı taranmış; gazeteye gönderdikleri mektupları yayımlanan ve Osmanlı bürokrasisince ilan edilmiş düzenlemelerden mesul tutulan belge yöneticilerinin unvanları belirlenmiştir. *Memurîn*'ne; payitahtın Harbiye Nezareti, Mâbeyn-i Hümâyûn, Sadaret, Meclis-i Ayan, Adliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti, Maarif Nezareti, Defter-i Hakanî ve Orman Müdürlüğü gibi kurumlar ile taşra idare meclislerinde görevli katip unvanlı belge yöneticilerinin mektup gönderdikleri veya gazetenin bunlar hakkında yayınlanan mevzuata yer verdiği görülmektedir. Gazetede belge yöneticilerinin genelini kapsamak adına katip veya bu kelimenin çoğulu olan ketebe kelimelerinin kullanıldığı görülse de aşağıda açıklamalarıyla birlikte verilen farklı unvanlar da kendilerine yer bulmuştur.

Giriş bölümünde de değinildiği üzere bu çalışma II. Meşrutiyet dönemiyle ve *Memurîn* gazetesinin verileriyle sınırlıdır. Osmanlı bürokrasisinde çeşitli kurumlarda görevli olup gazetede bahisleri geçmeyen sergi kâtibi, ahkam kâtibi, reji katibi, mübeyyiz, divan katibi, yevmiye katibi, maaş katibi, yeniçeri katibi, sipahlar katibi, vakıf katibi, jurnal katibi, fihrist katibi, askeri sefer katibi, masa katibi, sicil katibi, korne katibi ve daha pek çok belge yöneticisi çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. İleride yapılacak başka çalışmalarla "Osmanlı döneminde çalışan belge yöneticilerinin unvanları neydi" sorusuna tam bir cevap verilebileceği umulmaktadır.

Harbiye Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

Osmanlı Devleti'nin askerî kurumlarında önemli sayılabilecek sayıda katip görev yapmaktaydı. Klasik dönemde bile yeniçeri ve kapıkulu sipahileri arasında bunların tayin, azil, maaş ödemesi kayıtlarını tutan kâtipler vardı (Afyoncu ve Ahıskalı, 2020, s. 53).

Alay Katibi, Tabur Katibi: Alay katibi, alayın yazı ve hesap işlerini gören zâbite verilen isimdir. Alay katipleri, tabur katipleri arasından seçilerek, alay eminliğine tayin edilirlerdi (Pakalın, 1993a, s. 46). Askeriyede, katip muavini çavuşu ve tabur katibi muavini unvanlı yardımcı katipler de görev yapmakta idi.

Mâbeyn-i Hümâyûn'nda Görevli Belge Yöneticileri

*Mâbeyn Katibi, Mâbeyn Başkatibi***:** Padişahın saraydaki resmî bürolarının bulunduğu, elçi, sadrazam ve diğer ziyaretçileri kabul ettiği, eğlendiği ve dinlenip yemek yediği daireye mâbeyn denirdi (Akyıldız, 2003, s. 283). Mâbeyn katibi, sarayın yazı işlerinden sorumlu idi; bunların başında da Mâbeyn başkatibi bulunurdu. Mâbeyn başkatibi, Osmanlı hükümdarı ile hükümet teşkilatının başında bulunan Sadrazam arasındaki muhabereyi idare eden yazı işlerinin başında bulunurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun garp kılığına girmesiyle kati şeklini alan bu vazife sahibinin eski adı "Sır Katibi" idi (Pakalın, 1993b, s. 375).

Sadaret'te Görevli Belge Yöneticileri

19. yüzyılın son çeyreğinde Sadâret Dairesi; Şûrâ-yı Devlet, Dahiliye Nezâreti ve Hariciye Nezâreti ile birlikte Bâbıâli heyeti adı altında yer almaktadır. Sadaret-uzma**,** yüce sadaret mevkii anlamına gelirdi; burada sadâret müsteşarı, teşrîfât-ı umûmiyye nâzırı, âmedî-i Dîvân-ı Hümâyun, teşrîfât-ı Dîvân-ı Hümâyun, beylikçi-yi Dîvân-ı Hümâyun, mektûbî-i sadr-ı âlî, Bâbıâli evrak müdürü, hazîne-i evrak müdürü ve tercümân-ı sadâretten oluşan yönetici kadroya bağlı dairelerde, bazı farklılıklarla birlikte muavin, mümeyyiz, başkatip, katipler, serhalife, müsevvid gibi memurlar ve birçok yardımcı görev yapmaktadır (İpşirli, 1991, s. 381).

Sadaret evrak (odası) müdürü, sadaret evrak memuru: Hem merkezde hem de taşrada uygulanan düzenlemeler bürokratik işlemlerine çoğalmasına bu da gelen-giden evrakın çoğalmasına neden olmuştu. Artan bu evrakın, kaydedilmesi, gerekli birimlere taksim edilmesi ve düzene sokulması amacıyla Bâbıâli Evrak Odası, 1851 tarihinde kurulmuştu (Akyıldız, 1993, s. 35). Bâbıâli Evrak Odası'nın görevi 1861'de yayınlanan nizamname ile yalnızca İstanbul'daki devlet daireleri ile hazinelerinden, Sadaret'e gelen ve İstanbul'dan söz konusu dairelere gönderilen yazışmaların kayıt işlemlerinin yerine getirilmesi olarak belirtilmiştir. Kısacası, Evrâk Odasında, Sadâret'e gelen ve giden evrâkın hulasa kayıtları tutulur; bu oda bir nevi bürokratik hafıza görevini yüklenirdi (Candemir, 2005, s. 181). 1881 tarihinde Bâbıâli Evrak Odası'nda, yapılan düzenlemenin ardından, Evrak Odası Müdürü haricinde odada bir mümeyyiz ve on alt katip bulunmaktaydı. (Candemir, 2002, s. 99).

Meclis-i Ayan'da Görevli Belge Yöneticileri

Meclis-i Ayan Encümeni Katibi: Meşrutiyet döneminde Osmanlı parlementosunda, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan olarak iki meclis bulunurdu. Padişahın belirlediği üyelerden oluşan Meclis-i Ayan'da görevli encümen heyeti bulunurdu. Söz konusu encümenin görevi hakkında Ayan Meclisi'nin iç tüzüğünde üç farklı tanım yapılmıştır. İlk tanımlamada, encümenin görevi, Ayan üyeleri tarafından verilen layihaları incelemek olarak belirtilmiştir. İkinci bir tanımlama, encümenin adeta bir arzuhal encümeni olarak çalıştığına vurgu yapılmış; görevi başkan tarafından sevk edilen meclise gelen arzuhallerin incelenmesi, yapılacak işlemlerin tespiti ve takibi olarak belirtilmiştir. Encümenlik makamıyla ilgili iç tüzükte geçen bir diğer tanımlamada ise encümenin görevi, Ayan Meclisi'nde havale olan layihaların ve evrakların incelenmesidir.

Encümende statüleri eşit beş üye bulunur; üye seçimi tamamlandıktan sonra başkan seçilirdi. Müzakerelerin bitiminde kaleme alınacak mazbataların düzenlenmesi ve Meclis-i Ayan'a aktarılması için de bir kişi belirlenirdi (Demirci, 2006, s. 53). Kaynaklarda bu kişinin Meclis-i Ayan Encümeni Katibi olduğu açık bir şekilde ifade edilmese de, görev tanımının belge yönetimiyle uyumundan müzakereleri kaleme alan ve açıklayan bu görevlinin Meclis-i Ayan Encümeni Katibi olduğu düşünülmektedir.

Adliye Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

Adliye Nezareti, yüksek bir mahkeme olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin 14 Şubat 1870'de nezarete çevrilmesiyle kuruldu. Adliye Nezareti kurulmadan önce bu nezarete ait işler, devletin ilk dönemlerinde kazaskerler, şeyhülislâmlığın önem kazanmasıyla sonraları şeyhülislâmlar tarafından görülmekteydi (Yavuz, 1988, s. 389). Tanzimat'tan önce mahkemede görev yapan katipler, kadı arzıyla merkeze bildirilir ve merkezin onayıyla atama işlemi gerçekleştirilirdi. Katiplik bu dönemde babadan oğula geçerdi. 1879 tarihli Adliye Nezaretinin ilk nizamnamesiyle ilk teşkilat yapısı ortaya çıkmış, teşkilattaki birimlerin görev tanımları yapılmıştır. Bu dönemde taşra mahkemelerinde görevli olan katiplerin seçimi taşra adliye encümenliğince yapılmaya başlanmıştır. (Doğan, 2020, s. 657).

Müdde-i Umumi Kalemi Katibi: 1879 yılında Adliye Nezareti teşkilatı yeniden yapılandırılmış; kamu adına dava açmaları için müddei umumiler görevlendirilmiştir. Ardından, müdde-i umumilik kalemleri kurularak, Adliye Nezareti ile müdde-i umumilerin yazışmalarının yürütülmesi amaçlanmıştır. Bu kalemlerde yazışmaların doğru bir şekilde yürütülebilmesi için görevlendirilecek katipler de vilayet dairelerinde çalışan katipler arasından seçilmiştir. Mahalli lisana hakim müdde-i umumi kalemi katipleri, genellikle hukuk mekteplerinde iyi eğitim almışlardır. (Demirel, 2008, s. 89, 245-246)

Mukavelât Muharriri, Katib-i Adil: Günümüzde "Noter" adıyle bilinen meslek, Osmanlı Devleti'nde mukavelât muharriri ve katib-i adil unvanlarıyla karşılanmıştır. Temmuz 1908 inkılâbından sonra hususi bir kanunla mukavelât muharriri unvânı katib-i adile tahvil olunmuştur ("İstanbul Postası", 1910).

Vilâyetlerle merkezleri büyük olan sancaklarda aidatlı mukavelât muharrirleri, merkezleri küçük olan sancaklarla kazalarda da mahkeme başkatipleri noterlik görevini yerine getirirdi. (Pakalın, 1993b, s. 212, 579).

Zabıt Katibi, Mahkeme-i Şer'iye Katibi, Mahkeme Katibi: Osmanlı mahkemelerinde kadı dışında mahkemenin bürokratik ve idarî faaliyetlerine yardımcı olan çeşitli görevliler bulunuyordu. Bunlar arasında mahkeme katipleri mahkemenin işleyişini sağlayan ve bürokratik muamelelerini yürüten başlıca grubu oluşturuyordu (Tak, 2009, s. 46). Tanzimat'tan önce ser'iyye mahkemelerinde kadı yargılamayı tamamladıktan sonra ilam tanzim ederek bir sûretini sicile kaydederdi.

Adliye Nezareti'nin kurulmasının ardından, 1879 yılında Teşkilat Nizamnamesi yayınlanmıştır. Tanzimat sonrasında kadıların ehliyet açısından gittikçe zayıflamaları sebebiyle ilâmların hazırlanmasıyla ilgili özel kalemler teşkil edilmiştir. Bu dönemden sonra şer'iyye mahkemelerinde bir davanın seyrine ait bütün kayıtlar, zabıt cerîdeleri denen dava tutanaklarına geçirilmeye başlanmıştır. İlamın hazırlanması için zabıt cerîdesinde bulunan kayıtlar esas alınarak "sakk-ı şer'î" kaidelerine göre zabıt katibi tarafından ilâm müsveddeleri yazılırdı. İlâm müsveddesi yazdıktan sonra sadreyn katibi, mümeyyiz-i evvel ve başkatip gibi ilgili mercilerce tashih edildikten sonra kadıya takdim edilirdi. Kadı uygun gördüğü müsveddeye "yazıla" kaydını düştükten sonra ilâm kaleme alınırdı. Zabıt katibi ve ilgili diğer memurlar ilâmı inceleyip arkasını parafe eder ve kadının son tetkikinden sonra ilâm sicile kaydedilirdi (Akgündüz, 2000, s. 72). Mahkemede zabıt katibi kadının en önemli yardımcısıdır. Dava dilekçelerini alıp kadıya arz etmek, yargılama esnasında tarafların ve şahitlerin ifadelerini yazıya geçirmek, dava dosyalarını ve tutanakları muhafaza etmek zabıt katibinin en önemli görevleri arasındadır (Atar, 2003, s. 340).

Hariciye Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

Sadaret Katipleri: Osmanlı diplomasisinde geçici elçilikler döneminden beri varlığı görülen katiplik müessesesi, daimi elçiliklerle beraber modern bir görünüm kazanmıştır. Önceki dönemlerde sefaret katipliği, bir çeşit hizmetkar veya maiyet memuru hüviyetini taşırken, ilerleyen dönemde sefaret heyetlerinin mühim görevleri olduğu kabul edilmiştir. Hariciye Nezareti'nin yurtdışı teşkilatında istihdam edilen sefaret katipleri; devletin dışişleri bakanlığına takrirler yazmak, diğer elçilerle muhabere evrakını tanzim etmek, sefaret evrakının düzgün bir halde bulunmasını sağlamak ve şifreleri çözmek, diplomatik müzakerelerin zabıtnamelerini hazırlamak, beyannameleri zabtetmek, pasaport işlemleriyle ilgilenmekle görevliydiler. Sefaret katiplerinin yukarıda bahsedilen belge yönetimine dair görevlerinin yanı sıra diplomatik misyon içerisinde siyasi temsil görevleri de vardı. (Çakmak, 2020, s. 228).

Hariciye Nezareti'nin teşkilat yapısı incelendiğinde belge yöneticisi olarak görev yapan maiyet katibi unvanına da rastlanmaktadır. Osmanlı Hariciyesinde maiyet katibi unvanı, ataşelik görevinde bulunan memurlar için kullanılmakla birlikte bu memurlar kişizâde, mülhak memur, maiyet memuru, maiyet sırkatibi olarak da anılmışlardır (Kapıcı, 2022, s. 359). Hariciye maiyet katibleri *Memurîn* gazetesine mektup gönderen yahut hakkında mevzuat yayınlanan katip grubunda değildir. Bu nedenle bu çalışmada kendisine bir başlık açılmamıştır.

Maliye Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

*Nüfus ve Mal Katipleri***:** Taşraya gönderilen, tahsildar konumundaki muhassıl-ı emvallerin biri mal, diğeri emlak ve nüfus katibi olmak üzere iki yardımcısı vardı. Görev yerlerindeki nüfus ve mal sayımını üstlenen bu memurlar, muhassıllar gibi merkezden seçilip atanmışlardı ve muhassıllık meclislerinin de doğal üyeleriydi (Efe, 2002, s. 38-39). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mart 1842'den itibaren yeni bir düzenlemeye geçildi. Tanzimat'la getirilen muhassıllık kurumu kaldırıldı. Muhassıllara yardımcı olmak üzere oluşturulan Muhassıllık Meclisleri ise isim değiştirerek varlıklarını sürdürdü (Çadırcı, 1989, s. 237).

1860 tarihli "Talimat-ı Umumiyye"nin kazalarda maliye işlerinin nasıl yapılacağına dair düzenlenen 16. bendine göre yıl bitiminde, meclisler; kazalarda gelir gider hesapları yapacak, düzenlenen defterleri sancak yöneticisine sunacaklardı. Burada bütün kazalardan gelen hesapların yıllık muhasebeleri (Sal muhasebesi defteri) yapılacak, hazırlanan defterlerden birisi hazineye gönderilecek, diğeri de mahallinde saklanacaktı. Bu defterler imzalanıp mühürlendikten sonra müdürlere geri verilecekti. Ayrıca sandık eminleriyle de yıllık muhasebe yapılacaktı. Mal katipleri, sandık eminleriyle birlikte aylık gelir-gider ilmühaberleri verirlerdi. Bütün gelir-giderleri gösteren "Müfredat İlmühaberi" tanzim ve muhasebeci ile mal katipleri tarafından imzalanarak onaylanırdı. Mal katiplerine verilen bir diğer unvan da vergi katibi idi (Göncü, 2006, s. 41).

Müfredat Katibi: Hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş malî birim (Genç, 2020, s. 129) anlamına gelen mukataalarda da birer katip bulunurdu. Mukataa gelirleri, katipler tarafından ayrıntılı (müfredât) olarak kaydedilir (defter etme) ve bu kayıtlar yasal bir zorunluluk olarak günlük olarak tutulurlardı (Şensoy, 2014, s. 216). Bir kaza müfredât katibi, senede beş bin vergi tezkiresi imlasıyla mükellefti ("Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine: Müfredat Katibleri", 1911)

Taşra Muharrir-i Evveli: *Memurîn* gazetesi, bu unvandaki memurların Maliye Nezareti'nce yapılan bir imtihana girdikleri hakkındaki bir habere yer vermiştir. ("İstanbul Postası", 1910). Taşra muharrir-i evveli unvanıyla Osmanlı Devleti'nin diğer kurumlarında da *muharrir-i evvel* unvanını taşıyan memurlar olduğu muhakkaktır; ancak bu çalışmanın kapsamı *Memurîn* gazetesinin içeriğiyle sınırlandığından, onlar hakkında ayrıntıya giremiyoruz. Maliye Nezareti'nin taşra memurlarından muharrir-i evvelin "tadil-i umumi fırka-i seyyare" isimli fırkada mukayyit ve messah unvanlı çalışanlarla birlikte görev yaptığına (İpek, 2020, s. 35) dair kaynaklarda bilgiye rastlansa da görev tanımlarına ulaşılamamıştır.

Maarif Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

Maarif Katibi: Maarif idare ve teşkilatını kanuni hükümlere bağlayan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi 1 Eylül 1869'da yayınlanmıştır. Yayınlanan bu nizamname, Maarif Nezareti'nin yönetim işlerini hem merkezde hem vilayetlerde kuvvetlendirmiştir. 1879 yılında Maarif Nezareti merkez teşkilatında önemli değişiklikler meydana getirilmiş; vilayet maarif idarelerinin teşkili konusu ele alınarak bu hususun uygulanmasına geçilmiştir. Maarif Katibi unvanı, vilayet maarif idarelerinde karşımıza çıkmaktadır (Erdogdu, 1996, s. 207, 208, 247). Maarif İdaresinin büro işlerini ve yazışmalarını yapmakta olduğunu düşündüğümüz maarif katibinin görev tanımıyla ilgili literatürde bir açıklamayla karşılaşılmamıştır.

Defter-i Hakanî'nde Görevli Belge Yöneticileri

Osmanlı Klasik Dönemi'nde, arazi kayıtlarını ihtiva eden defterlerin saklandığı ve bunlarla ilgili günlük işlemlerin yapıldığı bir kurum olan Defterhane, Tanzimat'tan sonra Bakanlık statüsü kazanarak Defter-i Hâkânî Nezâreti ismini almıştır. Bu dönemde yürürlüğe giren Tapu Nizâmnâmesi'yle (1847) ve yeni bir tapu sistemi geliştirilmiş; kayıtsız tasarrufa son verilerek bütün taşınmaz malların tescilinin yapılması sağlanmıştır. Nezarete dönüştürüldükten sonra büyük bir yapıya kavuşan Defterhâne'nin 30 Temmuz 1907 tarihinde teşkilat nizâmnâmesi yayımlanmıştır (Masal, 2017, s. 32).

Tapu Katibi ve Refikleri: 1907 tarihli nizamnameyle Defter-i Hâkanî'nin taşra teşkilatı yeniden ele alınarak Defter-i Hâkânî müdürleri ile kaza tapu katipleri sınıflara ayrılmıştır. Müdürlerin maiyetinde birer başkatip ile işlemlerin nicelik ve niteliğine göre bir veya iki katip ve merkez tapu katibi istihdam olunur; bunların işlerine yardımcı bir veya iki refik verilmiştir. Livalarda da başkatipler bulunur ve maiyletlerine yine işin önemine göre bir veya iki tapu katibi verilirdi. Taşrada da tapu katiplerine yardımcı refikler bulunurdu (Masal, 2017, s. 33).

Defteri Hakanî memurlarından tapu katipleri, mahkeme ve meclislerde üyelik etmek, arazi davalarında gerek görüldüğü takdirde üçüncü kişi sıfatıyla davaya dahil olmak ve icap eden şahıslar aleyhinde dava açmak gibi vazifelerini yerine getirerek hukukun işlemesini temin etmekle görevliydiler. (Fevzi, 1910, 167).

Maiyyet Katibi: Maiyyet kelimesi beraberlik, birlik, arkadaşlık, refakat anlamına gelmektedir. Sözlükte, maiyyet memuru için kendi başına hareket etmeyip bir amire tabi olan memur denmektedir (Sami, 2004, s. 1378). Maiyet katibinin görevi ise kurumdan kuruma değişiklik göstermektedir. Defter-i Hakanî'nin taşra teşkilatında görevli maiyyet katibi ferâg ve intikâl ilmühaberlerinin kanuna uygun biçimde doldurulmasından sorumlu ("Mukarrerât, Ferâg ve intikâl ilmühaberleri", 1911) iken Hariciye Nezareti'ndeki maiyyet katibi, ateşe olarak görev yapardı (Kapıcı, 2022, s. 359).

Orman Nezareti'nde Görevli Belge Yöneticileri

Tanzimat döneminde bir orman layihası çıkarılarak ilk Orman Müdürlüğü kurulmuştur. Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından 1858 yılında Arazi Kanunnamesi;1866 yılında da ikinci orman layihası çıkarılmıştır (Kılıç, 2021, s. 52, 59). 1867 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı bir Orman İdaresi'nin kurulmasına karar verilmiş; 4 Eylül 1872'de ise Orman ve Ma'âdin Nezareti müstakil bir bakanlığa dönüştürülmüştür. Fakat bu müstakil bakanlık, önce Maliye daha sonra Ticaret Nezaretine bağlanmıştır. 1 Eylül 1878'de Orman ve Ma'âdin Nezâreti ikinci kere teşkil olunmuştur. Söz konusu nezaret bu tarihten

sonra da birkaç defa isim değiştirmiş, farklı nezaretlere bağlanmış olsa da en son Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezareti olarak faaliyetlerine devam etmiştir (Keskin, 2005, s. 43-60).

Orman Katibi: Orman ve Ma'âdin ve Ziraat Nezareti'nin gerek tahrirat gerek evrak gerekse tercüme kalemlerinde çok sayıda katip çalıştığına dair kaynaklarda bilgiye rastlamaktayız. Ancak bu çalışmanın sınırını belirleyen *Memurîn* gazetesinde geçen katip, sancaklarda görevli orman katibidir (Çatalca Orman Bâşkâtibi Mustafa Hilmi, 1910). Literatürde, sancaklarda görevli orman katiplerinin görev tanımıyla ilgili bir bilgiye rastlamamakla beraber Keskin'in tezinde yer alan aşağıdaki ifade Orman Kontrol Memurlarının bir nevi Orman katibi olarak çalıştıklarını düşündürmektedir:

"Orman kontrol memurları, resmî belgeleri kontrol ettikten sonra alıp muhafaza ederler, mukabilinde malın sahiplerine mühürlü ve maktu bir belge verirlerdi. Orman kontrol memurları tarafından toplanan orman hasılatı, defter ve cetvellere kaydedildikten sonra İstanbul'da Orman İdaresi'ne, taşrada ise mal sandıklarına teslim edilirdi." (Keskin, 2005, s. 100).

Taşra Meclislerinde Görevli Belge Yöneticileri

II. Mahmud saltanatının son yıllarında başlayan modernleşme sürecindeki düzenlemeler taşra yönetiminde de köklü değişikler meydana getirmiştir. Kurumsal yeniliklerin başında, vilayet, sancak (liva), kaza, nahiye ve köy birimlerinin yeniden örgütlenmesi ve bunların ilk üçünde sorunların görüşülüp karara bağlandığı yerel meclislerin kurulması gelir (Torun, 2016, 158). 1849 yılında Sultan Abdulmecid'in onayıyla kurulan Sancak meclisleri ve diğer meclislerle ilgili 1864 tarihli Vilayet Kanunu ve 1913 tarihli Vilayet Genel İdaresi Geçici Kanunu yürürlüğe konularak çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Meclislerde görevli belge yöneticilerinin görev ve sorumlulukları ile meclislerde üye olanlar bu kanunlarda belirtilmiştir.

Vilayet ve Liva (Sancak) Meclis İdareleri Katip ve Başkatibi: Liva idare meclisindeki tüm yazı ve kayıt işlerinden başkatipler sorumluydu. Başkatip ve yardımcıları, meclise havale edilen evrakları meclis başkanına özetlerdi. Meclis tarafından alınan kararlar matbu cetvelli bir deftere kaydedilir; bu defterde mecliste bulunan azaların isimleri, görüşülenlerin konusu, özeti, toplantı tarih ve saati tutulurdu. İdare meclisinin kararlarına muhalif oy kullanan üyelerin yazılı şekilde açıklamak zorunda oldukları gerekçeler de meclis defterlerine yazılırdı. Defterler başkan, üyeler ve başkatip tarafından meclis toplantıları sonunda imzalanırdı. Her gün bir önceki günün toplantı tutanakları mecliste okunur hatalar varsa katipler tarafından düzeltilirdi (Torun, 2016, 167)

Muhâsebe (Kalemi) Katibi: Memurîn gazetesinde, livalarda görevli muhasebe katipleri haber olduğu için bu çalışmaya yalnızca livalarda görevli muhasebe katipleri dahil edilmiştir. Livanın mali işleri, "maliye muhasebecisi" unvanıyla atanan bir memur tarafından sağlanırdı. Malî işlerde mutasarrıfa ait olan yükümlülükler ayrı bir nizâmnâme ile belirlendiği için livadaki işler maliye muhasebecisinin idaresinde ve vilâyet defterdarı tarafından tavsiye edilecek olan mal kalemi olarak da anılan muhasebe kalemine bırakılırdı (Çaparlar, 2014, 17). Livanın, her ay gelir-gider defterleri, yıllık muhasebe defterleri ve halef-selef görev yapan mal müdürlerinin muhasebe sonuçlarının bir nüshası Maliye Nezareti'ne bir nüshası da korunması için zamanında valiye gönderilirdi. Livalarda görevli muhasebe katiplerinin de muhasebe kaleminin yazı işlerinden sorumlu memuru olduğu düşünülmektedir.

Tahrirat Katibi ve Tahrirat Müdürü: Tahrirat kelimesi Osmanlı diplomatiğinde, İstanbul'daki önceleri kalemler, 1830'lardan sonra ise diğer daireler, vilayet ve dış temsilcilikler ve bunların birbiri arasındaki yazışmaları tanımlamak için kullanılır (Kütükoğlu, 1994, s. 230). Tahrirat Katibi ise kazalarda yazı işleri görevinde bulunanlara verilen unvandır (Pakalın, 1993, s. 377). Kazalarda kaymakamın veya kaza müdürünün yazı işlerini yürütürler. Livalarda bu görevi tahrirat müdürü veya mektupçular üstlenmiştir (Sakaoğlu, 1985, s. 123). Tahrirat müdürleri liva idare meclislerinin doğal üyeleridir (Torun, 2016, s. 163). *Memurîn* gazetesinde kendisine sürekli olarak yer bulan Muhâberât-ı Aleniye isimli sütunda tahrirat müdürlerinin yaptığı işin çok önemli olduğundan ve belgelerin havalesi, cevapların yazılması ve düzenlenmesi gibi görevleri olduğundan şu sözlerle bahsedilmiştir:

"Bir tahrîrât müdürü varaka sâhibine: tahrîrât müdürlerinin teşkîlât-ı hâzıraya nazaran birinci derecedeki vazîfeleri mutasarrıfların mu'âvin-i tahrîrleridir. Çünkü bir mutasarrıfın bi'l-cümle evrâk-ı muhâberenin kâffesini havâle ve lâzım-gelen ecvibeyi tashîh ve mühimmelerinin cevâblarını kaleme alması gayr-ı kâbildir. Ve bunun içindir ki meclis-i meb'ûsanda tahrîrât müdürlerinin devâm ve ibkâ-yı me'mûriyetleri ekseriyetle kabûl ve tasdîk edilmiştir. Işte bu nokta-i nazardan bakılırsa yani kendilerini

mutasarrıfların bir üçüncü elleri olduklarını farz ve tayakkun ederlerse vazîfelerinin neden ibâret olacağını anlarlar. Vezâ'if-i sâ'ire ise vezâ'if-i manzumeden başka bir şey değildir. Şu kadar ki vazîfenin ehemmiyeti bunun için istihdâm olunan bunca ashâb-ı iktidârın ehliyetleriyle ve aldıkları ma'âşât ile gayr-ı mütenâsib olduğu meydanda olup teşkîlât-ı cedîdede bunlara tefrîk ve ta'yîn olunacak vezâ'ife muntazırdır" ("Muhâberât-ı Aleniye", 1911).

Tahrirat müdürlerine yardımcı tahrirat müdür muavinleri de yine kazalarda görevli belge yöneticileridir.

Kaza Katibi: 1864 Vilâyet Nizâmnâmesiyle Osmanlı idarî teşkilatında eyalet sisteminin yerine vilayet sistemi getirilmiştir. Söz konusu nizamnameye göre, Osmanlı Devleti'nin idarî olarak vilâyet, liva (sancak), kaza, karye (köy) gibi birimlere taksim edilmiştir. Sultan Abdülmecid'in yaptığı düzenlemelerle köy idarî biriminden sonra bir üst birim olarak kaza teşkilatı oluşturulmuştur. Kazanın hesap işleri ve vergi tahsili konularına bakmak için bir veya ihtiyaca göre iki kaza katibi görev yapmaktadır. (Çaparlar, 2014, s. 10, 20-21). Kaza katipleri, kazanın her türlü umur-ı tahririye ve muhaberat ile meşgul olmakla birlikte kazanın her türlü işleriyle ilgilenir, mahallî meclis idarelerinde aza olarak bulunurlardı ("Tahrirat Katibleri: Dahiliyenin Nazar-ı Dikkatine", 1911). Kaza katipleri birinci ve ikinci kaza katibi olarak sınıflara ayrılmışlardı.

Nahiye Katibi: Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı Devleti'nde taşra yönetiminde yapılan yasal düzenlemeler neticesinde eyaletler vilayet adını almış, önce sancak ve köy arasında kaza idari birimi sonra köy ve kaza arasında nahiye idari birimi oluşturulmuştur. Meşrutiyet döneminde ilan edilen ve taşra teşkilatına ilişkin son düzenleme olan 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkatı, nahiyelerde nahiye katibi bulundurulmasını şart koşmuştur (Çaparlar, 2014, s. 80). Nahiye katibinin görevleri ile alakalı literatürde bilgiye rastlanmasa da kazaların her türlü yazı ve haberleşme ile meşgul olan kaza katipleriyle benzer görevleri üstlendikleri kanaatindeyiz.

Tüm Kurumlarda Görev Yapan Yardımcı Belge Yöneticileri

Dosya memuru: Osmanlılarda defter usulü tasnifin, devletin yıkılışına kadar devam ettiği görülse de bazı nezâret ve dairelerde 1309 (1891) yılından itibaren dosya sistemine geçilmiştir (Sarınay & Genç, 2010, s.XXIX). II. Meşrutiyet döneminde çıkarılan Tensikat Kanununca kadro harici bırakılan memurlara yapılan bir imtihanda, Memurîn Kalemi Dosya Memuru Mehmed Rıza Efendi, dosya memurlarının vazifesi için şu açıklamayı yapmıştır:

Dosya memuru elindeki tezkire veya tahriratla deftere müracaat ederek numarasından hangi dolap ve kartonda olduğunu bulur. Aranılan evrak tamamlanmış dosyada ise ona ait olan dosyayı kartonundan gömleğiyle beraber çıkararak zimmet defterine kaydederek teslim eder. Evrak önceden yazılan bir muamele ise kartonun içindeki gömlekten sadece o muameleye ait olan evrakı alarak ederek yine zimmet defterine kaydeder ve istenilen şube ile kaleme teslim eder. Mezkûr memur, dosyaların muhafaza edilmesi ve yararlandırılması sırasında dosya memurunun görevlerini de şu şekilde açıklamıştır: İdare ve nezaret dahilinde aranılan dosya veya evrak hangi şube ve kalemden ise dosya memuru bir pusulaya dosya numarasını ve evrakın adedini kaydedip işaret eder. İlgili şube ve kaleme teslim eder ve dosyanın zayi olmaması için uygun zamanlarda daha önceden tuttuğu pusulaya bakarak ait olduğu kalemden arar. Evrak geldikçe ettikçe zimmet defterine işaret ile kartonuna yerleştirir (BOA DH.MUI., 147: 69; Şentürk, 2018, s. 20) .

Mümeyyiz: Stajyer yerine kullanılır bir tabirdir. Tanzimat'tan önce mümeyyiz tabirinin yerine "şakirt" tabiri kullanılırdı. Tanzimat'tan sonra bu iki tabirin kullanım şekli değişmiştir. Bu dönemde şakirt kelimesi öğrenci; mümeyyiz iş öğrenmek için maaş almadan kaleme devam eden kişiler için kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı İlmiye Teşkilatında mümeyyiz, tahsilini bitirip icazet alanlar için kullanılırdı. Askeriyede ise yüzbaşından aşağı derecedeki zabitlere verilen unvandı. Mülazım-ı evvel (üsteğmen) ve mülazım-ı sani (asteğmen/teğmen) olmak üzere iki ayrı derecede mülazım bulunurdu. Mulazım-ı evvel, terfi edince mülazım-ı sani; mülazım-ı sani terfi aldığında yüzbaşı görevine gelirdi (Pakalın, 1993b, 611-612)

Müsevvid, Sermüsevvid, Mukayyid: Müsevvid, başkası tarafından beyaza çekilmek üzere müsevvide yazan, bir maddeyi kaleme alan katip anlamında kullanılan tabirdir (Sami, 2004, s. 1346). Ser kelimesi, baş, kaf, kelle, res, reis anlamlarına gelmektedir. Birleştiği kelimeye, o kelimenin, taifenin büyüğü anlamı katar. Bir kalem içerisinde yer alan sermüsevvid, diğer müsevvidlerin amiridir.

Bir kalemde evrakı yahut yazılan efradın esamisini deftere geçirmeye memur katip, kayıt memuru içinse mukayyid tabiri kullanılır (Sami, 2004, s. 1393).

Sonuç

Osmanlı bürokrasisinde tüm yazışmaların katiplerin ellerinden çıkması, onlara bürokrasi içerisinde çok önemli bir yer kazandırmıştır. Devletin tüm sırrına hakim olan katipler bürokrasi içerisinde, nişancılığa, reisülküttaplığa, defterdarlığa hatta sadrazamlığa kadar yükselebilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde görevli olan katipler, belgeleri yazar, kurum içerisinde dolaşımını sağlayıp kontrol eder, düzenlerlerdi. Hatta sefer sırasında dairelerin defterlerinin muhafazası ve nakli de yine katiplerin görevleri arasındaydı. Katiplerin tüm bu görev ve sorumluluklarına baktığımızda, günümüzde belge yöneticisi ve arşivci olarak görev yapan meslek erbabıyla neredeyse aynı işi yaptıklarını söyleyebiliriz. Bugün belgelerin üretiminden nihai tasfiyesine kadarki belgeye dair tüm faaliyetlerden mesul olan kişilere arşivci ve belge yöneticisi denilse de Osmanlının belgelerden sorumlu kişileri için yalnızca katip kelimesini kullanmak yeterli değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde memur olarak çalışan katipler, görev yaptıkları kuruma ve görev farklılıklarına göre çeşitli unvanlar almışlardır.

Literatürde katiplerle alakalı yapılan önemli çalışmalardan hiçbiri katiplerin çalıştıkları kurumlara göre aldıkları farklı unvanlarla onların belge yöneticisi, arşivci kimliği üzerinde durmamıştır. II. Meşrutiyet'in basın organlarından *Memurîn* gazetesiyle sınırlı olan bu çalışma literatürdeki bu boşluğu bir nebze de olsa kapatmayı hedeflemektedir. Takdir edilmesi gerekir ki Osmanlı Devleti gibi büyük ve uzun yıllar tarih sahnesinde kalmayı başarmış bir devletin tüm kurumlarını, yaşadıkları değişim ve gelişim çerçevesinde değerlendirerek, sadece katip mesleği için bile bütün unvanları, değişimleri, süreçleri ortaya koymak ancak uzun ve meşakkatli bir çalışmanın sonucunda olabilir. Ancak dönem veya kurum sınırı koyularak yapılacak çalışmalar katiplerin Osmanlı'nın kurumlardaki aldığı tüm unvanları ve görev tanımlarını ortaya koyabilecektir. Bu çalışmalar için Osmanlı kurumlarının teşkilat ve idari tarihlerine dair yazılan eserler büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA DH.MUI., 147: 69

Yayınlar

Ahıskalı, R., Afyoncu, E. (2022). Katip. *TDV İslam Ansiklopedisi*, *25*, 53-55. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Akgündüz, A. (2000). İlam. *TDV İslam Ansiklopedisi*, *22*, 72-73. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/ilam--mahkeme

Akyıldız, A. (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık

Akyıldız, A. (2003). Mâbeyn-i Hümâyun. *TDV İslam Ansiklopedisi*, *27*, 283-286. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/27/C27008875.pdf

Atar, F. (2003). Mahkeme. *TDV İslam Ansiklopedisi*, *27*, ss. 338-341. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/mahkeme

Aydın, B. (2007). XV-XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hümayun Katipleri. *Journal of Turkish Studies, 31*(1), 41-49.

Candemir, M. (2002). *Bâb-ı Âli Evrâk Odası*. Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Candemir, M. (2005). Standart Kağıt. *Tarih Dergisi, 42*, 176-194.

Çadırcı, M. (1989). Türkiye'de Kaza Yönetimi. *Belleten, 53*(206), 237-258.

Çakmak, A. (2020). *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezâreti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çaparlar, A. (2014). *Osmanlı Taşra Teşkilatında Reform*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü..

Çatalca Orman Bâşkâtibi Mustafa Hilmi. (1910). Orman Nezaretinde Hukuk-ı Memurin. *Memurîn*, 2-3.

Demirci, H. A. (2006). *İkinci Meşrutiyet'te Âyan Meclisi, 1908-1912* (1. baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Demirel, F. (2008). *Adliye nezareti kuruluşu ve faaliyetleri (1876-1914)* (1. basım). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Doğan, O. (2020). Adliye Adalet Komisyonlarının Dünü, Bugünü ve Yarını. *Adalet Dergisi, 2*(65), 655-671.

Efe, A. (2002). *Muhassıllık Teşkilatı*, Yayınlanmamış doktora tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Emecen, F. (1994). Ali'nin Ayn'ı: XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Rumuzları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 35*, 131-149.

Erdogdu, T. (1996). Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 51*(1), 183-265. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001902

Fevzi, M. (1910). Defter-i Hakani Memurlarının Maaşatına Dair. *Memurîn*, 2-3.

Findley, C. V. (2016). *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fleischer, C. H. (1986). Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureacracy. *Journal of Turkish Studies, 10*, 135-141.

Genç, M. (2020). Mukataa. *TDV İslam Ansiklopedisi, 31*, 129-132. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/mukataa

Göncü, T. C. (2006). *Beylerbeyi Sarayı'nın İnşâ Süreci, Teşkilâtı ve Kullanımı,* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Günalan, R. (2017). XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Mâliye Ahkâm Katipleri. *Osmanlı Araştırmaları*, 125-154. https://doi.org/10.18589/oa.590879

İcimsoy, O. (2007). Türkiye'de Tarih Araştırmaları ve Özel Arşivler. *Journal of Turkish Studies, 31*(II), 47-51.

İpek, N. (2020). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Trabzon'da Kamu Görevlileri. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 15*(29), 29-86. https://doi.org/10.18220/kid.817489

İpşirli, M. (1991). Bâbıâli.*TDV İslam Ansiklopedisi, 4*, 378-386. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

İstanbul Postası. (1910). *Memurîn*, 4.

Kapıcı, Ö. (2022). Tanzîmât Döneminde Osmanlı Hariciyesinde Ataşelik Memuriyetinin Teşekkülü. *Türkiyat Mecmuası / Journal of Turkology, 32*(1), 355-379. https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1105943

Keskin, İ. (2015). Kutadgu Bilig'de Kâtipler ve Bürokratik İşlemlerin Yürütülmesindeki Rolleri. *The General and Special in The Turkic Eurasia: Problems of Methodology of Modern Common and Regional History of The Turks, 1,* 126-138.

Keskin, Ö. (2005). *Orman ve Ma'adin Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, E. (2021). Tanzimat'ın başarısız girişimi: İlk Orman Müdürlüğünün kuruluşu ve kapatılma süreci. *Ağaç ve Orman, 2*(2), 52-61.

Küçükaşçı, M. (2022). Katip. *TDV İslam Ansiklopedisi, 25,* 49-52. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.

Maliye Nezareti'nin Nazar-ı Dikkatine: Müfredat Katibleri. (1911). *Memurîn*.

Masal, D. (2017). *Osmanlı Bürokrasisi'nde Evrak Yönetimi: Defter-i Hâkânî Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Muhâberât-ı Aleniye. (1911). *Memurîn,* 3-4.

Mukarrerât, Ferâg ve intikâl ilm u haberleri. (1911). *Memurîn,* 1.

Pakalın, M. Z. (1993a). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü: C. I*. M.E.B. Devlet Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993b). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü: C. II*. M.E.B. Devlet Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993c). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü: C. III*. M.E.B. Devlet Yayınları.

Rukanci, F. (2017). Dijital Çağda Arşivcilerin Değişmeyen Rolü. İçinde *Bilişim Teknolojilerinin Bilgi Merkezlerine ve Hizmetlerine Etkileri* (ss. 131-154). Hiperyayın.

Sakaoğlu, N. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü* (1.). İletişim Yayınları.

Sami, Ş. (2004). *Kamus-i Türki*. Çağrı Yayınları.

Sarınay, Y., & Genç, Y. İ. (Ed.). (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi* (Genişletilmiş 3. baskı).

Sarıyıldız, G. (2002). Osmanlı Bürokrasisine Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maarif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 6,* 17-30.

Şensoy, F. (2014). Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7,* 200-247.

Şentürk, E. Y. (2018). II. Meşrutiyet Dönemi Memuriyet Sınavları: Evrak Yöneticilerinde Aranan Özellikler. *Bilgi Dünyası, 19*(1), 6-31.

Tahrirat Katibleri: Dahiliyenin Nazar-ı Dikkatine. (1911). *Memurîn,* 1.

Tak, E. (2009). *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması*. Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Torun, F. S. (2016). Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi, 35*(60), 157-174.

Ulusal Meslek Standartları. (2022). https://www.myk.gov.tr/index.php/tr/ulusal-meslek-standard-ana

Ulusal Meslek Standartlarına Dair Tebliğ (No: 2020/4). (2020, Şubat 21). *Resmi Gazete*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200221M1-2.htm

Woodhead, C. (1982). From scribe to litteratuer: The career of a sixteenth-century ottoman katib. *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, *IX*, 55-74.

Woodhead, C. (1992). Research on the Ottoman scribal service, c. 1574-1630. İçinde *Festgabe and Josef Matuz, Osmanistik-Turkologie-Diplomatik* (ss. 311-328).

Yavuz, H. (1988). Adliye Nezareti. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, *1*, 389-390). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Presentation ID / Sunum No= 162

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Antik Kaynaklar Işığında Tarihin Savaşçı Kadınları: Amazonlar

Dr. Öğretim Üyesi Gökhan Kalmış[1], Araştırmacı Saliha Çeki[1]

[1]Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD, Antakya/HATAY, gokhankalmis@mku.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-0118-9373
2Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Yüksek Lisans Programı, Antakya/HATAY, salihaceki@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-4785-982X
**Corresponding author: GÖKHAN KALMIŞ*

Özet

Antik kaynaklar, Eski Çağ toplumlarının araştırılmasında başvuru eserleri arasında yer almaktadır. Bu kaynakların içermiş olduğu bilgiler dönemin toplumsal, kültürel, coğrafi ve iktisadi özellikleri gibi önemli konular hakkında bilgiler sunarak araştırmacıyı kanalize etmektedir. Haklarındaki ilk bilgilere antik kaynaklarda rastladığımız Amazonlar, Eski Çağ'ın kadim zamanlarında tarih sahnesine çıkmış bir kadın topluluğudur. Özellikle Grek ve Roma kaynaklarında bu topluluğun yaşamış olduğu coğrafya, sosyal hayatları, toplumsal düzenleri, inanç sistemleri ve onları diğer toplumlardan ayırarak bir kimlik haline getirmiş olan savaşçı yönleri büyük yer edinmiştir. Çalışmayı, antik yazarların aktarımları çerçevesinde Amazon kadınları oluşturmaktadır. Amazon kadınlarına antik kaynaklarda MÖ 8. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Onlardan ilk bahseden yazılı kaynak ise Homeros'un "İlyada" isimli eseridir. Homeros'un ardından ilk tarihsel veriler Herodotos'ta geçmektedir. Bu eserlerin yanı sıra antik yazarlar arasında yer alan Strabon, Ksenophon, Vergilius, Diodorus Siculus, Rodoslu Apollonios, Plinius ve Hippokrates'in eserlerinde de Amazonlara yer verilmiştir. Çalışmada antik kaynakların aktarmış olduğu bilgiler ışığında Amazon kadınları olarak anılan destansı kavmin yaşamı ve gerçekliği incelenecektir. Bununla birlikte Amazonlar özelinde kadınların eski devirlere dayanan varlıkları, toplumsal statüleri ve egemenlik alanları ile yaşadıkları dönemin şartlarına göre şekillenen mücadeleci yönlerinin tanıtılması hedeflenmektedir.
Anahtar Kelimeler: Eski Çağ Tarihi, Antik Kaynaklar, Savaşçı Kadınlar, Amazonlar

Giriş

Tarih biliminin ana kaynaklarının önemli bir bölümünü, hiç şüphesiz antik kaynaklar oluşturmaktadır. Eski Çağ'da hüküm süren toplulukların bir kısmı, kendilerine ait yazılı vesika bırakmamışlar ya da henüz tespit edilememiştir. Bu topluluklardan bazıları hakkındaki ilk bilgilere, antik kaynaklardan ulaşılmaktadır. Bu manada antik kaynaklar, Eski Çağ toplumlarının yaşamları, dini inanışları, kültürleri ve siyasi mücadeleleri gibi konular hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Amazon kadınları hakkındaki ilk ve en kapsamlı bilgilere de yine antik kaynaklarda rastlanılmaktadır. Onlardan ilk bahseden yazılı kaynak ise Homeros'un (2008) "İlyada" isimli eseridir. Homeros'un ardından ilk tarihsel veriler Herodotos'ta (2014) geçmektedir. Bu eserlerin yanı sıra antik yazarlar arasında yer alan Strabon (2021), Ksenophon (1974), Vergilius (1998), Diodorus Siculus (www.penelope.uchicago.edu), Rodoslu Apollonios (2018), Plinius (www.penelope.uchicago.edu) ve Hippokrates'in (2021) eserlerinde de Amazon kadınlarına yer verilmiştir.

Antik kaynaklarda, Amazon kadınları hakkında bütüncül bilgi paylaşımı sunulmamıştır. Bu kaynakların her birinde, konunun farklı yönleri hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca kaynaklarda, aynı konu hakkında farklı bilgilere de rastlanılmaktadır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan Amazonların isimlerinin anlamı üzerine birçok görüş mevcuttur. Ancak Amazon kelimesinin en çok kabul gören anlamı "a-mazon-memesiz" şeklindedir. Amazon kelimesinin ilk hecesi olan 'a' harfi Grekçe'de olumsuzluk anlamı vermektedir. 'Mazon' kelimesi ise 'meme' anlamına gelmektedir. Savaşçı bir kimliğe sahip olan Amazonların savaş aletleri olan ok ve yayı daha iyi kullanabilmek için sağ göğüslerini dağladıkları antik kaynaklarda anlatılmaktadır[1]. Bu nedenle Amazonların bu isimle anıldıkları düşünülmektedir (Strabon, XI. 5. 1; Temür, 2012: 69; Çam, 2015: 71; Hippokrates, 2021: 181; Siculus, III. 53). Ayrıca Amazonlar Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde "*MÖ 1200 yılından itibaren Karadeniz Bölgesi'nde yaşamış, savaş aletleri ok, yay, kargı ve iki ağızlı balta olan, tamamen kadın savaşçılardan oluşan tarihî bir ulus*", Amazon kelimesi ise "*savaşa katılan kadınlara eski çağların Amazonlarına benzetilerek verilen san*", "*ata binen kadın*" olarak geçmektedir (www.sozluk.gov.tr).

Amazonların günümüze kadar ulaşmasını sağlayan antik kaynaklara bakıldığında Amazon ismi ile ilgili farklı bilgilere ulaşılmaktadır. Homeros'un İlyada isimli eserinde Amazonlar, "*erkek gibi*" anlamına gelen "*antianeirai*" olarak geçmektedir (Homeros, III. 188, VI. 186). Herodotos'a göre ise Amazon ismi, İskit (Skyth) dilinde "*Oiorpata*" yani Yunanca karşılığı "e*rkek öldüren*" (oior: erkek, pata: öldüren) anlamına gelmektedir (Herodotos, IV. 110).

1. Amazon Kadınlarının Yaşadığı Coğrafya

Antik dönem ile ilgili önemli bilgiler aktaran Strabon, "*Geographika*" adlı eserinde Amazon coğrafyası ile ilgili oldukça kapsamlı bilgiler sunmuştur. Yazar, Pindaros'un mızrakları ile uzaklara erişen Syria ordusunu sevk eden Amazonlardan bahsetmiş ve yaşadıkları bölgenin Themiskyra olduğunu açıkça işaret etmiştir. Themiskyra'yı Amisene toprakları olarak belirtmiş ve bu toprakların Halys (Kızılırmak) Nehri'nden sonra gelen ülkede yaşayan Leukosyrialılara ait olduğunu aktarmıştır (Strabon, XII. 3. 9). Strabon, Themiskyra'dan Amazonların ve Sideneliler'in ülkesi olarak bahsetmiş ve bölge ile ilgili detaylı bir anlatımda bulunmuştur:

> "*Themiskyra bir ovadır; bir tarafını deniz yalar ve kentten yaklaşık altmış stadion uzaklıktadır ve diğer taraftan güzel ormanlarla ve kaynakları dağın içinde bulunan küçük akarsularla kaplı dağlık bir araziyle çevrilidir. Böylece bütün bu akarsularla beslenen Thermodon Irmağı, ova boyunca akar ve Phanaroia'dan çıkan diğer bir ırmak da aynı ovadan akar ve bunun ismi Iris'tir. Bunun kaynakları Pontos'tadır ve Pontos'taki Komana kentinin ortasından, verimli bir ova olan Dazimonitis'ten batıya doğru aktıktan sonra, şimdi terk edilmiş olan eski krâli Gazioura kentine doğru kuzeye kıvrılır, Skylaks'ın ve diğer ırmakların da sularını alarak tekrar doğuya doğru anavatanım Amaseia'nın sularını aşarak Phanaroia'ya ulaşır*. …" (Strabon, XII. 3. 15).

Rodoslu Apollonios, Ares ve Harmonia'nın kızları olduklarını belirttiği Amazonlardan, "Themiskyreialı" olarak bahsetmiştir. Apollonios, Amazonların tek bir şehirde yaşamadıklarını ve üç boya ayrılarak bütün ülkeye yayıldıklarını belirtmektedir. Bir tarafta Hippolyte'ye bağlı olanlar, bir tarafta Lykastialar ve başka bir tarafta ise kargı atan Khadesialar'ın olduğunu ifade etmektedir (Apollonios, II. 990-1000).

[1] Antik yazarlardan Vergilius, diğer antik yazarlardan farklı olarak savaşlarda Amazonların sağ göğüslerini çıplak bıraktıklarını aktarmaktadır. Bunun nedeni ise diğer antik yazarlarda geçen, Amazonların sağ göğüslerinin dağlanma sebebiyle aynıdır (Vergilius, XI. 640).

Apollonios, Amazonların yaşamış olduğu bölgede yer aldığı düşünülen Thermodon Nehri ile ilgili de detaylı bilgi sunmuştur. Yazar, Thermodon Nehri'nin kollarının karanın içlerine kadar uzanmakta olduğundan bahsetmektedir. Asıl kaynağı Amazonia adındaki yüksek dağlardan ovaya uzanan nehir, 96 kola ayrılmıştır. Thermodon Nehrinin coğrafı yapısı Amazonların karşısında savaşacak taraf için risklidir. Amazonlar bu coğrafyanın imkânlarını çok iyi kullanmış ve savaşçı yönlerini geliştirmelerinin etkisiyle düşmanlarının gözünü korkutmuşlardır (Apollonios, II. 970, 975).

Herodotos, "*Tarih*" adlı eserinde Amazonların, yaşanan Thermodon Savaşı'nın ardından yakalanıp bir gemiye bindirildiklerini ve gemiyi ele geçirdiklerini ancak gemi kullanmayı bilmediklerinden dolayı dalgalara kapılarak Skyth topraklarında karaya ulaştıklarından bahseder. Bu bölgedeki yaşantılarının ardından Skyth erkekleri ve Amazonlar Tanais (Don) Nehri'ni geçerek, nehrin doğusunda bir ülkeye yerleşmişlerdir (Herodotos, IV. 110-116).

Antik yazarların eserlerinde ve mitlerde genel olarak Anadolu Amazonlarından bahsedilmiştir. Ancak *Diodorus Siculus*, Libya Amazonları hakkında bilgiler aktarmıştır. Yazar, onların Anadolu Amazonlarından çok daha önce yaşayan bir topluluk olduklarını, büyük işler başardıklarını ve Libya'da Tritonis olarak isimlendirilen verimli bir bataklık üzerinde yaşadıklarını belirtmiştir. Bu bataklığı ise Etiyopya yakınlarına ve okyanus kıyısındaki, civardakilerin en yükseği olan ve Yunanlılar tarafından Atlas olarak adlandırılan dağa konumlandırmıştır. Siculus, onların kahramanlıkları, yaşam biçimleri, deniz boyunca ve iç kısımlara doğru uzanan bölgelere diktikleri şehirlerden bahsetmiştir. Kendi adlarını taşıyan 18 şehir kurduklarından ve bunlardan en önemlilerinin Cymê, Pitana ve Prienê olduğunu belirtmiştir (Siculus, III. 52-55).

Anadolu Amazonları, Kafkas Dağları'nın kuzeyindeki bölgede ortaya çıkmıştır. Soyları, iki İskit prensesi; Scolopotus ve Hylinos'a dayanmaktadır. Bu iki İskit prensesi zalimlikleri nedeniyle tahtlarından indirilmiş ve sürülmüşlerdir. Bu durumun üzerine onların ardından gelen takipçileriyle birlikte Kafkaslara gelmişler ve burada toplanmışlardır. Kendilerine yeni bir ülke arayan Amazonlar, yaşamlarını devam ettirebilecekleri genişlikte toprakları ele geçirene kadar savaşmış ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Yağmaladıkları bölgelerde yaşayan halklar intikam almak için silahlanmış ve onlara karşı saldırı hareketine geçmişlerdir. Ancak Amazonlar savaş eğitimi almış olmaları sebebiyle bu saldırıyı püskürtmüşlerdir. Esir düşmek istemeyen bu kadınlar çözümü, Maeotis Gölü (Azak Denizi) yakınında tamamen kadınlardan oluşan bir devlet kurmakta bulmuşlardır. Devlet ve ordu yönetimine önem veren bu topluluk, biri devleti biri orduyu yönetmek üzere iki kraliçe seçmişlerdir. Kudretli bir ordu kurmuşlar ancak erkeksiz yaşam, soylarının devamına engel olmaktadır. Bu durum ise onlar için büyük bir problem haline gelmiştir. Özgür bir yaşamda evliliğin kölelik olduğunu düşünmüşler ancak soylarının tükenmesi tehlikesi çevre topluluklarla beraber olmalarını gerektirmiştir. Birliktelikten doğan erkek çocukları babalarına verilirken, kız çocukları ise küçük yaşlardan itibaren yaya ve at üzerinde dövüşebilmek üzere eğitilmişlerdir. Mitolojik bir anlatıya göre başlangıçta genç kabile Don Nehri kıyılarında yaşamıştır. Amazon ordusu kraliçesi Lysippe'in oğlu Tanais savaşa olan tutkusu ve evliliğe değer vermeyişi nedeniyle Afrodit tarafından lanetlenmiş ve annesine aşık olmakla cezalandırılmıştır. Tanais, annesi ile ilişki yaşamaktansa ölmeyi tercih etmiş ve kendisini nehirde boğmuştur. Lysippe, bu duruma oldukça sinirlenmiş ve tepkisini Amazonları harekete geçirerek göstermiştir. Amazonları Karadeniz'e getirerek buraya yerleştirmiştir. Anadolu Amazonları'nın doğuşu bu şekildedir. Hakimiyet alanlarının batı sınırını belirlemek için Sinop şehrini kurmuşlardır. Devamında ise Karadeniz ve Kafkasya'nın güneyi arasındaki Kolkhis adı verilen bölgeye kadar ilerlemişlerdir. Kurdukları hakimiyetin/krallığın başkentini ise Themiskyra olarak belirlemişlerdir (Sobol, 1999: 30-32).

Amazon kadınlarının yaşadıkları coğrafyanın çok geniş bir alana yayılması, onların gerçekten var olup olmadığı ile ilgili soru işaretlerini ortaya çıkarmaktadır. Ancak yaşadıkları coğrafyada bıraktıkları izler, kültürel aktarımlar ve arkeolojik buluntular bu topluluğun gerçekte var olduğuna ve yaşadıklarına dair önemli veriler sunmaktadır. Amazon kadınlarının bıraktıkları ayak izleri, Libya ve Kafkasya'nın farklı bölgelerinden başlayıp Anadolu'nun farklı bölgelerine kadar yayılmış olarak karşımıza çıkar. Bu izler Troia (Troya) Savaşı'ndan sonra ise kaybolur (Gültepe, 2017: 45).

2. Savaşçı Kadınlar: Amazonlar

Amazon kadınlarını çağının ötesine taşıyan ve onlara efsanevi bir kimlik kazandıran en büyük ve yadırganamaz etken, onların erkek egemenliğinin dışında, kadınların hüküm sürdüğü bir yaşam tarzına sahip olmalarıdır.

Antik kaynaklarda, Amazon kadınlarının savaşçı özellikleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Homeros, Amazonlardan iki savaş içerisinde bahsetmektedir. Bunlardan ilki *Bellerophon*'a karşı Lykia'da meydana geldiği belirtilen savaştır. Bu savaşta yer alan Amazon kadınları için Homeros tarafından '*erkek gibi*' tanımlaması kullanılmıştır. Homeros'un tanımlamasından savaşın erkeklere özgü olduğu ancak Amazonların savaşçı kimliğe sahip oldukları çıkarımı yapılmaktadır. Amazonların erkeklere özgü olduğu düşünülen savaş içerisinde olması onları dikkat çekici hale getirmiştir. Eserde Amazonlardan bahsedilen bir diğer savaş ise Troia kralı Priamos'un gençliğinde Sangarios (Sakarya) Nehri kenarında Amazonlarla birlikte yapmış olduğu savaştır. Amazonların ayak izlerini bıraktıkları bölgeler de burada yer almaktadır. Onlar, Sakarya kıyılarına kadar gelmişlerdir. Sayıları azdır ancak savaşmaktan çekinmemişlerdir (Homeros, III. 181-190; VI: 172-186).

Apollonios, Amazonların savaşçı yönlerini aktarırken; onlarla yaşanacak bir savaşın kansız geçemeyeceğine, kural tanımayan, hiçbir şeyden çekinmeyen ve adalete saygı duymayan bir topluluk olduklarına dikkat çekmiştir (Apollonios, II. 985).

Diodorus Siculus da, Amazonları Thermodon Nehri kıyısına konumlandırmıştır. Yazar, Amazonların örgütlendiğini ve erkekçe bir cesarete sahip olduklarını aktarmıştır. Bu cesaretleri ile komşu bölgeleri fethetmiş ve geniş sınırlara yayılmışlardır. Kraliyet otoritesine sahip bir kadın önderliğinde örgütlenen Amazonlar, savaş eğitimini ve silah kullanmayı bu kadından öğrenmişlerdir. Bedensel gücü, cesareti ve yiğitliği ile dikkat çeken bu Amazon kraliçesinin ünü arttıkça serveti ve ordusu da artmaya başlamıştır. Bu gurur ile kendisine *"Ares'in kızı*[1]*"* unvanını vermiştir. Kadınları savaşçı olarak yetiştirirken erkeklere ise kadınlara ait olduğu düşünülen işleri vermiştir. Thermodon bölgesinde yasaları da yine Amazon kraliçesi belirlemiştir. Yasalar, kadınların savaşlara götürülmesi ve erkeklerinse köle ve aşağılanma muamelesi görmesi üzerinedir. Amazon ülkesinde çocuklar için de yasalar bulunmaktadır. Erkek çocukların savaşçı yetişmesini engellemek için kolları ve bacakları sakatlanmaktadır. Kız çocukların ise iyi birer savaşçı olmalarını sağlamak amacıyla sağ göğüsleri dağlanmaktadır. Tüm bu yasaları koyan ve Amazon yaşantısına yön veren kraliçe, zekâsı ve yeteneği ile dikkat çeken bir general olmuştur. Thermodon Nehri'nin kıyısında Themiskyra adında bir şehir kurmuş ve burada bir saray inşa etmiştir. Askeri disipline çok önem vermiştir. Başarılarının çoğu bu disiplin sayesinde kazanılmıştır. Yaşamını bir savaşçı olarak sürdüren kraliçe, kahramanca savaşarak hayatını sonlandırmıştır (Siculus, II. 45-46).

Herodotos, Amazonlardan bahsederken onları Sarmat kavmine mensup olarak tanımlamıştır[2]. Herodotos'un anlatımlarına göre Amazonlar, savaşçı yönlerini kimlikleştirmişlerdir. Savaşçı yönleri onların vazgeçilmez bir özellikleri haline gelmiştir. Yazar, Amazonların Thermodon Savaşı'na katılıp yenildiklerini aktarır. Yunanlılar tarafından yenilgiye uğratılan Amazonlar, bir gemiye bindirilerek yaşadıkları yer olan Thermodon bölgesinden ayrılırlar. Yenilgiyi ve esir düşmeyi kendilerine yediremeyerek gemi yolculuğu sırasında gemideki erkek mürettebatı öldürürler ancak gemi kullanmayı bilmedikleri için denizin onları sürüklediği yer olan İskit bölgesine ulaşırlar. Amazonlar, yeni gelmiş oldukları bu bölgede karşılarına çıkan atlara binmişlerdir. Amazon kadınlarının at ile olan ilişkisi, yeni geldikleri bir coğrafyada aşina oldukları bu hayvanları kullanarak yağma hareketinde bulunmalarından anlaşılabilmektedir. Ancak Amazonlar yeni geldikleri bu bölgede sadece atlarla değil bölgenin sakinleri olan İskit erkekleri ile de karşılaşmışlar ve savaşmışlardır. Bu karşılaşma ileriki zamanlarda hayatlarında önemli değişimlerin nedeni olacaktır. Amazonlar, İskit erkekleri için yabancıydılar. İskit erkekleri de aynı şekilde Amazonlar için yabancıydılar. İskit erkekleri Amazonları daha önce karşılaştıkları hiçbir topluluğa benzetememişler, savaştıkları kişilerin kadın olduğunu ölüleri gördüklerinde anlamış ve bir daha onlarla savaşmama kararı almışlardır. Bunun nedeni ise kendileri için yeni olan bu topluluğa karşı,

---

[1] Apollonios, Amazonların Ares'in kızları olduklarını belirtmiştir (Apollonios, II. 990). Ares hakkında detaylı bilgi için bkz. Erhat, 2007: 50-51.

[2] Antik yazarlardan olan Plinius da Amazonların Sarmat kökenli olduklarından bahsetmektedir (Plinius, VI. 39).

farklı düşünceler içerisine girmiş olmalarıdır. Savaşçı ve hırslı olan bu kadınlar ile yakın ilişki kurma fikrini benimsemişlerdir (Herodotos, IV. 110-111).

İskitler, Amazon kadınlarını etkilemek için bazı yöntemlere başvurmuşlardır. Öncelikle onları tanımak amacıyla yakınlarında olmaya ve onlara zarar vermeyeceklerini göstermeye çalışmışlardır. Bu kadınlar ile evlenip çocuk sahibi olmak istemişlerdir. Amazonların sadece atları ve silahları vardır. Av ve yağma ile hayatlarını devam ettirmişlerdir. İskit erkekleri de onlarla yakınlaşmak için bu şekilde yaşamaya başlamışlardır. İskit yakınlığının zararsızlığını anlayan Amazonlar, bu durum karşısında sükûnetlerini korumuşlardır (Herodotos, IV. 112).

Amazonlar, günün belirli saatinde tabii ihtiyaçlarını gidermek için birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu durumu fırsat olarak gören İskit erkekleri Amazonlar ile birlikte olmuşlardır. Amazonların erkek cinsine olan yabancılıkları, İskitlerin bedenlerine yaptığı yaklaşımlara da yabancı olduklarını göstermektedir. İnsanlığın doğal dengesinde var olan bu durum, İskitler ile Amazonların hayatlarına dâhil olmuş ve onların sosyal yaşantısını değiştirmiştir. Amazonlar, erkekler ile birlikte olmak ve beraber bir hayat sürmek noktasındaki adımlarını bu şekilde atmışlardır (Herodotos, IV. 113).

Amazonlar ve İskit erkekleri kamplarını birleştirmiş ve beraber yaşamaya, aile olmaya karar vermişlerdir. Herkesin eşi ilk görüştüğü kişi olmuştur (Herodotos, IV. 114). Kadın topluluğu olarak yaşayan Amazonlar böylece yeni bir yaşam biçimine geçmiştir. İskit erkeklerinin savaşçı kadınlar ile birlikte yaşama düşünceleri gerçekleşmiştir. Amazon-İskit birleşiminden oluşan bu yeni toplumsal yapıda kadınlar ve erkekler eşit olarak konumlandırılmış ve tek eşlilik kabul edilmiştir.

Amazon kadınlarının ve İskitlerin yaşam biçimlerinde benzerlikler olduğu gibi ayrılıklar da mevcuttur. İskitlerin konuştukları dil ve Amazonların konuştukları dilde farklılıklar mevcuttur. İskit erkekleri ve Amazonlar görüşmeye başladıklarında erkekler kadınların dillerini öğrenememiş ancak kadınlar erkeklerin söylediklerini anlamaya başlamışlardır. Kendi kavimlerinde yaşayan kadınlar ile olduğu gibi onlarla da beraber yaşamak istemişlerdir. Amazonların sürdükleri yaşam ve yetiştirilme biçimleri bunu sağlayacak koşulda değildir. Ancak erkeklerden ayrılmak da istememişlerdir. Bunun üzerine İskit erkeklerine belirli şartlar sunmuşlardır. İskit kadınları gibi evde oturmayacak ve kadın işleri yapmayacaklardır. Avlanacak, savaşacak ve kendi yasalarına göre yaşayacaklardır. Erkekler, atalarından kalan mirası alacak ve Amazonların yanına gelecektir (Herodotos, IV. 114).

Amazonların sundukları şartlar İskit erkekleri tarafından kabul edilmiştir. Ata miraslarını alan erkekler kadınların yanına gelmiştir. Ancak Amazonlar bununla da yetinmemişlerdir. İskit bölgesine ilk geldiklerinde bölgeyi yağmalamış olmalarından ve erkekleri ailelerinden ayırdıklarından dolayı burada kalmanın onlar için tehlikeli olduğunu düşünmüşlerdir. Bu düşünce ise onları İskit bölgesinden ayrılmaya ve yeni bir bölgeye yerleşme fikrine teşvik etmiştir. İskit erkekleri evlenmek istedikleri kadınların bu şartını da kabul etmişler ve Tanais'in doğusunda bulunan bir ülkeye kadar ilerlemişlerdir. Ardından Palus-Maiotis'den kuzeye doğru ilerlemiş ve bölgeye yerleşmişlerdir. Burada İskit ve Amazon birleşiminden oluşan yeni bir kavim olan Sarmatlar olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Çocuklarını dünyaya getirmişler ve burada büyütmüşlerdir. Sarmat kadınları büyükanneleri gibi yaşamaya devam etmişlerdir. Savaşmışlar ve erkekler gibi giyinmişlerdir (Herodotos, IV. 115-116).

Günümüze kadar ulaşmayı başaran bu kadınlar, savaşçı kimliklerini kaybetmemek için oldukça katı şartlara tabi tutulmuşlardır. Erkeksiz yaşamdan yeni bir yaşama geçerken bile kendi benliklerini unutmamışlardır. Bir Amazon, evlenebilmek için en az bir düşman öldürmek zorundadır[1]. Bu çiğnenemez ve bozulamaz bir yasadır. Öyle ki bu şartı yerine getiremediği için bekar olarak yaşlanan Amazon kızları olmuştur (Herodotos, IV. 117). Hippokrates, evlenen bir kadının genel seferberlik ilan edilmediği sürece ata binemediğinden bahsetmektedir (Hippokrates, 2021: 181).

Siculus'un anlatımına göre Amazonların savaşçı kimlikleri, mitolojiye de yansımıştır. Kraliçenin ölümünün ardından, kendi ailesinden gelen kadınlar kraliçe olmuştur. Amazonlar, güç ve şöhretine devam etmiştir. Nesiller boyunca süregelen bir Amazon hikâyesi, tüm dünya tarafından duyulmuştur. Bunun üzerine Alcmene ve Zeus'un oğlu Herakles, Eurystheus tarafından Amazon Hippolytê'nin kemerini korumakla görevlendirilmiştir. Herakles bunun üzerine bir sefere çıkmış ve Amazonların

[1] Hippokrates, Amazon kadınlarının evlenebilmesi için en az üç düşman öldürmeleri gerektiğini ifade etmektedir (Hippokrates, 2021: 181).

üzerine yürümüştür. Hippolytê'yi kemeriyle birlikte esir almış ve bu milleti tamamen ezmiştir. Herakles'in seferinin ardından Troia Savaşı'nın olduğu sıralarda Amazonların kraliçesi Penthesileia, hayatta kalmıştır. Troialıların müttefiki olarak savaşmış ve Yunanlıların çoğunu öldürmüştür. Savaşta verdiği mücadele ile ayrıcalık kazandıktan sonra Akhilleus'un ellerinde kahramanca yaşamına son vermiştir. Penthesileia için Amazonlar arasında cesaretle ün kazanan son kişi denmiştir. Ölümünün ardından Amazon ırkının gitgide azaldığı ve ardından tüm gücünü kaybettiği söylenmiştir. Bu durum ise Amazonları hayali kahramanlara dönüştürmüştür (Siculus, II. 46).

Diodorus Siculus, Themiskyra ve Libya bölgesinde iki ayrı Amazon ırkı olduğunu aktarmıştır. Libya'nın batı kesimlerinde kadınlar tarafından yönetilen ve dönemin dünya düzeninden farklı bir yaşam tarzı süren ırktan bahsetmiştir. Bu kadınlar, tıpkı Themiskyra'da olduğu gibi savaş sanatlarıyla uğraşmışlardır. Geleneklerine göre kızlar bekâretlerini korumuşlar ve bu süre boyunca orduya hizmet etmişlerdir. Soylarını devam ettirebilmek için erkekler ile ilişki kuran kadınlar ise hukuk ve devlet işlerinde daima kendileri yer almışlardır. Erkekleri ev işlerini yapmak ve verdikleri emirleri yerine getirmek için kullanmışlardır. Bebekler doğduğunda ise süt ve pişmiş yiyeceklerle beslemişlerdir (Siculus, III. 52-53).

Amazonların kraliçesi olan Myrina, savaşlarda süvari birlikler kullanmıştır. Libya'da bulunan büyük hayvanlar nedeniyle saldırı silahı olarak kılıç, mızrak, ok ve yay kullanmışlardır. Ok ve yayı hayatlarına empoze etmişler ve kullanımında oldukça ustalaşmışlardır. Atlantislilerle savaşmışlar ve Cerne şehrini almışlardır. Kraliçe Myrina Atlantisliler ile anlaşma yapmış ve ele geçirmiş olduğu bölgede kendi adına bir şehir kurmuştur. Şehre tutsakları ve yerlileri yerleştirmiştir. Myrina şehrinde, yerli halk ile Gorgonlar arasında bir savaş yaşanmış ve Amazonlar üstünlük sağlamışlardır (Siculus, III. 54).

Vergilius, *Aeneis* adlı destanında Amazonlara yer vermiştir. Amazon ordusunu Panthesilea isimli bir komutanın yönettiğini aktarmıştır. Yazar, Amazonların savaş aletlerini detaylandırmıştır. Kalkanlarının hilal biçimli olduğundan bahsederek, Amazon sadağını da oldukça detaylı bir şekilde tasvir etmiştir. Amazon sadağı; Trakya oklarıyla doludur. Sadağı geniş bir kayış çevreler. Üstünde ve altında kopçası vardır. Değerli taşlarla süslenmiştir ve perdahlıdır. Amazonlar savaşçı ve bakiredir. Cesaretleri ile erkeklere meydan okudukları da yine Vergilius'un vermiş olduğu bilgiler arasındadır (Vergilius, I. 490; V. 310; XI. 660).

Ksenophon, Amazonların kullandığı savaş aleti olan baltadan şu sözlerle bahsetmektedir: "… *ve Amazonların kullandığına benzer bir balta ya da savaş baltası* …" (Ksenophon, IV. 16). Vergilius da Amazonların hem balta kullandığından hem de diğer savaş aletlerinden bahsetmektedir: "… *sağ eliyle kavrıyor iki yüzlü sağlam baltayı, omzunda çangırdıyor altın yayı, okları Diana'nın, kimi püskürtülüp kaçmak zorunda kalsa bile, dönerek yayından yöneltiyor sivri okları uçar gibi*…" (Vergilius, XI. 650).

Sonuç

Amazon kadınları hakkındaki ilk ve en detaylı bilgilere, antik yazarların eserlerinden ulaşılmaktadır. Bu eserlerde Amazonların yaşamış oldukları coğrafya, savaşçı kimlikleri, sosyal hayatları ve diğer kavimlerle ilişkileri gibi birçok konuda bilgi aktarımı yapılmıştır. Antik kaynaklarda genel olarak Anadolu Amazonları hakkında bilgi verilmektedir ancak Diodorus Siculus, Libya Amazonlarının varlığından bahsetmektedir ve onların Anadolu Amazonlarından çok daha önce yaşamış olduklarını belirtmektedir.

Antik çağ yazarlarının Amazonlara yaklaşımları, ataerkil bir bakış açısı ile olmuştur. Bu kaynaklarda Amazonlar için, savaşın erkeklere özgü bir olgu olduğunu dile getiren tanımlamalar yapılmıştır. Homeros'un İlyada isimli eserinde Amazonlar, "*erkek gibi*" anlamına gelen "*antianeirai*" şeklinde isimlendirilmişlerdir. Ayrıca Diodorus Siculus, Amazon kadınlarının erkekçe bir cesarete sahip olduklarından bahsetmiştir.

Amazon kadınlarının erkeklere olan düşmanlığı, antik kaynaklara yansıyan önemli özelliklerinden biridir. Herodotos'a göre Amazon ismi, İskit (Skyth) dilinde "*Oiorpata*" yani Yunanca karşılığı "*erkek öldüren*" (oior: erkek, pata: öldüren) anlamında kullanılmıştır. Diodorus Siculus, kadınların savaşçı olarak yetiştirildiğinden, erkeklere ise kadınlara ait olduğu düşünülen işlerin verildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca yasal düzenlemelerle kadınların savaşlara götürüldüğünü, erkeklerin köle

muamelesi gördüğünü ve aşağılandığını ifade etmiştir. Erkek çocukların savaşçı olarak yetişmesini engellemek amacıyla kollarının ve bacaklarının sakatlandığını bildiren yazar, kız çocuklarının ise iyi bir savaşçı olmasını sağlamak amacıyla sağ göğüslerinin dağlandığından bahsetmektedir.

Antik kaynaklarda genel olarak, Amazon kadınlarının savaşçı özelliklerinden bahsedilmiştir. Herodotos bu kadınların, savaşlarda en az bir düşman öldürmeden evlenemediklerini aktarırken, Hippokrates üç düşman öldürmeden evlenemediklerini belirtmiştir. Ayrıca Hippokrates, evlenen bir kadının, genel seferberlik ilan edilip mecbur kılınmadığı sürece ata binmelerine müsaade edilmediğini ifade etmektedir. Aradaki sayı farkı ve evlendikten sonra Amazonların at binmelerine müsaade edilmemesi göz önünde bulundurulduğunda, Amazonların yaşantısında birtakım değişikliklerin olduğu söylenebilir.

Antik kaynaklarda Amazonlar hakkında verilmiş olan bilgiler genel itibariyle birbiriyle örtüşmektedir ancak bazı konularda farklı bilgilere de rastlanmaktadır. Strabon, Hippokrates ve Siculus, Amazonların daha iyi bir savaşçı olmasını sağlamak amacıyla küçük yaşlarda sağ göğüslerinin dağlandığından bahsetmektedir. Vergilius ise, diğer antik yazarlardan farklı olarak savaşlarda aynı amaçla, Amazonların sağ göğüslerini çıplak bıraktıklarını aktarmaktadır.

Sonuç olarak Amazonlar, farklı yaşam tarzları ile dönemin ruhuna aykırı bir yaşam sürmüşlerdir. Bu yönleri ise onların mitolojik bir ırk yahut düzene başkaldıran kadınlar olarak anılmasına neden olmuştur. Diğer kadınlar ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenirken Amazonlar bu görevleri erkeklere bırakmışlardır. Kendileri ise at binmiş, savaşmış, av ve yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Amazonlar, savaşçı kadın topluluğu olarak tarih sahnesinde rol almış ve bu rolleri antik yazarların aktarımları ile günümüze kadar ulaştırmayı başarmışlardır.

KAYNAKÇA

Çam, F. B. (2015), "Avrasyalı Atlı-Savaşçı Kadınlar Amazonlar'ın Gerçekliği Üzerine Yeni Gözlemler", *Höyük*, (8), 71-94.

Erhat, A. (2007), *Mitoloji Sözlüğü,* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gültepe, N. (2017), *Türk Kadın Tarihine Giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum'a,* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Herodotos, (2014), *Herodot Tarihi*, İstanbul: Kültür Yayınları.

Hippokrates, (2021), *Hippokrates Külliyatı*, (Çev. Nur Nirven), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Homeros, (2008), *İlyada*, İstanbul: Can Sanat Yayınları.

Ksenophon, (1974), *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, (Çev. Tanju Gökçöl), İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Siculus, D., Library of History, Loeb Classical Library edition, Translated by C.H. Oldfather, 1935, III, 52-55. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html, Erişim Tarihi: 24.03.2022.

Sobol, D. (1999), *Yunan Mitolojisinde Amazonlar*, Ankara: Öteki Yayınevi.

Strabo, *Geography*, https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/11E*.html#note4, Erişim Tarihi: 04.12.2022.

Strabon, (2021), *Geographika,* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Plinius, *Natural History,* https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/7*.html, Erişim Tarihi: 08.12.2022

Rodoslu Apollonios, (2018), *Argonautika,* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Temür, A. (2012), "Antik Çağdan Günümüze Amazonlar", Mahmut Aydın içinde, *Samsun Sempozyumu Samsun'a Bir Parantez Açıyoruz 13-16 Ekim 2011-Samsun,* (s. 69-81), Samsun: Samsun Valiliği Yayınları.

Vergilius, (1998), *Aenis*, Ankara: Öteki Yayınevi.

https://www.ktb.gov.tr/yazdir?753314BCBA6E7B2C2B75E098E9C5DFD4, Erişim Tarihi: 03.12.2022.

https://arkeofili.com/yunan-efsanelerine-konu-olan-amazonlar-gercek-miydi/, Erişim Tarihi: 03.12.2022.

https://www.sozluk.gov.tr/, Erişim Tarihi: 10.12.2022

Ekler

Fotoğraf 1. Avlanan Amazonlar Mozaiği[1] (www.ktb.gov.tr)

Fotoğraf 2. Amazon Savaş Sahnesi (www.arkeofili.com)

[1] Mozaiğin ana panosunda, Amazon kadınlarının aslan, leopar ve kurt avladıkları görülmektedir. Panoda ön planda olan iki Amazonun (Melanippe ve Penthesileia) atlı olarak, geri planda bulunan iki Amazonun (Hippolyte ve Thermodosa) ise yaya olarak avlandığı tasvir edilmiştir (www.ktb.gov.tr).

Presentation ID / Sunum No= 179

Oral Presentation / Sözlü Sunum

I., II., III. ve IV. Haçlı Seferlerine Katılan Toplum Tabakaları

Dr. Öğretim Üyesi Celal Aslan[1], Araştırmacı Kazım Doğan[2]

[1]Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Gaziantep, Türkiye
ORCİD ID: 0000-0002-3743-2697

[2]Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi
ORCID ID: 0000-0002-4419-1449

Özet

Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'un imparatorluğun zayıflayan ordu gücünü yeniden toparlamak amacıyla Batı kilisesinin ruhani lideri Papa II. Urbanus'tan asker desteği talep etmesiyle Haçlı Seferleri süreci başlamıştır. 1096 yılında birincisi düzenlenen haçlı seferlerinin, 1204 yılına gelindiğinde dördüncüsü tamamlanmıştır. Haçlı seferlerinin başladığı dönemde Ortaçağ Avrupası bir dizi sosyal, siyasal ve ekonomik sorunla mücadele ediyordu. Avrupa sosyal açıdan yozlaşmış, feodal sistem içerisinde birbirinden ayrışmış ve halk keskin sınırlarla toplumsal sınıflara ayrılmış vaziyette idi. Haçlı seferleri, Batı dünyasının tüm toplum tabakalarını ve sınıflarını ortak amaçla tek çatı altına toplayarak, Doğu'ya kanalize etmiştir. Çalışmamız 1096-1204 yılları arasında düzenlenmiş olan ilk dört haçlı seferine katılan toplum tabakalarını kapsamaktadır. Burada amaç haçlı seferlerini, haçlı seferleri zamanında Doğu ile Batı'nın ahvalini ve Batı'nın tabakalaşmış toplum yapısının seferlere nasıl yansıdığını kavramaktır. Geniş bir literatür taraması yapılmış ve muhtelif kaynaklardan faydalanılarak, zengin bir kaynakça oluşturulmuştur. Çalışmamız başlıklar altında Halkın Haçlı Seferinden itibaren ilk dört haçlı seferi hakkında genel manada siyasi tarih aktarıldıktan sonra, seferlere katılan toplum tabakaları; ilgili seferi düzenleyen din adamları, katılan soylu kesim, şövalyeler, halktan kimseler ve muhtelif kimseler alt başlıklarında incelenerek tamamlanmıştır. Bu seferlere katılan toplum tabakalarına mensup kimseler, isimleri ve seferde ki faaliyetleri ile aktarılmıştır. Haçlı seferleri doğu ve batı dünyasında büyük yankılar uyandıran ve iki taraf için de geri dönülmez sonuçlar yaratan bir süreçtir. Bizans'a yardım amaçlı başlayan haçlı seferleri zamanla Doğu'nun toprakları ve zenginlikleri ile Kutsal Toprakların müdaafası gibi çeşitli amaçlar ve sebepler ile iki yüz yıl boyunca sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Toplum Tabakaları, Halk, Asiller, Papalar, Şövalyeler

Strata of Society That Participated in the First, Second, Third and Fourth Crusades

Abstract

The Crusades process started when Byzantine Emperor Alexios Komnenos requested military support from Pope Urbanus II, the spiritual leader of the Western church, in order to restore the weakened army power of the empire. The first crusade was crusaded in 1096 and the fourth crusade was

completed in 1204. At the beginning of the Crusades, Medieval Europe was struggling with social, political and economic problems. Europe was socially corrupt, separated from each other within the feudal system, and the people were divided into social classes with sharp boundaries. The Crusades gathered all social strata and classes of the western world under one roof for a common purpose and channeled them to the East. Our study ıt covers the social strata that participated in the first four Crusades organized between 1096-1204. The aim of this study is to understand the crusades, the situation of the east and the west during the crusades and how the stratified social structure of the West was reflected in the crusades. A comprehensive literature review was made and a qualified bibliography was created by using various sources. Our study deals with the political history of the four crusades in the main title, under the sub-headings, it deals with the social strata that participated in the crusades. The clergy who organized the Crusades, the nobility, the knights, the public and various classes, were examined and completed. Then, the names and activities of the people who participated in the Crusades were examined. The Crusades are a process that had great effects and results in the east and west. The Crusades, which started with the aim of helping the Byzantine Empire, then lasted for two centuries in order to seize the lands and riches in the east and to defend the holy lands.
Keywords: Crusades, Social Stratification, People, Community, Noblesse, Papacy, Knightage

Giriş

Haçlı seferleri doğu ve batı dünyası için oldukça önemli sonuçlar yaratmasından mütevellit pek önemli bir konudur. Bu çalışma ile seferlerin önemi, bu seferlere katılan sosyal tabakalar temelinde aktarılarak haçlı seferlerine yeni bir bakış açısı oluşturulmak istenmiştir. Haçlı seferlerine katılan Batı toplumlarının ve tabakalaşmış toplumun parçası olan insanların bu seferlere neden katıldığını anlamak için onların sosyal ve ekonomik statüleri ile bunların yaşadıkları coğrafyanın da halini bilmenin haçlı seferleri ideasının özünü kavrayabilmek açısından pek mühim olduğu kanaatindeyiz. Bu çerçevede hazırlanan çalışmamız seferlerin siyasi yönünü, sosyal temele almış ve böylelikle tarih ilmine ve bu konuda çalışan araştırmacılara katkı sağlamak hedeflenmiştir. Uzunca süre kudretli ve ihtişamlı bir şekilde parlayan Bizans devleti 11.yüzyıla gelindiğinde askeri bakımdan gücünü çok yitirmişti. Avrupa bu durumu bir fırsat olarak görüyordu böylelikle Bizans'ın yerini alabilir, İstanbul patrikliğine boyun eğdirebilir ve Müslümanları altedip yarım asırdan beri Anadolu'ya yerleşmekte olan Türkleri buradan söküp atarak bu topraklara bizzat sahip olabilirdi[1]. İşte Haçlı Seferlerinin başlamasına neden olan Bizans devleti, Batı'ya bu emellerinde adeta hizmet edecekti. Bizans imparatoru Aleksios Komnenos imparatorluğun askeri yetersizliklerini Batı'dan ücretli asker talep ederek dengelemek istedi[2]. Haçlı seferleri düşüncesini kamçılayan bu hareket olmuştur. Yakındoğu'yu ele geçirme, bütün Hristiyanların hakimi olma ve Batı kilise'sini şahlandırarak tek güç durumuna gelmek isteyen Papa II.Urbanus için İmparator Aleksios Komnenos'un teklifi büyük bir fırsattı. Papa imparatorun teklifini büyük bir memnunlukla karşıladı ama bu isteği az evvel sıraladığımız amaçları için bir araç olarak kullanacaktı. Papa, 1095 Clermont Konsili sırasında toplantısında din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitap ederek Haçlı Seferi çağrısını yaptı. Bu ilk çağrıda, Bizans devletine donanımlı, ücretli askerler toplamak yerine Batı'nın kavgacı şövalyelerini, topraksız köylülerini, çapulcularını, aç ve sefalet içinde yaşayan herkesi para ve toprak sahibi olacakları vaadiyle ve ayrıca din temelli aşılamalar yaparak Doğu'ya gönderecekti[3]. Görüldüğü üzere Batı oyunu kendi kurallarına göre oynuyordu. Papa II.Urbanus çağrısına Batı halklarının, Doğudaki din kardeşlerine yardım etmelerinin zorunluluğunu bildirerek başlamıştır. Doğu hristiyanları onlardan yardım talep etmişti. Papa II.Urbanus'a göre bu yardım talebinin sebebi Türklerin Hristiyan ülkelerinin kalbine girmekte ve buradakilere kötü muamelede bulunmakta olmaları ayrıca kutsal yerlere de hakaret etmeleriydi. Papa sözlerini Bizans üzerinden devam ettirirken ayrıca Kudüs'ün de kutsallığına işaret ediyor ve orada hac ibadeti yapan

[1] Demirkent, Işın, (1998), Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması, Haçlı Seferleri ve XI.Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs, Bildiriler), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s.3.
[2] Altan, Ebru, (2020), Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi, Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyomu, Selçuk Üniversitesi, ss.37-38.
[3] Demirkent, Işın, a.g.m., ss.5-6.

hristiyan hacıların çektikleri çileleri kendince tasvir ediyordu[1]. Haçlı seferi çağrıları daima bu yönde yapılacaktı. Avrupa, daima Doğu'nun zenginliklerini kıskanmış ve halka haçlı seferleri çağrısında bulunurken Doğu'da büyük nimetler olduğunu vurgulamıştır. Bu hamle 1096-1291 yılları arasında sürecek olan Haçlı Seferleri'nin başlangıcıydı. Papa II.Urbanus tarafından yönetilen bu süreçte din bir tazyik unsuru olarak kullanılmış, insanların inançları suistimal edilerek ve onlar adeta büyülenerek savaşa çağrılmışlardır.

1. Haçlı Seferlerine Katılan Toplum Tabakaları

Haçlı seferleri düşüncesinin ortaya çıkışı ile Batı Dünyası'nın ayaklanışını ve coşkulu sefer isteklerini kavrayabilmek için Ortaçağ Avrupası'nın, Batı'nın durumunu bilmek son derece mühimdir. 10.yüzyıl sonlarındaki Avrupa'nın siyasi, sosyal ve ekonomik özelliklerini incelediğimizde; Bu devirde siyasi açıdan Batı'nın hakimi olan Karolenjiyen devletinin merkezi otoritesi oldukça zayıflamış ve yönetim adeta kralın kontrolünden çıkmış, eyaletler küçük parçalara bölünmüş ve her eyalet ileri gelen birilerinin eline geçmişti. Savaş için geliştirilmiş batı halklarının artık bir fonksiyonu kalmadığından bu saldırganlık devletin içine dönmüş ve şövalyeler vasıtasıyla terör faaliyetleri çok yaygınlaşmıştı. Batı'da şiddet, insanların arzularını elde etmek için kullandığı en etkili yöntem idi. Hükümetlerin kontrol edemediği bu şiddet 11. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde hat safhaya ulaşmıştı[2]. Batı, bütün Hristiyanları Papalık çatısında toplamayı ve Roma imparatorluğunun mirasını ve yerini almayı amaçlayan bir politika yürütmüştür. Ortaçağ Avrupası'nda önemli siyasi özelliklerden bir diğeri ise Feodalite (derebeylik) rejiminin güçlenmesi ve bütün Çağ'ı etkisi altına alarak yerleşmesidir[3]. Feodalite ile birlikte toprak ağalığı ortaya çıkmış zenginlik ve güç sahibi kimseler ellerinde ki topraklarda halkı çalıştırmış ve ekonomik ve sosyal farkların çığ gibi büyümesiyle toplum sosyal sınıflara ayrılmıştı. Esasen bu çalışmamızda Haçlı Seferleri'nin siyasi tarihinden çok bu seferlere katılım sağlayan toplum tabakalarını irdeleyeceğimiz ve seferleri sosyal yönlü bir temele alacağımız için bu süreci daha iyi anlayabilmek açısından Ortaçağ Avrupası'nın sosyal özellikleri meselesinde ise halkın sınıflara ayrıldığını, hakları bakımından eşit olmadıklarını, halk arasında keskin sınırlar olduğunu ve sınıflar arası geçişin mümkün olmadığını görmekteyiz. Halk dört esas sınıfa ayrılmıştı bunlar; 1. Asiller (Soylular). bunlar siyasi ve sosyal haklara sahipler, 2. Rahipler (Din adamları), sosyal ve kısmen siyasi haklara sahipler, 3. Burjuvalar (şehirliler, ticaretle uğraşanlar), sadece sosyal haklara sahipler, 4. Köylüler: a) Serbest köylüler, sosyal hakları var, b) Serfler, (esirler), ne sosyal ve ne de siyasi haklara sahiptirler[4]. Tarih boyunca toplumlar arasında görülen sınıf ayrılıkları özgürlük, eşitlik ve adalet gibi kavramları çiğnemesinden ötürü daima tabakalaşmış milletler için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Batı'nın sosyal ahvali böyle iken , ekonomik ahvali ise aynı şekilde çürüyordu. Avrupa'da nüfus hızla artıyordu ve devir kolonileşme[5] devriydi. Haçlı Seferi çağrısının yapıldığı dönemde kuraklık yüzünden hasat çok kötüydü ve tarımda büyük bir gerileme meydana gelmişti. Kuraklığın sonucu olarak kıtlık ve açlık felaketleri yaşanıyordu. 1094 yılındaki sel ve salgın hastalıklarda bu felaketler zincirine yeni bir halka olarak eklendi[6]. Ayrıca Batı'nın siyasi ahvalini incelediğimiz kısımda görülen Feodalite kavramı siyasi güç etmenlerinin yanında ekonomik olarak toprak ağalarının tüm gücü elinde bulundurmaları ve topraklarına el koydukları köylüleri güya onları korudukları ve himaye ettiklerine inandırarak onları birer toprak kölesi (serf) haline getirerek çalıştırmaları vasıtasıyla onların üzerinden sadece kendileri zenginleşerek köylüleri ise sefalet içerisinde yaşamaya zorladıkları zalim bir yapıdır. Batı'nın siyasi sosyal ve ekonomik olarak içinde bulunduğu bu durum Haçlı Seferlerine katılımın neden bu denli yüksek ve coşkulu olduğunu bizlere kanıtlar niteliktedir. Seferlere katılan Batı toplumu onları vaaz eden din adamları, büyük ve kudretli asiller, burjuvalar, sefil köylüler, asillere tabi tarikatlar vasıtasıyla savaşan şövalyeler ve seferlerde yeri yadsınamayacak olan kadınlar olmak üzere farklı özelliklere göre ayrışmış olan sınıflardan oluşuyordu. Bunların sefer içindeki yeri ve önemleri her sefer için o seferin tasarlandığı, uygulandığı yöntem ve stratejilere göre ayrı önem arz etmektedir.

---

[1] Runciman, Steven, (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.84.
[2] Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi; Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, s.10.
[3] Bedirhan, Yaşar, (2012), Orta Çağ Tarihi, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, s.346.
[4] Bedirhan, Yaşar, a.g.e., s.347.
[5] Terimin kısaca tanımı başka insanların toprakları ve mallarının fethedilmesi ve denetlenmesi şeklinde yapılabilir. Daha fazlası için Bkz. İplikçi, Alper, (2017), Kolonyalizm ve Emperyalizm Üzerine Bir Değerlendirme, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.1529.
[6] Demirkent, Işın, a.g.e., s.12.

1.1 Din adamları: Papalık Katolik Kilisesi'nin en yüksek ruhani başkanı olan kişiye verilen dini ve siyasi bir unvandır. Hristiyanlığın ilk dönemleri olan 4.yüzyıldan itibaren Roma piskoposları tarafınca da Papa unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Roma piskoposu olan papa 11.yüzyıla kadar bütün Hristiyanlığın en yüce şahsiyeti kabul edilmiştir. 11. yüzyılın başlarında Roma piskoposu ile İstanbul piskoposunun arası iyi değildi doğuda ve batıda dini anlayışlar ve uygulamalar bakımından farklılıklar oluşmuştu ve bunlar anlaşmazlıklara yol açıyordu fakat esas anlaşmazlık nüfuz mücadelelerinden çıkıyordu bunun sonucu olarak da dini ayrılıklar siyasi menfaatler için kullanılıyordu. 1054 yılında Papa II.leon aralarındaki problemi halletmek üzere İstanbul'a bir heyet gönderdi. Roma heyeti, İstanbul Patriği Michel Cerulaire tarafından kabul edildi. Roma heyeti Patriğe, Papa'nın kendisine boyun eğmesini istediğini bildirdi. İstanbul Patriği bu durumu kabul etmeyerek Roma heyetini bir daha huzuruna kabul etmemiştir. Bunun üzerine Roma heyeti 15 Temmuz 1054 yılında İstanbul Patriği'ni afaroz ettiler. İstanbul Patriğide bir konsil toplayarak kendisini aforoz edenleri aforoz etti ve böylece doğu ve batı kiliselerinin ayrılığı resmileşti. Bu tarihten itibaren meydana gelen bölünmeden sonra Doğu Ortodoks kilisesi papanın tüm Hristiyanlar üstündeki otoritesini reddetmiş, böylece papa sadece Roma Latin Katolik kilisesinin başını temsil etmeye başlamıştır. Papalık Hristiyanlık tarihinin en eski kurumlarından biridir ve Katolik Hristiyanlığının güçlü yapıya sahip olmasını sağlayan papanın statüsüdür. Tarihte papalar siyasi olayların içinde aktif rol oynayarak krallar ve devlet yöneticileri üzerinde otorite kurmuş ve büyük nüfuzlara ulaşmışlardır. Haçlı Seferleri gibi büyük bir meselede yine onların eliyle gerçekleşmiştir[1]. Haçlı Seferleri'nin amaç ve yöntemlerini belirleyen, seferlerin yapılmasında en büyük etken hiç kuşkusuz Hristiyan din adamları, Papalar olmuşlardır. Bizans İmparatoru'nun yardım talebini kendi emelleri doğrultusunda yönlendiren Batı kilise'sinin başındaki Papa ve onun yardakçıları seferlerin akıbetini tamamen kendi faydalarına değiştirerek ve dini metaforlar kullanarak pazarlamış ve topluma aşılamışlardır.

1.2 Asiller: Bu sınıf hakkında bilgi sahibi olurken Ortaçağ Avrupası'ndaki Feodalite rejimini ve özelliklerini de bilmemiz gerekmektedir. Zira toplumsal tabakalaşmanın temelini aslen Feodalite atmıştır. Avrupalıların deyimiyle Barbar kavimlerin büyük istilaları ardından gelişen karışık dönemlerde insanlar tehlikelere karşı daima kuvvetli birinin himayesinde yaşama zorunluluğu duyuyorlardı. Eğer bir kimsenin biraz malı veya toprağı varsa bahsettiğimiz kudretli kişilere ki bunlara *Seigneur* (Senyör), derebey denilmekteydi, Senyör ise bu toprağı işleyebilme izni ile tekrar ona veriyordu bu şekilde verilen mülkiyete Beneficium denilmekteydi. Senyörler kuvvetlendikçe güç yetirebildikleri üzerinde baskı kuruyor, zayıfları kendi nüfuz ve himayesine alarak mal ve mülklerine el koyuyorlardı. Senyörler tarafından verilen bu mülkiyet haklarına *fief,* latincesi *feodum* yani feodalite deniliyordu. Senyörler topraklarını işleyip, hasadı kendisine bırakmak üzere topraksız köylülere dağıtır ve onlardan üzerinden zenginleşirdi. Bu rejimin temeli güç ilişkisi ve himaye idi. Himaye durumu asilzadeler içinde geçerliydi, Bir asilzade bağlılık belgesi ile bir senyör'ün himayesine girerdi ve himaye altına giren kişiye Vasal, onu kabul eden kişiye ise Süzeren adı verilirdi. Asiller sınıfının en üstünde Senyör denilen derebeyler gelirdi. Asiller de kendi içlerinde birtakım sınıf, rütbe, ünvan, ayrıcalıklar ile ayrılırlardı. Senyörlerin en büyüğü Kral, sonra ise krala bağlı olan Vasallardır. En büyük Vasal'a, Dük denilirdi. Bunlardan sonra sırayla; Kontlar > Baronlar > Vikontlar > Şövalyeler gelirlerdi. Asiller devlet ve askerlik haricinde bir alan ile uğraşmazlardı[2]. Haçlı seferlerinin büyük yankılar uyandırması bu asiller eli ile olmuştur.

1.3 Burjuvalar: Ortaçağ Avrupası'nda senyörlerin şatoları etrafında zamanla kasabalar ve şehirler meydana geldi. Bu şehirlerde oturan kişilere burjuva denildi. Bunlar senyörlere belli miktarda vergi vererek onların himayesi altına girdiler ve bazı imtiyazlar elde ederek sanat ve ticaretle hayatlarını geçindirdiler. Parayla bağımsızlık satın alıp şehirler oluşturan bu sınıf kendi kendini yönetmeye başladı. Bunlara serbest kentler deniliyordu ve hatta bu kentler arasında ticari ve askeri birliklerde kurularak ayrı bir devlet gibi varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir[3]. Burjuvalar sınıflar arasındaki yerini ekonomiyi yönetmekle sağlamışlardır.

1.4 Köylüler: Ortaçağ Avrupası'nda en zor koşullar altında hayatlarını sürdüren sınıflardan biri de köylüler olmuştur. Köylüler kendi aralarında iki bölüme ayrılırlar. İlk kısımdakiler özgür olan

[1] Aydın Mehmet, Eroğlu Ahmet Hikmet, (2007), ''Papalık'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.34, İstanbul, ss.160-161 ; Eroğlu, Ahmet Hikmet, (1999), Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri, Dini Araştırmalar, C.2, S.5, ss.387-388.
[2] Bedirhan, Yaşar, (2012), Orta Çağ Tarihi, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, ss. 354-356.
[3] Bedirhan, Yaşar, (2012), Orta Çağ Tarihi, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, s.356.

köylülerdir. İkinci kısım köylüler ise esir köylü yani Serf olarak adlandırılan kişilerdir. Özgür köylüler ile Serfler bir takım angarya ve hukuki farklar ile birbirlerinden ayrılırlar. Serfler lordun kontrolü altında olmalarına rağmen ekonomik açıdan bağımsız bir Üretici statüsüne sahiplerdi bağımlı oldukları lordum koymuş olduğu kanunlar gereği hakları ve özgürlükleri yüksek oranda azaltılmıştı. Serfler toprakla birlikte alınıp satılması ve angarya özelliklerinin olması yanında sen gör statüsündeki söyle sınıfına mensup kişilerin serfler üzerinde bir takım hakları ellerinde bulundurmaları serflerin köle olarak nitelendirilmelerine sebep olmuştur fakat serfler her ne kadar sefil durumda olsalar da kölelerin kazanamadığı bir takım ayrıcalıklara sahiptir. Serfler arasında da farklar bulunmaktadır, Tenure adı verilen topraklarda senyörü için çalıştığı kendine ait toprakları olan serflerin yanında Demesne, Cotter ve Border denilen serflerde yer almışlardır. Demesne Serfleri; feodal beyin evinde yaşayan ve Lordun Demesne topraklarında çalışan hizmetliler olup ayrıca kendisine ait toprakları bulunan kişilerdir. Border Serfleri ise; köylerin sınırında 2-3 dönüm arası toprakları bulunan yoksul köylülerdir. Feodal Serflerin en alt sırasında yer alan Cotter Serfler ise; toprakları hiç olmayan ve malikâne arazileri üzerinde barındıkları küçük bir kulübeye sahip olan, karınlarını doyurmak için çalışan köylülerdir. Serflerin toprağı bırakıp gitmeleri yasaktır, Senyör serfi cezalandırabilir, toprakla birlikte alıp - satabilir, serflere kendisini geçindirebilecek kadar ürün verilmesi gerekir, serflerin özgürce evlenmeleri de yasaktır bunu yapabilmek için senyörünün istediklerini yerine getirmelidir[1]. Bu sefil hayatlarından kurtulmak isteyen köylüler için haçlı seferleri adeta bir kaçış kapısı olmuş ve bu sebeple seferlere katılım köylülerden ziyadesiyle fazla olmuştur.

1.5 Şövalyeler: Şövalyeler parlak zırhlar ve ağır silahlarla donatılmış, ata binme ve kılıç ustalığıyla nam salmış kimselerdir. Bu zümre Ortaçağ ile özdeşleşmiş ve bu dönemde teşkilatlanmışlardır. Birçok farklı etkenin bir araya gelmesiyle oluşan Şövalyelik kurumu teknik, askeri, sosyal, siyasal, kurumsal ve dinsel nitelikler taşımaktadır. Şövalyelik, başlangıçta toprak ya da mal varlığı bakımından zengin olmayan savaşçı özellikleri ve fiziksel üstünlükleri ile ön plana çıkmış olan bir kurumdur. Bunlar bazen bireysel bazen de bir lorda bağlı olarak faaliyet gösterirlerdi çünkü merkezi hükümetin zayıflamasıyla güçlenen yerel asiller hazır güçlerini korumak ve daha da güçlenmek için yardımcı kuvvetlere ihtiyaç duyuyorlardı işte bu özel savaşçılar böylece istihdam edildiler. Şövalyeler toplumsal hiyerarşide yüksek bir mertebede idiler, feodal düzen içerisinde zamanla mühim sosyal sınıflardan biri haline geldiler ve kudretlenerek kendilerine ait şato ve kalelere dahi sahip oldular. Şövalyeleri sadece lordlar değil ayrıca kiliselerde istihdam etmişlerdir. Bunlar yaşamları gereği hırçın ve şiddetli kimseler olduğundan Kiliselerin etki alanında barışçıl bir ortam oluşturamadılar ve bu duruma karşı çözüm olarak kiliseye ait toprak gelirlerinin şövalyelerin işletmesine verilmesi kararı alındı. Şövalyelerin bir diğer gelir kaynağı ise Asil bir kimseye bağlı değilse katıldığı savaşlar ve buradan payına düşen ganimetlerdir[2]. Hayatları boyunca savaşmak için eğitilen şövalyeler elbette bunu yaparak hayatlarını idame ettireceklerdi ve bu surette sürekli hale gelen haçlı seferleri onlar için en iyi gelir kalemi olmuştur. Şövalyelik kurumu, haçlı seferleri sırasında farklı bir boyut kazanarak kutsal haçın ve Hristiyanlığın savunucusu durumuna gelmiştir. Kilise dini motiflerle süslediği haçlı seferleri propagandasıyla bu üst düzey atlı askeri sınıfını; kilisenin mallarını, zayıfları, yoksulları, dulları ve yetimleri Tanrı adına koruyan dindar bir kahraman sınıfına ve seferlerin öncüleri durumuna getirmiştir. Şövalyelik kurumunun, haçlı seferlerinde etkisi büyük olduğundan bu iki olgu birbirleri için mühimdir. Şövalyeliğe kurumsal bir kimlik ve aidiyet duygusunu kazandıran ve onun ilerlemesini, yaşam tarzları ile toplumdaki konumlarının farkına varmalarını ve toplumda önemli bir yer edinmelerini sağlayan kilisenin getirmiş olduğu uygulamalardır. Şövalyeler askeri tarikatlar kurarak kutsal topraklardaki Hristiyan ordusunun temelini oluşturdular. Başlıca tarikatlardan olan Hospitalier Şövalye Tarikatı; Hristiyanlığı ve Hristiyanları korumak ve hacılara her türlü insani yardımda bulunma amacıyla kurulmuş ve birçok finans kaynağı ile beslenerek gücünü arttırmıştır fakat zamanla Kudüs'ü korumak üzere silahlanmışlardır. Bir diğer önemli şövalye tarikatı olan Templier Şövalye Tarikatı; genel manada bilinen adıyla tapınak şövalyeleri, bu tarikatın da kuruluş gayesi yine Hristiyan hacıların ve bölgenin güvenliğini sağlamaktır ve yine bunlarda askeri faaliyetlerde bulunarak haçlı seferlerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bir diğeri ise Töton Şövalyeleri Tarikatı; 3.Haçlı seferi sırasında askeri mahiyette kurulan tarikat aslen hastahane olarak ortaya çıkmıştı. Zamanla Kudüs kralı, patriği, Templier ve Hospitalier tarikatlarının liderleri, kutsal

[1] Erez, Ebru, (2017), Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi,Yüksek Lisans Tezi, Karaman, ss.54-56.

[2] Taşdemir, Güler, (2018), I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, ss.19-23.

topraklarda bir araya gelerek Töton Tarikatının'da, kutsal toprakları korumaya katkıda bulunmak için dinsel ve askeri bir tarikate dönüşmesi kararını verdiler. Bu tarikatların yanı sıra Aziz Lazarus Tarikatı; başlangıçta cüzzamlı hastaları tedavi ve hizmet vermek üzere kurulmuştur. Tarikatın savaşçıları şövalyeler, Kudüs'ü zor durumda olduğu zaman korumakla görevlendirilmişlerdir. Bir başka husus olarak ise Şövalye Tarikatlarını giyindikleri pelerin ve kıyafetlerinden ayırt etmek mümkündür. Templier şövalyeleri üzerine kırmızı bir haç işlenmiş beyaz bir üstlük, Hospitalier şövalyeleri üzerine beyaz bir haç işlenmiş siyah bir üstlük ve Töton şövalyeleri ise üzerine siyah bir haç işlenmiş beyaz üstlük giyerlerdi. Böylelikle Şövalyelik kurumunun mahiyeti ve gelişimi üzerine olan kısmı tamamlamış bulunuyoruz. Şövalyeler, Haçlı Seferlerinin askeri temelini oluşturan ve en donanımlı süvarileri yetiştiren askeri sınıftır. Önceleri yardım amaçlı kurulan ve daha sonra askeri olarak önem kazanan şövalye tarikatlarının, haçlı seferleri sırasında gösterdikleri başarılar çok önemlidir. Birinci Haçlı Seferi sırasında başarılar gösteren Hospitalier Şövalye Tarikatı ve Birinci Haçlı Seferi'nden sonra kurulan Templier Tarikatı dini bir kurumun ötesinde, askeri şövalyeler birliği olarak önem kazanmışlardır. Hem hayır işleriyle hem de askeri konularla meşgul olan bu iki tarikat, kısa sürede ekonomik ve siyasi olarak büyük bir gelişme göstermiştir. Latin Hristiyanlığının ilk profesyonel ve düzenli ordusu olarak ün kazanmışlardır. Bu Askeri tarikatların gücü, ülke sınırlarını da aşmıştır[1]. Bu tarikatlar siyasi, ekonomik ve askeri alanda büyük güç haline gelerek haçlı seferleri için gözde başvuru kurumları haline gelmişlerdir.

1.6 Kadınlar: Haçlı seferi vaazları toplumun her kesim ve tabakasını içine çektiği gibi hem soylu hem de alt tabakadan kadınlar üzerinde de büyük etkiler yarattı ve kadınlar kutsal topraklara giderek orada haçlı askerlerine yardım etmeyi onurlu bir görev olarak gördüler. Kadınların seferlere katılması önceleri eleştirildi fakat papalık kadın-erkek fark etmeksizin savaşa katılma müsaadesi vermişti. Nitekim kadınların sefere gitme çabaları sonuç verdi ve savaşa katılan yahut katılmayarak geride kalan aile üyelerinin bakımı, masraflarının karşılanması, çocuklarla ilgilenilmesi, yeni çocuk doğurmak ve bir haçlı savaşçısı olarak yetiştirmek, savaşa katılanlara gerekli olan her türlü dokuma işleri ve tarla-hayvancılık işlerinin yürütülmesinde mecburi olarak kadın sorumlu olmuştur. Kadınlar güçlü olduklarına inandırılmışlardı fakat bir çelişki olarak ortaçağ Avrupası'nda kadın ticaret ve zanaatkarlıktan uzak tutuluyordu ve böylelikle geçimini sağlayamayan, çocuklarına bakamayan kadınlar fahişeliğe yöneliyordu. Buna yönelen kadınlar kiliseye ve topluma göre günahkar sayılıp suçlanıyorlardı oysa ki onlar buna mecbur bırakılmışlardı. Kilise Ahlaki sebeplerle eşi savaşta ölmüş olan dulların mümkün olan en kısa zamanda evlendirilmesi talimatını verdi[2]. Kadınlar savaş alanında ve gerisinde, siyasi evlilikler ve akrabalık ilişkileriyle haçlı seferlerinde etkin rol oynadılar.

2. Halkın Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

Haçlı Seferleri'nin öncü kuvveti, Halkın Haçlı Seferi olarakta bilinen olayın başındaki keşiş Pierre l'Hermite idaresindeki ilk ordu uzun yolun sonunda 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a gelince, Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos sayıları 20 bin kişiyi bulan bu çapulcu kitleyi İstanbul içerisinde fazla barındırmak istemediğinden bir hafta sonra Anadolu yakasına geçirerek Yalova yakınındaki Kibotos karargahına yerleştirdi. İmparator Aleksios, Pierre'nin ordusunun Türklere karşı etkili bir kuvvet olamayacağını anladı ve bu sebeple bu çapulculara Türklerle herhangi bir çatışmaya girmeden Kibotos'da arkalarından gelmekte olan Asillerin donanımlı ve büyük ordularını beklemelerini söylemişti. Fakat keşiş Pierre l'Hermite idaresindeki Haçlılar Kibotos çevresindeki köylere yağma hareketleri düzenleyerek kolayca ele geçirdikleri ganimetin verdiği coşku ve cesaret ile, İmparator Aleksios'un emirlerine uymayarak İznik üzerine yürüdüler. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan, bu çapulcular ordusunu Kibotos'dan Drakon Vadisi'ni aşarak İznik'e giden yol üzerinde kurduğu pusuya düşürdü ve onları büyük bir yenilgiye uğrattı. (21 Ekim 1096). Canını kurtaran az sayıda Haçlı ise İmparator Aleksios Komnenos'un yolladığı gemilerle Istanbul'a geri getirildi. Böylece Haçlılar tarafından İznik üzerine yapılan ilk sefer girişimi sonuçsuz kaldı ve Bizans İmparatorluğuna 'da hiçbir yarar sağlamadı[3]. Başarısızlıkla sonuçlansa da Haçlı Seferleri'nin öncüsü olan bu sefer, sefere çağrıda uygulanan yöntem ve stratejiler ile diğer seferlere kılavuzluk etmiştir.

---

[1] Güler, I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, ss.48-68.
[2] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, ss.206-208.
[3] Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi; Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, s.25.

2.1 Halkın Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: Ortaçağ Avrupası'ndaki toplumsal tabakalaşma da üstün bir sınıf olan din adamları, Rahipler; bunlar da kendi içlerinde iki büyük gruba ayrılırlardı. Bunlardan en önemlileri Din işleriyle uğraşanlar ve belli bir bölgede söz sahibi olup bir nevi yönetici olanlardır. Rahiplerin en büyükleri Piskopos adıyla anılırdı. Bunlardan sonra daha az önemli şehir ve köy rahipleri gelirdi. Bütün rahipler Roma'da oturan papaya bağlı idiler[1]. Papa 2.Urbanus, Haçlı Seferi çağrısını daha geniş alanlarayayabilmek amacıyla piskoposlarından[2] seferi ulaşabildikleri her yerde vaaz etmelerini istedi. Fakat çağrı, daha fakir kimseler ve tarikat kurucuları gibi her tarafta dolaşan vaizler ve en etkili bir şekilde de Pierre namında gezgin bir keşiş tarafından yapıldı. Pierre, Amiens civarında doğmuş yaşlıca biriydi. O ''Küçük Pierre, Chtou, Kiokio'' lakaplarıyla tanınırdı ancak sonradan herkesçe bilinen namı sürekli kullandığı kukuletasına ithafen Pierre l'Hermite (Münzevi Pierre) şeklinde tarihte şöhret kazandı[3]. Pierre l'Hermite, gerek kişiliği ve görüntüsü gerekse Haçlı seferindeki faaliyetleri dolayısıyla çok ilgi çekici bir karakterdir. O keşişlere özgü bir kıyafet giymekte ve namına da ilham veren bir kukuleta takmaktaydı, koyu tenli, sert ruhlu, ayakları çıplak, kısa boylu ve zayıf ince yüzlü idi. Umumiyetle şarap ve balık tüketirdi. Kimine göre üstü başı dökülen, eski püskü takılan ve pis bir keşiş; kimine göre ise ''Aziz'' mertebesinde olan bir zat idi. Onu önemli kılan hayat tarzı yahut giyimi değil, insanları etkileme ve güçlü hitabet vasıflarıdır. Geniş kitleleri peşinden sürükleyerek Avrupa'da, Haçlı seferleri çağrısı yapmış ve bu konuda başarılı olması onu önemli kılan faaliyetleridir. Haçlı Seferleri çağrısını başarıyla sürdürmüş ve Haçlılara kılavuzluk ederek saygınlığını da arttırmış olan Pierre l'Hermite için işler liderlik vasfı ve tecrübesi olmadığından farklı ırklara mensup insanlar üzerinde kontrolü kaybetmesiyle değişmiştir. Bunun sonucu olarak az evvel Halkın Haçlı Seferi'ni incelediğimiz bölümde daha teferruatlı olarak anlattığımız üzere; Balkanlar, Bizans ve Selçuklu arazilerini yağmalayan ve Türkler tarafından katledilen çapulculara liderlik etmiş ve böylelikle Balkanlar'da çok zayiat verilmiş, Bizans'ın nefreti körüklenmiş ve Anadolu'da Türkler karşısında büyük bir yenilgiye uğranılmıştır. Bu günlerde yeniden ortaya çıkan Pierre l'Hermite, bir fırsatını bulup Haçlıların erzaklarından kendisine yolluk çalmış ve bölgeden kaçmış fakat peşine düşen Haçlı liderlerinden Bohemond'un yeğeni Tankred tarafından yakalanarak geri getirilmişti. Pierre, aşağılanıp bir daha böyle bir eylemi tekrarlamaması üzerine yemin ettirildikten sonra üzerine fazla gidilmedi ve bağışlandı. Bu olay sebebiyle rezil olan ve itibarı zedelenen keşiş bu durumunu düzeltebilmesi için şerefli bir görevle Antakya'da bölgeyi kurtarmak için gelen Kürboğa'ya elçi olarak gönderildi. Pierre l'Hermite, bu vakitten sonra Kudüs'te karşımıza çıkmaktadır. O Haçlılar arasındaki anlaşmazlıkları gideriyor, dua ve ayinler tertipliyor ve vaazlar vermeye devam ediyordu. Son olarak burada karşılaştığımız Pierre l'Hermite'in bundan sonraki hayatı hakkında kesin bilgilere sahip değiliz[4]. Pierre l'Hermite'in görevlendirdiği din adamları; Keşiş Pierre l'Hermite, Haçlı Seferi vaazlarını yerine getirirken kendisine büyük bir hayran kitlesi toplamış ve ayrıca toplumda büyük coşkular yaratarak çağrısın da başarılı olmuştur. Zamanla onu kutsallaştıran ve düşüncelerini önemseyen insanların sayısı artmış ve böylece etrafına birçok havari[5] toplamıştır. Pierre, bu havarileri kendi gidemediği ve ulaşamadığı yerlerde Haçlı Seferini vaaz etmekle görevlendirmiştir. Bunların arasında Fransız Gautier Sans Avoir (Meteliksiz- Mülksüz Gautier), Alman Orel ve Alman Gottschalk gibi kimseler vardı[6]. Almanlar önceleri Pierre l'Hermite'in vaazları ile dalga geçtiler fakat sonrasında onun ardından gelenleri görünce Havari Gottschalk idaresinde büyük kitlelerle katılım gösterdiler[7]. Görüldüğü üzere Din adamları haçlı seferlerini organize etmeleri yönüyle çok mühim bir işi gören sınıftır.

---

[1] Bedirhan, Yaşar, (2012), Orta Çağ Tarihi, Nobel Akademik Yayınları, Ankara, s.356.

[2] Piskopos; Bu kelime Hıristiyanlık'ta, diocese adı verilen bölgenin dini işlerinden ve idaresinden sorumlu din adamını ifade etmektedir. Hıristiyanlığın ilk zamanlarından beri Kilise yetkililerinin değişik görevleri arasında en yüksek yetki piskopos denilen kimselere aittir. Piskopos, İsa Mesih'in vekili olarak, idaresindeki bölgede Kilise öğretilerinin tebliğinden, ibadet ve ayinlerin icrasından, Kilisenin devamlılık ve birlikteliğinden sorumludur. O, aynı zamanda kendi bölgesindeki cemaatle evrensel Kilisenin ilişkisini sağlamaktadırlar. Daha fazlası için Bkz. Şahin, Nadide, (2008), Hıristiyanlık'ta ruhbanlık anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, ss.1-2.

[3] Runciman, Steven, (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.89.

[4] Özer, Serkan, (2020), "Haçlı Tarihi Yazımında Pıerre L'ermıte: Sıradan Bir Keşiş mi, Haçlı Seferinin Mimarı mı?", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,ss.495-503.

[5] Havari, "seçilmiş, kusursuz; taraftar, özverili arkadaş, dost, bir kimseye ileri derecede yardım eden, kendisini bir davaya adayan" demektir. Daha fazlası için Bkz. Cilacı, Osman, (1997), ''Havari'', TDV İslam Ansiklopedisi, C.16, İstanbul, s.513.

[6] Runciman, Steven, (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.89.

[7] Runciman, Steven, a.g.e., s.97.

2.2 Halkın Haçlı Seferine Katılan Alt Düzey Asiller: Keşiş Pierre l'Hermite'in haçlı seferi çağrısına karşılık veren Alman alt düzey soylularından Tübingen tontu Hugo, Schwarzenberg kontu Heinrich, Walter von Teck ve Zimmern kontunun üç oğlu ile daha birçok soylu sınıfı temsilcileri olmuştur. Bunlar Haç'ı kabul ederek hazırlıklara başladılar ve ordularını toplayarak nihayet İstanbul'a vardılar. Anadolu Selçuklular ile Drakon bölgesinde ki karşılaşma yaşanmadan Pierre l'Hermite İstanbul'a gitmişti. Pierre beklenmesine rağmen dönmeyince ve Türklerin harekete geçtiği haberide gelince soylu ordu kumandanları heyeti toplandı. Kumandanlar arasında Gautier Sans-Avoir, Renaud de Breis, Gautier de Breteuil, Foulque d'Orleans, Tübingen tontu Hugo, Schwarzenberg kontu Heinrich, Walter von Teck ve Zimmern asilzadeleri bulunuyordu bunlar toplantı sonunda 21 Ekimde Türklere karşı yaklaşık 20 bin mevcut ile Drakon bölgesine girdiler ve burada Anadolu Selçukluları'nın pususuna düşerek alt edildiler, bu alt düzey soyluların bir çoğu burada yaşamını yitirdi[1].

2.3 Halkın Haçlı Seferine Katılan Şövalyeler: Keşiş Pierre l'Hermite idaresindeki Halkın Haçlı Seferi ordusu, Drakon bölgesinde Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan tarafından pusuya düşürüldüler. Atlı şövalyeler üzerine birden bire ok yağmaya başladı oklar atları öldürdü veya yaraladı atlar birbirine girmiş durumda üzerlerindeki şövalyeleri sırtından atarken Türkler savaşa giriştiler burada şövalyeler büyük bir cesaretle savaşmalarına rağmen orduyu kaplayan panik ve kargaşa ortamını önleyemediler ve burada adeta gafil avlanarak Türklere yem oldular. Drakon suyu yanındaki geçitten sahile kadar olan bütün bölgeyi öldürülenlerin cesetleri doldurmuştu. Bu savaşta başta Gautier Sans Avoir, Renaud de Breis, Foulque d'Orleans, Hugo van Tübingen, Walter von Teck, Konrad ve Albert von Zimmern ile daha diğer birçok alman şövalyesi savaşta öldürülenler arasındaydı[2]. Bu sefere az sayıda katılmış olan şövalyeler sayılarına rağmen büyük işler başarmışlardır.

2.4 Halkın Haçlı Seferine Katılan Serbest Köylüler ve Serfler: Haçlı seferlerine katılan toplum tabakalarını müstakil şekilde işlediğimiz kısımda dönemin köylü sınıfı hakkında geniş manada bilgilendirme yapmıştık. Köylüler ve Serfler tüm haçlı seferlerine öyle ya da böyle katılım göstermişler ancak aslen halkın haçlı seferinde görünüp, faaliyetlerde bulunmuşlardır. Avrupanın tabakalaşmış toplum yapısı güçlünün gücünü artırması, zayıfın ise gün geçtikçe daha da kötü bir duruma sürüklenmesine sebebiyet veriyordu. Bu sebeple alt tabakada tasarruf eden köylü sınıfının ve diğer toplulukların yaşamlarını sürdürebilmesi güçleşiyordu. Toplum tabakalarının en üstünde yer alanlar belki de güçlerini köylü sınıfına borçludurlar çünkü yüksek tabaka kudretini yitirmek istemiyorsa köylüyü elinde tutacak onu adeta esiri edecekti. Köylü bu adaletsiz düzen içerisinde en çok çalışan, ezilen, emek veren sınıf olmasına rağmen emeklerinin karşılığını sosyal ve ekonomik hayatta asla alamamıştır. Piramidin en tepesinde bulunanlar çıkarları doğrultusunda kendi kurallarını yazmış ve kendilerinden aşağıda olan halka uygulamışlardır. Bu kurallar neticesinde köylü sınıfının sosyal, ekonomik ve hukuksal başta olmak üzere daha birçok hak, özgürlük ve yetkisi son derece kısıtlanmış veyahut ortadan kaldırılmıştır[3]. Papa II. Urbanus ve havarileri tarafından Haçlı seferleri çağrısı başladığı vakit bu vaazlara ilk kulak kabartan ve katılım gösteren toplum tabakası illaki köylü sınıfı olmuştur. Bu durumun oluşmasının birçok sebebi vardır. Öncelikle köylü sınıfı toplum içerisinde en alt tabakada yer alan sınıflardandır. Köylü, kendisine ait mülk toprağı olmayan ve hayatını devam ettirebilmek için de eğitimi yahut yeteneği olmadığı olsa dahi tabakalaşmanın bu vasıflarını kullanmasına mani olduğu bu ortamda tek bildiği iş olan ziraat ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Feodal düzenin acımasız şartları sebebiyle köylü ekonomik olarak ne kendisine ne de ailesine yetememiş, fakirleşmiş ve yaşamını zor idare edebilme durumuna gelmiştir. Feodal beyler tarafından köleleştirilen köylü sınıfının birçok hakkıda elinden alınmıştır. İşte köylü bu halde iken haçlı seferlerini vaaz eden din adamları dini vaatlerinin yanında ekonomik getirileride sıralayınca bu tabaka kayıtsız şartsız seferi kabul etmiştir. Haçlı vaazlerinde sürekli seferlerin zenginlik, refah, huzur, rahatlık, iş olanağı, para gibi getirileri olacağını bunun yanında sefer sonucunda yağma ve ganimet imkanı sunularak bunlara ek olarak bir de manevi getiriler sıralanmıştır. Tüm bu saydığımız vaatler halkın her kesiminden insanları ve özellikle de alt tabakadan köylüleri büyülemiştir. Bir kesim dini vaatleri bir kesim ise tamamen ekonomik vaatleri kendisi için fırsat görmüş ve Keşiş pierre'l hermite öncülüğünde halkın haçlı seferine büyük katılım göstermişlerdir.

---

[1] Runciman, Steven, a.g.e., ss.95-103.
[2] Runciman, Steven, a.g.e., ss.102-103.
[3] Erez, Ebru, (2017), Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi,Yüksek Lisans Tezi, Karaman, ss.57-58.

2.5 Halkın Haçlı Seferine Katılan Halktan Kadınlar: Kadın bugün olduğu gibi geçmişte de birtakım görevleri sürekli üzerine almış bulunuyordu. Erkeğin yapmayacağı, yapamayacağı yahut yapmayı tercih etmediği işlerde daima kadınlar kullanılmıştır. Bu durum haçlı seferlerinde de kendini gösterir. Toplumun her tabakasından kadınlar haçlı seferlerine katılmışlardır. Statü bakımından halktan ve soylu kesimden katılan kadınları faaliyet bakımından savaşta ve savaş alanının gerisinde olmak üzere ele alabiliriz. Halkın haçlı seferinde soylu sınıftan olmayan, sıradan veyahut savaş için gerekli bir vasıf yada mesleği olmayan kadınlar savaşta genellikle lojistik ve hizmet alanlarında yer almıştır. Bu kadınlar haçlı askerlerinin çamaşırların yıkanması, teçhizatlarının yenilenmesi ve temizlenmesi, yemeklerinin yapılması, yaralarının bakımı ve su taşıma gibi birtakım sıradan görevleri yerine getirmişlerdir. Savaş alanının gerisinde belkide en mühim nokta olan sağlık hizmetlerinde ise yine kadınlar hemşirelik hizmeti vererek haçlı askerlerinin yaralarını tedavi etmiş ve hasta olanların iyileşmesini sağlayarak yeniden cepheye geri dönmelerini sağlamışlardır. Ayrıca seferlere askerlerin cinsel ihtiyaçlarını karşılamak üzere fahişe kadınlar da alınmışlardır fakat bu durum ahlaki sorunlar ve askerlerin hedeften şaşması gibi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bunların yanında Müslüman askerlerine karşı savaşan kadınlarında varlığı bilinmektedir[1]. Halkın haçlı seferine önemli asillerden pek katılım yaşanmaması sebebiyle bu seferde soylu kadınların faaliyetleri görülmemekte ancak halktan katılan kadınlar sefere yaptıkları katkılar ile takdir edildiler.

2.6 Halkın Haçlı Seferine Katılan Muhtelif İnsanlar: Haçlı seferleri kapsamında yapılan ilk sefer Halkın Haçlı Seferi'dir bu isim katılımcılardan kaynaklanmaktadır. Halkın Haçlı seferlerine birçok farklı toplum tabakasından birbirinden bağımsız, çeşitli binlerce insan katılmıştır. Bunlar aç, sefil, çapulcu, yaşlı, sakat, hasta, köylü gibi sıfatlarla tanımlayabileceğimiz halkın alt tabakasından iyi durumda olmayan ve kaliteli bir yaşam sürmeyen kimselerdi. Batı'nın işsizleri, fakirleri, maceracıları, toplumda değer görmek isteyen gençleri, yeni pazar arayan tüccarları, savaş olmadığından işsiz kalmış şövalyeleri yani neredeyse herkes bu sefer için can atıyordu[2]. Keşiş Pierre' l Hermite'in topladığı ordu çoğunluğu köylü olmakla birlikte aralarında şehirliler, eşkıyalar, caniler, şövalye ailelerinin küçük erkek oğulları, eşi ve çocukları ile katılan aileler gibi kimselerden, her cins ve çok çeşitli insandan oluşuyordu. Bunların haçlı seferi çağrısına büyük bir coşkuyla katılım göstermelerinin sebebi kilisenin vaazlerinde dini kullanmasıdır[3]. Kilisenin vaatleri üzere bu sefere katılanlar din kardeşlerine yardım etmek, kutsal toprakları ele geçirmek, doğu Hristiyanlarına yapılan zulmü durdurmak, Hac ibadetini yerine getirmek, büyük sevaplar kazanmak gibi dini faydalar ve doğuda büyük zenginliklere ulaşmak, savaştan yağma ve ganimet elde etmek, yeni iş olanakları bulmak gibi ekonomik yararlar elde edeceklerine inandırıldılar.

3. Birinci Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

1096 yılının ekim ayında Keşiş Pierre'l Hermite idaresindeki haçlılar, Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan tarafından yenilgiye uğratıldı[4]. Pierre l'Hermite'den sonra 1096 yılının sonlarından itibaren soyluların büyük, donanımlı ve kudretli orduları birbir İstanbul'a gelmeye başladılar. Kaynakların yazdığına göre İstanbul'a gelen bu soyluların orduları o zamana dek görülmemiş büyüklükte idiler. İmparator Aleksios bu orduların liderleri ile görüşmeler yaptıktan sonra bunların asıl amaçlarının Bizans İmparatorluğuna yardım etmek değil Doğu'da ele geçirdikleri yerlerde kendilerine devlet kurmak olduğunu anlayınca bunun yaşanmaması adına haçlı liderlerine ve şövalyelerine Batı'da uygulanan sisteme uygun şekilde kendisine vassallık yemini etmelerini istedi. Haçlılar, Türklerden alınacak olan Bizans devlet topraklarını devlete teslim edecekler ve imparatorluk sınırlarının ötesinde haçlı devletçikleri kuracaklar ise Bizans İmparatoruna bağlı olacak ve onu tanıyacaklardı. İmparator'da onlara bu seferlerinde her türlü yardımı sağlayacaktı. Taraflar arasında anlaşma sağlandıktan sonra ordular Anadoluya doğru yola koyuldular[5]. Birinci haçlı seferinin ilk önemli başarısı İznik'in, Anadolu Selçuklu Devletinden alınması (1097 Haziran) oldu. Haçlı liderleri anlaşmaya uygun olarak şehri Bizans İmparatoruna teslim ettiler. İznik'in zaptından sonra imparator ile yeniden anlaşıp Pelekanon'da toplanan Haçlı orduları Antakya'ya doğru yola koyulmuştu. Godefroi de Boullion'un kardeşi Baudouin

[1] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, ss.208-213.
[2] Erol, Halit, (2005), Sion tarikatı ve tapınak şövalyeleri, Pozitif yayınları, İstanbul, s.15.
[3] Runciman, Steven, (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.95.
[4] ag.e., s.103.
[5] Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi; Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, ss.25-26.

ve Bohemund'un yeğeni Tankred'in Kilikya'ya doğru yol değiştirip, yola çıkarken imparator ile yaptıkları anlaşmayıda fesh ederek bölge toprakları üzerinde hakimiyet mücadelesine tutuşmalarına ve Baudouin'in Mezopotamya'ya ilerleyerek merkez Urfa olmak üzere burada Urfa Haçlı Kontluğunu kurmasıyla neticelendi. Bir yıl kadar sonra Haçlılar yeni ve büyük bir başarılı ile Antakya'yı zapt ettiler (3 Haziran 1098). Bu olay haçlılar ile Bizans İmparatoru arasındaki işbirliğini sona erdirdi ve hakimiyet için mücadele eden Raymond de Toulouse ile Bohemund'un düşmanlıklarının artmasına sebebiyet verdi. Sonuçta Bohemund bağımsız hükümdar sıfatıyla Antakya Haçlı Kontluğunu kurmuş bulunuyordu. Raymond de Toulouse Antakya'nın Bizans devletine teslim edilmesini savunmaya başladı ve bu durum onun imparatorla arasının iyileşmesini sağladı, akabinde Raymond Bizans tarafından Haçlı seferinin fiilen başına geçirilmişti. Diğer haçlı liderleri ise imparatorun katılımını beklemeden Kudüs'e doğru yola çıktılar. Kudüs (15 Temmuz 1099) zapt edildi ve yeni Kudüs Krallığı kurularak buranın başına ilk olarak kutsal kabirin koruyucusu ve Kudüs hükümdarı olarak Godefroi de Bouillon geçirildi[1]. Birinci haçlı seferinin başarıları daha sonraki seferler için itici bir güç olmuş ve Hristiyan dünyasına cesaret vermiştir.

3.1 Birinci Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: Haçlı seferlerinin fikir adamı, öncüsü ve organizatörü mahiyetindeki Papa II. Urbanus 1042 yılında Fransa Champagne'de asil bir ailede dünyaya gelmiş, katedrale bağlı okullarda iyi bir eğitim almış ve 1070 yılında Cluny Tarikatı Manastırı'na katılarak burada yükselmiş ve başrahip olmuştur. Papa VII. Gregorius tarafından ostia bölgesine kardinal piskopos olarak tayin edilmiş, Papa'nın başdanışmanlığının yanında yardımcısı ve elçisi de olmuştur. Papa VII. Gregorius 1085 yılında vefat edince yerine Monte cassino piskoposu Desiderius III. Victor adıyla papa seçilmiş ancak 1087 de onun da ölümüyle Mart 1088 de Ostia kardinal piskoposu Odo de Lagery, II. Urbanus ünvanıyla papa seçilmiştir. O VII. Gregorius'un izinden giderek onun yarım kalan işlerini devam ettirecekti ve bunlar arasında en mühimi pek tabii Haçlı Seferleri projesi idi[2]. Papa II. Urbanus, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos ile Doğu ve Batı arasındaki gerginliklerin çözümü vasıtasıyla yakın ilişkiler kurdu. Aleksios Komnenos, Türklere karşı bir ordu oluşturma gayesiyle öncelikle Batı'nın kudretli kontlarına onlardan ücretli asker talep eden birçok mektup yolladı ve bunun sonucunda ordular toplanmaya başladı. İlk kez 1095 Piacenza Konsilinde, konsile katılan Bizans elçileri tarafından Papa II. Urbanus'a İmparator I. Aleksios'un ücretli asker ricası dile getirildi. Papa II. Urbanus bu isteği bütün hristiyan aleminin tek hakimi olma, Batı'nın kötü ahvalini yeniden tesis etme, yeni topraklar ile birlikte genişleme gibi emellerini gerçekleştirmek için bir fırsat gördüğünden büyük bir vaaz turuna çıktı[3]. Papa II. Urbanus, 18-28 Kasım tarihleri arasında Clermont Konsili'nin son gününde Haçlı Seferlerini büyük bir coşkuyla, doğuda zulüm gören din kardeşlerinin yardıma ihtiyaçlarının olduğunu, Kutsal yerlerin kurtarılması gerektiğini, sefere katılacakların günahlarının affolunacağını, doğuda büyük zenginliklere ulaşılacağını büyük bir coşkuyla vaaz etti ve kendisinin beklediğinden daha büyük bir katılım ve coşkuyla karşılandı. Papa II. Urbanus, seferin kilisenin kontrolünde olacağı ve böyle kalması için seferin başında bulunacak kendisine bağlı bir kilise adamına ihtiyaç duyuyordu. Bu pozisyona Le Puy piskoposu Adhemar de Monteil getirildi. Adhemar, Valentinois kontları ailesinden orta yaşlı bir din adamı idi. Papa II. Urbanus'un çağrısıyla Haçlı Seferlerine katılım sağlayıp bu davanın destekçisi olan ilk kişi Le Puy piskoposu Adhemar de Monteil'den başkası değildi. Adhemar'ın etkili bir vaiz ve diplomat olması onu bu işe seçmiş olmanın yerinde bir karar olduğunu gösterir. O nüfuzunu akıllıca kullanmış fakat gücü büyük kişilikleri kendi lehine kontrol altına almaya yetmemiştir[4]. Papa II. Urbanus ve onun havarilerince yönetilen bu süreç büyük katılımlar sağlayarak güçlü ordular kurulmasını sağlaması ve sonraki seferlere yol gösterici olması açısından diğer haçlı seferi çağrılarına ilham verecektir.

3.2 Birinci Haçlı Seferine Katılan Asiller: Papa II. Urbanus'un başlattığı haçlı seferi çağrısı geniş bir alanda yayılmıştı. Bu sefere katılmak için başvuran ilk asil Toulouse kontu Raymond oldu[5]. Daha önceleride zikrettiğimiz üzere öncü haçlı seferlerinin ardından 1096 yılı sonbaharından itibaren asillerin büyük orduları birbiri ardınca birinci haçlı seferine katılmak için İstanbul'a gelmeye başladılar. İlk gelen

[1] Ostrogorsky, George, (2019), Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.336-337.
[2] Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.27-29.
[3] Benli, Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204),ss.34-37.
[4] Runciman, Steven, (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.83-86.
[5] ag.e., s.86.

ordu Fransa kralı Philippe'in kardeşi dük Hugue de Vermandois idaresinde Fransızlar, ardından Aşağı Lorraine dükü Godefroi de Bouillon kumandasında Lorraineliler, ardında Godefroi ile ağabeyi Eustache de Boulogne, kardeşi Baudoin, kuzeni Baudoin du Bourg da katılanlar arasındaydı. Bunları Bohemund ve yeğeni Tankred idaresinde Güney-İtalya Normanları ve Toulouse kontu Raymond de St. Gilles idaresinde Güney Fransızları ile kont II. Robert de Flandre'ın ordusu, son olarak ise İngiltere kralının kardeşi dük Robert de la Normandie'nin ve Champagne kontu Etienne de Blois'nin orduları geldiler[1]. Asiller ve onların donanımlı, kudretli orduları seferlerin başarıya ulaşmasında büyük rol oynamışlardır.

3.3 Birinci Haçlı Seferine Katılan Şövalyeler: Birinci haçlı seferine katılan asillerin orduları düzenli ve donanımlı olmakla birlikte bunların içlerinde en büyük yeri şövalyeler teşkil etmekteydi. Birinci haçlı seferinin Anadolu Selçuklu devletine karşı kazandığı ilk başarı olan İznik'in zaptı meselesinde savaşa çok sayıda şövalye katılmış ve savaş Hristiyanlarca kazanılsa da Selçuklular bu şövalyelerin büyük kısmını savaş meydanında katletmişlerdir. Bunlar arasında Güney İtalya Normanlarından Tankred'in kardeşi Guillaume da vardır. Haçlı orduları bölgede kazandıkları zaferin ardından ilerleyerek ikiye ayrılmışlardır. Tankred ve Godefroi'nin kardeşi Baudouin de Boulogne idaresinde ki şövalyeler Çukurova'ya doğru inmişlerdir. Devam eden bir dizi savaşlar ve mücadeleler sonunda I. Haçlı Seferi sonucunda Urfa, Trablusşam, Antakya ve Kudüs'te haçlı devletleri kurulmuştur. Şövalyelerin Haçlı seferlerine katılımı bağlı bulundukları asillerin katılımıyla gerçekleşmiştir ancak bunun tek sebebi bu değildir. Haçlı seferi düşüncesi şövalyelerin hayat felsefesine pek uygundur çünkü onlar tek bildikleri iş olan ve bunun için eğitildikleri savaşla hayatlarını devam ettirebiliyorlardı[2]. Birinci Haçlı Seferi'ne yaklaşık olarak altmış - yüz bin kişinin katıldığı düşünülmektedir. Bu büyük ordular ilk kez bu kadar büyük şekilde Batı'dan yola koyularak İstanbul'a kadar gelmiş ve akabinde zaferler kazanmışlardır. Bu çok çeşitli orduların merkezini ise yedi ile on bin rakamlarında olmak üzere şövalyeler/soylu şövalyeler oluşturuyordu. Bunlar dönemin ve coğrafyanın en güçlü ve seçkin askeri birliklerini teşkil ediyorlardı[3]. Haçlı seferleri denildiğinde akla gelen ilk sınıf olan şövalyeler bu durumun oluşması için verdikleri çabaları tüm haçlı seferlerinde tercih edilmelerinden çıkarılacak sonuçla kanıtlamışlardır.

4. 1101 Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

Papa II. Pascalis (1099-1118) Doğuda'ki haçlı idarecilerinin talepleri üzerine yeni bir haçlı seferi tertip ederek Avrupa'dan Doğu'ya dini ve kolonizatör düşünceler temelinde sürekli insan akınları gerçekleşmesini sağlıyordu. Fakat bunlar Doğu'daki idarecilerin istediği kalitede ve üstünlük sağlayabilecek nitelikte değillerdi. Bu hedef için büyük ordulara ihtiyaç vardı ve 1101 yılında asiller komutasında üç büyük ordu oluşturularak hareketlerine başladılar. Nitekim bu kudretli ve büyük ordular Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan tarafından peşpeşe mağlup edildiler ve netice olarak Türklerin bölgeden sökülüp atılamayacağı ve bu toprakların türk yurdu olduğu ispatlanmıştı[4]. Bu seferin başarısızlığı yeni bir haçlı seferinin gerçekleşmesi için uzun yıllar geçmesine sebep olmuştur.

4.1 1101 Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: Papa II. Urbanus'un ölümüyle yerine öncülleri papalar gibi Cluny Tarikatından, İtalya doğumlu Rainerius, II. Pascalis (1099-1118) unvanıyla papa seçildi ve o Papa II. Urbanus'un politikalarını devam ettirecekti. Doğu'daki kutsal toprakların, Kudüs Krallığı'nın idarecileri bölgeyi ellerinde tutmak ve güçlerini artırmak amacıyla insan gücüne olan ihtiyaçlarını Papa'ya bildirdiler. Papa II. Pascalis sürekli hale gelmiş olan insan akınlarına bir yenisini eklemek için II. Urbanus'un vaatlerini aynı şekilde Hristiyan halklarına sunarak Haçlı Seferi vaazlerine başladı[5]. Papa II. Urbanus'tan alınan ilham ile sefere çağrı süreci başarı ile yürütüldü ancak seferin savaş alanındaki başarısızlığı pek tabii bunu geçersiz kılıyordu.

4.2 1101 Haçlı Seferine Katılan Asiller: 1101 yılı haçlı seferine katılan ordular asiller idaresinde oluşturulmuştur. Bu seferi yapan üç ordu, birinci haçlı seferi kadar büyük ve onlar kadar da kudretli idiler. Oluşturulan bu ordular dükler, lordlar ve kontlar tarafından idare ediliyorlardı. Üç ordunun

---

[1] Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi; Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, ss.25-26.

[2] Taşdemir, Güler, (2018), I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, ss. 65-67.

[3] Güler, I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, s.37.

[4] Demirkent, Işın, (2012), Haçlı Seferleri Tarihi; Makaleler-Bildiriler-İncelemeler, Dünya Yayıncılık, İstanbul, ss.32-33. v; 173.

[5] Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.48-49.

birincisi Lombardlar'a ek olarak, Blois Kontu Etienne idaresinde Fransızlar, Alman imparatoru IV. Heinrich'in kumandanı Konrad idaresinde Almanlardan, ikinci ordu Nevers Kontu II. Guillaume'un idaresinde Fransızlardan, üçüncü ordu ise Akitanya Dükü IX. Guillaume'un kumandasındaki Fransızlar ile Bavyera Dükü IV. Welf'in idaresindeki Almanlardan oluşuyordu. İlk ordu olan Lombardlar uzun yolculukları sonunda İstanbul'a ulaştılar ve kısa süre sonra burada Alman ve Fransız orduları ile birleşerek Anadolu içlerine girmeye başladılar. Bunlar Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan idaresindeki Türkler ile girdikleri mücadelede büyük kayıplar verdiler ve geri çekilerek kaçtılar böylece ilk ordunun teşebbüsü sonuçsuz kaldı. Bunun akabinde gelen Nevers Kontu II. Guillaume idaresindeki Fransızlardan müteşekkil ikinci orduda Konya'da Türkler tarafından alt edildi ve üçüncü son ordu olan Akitanya Dükü IX. Guillaume'un idaresinde Fransızlar ile Bavyera Dükü IV. Welf'in idaresindeki Almanlarda Ereğli'de Türkler tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Bu son derece büyük ve kudretli asil orduları Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıç Arslan tarafından ardarda ezici biçimde mağlup edildiler ve böylece Hristiyan dünyası, Anadolu'nun Türklere ait olduğunu sonları gelerek anlamış bulunuyorlardı[1]. Türkler bölgede bu büyük ordulara geçit vermemiş, onları ezerek bunların Türkleri yenilebilir ve Anadolu'dan kovulabilir görmelerine bir ceza niteliğinde olmuştur.

4.3 1101 Haçlı Seferine Katılan Kadınlar: Kadınlar haçlı seferlerine birçok farklı amaç ve görevler kapsamında katılmışlardır. 1101 yılı haçlı seferinde asillerin ordularından üçüncü ve son olarak sefere katılan Akitanya Dükü IX. Guillaume'un idaresinde Fransızlar ile Bavyera Dükü IV. Welf'in idaresindeki Almanlardan müteşekkil ordu içerisinde Türkler ile bizzat çarpışan soylu kadınların varlığı bilinmektedir. Avusturya'nın Maehren bölgesi beyi Luitold von Maehren'in kızı, Ida von Österreich az evvel zikrettiğimiz orduya dahil olarak 1101 yılı haçlı seferine katılmıştır. Sefer için yola koyulan ordu önce Macaristan'a, oradan Bulgaristan'a ve son olarak hedefleri Anadolu topraklarına uzanan bu yolculukta kıtlık ve susuzluk gibi etkenler dolayısıyla hayli bitap düşmüşlerdir. Ida von Österreich, İstanbul'a geldikten sonra Ereğli yakınlarında Türklerle gerçekleşen savaşa katılmış ve Haçlı kadın savaşçıları arasında adını efsaneleştirmiştir. Onun ahvali hakkında farklı kaynaklarda farklı düşünceler ortaya konmuştur. Bu mücadeleye şahit olan Ekkehard von Aura, Österreich'in bahsedilen savaşta cesurca savaşıp öldüğünü aktarmışsa da, onun esir edilip sürgüne gönderildiği ve bu süreçte hayatını kaybettiğine dair kaynaklarında varlığı ile birtakım kaynaklarda ise savaşta ölmemiş oldukça uzun yıllar hayatını sürdürmüştür[2]. Onun tarih kaynaklarına adını yazdıran yönü cesareti ve savaşçı özelliği olmuş, o siyasi evlilik ve akraba ilişkileri gibi stratejik işler yerine birebir savaş alanında çarpışarak soylu kadınları içinde kahramanlığını kanıtlamıştır.

5. İkinci Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

1101 yılı haçlı seferlerinin başarısızlığı Avrupa'da yeni bir haçlı seferi gerçekleştirilebilmesi için gerekli ilgiyi oldukça azaltmıştı. 1144 yılında Musul valisi İmadeddin Zengi'nin Urfa'yı ele geçirmesi ile Avrupa'da ki haçlı seferlerine karşı olan ilgisizlik yerini Doğu'ya yeni bir sefer düzenleme heyecanına bıraktı. 1145 yılı sona ererken Papa III. Eugenius yeni bir haçlı seferi çağrısı için vaazlarına başladı. Bu çağrıya ilk Fransa Kralı VII. Louis (1137- 1180) ve onun ardından Alman Kralı III. Konrad (1138-1152) karşılık vererek haçı kabul ettiklerini bildirdiler. Bu gelişmeler yaşanırken Anadolu Selçuklu Devleti tahtında Sultan I.Mesud bulunuyordu. Sultan I.Mesud Anadolu'da hakimiyet sahasını genişletmiş ve bölgede üstün bir güç haline gelmişti ayrıca Haçlılara karşı gerekli tedbirleri de almış bulunuyordu. 1147 yılına gelindiğinde Alman Kralı III. Konrad idaresindeki Alman Haçlı ordusu İstanbul'a ulaştıklarında, Bizans İmparatoru Manuel Komnenos tarafından karşıya, Anadolu'ya geçirildiler ve Dorylaion bölgesi yakınlarında başlayan mücadele de Almanlar ağır kayıplar verdiler ve savaş Sultan I.Mesud'un zaferi ile sonuçlandı. Almanların ardından Anadolu'ya ulaşan Fransa Kralı VII. Louis idaresindeki Fransız Haçlı ordusu farklı yollar kullanarak bölgeye sızmaya çalışmışlarsa da Türkler tarafından takip edildiler ve kurulan pusuya düşerek ağır kayıplar verdiler ve Anadolu Selçukluları tarafından mutlak son olarak büyük felaketlere uğratıldılar (1148). 1101 yılı olaylarından sonra İkinci haçlı seferide haçlılar için büyük kayıplar yaratmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca Doğu'ya yardım için ilerleyecek olan bu orduların Türkler tarafından bertaraf edilmesi Doğu'daki

[1] Benli, Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204),ss.50-51.

[2] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, s.213. v; Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s.50

haçlılar için sonun başlangıcı oldu[1]. Emellerine ilerledikleri bu yolda türkler tarafından durdurulan ordular bu topraklarda Türk hakimiyetini zor yolla tanımışlardır.

5.1 İkinci Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: Birinci haçlı seferi ile 1098 yılında kurulmuş olan Urfa Haçlı Kontluğuna, 1144 yılında Musul valisi İmadeddin Zengi tarafından son verilmişti. Bu sırada Sistersiyen hareketine dahil olan Pisa doğumlu Bernard Paganelli isimli başrahip, Papa II. Lucius'un vefatı ile III. Eugenius ünvanıyla yeni papa seçiliyordu. Haçlıların doğuda güç kaybetmeleri ile yeniden ateşlenen haçlı ruhu Batı'nın yeni bir haçlı seferi tertip etmesine neden olacaktı. Kudüs Kraliçesi Melisende ve Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers papa III.E ugenius'a bir heyet göndererek yardım talebinde bulundular. Bunun üzerine papa Haçlı seferlerini konu edinen bir papalık fermanı olan "Quantum Praedecessores"i Fransızlara hitaben yayınlayarak yeni bir Haçlı Seferi çağrısını başlattı. Papa III. Eugenius daha önceki haçlı seferlerinde verilen vaatler, uygulanan yöntem ve ruhu aynı şekilde yansıtıyordu. Fakat Papa III. Eugenius'un "Quantum Praedecessores"i yalnızca Fransa halkı ve Kralına hitap edip, Almanlardan bahsetmemesi onun çağrısının etkili olmamasına neden oldu ve bunun üzerine başka bir plan kurularak ikinci haçlı seferi çağrıları Clairvauxlu Bernard'a devredildi. Haçı ilk kabul eden Fransa Kralı VII. Louis ve Fransız asilleri oldular. 1146 yılında Clairvauxlu Bernard, Alman Kralı III. Konrad ile buluştu ve onu ikinci haçlı seferine katılmaya ikna etti. Böylece Fransa Kralı VII. Louis ve Alman Kralı III. Konrad derhal sefer hazırlıklarına başladılar[2]. Haçlı seferlerine büyük krallar'ın katılımı, Doğu'ya yapılacak olan desteğin ne derecede ve kimler tarafından önemsendiğini göstermesi ile seferler için yeni ufuklara sebebiyet vermiştir.

5.2 İkinci Haçlı Seferine Katılan Asiller: İkinci haçlı Seferi başından itibaren gerek güçlü bir ordu kurulması ihtiyacı sebebiyle, gerek düşmanın kuvvetin büyüklüğü sebebiyle başından itibaren Krallara ve Asillere çağrı yapılarak bunların büyük ordularının bir araya getirilmesi için çalışılmıştır. İkinci haçlı Seferi bünyesinde haçı kabul eden ilk kral Fransa Kralı VII. Louis olmuştur kralın vasalları olan diğer Fransız asilleri arasında kralın kardeşi kont Robert de Dreux, Kont Alfonso-Jourdain, Guillaume de Nevers, Champagne kontluğunun varisi Henri ve karısı Melisende ve onun üvey kızı olan Thierry de Flandre, kralın dayısı Amadeus de Savoyen, Kont Archimbaud de Bourbon, Langres, Arras ve daha bunlardan düşük derecede bir çok asiller bulunmaktaydı. Almanlar da ise Alman Kral III. Konrad von Hohenstaufen ile onun vassalı iki kral, Bohemya kralı Vladislav ve Polonya kralı IV. Boleslav onunla birlikte hareket ediyorlardı. Ayrıca Alman Asillerinin başında III. Konrad'ın yeğeni ve varisi Herzog Friedrich von Schwaben bulunuyordu[3]. Sefere katılan bu krallar ve asiller büyük ve donanımlı ordular kurarak haçlıların kararlığını göstermeleri açısından son derece mühimdirler.

5.3 İkinci Haçlı Seferine Katılan Kadınlar: İkinci haçlı seferine katılan soylu kadınlar arasında ilk olarak Papa'dan destek talep eden ve yeni seferin ateşleyicilerinden olan Kudüs kraliçesi Melisende görülmektedir. Kraliçe Melisende, kutsal topraklarda önce kocası V. Foulque ile onun ölümüyle de küçük yaştaki oğullarının vasisi olarak Kudüs tahtına oturmuş ve Müslümanlara karşı mücadele de etkin rol oynamıştır. Melisende etrafına akrabalarını toplamış ve onlar arasında siyasi amaçlı evlilikler yaptırmıştır. O kız kardeşi Alice'yi Antakya Prensesi, diğer kardeşi Hodierna'yı da Trablus Düşesi olacak şekilde evlendirmiştir. Melisende II. Haçlı Seferi kapsamında ki tüm planlara ve mücadelelere dahil olmuştur ve sefer açısından oldukça önemli bir şahsiyettir. İkinci haçlı Seferine katılan bir diğer soylu kadın ise sefere katılan ilk büyük güç olan Fransa kralı VII. Louis'in karısı, Kraliçe Eleonore von Aquitanien ya da Akitanyalı Eleanor'dur. 1147 yılında İstanbul üzerine yola koyulan Fransız Ordusu'nun bir kolu Kraliçe Elenor tarafından komuta edilmiştir. Ordunun yolculuk güzergahında Antakya'yı tercih etmesinin sebebi Antakya Prinkepsinin, Kraliçe Eleanor'un amcası olmasından kaynaklanır. Görüldüğü üzere soylu kadınlar akrabalık ilişkileri ile faydalı olmuşlar ve böylelikle seferlere katılmışlardır. Kraliçe Eleanor, bu yolculukta kocası Fransa kralı VII. Louis'den ayrılarak, II. Henry ile evlenmiş ve İngiltere kraliçesi olmuştur[4]. İkinci haçlı seferine katılan soylu kadınlar birebir

---

[1]Altan, Ebru, (2020), Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi, Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyomu, Selçuk Üniversitesi, ss.43-44. ; Halis, Göktuğ, (2006), Tapınakçılar: Tarih ve Spekülasyon, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, s.106.

[2] Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.65-71.

[3] Runciman, Steven, (1992), Haçlı Seferleri Tarihi, C.2, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.211-216.

[4] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, s.213. v; Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.214-216.

savaşlara girmiş ve bunlar genellikle akraba olup, siyasi evlilikler kurarak sefere bu yollarla faydalı olmuşlardır.

5.4 İkinci Haçlı Seferine Katılan Şövalyeler: Tapınak şövalyelerinin Haç sembolüne ulaşma hikayeleri Papa III. Eugenius'un 1147 de Fransız tapınakçıların meclis toplantısına katılmasıyla başladı. Toplantıda 130 kardeşlik sülalesi ile birlikte Paris Tapınak Hazinedarı Birader Aimar bulunuyordu, Papa'nın Aimar ile haçlı seferlerinin masraflarının karşılanması ile ilgili bir görüşme yaptığıda bilinmektedir. Toplantıda Tapınakçıların en iyi şövalyeleri beyaz cüppeleri içinde çok etkileyici bir görünüme sahiptiler ve bu durumdan etkilenen Papa, tarikata beyaz cüppelerinin üzerine kan kırmızı bir Haç işlenmesine burada izin vermiştir. İkinci haçlı seferinin başladığı yıllarda tapınak'ın Fransa Büyük Üstadı Barresli Everard'dı. O bu seferde önemli rol oynadı. VII. Louis komutasındaki Fransızlar 1148 yılında Türkler tarafından pusuya düşürüldüğünde tapınak şövalyelerinin burada verdikleri mücadele büyük kayıplar yaşanmasını önledi. Bu olaylar neticesinde Fransa kralı tapınaktan istediği yardımları zaman içinde arttırdı. Anadolunun geçilmesi zor bir coğrafya olduğunu anlayan kral artık tamamen tapınak'ın Fransa Büyük Üstadı Barresli Everard ve Templier şövalyeleri ile hareket edecekti. Üstat Everard, diğer Tapınakçı kumandanlar önderliğinde Fransız ordusunu parçalara böldü ve aldığı diğer önlemlerle Ordu'nun sefere devam edebilmesini sağladı. Alman ve Fransız ordularının Türkler karşısında yenilgisi üzerine Fransa kralı VII. Louis, Barresli Everard'ı İstanbul'a elçi olarak göndermesi ile Tapınakçıların rolü daha da artmış bulunuyordu. Tapınakçıların ikinci haçlı seferine yalnızca askeri alanda değil ekonomik alanda da önemli katkıları olmuştur. Fransa kralı VII. Louis, hazinesi boşaldığında ve seferin masraflarını karşılayamama durumuna geldiğinde yardımına Tapınakçılar yetişti. Tapınakçılar seferin masraflarını Fransa kraliyet mülklerinin senelik kiralarının yarısı kadar bir paraya karşıladılar. Ayrıca daha önce belirttiğimiz üzere tapınak şövalyelerinin savaş meydanında gösterdikleri başarılar Fransız ordularının tamamen yok olmasını önlemişlerdir[1]. Alman kralı III.Konrad, Fransa kralı VII.Louis, Kudüs kralı III.Baudouin ve Templier ve Hospitalier Tarikatı'nın üstadları olan Craon'lu Robert ile le Puy'lu Raymond'un katılımıyla Akka yakınlarında bir liderler meclisi toplanmıştır. Bu toplantıda Templier ve Hospitalier Tarikatı Şövalyeleri'nin savaşa var güçleriyle katılmaları kararı alınmıştır. Savaş haçlılar aleyhine gittiği sırada Templier şövalyeleri Dımaşk bölgesinden geri çekilme kararı almışlar ve bu karar onların ihanet, korkaklık, aç gözlülük ve rüşvet gibi birtakım kötü tepkiler almalarına sebep olmuş ve Templier Şövalyeleri'nin itibarlarını büyük oranda zedelemiştir[2]. İkinci haçlı seferlerinde başlayan kötü şöhretleri Templier tarikatına somut bir zarar veremese de onlara karşı duyulan güvensizlik sonraki haçlı seferlerinde de kendini gösterecekti.

6. Üçüncü Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

Selahaddin Eyyubi'nin 1187 yılında Kudüs'ü zapt edip buradaki 88 yıllık haçlı hakimiyetine son vermesiyle Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa haçı kabul ettiğini bildirdi. Sefer hazırlıklarına başlayan Friedrich, topraklarından geçeceği Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos (1185-1195)'a ve Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan (1155-1192)'a elçiler gönderip ordusuyla birlikte ülkelerinden dostça geçmek için izin istedi. Bizans imparatorluğu, Friedrich'e saldırmazlık yemini ettirdikten sonra geçişe izin vereceklerdi ancak o dönemde ortak bir görüşe göre Friedrich'in İstanbul'a saldıracağından şüpheleniliyordu ve buna karşı Bizans İmparatoru II. Isaakios, Selahaddin Eyyubi ile anlaşarak Friedrich'in Bizans topraklarından geçmesine engel olacağına söz verdi. Bu sırada Friedrich, Selahaddin Eyyubi'ye elçiler göndererek teslimiyet talep etti fakat bir sonuç alamadı ve neticede bir sefer hazırlıklarını tamamlayıp devletinin idaresini oğlu VI. Heinrich'e bırakarak 1189 yılında Doğu yolculuğuna başladı. Daha önce Macarların topraklarından geçme izni aldığı için bir sorun yaşamadan Macaristan'ı geçti ve Bizans topraklarına geldiğinde Filibe ve Dimetoka'yı işgal edip Trakya'ya vardıktan sonra İstanbul'u kuşatmayıda düşündü ancak Bizans İmparatoru II. Isaakios'un anlaşma yoluna gitmesiyle savaş gerçekleşmedi ve taraflar arasındaki anlaşmaya göre Bizans, Almanların Anadolu'ya transitleri ve seferde gerekli iaşe ihtiyaçlarını karşılamayı kabul etti. Almanlar, Bizans gemileri ile Anadolu'ya geçtiler. Almanlar, Anadolu Selçuklu devleti topraklarından hem Selçukluların içinde bulunduğu karmaşık durum hem de iyi ilişkiler sebebiyle rahat geçeceklerini düşünüyorlardı ancak böyle olmadı, uçlardaki Türkmenler, Almanları sürekli taciz ederek, küçük saldırılar planlayarak,

[1] Halis, Göktuğ, (2006), Tapınakçılar: Tarih ve Spekülasyon, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, ss.108-111.
[2] Taşdemir, Güler, (2018), I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, ss.76-77.

onları aç ve susuz bırakmaya çalışarak yıldırmaya başladılar. Friedrich Barbarossa'nın ordusu, Türklerin tüm bu faaliyetleri sonucunda güç yitirmiş şekilde ortam Almanların aleyhine olmasına rağmen Konya'ya vardılar ve burayı zapt etmeyi başardılar. Şehri tahrip ettikten sonra büyük ölçüde yağmaladılar ve Sultan II. Kılıçarslan'ın barış istemesiyle bunlar fenalıklarını durdurup tekrar yola koyuldular. Alman haçlı ordusu 1190 yılında Silifke Ovası'na inecek ve oradan nehri geçerek ilerleyeceklerdi ancak İmparator Friedrich Barbarossa, Silifke Çayı'nı geçerken boğuldu ve beklenmedik bu ölüm Alman haçlı ordusunun dağılmasına neden oldu. İmparator Barbarossa'nın aynı isimli oğlu Friedrich kalan az sayıdaki ordu ile Antakya'ya geldi ve burada babasını gömdükten iki ay kadar sonra mahiyetindeki küçük orduyla Akka'ya ulaştı. Doğu, beklediği büyük yardımın ulaşamaması üzerine hayal kırıklığı ve karamsarlığa büründü[1]. Bu süreç içerisinde Avrupa'da İngilizler ve Fransızlar arasında Normandiya için savaş yaşanıyordu 1188 yılı başlarında iki devlet ateşkes için bir araya getirildi ve bunlara haçlı seferi çağrısı yapılarak Fransa Kralı II. Philippe Auguste, İngiltere Kralı II. Henry ve onun oğlu Richard'ın (Aslan Yürekli Richard) Üçüncü Haçlı Seferi'ne katılımı sağlandı. İngiltere ve Fransa arasındaki ateşkes sefer hazırlıkları yaparken bozuldu. 1188 yılında Aslan Yürekli Richard ile Toulouse Kontu arasında çıkan çatışmanın üzerine Fransa Kralı II. Philippe Auguste İngiliz topraklarına, Kral II. Henry de Fransa topraklarına saldırdılar. Altı ay kadar sonra Aslan Yürekli Richard, II. Philippe ile babasına karşı ittifak kurdu ve netice de Kral Henry'nin ölümüyle, oğlu Aslan Yürekli Richard tahta çıktı ve böylelikle mücadeleler son buldu. Hakimiyet savaşlarının sona ermesiyle İngiltere ve Fransa kralları deniz yoluyla Akka'ya ulaştılar ve şehri kuşatarak 12 Temmuz 1191 yılında ele geçirdiler. Akka bu tarihten sonra haçlıların başkenti ve idare merkezi olmuştur[2]. Üçüncü haçlı seferine katılan büyük krallar beraberlerinde büyük çatışmalar yaşamışlar ve sefer sürecinin sekteye uğramasına sebebiyet vermişlerdir ancak bunların büyük güçleri karşısında tutunamayan Müslümanlar burada yenilgiye uğramışlardır.

6.1 Üçüncü Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: Selahaddin Eyyubi'nin 1187'de Hıttin savaşını kazanmasıyla Kudüs'teki haçlılara son vererek bölgeyi ele geçirmesinin ardından Papa III. Urbanus'a bu durum bildirilmiş ancak o kısa süre sonra hayatını kaybetmiş ve onun yerine Papa VIII. Gregorius getirilerek papalık genelgesi olan, ''Audita Tremendi''yi yayınlayarak haçlı Seferleri çağrısını başlatmıştır. VIII. Gregorius'un ölümüyle yerine Papa III. Clemens getirilmiştir. Papa III. Clemens, Fransa ve Almanya'da Haçlı Seferini vaaz edecek Surlu Başpiskopos Josias ile eski Clairvaux Başrahibi Albbanolu Kardinal Heinrich'i görevlendirmiştir. İngiltere'de ise Canterbury Piskoposu ve eski Sisteryen başrahibi Baldwin haçlı seferi çağrısına başlamıştır. Üçüncü haçlı seferi çağrısı etkili olmuş ve Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı II. Philippe Auguste, İngiltere Kralı II. Henry ve onun oğlu Richard (Aslan Yürekli Richard) Üçüncü Haçlı Seferi'ne katılmışlardır[3]. Papa havarileri ile birlikte etkili bir vaaz dönemi sürdürmüş ve büyük krallar bu sefere ikna edilmişlerdir.

6.2 Üçüncü Haçlı Seferine Katılan Asiller: Üçüncü haçlı Seferi çağrıları din adamlarınca özel mektuplar, yayımlanan genelgeler ve özel olarak görevlendirilen vaizler vasıtasıyla yapılmıştır. Haçlı seferlerinin durumu gerektirdiği özelliklerin yalnızca devletler ve krallarda haiz olmasından ötürü aslen bunların katılımı arzulanarak Krallar sefere çağırılmıştır. Bu durumun sebebi doğunun kudretli ve donanımlı büyük ordulara ihtiyacı olmasıdır. neticede üçüncü haçlı seferine katılan asillere baktığımızda bunlara en iyi örnek olarak kralları sayabiliriz bu krallar Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, Fransa Kralı II. Philippe Auguste, İngiltere Kralı II. Henry ve onun oğlu Richard ve Sicilya Kralı II. Guillaume olarak sıralanabilirler[4]. Bu sefer katılan krallar, asiller ve onların büyük orduları olmadan yürüyemeyeceği bilinen bir husustur çünkü karşılarında ki düşman büyük kudrete sahiptir.

6.3 Üçüncü Haçlı Seferine Katılan Şövalyeler: Selahaddin Eyyubi'nin 1187'de Kudüs'ü ele geçirdiği haberi Papa III.Urbanus'a Tapınakçılar, Templier şövalyeleri tarafından yazılmış bir mektup ile bildirildi. Bu sırada bir grup Alman haçlı askerlere tıbbi yardım amaçlı bir hastahane kurdular bu kuruluş Hospitalier Tarikatı ve Templier Tarikatı ile aynı misyonu benimsemiş ve yaklaşık on yıl sonra Papa

[1] Altan, Ebru, (2018), Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190), Tarih Dergisi, S.68, İstanbul, ss.16-25.
[2] Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.86-92.
[3] Benli, Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204),ss.83-86.
[4] Runciman, Steven, (1992), Haçlı Seferleri Tarihi, C.3, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.4-15.

III. Celestinus'un eliyle Töton Şövalye Tarikatı adıyla onay almıştır[1]. Bu sırada Sicilya Kralı II. Guillaume 1187 de elli gemiden oluşan bir donanma filosunu 200 şövalye ile birlikte Kudüs'e gönderdi, bu grup bölgede ki haçlılara büyük yardımlar sağladı. Kudüs kralı Guy ve Tapınak Büyük Üstadı Ridefordlu Gerard, Selahaddin Eyyubi'ye bölgede haçlı faaliyeti yürütmeyeceklerine dair verdikleri sözleri ile affedilerek salındılar fakat onlar bu sözlerini tutmayarak haçlı askerlerinden kendilerine ordu kurmaya başladılar. Ordunun çoğunluğunu tapınak şövalyeleri ile Flaman, Fransız ve İngiliz şövalyeleri oluşturuyordu. Akka kuşatması sırasında Tapınak Büyük Üstadı Ridefordlu Gerard öldü ve yerine Sableli Robert getirildi. İngiltere kralı Aslan Yürekli Richard 10 Nisan 1191'de büyük bir donanma ile yanında tüm savaşlarda ve çatışmalarda ki yoldaşı tapınak büyük üstadı Sableli Robert'i de alarak Kıbrıs'a saldırdı ve ada'yı ele geçirdi. Tapınak Büyük Üstadı Sableli Robert'in ilk icraatı Kıbrıs Adası'nı Kral Richard'dan satın almak oldu bu durum tapınağın maddi gücünü göstermektedir. Tapınak şövalyeleri Kral Richard'a, kutsal topraklardaki mücadelelerinde sürekli destek sağladılar[2]. Üçüncü haçlı seferinde başta Templier tarikatı şövalyeleri olmak üzere diğer tarikatlardan müteşekkil şövalyelerinde katılımıyla haçlıların gücü oldukça artmış bulunuyordu ayrıca şövalyeler yalnızca savaş alanında değil arka planda yürüttükleri stratejik anlaşmalar ve diplomasiler ile üçüncü haçlı seferinde oldukça etkili olmuşlardır.

6.4 Üçüncü Haçlı Seferine Katılan Kadınlar: Üçüncü haçlı seferine katılan soylu kadınlar arasında ilk olarak Fransız haçlısı olan Gottfried von Bures'in kızı olan Eschiva von Bures'i görüyoruz. Eschiva, kocası Trablus Dükü III. Raymond ile kutsal topraklardaki savaşlara katılmış ve kendisinin yönettiği Taberiye şehrinin Müslümanlar tarafından fethedilmesi sonucunda esir edilmiş, daha sonra fidye verilerek kurtarılmış ve mahiyetindekiler ile birlikte Trablus'a çekilmiştir. Bu dönemde kutsal topraklarda etkili olmuş bir diğer soylu kadın olan Stephanie von Milly ise Trans-Ürdün bölgesinin yöneticisi ve Tapınak Üstadı Heinrich von Milly'nin kızıdır. Stephanie, ortaçağ soylu ailelerde sık görüldüğü üzere siyasi birçok evlilik yapmış ve yaptığı her evlilikle eşinin sahip olduğu bölgelerde söz sahibi olmuştur. İşte bu durumdan ötürü zoraki evlilikler ve yine aynı amaçlar doğrultusunda boşanarak eş değiştirmeler sıklıkla yaşanmıştır[3]. Diğer seferlerde olduğu gibi Üçüncü haçlı seferinde de kadınlar etkili ilişkiler sağlama uğruna ve işler kötüye gittiğinde durumu düzeltme de etkin şekilde kullanılmışlardır.

7. Dördüncü Haçlı Seferine Katılan Toplum Tabakaları

Papa III. Innocentius ve vaiz Foulques de Neuilly'in haçlı seferi çağrılarına karşılık veren asiller ve onların büyük orduları sefer hazırlıklarını tamamlarken Champagne Kontu Thibaut, orduların başkumandanı seçildi ve yapılan toplantılar sonunda dördüncü haçlı seferi'nin Mısır üzerinden yapılması kararı alındı bunun sebebi kutsal toprakları geri alabilmek için öncelikle Müslümanların gücünü kırmak arzusudur. Sefere kara yolundan ilerlendiği takdirde daha önceki haçlıların acı biçimde deneyimlediği ve savaş bölgesine ulaşamadan yıprandıkları bilindiğinden, dördüncü haçlı seferinin deniz yoluyla başlaması gerektiği düşünülmüştür. Fakat Flandre Kontu Baudouin dışındakilerin donanması olmadığından dönemin üç güçlü ve mühim deniz devleti olan Venedik'den yardım talep olunarak denize açılma kararı alındı[4]. 1201 yılı martında Champagne Kontu Thibaut aniden ölünce onun yerine seferin reisliğine Boniface de Montferrat getirildi. Bu sırada Bizans İmparatorluğu tahtında III.Aleksios bulunmaktaydı. 1201 yılı sonlarına doğru gözlerine mil çekilip esir edilen Bizans imparatoru Isaakios'un kendisi gibi esir edilen oğlu genç Aleksios esaretten kurtulup Bizans imparatorluğu tahtına hak iddia etti. Genç Aleksios haçlıların reisi Boniface de Montferrat ile tanıştırıldı. Bu arada haçlılar yapacakları deniz yolculuğu için venedik ile ağır şartlar içeren bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmaya göre venedikliler 85.000 Köln gümüş markına karşılık haçlıları gemileri ile nakil edecek ve ayrıca ordu'nun ihtiyacı olan iaşeyi sağlayacaklardı. Ancak haçlılar ödemeleri gereken bu miktarı karşılayamayınca Venediklilerin eline düştüler. Bu arada Genç Aleksios haçlılara gönderdiği bir haber ile haçlıların İstanbul'a girerek kendisini tahta çıkardıkları takdirde onların Venedik'e olan borçları

[1] Taşdemir, Güler, (2018), I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, ss.82-84.
[2] Halis, Göktuğ, (2006), Tapınakçılar: Tarih ve Spekülasyon, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, ss.144-151.
[3] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, ss.216-217.
[4] Benli, Özlem, (2019), Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.104-105.

ödenecek, Mısır Seferi için gerekli tüm şartlar sağlanacak ve Bizans imparatorluğu ordusundan takviyeler de gönderilecekti. Bu teklif haçlılara bildirildiğinde bir kısım yola kutsal topraklar amaçlı çıktıklarını bildirerek kendi yollarına gittiler bir kısım ise bu teklifi kesinlikle reddetti diğerleri ise zaten zor durumda oldukları hasebiyle müstakbel imparatora yardımı kabul ettiler. Genç Aleksios haçlı ordularının yanına vararak onlarla bir anlaşma sağladı ve birlikte İstanbul önlerine kadar geldiler. Haçlılar imparatorluk sularında bir gedik açarak şehre girmeye muvaffak oldular. Bizans İmparatoru III.Aleksios şehirden kaçtı ve imparatorluk memurları savaşı durdurmak için çözümü gözlerine mil çekilip esir edilen eski Bizans imparatoru Isaakios'u yeniden tahta çıkarmakta buldular. Bunun üzerine Genç Aleksios haçlı ordularının ateşkesini sağladı ve babası Isaakios'a müşterek imparator ilan edilerek IV.Aleksios unvanıyla Ayasofya kilisesinde taç giydi. Haçlı seferlerini kendi amaçları için kanalize ederken onlara vaatler vermiş olan imparator sözünü tutmayınca haçlılar IV.Aleksios'u tahttan indirerek Nikolaus Kanabos adında bir asilzadeyi imparator seçtiler ancak bunun üzerine Murtzuphlos onu indirerek yerine V.Aleksios unvanıyla kendisi geçti. IV.Aleksios ve babası Isaakios öldürüldüler. V.Aleksios, haçlılara karşı meydan okuyor ve onları bölgede istemiyordu. Neticede haçlılar Venedikliler ile birlikte İstanbul'a girmeyi başardılar. Şehir ağır tahribat ve yağmaya uğratıldı ve imparatorluk toprakları paylaşılmaya başlandı. İmparator V.Aleksios şehirden kaçtı. 1204 yılında Haçlılar aralarında anlaşarak Bizans imparatorluk tahtına, Flandre kontu Baudoin'i getirdiler. Bu olaylar neticesinde dördüncü haçlı seferine, Hristiyanlara karşı haçlı seferi adının verilmesini haklı buluyoruz[1]. Sonuçta, Doğu'ya haçlı Seferi düzenlemek için yola koyulan ordular Bizans imparatorluğu meseleleri ile altüst olmuş ve kendilerini bekleyen Doğu'daki Hristiyanları yüzüstü bırakarak onları zor duruma düşürmüş ve hayal kırıklığına uğratmışlardır.

7.1 Dördüncü Haçlı Seferine Katılan Din Adamları: 1198 yılında Papa seçilen III.Innocentius dördüncü haçlı seferlerini başlatacak olan sefer çağrılarını krallara ve kontlara yazdığı özel mektuplar ile başlatmıştır. O haçlı seferlerinin Organizasyonu'nu her yönden Batı kilisesine bağlayacak şekilde yeniden dizayn etmiştir. Papa, kardinallerinden Stephen ve Peter Capuano'yı haçlı seferleri çağrısı yapmaları için farklı bölgelere görevlendirmiş ayrıca bu iş için yerel papazlar da atanmıştır. Haçlı seferlerine fon sağlanması için Kilisenin bütün görevlileri vergiye bağlanmıştır. Papa, Bizans İmparatoru III. Aleksios'a gönderdiği bir mektupta; Doğu ve Batı kiliselerinin birleşmesi gerektiğini, kurulan Hristiyan birliği ile kutsal topraklar geri alınarak imparatorluğun güçleneceğini, Batı kilisesi'nin doğudan prestijli olduğunu belirtmiş ancak bu mektup ilişkileri düzeltip birlik sağlayacağına daha olumsuz hale getirmiştir. Papa III. Innocentius'un büyük bir özveriyle yürüttüğü tüm çalışmalarına rağmen haçlı seferi çağrısına Avrupa'nın asıl güç sahibi kralları, soyluları, şövalyeleri ve bunların büyük orduları katılmaktan çekinmişlerdir. Bu durumun sebepleri arasında Papa'nın genç ve tecrübesiz olmasından ötürü soylulara güven verip kendini kanıtlayamamış olması sayılabilir. Daha sonraları dördüncü haçlı seferi için mühim bir kişilik olan vaiz Foulques de Neuilly'in çabaları sonunda birçok soylu sefere katılmak için Haçı kabul etmiştir[2]. Papa III. Innocentius gerçekten de haçlı seferi çağrılarına yenilikler getirerek, büyük çalışmalar yaparak, bizzat özveriyle çalışarak ve kiliseninde tüm ayrıcalıklarını kullanarak yeni bir vizyon ve misyon oluşturmuş ve bu yönden bakıldığında başarılı bir sefer süreci yürütmüştür. Ancak dönemin şartları ve Papa'nın tecrübesizliği onun bu çabalarının tam olarak karşılığını almasını engellemiş, onun ardından havarileri tarafından yürütülen çağrılar ile asıl güç olan kimselere ulaşılmıştır.

7.2 Dördüncü Haçlı Seferine Katılan Asiller: 1199 yılı sonlarında haçlı seferlerinin tutkulu vaizi Foulques de Neuilly, Champagne Kontu Thibaut'un Şatosu'na gelmiştir. Kont Thibaut, bir turnuva düzenleyip katılmaları için tüm dost asilleri ve şövalyeleri davet etmişti. Turnuvaya katılan asiller yarışmalardan sonra Foulques de Neuilly'nin haçlı seferi çağrısına karşılık vererek Champagne Kontu Thibaut, III.Godefroi du Perche, Blois Kontu Louis, Flandre kontu Baudouin IX. de Hainaut ile kardeşi Henri, Simon IV. de Montfort ile kardeşleri, Enguerrand de Boves, Renaud de Dampierre, Geoffroi de Villehardouin ve orada bulunan bütün asiller haçı kabul etmişlerdir. Rheinland'da ise Katzenellenbogen kontu haçı kabul ederken, Kuzey İtalya asilleri de Marki Boniface de Montferrat ile haçı kabul etmişler ve böylelikle haçı kabul eden birçok soylu sefer hazırlıklarına başlamıştır[3]. Dördüncü haçlı seferinin

[1] Runciman, Steven, (1992), Haçlı Seferleri Tarihi, C.3, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.98-114.
[2] Benli, Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204),ss.99-104.
[3] Runciman, Steven, (1992), Haçlı Seferleri Tarihi, C.3, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss.95-98.

geleceği açısından Champagne Kontu Thibaut'un düzenlediği turnuva önemli bir mesele olmuştur. O gün Foulques de Neuilly'nin turnuvaya ulaşması planlı yahut tesadüf üzerine de olsa, vaaz amaçlı yahut farklı bir iş içinde olsa onun bu hareketi haçlılar için adeta tanrının bir lütfu olmuştur. O gün Papa'nın çağrılarına karşılık vermeyen asiller Neuilly'nin vaazları ile haçı kabul etmişler ve sefer yemini etmişlerdir. Ayrıca o gün katılanlar başka bölgelerdeki asillerinde teşvikine neden olmuşlar ve haçlı ordularının büyümesini sağlamışlardır.

7.3 Dördüncü Haçlı Seferine Katılan Şövalyeler: Dördüncü haçlı seferinde şövalyeler yalnızca savaş alanında etkin olmadıklarını göstermeleri açısından önemlidir. Önceleri haçlı seferini yanaşmayan asiller Champagne kontu Thibaut'un şövalyeler arası yarışmalar ve turnuvalar düzenlediği etkinlikte haçı kabul etmişlerdir ve dördüncü haçlı Seferi fiilen başlamıştır. Papa III. Innocentius, haçlı seferine şövalye tarikatlarını da dahil etmek istiyordu ki onların güçlerinden yararlanabilsin. Bu dönemde Tapınak şövalyeleri (Templier Tarikatı), gizli işleyişleri, büyük servetleri ve iddaa edilene göre kutsal topraklarda ki para karşılığı ihanetleri ile başarısızlığa sebep olmaları gibi nedenlerden dolayı kötü bir şöhrete sahiptiler. Papa onların bu kusurlarını bilmesine rağmen böyle bir güçten mahrum kalmamak adına onları sürekli destekleyerek, imtiyaz ve muafiyetler tanımıştır. Templier, Hospitalier ve Töton Tarikat Şövalyeleri dördüncü Haçlı Seferi'nde sundukları askeri hizmetler itibarıyla mühim rol oynamışlardır[1]. Şövalyelerin nüfuzları, servetleri ve askeri güçlerinden diğer seferlerde olduğu gibi dördüncü haçlı seferinde de yararlanılmıştır. İkinci haçlı seferinde itibarları zedelenen Templier şövalyeleri'nin bu makûs ahvali dördüncü haçlı seferinde de kendisini göstermiş ve tarikata karşı olan olumsuz değerlendirmeler devam etmiştir. Ancak Papa, genelin aksine şövalyelerden yararlanma fırsatından mahrum kalmamak için şövalyelere karşı olan genel olumsuz görüşün tersine onlara çeşitli imtiyazlar ve haklar sağlayarak tarikatı yanına çekmeye çalışmıştır.

7.4 Dördüncü Haçlı Seferine Katılan Kadınlar: Önceki seferlerde ele aldığımız haçlı kadınlarının varlıklarını sürdürme ve güçlerini artırma amaçlı akrabalık ilişkileri ve siyasi evlilikleri kullandıkları bilinmektedir. Haçlı seferlerine katılan kadınların genellikle birbiri ile akraba olduğu görülür bunlardan dördüncü haçlı seferine katılan Urfa ve Tiberya Prensesi Beatrice von Courtenai ile Büyük Kudüs Kraliçesi Melisende akrabadır. Dördüncü haçlı seferine katılan soylu kadınlar arasında Beatrice von Courtenai önemli bir konumdadır. O, Kral Amalrich'in eşi Agnes'in yeğeni ve Kudüs Kralı Baudouin'in kuzenidir. Henneberg bölgesi Dükü Otto, Beatrice'nin babası III. Joscelin'e bir savaşta yardımda bulunmuş ve akabinde kızı Beatrice ile evlenmiştir. Beatrice von Courtenai, Telbaşir kalesi kuşatmasında şecaatle savaşmış ve burada bütün servetini orduya silah, asker ve iaşe sağlamak için harcamıştır. O şerefli ve kutsal bir savaşçı kadın olarak görülmüştür. Dördüncü haçlı Seferi sonrasında elindeki Toprakları kaybeden Beatrice, ailesiyle birlikte bölgeden ayrılmayı planlamış ve bu sırada Kudüs de bulunan şövalye tarikatları ile yakın siyasi ilişkiler kurmuştur[2]. Beatrice von Courtenai, siyaset, diplomasi ve savaşlarda etkin rol oynamıştır. Mücadelelerde orduyu organize etmiş, ihtiyaçların temininde tüm kaynakları ve fırsatları değerlendirmiş, bizzat savaşta çarpışmış ve böylelikle dördüncü haçlı seferine katılan soylu kadınlar arasında haklı yerini almıştır.

Sonuç

Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kargaşa ortamının bir sonucu olarak ortaya çıkan Haçlı Seferleri imparatorun düşmanlarına karşı zayıflayan ordusunu toparlayabilmek için batı dünyasından, Papa'dan asker yardım talebi ile başlamış ancak bu seferler Batı'nın arzularını elde etmek için farklı yönlere kanalize edilmiştir. Haçlı Seferleri düşüncesinin başladığı dönemde Ortaçağ Avrupası sosyal ekonomik siyasi ve kültürel açıdan tam bir çöküntü içindeydi. Avrupa'nın içinde bulunduğu bu kargaşa ortamı güçlünün fırsatları değerlendirerek gücünü arttırmasına toplumun diğer mensuplarının ahvalinin ise daha da kötüye gitmesine sebep olmuştu. Bu otorite boşluğundan yararlanan büyük toprak sahipleri ve asiller kendilerini yeni birer yönetici güç olarak görerek feodalite düzenini oluşturmuşlardır. Derebeylik sistemi ile birlikte muhtelif insanlar ve milletlerden oluşan batı toplumunun sosyal sınıflara

[1] Taşdemir, Güler, (2018), I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, s.88-92.
[2] İstek, Gülşen, (2019), Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar, Journal of Islamicjerusalem Studies, s.218.

ayrılmasını ve tabakalaşmasını sağlamış ve böylelikle Avrupa'nın sosyal sistemininin çöküşünü hızlandırmışlardır. Avrupa toplumu Aristokratlar, Din adamları, Asiller ve asilzadeler, Feodal senyörler, dönemin en kudretli savaşçıları olan Şövalyeler, Burjuvalar, Köylüler ve Serfler gibi daha sıralayabileceğimiz nice sınıflara ayrışmıştı. Haçlı Seferleri çağrısı başladığında toplumun her tabakasından insanlar büyük bir coşkuyla Doğu'ya yapılacak olan seferlere katılım gösterdiler. Katılan her tabaka ve zümrenin Doğu'ya karşı kendi arzuları vardı. Haçlı seferlerinin öncüsü mahiyetindeki halkın haçlı seferine, seferi vaaz eden din adamlarının etki çerçeveleri içerisinde öncelikle kendilerine vaadedilen fırsatlar sebebiyle halkın güçsüz ve sefil alt tabakaları ve bunlara ek olarak yine alt düzey asilzade kimseler düzensiz, donanımsız ve kudretsiz ordular ile katılım gösterdiler. Bunlar içlerinde bulundukları sefil durumdan kurtulma, sefer sonucunda yağma ve ganimet elde etme, Papa ve din adamlarının dini ve ekonomik vaatleri, sürekli vurgulanan doğunun zenginliklerine ulaşma gibi gayeler ile ilk seferi düzenlemişlerdir. Geçtikleri yollarda ve yörelerde yağmalamış, yakıp yıkmışlar ve buradan aldıkları cesaretle Anadolu'nun içlerine Selçuklu topraklarına girme ahmaklığında bulunmuşlardır. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıçarslan kurduğu stratejik bölge ve pusu planları ile bu çapulcular ordusunu bertaraf etmiştir. Bu seferin hemen takipçisi olan ve bunlara göre çok daha büyük, kudretli, düzenli ve donanımlı ordulara sahip olan Asiller komutasındaki orduların düzenlediği Birinci Haçlı Seferi ise Haçlıların, seferlerin sağlayabileceği fırsatları anlaması ile Asillerin güçlerini arttırma, zenginlik, yağma, ganimet ve nüfuz arzusu ile Doğu'da yeni topraklar elde etme arzularının bir sonucu olarak düzenlenmiştir. Birinci haçlı seferi amaçladığı başarıya Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Kılıçarslan'ın stratejik ve kişisel hataları gibi sebeplerle çok ta zorlanmadan ulaşmıştır. Bu sefere katılan Asiller, ordularının temelini oluşturan Şövalyeler vasıtası ile savaş sahasında başarılar elde etmişlerdir. Şövalyelerin haçlı seferlerine daimi katılımlarının onların hayat tarzı ve felsefelerine uyması, geçimlerini savaştan sağlamaları, şöhretlerini ve nüfuzlarını ancak bir Asil'in himayesinde artırabilmeleri gibi etkenlerden kaynaklanmıştır. Birinci haçlı seferi sonucunda Haçlılar emellerine ulaşmış ele geçirdikleri Urfa, Antakya ve Kudüs topraklarında kontluklar kurmuşlardır. Böylece, Doğuya yardım kisvesi altında başlattıkları süreci kendilerine toprak kazandırma ve buralarda yönetici olarak söz söyleme yoluna çekerek seferi başarı ile tamamlamışlardır. Bu seferin sonucunda Doğu'da toprak ve zenginlik elde eden haçlılar bu durumdan cesaret alarak ve şevklenerek, yeni topraklar elde etme amacıyla birkaç yıl içinde hazırlıklarını tamamlayarak yeni bir sefer tertip etmişlerdir. Lombardlar, Almanlar ve Fransızlara ek olarak muhtelif milletlerin de katılımıyla tertip edilen büyük ordular ardada Anadolu topraklarına geldiler. Anadolu'daki toprakların asıl sahipleri olan Türkler önceki seferden ders çıkarmış ve büyük hazırlıklar görerek 1101 yılında düzenlenen haçlı seferini ve bunların büyük ordularını bertaraf etmişlerdir. Neticede Anadolu ve Doğu topraklarına göz dikmiş bulunan bu haçlılar bu emellerine ulaşamadan püskürtülmüşlerdir. Haçlıların aldıkları bu yenilgi onları yeni bir haçlı Seferi düzenlemek için yaklaşık olarak 50 yıl durdurmuştur. 1147-48 yılına gelindiğinde geçen süre içerisinde Doğu'ya karşı olan ilgileri yeniden ateşlenen Batı toplumuna daha önceki seferlerde olduğu gibi haçlı seferleri yeniden büyük bir coşkuyla vaaz edilmiş ve bunun sonucunda da büyük halkların ve devletlerin yöneticileri olan Kralların ve bunların kudretli ordularının harekete geçmelerini sağlamışlardır. Haçlı seferlerine bu denli büyük mevkilerden gelen katılımlar seferlerin Batı dünyası için önemini, ciddiyetini ve siyasi/iktisadi arzuların gerçekçiliğini göstermesi bakımından mühimdir. Kralları harekete geçiren elbette yine Doğu toprakları ve bölgenin sunduğu diğer imkanlar vasıtasıyla nüfuz kazanma ve büyüme isteğidir. Haçlı seferlerine katılım gösterenlerin zamanla daha güçlü ve büyük oluşumlardan meydana geldiği böylece görülmektedir. İkinci haçlı seferi sürecinde Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı I.Mesud, Fransız ve Alman Haçlı Krallarını müteakip bölgedeki diğer Asiller ve güçlü kimselerinde içinde bulunduğu büyük haçlı ordularını Anadolu'da karşılamış ve onları alt etmiştir. Aradan geçen sürede Eyyubiler Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin 1187 yılında Hıttin muharebesi ile Kudüs'ü zapt etmesiyle Batı dünyası çalkalanmış ve yeni bir sefer tertip etmenin zorunlu ihtiyaç olduğu düşüncesiyle çalışmalarını başlatmıştır. İlk olarak Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa haçı kabul etmiş ve Üçüncü haçlı seferi Alman Kralı'nın ve onu takip eden Almanların öncülüğünde başlamıştır. Hem Hristiyan hem de Müslüman dünyası için kutsal olan Kudüs toprakları haçlı seferlerinin asıl olmasa da zamanla o yöne çekilmiş sebeplerindendir. Üçüncü haçlı seferi dini boyutuyla Hristiyanların kutsal topraklarını kaybettiği, Hristiyanlığın ve din kardeşlerinin zulümden kurtarılması gerektiği, bölgede uzun yıllar sürmüş bulunan Hristiyan hakimiyetinin yeniden tesis edilmesi gibi sebeplerle tertip edilmiştir. Almanlar, sefer yolculuklarında Anadolu'dan geçerken Türkiye Selçuklu Devleti kuvvetleri tarafından yıpratılmış ve dağıtılmışlar ayrıca Alman Kralı'nın da burada ölümüyle

bunlar muvaffak olamamış daha sonra İngiliz ve Fransızların aralarındaki hakimiyet mücadelesinin sona ermesiyle bunlar deniz yoluyla Doğu'ya Müslümanlar üzerine varmış ve Akka şehrini kuşatarak 1191 yılında bölgeyi ele geçirmişler ve burayı Haçlı merkezi yapmışlardır. Başlangıçta ağırlıklı olarak dini meseleler üzerine kurulan Üçüncü Haçlı Seferi, İngiliz ve Fransızların güç mücadelesiyle yön değiştirmiş ancak gecikmeli de olsa varılmak istenen ortak noktaya ulaşılmıştır. 1200'lü yılların başında düzenlenen Dördüncü Haçlı Seferinde, savaşa katılan büyük ordular kutsal topraklarda sarsılmaz ve edebi bir hakimiyet kurma amacıyla yola çıkmışlardır. Varılmak istenen sonuç ve yer aynı olsa da sefer farklı bir strateji ile planlandı ve toplanan ordular Dördüncü Haçlı Seferini, Mısır üzerinden yürütmeyi düşündüler. Bu kararın sebebi kutsal topraklara ulaşabilme ve buraya hakim olabilmek için Müslümanların gücünü kırmak istemelerinden kaynaklandı. Seferin diğer üç haçlı seferinde olduğu gibi kara yolundan yapıldığında daha önceki haçlıların yaşadıklarından alınan dersle deniz yoluyla yapılmasına karar verilmiştir. Fakat bu strateji onları yıpratacak ve hedeflerinden şaşırtacaktı. Ordular için yolda işler tam olarak istedikleri gibi gitmedi adeta birbirine düşen Haçlı orduları, Bizans imparatorluğunun taht kavgalarına girdiler ve seferin yönü tamamen değişti. Bu olaylar neticesinde dağılan ordular, Doğu'ya yardım amaçlı çıktıkları bu seferi yine kendilerine düzenlemiş oldular. Kutsal topraklara hakim olma ve Hristiyanlığın burada ebedi şekilde tesisini başarmaya muvaffak olamadılar. Bu bağlam da seferin düzenlenme sebeplerinden şaşan ve birbirine düşman kesilen bu orduların düzenlediği Dördüncü haçlı seferine, Hristiyanlara karşı Haçlı Seferi tabiri de kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere Haçlı seferlerine katılan toplum tabakaları çok muhtelif menşeilidir. Her seferde birbirinden ayrı amaçlar ve planlar kuran çeşitli sosyal sınıflar, tabaka piramidinin en altından en tepesine katılımları ile yüz yıldan daha fazla ve sürekli olarak Doğu'ya akın etmişler ve bunun sonucunda Anadolu'da ve Kutsal topraklarda Müslümanlar üzerine daimi olarak savaş, yağma, tahribat ve katliamları da yanında getiren bir ortam yaratmışlardır.

KAYNAKLAR

Altan, Ebru, (2018). *Haçlı Ordularının Anadolu'da Selçuklu Topraklarına Son Girişi: İmparator Friedrich Barbarossa'nın Haçlı Seferi (1189-1190)*, Tarih Dergisi, S.68, İstanbul, ss.16-25.

Altan, Ebru, (2020). *Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi*, Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi

Aydın Mehmet, Eroğlu Ahmet Hikmet, (2007). *''Papalık''*, TDV İslam Ansiklopedisi, C.34, İstanbul, ss.160-161.

Bedirhan, Yaşar, (2012). *Orta Çağ Tarihi*, Nobel Akademik Yayınları, Ankara.

Benli, Özlem, (2019). *Haçlı Seferleri'nde Kilise ve Papalığın Rolü (1074-1204)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, ss.27-29.

Cilacı, Osman, (1997). *''Havari''*, TDV İslam Ansiklopedisi, C.16, İstanbul, s.513.

Demirkent, Işın, (1998). *Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması*, Haçlı Seferleri ve XI.Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs, Bildiriler), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, s.3.

Erez, Ebru, (2017). *Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerine Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Karaman, ss.54-56.

Eroğlu, Ahmet Hikmet, (1999). *Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Sebepleri*, Dini Araştırmalar, C.2, S.5, ss.387-388.

Erol, Halit, (2005). Sion tarikatı ve tapınak şövalyeleri, Pozitif yayınları, İstanbul.

Halis, Göktuğ, (2006). *Tapınakçılar: Tarih ve Spekülasyon*, Toroslu Kitaplığı, İstanbul.

İplikçi, Alper, (2017). *Kolonyalizm ve Emperyalizm Üzerine Bir Değerlendirme*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.1529.

İstek, Gülşen, (2019). *Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar,* Journal of Islamicjerusalem Studies, ss.206-208.

Ostrogorsky, George, (2019). *Bizans Devleti Tarihi,* çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özer, Serkan, (2020), *"Haçlı Tarihi Yazımında Pierre L'ermıte: Sıradan Bir Keşiş mi, Haçlı Seferinin Mimarı mı?"*, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, ss.495-503

Runciman, Steven, (1998), *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.1, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Runciman, Steven, (1992), *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.2, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Runciman, Steven, (1992), *Haçlı Seferleri Tarihi*, C.3, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Şahin, Nadide, (2008), *Hıristiyanlık'ta ruhbanlık anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, ss.1-2.

Taşdemir, Güler, (2018), *I., II., III., IV. Haçlı Seferlerinde Şövalye Tarikatlarının Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Nevşehir, ss.19-23.

Presentation ID / Sunum No= 198

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Bir Bulgar Müverrihi Olarak Marcellinus Comes ve Kroniği

Okan Çekil[*]

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi A.B.D. Dr. Öğrencisi.
okncekil.35@windowslive.com ORCID: 0000-0002-3019-5975

Özet

Günümüz Bulgaristan Devleti'ne adını veren Bulgar Türklerinin Batı Avrasya'daki erken tarihlerine dair edebi veriler, oldukça kısıtlı olmakla birlikte çoğunlukla Latince ve Yunanca kaleme alınmış Roma literatürü tarafından sağlanmıştır. Bulgarlar, Antakyalı Iohannes'in 481 yılına tarihlenen kaydında, Roma İmparatorluğu'nun siyasi sınırları içinde bulunan Balkan topraklarındaki ilk faaliyetleri ile İmparatorluk politikalarına dâhil olmaya ve tedricen bu kaynak kümesi içinde adlarından daha sık söz ettirmeye başlamışlardı. Özellikle dönemin çağdaşı ve başkent Konstantinopolis'te bir saray yetkilisi olan Marcellinus Comes'in yazdığı Kronik (*Chronica*: Kronolojik tarih-yazımı) eser, Bulgarların 481-530 yılları arasındaki askeri faaliyetlerini Roma İmparatorluğu ile etkileşimi çerçevesinde aktaran Batı Avrasya'daki erken Bulgar tarihi için önemli bir otoritedir. Atfedilen önem yalnızca dönemin bir çağdaşı olarak nicelik açısından "Bulgar" adının zikredilmesiyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda direkt bir ada gönderme yapılmamış olduğu halde sağladığı kronolojik takvim ile Bulgarlar hakkında veriler sağlayan diğer yazılı kaynaklardaki bahisleri tarihlendirebilme anlamında aydınlatmış olmasına dayanmaktadır. Marcellinus Comes'in 534 yılında tamamladığı bu eser, daha sonra anonim bir yazar tarafından 548 yılına kadar devam ettirilmiş olup bu tarihten sonra Bulgarların askeri faaliyetleri ile ilgili iki adet daha bahis içermektedir. Ayrıca döneminin İmparatoru Iustinianus'un güncel başarılarını kutlayan Kroniğin aynı zamanda doğası gereği Hristiyan motivasyonu ile yazılmış olması, odaklandığı temayı her ne kadar "barbar" olarak nitelendirilen komşu halklar üzerinde tutmasına bir engel teşkil etmiş olsa da yazarının *Illyricum* (Balkanların büyük bir bölümünü kapsayan siyasi idare bölgesi – *praefectura*) kökenli oluşu ve bürokratik görevi, Bulgarların söz konusu faaliyetleri hakkında verdiği bahislerini daha da cezbedici kılmaktadır. Dolayısıyla bu bildiri, Marcellinus Comes'i "bir Bulgar müverrihi olarak" mercek altına almakla birlikte, Bulgarların Batı Avrasya'daki erken tarihleri hakkındaki bahislerinin ne vadedebileceğini ve Bulgar tarihçiliği için nerede durduğu tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bulgarlar, Erken Türk Tarihi, Marcellinus Comes

[*] Bu bildiri, "Marcellinus Comes ve Türk Tarihi", adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezimden (2020) üretilmiştir.

Giriş: Marcellinus *Comes* ve Kroniği

Marcellinus *Comes'*in Latince kaleme aldığı ve 379-534 yılları arasını kapsayan kronik yazım türündeki tarihi eseri, yazarının şahsi tutumu, aidiyeti ve temayülleri ile icra ettiği kamu görevindeki konumunun etkilerinin izlerini yoğun olarak taşımaktadır. Başka bir deyişle, Marcellinus, çağdaşı olduğu döneme ve de geçmişe dair tarihsel gelişmeleri naklederken, zihniyetinin sınırları içinde "doğal" tarafgirlik güdülerinden şaşmamış ve hizmet ettiği iktidarın ve mensubu olduğu devrinin dünyevi ve ruhani değerlerini yansıtan bir aynası olmuştur. Bu tespit, genel manada tarihçiliğine niteliğini veren unsurların dışında kalan şeyleri/ötekileri tercihen göz ardı etmesi veya söz konusu tarihsel gelişmeleri kırparak ya da çarpıtarak nakletmesi biçime dönüşebilmesiyle sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla özel manada ötekilere dair naklettiği ya da etmediği bahisleri nedenleri üzerinden araştırma noktasında ulaşmaya çalışacağımız anlamlama durumunda problemin nesnesi, yazar ve eseri olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle burada Marcellinus Comes'in eserinde öteki olarak beliren Bulgar Türklerinin Batı Avrasya'daki erken tarihinin açıklığa kavuşturulması değil, onlar hakkındaki verilerin aydınlatılması ve araştırma nesnemize nasıl yansıdığı söz konusudur. Bu durumda ilk olarak Marcellinus Comes'e ve eserine hususiyetini veren unsurlara yakından bakmak yerinde olacaktır.

Marcellinus, günümüze erişen tek eseri Kroniğin önsözünde kendisini *comes* ve *vir clarissimus* olarak tanıtmıştır (*Chronicon*, 7; Mommsen, 1894, s.60). Bu görev ve unvana ne zaman sahip olduğu bilinmemekle birlikte önsöz, eserini güncellendiği ve tamamlandığı 534 yılına ait olduğundan, en azından bu tarihte *clarissimus* olarak Iustinianus döneminin işlevi muğlak senatosunun bir üyesi olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan adı gibi kullanılagelmiş *comes* tabiri ise imparatorluk bürokrasisinin birçok hizmet sınıfının önüne getirilen kullanımı dışında (*comes rerum privatarum, comes Africae* gib i), imparatorun kâhyası ya da danışma gibi yakın maiyetinden kişilere verilen bir unvan olarak temayüz etmektedir (ODLA, 2018, s.373). Yine de VI. yüzyılın ilk yarısı için ne tür bir hizmete tekabül ettiğinin açık olmadığı belirtmekle birlikte Marcellinus'un Konstantinopolis sarayında önemli bir mevki işgal ettiğini anlamak mümkündür. Başka bir kaynak Marcellinus'u "Iustinianus'un *patricius* olduğu zamanda onun *cancellarius*u olan bir *Illyricum*lu" (Cassiodorus, *Institutiones*. 1.17.2; Halporn, 2004, s.150-51) olduğunu yani, askeri bürokrasisinin işleyişinden sorumlu yöneticinin resmi görüşmelerini ve dilekçelerini düzenleme veya askeri birliklerin organizasyonunda bulunma gibi icraatlar ile bir nevi kâhyası olduğunu ifade etmiştir (Jones 1964, ss.598-603). Bu durumda Marcellinus'un imparatorluğun askeri faaliyetlerine direkt erişimi olduğu hatta bizzat bulunduğu ve efendisi Iustinianus'a hayranlık ve sadakatle bağlı olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu sadakati özellikle Iustinianus'un ilk *consul*lüğünün naklinde (*Chr*. 521; s.101-2); tek başına imparator olduğu yılda yine tek başına üstlendiği *consul*lüğün naklinde (*Chr*. 528; s.102) ve eserin son kaydında yer alan Afrika'nın Vandallardan geri alınmasına dair naklinde (*Chr*. 534; s.103) görmek mümkündür.

Iustinianus'a hizmetinden önceki kariyeri ise belirsizdir. Marcellinus'un geçmişine dair yalnızca Cassiodorus'un (*Inst*. 1.17.2) aktardığı üzere *Illyricum*lu (*Illyricanus*) olduğu bilinmekle birlikte 490'lı yıllar ve 500'lerin başında başkente dair ayrıntılı kayıtlar tutması vesilesiyle (*Chr*. 493.1, 496.1-2, 501.1-3; s.94-95) yaklaşık bu tarihlerde Konstantinopolis'e geldiği yorumu yapılabilir (Croke, 2001, s.23). Roma İmparatorluğu'nun idari bölgelerinden biri olan *Illyricum*'un, V. ve VI. yüzyıllardaki statüsü (*praetorio praefectus* veya *dioceses*) net olarak belli olmamakla birlikte bu dönemde genel olarak Kuzey Batı Balkanları kapsadığı anlaşılmaktadır (ODLA, 2018, s.763). Marcellinus'un *Illyricum* geçmişi, onun gibi *Illyricum*lu olan imparatorlar döneminde (491 Anastasius, 518 Iustinus, 527 Iustinianus) başkente gelişi, saray hizmetine girişi ve yüksek unvanlara erişimine etkisi olduğunu düşünmek gayet makulse de, burada, yerel aidiyetinin eserine yansıması üzerinde durulacaktır. *Illyricum*luluk, etnik bir tanımlama olmamasına karşın, Balkanların Latince konuşulan ve imparatorluk ordusunun -özellikle bu bölgeye Tuna ötesi halkları tarafından yapılan akınlar nedeniyle- ihtiyaç duyduğu askerleri sağlayan bir bölgesi olarak belli hususiyetlere sahip olduğu anlaşılır (Croke, 2001, s.54). Nitekim Marcellinus'un eserinde *Illyricum*daki gelişmelere ve *Illyricum*lu olduğu bilinen askeri sınıftan kişilere görece özel bir ilgi göstermesi (*Chr*. 479.1-2; s.91. 499.1, 500.2; s.95. 504, 505; s.96. 516.2, 518.1[1]; s.99-100), yerel aidiyetinin ya da kimliğinin etkisinde bir eser kaleme aldığını açıklar haldedir. Ayrıca *Illyricum*luların

[1] *Illyricum*'un *Dardania provinca*sına ait 518.1 kaydında nakledilen detaylardan, Marcellinus'un buralı olduğu düşülür (Croke, 1995, s.120).

özellikle askeri sınıf içinde görünmesi, kendisinin de –bir önceki paragrafta bahsedilen- *cancellarius* olarak askeri bürokrasideki görevlerini anlamı hale getirir niteliktedir.

Son olarak Marcellinus'un dini aidiyeti, tarihsel gelişmeleri nakletmesinin sınırlarını belirleyen bir unsur olmasının yanında, dahası, eserin oluşmasındaki en önemli motivasyonlardan biri olarak durmaktadır. Eserin neredeyse tamamına yansıyan nakillerin içeriğinden ziyade bir tarih-yazım türü olarak Kronik-yazımın (kronografya) tercih edilmiş olması dahi yazar hakkında çok şey söylemektedir. Öyle ki, bu, Roma İmparatorluğu'nun Geç Antikçağ olarak tanımlanan dönemine hususiyetini veren Hristiyanlığın imparatorluk sınırları içinde yayılmaya başlamasına paralel olarak yaygınlık kazandığı görülen bir türdü (Burgess ve Kulikowski, 2009, s.157). İmparatorluğun daha eski dönemlerinde ve başka medeniyetlerde de uygulanagelen kronolojik tarih-yazım, IV. yüzyıla girildiğinde İmparatorluk ile Hristiyanlık entergrasyonuna evrensellik ve antiklik gibi meşruluklar sağlama aracı olarak farklı anlamlar taşımaya başlamıştı. İlk olarak 311 yılında tamamlanan Eusebios'un Kroniği (ODLA, 2018, s.565-67), Yahudi-Hristiyan kutsal metinlerindeki (Eski-Yeni Ahit) anlatıların kronolojik tablosunu, İbrahim peygamberden itibaren Batı'daki Yunan olimpiyat takvimi ve krallık listeleriyle senkronize ederek I. Constantinus dönemine kadar getirmiş ve bunları Roma İmparatorluğu altında tek bir kronolojik tabloda toplamıştı (Croke, 2007, s.579). Böylece birleşen her iki unsurun da evrenselliği ve antikliği vurgulanmış olmakla birlikte çizgisel ilerleyen bir şey olarak algılanan zamana ve dolayısıyla tarihe ilahi müdahale hakim olmuş oluyordu. Bu anlamda da tüm olup bitmeler ilahi bir amaca hizmet etmesi gerekiyordu.[1] Nitekim Marcellinus'un Kroniği, önsözünde de belirttiği üzere (*Chr*. 6-9; s.60), Eusebios'un eserini Latinceye tercüme eden ve 378 yılına kadar da devam ettiren Hieronymus aracılığıyla bu geleneği takip etmekteydi. Dolayısıyla onun zihninde Hristiyanlık ile imparatorluğun, iç içe geçmiş ve birbirinden ayrı düşünülemez kavramlar olduğu yorumu yapılabilir.

Esasında bu durum, IV-VI. yüzyıllardaki Hristiyanlığın doktrin meselelerine müdahale eden imparatorlar nezdinde de görülebilir haldedir. Özellikle Marcellinus'un çağdaşı Zeno, Anastasius, Iustinus ve Iustinianus dönemlerinde bu doktrin meselelerinin ortaya çıkardığı mezhepsel ayrılıkların, imparatorların yönetsel politikalarının bir parçası haline geldiği açıktır. Bu bakımdan Marcellinus, 451 yılında piskoposların toplandığı kentten adını alan ve imparatorluğun resmi olarak ilan ettiği *Chalcedon* doktrini yanlısı olarak karşımıza çıkar. Katolik olarak tanımladığı bu doktrin dışındakileri eleştirmekle kalmayıp (Ariusçuluk: *Chr*. 380, Macedoniusçuluk 381.1; s.60-61. Nestoriusçuluk 430.3, 476. 1; s. 77, 91. Euthycesçilik 451; s.84. *Maniachaesim* 519.2; s.101), imparatorların uyguladığı dini politikaya karşı da bu yönde tavır sergilemiştir. Örneğin, Ariusçuluğu yasaklayan "Katolik kilisesinin propagandacısı" I. Theodosius ve *Chalcedon* kararlarını onaylayan Marcianus, diğer "doğu imparatorlarından üstündü" (*Chr*. 379.1; s.60); Leo, *Chalcedon* kararlarını destekleyen *Tome* metnini "dünyadaki her Ortodoks pikoposa göndermişti" (*Chr*. 458; s.85); Zeno zamanında *Chalcedon* kararlarını görmezden gelen *Henotikon* metnini, Marcellinus da görmezden gelmişti. Nihayetinde çağdaşı monofizit yanlısı politikalarla hareket eden Anastasius'un alenen ortodoksluğa savaş açtığına dair gelişmelere yer verdiği birçok kayıt nakletmiştir (*Chr*. 494.1, 495; s.94. 511, 512.2; s.97). Iustinus ve Iustinianus'un dini politikalarına dair aktardığı direkt bir bahis olmamasına karşın, bu imparatorların -en azından 34 yılına kadar Iustinianus'un- *Chalcedon* doktrinine aykırı politikalar gütmediğini biliyoruz.[2] Marcellinus'un dini aidiyeti, görüldüğü üzere, tarihi gelişmeleri naklederken eserine şeklini veren önemli bir unsurdur. Burada verilen örnekler genel olarak naklettiği kayıtlarla ilgilidir ve aidiyetine göre açık bir tutum sergilemiştir. Ancak eserin tamamında nakletmediği ya da naklederken tahrif ettiği detaylar çok daha fazla yer tutabilir. Bu nedenle, onun bu yönünü ilerleyen sayfalarda yalnızca Bulgarlar nazarında sınayacağız.

Sonuç olarak Marcellinus'un genel manada tarihçiliğini etkileyen ve eserinde görünen şahsi tutum, aidiyet ve temayüllerini üç safhada toplayabilmekteyiz: mesleki tutumu olarak saray kariyeri, yerel kimliği olarak *Illyricum*lu oluşu ve dini aidiyeti olarak *Chalcedon* doktrini. Bu üç unsur da –yukarıda belirtildiği gibi- hizmet ettiği iktidarın ve mensubu olduğu devrinin dünyevi ve ruhani değerlerini

[1] Geç Antikçağ Kroniğinin tarihsel gelişimi ve bu kronik geleneğini Marcellinus Comes'in eseri etrafında daha geniş tartışmasına dair bir bölüm için bak. (Çekil, 2020, s.9-21).

[2] Iustinus ve Iustinianus'un dini politikaları için ayrıca bak. (Kaçar, 2009, s.158-159).

yansıtan bir aynası olmuştur. Şimdi bunlar ışığında Batı Avrasya'daki erken Bulgar Türklerinin tarihi hakkında ne vadedebileceği üzerinde durabiliriz.

I. Theodoricus *Strabo*'ya Karşı "İlk" Roma – Bulgar İttifakı (481)

Bulgar adıyla tesmiye olunan grubun Batı Avrasya ya da daha özel olarak Roma Balkanlarındaki faaliyetlerinin ilk yazılı kaydı, Antakyalı Iohannes'in (ODLA, 2018, s.826-27) 610 yılında tamamladığı bilinen eserinin günümüze kalan fragmanlarında yer almaktadır. Buna göre:

> *İki Theodoricus'un birleşik kuvvetleri Roma topraklarını yeniden harap etti ve Thracia'daki kentleri yağmaladı; böylece Zeno ilk kez Gotlara karşı Bulgarlarla ittifak yaptı. Triarius'un oğlu Theodoricus, Hunlara karşı savaşta başarılı oldu ve Konstantinopolis'e doğru ilerdi; Illus kapıları daha önce korumamış olsaydı, kolayca ele geçirebilirdi. Theodoricus oradan Sycae denilen yere geçti ve girişiminde yine başarısız oldu. Sonunda Pros Hestiais ve ardından Losthenium olarak bilinen yere gitti ve adamlarını Bithynia'ya götürmeye çalıştı. Ancak deniz savaşını kaybederek Thracia'ya döndü…* [orada öldü]. (Ant. Ioh. frag. 234. 4. 5. 24-5, Mariev, 2008, s.430-432).

Iohannes'in naklettiği bu gelişmeler, Marcellinus *Comes*'in Kroniğinde 481 yılı altında ve daha kısa bir versiyonu ile yer almıştır:

> *Gotların kralı Triarus'un oğlu Theodoricus, askerleriyle birlikte kentte dört mil uzakta olan Anaplous'a ulaştı. Ancak Romalıların hiçbirine zarar vermeden geri döndü…* [daha sonra öldü]. (*Chr*. 481.1; s.92).

Görüldüğü üzere her iki bahiste de Triarius'un oğlu Theodoricus'un Konstantinopolis üzerine gerçekleştirdiği bir sefer yer almaktadır. Adı geçen bu Theodoricus, *Strabo* (Şaşı) lakabıyla bilinen *Thracia*'da *foederati* olarak yerleşmiş olan Ostrogotların bir lideriydi (PLRE II, 5, 1980, s.1073). Ancak Iohannes'e göre, onun Konstantinopolis'e saldırmasından evvel bir başka Got grubunun lideri olan Amal Theodoricus (PLRE, II, 7, 1980, s. 1077) ile *Thracia*'yı yağmalamışlardı ve bunun neticesinde İmparator Zeno, Bulgarlarla "ilk kez ittifak yapmıştı". Dolayısıyla Theodoricus Strabo'nun Marcellinus tarafından 481 yılı altında naklettiği başkent saldırısının tarihi doğruysa, Roma-Bulgar ittifakı ve Theodoricus *Strabo* ile Bulgarların *Thracia*'daki karşılaşmaları daha erken bir tarihte olmalıdır. Diğer taraftan Marcellinus'un yine bu tarihlerde *Graecia*'da imparatorluk aleyhinde faaliyette bulunan Amal Theodoricus'a dair bir kaydıyla karşılaşmaktayız (*Chr*. 479.2; s.92). Genel olarak Roma İmparatorluğu ile istikrarsız şekilde siyasi ilişki geliştiren ve birbirlerinden bağımsız olan bu iki adaş Ostrogot liderlerinin, bu tarihlerde gösterdikleri saldırganlık politikası karşısında İmparatorluğun gerçekten Balkanlarda yeni bir ittifaka ihtiyaç duymuş olması olağandır.

Burada bizim açımızdan sorulması gereken, bu "ilk" Roma-Bulgar ittifakına Marcellinus'un neden atıf yapmamış olduğudur? Bu anlamda Marcellinus'un Theodoricus *Strabo* için "Romalıların hiçbirine zarar vermeden geri döndü" ifadesi ilginçtir, çünkü gerçekleştirilen bu saldırıda zarar görenler Iohannes'e göre "Hunlar" olarak arkaik bir adlandırmayla gösterilen Bulgarlardı. Bu durumda Marcellinus'un Theodoricus'a karşı *Thracia*'daki Roma-Bulgar ittifakından haberdar olduğu ancak kasıtlı olarak bundan bahsetmediği sonucu çıkarılabilir. Neden Bulgarları görmezden geldiği sorunu ise onun dini aidiyetinin tarihçiliğine getirdiği tercihi sınırlıklar ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Öyle ki, Marcellinus, "barbar", "pagan" ya da "heretik" olarak kategorize ettiği hiçbir halkın ya da şahsın imparatorluk ile ittifakından bahis açmamıştır. Bu -genel bir tabir ile-, Romalı olmayan halklara antipati besleyen gururlu bir Romalılık tutumuyla karıştırılmamalıdır. Örneğin, 451 yılındaki *Catalaunia* Ovaları Muharebesi, V. yüzyıla ait Batı Kroniklerinde[1] Aetius komutanlığında Hunlara karşı alınan bir Roma zaferi olarak ilan edilmesine rağmen Marcellinus, bu muharebeye dair tek bir bahis dahi nakletmemiş ve böylece Ariusçu Gotlar ile yapılan ittifakı da görmezden gelmişti

Bu tip örnekler çoğaltılabilir; ancak son olarak 481 yılı bahsinde Marcellinus *Comes*'in saray hizmetinde olmasıyla ilgili tutumunu açıklayan son bir örnek daha vermek yerinde olacaktır. Şöyle ki, Antakyalı Iohannes, Illus (PLRE, II, 1, 1980 ss.586-90) adındaki bir imparatorluk yetkilisinin Theodoricus *Strabo*'nun saldırısında başkentin surlarını savunduğunu ifade ederken, Marcellinus'un

[1] Prosper, 452 Gallia Kroniği, Hydatius'a dair kayıtların Türkçe tercümesi için bak. (Çekil, 2020, s.80).

böyle bir ayrıntıya yer vermemiş olması, Illus'un bu olaydan üç yıl sonra yine Marcellinus tarafından tahtı ele geçiren bir "gasıp" (*tyrannus*) olarak tanımlanmış olmasına dayandırılabilir (*Chr*. 484.1; s.92). Böylece Marcellinus'un, "meşru" olmayan bir yolla imparatorluğu ele geçiren şahsı, 481 yılındaki saldırıyı önleyen bir kahraman olarak zikretmeyi tercih etmemiş olduğu anlaşılabilir.

II. Amal Theodoricus'un Karşısındaki Bulgarlar (487)

Marcellinus'un 481 yılı altında naklettiği gelişmelerde Bulgar bahsine yer vermemiş olmasının nedenine benzeyen başka bir örnek daha mevcut olabilir. Pavia piskoposu Ennodius'un (ODLA, 2018, s.538-39), İtalya'da Ostrogotların kralı haline gelmiş olan Amal Theodoricus'a 500'lü yılların başlarında yazmış olduğu bir methiyede, Bulgarlarla ilgili birkaç bahis yer almaktadır. Bunlardan ilki, Amal Theodoricus'un bir Bulgar önderi ile muharebe alanına benzer şekilde betimlenen bir ortamda karşılaşmasıyla ilgilidir. Ennodius bunu, hadisenin bir şahidiymiş gibi şu ifadelerle nakleder:

> *Bulgarların önderi gözümün önünde beliriyor. Sağ eliniz özgür bırakılmasını beyan ederken, O secde ediyordu; hafızamızdan kaybolmaması için ölmesin, övünerek yaşamaması için sağlam olarak kalmasın diye evcilleştirilemez bir ırk arasında evcilleştirilmiş, gücünüze tanık olarak yaşamaya mahkûm edilmişti. Ölümcül darbeyi almıştı ve sadece onu yenmek kalmıştı! Ancak o yaşadı ve vahşi kökenini terk etti.* (*Panegrycius dictus Theoderico,* V. 19; Haase, 1991, s.21-22).

Bu hadisenin ne zaman, nerede ve hangi bağlamda gerçekleştiği şüphelidir. Özellikle direkt bir Ostrogot-Bulgar savaşı olarak ele alındığında hiçbir ipucuna rastlanmaz. Ancak İmparator Zeno'nun türlü tavizlerle dostane ilişkiler kurmaya çalıştığı Amal Theodoricus'un "hiç tatmin olmayarak" imparatorluğa karşı yeniden saldırdığına dair Marcellinus'un 487 yılı altındaki kaydı, Bulgarların bu savaşta Roma İmparatorluğu ile ittifakı dolayısıyla bulunmuş olduğu yorumunun önünü açabilir:

> *Gothların kralı Theodoricus, Augustus Zeno'nun lütuflarından hiç tatmin olmadı. Büyük bir asker grubuyla kraliyet kentine ve Melentiada kasabasına kadar düşmanca ilerledi ve birçok yeri tahrip ettikten sonra geldiği yer olan Moesia'nın kenti Novae'a geri döndü*. (*Chr*. 487; s.93).

Nitekim 487 yılına tarihlenen bu hadise, 481 yılındaki gelişmeleri andırmaktadır; öyle ki, bu defa Amal Theodoricus, *Moesia*'nın *Novae* kentinden hareketle Konstantinopolis'e ilerlerken, Roma İmparatorluğu'nun yeniden ittifakına ihtiyaç duyduğu bir Bulgar askeri birliği ile *Thracia*'da karşılaşmış olması mümkündür (Wolfram, 1988, s.277-78).

III. Roma'nın Düşmanları Olarak Bulgarlar: *scythico ferro*? (493)

> *Magister militium Iulianus, Thracia'da gece yapılan muharebede savaşırken, bir İskit kılıcıyla* [*scythico ferro*] *ağır yaralanarak öldü*. (*Chr*. 493.2; s.94).

Marcellinus'un naklettiği bu kayıttan hareketle imparatorluğun *Thracia* ordularının komutanı olan Iulianus'un (PLRE II, 15, 1980, s.639) Bulgarlarla savaşırken öldüğü yorumu yapılır (Stein, 1949, s.89; Browning, 1975, s.29; Croke, 1980, s.188). Buna dayanak olarak gösterilen "*sychtico ferro*" tabiri, Bulgarları işaret etmek için tek başına yeterli olmamalıdır. Bununla birlikte Marcellinus'un bu tabiri kullanmış olması, askeri-bürokrasi alanında hizmet vermiş bir *cancellarius* olduğu göz önüne alındığında, komşu halkların ya da "barbarların" savaş aletlerine aşina olduğunu gösterme isteği anlamına gelmelidir. Özellikle başka bir kaydında yer verdiği "*cultro Getico*" (Get bıçağı) tabiri, bu durumu destekler niteliktedir (*Chr*. 514.3; s.98).

Diğer taraftan bu muharebedeki imparatorluk ordularının karşısında Bulgarların olması gerektiğine yönelik bir çıkarım da yapılabilir. Öyle ki –yukarıda bahsedilen- Theodoricus Strabo'nun 481 yılındaki saldırısının ardından kaydedilen ölümü ve 489 yılında Amal Theodoricus'un İtalya'ya hareket etmesi nedeniyle *Moesia*'dan ayrılışı sonrası, Balkanlarda Roma'yı bu denli tehdit edebilecek bir güç olarak Bulgarları öne sürmek yerindedir. Ayrıca 481 ve 487 yılı altında kaydedilen Roma-Bulgar ittifakının, 493 yılına gelindiğinde bozulmuş olması da mümkün görünmektedir. Çünkü İmparator Zeno dönemine tarihlendirilen bu olası ittifaklar, Zeno'nun 491 yılında ölmesi ve yerine Anastasius'un geçmesi sonucunda imparatorluğun buradaki diplomatik faaliyetlerinin stratejisi değişmiş, hatta yeni imparator bu tarihe kadar Bulgarları bir tehdit olarak dahi görmemiş olabilir. Ancak yine Marcellinus'un aynı yıl altında naklettiği başka bir hadiseden, Anastasius yönetiminin başkentteki iç karışıklarla meşgul olduğu anlaşılırsa (*Chr*. 493.1; s.94), dış politikanın ikinci plana atıldığı sonucu çıkarılabilir.

Marcellinus'un neden açıkça Bulgarları ya da değilse başka bir halkın adını zikretmediği hala belirsiz kalmaktadır. En azından böyle bir gelişmeyi nakletmesinin nedeni –hakkında başka bir bilgiye sahip değilsek de-, Iulianus adındaki komutanın *Illyricum*lu olması ihtimali ve onun ölümü ile Roma orduları açısından Balkanların içinde bulunduğu trajik durumu göstermek istemesiyle ilgili olmalıdır. Nitekim ilerleyen yıllarda Bulgarların bu bölgede Roma aleyhindeki askeri faaliyetlerinin artarak devam ettiğini görmekteyiz.

IV. Roma'nın Açık Düşmanları Olarak Bulgarlar (499)

Nihayetinde Marcellinus, 499 yılı altında Bulgar adını ilk defa zikretmekle beraber aktardığı kayıt direkt olarak Roma-Bulgar savaşının ayrıntılı bir açıklamasıdır:

> *Illyricum'un ductor militium'u Aristus, on beş bin asker ve beş yüz yirmi vagonla birlikte savaşmak için gereken ağır aletleri ekleyerek Thracia'yı istila eden Bulgarlara karşı sefere çıktı. Dört binden fazla* [askerimizin]*, ya kaçarken ya da düşerek öldüğü Tzurta ırmağı yanında savaşa girdiler. Comes Nicostratus, Innocentius, Tancus ve Aquilinus'un ölmesiyle Illyricumlu askerlerin cesareti kayboldu*. (*Chr*. 499.1; s.95).

Roma İmparatorluk ordusunun Bulgarlara karşı bu tarihte *Thracia*'da gerçekleştirdiği bir muharebe yalnızca Marcellinus'un Kroniğinde yer almaktadır.[1] Dahası, Roma ordusunun sefer hazırlığı, muharebenin yeri ve sonucu, komutanların adları ve kayıplara dair ayrıntılı açıklamalar, Marcellinus'un bu tarihlerde *cancellarius* olarak seferin organize edilmesine dâhil olmuş ya da *Illyricum*lu askerlerin arasında bizzat muharebede bulunmuş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca *Illyricuml*u askerlerin durumuna gösterdiği özel ilginin, yerel aidiyetinden kaynaklandığı anlaşılmakla birlikte bu durumun eserine yansıması açısından da sağlam bir örnek teşkil eder.

Diğer taraftan *Thracia*'daki Bulgar saldırısının imparatorluk için bu tarihte büyük bir tehdit olarak algılandığını, sefer için toplanan asker sayısından anlayabilmek mümkündür. Öyle ki, bu olaydan yaklaşık dört yıl sonra Doğu'daki Sasanilere karşı sefere gönderilen asker sayısı, Marcellinus tarafından yine "15 bin" olarak ifade edilmiştir (*Chr*. 503.1; s.96). Ayrıca bu muharebede büyük bir yenilgi aldığı anlaşılan Roma ordusuna ertesi yıl İmparator Anastasius tarafından gönderilen bağışlar (*Chr*. 500.2; s.95), savaşmaları için bir motive aracı olarak anlaşılırsa, *Thracia*'daki Bulgar tehdidinin devam edeceğini ön gördükleri anlamına da gelebilir. Nitekim öyle de olmuştur.

V. *Thracia*'yı Yağmalamaya "Alışık Bir Ulus" (*consueta gens*) Olarak Bulgarlar (502)

502 yılı altına kayıtlı bahisten, 499 yılı muharebesinin sonucunda tarafları uzlaştıran herhangi bir çözüme erişilemediği gibi, Anastasius'un "*Illyricum*lu askerleri" motive etme çabasının da bir işe yaramamış olduğu görünmektedir:

> *Thracia'yı sık sık yağmalamaya alışık bir ulus olan Bulgarlar, kendilerine direnen hiçbir Romalı asker olmadığı için tekrar yakıp yıktılar*. (*Chr*. 502.1; s.96).

Marcellinus'un Bulgarlar için kullandığı bu ifade, 499 yılındaki gelişmeye yapılan bir atıf olmasının yanında, o tarihten bu yana kaydetmediği başka saldırıların varlığını da akla getirebilir. Ancak bunu bilemiyoruz. Diğer taraftan Bulgarlara karşı "direnen hiçbir Romalı askerin olmayışı" ile ilgili ifade, yine 499'da kaybedilen ve cesareti kırılan *Illyricum*lu askerlere bir atıf olabileceği gibi, İmparatorluğun 502/503 yılında Doğu'daki Sasanilere karşı başlattığı bir savaş dolayısıyla Kuzey sınırlarını "bağış göndermek" dışında ihmal etmesi olarak da okunabilir. Bu anlamda Marcellinus'un bu kaydını, İmparator Anastasius'un askeri politikası karşısında yaşadığı hayal kırıklığı ve belirtmek istediği şikayeti olarak anlamak mümkündür (Croke, 1995, s.111).

Marcellinus'un 502 yılı altında naklettiği bu gelişmenin ardından Bulgarlar hakkındaki bir sonraki kaydı 530 yılı altında yer almaktadır. Aradan geçen yirmi sekiz yıldaki bu sessizliğin anlamı, bir bakıma, Anastasius'un Doğu'daki savaşa öncelik vermek istemesiyle bağlantılı olarak Balkanlardaki yıkıcı faaliyetlerini engelleyebilmek adına –özellikle 502 yılındaki saldırıdan sonra- Bulgarlarla dostluk politikasına yönelmiş olmasıyla açıklanabilir (Burry, 1889,s.460; Stein, 1949, s.146). Dolayısıyla da

[1] Iordanes'in *Romana* adlı eserinde bu savaşa dair yalnızca komutan Aristus ve *Tzurta* Irmağı zikredilmiştir (Romana 356; Van Nuffelen ve Van Hoof, 2020, s. 206-7). Bu anlamda Iordanes'in naklettiği kaydında söz konusu savaşa Bulgarların konu olduğunu Marcellinus'un Kroniği sayesinde anlayabiliyoruz.

Marcellinus'un –daha önce gösterdiğimiz gibi- herhangi bir "barbar" ittifakını nakletmeyi tercih etmeyen genel tarihçilik anlayışı ile tekrar karşılaşmaktayız. Öyle ki, Bulgarların Balkanlarda meydana gelen askeri bir gelişmeye imparatorluk saflarında dahil olduğunu, VI. yüzyılın diğer tarihi kaynaklarından öğrenmekteyiz.

VI. *Horreum Margi* Muharebesindeki Bulgarlar (505)

Marcellinus'un kaydı sayesinde hem 505 yılına tarihlendirilebilen hem de Horreum Margi mevkiine yerleştirilebilen bir muharebenin, başka üç tarihi kaynakta geçen farklı versiyonlarını okuyabilmekteyiz. Çünkü bu muharebe, kendisinden önce meydana gelen gelişmelerle bağlantılı olup Balkanlarda faaliyet gösteren farklı birkaç unsuru da kapsamaktadır.

Örneğin ilk olarak Ostrogot Kralı Theodoricus'a yazdığı methiyede tüm gelişmelere görece geniş bir yer vermiş olan Ennodius, bir zamanlar Ostrogotların yerleşik olduğu Sirmium kentinin Gepid Kralı Thrasaricus'tan geri alınması için Pitzia (PLRE, II, 1980, ss.886-7) adlı bir komutanın görevlendirildiğinden ve buna muktedir olduğundan bahsetmekle başlar (XII. 60-62; s.32). Ardından Roma İmparatorluğu'nun Bulgarlarla beraber hareket ederek, Sirmium yakınlarındaki bir topluluğun lideri olarak anlaşılan Mundo'ya (PLRE, II, 1980, ss.767-8) karşı "tehdit edici girişimlerde" bulunmalarına karşın, bu Mundo'nun da Pitzia'dan yardım talep ettiğini nakleder (XII. 63-64; s.32-33). Nitekim devamında herhangi bir mevkii belirtmeksizin yalnızca Gotların Bulgarlarla yaptığı muharebe anlatısının konusu olur.[1] Nihayetinde bu muharebe Bulgarların kaçarak geri dönmesiyle sonuçlanır ve Romalıların "koruyucuları" olarak tanımladığı Bulgarların ortadan kalkmasından sonra Roma komutanı Sabinianus'un "onursuzca" geri çekildiğini belirtmiştir (XII. 67-69; s.34).

Iordanes'in 551 yılında tamamladığı *Getica* adlı eserindeki bahisler de belli ölçülerde Ennodius'un naklettikleriyle tutarlıdır. Iordanes, Pitzia adlı Ostrogot komutanının Sirmium'u Gepid Kralı Thrasaricus'tan geri almasından sonra, "Margus ve Tuna ırmakları arasındaki *Margoplanum* kenti yakınlarında Mundo ile savaşmak için hazırlık yapan *Illyricum*'un *magister militium*u Sabinianus'a karşı Mundo'nun yardımına geldiğini" ve onu "Sabinianus'un elinden kurtardığını" nakletmiştir (LVIII, 300-301; Van Nuffelen ve Van Hoof, 2020, s.362-3). Görüldüğü üzere Iordanes, Ennodius'un aksine Bulgarları anlatısına dahil etmemiştir.

Son olarak Ostrogot sarayının bir mensubu Cassiodorus'un 519 yılında tamamladığı Kroniğinde ise 504 yılına tarihlenen bir kayıt açıkça Ostrogotların Bulgarları yenerek Sirmium'u gele geçirdiğini nakletmiştir. (*Chronica*, 504, 1343-1344; Mommsen, 1894b, s.160). Yukarıdaki diğer anlatılardan anlaşılacağı üzere Cassiodorus, birbiri ardına gelişen iki hadiseyi birbirine karıştırmış ya da hususi olarak Romalıları Ostrogotların karşısına yerleştirmek istememiştir. Yine de Sirmium savaşını 504 yılına tarihlendirmesi ve o tarihlerdeki gelişmelere dair Bulgarları hatırlamış olması bizim açımızdan önemlidir.

Cassiodorus'u saymazsak genel olarak Bulgarların dâhil olduğu muharebenin Sirmum kenti ile ilgisi olmayıp bir yıl sonra gerçekleşen Mundo ile Roma komutanı Sabinianus arasındaki mücadele nedeniyle gerçekleştiğini görmekteyiz. Roma İmparatorluğu'nun Bulgarlarla kurduğu ittifakın karşısında Mundo'nun da Ostrogotlarla işbirliği yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim Marcellinus'un 505 yılı altında naklettiği bir kayıt da yalnızca bu hadiseden bahsetmektedir:

> *Sabinianus Magnus'un oğlu Sabinianus, orduların komutanı olarak atandı ve Get Mundo'ya karşı ordu topladı. On bin kişilik ordu alarak silahlı vagonlar ve erzaklar ile savaşmak için sefere çıktı. Horreum Margi'de başlayan muharebeyle birçok asker savaş alanında ve Margus ırmağında boğularak öldükten sonra ve dahası, Nato denilen kalede vagonlar kaybolduktan sonra* [Sabinianus], *birkaç askerle birlikte kaçtı. Bu keder dolu savaşta askerlerin umudu öyle bir kesildi ki, ölümlü hiç kimse bunu telafi edemezdi*. (*Chr*. 505; s.96).

Marcellinus'un anlatısına bakıldığında yalnızca Bulgarları değil, Ostrogotları da muharebeye dâhil etmediği görülür. Onun burada üzerinde durduğu tek unsur, Iordanes'in de belirttiği üzere, *Illyricum* ordularının komutanı olan Sabinianus'un (PLRE, II, 1980, ss.967-8) kaderi ve *Illyricum* ordusunun

[1] *Uzun bir süre boyunca her iki taraf da eşit güçteydi. Muharebe başladıktan sonra kaçmayı asla düşünmeyen bu iki ulus çatışmaya girdi. Birbirlerini benzer gören Gotlar ve Bulgarlar, insan ırkları arasında kendilerine karşı koyan başka birilerini gördükleri için karşılıklı olarak şaşırdılar*. (XII.66; s.32).

aldığı yenilginin çaresizliğidir. Bu durum, Marcellinus'un bir *Illyricum*lu olarak hadiseleri nakletmesine yön veren yerel kimliğine dair gösterilebilecek başka bir örnektir. Ayrıca yine burada Bulgar ittifakı ile ilgili bir bahis açması beklenmez. Diğer taraftan 499 yılında Bulgar savaşına dair naklettiği kaydındaki gibi, Mundo'ya karşı gerçekleştirilen seferin ve muharebenin ayrıntılarına yer vermiş olması, bu hadisenin bir şahidi olabileceğini akla getirmektedir.

VII. "İskit" (*Scyhta*) Vitalianus'un Ordusundaki Bulgarlar (514)

505 yılındaki gelişmenin ardından Roma tarihi kaynaklarında Bulgar adına rastladığımız başka bir hadise yine Marcellinus'un Kroniği sayesinde tarihlendirilebilmektedir. 514 yılında Marcellinus tarafından "İskit" olarak tanımlanan Vitalianus (PLRE, II, 1980, ss.1171-4) adlı bir Roma komutanının, Balkanlarda İmparatorluğun aleyhinde bir takım askeri faaliyetler içinde olduğu görülmektedir. Ancak bu şahıs, Marcellinus için basit bir asi olmaktan fazlasıdır:

> *İskit Vitalianus, üç günde toplanan altmış binden fazla Romalı süvari ve piyade ordusunu yanına alarak Septimus (Hebdomon) denilen yere ulaştı ve orada kamp kurdu. Birliklerini denizden geçirdikten sonra* [kentin] *altın denilen kapısına kadar kayıp vermeden ilerledi. Constantinopolis'te açıkça Ortodoks inancı ve Anastasius princeps tarafından boş yere sürgün edilen kent piskoposu Macedonius adına girdiğini iddia etti. Ardından, Anastasius'un hileleri ve yalan yeminleriyle* […] *kandırılarak ve yanıltılarak kente girdiği sekizinci günde geri döndü.* (*Chr*. 514.1; s.98).

Bu hadise, daha önce belirttiğimiz üzere, dini politikası dolayısıyla Marcellinus'un antipatisine maruz kalan İmparator Anastasius'a karşı dini bir savunu olarak nakledilmiştir. Bu anlamda Marcellinus'un sempatisini kazandığını anlaşılan Vitalianus'un "altmış binden fazla Romalı süvari ve piyade" ile başkente girmesine dair bahsin, mübalağa olduğunu belirtmek yerindedir. Yine de imparatorluk karşısındaki bu düşmanca hareketlerinin iki yıl boyunca Roma ordularını meşgul etmiş olduğunu anlıyoruz (*Chr*. 514.2,3; 515.1,2,3,4; s.98-99).

Diğer taraftan Antakyalı olduklarını bildiğimiz iki Roma tarihçisinin Vitalianus'un faaliyetleri hakkındaki kaydı, Marcellinus'un sempatik eğilimli bahislerinden farklılık arz eder. Evvela bir VI. yüzyıl kronik yazarı Malalas'a (ODLA, 2018, s.825) göre, onun isyan etmesine sebep olan dini propagandası bir "bahaneydi" ve "Hunlar ve Bulgarlardan oluşan büyük bir orduya sahip" olarak "*Thracia, Scyhtia* ve *Moesia*'nın kontrolünü ele geçirmişti" (XVI. 16; Jeffreys vd., 1986, s.225-26). Vitalianus hadisesi ile ilgili diğer bir kayıt ise 481 yılındaki Bulgar bahsine yer verdiğimiz Antakyalı Iohannes'in fragmanlarında yer almaktadır. Buna göre, "Hunlar [Bulgarlar] arasında çok zaman geçirdiği için isyana yatkın hale gelen" Vitalianus "*annonae feoderaticae* olarak bilinen devlet tayınından mahrum bırakılınca […] *Scythia* ve *Thracia*'daki [Roma] birliklerini bu hukuksuz maceraya atılmaya kolayca teşvik etmişti" (242.1; s.453). Daha sonra kendi saflarına para karşılığı kattığını anladığımız Bulgarlar, Roma ordularına karşı "tek vücut olarak" saldırmıştı (242. 8, 10; s.457). Dahası Antakyalı Iohannes, Vitalianus ile ittifak kuran Bulgar önderlerinin adlarını da (Tarraki ve Turgun) zikretmiştir (242.17; s.461).

Bu iki Antakyalı tarihçinin Vitalianus'un faaliyetlerine dair kayıtları, yine bu tarihlerde Antakya Kilisesi'nin İmparator Anastasius'un dini politikalarına uygun olarak desteklediği doktrinin (*Chalcedon* karşıtı monofizitizm) (Kaçar, 2009, s.154-55) etkisini göstermiş olabileceği düşünüldüğünde, "barbar" olarak Bulgarların ön plana çıkarılmış olmasını anlaşılır kılmaktadır. Bu açından Marcellinus'un da Anastasius'a karşı gelişen dini bir hareket olarak ele aldığı Vitalianus bahsine, gelişmelerin de bir şahidi olarak Bulgarları alenen dâhil etmemiş olması mümkündür. Özellikle Vitalianus'un topladığı "Romalı" ordusuna dair ifade ile bu hareketin meşruluğunu vurgulamaya çalışması, gelişmeleri tahrif ederek nakletmiş olduğunu da gösterir niteliktedir. İmparator Iustinus döneminde VI. yüzyılın bir başka kronik yazarı Tonnenssesli Victor da (ODLA, 2018, s.1561), Marcellinus gibi, bu gelişmelerde Vitalianus'u Katolik inancın bir savunucusu olarak tanımlamakla birlikte Bulgarları kaydetmemiştir (*Chronica,* 510.1; Mommsen, 1894c, s.194).

VIII. Yenilen Bulgarlar (530)

Yirmi sekiz yıllık bir sürecin ardından Marcellinus nihayet Bulgarlardan haber verdiği bir askeri gelişme nakletmiştir. 530 yılı altında kaydettiği Bulgarlara dair bu son gelişme, 527 yılında İmparator ilan edilen hamisi Iustinianus döneminde gerçekleşmiştir:

> *Illyricium ordu komutanı olan Mundo, daha önce Illyricum'u aşmış olan Getleri bastıran ve birkaçını ortadan kaldırdıktan sonra kaçmalarına neden olan ilk Romalı komutandı. Daha sonra bu consullükte* [Lampadius ve Orestes] *aynı komutan cesaretinin de yardımıyla Thracia'yı yağmalamaya giren Bulgarları yendi ki, muharebede bunların beş yüzü öldürüldü*. (530; s.103).

Görüldüğü üzere Marcellinus, Bulgarların yenildiğinden bahsettiği bu kaydında *Illyricum* ordularının komutanı olan Mundo'yu öne çıkarmıştır. Bu şahıs, Marcellinus'un 505 yılı kaydındaki Roma komutanı Sabinianus ile savaşan "Get Mundo" ile aynı kişi olup olmadığı belirsizidir.[1] Ne olursa olsun *Illyricum* ve *Thracia*'daki düşmanlara karşı başarılı askeri faaliyetleri nedeniyle Marcellinus'un takdirini kazanmış görünmektedir ki, aksi takdirde adını zikretmeyi tercih etmemiş olabilirdi. Dahası bu hadise, Bulgarlara karşı alınan ilk zafer olarak temayüz ettiği için ayrıca önemsenmiş olmalıdır.

Diğer taraftan Marcellinus'un Bulgarlara dair bu bahsi ile Mundo'yu "Moundos", Bulgarları "Hun" olarak kaydeden Malalas'ın bahsinin (XVIII. 46.451; s.264) aynı hadise üzerine olduğu düşünülmektedir (Croke, 2001, s.124). Ancak Malalas, bu kayıtta muharebenin *Thracia*'da değil, *Illyricum*'da yapıldığını ifade etmiştir. Dahası, anlaşıldığı kadarıyla Mundo'nun "bir Bulgar kralını" ele geçirerek onu Konstantinopolis'e gönderdiğini ima eder. Bu ima, IX. yüzyıl kronik yazarı Theophanes tarafından açıkça ifade edilmiştir (6032, 219; Mango ve Scott, 1997, s.318). Durum gerçekten böyle ise Marcellinus'un, muharebenin sonuna ilişkin olarak kaydını yalnızca "beş yüzü öldürüldü" ifadesi ile noktalaması soru işareti yaratmaktadır. Onun askeri-bürokrasi alanında görevli bir saray mensubu olması ile *Illyricum-Thracia* bölgesindeki gelişmelere olan şahsi ilgisi dikkate alındığında, muharebe sonrası bu önemli ayrıntıyı kaçırmış olması anlaşılır değildir. Bu noktada gelişmelerden oldukça uzak bir tarihte eserini yazan Theophanes'in kaydı göz ardı edilebilirken, Malalas'ın kaydında arkaik olarak "Hun" adı verilen düşmanlarla Bulgarların kastedilmemiş olabileceği öne sürülebilir. Nitekim Marcellinus, Mundo'nun askeri faaliyetlerini naklederken, onun Bulgarlardan evvel *Illyricum*'daki "Getleri" yendiğini ifade etmiştir. Bu durumda Malalas'ın *Illyricum*'a yerleştirdiği savaştaki "Hunlar", Marcellinus'un zikrettiği "Getler" olabilir. Ayrıca yine Malalas'ın, 530 yılına kaydedilen gelişmelerin öncesinde, Roma komutanlarının birbiri ardına iki farklı "Hun" birliği ile yaptıkları savaşları nakletmesinden (XVIII. 21.438; s.254) anlaşılacağı üzere, özellikle bu coğrafyadaki Romalı olmayan halkları ayırt etmekte zorlandığı anlaşılmaktadır. Bunun da bir sebebi belki de Slav olarak anlaşılan "Getlerin" bu tarihlerde Bulgarlarla birlikte hareket etmiş olması ihtimali ile ilgilidir (Prokopios, de bell. Goth. VII. 7.14; Dewing, 1962, s.263; Browning, s.30-34). Yine de 530 yılında Bulgarlara karşı yapılan savaş, Malalas'ın aktardığı gibi *Thracia*'ya barış getiren büyük bir zafer değil, Romalıların Bulgarları şimdilik durdurabildikleri bir savaş olmalıdır. Çünkü Marcellinus'un Kroniğini devam ettiren anonim yazar, bu tarihten beş yıl kadar sonra yeniden Bulgarlarla *Moesia*'daki *Iatrus* adlı bir mevkide savaşıldığını nakletmiştir (535.3; s.104).

Sonuç

530 yılı muharebesinin de gösterdiği üzere Marcellinus Comes'in Kroniğinde Batı Avrasya'daki Bulgar Türklerinin bu erken döneminden haber veren tüm kayıtlar, onların yalnızca Roma düşmanı olarak anlaşılmasına neden olmaktadır. Roma-Bulgar ittifakına ilişkin diğer tarihi kaynaklarda gördüğümüz gelişmelerde hususi olarak Bulgarları zikretmemiştir. Bulgarların bu durumu, Marcellinus'un genel olarak tarihçiliğini etkileyen şahsi tutumu, aidiyeti ve temayülünden kaynaklanmaktadır: askeri-bürokrasi alanında bir saray görevlisi, *Illyricum*lu oluşu ve dini Ortodoks inancı. Marcellinus'un böyle bir eseri kaleme almasının ardındaki tüm motivasyonlar –entelektüel hazzı

[1] "Mundo" (PLRE, II, 1980, ss.767-8) ve "Mundus" (PLRE, IIIB, 1992, ss.903-5) olmak üzere iki farklı kişi olduğu anlaşılır. Ancak bunların aynı kişi olduğuna dair bir çalışma için bak. (Croke, 1982, s.125-35).

bir unsur olarak sayılmazsa- bunlardır. Dolayısıyla, bu unsurların çevresinde eserine bir sınırlılık getirerek, Hristiyan-Roma ötesindeki dünyayı yalnızca bir düşman olarak nakletmiş, aksi takdirde ne Bulgarlara ne de başka bir halka bir ilgi göstermemiştir. Bu nedenle Bulgarların yıllar içinde İmparatorluk ile girdiği siyasi-askeri temaslardaki değişkenlikleri, nedenleri ya da bağlamları açısından okumak yalnızca farazi yorumlara bağlı kalmaktadır. Yine de Marcellinus'un kayıtlarından, tarafların diplomatik ilişkilerinin oldukça hassas bir dengede bulunduğu sonucunu çıkarmak yerindedir. Bir Bulgar müverrihi/tarihçisi olarak Marcellinus'un naklettiği kayıtların, burada gösterilmeye çalışıldığı üzere, dönemin siyasi ve ideolojik ortamından bağımsız anlaşılamayacağı gibi, VI. yüzyılın diğer tarihi kaynaklarının naklettikleriyle karşılaştırılarak okunması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar:

Cassiodori Senatoris Chronica (1894b). ed. Mommsen T. MGH. A. A. vol. IV, Chronica Minora II. Berlin, 120-162.

Cassiodorus, Institutions of Divine and Secular Learning and On the Soul (2004). çev. Halporn, W. Liverpool University Press.

Ioannis Antiocheni Fragmenta Quae Supersunt Omnia (2008). ed. Mariev, S. Corpus Fontum Historiae Byzantine, vol. XLVII, Berlin: Walter De Gruyter.

Jordanes Romana and Getica (2020). çev. Van Nuffelen, P. ve Van Hoof, L. Liverpool University Press.

Marcellini v.c. chronicon continuatum (1894). ed. Mommsen, T. MGH. A. A. vol. IV. Chronica Minora II. Berlin, 60-180.

Prokopius History of Wars VI-VII (1962). çev. Dewing. H.B. Londra: LOEB.

The Chronicle of John Malalas (1986). çev. Jeffreys, E. vd., Byzantina Australiensia 4, Melbourne.

Victoris Tonnenensis episcopi chronica (1894c). ed. Mommsen T. MGH. A. A. vol. IV, Chronica Minora II. Berlin, 184-206.

Modern Araştırmalar:

Browning, R. (1975). Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across The Early Medieval Frontier, Londra.

Burgess, R. W. ve Kulikowski, M. (2009). Tradition of Latin History and Chronicle Originality, Medieval Chronicle VI, ed. Erik Kooper, New York, 153-177.

Burry, J. B. (1889). A History of The Later Roman Empire, vol. II. Londra.

Croke, B. (1980). Justinian's Bulgar Victory Celebration, Byzantinoslavica, 41, 188-95.

Croke, B. (1982). "Mundo the Gepid: From Freebooter to Roman General, Chiron 12, 125-35.

Croke, B. (1995). The Chronicle of Marcellinus, Sydney: Byzantina Australiensia 7.

Croke, B. (2001). Count Marcellinus and his Chronicle, Oxford University Press.

Croke, B. (2007). Late Antique Historiography, 250-650, A Companion to Greek and Roman Historyography, vol. I. ed. Marincola, J. Blackwell, 567-581.

Çekil, O. (2020). Marcellinus Comes Kronografyası ve Türk Tarihi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Jones A. H. M. (1964). The Later Roman Empire 284-602, vol. I. University of Oklahoma Press.

Kaçar, T. (2009). Geç Antikçağda Hristiyanlık. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.

Oxford Dictionary of Late Antiquity (ODLA), (2018). ed. Nicholson, O. vol. I-II. Oxford University Press.

Prosopography of The Later Roman Empire II–IIIB (PLRE) (1980-1992). ed. Martindale, J. R. Londra: Cambridge University Press.

Stein, E. (1949), Historie Du Bas-Empire, II, Desclee De Brouwer, Paris.

Wolfram, H. (1988). History of The Goths, çev. Dunlap, T. J. University of California Press.

Presentation ID / Sunum No= 335

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Kuzey Azerbaycan'ın Milli Mücadele Sürecinde Kaçak Hareketi'nin Rolü

Yüksek Lisans Öğrencisi Behbud Yaghnali[1]

[1]Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0002-3774-7103

Özet

Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarından sonra coğrafi yer adı olan Azerbaycan günümüze kadar devam eden kuzey ve güney olarak iki hisseye bölünmüş ve birbirinden farklı siyasi kaderi yaşamıştır. Şöyle ki, güneyde mülk-i İran'ın sahibi olan Azerbaycan Türkleri zamanla Fars bürokrasisine yenik düşmüş, kuzeyde ise çoktan Ruslar kök salmaya başlamış, Ruslaştırma siyaseti gütmüşlerdi. Bu yazıda biz Rusların Kuzey Azerbaycan'da milli özden arınma siyaseti olan "Ruslaştırma" siyasetine karşı ortaya çıkmış Kaçak Hareketi'nden bahsedeceğiz. Herkesçe malumdur ki, Rusların Kafkasya bölgesine gelmesi bölgenin yerlileri tarafından hoş karşılanmamış ve yerli halkı siyasi, kültürel ve ekonomik alanda ciddi bir şekilde etkilemiştir. Azerbaycan Türkleri de bu acı kaderden pay almış dolayısıyla siyasi, kültürel ve ekonomik olarak sarsılmıştır. Ancak halkın en çok zoruna giden ise tüm bu eylemleri Rusların adına gerçekleştiren yerli halktan olan, Ruslara kapı kulluğu yapan Beylerin, ağaların eliyle yapılması idi. Azerbaycan Türklerinin tüm bu zülüm ve çaresizlik içerisinde Çar Rusya'sına ve onlara hizmet eden Beylere karşı duyulan nefreti meşhur "Kaçak Hareketi" ile patlak verdi. Kaçak Hareketi halk tarafında sevilen bir grup kahramanlarından oluşan silahlı bir direniş hareketidir. Daha sonraları halk edebiyatına kahramanlık destanlarıyla yansıyan Kaçak Hareketi Kuzey Azerbaycan'ın milli mücadele sürecinde, milli bilincin ve milli kimliğin oluşmasında itici bir etken olmuştur. Bu yazıda Kaçak Hareketi'ni doğuran sebepler ve milli mücadele süresindeki etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Çar Rusya'sı, Kaçak Hareketi, Milli Mücadele.

Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar Tarafından İşgali

Nadir Şah'ın öldürülmesinden Gülüstan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarına kadarki dönem Azerbaycan tarihinin bir kısmını ele alan önemli tarihi bir süreci oluşturmuş ve hanlıklar dönemi olarak adlandırılmıştır. Bildiğimiz gibi Nadir Şah öldürüldükten sonra onun varisleri arasında taht mücadelesi başlamış (Mehdiyev, 2019, s. 3) devletin merkezinde iç huzursuzluklar yeniden alevlenmiştir. Buna mukabil diğer bölgelerde de merkezden kaçma olduğundan tez bir zamanda isyanlar ve bağımsızlık hareketleri ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak da tüm imparatorluk sınırları içerisinde bazı bölgelerde küçük feodal Hanlıklar oluşmaya başladı. İmparatorluğun bölgelerinden biri olan Azerbaycan'da da bu şekilde oluşumlar ortaya çıktı. Aras

nehrinin kuzey ve güneyini kapsayan bölgelerde de Hanlıklar oluştu (Mammadov, 2005, s. 276-295). Hanlıklar dönemi Azerbaycan tarihi için son derece trajik ve günümüze kadar devam edecek parçalanmış bir Azerbaycan'ın temelini özünde barındıran bir dönemdir. Gerçekten de merkezi bir devletten yoksun, kendi başına hareket eden küçük feodal Hanlıklar ve bunun gibi yapılar tarih boyu diğer büyük devletler tarafından kolaylıkla yutulmuş, var olan tarihleri, milli bilinçleri, din, dil gibi milletin oluşumunda önemli olan unsurları kolaylıkla bu şekilde yok edilebilmiştir. Nitekim Kuzey Azerbaycan da bu tarihi kadersizliği yaşayacaktır.

Yukarıda yazılanlardan anlaşıldığı üzere parçalanarak küçük feodal Hanlıklara ayrılmış Avşar İmparatorluğu kendinden sonra elli yıllık taht mücadelesinin başlamasına zemin oluşturmuştu. Kısa bir süreliğine de olsa hâkimiyete gelen Zend Hanedanlığı merkezi bir devlet kurmaya çalışsa da bu çatışmalar ve mücadeleler devam etmiştir. Bu süreç içerisinde taht uğruna mücadele eden Kaçarlar nihayetinde Fars kökenli Zend Hanedanlığına son koyarak kendilerini mülk-i İran'ın yeni hanedanı ilan etmeyi başardı. Kaçar İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk şahı Ağa Muhammet Şah Kaçar Tiflis'i ele geçirdikten sonra 1796 yılında kendini Şahenşah ilan ederek (Yavuz, 2012, s. 233) mülk-i İran'da yeni bir Türk hanedanlığının temelini attı. Artık devletin merkezinde işler düzelmiş ve Kafkasya bölgesi de geçicide olsa merkeze bağlana bilmişti. Ancak yine de Hanlıklar kendi mevcudiyetlerini koruyup saklaya bilmiş, milli devletleri olan Kaçarlardan ziyade Gürcü kralları ve Rusya İmparatorluğuyla işbirliğine girmiş, parçalanmış bir Azerbaycan'ın temelini oluşturmuştur. Kuzey Azerbaycan'ın Hanlıklar şeklinde parçalanması, Hanlıkların Kaçarlara sıcak bakmaması ve kendi statülerini koruyup saklamaları Çar Rusya'sı için büyük bir fırsattı. Bu fırsat Ruslar için büyük bir lokmayı rahat yutulabilecek bir hale getirmişti. Çünkü bazı Hanlıklar, Kaçarlara sıcak bakmadıkları gibi kendi aralarında da ciddi siyasi çekişme ve düşmanlık vardı. Doğal olarak bölgenin bu denli parçalı olması, Hanlıkların birbiriyle anlaşamaması Rusya'nın istilası için önemli bir imkân yarattı. Nitekim çoktandır Kafkasya planı olan Ruslar için önemli bir tarihi fırsat gerçekleşmiş, artık Rusya'nın dış siyaseti Güney Kafkasya'nın işgaline yönelmişti. Güney Kafkasya Rusya için stratejik önem taşımaktaydı. Hazar havzası üzerinden bölgeye egemen olmak ve Hazar Denizi'ni Rusya'nın iç denizi yapma istekleri bu siyasetin bir parçasıydı (Nuriyeva, 2019, s. 222).

Böylelikle Güney Kafkasya doğru genişleyen Çar Rusyası'nın, Azerbaycan üzerindeki ilk işgal ve istila temasları Gürcü Krallığı üzerinden gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1801 yılında Gürcü Krallığı olan Kartli-Kaheti Krallığı'nın Rusya ile birleştirilmesi kararı alındıktan sonra o krallığa bağlı olan Kazah, Borçalı ve Şemşeddil Sultanlıkları gibi tarihi Azerbaycan toprakları da otomatik olarak Çar Rusya'sının bir parçası oldu. Ancak Rusya için önemli olan Hazar sahili vilayetleriydi ve ilk önce oraları elde etme niyeti vardı. Bunun üzerine Hanlıklarla temaslar kuran Rusya, Georgiyevski kentinde Kuzey Azerbaycan Hanlarıyla görüşmeler gerçekleştirdi. 26 Aralık 1802 yılında Georgiyevski kentinde imzalanan antlaşmaya göre: "İran'ın (Kaçarların) hücum edeceği takdirde ona karşı çıkacaklarını kendi üstlerine götürdüler…"*onların kendi istekleri üzerine… Rusya… himayesine*" kabul edildiler" şeklinde yazılmıştır (Nuriyeva, 2019, s. 223). Anlaşıldığı üzere Kuzey Azerbaycan Hanlıkları kendileri için "düşman" olarak gördükleri Kaçar İmparatorluğundan korunmak için yeni bir "dost" olan Çar Rusya'sına sığınmışlardır. Ancak bu "dostluk" ve onlarla yapılan "ebedi" antlaşmalar çok geçmeden Ruslar tarafından yok sayılacaktı. Çünkü Ruslar kendi ekonomik, siyasi ve kültürel yapıları içerisinde Hanlıkları yutmağı planlamışlardı. Bunun üzerine 1801 yılında Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhakı sonrası 1803 yılında Car-Balaken ve 1804 yılında Gence Hanlığının işgali artık Kaçarlar için ciddi bir tehdit oluşturdu. Çünkü hem Kaçarların tarihi topraklarına girilmiş hem de Aras nehrinden Güney Azerbaycan'a oradan da Kaçar Devleti'nin içlerine doğru ilerleme ihtimali oluşmuştu (Türker, 2017, s. 83). Bunun üzerine 1804 yılında Kaçar şahı Feth Ali Şah Kuzey Kafkasya'dan Rus ordusunun çıkarılmasını talep etse de bu talebe ret cevabı gecikmedi. Böylelikle Feth Ali Şah 10 Haziran 1804 yılında Rusya savaş ilan etti. Birinci Rus-Kaçar Savaşı olarak tarihe geçecek bu savaş, Kaçarlar ve Ruslar arasında 10 yıl devam etti (Nuriyeva, 2019, s. 226).

Feth Ali Şah Kafkasya'yı Kaçarlardan kopartılmış toprak parçası olarak görüyor ve eski dede-baba mülklerini geri almada ve Rusları Kafkaslardan çıkarmakta kararlı gözüküyordu. Bunun üzerine Avrupalı müttefikleri olan İngiltere ve Fransa ile denge politikası uygulayarak destek alıyor ve bu devletlerin bazen birine bazen de diğerine yanaşmakla kendi varlığını sürdürmeye çalışıyordu.

Nihayetinde kendini nispeten toparlamış Kaçarlar yeni savaş hazırlıkları başlatmış ve Feth Ali Şah da, Abbas Mirza komutanlığındaki Azerbaycan ordusuna gereken hazırlıkları görmesini ve savaşı yürütmesi için orduyu hazır hale getirilmesi emrini vermişti. Ancak Abbas Mirza Azerbaycan'dan elde edilen vergiyle düzenli bir ordu toplayamayacağını aynı zamanda devletin kendisinin de böyle masraflı bir savaş için yeterli güce sahip olmadığı düşüncesindeydi. Fakat Kaçarların müttefiki olan İngiltere tam da bu sırada yardımcı olacağını duyurdu. Nihayetinde 1810 yılında Ruslarla savaşacağı takdirde Abbas Mirza'ya yardım edileceği söylenildi (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 185). Böylelikle taraflar arasında 1813 yılında şiddetli bir savaş başladı.

Rusların Lenkeran'a (bugünkü Azerbaycan ve İran sınırında bulunan şehir) kadar gelerek son derecede stratejik öneme sahip Lenkeran Kalesini kuşatarak alması ve baş tutmuş şiddetli savaş, gelecekteki Rus-Kaçar ilişkilerinin tarihi kaderini belli etmişti. Çünkü Lenkeren'dan Kaçar İmparatorluğu'nun içlerine doğru Rus ordusu rahatlıkla hareket edebilirdi ki- buda Ruslara istenilen antlaşmayı karşı tarafa dikte edebileceği anlamına geliyordu. Nitekim öylede oldu. Kaçar Devleti'nde hizmette olan İngiliz elçisi Gore Ouseley savaşı durdurmak için Londra'dan emri alarak taraflar arasında yazışmaların başlamasına ön ayak oldu. Bunun üzerine Nikolay Rtişev ve Kaçarlar arasında resmi yazışmalar başladı. Rtişev, ordusu tarafından alınmış tüm toprakların Rusya'da kalacağı takdirde barışa hazır olduğunu bildirdi. Şah için başlarda bunu kabullenmek zor olsa da barışın sağlanması için masaya oturmak mecburiyetinde kaldı. 27 Eylül 1813 yılında Karabağ'ın Gülüstan köyünde başlayan görüşmeler, Ekimin 12'sinde tamamlandı ve Gülüstan Barış Antlaşması ile tarihe geçti (Nuriyeva, 2019, s. 236). Böylelikle Birinci Rus-Kaçar Savaşı bitmiş oldu.

Gülüstan Antlaşması Azerbaycan tarihi için son derece hüzünlü bir antlaşmadır. Şöyle ki, bu antlaşmayla artık Kuzey Azerbaycan'ın Rus esareti dönemi başlamış oluyordu. Antlaşmadan derhâl sonra Ruslar bölgede güçlenmeye başlamış, sömürü siyasetlerinin temelini atmışlardı. Ancak Rusların bu antlaşmayla istekleri tam gerçekleşmemişti. Çünkü hatırlatmak isteriz ki Rusya'nın nihai hedefi tüm Güney Kafkasya idi. Bu antlaşmayla onlar Güney Kafkasya'nın bir kısmını ele geçirdiler. İrevan, Nahcivan ve Talış Hanlıkları ise Kaçarların hâkimiyeti altında kaldı. Diğer taraftan Kaçarlar da bu mağlubiyeti hazmedemiyordu. Tarafların karşılıklı hırsı meselenin bu şekilde kalmayacağını ve yine aralarında büyük bir savaşın olacağının habercisiydi.

1825 yılına gelindiğinde Rusya'da Dekabristler İsyanı patlak veridi ve bu haber derhâl İngiliz diplomat Şilen tarafından Tahrana ulaştırıldı. Şah tarafı bunu yeni bir fırsat olarak görünce Temmuz ayında (1826) sınırı geçerek resmi olarak İkinci Rus-Kaçar Savaşı'nı başlattı. Savaşın sonlarına doğru Kaçarlar ciddi kayıpları vererek yeniden Aras sınırına doğru geriledi. Nihayetinde Arasın kuzeyini ve güneyini birleştiren Hudaferin Köprüsü Ruslar tarafından alındı. Daha sonra İrevan ve Nahcivan düştü. Bu aşamadan sonra Aras nehri boyu kuvvetlenen Rus ordusuna İvan Paskeviç kesin emir vererek ordunun durmasını ve Güney Azerbaycan sınırlarına girilmemesini söyledi. Ancak Rus ordu birleşmelerinin kumandanı Eristov sınırı geçerek Tebriz'e yöneldi. Tebriz de işgal edildikten sonra artık Tahran'a yol açılmış oluyordu (Aliyarlı, 2009, s. 611-625).

Savaşın acı mağlubiyeti yeni bir tarihi kadere zemin oluşturdu. Mağlup olmuş Kaçarlar yeni bir mecburi antlaşmaya tabi tutuldu. Taraflar arasında görüşmeler 6 Kasım 1827 yılında başladı. Ancak tazminat meselesi üzerinde anlaşamayınca 7 Ocak 1828'de görüşmeler durdu. Bunun üzerine Rus ordusu daha da ileri doğru giderek 28 Ocak'ta Urmiye ve 8 Şubat Erdebil'i tuttu. Bu süreç antlaşmanın hızlandırması için sonuç verdi ve nihayetinde 10 Şubatta Tebriz yakınlarındaki Türkmençay köyünde antlaşma imzalandı (Aliyarlı, 2009, s. 617-618). Türkmençay Antlaşması'yla İrevan, Nahcivan ve Talış Hanlıkları artık Rusya'nın bir toprak parçası olarak kabul edildi. Böylelikle Rusya artık kendi isteğine nail olabilmiş Kuzey Azerbaycan'ı genel olarak ise Güney Kafkasya'yı kendi toprak parçası haline getirmeyi başarmıştı. Aynı zamanda Hazar Denizi üzerinde güçlenmiş ve Kaçar İmparatorluğu'nun istenilen yerine konsüller açarak elçi göndereme hakkına da sahip olabilmişti (Türker, 2017, s. 235).

Kaçak Hareketi: Ortaya Çıkma Nedenleri ve Milli Mücadeleye Katkısı

Yazıya başlamamıştan önce kısaca Türkiye Türkçesinde farklı bir anlam taşıyan "kaçak" sözü, anlaşılmayacağı için Azerbaycan Türkçesindeki anlamıyla karşılaştırmak doğru olacaktır. Türk Dil Kurumuna göre "kaçak" sözü özetle "bağlı bulunduğu yerden veya yasadan kaçan" vatandaşa veya

"yasaca yapılması yasak olan veya yapılması için gerekli izin alınmayan" bir nesneye verilmiş addır. Genel olarak Azerbaycan Türkçesinde de aynı anlamda kullanılsa da, Rus işgalinden sonra devletin zulmüyle barışamayan ve bir direniş göstermek adına ailesinden, yaşadığı yerden ayrı düşerek dağlara "kaçan" insanlara verilmiş bir unvana çevrilmiştir. O günden itibaren artık kaçak sözü Azerbaycan toplumu için sadece ilk manasıyla (yukarıda değinildiği gibi) değil ilave olarak manevi bir değer yüklenmiş, bir unvan olarak Kaçak sözüne dönüşmüştür. Daha sonraları Kuzey Azerbaycan'ın birçok yerinde ortaya çıkan Kaçaklar bir harekete dönüşmüş ve böylelikle Kaçak Hareketi olarak Azerbaycan literatürüne girmiştir.

Sömürülen halklarla sömüren devletler arasında tarih boyu her zaman ciddi çatışmaların olduğunu bilmekteyiz. Bu tür direniş gösteren halklar zamanla, belki hiç bilmedikleri veya keşfetmedikleri aidiyet duygularının farkına varmış, bir yere, bir topluma veya ve bir millete ait olduklarını anlayarak milli bir bilinç oluşturmuşlardır. Kuzey Azerbaycan toplumu da gerçekten de bu süreci Rusların işgaliyle farkına varmış, daha önce İslam ümmeti altında gizlettikleri kimliklerini, Müslüman olmayan bir devletin esareti altına girdikten sonra bir millet olarak şekillendirmek mecburiyetinde kalmışlardır desek yanılmayız. Tabi ki bu süreç zamanla ortaya çıkmış ve sömürülen halklar sömüren devlete karşı birbirinden farklı yollar ve yöntemler izlemişlerdir. Bu yöntemler arasında en çok bilinen "karşı koyma" halleri, sömürülen toplumların aydınları tarafından yürütülen pasif yöntem olarak bildiğimiz edebiyat aracılığıyla yani sömüren devletin zulmünü aydınlarca şiirlere, hicivlere yansımasıyla görmekteyiz. Diğer pasif karşı koymalar arasında da halkın uyguladığı bazı yöntemler de vardır. Bu yöntemlerden en çok bilinen ise emperyalist devletlerin sömürdüğü halklardan aldığı vergilerdir. Şöyle ki, halk bu vergilerden boyun kaçırarak bir direniş göstermiş oluyordu. Bununla beraber yine halk, emperyalist devletin ürünlerini almamak, angaryalardan boyun kaçırma gibi yöntemlerden de istifade ettiği görülmüş, dolayısıyla pasif direnişi göstermişlerdir (Baykara, 1975, s. 89).

Gerçekten de Ruslar Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra yukarıda sıraladığımız pasif direniş usullerinin hepsinin olduğuna dair, Azerbaycan tarihini incelediğimizde çok sayda örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Ancak Azerbaycan'da Rus sömürüsüne karşı tek direniş hareketleri sadece pasif yöntemlerle sınırlı kalmamıştır. Zamanla bu direnişler fiili olarak çatışmalara ve halk isyanlarına da çevrilmiştir. Bu isyanlar 1826'ta Gence'de başlamış ve tez zamanda Azerbaycan'ın bütün bölgelerine sıçramıştı (Nuriyeva, 2019, s. 245-258). Tüm bu olayların başlıca sebebi hiç şüphesiz yerli olmayan memurlardı. Ruslar yerli halkla çok baş edemeyeceklerini anladıktan sonra yerlilerden oluşacak ve onlara hizmet edecek içtimai bir zümre oluşturma kararı aldılar. İşte Rusların yaratmış olduğu yeni "aristokrasi" olan sahte "Beyler" bu dönemde ortaya çıkmaya başladı. Bu zümreyi yarattıktan sonra Çar I. Nikolay 1847 yılında yeni bir fermanla "Köylü Esasnameleri" adıyla bu Beylere imtiyaz tanıdı. Bu fermanla Beyler ve ağalara topraklar verildi ve bununla da köylülerin onlar karşısındaki sorumlulukları kanunileştirilmiş oldu (Mammadov, 2005, s. 314).

Çar Rusyası'nın bu politikası oku yayından çıkaran karar oldu desek yanılmayız. Sahte Beyler bundan sonraki dönem de devletinde gücünü arklarına alarak halka karşı acımasız olup, emperyalist Rus siyasetinin birer aletine çevrildi. Azerbaycan halkın en çok zoruna giden şey ise Çar Rusyası'na ve onun sömürü siyasetine hizmet eden bu "Beylerin" onlara divan tutması idi. Azerbaycan Türklerinin tüm bu zülüm ve çaresizlik içerisinde Çar Rusyası'na karşı duyulan nefreti, anlamını yukarıda anlattığımız meşhur *Kaçak Hareketi* ile patlak verdi. Kaçak Hareketi tarihsel süreç içerisinde Rusların bölgeye ilk geldiği dönemlere kadar geri götürülse de daha çok 19. yüzyılın ortalarından sonra daha yaygın bir şekilde ortaya çıkmıştır. Kaçak Hareketi bir gerilla direnişi idi ve başında duranlara da Kaçak adlandırılmaktaydı. İlk belirgin direniş Kaçak Nebi ile başlamıştır. Çar hükümetinin ağır vergilerini ödemekten boyun kaçıran köylü Nebi direnişi başlatmış ve daha sonra tüm Azerbaycan'a yayılarak milli bir direniş sembolüne dönüşmüştür (Çelik, 1996, s. 65).

Kaçak Hareketi'nin en başlıca sebebi ağır vergiler, halkın ağır maddi geçimsizliği ve en önemlisi Beylerin, Çar hükümetinin desteğine sığınaraktan halka zulüm etmesi olmuştur. 1880 yıllarında Kaçak Tanrıverdi ve Kaçak Ali Kaçaklar arasında en meşhurları idi. Bunların Kazah, Yelizavetpol, Şuşa, Cavad, Şamahı ve Zengezur kazalarında halkın sesi oluyor Çar hükümetinin sömürü siyasetine karşı silahlı mücadele ediliyorlardı. Yine o yıllarda Gence şehrinde Kaçak Deli Ali büyük ün kazanmıştı. Ancak Kaçak Hareketi'nin en geniş yayıldığı bölge Guba bölgesinde idi ki- burada 17

Kaçak Hareketi grubu faaliyet göstermekteydi. Bunlar içerinde en ünlüleri Meşedi Mecid ve Şeyhzade Bedel idi. 19. yüzyılın sonlarına doğru ise Kaçak Kerem, Kaçak Nebi vb. öne çıkmıştır.

Kaçak Hareketi gerçekten de Çar Rusyası'na karşı yönelmiş ciddi bir silahlı direniş idi. Memur ve Beylerin korkulu rüyası olan Kaçaklar halkın gözünde yiğitlik ve mertlik destanını kendinde barındıran birer kahramanlardı. Halk onları sevdiği gibi Çar memurları ve onlara hizmet eden Beyler de bir o kadar onlara nefret ediyor ve korkuyorlardı. "Narodnaya volya" dergisi 1885 yılında Bey ve memurların korkusunu Ekim sayısına şöyle yansıtmıştır: "Meşhur (Kaçak) Kerem tüm Cenubi Kafkasya'nın ganimine (belasına) çevrilmiştir". Genel anlamda Kaçaklar memurların ve Beyleri öldürüyor, onların malına mülküne el koyuyor daha sonra ise elde ettiklerinin büyük kısmını halka dağıtıyorlardı. Böylelikle halkın desteğini alan Kaçaklar halkla beraber hareket ediyor ve onların ciddi desteğini alıyorlardı. Dolayısıyla Kaçaklar hem halkın sesi oluyor hem de halktan benimsen paraları halka veriyordu. Bu dayanışma o kadar ilerledi ki zamanla bir halk deyimi olacak "Kaçağı el saklar" sözünü doğurdu. Gerçekten de Kaçaklar halk tarafından korunup kollanıyordu. Çar memurlarının merkezi idareye yazdıkları birçok mektupta Kaçakların halk tarafından korunması açık bir şekilde itiraf edilmiştir. Yelizavetpol valisi, Güney Kafkasya Genel valisine yazdığı resmi yazışmada teessüf ederek itiraf ediyordu ki: "Ne kadarki onlar (Kaçaklar) tümüyle Müslüman nüfusun himayesinden istifade ediyorlar, (onlar hakkında) görülmüş tedbirlerin başarıya ulaşmasına umut beslemek imkânsızdır". Gerçekten de halk Kaçakları evlerinde saklıyor, Çar memurlarının onları bulmasına ciddi engeller oluşturuyorlardı (İsmayılov , 2007, s. 308-311).

Çok başarılı bir mücadele yolunu seçen Kaçakların, küçük ama etkili olan teşkilat sistemleri gerçekten de inanılmaz idi. Şöyle ki, Çar memurlarının silahlı gücünün onlardan sayca çok ve daha teçhizatlı olduğunu dikkate alan Kaçaklar, gerilla savaş tekniğini kullanmaktaydılar. Onlar genelde 10 kişilik gruplar halinde mücadele ediyor bazen ise diğer Kaçak gruplarıyla birleşiyorlardı. Kaçaklar gözlenmedik yerlerde ortaya çıkıyor, aniden baskınlar ediyor ve yine hızlı bir şekilde ortadan kayboluyorlardı. Bazen de kalabalık olan yerlerde işlerini gördükten sonra hiçbir şey olmamış gibi aniden halkın arasına giriyor ve gözden kayboluyorlardı. Genelde at belinde hareket eder ve kahramanlık gösterirler ki- bu da onların özellikleri arasındadır. Aslında Kaçakların bu tür teşkilatlanmaları hiçte tesadüfü değildi. Gerilla taktikleri ve savaşı üzerine araştırmalar yapan tarihçiler bu savaşın ilk defa Kafkasyalı Müslümanlar tarafından ortaya çıkarıldığı ve geliştirildiği hakkında hemfikirlerdir. Dolayısıyla hem Kuzey hem de Güney Kafkasya'da bu savaş taktiğinden istifade eden Kafkasyalı Müslümanlar, Ruslara karşı en verimli şekilde bu yöntemle mücadele ediyorlardı (Baykara, 1975, s. 93); (İsmayılov , 2007, s. 308-311).

Azerbaycan halkının gözünde milli kahramanlar olan Kaçaklar gerçekten de Azerbaycan milli mücadele sürecinde de iz bırakmışlardır. Bu bir gerçektedir ki bazı olaylar tarihe derin iz bıraktığı gibi bazı olaylarda tarihinin karanlık sayfalarında kaybolmuştur. Ancak Kaçak Hareketi geniş bir tarihi devamlılığı kendinde birleştiren bir süreci kapsadığı gibi aynı zamanda da topluma etki eden ve içtimai bir fikir oluşturan bir hareket olmuştur. Genel olarak toplumların milli mücadele tarihi dedikte daha bilinçli ve sistematik bir dizi olayların kastedildiği ve sonuç olarak siyasi bir hedefin güdüldüğü bir süreçtir. Dolayısıyla Kaçak Hareketi siyasi bir sonucu hedefleyen bir hareket değildi. Aynı zamanda milli mücadele sürecinin en belirgin özelliği olan teşkilatlanma, kitleselleşme gibi tipik özelliklerden Kaçak Hareketi mahrum idi. Yukarıda da değinildiği gibi küçük gruplarla teşkilatlan Kaçaklar kitleselleşme potansiyeli taşımamaktaydı. Diğer yandan milli mücadele veya milli azatlık hareketi belirli bir sınırlar içerinde gerçekleştiği takdirde, Kaçakların yer ve mekân anlayışları yoktu. Yani bazen komşu devletlerin sınırları içerisinde de kendi mücadelelerini veriyor veya oraya sığınıyorlardı. Dolayısıyla Kaçak Hareketi'ni Kuzey Azerbaycan'ın milli mücadelesinin başlangıç noktası olarak götürmek bilimsel olarak yanlış olacaktır. Çünkü anlaşıldığı üzere Kaçak Hareketi ekonomik-siyasi-kültürel nedenlerden dolayı, ayrıca bireysel intikam duygusundan ortaya çıktığı gibi, milli mücadele ise sadece siyasi nedenlerin tezahürü sonucu oluşan kitlesel bir eylemdir (Bayat, 2019, s. 32-35).

Sonuç

Sonuç olarak bunu söyleye biliriz ki Kaçak Hareketi'ni tamamıyla Kuzey Azerbaycan'ın milli mücadele sürecinin kenarında koymak veya ele almamak doğru değildir. Azerbaycan Milli Azatlık Hareketi'ne baktığımız zaman bazen Kaçak Hareketi'nin bu mücadeleye dâhil edilmediğini veya ayrı ayrılıkta sadece birkaç Kaçaktan bahsedildiğini görmekteyiz. Evet, bu hareket milli mücadele sürecinin genel anlamda özelliklerini taşımasa da, Azerbaycan toplumuna bir özbenlik kazandırdığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Dolaysıyla milli bilincin oluşması sürecinde topluma aidiyet duygusu aşılamış ve buda milli mücadele sürecini oluşturan itici güçler arasında olmuştur. Aynı zamanda Kaçakların Ermenilerle karşı silahlı mücadeleleri de olmuştur ki, bu da kendiliğinden Ermeni milliyetçiliğine karşı, Ermeni zihniyetinde Azerbaycan Türk milliyetçiliği imajı oluşturmuştur. Dolayısıyla Kaçak Hareketi Azerbaycan Türklerinin milli uyanışında önemli bir yere sahip olmuş, halkın Çar sömürüsüne karşı silahlı mücadelesine önderlik etmiştir. Halk arsında sevilen Kaçaklara destanlar yazılmış, kısacası dönemin edebiyatına da yansımıştır. Gerçekten de Kaçak Hareketi Azerbaycan tarihinde sömürgeciliğe karşı ilk silahlı milli mücadelelerden biri olmuş, Azerbaycan Türklerinin milli bilincinde iz bırakmıştır.

KAYNAKÇA

Aliyarlı, S. (2009). *Azərbaycan Tarixi.* Bakü: Çıraq Yayınları.

Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Abbas Mirza (1789) ve Dönemi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 182-192.

Bayat, F. (2019). *Qaçaq Folkloru Sosial-İqtisadi və Siyasi-Mədəni Kontekstdə.* Bakü: Elm və Təhsil Yayınları.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi.* İstanbul: Gençlik Basımevi Yayınları.

Çelik, D. (1996). XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan- Birinci Bölüm. *Bilig Dergisi*, 60-79.

İsmayılov , M. (2007). *Azərbaycan Tarixi IV. Cilt.* Bakü: Elm Yayınları.

Mammadov, İ. (2005). *Azərbaycan Tarixi.* Bakü: Adiloğlu Yayınları.

Mehdiyev, R. (2019). Tariximizin Xanlıqlar Dövrünün Siyasi İrsi Sənədlər İşığında. Bakü: Şərq-Qərb Yayınları.

Nuriyeva, İ. (2019). *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Dövrlərdən Zəmanəmizədək).* Bakü: Elm və Təhsil Yayınları .

Türker, Ö. (2017). 1804-1813 Rus-İran Savaşı'nın Başlıca Nedenleri Üzerine. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* , 75-91.

Yavuz, N. (2012). *İran'da Kurulan Türk Devletleri ve Hanedanları.* Ankara: Sage Yayınları.

Presentation ID / Sunum No= 213

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Karabağ Savaşında 10 Kasım 2020 Beyannamesi ve Uygulanışı

Araştırmacı Oder Alizade[1]

[1] Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü – Doktorant.
oder.kutluer@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9757-9634

Özet

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde gerçekleşen "44 Günlük Savaş" sonrası Rusya'nın arabuluculuğunda imzalanan 10 Kasım 2020 Beyannamesi bölgede bir sıra askerî ve siyasî değişikliklere sebep olmuştur. Uygulanması gereken söz konusu maddeler 2020'den bugüne geçen süreçte belli bir ölçüde icra edilmiştir. Beyannamenin imzalandığı günden itibaren Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarının iştiraki ile bir sıra üçlü görüşmeler düzenlenmiştir. Bugüne kadar yapılan görüşmeler söz konusu Beyannamenin maddelerinin uygulanması, beyanname maddelerinin tartışmalı hususlarının halledilmesi ve her iki ülke arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasına yönelik olmuştur. Çalışmamızda ilk olarak, Karabağ'daki savaşın kısa kronolojisinden, bölgeye yönelik coğrafi, hukukî, askerî ve siyasî tanımlamalardan söz edilecektir. Konuyla ilgili yayınlarda hukuki, siyasi ve coğrafi terminolojide birbiri ile uyuşmayan bazı tanımlamaların kullanıldığı görülmektedir. Bu durum kavram ve bilgi karmaşasına yol açmaktadır. Çalışmamızda bu gibi kavram/terim/yer adı karışıklığının ortadan kaldırılması amacıyla, uygun terimlerin kullanılması önerilecektir. Ayrıca 10 Kasım 2020 Beyannamesi'nin imzalanması süreci ve Beyanname maddeleri tahlil edilecektir. Devamında ise söz konusu Beyannamenin günümüze kadar olan süre zarfında ne şekilde ve hangi ölçüde uygulandığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak söz konusu beyannamenin uygulanması sırasında ortaya çıkan hususlar ve bazı açmazlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, 10 Kasım 2022 Beyannamesi, Azerbaycan, Ermenistan, 44 Günlük Savaş

Giriş

Savaş ve onun tarifi ile ilgili muhtelif fikirler olduğu gibi savaşın da birçok farklı yönleri ve boyutları mevcuttur. Geleneksel uluslararası hukuk, çatışan tarafların devletler olduğu halde savaşın gerçekleşeceği fikrini savunmaktadır. (Yenal, 2009: 89). Bununla birlikte devletlerin farklı bölgelerde doğrudan silahlandırdığı ve desteklediği güçler de iki ülke veya milletler arasında bir savaş olarak değerlendirilebilmektedir. Bir asrı aşkın bir süredir Kafkasya'nın Güneyi farklı aralıklarla olmak suretiyle bölgesel savaşların merkezi hâline gelmiştir. Yerleştiği coğrafi bölge itibariyle önemli bir yer işgal eden Güney Kafkasya geçmiş çağlarda olduğu gibi yeni ve yakın çağlarda da büyük devletlerin siyasi ve iktisadi çıkarlarının çatıştığı bir yer olmuştur. Hazar denizinin batısındaki bölgelerin zengin petrol ve doğal gaz yatakları da söz konusu bölgeyi daha da çekici kılmıştır. Bu bölgenin Azerbaycan'ın

payına düşmesi ise Azerbaycan'ın önemini bölgede öne çıkarmaktadır. Türk dünyasında önemli siyasi ve fikri gelişmelerin de merkezlerinden olması Azerbaycan'ı her zaman göz önünde bir odak noktası haline getirmiştir. Güney Kafkasya'daki tüm siyasi ve ideolojik hareketler Azerbaycan'ı da etkilemiş, aynı zamanda Azerbaycan'daki benzer gelişmeler de bölgede bir etki uyandırmıştır. I. Petro zamanından başlayarak Çar Rusya'sı, bölgede yayılmacı siyasetinin bir aracı olarak bir yandan Balkanların Slav Ortodoks halkları, diğer taraftan da Güney Kafkasya'daki Gürcü ve Ermenilerle yakından ilgilenmeyi gaye bilmiştir. (Çapraz, 2012: 233). Çar Rusya'sının Kafkasya'nın güneyini de ele geçirmesinden sonra, Kafkasya'daki siyasi ve ideoloji hareketlenmeler Rusya'daki hareketlenmelere paralel bir şekilde cereyan etmiştir. Çar Rusya'sının Osmanlı ve Kaçar İran'ı ile yaptığı anlaşmalarla da Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeniler (Pehlivan, 2016: 98), bölgede Rus çarlığına sosyal güvence olmakla birlikte yerli Türklerle yaşanan çatışmalara da sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda Rusya'nın Kafkasya'nın Güneyinde güçlenmeye yönelik faaliyetleri de bölgedeki halklar arasında savaşlara sebep olmuştur.

Güney Kafkasya'daki askeri ve siyasi hareketlenmelerin esas noktalarından birisi Azerbaycan'da Karabağ ve Bakü'de olmuştur. Bakü'de 1918'de başlayan Bolşevik ve Taşnak gruplarının Türklere karşı uyguladıkları baskılar, soykırımlar tedricen ülkede bir çatışma ocağının doğmasına sebep olmuştur. İngilizlerin, Rusların ve Taşnak Ermenilerin bölgeye yönelik istila faaliyetleri 1918-1920'li yıllarda Bakü ve civarında savaşlara ve hareketlenmelere sebebiyet vermiştir. Karabağ bölgesindeki olaylar da Bakü'deki hadiselerle bağlantılı bir şekilde gelişiyordu. Karabağ'daki çatışmaların tarihi esaslı olarak 1905 yılından itibaren başlamaktadır. Günümüze kadar etkileri devam eden bu hadiseler bir asır içerisinde, iki ülke arasında üç büyük savaşa neden olmuştur.

Karabağ'daki Savaşların Kısa Kronolojisi ve Tanımlamalar

Karabağ'da Ermeniler ve Türkler arasındaki çatışmaların tarihi esasen 1905 yılından itibaren başlamış ve tedricen alevlenerek sonuçları hâlâ daha devam eden iki ülke arasındaki savaşa dönüşmüştür. 1905 yılında Çar Rusya'sında meydana gelen devrimin sebep olduğu siyasi hareketler diğer bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan'da da bir çatışma ocağının oluşmasına sebep olmuştur. Ermenilerin Türklere yönelik saldırı eylemleri, Bakü'de ve Erivan'da başlamış (Nevvab, 1993. 12, 15) ve tedricen diğer bölgelere de yayılmıştır. Bu çatışmalar Karabağ'da Şuşa, Bakü, Erivan, Kuba, Nahçivan, Şemahı ve Gence'de devam etmiş ve neticede 128 Ermeni köyüne karşılık, 158 Türk köyü dağıtılmış, Ermenilerden üç bin yüz, Türklerden ise yaklaşık 10 bin kişi hayatını kaybetmiştir. (Mustafayev, 2009: 91). Bu hadiseler kaynaklarda muhtelif şekillerde ifade edilmektedir; "*Tatar-Ermeni Davası",* "*Ermeni-Müslüman Davası*" ve "*Ermeni-Türk katliamı/çatışması/davası*". Bu ifadeler içerisinde bizim kullandığımız ifade *Ermeni-Türk Çatışması* ifadesidir. Böylelikle Ermeni olarak ifade edilen halk adı ile birlikte diğer halkın da kimliğinin doğru ifade edilmesinin daha isabetli olacağını düşünüyoruz. 1905'de Azerbaycan'da Ermeni-Türk çatışmalarının yaşandığı bölgelere göre en ince ayrıntılarını dönemin şahidi olmuş yazarlardan M. S. Ordubadi eserinde geniş bir şekilde belgelemiştir. (Ordubadi, 2007). Karabağ'da 1918 yılının sonundan başlayarak Ermenilerin Andranik öncüllüğünde başlattıkları katliamlar 1919 yılının başlarından itibaren Karabağ'da da bir savaş haline getirildi. Bu dönemde artık Kafkas İslam Ordusu'nun bölgeden çıkmış olması, Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a birleştirilmesi için Ermenilerin lehine askeri-siyasi bir durum oluşturmuş oldu. (Süleymanov, 2004. 470). Karabağ'da savaşların 1918'in sonu 1919'un başından itibaren başladığını Azerbaycan Cumhuriyyeti Meclis tutanaklarındaki müzakerelerden anlamak mümkündür. 28 Aralık 1918'de Karabağ ve Zengezur bölgelerindeki olağanüstü bir durum sebebiyle toplanan Cumhuriyet meclisinde Sosyalist fraksiyonundan Ahmet Cövdet (Pepinov), Andranik öncüllüğündeki Ermeni birleşmelerinin Zengezur, Şuşa, Cebrail kazalarında köylere saldırdıklarını, sivil halkın katledildiğini bildirmekte ve bu hususta hükumetin ne gibi bir tedbir alacağı ile ilgili soru sormaktadır. (Meclis Tutanakları, I. Cilt, 1998: 70-71). Sosyalist fraksiyonundan yönlendirilen sorulara dönemin Başbakanı Feth Ali Han Hoyski cevap vermiştir. Hoyski'nin meclis tutanaklarında verilen konuşmasından anlaşılıyor ki, Zengezur bölgesinde Ermeniler tarafından yapılan katliamlar yeni gelişen bir olay değil, Temmuz 1918'den başlayan bölgeye yönelik bir işgal girişimidir. Başbakan konuşmasında, Eylül 1918'den sonra bu durumu önlemek için bölgeye ordu gönderildiğini ve o zaman işgallerin karşısının alındığı bildirilmektedir. Hoyski, nutkunda bölgeden gelen haberleri o zamanlar Bakü'de bulunan İngiliz ordusu Generali Thomson'a da bildirdiğini ifade etmekte, ancak bu bildirinin İngilizlerden bir

yardım isteği için yapmadığını belirtmektedir. Durumdan haberdar olan Thomson bölgedeki sorunu gidermek için Ermeni birliklerinin başında duran Andranik'e 27 Kasım 1918'de mektup yazarak savaşların bir an önce durdurulmasını talep etmiş, aksi halde olacaklardan sorumlu tarafın Ermeniler olacağını beyan etmiştir. (Meclis Tutanakları, 1998: 71-74). Karabağ'daki olayların müzakeresi zamanı yine Sosyalist fraksiyonundan Şeyhülislamov, Andranik öncüllüğündeki Ermeni birliklerinin Ermenistan'dan bağımsız bir şekilde bu işi yaptıklarına inanmadığını, bu saldırı ve işgallerin düşünülmüş bir proje olduğu ve Ermenistan'ın Taşnak Partisi tarafından hazırlandığını vurgulamıştır. (Meclis Tutanakları, 1998: 77-78). Ermenistan 21 Ocak 1919'da Karabağ'ın ve Zengezur'un Ermenistan'a birleştirilmesi hakkında karar kabul etmiştir. (Süleymanov, 2004: 481). Bu kararın verilmesi de durumun bölgeye yönelik her hangi bir küçük çatışma olmadığını ve iki ülke arasında meydana gelen bir savaş olduğunu göstermektedir. Nisan 1920'den itibaren yirmi bine yakın Azerbaycan ordusu bölgeye gönderilmiş ve 3 Nisan'dan itibaren başlayan 12 gün boyunca devam eden büyük savaşta Ermeni birlikleri mağlup edilmiş ve bölgeden çıkarılmıştır. (Nezirli, 2009: 117). Hatta bu zafer münasebeti ile Karabağ'ın merkezi Hankenti'nde Azerbaycan ordusunun askeri paradı düzenlenmiştir. Hankenti'nde düzenlenen zafer keçidini dönemin Başbakanı Nasip Bey Yusufbeyli kabul etmiştir. 1918 yılının sonundan başlayrak 1920 yılının başlarına kadar devam bu süreci I. Karabağ Savaşı olarak taksimlendiriyoruz.

Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyet Rusyası tarafından işgal edildikten sonra bölgedeki durum Ermenilerin lehine değiştirildi. Karabağ'da 1923 yılında Ruslar tarafından "*Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti"* kuruldu, (Memmedov, 2008: 43) ve bu dönemden itibaren bölgedeki savaş siyasi edebiyatta "*Dağlık Karabağ Savaşı*" olarak ifade edildi. Sovyet rejiminin çöküş sürecine girdiği dönemde ise Azerbaycan SSC dahilinde oluşturulan bu özerk bölgenin lağvedilmesi için Azerbaycan tarafından ilki 1989, ikincisi ise 29 Kasım 1991 yılında olmakla Azerbaycan SSC'de iki karar kabul edilmişti. (Kanun: 26.11.1991. № 279-XII). Bu kararın kabul edilmesi de o zamanlarda Azerbaycan Halk Cephesi Hareketi'nin baskısı ve têkidi ile mümkün olmuştur. 10 Kasım 2020 Beyannamesinde de sıklıkla "*Dağlık Karabağ*" ifadesi geçmektedir. Buna bakılmaksızın Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı sonrakı dönemde bölgeden "*Dağlık Karabağ*" olarak söz edilmesine karşı çıkmış ve bu itirazını defalarca Rusya tarafına bildirimiştir. (Savunma Bakanlığı, 01.12.2022). Biz bölgedeki savaşın sâdece "*Dağlık Karabağ Savaşı*" olarak adlandırılmasına bu sebeplerden dolayı katılmamaktayız:

a) Savaş, sadece "*Dağlık Karabağ*"da olan bir savaş değildi ve Karabağ'ın tüm bölgelerini kapsayan bir savaştı.

b) Ermeniler sadece "*Dağlık Karabağ*"ı değil, Karabağ bölgesini işgal etmiştir.

c) Karabağ'ın sadece söz konusu bölgesini "*Dağlık"* olarak adlandırmak coğrafi olarak da hatalı bir adlandırmadır, çünkü Kelbecer, Laçin illerinin olduğu yerler "*Dağlık Karabağ*"a nisbeten daha çok ve yüksek dağlardan ibarettir.

d) Bölgenin "*Dağlık Karabağ"* olarak ifade edilmesi Ermenilerin bölgedeki varlıklarını coğrafi bir ifade olarak Karabağ içerisinde özerkleştirmektedir

Literatürde I. Karabağ Savaşı olarak ifade edilen II. Karabağ Savaşının tarihlendirilmesini (Bundan sonra II. Karabağ Savaşı olarak adlandırılacaktır) ise 1987 yılında gerçekleşen aşağıdakı hadiseler sebebiyle bu tarihten başlatmaktayız. 1987 yılında;

a) Gafan ve Mehri bölgelerinde Türklere karşı ağır baskıların, yurtlarından kovulma ve katliamlara başlanmıştır.
b) Ermeni devlet adamları, Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi ile ilgili beyanatlar vermişlerdir.
c) SSCB Genel Sekreteri M. Garbaçov'un müşaviri Abel Aganbekyan'ın Paris'de yayımlanan "*L'Humanite*" gazetesine verdiği açıklamada Ruslar tarafından kurulan "*Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti*"nin Ermensitan'a birleştirilmesini desteklemiştir.
d) Ermenistan SSC'de ve "*Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti*"de Karabağ'ın Ermensitan'a birleştirilmesi ile ilgili imza toplanmıştır.

1987 yılında başlayan savaş 1994 yılında imzalanan Bişkek Ateşkes antlaşması ile durdurulmuştur. 1994 yılından 2020'e kadar olan zaman diliminde Azerbaycan her ne kadar kendi topraklarının işgali meselesini barış yolu ile çözmeye çalışmış olsa da ne karşı taraftan, ne de dünya ülkelerinden bu konuda ciddi bir destek alamamıştır. Azerbaycan'ın komşuları olan Rusya ve İran bu süreçte de Ermenistan yanlısı bir tutum sergilemişlerdir. İran, II. Karabağ savaşı sürecinde Ermenistan'a yakıt ve gıda desteği vermesinin yanında askeri üst düzey temsilcilerini de Ermenistan'a göndermiş ve Azerbaycan'ın toprak kaybetmesine sessiz kalmıştır. (Kalaycı, 2019: 31). AGİT'in Minsk Grubunda Ermenistan-Azerbaycan Karabağ savaşının çözümünde önemli rol oynaması gereken Rusya Federasyonu Lizbon Zirvesine kadar olan dönemde Ermenistan'ı ve Karabağ'daki Ermeni yapılanmasını siyasi ve askeri açıdan desteklemiştir. (Kuduban ve Kaya, 2018: 929). Rusya'nın öncelikli hedefi Azerbaycan'ın itaat etmesidir ki, bununla da, Türk Dünyasının kapısının Türkiye'ye kapanmasına vesile olmak ve böylelikle Türk Dünyasındaki etkisini eskisi gibi artırmaktır. (Yiğit ve Gülbiten, 2017: 9). Türkiye ise diğer ülkelerin aksine bu konuda Azerbaycan'ı desteklemektedir. (Sarıahmetoğlu, 2016: 99).

10 Kasım 2020 Beyannamesi ile ilgili literatürdeki mevcut adlandırmalarda birbiri ile uyuşmayan, hatta Beyanname metnin muhtevasına ve adına uygun olmayan tanımlamaların olduğu tarafımızdan gözlemlenilmiştir. Savaşların tarihi taksimatının ifade edilmesi hususunda tekrarlanan genel kabul görmüş ifadeler, Beyanname metninin adlandırılması hususunda da kendini göstermektedir. Bu hususda yapılan ve ortak bildiri metnin resmi adlandırılmasına, amaç ve kapsamına uymadığını düşündüğümüz ifadeler, "*10 Kasım 2020 Barış Antlaşması*", "*10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*" (Yüksel & Yüce: 2022) ve benzeri ifadelerdir. Beyannamenin adından da görüleceği üzere, söz konusu metin barış, ateşkes veya kapitülyasyon antlaşması değildir. Aynı zamanda Beyannamenin içeriği de mevcut tanımlamaların hiçbirine uymamaktadır. Bu durumda ortak bildiri metninin doğru adlandırılması, resmi belgenin üzerinde yazıldığı şekilde olmalı, Beyanname veya günümüz Türkçesi ile Bildiri olarak ifade edilmelidir.

Beyanname Maddeleri ve Uygulanışı

Haziran 2020'de Azerbaycan'ın Ermenistan'la sınır olan Tovuz ilinde Ermenistan tarafından yine ateşkes ihlal edildi ve karşı taraftan bölgedeki sivil yerleşim yerlerine roket saldırıları gerçekleştirildi. Bu hadiseler zamanı Ermenistan'ın Tovuz'a yönelik işgal girişiminin karşısı alındı. Tovuz'da başlayan savaş ve Azerbaycan tarafının kayıpları, Ermenistan'a karşı, halkı ülke meydanlarında toprakların işgalden kurtarılması yönünde savaş isteğini ifade etmesine sebep oldu. Milletin ve devletin bu konudaki kararlılığı 27 Eylül 2020 yılında Azerbaycan Savunma Bakanlığından ordunun tüm cephe boyunca karşı hücuma geçtiğine dair açıklama yapılmasına sebep oldu. (Savunma Bakanlığı: 27 Eylül, 2020). Azerbaycan ve Ermenistan arasında 44 gün süren III. Karabağ savaşı sonucunda 10 Kasım 2020'de imzalanan Beyanname Rusya'nın garantörlüğünde çevrimiçi bir ortamda yapılmıştır. 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, Rusya Federasyonu Başkanı V. Putin ve Ermenistan Başbakanı N. Paşinyan'ın imzaladıkları ortak bildiri metni 9 maddeden ibarettir. Araştırmanın daha sistemli olması adına maddelerin uygulanışı meselesi maddelerin açıklanması ile birlikte gösterilmeye çalışılacaktır.

Bildirinin 1. Maddesinde "*Dağlık Karabağ*" münakaşası bölgesinde ateşin ve tüm askeri operasyonların durdurulması beyan ediliyor ve taraflar olacak Azerbaycan ve Ermenistan'ın oldukları yerlerde kalacakları ifade ediliyor. Burada tarafların oldukları yerden kasıt o güne kadar Azerbaycan Ordusunun Karabağ'da savaşılarak işgalden kurtardığı bölgeler kastedilmektedir. Beyannamenin imzalandığı andan itibaren birinci maddeye riyayet edildi ve Azerbaycan Ordusu ilerleyişini durdurdu.

2. Maddede Azerbaycan Ordusunun savaşarak dahil olmadığı Ağdam ilinin 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a verileceği bildiriliyor. Azerbaycan tarafı Fizuli, Cebrail, Zengilan, Gubadlı, Hadrut (Ağoğlan) bölgelerini savaşarak geri almıştı. Bu madde gereğince ise Ermenistan Ağdam ilinden savaşmadan geri çekiliyordu. Ermenistan tarafı ilgili madde gereğince Ağdam ilinin Azerbaycan'a verilmesini temin etmiştir.

3. Madde gereğince "*Dağlık Karabağ'da*" temas hattı ve Laçın dehlizi boyunca Rusya Federasyonunun 1960 kişilik askeri personeli ve 90 adet zırhlı askeri teknoloji ve 380 adet askeri araç ve özel teknolojiden ibaret barış gücü yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Bu maddede belirtilen "*temas hattı*"

ile Azerbaycan Ordusunun girmediği ve Beyannamede Azerbaycan'a verileceği gösterilmeyen Hocalı ve Hocavend illerinin (rayonları) arazisi ile Azerbaycan tarafında kalacak olan illerin sınırları kastedilmektedir. Adını andığımız ve Rus barış gücünün çevreleyeceği söz konusu bölgeler Ermenistan'ın "*Artsah*" adı ile Azerbaycan topraklarında kanunsuz bir şekilde ilan ettikleri sözde devletin fiilen yerleştiği bölgelerdir. Ermenilerin yaşayacağı ve Azerbaycan Ordusunun girmediği bölgenin merkezi şehri ise Hocalı ili arazisinde yerleşen Hankenti şehridir. Savaşdan önce işgal altında olan ve Azerbaycan Ordusunun savaşarak girmediği, Hocalı ve Hocavent illerinin adları Azerbaycan tarafına geçmesi gereken illerin adları içerisinde Beyanname metninde belirtilmemiştir. Bu durum da Azerbaycan'ın bölgedeki egemenliği açısından bir belirsizlik yarmıştır. Söz konusu belirsizliğin de bir neticesi olarak bugün Hocalı ve Hocavend illeri Azerbaycan devletinin kontrolü dışındadır ve o bölgede bölücü Ermeni unsuru kendi varlığını sürdürmektedir.

4. Maddede Rusya'nın Barış gücünün Ermeni silahlı güçlerinin bölgeden çıkarılması ile paralel bir şekilde yerleştirileceği beyan ediliyor. Aynı zamanda Rus barış gücünün bölgede kalma süresinin beş yıl olduğu ve sürenin dolmasına altı ay kalmış Beyanname maddelerinin sona ermesini taraflardan her hangi birisi beyan etmediği süreçte otomatik olarak sonraki beş yıllık sürelere uzatılacağı vurgulanmaktadır. Bu maddede belirtilen Ermeni silahlı güçlerinin bölgeden çıkarılması Azerbaycan'nın bölgedeki askeri üstünlüğü açısından elverişli bir durum yaratmıştır. Bunun yanı sıra bugün Karabağ'da Ermenilerin yaşadığı bölgede "*Artsah*" adlı Ermeni yapılanmasının silahlı birlikleri bölgede mevcuttur. Bu durum Ermeni yapılanmasına bir özerklik gücü katmaktadır. Şöyle ki, Ermenistan ordusu bölgeden çekildiği halde sözde "*Arsah ordusu*" bölgededir. Bu durum Azerbaycan tarafının bölgede terörden arındırma harekatı başlatması için geçerli bir sebeptir. Rus barış gücünün taraflardan hiçbirinin îtiraz etmemesi durumunda bölgedeki kalma süresinin otomatik olarak beş yıllık sürelere uzatılmasının bölgedeki sorunun çözülmesine yönelik bir belirsizlik sağlayacağını düşünüyoruz. Zira bu durum Karabağ'daki Ermenilerin Azerbaycan kanunlarına tâbi olmadan ve belirsiz uzun bir süre içerisinde gayri resmi bir özerklik içerisinde olacaklarını göstermektedir. Aynı zamanda Ermenistan devletinin ordusu bölgeden çıkarılmış olsa da sözde "*Arsah devleti*"nin ordusu Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde kalmıştır. Yani sonuç olarak Ermeni ordusu yine bölgededir.

5. Maddede münakaşa taraflarının anlaşmalara uymasını sağlamak ve ateşkesi denetlemek için Barış gücü merkezinin oluşturulması karara alınıyor. Bugün Beyannamede ifade edilen Barış Gücü Merkezi'nin Rusya ile birlikte gözlemci üyesi Türkiye'dir. Ancak Beyannamede Türkiye garantörlerden biri olmadığı gibi Beyanname içerisinde de adı geçmemektedir. Türkiye'nin savaş sonrası bölgedeki konumu harp kabiliyeti olmayan 60 kişilik gözlemci üyeden ibarettir. Rusya'nın garantör ülke olarak bölgede "*Barış Gücü*" adı altında ordusu olmakla birlikte gözlem merkezinde Türkiye ile birlikte hareket etmektedir.

6. Maddeye esasen Ermenistan tarafı Azerbaycan tarafına 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer ilini, 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın ilini geri vermeyi taahhüt ediyor. Aynı zamanda Ermenistan'la "*Dağlık Karabağ*" arasındaki ulaşımı temin edecek ve Şuşa şehrinden geçmeyecek olan 5 km enliyinde olan Laçın dehlizi Rusya barış gücünün kontrolünde kalacaktır. 2. Maddede belirtilen Ağdam ili gibi bu maddede de Kelbecer ve Laçın illerinin Azerbaycan'a verilmesi ona elverişli bir üstünlük sağlamaktadır. Bu maddede belirtilen Laçın dehlizi Ermenistan'la Karabağ'da Ermenilerin yaşayacağı bölgeleri birleştiren bir koridordur ve Azerbaycan tarafına geri verilen Laçın şehrinin merkezinden geçmektedir. Bu yolun Laçın şehrinin merkezinden geçmesi iki yıla yakın bir süre şehir merkezinin Azerbaycan'ın kontrolü dışında olmasına sebep oldu. 4. Maddede belirtilen Rus barış gücünün tarafların itirazı olmazsa her beş yılın sonunda otomatik beş yıl sürelere uzatılacağını göz önünde bulundurduğumuz takdirde, Rus Barış gücünün kontrolünde olan Laçın dehlizi, bu dehliz vasıtası ile Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'la arasında olan bağlantıyı temin edecektir. Azerbaycan'ın doğrudan kontrolü dışında olacak olan bu bağlantı onun kendi topraklarında yaşayan Ermenilerle Ermenistan arasında bir bağlantı olacaktır ki, bu da Azerbaycan'ın bölge üzerindeki egemenliğini zayıflatan durumlardan biridir. Bu maddede üç yıl sonra "*Dağlık Karabağ*"la Ermenistan arasındaki bağlantıyı temin eden Laçın dehlizi için yeni yolun inşasının planlanacağı ve yine bu yolun Rus barış gücünün kontrolünde olacağı da vurgulanmıştır. Günümüzde söz konusu koridorun Laçın şehri merkezinden geçen kısmı şehir dışına taşınmış durumdadır ve bu koridor Ermenistan ve Karabağ'daki Ermeniler arasındaki bağlantıyı temin etmektedir.

7. Maddede ise bölgeden göçmek zorunda kalan mültecilerin "*Dağlık Karabağ*" ve civar bölgelere BM'in Mülteciler Yüksek Komiseri Ofisi'nin denetimi altında geri dönecekleri belirtilmektedir. Bu maddede söz konusu mültecilerin kimler olduğu, yani Ermeniler mi yoksa Türkler mi olduğu ayrıca belirtilmediği için burada mülteciler ifadesi ile her iki tarafın da kastedildiği anlaşılmaktadır. Eğer ki, "*Dağlık Karabağ*" olarak ifade edilen yukarıda adını andığımız illere Türklerin yerleştirilmesi temin edilebilirse bu durum söz konusu bölgede demografik dengeyi Azerbaycan'ın yararına sağlayacaktır. Diğer türlü son savaştan dolayı bölgeyi terk etmiş Ermenilerin geri dönüşü söz konusuysa bu durum bölgede Ermenilerin lehine bir durum oluşturacaktır ve söz konusu bölge Ermenilerden ibaret bir "*Dağlık Karabağ*" olacaktır. Bugün, Karabağ'da Ermenilerin kanunsuz bir şekilde yaşadıkları bölgelerde Türklerin olmaması ve o bölgenin Azerbaycan'ın egemenliği dışında olması da söz konusu maddedeki mülteciler meselesinin tutarsız olduğunu göstermektedir.

8. Maddede esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi ile ilgili mutabakata varılmaktadır. Bu maddeye esasen da son savaş sürecinde esir düşenlerin ve kayıpların karşı tarafa verilmesi temin edilmiştir.

9. Maddede bölgede tüm iktisadi ve ulaşım bağlantıları onarılacağı belirtiliyor. Aynı zamanda Ermenistan'ın vatandaşların, ulaşım vasıtalarının ve yüklerin her iki yönde engelsiz hareket etmesini temin etmek için Azerbaycan Cumhuriyetinin Batı illeri ve Nahçivan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşımın güvenliğine taahhüt vermesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu ulaşım Karabağ'dan Nahçivan'a doğru Ermenistan arazisinden geçecek kara bağlantısıdır ve bu yolun güvenliğini de yine Rusya Federal Güvenlik Hizmetinin Sınır Birliği'nin temin edeceği gösterilmektedir. Bununla birlikte tarafların onayı ile Azerbaycan'ın Batı illeri ile Nahçivan arasında yeni ulaşım yollarının inşasının temin edileceği de gösterilmektedir. Beyannamenin bu maddesinde belirtilen husular şimdiye kadar iccra edilmemiştir. Azerbaycan tarafının yeni ulaşım yollarının sağlanması amacı ile çalışmalar başlatmasına rağmen Ermensitan tarafından bu konuda her hangi bir kesin adım atılmamıştır. Beyanname metninde belirtilen söz konusu yeni yollar Azerbaycan Türkçesindeki biçiminde "*nəqliyyat kommunikasiyaları*" olarak ifade edilmiştir. Bu ifade geniş kapsamlı bir amlam taşımakla birlikte Zengezur'dan Nahçivan'a doğru geçecek olan bir ulaşım koridoru mahiyetini taşımaktadır. Beyannamenin 6. Maddesinde Ermensitan'la Karabağ'da yaşayan Ermenilerin irtibatını temin etmek için, resmi Azerbaycan torpağı olan Laçın ilinden dehlizin geçmesi, doğrudan "*dehliz*" ifadesi kullanılaraktan bir karar hükmünde verildiği halde, 9. maddede Nahçivan'la Azerbaycan'ı birleştirecek olan ulaşım yolunun yapılması bir karar hükmünde verilmemekte ve metinde "*tarafların razılığı esasında*" ibaresi eklenmektedir. 9. Maddedeki bu durumdan kaynaklanarak hali hazırda taraflar arasında kesin bir anlaşmaya varılamamıştır.

Beyanname Sonrası Genel Durum ve Tespitler

III. Karabağ Savaşı Güney Kafkasya'da yeni jeo-strateji dengeler meydana getirmiş oldu. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1994'ten beri bölgede değişmeyen jeo-strateji durum Azerbaycan'ın kendi topraklarını kurtarmaya girişmesi ve Azerbaycan Ordusunun gâlip gelmesi ile değişmiş oldu. Yeni dönemdeki bu değişiklik, 1994'den 2020 yılına kadar devâm eden süreçte Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya açısından ne gibi farklılıklar arz ediyor? Bu soruyu kısaca cevaplayacak olursak değişiklikleri bu şekilde sıralayabiliriz:

1. III. Karabağ savaşından önce topraklarının 20% işgalde olan Azerbaycan işgal altındaki topraklarının büyük bir kısmını geri aldı. Azerbaycan Devletinin kanuni topraklarındaki egemenlik alanı genişlemiş oldu. Disiplinli ve güçlü bir milli orduya sahip olduğunu kısa bir sürede sağladığı askeri başarı ile ispat etti. Bu durum millet nazarında ordusuna güven yaratmakla birlikte toplumda uzun yıllardır devam eden mağlup edilmişlik sendromunu kırabildi. Bununla birlikte Azerbaycan'ın kazandığı askerî zafer bölgede siyasi anlamda tam zaferi sağlamamıştır. Tam siyasi zaferin sağlanması Karabağ'da Ermenilerin yaşadığı illerin Azerbaycan Devletinin kanunları çerçevesinde ve bölgede yalnızca Azerbaycan'nın egemenliğinin temin edildiği süreçte mümkün olacaktır.

2. Ermenistan mağlup olarak 30 yıldır işgal altında tuttuğu toprakların büyük bir kısmını kaybetti, Hocalı ve Hocavend illeri haricindeki topraklardan çekildiler. Hocavend ilinin Hadrut (Ağoğlan) kasabası ve bazı köyleri de Azerbaycan tarafında kaldı. Ermeniler işgal sürecinde Karabağ'da esas itibariyle sadece "*Dağlık Karabağ*" olarak ifade edilen bölgede yaşadılar ve hâlen daha orada yaşamaktadırlar. Azerbaycan'ın askeri ve siyasi hakimiyetini sağladığı "*Dağlık Karabağ*" hârici diğer

iller işgalden sonra Ermeniler tarafından insan yaşamını sürdüremeyeceği bir hale getirilmiştir. İşgal sürecinde ve günümüzde kendilerinin yaşadıkları, sözde devlet îlan ettikleri "*Dağlık Karabağ*" ise her zaman Ermenilerin kendi yaşamı için yenilenmiş, her yönüyle geliştirilmiştir. Hali hazırda bölgede Azerbaycan'ın elinde olan yerler olduğu hâliyle insan yaşamı için elverişsiz olmakla birlikte, mezarlıklar da tahrif edilmiş bir durumdadır. İşgal sürecinde "*Dağlık Karabağ*"da sözde "*Arsah devleti*"nden söz eden ve siyasi ve medeni hayatlarını söz konusu sözde yapının sözde kanunları çerçevesinde yürüten bölgedeki Ermeniler bugün de yine aynı bölgede sözde "*Arsah devlet*"inin sözde vatandaşları olarak bölgede gayri resmî olarak özerk yaşamlarını sürdürmektedirler ve onların bölgedeki varlığı Rus askeri gücü ile çevrelenmiş bir şekilde korunmaktadır. Bu durum Azerbaycan Devletinin sınırları dahilinde ve onun egemenliği dışında olan gayri resmi ve fiilen özerk bir Ermeni yapılanmasıdır ki, Ermeniler bölgedeki kendi varlıklarını sözde "*Arsah Devleti*" olarak ifade ediyorlar.

3. Hadiselerin seyrini ve sonucunu Rusya açısından değerlendirecek olursak durum Rusya açısından bir farklılık göstermektedir. Savaş sürecinde Ermenistan'a ettiği silah yardımı sebebinden ve zaten geçmiş itibariyle bölgedeki etno-siyasi sorunun mimarı olan Rusya'nın savaş sürecinde Azerbaycan'da itibar kaybetmiş nüfuzu halk arasında bir nefrete dönüşmüş oldu. Kafkasya'da yalnızca Ermenistan arazisinde askeri üssü kalan Rusya, garantör ülke olarak Beyanname gereğince Ermenistan'la birlikte Azerbaycan topraklarında da "*Barış gücü*" adı altında askeri üs kurmuş oldu. Rus ordusunun bölgede yerleştirilmesi bölgedeki etno-politik sorunu devam ettirecektir. Bu durum Rusya'nın himaye ettiği ve siyasi etki unsuru olarak gördüğü Karabağ'daki Ermenilerin kullanılması ile mümkün olacaktır. Rusya'nın bölgedeki varlığı ve planları coşkulu zafer söylemleri ile göz ardı edilmemeli, sürekli sorgulanmalı ve araştırılmalıdır.

4. Savaşın gidişatının ve sonucunun Türkiye açısından bir sıra neticeleri olmuştur. Savaş sürecinde Türkiye'nin Azerbaycan'a tüm kurum ve kuruluşlarıyla göstermiş olduğu tam destek, Türkiye'nin Azerbaycan'da yüksek olan olumlu etkisi daha da arttırmış oldu. Bunun yanı sıra 1918'den bu yana ilk defa Kafkasya'ya doğru bu denli açılım sergileyen Türkiye dünya devletlerine de Azerbaycan'ın yanında olduğunu ve bölgeye olan tesir gücünü göstermiş oldu. Ancak Türkiye savaş sonrası imzalanan anlaşmalarda Rusya'nın garantör olarak iştirak etmesine rağmen garantör ülke olarak masada ve sahada olamamıştır. Türkiye Azerbaycan'ın zaferinde askeri, siyasi ve diğer alanlarda doğrudan ve dolayı etkisini ortaya koymuştur. Bu durum her iki ülkenin halklarının biri birine olan bağlılığını ve yakınlığını daha da artırmıştır. Bölge devletleri içerisinde Azerbaycan'a destek veren tek ülke Türkiye olmuştur. Savaş sonrasında Türkiye'nin bölgedeki askeri unsurları bir barış gücü ve savaş kabiliyetli bir askeri birlik olarak değil, sadece olarak ateşkesin denetlenmesini temin etmek için bir gözlemci olarak mevcuttur. Bu durumun Türkiye ve bölgenin güvenliği açısından arzu edilen bir manzara olmadığı söylenebilir. Savaş zamanı taraflı ülke olan Rusya'nın garantör olduğu bir masada Türkiye'nin de olması gerekmekteydi.

5. Ermenilerin Karabağ'daki varlığının Azerbaycan Devletinin egemenliği dışında ve gayri hukuki de olsa fiilen bir özerklik şeklinde olması Karabağ'daki Ermeni sorununun her zaman patlamaya hazır bir mesele olarak kalacağının göstericisidir. Rusya'nın bölgedeki askeri varlığı da hesaba katıldığı zaman bu durumun Azerbaycan Devleti için ileride her zaman bir tehdit unsuru olarak kullanılabileceği ihtimal dahilindedir. Azerbaycan Devleti Karabağ'ın Hocavent ve Hocalı illerinde de tüm devlet teşkilatları ile tam anlamı ile egemenliğini tesis etmediği süreçte Ermeniler bölgede bir tehdit unsuru olarak kalacaklardır.

6. Son iki yıllık süre zarfında bölgedeki Rus ordusunun faaliyeti, istikrarın sağlanmasına yönelik faaliyetten ziyade, bölgedeki Ermeni yapılanmasının varlığını muhafaza yönünüde olmuştur. Rus ordusunun "*Barış Gücü*" olarak bölgedeki faaliyetine ilişkin Beyannamede her her hangi bir madde belirtilmemiştir. Beyanname haricinde de şimdiye kadar yapılan görüşmelerde Rus ordusunun bölgedeki faaliyetini kesin olarak belirleyecek bir anlaşma imzalanmamıştır. Rus ordusunun bölgedeki faaliyetinin Azerbaycan Devlet teşkilatları ile kordine bir şekilde olmasının bölgedeki sorunun çözülmesi açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Önümüzdeki süreçte şayet Beyanname feshedilmezse, Rus ordusunun faaliyetini kesin oalarak belirleyecek ve denetleyecek bir anlaşmanın imzalanması gerekmektedir. Zira Rus ordusu bölgenin silahsızlaştırılması yönünde her hangi bir adım atmamakla birlikte, bölgedeki bölücü Ermeni yapılanmasının askeri, siyasi ve ekonomik açıdan güçlenmesi için çalışmalar yapmaktadır.

Sonuç

Karabağ'daki savaşların kronolojisi akademik ve siyasi literatürde eksik ve hatalı olarak ifade edilmektedir. 1918-1920 yıllarını kapsayan I. Karabağ savaşı dikkate alınarak son savaştan III. Karabağ savaşı olarak bahsedilmelidir. Savaşların kronolojisi ile birlikte bölgenin coğrafi tanımlaması ile ilgili kullanılan "*Dağlık Karabağ*" ifadesi coğrafi olarak yanlış bir tanım olmakla birlikte, hukuken de hatalı bir ifadedir. Bunların yanı sıra, Beyannamenin adlandırılması meselesinde de "*Barış Antlaşması*", "*Ateşkes Antlaşması*" gibi ortak bildiri metninin adına ve muhtevasına uymayan ifadeler mevcuttur. Söz konusu metnin üzerinde de yazıldığı gibi "*Beyanname*" olarak ifade edilmesi tek doğru adlandırma olacaktır.

Hali hazırda Karabağ'da bölücü Ermeni yapılanması varlığını devam ettirmektedir. Bununla birlikte Ermenilerin bölgedeki kanunsuz yapılanması "*Rus Barış Gücü*" adı altında desteklenmektedir. Rus sözde "*Barış Gücü*"nün faaliyeti de bu hususta sorgulamaya açık bir izlenim oluşturmaktadır. Dolayısı ile Azerbaycan topraklarında uluslararası hukuka aykırı bir şekilde faaliyet gösteren silahlı Ermeni siyasi yapılanması Azerbaycan Devleti için yeni bir Ermeni sorunu haline gelmiştir. Bunun yanı sıra Rus ordusunun bölgedeki varlığı da "*Barış Gücü*" misyonunun sınırlarını aşmakla birlikte, dolaylı yollarla bölgedeki bölücü Ermeni yapılanmasını desteklemekte ve tedricen Azerbaycan topraklarında Rus ordusu sorununa dönüşmektedir.

III. Karabağ savaşı ve sonrasında imzalanan Beyanname bölgede yeni jeo-strateji bir durumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yaklaşık otuz yıldır değişmeyen dengeler Azerbaycan Ordusunun başarısı ile önemli ölçüde değişmiştir. Değişen yeni dengeler her ne kadar Azerbaycan devletinin kendi torpaklarındaki egemenliğini sağlaması yönünde müspet bir değişikliğe sebep olsa da, egemenliğin tam temin edilmesi hususunda bir sıra eksiklikler da ortaya çıkmıştır.

Beyanname sonrasında bölgedeki askeri-siyasi durumu ifade eden birkaç harita yayınlandı. Bu haritaların birçoğu resmi olmamakla birlikte tam olarak bölgedeki gerçek durumu ifade etmemektedir. Bölgedeki askeri durumla ilgili en son güncel harita Rusya Savunma Bakanlığının sitesinde yayınlanmıştır. Bu haritada mavi renkle çizilen alanın içindeki bölge, Rus Barış güçlerinin çevrelediği Ermenilerin yaşadıkları ve Azerbaycan'ın egemenliği dışında olan yerlerdir.

Rusya Savunma Bakanlığı resmi sitesi (27.11.2022)

KAYNAKÇA

Azerbaycan Halk Cümhuriyyeti 1918-1920, (1998). Paralament Stenografik Hesabatlar, I. Cilt. Bakü, Azerbaycan Neşriyatı.

Alakberli, A. (2008). Gerbi Azerbaycanlıların 1988-ci il Soygırımı. Bakü, Nurlan Neşriyatı.

Dağlıg Garabağ: Hadiselerin Hronikası, (2005). Azerbaycan Respublikası Dahili İşler Nazirliyi (1988-1994), Veten Neşriyat.

Çapraz, H. (2012). 19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası. *Belgi Dergisi*, 3, 231-240.

Pehlivan, Z. N. (Temmuz 2016). Rusya'nın Ermeni Devleti Kurmasının Sonucu: Karabağ Sorunu, *Asıa Mınor Studies-Internatıonal Of Socıal Scıences*, 4(8), 94-109.

Hüseyinli, İ. & Halilzade, F. ve diğerleri., (2012). Azerbaycanlıların Soygırımı, I. Cild. Bakü, Azerbaycan Gazeti yayınları.

İsmayılov, A. (2010). Sumgayıt SSR-nin Sügutunun Başlanğıcı, Bakü, Çaşıoğlu Neşriyatı.

İmanov, R. C. (2005). Azerbaycanın Erazi Bütovlüyüne Gesd - Gondarma Dağlıg Garabağ Muhtar Vilayeti, Bakü, Adiloğlu Neştiyatı.

Kalaycı, R. (2019). İran Dış Politikasında Söylem İle Eylem Uyumsuzluğu: Çeçenistan ve Dağlık Karabağ Örenği. *İran Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 13-40.

Kuduban, D. A. & Kaya, M. (2018). Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 7(21), 923-949.

Mustafayev, B. (2009). Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyeleri (1905-1920), (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Memmedov, M. (2008). Azerbaycan SSR'nin Dağlıg Garabağ Muhtar Vilayetinde İçtimai-Siyasi Hayat, İktisadi-Medeni İnkişaf 1923-1991. Bakü, Tehsil Neşriyatı.

Nevvab, M. (1993). 1905-1906-cı illerde Ermeni Müselman Davası. Bakü, Azerbaycan Neşriyatı.

Nezirli, Ş. (2009). 1920-ci il GarabağDöyüşleri. Bakü. Milli Küphane PDF Arşivi.

Ordubadi, M. S. (2007). Qanlı İller – 1905-1906 Qafqazda Baş Veren Ermeni Müselman Davasının Tarixi, Bakü, Qafqaz Yayınevi.

Süleymanov, M. (2004). Azerbaycan Halk Cümhuriyetinin Herb Tarihi. II. Cilt, Bakü, Firuzan Yayınları.

Şimşir, N. B. (2011). Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri, Ankara, Bilgi Yayınevi.

Tuncerli, Ö. (2019). Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları. *Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 3(2), 132-144.

Yiğit, S. & Gülbiten, G. (2017). Rusya'nın Güney Kafkasya Dış Politikası: Dağlık Karabağ ve Hazar Denizi. *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 5(2), 1-29.

Yenal, S. 2020, "Savaş Kavramının Dönüşümü: 1. Ve 2. Körfez Savaşı Örneğinde Hibrit Savaşların İncelenmesi". *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, Cilt 30, Sayı 1, 85-110.*

Sarıahmetoğlu, N. (2016). Karabağ Sorununun Çözüm Sürecinde Türkiye ve Rusya. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 93-119.

Yüksel, C. & Yüce, H. Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması. İstanbul Üniversitesi Yayınları. 2020. İstanbul Hukuk Mecmuası, 80 (3), 1021-1065. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihm/issue/72608/1184627

İnternet kaynakları:

Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı. Tüm sınır boyunca Ermeni saldırılarını önlemek için verilen karar: https://mod.gov.az/az/news/butun-cebhe-boyu-qosunlarimiz-eks-hucum-emeliyyatina-baslayib-*32316.html* (29.11.2022).

Azerbaycan Savunma Bakanlığı. Olağanüstü Askeri Hal İlan Edilmesi Hakkında Azerbaycan Respublikası Prezidentinin Fermanı

https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-respublikasi-prezidentinin-fermani-32348.html (29.11.2022).

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığının resmî sitesinde yayımlanan 10 Kasım 2020 Beyannamesi

https://president.az/az/articles/view/45923 (21.11.2022).

Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı: 10 Kasım 2020 Beyannamesi (01.12.2022).

https://mod.gov.az/az/news/azerbaycan-prezidenti-ilham-eliyev-xalqa-muraciet-edib-video-33794.html

Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı: "*Dağlık Karabağ*" ifadesinin kullanılmasına dair itiraz (01.11.2022).

https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyinin-metbuata-aciqlamasi-45472.html

Karabağ'da Özerk Vilayetin Kurulması Hakkında Verilen Karar Metni. SSRİ Fəhlə-Kəndli Hökumətinin 1923-cü il üzrə qanunlar və sərəncamlar külliyyatı. Bakı şəhəri, 1925-ci il, səh. 384-385. https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/06.pdf

Karabağ'da Özerk Vilayetin Lağv Edilmesi Hakkında Karar Metni: http://www.e-qanun.az/framework/6783 (25.11.2022).

Rusya Savunma Bakanlığı resmi sitesinde bölgedeki durumu gösteren harita:

https://mil.ru/russian_peacekeeping_forces/infograf.htm (27.11.2022).

Presentation ID / Sunum No= 217

Oral Presentation / Sözlü Sunum

19. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Türkistan Coğrafyasında Görülen Hastalıklar

Dr. Öğretim Üyesi Mertcan Akan[1]

[1] *Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, mertcan.akan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3160-4774.*

Özet

19. yüzyılın ikinci yarısında yaklaşık beş milyonluk nüfusa sahip olan Türkistan coğrafyasının ve halklarının ekonomik, sosyal ve siyasî durumu komşu bölgelere ve dünyanın geri kalanına göre oldukça istikrarsız ve değişken vaziyette idi. Siyasî oluşum olarak Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlıklarına ve bir dizi kabile yönetimlerine bölünmüş bu coğrafya sözü edilen dönem içerisinde Rusya ve İngiltere'nin siyasi ve ekonomik rekabetine sahne olmuş, bu hâkimiyet kurma çabası ise bölgenin keşfini oldukça hızlandırmıştır. Bu çaba ve ilgi, dönemin popüler yazın türleri arasında yer alan seyahatnamelerin sayısını, buna bağlı olarak da çeşitliliğini oldukça arttırmıştır. Bu çalışmanın amacı bu uzak coğrafyaya imparatorluk görevi, emperyal emeller, ticari menfaatler, bilimsel ilgi, keşif merakı, dinî misyon, yardımseverlik veya ün peşinden koşma gibi motivasyonlar ile çoğunluğu Rus ve Batılı olmak üzere 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasına seyahat etmiş insanların bölge hakkında tutmuş oldukları rapor, günlük, gezi notu vb. belgelerde yer alan hastalıkların ve bölge halklarının bu hastalıklar karşısındaki tutumlarının incelenmesi olacaktır. Bu bağlamda hekimliğin modern örneklerinden oldukça uzak olan, hastalıkların kökenlerinin olağanüstü güçler ve kötü ruhlarla açıklanmaya çalışıldığı, kendi halk hekimliği geleneklerine ve eski inançlarına duydukları güven sebebiyle modern tıp uygulamalarına karşı şüpheyle yaklaşan bölge halklarının sağlık koşulları ve imkânsızlıkları Batılı seyyahların aktardıkları çerçevesinde ele alınıp değerlendirilecektir. Her seyyahın motivasyonunun, kişisel ilgi alanının ve deneyiminin aktardıklarına etki edebileceği düşüncesi ile incelenen örneklerin sayısı olabildiğince fazla tutulmuş, özellikle farklı karakterlerden faydalanılarak bilginin tespiti ve doğruluğu amaçlanmıştır. 19. yüzyıl seyahatnamelerinde Türkistan halklarının sağlık koşulları ve hastalıklarını ele aldığımız bu çalışma, seyahatnamelerin tarih biliminin kaynağı olarak kullanıldıklarında nasıl zengin veriler sunabildiklerini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Seyahatname, Seyyah, Hastalık, Sağlık.

Diseases Seen in the Turkestan in the 19th Century Travel Books

Abstract

In the second half of the 19th century, the economic, social and political conditions of the Turkestan geography and its peoples, which had a population of about five million, was quite unstable and sliding

compared to the neighboring regions and the rest of the world. This geography, which was politically divided into Bukhara Emirate, Kokand and Khiva Khanates and a lot of tribal administrations, witnessed the political and economic competition of Russia and England during the defined period, and this specific effort towards dominating this region accelerated its exploration. This effort and concern towards the region dramatically increased the number and, accordingly, the variety of travel books, which were among the popular literary types of the period. People, mostly Russian and Western, traveled to this remote Turkestan geography in the 19th century, with various motivations such as imperial ambitions, commercial interests, scientific interest, exploratory curiosity, religious mission, charity or pursuit of fame. The aim of this study will be to examine the diseases in the documents of these travelling people such as reports, diaries, travel notes etc. and the attitudes of the people of the region towards these diseases. It has to be put forward that the people of this region were far from medicine in modern means and were suspicious of modern medicine practices due to their trust in their own folk medicine traditions and old beliefs. That's why the origins of diseases are rather tried to be explained by supernatural powers and evil spirits in this region. In this context, the health conditions and impossibilities of the people of the region will be examined and evaluated within the words of Western travelers. Keeping in the mind that each traveler's motivation, personal interest and experience can affect what s/he conveys, the number of examples has been kept as much as possible, and the determination and accuracy of the information is tried to be managed especially by making use of different characters. This study, which deals with the health conditions and diseases of the people of Turkestan in the travel books of the 19th century, has shown how travel books can provide rich data when they are used as a source of historical science.

Keywords: Turkestan, Travel Books, Traveler, Disease, Health

Giriş

Orta Asya ve Türkistan dünyanın diğer erişilemeyen bölgelerinden farklı olarak gerçeklikten uzak ve egzotik tutumdan uzak kalmıştır. Rus Şarkiyatçılığının *medenileştirme misyonu* haricinde bu coğrafyaya yapılan seyahatler ve geride bırakılan seyahatnameler genel olarak Doğu'ya ait olan bu romantik oryantalist düşüncelerden arınmış, bilgi seviyesi açısından oldukça zengin içeriklere sahiptir. Bu bağlamda Mary Baine Campbell'in seyahatnamelere dair "hakikate yönelik bir tür tanık olma özelliği taşımaktadır" ifadesi Türkistan için geçerliliğini korumaktadır (Campbell, 1991: 2-3). Tarihsel süreç içerisinde bölgeye yapılan seyahatlerin motivasyonları önceleri ticarî ve dinîyken, sonraki dönemlerde emperyal istekler doğrultusunda söz konusu motivasyonlar askerî ve siyasî olarak da şekillenmiştir. Türkistan'ın erişilebilirliği ve ulaşım yöntemleri özellikle erken modern ve modern dönemler arasında önemli ölçüde değişmiş, bu değişim ve motivasyon çeşitliliği bizlere milliyet, sınıf, meslek ve cinsiyet açısından oldukça geniş bir gezgin yelpazesi sunmuştur.

Greko-Romen coğrafyacıların, Arap ve Fars seyyahların anlatıları ile hakkında ilk bilgilere ulaştığımız Türkistan coğrafyasının ulaşımının fiziksel imkânsızlığı 16. yüzyıldan itibaren İngiliz Moskova Kumpanyası ve Bilimler Akademisi gibi çeşitli organizasyonlarla ortadan kaldırılarak daha güvenli ve organize hale gelmiştir. Erişimin kolaylaşması ticaret ağlarının genişlemesi ve modern devlet sistemlerinin bölgedeki hevesli yaklaşımları sayesinde ticarî ve dinî kimliklerin yanı sıra askerî ve bürokratik kadroların seyahat sayıları da bir hayli artmıştır. Burada önemli bir nokta, 19. yüzyılın ortalarında Çin'e giden deniz yollarının yeniden düzenlenmesi sayesinde bölgeye olan ilginin daha çok emperyal hayalleri olan Rus ve İngilizler ile sınırlı kalması olmuştur (Green, 2014: 6). Rus kolonizasyonu ve sonrasında bölgenin Avrupa demiryolu ağına dâhil olması Türkistan'ın siyasî, sosyal ve kentsel coğrafyasında geri dönülmez bir değişime sebep olmuş, seyahatname türü ise bu büyük değişimi ve dönüşümü bizlere adeta kanıtlar nitelikte bilgiler aktarmıştır.

16. yüzyılda Kazan ve Astrahan'ın Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra 17. yüzyıl içerisinde Orta Asya'nın tanınması adına gerçekleştirilen diplomatik misyonlar gelecekte bölgenin Rusya adına keşfedilmesi gerekliliğini ortaya koymuş, nihayetinde de bölgenin fethedilmesiyle de Rusya'nın kendi Hindistan'ını yaratması gerektiği eğilimini doğurmuştur (Morrison, 2006: 669). 18. yüzyıldan itibaren Avrupalı tüccarların Hindistan'a karadan bir yol arama çabaları Buhara, Hive, Hokand gibi Türkistan

şehirlerini ilgi odağı hâline getirmiştir. Bu bakımdan Arthur Conolly'nin "Büyük Oyun" olarak isimlendirdiği 19. yüzyıl boyunca devam eden Rusya, İran ve İngiltere'nin Türkistan, Afganistan ve Hindistan coğrafyasında çıkarlarının iç içe geçtiği ve yoğun nüfuz mücadelesi unutulmamalıdır (Andreeva, 2007: 21).

19. yüzyılda Tıp biliminin pratiği, bilimdeki hızlı gelişmeler ve hekimlerin yeni yaklaşımları sayesinde büyük bir değişikliğe uğramıştır. Bu dönemde hastalık teşhisinde semptomların çok daha sistematik bir şekilde analiz edildiği; kimya, laboratuvar teknikleri ve ekipmanlardaki gelişmeler sayesinde bulaşıcı hastalıkların epidemiyolojisine dair eski fikirlerin yerini yavaş yavaş bakteriyoloji ve virolojideki gelişmelerin aldığı görülmektedir. Bazı endemik bulaşıcı hastalıklar için etkili tedavi de yöntemleri geliştirilmiştir. Bununla birlikte, ölümcül hastalıkların ve ölüm oranlarındaki esas düşüşün tıp alanındaki ilerlemelerden ziyade beslenmedeki gelişmelerden, gıda temininden ve bununla doğru orantılı olarak yükselen halk sağlığından kaynaklandığı düşünülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde hastalıkların tespiti, etki alanlarının belirlenmesi, sosyal ve ekonomik sonuçlarının incelenmesi, toplumların hastalıklara yükledikleri anlam ve hastalık karşısında tutundukları tavır sosyal bilimler alanında çalışanların önemle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur (Ertaş, Eğnim 2011: 83). Belirli zaman aralıklarında, farklı coğrafyalarda bulunmuş, yaşayış ve inanış biçimlerine şahit olduğu halklar ile yakından ilişki kurmuş seyyahların kaleme aldıkları seyahatnameler ise tanık olunan ve satır aralarında aktarılan hastalıklar ile bu alanda çalışanlar için vazgeçilmez kaynaklar olarak kabul edilmiştir. Sosyal hayata dair izlenim, tecrübe ve anekdotların fazlaca ve detaylı bir şekilde yer aldığı seyahatname türünde 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasını konu almış pek çok örnek bulunmaktadır.

Seyyahlar ve Türkistan

Bu çalışma için 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasını ziyaret etmiş batı kültüründen gelen seyyahların notları incelenmiştir. Belirtilen döneme ait pek çok seyahatname bulunmakla beraber konumuz itibarıyla içlerinden özellikle Türkistan'ın sağlık koşulları, imkânları, imkânsızlıkları ve hastalıkları hakkında bilgiler içeren seyahatnameler seçilmiştir. Notlarından faydalandığımız asker, diplomat, elçi, kâşif, bilim insanı, tacir, vb. gibi kişilerin başında 1830'lu yılların başında (1832-1834) İngilizlerin Afganistan, Pakistan ve Türkistan coğrafyasına göndermiş olduğu *Aleksandr Burnes* gelmektedir (Hopkirk, 2022: 145). Aktarmış olduğu bilgiler siyaset, ekonomi, tarih, sosyoloji ve halk bilimi çalışmaları için oldukça önemlidir. Değerlendirdiğimiz bir diğer seyyah ise Aleksandr Burnes'e yardımcı olmak için görevlendirilen, Hindistanlı diplomat *Münşi Mohan Lal*'dir. Hindistan'ın kontrolü kaygısıyla 1813 yılında Himalayaların ötesine gönderilen Hintli Müslüman bilgin *Mir İzzet Ullah* Afganistan ve Pakistan'ın yanı sıra Türkistan coğrafyası hakkında da çok kıymetli bilgiler toplamıştır. İngilizlerin iki subayının tutsaklığının araştırılması için 1843 yılında Buhara'ya göndermiş olduğu ünlü misyoner *Joseph Wolff*, görevlendirilme amacı dışında bu coğrafya hakkında oldukça önemli bilgiler sunmuştur. İngiliz kilisesinde rahip olan *Henry Lansdell* ise Hotan'dan Yarkand'a uzanan seyahati sırasında birçok hapishane ve hastaneyi dolaşmış, yaşadığı eşsiz deneyimleri seyahat notlarına aktarmıştır. Amerikalı diplomat *Eugene Schuyler*, 1873 yılında dokuz ay süren bir Türkistan seyahatinden elde ettiği malzemelerle bir seyahatname kaleme almıştır. İngiliz ordusunda istihbarat subayı olan *Frederick Gustavus Burnaby*, 1875 yılında çıkmış olduğu Hive seyahatini kaleme aldığı seyahatnamesi ile büyük bir üne kavuşmuştur. Fransız seyyah *Gabriel Bonvalot* ise 1881-1882 yıllarında Türkistan'a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Doğu'daki ülkelerde doktor olarak görev yapma idealiyle 1833-1834 yıllarında yola çıkan Alman asıllı *Johann Martin Honigberger*, Türkistan'da bulunduğu süreçte Buhara emiri Nasrullah'ın da doktorluğunu yapmış, bu coğrafyadaki hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında eşsiz bilgiler sunmuştur. Danimarkalı bir subay olan *Ole Olufsen*'in 1890'lı yıllarda gerçekleştirdiği seyahate ait notlarında Buhara'nın siyasî, ekonomik, dinî ve sosyo-kültürel hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Bu yönüyle, çalışmamızın konusu itibarıyla da en fazla kullandığımız seyahatnamelerden olmuştur. Özellikle Pers Yahudileri ile ilgilenen İngiliz tarihçi ve koleksiyoner *Elkan Nathan Adler,* 1896- 1897'de Tahran ve Buhara'ya gitmiş, bu bölgenin kültürel, edebî ve entelektüel birikimi hakkında dikkat çekici bilgiler sunmuştur. İngiliz sömürge yönetimi bünyesinde askerî ve diplomatik görevlerde bulunmuş *Charles Edward Yate*'nin 1893-94 ve 1896-98 yıllarında gerçekleştirdiği Horasan ve Sistan notları da incelediğimiz seyahatnameler arasında yer almaktadır.

1820 yılında Rusların Buhara Emirliği ve Türkistan ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi adına elçi olarak görevlendirdiği *Baron von Meyendorf*, gerçekte amaç edinilen istihbarat işini layığıyla yerine getirmekle birlikte ardında Türkistan tarihi ve kültürüne dair oldukça değerli notlar bırakmıştır. *Nikolay Muravyov,* 1818-1819 yıllarında Türkistan'a giderek Hive hakkında önemli bilgiler vermiştir. Sibirya tarihi ve arkeolojisiyle ilgilenen Rus oryantalist *Grigoriy İvanoviç Spasskiy*'nin 1819 yılında "Sibirskiy Vestnik" dergisinin dördüncü cildinde yer verdiği Türkistan izlenimleri, arkeoloji, etnografya, coğrafya, filoloji, sosyoloji ve tarih gibi farklı disiplinlerde detaylı bilgiler sunmaktadır. Yine 1841 yılında Ruslar tarafından Buhara'da görevlendirilen *Nikolay Khanikoff* (Hanıkov), Buhara'daki siyasî ve kültürel hayata dair pek çok detay barındıran oldukça önemli bir eser ortaya koymuştur. Çar II. Aleksandr döneminde Rusya'nın Orta Asya'daki dış politikasının yönetiminde önemli bir rol oynayan Pan-Slavist diplomat *Nikolay Pavloviç Ignatyev*'in 1858 yılında de Orta Asya'da görev aldığı süre zarfındaki notları hem Türkistan tarihi açısından hem de tarihî bir diplomatik karakterin notları olması açısından oldukça önem arz etmektedir.

Türkistan'da Hastalıklar

19. yüzyılda Batı'nın iki büyük gücünün Türkistan'ı hâkimiyet altına alma çabaları, önceleri elde edilen bilgilerin görece sınırlı ve yerel kaldığı Türkistan'ın tüm yönleriyle keşfedilmesini sağlamıştır. Bölgeyi ziyaret etmiş kâşif ve seyyahların izlenimleri geçmişten gelen seyahat notlarının tamamlayıcısı olmuş, coğrafyanın ve halkların geçirmiş olduğu büyük değişimi net bir şekilde ortaya koymuştur. 15. yüzyılda İspanyol seyyah Ruy González de Clavijo'nun Timur'un ülkesinde karşılaştığı görkemli medeniyeti, 19. yüzyıl seyyahlarının satırlarında görmek pek mümkün olmamıştır (Ükten, 2021:145).

Seyyahların notlarından anlaşıldığı üzere, ihtişamlı dönemlerini geride bırakarak bilim ve teknikten uzaklaşan Türkistan coğrafyasındaki devletlerin ve güç sahiplerinin zamanla liyakatsizlik ve ekonomik politikaların etkisizliği ile her yönden büyük bir bunalım içerisine düştüğü, genel olarak bu kötü durumun ve zayıflığın toplumun kültürünü ve sağlığını da olumsuz yönde etkilediği olmuştur. Sözü edilen coğrafyada fizikî şartların yetersizliği, şehirleşmenin kötü, hane sayısının çok ve düzen bakımından sıkışık olması, akarsuların şehirlerden geçmemesi, su havuzlarının suyunun sterilizasyonunun sağlanamaması, gece-gündüz sıcaklık farkının fazlalığı, kum ve tozun sürekli olarak rüzgâr vasıtasıyla taşınması ve temizlik anlayışının çok da yerleşmemiş olması hem hastalıkların hem de söz konusu hastalıkların değişik türlerinin sıklıkla görülmesine sebep olmuştur (Yılmaz Vurgun, 2013: 237). Bu çalışmanın temelini Batılı seyyahların Türkistan coğrafyasında tanık oldukları hastalıklar, tedavi yöntemleri ve yerel halkın modern tıp karşısındaki duruşu oluşturmaktadır.

Tüm Türkistan coğrafyasında ve özellikle Buhara'da hemen hemen tüm seyyahların tanık olduğu, bazılarının ise bizzat deneyimlediği asalaktan kaynaklanan *rişta* (Rishta, Rishtu, [Gordius Aquaticus]; Gine Kurdu [Dracunculus]) hastalığı büyük dikkat çekmektedir. 1820'li yıllarda Rusların ticarî ilişkilerini düzenlemek için elçi olarak görevlendirilen Baron von Meyendorf'un (Egor Kazimiroviç) seyahat notlarında parazitik enfeksiyon hastalığı olan *rişta*nın solucan larvaları ile enfekte olan suyun kişiler tarafından içilmesi ile sindirim sistemine nüfuz ettiği belirtilmiştir. (Meyendorf, 1870: 29). Aleksander Burnes, Meyendorf'un notlarına ek olarak yaz ayları için kötü koşullarda depolanan ve muhafaza edilen su havuzlarına musallat olan hayvanlar yüzünden bu hastalığın daha da yayıldığına dikkat çekmiştir (Burnes, 1835: 180). *Rişta* parazitine dair en detaylı bilgi veren seyyahlardan biri olan İngiliz misyoner Henry Lansdell, Joseph Wollf'un seyahat notlarını dikkatli bir şekilde inceledikten sonra kaleme aldığı seyahatnamesinde genellikle mayıs ve ağustos ayları arasında vücuda yerleşen *rişta* larvalarının haftada neredeyse iki buçuk santimetre büyüyerek solucana dönüştüğünü, sonrasında ise vücutta bir çıkış bölgesi arayarak, genellikle vücudun alt uzuvlarına doğru ilerleyerek ciltte yoğun ağrılı bir çıban oluşturduğunu belirtmiştir. (Lansdell, 1885: 146). Bu parazitin Karşı (Qarshi), Cizzak (Jizzax) ve Kattakurgan'da (Kattaqo'rg'on) bilindiğini, ayrıca yine Hindistan, Arabistan ve Afrika'da da görüldüğünü belirten Lansdell, çıban etrafına baskı yapılarak solucanın dışarıya itildiğini, buradaki esas problemin kurdun bir bütün olarak çıkarılması olduğunu aktarmıştır (Lansdell, 1885: 146). Kurdun bu şekilde sorunsuz çıkarıldığı takdirde yaranın daha hızlı iyileştiğini söyleyen Lansdell, bu konudaki uzmanların genel olarak şehrin berberleri olduğunu söylemektedir. Bununla beraber eğer kurt tam olarak çıkarılmaz ve bir parçası içeride kalacak olursa hastalığın aylarca devam ettiğini, bir tek parazit yerine 8-10 parazit veya daha fazlasının ortaya çıktığını, son derece ağrılı bir açık yara oluştuğunu, bu süre zarfında parazite konaklık eden kişinin dayanılmaz ağrılar ve ateşle boğuşarak kol ve bacaklarını

kullanamaz hâle geldiğini, böylelikle enfeksiyon riskine açık bir durumu geldiğini belirtmiştir (Zarcone, 2001: 135; Lansdell, 1885: 146; Özbaş, 2020: 213). Tüm bunlara ek olarak Mohan Lal'ın seyahat notlarında ise bu asalaktan dolayı sadece insanların değil, kuşlar, kediler, köpekler ve tüm dört ayaklıların büyük acılar çektiğinin altı çizilmiştir (Lal, 1846: 131). Temiz içme suyuna erişimin zayıf olduğu yerlerde ortaya çıkan ve adeta yoksulluk hastalığı olarak da kabul edilen *rişta*nın dönemin koşullarında herhangi bir ilaçlı tedavisi bulunmamakla birlikte, bu hastalığa tanık olan seyyahların bu parazitten uzak durmak için durgun sulardan kaçınılması ve içme sularının mutlaka kaynatılması gerektiğini, ancak bu yöntemlerin dâhi kesin çözüm olmadığını belirtmişlerdir. Örneğin Henry Lansdell bu asalaktan su tüketimini azaltıp susuzluğunu kaynatılarak yapılan çay ile giderip, meyve tüketimini arttırarak kendini koruduğunu ifade etmiştir (Lansdell, 1885: 149). Ruslar ise *rişta* korkusu ile su ihtiyacı için pastör filtreler kullanmış, kendi görevli ve memurlarına bölgedeki meyvelerden dâhi uzak durulması gerektiğini söylemişlerdir (Yılmaz Vurgun, 2013: 238).

Buharalılar bu hastalık için herhangi bir ilaç geliştirememişler, kendilerince bazı yöntemlere başvurmuşlardır. Sıcak içilen çayın *rişta* adı verilen bu küçük kurtlara karşı etkili olduğuna inanmışlar, buna ek olarak daha önceki yüzyıllarda bu kurda karşı tedavi yöntemleri geliştirmiş Hoca İsmet isimli kişinin türbesini ziyaret ederek bu hastalıktan kurtulmaya çalışmışlardır (Zarcone, 2001: 135-136). Yine Lansdell'in aktardıklarına göre ise sadece *rişta*nın tedavisi için değil genel sağlık hizmetleri için bile Buharalıların hastanelerinin olmadığını, biraz tıp bilgisi olduğunu iddia eden ve yöntemlerinin sadece hastalarına Kur'an'dan ayetler okumak olan birtakım eczacı ve hekim grubunun olduğunu belirtmiştir (Lansdell, 1885: 149).

Plazmodium adı verilen bir parazitin sebep olduğu yüksek ateşli bir hastalık olan *Sıtma* ise bilindiği gibi paraziti dişi anofel sivrisineklerin ısırıkları yoluyla insanlara bulaşmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde bilim ve tekniğin tıp alanında etkin olarak kullanıldığı ülkelerde bir hayli gerilemiş olan *sıtma*, genellikle tropikal ve subtropikal ülkelerde ve nadiren ılıman iklimlerde görülmesine rağmen Türkistan coğrafyasında özellikle rakımın düşük olduğu yerlerde varlığını sürdürerek yıldan yıla özellikle ağustos eylül aylarında şiddetli bir şekilde tekrar ediyordu (Knanikoff, 1845: 61). İngiliz sömürge yönetimi bünyesinde askerî ve diplomatik görevlerde bulunmuş Charles Edward Yate Bucnûrd ve Etrek civarında sıtmaya yakalanmış aileler ile karşılaştığını, tedavileri için gerekli ilaçları iletildiğini belirtmiştir (Yate, 2022: 186). Gerçekten de sivrisinekler ile çok çabuk yayılabilen *sıtma* virüsü yerel halkı ve bölgeyi ziyaret eden batılı seyyahları da adeta kırıp geçiriyordu. Söz gelimi Aleksandr Burnes buradaki yolculuğu esnasında yakalanmış olduğu bu hastalıktan Hindistan'dan yanında getirmiş olduğu ilaçlar sayesinde kurtulmuştur (Yılmaz Vurgun, 2013: 239). Bölge halkı ise hastalığı kinin ile tedavi etmeye çalışıyordu. Sıtma hastalığına yakalanan bölge halkının Frenk seyyahları hekim ve çare olarak görmeleri ve sürekli onlardan ilaç talep etmeleri de yine Fransız seyyah Bonvalot'un seyahat notlarında dikkat çekici bir noktadır (Bonvalot, 1884: 271-272). Seyahatnamelerde geçen ifadeler ile sıtma virüsünün yayılmasında kervan ticaretinin de önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Burnes, 1835: 182).

Türkistan coğrafyasında dikkat çeken bir diğer hastalık da Orta Çağ'a damgasını vurmuş cüzzamın bir çeşidi olan *mukkom* ya da *kolee* olarak isimlendirilen hastalıktır. Bu hastalıkta cüzzamda görüldüğü gibi vücutta lekeler görülmez, kuruyan cilt buruşur, dişler, tüyler ve tırnaklar dökülür ve hastalığa yakalananların görüntüsü oldukça değişirdi. Bu sebeple bu hastalıktan muzdarip olanların halk gözünde lanetlenmiş, tanrı tarafından cezalandırılmış kişiler olduğuna inanıldığı Burnes, Bonvalot, Olufsen, Mir İzzet Ullah ve Khanikoff gibi birçok seyyahın notlarında aktarılmıştır (Burnes, 1835: 181; Bonvalot, 1884: 266; Olufsen, 1911: 445; Ullah, 1843: 335; Khanikoff, 1845: 64). Yine seyahatnamelerde Buhara, Semerkant, Miyankal, Şehr-i Şebz ve Hisar halkının bu hastalıktan fazlasıyla çekindiği, hastalık sahibi insanların genel olarak Yahudi mahallelerine yerleştirildiği belirtilmiştir (Burnes, 1835: 182-183). Amerikalı bilim insanı ve kâşif Eugene Schuyler, 1873 yılında diplomatik görev ile gittiği Türkistan'da Semerkant, Buhara ve Karşı'da cüzzamlıların şehrin belirli bölgelerinde kendilerine ait pazarlarının, camilerinin, medreselerinin ve aşhanelerinin olduğu sınırlı bir alanda yaşamlarını sürdürmek zorunda olduklarını ifade etmiştir (Schuyler, 2007: 144). Ancak Ole Olufsen bu coğrafyalarda yaşayan cüzzamlıların dilencilik ile geçimlerini sağladıklarını, şehir merkezlerine indiklerinde hastalığın yayılımını hızlandırdıklarını belirtmiştir (Olufsen, 1911: 446). Ayrıca bölge halkının ortak kullanıma

açık su kanallarında ve havuzlarında yıkanmaları da şüphesiz ki başta cüzzam olmak üzere diğer hastalıkların da yayılması kolaylaştırmıştır (Schuyler, 2007: 144).

Bir diğer hastalık olan *humma*, arbovirusün sebep olduğu, hastalığı taşıyan bir eklem bacaklının tükürüğünde bulunan virüsü deri yoluyla insanlara bırakması sonucunda kana yayılarak bulaşan yüksek ateşe ve nihayetinde ölümlere yol açabilen bir akut viral hastalıktır. Elkan Nathan Adler, 19. yüzyılın sonralarında Orta Asya'ya yapmış olduğu seyahatinde Merv başta olmak üzere hemen hemen tüm Orta Asya coğrafyasında *humma*nın çok yaygın olduğunu, bu hastalığın da yine diş ağrısından romatizmaya kadar her ağrı ve ateşin tedavisinde kullanılan kinin ile tedavi edilmeye çalışıldığını söylemektedir (Adler, 1905: 203.). Ayrıca Grigoriy Ivanoviç Spasskiy de 1819 yılında yayımlanan *Sibirskiy Vestnik*'de (Sibirya Bülteni) bölge halkının *humma* ve ateşten oldukça etkilendiğini belirtmiştir (Spasskiy, 1819: 229). Frederick Burnaby de seyahati sırasında hummaya yakalanan deve sürücüsünü kinin ile tedavi etmeye çalışmıştır (Burnaby, 1876: 190). Yine Adler, Avrupa'da bile tedarikte zorlanabileceğiniz bu maddenin yerel kimyagerler tarafından imal edildiğini, şehirlerin en revaçta dükkânlarının da eczaneler olduğunu belirtmiştir (Adler, 1905: 203.). Yaz aylarında oldukça yüksek seyreden sıcaklılar nedeniyle pek etkili olmayan bu hastalık nemli ayların başlaması ile özellikle eylül ayından itibaren şiddetini arttırırdı. Kulâb, Feyzâbâd, Hisar, Doğu Buhara'nın dağlık alanları, Amuderya'nın bataklık bölgelerinin yanı sıra Buhara, Çârçuy, Garm, Kerki gibi yerlerde de humma görülür ve çokça ölümlere sebebiyet verirdi (Yılmaz Vurgun, 2013: 239). Bu yerleşim yerlerinden daha yüksekte bulunan, merkezden uzak köyler ise hummadan görece uzak alanlardı. Bölgeyi ziyaret eden batılıların bu coğrafyada *humma*ya yakalanmamak için arsenik solüsyonlar ve sıtma ilaçları kullandıkları Olufsen tarafından aktarılmıştır (Olufsen, 1911:446).

19. yüzyıl dünya tarihini derinden etkileyen olgulardan biri de *kolera*dır. *Vibrio cholerae* isimli bakterinin neden olduğu bu bulaşıcı hastalık, çoğunlukla bakteriyi içeren insan dışkısının su ve yiyeceklere karışması ile yayılır. Arıtma işleminin olmadığı, temiz suya erişimin zor olduğu yoksul bölgelerde kolaylıkla yayılabilen bu hastalık, 1829, 1844 ve 1871 gibi yüzyılın değişik zaman dilimlerinde Buhara, Semerkant, Cizzak, Şehr-i Şebz, Hisar, Amuderya, Kattakurgan, Hokand ve Taşkent'te etkili olmuştur (Yılmaz Vurgun, 2013: 242). Aleksandr Burnes'in notlarında görüldüğü gibi Hindistan'dan tüm Rusya ve Doğu Avrupa bozkırlarına yayılan *kolera* salgınından herhangi bir ilaç tedavisi ve modern tıp yöntemlerine sahip olmayan tüm Türkistan halkı da fazlasıyla etkilenmiş ve büyük kayıplar vermiştir (Burnes, 1835: 183). 1871 yılındaki salgından bozkırın içlerindeki halk çok fazla etkilenmezken, ana ticaret yolları ve posta yollarındaki halk sert bir şekilde bu salgına maruz kalmıştır (Schuyler, 2007: 145-146).

Türkistan'a gelen Batılı seyyahların bu coğrafyaya ait olarak saydıkları en önemli rahatsızlıklardan bir diğeri de *göz hastalıkları*dır. İngiliz Fred Burnaby'nin aktardıklarına göre kışın kar, yaz aylarında ise lös kumu, toz ve sıcakla mücadele hijyen olanaklarının kısıtlı olduğu Türkistan'da zorlu göz enfeksiyonlarına sebep oluyordu (Burnaby, 1876: 136). Ole Olufsen seyahat notlarında yaz aylarındaki yüksek sıcaklıkların, kuru havanın ve lös tozunun ter ve tuz ile birleşince her on kişiden birinin enfeksiyon, kornea yaralanması, katarakt vb. göz hastalıklarına yakalandığını, bunlardan en az dörtte birinin ise gözlerinden birini kaybettiğini veya tamamen kör kaldığını belirtmiştir (Olufsen, 1911: 444-445). Ayrıca yine Olufsen, kadınların sıcak zamanlarda ve kum fırtınalarında yüzlerine taktıkları peçenin gözlerdeki sıcaklığı arttırarak çoğunlukla göz enfeksiyonlarına sebep olduğunu aktarmıştır (Olufsen, 1911: 444). Gabriel Bonvalot, nüfus içinde görme kaybı yaşayan insanların birçoğunun dilencilik yaptığını, bir kısmının ise demirci ve tornacılarda çark çevirdiklerini belirtmiştir (Bonvalot, 1884: 95). Bölge halkı iltihap ve kirpik batması gibi problemlerin önüne geçmek için kirpiklerini alma yöntemini kullanıyorlarsa da alınan kirpikler tekrar uzadıklarında gözleri yeniden tehlikeye açık bir hâle geliyordu (Khanikoff, 1845: 65). Bölgeyi ziyaret eden seyyahlar çocukların gözlerinde görülen ve *yarrya augani* olarak isimlendirilen bir hastalıktan da bahsetmişlerdir (Özkan, 2019: 105). Dikkat çekici bir nokta olrak Rusların bölgeye gelmesi ile göz hastalıklarının oranında büyük bir düşüş görülmüş, ayrıca halk göz rahatsızlıkları için bölgeyi ziyaret eden Avrupalılardan yardım ve ilaç isteme yoluna gitmişlerdir (Olufsen, 1911: 444-445).

Türkistan'da şehrin sosyal hayatından belirli ölçüde izole bir şekilde yaşayan, hayatının büyük kısmını evde geçiren bölge kadınlarının muzdarip olduğu bir diğer rahatsızlık da özellikle Pamir vahalarında yaşayanların yapısal olarak ev tiplerinin hava sirkülasyonunu kısıtlı olması ve bu evlerin

ısıtılması için kullanılan mangalın dumanına fazlasıyla maruz kalınmasından kaynaklı solunum problemleri olmuştur (Yılmaz Vurgun, 2015: 192; Olufsen, 1911: 328; Bonvalot, 1884, 42).

Geçmişte "Great Pox" olarak anılan ve *treponema pallidum* bakterisinin cinsel yolla bulaşması ile oluşan bir enfeksiyon hastalığı olan *frengi* Türkistan ve Buhara halkı için önemli bir bulaşıcı hastalık olup zaman zaman tüm ülkede bütün belirtileri ile görülmüştür (Spasskiy, 1819: 229; Bonvalot, 1884:125). Kişisel hijyen ve bakımın tam olarak önemsenmemesi sebebiyle bu hastalığın halk arasında yaygın bir şekilde dağılıp bulaştığı görülmektedir (Arısüt, 2019: 58). Genelde frengiye yakalan hastaların Avrupa'da olduğu gibi –batıdaki uygulama yönteminden çok daha tehlikeli bir şekilde– sahte doktorların cıva tedavileriyle zehirlendiğini söylemek mümkündür (Olufsen, 1911: 446; Khanikoff, 1845: 66; Lansdell, 1885: 144-145).

Boyun ve göğüste şişlikler oluşturan *Myahau*, genellikle yabancıların yakalandığı halsizlik ve güç kaybına sebep olan *lapsha* (Latpa) Türkistan coğrafyasında batılı seyyahların sıklıkla karşılaştığı hastalıklardandır. (Khanikoff, 48-52; Olufsen, 1911: 446). Yine gut ve romatizma sıklıkla görülen hastalıklardan olmakla beraber, pek çok anne ve bebeğin yeterli sayıda ve yetkin ebelerin olmamasından dolayı kaybedildiği görülmektedir. Enfekte veya zehirli böcek sokmalarından oluşan rahatsızlıklar ve açık yaradan kaynaklanan iltihaplanmalar ve egzamalar da yine sıklıkla karşılaşılan sağlık problemlerindendir (Olufsen, 1911: 447).

Mustafa Özbaş'ın "halk arasında hastalıkların nedeni, teşhisi ve tedavisi konusundaki inanış ve uygulamaların tümü olarak tanımlayabileceğimiz halk hekimliği, modern tıbbın dışında, hastalıkların sebepleri hakkındaki inanışları ve iyileştirilmesine yönelik halkın kullandığı geleneksel ilaç ve uygulamaların tamamını" olarak tanımladığı halk hekimliği modern tıptan oldukça uzak olan Türkistan ahalisinin hastalıkları iyileştirmek için sıklıkla başvurduğu yöntem olmuştur (Özbaş, 2020: 203). Doğal olarak inanç ile iç içe geçmiş halk hekimliği uygulamaları, Orta Asya'da İslami unsurlar ile bir arada görülmektedir. Sarılık için alınlarına altın bağlama, düzensiz ateş için hastanın korkutulması, nefes darlığı için hastanın içinin bulandırılması veya utandırılması, hastalığın bulunduğu organın hayvanlardaki karşılığının kişiye yedirilmesi, soğuk algınlığına terletme, iskorbüt için ekşi lahana ve kımız kullanılması, açık yaraya keçe ve tütün basılması veya barutla dağlanması gibi uygulamalar Henry Lansdell'in Türkistan'daki Kırgızlar arasında şahit olduğu bazı uygulamalardandır (Lansdell, 184: 124-125). Yine Aleksandr Burnes'in seyahatnamesinde kişiyi sokan sürüngenin, böceğin veya eklem bacaklının öldürüldüğünde duyulan acının dineceği, bölgede yetişen soğanın yenilmesinin ise iklime adaptasyonu kolaylaştıracağı ve hastalıklardan koruyacağı inancına yer verilmiştir (Burnes, 1835: 204, 105; Özbaş, 2020: 214).

Seyahatnamelere göre Orta Asya ve Türkistan'daki Türk toplulukları yabancılara, batılılara ve batılı değerlere karşı duydukları güvensizlikten, kadim inançlara ve geleneğe bağlılıklarından ötürü modern tıp uygulamalarına şüpheyle yaklaşmışlar, kötü ruhlara atfedilen hastalıklarla başa çıkmanın yolunu doğa unsurlarının kullanımı ve kendi inanç sistemlerindeki tedavi edici kişiler olarak görmüşlerdir (Özbaş, 2020: 215). Rusların bölgedeki etkisiyle biraz da olsa artan hastaneler ve poliklinikler oluşan ihtiyacı-talebi karşılayamadığı ve salgın hastalıklardan ölümleri engelleyemediği için yerli halk arasında modern tıbba olan güven gittikçe azalıyordu (Lansdell, 1885: 309; Özbaş, 2020: 216). Bu bağlamda modern tıp uygulamaları sunmaya çalışan batılı seyyahların tedavi yöntemlerine karşı Türkistan'ın yerel halkı oldukça temkinli yaklaşmış, bazı durumlarda ise tamamen reddetmişlerdir. Fred Burnaby'nin yolculuğu esnasında önceden de bahsettiğimiz deve sürücüsü, tedavi için kinin uygulamasından hoşnut olmayarak kendi mollasını ve imamını görmeden ruhuna yerleşmiş olan bu kötü ruhun def edilemeyeceğine inanmıştır. Bu düşünce yapısının sonucu olarak bölgede çocukların aşılanması ve ailelerin ikna edilmesi konusunda da büyük güçlüklerle karşılaşıldığı ifade edilmiştir (Burnaby, 1876: .240). Ancak tıbbi olarak hazırlanmış ilaçların temini ve tedariki açısından çok daha rahat olanaklara sahip olan batılıların yardım için müracaat edilebilecek kişiler olarak görüldüğü de yaygın bir davranış biçimidir. Bu sebepledir ki karşılaştıkları yegâne Avrupalı olarak seyyahları gören yerel halk, onların iyileştirme sanatında yetenekli, marifetli kişiler olduklarını düşünmüşlerdir. İngiliz seyyah Joseph Wolff da yerel halktan bu yönde oldukça rağbet görmüştür (Wolff, 1835: 169; Özbaş, 2020: 217).

Türkistan'ın genelinde hekimlik görevini genellikle berberler, yerel eczacılar, şifalı bitkiler sattığını iddia eden gezgin büyücüler ve dinî mollalar üstlenmişlerdir. Yapılan tedavi açık alanda, büyük kalabalıklardan oluşan seyirci kitlesi eşliğinde gerçekleştirilirdi. Berberler veya tedaviyi üstlenen kişiler

ortak kullanılan su havuzlarının veya birikintilerinin yanında işlerini icra eder, akan kan, enfeksiyon veya kirli sıvılar oradaki suya karışırdı. Olufsen buradaki berber tezgâhlarının kasaplardan daha çok kasaba benzediğini belirtmiştir (Olufsen, 1911: 447). Hacamat benzeri kanatarak tedavi etme yönteminin tüm Türkistan'da çok yaygın olduğu, çoğu yetişkin erkeğin özellikle baş ağrısına karşı, herhangi bir şekilde baskı ve stres altında stres hissettiklerinde kanlarının çok fazla veya kötü olduğu düşüncesiyle ayda en az bir kez yaptırdığı yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Olufsen, 1911: 448). Yerel aktarlar, gezici veya esnaflık yapan eczacılar her türlü hastalığa karşı toz, damla ve şifalı bitkiler ile derman olmaya çalışır, çoğu zaman hastalığın doğasını tanımlayamadıklarından uygulamaya çalıştıkları tedavi sonuç vermez, hatta daha da zararlı olurdu (Olufsen, 1911: 449).

Hekimlik görevini yerine getirenlerin kullandığı ilaçlar genel olarak bitkisel-hayvansal maddeler ve mineraller kullanılarak hazırlandığından genel olarak çok basit, görevi sadece ısıtmak, rahatlatmak, zayıflatmak ya da güçlendirmek olan karışımlardı (Schuyler, 2007, 146-147; Yılmaz Vurgun, 2013: 246). Genel tedavi yöntemi olarak balmumundan distile edilmiş yağın inme, kasılma, şişme, yaralanma, kaşıntı, güçsüzlük, soğuk algınlığı ve kolera gibi hemen hemen her türlü uygulandığını belirten John Martin Honigberger tıbbın basit ve ucuz bir şekilde gerçekleştirildiğini, sargılamanın güneş ışığı altında yapıldığını, kolera tedavisi sırasında ise sıcak et suyu içirildiğini, kilimlere sarılmış sıcak tuğlaların ayak tabanlarına uygulandığını, daha sonra da terlemeyi sağlamak için yün örtülerle hastanın sarıldığını ve öwellikle terletme tedavisine sıklıkla başvurulduğunu ifade etmiştir (Honigberger, 1852, 71: Alpargu, 2013: 205). Burada belirtmek gerekir ki, gündüzleri dayanılmaz sıcaklıların, geceleri ise dondurucu soğukların yaşanması ve bunun sonucunda ortaya çıkan sıcaklık farkının bu denli yüksek olmasınnın bu coğrafyada ateşli hastalıkların en sık görülen rahatsızlıklardan biri olarak karşımıza çıkardığı bir gerçektir. Bu bakımdan Buhara, ateşli hastalıklar konusunda diğer Orta Asya şehirlerine göre çok daha iyi tedavi yöntemleri geliştirmiştir. Rus elçi Nikolay Pavloviç Ignatyev'in Hive'de ateşli hastalığa yakalanan tüm arkadaşları yakalandıkları bu dertten Buhara'da kurtulmuşlardır (Ignatyev, 1984: 108).

Anlaşılacağı üzere batıl inanca dayalı şarlatan mollalar ve bilge geçinenler, her türlü tıbbî ve cerrahî tedbirden daha fazla rağbet görürlerdi. Hastalıkların sebeplerini daha çok şeytana, kötü ruhlara ve dinsel varlıklara dayandıran bu kişilerin hazırladıkları muska, nazarlık veya püskül tarzındaki ürünlerin pazarlanmasından büyük kazanç elde ettiği sıklıkla görülen bir durumdur (Olufsen, 1911: 449). Nikolay Muravyov genel olarak Hivelilerin hastalıkların tedavisinde büyüye müracaat ettiğini, "Lokman" adı verilen İranlı hekimlerin tüm Orta Asya'da şöhret kazandıklarını, bu kişilerin gerçekten doktor olup olduklarını dahi bilmediğini ve bunun tam bir delilik olduğunu belirtmiştir (Muravyov, 1977: 167;). Baron von Meyendorf ise anatomi ve fizyoloji konularında hiçbir şey bilmediklerini belirttiği bu kişileri kör fikirlere sahip insanlar olarak nitelendirmiştir (Meyendorf, 1975: 65).

Sonuç olarak 19. yüzyılda Türkistan coğrafyasını bizzat ziyaret etmiş seyyahların Batılı seyyahların gözlemleri sayesinde bölgede sağlık koşulları açısından orta çağ koşulları hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Düzenli, modern bir sağlık hizmetinin bulunmadığını bu coğrafyada sokaklarda ve halka açık yerlerde binlerce aç, aciz ve hastalıklı insanın ve dilencinin görülmesi hiç de şaşırtıcı olmamıştır.

Geçmişte ihtişamıyla göz kamaştıran Türkistan coğrafyası, sonradan bölgeye hâkim olan liyakatsizlik, bilim ve düşünceden uzaklaşma, eğitimsizlik ve cehalet gibi sebeplerle kaderciliğin pençesinde fakirlik ile boğuşur bir hâle gelmiştir. Yaşanan ekonomik buhranın insanları derinden etkilediği, bedenen sağlıksız bir topluma dönüştürdüğü de anlaşılmaktadır. Bedenen zayıf olan bu toplum çarpık kentleşme, temiz suya erişimde yaşana kısıtlılık, kişisel hijyenin önemsenmemesi, modern sağlık hizmetlerinin olmaması ve uygulamalarının reddedilmesi sonucu salgın hastalıklara karşı korumasız kalmıştır. Geçmişten gelen kadim inanç sistemi ve geleneksel halk hekimliği yöntemleri ise Batı'da dâhi yüksek ölüm oranlarına sebep olan salgın hastalıklar karşısında çaresiz kalmıştır. Zamanının ihtişamlı medreselerinde verilen eğitim çağın gerisinde, yetersiz ve muğlak kalmıştır. Bilimsel ve teknik yetersizlik sağlıksız bir insana, idari yapıya ve sonuç olarak topluma sebebiyet vermiştir. Bu sebepledir ki, hem ele almış olduklarımız hem de diğer pek çok seyahatname bu coğrafyanın ve insanının yaşadığı değişim ve dönüşümün kesintisiz ve tamamlayıcı olarak aktarıldığı en önemli kaynak türü olarak dikkat çekmekte ve önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Adler, E. N. (1905). *Jews in Many Lands*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

Alpargu, M. (2013). 19. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Bir Seyyah ve Tabip: Johann Martin Honigberger. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13 (2) (s.199-207) içinde. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetdid/issue/34461/380764.

Andreeva, E. (2007). *Russia and Iran in the Great Game: Travelogues and Orientalism*. Londra: Routledge. Erişim adresi: https://doi.org/10.4324/9780203962206.

Arısüt K. (2019). *Burnaşev'in Notlarıyla Yunus Hoca Döneminde Taşkent*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bonvalot, G. (1884). *Eski Yurt: Esir Yurt Orta Asya'dan*. M. Reşat Uzmen (Çev.). İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.

Burnaby, F. (1876). *A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia*. Londra, Paris, New York: Cassell, Petter & Galpin.

Burnes, A. (1835). *Travels into Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; Also, Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833*, C.2. Londra: John Murray.

Campbell, M. B. (1991). *The Witness and the Other World Exotic European Travel Writing, 400-1600*. Ithaca: Cornell University Press.

Carl Thompson, C. (2011). *Travel Writing*. London: Routledge.

Erdoğan, A. (2013). *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnameler göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ertaş, M. Y., Eğnim, K. (2011). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, s. 83-108. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/34722/383896.

Green, N. (2014). Writing, Travel, and the Global History of Central Asia. Nile Green (Ed.). *Writing, Travel, and the Global History of Central Asia* (s. 1-40) içinde. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.

Honigberger, J. M. (1852). *Thirty-Five Years in the East Adventures, Discoveries, Experiments and Historical Sketches Relating to the Punjab and Cashmere*. Londra: H. Bailliere.

Hopkirk, A. (2022). Büyük Oyun: Orta Asya'da Gizli Savaş. Renan Akman (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ignatyev, N. P. (1984), Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858, John L. Evans (Çev.). Newtonville: Oriental Research Partnus.

Khanikoff, N. V. (1845). *Bokhara: Its Amir and its People*. Londra: James Madden.

Lal, M. (1846). *Travels in the Punjab, Afghanistan and Turkistan to Balk Bokhara and Herat; and a visit to Great Britain and Germany*. Londra: Wm. H. Allen & Co.

Landsell, H. (1885). *Russian Central Asia: Including Kuldja, Bokhara, Khiva, and Merv; With Appendices on the Fauna, Flora, and Bibliography of Russian Turkistan*, C.2. Londra: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington.

Meyendorf, B. (1870). *A journey from Orenburg to Bokhara in1820*. Kalküta: The Foreign Department Press.

Meyendorf, E. K. (1975). *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*. Moskova: Nauka. [Мейендорф Е. К. (1975). *Путешествие из Оренбурга в Бухару*. Москва: Наука].

Morrison, A. (2006). Russian Rule in Turkestan and the Example of British India, c. 1860-1917. *The Slavonic and East European Review*, 84(4) (s.666-707) içinde. Erişim adresi: http://www.jstor.org/stable/4214360.

Muravyov, N. (1977). *Journey to Khiva through the Turkoman* Country, Londra: Oguz Press Limited.

Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and His Country*, Londra: William Heinemann.

Özbaş, M. (2020). *Seyahatnamelerin Aynasında Orta Asya ve Sibirya: 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türk Boylarının İnanç Unsurları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*. İstanbul: Kronik Kitap.

Schuyler, E. (2007). *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. Firdevs Çetin, Halil Çetin (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

Spasskiy, G. I. (1819). Puteşestviye ot Sibirskoy Linii do Taşkenta i obratno v 1800 g. *Sibirskiy Vestnik,* C.4 içinde (s.111-251). St. Petersburg: Tipografiya Ios. Ioannesova. [Спасский, Г. И. (1819). Путешествие от Сибирской Линии до Ташкента и 1800 г. *Сибирский вестник*, (ч.4). в (111-251). СанктПетербург: Типография Иос. Иоаннесова].

Ullah, M. I. (1843), Travels beyond the Himalaya. The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 7 (2), s. 283-342. Erişim adresi:https://www.jstor.org/stable/25207596.

Ükten, S. S. (2021). Seyyahların Gözüyle 19. Asrın İlk Yarısında Buhara Emirliği. (3. bs.). Mustafa Gökçe (Ed.) *Seyyahların İzinde Türkistan* (s. 111-148) içinde. Ankara: Pegem Akademi.

Wolff, J. (1846). *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertan the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*. Londra: John W. Parker.

Yate, C. E. (2022). *Horasan ve Sistan*. Resul Şahsi (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yılmaz Vurgun, S. (2013). *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz Vurgun, S. (2015). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın Yarısında Kadar Türkistan'da Kadın. *Türk Dünyası Araştırmaları,* 214 (s. 187-200) içinde. Erişim adresi: https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/196513/.

Zarcone, T. (2001). *Yasak Kent Buhara 1830-1888: Bir Efsanenin Fethinde Modern Batı*. Ali Berktay (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Presentation ID / Sunum No= 220

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Ankara Savaşı'na Giden Süreçte Tokat Şehrinin Konumu ve Güzergâhın Savaşın Seyrine Etkileri

Araştırmacı Zeynep Kayan[1]

[1]Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
ORCID ID: 0000-0001-5659-4715

Özet

Timur, 1370 yılında tahta geçtikten sonra hâkimiyetini ilan ettiği topraklarda nüfuzunu güçlendirmek için Horasan, İran, Gürcistan ve Azerbaycan üzerine seferler düzenleyerek devletinin topraklarını büyük ölçüde genişletmeyi başardı. Mezkûr bölgeleri hâkimiyeti altına alan Timur, Memlûk ve Osmanlı Devleti sınırlarına dayandı. Birer yıl arayla Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin'in ve Memlûk Sultanı Berkuk'un vefatıyla Anadolu'daki otorite boşluğunu fırsat bilen Osmanlı hükümdarı I. Yıldırım Bayezid Sivas, Malatya ve Divriği bölgelerini ele geçirdi. Anadolu'daki beyliklere bağlılıklarını bildirmelerini talep etti. Yıldırım'ın Anadolu'daki faaliyetlerini haber alan Timur, ele geçirdiği toprakları beylere iade etmesini ve aynı zamanda kendine sığınan Celâyirli Sultan Ahmed ile Karakoyunlu Kara Yusuf'u göndermesini talep etti. Ancak diplomatik süreçte çok kez olumsuz cevap alması üzerine Anadolu üzerine sefere çıktı. Timur, Anadolu'ya gelip Sivas'ı ele geçirdikten sonra güneye inip Memlukleri mağlup etti. Tekrar Sivas'a gelen Timur'un Tokat'a hareket ederek oradan da Ankara'ya ulaşmayı planladığı düşünülmektedir. Bölge hakkında araştırma yapan Timur, muhbirlerinden Yıldırım'ın bölgeye intikal edip hazırlık yaptığı ve Tokat yolunun dar yapılı ormanlık alandan geçtiği bilgilerini aldıktan sonra yönünü Tokat'tan Kırşehir'e çevirerek bu güzergâhtan Ankara'ya vardı. Timurlu ordusunun önemli bir kısmı atlı askerlerden oluştuğu için bu dar ve engebeli yolda zaman kaybedip çabuk yorulacağı anlaşılmaktadır. Yıldırım ise ordusunun çoğunluğu piyade askerlerden oluştuğu için ve Timur'un Anadolu'nun içlerine girip daha fazla yağmalama yapmaması maksadıyla Tokat'ın girişinde Timur'u beklemeye koyuldu. Ancak Timur, stratejik bir planla Ankara'ya vardı. Ordusu dinlenmiş bir şekilde savaşa girme fırsatını elde etti. Yıldırım ve ordusu Ankara Kalesi yakınlarına büyük bir hızla ulaşmış olsa da bölgeye vardığında Timur'un geldiğini gördü. Yıldırım'ın ordusu yolda yeterince yorulmuştu. Tüm mücadelelerine rağmen Yıldırım ile yorgun ve az sayıdaki ordusu için mağlubiyet kaçınılmaz son oldu. Bu bildirinin amacı Ankara Savaşı öncesinde Tokat şehrinin, savaşın gerçekleşmesi sürecinde belirlenen güzergâha etkisini irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Yıldırım, Timur, Tokat, Ankara Savaşı, Anadolu.

Giriş

Ankara Savaşı sürecini anlayabilmek için öncelikle savaştan evvel başta Osmanlı ve Timurlu olmak üzere çevredeki devletlerin ahvalini ve muharebe bölgesini incelemek olayların seyri hakkında önemli

fikirler elde etmeyi sağlayacaktır. 1399 yılında Anadolu ve çevresine bakıldığında Gürcüler, Şeyh Ali Erlat, Kara Yusuf ve Celâyîrli Sultan Ahmed Timur'a karşı hâkimiyet mücadelesi veriyordu. Altın Orda ve Memlûkler de Timur'a karşı üstünlük kurma çabası içindeydi. 1399 yılına ait bu bilgilerle ortaya çıkan tablo her ne kadar Timur'un aleyhine gibi görünüyor olsa da yaklaşık üç yıl gibi kısa bir sürede önemli değişiklikler gerçekleşti. Bu süreçte Altın Orda Timurlular tarafından mağlup edildi. Suriye bölgesi yağmalar neticesinde harabeye çevrildi, Memlûkler maddi-manevi anlamda mağlup edilerek atak yapabilme özelliklerini kaybetti. Bağdat hâkimiyet altına alındı. Gürcüler vergiye bağlanarak itaat ettirildi. Şeyh Şeki Erlat ise Timur'un hâkimiyetini kendi rızası ile benimsedi. Karakoyunlu Kara Yusuf'un hüküm sürdüğü topraklar Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'e verilerek Timur'a bağlı hale getirildi (Sabourı, 2020, s. 61-80). Tüm bu hadiseler Timur'un azim ve çalışma hızının boyutunun önemli bir nişanesidir (Bıyıktay, 2021, s. 89).

Savaş öncesi Osmanlı Devleti'nin bulunduğu ortam incelendiğinde batıda Fransa, İngiltere, Bizans ve Cenevizliler'in Yıldırım'a karşı mücadele halinde olduğu görülmektedir. Batıda süren mücadelenin yanı sıra doğuda da Osmanlılar için durum pek parlak değildi. Kadı Burhâneddin ve Berkuk'un ölümü üzerine Yıldırım'ın Anadolu'da harekete geçmesinin ardından yaşanan hadiseler ve Timur'un bu hadiseleri gerekçe göstererek Anadolu'ya sefer düzenlemek için harekete geçmesi doğuda da Osmanlıların hâkimiyeti sağlaması için uygun ortamın olmadığının delilidir. Bununla beraber Osmanlı'nın içinde yaşanan birtakım hadiseler de durumun daha fazla karışık bir hal almasına neden oluyordu. Beylikler üzerinde sağlanmak istenen mücadele ve bu mücadele esnasında kullanılan orduda Bizans ve Sırp kökenli Hristiyan askerlerin mevcudiyeti yerli halkın tepkisini çekmekteydi (Genelkurmay Başkanlığı, 1995, s. 10-14).

Yıldırım'ın tahta geçmesinin ardından Osmanlılara bakıldığında ise çeşitli ırk ve dinlerden farklı toplulukların bu coğrafyada var olduğu görülmektedir. Bu yüzden doğu ile batıya, yerleşiklere ve Kara Tatarlar başta olmak üzere ayaklanma çıkaran kesimlere uygulanan politika birbirinden farklıydı. Devlet içinde ayaklanmaları engelleyip huzuru sağlamak için uygulanan bu politika Ankara Savaşı'nda Kara Tatarların yerlerinin değiştirilmesi gibi ters etkilere dahi sebebiyet verecekti. Ayrıca savaş başlamadan evvel Osmanlı'nın kendi ordusu dışında Sırplar hariç destek sağlayacağı herhangi bir grubun bulunmaması de devletin durumunu göz önüne sermektedir (Genelkurmay Başkanlığı, 1995, s. 20-23).

1. Savaşa Neden Olan Etkenler

1370 yılında hâkimiyetini kuran Timur Harezm, Deşt-i Kıpçak ve Horasan üzerine seferler yapıp bölgede varlık gösteren devlet ve beyliklerle mücadele ederek büyük çoğunluğunu kendine bağlı hale getirmeyi başardı. Timur, 1393 yılında Bağdat'ı ele geçirerek Anadolu sınırlarına kadar ulaştı. Anadolu'da hüküm süren Erzincan Emiri Taharten, Karamanoğlu, Dulkadiroğlu, Akkoyunlu ile Karakoyunlu beyleri ve Sivas hâkimi Kadı Burhâneddin'e haber göndererek bağlılıklarını bildirmelerini istedi. Ardından Musul, Mardin ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. Taharten ve Karamanoğlu Alaaddin Ali Bey bağlılığını bildirirken Dulkadiroğlu Suli Bey, kendisini destekleyerek Suriye'ye sefer düzenlemesi için teşvik etti (Aka, 2020, s. 33). Timur'un bu şekilde bir cephe oluşturarak Anadolu'da hâkimiyeti elde etme yolunu kolaylaştırmayı planladığı düşünülebilir. Kadı Burhâneddin, tehlikenin farkına vararak Timur'un kendine gönderdiği tehdit dolu mektubun bir nüshasını Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayezid'e bir nüshasını da Memlûk Sultanı Berkuk'a göndererek yardım talep etti. İki hükümdar da Timur'a karşı kendisiyle ittifak içinde olduğunu yazdığı mektubu elçileri aracılığıyla gönderdi. Timur'la uzun süredir mücadele içinde olan Toktamış da Anadolu'da gerçekleşen ittifakı haber aldıktan sonra bu ittifaka katılmak istediğini ifade etti. Bunun üzerine Kadı Burhâneddin, Yıldırım, Berkuk ve Toktamış Timur'a karşı dörtlü ittifak kurdu (Kanat, 2022, s. 50-51). Timur yapılan ittifakı ve ardında Toktamış'ın Timurlular aleyhine faaliyet göstereceğini hesaplamış olacak ki büyük bir hızla Anadolu'yu terk etti. Aslında bu yaptığı bir Moğol âdetiydi. Marco Polo'nun *"Moğollar için geri çekilmek, doğru zamanı beklemek demekti. Bu adetlerini uyguladıklarında çoğu kez savaşı kazanırlar."* sözleri Timur'un da aynı taktiği uyguladığına işaret etmektedir (Masselos, 2021, s. 38). Anadolu'yu terk eden Timur, zaman kaybetmeden, önce Gürcistan'a ardından da Altın Orda üzerine sefer düzenledi. Toktamış'ı mağlup eden Timur, bir yandan da Anadolu'da yaşanan gelişmeleri yakından takip ederek uygun fırsatı kolladı. Bu esnada Yıldırım'a gönderdiği mektupta Berkuk ve Kadı Burhâneddin'e haddini bildireceğini ve Osmanlıların da bu ittifaktan çıkması gerektiğini tehditkâr ifadelerle belirtti (Kanat, 2022, s. 72-73). İlk

fırsatta Anadolu'ya yürümek için ordunun iaşe teminini sağlamak maksadıyla Hindistan'a sefer düzenledi (Aka, 2020, s. 33-35).

Sivas hâkimi Kadı Burhâneddin ve Memlûk sultanı Berkuk'un ölümünü fırsat bilen Yıldırım; Sivas, Malatya, Darende, Kâhta ve Elbistan'ı ele geçirmek için harekete geçti (Gıyâsî, 2010, s. 212-213). O esnada Hindistan seferinde olan Timur, haberi alınca büyük bir hızla seferi tamamladı ve Semerkant'a dönerek gelişmeleri takip etmeye devam etti. (Kanat, 2022, s. 79-83). Başta Erzincan hâkimi Taharten olmak üzere Anadolu beyleri, kaybettikleri topraklarını geri alabilmek için kaçarak Timur'a sığındı (İbn Arabşah, 2012, s. 193). Beyler, Timur'u topraklarının koruyucusu seçmesinin yanı sıra haklarını savunması için hakem olarak da tayin etti. Karakoyunlu Kara Yusuf ve Celâyirli Sultan Ahmed, Timur'dan kaçarak önce Memlûklere sığınma talebinde bulundu. Ancak aldıkları olumsuz yanıt neticesinde çareyi Anadolu topraklarına yönelerek Yıldırım'a sığınmada buldular. Timur tüm hadiseleri ve Bayezid'in özelliklerini casusları aracılığıyla öğreniyordu. Bununla birlikte hem Anadolu beyleriyle uzlaşması için hem de Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'in iade edilmesini talep etmek için bir elçiyi yanında hediye kaftan ve mektupla Yıldırım'a gönderdi (Chalkokondyles, 2014, s. 165-169). Timur mektubunda Yıldırım'ın Frenklere karşı gerçekleştirdiği seferleri takdir edip bu sebeple Anadolu'ya sefer düzenlemek istemediğini dile getiriyordu. Ayrıca Kara Yusuf'u kendine verir ya da cezalandırırsa kendisiyle baba-oğul gibi olacağı sözünü veriyordu. Ancak karşı karşıya gelirse kendisiyle çarpışma gafletinde bulunanların akıbetini hatırlatmayı da ihmal etmiyordu (Arabşah, 2012, s. 288-291). Kara Yusuf ve Sultan Ahmed'in geri gönderilmesi talebine gelen olumsuz yanıt, Anadolu beylerinin topraklarını talep etmeleri ve Yıldırım'ın Malatya ve çevresini ele geçirmesi iki devlet arasındaki tüm ipleri kopardı. Bunun üzerine Timur, savaş için tüm gerekli gerekçeleri elde ettiğinden büyük bir orduyla Sivas'a doğru yola çıktı (Hâfız-ı Ebrû, 1380, ss. 898-900) ve şehri kuşatarak ele geçirdi (Behiştî, 2016, s. 106-107). Şehir halkı Timur ve ordusunu geri püskürtse de Timur, 8.000 kişilik lağımcı birliğine şehrin yaklaşık bir mil gerisinden başlayıp surlarına kadar uzanan yer altı tünelleri kazdırdı (Dukas, 1956, s. 35-36). Duvarlar oyulup tahta direkler ateşe verilerek surlar kolayca yıkıldı ve Sivas ele geçirildi (Chalkokondyles, 2014, s. 179). Timur'dan korkmalarına rağmen direnen Sivas halkı, daha fazla karşı koyamayacağını anlayınca can güvenliklerinin sağlanması şartıyla teslim olacaklarını şehrin ileri gelenleri vasıtasıyla bildirdi. Timur, *"Tanrı şahidim olsun şehirdeki hiçbir canlının kanını akıtmayacağım."* diye söz verdi. (Kanat, 2017, s. 122-123). Timur'un emriyle Sivas Kalesi yıkılarak kıyıma başlandı (Yezdî, 2019, s. 342-343). Kalenin savunmasında görevli 4.000 Ermeni asker ise kendilerine kazdırılan hendeklere elleri bağlı şekilde diri diri atılıp işkence edilerek öldürüldü (Kanat, 2022, s. 87-88). Sivas'ı ele geçiren Timur *"İşte sözümü tuttum ve bir tekinin bile kanını akıtmadım."* dedi. Daha sonra Malatya üzerine yürüyerek şehri ele geçiren Timur, Memlûkler üzerine sefer düzenledi ve bu seferde önemli başarılar elde ettikten sonra kışlamak için Karabağ'a döndü. (Kanat, 2022, s. 85-114). Timur'un gerçekleştirmiş olduğu askeri faaliyetleri incelendiğinde Anadolu ve çevresindeki toprakları ele geçirmesi için karşısında Yıldırım dışında başka bir engelin kalmadığı anlaşılır.

Karabağ'a giden Timur, vakit kaybetmeden Yıldırım'a mektup yazdı. Mektubunda Yıldırım'a elde ettiği galibiyetleri hatırlatan Timur, Kara Yusuf'un kendisine sığınma durumunda onu esir etmesini ya da kendisine göndermesi gerektiğini bir kez daha hatırlattı. Osmanoğulları'yla savaşmanın kendine pek de sevimli gelmediğini, ancak şartlarının yerine getirilmediği takdirde diğer devletlerin ve beyliklerin başına gelenlerin Osmanlı hükümdarının da başına geleceğini hatırlattı. Yıldırım ise cevap olarak ağır hakaretlerde bulundu. Yıldırım'ın ağır hakaretlerine cevaben Timur, elçisini göndererek Anadolu topraklarını yeniden beylere vermesini, kendisi için de 2.000 deve yükü tereyağı, 2.000 göçmen tipi çadır ve oğullarından birisini de esir olarak göndermesini talep ederek istekleri kabul edilmezse kendilerine düşman olacağını bildirdi. Yıldırım ise bu talepler karşısında öfkelenerek eğer savaşmaya gelmezse eşini üç talakla boşayıp yeniden almasını söyledi. Timur, Yıldırım'ın harekete geçtiği haberini aldığı için (Behiştî, 2016, s. 107) cevabını beklemeden yola çıktı (Chalkokondyles, 2014, s. 241-245).

Ankara Savaşı anlaşılacağı üzere aniden gerçekleşmiş bir savaş olmayıp uzunca bir arka plana sahiptir. Hal böyle olunca savaşın gerçekleşmesine zemin hazırlayan çok sayıda etken mevcuttur. Osmanlı ve Timurlu başta olmak üzere dönemin kaynakları incelendiğinde bu etkenlerin çeşitlendiği anlaşılır. Ana hatlarıyla bu etkenlerden bahsedecek olursak; Yıldırım ve Timur'un kişisel özellikleri bu süreçte etkilidir. Bilindiği üzere Timur, yeryüzünde tek sultanın/yöneticinin olması gerektiğini savunan bir hükümdardı. Yıldırım Bayezid ise almış olduğu unvandan anladığımız üzere her savaşa büyük bir hızla

yetişme özelliğine sahip, öfkeli ama aynı zamanda hırslı bir hükümdardı. İki tarafın da galibiyet elde etmek için büyük bir hırs ve mücadele içinde bulunması savaşı kaçınılmaz hale getiren etkenlerden biridir. Osmanlı açısından bakıldığında Anadolu'daki beylerin Timur'a sığınıp Yıldırım'ı şikâyet etmesi, Erzincan hâkimi Taharten'in Yıldırım'ın faaliyetlerini Timur'a bildirerek yardım talep etmesi, Rumeli Beylerbeyi Hoca Firuz Şah'ın, Yıldırım'ı sakinleştirip savaş fikrinden caydırmak yerine kışkırtması ve Karakoyunlu Kara Yusuf ile Celâyirli Sultan Ahmed'in önce Yıldırım'dan sığınma talep etmesinin akabinde onu Timur'a karşı kışkırtmaları Yıldırım'ın savaşa girme kararı almasında rol oynadı (Suçıkar, 2014, s. 179). Ancak tüm bunları bir kenara bırakıp asıl nedene odaklandığımızda ise Timur'un yukarıda bahsedilen hadiseler yaşanmadan evvel bu toprakları ele geçirme isteğinin karşımıza çıktığını görmekteyiz.

Olaya Timurlu tarafından bakılacak olursa Timur, başlangıçta babacan davranışlarda bulunup Yıldırım'a ve gayrimüslimlere karşı vermiş olduğu mücadeleye saygı duyduğunu dile getirmişti. Timur'un nezdinde Yıldırım, Frenklere karşı sürekli bir sefer faaliyetinde bulunduğu için gazi konumundaydı. Timur, Anadolu beyleri kendine ilk kez müracaat ettiğinde Yıldırım'ı kastederek hiçbir sultanın geçersiz bir nedenden ötürü para, pul talep etmeyip topraklarını elinden almayacağını söyleyerek onu savundu (Atsız, 1970, s. 80-81). Ancak Yıldırım'ın mektuplaşma sürecindeki tavrı, Osmanlılara sığınan Karakoyunlu Kara Yusuf'u ve Celâyirli Sultan Ahmed'i iade etmeyi reddetmesi, Anadolu beylerinin ve Erzincan hâkimi Taharten'in şikâyetleri, Kadı Burhâneddin'in vefatının ardından hâkim olduğu toprakları ele geçirmesi üzerine Anadolu'daki ittifakın bozulmuş olması Timur'un tavrının değişmesinde önemli rol oynadığı ifade edilir (Hâfız-ı Ebrû, 1380, s. 892-894). İbn Hacer'in İnbâ' el-Gumr'un'da bahsedildiği üzere Timur'un Yıldırım'a gönderdiği mektupta geçen *"Muhakkak ki sen Allah yolunda cihad eden bir adamsın ve ben seni öldürmek istemiyorum. Fakat babandan ve dedenden kalan topraklarla kanaat etmelisin."* cümleleri Timur'un Yıldırımla ilk münasebetleri esnasındaki düşünceleri hakkında önemli ipuçları verir (Çetin, 2012, ss. 56-58).[1] Ancak Timur'un diplomasi kurallarına uygun davranışları ve kıvrak zekâsı ile karşı tarafı suçlu konuma düşürerek savaş için gerekli ortamı oluşturmaya çalıştığını unutmamak gerekir.

2. XV. Yüzyılda Tokat Şehri ve Savaştan Önce Yaşanan Hadiseler

Tokat şehri, Yeşilırmak havzasında yer alıp ticaret şehirleri arasında köprü görevi gören İç Anadolu'nun önemli şehirlerinden biridir. Romalılar devrinde sur-şehir formunda kurulduğu tahmin edilmektedir. Kelime anlamı hakkında surlara çevrili şehir, besili at (tok-at) ve etrafı tepelerle çevrili çukur şehir gibi çeşitli fikirler öne sürülse de üçüncü görüşün doğru olma ihtimali daha yüksektir (Açıkel, 2012, s. 219-220). 1074 yılında Emîr Danişmend'in şehri ele geçirmesinden önce Bizans'ın himayesinde bulunan Tokat, 1175 yılında Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıcarslan'ın Danişmenlilere son vermesi üzerine Selçuklu hâkimiyetine girdi. Selçuklulardan sonra İlhanlılara bağlı hale gelen şehir, 1335 yılında İlhanlıların yıkılmasının ardından Eretnaoğullarına tabi oldu. Kadı Burhâneddin, 1381'de şehrin yönetimini Şeyh Necib'e bıraktı. 1398'de Kadı Burhâneddin'in Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürülmesi üzerine şehir, kısa süre sonra Yıldırım Bayezid tarafından ele geçirildi. Yıldırım Tokat'a "Dârünnasr" adını verip şehri ele geçirdikten sonra burada para bastırdı (Gökbilgin, 1979, s. 401-404). Dönem hakkında bildiri konumuzu içeren tarihleri kapsayan vilayet salnâmeleri, şer'iyye sicilleri ve tahrir defterleri henüz kaleme alınmadığından bölge hakkında yorum yapabilmek zorlaşmaktadır. Ancak dönemin tarihi kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak şehri ve önemini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Tokat coğrafyası yeryüzü şekilleri bakımından dağlık, düzlük, plato gibi çeşitli yapılardan oluşmaktadır. Şehir yüksek dağ ve sarp kayalıklarla çevrili olup sulak tarım arazilerini de kapsamaktadır. Çevrenin en büyük su kaynağı Yeşilırmak olup tarım alanlarının sulanmasında başat roldedir (Turan, 2022, s. 28). Tokat şehri, XIV. yüzyılda Ebu'l Fidâ tarafından kaleme alınan Takvimü'l- Büldân isimli eserde kırmızı topraklı bir dağın dibinde küçük bir belde olarak zikredilip bostanları, ağaçları, güzel meyveleri olan bir yer olarak tasvir edilir. Ilıman iklime sahip olan şehirde küçük ve güzel bir kalenin bulunduğundan bahsedilir. Ebu'l Fidâ, Sivas'ı gören birinin kendine Tokat'ın güneyinde ve iki günlük mesafede olduğunu dile getirmesinden de bahseder (Ebü'l Fidâ, 2017, s. 306). Yazar ayrıca Ankara'yı "Engüriye"

[1] Bazı araştırmacılar ise Timur'un savaşmak için bahaneler ürettiğini öne sürdüğünden bahsetmektedir. Bkz. Fernand Grenard, *Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü,* (çev. Orhan Yüksel), Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 56-58.

olarak eserine kaydederek Ankara şehri hakkında da dikkate değer bilgiler verir. Şehirde bostan ve akarsu olmayıp halkın kuyulardan su içtiği, yüksek bir tepede kalenin bulunduğunu ve Ankara şehrinin dağlar arasında kurulduğunu anlatır (Ebü'l Fidâ, 2017, s. 303). Tokat, XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı hâkimiyetine girmiş bir şehirdir. Döneme ait nüfus sayımları incelendiğinde İstanbul'un 50.000, Bursa'nın 30.000 nüfusundan sonra Tokat'ın 14.000 nüfus ile Anadolu'daki üçüncü önemli şehir olduğu anlaşılmaktadır. Tokat'ın bu denli yoğun bir nüfusa sahip olmasında kuzey-güney ile doğu-batı ticaret yollarının tam ortasında olması ve şehirde metal işleri ile dokumacılık başta olmak üzere üretimin gelişmiş durumunda olmasının etkisi yadsınamaz. XIV. yüzyılda Tokat'ta Türklerin dışında Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler ikamet ediyordu. Yahudilerin şehirdeki mevcudiyeti bölgenin ekonomik düzeyi hakkında ipucu vermektedir (Afyoncu, 2014, s. 17-18). Tokat, askeri ve stratejik öneminin yanı sıra coğrafi konumunun da etkisiyle dış saldırılara karşı korunaklı bir şehir durumundadır (Turan, 2016, s. 43).

Tokat bölge olarak önemli konumda iken yollarının dar ve ormanlık alanlardan oluşup şehrin müstahkem mevkie sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim Ebu Bekr-i Tihrânî eserinde *"Yıldırım Bayezid, karşı koyup onu uzaklaştırmak için Rum'dan kalkıp Tokat tarafına gitti. Sağlam gördüğü bir yere yerleşti. Timur ise, insanların yiğitlerinden kalabalık bir toplulukla Sivas'a vardı. Orada casuslar, onun kulağına Yıldırım Bayezid'in ulaşılması ve savaşılması çok zor olan sağlam ve müstahkem bir yere yerleştiği haberini ulaştırdılar. O haber doğruluk kazanınca Timur Beğ, askerinin kolaylıkla geçebileceği Kayseri'nin yolunu tuttu. Oradan Ankara'ya gitti. Şehri kuşatma sıkıntısına ve alma tehlikesine düşürdü. Şehir halkının ve koruma için uğraşanların aczinin görüldüğü ve fethin yakın olduğu anlaşıldığı sırada ansızın Yıldırım Bayezid'in Büyük Emir'in ordusuna saldırdığı haberi yayıldı. Yıldırım Bayezid'in oraya 4 fersah uzaklıkta bir yere yerleşmesi üzerine Hazret-i Hakan kuşatmadan vazgeçti. Askerin su içebileceği başkası bulunmayan bir suyun başına konarak orayı düşmana kapadı. Ordusunu tertip ve düzene sokarak saf kurdu. Yıldırım Bayezid yaklaşınca savaşın ateşi yandı."* (Tihrânî, 2014, s. 46) sözleri ile Tokat'ın konumu ve savaşın seyri hakkında önemli bilgiler verir. Behiştî Ahmed Çelebi ise Târih-i Behiştî adlı eserinde Timur'un Tokat'a geleceği haberini alan Tokat halkının sınırları taşla doldurduğunu ağaçlar kesip dar boğazları bu ağaçlarla ve kayalarla doldurduğunu anlatır. Behiştî, bu önlemler sayesinde Timur'un bölgeye gelmekten vazgeçtiğini ifade eder (Behiştî, 2016, s. 109). Behiştî'nin bahsettiği hadise dönemin kaynaklarında geçmediğinden ihtiyatlı yaklaşılması gerekir. Ancak diğer kaynaklarda geçmemesi böyle bir olayın kesin olarak yaşanmadığı anlamına da gelmemektedir.

Muharebe öncesinde Timur ve Yıldırım elçileri aracılığıyla diplomatik ve hediyeleşme süreci gerçekleştirdi.[1] Aynı zamanda Timur, Yıldırım'a karşı harekete geçmeden evvel Anadolu'ya casuslarını göndererek kendi lehine bölgede kamuoyu oluşmasını hedeflemiştir. Tatarlara Fazl isimli emirini göndererek onlara aynı soydan geldiklerini hatırlatıp Osmanlılardan üstün olduklarını, Anadolu'da ikamet etmeye devam ettikleri takdirde yönetilen değil yönetici konumda olmaları gerektiği düşüncesini bildirdi. Böylece Tatarların Anadolu'nun hâkimi olmaları gerektiği hakkında fikirler empoze etti. Ayrıca Anadolu'nun savunma noktaları ve sağlamlık oranı hakkında bilgi edinmesinin yanı sıra alınan tedbirler ve pusu yerleri hakkındaki malumatları da yine büyük ihtimalle casusları aracılığıyla öğrendi. Önemli bilgiler elde eden Timur, harekete geçmek için Mutahharten'i yanına çağırarak edindiği bilgileri ona teyit ettirdi (Paydaş, 2009, s. 48-49).

Savaştan önce Timur, âdeti olduğu üzere Mevlana Şemseddin isimli kâtibine Yıldırım'a layık bir nasihatnâme yazmasını emretti. Mektup birkaç bilge kişi ve elçi Emir Fazl aracılığıyla ulaştırıldı. Karakoyunlu Kara Yusuf'un kendine verilmesi ve Kemah Kalesi'nin de Timurlulara bırakılması nasihat şeklinde yazıldığından mektubu okuyan Yıldırım, öfkelenerek olumsuz cevap verdi (Yezdî, 2019, s. 339-340). Emir Fazl'ın görevi her ne kadar yalnızca elçilik gibi görünse de bir diğer amacı da Anadolu'da provokasyon yapmaktı. Emir Fazl'ın Kara Tatarları Timur'la aynı soydan olduğuna ve onunla savaşmamasına ikna edip Anadolu beyliklerinden Osmanlı yönetimine karşıt faaliyetlerde bulunanları da tespit ederek Yıldırım'a karşı hareket etmeleri konusunda komutlar verdiği malumdur.

[1] Yıldırım ve Timur arasında gerçekleşen mektuplaşmalar için bkz. Abdurrahman Daş, "Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid'in Mektuplaşmaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 2004, Sayı 15, s. 141-167.

(Bıyıktay, 2021, s. 91) Anadolu ve ahvali hakkında tereddütleri olan Timur, elçisinden ve casuslarından edindiği bilgiler doğrultusunda savaşa kesin olarak girme kararı aldı (Taşkıran, 2016, s. 949-951).

Yıldırım'ın kendisini Tokat önlerinde beklediği haberini alan Timur, bölge hakkında bilgi edinmeye başladı. Sivas'ın batısında Tokat'tan geçen kuzey yolu ve Alaca'dan geçen orta yol dağlık, dar ve derin vadilerden oluşup bazı yerleri ormanlıktı. Yıldırım büyük bir ordu ile bu yolları ve su başlarını başını tutarak savunma halinde beklemeye başladı. Keşif kolları ve casuslar bölge hakkındaki bilgileri Timur'a ulaştırdılar. Timur, aldığı bilgiler doğrultusunda arazinin bölgeyi bilen için avantaj bilmeyenler için ise dezavantaj oluşturduğunun farkındaydı. Bölgenin Yıldırım ve ordusu için daha kârlı konumda olduğuna karar kılınca ordusunun yönünü değiştirdi. Timur, ordusunun Kayseri'den öteye geçmemesini bildirmesi için Ali Sultan Tavacı'yı gönderdi (Hoca Sadeddin Efendi, 1979, s. 261). Ayrıca Yıldırım'ın düşmanı olan Karaman vilayetinde savaşa girmenin kendisi için üstünlük elde etme imkânı oluşturacağını da hesapladı. Büyük bir hızla kararını uygulamaya koydu (Bıyıktay, 2021, s. 102-103). Timur, Osmanlı kalelerinin sağlamlığını Sivas Kalesi'ni ele geçirirken tecrübe ettiğinden Ankara Kalesi'ni hemen ele geçiremeyeceğinin farkındaydı. Bu yüzden Yıldırım'ın ordusu ile karşılaşmadan bölgeye ulaşmak ve zaman kazanmak için Ankara'nın güneydoğusunda bulunan Kırşehir üzerinden yürüyerek bölgeye varış kararı aldı. Bu şekilde Timur'un Ankara Kalesi'ni ele geçirdikten sonra hızlı bir şekilde ters cephe taktiği ile savaşmayı planladığı düşünülmektedir. Yıldırım ise Timur'un son planını düşünmekten ziyade kendi şartlarına en uygun yolu seçerek kuzeyden, Kalecik'ten geçen yoldan muharebe bölgesine ulaştı (Bıyıktay, 2021, s. 105-106). Kendisi de altı yerde konaklayarak Sivas'tan Kayseri'ye ulaştı. Kayseri'ye ulaşan Timur, ordusuyla birlikte burada zırhlanarak yola devam etti. Bu şekilde Osmanlı ordusuna da saldırmayarak Kayseri yönünden hareket edip Kırşehir'e vardı (Yezdî, 2019, s. 388).

Timur, Sivas dolaylarından Kırşehir'e doğru hareket ettikten sonra Yerköy civarındaki Delice Irmağı boylarında Osmanlı ordusu hakkında bilgiler elde etmesi neticesinde gerekli tedbirleri aldı. Bu tedbirler doğrultusunda Kırşehir'de 2000 atlıdan müteşekkil bir atlı birlik (çağdavul) bırakarak Ankara'ya yöneldi. Timur, bu hareketiyle arkasından gelebilecek düşman ordusuna karşı önlem alarak güvenliği arttırdı (Macit, 2012, s. 30-31). Kırşehir'deyken Emir Şah Melik önderliğinde 1000 atlı keşif için önden gönderildi. Yıldırım Bayezid, Timur'un ordusundan bir grubun kendilerine doğru geldiği haberini alınca beyleri huzuruna çağırdı ve onlara ağır sözler söyledi. Sonra şafağa yakın bir zamanda Kırşehir'e doğru yola çıktı. Timur'un keşif ordusunun komutanı Emir Şah Melik, Yıldırım'ın hareket haberini Emir'e ulaştırdı. Bunun üzerine Timur, tan vakti şehzadelerini toplayarak onlara *"Önümüzde iki seçenek var. Ya burada duralım ve düşman yetip gelinceye kadar hayvanlarımız dinlensin ya da düşmanın topraklarına dalıp her yeri yakıp yıkalım ve yağmalayalım. O zaman Bayezid, hızlı bir şekilde gelecektir ve onun ordusunun çoğunluğu yaya imiş."* sözlerini söyleyerek fikirlerini almak istedi. Orada bulunan herkesin Timur'un ikinci görüşünü kabul ettiğini bildirmesi üzerine Kırşehir'den ayrılarak yola koyuldular (Yezdî, 2019, s. 389-390). Timur'un hareket haberini alan Yıldırım da Osmanlıların, Oğuzların Bozok ve Kayı boylarından olan asıl Osmanlı halkının bu bölgede ikamet etmesinden ve bu bölgede ordusunu güvende tutabileceği düşüncesinden dolayı bu bölgede savaşmak istedi. Bu sebeple Yıldırım'ın Tokat ve Amasya kuvvetleri tarafından Sivas'ın batı ve kuzeyindeki bütün yollar, Kızılırmak ve Yeşilırmak'a kadar tutularak Timur'a karşı bir set oluşturuldu (Bıyıktay, 2021, s. 100). Emir Şah başkanlığındaki öncü birlik geceleri ise ilerleyip günde 10 fersah yol almayı başararak Yıldırım'ın ordusunun yakınına kadar gelip gizlendiler. Yıldırım'ın öncü birliği (karavul) üzerine yapılan baskın sonucunda şiddetli çarpışma gerçekleşti. Şah Melik'in, durumu Emir Timur'a bildirmesi üzerine Timur ordusuyla beraber Ankara üzerine hareket etti (Hüseynî, 2011, s. 28).

Timur'un güzergâhını değiştirmesi Yıldırım'ın da yeni bir strateji benimsemesine neden oldu. Veziriazam Ali Paşa, Timur'un ordusu çok güçlü olduğu için meydan savaşından ziyade küçük çarpışmalarla birlikte hisarı kuvvetlendirip yağmayı engelleyerek üstünlüğü ele geçirme fikrini ortaya attı. Rumeli Beylerbeyi Firuz Bey ise yalnızca meydan savaşı ile galibiyet elde edilebileceğini savundu. Yıldırım da meydan savaşını daha uygun gördüğü için büyük bir hızla Ankara'ya yöneldi. Hedefi Ankara Kalesi'nin önünde Timurlu ordusunu mağlubiyete uğratmaktı. Yıldırım sekiz gün aralıksız yürümenin sonunda ordusuyla birlikte bölgeye vardı. Timur ve ordusu Sivas'tan Ankara-Gölbaşı'na kadar yaklaşık 500 kilometre yol alırken Yıldırım ve ordusu Yıldızeli'nden Gölbaşı'na kadar yaklaşık 370 kilometre mesafe kat etti (Ataol, 2012, s. 250). Yıldırım'ın ordusu yayalardan oluşmasına rağmen

neredeyse Timur ile aynı sürede bölgeye varması Yıldırım'ın ne kadar hızlı hareket ettiğinin önemli bir delilidir. Kâtip Çelebi'nin eserinde Yıldırım'ın Tokat'tan Ankara'ya doğru güzergâhı: Tokat- Kazabat- Mehetabat- Kızıltürbe- Darıboğazı- Yalnızdam- Çavgar- Kanık- Körz- Sığa- Sofular- Baranı Yaylağı önü- Kızılırmak Köprüsü- Hisarlık- Engüri şeklinde sıralanır.[1] Timur'un Kayseri-Kırşehir-Ankara istikametinden geldiği bilinmekle birlikte Yıldırım'ın bu yolu neden kullanmadığı akıllara gelir. Bu durumun birden çok nedeni bulunmakla birlikte ana hatlarıyla izah edilecek olursa öncelikle Kayseri-Kırşehir yolundan Ankara'ya varmak Yıldırım'ın yaya birlikleri için seferin uzamasına sebebiyet verebilirdi. Bu yolun kullanılmamasının ikinci nedeni Timur'un hala Tokat yolunda olduğu düşünülmekteydi, yani Timur'un tam güzergâh bilgisi elde edilememişti. Üçüncü bir neden de o dönemde Osmanlı'ya karşı en çok düşmanlık besleyen beyler Karaman vilayetlerinde ikamet ettiğinden onlara arka vererek ilerlemek Osmanlı için büyük bir tehlike demekti. Timur'un kendini böyle bir durumun içine çekmek istediğini anlayan Yıldırım ise onu ordularına uygun olmayan dağlık bölgeye çekmeye çalıştı. Saldırı gerçekleşmese de bu plana göre rahat bir şekilde hareket edebilecekti, öyle de oldu (Bıyıktay, 2021, s. 101).

Yıldırım'a karşı hücuma geçmek için Aras Nehri kıyısına yerleşen Timur, birlikleri için barakalar inşa ettirdi ve gelecek bahar Altın Orda üzerine yürüyeceği haberini casusları aracılığıyla dört bir yana yaydı. Yıldırım, daha öncesinde Avrupa seferleri üzerine yoğunlaştığı için Anadolu coğrafyası hakkında pek fazla malumata sahip değildi. Timur ise coğrafya hakkında savaştan önceki süreç esnasında casusları aracılığıyla önemli detaylar içeren bilgiler topladı (Paydaş, 2009, s. 49). Yıldırım'ın ilerleyişini haber alan Timur, büyük bir hızla bölgeye gelip Osmanlı ordusunun dinlenmesine izin vermeden onları yorgun bir şekilde savaşa çekmeyi planladı. Yıldırım ise Timur'un aksine düşman ordusunu görür görmez harekete geçmedi, onların toparlanması için bir süre bekleyip saldırıyı bir nebze te'hir etti. Bu durum Yıldırım'ın ordusuna güvendiğine göstermekle birlikte Osmanlı ordusunun dinlenmeye ihtiyacının olduğu düşüncesini de akıllara getirir (Bıyıktay, 2021, s. 115-118). Yıldırım'ın ordusunun çoğunluğunun yaya birliklerinden, Timur'un ordusunun çoğunluğunun da süvari birliklerinden oluştuğu bilinmektedir. Ayrıca Yıldırım'ın yaklaşık 74.000 kişilik ordusu ile yaklaşık 140.000 kişiden oluşan Timurlu ordusuna karşı son âna kadar mücadele vermesi onun ne kadar cesur olduğunu gösterir. Yıldırım'ın cesaretinin yanı sıra kibirli oluşu da savaş öncesinde yaşanan bu hadiselerden anlaşılır. Savaştan önceki gece Timur ve ordusu, kendilerinin barış talep etmelerine rağmen Yıldırım'ın kabul etmemesi yüzünden bu duruma geldiklerini Allah'a niyaz edip O'ndan yardım istedi. Yıldırım ve ordusunun ise galibiyetin kesin olarak kendileri tarafından elde edileceği düşüncesi ile akşamdan sabaha zevk ve sefa âlemine daldığı zikredilmektedir (Gelibolulu Âli, 1997, s. 160-162).

3. Savaşın Seyrine Orduların Etkisi

Savaş kararının alınması sürecinde Timur, savaşmak için bedensel ve zihinsel olarak sefere çıkmaya hazır olsa da başlangıçta ordusunun bu sefer için onun kadar hevesli ve istekli olmadığı anlaşılır. Nitekim kumandanları ve emirleri Timur'a çok zorlu bir Hindistan seferinden henüz çıktıklarını, bu yüzden de ordunun dağılıp dinlenmesinin gerekli olduğunu dile getirmişti. Bu da ordunun Anadolu seferine pek sıcak bakmadığını gösterir. Ayrıca komutanları Bayezid üzerine yapılacak seferde galibiyet elde etme konusuna dair kuşkularını da dile getirdi. Buna rağmen Timur, ordu ve komutanlarının itirazlarını kulak ardı ederek sefere devam etme kararı aldı (Yezdî, 2019, s. 283; Manz, 2020, s. 133). Timurlu ordusu çaresiz bir şekilde hükümdarına itaat ederken Osmanlı ordusunda durum biraz farklıydı. Bostanzâde Yahya Duru Tarih isimli eserinde Yıldırım'ın son derece öfkeli ve kızgın bir yapıya sahip olduğu, bu yüzden de askerleriyle muhabbetinin pek olmadığı ifade eder. Ankara Savaşı'nda ise bu iletişimsizlikten dolayı Osmanlı askerlerinin Yıldırım'ın etrafından ayrıldığını, Yıldırım'ın tek başına mücadele vermek zorunda kalıp sonunda da yakalanarak esir düştüğünden bahseder (Bostanzâde Yahya, 2015, s. 41). Bu durum da savaşta galibiyeti elde etmek için askerle iletişimin ve onlara uygulanan muamelenin ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Timur'un topraklarına girdiğini öğrenen Yıldırım, tüm birliklerini İzmit, İznik ve Bursa bölgelerinde topladı. Trabzon Rum İmparatoru, Bizans İmparatoru ve Pera'daki Cenevizliler savaş haberi alır almaz Timur'a elçi göndererek Yıldırım'a karşı yardım teklifinde bulundular (Clavijo, 2016, s. 97-98). Yıldırım Bayezid, Timur ve batılı devletler arasında gerçekleşecek olası bir ittifaka önlem almak için

[1] Güzergâh için ayrıca bkz. Hoca Saadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, I, s. 168.

harekete geçti. Ordusunu toplayıp harekete geçmeden önce Bursa'dan ayrılırken Rumeli'ndeki şehirlerin hepsinde güvenliği sağlamak maksadıyla bir muhafız birliği bıraktı. Mart ayının sonu veya Nisan ayı başında Bursa'dan ayrıldığı bilinen Osmanlı ordusu, İzmit- Bolu- Gerede- Ankara ve Bursa- Geyve- Beypazarı- Ankara istikametinde iki kola ayrılarak Haziran ayının sonunda Ankara'ya ulaştı. Bir gemi sahibinin Girit hükümetine sunmuş olduğu bilgi sayesinde Bursa'dan yola çıkan Yıldırım'ın ordusunun çok kalabalık olmadığını ancak Ankara'ya vardığında ordusunun kalabalıklaştığı öğrenilmektedir. Bu da Ankara'ya varana kadar çeşitli yerlerden farklı gruplarda insanların orduya dâhil olduğu anlamına gelir. Yıldırım Ankara'yı askeri bir üs olarak kullandı. Fazla ağırlık ve ikmal malzemelerini burada bırakarak doğuya doğru harekete etti. Yıldırım bu planı ile Timur'u elinden geldiğince bölgenin en doğusunda karşılayarak Anadolu'nun daha fazla zarar görüp tahrip edilmesini engellemeyi amaçlıyordu. Ayrıca Yıldırım, Timur'a yazmış olduğu mektubunda kendi ordusunun yenmiş olduğu ordulara benzemediğini belirterek onu ve ordusunu önemsemediğini göstermeye çalıştı. Ancak İstanbul'u kuşatma esnasında oluşturduğu ordudan daha kalabalık bir ordu ile savaşa girmesi aslında durumu önemsediğini gösterir (Bıyıktay, 2021, 98-99). Yıldırım Bayezid, Ankara'ya vardığında Timur, henüz Sivas civarındaydı ve Tokat üzerinden Ankara'ya geleceği biliniyordu. Amasya Valisi Mehmed Çelebi'nin Sivas'ın kuzeyindeki Ak Dağ ve Yıldız Dağ geçitlerini tutmasıyla Osmanlı ordusu ön cephesini dağlara dayandırıp sağlam bir konum elde etmeyi başardı. Burası çoğunluğu piyadeden oluşan Osmanlı ordusu için üstünlüğü sağlayabileceği dar geçitlerden müteşekkil ormanlık bir bölgeydi (Çetin, 2012, s. 131-132). Savaşın burada gerçekleşmesi durumunda üstünlük Osmanlılarda olacaktı. Yıldırım Bayezid, Timur'u Tokat'ta karşılayarak onun ve ordusunun Anadolu'nun içlerine kadar girmesini engellemeyi planlamıştı. Ancak Timur'un planı ise Anadolu'nun kalbine saldırarak toprakların tamamına hâkim olmaktı (Yezdî, 2019, s. 299).

Osmanlı ordusu hakkındaki bilgiler garip bir şekilde Osmanlı tarihçilerinden ziyade Timurlu tarihçiler tarafından daha detaylı kaleme alınmıştır. Osmanlı ordusu dört ana koldan müteşekkil olup merkezinde Yıldırım bulunmaktaydı. Mezkûr dört ana kol; Yeniçeriler, atlı sipahiler, tımarlı sipahiler ve azaplar (azeb)[1] birliklerinden müteşekkildi. Yeniçeriler, Osmanlı ordusunun merkezinde bulunup ordunun en önemli bölümlerindendi. Ancak bu savaş esnasında Yeniçerilerin sayısı hakkında net bir bilgi mevcut değildir. Yeniçeriler ve sipahiler devrin en iyi askerlerinin bir araya geldiği birliklerken ordunun çoğunluğu piyadelerden oluşmaktaydı. Kara Tatarlar ve Germiyanoğullarından oluşan askeri birlik, ordunun yaklaşık üçte birine tekabül etmekteydi. Bir ordunun yaklaşık üçte birinin ihanetinin savaşın seyrini etkilememesi imkânsız görünmektedir. Kaynaklardan Osmanlı ordusunun sayısı hakkında net bir bilgi elde edilemiyor. Ancak Timur'un savaşmadan evvel Osmanlı ordusunun sayısı hakkında malumat alıp önlem alarak hareket etmesi oldukça dikkat çekicidir. (Polat, 2012, s. 219-223). Piyade ve süvariler yaygın olarak silah ok ve kılıç kullanıyordu. Ordunun öncü birlikleri okçulardan oluşmakla birlikte bir kısmında ateşli silah da mevcuttu (Çetin, 2012, s. 147-154). Bayezid'in ordusu Osmanlıya bağlı beyliklerden gelenler, Avrupalılar, Trakyalılar, Makedonyalılar, Grekler, Bulgarlar ve özellikle de Sırplardan müteşekkil olup her ırktan ve her mezhepten askerin olması dikkat çekici bir durumdur. Ordu mancınık ve lağımcılık konusunda fazla ileri seviyede değildi. Dağcılık da henüz yeterli seviyede gelişebilmiş değildi (Bıyıktay, 2021, s. 35-38).

Osmanlı Devleti savaşa gireceği zaman ordusuna iaşe temini sağlarken o yılki hububat üzerinden vergi, bölgeden parayla satın alma veya serbest piyasadan mal alma yollarından birini kullanırdı. Timurlularda ise böyle bir sistem mevcut değildi. Onlar, geçtiği bölgeyi yağmalayıp halkın mallarına el koyarak iaşe teminini gerçekleştiriyordu. Osmanlıların bu savaşta iaşe teminini nasıl gerçekleştirdiği kaynaklarda geçmemektedir. Ancak ikinci yöntem olan parayla satın alma yönteminin uygulandığı kuvvetle muhtemeldir. Arazi şartlarından anlaşılacağı üzere Tokat bölgesi iaşe teminine pek uygun değildi. Timur'un güzergâhını değiştirerek Tokat üzerinden gitmemesinin nedenlerinden biri olarak iaşe teminini sayabilmek mümkündür (Polat, 230-232).

Timurlu ordusunu incelediğimizde ordunun büyük bir kısmının atlılardan oluşmasından dolayı bölgenin birlikleri için uygun olup olmadığını anlamak maksadıyla kuşatmaya karar verdiği kentlerin topoğrafik yapısı hakkında önceden muhakkak ayrıntılı bilgi edindiğini anlıyoruz. Ayrıca ordudaki her askerin

[1] Azaplar, savaş zamanında orduya alınan hafif piyade paralı askerler olup ücretli ve toplama askerlerden oluşmaktaydı. Bundan ötürü diğer askeri gruplara göre tecrübeleri daha azdır. Bkz. İdris Bostan, "Azeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA),* İstanbul 1991, IV, ss. 312-313.

kendi bineği dışında yedek bir atı da bulunmaktaydı. 50.000-100.000 arasında değişen atlı birlikle hareket etmek güç bir durum olacağı için Timur, yanındaki tacir ve coğrafyacılara istişare ederek hareket ederdi. Kendinden önce keşif birliğini göndererek çevre imkânları hakkında bilgi toplamayı ihmal etmezdi. Keşif birliklerinin başında ise casuslar olup düşman sınırlarından ilk olarak casuslar giriş yapardı (Paydaş, 2009, s. 39). Ankara Savaşı esnasında casusların en önemli iki görevi Anadolu beyliklerini Osmanlılara karşı kışkırtmak ve Moğol idaresinde bulunan Batınîleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Sünnilerin arasına katarak inanç kargaşası yaratmaktı (Özcan, 1993, s. 167). Timur, bölgeye gelmeden bu sayede casusları aracılığıyla Anadolu'daki birliği parçalamayı başarmıştır (Macit, 2012, s. 109). Nitekim Timur, âdeti olduğu üzere Ankara Savaşı'nda da yukarıda bahsettiğimiz ilkelerini tamamını sırasıyla yerine getirdi.

Ankara Savaşı'nda Timurlu ordusu bölgesel bir yapıya sahip olup çoğunluğu halktan müteşekkildi. Tüm birlikler onarlı taksim edildi. Bu birlikler, tümen denilen askeri birlikleri oluşturmaktadır. Ordunun büyük çoğunluğu atlı askerlerden meydana gelip piyadeler daha az sayıdadır. Ancak piyadeler de gerektiğinde atlı gidecek şekilde eğitim alırdı. Ordunun esas silahı ok, yay ve kılıçtan ibaretken kargı, gürz, balta gibi ezici ve delici aletler de kullanılırdı. Mignanelli'nin gözlemlerine göre Timurlu ordusu sadece ok ve kılıç kullanıp mızrak taşımıyordu. Osmanlı ordusunun istifade ettiği zırh yerine ise kalkanı kullanıyorlardı. Ayrıca orduda Hindistan seferinden sonra bölgeden getirilen 32 adet fil mevcuttu. Filler savaşta günümüzdeki tank görevini görmekteydi. Fillerin üzerinde fil güdücüler, okçular ve neft ateşi atanlar vardı. Timurlu ordusu diğer savaşlarda olduğu gibi Ankara Savaşı'nda da neft kullanmıştır. Bu sayede henüz Grek ateşi hakkında bilgi sahibi olmayan Osmanlı ordusu, kolaylıkla geri püskürtüldü (Şâmî, 1987, s. 305; Macit, 2012, s. 82-83). Ordunun çoğunluğunun Türklerden oluşup doğuşundan bu yana yokluk çekip hayatta kalma mücadelesi veren kişilerden seçilmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu seçimle Timur'un daha direnişçi yapıda bir ordu oluşturmayı hedeflediği anlaşılır (Bıyıktay, 2021, s. 27-30). Orduda Türklerin yanı sıra İranlıların da bulunduğu ancak Timur'un ordu içerisinde yalnızca Türklerin askeri özelliklere sahip olduğunu hakkında bir ifade kullandığı rivayet edilir (Barthold, 2021, s. 138-139).

4. Savaşın Gerçekleşmesi ve Akabinde Yaşananlar

Timur'un Ankara'ya yürüyüşünün yaklaşık iki hafta sürdüğü bilinir. Ankara'ya yürüyüşe geçmeden evvel Timur, yaklaşık bir buçuk ayını Sivas'ta geçirdi. Timur, bu süreçte Anadolu'daki hadiseleri yakından takip ve ordusunun gerekli hazırlıklarını yaptı. Timur'un hareket haberini alan Yıldırım, büyük bir hızla Ankara'ya ulaştı ve önemli miktardaki silah ve mühimmatını burada depoladı. Osmanlı ordusu Ankara'ya ulaştıktan sonra savaş stratejisi ile ilgili karar alındı. Timur'un Sivas'ta bulunduğu esnada Tokat üzerinden Ankara'ya geleceği istihbaratı üzerine Yıldırım ve devlet erkânı iki plan üzerine yoğunlaştı. İlk fikir, Timur'u Ankara'da karşılamak olup devlet erkânının çoğunluğunun onayladığı fikirdi. İkincisi ise ordunun ağırlıkları bırakılarak Sivas'tan Tokat'a giden yolları tutmak amacıyla orduları Kadışehri, Artıkova ve Akmağdeni bölgesinde toplayarak Akdağ ve Yıldızdağ'dan geçen yolları tutmaktı. Yıldırım, ikinci planı daha uygun gördüğü için uygulamaya koydu. Bu planla bir tarafı dağlarla diğer tarafı Kızılırmak ve Yeşilırmak'la çevrili bir savaş alanı oluşturacaktı. Yıldırım'ın planını öğrenen Timur, Tokat'ın konumu ve imkânlarını göz önünde bulundurarak Kayseri'ye hareket etti. Sivas-Kayseri arası 150 kilometre civarında olmasına rağmen yaklaşık altı günde bölgeye varan Timur'un asıl amacı Yıldırım'ı bu süreçte savaşa çekmekti. Ancak Bayezid alanın kendi ordusu için savaşmaya uygun olmadığını hesap etmiş olacak ki herhangi bir karşılık vermedi. Bunun üzerine Timur, Ankara'ya hareket ederek Ankara Kalesi'ni kuşattı. Timur'un asıl amacı kaleyi ele geçirdikten sonra Yıldırımla muharebe etmekti (Polat, 2012, s. 226).

Timur, Yıldırım'ın hareket haberini alınca takip ettiği yolu bırakarak Güney Dağları arasından hareket etti. Bayezid'in asıl endişesi, bu şehrin akıbetinin de Sivas'ınkiyle aynı olup yağmaya maruz kalmasıydı. Bayezid, Timur'u bulacağı yere geldiğinde onun yolunu değiştirerek korkup kaçtığını düşündü. Bunun üzerine onu takip etmeye başladı. Timur ise dağların arasında gizlenerek izini göstermedi. Osmanlı ordusu ile çarpışmaya girişmeyerek sessizce tekrar ovalara döndü ve doğrudan Ankara'ya yürüdü. Timur'un peşinden giden Yıldırım ve ordusu da Kırşehir'in kuzeyindeki Delice Irmağı kıyısına vardı. Timur'un Emir Melik önderliğinde gönderdiği keşif birliği o gece Osmanlı ordusu ile çatıştı. Haberi alan Timur, savaş meclisini topladı. Bölgede kalıp savaşmak ya da devam ederek Anadolu'nun ortalarına gidip yağma yapmaları arasında karar vermeleri gerektiğini meclise bildirdi. Meclisin ikinci

kararı benimsemesi üzerine Kırşehir'de Mirza Sultan Hüseyin öncülüğünde 2.000 askeri bırakarak Mirza Ebu Bekir ve Şeyh Nûreddin komutasındaki öncü birliğini Ankara'ya gönderdi (Çetin, 2012, s. 132-134). Timur'un Kayseri'ye hareket etmesi üzerine yeniden plan yapmak zorunda kalan Osmanlı devleti ileri gelenleri arasında iki görüş öne çıktı. Birincisi Ali Paşa'nın fikri olup vurkaç taktiğini uygulayıp Timurluları yıpratarak galibiyet elde etmekti. İkinci fikir ise Firuz Paşa'ya ait olup doğrudan savaşarak Timurlu ordusunu mağlup etmekti. Yıldırım; ordusunun yorgunluğu, iaşe temini gibi problemleri göz ardı ederek tez canlı olma özelliğinin vermiş olduğu etkiyle birlikte ikinci görüşü benimsedi. Aniden düşman ordusunun karşısına çıkıp şaşkınlık yaratmak istediğinden büyük bir hızla Ankara'ya vardı. Yıldırım'ın planına göre Timur, Ankara Kalesi'ni kuşatmak için askerinin önemli bir kısmını görevlendirecek ve bu esnada Osmanlı ordusu Timurlulara saldırarak avantaj elde edecekti. Ancak Yıldırım'ın ordusunun bölgeye bölgeye yorgun gelmesi, Tatarların saf değiştirmesi, Timur'un daha önce savaş alanına gelerek su kaynaklarını tutması gibi ana etkenlerden dolayı bu planı gerçekleşemedi. (Polat, 2012, s. 227-228).

Timurlu ordusunun gece baskınından sonra Osmanlı ordusunun coğrafi şartların zorlamasıyla ani bir şekilde geri çekilerek vadinin sonunda bulunan *Çuluk Köyü*[1] arazisine çekilmekten başka seçeneği yoktu. Sivas-Tokat arası bölgede iki ordunun çarpışması durumunda da zikrettiğimiz üzere Timurlu ordusu ağırlıklı olarak süvarilerden müteşekkil olduğundan Timur'un savaşa düzlük bir bölgede girmesi çok daha makul bir fikirdi. Timur, Yıldırım'dan önce Çubuk Ovası'na gelip Çubuk Suyu'nu denetim altına almayı başardı.[2] Bayezid ve ordusu büyük bir hızla Timur'un peşinden izini sürerek yorgun ve bitkin bir şekilde Ankara'ya vardı. Uzun yoldan gelen Osmanlı ordusunun susuzluğu ve uzun zamandır seferden sefere giden Timurlu ordusunun yorgunluğu çarpışmaların defalarca gerçekleşip bir sonuç alınamamasına neden oldu (Alan, 2007, s. 80-81). Bununla birlikte Timur'un ordusu önceden de kendine bağlı askerlerden oluştuğu için bağlılık ve itaat konusunda herhangi bir problem yaşamıyordu. Yıldırım'ın ordusu ise birçok topluluktan çok sayıda askeri bir arada bulundurduğundan hayranlık uyandırsa da her dinden ve milletten asker bulundurmasından dolayı karmaşık bir yapıya sahipti. Timur'un etrafında toprakları Yıldırım tarafından kısa süre önce alınmış hırslı Anadolu beyleri varken Yıldırım'ın etrafında Osmanlı'ya yeni tâbi olmuş ve eskiden bağlı oldukları beylerle çarpışmak zorunda kaldıkları için rahatsız olan beyler vardı. Ayrıca Yıldırım sürekli Avrupa'ya seferlerde bulunmasından dolayı Anadolu hakkında pek fazla bilgi sahibi değildi. Hâlbuki Timur, seferi gerçekleştirmeden önce bölge hakkında tüm bilgileri eskiden bu toprakların sahibi beylerden elde ederek bu açıdan da Yıldırım'dan daha üstün konumdaydı (Roux, 2022, s. 146-147).

Timur, Ankara Kalesi'ni kuşatır kuşatmaz savaş alanı olarak tayin ettiği Haymana bölgesine ilerledi. Savaş alanı olarak bu bölgenin tayin edilmesi tesadüfi değildi. Mezkûr topraklar Karamanoğulları'nın hâkimiyeti altında olup göçebe Türkmenler ikamet etmekteydi. Savaş alanı olarak tayin edilen bölgenin doğusunda Kızılırmak batısında Sakarya Nehirleri bulunuyordu. Tüm bunlar, Timur'un alan hakkında güvenli ve stratejik anlamda uygun olduğu düşüncesine varmasını sağladı (Çetin, 2012, s. 143-144). 19 Zilhicce 804/ 28 Temmuz 1402 Cuma günü Ankara sınırlarında Yıldırım ve Timur arasında gerçekleşen savaşta Yıldırım'ın ordusu; sayılarının azlığı, orduda yaşanan ihanetler ve askerlerin susuz kalması başta olmak üzere birçok gerekçe yüzünden kısa sürede dağıldılar. Geride kendisiyle beraber kalan az sayıda askeriyle birlikte Yıldırım, atına binerek bir süre kaçmayı başardı. Bir ara dinlenmek ve su içmek maksadıyla atından indi. Bu esnada atı kaçtı. Kendisi gut hastası olup elleri ve ayaklarını pek fazla hareket ettiremediğinden atını yakalayamadı (Chalkokondyles, 2014, s. 257-259). İzini takip eden Timur'un oğlu Şahruh öncülüğündeki Timurlu askerleri tarafından yakalanarak esir edildi ve Timur'un huzuruna götürüldü. Böylelikle savaş, Timur'un galibiyetiyle sonuçlandı (Halaçoğlu, 1991, s. 210-211). Galip gelen Timur, Yıldırım başta olmak üzere Osmanlı askerinin birçoğunu esir aldı. Kara Tatarları ise kendisiyle beraber göç ettirdi (Şahnazaryan, Bakihanov ve Solmaz, 1999, s. 194).

Şeyh Muhammed Bek'in Tarih-i Selatîn-i Tatar Han isimli eserinde Timur'un Allah'ın yardımı sayesinde Yıldırım ve maiyetinin esir düşürüp bu galibiyeti elde ettiği ifade edilir (Şeyh Muhammed

[1] Çuluk ismini bir yerleşim yerinden ziyade bir coğrafi olarak benimsemek daha doğrudur. Çünkü savaş alanı son derece büyük olmakla birlikte hanelerin bulunduğu bir köyün içinde savaş gerçekleşmesi pek mümkün değildir.

[2] Dukas başta olmak üzere bazı tarihçiler Yıldırım'ın savaş bölgesine önce gelip ava çıktığını Timur'un sonradan bölgeye geldiğini kaleme alsa da bu pek mümkün görünmemektedir. Bkz. Dukas, *Bizans Tarihi,* ss. 37-38. ; Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi, *Kitâbü't-Târîh-i Kühnü'l Ahbâr,* (haz. Ahmet Uğur), Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi, Kayseri 1997, ss. 147-148.

Bek, 2020, s. 107). Yıldırım'ın esir düşmesinin ardından oğlu Çelebi Mehmed, onu kurtarmak için kalmış olduğu çadırın etrafına lağım açarak kurtarmaya çalışsa da Timur'un nöbetçi askerleri tarafından fark edilmesi sonucu başarısız oldu. Bu hadisenin ardından Yıldırım ve Timur arasındaki ağır konuşmalarının akabinde Sahipkıran onu daha korunaklı bir yere aldırdı (Dukas, 1956, s. 41-43). Timur bu zaferi sayesinde sadece Yıldırım'ı değil, onun kısa süre sonraki vefatının ardından oğullarını da kendine tâbi hale getirdi (Sanjian, 1969, s. 124).

Sonuç

Ankara Savaşı'na giden süreç derin bir arka plana sahip olmakla birlikte yaşanan hadiseler, bir zincirin birbirini tamamlayan tüm halkaları gibidir. Bu zincirin ilk halkasını ise Timur'un Anadolu topraklarını elde etme isteği oluşturur. Anadolu'ya sefer düzenlemek isteyen Timur, kendisine karşı gerçekleştirilen dörtlü ittifak neticesinde bir süre uygun ortamın oluşmasını bekledi. Kadı Burhâneddin ve Berkuk'un vefatıyla ittifak bozuldu ve Timur aradığı uygun ortamı elde etti. Bu esnada Yıldırım'ın Sivas, Malatya ve Divriği başta olmak üzere çeşitli yerleri ele geçirmesi, bölgedeki beyliklerden kendisine bağlılık talep etmesi ve Timur'la mektuplaşmalarda kullandığı üslup ile birlikte uyguladığı muamele savaşın gerçekleşmesi için gerekli sebepleri oluşturdu. Vakit geçirmeden Anadolu üzerine sefere çıkan Timur, Sivas'ı ele geçirip katliam yaparak gücünü kanıtladı. Bir yandan Anadolu hakkında gerekli bilgileri toplayan Timur diğer yandan Yıldırımla mektuplar aracılığıyla iletişim kurmaya devam etti. Ordusunu sefere hazır ettikten sonra yeniden Sivas'a geldi. Yıldırım onun hedefinin Anadolu olduğunu bildiği için Timur'un daha fazla yağmalama yapmaması maksadıyla Tokat önlerinde ordusuyla beklemeye koyuldu. Yıldırım'ın Tokat'a geldiği haberini alan Timur, bölgenin yollarının dar olması, askerlerinin atlı birliklerden müteşekkil olup bu güzergâhta ilerlemesinin zor olması, şehrin iaşe teminine uygun olmaması, güney vilayetlerinin Osmanlıya düşman olup kendisiyle ittifak yapabilecek olması başta olmak üzere birçok durumu göz önünde bulundurdu. Tokat'a hareket etmesinde karar kıldığı ordusunun yönünü Kırşehir'e çevirdi. Yıldırım'ın planı Timurlu ordusunu Tokat'ın dar yollarında sıkıştırarak zor durumda bırakmaktı. Ancak Timur'un güzergâh değiştirdiği haberini alması üzerine başka bir plan yaptı. Bu plana göre Timurlular Ankara Kalesini ele geçirmek için mücadele ettiği esnada onlara saldıracaktı. Ordusunun bir kısmını kaleyi ele geçirmekle görevlendiren Timurlu ordusuna bu taktikle zarar verecekti. Planını gerçekleştirmek için büyük bir hızla Ankara'ya hareket eden Yıldırım ve ordusu bölgeye yorgun bir şekilde vardı. Timurluların su kaynaklarını ele geçirmesi Osmanlı ordusunu zor durumda bıraktı. Yorgun, susuz ve Timur'un ordusuna oranla daha az sayıda askerle savaşa giren Yıldırım için mağlubiyet kaçınılmaz hale geldi. Yıldırım'ın ordusunda yaşanan ihanetler savaşın daha hızlı bir şekilde sonuçlanmasına neden oldu. Timur, savaş sürecinde Anadolu toprakları hakkında casusları aracılığıyla elde ettiği önemli bilgiler doğrultusunda güzergâhını tayin etti. Bu stratejisi sayesinde zafere giden yolun kapısını aralayarak adını Türk tarihine altın harflerle yazdırmayı başardı.

Dönemin kaynakları incelendiğinde vilayet salnâmeleri, şer'iyye sicilleri ve tahrir defterleri bu dönemi kapsamadığı için şehri ve bölgede yaşanan hadiseleri aydınlatma yolunda birtakım problemler olmakla birlikte dönemin tarih yazıcıları vasıtasıyla şehrin ticaret yollarının kesişmesinden dolayı önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Timur'un Anadolu'yu ele geçirmek için Tokat'a gitmek istemesi son derece makul bir fikirdi. Ancak daha önce zikrettiğimiz üzere uygun şartların sağlanmaması neticesinde Timur, şartları zorlamayıp kendi aleyhine gibi görünen bu durumu güney istikametinden büyük bir hızla ilerleyip Ankara'ya vararak lehinde çevirmeyi başarmıştır. Bu sayede Anadolu topraklarını kendi bağlı hale getirme mücadelesini galibiyetle sonuçlandırmıştır.

KAYNAKÇA

Açıkel, A. (2012). Tokat. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA),* XXXXI, İstanbul, s. 219-223.

Afyoncu, E. (2014, 25-26 Eylül). Osmanlı döneminde Tokat. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Tokat.

Aka, İ. (2020). *Orta Asya'nın parlak devri Timurlular.* 2. Baskı, İstanbul, Kronik Kitap Yayınları.

Aka, İ. (2014). *Timur ve devleti.* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Alan, H. (2007). *Bozkırdan cennet bahçesine Timurlular (1360-1507).* İstanbul Ötüken Yayınları.

Alkan, M., Gökbuğa, F. (2012, 9-12 Ekim). Ankara Savaşı'nın geçtiği ileri sürülen sahaların topografik ve hidrolojik analizi. *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı,* (M. Alkan, Ed.), Ankara, s. 594.

Ataol, M. (2012, 9-12 Ekim). Ankara Savaşı'nın geçtiği ileri sürülen sahaların topografik ve hidrolojik analizi. *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı,* (M. Alkan, Ed.), Ankara, s. 243-253.

Atsız, (1970). *Âşıkpaşaoğlu tarihi*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Barthold, V. (2021). *Orta asya tarih ve uygarlık.* (çev. Ahsen Batur), 3. Baskı, İstanbul Selenge Yayınları.

Behiştî, A. (2016). *Târîh-i behiştî vâridât-ı sübhânî ve fütûhât-ı Osmanî (791-907/1389-1502).* (F. Kaytaz, Nşr.), II, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bıyıktay, Ö. (2021, Ağustos). *Yedi yıl harbi içinde Timur'un Anadolu seferi ve Ankara Savaşı.* Ankara Panama Yayınları.

Bostan, İ. (1991). Azeb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA),* IV, İstanbul.

Chalkokondyles, L. (2014). *The histories.* (A. Kaldellis, Çev.), London Harvard University Press.

Clavijo, R. (2016, Nisan) *Timur devrinde Kadis'ten Semerkant'a seyahat.* (Ö. Doğrul, Çev.), İstanbul Köprü Yayınları.

Çetin, H. (2012). *Timur'un Anadolu seferi ve Ankara Savaşı.* İstanbul Yeditepe Yayınları.

Daş, A. (2004). Ankara Savaşı öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid'in mektuplaşmaları. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , (15) , s. 141-167.

Dukas, (1956). *Bizans Tarihi.* (çev. Vl. Mirmiroğlu), İstanbul İstanbul Enstitüsü Yayınları.

Gelibolulu M. (1997). *Kitâbü't-târîh-i kühnü'l ahbâr.* (A. Uğur, Nşr.), Kayseri Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi.

Genelkurmay Başkanlığı, (1995). *Ankara Meydan Muharebesi (1402).* Ankara Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Gıyâsî, A. (2010). *Tarih-i düvel'ül İslâmiyye fi-şarkî*. (T. Hamdânî, Nşr.), Beyrut.

Gökbilgin, T. (1979). Tokat. *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul Milli Eğitim Basımevi, XII, ss. 401-404.

Grenard, F. (1992). *Asya'nın yükselişi ve düşüşü.* (çev. Orhan Yüksel), İstanbul Mili Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Hâfız-ı Ebrû, (1380). *Zübdetü't-tevârîḫ*. (S. Cevâdî, Nşr.), II, Tahran.

Halaçoğlu, Y. (1991). Ankara Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA),* İstanbul, III, ss. 210-211.

Hoca Sadeddin Efendi, (1979). *Tacü't-tevârih.* (İ. Parmaksızoğlu, Çev.), Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları.

İbni Arabşah, (2012). *Acâibu'l makdûr (Bozkırdan Gelen Bela).* (A. Batur, Çev.), İstanbul Selenge Yayınları.

Ebü'l Fidâ, (2017). *Ebü'l Fidâ coğrafyası (Takvimü'l- Buldan).* (R. Şeşen, Çev.), İstanbul Yeditepe Yayınevi.

Kanat, C. (2017). *Ortaçağ Türk devlerinde suç ve ceza.* 3. Baskı, İstanbul Küre Yayınları.

Kanat, C. (2022). *Ortadoğu'da hâkimiyet mücadelesi: Memlûk-Timurlu münasebetleri 1382-1447.* Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Macit, E. (2012). *Timurlu Devleti'nin askerî teşkilâtı.* (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Manz, B. (2020). *Bozkırların son göçebe fatihi Timurlenk.* (Z. Bilgin, Çev.), 10. Baskı, İstanbul Kronik Yayınları.

Masselos, J. (2021). *Asya'nın büyük imparatorlukları.* (E. Göksu, Ed.), İstanbul Kronik Yayınları.

Ca'ferî, M. (2011). *Târîh-i kebîr.* (İ. Aka, Çev.), Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özcan, A. (1993). Casus. VII, İstanbul *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*.

Paydaş, K. (2009, Ekim). Emir Timur'un fetihlerinde haber alma teşkilatının önemi. *Tarih Araştırmaları Dergisi,* ss. 48-49.

Polat, S. (2012, 9-12 Ekim). Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunun sefer organizasyonuna dair bazı tespitler. *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı,* (M. Alkan, Ed.), Ankara, s. 217-235.

Roux, J. P. (2022). *Timurlenk.* (L. Özcan, Çev.), İstanbul Dergâh Yayınları.

Sabourı, A. (2020 Haziran). (804/1402) نقش آق قویونلوها در نبرد یلدرم بایزید با تیمور در آنکا. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Derneği (OTAD),* IV/1, ss. 61-80.

Sanjian, A. (1969). *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480).* Massachusetts Harvard Universty Press.

Suçıkar, T. (2014). *XV-XVII. yüzyıl kaynaklarında Yıldırım Bayezid ve Timur algısı*. (Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahnazaryan, K., Bakihanov, C. ve Solmaz, G. (1999). Toma Metsopski'nin "Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* ss. 183-215.

Şâmî, N. (1987). *Zafernâme.* (N. Lugal, Çev.), 2. Baskı, Ankara Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, *Tarih-i Selatîn-i Tatar Han,* (çev. Mehmet Akif Erdoğru – Ayşe Değerli), Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

Taşkıran, Hasan, "Emir Timur'un Savaş Stratejileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* , 9/43, Nisan 2016.

Tihrânî, E. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye.* (M. Öztürk, Çev.), Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, İ. (2016). *Selçuklular döneminde Tokat.* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Tokat.

Turan, İ. (2022). *Türkiye Selçuklu Devleti sonrası Osmanlı hakimiyetine kadar Tokat.* Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya.

Yahya, B. (2015). *Duru Tarih.* (N. Sakaoğlu, Çev.), İstanbul Alfa Tarih Yayınları.

Yezdî, Ş. (2019). *Zafername.* (A. Batur, Çev.), İkinci Baskı, İstanbul Selenge Yayınları.

Yücel, Y. (1989). *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402).* Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ek. 1. Timur'un Anadolu Seferinin Güzergâhı[1]

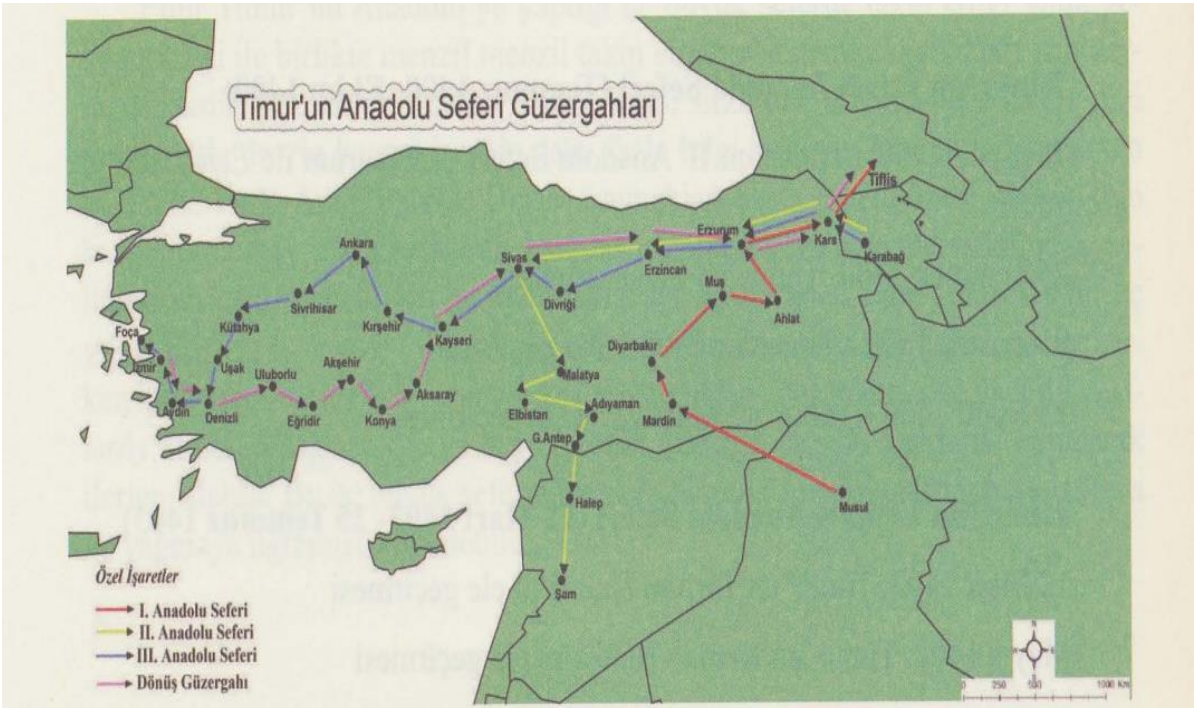

[1] Bu harita Mustafa Alkan ve Ferdi Gökbuğa'nın "Timur'un Anadolu'daki Yolu: Anadolu Günlüğü" başlıklı bildirisinden alınmıştır. Bkz. Mustafa Alkan- Ferdi Gökbuğa, "Timur'un Anadolu'daki Yolu: Anadolu Günlüğü", *1402 Ankara Savaşı Uluslararası Kongresi (Yıldırım-Timur) Bildiri Kitabı,* (M. Alkan, Ed.), Ankara 9-12 Ekim 2012, s. 594.

Presentation ID / Sunum No= 330

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Fırtına Öncesi Sessizlik: Hunlar ve Gotlar

Araştırmacı Görkem Artagan Kırmızıyaprak[1]

[1]Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Doktora Programı
ORCID ID: 0000-0002-9771-7176

Özet

Çin'in kuzeyindeki bölgede Hiung-nu egemenliğinin yıkılmasından sonra Doğu Avrupa'da Hunların isimleri duyulmaya başlamıştır. M.S. IV. yüzyılda Hunlar Hazar'ın ve Kafkasların kuzeyinde bulunan Alanların ülkesini istila etmişlerdir. Alanların bölgelerini terk ederek Gotların arazisine girmeleri ile etkileri uzun bir zaman devam edecek olan Hun istilası tarihte "Kavimler Göçü" kapsamında tanımlanan olaylar silsilesini başlatmıştır. Hunların Got arazilerine girmeleri ikilinin siyasi konumlarında görülen değişimlerin yanı sıra birbirleriyle sosyokültürel paylaşımlarda bulunmalarına imkân sağlamıştır. Kavimler Göçü sırasında yaşananlar dönemin hareketli doğasından, eldeki kaynakların yetersizliğinden olduğu kadar edebi kaynaklardaki yer yer abartılı ifadelerden dolayı da tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu durumun varlığı Kavimler Göçü'ne katılmış toplulukların hem kendi özellerinde hem de birbirleriyle olan ilişkileri ekseninde tarihi bir süzgeçte ele alınmasını gerektirmektedir. Çalışmamızda edebi kaynakların bize aktardıkları bilgilerden ve konuyla ilgili araştırma eserlerinden faydalanılarak Hunların Gotlar ile ilk temaslarının açıklanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kavimler Göçü, Hunlar, Alanlar, Gotlar, Bağımsız Hunlar

Giriş

Göç insanoğlunun en eski devinim çabası ve somut bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bir noktadan çıkıp başka bir noktaya varışla sonuçlanan ve belki de tekrar yola çıkışlara neden olan göçler doğal afetler, kıtlıklar, savaşlar, salgınlar, nüfustaki artışlar, ekonomik kaygılar vb. gerekçelerle yüzyıllar boyunca tetiklenmiştir ve günümüzde de hala tetiklenmektedir. Ayrıca hep daha iyiye, güzele ulaşma yolundaki insanın içinde sönmeyen umut da yolculuk sebeplerinden biri olarak sayılabilir.

Avrupa topraklarında Hun göçlerinin öncesinde kavimlerin göç devinimleri hiçbir zaman durmamıştır. Erken dönemlerde Romalılar kabilelerin yarattığı istilalar ve yağmalar gibi birtakım sorunlar ile baş etmeyi başarmışlardır. Ancak uyguladıkları katı siyaset ve ekonomik politikalar M.S. II. yüzyıldan itibaren sınırların dışındaki toplulukları ittifakları kurmaya yöneltmiştir.[1]

M.S. III. yüzyıla gelindiğinde bu ittifaklar konfederasyonlara dönüşmüş ve çeşitli topluluklar Franklar, Saksonlar, Alamanlar, Burgundlar ve söz konumuz Gotların isimlerinin çatısı altında

[1] Thomas Burns, **A History of the Ostrogoths**, Indiana University Press, 1991, s. 5; Peter Heather**, Gotlar**, (Çev. Erkan Avcı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, ss. 60, 61; Herwig Wolfram, **The Roman Empire and Its Germanic Peoples**, (Çev.) Thomas Dunlap, University of California Press, California, 1997, (Germanic), ss. 42, 43.

birleşmişlerdir.[1] Bu gelişmeleri takip eden M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında Hunların Gotlar ile ilk ilişkileri önemli sonuçlar doğurmuştur. Lakin bu çalışmamızda bu önemli sonuçlardan ziyade, temel olarak bu ikilinin birbirleriyle kurdukları ilk temaslar ve 400'lü yılların ilk 10 yılına kadar olan ilişkileri üzerinde odaklanılmıştır.

Gotlar

M.S. VI. yüzyılda Jordanes'in Got Tarihi'nde (Getica) Scandza adalı bir halk olarak tanımlanan Gotların[2] adı Antikçağ yazarları tarafından farklı şekillerde kaydedilmiştir. M.S. I. yüzyılda Grek yazar Tacitus Germania'sında Gotlardan Gotones,[3] ondan daha önce yazan Amasyalı Strabon (M.Ö. 64-M.S. 24 sonrası) Coğrafya (Geographika) eserinde Gotlardan Butones olarak bahsetmiştir. Ancak Strabon'un kullandığı adın bir yazım hatasından kaynaklandığı düşünülmüştür.[4] M.S. II. yüzyılda Ptolemaios'un Coğrafya'sında Gotlar "Gotini" olarak kaydedilmişlerdir.[5] Antakya doğumlu Ammianus Marcellinus (y. M.S. 330-395) Res Gestae adlı eserinde Hunlar ile Gotların ilk temaslarını anlattığı bölümlerde Gotları Greuthungi ve Theruingi soyadlarıyla yazıya geçirmiştir.[6]

Günümüze yazdığı Got Tarihi'nden, Jordanes'in Getica'sı sayesinde sadece özeti ulaşan Cassiodorus (y. M.S. 490-583) coğrafi bir ayrım yapmak için Ostrogot (Doğu Gotları) ve Vizigot (Batı Gotları) adlarını kullanmıştır. Cassiodorus'un verdiği adların kullanımı zamanla yaygınlaşmıştır.[7] Ayrıca Got tabiri Germen ve Germen olmayan çeşitli halkların adı olarak da yer yer kullanılmıştır. Bu ad Ostrogotlar, Vizigotlar, Gepidler, Vandallar, Rugiler, Burgundlar ve Alanları kapsamıştır.[8]

Gotlar göç devinimleri sırasında günümüzdeki Polonya'nın kuzeyinden güneydoğuya doğru göç etmişler ve sonrasında Vistül'den aşağıya süzülerek Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Sarmat olarak adlandırılan halkların topraklarına doğru kaymışlardır.[9] Gotları göçe zorlayan nedenler arasında kötü geçirilen bir hasat ve bunun sonucu yaşanan bir kıtlık, nüfus artışı veya doğal bir afet sayılmıştır. Ayrıca güneye göç etmelerinin bir başka nedeni olarak bereket dolu topraklardan haberdar olmaları ve özledikleri refaha kavuşma istekleri gösterilmiştir.[10] Onlar güneye indikten sonra Balkanlar, Trabzon, Kırım gibi çeşitli topraklara saldırılar düzenlemişlerdir.[11] Gotlar Karadeniz'in kuzeyinde temelde ikiye ayrılmışlar ve Tuna Nehri ile Dinyester'in batısındaki alan Vizigotların, Dinyester'in kuzeydoğusunda kalan kısım da Ostrogotların yaşam sahalarına dönüşmüştür.[12]

Hunlar ve Gotlar: İlk Temaslar

Hunlar, Çin'in kuzeyine egemen olan Hiung-nu gücünün çöküşünü takip eden dönemde insan kitlelerinin batıya doğru sürüklenmesinden sonra Doğu Avrupa topraklarında isimlerini duyurmaya başlamışlardır. M.S. IV. yüzyılda Hunlar Hazar'ın ve Kafkasların kuzeyinde bulunan Alanların topraklarını istila etmişlerdir.[13] Bölgede yeni insan kalabalığının artışı ve kıt kaynakların paylaşımı batıya gelen Hun toplulukları ve Alanları süreç içinde karşı karşıya getirmiş olmalıdır. Hunların baskısından bunalan belki de daha farklı bir hayata atılmak isteyen bazı Alanlar batıya doğru yolculuğa

---

[1] Kathryn Hinds, **Barbarlar: Germenler**, (Çev.) Osman Altun, Bilim ve Gelecek Dergisi, Sayı: 99, Ezgi Matbaacılık, Mayıs 2012, (ss. 40-55), s. 55.

[2] Jordanes, **The Gothic History**, (Çev.) Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, Princeton, 1915, (Gothic), ss. 5, 55, 56.

[3] Cornelius Tacitus, **Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri**, (Çev.) Mine Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 43.

[4] Strabo, **Geography**, VI-VII, (Çev.) Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, London, 2001, s. 157, dipnot 1; M.C. Howatson (Ed.), **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, (Çev.) Faruk Ersöz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (OAS), s. 888.

[5] Claudius Ptolemy, **The Geography**, (Çev.) Edward Luther Stevenson, Dover Publications, New York, 1991, s. 64.

[6] Ammianus Marcellinus, **Roma Tarihi**, (Çev.) Samet Özgüler, Historia Yayınları, İstanbul, 2019, (Roma), ss. 587, 589; **OAS**, s. 48.

[7] Wolfram, **Goths**, s. 20; Jordanes, **Gothic**, s. 23; **OAS**, s. 170.

[8] Herwig Wolfram, **History Of The Goths**, (Çev.) Thomas J. Dunlap, University California Press, 1990, (Goths), s. 19.

[9] Heather, **Gotlar**, ss. 60-67, 77.

[10] Henry Bradley, **The Story of The Goths-From The Earliest Times To The End Of The Gothic Dominion In Spain**, G. V. Putnam's Sons, New York, 1888, (The Story), ss. 21-23.

[11] Wolfram, **Goths**, ss. 45-51.

[12] Malcolm Todd, **Everyday Life of The Barbarians Goths, Franks and Vandals**, Dorset Press, New York, 1988, (Barbarians), s. 20.

[13] Osman Karatay, **Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları- Altın Orda Öncesi Dönem**, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 3, Güz 2004, (Avrupa), s. 10.

çıkmışlar ve Gotların arazilerine girmişlerdir.[1] Ammianus, Greuthungi sınırındaki Alan topraklarını istila eden Hunların buradaki insanların birçoğunu katlettiğini, mallarını yağmaladığını ve geri kalanları müttefiklik anlaşması ile kendilerine bağladıklarını söylemiştir.[2] Ayrıca Hunlar, Alan grupları ile Hun-Alan ittifakları kurarak birlikte Ostrogot topraklarına saldırmışlardır.[3] Ammianus bu olayın canlı bir tasvirini yapmıştır:

"Daha sonra bu insanlarla bir araya gelerek çok daha özgüvenli bir şekilde, cesurca yaptığı birçok muhtelif eyleminden ötürü komşu kavimler tarafından korku duyulan, son derece savaşçı bir kral olan Ermenrichus'un geniş bölgelere yayılan ve zengin kantonlarına aniden taarruz ederek saldırdılar. Bu adam birdenbire gelen şiddetli saldırı karşısında donakaldı; uzun bir süre boyunca bütün gücüyle sıkı ve sabit bir şekilde direnmeye çalışsa da, söylenti geniş bölgelere yayıldığı ve yaklaşmakta olan duruma karşı duyulan korkuyu arttırdığı için kendi isteğiyle can vererek bu büyük felaketlere dair korkuya son verdi."[4]

Jordanes, Gotlara saldırıları sırasında Hunların Balamber isimli krallarının idaresinde olduklarını söylemiştir. Onun aktardıklarına göre aldığı bir kılıç darbesi sonucu Ermenrichus'in sağlığı bozulunca Hun kralı Balamber, bazı anlaşmazlıklar nedeniyle Vizigotların kendilerinden çok önceden ayrıldığı Ostrogotların ülkesine ordusunu nakletmek için onun bu hastalığından yararlanmıştır. Ermenrichus yarasının verdiği acıya ve Hunların akınlarına dayanamadığından 110 yaşında ölmüştür. Onun ölmesi Hunların doğuda yaşayan ve Ostrogotlar olarak adlandırılan Gotlara üstün gelmesini sağlamıştır.[5]

Hun kralı Balamber'in ismi ve kimliği hakkında farklı tanımlamalar yapılmıştır. Thompson, Balamber'in hiç var olmadığını, Gotların kendilerini kimin yendiğini belirtebilmek için Balamber adını sonradan uydurduklarını söylemiştir.[6] Heather, aslında Balamber'in Got asıllı Valamber olduğunu iddia etmiştir.[7] Maenchen-Helfen ismin Gotlardan alındığına;[8] Pritsak ise Hunca bir isim olup Balamber, Balambir, Balamur şeklinden geldiğine ve cesur, yiğit anlamı taşıdığına değinmiştir.[9]

Ermenrichus'un ölümünden sonra Vithimiris kral seçilmiş ve para karşılığında müttefiklik anlaşması kurduğu Hunlara güvenerek Alanlara bir süre karşı koymuştur. Ancak sonunda "başına gelen birçok felaketten sonra silahların şiddetiyle bozguna uğrayarak" savaşta hayatını kaybetmiştir.[10] Thompson, Ermenrichus'un yeğeni Vithimiris'in Hunlardan oluşan ordusuyla Hunların Alanlardan oluşan ordusuna karşı tekrar tekrar savaştığını her seferinde kanlı yenilgilere uğratıldığını ifade etmiştir.[11] Vithimiris yaklaşık bir yıl iktidarda kaldıktan sonra kendi silah arkadaşı Gesimund'un Balamber'e yardım etmesi sonucunda Güney Ukrayna'daki Erak Nehri kıyısındaki savaşta Balamber'in mızrağını başına saplamasıyla can vermiştir.[12]

Ammianus, Vithimiris'in ölümünden sonra küçük oğlu Viderichus'un kral olarak atandığını, onun namına cesur ve deneyimli komutanlar olan Alatheus ve Saphrax'ın işleri yürüttüğünü aktarmıştır: "Fakat zamanın zorluğu bu adamları direnmeye olan güvenlerini kaybetmeye zorlayınca, Tuna ve Borysthenes arasındaki ova boyunca akan Danastius Nehri'ne (Dinyester) gelene kadar dikkatli bir şekilde geri çekildiler."[13] Bundan sonra Ostrogot Alatheus ve Alan Saphrax kendilerini kabul etmeleri

---

[1] Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 3. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, (Karadeniz), s. 18.
[2] Marcellinus, **Roma**, s. 587.
[3] Edward Arthur Thompson, **Hunlar**, 2. Baskı, (Çev.) M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, s. 39; Marcellinus, **Roma**, s. 587.
[4] Marcellinus, **Roma**, s. 587.
[5] Jordanes, **Gothic History**, ss. 87, 88.
[6] Thompson, **Hunlar**, s. 78.
[7] Heather, **Gotlar**, ss. 171, 172.
[8] J. Otto Maenchen-Helfen, J. Otto. **The World Of The Huns** Studies in Their History and Culture, University Of California Press, California, 1973, (WOH), s. 414
[9] Omeljan Pritsak, **The Hunnic Language of The Attila Clan**, Harvard Ukrainian Studies, Vol. 6, No. 4, December 1982, (pp. 428-476), (Language), s. 433.
[10] Marcellinus, **Roma**, s. 587.
[11] Thompson, **Hunlar**, ss. 39, 40.
[12] Ahmetbeyoğlu, Ali. **Avrupa Hunları**, 2. Baskı, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2017, (Hunlar), s. 53; Thompson, **Hunlar**, s. 40.
[13] Marcellinus, **Roma**, ss. 587, 588.

isteğiyle Vizigotların yanına gitmişler ve böylece Vizigotlar da onları takip eden Balamber idaresindeki Hunların yörüngesine girmişlerdir.[1]

Bir süre sonra Hunlar Vizigot reisi Athanaricus'un Romanya bölgesindeki topraklarına yanaşmışlardır. Hunların yaklaştığını öğrenen Athanaricus kendi halkını güvenceye almak için önceden çalışmalara başlamıştır. Ancak Hunlar fark ettirmeden Athanaricus'a saldırmış ve onu yanındakilerle beraber hızlıca dağlara kaçmak zorunda bırakmışlardır. Vizigotların lideri kendini ve kabilesini korumak için Dinyester'den Tuna'ya doğru surlar inşa ettirmeye başlamıştır. Surların yapımı tamamlanmadan Hunlar tekrar Vizigotlara saldırmışlardır.[2]

Ammianus bu olayları ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır:

"…Procopius'a yardımcı birlik göndermesinden ötürü Valens'in bir süre önce silahlanmış olduğu Theruingi kavminin şefi olan Athanarichus, bu hiç umulmadık olayları öğrendiği vakit bulunduğu yeri korumaya çalıştı ve kendisi de tıpkı diğerleri gibi saldırıya uğrarsa diye bütün gücüyle saldırıya geçmeye hazırlandı. Daha sonra ordugahını Dinyester'in kıyılarında, Greuthungi surlarının uzağında elverişli bir bölgede kurdu ve ardından Arabia sınırlarının komutanı olan Munderichus'u, Lagarimanus ve diğer yüksek rütbelilerle beraber, kendisi bu sırada hiçbir engelle karşılaşmadan ordusunu hazırlarken düşmanın gelişini gözlemlemeleri için yirmi mil uzağa gönderdi. Fakat sonuç beklenilenin tam aksi oldu. Zira, çıkarsama yapma konusunda kurnaz oldukları üzere Hunlar, uzaklarda büyük bir birlik olmasından şüphelenerek görmüş oldukları ve sanki onları engelleyen hiçbir şey yokmuş gibi kendilerini istirahate vermiş birlikleri önemsememişti; ardından, Ay gece karanlığını kırdığı vakit en iyi yöntemi seçerek bir sığlıktan nehri geçtiler ve bir ulağın kendilerinin önüne geçerek uzaktaki düşmanı ürkütmesinden korkarak, Athanaricus'a hızlı bir hücumla saldırdılar. Bu adam, Hunların ilk hücumundan şaşkına dönünce onu, birkaç zayiat vererek sarp dağlara hızlı bir şekilde kaçmaya mecbur ettiler. Bu hiç beklenmedik olay karşısında ve özellikle de yaşanabilecek şeylere karşı duyduğu korkuyla dehşete düşen Athanaricus, Gerarus Nehri'nin (Prut Nehri) kıyılarından itibaren Tuna Nehri'ne kadar Taifali topraklarının kenarından geçen yüksek surlar yaptırdı; hızlı, özenli ve sebat ederek yapılan bu set ile kendi can güvenliğinin ve selametinin güvence altına alınacağını düşünüyordu. Bu etkili istihkam acele bir şekilde yapılıyorken Hunlar hızlı adımlarla Athanaricus'a saldırdılar; ele geçirdikleri ganimet yüklerinin ağırlığıyla girişimlerinden vazgeçmemiş olsalardı, geldikleri zaman hemen onu imha edeceklerdi".

Bu dönemdeki Hun saldırıları sadece yağmalama yani ihtiyaçlarını alıp geri çekilme boyutunda kalmıştır.[3] Athanaricus'un bozguna uğraması Vizigot birliğinin parçalanmasına yetmiştir. Yanında kalanlar ile beraber Athanaricus Karpatları geçerek Macar ovasına sığınmıştır.[4] Batı Gotlarının büyük kısmı ise Alavivus ve Fritigernus'i takip etmiştir. Onlar daha sonra imparator Valens'ten yaşayacakları bir alan talep etmişlerdir. 376 yılında Tuna'yı geçen Got sayısının 200 bini bulduğu kaydedilmiştir.[5] Valens'in onayıyla Gotların Doğu Roma'ya kabul edilmesi koordineli bir şekilde yürütülmediğinden hem Gotlar hem de Doğu Romalılar için sorunları beraberinde getirmiştir. En temel ihtiyaçları olan gıda maddelerine bile ulaşmaktan mahrum bırakılan Gotlara yapılan baskılar ve kötü muameleler Gotların tepkisine neden olmuştur. Got liderler Fritigernus ve Alavivus Marcianopolis'in surları içinde yemeğe davet edilmişler ancak bu bir komplo olduğu için burada iki Got lideri de rehin alınmışlardır. Bu olay dışardaki Gotların daha fazla ayaklanmasına neden olmuştur. Gotlar liderlerinin salınmasını talep etmişlerdir. Fritigernus'un özgürlüğünü kazanmasından sonra Gotlar geniş çaplı yağma ve talan hareketine başlamışlardır.[6]

Bu olaylardan sonra Bulgaristan'da Doğu Romalılar ile yaşanan çatışmalarda Gotların başarı göstermeleri ile iki Got birliğinin birleşmesinin önündeki engeller ortadan kalkmıştır. Bu durum Fritigernus başkanlığındaki Vizigotlar ile Ostrogot Alatheus ve Alan şefi Saphrax'ın birleşmesi ile sonuçlanmıştır. Bu birliğe bazı Hun grupları ile bir kısım Trakyalı yerli gruplar, köleler ve çoğunlukla

---

[1] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 54.
[2] Marcellinus, **Roma**, s. 588; Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, ss. 55, 56.
[3] Marcellinus, **Roma**, s. 588.
[4] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 56; Péter Váczy, Avrupa'da Hunlar, **Attila ve Hunlar**, (Çev.) Tarık Demirkan, (Der.) Gyula Németh, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Konya, 2014, (Avrupa), s. 65; Bradley, **Story**, s. 55.
[5] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, ss. 57, 58; Thompson, **Hunlar**, s. 41; Marcellinus, **Roma**, ss. 592, 593.
[6] Marcellinus, **Roma**, ss. 592, 593; Jordanes, **Gothic**, ss. 88, 89.

da Romalılara daha önce satılmış olan köle Gotlar destek vermişlerdir.[1] Nihayetinde 378 yılında Edirne Savaşı'nda Gotlar ve Doğu Romalılar karşı karşıya gelmiş ve savaş imparator Valens'in ölümü ve Roma birliklerinin Gotlar karşısında aldıkları ağır bir yenilgi ile sonuçlanmıştır.[2] Valens ihtimaller dahilinde bir kulübede yanarak can verdiğinden, cesedi asla bulunamamıştır.[3] Athanaricus'un yenilmesi ve kavminden parçaların ayrılması sırasındaki olaylar Vizigot Krallığı'nın kurulması ile sonuçlanacak sancılı sürecin miladı olmuştur. Bu olaylardan sonra Romalılar Vizigotların saldırgan tavırlarını engellemek için sık sık Hunların yardımına başvurmuşlardır.[4]

Heather, IV. yüzyılda Gotların kendileri içinde bir bütünlük oluşturmadıklarını, Hunların gelişinin Got topluluklarının sayısını daha da arttığını ve 376-406 yılları arasında Got topluluklarının bir kısmı Roma İmparatorluğuna girmeye çalışırken bir kısmının da Hunlara karşı koymaya çabaladığını söylemiştir.[5] Wolfram, Jordanes'in Ermenrichus'un ölümünden sonra Ostrogotların çoğunluğunun Hunlara katıldığı ve Ostrogotların boyun eğmesinin 1 yıl kadar sürdüğünü ifade etmiştir.[6] Váczy, Ostrogot Vithimiris'in ölümünden sonra Ostrogot halkının büyük bölümünün Karadeniz'deki yurtlarında kaldığını dolayısıyla Hunların boyunduruğu altına girdiklerini belirtmiştir.[7]

Bundan sonra Hunlar ve Gotlar arasında akrabalık bağları kurularak ilişkiler sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Balamber, Vadamerca adında Ostrogot bir prenses ile evlenmiştir.[8] Jordanes bu konuda "Balamber Vinitharius'un torunu ile evlenerek eşi yaptı, tüm Gotlara uysal uyrukları olarak hâkim oldu" demiştir. İncelediğimiz döneme ilişkin ilk ve tek örneğimiz Balamber'in evliliği olmasına rağmen Jordanes Hun-Got akrabalık ilişkilerini Gotların soy kütüğünü verirken "Hunuil" adını taşıyan bir atayı kayda geçirerek tekrar beyan etmiştir. Hun-Got akrabalık ilişkilerini Jordanes'in anlatılarında vurguladığı bir başka yer ise Hunların soy kökü efsanesidir. Bu efsaneye göre Gotların, İskandinavya'dan ayrılmasından ve İskitya'ya göç etmelerinden bir süre sonra Gotların kralı Filimer, İskitya'daki topraklarında kendi dillerinde Haliurunnae olarak adlandırılan cadı kadınlar bulmuş ve bunları cezalandırarak kendi kavminden ayırarak ıssız ormanlara yaşamaya göndermiştir. Filimer'in Got halkının içinden ayrılan cadılar ile karşılaşan ormandaki kötü ruhlar, onlarla birleşmişler ve vahşi Hun kavminin doğmasına neden olmuşlardır.[9]

Erak Nehri civarında yapılan savaştan sonra Vithimiris'in ölmesiyle Hunların onayıyla eski zamanların kudretli kralı olan Ermenrichus'un kişisel güzelliğiyle ünlü ve savaşta amansız olan oğlu Hunimund Ostrogotların başına kral seçilmiş ve krallığı boyunca Hunların güdümünde hareket ederek Pannonia'daki Suevlere karşı yapılan savaşlara katılmıştır.[10] Jordanes'in naklettiğine göre Gotlar sıklıkla Hunların özel isimlerini kullanmışlardır.[11] Sinor ve Váczy, Hunimund ismini Hunların himayesinde olan, Hunların koruduğu anlamını taşıyan ve dolayısıyla Hun egemenliğini kanıtlayan bir niteleme olarak düşünmüşlerdir.[12]

Hunimund'un ölümünden sonra oğlu Thorismud görevi devralmış ve iktidarının ikinci yılında bir orduyu Gepidlere karşı harekete geçirmiştir. Gepidlere karşı büyük bir zafer kazanmış olmasına rağmen atından düşerek ölmüştür. Jordanes, Thorismud öldüğünde Ostrogotların derin bir yas tuttuklarını ve bu yüzden kırk yıl boyunca hiçbir kralın onun yerini alamadığını aktarmıştır. Tüm bu süre boyunca Gotlar Thorismud'un anılarının öyküsünü dudaklarından hiç düşürmemişlerdir.[13] Bu süre zarfında Ostrogotların başında yöneticilerinin bulunmaması kendi istekleri ile yönetici seçecek durumda

---

[1] Engin Beksaç, **Barbarların Zaferi: Adrianopolis (Edirne) Savaşı 9 Ağustos 378,** https://www.academia.edu/11650564/Edirne_Sava%C5%9F%C4%B1_9_A%C4%9Fustos_378 (30.10.2020).
[2] Váczy, **Avrupa**, ss. 68,69; Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, ss. 58, 59.
[3] Marcellinus, **Roma**, s. 621; **Jordanes, Gothic**, s. 90.
[4] Şerif Baştav, **Avrupa Hunları**, (Ed.) H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Türkler, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, (AH), s. 857; Thompson, **Hunlar**, s. 51, 91, 92; Váczy, **Avrupa**, s. 88.
[5] Heather, **Gotlar**, s. 149.
[6] Wolfram, **Goths**, s. 89.
[7] Váczy, **Avrupa**, ss. 64, 65.
[8] Bradley, **Story**, s. 47; Jordanes, **Gothic**, s. 121.
[9] Jordanes, **Gothic**, ss. 121, 73, 85.
[10] Jordanes, **Gothic**, ss. 121, 122; Bradley, **Story**, s. 47; Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s, 53.
[11] Jordanes, **Gothic**, s. 67.
[12] Denis Sinor, Hun Dönemi, **Erken İç Asya Tarihi**, (Der.) Denis Sinor, (Çev.) İsenbike Togan, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 249; Váczy, **Avrupa**, s. 65.
[13] Jordanes, **Gothic**, s. 122.

olmamalarına yani Hunların buna izin vermemesine yorumlanmıştır.[1] Thorismud'un oğlu Beremud Hun boyunduruğu yüzünden sonunda Ostrogotları hor görmeye başlamış ve bu yüzden batıda yaşayan Vizigotlara katılmıştır.[2]

Thorismud, Hunların etkisiyle başlayan ikinci göç dalgasında Hun Uldin ile iş birliği içinde Gepidlere saldırıyı örgütleyen kişi olmalıdır. Jordanes'in kırk yıl ifadesini dikkate alır ve Doğu Roma elçilik heyeti ile beraber Hunlara gönderilen Priscus'un (y. M.S. 410-472) Attila döneminde Doğu Gotlarının liderlerinin isimlerini zikretmesini[3] bu bilgiye eklersek bu zaman bağlantısı yerli yerine oturmaktadır.

Hun Etkisiyle İkinci Göç Dalgası: Fırtına

375'den 395'e kadar Avrupa'da Hunların sessizliği hüküm sürmüştür. Bu tarihten itibaren Hunlar hareketlenmeye başlamışlardır.[4] 400 yılı civarında Hunlar Uldin liderliğinde Karpatları aşmışlardı.[5] Gotlar, Gepidler, Vandallar gibi çeşitli topluluklar bu sırada bu bölgede yaşıyorlardı.[6] Váczy, Hunların Karadeniz'deki ilerleyişlerinin ilk olarak Gotları Roma İmparatorluğu'na ittiğini, şimdi ise Hunların yeni dalgasının yeni bir göç hareketini tetiklediğini ifade etmiştir.[7]

Balamber'den sonra Hunlar kanadından ilk kişi olarak Uldin'i görmekteyiz. Maenchen-Helfen, Uldin'in 400 yılında Romanya'daki Muntenia'da Hunların yöneticisi olduğunu ve bu bölgede yaşayan Gotların da Hun yönetimi altında bulunduğunu söylemiştir. Uldin'in güç sahasının Tuna kıyılarına ulaştığını belirtmiştir.[8]

Doerfer ve Szász kaynaklarda Uldis, Uldes, Uldin, Huldin olarak geçen adın Türkçe bir ad olduğu ve "uldız" yani "yıldız" anlamını taşıdığı üzerinde durmuşlardır.[9] Pritsak, Bulgarlar ile bağlantılı görülen Ultzindurların adıyla Uldin adı arasında ilişki kurulabileceğine dikkat çekmiştir.[10]

Hunlar daha kalabalık topluluklar halinde Karpatları geçerek Tuna'da görününce[11] Hasding Vandalları, Gepidler, Alanlar, Siling komutasındaki Vandallar, Quadlar, Suevler, Markomanlar ve Vizigotlar Batı'ya doğru yönelmişlerdir. 401-405 yılları arasında Ren Nehri'ne kadar ulaşmışlardır. Bu topluluklar bir süre sonra Galya'ya girmişler ve burada yaşam süren Franklar ile çarpışmışlardır.[12]

Bundan sonra Vandallar, Alanlar, Burgundlar, Ostrogotlar, Vizigotlar ve Franklar yoğun bir mücadele dönemine girerken; Batı Roma yıllarca etkileri devam edecek bir kaos ortamına doğru sürüklenmiştir.[13] Bu kaos ortamında Uldin Doğu Roma'da sorun çıkaran Got Gainas'ı Tuna'da yakalamış ve kafasını İstanbul'a göndermiştir.[14] Ayrıca Uldin, Got Radagais önderliğindeki Gotlar başta olmak üzere çeşitli toplulukların çıkardığı isyanda Batı Roma'ya destek vermiştir.[15] Fritigernus'un ölümünden sonra Vizigotların başına geçen Alaric'in Balkanlar ve İtalya'da yarattığı huzursuzlukları önleme konusunda da Hunlar yardımcı olmuşlardır.[16]

Bağımsız Hunlar ve Gotlar

Tüm bu olaylar yaşanırken Hunların bir kısmı belli bedeller karşılığında herkese yardım etmiş, bir kısmı da Hun-Alan olarak adlandırılacak birlikler olarak 400'lü yılların başlarına kadar beraber hareket

---

[1] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 54; Váczy, **Avrupa**, s. 83.
[2] Jordanes, **Gothic**, s. 122.
[3] Priskos, **Attila'nın Sarayında Bir Romalı** Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, (Çev.) Ali Ahmetbeyoğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, ss. 13, 14, 115.
[4] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 67.
[5] Váczy, **Avrupa**, s. 78; Baştav, **AH**, ss. 857, 858.
[6] Baştav, **AH**, ss. 857, 858.
[7] Váczy, **Avrupa**, s. 78.
[8] Maenchen-Helfen, **WOH**, s. 59.
[9] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 70, dipnot, 104.
[10] Pritsak, **Language**, ss. 436, 437.
[11] Baştav, **AH**, s. 857.
[12] Ali Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hunları, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, (Ed.) Osman Karatay- Serkan Acar, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016, (Avrupa), ss. 133, 134.
[13] Todd, **Barbarians**, ss. 20-22.
[14] Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 70; Thompson, **Hunlar**, s. 50.
[15] Ahmetbeyoğlu, **Avrupa**, s. 133.
[16] Baştav, **AH**, ss. 857, 858; Ahmetbeyoğlu, **Hunlar**, s. 71.

etmişlerdir.[1] Bizim "Bağımsız Hunlar" olarak adlandırdığımız Hunların bazıları da Gotların karşısında savaştıkları gibi Gotların yanında da çarpışmışlardır.

Daha önceki satırlarımızda Vithimiris'in Alanlara karşı Hunlardan yardım aldığını belirtmiştik. 406 yılı civarında Batı Roma'ya karşı Got Radagais önderliğinde kurulan ittifaka Alaric'ten ayrılan Gotlar dahil olmak üzere Alan ve Hun grupları katılmıştır. Bu ittifaka karşı Stilicho'nun en büyük destekçileri yine Hunlar olmuştur.[2] Stilicho'ya destek veren Hunlar ise Uldin'in Hunlarıydı.[3]

Ayrıca Vizigot Alaric'in akrabası Athaulf, 409 yılında Iulius Alplerinin güneyine gittiğinde birliklerinin içinde bir grup Bağımsız Hun yer almıştır. Athaulf'a karşı Batı Roma imparatoru Honorius'un ordusunda 300 Hundan oluşturulmuş bir birlik direnişe geçmiş ve bu Hun ordusu 17 kişilik bir kayıp vermiş olmasına rağmen Athaulf'un 1.100 askerini kılıçtan geçirmişlerdir. Böylece bu savaşlar sırasında Hunlar, Hunlara karşı savaşmışlardır. Ancak bir süre sonra Don'dan Avrupa'ya kadar görülen istikrarsızlık ortamı Hun boylarını birbirine yaklaştırıp konfederasyonlarının büyümesini sağlayacaktır.[4]

Sonuç

Kavimler Göçü üzerinden tanımladığımız dönem kökleri çok eskilere dayanan göç hareketlerinin bir kere de Hunlar tarafından tetiklenmesiyle başlamıştır. Hunlar bu bağlamda önce Alanlar ile temaslarda bulunmuşlardır. Hunların Karadeniz'in kuzeyine geçişleri onları bu sahanın o dönemdeki egemenleri olan Gotlar ile karşı karşıya getirmiştir. Çatışmalar, yağmalar ve kaçışlar şeklinde gördüğümüz bu ilk dönemdeki ilişkiler Got topluluklarını Roma sınırlarına itmiştir. Aslında Hunlar ile Gotların ilk temasları fırtınadan önceki sessizliktir. 400 yılı civarında Hunların Karpatları aşması fırtınayı beraberinde getirmiştir. Böylece Kavimler Göçü'nün en yoğun aşaması bu şekilde harekete geçmiştir.

Hunların Gotlar ile temasa girmeleri sadece Kavimler Göçü'ndeki rolleriyle ya da mücadele süreçleriyle sınırlı görülmemelidir. Hunlar ve Gotlar geniş ölçüde birbirleriyle menfaatleri doğrultusunda kader birliği kurmayı başarmış topluluklardır. Gotların bir kısmı Hun hakimiyetini tercih ederken bir kısmı da Bağımsız Hunlar ile yollarda, savaşlarda aynı sahada yer almış; bir kısmı da tamamen farklı yolculuklara çıkmıştır. Bu şekilde Hun ve Got toplulukları kendileri için beraber ya da ayrı kaderler yazmışlardır.

Hunlar ilk dönemlerinden itibaren Doğu Gotları ile ilişkilerini evlilikler yoluyla kurulan kan bağlarıyla geliştirmeye başlamışlardır. Jordanes'in aktardığı efsane Hunların sert yapısına bir dokundurma içermiş olmasına rağmen çok eskiye dayanan Hun-Got akrabalık ilişkilerini de vurgulamıştır. Sosyokültürel noktada bir veri, isim alışverişleri olarak kaynağımıza yansımıştır. Sonuç olarak Hunlar ve Gotların birbirlerinin siyasal durumlarını değiştirmelerinde yaşadıkları ilk temasların büyük bir etkiye sahip olduğunu açık bir şekilde görmekle beraber sosyokültürel ilişkilerini de kaynaklarımızdaki küçük izlerden takip edebilmekteyiz.

KAYNAKÇA

Ahmetbeyoğlu, Ali. **Avrupa Hunları**, 2. Baskı, Yeditepe yayınevi, İstanbul, 2017, (Hunlar).

Ahmetbeyoğlu, Ali. Avrupa Hunları, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, (Ed.) Osman Karatay- Serkan Acar, 3. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016, (Avrupa).

Baştav, Şerif. **Avrupa Hunları**, (Ed.) H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Türkler, Cilt: 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, (AH).

Beksaç, Engin. **Barbarların Zaferi: Adrianopolis (Edirne) Savaşı 9 Ağustos 378,** https://www.academia.edu/11650564/Edirne_Sava%C5%9F%C4%B1_9_A%C4%9Fustos_378 (30.10.2020).

[1] Maenchen-Helfen, **WOH**, ss. 71, 72.
[2] Klaus Rosen, **Kavimler Göçü**, (Çev.) Mehmet Yıldırım, Runik Kitap, İstanbul, 2021, ss. 60, 61.
[3] Maenchen-Helfen, **WOH**, s. 59.
[4] Thompson, **Hunlar**, ss. 51, 83.

Bradley, Henry. **The Story of The Goths-From The Earliest Times To The End Of The Gothic Dominion In Spain**, G. V. Putnam's Sons, New York, 1888, (The Story).

Burns, Thomas. **A History of the Ostrogoths**, Indiana University Press, 1991.

Heather, Peter. **Gotlar**, (Çev. Erkan Avcı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Hinds, Kathryn. **Barbarlar: Germenler**, (Çev.) Osman Altun, Bilim ve Gelecek Dergisi, Sayı: 99, Ezgi Matbaacılık, Mayıs 2012, (ss. 40-55).

Howatson, M. C. (Ed.), **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, (Çev.) Faruk Ersöz, 2. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, (OAS).

Jordanes, **The Gothic History**, (Çev.) Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, Princeton, 1915, (Gothic).

Karatay, Osman. **Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları- Altın Orda Öncesi Dönem**, Karadeniz Araştırmaları, Sayı: 3, Güz 2004.

Kurat, Akdes Nimet**. IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 3. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.

Maenchen-Helfen, J. Otto. **The World Of The Huns** Studies in Their History and Culture, University Of California Press, California, 1973, (WOH).

Marcellinus, Ammianus. **Roma Tarihi**, (Çev.) Samet Özgüler, Historia Yayınları, İstanbul, 2019, (Roma).

Priskos, **Attila'nın Sarayında Bir Romalı** Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, (Çev.) Ali Ahmetbeyoğlu, 2. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, (Seyyah).

Pritsak, Omeljan. **The Hunnic Language of The Attila Clan**, Harvard Ukrainian Studies, Vol. 6, No. 4, December 1982, (pp. 428-476), (Language).

Ptolemy, Claudius. **The Geography**, (Çev.) Edward Luther Stevenson, Dover Publications, New York, 1991.

Rosen, Klaus. **Kavimler Göçü**, (Çev.) Mehmet Yıldırım, Runik Kitap, İstanbul, 2021.

Sinor, Denis. Hun Dönemi, **Erken İç Asya Tarihi**, (Der.) Denis Sinor, (Çev.) İsenbike Togan, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Strabo, **Geography**, VI-VII, (Çev.) Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, London, 2001.

Tacitus, Cornelius. **Germania Halklarının Kökeni ve Yerleşim Yeri**, (Çev.) Mine Hatapkapulu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, (Germania).

Thompson, Edward Arthur. **Hunlar**, 2. Baskı, (Çev.) M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Todd, Malcolm. **Everyday Life of The Barbarians Goths, Franks and Vandals**, Dorset Press, New York, 1988, (Barbarians).

Váczy, Péter. Avrupa'da Hunlar, **Attila ve Hunlar**, (Çev.) Tarık Demirkan, (Der.) Gyula Németh, 2. Baskı, Kömen Yayınları, Konya, 2014, (Avrupa).

Wolfram, Herwig. **History Of The Goths**, (Çev.) Thomas J. Dunlap, University California Press, 1990, (Goths).

Wolfram, Herwig. **The Roman Empire and Its Germanic Peoples**, (Çev.) Thomas Dunlap, University of California Press, California, 1997, (Germanic).

Presentation ID / Sunum No= 334

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Türk Dünyası'nda Tarihi ve Kültürel Birlikteliğin Önemli Bir Göstergesi Olarak Bayraklar: 15 Özerk Türk Cumhuriyeti Örneğinde Bir İnceleme[1]

Araştırmacı Esengül Argun[1], Dr. Öğretim Üyesi Metin Menekşe[2]

[1]Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
[2]Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

Özet

Geçmişten günümüze pek çok farklı coğrafyaya yerleşen Türkler, cihanşümul felsefesi üzerinde kurdukları devletlerin ilerlemesine ve gelişip büyümesine büyük bir önem vermişlerdir. Bu görüş, Oğuz Kağan Destanı'ndan itibaren hemen hemen bütün Türk destanlarında kendini göstermektedir. Dünyanın farklı yerlerinde olacak şekilde çok geniş bir coğrafyaya yayılırlarken de kendi kültürlerinden, inançlarından, kültlerinden vazgeçmemişler ve bunları hayatlarında bir şekilde yaşatmaya devam etmişlerdir. Gündelik hayattan, devletlerarası ilişkilere, dini yaşam tarzlarına kadar hemen hemen her alanda kutsallıklar kendini göstermiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu çalışmada, Türklerin farklı coğrafyalara taşıdıkları kutsallıkların bayraklara yansımaları incelenmiştir. İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası Türk devletlerinde karşımıza çıkan bayraklar, dünyanın neresinde olursa olsun aynı anlam yüküyle kullanılmış ve kullanılmaya devam etmiştir. Türk devletlerinin bayraklarında yer alan bazı renkler ve motiflerin ortak olması, bakış yönünün Türk mitolojiye çevrilmesini gerekli kılmıştır. İncelenecek olan renk ve motiflere başka ulusların bayraklarında karşılaşılması da mümkündür. Ancak, Türk devletleri için bütün bayraklarda aynı anlamlar yüklenerek kullanılmıştır. Kullanılabilecek pek çok farklı renk ve motif olmasına rağmen belli başlı olanlarının tercih edilmesinin altında yatan ortak sebepler vardır. Türk devletlerindeki bayrakların anlamlarını yorumlayabilmek için mitoloji dışında tarihleri, coğrafyaları, dünya görüşleri, destanları ve bu destanlarda kullandıkları motifleri, dini inançları, kutsal kabul edilen bazı unsurları gibi konu başlıkları hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Ancak bu bilgilerden sonra bayraklarda kullanılan ortak pek çok unsur ayırt edebilir ve bu bayrakların anlamları yorumlanabilir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türk devletlerinin bayraklarında yer alan renk ve motiflerin anlamlarını tespit etmek, milattan öncesi çağlardan günümüze kadar uzanan manevi yolculuğun günümüz Türk Dünyası'nda birlik ve beraberliği sürdürdüğünü bayraklar üzerinden göstermek olacaktır. Bayrak nedir, bayraklar neyi ifade eder, yüklü oldukları anlamlar ve bu anlamların tarihi ve kültürel kökeni nedir? sorularından hareketle 15 Özerk Türk Cumhuriyeti bayrağı analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Özerk Türk Cumhuriyetleri, Bayraklar, Motifler, Renkler, Tarihi ve Kültürel Değerler

[1] Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Programı'nın desteği ile hazırlanmıştır.

GİRİŞ

"Bayrak bir milletin İstiklâl alâmetidir. Düşmanın da olsa ona hürmet etmek lazımdır."

(Mustafa Kemal Atatürk, 1922)

"Bizim (...) dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? ***Manevi köprüleri sağlam tutarak, Dil bir köprüdür; tarih bir köprüdür; inanç bir köprüdür; köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını bekleyemeyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir."***

(Mustafa Kemal Atatürk, 1933)

Türk Dünyası

İnsanlar hayatları boyunca dil, inanç, gelenek-görenek bakımından ortak unsurlar etrafında bir kimlik oluşturma uğraşıyla meşguldür. Bu uğraş, bir düzen içinde aileden akrabaya, boydan millete, milletten devlete ve hatta farklı kültürler ile farklı kimliklerin bir araya getirdiği medeniyetlere dönüşmesiyle sürüp gitmektedir. Bir süreç içerisinde insanlar arasında ortak paydalar, sorumluluklar ve fedakârlıkların iç içe gelişmesiyle kültür, kimlik, millet, devlet kavramları şekillenmektedir (Horata, 2017, s.118).

Türk Dünyası olarak bilinen coğrafi alan, ana hatlarıyla doğuda Büyük Okyanus'tan batıda Balkanlara, kuzeyde Kuzey Buz Okyanusu'ndan, güneyde Tibet ve Kıbrıs Adası'na kadar uzanan geniş bir sahayı kapsamaktadır (Dönmez, 1987, s.1; Türk Dünyası El Kitabı, 1992, s.5). Türk Dünyası coğrafyası; dil, din, ırk, kültür ve medeniyet bakımından ortak değerleri paylaşan Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Farklı inançlara mensup olsa da Türk dilini konuşan ve yaşatan bütün topluluklar Türk Dünyası kapsamında değerlendirilmektedir (Özey, 2001, s.174; Akpınar ve Ağca, 2012, s.3). Bu sınırlar içerisinde bağımsız Türk cumhuriyetlerinin dışında özerk ve yarı özerk cumhuriyetler ve başka ülkelerin topraklarında yaşayan Türk toplulukları yer almaktadır. Dolayısıyla Türk dünyası olarak bilinen coğrafi alan üç ana grupta da incelenebilir. Birinci grupta; bağımsızlıklarını ilan edip siyasi teşkilatını oluşturmuş Türk devletleri bulunmaktadır. İkinci grupta; kendi iç işlerinde bağımsız, fakat dış siyasette sınırları dâhilinde bulunduğu ülkelere bağlı olan Özerk Türk Cumhuriyetleri yer almaktadır. Üçüncü grupta ise 'Türk Bölgeleri' ile bazı ülkelere göç edip o ülkeye yerleşmiş olan Türk nüfus bulunmaktadır (Özey, 2013, s.4). Türklerin yaşadıkları bu geniş coğrafyada 200'ü aşkın bağımsız, özerk, yarı özerk devletten ve topluluktan bahsedebilmek mümkündür Söz konusu devlet toplulukların günümüz demografik yapılarını oluşturan en önemli etkenler; din, dil, kültür, alfabe ve benzeridir. Akengin'in belirttiğine göre Türkiye'den başlayıp doğuda Çin sınırına kadar uzanan bölgede yaklaşık olarak 145 milyon insan yaşamaktadır. Buradaki nüfusun ortak özelliklerinden biri etnisite bakımından türdeş yapıda olmasıdır. Bu nüfusun tamamına yakını Türklerden oluşmaktadır. Bunun en önemli göstergelerinden biri dil haritasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nden başlayarak doğuda Çin'in doğusu, kuzeyde Kuzey Denizi'ne kadar olan sahada Türkçenin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Akengin, 2017, s.2-3).

Türk Dünyası, zengin ve köklü tarihsel ve kültürel mirasıyla çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu zengin coğrafyanın içerisinde her biri birbirinden daha değerli olan ve eşine rastlanamayacak gelenek-görenek, müzik, sanat, mimari, edebiyat eserleri bulunmaktadır. Bugün, Türk Dünyası olarak nitelendirilen coğrafyada yaşayan devletlerin ve toplulukların en önemli ortak noktalarından birisi Türkçe'dir. Söz konusu ülkeler, siyasi alandaki konuşmalarda *"Türkçe konuşan ülkeler"* söylemini sıklıkla kullanmaktadırlar. Dil konusu, diğer bütün unsurlardan önde, başlı başına önemli bir ortak değerdir (Yıldırım, 2015, s.43).

Geniş bir coğrafi alana yayılmış bulunan Türk Dünyası nüfusu, bir bildirinin sınırlarını aşacak kadar kapsamlı bir konudur. Bu nedenle çalışmanın kapsamı, 15 Özerk Türk Cumhuriyeti ile sınırlandırılmıştır. Türk bölgeleri ve bazı ülkelerde azınlık statüsünde bulunan diğer Türk

topluluklarının ise başka bir çalışmada ele alınması planlanmıştır. Çalışma kapsamına alınan Özerk Türk Cumhuriyetleri ise aşağıda verilmiştir.

Özerk Türk Cumhuriyetleri

Türk Dünyasındaki 15 Özerk Türk Cumhuriyeti'nin 10'u Rusya Federasyonu sınırları içinde yer almaktadır. Topraklarının büyük kısmı Asya kıtasının kuzeyinde on bir saat dilimi boyunca uzanan Rusya Federasyonu, 17.098.242 km²'lik coğrafyası ile yüz ölçümü bakımından dünyanın en büyük ülkesidir. Zengin maden ve enerji kaynaklarının yanı sıra, barındırdığı etnik çeşitlilik, dinsel çeşitlilik ve kültürel görünüm bakımından da zengin ve renkli bir ülkedir. Çok geniş bir coğrafyaya hâkim olmasından dolayı farklı noktalar arasında ulaşım ve iletişim zor olmakla birlikte nüfusu da çok dağınık ve sürekli hareket halindedir. Bu durum merkezi otoritenin güçlü olduğu bir siyasi yapıyı zorlaştırmıştır. SSCB'nin dağılmasının ardından içeride çok fazla etnik sorunlar yaşayan Rusya Federasyonu'nun etnik sorunlarını çözmekte attığı ilk adım 31 Mart 1992'de yaptığı Federasyon Anlaşması'dır. Federasyon Anlaşması, Federal Hükümet ile diğer Federal Birimler arasında yetki paylaşımını belirlemiştir. Birçok özerk cumhuriyet birlikten ayrılmıştır. Günümüz Rusya Federasyonu, 22 Cumhuriyet, 9 Toprak, 46 Bölge, 3 Federal Kent (Moskova ve St. Petersburg, Kırım), 1 Özerk Bölge ve 4 Özerk Alan olarak 85 Federe Birimden oluşmaktadır. Cumhuriyetler, egemenliği federal hükümetle paylaşan bağımsız devletler olarak kabul edilmekte ve merkezi anayasaya aykırı olmamak şartıyla kendi anayasa ve yasalarını yapabilmektedirler (Ağır ve Demir, 2019, s. 2145-2149).

"Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi", Moldova sınırları dâhilinde; "Sincan-Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan)", Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır. Özerk cumhuriyetlerden ikisi Türk devletleri sınırları dâhilinde bulunmaktadır. Azerbaycan topraklarının bir parçası olan "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti", Ermenistan sınırlardaki Zengezur koridor nedeniyle Azerbaycan ile bağlantısı kesilmiş, eksklav topraklardır. "Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti", Özbekistan sınırları içinde bulunmaktadır. Ukrayna sınırları içinde bulunan 'Kırım Özerk Cumhuriyeti' ise 18 Mart 2014'te Rusya Federasyonu tarafından ilhak edilmiştir. Rusya'nın Kırım'ı ilhakı, başta BM olmak üzere uluslararası camiada kabul görmemektedir. AB ülkeleri, ABD ve Türkiye gibi birçok ülke Kırım'ın ilhakını işgal olarak nitelendirmektedir. Kırım Özerk Cumhuriyeti'ni Ukrayna, kendi bölgesi olarak görmektedir. BM Genel Kurulu, 68/262 sayılı kararıyla Ukrayna'yı desteklemektedir.

Tablo 1: Özerk Türk Cumhuriyetleri (Gökburun, 2021, s. 3.)

Özerk Türk Cumhuriyeti	Başkent	Nüfus (2020)	Sınırları İçinde Bulunduğu Ülke
Başkurdistan	Ufa	4.038.151	Rusya Federasyonu
Tataristan	Kazan	3.902.888	
Dağıstan	Mahaçkala	3.110.858	
Çuvaş (Çuvaşistan)	Çeboksari	1.217.818	
Saha (Yakutistan)	Yakuts	971.996	
Kabardin-Balkar	Nalçik	868.350	
Hakas (Hakasya)	Abakan	61.900	
Karaçay-Çerkes	Çerkessk	465.528	
Tuva (Tıva)	Kızıl	327.383	
Altay	Gorno Altaysk	220.181	
Kırım	Akmescit	1.912.622	(Ukrayna-Rusya Tartışmalı Bölge)
Gagavuzya	Komrat	161.765	Moldavya
Nahçıvan	Nahçıvan	459.600	Azerbaycan
Karakalpakistan	Nukus	1.923.800	Özbekistan
Sincan-Uygur (Doğu Türkistan)	Urumçi	25.230.000	Çin Halk Cumhuriyeti

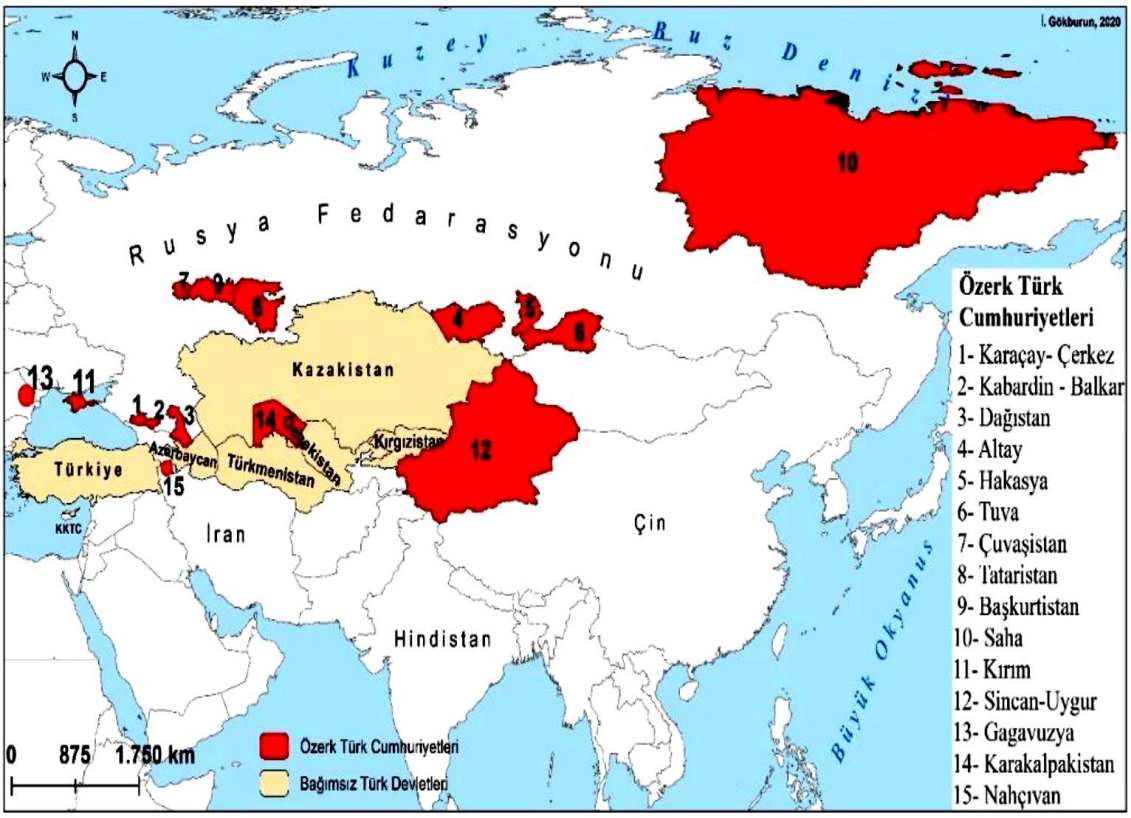

Harita 1: 15 Özerk Türk Cumhuriyetinin Harita Üzerindeki Yeri

(Gökburun, 2021, s. 3.)

1) Türk Dünyası Bayrakları

Bayrak

Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eseri *Divânu Lügati't-Türk*'te bayrak sözcüğünün bilinen ilk halinin batırmak kökeninden gelen *"batrak"* olduğu belirtilmiştir. *"Batrak"* ise, *savaşlarda kullanılan ve ucuna bir ipek parçası takılan mızrak* şeklinde izah edilmiştir (Kâşgarlı Mahmud, 2006, s.205). Bir milletin varlığını, bir devletin hâkimiyetini temsil eden askerî veya benzeri bir müessesenin renklerini, alâmetlerini taşıyan bir gönderin veya bir mızrağın ucuna dalgalanacak şekilde asılan sembol, işaret, râyet, sancak, âlem (Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2004, s. 276) olarak da tanımlanmıştır.

Eski Türklerde bayrak, mızrak vs. batırılacak veya saplanacak bir silahın adı olup savaşlarda bunun ucuna ipekten bir alâmet takılmıştır (Köprülü, 1944, s.404). Türkler barışta, savaşta ve törenlerde ayrı ayrı renklerde bayraklar kullanmışlardır. Zira bu renklerin de ayrı anlamları vardır (Ögel, 2001, s.694). Başlangıçta hükümdarların şahsi sembolleri olan bayraklar zamanla devleti ifade eder hale gelmiştir. İslâmiyet'ten önceki ve sonraki Türk devletlerinde hükümdar alâmeti olarak kullanılan bayrakların yanında ordu komutanlarının ve askerî zümrelerin de kendilerine özel bayrakları olmuştur (Köprülü, 1944, s.404).

Arapça bir isim olan, aynı zamanda râye ve liva kelimelerinin karşılığı olan *"bayrak"* kelimesinin genel ve Türkçe karşılığı âlem veya yaygın olarak *"sancak"*tır. Türklerde sancak kelimesi askerî, bayrak kelimesi de daha çok siyasî kısmen de dinî literatürlerde kullanılmıştır (Eren, 2004, s.3–7). *Sancak* kelimesi Türkçe olmakla beraber *Sancak-ı Şerif* gibi terkip halinde de kullanılmış ve aynı zamanda Osmanlı Türkçesinde *"sanacık"* şekline de yer verilmiştir (Devellioğlu, 2000, s.919).

Bayrak veya sancak egemenlik sembolüdür. Kutsal sayılan bayrak, aynı zamanda bağımsızlığı göstermektedir. Kağanların, komutanların ve boy beylerinin Türk halkı içindeki itibar ve saygınlıkları bayraklarının şekline ve boyuna göre tayin edilmiştir. Uğur ve başarı onun dalgalanan saçaklarında görülmüştür. Hükümdarın bayrağını koruyan ve tutan general rütbesindeki kişiye *Alemdâr* veya *Emir-i Âlem* denilmiştir (Taneri,1981, s. 118-119).

Binlerce yıldan beri ellerde ve başta taşınan, evlerin en güzel yerlerine asılan, şehitliklere dikilen, her yerde ve en mutlu günlerde gururla taşınan, adeta bütün kötülüklere karşı bizleri koruyan tılsımlı muska, nice yağız delikanlıyı onun ufuklarda dalgalanması uğruna şehit verdiğimiz bayrağımız ve sancağımız bizim en önemli millî varlıklarımızdır (Soysal, 2010, s. 211). Türk tarihinin önemli tarihçilerden birisi olarak kabul edilen Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, bayrak konusunda şunları yazmıştır:

> *"Bayrak koruyucu bir ruhtur. O, bir zafer tanrısıdır. Bayrak kutlu ve mübarek bir kişi gibidir; kızar, sevinir, kırılır, düşerse onu tutanlar da yok olur. Kökü, dibi yerde; başı ise göklerde olan bir varlıktır. Gök'lerde enginleşir, yayılır, yücelir, milletlerin soyunun ve kökünün sembolüdür."* (Ögel, 1984, s. 311–312–313).

Tarihî akış içerisinde çeşitli Türk devlet ve topluluklarında bayrakların ve sancakların çeşitli şekillerde kullanıldığı tartışılmaz bir gerçektir. Öyle ki Türk boyları, boy beyleri, komutanları, paşaları ve ait olduğu milletleri temsil eden çeşitli renk ve biçimlerdeki bayrakların özel bir önemi ve anlamı bulunmaktadır. Bayrak kelimesi morfolojik açıdan incelendiğinde de "Bay" kelimesinin "büyük, efendi, Tanrı" manalarının bulunduğu, ayrıca "büyüğe layık, büyüğe mahsus" anlamlarına da geldiği, "ak" kelimesinin de "güç, kuvvet, mükemmellik" manası taşıdığı görülmektedir. (Kurtoğlu, 1992, s.5.)

Türk töresinde vatan, millet ve bayrak sevgisi, ana-baba sevgisinden önce gelmiştir. Çünkü vatan ve bayrak olmazsa aile ocağı tehlikeye düşer. Türklere yurt olan her karış toprak, aziz şehitlerimizin bu sevgisi sayesinde vatan haline gelmiştir (Özel, 1996, s.4-5; Soysal, 2010, s. 210). Bu derece çok özel bir anlamı ve içeriği olan bayrağın üzerine değerli sözler söylenmiş, çok sayıda şiir ve nesir türünde eser kalem alınmıştır. Nitekim bayrağa büyük önem veren Mustafa Kemal Atatürk'ün, 30 Ağustos 1922'de kazanılan Büyük Taarruz'un ertesi gününde savaş meydanını gezerken, toplar arasında yerde bulunan Yunan bayrağını görünce; *"Bayrak bir milletin İstiklâl alâmetidir. Düşmanın da olsa ona hürmet etmek lazımdır, bayrağı yerden kaldırıp topun üzerine koyunuz"* diye emrettiği belirtilmiştir (Soyak, 1973, s. 135). Yakın tarihimizin müstesna şairi Mehmet Âkif Ersoy ise, kahraman Türk ordusuna hitaben yazdığı *"vatan türkümüz"* İstiklâl Marşı'nda bayrağa, bağımsızlığa, birlik ve beraberliğe duyduğu inancı şu dizelerle dile getirmiştir (Sarıhan, 2000, s.31):

"Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!

Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.

Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;

Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır; Hakk'a tapan, milletimin istiklâl!"

Milli Mücadele yıllarında gösterilen direnişin ve direncin merkezinde yatan en anlamlı gerekçelerden birisini de Türk istiklâli, onun namusunun ve bayrağının yok edilme tehdit ve tehlikesi oluşturmuştur. Türk milleti hep bir ağızdan, *"Ey! benim nazlı hilâlim, Ey! benim güzel şanlı bayrağım. Senin yoluna kurban olayım."* diyerek bu mücadelesini altın harflerle dünya tarihine yazdırmıştır (Düzdağ, 2003, s.109).

Eskişehir Mebusu Müfid Bey, TBMM'de yaptığı konuşmasında Türk bayrağına ezelden beri atfedilen değeri ve anlamı en yalın haliyle şu şekilde ifade etmiştir:

> *"Efendiler şimdi gaye-i millîmizin, harekâ-tı millîyemizin bir nişanesi olmak üzere elimizde bir bayrak, bir âlem vardır.* ***O elimizdeki bayrak ilelebet omuzumuzda kalacak ve ilelebet o bayrağı muhafaza etmeye mecbur kalacağız ve buna yemin etmişizdir.*** *Binaenaleyh; ordumuzun, gaye-i millîmizin husulüne ve Cenabı Hakkın lûtf-ı mahsusiyle zafer-i nihai elde edilesiye kadar o bayrağı omuzumuzda tutacağımızı..."* (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre, 1, 77. İctima, 20.7.1338, C. 21, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s. 434)

Âkif'in yakın dostu Mithat Cemal Kuntay da, *"Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır, Toprak, eğer uğrunda ölen varsa vatandır!"* dizeleriyle bayrağın taşıdığı milli ve manevi anlama dikkat çekmiştir. Sadece bir araç, görsel bir malzeme olmadığına; uğrunda canlar verildiğine, mücadeleye, fedakârlığa vurgu yapmıştır. Arif Nihat Asya ise "Bayrak" adlı şiirinde bayrağın önemini, milli değerini şu satırlarla ifade etmiştir:

"Ey mavi göklerin beyaz ve kızıl süsü,

Kız kardeşimin gelinliği, şehidimin son örtüsü,

Işık ışık, dalga dalga bayrağım!

Senin destanını okudum, senin destanını yazacağım.

Sana benim gözümle bakmayanın

Mezarını kazacağım.

Seni selâmlamadan uçan kuşun

Yuvasını bozacağım.

Dalgalandığın yerde ne korku, ne keder…

Gölgende bana da, bana da yer ver.

Sabah olmasın, günler doğmasın ne çıkar:

Yurda ay yıldızının ışığı yeter.

Savaş bizi karlı dağlara götürdüğü gün

Kızıllığında ısındık;

Dağlardan çöllere düştüğümüz gün

Gölgene sığındık.

Ey şimdi süzgün, rüzgârlarda dalgalı;

Barışın güvercini, savaşın kartalı

Yüksek yerlerde açan çiçeğim.

Senin altında doğdum.

Senin altında öleceğim.

Tarihim, şerefim, şiirim, her şeyim:

Yeryüzünde yer beğen!

Nereye dikilmek istersen,

Söyle, seni oraya dikeyim!"

İsmail Gaspıralı ise, Türk Dünyası'nda yapılması gerekenlerle ilgili öncü güç niteliğini taşıyan "*dilde, fikirde, işte birlik"* ilkesini savunmuş ve bu ilke doğrultusunda mücadelesini vermiştir. Bu çalışma kapsamında da İsmail Gaspıralı'nın ilkesinden hareket ederek Türk Dünyası'nın 15 Özerk Türk Cumhuriyeti bayrağı esas alınmış ve bu bayraklar özelinde ortak tarihi ve kültürel mirasa işaret edilmeye çalışılmıştır. Bayrakların ifade ettiği ortak milli ve manevi değerlerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bayrakların, sadece görsel bir malzemesi olmasından ziyade bir devletin, topluluğun tarihi ve kültürel derinliklerine uzanan bilgi hazinesi olduğuna vurgu yapılmak istenmiştir.

2. Türk Dünyası Bayrakları Üzerindeki Renk ve Motiflerin Tarihi ve Kültürel Anlamı

Bayraklar, pek çok anlam, motif ve değeri bünyesinde barındırmaktadır. Türk Devletlerindeki bayrakların bu özelliklerini yorumlayabilmek için öncelikle bu devletlerin tarihleri, coğrafyaları, dünya görüşleri, mitolojiler, dini inançları ve elbette destanları ve bu destanlarda kullandıkları motifleri gibi konu başlıkları hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Ancak bu bilgilerden sonra bayraklarda kullanılan ortak pek çok unsur ayırt edilebilecek ve yorumlanabilecektir. Türklerin yayıldıkları geniş coğrafî alanda, karşılaştıkları kültürlerden de beslenmeleri söz konusudur. O bölgede bulunan halkların efsanelerinden, sözlü geleneklerinde de etkilenmeleri oldukça doğaldır. Devlet yönetimi Türklerin kontrolü altında olsa dahi, ele geçirilen yerlerde yaşayan insanlar, kendi inanç ve kültürleri ile yaşamaya devam etmişlerdir. Bu bölgelere gelen Türkler kendi inançlarını her ne kadar muhafaza etmişlerse de

her anlamda etkileşim kaçınılmaz olmuştur. Bu coğrafyaların iklim koşulları kimliklerin kazanılmasında, fiziksel özelliklerin belirlenmesinde, beslenme ya da barınma ihtiyaçlarının değişiklik göstermesinde olduğu gibi coğrafi özellikleri de şüphesiz kültür dışında daha pek çok alanda kendini göstermektedir. Bu coğrafya faktörü, inanç sistemi ile birlikte bambaşka bir boyut kazanmıştır. Yani kutsal sayılan dağlar, nehirler, gök cisimleri her zaman büyük bir hassasiyetle birlikte, büyük bir saygıyı da beraberinde gerektirmiştir. Hatta bu kutsal dağlar, nehirler, gökyüzü, güneş, ay, yıldız, vs. çoğu zaman bayraklarda da yerini almıştır. Nitekim Kabardin-Balkarlar'ın ya da nüfusları az da olsa hemen hemen sesleri hiç duyulmasa da Kızıl Elma'nın bir tarafında yaşamaya devam eden Hunza Türkleri'nin bayrağında bunun örneklerini görmek mümkündür.

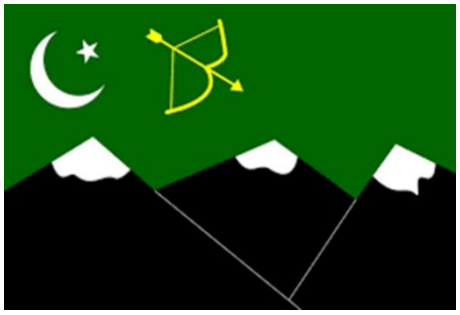

Resim 1: Hunza Türkleri Bayrağı

Resim 2: Kabardin-Balkar Türkleri Bayrağı

Türklerin dünya hâkimiyeti anlayışı, tüm cihandır (Turan, 1979, s.167-177). Yer ve gök arasındaki her yerdir. Bu sebeple, bazen kardeşler arası çatışmalar yaşanmış bazen de Köl Tigin ile kardeşi Bilge Kağan, Tuğrul Bey ile kardeşi Çağrı Bey, Orhan Gazi ile kardeşi Alaâddin Paşa gibi devlet idaresini barış ve hoşgörü ile ellerinde tutan istisnai Türk liderler de olmuştur. Bu isimler ve daha ismi zikredilmemiş pek çok lider, dünyanın pek çok yerinde bir devlet teşkil edebilmiş, farklı dinlerle temas kurabilmiştir. Ancak, hangi dini kabul etmiş olurlarsa olsunlar, sahip oldukları milli benliklerini de koruyabilmişlerdir. Gagauz Türkleri, buna verilebilecek en çarpıcı örneklerden birisidir. Avrupa'nın ortasına yerleşen Türkler, yaşanan siyasi ya da askeri birtakım gelişmelerden sonra Hristiyanlığı kabul etmiş olmalarına rağmen, bayraklarında kurt motifini kullanmaya devam etmişlerdir. Din, kimliklerin şekillenmesinde en etkili faktörlerden birisidir. Milli kimlik ise ancak büyük bir dirayetle, tarihi bilgilere sahip olmakla mümkündür. Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türk ülkelerinde yer alan bozkurt heykelleri, bu öze sahip çıkmanın en göze çarpan bir başka örneğidir. Oysa İslam ve heykel birbirine son derece zıt olgulardır. Aslına bakılacak olursa, Türklerin İslam dinini benimsemelerin altında yatan faktörlerden biri, az önce yukarıda bahsedilen cihan-ı şümul vizyonlarıdır. İslam; ırk, renk, yer ve din gözetmeksizin dünyanın her yerine yayılmayı hedefleyen bir dindir. Aynı vizyon Türklerin devlet anlayışında da bulunmaktadır. Türkler için aynı durum, farklı perspektiflerdeki diğer dinler için de geçerlidir. Ölümden sonra yeniden var olma inancı İslam öncesi ve İslam sonrası bütün Türk devletlerinde karşımıza çıkmaktadır. İskitler, Hunlar, Kök Türkler ve diğer İslam öncesi Türk devletlerinde atalar kültüne olan bu inanç ve saygı, sancaklarında kurt başları taşımaktan balballara kadar kendini ifade ediş şekillerinden yalnızca birkaçıdır. Bu inancın, birbirlerinin devamı niteliğinde olan bu devletlerde görmek ve sonrasında farklı şekillere bürünmüş halleriyle İslam sonrası Türk devletlerinde görmek mümkünüdür. Bunu, bayraklarına da taşımışlar, kadın erkek ayırt etmeksizin saygı duymaya devam etmişlerdir. Uygur Devleti bayrağında yer alan motifler, bunun en güzel örneklerindendir. Tüm bu bilgilerin ışığında, Türk Mitolojisinin ve Türk Destanlarının, yadsınamayacak derece önemli olduğunu ve bunlardan hareketle koca bir milletin, tarihi seyirde nasıl bir yol izleyerek ilerlediklerini öğrenebilmekteyiz. Atalara, inançlara, örf, adet, geleneklere olan bağlılıkların hiçbir dinin etkisi kalmadan sürdürülebilmiş olduğunu ve bunları tıpkı bayraklarda olduğu gibi bir şekilde hayatlarında kullanmaya devam ettikleri görülebilmektedir. Bu durum, kimi zaman saç şekillerinden kilim motiflerine; kimi zaman bugün batıl inanç denilen ayın şekillerinin yorumlanmasından, sofra adabına kadar kendini hâlâ hissettirmektedir. Özellikle yerleştikleri coğrafyanın kültürel, siyasal ve coğrafi şartlarından etkilenen Türkler, bu etkileri kadim Türk mitolojisi ile sentezleyerek bayraklarında kullanmaya devam etmişlerdir.

3) Türk Dünyası Bayraklarının Çözümlemesi

Geçmişten günümüze farklı coğrafî alanlara yerleşen Türkler, hiçbir zaman devletsiz yapamamışlar ve dahası kurdukları devletlerin de cihan-ı şümul felsefesi üzerinde ilerlemesine, gelişip büyümesine büyük bir önem vermişlerdir. Bu görüş, Oğuz Kağan Destanı'ndan itibaren hemen hemen bütün destanlarda da kendini göstermektedir (Turan, 1979, s.167-177; Gömeç, 2015, s.17-53) Türkler, geniş bir coğrafî alana yayılırlarken de kültürlerinden, inançlarından, kültlerinden vazgeçmemişler ve bunları hayatlarında bir şekilde yaşatmaya devam etmişlerdir. Sosyo-kültürel hayattan devletlerarası ilişkilere kadar hemen hemen her alanda kutsaliyet atfettikleri unsurlar kendini göstermiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Çalışma kapsamında, Türklerin kutsaliyet atfettikleri unsurların renk, motif veya semboller şeklinde bayraklara yansımaları incelenmiştir. Nitekim Türk tarihinde çeşitli dönemlerde kullanılan her türlü kozmik ve astrolojik figür ya da tasvirin, ikonografik motiflerin ve sembollerin ayrı ayrı anlamları olduğu, rastgele ve anlamsız hiçbir sembol ve alametin kullanılmadığı (Esin, 2004, s.5-11) bilinmektedir. Dolayısıyla kullanılan renk, motif veya sembollerin tercih edilmelerinin altında önemli sebeplerin yattığını söylemek mümkündür.

Hemen hemen tüm Türk devletlerinin bayraklarında yer alan renk ve motiflerin arka planında Türk mitolojisinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla öncelikli olarak bayraklar üzerindeki renk ve motiflerin Türk mitolojisinde ne anlam ifade ettiği ortaya konulacak, akabinde bir çözümleme yapılacaktır. Diğer taraftan benzer renkleri Türk olmayan bazı devletlerin de bayraklarında görmek mümkündür. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken konu, bu renk ve motiflerin dünyanın neresinde olursa olsun Türk devletleri için aynı anlamlar yüklenerek kullanılmış olmasıdır.

Ziya Gökalp'in dediği gibi;

"Deme bana Oğuz, Kayı, Osmanlı.

Türk'üm bu ad her unvandan üstündür.

Yoktur Özbek, Nogay, Kırgız, Kazanlı,

Türk Milleti bölünmez bir bütündür."

Bu düsturdan hareketle İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet sonrası Türk devletlerinde karşımıza çıkan bayraklar, dünyanın neresinde olursa olsun aynı anlam yüküyle kullanılmış ve kullanılmaya devam etmektedir. 21. yüzyılda da devam eden bu kültürel süreklilik günümüzdeki bağımsız, özerk ve yarı özerk Türk devlet ve topluluklarında da sürmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Cumhurbaşkanlığı Forsu'nda da yer alan devletler bunun en bariz örneklerinden biri olmakla birlikte çalışmada yer almayacak olan fakat ayrı bir çalışma konusu teşkil eden devlet armalarında da bayraklar (eklenebilir) bulunmaktadır.

3.1. Renkler

Türk tarihinde çok eskilerden beri çeşitli renklerin birtakım sebeplerle millî semboller olarak kullanıldığı ve bu renklerin belli anlamlarının olduğu bilinmektedir. Mesela, *sarı* renk dünyanın merkezini; *beyaz* renk batı istikametini; *kızıl/al renk*, güney istikametini; *gök mavisi* ile "yeşillenmek/yeşermek/göğermek" anlamlarında da kullanılan *yeşil* renk doğuyu; kara renk ise *kuzey* istikametini sembolize etmektedir (Genç, 1996, s. 39-48). Çalışma kapsamında ele alınan bayraklar üzerindeki renklere bakıldığında çoğunlukta olarak **kırmızı, beyaz, yeşil, mavi ve sarı** renklerin kullanıldığı görülmektedir. Bunlar dışında birkaç devletin bayrağında **siyah** renk de karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda renklerin Türk mitolojisindeki anlamları şu şekilde verilebilir;

a) Kırmızı: Türk kültürü ve dolayısıyla mitolojisinde pek çok yerde karşımıza çıkan bu renk hem yer hem de gök unsurları içerisinde anlam bulmaktadır. Mitolojik olarak pek çok motifle birlikte kullanılmaktaysa da bu çalışmada daha çok güç, kuvvet, iktidar, mücadele ve mücadele uğruna dökülen kanları sembolize etmesiyle öne çıkmaktadır (Yaltkaya, 1942, s.41). Bahaaeddin Ögel'e göre ise kırmızı renk; "*Bağımsızlık, şehadet ve kan dökmenin bir sembolüdür. Kırmızı bayrak Türklerde, bir savaş bayrağıdır"* (Ögel, 1991, Ankara, s.3). Türkler için her dönem farklı anlamlar yüklenmiş olan kırmızı rengin dört ana yön ile ilgili gelişimine bir örnek verilmesi gerekirse karşımıza ilk olarak Türk

topluluklarından olan Ti'ler gelmektedir. Ti'lerin en bilinen iki grubundan olan güneyde oturan Ti'lere Kırmızı Ti'ler adı verilmişken; batıda oturanlara ise Beyaz Ti'ler adlandırması yapılmıştır (Çoruhlu, Türk, 2017, s.258-259). MÖ. 1050-256 yılları arasında tarih sahnesinde yer edinen Chou Devleti'nin törenlerinde sıkça kırmızı renginin kullanılıyor olması, son derece dikkat değer olup, Türklerin bu anlamda renklere verdikleri anlamların kökeni konusunda bir takım doneler sunmaktadır (Eberhard, 2020, s.175-176). Kırmızı renk Türk mitolojisi karakterlerinden maddi olmayan kültür içerisinde yer alan Albastı, Alkarısı ya da Al ruhu motiflerinde olduğu gibi bir takım unsurların işlevleri konusunda da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda ateş kültü ya da ocak kültü ile de ilişkilendirmek mümkündür. Ateşin, kırmızı renkle sembolleştirildiği bilinmektedir (Çoruhlu, 2017, s.258-259). Bununla birlikte altın rengiyle de bağdaştırılan kırımızı renk, Türklerin Kızıl Elma ülküsünde karşımıza çıkmaktadır. Kızıl Elma ülküsü, Türklerin cihanşümul anlayışlarının somut hâle getirildiği bir semboldür. Bu ve benzeri nedenler dolayısıyla Kızıl Elma, kağanların, hükümdarların hatta padişahların imgelerinde de oldukça önemli bir yer teşkil etmiştir (Mahir, 1997, s.91-98) Günümüz Türkmenistan'ında ve İran sahası içerisinde yer alan Türkmenlerde yoğun bir biçimde kırmızı rengin bayraktaki desenlerinde, kıyafetlerde vb. unsurlarda yer aldığını görebilmek mümkündür. Bunun temel nedeni ise bahsi geçen mitolojik nedenlerdir. Dahası Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan bu rengin sürekliliği ile Osmanlı'daki Türk tebaa da dâhil olmak üzere Türkmenlerde sıkça kullanıldığı bilinen bir renktir (Genç,1997, s.21)

b) Beyaz: Tahmin edebileceği üzere beyaz renk pek çok mitolojide; aydınlık, ışık, saflık, duruluk, masumiyet, kutsallık gibi olumlu anlamlara gelmektedir. Beyaz renkli bir kıyafetin giyilmesi de bu sembollerden saflık ve temizlik gibi anlamlara karşılık gelmektedir (Cooper, 1992, s.41.) Türk mitolojisi ve kültüründe de son derece yoğun ve yaygın kullanılan renklerin başında gelmektedir. Örneğin Türklerin bilinen en eski Yaratılış Destanı'nda, Yaratılış esnasında Ülgen'e ilham veren ruhun adı Ak-Ana olması tesadüfi bir durum değildir (Ögel, 2014, s. 451-509). Beyaz renk aynı zamanda batı yönünün de simgesidir. Yönlerle ilgili olarak devletler de adlandırılmıştır. Mesela, Altın Orda Devleti'nin doğusuna Gök Orda; batısına ise Ak Orda denmiştir (Kafalı, 1996, s.50). Ayrıca beyaz renkli atlar, İslâm öncesi Türk devletlerinde ayrı bir öneme sahip olmuştur. Çünkü bu beyaz atlar, ordu içindeki büyük rütbelileri ve batı yönünü sembolize etmiş olmakla birlikte ordu içerisinde en üst rütbedeki askerler de beyaz renkli kıyafetler giymiştir. Asya Hun Devleti kağanı Mo'tun'un da ordusunu düzene koyarken atları renklerine göre gruplandırdığı ve batı yönüne beyaz atları yerleştirdiği bilinmektedir. Yine Kutadgu Bilig'te Beyler beyaz renkle, sıradan insanların ise siyah renkle nitelendirildiği görülmektedir. Ancak Uygur döneminde beyaz renk, yas, matem, güçsüzlük gibi anlamlara da gelmektedir. Bu anlam ise Maniheizm ile ilişkilendirilmektedir. Beyaz/Ak rengin Türk kültüründeki yeri ve önemi açıktır. Rengin, aklık, temizlik, saflık, ululuk gibi anlamlarla yüklü olması sosyal düzen içerisinde de kendine yer edinmesine neden olmuştur. Ataların ak olması ya da aksakallı olarak tabir edilen sözü tesirli kişiler olması, yaşanılan yerin (ev/otağ) beyaz olması, doğadaki pek çok varlığın renginin beyaz olması, silahların beyazlığından söz edilmesi gibi durumlar rengin nihaî anlamını sağlamaktadır (Ögel, 1984, s.377-400). İslâm öncesi Türk devletlerindeki bu ve benzeri anlam yükümlülükleri, İslâmiyet'ten sonra da varlığını sürdürmüş ve sürdürmektedir. Örneğin Karahanlı Devleti için Kutadgu Bilig'te yer alan halkın içindeki insanların siyah renkle, bölgedeki beylerin ise beyaz renkle ilişkilendirilmesi oldukça enteresan olup; *siyah kul rengidir, beyin rengi ise beyaz olur* ifadesi son derece önemlidir (Yusuf Has Hâcib, 1988, s.157.) Hükümdarlık alametlerinden biri olarak da karşımıza çıkan beyaz renk için verilecek örneklerin başında Ak Hun Devleti gelmektedir. Renk bu anlam itibariyle Türk devlet ve topluluklarında sancak, bayrak gibi nesnelerde yer almış olup, bunlar için de ak sancak gibi ifadelerin kullanıldığı farklı metinlerde yaygın olarak yer almıştır (Genç, 1997, s.10-13) Doğa olayları dışında sonsuzluğu da temsil eden beyaz renk ile özellikle Sibirya ve Kafkas halklarının bayraklarında aynı anlam yükümlülüğünde görmek mümkündür.

c) Yeşil: Türk mitolojisinde yeşil genellikle doğa ile ilişkilendirilmektedir. Bu durum özellikle İslâm öncesi Türk devletlerinde daha nettir. Ancak İslâm'ı kabul edilmesinden sonra renk büyük oranda eski anlamından uzaklaşmış ve bu yeni din ile ilişkilendirilmiştir. Ancak coğrafî olarak yeşilliklerle kaplı yerlerdeki Türklerin bayraklarında bu rengin anlamı tamamen doğadan kaynaklanmaktadır. Özellikle Kafkas halklarının bayraklarında görülmektedir. Türkler için mavi denilince nasıl ki akla gökyüzü geliyorsa yeşil denildiği zaman da yeryüzü gelmektedir. Bu yer-sub kültü ile de ilişkilidir. Dolayısıyla bu ikili kült ilişkisi bu iki rengin bazı durumlarda birbiri yerine kullanılmasına da zemin hazırlamıştır.

Örneğin; Uygur Devletinde doğu yönünün rengi bazen mavi bazen de yeşil olarak belirtilmiştir. İslamiyet'ten sonra Türk mimarisinde karşılaşılan ve göğü simgeleyen kubbelerin de firuze ismiyle anılan mavi ile yeşil renklerinin karışımı bir renkle yapıldığı görülmektedir (Çoruhlu, 2017, s.264.) Kelimenin etimolojisini ise yaşıl sözcüğünün farklı ses olaylarını yaşamasından sonra günümüz Türkiye Türkçesinde yeşile dönüşmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Kelimenin kökeni yaş olmakla birlikte; yaşarmak, yeşermek, ortaya çıkmak, yeniden doğmak, genç şeklinde kelimelere karşılık gelmektedir. Türklerin dini inançları dolayısıyla yeryüzü ve gökyüzü başlı başına önemli ve kutsaldır. *Âşıklar çifti olarak sunulan Venüs ve Merkür'ün rengi olup, bundan dolayı ilkbahara, bitkilerin çoğalmasına, bolluk, başarı ve mutluluğa işaret eder* (Çoruhlu, 2017, s. 265). Türk kadın ve kızlarının yeşil rengi tercih etmelerindeki neden olarak da onların cilveleriyle alakadar olduğu *Bahaeddin Ögel* tarafından bildirilmektedir (Ögel, 1984, s.476). Kimi zaman kağanlık ve hâkimiyet gibi anlamlara da gelmektedir. Örneğin Çinli rahip, Hüan Tsang Batı Göktürk kağanının yeşil satenden bir kaftan giydiğini belirtmektedir (Çoruhlu, 2017, s.265). Yeşil renginin bahsi geçen anlamları, Türklerin büyük oranda tercih ettikleri konar-göçer yaşamın getirilerindendir. Ancak İslam ile birlikte, anlam olarak farklı bir boyuta geçmiştir. Gazneli Devletinin bayrağına yer alan yeşil renk doğayla birlikte İslâm ile de mukayese edilebilmek mümkündür.

d) Mavi: Bu renk, her mitoloji ya da her kültürde güzel, iyi, sonsuz bir boşluk gibi olumlu anlamlara sahip değildir. Örneğin Çin'de bu rengin, genellikle olumsuz anlamlarda kullanıldığını görülmektedir. Nitekim şeytan krallardan birisi mavi yüzlü ve kırmızı saçlı olarak tasvir edilmiştir (Çoruhlu, 2017, s. 260). Türklerde ise gökle ilişkilendirilen mavi renk, aynı zamanda doğu yönünün de simgesidir. Kimi zaman renk anlamında kullanılırken çoğu zaman da Tanrı ile ilişkilendirilmiştir. Yani her iki anlamda da kutsal kabul edilmiştir (Roux, 2015, s.127.) Türk dinine göre bilinmektedir ki mavide yani gökte Tanrı vardır. Dolayısıyla rengin kutsallığı da buradan kaynaklıdır. Türk kültürü ve mitolojisinde Türklüğün simgesi olarak bilinen bu renk sıklıkla olumlu anlamlar barındırmaktadır. Türk destanlarında da karşılaşılan, gök kurt, gök börü gibi özel adlandırmalar, bahsi geçen hayvanın gökten Tanrı tarafından indirilen bir yalavaç olduğuna veyahut bizzat Tanrı'nın kendisinin bir kurt görüntüsüyle gökyüzünden yeryüzüne indiğine karşılık gelmektedir. Macarlar da mavi renk için günümüzde "kék" kelimesini gökle ilişkili olarak mavi anlamıyla kullanmaktadırlar. Ayrıca söz konusu rengin maden unsuruyla da ilişkisi vardır. Mavi renkli demir, gümüş, çelik gibi madenlerin Tanrı'nın hediyesi olarak düşünmüşlerdir. Sibirya Yaratılış Destanında görülmektedir ki Tanrı, elindeki mızrağı yeryüzüne göndermektedir. Bugün de hala demirin Anadolu'da gökle ilişkili olarak kullanımı yaygındır ve Anadolu'da gök rengi ağızlarda kullanılmaktadır. Askerlerin demirden yapılmış olan silah üzerine yemin etmesi ya da ölülerin üzerine demirden bir bıçak konulması şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Argun, 2021, s. 348-375). Günümüz Uygur Türklerinin bayrağı örneğinde de görüldüğü üzere Türk devletlerinin bayraklarında sıkça bu renk karşımıza çıkmaktadır.

e) Sarı: Diğer renklerin örneklerinde görüldüğü üzere sarı renkte de Türklerin Kök Tanrı Dini ile alakadar olduğunu görmek mümkündür. Bir gök cismi yani güneşle bağdaştırılan bu renk, dolayısıyla da olumlu anlamlar ifade etmektedir. Türk mitolojisinde sarı rengin ilk anlamlarından olan akıl, sezgi, kurnazlık, güçlülük, hâkimiyet, karşımıza çıkmaktadır. Yanı sıra sarının koyu tonu ise hırs, vefasızlık, hıyanet, hastalık, ateş gibi anlamlara geldiği bilinmektedir (Cooper,1992, s.42.) Türklerde sarı renk toprağın, vatanın dolayısıyla merkezin rengidir. Bu anlam yükümlülüğü ise yine Türklerin yer-sub kültü ile ilişkilerinin ne denli güçlü bir boyutta olduğunu gösteren ifadelerden biridir. Yeşil rengin yeryüzündeki karşılığını sosyal yaşantılarına yansıtan Türkler sarı renge de benzer değeri ve önemi vermeyi ihmal etmemişlerdir. Çuvaşistan örneğinde olduğu üzere sarı renkteki bir bayrak ise ayrılığa, kendi devletlerini kurduklarına yani kendilerini karantinaya almalarının sembolü olarak yorumlanmaktadır. Aynı anlamla İslamiyet öncesi Türk Devletlerinden olan Uygurların bayraklarında karşılaşmak da mümkündür.

3.2. Motifler

Türk toplumları her dönemde kendine özgü motiflere sahip olmuştur. Motifler, insanoğlunun bir ürünün üretim aşamasından ziyade doğal dünyası gereği korkular, umutlar, inançlar ile sosyal yaşamı simgelerle anlamlandırmak istemesiyle meydana gelmiştir (Read, 2018, s.23). Motiflerin oluşumunda diğer önemli bir etken de insanın var olduğu topraklarda kendi özünde anlamlandırdığı duyguların yanı

sıra farklı bölgeler arasında kültürel etkileşimdir. Kültürel etkileşim, birçok yön ve etkeni içinde barındıran karşılıklı akışa sahip bir olgudur (Çevik, 2005, s.114).

Bayraklarda kullanılan motiflere dinî, millî ve manevî anlamlar yüklenmiştir. Bu çalışmada, bayraklarda yer alan motiflerin tarihimiz ve kültürümüzdeki millî ve manevî değerlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu anlamda yapılan tasnifleme aşağıda olduğu gibidir.

3.2.1 Hayvan Motifleri

Zengin bir kültürel geçmişi bulunan Türk milletinin sosyal, ekonomik, siyasi hayatı ve folklorunda hayvanların önemli bir rolü olmuştur. Öyle ki hayvanlar edebiyat, sanat ve hatta Türk toplumlarının bayraklarında yer almıştır. Türklerin toplumsal sembolü sayılan hayvanlar kurt, kartal, geyik, at, ejder, aslan, kaplan, ayı olup; kurt, kartal ve geyik ise en gözde hayvanlar arasındadır (Koca, 2004, s.38,39, 41).

Bozkır kültürü denilince akla ilk gelen motiflerin başında hayvanlar yer almaktadır. İskitlerden itibaren karşımıza çıkan bu motif, Türklerin doğayla özdeşliklerini ifade ettiği gibi, onların gözlem konusunda son derece başarılı olduklarını da göstermektedir. Keza, altın ya da diğer madenlerin işlenmesiyle oluşturulmuş parçalarda hayvanların oldukça detaylı ve gerçekçi olması bunu göstermektedir. Duvar süslerinden, kemerlerine, küpelerine ya da halılarına kadar pek çok yerde bulunan hayvan motifleri, onların diğer canlılara sevgi saygılarını göstermekle birlikte aynı zamanda bayraklarında yer verilecek kadar da önemsenmiştir. Özellikle bazı hayvanların, Türkler arasında, Tanrı ile birer aracı görevi üstlendiğine inanıldığı için, bu hayvanlara ayrı bir değer biçilmiştir. Genel olarak bu hayvan motifleri başta kurt olmak üzere, kanatlı kurt, kartal, aslan, tavus kuşu vd. olarak ifade etmek mümkündür. Örneğin *Dede Korkut Kitabı*'nda Kazan, güç ve kuvvetini anlatmak için bazı hayvanlarla kendisi arasında manevi bağlar kurmuştur:

*"Ak kayanın **kaplanının** erkeğinde bir köküm var,*

*Ortaç Kırda sizin **geyiklerinizi** durdurmaya,*

*Aksazın **aslanında** bir köküm var,*

*Kaz alaca **kısrağını** durdurmaya,*

*Azman **kurt** yavrusunun erkeğinde bir köküm var,*

*Akça yünlü on bin **koyununu** gezdirmeye,*

*Aksungur **kuşunun** erkeğinde bir köküm var."* (Ergin, 1994, s.212)

Çalışma içerisinde genel olarak söz konusu hayvan motifleri ve kullanım alanları hakkında detaylı bilgi sunulmuştur. Burada kısaca birkaç motiften söz etmek gerekirse;

a) Kartal Motifi: Kartallar, yüksekte uçabilmeleri nedeniyle ve dolayısıyla gökyüzüne, Kök Tanrı'ya yakın olabilmeleri nedeniyle Türkler tarafından kutsal kabul edilmiştir. MÖ.2000'lerde, kartal gibi bazı yırtıcı kuşların Gök Tanrı'nın bir sembolü olduğuna inanmışlar ve bu sebeple, kuşlara da kurbanlar sunmuşlardır (Kalafat, 2015, s.654.) Kamlar kimi zaman Tanrı'ya ulaşabilmek için dini ritüelleri sırasında kartal donuna girmişlerdir (Çoruhlu, 2017, s. 203). Kıyafetlerinde ve davullarında kartal motifini kullanmışlardır. Yakutlar, en yüksek ruhları kartalların taşıdığına inanmışlardır. Bozkır coğrafyasına kıyasla daha kuzey bölgelerde yaşayan Yakutlar ve Teleütler gibi bazı Türk toplulukları, kendilerinin kartaldan türediklerine inanmışlardır (Bayat,2007, s.59). Ayrıca sahip oldukları fiziksel özellikleri de onları ayrı bir yere koymalarına sebep olmuştur. Öyle ki bir kartal kimi zaman bir kurdu kapıp kaçabilecek güce ve hıza sahiptir.

Yakutlara göre, İlkbahar ve Sonbahar mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlı iken (İnan, 2017, s.107-108.) bir başka görüşe göre İlkbahar ve Sonbahar mevsimleri, kartalın iki kanadına karşılık gelmektedir. Yani evrende gerçekleşen mevsimsel döngü, kartalın kanatlarını çırpması ile özdeşleştirilmiştir. Söz konusu halk için en ürkünç ant ise, kartalın ismi anılarak yapılan anttır. İnanışa göre, kartal adıyla doğru olmayacak şekilde ant içenlerin ocağı sönmekte yani nesli bitmektedir.

Kartal inanca göre dünyadan öteki dünyaya geçiş aracısı görevine de sahiptir. Örneğin bir Kırgız efsanesinde yer alan Töstük adlı kahraman, bir ejderha ile savaşarak onu öldürdükten sonra, büyük ve

ihtişamlı bir kartal onu ölümlülerin dünyasına taşımıştır (Baldick, 2000, s.89.) Dede Korkut hikâyelerinde de hayat bulan kartal motifi, Çalkarakuş adıyla yer almaktadır. Oğuz beylerinden bazıları da söz konusu kartal ile ilişkilendirilmiştir. Dede Korkut hikayelerinden olan Bay Böreoğlu Beyrek isimli hikayede kartal motifi; (Gökyay, 2000, s. CDXVI.)

Kap-kayalar başında yuva tutan,

Kadir Ulu Tanrıya yakın uçan,

Mancılığı ağır taştan gızıldayup katı inen,

Arı gölün ördeğin şakıyup alan,

Karıncığı aç olsa kalkup uçan,

Cümle kuşlar sultanı çal-karakuş.

şeklinde ifade edilmiştir.

Türkler ilk çağlardan ortaçağa hatta daha ileri yüzyıllarda dahi kartal motifini, hükümdarlık, güç, kuvvet gibi anlamlarla bayraklarda ve armalarda motif olarak kullanamaya devam etmişlerdir.

b) Kurt Motifi: Türkler, Türeyiş Efsanesinde bahsi geçen kurttan türediklerine inanmışlardır. Sonraki efsanelerde onların kurtarıcısı, yol göstericisi rolünde olmuşlardır. İşte bu kurdun soyu olan Aşina, ise ünlü Bozkurt Destanında kısaca şu şekilde ortaya çıkmıştır; kolları ve bacakları kesilmiş halde bırakılan çocuğu, öldürmek üzere gelen tehlikeyi ruhlar kurta haber vermişlerdi. Kurt, bu haberi alınca, Turfan ülkesinde bir mağaraya girdi. Bu mağara, kurdun yaşaması için elverişli geniş otlaklı bir yerdi. Kurt burada on erkek çocuk doğurdu. Her birinin ayrı ayrı soy ismi oldu. İşte Aşina da bunlardan birisiydi. Türklerin etnik anlamda türeyiş destanları, Chou-shu (629), Sui-shu (629-636), Pei-shi (659), Yu-yang tsa-tu (860) gibi Çin hanedan yıllıklarında korunmuştur. MÖ. 2.yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan Hiung-nu İmparatorluğu'ndan elde edilen Çin yıllıklarında Tanrı, kut, il, ordu, kılıç gibi Türklerle bütünleşen kelimelerin yanında bir de börü yani kurt sözcüğü de bulunmaktadır. Şunun farkında olmak gerekir ki Çinli adıyla bilinen bu kavim oluşmadan çok daha önce Kuzey Çin sahasında Hunlar' ın ataları denilen, Orta Türkistanlı (Orta Asyalı) kavimler bulunmaktadır (Ögel, 2017, s.64)

Eski Türkçede Karçana (kar güzeli) isminin sonundaki –çana eki ilginçtir. Çünkü çına (şına, şono) tek başına anlam olarak kurta karşılık gelmektedir (Uslu,2016, s.264). Yanı sıra hükümdarların muhafızlarına Fu-lin yani kurt ismi verilmekteydi (Orkun, 1987, s.14.). "Kurt Başlı Sancaklar" tarih sahnesinde var oluşlarından bu yana Türkler tarafından kendilerine özgü bir ayrıcalıkla kullanılmıştır. İslâmiyet'ten önceki Türk tarihleri arasında yer alan İskitlerin kurgan buluntuları arasında yoğunlukla pars motifleri işlenmişse de, kurt motifleri görülmektedir. (Durmuş, s.96.) Saka Huma Varga, Esrik Saka Kurtları (Divitçioğlu, 2005 s.32.) yani, İskitlerin bir diğer ismi olan Saka'nın kurt anlamına gediğini de belirtmekte yarar vardır. İskitler' den çok daha öncesinde de kurt motifini görebilmektedir. Bunlardan birisi de Alp Er Tunga Destanıdır.

Çok daha ileriki tarihlerde de kurt ongunu yaşamaya devam etmiştir. XII. Asır Süryani tarihçisi Mihael:

> *"…Yeryüzü Türkleri taşımaya yetmiyordu. Garba doğru ilerlerken önlerinde köpeğe benzer bir hayvan(kurt)bulunuyor ve onlar da ona yetişemiyorlardı. Bozkurt hareket etmek istediği zaman "Göç!" diye bağırıyor; Türkler' de durduğu yere kadar onu takip ediyor ve orada çadırlarını kuruyorlardı. Uzun zaman rehberlik eden kurt nihayet kaybolunca Türkler de artık geldikleri yerde oturup kaldılar."* demektedir (Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, 1944, s.7.)

Bir başka örnek de Kuman-Kıpçaklardır. Bu konuda Golden'ın Rus kaynaklarına dayanarak anlattıkları şu şekilde verilebilir:

> "*Vahşi Kumanların Benek adındaki başkanı, Rusların müttefikleri olan Macar güçlerine karşı başlatacağı savaş günün gecesinde çadırdan çıkmış ve atına binerek uzaklaşmıştır. Ta uzaklardan onun uluma sesleri geliyordu. Asıl şaşırtıcı olan, bir kurt sürüsünün ona uyarak yanıt vermesiydi. Ulumalar bitince Benek çadırına dönmüş ve "yarın kazanacağız" demiştir. Dediği çıkmış ertesi gün Macarlar kaçmıştır." Kuça Uygurlarının duvarlarını kurt tasvirleriyle donattığını da bilmekteyiz. Ongunlarla siyasi ve kültürel nedenler dolayısıyla ilişkilerinin kalmamış olduğunu*

düşündüğümüz Uygurlarda' da kurt bir ongundu. Şöyle ki Uygur kağanı Çin askeri valisi Tzu-i ile Hu-Yon vadisinde buluşacaktı. Gücüne güvenerek askerlerini toplayıp Tzu-i'ye kurt sancağı önünde baş eğdirmiştir." (Divitçioğlu, 2005 Ankara, s.32).

Bir başka belgede "Çin İmparatoru, Tardu Kağana' a elçisini göndererek ona kurt başlı bir tuğ armağan etti" denmektedir. Bu belgeler dışında bizler Kök Türklerin tuğlarının tepesinde, altından yapılmış bir "kurt başı" heykeli bulundurduğunu bilmekteyiz. Bu tuğda kurt başından başka diğer boylara ait semboller de yer almaktadır. Orkun Havzası'nda yer alan ve tepelerinde kurttan süt emen bir çocuk motifi işlenmiş olan Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtları da bunu desteklemektedir (Gömeç, 2011, s.25). Keza, Orhun abidelerinden Köl Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde geçen "Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibi imiş" sözü de dikkatlerden kaçmamalıdır. Türklerin kurdu kendilerine sembol olarak seçmelerinin pek çok nedeni bulunmaktadır. Kurtların tüm duyuları, insanların ve pek çok hayvanın yeteneklerinden daha üstün ve kusursuz kabul edilmektedir. Yine aynı kusursuzlukla sosyal bir örgütlenmeye sahiptir. Avda ve yavrularının doğumunda birlikte hareket ederler. Başlarında emir veren en baskın kurt bulunur ve katı bir hiyerarşi uygularlar (Buffalo-Firedancer, 2007, s.175-176.) Baskın kurt bir başka ifadeyle Alfa Kurt, kendisini takip eden diğer tüm kurtların yol göstericisi, yönlendiricisidir. Belirtmek gerekir ki kurt, bütün Türklerin ve Türkler arasında bulunan bazı boyların kökeninde, farklı şekillerde anne ya da baba olarak bulunmaktadır. (Baykara, 2001, s.32.) Aynı zamanda kurt, kutsal yönünün yanı sıra Kök Türklerin devlet armasıydı. Altay dağlarında türlü şekillerde tasvir edilen pek çok kurt motiflerinin olmasına rağmen, Kök Türk çağındaki eserlerde kurt resmi ya da heykelinin olmaması şaşırtıcıdır (Ögel, 1971, s.11.) Ziyadesiyle pars motifleri işlenmiştir. Kurt ongununu, İslâmiyet'i kabul eden Türkler tarafından da kullanıldığını bilmekteyiz. 13. yüzyılda, sancaklarında "Bozkurt başı" taşıyan Süleyman Şah liderliğindeki Türkler buna verilebilecek en güzel örneklerdendir (Armstrong, 2017, s.27.) Yine, Başkomutan Meydan Muharebesi'nde kolunu Tınaz Tepe'de kaybeden bir gazinin anlattıkları da hayli ilginçtir. Gazi, gerçekleştirilen bir televizyon programına konuk olmuş ve şunları anlatmıştır:

"... 26 Ağustos gecesi cepheye doğru hareket ettik... Köyden bir kilometre çıktığımız zaman önümüzden bir kurt geçti. Sağımızdan solumuza doğru ilerledi, aramızda 20 metre vardı. Dedik, 'Zafer bizim İnşaallah! Zafer bizim!'. Tüm askerler böyle bağırdı." [1]

Türk askerlerinde görülen bu inancın temelinde Türk mitolojisi yer almaktadır. Kurt ile ilgili benzer ritüeller, uygulamalar Anadolu'nun farklı yerleşim yerlerinde yaşamaya devam etmektedir. İslamiyet öncesi Türk Destanları; Yaratılış Destanı, Alp Er Tunga Destanı, Şu Destanı, Oğuz Kağan Destanı, Bozkurt Destanı, Ergenekon Destanıdır. Bunların yanı sıra Uygur dönemi destanları arasında yer alan Türeyiş Destanı, Göç Destanı ve Han Orba Destanı da bulunmaktadır. Bu destanlarda Türklerin kutsallık atfettikleri kurt unsurunu görmek mümkündür *(*Ögel, *Türk Mitolojisi I,* s.20.)

Atatürk'e göre Türk milletinin oluşumunda etkili olan tabii ve tarihi faktörler; siyasi varlıkta birlik, dil birliği, yurt birliği, ırk ve soy birliği, tarihi yakınlık, ahlaki yakınlıktır (Saray, 2012, s.11). Kurt ongunu, tüm Türk dünyasının belki de en uç birleştirici faktörüdür. Ulu önder Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Dünyası'nın kültürel bağının kopmaması için yaptığı çalışmaların başında kurt ongununu kullanmak olmuştur. Kurt, Türkler için kimi zaman Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan bir yalavaç, kimi zaman yol gösterici bir kahraman kimi zamanda kurtarıcı olmuştur. Günümüzde Anadolu'nun bazı bölgelerinde kurt ile ilgili ilginç ritüeller devam etmektedir. Kök Türkler de diğer Türk devletleri gibi totemizm inancına sahip olmadıkları halde, kurttan türeme efsanesine inanıyorlardı ve kurt başını da milli bir sembol olarak kullanıyorlardı (Ögel,2014, s.55.)

3.2.2. Gündelik Hayata Dair Motifler

Asya bozkır kültürü, Türklerin farklı kıtalara göçleri olsa dahi son bulmamış, gittikleri yeni coğrafyalarda bu kültürü sürdürmeye devam etmişlerdir. Farklı kıtalarda olsalar dahi yaşam biçimlerinden, devlet nizamlarına kadar hemen hemen her alanda bunu görebilmek mümkündür. Bu kültürün gündelik hayatlarına dair bu motifler; barındıkları çadırlarda, çadırlar için kullandıkları keçe malzemelerin desenlerinde, kilim motiflerinde, tamga, koşum takım unsurları, geometrik bazı şekiller,

[1] https://www.youtube.com/watch?v=-la2jEu2uFU er. tar.30.11.2022, er.sa. 22:26.

ok ve yay gibi farklı başlıklarda mevcut olup, çalışma içerisinde değerlendirilecektir. Bu aşamada kısaca bir kaç motiften söz etmek gerekirse;

a) Çadır Motifi: İnsanlık tarihi bütün bulunduğu evrelerde her şeyden önce kendine bir barınma alanı temin etmiştir. Bu, hayatta kalmanın yollarından birinci sıralarda yer alan şartlardandır. Yeryüzündeki insanlık, yaşadığı coğrafyanın kendine sağladığı imkânları ve sahip oldukları kültür doğrultusunda yaşam alanlarına sahip olmuşlardır. Bu evler, günümüz mimari anlayışına sahip olmasa da çağın gerektirdiği olumsuz şartlardan (doğal afetler vb.) korunmak için yapılmış olan sığınaklardır. Ancak bu ve benzeri amaçların dışında, evler bulunduğu toplumun kültürünü yansıtması ve sürdürülmesi açısından da son derece önemlidir. Bu yapılar, ait oldukları toplumları ifade etmeleri açısından da yeterli donelere sahiptir demek yanlış olmayacaktır (Attila,1978, s.75). Türk milleti tarihin ilk çağlarından itibaren aile kurumunu fazlasıyla önemsemiş ve bu mukaddes kurumu toplumun temeli olarak kabul etmiştir. *Bahaeddin Ögel'e* göre de Türkler net, anlaşılır ve yaptırımları olan disiplin içerisinde geleneklerine bağlı bir şekilde aile düzenini oluşturmuş, aile, ordu ve devletin gelenekleri birbiri içerisinde yer alacak şekilde sentezlemiştir (Bahaeddin 2016, s.209;290;336) Ailenin sahip olduğu ocağın da kut getirileceğine inanılmıştır. Bütün bunlar büyük oranda yazılı olmayan hukuk kurallarınca yani törelerle (Gökalp, 1976, s.13-14) benimsenmiş ve asırlar boyu sürdürülmüştür. Konar-göçer yaşam içerisinde yerleşik hayatı tercih eden Türkler olduğu gibi (Sümer, 2014, s.1-24.) çadır ya da yurt adıyla bilinen keçeden hazırlanan çadırlarda yaşayan Türkler de yoğun bir biçimde bulunmuştur.

Çadır, Türkler için sadece yaşanılan yer demek değildir. Çadır, yeryüzü ve gökyüzü ile kozmik bir bağlantı sağlayan bir araçtır. Bu sebeple de kamlar, kozmik yolculuklarını kimi zaman çadırların içinde de gerçekleştirmişlerdir. Kadim Türk inancına göre Tündük adı verilen yerden çıkan duman, çadırın içerisinden göğe ulaşmanın yollarından birisidir (Roux, 2005, s.66). Yine gökyüzü ile ilişkisi göz önünde bulundurulursa, Türkler için önemi daha iyi anlaşılacaktır. Dolayısıyla bu durum, çadır motifinin Kırgızistan örneğinde görüldüğü üzere Türk bayraklarında kullanılıyor olmasını izah etmektedir. Yalnızca bayrakta değil, çeşitli dokuma örneklerinde de çadır ile ilgili motifler karşımıza çıkmaktadır. Asya ve Avrupa'da görülen Hun sanatının belleğinde yer edinen figürler kendilerinden sonraki Türk devletlerinin sanatlarında da görülmektedir. Bu kalıplaşan figürler, hemen hemen her türlü nesnenin süslenmesinde kullanılmıştır. Gazneliler ve Selçuklu sanatında karşılaşılan hayvan figürlerinden bazıları tılsım ve koruyucu vasıflara sahiptir. Evlerin/çadırların kapı tokmaklarından duvar süslerine kadar sayısız örnekleriyle karşılaşmak mümkündür. İslâm'dan sonra dahi bazı konar-göçer Türk topluluklarında bulunan çadırların, kötü ruhlardan korunması amacıyla çadır girişlerine bazı hayvan figürleri resmedilmiştir. Yine benzer şekilde çadırlardaki orta direk üzerine de tılsımlı olduğuna inanılan hayvan heykelcikleri yerleştirildiği görülmektedir. Hunlar, Avarlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar, Hazarlar, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Asya, Doğu Avrupa, Kuzey Balkanlar, İran (Güney Azerbaycan), Irak, Kafasya, Mısır, Hindistan, Anadolu ve daha pek çok Türk devlet ve topluluğunda bulunan yaşam alanlarında bu izlere rastlamak mümkündür (Diyarbekirli, 1972, s.165-173).

b) Ok-Yay Motifi: Savaşçılık konusundaki üstün yetenekleri konusunda muasır kaynaklar tarafından da okçu millet olarak adlandırılan Türkler, (Aknerli Grigor, 1954, s.1 n.) söz konusu silah aletlerini savaşın dışında kültürlerini bir parçası olarak da kullanmışlardır (Göksu, 2008., s.128-198). Bunlardan biri de hâkimiyet göstergesi olarak bir devlet geleneğidir (Turan, 1993, s.306). Ok ve Yay Hunlardan itibaren İslâm sonrası devletlerde de Türkler arasında aynu anlam yükümlülükleriyle kullanılmaya devam edilmiştir. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk örneklerden birisi Oğuz Kağan Destanı'dır. Ok ve yay destanda kısaca şu şekildedir (Göksu, 2010, s.986-1011);

> *"Ondan sonra sabah olunca büyük ve küçük oğullarını çağırttı ve: "Benim gönlüm avlanmak istiyor, ihtiyar olduğum için benim artık cesaretim yoktur: Kün, Ay ve Yultuz, doğu tarafına sizler gidin: Kök, Tağ ve Tengiz, sizler de batı tarafına gidin" dedi. Ondan sonra üçü doğu tarafla, üçü de batı tarafına gittiler. Kün, Ay ve Yultuz çok av ve çok kuş, avladıktan sonra, yolda bir altın yay buldular; onu aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe boldü ve: "Ey büyük (oğullarım), yay sizlerin olsun; yay gibi okları göğe kadar atın" dedi. (349) Kök, Tağ ve Tengiz çok av ve çok kuş avladıktan sonra, yolda üç gümüş ok buldular; aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, okları üçe üleştirdi ve: "Ey küçük (oğullarım), oklar sizlerin olsun, Yay oku attı: sizler de ok gibi olun" dedi. Ondan sonra Oğuz Kağan büyük kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırttı, Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan büyük ordugâh, ...*

... sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu: altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir gümüş tavuk koydu: dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanda Bozoklar oturdu; sol yanda Üç-Oklar oturdu. Kırk gün, kırk gece yediler. İçtiler sevindiler. Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi..."

Reşîdü'd-din ise ok ve yayların paylaştırılmasından sonra yaşanan olayları şu şekilde ifade etmiştir;

"Biz hepimiz bir soydanız" deyip orduda da kendi yerini ve rütbesini bilsinler. Bunlar da şöyle kararlaştırdı: yay verdiklerinin yeri daha üstte olsun ve orduda sağ kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olup sol kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder; ok ise ona tâbi bir elçidir. Onların yurdunu da buna benzer şekilde ayırıp tayin etti. Bu toyda herkesin önünde sözünü bu şekilde tamamlayıp buyurdu ki; "Ben öldükten sonra yerim tahtım ve yurt, eğer Kün o zaman sağ ise onundur." (Togan, 1971: 48).

Oğuz Kağan Destanı'nın Şecere-i Terâkime'de yer alan varyantında ise altın yay ve üç okun, Oğuz Kağan'ın emrinde olan bir bey tarafından saklandığı bilgisi bulunmaktadır. (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, (ty): 39-42; Ögel, 2003: I, 205-206) Ok ve yayların uçları toprağın dışında kalacak bir halde gömülmüş olması, Türkistan mitolojisinde karşılaşılan bir durumdur. Yalnızca ok ve yay değil, kılıçların da uçları dışarıda kalacak şekilde gömülme durumu İskitlerden itibaren karşılaşılmaktadır. Attila ve kılıcı efsanesinde karşılaşılmış olan bu durum neticesinde, Attila ucu dışarıda kalan kılıcı bulması, onun cihanşümul anlayışına sahip olmasını ve bu gücün kendisine Tanrı tarafından bahşedilmiş olmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu durum kadim bir Türk inancı olup ilerleyen asırlarda dahi kültürün yansıması olarak yorumlanmaktadır (Ögel, 2003: I, 207).

Oğuz Kağan Destanı'nda karşılaşılan bu inanışların sonraki Türk Devletlerinde de karşılaşılması tarihi sürekliliği ifade eden en güzel örneklerdendir. Konuyla ilgili örneklerden biri de Kök Türklerdir. Çağdaşı olan Çin kaynakları, Kök Türkleri oklara göre bazı zümrelere ayırmışlardır. 634 yılına ait bir kayıtta yer alan bilgiler şöyledir:

"Aniden onun (İşbara'nın) ülkesi on boya bölündü. Her boy bir kişi tarafından idare ediliyordu. Unvanları "on şad"idi. Her şad'a bir ok sunuldu. Bu sebeple isimlerine on ok dendi. Aynı zamanda on ok sağ ve sol olmak üzere iki yan gruba ayrıldı. Bir tarafa beş ok yerleştirildi. Onun sol tarafındaki gruba beş Tuo-lu (liu) boyu dendi ki beş büyük çorluk halinde tesis edilmişler, bir çor bir ok idare ediyordu. Onun sağ tarafındaki grubun unvanı beş Nu-shih-pi idi ve beş büyük erkinlik şeklinde tesis edilmişlerdi. Bir erkin bir ok idare ediyordu. Hepsinin tek unvanı On Ok idi. Bundan sonra bir ok bir boy olarak kendini ilan etti. Büyük okun başı büyük başbuğ oldu. Beş Tuo-lu boyu Sui-ye'nin doğusunda beş Nu-shih-pi boyu Sui-ye'nin (Tokmak) batısında ikamet ederdi. Kendilerine on kabile boyu unvanını verdiler." (Taşağıl, 1999: I, 93)

Yine, Çin kayıtlarında Kök Türk Devleti'nin doğu bölümündeki kağana tabi olan batıdaki on boyun beylerine Kök Türk Kağanı tarafından birer adet ok gönderilmiştir. Orhun Abideleri'nde de isimleri zikredilen bu kabileye zikredilen sebepten dolayı da kendilerine On-ok kavmi adı verilmiştir (Turan, 1945; s.306-307).

Türk kağanının beylere sağladığı bağlılık, tabilik, ifadesi dışında okun sahip olduğu bir diğer anlam da davet aracı olarak kullanılıyor olmasıdır. Eski Türkçe'de "davet etmek, çağırmak" anlamına gelen sözcük "okı-"nın ilişkisi (Kaşgarlı, 2006: I/197, 186, 203; II/333; III/254; Gabain, 2003: 288), bu alaetin bir davet aracı olarak kullanıldığını gösteren en açık örneklerinden biridir. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın 714 yılında gerçekleştirdiği Beş-balık seferinin gerçekleştiği döneme ait şu ifade *"Okığlı kelti. Biş balık anı üçün ozdı"* ok gönderilmiş olan boyların merkeze geldikleri ve buna bağlı olarak da şehrin kurtulduğu anlaşılmaktadır. (Turan, 1945: 308). Okun bu işlevi ile başka Türk Devletlerinde de karşılaşılıyor olması tesadüf değildir. Asırlardır süregelen kültürün aktarımı söz konusudur. Örneğin; Tabgaç Devleti kağanı Mo-ti'nin devlet erkânına ok vererek nasihatlerde bulunması; Kao-kiu'lerin beyinin Tabgaç Devleti'ne iki ok eşliğinde hediyeler göndermesi; (Turan, 1945, s.309) Türk kağanların, meliklere haber yazmak istediğinde vezirleri çağırarak okunu yarmak ve üzerine Kök Türk tamgalarıyla yazdırması; (Turan, 1993, s.420.) Karahanlı kağanlarından İlig Han'ın Smanîler ülkesini üleşmek için Sultan Mahmud'a yaptığı teklifin reddedilmesi üzerine, Sultan Mahmud ile savaşmak için ordusunu

toplarken, himayesi altındaki kabilelere oklar göndererek onları savaşa davet etmesi (Turan, 1945: 309) örnekler arasındadır.

Selçuklular döneminde Arslan Yabgu ile Gazneli Mahud'un arasında gerçekleşen konuşma da bu anlamda oldukça önemlidir. Gazneli Mahmud Arslan Yabgu'nun gücünü test etmek amacıyla; *"Askere ihtiyacım olursa bana ne kadar yardım yapabilirsiniz"* diye sorduktan sonra, Arslan Yabgu'nun *"Bu yayı kendi kabileme gönderirsem, 30.000 kişi derhal atlanırlar"* cevabına istinaden, Sultan Mahmud'un *"Daha fazlasına ihtiyacım olursa?"* diye tekrar sorması üzerine Arslan Yabgu bu defa sadağından aldığı bir oku Sultan Mahmud'a göstererek; *"Bu oku kabileme gönderdiğim 10.000 kişi daha gelir"* cevabını verir. Sultan aynı soruyu birkaç kez daha sorar. Arslan Yabgu bir yay ve üç ok ile 100.000 atlı geleceği sözünü verir. Sultan Mahmud'un son bir kez *"Daha fazlasını istersem?"* diye sorması üzerine ise önce *"Şu oklardan birini Balhan'a gönder 100.000 atlı daha gelir. Bu oku Türkistan'a gönder 200.000 atlı da istesen gelir"* cevabını verir. *"Bir yay üç okla maaşsız ve ücretsiz bu kadar orduyu emre amade edebilen bir kimsenin işini hor görmemeli"* diyen Sultan Mahmud, yakınlarıyla görüş alışverişinde bulunduktan sonra Arslan Yabgu ve maiyetini tutuklatarak Kalencer kalesine hapsedilmelerini emretmesi (Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî, 1999., s.12) konuyla ilgili örnekler arasındadır. Yine Selçuklu dönemine ait bir başka kayıt, Selçuklu sultanlarından olan Sultan Sencer'e isyan eden Hârezmşâh Atsız'a bir ok göndererek, onu itaat ve bağlılığa davet ettiği bilinmektedir. İbnü'l-Esîr'in ifade ettiğine göre Artuklu hükümdarı Sokman oğlu Dâvud'un da Türkmen kabilelerinin reislerine ok göndererek onları emrettiği yerde topladığı bilinmektedir. (Turan, 2002: 189). Celâlü'd-dîn Hârezmşâh'ın da savaşa çıkmazdan evvel ordusunun ileri gelenlerine kırmızı (kızıl) oklar gönderdiği, bu okları alan beylerin maiyetindeki kuvvetlerle hemen Sultan'a katıldıkları görülmektedir. (Taneri, 1977: 130; Taneri, 1993: 160.; Turan, 2002: 371.; Turan, 1945: 310). Bu noktada ok dışında okun rengi de oldukça önemlidir.

İbn Bîbî'nin aktardığı bilgilere göre de Batu Han'a elçi olarak gönderilen Şemsü'd-dîn Isfahanî ve heyetine Batu Han, Sultan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e padişahlık göstergeleri olarak ok, yay, kılıç, mızrak, kaftan, murassa külah ve yarlığ gönderdiği bilinmektedir. Osman Turan konuyla ilgili olarak, Anadolu Selçuklu Devleti'nin, İlhanlı Devleti'nin kurulmasından evvel Altın Orda'ya tabii olduklarına dikkat çekmektedir ve Batu Han'ın, II. İzzü'd-dîn Keykâvus'a ok göndererek, bir hükümdara yapılan gelen ananevi bir âdete bağlı kaldığını söylemektedir (Turan, 1945: 311).

Memlûk Devleti'nin sultanlarından biri olan Baybars'ın, İlhanlı kumandanlarından olan Samagar Noyan'ın elçilerini kabul etmiş daha sonra elçilerle Abaka'ya iletilmek üzere bir zırh, Samagar Noyan'a iletilmek üzere bir ok göndermiştir (Sümer, 1994: 49 n) Türkler arasında okun bir davet sembolü olarak kullanılışına Türk filolojisinde rastlanır. Dîvân-u Lugâti't-Türk'e ve eski Osmanlı Türkçesi metinlerinde "okumak" mastarı bugünkü manasıyla birlikte "çağırmak, davet etmek" ve "okuşmak" da "çağrışmak" manalarına gelmektedir. Türkler arasında yaygın bir gelenek olarak düğün, dernek ve özel törenlere insanları davet etmekle görevlendirilen kişilere "okuyucu" adının verilmesi de ok ile davet mefhumu arasındaki bağı göstermesi bakımından önemlidir (Zal, 2007, s.69-82).

Ok motifi ile ilgili bu bilgilerle birlikte hâkimiyet ifadesi Türkler arasında yay ile de belirtilmiştir. Selçuklu sultanlarından Tuğrul Bey'in, yüksekçe bir tahtta otururken hemen ön tarafında bir yay bulundurduğunu ve elinde de sürekli oynadığı iki ok bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Yine Tuğrul Bey'in Büveyhî tehdidi dolayısıyla 1055 yılının yaz ayında, Tuğrul Bey tarafından dönemin halifesine gönderdiği bir mektupta ok ve yay sembollerinin bulunduğu bir tuğranın olduğu bilinmektedir. Selçuklu döneminde hâkimiyet ifadesi olarak kullanılan yay örneği ile 1049-1050 yıllarında Selçuklu ve Bizans arasında gerçekleştirilen sulh görüşmeleri esnasında, dönemin Bizans imparatoru tarafından bir dostluk göstergesi olarak, İstanbul'da restore ettirdiği bir caminin mihrabına ok ve yay motiflerini işletmiştir. Bunlar dışında Şiî Fâtımî halifesi için okutulan hutbe yarıda bıraktırılmış, Fâtımî halifesi yerine Abbasî halifesi ve Tuğrul Bey adına okunmaya başlanmıştır. Söz konusu caminin mihrabına da Tuğrul Bey'in ok ve yay motiflerinin yer aldığı tuğra işlenmiştir (Turan, 1993: 123-124.; Turan, 1945: 315).

Nişâbur'un feth edilmesinden sonra Tuğrul Bey'in şehre girmesi hadisesi onun iple koluna asılmış bir yay ve göğüs hizasında yer alan üç ok ile betimlendiği bilinmektedir. (Köymen, 2000: 264; Kafesoğlu, 1992: 17). (Selçuklu sultanlarından olan I. İzzü'd-dîn Keykâvus Antalya'yı ele geçirdikten

sonra *"Keykâvus kemerini kuşanıp, başına padişahlık külahını (keyânî külah) koyup, koluna yiğitlik yayını takarak"* Antalya'ya girdiği bilgisi bulunmaktadır. Benzer betimlemeler ile Dede Korkut Hikâyelerinde de karşılaşılmaktadır (Ergin, 1994, s.93.) Anadolu Selçuklu sultanlarından olan IV. Rüknü'd-dîn Kılıç Arslan'ın 1249 yılında Sivas şehrinde bastırdığı sikkeler üzerinde, elinde ok ve yay bulunduran bir asker ile bu askerin başında da bir hilâl betimlemesi işlenmiştir. Osmanlı dönemine ait tuğralarda da padişahların adlarının ok ve yay motiflerine benzetilerek oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Turan, 1993: 106; Güven, 1995: 14; Kahraman, 1995: 240-241). Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde karşılaşılan taht kavgaları sonucu öldürülmek istenen kardeşler, yayın kirişi ile boğularak öldürülmüştür. Yay burada yine hâkimiyetin sembolü olup, hâkimiyet gücünün ilgili padişahta olduğu ve olacağı mesajı bulunmaktadır. Kanı dökülmeden öldürülmesi gereken kişi için yay kirişi yerine tercih edilecek onlarca materyal var iken yay kirişinin tercih edilmesinin başka bir anlamı zuhur etmemektedir. Söz konusu kardeş katli gibi adetlerin Moğollar arasında da yaşandığı bilinmektedir (Aknerli Grigor, 1954: 31). Ayrıca bu durum ile Selçuklu Devleti'nde de vuku bulmuştur. (Arık, 1999: 43-93) İbrahim Yınal ve Kavurt gibi hanedanın bireyleri, dönemin sultanına karşı isyan etmeleri neticesinde yay kirişi ile boğularak öldürüldükleri kaynaklarda yer almaktadır. 1116 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanı olan I. Mesûd, ilk olarak gözlerine mil çekilen fakat ölmediği anlaşılınca yay kirişi ile boğdurarak, Şahinşah (Melikşah)'ı öldürtmüştür (Turan, 2000: 160.; Kesik, 2003: 34.; Arık, 1999: 81.). Söz konusu sultanın oğlu II. Kılıç Arslan da tahta geçtiğinde kardeşi Dolat'ı (Devlet) boğdurarak öldürtmüştür. Türk destanlarında da hukuki boyutlarının yanı sıra, kahramanların karakterlerini de değerlendiren unsurlardan biri ok ve yaydır. Kahramanların başarıları ok ve yayı kullanmalarıyla da ölçüldüğü görülmektedir. Bilhassa Oğuz Kağan Destanı'nda da son derece önemli bir motif olan ok ve yay, Türkler arasında ayrı ayrı anlam yükümlülükleri kazanmıştır. Yay kağanı sembol ederken ok da kağanlara bağlılığı ifade etmiş ve onlardan gelen birer emir olarak da algılanmıştır. Buna, Selçuklu devletinden Bizans İmparatorluğuna gönderilen ok örnek verilebilmektedir. Ayrıca günümüz Anadolu köylerinde de düğün davetiyesi olarak "ok"u göndermek hâlâ yagın bir gelenektir. Binlerce yıldır Türk kültür hafızasında yer alan bu eylem biçimi anlam olarak, düğüne davet etme özelliğini koruyabilmişken, ok yerine; havlu, basma, yazma, sofra bezi, gömlek vb. unsurlar gönderilmektedir (Argun, 2021, s.38.) Ok ve yay motifi Türk devletlerinde ve topluluklarında sıklıkla pek çok nesne üzerinde kullanılmıştır. Bu, savaş, güç, hâkimiyet, bağlılık vb. anlamlara gelen motif günümüzde Hunza Türkleri örneğinde görüldüğü üzere bazı bayraklarda da kendine yer edinmiştir.

3.2.3. Doğaya Dair Motifler

Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren doğa ile iç içe olan ve bu durumu dinlerine, sosyo-kültürel yaşam biçimlerine, savaş taktiklerine, devlet nizamlarına da entegre etmişlerdir. Özellikle din ve inanç söz konusu olduğunda bu durumun daha baskın bir hâl aldığı görünmektedir. Çünkü Tanrı'nın yarattığı her canlıyı hatta bazı dağ, mağara gibi cansız unsurları da kutsal kabul etmişler ve sonsuz bir saygı beslemişlerdir. Öyle ki bu durum asırlarca Türklerle iç içe yaşayan Moğolların sözlü hukuklarında "Cengiz Han Yasaları" başlığı ile yer almıştır. Bu yasaya göre kurallardan birisi "Akarsuyu pisletmemektir" aksi takdirde bu yasaya uymayan kişinin "ölüm cezasına" çarptırılacağı ifade edilmiştir. Türklerin doğaya olan bu saygısı, günümüz Anadolu topraklarında da devam ettiği bilinmektedir. Türk tarihinde dağ, su, ağaç, gökyüzü, güneş, ay, yıldız, bazı bitkiler (kuray) gibi farklı motif başlıkları da mevcuttur.

a) Dağ Motifi: Türk bayraklarında sıkça karşılaştığımız dağ motifi, Türk mitolojisinde büyük ve önemli bir yer kapladığı gibi derin anlamlar taşımaktadır. Özellikle oldukça dağlık bir coğrafyaya sahip olan Kafkasya Türk halklarının bayraklarında bu motif yer almaktadır. Coğrafi konum bu motifin kullanılmasında oldukça önemli bir etkendir ancak arkaik anlam yükümlülüğü çok daha önemlidir. Türklerin sahip olduğu engin mitoloji ve derine inen tarihleri bu motifin kullanılma nedenini bizlere daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Dağ, Türkler için en kutsal olan yerlerden biridir. Dağların zirveleri Kök Tanrı'ya en yakın yerlerdir. Bu yüzden yılın belirli aylarında düzenlenen dini törenlerini dağların yüksek yerlerinde yapılmıştır (Ocak, 1993: 401-402). Günümüzde bu inanç, aynı şekliyle Hakas ve Altay Türkleri arasında yaşatılmaya devam ettiği gibi (Taş, 2017: 104) Günümüzde Anadolu'da da dağların kutsallığı varlığını korumaya devam etmektedir (Argun, 2021, s. 348-375.)

Kurulduğu bilinen ilk Türk şehirleri de savunma, güvenlik gibi etkenlerin yanı sıra Kök Tanrı'ya yakın olmak için dağlara kurulmuştur (Bayat, 2006: 351). Dağlar, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü arasında

direk vazifesi gördüğü inanç dolayısıyla da ayrı bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu sebeple kozmik bir anlam da barındırmaktadır. Ayrıca, ana rahmi olarak yorumlanan mağara motifi ile birlikte kullanılmaktadır. Bu da yeniden doğuş, doğurganlık, koruyuculuk gibi anlamlar barındırmaktadır Türk destanlarında bu açıkça görünmektedir. Anadolu'da olduğu gibi Türkistan coğrafyasında dağ kültü oldukça köklü ve yaygındır. Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre; söz konusu kült, İslâm öncesi Türk halkları arasında da yer almıştır. Uygur Devleti'ne ait olan Türeyiş Destanı'nda görüldüğü gibi bazı dağlara mitolojik (Cüveynî, 2013: 101-106), anlamlar yüklenmiştir. "*Her dağda mutlaka bir eren olduğuna inanmışlardır. "Kutsal dağ, kutsal tepe" kavramları bölgede "Kutsal dedenin" bulunduğu dağ veya kutsal dedenin bulunduğu tepe biçimine dönüşmüştür. Ziyaret edilen Dede mezarlarının hemen hemen tamamına yakını yüksek bir tepede, ya böyle bir tepenin derince bir dereye bakan yamacında ya da yıllanmış yaşlı ağaçların altında yer almaktadır*" (Şahbaz, 2018: 2250-2261)

b) Güneş ve Ay Motifleri: Türk mitolojisinde güneş oldukça büyük bir öneme sahip iken, bu durum Uygurların Maniheizm'i kabul etmesiyle, güneş motifinin yanında yavaş yavaş ay da yer bulmuştur. İlk Türk devletlerinden biri olan Asya Hun Devletinde de hem aya hem de güneşe büyük saygı duyulduğu ve her ikisine de kurbanlar kesildiği bilinmektedir. Güneş, doğuyu ay ise batıyı sembolize etmiştir. Farklı Türk efsanelerinde de güneş ve ay motifi ile ilgili görüşler mevcuttur. Teleüt Türklerine ait bir efsane de bunlardan biridir. Efsane özetle, gökyüzünün en üst katında duran bir kartaldan bahsetmekte ve bu kartalın sol kanadı ayın üzerini örterken sağ kanadı ise güneşin üzerini örtmüştür. Güneşin ve ayın kutsallığı her devir Türkler arasında korunmuş olup, güneşin yeryüzündeki simgesi olarak da ateş kabul edilmiştir. Dünyada farklı coğrafyalarda yaşamaya devam eden Türkler için ay ve güneş kutsal kabul edilen gök cisimlerindendir. Türklerin İslâm dinine geçmeden önce inandıkları dinleri bu kutsallığın kaynağını oluşturmaktadır. Güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak da ateşi kabul etmişlerdir. Anacak bu durum onların ateşe taptıkları gibi yorumlara sebebiyet vermişse de Türk kültür tarihi araştırmacılarının bulguları doğrultusunda bunun doğru olmadığı izah edilmektedir. Söz konusu bu gök isimlerine olan kutsallık Kök Türk Devleti'nde de görülmektedir. Dönemin kaynaklarından olan We-i Shu'da; *T'u-küeler'in kağanına ait otağın girişinin, sabah ilk olarak güneşi görebilmek, onun doğduğu yönü selamlamak için doğuya dönük olduğu* bilgisi bulunmaktadır (Tryarski, 2012: 44). Türkler güneşle birlikte aya da kutsallık atfetmişlerdir. Bu kutsaliyet coğrafya fark etmeksizin İslâm öncesi Türk devletlerinden bu yana görülmektedir. Ay kültü günümüz Kazak Türkleri arasında da sürdürülmeye devam etmektedir. Kazak Türkleri yeni ay gördükleri zaman; *"Ay gördük, erenlik gördük, yeni ayda arıkla, eski ayda esirge" şeklinde dua etmektedirler* (Kıyak, 2010, s.137). Diğer motifler gibi güneş ve ay motifleri ayrı ayrı çalışma konusu teşkil etmektedir. Konumuzla ilgili olarak ise söz konusu gök cisimlerine atfedilen kutsallıkları pek çok Türk bayrağında da yer bulmuştur.

c) Yıldız Motifi: Türk-İslam devletlerinde özellikle ay-yıldız motifinin belirgin bir şekilde yaygınlaştığını görmek mümkündür. Bu dönem çeşitli sanat dallarında bilhassa el ve dokuma sanatında kullanılan yaygın sembollerden bir tanesi de ay ve yıldız motifleridir. Yıldız motifi etrafında bulunan kol-uç-şua sayılarına göre farklı anlamlar taşımaktadır. Beş kollu yıldızlar mükemmelliği, altı kollu yıldızlar evliliği, beraberliği, yedi kollu yıldızlar gökkuşağını-doğal tabiatı, sekiz kollu yıldızlar ise güç ve iktidarı ifade etmektedir (Demiriz, 2000, s.58 ve 212).

Resim 3: Ay Yıldız Bulunan Bayrak (18. Yüzyıl Sonu-19. Yüzyıl Başı)

(Yıldız, hilalin içinde ve beş köşelidir. Hilalin yönü, günümüzdeki gibi bayrağın uçum kenarına doğru bakmaktadır.) (Çetin, 2022, s. 89)

Bir hilâl ve sekiz köşeli yıldız bulunan kırmızı bayrak, ilk defa III. Selim döneminde 1793'te devletin resmî bayrağı olarak kabul edilmiştir. Sultan II. Mahmud ve Abdülmecid zamanlarında da kırmızı zemin üzerine işlenen ay yıldızlı bayraklar kullanıldığı görülmektedir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kullandığı kırmızı zemin üzerine beş köşeli ay-yıldızlı bayrağın ise ilk kez Sultan II. Mahmud zamanında 1826'da yayımlanan resmî tebligatlar ile resmen kullanıldığını belirtilmektedir (Soysal, 2010, s.225).

15 Özerk Türk Cumhuriyeti Bayrağının Çözümlemesi

Tablo 2: 15 Özerk Türk Cumhuriyeti Bayrağının Çözümlemesi

Özerk Türk Cumhuriyeti	**BAYRAĞI**
YAKUTİSTAN (SAHA CUMHURİYETİ)	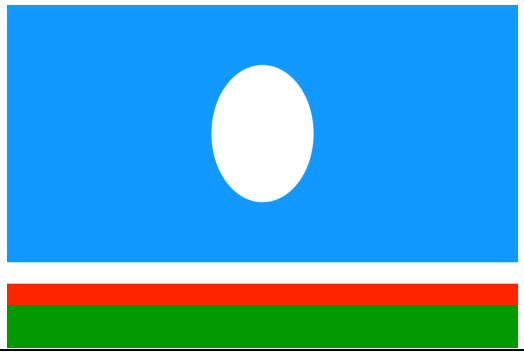
Çözümleme; Bayraklarında bulunan disk kuzey güneşini; açık mavi, beyaz ve yeşil renkler sırasıyla gökyüzü, kar ve tayga manzarasını temsil etmektedir. Kırmızı, halkın cesaretini ve istikrarını göstermektedir. Saha Cumhuriyetinin anayasasına göre, beyaz disk, kutup gökyüzünün beyaz güneşini temsil ederken, mavi, beyaz ve kırmızıların birleşimi, Saha'nın Rusya Federasyonundaki yerini temsil etmektedir.[1] Mavi renk; Türklük başta olmak üzere temizliği, kuzeyin huzurlu gökyüzünü, umudu ve özgürlüğü sembolize etmektedir. Beyaz güneş, Saha Türkleri mitolojisinde geniş çok büyük yer tutmaktadır. Bu yüzdendir ki Saha Türkleri kendilerini "Beyaz Güneşin Çocukları" olarak görmektedir. Kırmızı şerit; anavatana saygı, ülkeye sadakat, canlılık ve güzellik sembolüdür. Kar beyazı şerit; kuzeyin şiddet dolu güzelliğini, insanların ağır geçim koşullarını, Saha Türklerinin töreleri ve düşüncelerindeki saflığı temsil etmektedir. Yeşil şerit; kısa ama parlak geçen yazı, taygalardaki açık alanları, dirilmeyi, dostluk ve kardeşliği betimlemektedir. Ayrıca bu renk Sahaların Türk kökenli olduğunu da ifade etmektedir.	
	BAYRAĞI

[1] http://www.rusen.org/rusenhaber-karlar-icinde-kalmis-turk-devleti-saha-yakut-ozerk-cumhuriyeti/, Rusya Araştırmaları Enstitüsü, erişim tarihi, 17.03.2020, erişim saati, 18:36.

ÇUVAŞ CUMHURİYETİ (ÇUVAŞİSTAN)	

Çözümleme; Çuvaş bayrağı da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi derin anlamlara sahiptir. Sarı ve kırmızı renkleri Çuvaş halkının geleneksel renkleridir.[1] Bu bayrakta üzerinde durulması gereken başka motifler de söz konusudur. Bayrağın alt tarafındaki kırmızı alan, Çuvaşların vatanını simgelemektedir. O kırmızı alandan yukarı doğru uzanan ağaç motifi ise, Türk dünyasında önemli yer tutan Hayat Ağacı motifi ile ilgilidir. Bu motif, tek başına dimdik uzun yıllar hayatta kalabilen, güçlü, korkusuz bir motiftir. Bu ağaç, yer ve gök arasında bağlantıyı sağlamaktadır Hayat ağacı motifi olmasının yanı sıra, Çuvaş halkı için Meşe ağacı da kutsal sayılmaktadır. Ağacın renginin de toprağı yani vatanı simgeleyen alanla aynı renkte olması, manidardır. Bu topraklarda var olduk, bu topraklarda yaşıyoruz ve hayat ağacı gibi zamanı gelince göğe ulaşacağız anlamları bulunmaktadır. Yanı sıra, hayat ağacı her bir Çuvaş halkını ayrı ayrı ifade ettiği de düşünülebilir. Bu da Türk geleneksel çizgilerle hayat bulan bu ağaç, Çuvaş halkının, kendini köken itibariyle kutsal saymasının bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Ağacın üzerinde yer alan üç ayrı, sekizgen yıldız şekilleri ise; vardık, varız, var olmaya devam edeceğiz mesajını vermektedir. Aynı zamanda, güzelliği ve mükemmelliği ifade etmesi olarak da yorumlanır ve Çuvaş halkının en yaygın kullandığı sembollerden birisidir.[2] Bayrakla ilgili Çuvaşistan Başkanı, N. Federov şu sözleri ifade etmiştir; *"Çuvaş Cumhuriyeti'nin ulusal bayrağı, arması ve marşı aynı bölgede yaşayan tüm vatandaşları birleştirmek için tasarlanmış sembollerdir. Çuvaş ulusal lezzetini zamanın bağlantısının kanıtı olarak tamamen ve büyük ölçüde yansıtıyorlar"*[3]

BAŞKURDİSTAN	**BAYRAĞI**

Çözümleme; Başkurtlar, bayraklarının merkezinde kuray çiçeğini tasvir edilmiştir. Kuray çiçeği dostluk anlamına gelmekte olup, çiçeğin yedi taç yaprağı ise Başkurdistan topraklarında yaşan milletlerin birleşiminde önderlik eden yedi soyu sembolize etmektedir. Aynı zamanda Türkistan'da kuray çiçeğinin şifalı olduğu inancı vardır. Kurayın en yaygın türü, urals edgepistil ya da Kamchatka pleurospermum (Pleurospermum uralense) adı verilen umbelliferous bitkinin sapından yapılan kuraydır. Bu bitkinin sapı 2-3 metre uzayabilmektedir. Bitki, Temmuz ayında çiçek açarken Ağustos-Eylül aylarında ise kurumaktadır. Eylül ayında kesilerek kuru ve karanlık bir yerde muhafaza edilmektedir. Uzunluk, bir bitkinin sapını kapsayan bir avuç içi genişliğinin 8-10 katı ölçülerek bulunur. İlk delik bitkinin tepesinden dört parmak, sonraki üç delik birbirinden iki parmak, arkadaki beşinci dördüncü delikten üç parmak uzaklıkta delinir. Kurayın uzunluğu yaklaşık 510-810 milimetre (20-32 in) civarında olabilmektedir. Bir kurayın diyapazonu üç oktavdan oluşur. Kuray hem solo hem de toplu çalgı olarak kullanılmaktadır. Günümüzde ahşap kaplamadan da kuray yapılabilmektedir. Bu kuraylar daha kararlıdır ve bu kurayların sesi doğal kurayların sesine benzer. Bugün Başkurdistan'da bu müzik aleti hâlâ kullanılmaya devam etmekte olup, söz konusu bitkinin Asya bozkırlarından Avrupa'ya ataları tarafından taşındığına inanmaktadırlar. Başkurt Türklerinde yeşil renk yeniden doğuşu, baharı, edebî yaşamı ve özgürlüğü simgelemektedir. Başkurdistan coğrafyasının sahip olduğu güzellikler de göz önünde bulundurulursa, bu renk Başkurt topraklarını da ifade etmektedir. İslamlaşma ile birlikte bu renk İslam dininin de simgesi halini almıştır. Orta şeritte, üzerinde kuray çiçeği bulunan beyaz alan ise huzurun ve barışın kuray çiçeğinin de yardımıyla sonsuza kadar süreceğini ifade etmektedir. Çünkü Kuray çiçeğinin ezelden beri o coğrafyada bulunduğu inancı hakimdir ve bu çiçek, söz konusu özelliği dolayısıyla kutsaldır. İyilik, saflık, temizlik yer ve gök arasında sonsuza kadar Başkurdistan topraklarına

[1] https://geraldika.ru/symbols/421 , Флаг Чувашской Республики erişim tarihi: 02.03.2020, erişim saati: 12:36.
[2] http://www.krk57.21203s21.edusite.ru/p3aa1.html, Сайт Учителя Культуры Родного Края, erişim tarihi: 02.03.2020, erişim saati: 12:42.
[3] http://old-culture.cap.ru/SiteMap.aspx?id=780257, Государственная Символика Чувашской Республики erişim tarihi: 02.03.2020, erişim saati: 12:47.

hâkim olsun mesajı içermektedir. En üstte yer alan gök rengi ise gökyüzünü ifade etmektedir. Gökyüzü yani mavi renk Türklüğün rengidir.

DAĞISTAN	**BAYRAĞI**
Çözümleme; Dağıstan bayrağının incelenmesi sonucunda yeşil, koyu mavi ve kırmızı renklerinin yatay şeritler şeklinde yer aldığı görülmektedir. Resmî olarak 26 Şubat 1994'te kabul edilen bayrakta Rus etkisinin sürdüğü açıkça anlaşılmaktadır. Keza Rusya'nın bayrağında beyaz, koyu mavi ve kırmızı renkler, yatay şeritler halinde yer almaktadır. Dağıstan bayrağı ile Rusya bayrağı arasındaki tek fark en üstteki şerittir. Dağıstan halkı beyaz renkte bir şerit yerine, İslâm dinini sembolize eden yeşil rengi tercih etmişlerdir. Diğer iki renk Rusya bayrağı ile aynıdır.	
TATARİSTAN	**BAYRAĞI** 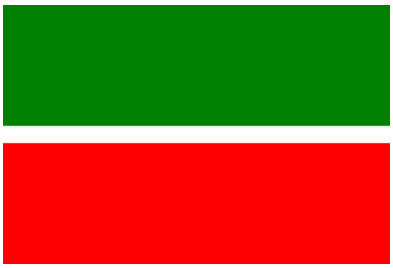
Çözümleme; Tatar Cumhuriyeti'nin tarihsel süreci de yine diğer pek çok Türk topluluklarında olduğu gibi, işgaller, katliamlar ve bağımsızlık mücadeleleriyle doludur. Cengiz Han'ın oğlu Batu Han, Altın Orda Devleti'ni kurmuştur. Bu devletin 1502 'de yıkılmasının ardından, Kazan, Astrahan, Kırım gibi farklı isimlerle anılan hanlıklar doğmuştur. Ruslar da Kazan Hanlığında yaşayanları yine farklı isimlerle adlandırmışlardır. Bunlardan birisi de Tatarlardır. (Meryem, Özgür, "Self-Determinasyon Hakkı Bağlamında SSCB Dönemi Ve Sonrası Tataristan Cumhuriyeti", Ulusal Tez Merkezi / 497343, 2018, s. 41.) Kazan'ın alınması da Korkunç İvan için büyük önem taşıyordu ve şu sözlerle bu önemi dile getirmiştir: *"Ya kanımızı dökeriz ya onlarınkini içeriz".* (Meryem, Özgür, "Self-Determinasyon Hakkı Bağlamında SSCB Dönemi Ve Sonrası Tataristan Cumhuriyeti", Ulusal Tez Merkezi / 497343, 2018, s. 46.) Bu cümle, Tatar Türklerinin yaşadığı dramın başlığı niteliğindedir. Rusların etkisiyle Hristiyanlık kabul edilmişse de Müslümanlık da Tatar Türkleri arasında mevcuttur.1.2 milyon nüfusu ile Kazan, başkenttir. Remzi, Bulut, "Tatar Türklerinin Yaşadığı Ülke Tataristan Özerk Cumhuriyeti ve Ekonomik Yapısı", *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi",* Sayı, 48, 2017, Burdur, s.47.) Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Bayrağı'nın sahibi TG Khaziakhmetov' dur.[1] Bayrakta Dağıstan bayrağında da olduğu gibi yoğun Rus etkisi ile karşılaşılmaktadır. En üstte kalın yatay yeşil bir şerit, ortada ince beyaz yatay bir şerit, en altta da kalın yatay kırmızı bir şerit bulunmaktadır. Rus bayrağından farkı en üstteki yeşil kalın yatay bir şerit bulunmasıdır. Yine beyaz renkli şeridin ince olmasını da farklılık olarak yorumlamak mümkündür. Yeşil renk İslâm'ı sembol etmektedir. Diğer iki rengin Türk kültüründeki önemi aşikârdır ancak, söz konusu bayrakta bu anlamlarıyla kullanılıp kullanılmadığı net değildir.	
	BAYRAĞI

[1] http://tatarstan.ru/eng/about/symbols.htm, Official Tatrstan, erişim tarihi:20.01.2020, erişim saati:21:47.

NAHÇIVAN	

Çözümleme; Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin bayrağı Azerbaycan Devleti bayrağı ile aynıdır, en ufak bir farklılık hiçbir zaman söz konusu dahi edilmemiştir. Renkler ve motifler hem şekil hem de muhteva olarak aynıdır. Azerbaycan'ın, ilk bayrakları ile ilgili alınan karar, 9 Kasım 1918'de ilk karar alındıysa da Sovyetler' in baskısından dolayı bu karardan vazgeçilmiştir. Daha sonra tekrar 5 Şubat 1991'de alınan kararla, bayrakları netleşmiştir. Gök rengi Türklüğü, yeşil İslam'ı, kırmızının ise uygarlığı temsil ettiği düşünülmektedir. Hilalin Türk halklarını temsil ettiği ileri sürülür. 8 köşeli yıldızın her bir köşesi ise farklı bir unsuru temsil etmektedir. Bunlar; Türkçülük, İslam, çağdaşlık, devletçilik, demokratiklik, eşitlik, Azerbaycanlılık ve uygarlıktır. Bir başka düşünce ise 8 Türk halkının simgesi olduğu yönündedir. Bir başka görüş ise eski Azerbaycan Türkçesi ve alfabesinden yararlanılarak Azerbaycan yazmak için 8 harfin kullanıldığı ve bu nedenle yıldızın 8 köşeli olduğu üzerinedir.

KARAKALPAKİSTAN	**BAYRAĞI**

Çözümleme; Tarihsek süreçte pek çok farklı bayrak kullanan Karakalpak Türklerinin günümüzdeki bayrağı ise diğer Türk devletlerinin bayrakları ile benzer anlamlar içermektedir. Özbekistan bayrağıyla da dikkat çekici bir benzerliğe sahiptir. En büyük fark, ortadaki bandın koyu sarı renkli olmasıdır. Karakalpakistan bayrağında bulunan sembol ve renklerin her birisinin ayrı ayrı anlamları vardır. Bayrağın en yukarısında bulunan mavi renk, gökyüzünün ve Türklük'ün simgesidir. Hemen altında bulunan sarı tonlarındaki kahverengiye benzeyen renkli şerit ise çöllerin ve hakimiyetin sembolüdür. En alta bulunan yeşil renk, doğayı, bitkilerin ve hayatın devamlılığını ve İslâm'ı ifade etmektedir. *Renkler arasında kalan iki beyaz ince çizgi ruhun temizliğini, saflığını, kırmızı ince çizgiler ise kanı tasvir eder. Beş yıldız Karakalpakların beş önemli tarihî merkezleri olan Konırat (Kongrat), Çimbay, Hocaeli, Mangıt ve Törtkül şehirlerini, hilâl ay ise İslâmiyeti ifade eder* (Yılmaz,, s.194). 14 Aralık 1992'de ressam Zhollybai Izentaev'in çizimiyle, "Karakalpakistan Cumhuriyeti Devlet Bayrağı Hakkında" yasasının kabul edilmesiyle çizilmiştir. İzah edilen renkler dışında Özbekistan bayrağı örneğinde de görülen yıldızlar ve temsil ettiği anlam ile Karakalpakların bayrağında da karşılaşılmaktadır. Karakalpak bayrağında beş adet yıldız bulunmaktadır. Bu yıldızlar Karakalpakistan'ın en eski beş şehrinin bir yaşam ve güven sembolüdür. Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin ulusal bayrağı, Karakalpakistan Cumhuriyeti'ni uluslararası arenada temsil etmekte, resmi delegasyonlarının yabancı ülkelere yaptığı ziyaretlerde, uluslararası organizasyonlarda, konferanslarda, dünya sergilerinde, spor müsabakalarında vb. yer almakta olup, Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin ulusal bayrağı, uluslararası arenada diğer ülkelerin bayraklarıyla eşittir.[1]

[1] Karakalpakistan Cumhuriyeti Devlet Kurumu Portalı, https://karakalpakstan.uz/ru/page/show/1 , erişim tarihi:18.11.2022, erişim saati:15:03)

KABARDİN- BALKAR	BAYRAĞI
Çözümleme; Coğrafi açıdan üç bölgeye ayrılan cumhuriyet, büyük Kafkas dağlarının muhteşem uzantılarıyla süslüdür. Zirveleri her daim karlarla kaplı ülkenin 5500 metreyi aşan dağları bulunur. Muhtemel ki bayraklarında bulunan dağ motifi Kafkas Dağları'nı sembol etmektedir. Bayrak, 21 Temmuz 1994 tarihinde Cumhuriyet Yüksek Kurulu tarafından kabul edilmiştir. Sovyetler döneminde kullanılan bayrakları ise sol tarafta mavi kalın bir şerit bulunan, kırmızı zemin üzerine sarı renkli orak çekiç ve yıldız sembolü ve Kiril harfleri ile alt alta Karaçay Balkar SSCB yazmaktaydı. Günümüz Karaçay Balkar bayrağı; eşit boyutlu üç yatay çizgiden oluşur: yeşil, beyaz ve üzerinde gök mavisi bulunmaktadır. Bayrağın merkezi, üstte gök mavisi, altta yeşil alanlardan geçen daire ve dairenin tam ortasında Elbrus dağının (Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi - 5642 m) beyaz stilize resmi vardır.[1] Renklerden öncelikle mavi Türklüğü sembol ederken, beyaz alan saflık, temizlik, umut gibi anlamlara gelmektedir. Yeşil alan ise coğrafyanın sahip olduğu yeşil arazilerin yanı sıra İslâm'la da özdeşleştirmek mümkündür. Dağ motifinin anlam yükümlülüğü Türk mitolojisi açısından oldukça önemlidir. 21 Temmuz 1994'te kabul edilen bayrak üzerinde o tarihten itibaren beri herhangi bir değişiklik ya da düzenleme yapılmamıştır.	

KIRIM	BAYRAĞI
Çözümleme; Trajedik olaylarla dolu Kırım Türk tarihinin bayrağı da elbette son derece anlamlı olmalıydı. Üç dişli tarak tamgasından önce de Kırım Hanları yanlarında bayrak, sancak bulundurmuşlardır. Uzun bir sopanın ucuna bağlanan beyaz bir at kuyruğu ve kırmızı yeşil renklerdeki ipek kumaşlardan yapılmış sancak da taşımışlardır. Ancak bunlar dışında da çok çeşitli bayrakları da mevcuttu. (Martin Bronevskiy, "*Kırım",* Çeviren, Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, 1970, Ankara, s. 58.) Tüm Türk devletlerinde olduğu gibi, hanlıklarının idari teşkilatlanması konusunda oldukça özveriliydiler. Hanın naibini halk seçerdi. Bu olaya, Kalgay denirdi. (Martin Bronevskiy, "*Kırım",* Çeviren, Kemal Ortaylı, Ege Matbaası, 1970, Ankara, s. 41). Bu seçimde de diğer Türk devletlerinde gördüğümüz, en bilgili kişinin han seçilmesi söz konusuydu. Han kavramı üzerinde ciddiyetle durma amacımız, Kırım Türklerinin bayrağında yer alan tarak tamgasının dişlerinden her birinin bir hanı sembolize etmesidir. Aslında bayrağın anlamı ile ilgili adaleti temsil etmesi gibi farklı rivayetler de söz konusudur. Ancak, bunlardan en kabul göreni hanlarla ilgili olan tezdir. Bayrak olarak son şeklini aldığı dönem de Kırım Hanlığı dönemdir. Bayrakla ilgili, tarihçilerimizden Kırımlı Hasan Ortekin'in anlattığı bir efsane de mevcuttur.	

[1] https://www.crwflags.com/fotw/flags/ru-07.html, Кабардино-Балкария erişim tarihi: 18.03.2020, erişim saati:16:42.

Çok eski zamanlarda Türk-Tatarlarının "Yıldız Han" adında bir hükümdarları vardı. Yıldız Han'ın "Alanku" adını taşıyan torununun üç çocuğu oldu. Taraktaki üç diş bu üç çocuğu temsil eder. Bu üç çocuktan biri Tatar ve Moğollar üzerine hakim oldu, Cengiz ahvadı da bu üç dişli tarağı damga olarak aldı. Tarak baştaki karmakarışık saçları nasıl tarayıp düzeltmeye yarıyorsa, Hanlar da halkı tarayıp ona çeki, düzen verdiler. Ve üç halkı (Tatarlar, Moğollar, Kalmuklar) en eski zamanlardan beri bir araya toplayıp üzerlerine hakim oldular. Hanlar hâkimiyetleri altına aldıkları ülkeleri üç temel esas üzere idare ettiler; 1)Tanrı esası üzere,2) Aklı-selim üzere,3) Tabii usul üzere. Ülkeyi yüceltmek için üç tedbir aldılar;1) Harabeleri imar, 2) Ahlaklı, kabiliyetli, başarılı olanları taltif, 3) Kötülüklerin önünü almak için fenalara ceza. Kırım Hanları üç halk üzerine hakim oldular; 1) Kırım Tatarları, 2) Bucak Tatarları, 3) Kuban Tatarları. Baş komutanlığı üç şahıs arasında taksim ettiler; 1) Han (Tarağın orta dişi ile temsil edilir.) 2) Kulgay Sultan (Tarağın sağ dişi ile temsil edilir.) 3) Nurettin Sultan (Tarağın sol dişi ile temsil edilir.) Dişlerin sayısının üç olması da efsaneye göre oldukça açıktır. Ayrıca gök mavisi renk Türklüğün rengi, altın sarısı ise çalışmanın başında da ifade edildiği gibi toprağın, vatanın, hakimiyetin rengidir.

GAGAUZYA	**BAYRAĞI**

Çözümleme; Bayrakta yer alan kurt sembolünün etrafındaki beyaz huzme ise iyiliği, temizliği, saflığı sembolize ettiği gibi kurdun etrafına tüm bu güzellikleri saçacağı şeklinde de yorumlanabilir. Dolayısıyla devlet vizyonu düzen sağlamak olan Türklerin, bu bayraktaki mesajı da Türk bir liderin bu düzeni dağıtmak, sağlamak, iyiliği etrafına yaymak şeklinde olduğunu yorumlayabilmek mümkündür. Kurdun kırmızı renkte gösterilmesinin nedeni ise çalışmanın başında da ifade edildiği gibi, kurdun yani liderin yani Türk'ün, güçlü, kuvvetli, iktidarlı olmasını sembolize etmektedir. Türk dünyasında olduğu gibi Gagauz Türkleri için de mavi renk Türklüğün simgesi olarak kullanılmaktadır. Konuştukları dil, sahip oldukları kültür ile diğer Türk devletlerinden çok büyük önem arz edecek farklılıklar bulunmamaktadır. Öyle ki kiliselerde Türkçe'den başka bir dil anlamadıklarından, kimi dualar, cüzler ve diğer öğretiler Türkçe olarak okunurdu. (Manov, 2001, s.64.) Onlar, gökyüzünü bir kubbe olarak tanımlamışlar ve bu kubbe üzerinde yaratıcının bulunduğunu düşünmektedirler. (Manov, 2001, s.65.) Hristiyanlaşmış olmalarına rağmen, gök ve gökteki kutsallıklara inançları törpülenmemiştir. Tıpkı, Türkistan coğrafyasındaki soydaşlarımız gibi, gökte bir Tanrı olması söz konusudur. Bayraklarının zemininde yer alan gök mavisi de anlam bakımından diğer Türk devletleri ile ortaktır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasında, genellikle üzerinde bozkurt bulunan birkaç etnik ve yarı resmî bayrak tasarımları ortaya çıkmıştır. Kurt tasarımlı bayraklar tartışmalara yol açarak Türkçülük ve isimsiz aşırı sağcı gruplara atıf olarak algılandı. Söz konusu bu bayrak bir dönem Gagauz Türkleri tarafından kullanılmışsa da 1995 yılından itibaren Rusya etkisinde olduğu görülen bir başka bayrağı kullanmaya devam etmektedirler. Moldova tarafından bölgesel bir sembol olarak da kabul edilmektedir.. "Gökyüzü Bayrağı" olarak bilinen bayrak, mavi-beyaz-kırmızı kabile renklerine, üçgen şeklinde düzenlenmiş üç sarı yıldız içeren bir tasarıma sahiptir. Bayrağın tasarımı bugün hâlâ tartışmaktaysa da yıldızlar Moldova'daki üç kurucu Gagavuz şehrini Komrat (Comrat), Çadır Lunga (Ceadîr-Lunga) ve Valkaneş (Vulcăneşti) temsil ettiği bilinmektedir. Bayrakta yer alan üç renk de Gagauzya'da da popüler olan Rusya bayrağı andırmaktadır; bu konu Gagavuz ve Moldova siyasetçileri arasında tartışma konusu haline gelmiştir.

	BAYRAĞI

HAKAS (HAKASYA)	

Çözümleme; Hakasya bayrağı, beyaz-mavi-kırmızı, üç renkli üzerine kurulmuştur. Bu durum yoğun Rus etkisini göstermektedir. Çizgiler mavi, beyaz ve kırmızıdır. Yeşil şeritte, iki eş merkezli halka ve dört dolaylı ışından oluşan (Hakas Türklerinin sarı-beyaz sembolü olan) bir güneş sembolü bulunur. Ancak bu bayrak zaman içinde bazı değişiklikler göstermiştir. Bundan önce genel olarak bayraklarının gizlediği mesaj üzerinde duralım. Zemindeki yeşil renk, Orta Çağ'da pek çok millet bayrağında bu rengi kullanmaktaydı. Hakas Türkleri için yeşil renk elbette İslâm'ı sembol etmemekteydi. Hakas Türkleri, Kırgız Türklerinde oluğu gibi geleneksel Tanrı Dini inancına mensuptular. Ve bayraktaki bu yeşil renk Sibirya ormanlarını, yani coğrafyayı kutsallaştırmaktaydı. Bayrağın, sol üst tarafında bulunan üç ayrı dairenin iç içe geçmesi ile oluşan ve adeta dört bir yanı gösterir vaziyette resmedilmiş dört ayrı çıkıntısı bulunan güneş sembolü, Alka'nın gömülü bir kurganında, İskit sanatının harika bir nesnesinde çizili olarak bulunmuştur.[1] Güneşin üç bölüme ayrılmış olmasının da bir açıklaması mevcuttur. Güneş, gökyüzünde yörüngesinde ilerler, yeryüzünün üzerinde parlar ve gece boyunca yeraltı dünyasını ziyaret eder. Hakas Türkleri de bu inanç doğrultusunda, dahası gökyüzüne atfedilen kutsallıkla doğrultusunda bu sembolü kullanmışlardır. Aslında, bu sembolün Hakaslardan önce bölgede bulunan halklara ait olduğu görüşleri de mevcuttur.[2] Bayraktaki diğer mavi, beyaz ve kırmızı renklerin ise doğrudan Rusya ile ilgili bağlantısı olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Rusya'da en eski zamanlardan bu güne, bu üç rengin özel sembolik anlamları vardı. Beyaz asalet ve samimiyet; mavi doğruluk, bağlılık ve saflık; kırmızı, cesaret ve sevgi anlamına gelmekteydi.[3] Ancak bu üç rengin kullanımı Slav devletlerinde uzun bir tarihe sahipti. Yani Slavların kutsal bir mirası idi ve o tarihlerde sahip olduğu anlam ise bambaşkaydı. Kırmızı insanlar, mavi çar, beyaz Tanrı demekti. Yani Tanrı, çar ve insanlar net bir kast sistemine göre ayrılmış, bunu da bayraklarında göstermişlerdi. Aslında Slav kökenli her millet, kendince farklı anlamlar yüklemektedir. Ancak, ulaşılabilen kaynaklara göre en yaygın kullanış biçimleri bu şekildedir. Bayrak ilk şekliyle; 6 Haziran 1992'de Bayrak Yasası, Sovyetler tarafından kabul edilmiştir. Bayrak; üç yatay şerit - beyaz, mavi, kırmızı; yakınındaki yeşil dikey şerit üzerinde siyah beyaz güneş işaretinden oluşmaktaydı. 23 Aralık 1993' te, 29 sayılı Kanun, güneş işaretinin renklerini siyah beyazdan altın ve beyaz renge dönüştürmüştür.

KARAÇAY-ÇERKES	BAYRAĞI

Çözümleme; Bayraklarında bulunan mavi zemin, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Türklük' ün sembolü olmuştur. Rengini güneçten alan sarı ay ve yıldız da bayrağın üst tarafına çizilmiş; Türklük 'e gönderme yapan bir başka semboldür. Beyaz zirveleri olan siyah dağlar ise Kafkas Dağları'nın

[1] https://www.quora.com/What-is-the-symbol-on-Khakassias-flag, What is the symbol on Khakassia's flag?, erişim tarihi: 17.03.2020, erişim saati:17:01.
[2] https://www.crwflags.com/fotw/flags/ru-19.html, Khakassia (Russia) Хакасия Qakasiâ, erişim tarihi:17.03.2020, erişim saati:17:00.
[3] https://www.crwflags.com/fotw/flags/ru.html, erişim tarihi: 17.03.2020, erişim saati:17:08.

aşılmaz zorlular olduğunu vurgulamakta ve beyaz zirveler de bu zorlu süreçlerin sonunda ulaşılan zafere ve barışa işarettir. Yine dağların etrafı sarı renkle kontürlenmiştir.

TUVA (TIVA)	**BAYRAĞI** 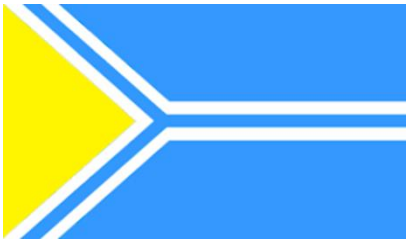

Çözümleme; Tuva'nın şu anki bayrağı Oyun-ool Cmt tarafından 18 Eylül 1992 yılında tasarlanmıştır. Beyaz, Tuva coğrafyasının sahip olduğu zengin maden yataklarından olan gümüşü ve aynı zamanda temiz düşünceleri; sarı, Budizm'in yanı sıra yine zengin altın yataklarını ve coğrafyadaki hakimiyetliklerini sembol etmektedir. Mavi renk ise sonsuz mavi gökyüzünü, cesareti ve Türklüklerini sembolize etmektedir. İki beyaz çizgi, Yenisey'in oluşturduğu Kızıl'daki yani başkentlerindeki Bii-Khem ve Kaa-Khem nehirlerinin birleşmesini temsil etmektedir.[1] Bu bayrak örneğinde de hem coğrafya hem de etnik köken unsurlarının bir arada yer aldığı anlaşılmaktadır.

ALTAY	**BAYRAĞI**

Çözümleme; Altay Cumhuriyeti bayrağı, ikisi beyaz ikisi açık mavi olmak üzere farklı genişliklerde dört yatay şeritten oluşmaktadır. En üstte, en geniş yer kaplayan beyaz renkteki şerit, sonsuzluğu, diriliş eğilimini, sevgiyi, saflığı, duruluğu ifade ederken mavi renk ise temizliği, nehirleri, gölleri ve Türklüklerini sembolize etmektedir. Ayrıca beyaz renk ile ilgili Altay Cumhuriyeti halkları arasında sonsuzluğu, yeniden doğuş arzusunu, sevgiyi ve uyumu temsil ettiği yönünde bilgiler de bulunmaktadır.[2] Bayrak ressam V. P. Chukuyev tarafından tasarlanmış ve 2 Temmuz 1992' de kabul edilmiştir.

DOĞU TÜRKİSTAN (SİNCAN-UYGUR)	**BAYRAĞI**

Çözümleme; 12 Kasım 1933 tarihinde ilan edilen Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti ve 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Millî Meclislerinde oy birliği ile kabul edilen mavi zemin üzerine beyaz ay yıldızlı Gökbayrak'tır. Şekil itibariyle Türk Bayrağı'na benzeyen Doğu Türkistan Bayrağı turkuazımsı bir mavi olan rengi sadece Doğu Türkistan'ı değil diğer yavru

[1] https://www.crwflags.com/fotw/flags/ru-17.html, Тува / Танну Тува erişim tarihi, 19.03.2020, erişim saati, 15:28.
[2] . (https://altai-republic.ru/flag/ erişim tarihi: 19.11.2022, erişim saati:11:42)

vatandaki Kırım Türklerini, Gagavuz Türklerini ve Uygur Türklerini de simgelemektedir. Türkçe konuşan milletleri sembolize eden Doğu Türkistan Bayrağı Çin ve birçok ülkede yasak ve hatta hapis cezalarına rağmen gururla dalgalanmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Geçmişten günümüze çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, tarihi köklerinden, kültürlerinden, kültlerinden kopmamışlar ve bunları hayatlarında bir şekilde yaşatmaya devam etmişlerdir. Gündelik hayattan devletlerarası ilişkilere kadar hemen hemen her alanda tarihi ve kültürel unsurlar kendini göstermiş ve günümüze kadar ulaşmıştır.

Türk Dünyası'nın zengin tarihi ve kültürel mirasını yansıtan önemli bir unsur da bayraklardır. Dünyada olduğu gibi hiç kuşkusuz Türk milletinin tarihinde de çok özel bir anlamı ve içeriği olan bayrağın üzerine çok sayıda şiir ve nesir türünde eser yazılmıştır. Nitekim yakın tarihimizin müstesna şairi Mehmet Âkif Ersoy, kahraman Türk ordusuna hitaben yazdığı İstiklâl Marşı'nda yer alan;

"Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!

Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.

Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl;

Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;

Hakkıdır; Hakk'a tapan, milletimin istiklâl!"

dizeleriyle bayrağa, bağımsızlığa, birlik ve beraberliğe duyduğu inancı dile getirmiştir.

Yine, Âkif'in yakın dostu Mithat Cemal Kuntay da, *"Bayrakları bayrak yapan üstündeki kandır, Toprak, eğer uğrunda ölen varsa vatandır!"* dizeleriyle bayrağın taşıdığı milli ve manevi değere dikkat çekmiştir. Sadece görsel bir malzeme olmadığına; uğrunda canlar verildiğine, milli mücadeleye, fedakârlığa vurgu yapmıştır.

Bayrakların içerdiği bu tarihi ve kültürel anlam yükü, bu çalışmanın da esasını teşkil etmiştir. Nitekim 15 Özerk Türk Cumhuriyeti'nin bayraklarında yer alan renk ve motiflerden hareketle, tarihin derinliklerine uzanan millî ve manevî değerlerin ortaya konulmasına ve Türk Dünyası'nın ortak mirasına dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bayraklar üzerinde yer alan renk ve motiflerin tarihi arka planına işaret edilirken, milli ve manevi değeri olan bayrakların, sadece görsel bir malzeme değil, aslında bir tarihi, kültürü, inanışı, yaşam şeklini ifade ettiği konusunda bir farkındalık oluşturmak hedeflenmiştir.

Bayraklar üzerinde yer alan ve üzerinde fazla durulmayan renk ve motiflerin tarihi ve kültürel arka planı hakkında ilköğretim, ortaöğretim ve üniversite öğrencilerine yönelik bir farkındalık oluşturmak, bu çalışmanın başka bir hedefidir. Nitekim yeni neslin bu anlamda bilinçlendirilmesi çalışmanın önemli bir çıktısı olarak görülmektedir. Ayrıca Türk Dünyası coğrafyasına, Türk devletleri ve topluluklarının tarihine, kültürüne bayraklar üzerinden bir bakış kazandırılmasına bu çalışmanın bir vesile olacağı ümit edilmektedir. İleride, çalışma çıktılarından farklı dillere çeviriler yapılmasıyla coğrafi uzaklıkların manevi anlamda ortadan kalkacağı arzulanmaktadır.

KAYNAKÇA

Ağır, O. ve Demir, G. (2019). "Rusya Federasyonu'nda Özerk Cumhuriyetlerin Siyasal Yapısı: Tataristan Özerk Cumhuriyeti", *Ulakbilge*, C. 7, S. 33, (ss.143-163).

Akengin, H. (2017). "Türk Dünyası ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Üzerine Jeopolitik Bir Değerlendirme", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 1, (ss. 1-11).

Aknerli Grigor (1954). *History of the Nation of Archers*, (Çev. Hırant D. Andreasyan), İstanbul, İÜEF Yayınları.

Akpınar, Y. ve Ağca, F. (2012). *Çağdaş Türk Edebiyatları 1,* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.

Alâaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Argun, E. (2021). "Türk Dünyası Kültür Kodlarının, Salda Köyü'ne Uzantısı: Geçiş Dönemleri", İmtiyaz Sahibi Gökçe Yükselen Peler, *Göçebe Dergisi*, S.11. (ss. 23-52).

Argun, E. (2021). "İslâm Öncesi Bazı Türk İnançlarının Salda Köyü'ndeki İzleri Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi,* C. 1, S. 2, (ss. 348-375).

Arık, F.Ş. (1999). "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)", *Belleten,* LXIII/236. (ss.43-93).

Armstrong, H.C. (2017). *Bozkurt Mustafa Kemal ve Atatürk'ün Cevabı,* Ankara, Kaynak Yayınları.

Atanas, M. (2001). *"Gagauzlar (Hristiyan Türkler),* (Çev. M. Türker, Acaroğlu), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atıf, K. (1995). *Osmanlı Devleti'nde Spor,* Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Baldick, J. (2000). *Animal And Shaman: Ancient Religions of Central Asia,* Tauris Yayınevi.

Bayat, F. (2006). "Türk Mitolojisinde Dağ Kültü", *Folklor Edebiyat Dergisi*, XII/46, İstanbul. (ss. 47-60).

Bayat, F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi*, Ankara, Ötüken Neşriyat.

Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar,* Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Buffalo, G. ve S. Firedancer. (2007). *Şamanların Erk Hayvanları,* (Çev. Bülent Uluçer), İstanbul, Okyanus Yayınları.

Cooper, J.C. (1992). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols,* Londra.

Çetin, E. (2022). "Osmanlı Bayraklarında Ay ve Ay Yıldız", *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi,* Yıl: 2022/1, Sayı: 83, (ss. 81-105).

Çevik, N. (2005). "Kültürlerarası İlişki ve Etkileşim Kuramları Üzerine, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi"*, 5, 111-122.

Çoruhlu, Yaşar. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* İstanbul, Kabalcı Yayınları.

Demiriz, Y. (2000). *İslam Sanatında Geometrik Süsleme*, İstanbul, Lebib Yalkın Yayınları.

Devellioğlu, F. (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, Aydın Yayınları.

Divitçioğlu, S. (2005). *Orta Asya Türk İmparatorluğu,* 3.Baskı, Ankara, İmge Yayınevi.

Diyarbekirli, N. (1972). *Hun Sanatı*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Dönmez, Y. (1987). *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Durmuş, İ. (1993). *İskitler,* Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları:141, Seri 3, Sayı, B-8, Ankara.

Eberhard, W. (2020). *Çin Simgeleri Sözlüğü,* (Çev. A. Kazancıgil- A. Bereket), İstanbul.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han. (ty). *Şecere-i Terâkime (Türklerin Soy Kütüğü),* (Haz. Muharrem Ergin), İstanbul, Terc. 1001 Temel Eser.

Erden, A. (1978). "Batı Anadolu'da Türkmen Çadırları" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, No: 11. (ss.73-89).

Eren, H. (2004). Etimolojik Çalışmalarda Metodoloji Sorunları–1, *Türk Dili Dergisi,* S. 631, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları (ss. 3-6).

Ergin, M. (1994). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yay.

Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.

Faruk, S. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gabain, A.V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Genç, R, (1997). *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil,* Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Genç, R. (1996). "Türk Düşüncesi, Davranışı ve Hayatında Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil", *Nevruz ve Renkler*, (Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Sadık Tural, Elmas Kılıç), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. (ss.39-48).

Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi*, (Haz. Hikmet Dizdarolu), Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gökburun, İ. (Yaz 2021) "Küresel ve Bölgesel Güçler Çağında Türk Dünyası Nüfusu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21/1, (ss.1-34).

Göksu, E. (2008). *Türk Kültüründe Silah,* İstanbul, Ötüken Neşriyat.

Göksu, E. (2010). Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri, *Turkish Studies (Elektronik)*, 5 (2), (ss.986-1011).

Gökyay, O. Ş. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi.

Gömeç S. Y. (2011), *Kök Türk Tarihi*, Ankara, Berikan Yayınevi.

Gömeç, S. Y. (2015), *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara, Berikan Yayınevi.

Horata, O. (2017). "Türk Dünyası'nın Kültürel Ufukları: Tarihsel Bağlam İçinde Genel Bir Değerlendirme", *Bilig*, Sayı.82, (ss.117-131).

İbrahim K., (1992), *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, MEB Yayınları.

İnan, A. (2017). *Şamanizm*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kafalı, M. (1996) "Türk Kültüründe Renkler", *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz İkinci Bilgi Şöleni Bildirileri,* (Haz. Sadık Tural-Elmas Kılıç), Ankara. (ss.49-54).

Kalafat, Y. (2015). "Anadolu Türkmen/Oğuz Fes ve Düğün Bayraklarında Mitolojik İzler Aranabilir mi? (Sıraçlar-Tülekler-Abdallar-Salurlar-Dadaliler-Bektiler", *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri,* Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ed., Tufan, Gündüz-Mikail Cengiz, Ankara, (ss.643-661).

Kâşgarlı Mahmud, (2006). *Divan-ü Lûgat-it Türk,* Çev: Besim Atalay, C.I-III, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kerîmüd-dîn Mahmud Aksarayî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr,* (Neşr. Osman Turan), (Türkçe Terc. Mürsel Öztürk), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kesik, M. (2003). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155),* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kıyak, A. (2010). "İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S. 6, (ss. 133-143).

Koca, S. K. (2004).*Türk Kültüründe Ongunlar ve Semboller*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Köprülü, M. F. (1944). "Bayrak", *İslâm Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul, Maarif Matbaası. (ss.401-420).

Köymen, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, (Kuruluş Devri),* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurtoğlu, F. (1992). *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mahir, B. (1997). "Elinde Altın Küre Tutan (Kızıl Elma) Osmanlı Sultan Portreleri" *Dördüncü UATTK Bildirileri,* (ss.91-98).

Mehibe, Şahbaz. (2018), "İslam Öncesi Türklerde Dağ Kültü ve İnancı", *Social Sciences Studies Journal,* S. 4, (ss. 2250-2261).

Ocak, A.Y. (1993). "Eski Türker'de Dağ Kültü", *DİA*. C.VIII, (ss. 401-102).

Orkun, H.N. (1987). *Eski Türk Yazıtları,* Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş,* C. VI, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 6, Türklerde Tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara),* C.VI, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ögel, B. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Ögel, B. (2014a), *Türk Mitolojisi I*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (2014b). *"İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)",* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (2017). *Türklerde Devlet Anlayışı,* İstanbul, Ötüken Yayınları.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, (2004). Cilt:1, Yayın no: 2798, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Komisyon Yayınları.

Özbay, G. (1995), "Türk Kültüründe Kaybolan Miraslarımızdan İstanbul Ok Meydanı Spor Alanı", *Toplumsal Tarih*, Sayı.14, (Şubat). (ss.14-19).

Özel M. (1996). *Vatan, Millet ve Bayrak Sevgisi*, Ankara, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Özey, R. (2013). "Türk Dünyası Coğrafyası*", Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı*, 53, İstanbul (ss. 144-165).

Read, H. (2018). *Sanat ve Toplum*, (Çev. Elif Kök), İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Roux, J. P. (2015), *Eski Türk Mitolojisi*, Çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara, Bilgesu Yayınları.

Roux, J.P. (2005). *Orta Asya' da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar,* (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan) , İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Saray, M. (2012). *Atatürk'ün Türklük Anlayışı,* , Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Sarıhan, Z. (2000). *Vatan Türküsü / İstiklâl Marşı, Tarihi ve Anlamı*, Ankara, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Soyak, H. R. (1973). *Atatürk'ten Hatıralar*, C. I, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Soysal, M. E. (2010). "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] 42, (ss. 209-239).

Sümer, F. (2014) *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Süryanî Patriği Mihail. (1944). *Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, (Türkçe'ye Çev. Hrant D. Andreasyan), İkinci Kısım (1042-1195), Ankara.

Taneri, A. (1977). *Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı*, Ankara.

Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği*, Ankara, Töre Devlet Yayınevi.

Taş, İ. (2017). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya, Kömen Yayınları.

Taşağıl, A. (1999). *Gök-Türkler*, II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TBMM Zabıt Ceridesi. (1959). I. Devre, 77. İctima, C. 21, 20.7.1338, Ankara, TBMM Matbaası.

Togan, Z. V. (1971). *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme Tahlil,* İstanbul, Enderun Yayınları.

Tryjarski, E. (2012). *Türkler ve Ölüm*. İstanbul, Pinhan Yayınları.

Turan, O. (1945). "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten,* C:9, S:35, Temmuz, (ss. 305-318).

Turan, O. (1979). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I – II,* İstanbul, Nakışlar Yayınevi.

Turan, O. (1993). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (2002). *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul, Boğaziçi Yayınları.

Uslu, B. (2016). *Türk Mitolojisi*, İstanbul, Kamer Yayınları.

Yaltkaya, Ş. (1942). "Tarihte Renk", *Türkiyat Mecmuası*, VII, (ss.41-47).

Yıldırım, İ. (2015). "Türkiye'nin Türk Dünyası Politikaları: Bağımsız Türk Cumhuriyetleri İle İlişkiler", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul.

Yılmaz, S. (2008). *Çarlık Rusyası Dönemi Öncesi Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi(Başlangıçtan 1873'e kadar)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hâcib. (1988). *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yüce, T. T. (2010). "Atatürk'ün Osmanlı Tarihine Bakışı, Savaş ve Milliyetçilik Anlayışı", Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi, C. I, S. 1, (ss. 2-9).

Zal, Ü. (2007). "Türk Kültüründe "Ok"ların Taşıdığı Anlamlar ve "Okumak" Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDAD),* S:167, Mart-Nisan (ss.69-82).

Presentation ID / Sunum No= 336

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Unutulmuş veya Unutulmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Meslekleri İcra Eden Ustaların Karşılaştıkları Sorunlara Dair Bazı Tespitler: Muğla Kent Merkezi Örneği[1]

Araştırmacı Onur Berber[1], Dr. Öğretim Üyesi Metin Menekşe[2]

[1]Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tarih Bölümü Lisans Mezunu
[2]Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0003-1192-3161

Özet

UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin özellikle korunmasını istediği beş halk kültürü alanından biri olan "El Sanatları Geleneği", dünyadaki üretim ve tüketim tarzlarının değişmesiyle birlikte hızla ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla somut olmayan kültürel mirasın önemli unsurlarından birisi olan geleneksel mesleklerin belirlenmesi, ortaya çıkarılması ve korunması yerele özgü değerlerin küreselleşme karşısında yok olup gitmemesi için önem arz etmektedir. Bu çalışmada, kökleri çok eskilere giden ve sosyo-kültürel açıdan büyük önem taşıyan geleneksel mesleklerin Muğla kent merkezi özelinde belirlenmesine ve ortaya konulmasına çalışılacaktır. Nitekim Muğla kent merkezi, tarihi Arasta'sı, Yağcılar Hanı, bir dönem yurtluk yaptığı Rum sakinlerinin izlerini taşıyan Saburhane Semti, Filvari Usta'nın elinden çıkan ve hâlâ saat başı çalarak zamanı bildiren Saatli Kule'si ile geleneksel olanı muhafaza etme gayretinde bir kent görüntüsü çizmektedir. Geleneksel kent dokusu izlerinin günümüzde de yaşatıldığı bir yerleşim yeri olma özelliği taşımaktadır. Çalışmada, mesleklerle ilgili bilgi edinirken, yazılı kaynakların yanı sıra sözlü tarih yöntemine de müracaat edilecektir. Özellikle geleneksel meslekleri icra edenlerin karşılaşmış oldukları zorluklar tespit edilerek bunların ortaya çıkardığı sonuçlar değerlendirilecektir. Dolayısıyla unutulmuş veya unutulmaya yüz tutmuş geleneksel meslekleri ve bu mesleklerde karşılaşılan zorlukları, mesleği icra edenlerin gözlemlerinden, deneyimlerinden hareketle kayda geçirmek, geleceğe yazılı bir miras bırakmak ve daha sonra yapılacak çalışmalara referans oluşturmak hedeflenmektedir. Nitekim tespit edilen bazı mesleklerin artık son ustaları kalmıştır. Bunların kayda geçirilmesi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muğla Kenti, Arasta, Geleneksel Meslekler, Karşılaşılan Sorunlar

[1] Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Programı'nın desteği ile hazırlanmıştır.

GİRİŞ

"Tarihin yerelden gelen sesine kulak vermek ve yazıya dökmek…"

"Eski Muğla, bizim yetişemediğimiz, ancak büyüklerden dinlediğimiz "yuğu taşı" ile düzleştirilen tek tük toprak damlı, beyaz badanalı ya da başka bir anlamı olsa da "Sakız Hanım'a" ithaf edilmiş gibi sakız biçimi denilen, içerden merdivenli evleriyle Arasta ile bütünleşir. Nalbantların, semercilerin, kalaycıların, demircilerin, tenekecilerin, ayakkabıcıların ahenk içinde çalışırken çıkardıkları ve birbirine karışan seslere biz yetişemedik, ama Arasta'nın şehrin ruhu ve üretim merkezi olduğu bugün bile anlaşılıyor. Ancak çağ değiştikçe ve biz küreselleştikçe kaybolan bazı mesleklerin izlerine rastlamak, elbette Saburhane'de taş köprüyü aramak kadar imkânsız hale geliyor." (Çolak, 2020, s.16).

Bir grup insanın ortak hayat tarzı şeklinde tanımlanan kültür, aynı zamanda bir milleti diğerlerinden farklı kılan yaşam biçimleri ve her milletin kendisine has olan millî değerleridir (Ergin, 1986, s.31-37). Bilgiyi, sanatı, ahlakı, örf ve adetleri, insanın içinde yaşadığı toplumdan kazandığı bütün yetenek ve alışkanlıkları kapsayan, atalardan miras kalan maddi-manevi değerler bütünüdür. Millet kavramının temellerinden biridir (Kafesoğlu, 1992, s.15).

Kültürel miras ise, bir toplumun genel belleğine verilen ad olup, bir kültürün varlığını sürdürebilmesi ve özelliklerini gelecek kuşaklara aktarabilmesi açısından önemli bir kavramdır. Fakat XX. yüzyılın başlarından itibaren güçlenerek varlığını devam ettirmiş olan küreselleşme, kültürel miras kapsamında değerlendirilecek birçok unsurun kaybolmasında etkili olmuştur. Kıyafet, yemek, yapılar gibi eserler somut kültür unsurlarını oluştururken inanç, gelenekler, tarihi değerler, toplumsal değerler, el sanatları, maniler, şarkılar gibi unsurlar somut olmayan kültür unsurlarını oluşturmaktadır.

UNESCO'nun 2003 yılındaki 32. Genel konferansında, "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi" imzalanmıştır. Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi; *"somut olmayan kültürel mirası korumak; ilgili toplulukların, grupların ve bireylerin somut olmayan kültürel mirasına saygı göstermek; somut olmayan kültürel mirasın önemi konusunda yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde duyarlılığı arttırmak ve karşılıklı değerbilirliği, uluslararası işbirliği ve yardımlaşmayı sağlamak"* amacıyla imzalanmıştır. Bu bağlamda sözlü anlatımlar, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar ve *el sanatları gelenekleri* somut olmayan kültürel miras başlıkları olarak belirlenmiştir (Kolaç, 2009, s.21).

El sanatları geleneğinin tarihi, insanlığın tarihi kadar eskidir (Arlı, 1984, s. 41). İnsanoğlunun ihtiyaçları zengin bir el sanatları geleneğini ortaya çıkarmıştır. Türk kültüründe 'çinicilik, ebru, hat, dokumacılık, cam işlemeciliği, taş işçiliği, tezhip, bakırcılık, minyatür, ahşap oyma ve demircilik' gibi el sanatları yer almaktadır. El sanatları geleneğinde toplumun estetik değerlerinin yanı sıra bireyin artistik yaratıcılığının izlerini görmek mümkündür (Barışta, 1998, s. IX).

El sanatları, toplumun ihtiyaçlarını karşılayan zanaat kolunu işaret etmektedir. Bu zanaat, ölçüsü göz kararı olan, el işçiliğine ve bilek gücüne dayanan, el yapımı aletlerle icra edilen, toplumun zekâ seviyesini ve karakterini gösteren, daha ziyade ustalık isteyen, çoğu kez talebe göre üretimi gerçekleşen geleneksel meslekleri tanımlamaktadır (Polat, 2014, s. 11).

UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin özellikle korunmasını istediği, beş halk kültürü alanından biri olan "El Sanatları Geleneği", dünyadaki üretim ve tüketim tarzlarının değişmesiyle birlikte hızla ortadan kalkmaktadır. Değişen ticari, ekonomik, teknolojik ve kültürel koşullara ayak uyduramayan ya da yeterince uyum sağlayamamış bazı geleneksel meslekler, aslında bir toplumun gelenek ve görenekleri çerçevesinde sahip olduğu kültür ve sanat düzeyinin bir yansımasıdır. Başka bir deyişle, bir ulusun kültürel kişiliğinin en canlı ve anlamlı belgeleridir. Dolayısıyla somut olmayan kültürel mirasın önemli unsurlarından birisi olan geleneksel mesleklerin belirlenmesi, ortaya çıkarılması ve korunması, yerele özgü değerlerin küreselleşme karşısında yok olup gitmemesi için önem arz etmektedir. Bu geleneksel unsurların orijinal formunu kaybetmemesi için gerekli özenin gösterilmesi son derece dikkate değer bir husustur.

Türklerin gerek Atayurt Orta Asya'da, gerekse Anadolu'da kurdukları medeniyetler dolayısıyla büyük ve zengin bir kültür birikimine sahip olmaları ve bu birimi gittikleri her yere taşımaları

Anadolu'nun el sanatları hazineleri ile dolu olması ve anayurdun el sanatları ve kültür merkezi olarak tanınmasında önemli bir etken olmuştur (Kahveci, 1998, s. 387). Nitekim Muğla kent merkezi de geleneksel kent dokusu izlerinin günümüzde de yaşatıldığı bir yerleşim yeri olma özelliği taşımaktadır. Tarihi Arasta'sı, Yağcılar Hanı, bir dönem yurtluk yaptığı Rum sakinlerinin izlerini taşıyan Saburhane Semti, Filvari Usta'nın elinden çıkan ve hâlâ saat başı çalarak zamanı bildiren Saatli Kule'si ile geleneksel olanı muhafaza etme gayretinde bir kent görüntüsü çizmektedir. Muğla çarşısını, Kurşunlu Camii önü, Saatli Kule'ye doğru uzanan cadde, Kocahan'ın yanı sıra Gölcüklüoğlu ve Balcıoğlu Hanı çevreleri ile Belediye Hamamı'ndan Konakaltı'na doğru uzanan bölge oluşturmaktadır. Han, hamam, kahve, arasta, cami gibi yapılar çarşının en önemli unsurlarıdır. Gündelik yaşam için neye ihtiyaç duyulacaksa bu bölgededir (Çandarlı Şahin, 2021, s.12). Dolayısıyla bu bölge, aynı zamanda geleneksel mesleklerin de icra edildiği yerdir.

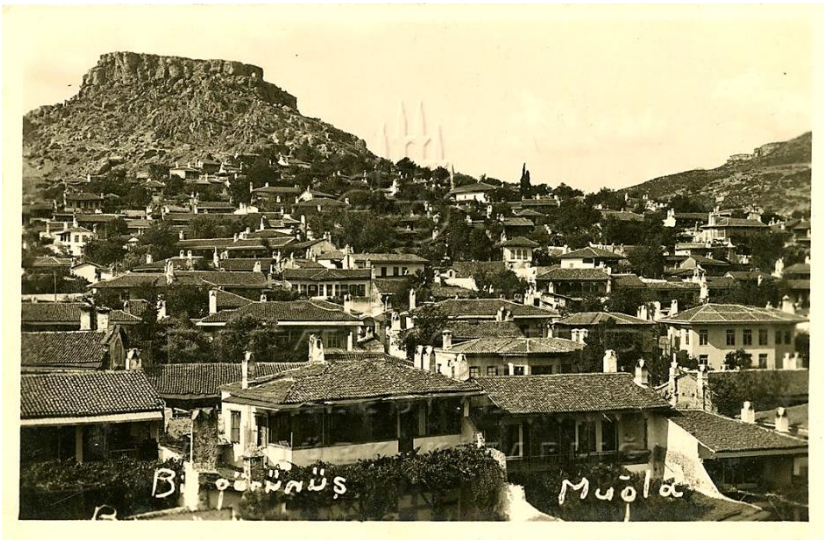

Resim 1: Muğla Kasabası

(İBB Atatürk Kitaplığı, Demirbaş No: Krt-015119)

Bu çalışma kapsamında kökleri çok eskilere giden ve sosyo-kültürel açıdan büyük önem taşıyan geleneksel mesleklerin Muğla kent merkezi özelinde belirlenerek ortaya konulması amaçlanmaktadır. İlgili bölgede kaybolan veya kaybolmaya yüz tutmuş geleneksel mesleklerin belirlenmesi ile söz konusu mesleklerin geçmişten günümüze serüveninin ortaya konulmasına çalışılacaktır.

Meslekleri icra edenlerle görüşülmesi ve mesleki hayatları hakkında bilgi alınması da araştırmanın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Nitekim bir kültürü öğrenmenin en iyi yollarından biri de onu yaşayan ve yaşatan halktan öğrenmektir. Ayrıca, herhangi bir konunun aydınlatılması adına yaşadıklarını aktaran, deneyimini paylaşan bir kişi, bu sayede bir farkındalık yaşamakta, zamana ve mekâna karşı bir aidiyet geliştirmektedir. Dolayısıyla sözlü tarih yönteminin araştırma içerisinde önemli bir payı olacaktır.

Netice olarak bu çalışmada, yazılı kaynakların yanı sıra günümüzde yaşayan ve geleneksel mesleği icra eden kişilerin bilgileri doğrultusunda Muğla kent merkezinde unutulan veya unutulmaya yüz tutmuş geleneksel meslekler incelenecektir.

1. Muğla Tarihi

İlkçağ'da "Karya" olarak adlandırılan Muğla kentinin bugünkü isminin "Mobella" veya "Mobolla'dan geldiği belirtilmektedir (Buluç, 2006, s. 8; Akça, 2002, s. 5). Bu kelime daha sonra Mogola olarak anılmıştır (Mete, 2005, s. 377; Uykucu, 1968, s. 15-18). Muğla şehrinin tarihi, M.Ö. 3000'li yıllara kadar dayanmaktadır. Bölge, Karlar, Frigler, Lidyalılar, Persler ve Romalılar gibi birçok millete ev sahipliği yapmıştır (Örücü ve Ceylan, 1995, s. 3).

Şehrin bulunduğu Karya bölgesi, Anadolu kıyılarındaki bütün İyon şehirleriyle birlikte M.Ö. VI. yüzyılda Lidya Krallığı'nın, ardından Perslerin hâkimiyeti altına girmiştir. Pers hâkimiyeti Büyük İskender'in Karya'yı işgaliyle sona ermiştir. Milâttan önce 129'da Romalıların eline geçmiş ve Asya

eyaletine bağlanmıştır (Mete, 2005, s. 377). Bölge 395 yılında Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma İmparatorluğu topraklarında kalmıştır (Eroğlu, 2011, s.5).

İmparator 3. Leon zamanında Bizans sınırlarının yeniden belirlenmesi sırasında Muğla'nın da içinde bulunduğu bölge olan Kibiraioton deniz temasına dâhil edildi. M.S. 802-864 yılları arasında bölge Abbasilerin elinde kalmışsa da tekrar Bizanslıların eline geçmiştir. Karya bölgesine karşı yapılan Türk akınları, XI. Yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyılın kadar bölge tamamen alınana kadar sürmüştür. Bölge Türklerin kesin olarak fethine kadar Türkler ve Bizanslılar arasında el değiştirmiştir (Gökmen, 2012, s.76-77). 1079'da Türk kuvvetleri Muğla ve civarına gelmiş, 1103'te Karya'nın sahilleri Türk akınlarıyla yıpratılmıştır. İmparator Manuel Komenos zamanında bu akınlara karşı özel bir sınır bölgesi oluşturulmuştur. Moğollar'ın önüne kaçan Türkmen grupları 1220'den sonra Anadolu'ya girip batıdaki sınırlara yerleşmiştir. Bu süreçlerden sonra bölge 1261 yılında Menteşeoğulları hâkimiyetine girmiştir. 1302'de Manisa'ya kadar uzanan son Bizans saldırısı ardından Karya bölgesi kesin biçimde Menteşeoğulları'nın elinde kalmıştır. Menteşe beyi Orhan Bey, 1320-1321 yılında Rodos'a gerçekleştirdiği başarısız seferden sonra güvenlik nedeni ile beyliğin başşehrini bir süreliğine Milas'tan ülkenin daha iç kısımlarına yani Muğla'ya nakletmiştir. (Mete, 2005, s. 377-378). Beyliğe ait yerler içerisinde Muğla, Balat, Milas, Beçin, Bozöyük, Çine, Tavas, Burnar, Fethiye, Köyceğiz yer almaktadır. Menteşe Beyliği'ni Menteşe Bey öldükten sonra oğlu Mesud, o öldükten sonra oğlu Şücaeddin Orhan, onun da ölmesinden sonra oğlu İbrahim yönetmiştir (Gökmen, 2012, s.77). İbrahim Bey 1344 yılında Muğla'da Ulucami'yi yaptırmıştır. İbrahim Bey'in ölümünden sonra beylik toprakları oğulları arasında pay edilince Muğla ve Çine bölgeleri Mehmed Bey'in payına düşmüştür (1360). Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid 1389-1360'da Anadolu beyliklerine karşı sefer yapınca Menteşe Beyliği'nin Balat ve Muğla kolları alınmıştır. Yıldırım Bayezid 1402'de Ankara Savaşı'nda Emir Timur'a yenilince Anadolu beylikleri bağımsızlık kazanmıştır. Bağımsızlığını kazanan beylikler arasında Menteşe Beyliği de vardır. Ancak bu durum kısa sürmüştür. Çünkü Muğla dâhil beylik toprakları tekrar 1424 yılında Osmanlıların eline geçmiştir (Mete, 2005, s. 377-378).

Muğla'nın hangi tarihlerde merkez sayıldığı net olarak tespit edilememektedir. Ancak Eroğlu, Evliya Çelebi'nin kayıtlarından hareketle XVII. yüzyılda Muğla'nın merkez olduğunu ileri sürmektedir (Eroğlu, 2011, s.134). Nitekim XVII. yüzyıl hakkında değerli bilgiler veren Evliya Çelebi'nin Muğla hakkındaki gözlemleri ise şöyledir (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2011, s.221-223):

> *"Bu şehrin ortasında Kurşunlu Cami vardır. Diğerleri, Şeyh Camii, Pazaryeri Camii, Şeyh Osman Efendi Camii, Abdulgaffar Efendi Camii, Hacı Dede Camii ve Mustafa Efendi Camii. Bunlar dışındakiler mescittir. 2 adet hamamı vardır. Bunlar Elvan Bey Hamamı ve Ahmed Gazi Hamamıdır. 200 adet dükkânı vardır. Bütün değerli eşyalar orada mevcuttur. Ancak bedesteni yoktur. Çarşı içinden bir dere akar, 7 yerden ağaç köprü ve 6 yerden kargir köprü ile geçilir. Kasaphanesi bu dere üzerinde bulunur ve asla kotu koku yoktur. 2 konukevi ve Kurşunlu Cami yakınında paşalara mahsus kargir yapı 1 sarayı vardır, genellikle tahta örtülüdür. Bu şehir içinde 70 adet abıhayat çeşmeleri vardır. Ulema ve talebe çok olmakla birlikte 7 medrese ve 11 sıbyan mektebi vardır. Bu şehirde Ermeni ve Yahudi yoktur ve gelip kalsa yaşamaz. Halkı genellikle külah üzere beyaz Mevlevi sarığı sararlar."*

Tanzimat devrinden sonra kaymakamlar aracılığıyla idare edilen *liva teşkilatı* kurulmuştur. Bu dönemden itibaren vilayet "*Menteşe Livası*" olarak teşkilatlandırılmış ve 25 kazaya ayrılmıştır. Her bir kaza da müdür unvanını taşıyan bir memur tarafından idare edilmeye başlanmıştır (Eroğlu, 2011, s.135-136).

1840 düzenlemesine göre Menteşe Sancağı beş muhassıllığa ayrılmıştır. Buna göre; a)Muğla, Bozöyük, Eskihisar, Ula, Yerkesiği ve Gökabad kazaları muhassıllığı; b)Tavas, Denizli ve Vakıf kazaları muhassıllığı; c)Sobıca, Mesevli, Girenis, Mazon, Kerme (Gereme), Dadya ve Tarahiye kazaları muhassıllığı; ç)Milas, Mandalyat, Sralavos ve Bodrum kazaları muhassıllığı: d)Köyceğiz, Dalaman/Pırnaz, Megri, Eşen, Döğer, Ağros/Ağrıdos ve Üzümlü kazaları muhassıllığı teşkil edilmiştir (Keleş ve Karsandık Yazıcı, 2017, s.34).

1867 yılında idari taksimatta yapılan değişiklik sonucu Menteşe Sancağı tek başına Mutasarrıflık statüsüne getirilmiştir. 1867 yılında Hurşit Paşa Menteşe Sancağı'nın ilk Mutasarrıfı olarak atandı. Daha

sonra sırasıyla; Arif Efendi, Abdurrahman Paşa, Raif Efendi, Mustafa Bey, Tayyar Paşa, Ahmet Necip Paşa, Hilmi Paşa, Enis Bey, Mustafa Paşa, Mümtaz Bey, Şerif Paşa, Cafer Bey, Tahir Bey, Rıza Bey, Celal Paşa, Hıfzı Paşa, Ferit Paşa, Selahattin Bey, Kemal Paşa, Hilmi Bey, Cemal Bey Rauf Bey, Münir Bey, Muştak Bey, Asaf Bey, Hilmi Bey, Ethem Bey, tekrar Muştak Bey ve Mümtaz Bey Menteşe mutasarrıflık görevlerinde bulunmuştur (Uykucu, 1968, s.132-138). Sancakta adliye işlerini yürütmek üzere bir de meclis (meclis-i temyiz) oluşturulmuştur. Muğla'da 1871 yılında belediye, 1879 yılında adliye teşkilatı, 1884 yılında da ticaret odası kurulmuştur (Eroğlu, 2011, s.135-137).

5 ilçe, 3 bucak ve 329 köyden oluşan Menteşe Sancağı 30 Ekim 1913'te Aydın Eyaleti'nden ayrılarak il olmuş ve Muğla adını almıştır (Muğla Valiliği, 2021).

15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar İzmir'e asker çıkarmıştır. İzmir'in işgali üzerine aynı gün Muğla'da Muğla Belediye Başkanı Ragıp Bey'in Başkanlığında Dr. Cemil Şerif Bey, Müftü Mehmet Zeki Efendi, Hacı Abbaszade Emin Efendi, Hacı Kadızade Sabri Efendi ve Dava Vekili Mehmet Cemal Efendi'den oluşan bir "Miting Heyeti" oluşturulmuştur. Bu heyet aynı gün İzmir'in işgalini protesto eden dört maddelik aşağıdaki protesto metnini hazırlayarak Mutasarrıf Serficeli Hilmi Bey'e sunmuştur (Akça, 2002, s. 11):

1-İzmir'in işgalini Muğla halkı adına protesto ederiz.

2-İzmir'in işgaline karşı İzmir'de kurulan Redd-i İlhak Cemiyetine destek için Muğla'da da bir Heyet-i Milliye kurmak isteriz.

3-Kurulacak bu heyete Mutasarrıflık makamının her türlü yardımı esirgemeyeceğini umarız.

4-Yukarıdaki hususların Mutasarrıflık aracılığıyla İstanbul Hükümeti'ne ulaştırılmasını bekleriz.

Aynı gün, yani 15 Mayıs 1919 tarihi akşamı Muğla'da, Muğla Belediye Başkanı Ragıp Bey'in çağrısı üzerine 9 kişi Yunan işgallerine karşı alınacak tedbirleri görüşmek üzere Belediye Binası'nda bir araya gelmiştir. 16 Mayıs 1919 tarihi akşamı tekrarlanan toplantıya daha önce çeşitli nedenlerle gelemeyen 12 kişi daha katılmıştır. 16 Mayıs 1919 tarihi akşamı bu 21 kişi gizli olarak" Menteşeliler Müdafaayı vatan Cemiyetini" kurmuştur. Bu cemiyet 19 Mayıs 1919 tarihinde de Muğla'nın ileri gelen 18 efe ve zeybeklerinden oluşan "Muğla Serdengeçtileri Müfrezesini "kurmuştur (Akça, 2002, s. 12). 23 Temmuz 1919 tarihinde ise Muğla, İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir (Çelebi, 2013, s. 160). 5 Temmuz 1921 tarihine ise İtalyan işgalinden kurtarılmış ve Cumhuriyet'in ilanından sonra il merkezi olmuştur (Mete, 2005, s. 380).

Muğla'da Kurtuluş Savaşı öncesinde Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Zenciler bulunmaktadır. Rumlar 1922 sonbaharında Muğla'dan zor ve acıklı bir şekilde ayrılmıştır. Muğla nüfusunun Türk unsurları arasına Alevi Türkler diğer adıyla tahtacılar da dâhildir. Bundan başka Muğla'da Girit göçmenleri bulunmaktadır. Girit Türklerinin Muğla'ya geliş tarihleri 1863-1875 yıllarına dayanmaktadır. 1876-1877 Plevne Savaşı sonrası ise Osmanlı ülkesinden ayrılıp Rus topraklarına katılan Romanya Türklerden arınmıştır. Oradan ayrılan Plevne göçmenlerinin bir bölümü de Muğla'ya gelmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşı'ndan sonra meydana gelen göç dalgasında ise Muğla'ya Manastır göçmenleri gelmiştir. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya Doğu Anadolu'nun bazı illerinde istilacı hareket ettiği için Doğu Anadolu Türkleri tehdit altından kaçmak için Ege illerine gelmiştir. Geldikleri bu illerden biri de Muğla'dır. Bir diğer göçmen halk da Kafkasya göçmenleri olan Çerkezlerdir. Bu göçmenler de Kafkasya'nın Rus istila ordularına karşı vermiş olduğu yüzyıllık savaş Kafkas Türklerinin mağlubiyeti ile sonuçlanmasının ardından gerçekleşen göç sonucu gelmişlerdir (Türkeş, 1973, s. 27-59).

Ülkemizin ve dünyanın en önemli turizm merkezlerinin yer aldığı Muğla, Türkiye'nin en kalabalık 24. şehri olma özelliğini taşımaktadır. Ege Bölgesi'nde yer almasına rağmen ilçelerinin bir kısmının Akdeniz Bölgesi'ne taşması sebebiyle bir bakıma iki bölgede de toprağı olan bir şehirdir. Muğla'nın merkez ilçesi olan Menteşe, doğuda Denizli ili, batıda Milas ilçesi, kuzeyde Kavaklıdere ve Yatağan ilçeleri ve güneyde ise Ula, Köyceğiz ilçeleri ve Ege Denizi'yle çevrilidir. Muğla, toplam uzunluğu 1500 km'ye yaklaşan kıyıları ile Türkiye'nin en uzun sahil şeridine sahip ildir (Özkul, 2020, s. 41-42).

2. Muğla Arasta Çarşısı

Muğla tarihi arasta çarşısı, kervan yolu üzerinde kuzey-güney, doğu-batı akslarının kesiştiği noktada yer almaktadır. Arasta içerisinde ayakkabıcılar, berberler, nalburlar, esnaf lokantaları gibi dükkânların

bulunduğu toplamda 134 adet işletme yer almaktadır. Arastanın kuzey yönünde bulunan Tabakhane kent yapısı için önemli bir ticaret noktasıdır. Muğla arasta çarşısının merkezinde, merkez bölgesine de adını veren şadırvan bulunmaktadır. Arasta çarşısı içerisinde ayrıca Şeyh Cami, bir diğer merkez noktasında eski çınar ve çınarın sembolü Şemsi Ana Çeşmesi, saat kulesi yer almaktadır (Çubukcuoğlu, 2019, s.26-28).

Muğla Şer'iyye Sicilleri'nden XIX. yüzyıl ortalarında Muğla'da tespit edilen ticaret merkezleri; *Papuççu Arastası, Sûk-i Sultani Pazarı, Muğla Çarşusu, Rişte (iplik) Pazarı* gibi yerlerdir. (Keleş, 2002, s.105-106). Günümüzde ise Muğla Kenti; kale etekleri doğrultusunda güneye doğru, dini ve ticari merkezler eşliğinde, mahalleler şeklinde gelişmiştir. Kentteki merkezler; Ulu Camii çevresi (1344), Kurşunlu Camii külliye çevresi (XV. yüzyıl), Arasta ve Saburhane çevresi (XIX. yüzyıl), Cumhuriyet Meydanı ve çevresi (XX. yüzyıl) olarak dönemlere bağlı olarak değişmektedir. Arasta ve İsmet Çatak Caddesi bölgesi gibi yeni yerleşim bölgelerinde ızgara kent dokusunun hâkim olduğu görülmüştür. Saburhane Meydanı ve çevresinin plansız olarak, kendiliğinden geliştiğini, Cumhuriyet Meydanı ve İsmet Çatak Caddesi bölgelerinin planlama kararları ile oluşturulduklarını göstermektedir. Bölgede tarihi Arasta, Cumhuriyet Meydanı, Saburhane Meydanı ve park alanı gibi kentsel mekânlar biçimsel olarak öne çıkmaktadır. (Özdoğan, 2021, s.149-150). Kurşunlu Camii önü, Saatli Kule'ye doğru uzanan cadde, Kocahan'ın yanı sıra Gölcüklüoğlu ve Balcıoğlu Hanı çevreleri ile Belediye Hamamı'ndan Konakaltı'na doğru uzanan bölge Muğla Çarşısı'nı oluşturmaktadır. (Çandarlı Şahin, 2021, s.12).

Resim 2: Muğla Arasta Çarşısı (24.06.2022 tarihinde Onur Berber tarafından çekilmiştir)

Arasta, Muğla'nın eski kervan yolu güzergâhı üzerinde yer alan geleneksel ticaret merkezidir. Tarihi dokusu sivil mimari özellikleri yansıtan ticari yoğunluğa sahip bir bölgedir. Menteşe merkezde Valiliğin yakınında bulunmaktadır. Arasta, çarşılarda aynı işi yapan esnafın bir arada bulunduğu bölümlere verilen addır. "Demirciler Arastası", "Bakırcılar Arastası" günümüzde de hala aynı şekilde adlandırılarak hizmet vermektedir. Hala kentsel sit alanının ticari merkezi olma niteliğini de korumaktadır. Semercisiyle, ayakkabıcısıyla, berberiyle, nalbur dükkânlarıyla, esnaf lokantalarıyla, meydandaki şadırvanıyla Arasta, XX. yüzyıl başında donmuş gibidir. Eskiden bu şehri dış dünyaya bağlayan tek unsur, İzmir-Aydın-Çine, Tavas-Denizli güzergâhı idi ve bu güzergâhı kullanan kervan yolu Muğla'dan geçiyordu. Deve kervanları bugünkü Sekibaşı Sokağı'ndan kente girerler ve bu yolu takip ederek merkeze varıp, bugünde Kentsel Sit alanının ticari merkezi olma niteliğini koruyan bölgesinde Yağcılar Hanı ve Bacılar Han, Balcıoğlu Hanı, Konakaltı Hanı ve şu anda ayakta olmayan Kocahan'ın eski yıllarda kentin en hareketli mekânları olduğu bilinmektedir. Nitekim 1919'lar Muğla'sının merkezi "mutasarrıflık"ın bulunduğu Konakaltı Meydanı'dır. Bu meydandan 500 adım Doğu'da bulunan Saburhane, Rum Okulu, Kilisesi, Hamamı, ünlü meyhaneleri, kıraathaneleri ve Rum stili evleriyle ayrı ve bakımlı bir şehir görüntüsü içinde yükselmektedir (Türkeş, 1973, s.34). Kervanlar Saburhane semtinden şehri terk ederek, bugün de mevcut olan "Yılanlı Dağı Yolu" üzerinden Tavas'a ulaşırlar ve oradan da Denizli'ye geçerlerdi.

Arasta'nın kuzeyinde yer alan Tabakhane de eski dönemlerde kent yapısı içinde önemli bir ticaret merkeziydi. Burada işlenen deriler kervancılardan çok ilgi görürdü. Kervancılar için önemli olan diğer

mallar ise el tezgâhlarında dokunan bezler, orman ürünleri ve Hamursuz dağından çıkarılan yüksek kaliteli kireçti. Bunlar karşılığında Muğla'da yeterli oranda ekilmeyen buğday, bazı tarım ürünleri ve kumaşlar alınırdı. Bu bölge özellikle 1980'li yıllardan itibaren toplum yaşayışının çeşitli nedenlerle değişmesi, kent merkezinin güneye doğru kayması, eski ustaların yerini alacak yeni ustaların olmayışı, alttan eleman yetişmeyişi gibi nedenlerle eski önemini kaybetmeye başlamıştır (Menteşe Kaymakamlığı, 2021).

Muğla Büyükşehir Belediyesi bünyesinde, Arasta'nın tekrar canlanması ve tarihi bir mekân olarak turizme kazandırılmasına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Arasta için tarihi dokuya sadık kalarak yapılması amaçlanan pek çok proje ve eski meslek kollarının da yaşatılmasına dönük çalışmalar, Arasta'nın tarihine saygının bir gereğidir (Özkul, 2020, s.265-268). Yukarıda da belirtildiği gibi Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre XVII. yüzyılda 200 adet dükkân bulunmaktadır. Gündelik yaşam için neye ihtiyaç duyulacaksa bu bölgededir. Cumhuriyetten sonra geleneksel iş kollarını kaybetmeye yüz tutan çarşı dinamizmini kaybetmiştir. 2000'li yılları takriben Muğla Büyükşehir Belediyesi katkılarıyla toplamda 244 iş yerinde ve bu aks üzerindeki ulaşımı sağlayan yollarda yapılan restorasyon çalışmaları neticesinde Arasta'da ticari hayat yeniden canlanmaya başlamıştır (Yücel ve Ertin, 2019, s.105).

3. Geleneksel Meslekler ve Muğla

İnsanlığın ilk dönemleri gözetilerek mesleklerin ortaya çıkma süreci açıklanabilir. Avcılık ve toplayıcılıkla ihtiyaçlarını gideren insanoğlu, zamanla nüfusun artmasına ve yaşadıkları beşeri ve ekonomik çevrenin özelliklerine de bağlı olarak ihtiyaçlarını farklı yollardan giderme yoluna gitmiştir. Tarımla birlikte başlayan bu süreç, insanların ihtiyaçlarından fazla üretmeye ve bu fazla ürünleri başka mallarla değiştirmeye başlaması ile devam etmiştir. (Arslan-Çağlar ve Gürbıyık, 2017, s.213).

İnsanların ihtiyaç çeşitliliğinin artması ve temel gereksinimlerinin karşılanmasında yetersiz kalınması mesleklerin ortaya çıkma sürecini hızlandırmıştır. Zamanla ve emekle icra edilen uğraşlar kişilerin o alanda uzmanlaşıp işinin ehli olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda meslekler sayesinde kişilerin çevrede tanınması sağlanmakla birlikte toplumdaki sosyal statüsü de şekillenmiştir. Bu yönleriyle meslekler hem geçim kaynağı olması hem de toplumsal statünün oluşmasında rol oynaması açısından önemlidir.

Geleneksel meslekler olan el sanatları, yüzyıllardır büyük bir çeşitlilik içinde toplumların duygularını ve sanatsal beğenilerini aktarma aracı olmuştur. Üretildikleri dönemin değer yargıları, toplumdaki politik eğilimler, ekonomik durum, din, kişilerarası örgütlenme ve ilişkiler, kişilerin davranış ve tutumları, teknik araç-gereç, beceri, estetik bakış açısı, dünya görüşü, tasarım ürünlerine verilen biçim gibi etkenler el sanatlarının oluşumunu etkilemiştir (Kahveci, 1998, s.387).

Ülkemizde sanayi ve hizmet sektöründe nitelikli insan gücüne ihtiyaç duyulmasına bağlı olarak eğitim sisteminin bu ihtiyacı karşılaması ve kalifiye eleman yetiştirmesi için adımlar atılmıştır. Bu adımlar ekonomik kalkınmayı destekleyip hızlandıracak yapılaşma yolundadır. Üniversitelerin Güzel Sanatlar Fakültelerinde, Türk el sanatlarına önem verilmesi gerekliliği anlaşılmış, Geleneksel Türk El Sanatları bölümleri açılmış ve Meslek Yüksekokullarında açılan Geleneksel Türk El Sanatları bölümleri ile ara eleman yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Örgün eğitim ve yaygın eğitimde el sanatları eğitimi, açılan kurslar, kurs programlarının yapılmıştır (Kahveci, 1998, s.388-389).

"Meslek" kelimesi, Arapça "süluk" kökünden türetilmiş olup "sülûk edilen yer, tutulan yol, bir kimsenin geçimini sağlamak için yaptığı sürekli iş, uğraş, yol, tarik, gidiş, tarz, insanların yaşamak ve geçinmek için tuttuğu iş, tabi olduğu sınıf" anlamlarına gelmektedir. (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1998, s.1542; Devellioğlu, 1988, s.749; Sami, 1317, s. 1345). M.Ö. 3.000 yılda Sümerlerde tanrısal uğraşlar olarak yedi ilksel teknik bilinmektedir: metal işleme, demircilik, silahçılık, sepetçilik, deri işleme, ağaç işleme, inşaatçılık. Mezopotamyalılar, Çinliler, Mısırlılar ve Yunanlılar çok eski çağlardan beri bitkilerden boyarmadde elde etmeyi, dokumaları boyamayı, boyamacılıkta tanen maddesini (örneğin mazıda bulunur) boyayı kumaşa tutturucu bileşen (mordan) olarak kullanmayı, deri tabakalamayı, üzümden şarap, arpadan bira yapmayı, sabun üretimini ve cam kaplar yapmayı bilmektedirler (Tez, 2016, s.7).

Üretim yapanların ilgili olduğu ve uğraştığı işe göre sınıflandırılmasından doğan esnaflık insanlık tarihi kadar eskidir. Osmanlı toplumundaki esnaflığın kökenleri daha önceki Türk-İslâm devletlerine

kadar uzanmaktadır. Her esnaf kolunun kendine has gelenekleri ve her mesleğin bir pîri vardır. Örneğin Hz. Âdem çiftçilerin, Hz. İdrîs terzilerin, Hz. Yûsuf saatçilerin, Hz. Dâvûd demirci ve zırhçıların, Hz. Lokman hekimlerin, Hz. Muhammed tâcirlerin, Selmân-ı Fârisî berberlerin, Ahî Evran ise debbâğ esnafının pîri sayılmaktadır. Genel olarak esnaf birlikleri "ehl-i hiref" adıyla da anılmaktadır (Kal'a, 1995, s. 423).

Anadolu'da yüksek bir gelişim gösteren esnaf, zanaatçı gibi çalışma kollarını içine alan ocak olan Ahilik (Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, s.47), XIII. yüzyılda görülmeye başlanan ve bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin kurulmasında önemli rol oynayan dinî-içtimaî teşkilâttır. Büyük şehirlerde gruplar halinde teşkilâtlanan ahîlerin her birinin kendine has bir zâviyesi vardır. Küçük şehirlerde ise çeşitli meslek grupları tek bir birlik oluşturmaktaydı. Ahîlik bünyesi içindeki esnaf birlikleri ustalar, kalfalar ve çıraklardan oluşmaktadır. Çıraklıktan itibaren birlik içinde yükselmek için meslekî ehliyet ve liyakat şarttır. Çırakların dükkân açması için mesleği çok iyi öğrenmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde dükkân açamazlardı. Esnaf ve dükkân sayıları, iş aletleri ve tezgâhlar sınırlandırıldığı gibi ihtiyaca göre mal üretimi de esastır. Osmanlı döneminde esnaf birliklerinin idare tarzına çok önem verilmiştir. Sanat erbabı içinde en dürüst, en saygı duyulan, yaşça da önde bulunan bir üstat teşkilâtın reisi olup kendisine ahî deniyordu. Bunların zanaat mensupları üzerinde bir şeyh gibi nüfuzu vardır. Ahîliğin nizamnâmelerine ise fütüvvetnâme adı verilmektedir. Ahîliğin esasları, ahlâkî ve ticarî kaideleri bu kitaplarda yazılı idi. Özellikle Fâtih devrinden itibaren Ahîlik siyasî bir güç olmaktan çıkarak esnaf birliklerinin idarî işlerini düzenleyen bir teşkilât halini almıştır. XVIII. yüzyıldan XX. yüzyıl başlarına kadar teşkilâtın gedik (lonca) adını aldığı söyleniyorsa da 1824 tarihli Selânik ile ilgili bir arşiv belgesinde ve Ahî Evran Zâviyesi'nden bahseden bir takrirde ahî baba, ahîlik, yiğitbaşı, üstatlık, kethüdâlık gibi Ahîliğe ait terimlerin kullanılması, bu ismin uzun süre devam ettiğini göstermektedir (Kazıcı, 1988, s.540-541).

Osmanlı Dönemi'nde ise teşkilâtlanmış esnaf grupları için lonca terimi kullanılmaktadır. Bu terim arşiv belgelerinde iki ayrı anlamda karşılaşılmaktadır. İlk olarak teşkilâtlanmış esnafın çeşitli fonksiyonlarını icra ettiği belirli bir yer şeklinde kullanılmıştır. Lonca teşkilatlanmış esnaf âmirlerinin (kethüdâ, yiğitbaşı vb.) gerekli ham maddeyi temin edip esnafa dağıttığı, gerektiğinde ham maddeyi depoladığı, mâmul hale gelen malın kalite kontrolünü yaptığı yeri ifade eder. Kısacası teşkilâtlanmış esnafın ortak odasının veya meclisinin adıdır. Lonca kelimesi ikinci olarak ise "teşkilâtlanmış esnaf" manasına gelmektedir. Hem esnaf birliğini hem de teşkilâtlanmış esnafı ifade eder bir anlam genişliği kazanmıştır (Kal'a, 2003, s.211-212).

Osmanlı Devleti'nde esnaf denilen sanat ehli iki ana kısma ayrılmaktadır. İlki devlete ait iş ve işyerlerinde çalışanlar, ikincisi ise serbest çalışanlar şeklindedir. Devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara "ehl-i hiref-i hâssa" adı verilmektedir. Devletin bunlar üzerinde doğrudan, esnaf teşekküllerine ve loncalara bağlı özel teşebbüsler üzerinde ise dolaylı olarak bir kontrol sistemi vardır. Bu sayede tüm esnaf kuruluşları hammadde temini, imalât, fiyat, pazarlama gibi üretim, fiyat koyma ve satış aşamalarında devletin denetimi altında bulunarak ihtiyaç anında serbest meslek sahipleri de devlet hizmetine alınabilmektedir. Buna genellikle savaş zamanlarında gıda temini, elbise, savaş malzemesi yapım ve onarımı gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla başvurulmaktadır. İhtiyaç sebebiyle orduya katılan ve devlete ait olan atölye ve iş yerlerinde istihdam edilen esnafa "orducu esnaf" adı verilmektedir. Usta, kalfa ve çırakları bulunan her sanat kolunun *bölükbaşı* unvanı ile bir âmiri bulunmaktadır. Ustalar çizmecibaşı, çadırcıbaşı, saraçbaşı, ekmekçibaşı vb. unvanlarla anılmaktadır (Kal'a, 1995, s.424).

Serbest Esnaf Teşkilâtı ve Esnaf Birlikleri ise Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamı olan ve genellikle şehir ve kasabalarda bulunan Osmanlı serbest esnaf kuruluşları, rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına göre teşkilatlanmıştır. Bu düzende aynı meslek ve sanat erbabı bir arada çalışmakta ve birbirlerini denetlemektedir. Hiyerarşik yapıda teşkilatlanmış olan esnaf sisteminde esnaf şeyhi, esnaf kethüdâsı, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer almaktadır. Bunların görev, yetki, sorumluluk ve hakları geleneklere ve nizamnâmelere göre düzenlenmiştir. Sanat öğrenmek için bir usta yanına çırak olarak giren kişinin ustasına tam anlamıyla itaat etmesi ve girdiği sanat kolunun geleneklerine uyması şarttır. Kethüdâ esnaf birliğinin maddî ve idarî işleriyle uğraşmaktadır. Kethüdânın esnafın yolsuzluklara karışmasını önlemek, esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, gerektiğinde bunları kadıya veya Dîvân-ı Hümâyun'a iletmek ve esnafı yönetmek gibi görevleri vardır.

Esnaf kethüdâsı esnaf tarafından seçilmekte ve kadı tarafından sicile kaydedilmektedir (Kal'a, 1995, s.424).

Her esnaf birliğinin idare heyeti ayrıdır. Birliklerde şeyh, kethüdâ, yiğitbaşı, nakib, duacı ve ihtiyar ustalarından oluşan heyetin başı "şeyh" unvanıyla anılmaktadır. Esnaf şeyhi esnaf teşkilâtının en üst noktasında bulunan kişidir ve esnafın genel meseleleriyle ilgilenmektedir. Şeyhlerin yerini XVIII. yüzyıldan itibaren kethüdâ almaya başlamıştır. Esnaf kethüdâsı da ilgili iş veya sanat kolunun mensupları tarafından seçilmektedir ve görevi yine hükümetçe onaylanmaktadır. İdare heyetinin üçüncü üyesi olan esnaf yiğitbaşısı çırakların iyi yetiştirilmesi, esnafın disiplin meseleleri ve cezalandırılmaları, yeni ustalara şed kuşatılması ve esnaf birliğinin orta sandığının idaresi gibi işlerle uğraşmaktadır. Yiğitbaşının yardımcısı durumunda olan işçibaşı daha çok teknik konularla ilgilenmektedir. Bağlı olduğu iş veya sanat kolunda üretilen eşyanın kalite kontrolünü yapar, bozuk malların piyasaya sürülmesini önler, standartların korunmasıyla meşguldür. Yönetim kurulunu oluşturan lonca ihtiyar heyetinin son iki üyesi "ehl-i hibre" adıyla anılmaktadır. "Ehl-i vukuf" (bilirkişi) olarak da adlandırılan bu üyeler, esnaf tarafından sevilen ve mesleğini çok iyi bilen kişilerin içinden seçilmektedir. Bunların görevi esnafla tüccar arasındaki anlaşmazlıklarda hakemlik yapmak, mal ve hizmetin standart ve kalitesine göre fiyatını (narh) tesbit etmektir. (Kal'a, 1995, s.424).

Osmanlılar'da kuruluştan itibaren ahî teşkilâtı ile esnaf teşkilâtı arasında bir ilişkinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ahî teşkilâtı içinde yer alan ahî baba ve şeyh gibi görevliler, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar bazı esnaf birliklerinin âmirleri olarak mevcudiyetlerini korumuşlardır (Kal'a, 1995, s.424).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde devlet temel politikalar doğrultusunda esnafa hukukî ve iktisadî hak ve yükümlülükler tanıyarak teşkilâtlandırmaya çalışmıştır. XVI. yüzyılın ortalarına kadar devam eden birinci dönemde devletin esnafla ilgili düzenlemeleri genel kanunnâmelerle ihtisap kanunnâmelerinde yer almaktadır. Bu düzenlemeleri içeren en eski kanunnâmeler Fâtih Sultan Mehmed dönemine aittir. İhtisap kanunnâmeleri ve genel kanunnâmelerde, devletin esnafın teşkilâtlanmasını gerçekleştirirken iki amacı göz önünde tuttuğu dikkati çekmektedir: Bunlar üretimin halkın ihtiyacını karşılaması (üretim politikası), her ürün ve hizmet için uygun bir fiyat oluşturulması (fiyat, narh politikası). Esnafın teşkilatlanmasını temin etmek için esnaf birlikleri oluşturmak yönünde çaba gösterilmiştir. Bunlar satın alma, üretme ve satma tekellerinin doğmasına yol açan haklar ve yükümlülükler olup bu haklar çerçevesinde esnaf birlikleri oluşturulmuştur (Kal'a, 1995, s.425).

XVI. yüzyılın sonlarına doğru esnafın teşkilatlanmasını olgunlaştırma çabaları gediklerin doğuşunu başlatmıştır. Tekellere dayalı esnafın teşkilâtlanma sistemindeki eksiklikleri giderme ve bu sistemi olgunlaştırma amacına yönelik çabalarla "kefalet" ve "ruhsat" sistemleri oluşmuştur. Kefalet ve ruhsat sistemleriyle esnaf birliklerinde başlayan yeni düzenlemenin, esnafın yükümlülüklerinin yanında esnafa tanınan tekel doğuran hakların genişletilerek daha sistematik hale getirilmesini kapsamaktaydı. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren esnaf birliklerine gedik hakkının tanınması doğmuştur (Kal'a, 1995, s.425).

Esnaf birliklerinin ham madde teminini kolaylaştırmak amacıyla devletin ticarete dolaylı müdahalede bulunması ve çözüm arayışları ortaya yeni meseleler çıkarmıştır. Bu meselelerin çözümü amacıyla devletin serbest ticarete doğrudan müdahale etmesinden "ruhsat tezkiresi sistemi" ile "yed-i vâhid sistemi" denilen ticaret sistemleri doğmuştur (Kal'a, 1995, s.429).

XIX. yüzyıldan itibaren büyük sıkıntılarla karşı karşıya gelen, Avrupa menşeli fabrikasyon imalâtın rekabetine karşılık veremeyen, daha çok iç pazara, yakın çevreye yönelik faaliyette bulunabilen esnaf teşkilâtı giderek dağılmaya başlamıştır. Tanzimat'tan sonra bazı düzenlemeler yapılıp yeni nizamnâmeler hazırlanarak esnafın tekrar teşkilatlanmasına çalışılmıştır. 1879'da İstanbul Ticaret Odası bu amaçla kurulmuştur. Esnafların kendi derneklerini kurmaları II. Meşrutiyet devrinden sonra yavaş yavaş gerçekleşmiştir. 1913'te gedik ve lonca usulü kaldırılmıştır. Cumhuriyet devrinde esnafın durumuyla ilgili olarak ilk defa 1924'te Ticaret ve Sanayi Odası Kanunu yayımlanmış, 1942'de kanunda değişiklik yapılmış, altı yıl sonra da yeni değişikliklerle esnaf odaları lağvedilmiştir. Bugün, 1953'te Ankara'da kurulan ve 1964'te 507 sayılı kanunla kuruluş kanunu kabul edilen Türkiye Esnaf ve Küçük Sanatkârlar Konfederasyonu bütün esnaf derneklerini bünyesinde toplamaktadır. Türk Ticaret Kanunu'nda, "geliri sermayesinden çok emeğe dayanan ve ancak geçimini temin edebilecek kadar kazancı olan kimse" şeklinde tarif edilen esnafın dernek kurması Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın iznine

tâbidir ve her esnaf kendi çalışma bölgesindeki derneğe kaydolmak zorundadır. Esnaf ve sanatkâr dernekleriyle federasyonlarından oluşan konfederasyonun Türkiye genelinde üye sayısı günümüzde 3 milyonu geçmiştir (Kal'a, 1995, s. 430).

1840'lı yıllarda yapılan sayımlarda kaydedilmiş olan verileri içeren Muğla Temettuat defterleri şehrin sosyal ve iktisadi hayatında zanaatın önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Muğla'da zanaat sahipleri şehirde toplam mesleği olanlar içerisinde %12.4'lük bir paya sahiptir. Muğla şehrinde zanaatla uğraşan toplam 140 hane reisi tespit edilmiştir. Bunların en çok Cami-i Kebir ve Muslihiddin Mahallelerinde bulundukları görülmektedir. Temettuat Defterlerine göre XIX. Yüzyılın ortalarında Muğla'da giyim eşyası üretenler veya dokumacılar olarak nitelendirilen bu zanaatlar şunlardır: *ayakkabıcı, ayakkabıcı çırağı, çulha (dokuyucu), gazzaz (ipek işleyici/dokuyucusu), mutaf (keçi kılından hayvan çulu, yem torbası dokuyan), terzi, terzi çırağı* (Akgünlü, 2008, s.34-35).

Dericilik ve Deri Yan Sanayi ile uğraşan esnaflar ise *debbağ, debbağ çırağı, keçeci, keçeci çırağı, semerci, sarrac, sarrac çırağı*dır. Verilere göre mahalle bazında Cami-i Kebir Mahallesinde dericilikle uğraşanların sayıca fazla olduğu tespit edilmiştir (Akgünlü, 2008, s.36).

Madenci/ Madeni eşya üreten esnaflar içinde ilk sırada 26 kişi ile *demirci* esnafı yer almıştır. Buna ek olarak *nalbant, demirci çırağı, bıçakçı, bakırcı, kömürcü, kuyumcu, lüleci, tüfekçi* esnafları bulunmaktadır (Akgünlü, 2008, s.37).

Muğla'da geniş ormanlık alanların bulunması burada odunculuk mesleğinin önemli bir geçim kaynağı olduğu ve dolayısıyla ağaç eşya üreten zanaatkârların var olduğunu göstermektedir. Nitekim toplam 108 hane ağaç eşya üreticisidir. Bu esnaflar *davulcu, dülger, kirişçi, kürekçi, oduncu, sandıkçı, sandıkçı çırağı, santurcu, tahtacı*dır. (Akgünlü, 2008, s.38). Bu meslek grupları dışında belli bir grubun içine dâhil edilmeyen meslekler ise *berber, bardakçı, çapakçı, duvarcı, duvarcı şakirdi*dir (Akgünlü, 2008, s.39)

Temettuat defterlerine göre XIX. Yüzyıl ortalarında Muğla merkezinde yapılan meslekler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. (Akgünlü, 2008, s.28-29).

Tablo 1: Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Muğla Merkezinde Meslekler

Meslek	Toplam	Meslek	Toplam
Asker	1	Kayyum	1
Atar	4	Keçeci	8
Ayakkabıcı	10	Keçeci çırağı	1
Ayakkabıcı çırağı	9	Kiracı	46
Bahçıvan	26	Kirişçi	1
Bakırcı	2	Kömürcü	1
Bakkal	25	Kuyumcu	3
Bazubend	1	Kürekçi	1
Berber	14	Lüleci	9
Bıçakçı	4	Muallime-i Sıbyan	2
Calık?	1	Muallim-i Sıbyan	2
Cirazcı?	2	Muhtar-ı evvel	8
Çapakçı	1	Muhtar-ı Evvel/Attar	1
Çiftçi	86	Muhtar-ı sani	6
Çoban	0	Muhtar-ı sani	0
Çubukcu	1	Muhtar-ı sani/Sandıkçı	1
Çulhacı	33	Mutaf	3
Davulcu	1	Müderris	2
Debbağ	47	Müezzin	2
Debbağ çırağı	15	Mümeyyiz-i Evvel-Kuyumcu	1
Değirmenci	28	Nalband	11
Dellal	3	Nalband çırağı	1
Demirci	26	Natır	2
Demirci çırağı	7	Oduncu	79
Derviş	4	Papuşçu	43
Deveci	14	Papuşçu çırağı	10

Duhacı	6	Papaz	1
Duvarcı	17	Papaz/Kuyumcu	1
Duvarcı şakirdi	1	Rençber	1
Dülger	13	Sa'i	3
Ekmekci	11	Sandık Emini	1
Ekmekci çırağı	5	Sandık Sarrafı	1
Eskici	5	Sandıkçı	2
Gazzaz	5	Sandıkçı çırağı	1
Hademe	2	Santorcu	1
Hancı	1	Sarrac	8
Hane Odabaşısı	1	Sarrac çırağı	1
Hasta ve İhtiyar	2	Seis	2
Hatip	6	Semerci	7
Hekim	1	Sığırtmaç	5
Helvacı	5	Talebe	8
Hizmetkâr	49	Tekke Şeyhi	1
İmam	10	Tellak	2
Kahveci	10	Terzi	29
Kahveci çırağı	8	Terzi çırağı	3
Karakullukçu	20	Tüccar	73
Kasap	6	Tüfekçi	1
Kasap çırağı	2	Tütüncü	6
Toplam			**998**

Muğla'daki esnafların izini sürmeye kaynaklık edecek bir arşiv malzemesi de Muğla Şeriyye sicilleridir. Sicillerden XIX. yüzyıl ortalarında Muğla'da görülen meslekler tespit edilmiştir. Ayrıca sicillerde *Papuççu Arastası*, S*ûk-i Sultani Pazarı*, *Muğla Çarşusu*, *Rişte (iplik) Pazarı* gibi ticaret merkezleri tespit edilmiştir. Bu merkezler mesleklerin icra edildiği en önemli yerlerdir. Muğla Şeriyye Sicillerinde herhangi bir nedenle mahkemeye yansımış kişilere ait mesleklerin sayısı 63 olarak saptanmıştır. O dönemde Muğla'da varlığını sürdüren meslek sayısının daha fazla olduğu, bir sebeple davaya konuyu olmadığı için ortaya çıkarılamadığı belirtilmektedir. Sicillerden hareketle Muğla'da tespit edilen meslekler şunlardır: *Abacı, anbarcı, bacacı, bağlamacı, bağçıvan, bakırcı, bakkal, berber, bazergan, bıçakçı, boyacı, çerçiler, çıkıkçı, çıkrıkçı, çiftçi, çoban, çukacı, debbağ, değirmenci(asiyab), dellal, demirci, deveci, duhancı, duvarcı, ekmekçi, hamamcı, hancı, helvacı, hizmetgar, kahveci, kalaycı, kasab, kaşıkçı, katırcı, kazgancı, kazzaz, kebapçı, keçeci, keşkekçi, kınacı, kırıkçı, kiremitçi, kirişçi, kunduracı, kuyumcu, kürkçü, lüleci, manifaturacı, nalbant, papuççu, rençber, sabuncu, sarraf, sandıkçı, semerci, serraç, tahtacı, taşçı, tenekeci, terzi, tuzcu, tüccar, tütüncü, yatakçı* dır (Keleş, 2002, s.104-114).

Osmanlı ülkesinin Menteşe Sancağı keresteciliğin, dokumacılığın, keçe külahçılığın, "yekpare" keçe hırkacılığın, seccadeciliğin, kırmızı dülbent börkcülüğünün, üzümcülüğün ileri gittiği bir sancaktır. Muğla merkez bütün imparatorluk boyunca yerli Rumlardan başka ortak tanımamaktadır. Hatta Kurtuluş Savaşı öncesinde ticaret büyük oranda kereste ve kısmen de tütün üzerine kuruludur. Buna ek olarak günlük yağı ve zeytinyağı ticareti Muğla'ya özgü birer ticaret dalı olarak görünmektedir (Türkeş, 1973, s.121).

Muğla kereste işletmeciliğinin büyük adları Zorbazade Ragıp Bey, Şerif Efendi, Hamza Bey ve Rum Barutçularla Dimistoklulardır. Bunlara ek olarak Muğlalı Mestan Efendiler de kereste tüccarlığının önde gelen adlarıdır. Merkez ilçenin Göktepe, Marçal, Yılanlı ve Kıran ormanlarına büyük Bıçkı makineleri kurmuşlar, çok sayıda işçi çalıştırmışlardır. Muğla merkezin büyük kereste işletmecilerine küçük çaplı bıçkıları ile katkıda bulunan Yerkesikli Hacı Kırmızıoğlu, Hacı Süleyman, Ömer Ağa, Hacı Osman ve Denizovalı Emin Ağa'lar keresteciliğin ticari karakterini genişleten yerel adlardır (Türkeş, 1973, s.122).

Muğla'da Kurtuluş Savaşı öncesinde dericilik kadar önemli ve yerel karakter gösteren bir ticaret kolu da palamutçuluktur. Bu mesleği de Murtazaoğlu Hacı Ali Ağa uzun yıllar elinde tutmuştur. Manifatura ticareti ise yerli Rumların elindedir. Muğla'da endüstri küçük el tezgâhları ile öteden beri varlığını sürdürmektedir. Evliya Çelebi Yerkesik için *keçe külâh, seccade ve kırmızı tülbent börkü işlerler, gayet*

meşhurdur. Keçeden yekpare hırka ve yağmurluk burada işlenir şeklinde bir bilgi vermiştir. (*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2011, s.227.). Her biri birer dokuma ürünü olan giyim eşyaları Muğla endüstrisinin tespit edilebilen ilk izleridir. Kurtuluş Savaşı öncesinde Muğla Merkez ipekli, pamuklu, yünlü "Düven" dokumaları ile ünlüdür. Deri endüstrisinde Muğla merkezde Türk unsurdan oluşan halk faaliyet gösterirken Bodrum'a doğru niteliğini yitirerek tekrar Rumlarda olduğu görülmektedir. Muğla önceden beri gerek merkez gerekse Bodrum debbağhanelerinde eski Menteşe beyliğinden bu yana iyi cins ve ihraç malı dericilik işlemine sahnedir. Muğla Endüstrisi giderek bardakçılık, kasecilik, sırlı desticilik ve çanakçılık gibi ufak yan kollara ayrılır ve kireççilik ile değirmencilikte son bulmaktadır (Türkeş, 1973, s.123-126).

1922 sonbaharına kadar Muğla'nın sınai ve ticari hayatının ağırlığı Muğla Rumları'ndadır. Türkeş'in kitabının sayfa aralıklarında bu Rumların hamamcılık, fırıncılık, dülgerlik, yapıcılık, değirmencilik, kireççilik, ormancılık, terzilik mesleklerini büyük ölçüde ellerinde bulundurdukları görülmektedir.(Türkeş, 1973, s.29-31).

Kurtuluş savaşı öncesi Muğla'da yaşayan Türk unsurlar arasında dikkati çeken Alevi Türkler yani Tahtacılar ormanlık alanlarda yoğun nüfusa sahiptir. Dolayısıyla Alevilerin meslekleri odun ve kereste işçiliğidir. Muğla Alevilerine "tahtacı" denmesinin asıl nedeni budur (Türkeş, 1973, s.54).

Cumhuriyetin ilk yıllarında ise Muğla'da tabakçılığın yapıldığı iki önemli mekân vardır. Bunlardan birincisi Ulu Camii'nin hemen altında yer alan aşağı tabakhanedir. İkincisi ise Kızıldağ'ın hemen eteğinde bulunmaktadır. Aşağı tabakhanede toplam 9 dükkan, yukarı tabakhanede ise toplam 13 dükkan yer almaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Muğla'da bütün esnaf gruplarının diğer bir deyişle ahi esnaf teşkilatının idare merkezi bugünkü Kurşunlu Sokağı üzerindeki Yağcılar Hanı ile Sekibaşı Sokağı arasında kalan mevkii kapsamaktadır. Her sanat grubunun lokal şeklinde iki kattan oluşan bir binası vardır. Bu binaların alt katları arastada yer alan sanat grubuna ait çalışanların gidebileceği lokallerdir. Üst katları ise arastada yer alan değişik esnaf gruplarının idari merkezleridir. Arastada yer alan debbağ dükkânlarının idari merkezi de buradadır. (Akça, 2001, s.2-3).Bu derilerin bir kısmı buradan ayakkabıcılar, semerciler ve sarnıççılar tarafından satın alınarak kendi işlerinin hammaddesi olarak kullanılırdı. Ayakkabıcılar bu derilerden Ula Pabucu denilen bir çeşit ayakkabı yaparlardı. Ula Pabucu Öküz derisinin terbiye edilmiş halinden yapılırdı. Bu pabuçlar topuksuz, düz, altı kalın ve dayanıklı idi. Bunlar elde mum ve ip kullanılarak dikilirdi. Ula pabucunu, çiftçi, esnaf gibi orta tabaka insanların giydiği ayakkabılardı. Bu ayakkabılar bu insanlar tarafından çorapsız ve sadece düğün ve bayramlarda giyilirdi (Akça, 2001, s.5).

1939 yılında Muğla'da yapılan zirai sanatlardan biri ilkel yöntemlerle bal üretimidir. Kovanları çamdan içi oyulmuş ve iki tarafı birer kapakla kapatılarak tezekle sıvanmış ve yalnız arıların girip çıkması için bir tarafında küçük bir delik bırakılmış sütun şeklinde bir nevi silindirden ibarettir. Muğla dışındaki diğer kazalardaki kovanlarda bu şekildedir. Son zamanlarda Muğla'da fenni bir arı istasyonu yapıldığı gibi köylerde özellikle köy birliklerinde numunelik kovanlar yapılarak fenni kovanların teminine çalışılmaktadır. Muğla'ya bağlı olan ilçelerde ve özellikle Muğla'da bu işin tekniğine uygun biçimde değil de gayri fenni olarak ilkel yöntemlerle önemli bir miktarda ipek üretimi yapılmıştır. Evlerdeki hususi el tezgâhlarında penbezar adıyla bilinen ipek çarşaflar, bürümcük gömlekler, satakor kumaşlar dokunmuştur. Daha eski zamanlarda özellikle umumi harp dönemi içinde birçok evde el çıkrığı ile ipliğe dönüştürülen pamuktan çeşitli şekillerde bezler dokunduğu gibi halen de(1939) Avrupa iplikleri ile bezlerin çeşitli türleri meydana getirilerek kaza içinde ve kaza dışında satışı yapılmıştır (Eroğlu, 2011, s.151-152).

Kaza dâhilinde koyun ve keçi sürüleri vardır. Kaza arazisi dağlık ve taşlık olduğu için sürülerin önemli bir kısmını keçiler teşkil etmektedir. Bunların sütü ile yağ yapılır yağı alınan sütten çökelek veya imansız denilen bir nevi yağsız ve toprak gibi dağılan peynir yapılır. Bu hayvanatın yün ve kılından Karayaygı ve Fadılköyü taraflarında nebati boyalarla renkli bir takım kilimler yaparlar. Bunlar da o kadar incelik ve güzellik yoktur ancak çok sağlam ve ucuz olduğu için buralarda genellikle bunlardan kullanılmaktadır. (Eroğlu, 2011, s.151-152). Tarihsel süreç içerisinde Muğla'da geleneksel el sanatlarından bakırcılık, demircilik, kalaycılık, sobacılık- tenekecilik, bıçakçılık, sepetçilik, ayakkabıcılık meslekleri de yoğun olarak yapılmıştır (Çınar, 2007, s. 391-406).

Günümüz ölçüleriyle değerlendirildiğinde İslâm ülkelerinin şehir içinde şehir konumundaki klasik pazarları işgaller, âfetler, modernizasyon, yabancı endüstri ürünlerinin istilâsı, yerli sanayiin gelişmesi gibi sebeplerle yavaş yavaş yok olmuş, hâlâ varlığını sürdürebilenler ise daha çok turistlere hediyelik eşya satan dükkânlar topluluğuna dönüşmüştür (Kallek, 2007, s.194-203).

4. Muğla'da Unutulmuş veya Unutulmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Meslekleri İcra Etmiş veya Etmekte Olan Ustaların Karşılaştıkları Zorluklar

4.1. Araştırmanın Konusu

UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin özellikle korunmasını istediği, beş halk kültürü alanından biri olan "El Sanatları Geleneği", dünyadaki üretim ve tüketim tarzlarının değişmesiyle birlikte hızla ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla somut olmayan kültürel mirasın önemli unsurlarından birisi olan geleneksel mesleklerin belirlenmesi, ortaya çıkarılması ve korunması yerele özgü değerlerin küreselleşme karşısında yok olup gitmemesi için önem arz etmektedir. Bu geleneksel unsurların orijinal formunu kaybetmemesi için gerekli özenin gösterilmesi gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında, sosyo-kültürel açıdan büyük önem arz eden geleneksel mesleklerin Muğla kent merkezi özelinde belirlenmesine ve ortaya konulmasına çalışılmıştır. Bu çalışmada yazılı kaynakların yanı sıra günümüzde yaşayan ve geleneksel mesleği icra eden kişilerin bilgileri doğrultusunda Muğla kent merkezinde unutulan ya da unutulmaya yüz tutmuş geleneksel meslekler incelenmiştir.

4.2. Amaç

Çalışmada, bugün geleneksel mesleklerin icra edildiği Muğla kent merkezinde unutulmaya yüz tutmuş geleneksel mesleklerin belirlenmesi ile söz konusu mesleklerin geçmişten günümüze serüveninin ortaya konulmasına çalışılmıştır. Böylelikle bir kentin somut olmayan kültürel mirası incelenmiş ve aynı zamanda yazılı metin haline getirilmiştir.

Çalışmayla, unutulmaya yüz tutmuş geleneksel meslekleri, mesleği icra edenlerin gözlemlerinden, deneyimlerinden hareketle kayda geçirmek, geleceğe yazılı bir miras bırakmak ve daha sonra yapılacak çalışmalara referans oluşturmak hedeflenmiştir. Nitekim tespit edilen bazı mesleklerin artık son ustaları kalmıştır. Bunların kayda geçirilmesi büyük önem arz etmiştir.

4.3. Yöntem

Geleneksel mesleği icra etmiş veya etmekte olan kişilerin meslekî hikâyelerine dair bilgi almak ancak niteliksel bir araştırma ve buna bağlı olarak derinlemesine mülakatla mümkün olabilir. Nitekim Yıldırım ve Şimşek'in de belirttiği gibi (2018, s.48), "nitel araştırma yönteminin temel amacı sayılarla sonuçlar elde etmek değildir. Nitel araştırma yönteminin temel amacı, araştırılan konu dâhilinde okuyucuya betimsel ve gerçekçi bir tablo sunabilmektir. Dolayısıyla geleneksel mesleklerin sayısal verilerinden ziyade tarihsel süreçteki durumlarına odaklanmak, özellikle yaşanan olumlu veya olumsuz gelişmeleri gün yüzüne çıkarmak hedeflendiğinden, görüşmecinin öznel görüşlerine ve araştırmacının gözlemlerine odaklanılması söz konusu olmaktadır. Dolayısıyla araştırmacı bir kâşif gibi hareket ederek ilave sorularla gerçekliğin izini sürer ve muhatabının öznel bakış açısına önem verir. Nitel araştırmalarda determinist yaklaşım ön planda tutulmaz ve olaylar arasında neden- sonuç ilişkisi kurulmaz. Sayısal verilere ve istatistiklere daha az yer verilirken sözlü ve nitel analizlere daha çok vurgu yapılır. (Karataş, 2015, s.63-64).

Çalışmada, Muğla kent merkezi esas alınmış ve mahalle köy sınırları dâhil edilmemiştir. Bunun nedeni, köy mahalle ayrımının araştırmanın alanını zorlaştıracak olmasıdır. Araştırma süresince doğru veriye ulaşmak için söz konusu geleneksel meslekleri yapmış veya yapmakta olan insanların bilgilerine müracaat edilmiştir. Bunu yaparken de sözlü tarih yöntemine başvurulmuştur. Sözlü tarih, insanlar ile görüşme yapılarak anlatı ve veri toplanmasıdır. Bireylerin deneyimleri, gözlemleri ve öyküleri kullanılarak, yazılı kaynaklar tarafından belgelenmemiş kayıtlar ve anlatılar ortaya çıkmakta ve bunlar mülakat yoluyla kaydedilmektedir. Araştırma sürecinde derinlemesine görüşme esnasında meslek sahiplerine yöneltilen soru başlıkları şunlardır:

1: Sizi tanıyabilir miyiz?

2: Bu mesleğe nasıl başladınız?

3: Bu mesleğin incelikleri, yapım aşamaları nelerdir?

4: Yanınızda eleman yetiştiriyor musunuz, yetiştiriyorsanız nasıl bir yöntem uyguluyorsunuz?

5: Bu mesleğin geleceğini nasıl görüyorsunuz?

6: Günümüzde hazır giyim, hazır gıda vs. artmış durumda, bunu mesleğiniz açısından nasıl değerlendiriyorsunuz?

7: Arasta hakkında ne düşünüyorsunuz? Burada bir şey değiştirecek olsanız neyi değiştirirsiniz?

8: Yapmış olduğunuz mesleğe karşı halkın ilgi ve tutumunu nasıl görüyorsunuz?

9: Gelecek nesle neler tavsiye edersiniz?

Bu sorulara aldığımız cevaplar çalışmanın eksenini belirlemiştir.

4.4. Bulgular

Bu araştırma süresince geleneksel mesleği icra etmiş veya etmekte olan 18 kişi ile yüz yüze görüşülmüştür. Bu kişiler, mesleği bizzat icra eden veya mesleği icra eden ustanın yanında uzun süre çalışanlardan oluşmaktadır. Bir kısmı mesleği yapmaya devam ederken, bir kısmı ise başka sektörde çalışmaya devam etmiştir. Bu ustalar ve meslekleri aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 2: Muğla Kent Merkezinde Geleneksel Mesleği İcra Etmiş veya Etmekte Olan Ustalar

Usta Adı-Soyadı	Doğum Tarihi	Mesleği	Görüşme Tarihi
Gökhan Aslan	1976	Ayakkabı Tamircisi	17 Mart 2022
Hasan Tahsin Boyacı	1934	Helvacı	17 Mart 2022
Dede: Mehmet Küçem Torun: Mehmet Küçem	1936 1986	Nalbant	17 Mart 2022
Necat Çamur	1958	Kalaycı	17 Mart 2022
Akif Karadana	1955	Tarihi Saat Kulesi Görevlisi-Saatçi	21 Nisan 2022
Hasan Öztürk	1970	Terzi	21 Nisan 2022
Mehmet Koçer	1961	Berber	21 Nisan 2022
Murat Akarca	1955	Yorgancı	21 Nisan 2022
Mustafa Gökgedik	1964	Fırın Ustası	20 Mayıs 2022
Baba: Hayri Yumurtaş (vefat: 1999) Oğul: Mehmet Yumurtaş (Babası ile birlikte yapmıştır)	1920 1957	Semerci	21 Mayıs 2022
Baba: Mehmet Küçük (vefat: 2019) Oğul: Nebi Küçük (Babası ile birlikte yapmıştır)	1963 1989	Semerci	23 Mayıs 2022
Baba: Osman Kural (vefat: 2000) Oğul: Orhan Kural (Babasının icraatını anlatmıştır)	1926 1950	Saraç	25 Mayıs 2022
Hakan Solmaz		Aşçı (Düğün, Mevlüt vs.)	26 Mayıs 2022
Serdar Arslan	1964	Cam İşleme (Füzyon) Sanatçısı	16 Haziran 2022
Ahmet Gümüşbulut	1962	Kolonya İmalatçısı	18 Haziran 2022
Durmuş Abra	1954	Sobacı-Tenekeci	17 Haziran 2022
Hüseyin Konya	1950	Kuru Kahveci-Çaycı	22 Haziran 2022
Yaşar Görsel	1965	Çerçeve Sanatçısı	22 Haziran 2022

Muğla kent merkezi Arasta Çarşısı'nda daha önce icra edilen ya da halen icra edilmekte olan 17 geleneksel mesleğe dair bilgiye ulaşılmıştır. Bunlar; Ayakkabı Tamircisi, Helvacı, Nalbant, Kalaycı, Tarihi Saat Kulesi Görevlisi-Saatçi, Terzi, Berber, Yorgancı, Fırın Ustası, Semerci, Semerci, Saraç, Aşçı

(düğün, mevlüt vs.), Cam İşleme (Füzyon) Sanatçısı, Kolonya İmalatçısı, Sobacı-Tenekeci, Kuru Kahveci-Çaycı ve Çerçeve Sanatçısı'dır.

Bu tespit edilen geleneksel mesleklerin sayısal verilerinden ziyade tarihsel süreçteki durumlarına odaklanmak, özellikle yaşanan olumlu veya olumsuz gelişmeleri gün yüzüne çıkarmak hedeflenmiştir. Bu anlamda, mesleği icra edenlerin kendi bilgi birikimlerine, tecrübelerine başvurmak, yaşananları onlardan dinlemek esas alınmıştır.

4.4.1.Ustaların Karşılaştıkları Sorunlar

Günümüzde toplumlar, çağı izleyen bir gelişim ve değişim içindedir. Bu gelişim, dolayısıyla beraberinde getirdiği değişim, toplumların kültürlerine de yansımıştır. Ancak bu gelişim ve değişimin, geleneksel meslekler açısından iyi yönde olduğu söylenemez. Nitekim geleneksel kültürün parçası olan el sanatı ürünlerin birçoğu günümüzde işlevlerini yitirirken, bazıları da ya kaybolmuş ya kullanımdan kalkmış ya da işlev değiştirmiştir. (Öztürk, 2000, s.73).

Çalışma kapsamında ele alınan meslek sahiplerinin Muğla kent merkezinde karşılaştıkları meslekî, çevresel, beşerî ve iktisadî zorluklar ele alınmıştır. Bunları birkaç başlık altında değerlendirebiliriz.

4.4.2.Eleman (Çırak, Kalfa) Sorunu

Geleneksel mesleklerin yaşatılmasında hiç şüphesiz usta-çırak ilişkisi önemli bir geleneksel eğitim sistemidir. Usta toplumsal amaca hizmet ederek, üretimini yaptığı sanatı, yetiştirdiği çıraklarla gelecek nesillere aktarmaktadır. Daha veciz bir ifadeyle usta, *'geleneğini [el vermek] ve adını'*, yetiştirdiği çıraklar sayesinde ölümsüz kılmaktadır. Eğer usta ve çırak maharetliyse yetiştirilen çırak ustayı geçmelidir. *"Boynuz kulağı geçmek"* deyimi konuyu özetleyen veciz bir ifadedir (Özdemir, 2019, s.498).

Günümüzde ise geleneksel mesleği icra eden ustaların yaşlanması ya da ölmesiyle geride usta olarak birilerinin bırakılmaması önemli sorunlardan birini teşkil etmektedir. Çıkarılan kesintisiz zorunlu eğitim yasayla çocuğun ilkokuldan sonra doğrudan ortaokula ve liseye devam etmesi onun çırak olarak yetişmesini engellemiştir. Aynı zamanda el sanatlarının uzun uğraş gerektirmesi ve gelir getirir özeliğinin az olması da genç nesli kazancı bol mesleklere yöneltmiştir. (Polat, 2013, s. 130). Bu sebeplerden ötürü de birçok el sanatında eleman bulma konusunda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Nitekim bu durum, el sanatları alanında önemli bir potansiyele sahip olan Muğla'da da eleman sıkıntısı yaşanmasına yol açmıştır.

Muğla'da geleneksel mesleği icra etmiş veya etmekte olan ustalar, günümüzdeki duruma dair bilgi verirken eleman sıkıntısına dair önemli tespitlere yer vermişlerdir. Onlar bu konudaki anlatıları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 3: Eleman (Çırak, Kalfa) Sıkıntısına Dair Ustaların Anlatıları

Meslek	Usta	Anlatı
Ayakkabı Tamircisi	**Gökhan Aslan**	*Artık bu mesleği yapacak kimse yok. Hem ayakkabı tamirciliği olarak, hem diğer meslekler olarak da aynı. Gençler artık daha modern işlere yöneliyor. Benim mesela kendi oğlum var, küçükken dükkâna götürürdüm 1 hafta durmadı. Yani bizim meslekler bitiyor. Muğla esnafı olarak biz de kapattığımız zaman artık burada ayakkabı tamircisi kalmayacak gibi görünüyor. Birkaç kişi kaldık, yani en son biz kaldık. Hani televizyonlara çıkar ya, böyle bir esnaf vardı eridi gitti diye, aynısı. O zaman bu vatandaş ne yapacak bilmiyorum. Eskiden biz çırakken bizim ustamız bize para vermese bile çalışırdık. Para almadığımız günler de oldu meslek öğrenmek için hiçbir zaman para demedik. Şimdi kapıdan giren adam kaç para vereceksin diyor.*
Helvacı	**Tahsin Boyacı**	*Eskiden daha çoktu bu mesleğe heves eden, şimdi artık adam da bulunmuyor. Şimdi artık herkes devletten bekliyor, devlet kapısında iş arıyor, rahat iş olsun diye. Biz başladığımız zaman 4 tane helvacı vardı şimdi artık sadece biz kaldık. Gençler çalışıyor ama hep idare etme ile öyle böyle pek heves eden yok. Adam bulmak da zor, çalıştırmak da, ama alttan öyle böyle*

		yetişiyor. Yetiştirme işi ile usta ilgileniyor. Herkes kolay istiyor. Yani kısacası eskisi gibi eleman bulup yetiştirmesi zor.
Nalbant	**Dede: Mehmet Küçem Torun: Mehmet Küçem (Dedesinin icraatını anlatmıştır)**	Torunu Mehmet Küçem cevaplamıştır: *Çok sayıda eleman yetiştirdi. 6-7 tane var ama yapan yok bu işi, öğrenen kaçtı. Bir de at eşek göremeyiz artık. Eskiden at, eşek araba gibiydi. O zamanlarda her evde 3-4 tane hayvan varmış iş çokmuş yani. Dedem sırtına çantayı alıp 30-40 km. yol gidermiş yürüyerek. Şimdi bana da desen o kadar ağırlık ile o kadar yürümeyi ben de gidemem derim. Elemanlar vardı ama ben bu işi yapacağım diyen olmadı nal çakma işleminde değil de daha çok nalın şekillenme aşamalarında çalışmışlar. Şu anda hepsi farklı iş yapıyor.*
Kalaycı	**Necat Çamur**	*Valla yetişmek isteyen varsa ben yetiştireyim. Talep yok maalesef. Bir de şu anki durumda malzemeler çok pahalı. Masraflara yetişmek zor, kimse de başlamak istemiyor. Bir de el emeği olduğu için gençler zora gelemiyor. Herkes kolay iş arıyor, o yüzden çırak olmak isteyen de yok çırağımız da yok.*
Tarihi Saat Kulesi Görevlisi-Saatçi	**Akif Karadana**	*Yanımızda maalesef eleman yetiştiremiyoruz. Eleman da bizim mesleğe pek zevkle koşarak gelmez. Yani bizim iş sıkıcı iş, açık hapishane gibi bir şey. Sabahleyin geleceksin 9'da, akşam gideceksin 7'de, 8'de. Bir yere gitsen kapatırsın dükkânını, bulamaz insan seni, neredesin diye arar. Sanki biz minare miyiz hep duracağız yani. Bir yerde bir işimiz olmayacak mı? Yani çırak girmiyor, bizim iş sıkıcı. Bazı meslek dallarında çırak yok artık. Eskiden mesela çizmeci vardı çizmeci yok, nalbur vardı nalbur yok, nalbant vardı nalbant yok, Semerci vardı semerci yok, demirci vardı demirci yok. Bazı meslek dalları gidiyor, saatçilik de onlardan biri. Terzi azaldı mesela.*
Terzi	**Hasan Öztürk**	*Elemanımız 1994 yıllarında 1 tane vardı. Bir yaz çalıştı ondan sonra okula başladı, okulu bıraktı derken mesleği değiştirdi. Şu anda da su satıyor. Şöyle söyleyeyim, eskiden sanata mesleğe değer veriliyordu. Bir de bizim mesleğimiz diğer mesleklere göre zordur, 7-8 senede anca mesleği öğrenir bir insan. Hemen usta olamazsın. O yüzden çırak gelmiyor.*
Berber	**Mehmet Koçer**	*Şu anda yok ama eskiden çoktu. Arasta çarşısında çoğu berber benim elemanımdır. Hatta çarşı içinde de çok var. Ben bile unuttum sayısını. Çok yetiştirdim, çok iyi çalışıyordum. 10-15 yıldır yok. 18 yaşından küçük eleman çocuk işçi oluyor. 20 yaşından büyük adama da şurayı süpür desen zoruna gider. Küçüklükten başladığımız için devamlı olduk. Şimdi küçük eleman yok.*
Yorgancı	**Murat Akarca**	*Yetiştirdim, 2 tane çırak yetiştirdim sıfırdan, 2-3 sene yanımızda durdu gitti. Şu anda yok kimse evladını alıp da şu çocuğu yetiştir diye yanımıza getirmiyor. 25-30 yıldır eleman yetiştirmiyoruz. Muğla'da bizden sonra yok artık.*
Fırın Ustası	**Mustafa Gökgedik**	*Şimdi yok eskiden vardı. Herkes okuyor kimse gelmiyor. Hazır bilenler de bıraktı işi. Ben 60 yaşındayım bak hala çalışıyorum. Genç eleman olsa beni çalıştırırlar mı? Sen çalışsan seni mi tercih ederler beni mi? En genç elemanımız bu arkadaş (50'li yaşlarında bir çalışan).*
Semerci	**Baba: Hayri Yumurtaş (vefat: 1999) Oğul: Mehmet Yumurtaş (Babası ile birlikte yapmıştır)**	*Maalesef, bizim meslek pis meslek diye kimse evladını vermek istemedi. Şimdi o hayvanın sırtı yara oluyor bir de toz çamur o yüzden kimse istemedi. Bir de şimdi her taraf araba doldu at, eşek, katır kalmadı.*
Semerci	**Baba: Mehmet Küçük**	*Hayır yetişmedi. Zaten seyyar yapıyordu ve katır at işi bitti zaten. Köyde odun yapılırdı, Muğla'ya getirilip satılırdı zaten seyyar yaptığı için çok iş olmazdı o yüzden hiç çırak yetiştirmedi.*

	(vefat: 2019) Oğul: Nebi Küçük (Babası ile birlikte yapmıştır)	*Gelecek nesle hem benim kendi mesleğimde hem de birçok meslekte olduğu gibi artık alttan yetişen yok. Herkes okula gidiyor doğal olarak. Rahat yaşam istiyorlar, ama 10 sene sonra elimizde tamirci veya su tesisatçısı yok, bulamayacağız olanlar da yaşlı. Alttan gelen yok, bir de şimdiki çocuklar kapıdan girince kaç para vereceksin diyor. Hemen para gözüyle bakıyor, meslek öğrenme olarak bakan yok. Benim tavsiyem meslek öğrenme odaklı olsunlar. Yine eskiden bir laf vardı, sanat altın bileziktir diye. O altın bileziği koluna taksın ihtiyacı olursa mutlaka değerlendirir.*
Saraç	**Baba: Osman Kural (vefat: 2000) Oğul: Orhan Kural (Babasının icraatını anlatmıştır)**	*Babam yanında çırak yetiştirdi. Zamanında vardı birkaç tane ama sonra belli bir süre çalışıp hep gittiler. Babamın çıraklarından dükkân açacak kadar çalışan olmadı. Tecrübe kazanmadan gittiler. Hep başka meslek yaptılar.*
Aşçı (Düğün, Mevlüt Vs.)	**Hakan Solmaz**	*En azından getir götür yapacak bir eleman lazım oluyor. Ona ön hazırlıkları yıkama, doğrama gibi tabiri caizse ayak işlerini yaptırıyoruz. Biz yaparken onlar da bakıyor. Çırak mutlaka lazım, tabi bize uyumlu iş yapabilecek kişileri bulmaya çalışıyoruz. Eskisi gibi çekirdekten gelen fazla yok ama turizm otelcilik okuyan en azında bıçak tutmasını bilen eleman bize daha çok uyuyor. O da bizim yanımızda hem Muğla mutfağını öğreniyor, hem de genel yemek nasıl yapılır nasıl sunulur onu öğreniyor.*
Cam İşleme (Füzyon Sanatçısı)	**Serdar Arslan**	*163 eleman yetiştirdim. Kalifiye eleman 14 tane, diğerleri ise yaz çırağı gibi oldu. 14 kişiye dükkân açıp çalıştırabilecek eğitimi verdim. Elemanlarımın bazıları farklı yerlerde çalışıyor. Hevesli çok ama yürüten yok. Herkes günlük paraya koşturuyor, sabreden yok.*
Sobacı-Tenekeci	**Durmuş Abra**	*Yetiştirdim, fakat şu anda eleman yok. Gelmiyor artık, eleman işi bitti. Çocuk 7 yaşında okula başlıyor okul bitince evlenme çağına geliyor, o saatten sonra da zaten gelmez. Şu anda gelmek isteyen de yok zaten. Yanıma gelenler biri gelir 1 ay çalışır biri 3 ay çalışır ama 1 tane dükkân açabilecek çırak yetiştirdim o da vefat etti.*
Çerçeve Sanatçısı	**Yaşar Görsel – Mustafa Görsel Kardeşler**	*Yok, alttan yetişen elemanımız yok şu anda, iki kardeş yapıyoruz. Önceden vardı, 7-8 kişi çalıştığımız zamanlar oldu. Ama devamı gelmedi olanlar da kendilerine sağa sola attılar. Şu anda da elemanımız yok.*
Kolonya İmalatçısı	**Ahmet Gümüşbulut**	*Ben şimdiye kadar 15 çırak yetiştirdim. 1 tanesi hariç diğerlerinin hepsi bürokrat oldu. Devlet dairelerinde üst kademede çalışıyorlar. 1 kişi de şu anda belediyede çalışıyor. Çırağı aldığın zaman adam olup olmayacağını anlama yöntemleri vardır, biz de geçtik o yollardan. Şimdi bizim işte bir şaka vardır mesela çırak olarak geldin sen bize. Kâğıdın üstüne yazarız 300 minare gölgesi al gel, 100 gram kiremit yağı, 300 gram davul tozu.* *Nereden alacağım usta?* *Bul gel işte dersin. Bizim zamanlarımızda yolladığında gönderdiğin esnaf o da o merdivenin basamaklarından geçtiği için. Oğlum bende şimdi bitti ya der yollaya yollaya o mezarlık var ya aşağı sanayinin olduğu yerde. Oraya kadar gider o çocuk bende kalmadı bende kalmadı diye. Şimdi yollasan o çocuğu şu karşıdaki ustaya dayak atıyor küfür ediyor. Çünkü o onu görmemiş. Ondan sonra çırağı deneme yoları vardır. Mesela bu kolonya 10 lira, ben seni yollarım bilerek. Git ben olmadığım zaman al derim, o mesela sana 12 lira derse 10 lirayı kasaya atıp 2 lirayı cebe atarsa o çırağa yol verirsin. Benden çalmaz aslında senden çalar. Yere para atarsın süpür buraları dersin o parayı cebe atacak mı yoksa Ahmet amca ben burada para buldum*

		diyecek mi diye. Buldum derse gözün kapalı ona kasayı emanet edersin, parayı cebe atarsa hadi oğlum sen yapamıyorsun der, gönderirsin. Tabi çocuktur o nihayetinde. Biraz aileden de geliyor.

Tablo 3'te görüldüğü üzere artık Muğla kent merkezinde geleneksel mesleği icra edecek genç nesil yetişmemektedir. Bazı mesleklerin son temsilcileri kalmıştır. Gençlerin artık uzun uğraş gerektiren işlere rağbet etmedikleri, kısa zamanda daha çok para getiren çeşitli iş alanlarına yöneldikleri ifade edilmiştir. Bir hevesle işe başlayanların ise bir süre sonra dayanamayıp işi bıraktıkları belirtilmiştir. Bu anlamda, eskiden para kazanmanın ikinci planda kaldığına, asıl amacın mesleği öğrenmek olduğuna dikkat çekilmiştir. Nitekim bu konuda ayakkabı tamircisi Gökhan Aslan Usta, *"(...)bizim ustamız bize para vermese bile çalışırdık. Para almadığımız günler de oldu, meslek öğrenmek için hiçbir zaman para demedik. Şimdi kapıdan giren adam kaç para vereceksin diyor."* demiştir.

Semerci Mehmet Küçük ve oğlu Nebi Küçük ustalar, alttan gelen eleman olmadığına, gençlerin kapıdan girince kaç para vereceksin diyerek önce kazanca odaklandığına dikkat çekerken, onlara şu tavsiyede bulunmuşlardır: *"(...) Benim tavsiyem meslek öğrenme odaklı olsunlar. Yine eskiden bir laf vardı, sanat altın bileziktir diye. O altın bileziği koluna taksın, ihtiyacı olursa mutlaka değerlendirir."*

4.4.3.Teknolojik Gelişmelerin Yaşanması ve Hazır Giyim, Gıda ve Eşyanın Yaygınlaşması

Seri, ucuz ve bol miktarda üretilen mallar, az sayıda ve uzun sürede üretilen mallara üstünlük sağlamış ve bu malların iç piyasaya da hâkim olmasıyla tezgâhlar kapanma sürecine girmiştir (Arlı, 1984, s.43). Nitekim bu süreçten olumsuz etkilenen yerlerden biri de Muğla olmuştur. Teknolojik anlamdaki yenilikler; hazır giyim, gıda ve eşyanın yaygınlaşması karşısında kent merkezinde bulunan geleneksel meslek ustaları, imkânsızlıklar nedeniyle gelişmelere uyum sağlayamamışlardır. Üretim mallarında meydana değişikliklere babadan, dededen gördükleri yöntemlerle karşılık vermeye çalışsalar da bunda muvaffak olamamışlardır. Hem üretim süresi hem üretim şekli hem de kullanılan ürünün çeşidi değişmiş, bu nedenle kendilerine duyulan ihtiyaç da giderek azalmıştır.

Muğla'da geleneksel mesleği icra etmiş veya etmekte olan ustalar, teknolojik gelişmelerin yaşanması ve hazır giyim, gıda ve eşyaya rağbetin artmasıyla birlikte mesleklerinde karşılaştıkları zorluklara dair bilgi verirken aşağıdaki tabloda yer alan anlatılara yer vermişlerdir.

Tablo 4:Teknolojik Gelişmelerin Yaşanması ve Hazır Giyim, Gıda ve Eşyanın Yaygınlaşmasına Dair Anlatılar

Meslek	Usta	Anlatı
Ayakkabı Tamircisi	**Gökhan Aslan**	*Yani şimdi şöyle, bu hazır gıda giyim ayakkabı olsun bunlar kolaylık sağladı ama bir yandan da esnafa zorluk çıkardı. Şimdi bu hazır gıda eşya veya ayakkabı ben bile giyiyorum veya tüketiyorum. Şöyle söyleyeyim örnek veriyorum şuradan bir alışveriş merkezine gitseniz firma olarak isim vermeyelim ama burada Muğla merkezde gördüğüm ayakkabı 200 tl ise orada 100 TL. Almak zorunda kalıyorsun, çünkü artık her şey maddiyata döndü, sağlıklı değil ama mecburen kullanıyoruz.*
Helvacı	**Tahsin Boyacı**	*Eskiden çok güzel helvalar yapılırdı. Şimdilerde glikoz şurubu ile yapılmış sanayi ürünleri piyasada mevcut. Bugün marketlerde satılan paketli helvalar var. Helva aldık lezzetini bulamadık diyorlar. Kim bilir içine neler koyuyorlar. Bizimkisi yüzde yüz yerli ürün, kaliteli malzeme. Hazır olan her şeyde mutlaka sıkıntı çıkıyor. Çünkü ucuza satmak için kaliteden kaçıyorlar. Vatandaş da cebini düşünerek sürekli hazır olan şeylere yöneliyor.*
	Dede: Mehmet Küçem **Torun: Mehmet Küçem**	*Bu demir parçası bile (elinde tuttuğu işlenmemiş demir) eskiden dövülürken artık hazır preslerle bu hale geliyor. Belli bir kalıp yapmışlar ısıtıp presle basıyorlar tamam,*

Nalbant	**(Dedesinin icraatını anlatmıştır)**	*işte al sana nal. Ama bu nal ne kadar dayanıklı olacak. Bunu döverek aslında sertleştiriyorsun, aslında daha dayanıklı oluyor. Öteki baskı olduğu için dayanıklı değil. 2 gün sonra ya düşer ya kırılır, çatlar mutlaka bir şey oluyor yani. Ama dövülerek sıkıştırılan nalda çatlama olmaz.*
Kalaycı	**Necat Çamur**	*Meslek ölmüş durumda, can çekişiyor. Şimdi kalay yaptıran yok, adam zaten tencere tavasını alıyor. Ancak bu kalayın güzelliğini bilen geliyor.*
Tarihi Saat Kulesi Görevlisi-Saatçi	**Akif Karadana**	*Şimdi akıllı saat diye bir şey çıktı, saatçi de yapamıyor onu. Biz mekanik ustalarıyız. Şimdi bazı pillilerden anlıyoruz, yapıyoruz ama şimdi akıllı saatlerden anlamıyoruz.*
Terzi	**Hasan Öztürk**	*Arastada önceden pazarcılarımız vardı. Onlar gelirdi eşya satarlardı, çünkü AVM yoktu. İnsanlar Arasta'ya rağbet ederlerdi. AVM ile birlikte artık uzaklaşıldı.*
Berber	**Mehmet Koçer**	*İnsanlar artık evde tıraş olmaya başladı, makinalar var hazır hemen alıyorlar sakalı bıyığı. Ayakkabı, gömlek bile artık hazır kullan at oldu. El emeğinin değeri kalmadı.*
Yorgancı	**Murat Akarca**	*Mesela yorganlar hazır olanlar pamuk bile değil, silikon. Bu hazır yastık yorgan hep silikon, sentetik. Zaten her şeyin hazırı öyle oldu orijinal bir şey kalmadıki. Bize hala iş gelmesinin sebebi de sağlığını düşünen vatandaşın olması, o yüzden yani. Bir de hazır malı alması kolay geliyor. Kullan atıver, öyle olursa ne olacak bu esnafın hali.*
Fırın Ustası	**Mustafa Gökgedik**	*İyi bir şey değil bu durum. Ustalık bitiyor, her şeyde usta bitiyor. Terzi bile yok, hepsi 60 yaşının üzerinde, var mı genç? Semercimiz vardı, demircimiz vardı, gitti. Şimdi 1 tane helvacımız var o da gidecek. Büyük fabrika kurulacak gidecek ne olacak ki başka. Kim çalışacak hem genç yok hem her şey makine oluyor yavaş yavaş. Ekmeği bile şu anda neredeyse el değmeden makine yapıyor, böyle adam mı yetişir. Al at, giy at nasıl olsa hazır zaten var.*
Semerci	**Baba: Hayri Yumurtaş (vefat: 1999) Oğul: Mehmet Yumurtaş (Babası ile birlikte yapmıştır)**	*Şimdi bizim millet hazıra iyice alıştı. Benim kızım var o da aynı, kullan at baba yenisini al. Bazı güzellikleri var ama bence kalite bozuluyor. El ile yapılanla toplu yapılan bir olamaz zaten. Yiyecekler hep hormonlu oldu, adam malı yetiştirecek fazla üretecek bir de ucuz olsun diye basıyor hormonu, ilacı. Domateste bile koku yok artık. Önceden pazara girdiğin zaman meyve sebzeyi vatandaş kendi bahçesinde yetiştirip getirdiği için Pazar meyve sebze kokardı. Hazır kıyafetler çıkınca terziler gömlek dikmeyi unuttu. Hazır mal, milletimizi rahata alıştırdı rahat olunca da tembellik olur. Adam köyde en azından yoğurdu sütü için hayvana bakardı, şimdi uğraşması var diye ona da bakmıyor. Nasıl olsa var markette hazırı. O uğraşmayı çekeceğime hazırı var nasıl olsa diyor ve sadece evde yatıyor. Öyle öyle hayvan da kalmaz meyve sebze de.*
Semerci	**Baba: Mehmet Küçük (vefat: 2019) Oğul: Nebi Küçük (Babası ile birlikte yapmıştır)**	*El işi göz nuru diye laf vardı o söz tarihe karıştı. Benim babam sıfırdan yapardı her şeyi el ile tamamen. Ayakkabıcılar sadece tamirata döndü yapım yok. Hazır çıktığı için el sanatları ve küçük esnafı bitiriyor. Üretim yapmayı bilen de kalmadı çünkü adam fabrika ile rekabet edemeyeceğini biliyor o yüzden de uğraşmıyor. Halk da ucuz olduğu için hazıra kayıyor. Böylece el sanatı kalmadı, kaldıysa da az var zaten onların da kaybolması çok sürmez.*

Saraç	**Baba: Osman Kural (vefat: 2000) Oğul: Orhan Kural (Babasının icraatını anlatmıştır)**	*Her şeyin hazırı olduğu zaman iş yapacak adam yok. Köyde bile ekmeğini kendisi yapan yok şimdi. Tarlada ekerdi biçerdi ekmeğini kendi yapardı. Hazıra muhtaç duruma düştük. Tarlalar bile boş duruyor.*
Aşçı (Düğün, Mevlüt Vs.)	**Hakan Solmaz**	*Her şeyin hazırı çıktı tabi. Eskiden mesela terziye giderdin 2-3 kere provaya giderdin bir sürü zaman kaybederdin. Şimdi gidip alıp giyiyorsun, çünkü her bedene göre var zaten. Mutfakta ise haşlanmış, şoklanmış sebzeler, nohutlar çıkmaya başladı. Yani biraz daha pratik oluyor, temizleme ile uğraşmıyorsun zaman kaybı yok, yani avantajları var. En ucuzundan en pahalısına kadar insanlar bütçesine göre alışveriş yapabiliyor. Tabi kalite de azaldı çünkü seri üretim yapıp ucuza imal etmek için kaliteyi düşürüyorlar. Bence bu gelişmelerin olumlu yönlerini kullanmak herkesin işine gelir.*
Cam İşleme(Füzyon) Sanatçısı	**Serdar Arslan**	*Kötü bir şey değil. Mesela terziye takımı verirdik 1 ay sonra alırdık. Görerek alıyorsun seçerek alıyorsun. Mesela mdf çıktı işler hızlandı, ağaçlar için iyi oldu. Ama tabi olumsuzlukları da var. Elinde sanat olan kimse kalmıyor, insanımızın çalışkanlığı gidiyor. Ne yediğimizi bilmiyoruz.*
Sobacı-Tenekeci	**Durmuş Abra**	*Duruma göre değişiyor. İyi tarafı da var kötü tarafı da. Şimdi zaten el ile yapsan bazı şeyleri hazırdan daha maliyetli oluyor vatandaş ister istemez oradan ihtiyacını görüyor. El ile imal edilen pek fazla şey kalmadı artık. Yiyecek içecekte de öyle yani, biz yararlanmasını bilirsek iyi, bilemezsek kötü.*
Kuru Kahveci-Çaycı	**Hüseyin Konya**	*Her şeyin hazırı arttı. Evlerde bile birçok şeyi kolay olsun diye hazır kullanıyoruz. Şimdi kahvenin de bir formülü var ya her kuru kahvecinin kahvesi farklı olur. Şimdi her yer makine ve hazır paketler ile dolu. İyi yanları da var. İşler hızlandı, maliyetler düştü. İnsandan insana değişir. Bazılarının işine gelir bazılarının gelmez. Ama ne olursa olsun hazır işler makineleşme ustalık ve el emeğini azalttı.*
Çerçeve Sanatçısı	**Yaşar Görsel – Mustafa Görsel Kardeşler**	*Her şeyin hazırı çıkınca biz ikinci plana itildik. Vatandaş büyük marketlerden alıyor, bozulunca bize geliyor. Her şeyin hazır olması iyi değil, esnaflar ve el sanatları yapanların işleri çok zor. Teknoloji güzel, ama bazı alanları kötü etkiliyor.*
Kolonya İmalatçısı	**Ahmet Gümüşbulut**	*Şimdi fabrikasyona dönüldüğü zaman kolonyanın arkasında yazar maximum 2 yıl dayanır, güneş ve ısı görmedikten sonra. Bizim kolonyanın içinde koruyucu madde yok bir tek içersen tehlikeli bizimki. Çoğu şeyde korucu atılıyor, o da kanserojen madde içeriyor. Tehlikeli şeyler hazır arttıkça insan sağlığı da tehlikeye giriyor dikkat etmek gerekiyor. Her şeyi ayarında yapmak gerekir.*

Bilgi ve bilginin uygulamalı kullanımı anlamında olan teknoloji, toplumlarda sosyokültürel değişmenin temel güçlerinden ve bir dönemin üretimini belirlemede ana etkenlerden biri olmuştur. Teknolojik gelişim, diğer birçok alanda olduğu gibi, el sanatlarının kapsadığı alana da bir dizi yeni ürün katarak değişim yaratmıştır. (Öztürk, 2000, s.71).

Tablo 4'teki anlatılarda da görüldüğü üzere ustalar, teknolojinin gelişmesi ve artık hazır giyim, gıda ve eşyanın yaygınlaşması ile birlikte kendi mesleklerine talebin azaldığını belirtmişlerdir. Hazır üretimde daha çok seçenek olduğu, kısa sürede temin edilebildiği ve daha ucuza mâl edilebildiği ifade edilmiştir. Bu durumun ise insanlar açısından bir avantaj teşkil ettiği fakat diğer taraftan geleneksel üretime rağbetin azaldığı vurgulanmıştır.

Hazır giyim, gıda ve eşya kullanımı yaygınlaşırken bu ürünlerde kaliteli ve doğal malzeme kullanımının da azaldığına işaret edilmiştir. Nitekim Helvacı Tahsin Usta bu duruma işaret ederken şu ifadelere yer vermiştir:

"(...) Eskiden çok güzel helvalar yapılırdı. Şimdilerde glikoz şurubu ile yapılmış sanayi ürünleri piyasada mevcut. Bugün marketlerde satılan paketli helvalar var. Helva aldık lezzetini bulamadık diyorlar. Kim bilir içine neler koyuyorlar. Bizimkisi yüzde yüz yerli ürün, kaliteli malzeme. Hazır olan her şeyde mutlaka sıkıntı çıkıyor. Çünkü ucuza satmak için kaliteden kaçıyorlar. Vatandaş da cebini düşünerek sürekli hazır olan şeylere yöneliyor."

Eskiden nalbantlık yapan dedesinin mesleğini anlatan Mehmet Usta, hazır olana yöneldikçe kalitenin düştüğünü ve eşyanın kullanım süresinin de azaldığını şu ifadelerle anlatmıştır:

"(...)Bu demir parçası bile (elinde tuttuğu işlenmemiş demir) eskiden dövülürken artık hazır preslerle bu hale geliyor. Belli bir kalıp yapmışlar ısıtıp presle basıyorlar tamam, işte al sana nal. Ama bu nal ne kadar dayanıklı olacak. Bunu döverek aslında sertleştiriyorsun, aslında daha dayanıklı oluyor. Öteki baskı olduğu için dayanıklı değil. 2 gün sonra ya düşer ya kırılır, çatlar mutlaka bir şey oluyor yani. Ama dövülerek sıkıştırılan nalda çatlama olmaz."

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte artık evlere elektronik aletlerin girmesi, bazı ihtiyaçların evde de giderilmesinin önünü açmıştır. Nitekim bunlardan biri de saç-sakalın evde kolayca tıraş edilebilmesidir. Nitekim buna dair Berber Mehmet Usta, *"(...) İnsanlar artık evde tıraş olmaya başladı, makinalar var hazır hemen alıyorlar sakalı bıyığı. Ayakkabı, gömlek bile artık hazır kullan at oldu. El emeğinin değeri kalmadı."* demiştir.

Teknolojinin hızla gelişmesiyle birlikte yeni aletlerin tamiri, onarımı da eski yöntemlere göre zorlaşmıştır. Dededen, babadan kalma yöntemler artık yeni aletlere, eşyalara yetersiz kalmaya başlamıştır. Bununla ilgili olarak da Saatçi Akif Usta şu ifadelere yer vermiştir: *"(...) Şimdi akıllı saat diye bir şey çıktı, saatçi de yapamıyor onu. Biz mekanik ustalarıyız. Şimdi bazı pillilerden anlıyoruz, yapıyoruz ama şimdi akıllı saatlerden anlamıyoruz."*

4.4.4.Muğla Kent Merkezi Arasta Çarşısı'nda Karşılaşılan Sorunlar (Dükkân, Park Yeri, Trafik vs.)

Ustaların, kent merkezindeki canlılığın da eskisi gibi olmadığından yakınmaları söz konusudur. Özellikle pek çok mesleğin yapıldığı, insanların ekmek parası kazandığı eski dükkânların kapalı oluşundan üzülerek bahsetmişlerdir. Bu dükkânların tekrar aktif hale getirilmesi için birtakım çalışmalar yapılması gerektiğine işaret etmişlerdir. Yine, kent merkezindeki park yeri sorunundan dolayı insanların araçları ile gelmekte zorlandıklarını, bu durumun da onları alışveriş merkezlerine yönlendirdiğini belirtmişlerdir. Aynı şekilde trafik sorunun olduğunu anlatmışlardır. Bu konulara dair anlatıları aşağıdaki tabloda olduğu gibidir:

Muğla Kent Merkezi Arasta Çarşısı'nda Yaşanan Sorunlara (Dükkân, Park Yeri, Trafik vs.) Dair Anlatılar

Meslek	Usta	Anlatı
Ayakkabı Tamircisi	**Gökhan Aslan**	*İyileştirmek için ilk önce şu kapalı olan dükkânları açarım. Mesela şu karşı dükkân 20-25 seneden beri kapalı, yıkık, dökük, harap durumda. Belediye öncü olup bu dükkânların hepsini açabilir.* *Bir de trafik sorunu. Burada işi olan müşteri bir türlü yanaşamıyor. Park edecek yer yok buna da çare bulmaya çalışırdım. Ben telefon numaramı veriyorum. Tamirat için insanlar trafiğe girmeden ben yola çıkıyorum yani bir nevi paket servis gibi.. Sorun değil beni yormuyor, müşteriyi yoruyor.*
Helvacı	**Tahsin Boyacı**	*Eskiden öyle bir yerdi ki burası Saatli Kule Caddesi olarak geçerdi, şimdi sokak bile değil. Dükkânların hepsi kapalı. Kiralık satılık, kiralık satılık, eskiden bütün dükkânlar açıktı. Değiştirecek olsam önce bu kapalı yerleri açarım.*
Kalaycı	**Necat Çamur**	*Buyurun dükkânlar kapalı, neden kapalı? Esnaf yok, esnaf hep aşağıya gidiyor. Şurada 200 liraya dükkân tutuyor sonra burada diyor iş olmuyor, ben en iyisi aşağıya gideyim 5000 TL*

		kira vereyim 7000 TL kazanırım diyor. Gidiyor, 1 sene çalışıyor, sonra ben iflas ettim deyip geliyor demiştir.
Nalbant	**Dede: Mehmet Küçem Torun: Mehmet Küçem (Dedesinin icraatını anlatmıştır)**	*Arasta eskiden köylünün toplanma yeriydi. Köylü ekmeğini, yoğurdunu, yumurtasını getirirdi satardı. Vızır vızır insan kaynardı buralar benim çocukluğumda, artık insanlar gelmiyor. İş yerleri kapalı. Değiştirecek olsam bu dükkânları ilk önce açarım. Ben olsam kira bile almam, kaybolan meslekler canlansın, iş olsun, insanların Arasta'ya uğramak için nedeni olsun derim.*
Semerci	**Baba: Hayri Yumurtaş (vefat: 1999) Oğul: Mehmet Yumurtaş (Babası ile birlikte yapmıştır)**	*Benim elimde olsa bu sanatları tekrar yaşatmaya çalışırım. En azından Arasta içinde birer tane semerci, saraç, bakırcı, demirci, kalaycı gibi ölen mesleklere dükkân açarım ki orada yaşasınlar. Yoksa yarın öbür gün hiç kimse bulunmaz, hatırlayan bile kalmaz. Mesela ben öleyim Muğla'da neredeyse semercilik bilen yok.*
Aşçı (Düğün, Mevlüt Vs.)	**Hakan Solmaz**	*Eskiden beri orada yaşamış ve unutulmuş mesleklerin yuvasıdır bence Arasta. Günden güne yok oluyor. Şu anda tabi meslekler yok olmaya başladı, bu bence kötü bir şey. Eski hali olsa çok iyi olurdu. İstediğin birçok meslek vardı orada. Şu anda kaybolan mesleklere destek olsa canlandırılsa iyi olur ben oraları canlandırmak isterdim. Bizden sonra gelen 3-5 yaşındaki çocuk nalbantlığı, semerciliği, kalaycılığı hiçbirini bilmeyecek. Çünkü görmemiş olacak, görmesi lazım ki bir sonrakilere aktarması lazım. En azından Arastada bu eski mesleklerden 1 tane numunelik de olsa bulunması lazım.*
Cam İşleme (Füzyon) Sanatçısı	**Serdar Arslan**	*Her yer betonlaştı, artık buralar kaldı sadece, onun da kıymetini bilmek lazım. Dükkânlar boş bak, mesela benim komşularım boş dükkânlar. Oralar dolu olsa ben de onlar da ekmek yer. Sohbet edecek insan olur, insan tanımış olur yani. Sonra buralara araba yanaşamıyor, trafik büyük sıkıntı. Küçük esnaf yavaş yavaş kapatıyor.*
Sobacı-Tenekeci	**Durmuş Abra**	*Ben 1977 yılından bu yana bu dükkânın içindeyim. Burayı eski haline getirebilmek için ilk önce otopark gerekiyor. 1 km ileriden eşyayı alıp gidesi gelmiyor kimsenin. Arastayı öldüren otoparkın olmayışı ve trafik sorunudur. Çünkü ağır bir malzemeyi kimse taşımak istemez. Şimdi yolar dar arabalar durup da bir şey alamıyor.*
Kuru Kahveci-Çaycı	**Hüseyin Konya**	*Bütün el sanatları buradaydı. Ama zamanla buralar köreldi. Şehir aşağıya kaydı, bak şu karşımızdaki dükkânların hepsi şu anda depo. Eskiden kalaycı vardı, şurada bakırcı vardı, yanımızda demirci vardı. Arasta bitti, diyorlar ki dışarıdan gelen insanlar Muğla'nın arastası varmış, Arasta Arasta'lıktan çıktı. 20 yıl önceki Arasta ile şimdiki bir değilki. Eskiden turist kafileleri gelirdi ama şimdi kimse gelmiyor. Adamlar gelse ne görecek ki el sanatını yapılışı izlemeye geliyorlardı, gelen adama ne göstereceksin. Her şeyimiz var bak kapalı dükkânlarımız var işte. Buradaki kapalı dükkânların açılması lazım. Adam burada iş yapamıyorum diye aşağılara gidiyor bu sefer de maliyetler yüksek geliyor sonra devren kiralık yazısı asıyorlar. Yani el işi yapıp da toptan çok para kazanamadığı için adam geçinemiyor. En azından dükkânlar açık olsa herkes birbirinden ekmek yer.*
Çerçeve Sanatçısı	**Yaşar Görsel – Mustafa Görsel Kardeşler**	*Arasta'da 1977-78 yılından bu yana çalışıyorum. Buralar bizim evimiz gibi sayılır. Burada en büyük sıkıntı trafik sorunu, bizim dükkân yukarıdaydı sırf trafik sorunu yüzünden dükkânı taşıdık. Trafik sorununu giderebilirsek arasta için çok iyi olur.*
		Eskiden çalıştık buralarda, bir yere gittiğimiz zaman kapıya sadece süpürgeyi koyar giderdik. Şimdi 10 metrelik yere giderken kapıyı kilitliyoruz. Güvensizliği değiştiririm, ben

Kolonya İmalatçısı	**Ahmet Gümüşbulut**	*benden çalsa helal ederim ama o günaha giriyor. Eski güvenin gelmesini istiyorum. Süpürgeyi gördüğü zaman bu adamın işi var der giderdi. Şimdi öyle bir şey yok.* *Bir diğer sorun mesela trafik. Adam şimdi kolonya alacak duramıyor, kaldırıma koymak zorunda kalıyor. 3 liralık kolonya alıyor dünyanın cezasını yiyor. Daha da önceden bu kaldırımlar yoktu, o zaman da kendini bilmez şoförler türedi. Adam dükkâna sıfır araba park ediyordu, bu sefer de müşteri giremiyordu, dükkân açamıyorduk, kavgalar oluyordu. Şimdi kaldırım oldu bu sefer de yol sıkıştı.*

Ayakkabı tamircisi Gökhan Usta, hem dükkânların kapalı oluşuna hem de trafik sorununa değinirken bu durumun etkilerine dair şu ifadelere yer vermiştir:

"(...)İyileştirmek için ilk önce şu kapalı olan dükkânları açarım. Mesela şu karşı dükkân 20-25 seneden beri kapalı yıkık, dökük, harap durumda. Belediye öncü olup bu dükkânların hepsini açabilir.

Bir de trafik sorunu. Burada işi olan müşteri bir türlü yanaşamıyor. Park edecek yer yok buna da çare bulmaya çalışırdım. Ben telefon numaramı veriyorum. Tamirat için insanlar trafiğe girmeden ben yola çıkıyorum yani bir nevi paket servis gibi.. Sorun değil beni yormuyor, müşteriyi yoruyor."

Helvacı Tahsin Usta da benzer bir duruma işaret ederken aynı zamanda bir tavsiyede de bulunmuştur: *"(...)Eskiden öyle bir yerdi ki burası Saatli Kule Caddesi olarak geçerdi, şimdi sokak bile değil. Dükkânların hepsi kapalı. Kiralık satılık, kiralık satılık, eskiden bütün dükkânlar açıktı. Değiştirecek olsam önce bu kapalı yerleri açarım."* Sobacı-tenekeci Durmuş Usta ise, *"(...)burayı eski haline getirebilmek için ilk önce otopark gerekiyor. 1 km ileriden eşyayı alıp gidesi gelmiyor kimsenin. Arasta'yı öldüren otoparkın olmayışı ve trafik sorunudur."* demiştir.

Cam İşleme (Füzyon) Sanatçısı Serdar Usta, dükkânların kapalı olmasını insan ilişkileri açısından değerlendirerek, buraların boş kalmasıyla *"bu boş dükkânların kendisine komşuluk ettiğini"* üzülerek anlatmıştır. Hem ekmek kapısı anlamında hem de insan ilişkilerinin, diyaloğun, sosyalleşmenin devamlılığı açısından bu dükkânlara ihtiyaç olduğuna işaret etmiştir: *"(...)Dükkânlar boş bak, mesela benim komşularım boş dükkânlar. Oralar dolu olsa ben de onlar da ekmek yer. Sohbet edecek insan olur, insan tanımış olur yani."*

4.4.5.Pazar Sorunu

Geleneksel meslekleri icra eden kimselerin müşteriler için uygun dağıtım ve pazarlama sistemini kuramamaları ve yurtiçi ve yurtdışında rahatlıkla satışlar yapamamaları nedeniyle pazarlama sorunun ortaya çıktığı görülmektedir (Öztürk, 2000, s.74). Nitekim bu duruma Muğla kent merkezinde de karşılaşılmaktadır. Bazı geleneksel ürünlerin üretilmesine devam edilmesine rağmen bölgedeki pazarlama olanaklarının sınırlı olması nedeniyle zorluklar yaşanmaktadır.

Muğla kent merkezinde önceden kurulan pazar alanlarının kaldırıldığı veya başka yerlere taşındığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki bu alanlara kasaba veya şehir dışından insanlar gelip ürünlerini satmışlar, böylece hem kendi hem de şehir ekonomisine katkı sağlamışlardır. Bununla ilgili olarak Mehmet Usta şu ifadelere yer vermiştir:

"(...)Arasta eskiden köylünün toplanma yeriydi. Köylü ekmeğini, yoğurdunu, yumurtasını getirirdi satardı. Vızır vızır insan kaynardı buralar benim çocukluğumda, artık insanlar gelmiyor. İş yerleri kapalı. Değiştirecek olsam bu dükkânları ilk önce açarım. Ben olsam kira bile almam, kaybolan meslekler canlansın, iş olsun, insanların Arasta'ya uğramak için nedeni olsun derim."

Kuru kahveci-çaycı Hüseyin Usta da aynı şekilde ziyaret edenlerin azaldığını, hatta önceden gelen turistlerin de artık gelmediğini anlatmış ve şu ifadelere yer vermiştir:

"(...)Bütün el sanatları buradaydı. Ama zamanla buralar köreldi. Şehir aşağıya kaydı, bak şu karşımızdaki dükkânların hepsi şu anda depo. Eskiden kalaycı vardı, şurada bakırcı vardı,

yanımızda demirci vardı. Arasta bitti, diyorlar ki dışarıdan gelen insanlar Muğla'nın arastası varmış, Arasta Arasta'lıktan çıktı. 20 yıl önceki Arasta ile şimdiki bir değil ki. Eskiden turist kafileleri gelirdi ama şimdi kimse gelmiyor. Adamlar gelse ne görecek ki el sanatını yapılışı izlemeye geliyorlardı, gelen adama ne göstereceksin."

SONUÇ

İnsanlığın tarihi kadar eski olan el sanatları geleneği, insanoğlunun ihtiyaçları doğrultusunda giderek zenginleşmiştir. Meslek sahibi insanlar, farklı zamanlarda el emeği ürünler ortaya koymuşlar ve zaruri ihtiyaçların giderilmesini sağlamışlardır. Fakat değişen teknoloji, yaşam biçimi, ihtiyaçlar vs. etkenlerin söz konusu meslekleri etkilediği açık bir şekilde görülmektedir. Bu süreçte ustaların sahip olduğu meslekî bilgi ve tecrübe yeni kuşaklara öğretilememiştir. Bu nedenle de geleneksel mesleklerle uğraşacak çıraklar yetiştirilememiştir. En nihayetinde ilgili mesleklerin unutulup gitmesi durumu ortaya çıkmıştır.

Çalışmada, elde edilen veriler doğrultusunda günümüzde geleneksel mesleklerin değişim ve dönüşüm içerisinde unutulması veya değişik formlarda karşımıza çıkması durumu Muğla kent merkezi örneğinde ortaya konulmuş, özellikle de ustaların karşı karşıya kaldıkları sorunlar değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Geleneksel meslek ustaları özellikle eleman yetişmemesinden, el emeğine dayanan ürüne rağbetin azalmasından, insanların alışveriş merkezlerine yönelmesinden yakınmışlardır. Muğla kent merkezi için de mekân darlığına, kapalı dükkânların fazla oluşuna, otopark, trafik sorununa işaret etmişlerdir. Bütün bu sorunların da geleneksel mesleklerin icra edilmesine engel teşkil ettiğini ifade etmişlerdir. Bu alanların aktif hale gelmesi ve insanların bu alanlara çekilmesi için bir şeyler yapmak gerektiğine vurgu yapmışlardır.

KAYNAKÇA

Akça, B. (2002). *Sosyal, Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla 1923-1960*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Akça, B. (2001). "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Muğla'da Debağ (Tabakçılık) Esnaf Teşkilatı", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi,* Bahar, S.4, s.1-7.

Akgünlü, V. L. (2008). *Temettuat Kayıtlarına Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı,* Ed. Ahmet Yiğit, Muğla: Renk; Ofset Baskı,

Arlı, M. (1984). "El Sanatlarının-Gerileme, Kaybolma ve Öğretim Biçimlerinin Değişme Nedenleri ile Geliştirilme ve Yaşatılmasına İlişkin Öneriler". *I. Ulusal El Sanatları Sempozyumu Bildirileri 18-21 Kasım 1981,* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., s.41-51.

Arslan, F. – Çağlar, İ. M. - Gürbıyık, C. (2017). "Kültürel Miras Kapsamında Kaybolmaya Yüz Tutmuş Geleneksel Meslekler: Turgutlu Örneği " *Studies Of The Ottoman Domain* / C.7, S. 13, Ağustos, s.211-247.

Barışta, H. Ö., (1998). *Türk El Sanatları*. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Buluç, S. (2006). "İlk Çağda Muğla)", *Tarih İçinde Muğla*, (Edt. İlhan Tekeli), Muğla: Muğla Belediyesi Yayınları.

Çandarlı Şahin, A. (2021). "Çarşı-Pazar", Kentin Kültürel Aktarım Mekânları Muğla Kent Merkezi Örneği, *ERDEM*, Haziran, Sayı: 80, s.1-28.

Çelebi, M. (2013). "Menteşe Sancağında İtalyanlar", *Milli Mücadelede Menteşe Sancağı ve Yörük Ali Efe*, (Edt. Günver Güneş), İstanbul: Pia Yayınları.

Çınar, A. A., (2007). *Muğla ve Çevresi Sözlü Kültürü ve Toplumsal Değerleri*, , Muğla: Muğla Belediyesi Yayınları.

Çolak, M. (2020). "Sakız Hanım'la Mahur Bey'in Muğlası", *Konuşan Sokaklar Menteşe,* (Edt. Mustafa Gökçe-Aslı Çandarlı Şahin-Ahmet Karadeniz), Ankara: Günce Yayınları, s. 11-37.

Çubukcuoğlu, M. İ., (2019). "Tarihi Gerede Arastası Sağlıklaştırma Çalışması", *Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Karabük.

Devellioğlu, F., (1988). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi.

Ergin, M., (1986). *Üniversiteler İçin Türk Dili*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Eroğlu, Z. (2011). *Muğla Tarihi,* Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yayınları.

Gökmen, E. (2012). "Osmanlı İdaresi Dönemine Kadar Muğla", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* Bahar, Sayı 28, s.74-111.

Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (2011). 9. Kitap, 1. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: YKY Yayınları.

Kafesoğlu, İ., (1992). *Türk Millî Kültürü,* İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kahveci, M., (1998). "21. Yüzyıla Girerken Geleneksel Türk El Sanatları". *Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı*. Ankara 1998, s. 387-397.

Kal'a, A., (2003). "Lonca", *TDVİA*, C.27, Ankara, s.211-212.

Kal'a, A., (1995). "Esnaf", *TDVİA*, C.11, İstanbul, s. 423-430.

Kallek, C. (2007). "Pazar" *TDVİA,* C.34, İstanbul, s.194-203.

Karataş, Z. (2015). "Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri", *Sosyal Hizmet E-Dergi Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I. Sayı: 1, s. 62-80.

Kazıcı, Z., (1988). "Ahîlik", *TDVİA,* C.1, İstanbul, s.540-542.

Keleş, E., ve Karsandık Yazıcı, Ö. (2017). "Reformdan İsyana Menteşe Sancağı'nda Tanzimat'ın Uygulanışı (1840-1842)", *Muğla Şehir Yazıları*, (Edt. Erdoğan Keleş vd.), Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yay., s.31-69.

Keleş, E., (2002). "XIX. Yüzyıl Ortalarında Muğla'da Aile Yapısı (122, 123, 124 Numaralı Muğla Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Muğla.

Kolaç, E., (2009). "Somut Olmayan Kültürel Mirası Koruma, Bilinç ve Duyarlılık Oluşturmada Türkçe Eğitiminin Önemi", *Milli Folklor,* y.21, S.82. s. 19-31.

Mete, Z., (2005). "Muğla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 30, İstanbul. s.377-381.

Menteşe Kaymakamlığı Resmi İnternet Sitesi Erişim: 16 Kasım 2021.

Muğla Valiliği, Muğla Tarihi, http://www.mugla.gov.tr/tarihce, erişim: 5 Kasım 2021

Örücü, E. ve Ceylan, T. (1995). *Muğla İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.

Özdemir, M. (2019). "Geleneksel Meslekler ve Bir Ustanın Hikâyesi: Giresun'da Demircilik", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi,* 11 (21), s. 493-510.

Özdoğan, H., (2021). "Plansız Gelişen Meydanlarda Mekânsal Bütünleşme Ve Morfolojik Bileşenlerin Çözümlenmesi: Muğla Saburhane Meydanı Örneği", *MEGARON,* C. 16, S. 1, s.143-156.

Özkul, M. Y. (2020). "Asar'dan Kurşunlu'ya Her Yönüyle Muğla Tarihi", *Konuşan Sokaklar Menteşe,* (Edt. Mustafa Gökçe-Aslı Çandarlı Şahin-Ahmet Karadeniz), Ankara: Günce Yayınları, s. 38-71.

Öztürk, İ. (2000). "El Sanatlarının Günümüzdeki Durumu (Tarihçe Sorunlar Öneriler)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Sayı: 7, s. 67-75.

Polat, C. (2013). "Türkiye Cumhuriyetinin Kuruluşundan Günümüze Yöresel El Sanatlarının Sorunları Üzerine Bir Değerlendirme: Maraş Örneği". *Akdeniz Sanat*, 6 (12) , s.123-140.

Polat, C., (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Maraş'ta Bakırcılık*. Kahramanmaraş Belediyesi Yayınları.

Sami, Ş., (1317). *Kamus-ı Türki*, Dersaadet: İkdam Matbaası.

Tez, Z., (2016). *Meslekler Tarihi*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, (1998). C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Türkeş, Ü., (1973). *Kurtuluş Savaşında Muğla,* İstanbul: Yelken Matbaası.

Uykucu, E. (1968). *İlçeleriyle Birlikte Muğla Tarihi (Coğrafyası ve Sosyal Yapısı),* İstanbul: As Matbaası.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yücel, B. ve Ertin, G., (2019). "Arasta Çarşısı", *Muğla Kentinin Kültür Turizmi Potansiyeli,* Cilt:III, Sayı: 2, s.99-112.

EKLER:

Muğla Kent Merkezinde Geleneksel Mesleği İcra Eden Ustalara Örnek Fotoğraflar (Onur BERBER tarafından çekilmiştir.)

Helvacı Tahsin Usta ve Dükkânı

Kalaycı Necat Usta

Kalaycı Necat Usta (Evinde yapıyor)

Saatçi Akif Usta ve Dükkânı

Yorgancı Murat Usta ve Dükkânı

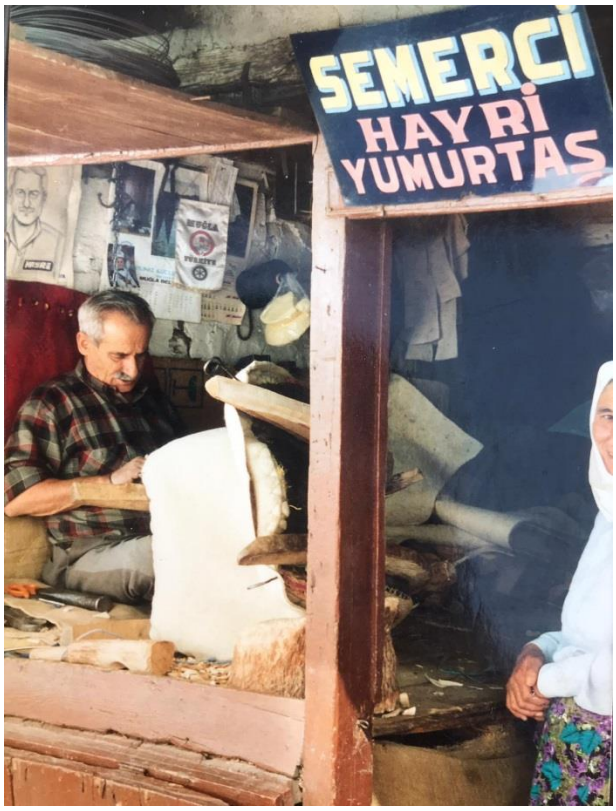

Semerci Hayri Usta ve Arasta'daki Dükkânı (1993 Yılı)

Presentation ID / Sunum No= 338

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Bizans'ın Doğu Sınırında Bir Ordugâh ve Surları: Malazgirt

Dr. Mehmet Sait Sütcü[1]

[1] *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ ABD, e-mail: mehmetsutcu@mu.edu.tr*
ORCID ID: 0000-0001-6890-8945

Özet

Malazgirt, Anadolu'nun kuzeydoğu hattından güneybatı hattına uzanan sınır karakollarından biri olarak XI. yüzyıla kadar olarak önemini korumuştur. Bu hattın en kuzeyinde yer alan Ani Kuzeydoğu Anadolu ve Karadeniz hattının kilit noktası; Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz'e giden yolların kontrol noktası ve Malazgirt orta Anadolu'ya açılan kapı görevi görmüştür. Bundan mütevellit Malazgirt'in fethi, Türklere Anadolu'nun kapısını açan bir zafer olarak nitelendirilmiştir. Nitekim bu kapı metaforu, yarım asrı aşkın bir süre Anadolu'ya akın yapmalarına rağmen yurt tutma noktasında somut bir gelişme sağlayamayan Türklerin, zafere müteakip İznik'e ulaşmasıyla anlam kazanmıştır. 1071 tarihinde Malazgirt'in Türkler tarafından ele geçirilmesi ve sınırların Anadolu'nun batısına kadar ilerlemesiyle sınır garnizonu olma vasfını yitiren şehrin, bu mahiyetine bir daha asla sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Lakin Türkler tarafından fethedildiği XI. yüzyıla kadar önemli bir Roma/Bizans sınır garnizonu olarak işlev görmüştür. Çift sıra surlarla korunan Malazgirt'i önemli kılan detay ise sahip olduğu jeostratejik önem ve yer aldığı konum olmuştur. Dolayısıyla Malazgirt şehri, kalesi ve surları bahsi geçen tarihe kadar önemli bir belirleyici unsur olmuştur. Çift sıra bazalt taştan inşa edilmiş ve 1940 metre uzunluğa sahip bu surların çok az bir kısmı günümüze ulaşmış durumdadır. Günümüze ulaşmış olan kısımların da büyük bir kısmı yapılan restorasyonlardan kalmıştır. Bu çalışmada, XI. yüzyıla kadar varlığını devam ettiren ve önemli bir ordugâh olan Malazgirt ve şehri saran bu çift sıra surların varlığı üzerinde durulacaktır. Zira 2020 yılında başlayan "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Yüzey Araştırması" projesi bağlamında "şehir ve surlar" üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde surların tarihsel arka planı, yapım evreleri ve surlar üzerindeki yapılara dair önemli buluntulara ulaşılmıştır. Bu çalışmalar ve 2022 yılında içkale surlarında yapılan kazı/çalışmalar hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Şehir Surları, Ordugâh Şehir, Garnizon, Bizans

Giriş

Çift sıra surla çevrilip jeostratejik bir noktaya kurulan Malazgirt'i bu denli önemli kılan unsur, İmparatorluğun doğu sınırlarını korumak ve Anadolu'nun içlerine doğru doğudan gelecek herhangi bir tehlikeyi önlemek adına buranın bir garnizon olarak kurulmasıdır. Geçmişinin 4-5. yüzyıllara kadar geriye gittiği anlaşılan Malazgirt'in günümüze ulaşan en somut kalıntısı bu şehir surlarıdır. Önce Roma-Sasani (3-7. yüzyıllar için bkz., Honigman: 1970, s. 1-35), sonra Bizans-Arap aşiretleri (8-9. yüzyıllar için bkz. Honigman: 1970, s. 36-91) arasında sınır olan bu şehir daha sonra 11. yüzyıla gelindiğinde

Bizans-Türkler arasında önemli bir savunma merkezi olmuştur (Honigman: 1970, s. 92-224). 1016 tarihinden beri Anadolu'ya keşif akınları yaptığı bilinen Türklerin aslında Anadolu'ya tam olarak yerleşme ya da hakim olamamasının önündeki engellerden bir tanesi işte bu merkez olmuştur. Zira Anadolu'da vur-kaç taktiğiyle akınlarda bulunan Türklerin, Bizansın düzenli ordularına/kuvvetlerine karşı durabilmesi bir hayli zordu, lakin 1025 yılından itibaren Bizans'ın yaşamış olduğu iç sorunlar ve doğudaki Ermeni meselesi bu hattı ziyadesiyle yıpratmıştı. Buna karşın Türklerin Anadolu'da artık rahatça hareket etmesini sağlayacak bir ortam henüz oluşmamıştı. (Çevik: 2021, s. 10-33). Malazgirt'in fethinden sonra da çok geçmeden Türkler Konstantinopolos'un kapılarına dayanıp, İznik'te devlet kurmuşlardı. İşte buna binaen Malazgirt'in fethi Anadolu'nun kapılarını Türklere açmış yaklaşık 60 yıldır akın mahiyeti taşıyan seferler artık Türklere yeni bir yurdun müjdecisi olmuş ve kapı metaforuyla anılmıştır. Bu tarihten sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da birçok Türk Beyliği kurulmuş ve Anadolu'nun Türk yurdu olma merhalesi başlamıştır.

Pekiyi bu tarihi öneme rağmen Malazgirt'in 11. yüzyıldan başlayarak sürekli bir şekilde geriye gitmesine sebep olan unsur(lar) neydi? Bu denli önemli bir sınır garnizonu/ordugâhı olan şehir neden eski önemini yitirmişti? Buradaki tarihsel miras sonraki nesillere neden aktarılmamıştı? Bu soruların ilk ve asıl cevabı, 3. yüzyıldan beri sürekli olarak ya doğrudan ya da dolaylı olarak bir sınır garnizonu görevi gören Malazgirt'in, artık Türkler için aynı görevi görecek bir hüviyette değil tersine hep bir iç bölge/kale/merkez olarak kalmasından ileri gelmektedir. Şöyle ki Türklerin Malazgirt zaferinden sonraki sınırları İznik'e kadar uzanmış, Doğu Güneydoğu Anadolu'da kurulan birinci dönem beyliklerin de sınırları batı yönünde Orta Anadolu'yu içine alacak derece genişlemiştir. Bu sebeple olsa gerektir ki şehir artık batıya yönelen Türkler için Anadolu'nun kilidi ya da kapısı olabilecek bir önem arz etmemiştir. Haçlı seferlerinin başlamasıyla Anadolu Selçukluların başkenti Konya'ya kadar gerilese de yine bu durumun Malazgirt'in önemine bir etkisi olmamıştır. Bundan yaklaşık bir asır sonra Moğol tehlikesine karşın Alaeddin Keykubad (1220-1237) zamanında doğudaki sınır hatlarına verilen önemde Malazgirt payına düşeni almışsa da buna dair yeterli kayıt mevcut değildir. Olsa bile muhtemelen 11. asra kıyas kabul etmeyecek derecededir. Sonraları Osmanlı'nın doğu politikasında da yine kendine yer edinememiştir, Malazgirt. Zira önce Diyarbakır sonra Erzurum ve en sonunda Van'ın doğuya yapılacak seferlerin harekat üssü ve idari yönetimin merkezi olmaları hasebiyle Malazgirt hep geri planda kalmıştır. İkinci bir sebep olarak, Malazgirt'in önce Moğol istilaları sonra 14-15. yüzyılda yaşanan siyasi kaos ortamından yöredeki bütün merkezler gibi büyük bir tahribat yaşamış olması kuvvetle muhtemeldir. Özellikle Osmanlı-Safevi mücadelesinin etkisi ve daha sonra bu bölgelerin yerel siyasi teşekküller ve küçük aşiretler tarafından yönetilmesi de bu duruma etki etmiş olmalıdır. Kronolojik olarak bakıldığında aslında yaşanan her olumsuz durumun bu şehrin günden güne kötüye gitmesine doğrudan etkisi olmuş ve en nihayetinde harabe bir Malazgirt geriye kalmıştır. Bunu seyyahların buraya dair notları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. 17. yüzyılda Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*: 2013-2016, I/5 s. 31-32) 1843-44'te Koch (Koch, 2020: s. 334-335) 1897-98'de Lynch (Lynch: 1901, II s. 269-272) ve 1979-80'li yıllarda Sinclair'in (Sinclair: 1987, s. 286-87) şehre dair betimlemeleri bir bütün haline getirilip gözlemlendiğinde bu yıkımın bir panaroması ortaya çıkmaktadır. İlaveten 1892, 1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait *Vilayet Salnâmeleri* de birer devlet kaydı olarak buna tanıklık etmektedir. Üçüncü ve son bir neden olarak da Malazgirt'in deprem kuşağında yer alan bir şehir olması ve şiddetli/yıkıcı zelzelelere maruz kalmasıdır. Örneğin 1903 yılında yaşanan depreme ilişkin çok sayıda hikaye hala Malazgirt halkının dilinde dolaşmaktadır.

Modern yapılar arasında zamana direnen bazalttan çift sıra surla çevrilmiş bu yerleşim, yaşanan büyük tahribatlara rağmen, surların varlığını sürdürmesine engel olamamıştır. Günümüze ulaşan sur yapısının bazı kısımları farklı tarihlerde bir takım restorasyonlarla ayakta duruyorsa da en eski dönemden itibaren yaşamış olduğu değişimleri hala bünyesinde barındırmaktadır. Roma/Bizans, Selçuklu ve Osmanlı zamanında yapılan onarımlar/tamiratlar surlar üzerinde kendini belli etmekte ve surların geçirmiş olduğu evreler gözle görülebilmektedir.

Malazgirt Şehri

Malazgirt şehri üzerine kapsamlı bir çalışmayı bırakın, ufacık bir bilgi kırıntısına bile ulaşmak hayli zahmetlidir. Zira bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda buna dair bilgiler neredeyse yok denecek seviyededir. Özellikle tarih alanında yapılan araştırmalar sadece "Malazgirt Savaşı" özelinde ele alındığından şehre dair bilgiler tamamen gözardı edilmiş ya da satırlar arasında cımbızla

çekilebilecek kadar küçük detaylar verilmiştir. Eskiçağdan beri önemli bir merkez ve sınır karakolu olmasına ve tarihi Urartu dönemine kadar geriye gitmesine karşın, bugüne kadar bir kazı dahi yapılmamıştır. Bu bile başlı başına şehrin ne ölçüde ihmal edildiğine açık bir delildir. 2020 yılında başlayan yüzey araştırmasına kadar yapılan tek çalışma ise 1980'li yıllarda R. Arık tarafından yapılmış yüzey araştırmasıdır. Bundan mütevellit önce şehre dair bazı bilgiler vermek, konunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır.

Malazgirt, geniş bir ovaya açılan ve ovadan Süphan'a doğru yükselen, iki nehrin buluştuğu noktada kurulan (Badişan Çayı ve Murat Nehri) ve kurulduğu bölge alüvyon bir düzlükten ibaret olan bir şehirdir. Bu iki nehrin aktığı vadilerin benzerlerine nispeten daha düz olması ve şehrin bu vadi tabanından yüksekte kurulması, savunma açısından kolay; kuşatma açısından zordur. Murat Nehri'nin dirsek yaparak batıya döndüğü noktanın hemen solunda/doğusunda yer alan şehir, Süphan Dağı'ndan akan lavların oluşturduğu sert siyah bazalt taştan çift sıra surla çevrilmiş ve önemli bir garnizon şehir olmuştur. Güneydoğudaki Süphan Dağı'nın volkanik akıntıları garnizonun kurulduğu yere kadar bütün ovayı kaplamış durumdadır. Bu jeolojik akıntı üzerinde yer yer ince toprak birikintisi olan düzlükler olmakla birlikte yaz aylarında yeterince su olmadığı için tarım açısından verimli değilse de yerden fışkıran soğuk ve berrak su kaynakları bakımından oldukça zengin bir şehir olarak öne çıkmaktadır. Bu bölge daha çok küçük köy yerleşmeleri ve yarı-göçebe grupların yaşaması için uygundur. Bu durum Malazgirt'in yer seçiminde, tarımın, ticaretin ve zanaatkar sınıfının gelişeceği, merkezi devlet için vergi verecek bir şehir olması beklentisi yerine daha çok askeri hassasiyetlerin ön planda olduğuna işaret eder.

Aslında tarihsel verilere ve coğrafik bilgilere bakıldığında bir zamanlar surlara çok yakın bir şekilde geçtiği anlaşılan Murat Nehri ve şehri çevreleyen çift sıra surların sağlamlığı ile yüksekliği şehrin önemini artıran diğer artılar olarak görülmektedir. Lakin geniş bir ovaya sahip olmasına rağmen tarım potansiyeli aynı ölçüde bir gelişme göstermemiş ve tarih boyunca büyük bir ticaret merkezi ya da ticaret yol ağı içerisinde olan bir durak olamamıştır. Günümüz Türkiye'sinin doğu vilayetlerinden biri olan Muş iline bağlı Malazgirt ilçe merkezinin güneydoğusunda uzanan bu ova da aslında sanılanın aksine çok düz bir yapıya sahip değildir. Doğal oluşum yapısı gereği jeologlar tartından bir plato olarak adlandırılması ve aslında bu şekliyle kullanılması çok yerinde olacağı söylenen bu plato, 150 kilometre karelik bir alana havi genişlikte olmasına karşın, lav akıntısının oluşturmuş olduğu doğal hatlar ve bu hatlar üzerinde oluşan bacalar nedeniyle bir taraftan tarıma elverişli olamamış diğer yandan askeri pusu bakımından elverişli bir hal almıştır. Tam da bu yüzden bu platoda gerçekleşmiş bir savaşı ele alırken bu özelliklerinden bağımsız hareket edilmemesi gerekliliği vardır. Zira platonun toprak katmanı yok denecek kadar az buna mukabil bazaltik taş yapısı ise çok yaygındır. Bazı noktalarda bu taşlardan dolayı yürümek bile büyük efor gerektirmektedir.

"*Ab u hevâ-yı mahallî latîf, kışı yazına gâlibdir. Berf Kanûnievvel esnâsında nüzûle ve Mart hulûlüyle zevâle başlar*". *Vilayet Salnâmesi*'nde bu şekliyle tarif edilen Malazgirt'in iklim şartları, Doğu Anadolu'da hüküm süren karasal iklim etkisinde olan ve yazı kısa kışları uzun yaşanan bir merkezdir. Özellikle yazın bile bir yayla görevi görebilecek seviyede akşamları serin bir havaya sahiptir. Doğal bir klima görevi görev Süphan Dağı, Malazgirt için hem bu havanın yaşanmasına hem de doğal kaynak suyunun bolluğuna vesile olmuştur. Lakin yazları gündüz ile gece arasında çok ciddi bir sıcaklık farkı olduğunu belirtmek lazım ki bu da yine karasal iklimin en belirgin özelliği olarak burada kendisini göstermektedir.

Malazgirt Kalesi ve Şehir Surları

Malazgirt'in şehir surları günümüzde çok iyi durumda olmasa da yer yer bünyesinde barındırdığı orijinal kısımları ve restorasyonlarla yapılan bölümlerden ibaret bir şekilde ayakta durmaktadır. Dolayısıyla yaşanan doğal tahribatın yanında yapılaşma ve son yıllardaki farklı restorasyon çalışmaları da surun özgün yapısının izlenmesini zorlaştırmaktadır. Özellikle iç surun büyük bir kısmı tahrip edilmiş olsa da mevcut kalıntılar, iki sıra surun varlığını ve planını bir bütün halinde izlemeye imkân sağlamaktadır. Hem 19. asırda Lynch (Lynch: 1901, II s. 269-272) hem de 1980'lere ait izlenimlerini sunan T. A. Sinclair (Sinclair: 1987, s. 286-87) tarafından bu çift sıra surun varlığı defaatle yinelenmiştir. Bu seyyahlardan ilki sadece şehir planını çizerken (bkz. Resim 1), surların durumuna değinmemiş sadece sur içindeki yapılara, özellikle de kiliselerin mimari özellikleri üzerinde durmuştur. Bu yüzden sadece sur ve şehir planı onun notlarındaki en kıymetli verilerdir. Lakin ikinci

seyyah, surların birçok tamirat işlemi gördüğünü belirtmiştir. Günümüzde surların temelleri birkaç metre dolgu altındadır. Daha yüksek olan iç kalenin doğusu ve şehir surlarının güneydoğu bölümünden anlaşıldığı kadarıyla sur temelleri volkanik bazalt kaya zemin üzerine oturtulmuştur. Temellerin açıkta olduğu bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla erken evrede kullanılan taşların işçiliği sonraki dönemlere ait taş işçiliğinden farklıdır. Erken evrede bazalt taşlar az işçiliklidir ve yatay sıralar halinde örülmemiştir. Öyle ki Lynch bu durumu taşların şekillendirilmesinin zor olmasına bağlar. Şehir surlarının inşa edildiği dönemde önce içme suyu ve drenaj sisteminin yapıldığı anlaşılmaktadır. Güneydoğu kulesinin temellerinin altında taştan oyularak yapılmış drenaj boruları ve kilden içme suyu künkleri görülebilmektedir. Ayrıca surlar üzerinde ve iç kale kazısında da bu yapıların izlerine rastlanmıştır. (Resim-8)

Bazalt taştan çift sıra olarak inşa edilen surlar, iç kale ve şehri çevreleyen daha geniş bir yapı ile dizayn edilmiştir. Şehrin ölçülerini iç kaleden karşı uçtaki surlara kadar uzunluğu 685 metre, genişliğini ise 457 metre olarak hesaplanmıştır. Bu hesaplama, şehri XIX. asırda ziyaret eden ve şehir surlarının bir planını çizen H.B.F. Lynch tarafından yapılmıştır. (Resim-1) Bizim yaptığımız ölçümlerde de 650X475 metre olarak ölçülen alan, aslında Lynch'in de eksik kalan kısmını ortaya koymaktadır. (Resim-2) Zira defaatle yinelendiği üzere şehrin batı ve güneybatı kısımlarının batalık olmasından dolayı seyyah tarafından tam olarak ölçülemediği ve çizimine yansıtılamadığı ortaya konulmuştur. Yerleşmenin en yüksek noktası olan doğu uçtaki iç kale (1541 m) ile batı kapısı (1521 m) arasında 20 metre kadar bir yükseklik farkı bulunmaktadır. Doğudan batıya doğru yükseltinin azaldığı ve ovadan vadiye doğru bir kot farkı oluştuğu gözlemlenmiştir.

Büyük bir kısmı restorasyonlarla ayakta duran, gerisi ise modern yapılar arasında/altında kaybolmuş surların uzunluğu yaklaşık olarak 1940 metredir. Modern şehir içerisindeki yapıların büyük bir kısmında surlardan alınma taşların kullanıldığı görülmektedir. Buna rağmen ayakta kalmış surlardan anlaşıldığı kadarıyla duvarların kalınlığı 2-2.30 metre arasında değişmekte; yükseklik ise yer yer 10 metreyi bulmaktadır. Dış surlar günümüze daha iyi durumda ulaşmıştır. İç surlar, iç kalenin bulunduğu doğuda sağlam, diğer yönlerde yalnızca 20 metreden küçük bölümler halinde ayakta kalabilmiştir. Bu iki sur arasındaki mesafe 5–15 metre arasında değişmektedir. Bunun temel sebebi ise arazinin yapısı ve kuşatma durumunda şehrin muhkem bir şekilde savunması olabilir. Surların dış yüzü işçilikli düzgün bloklarla örülmüş, içi ise Horasan harcıyla sağlamlaştırılmış moloz taşlarla doldurulmuştur. Yer yer restorasyon yapılırken bu surların yerlerinde kaymalar olmuştur. Örneğin iç kale kazısında orijinal kısmın açısı ile restorasyonda yapılan kısmın açıları arasında sapma tespit edilmiştir. (Resim-3)

Yerleşmeyi kuşatan dış surların uzunluğu sur üzerinde yaklaşık 30 metre aralıklarla yerleştirilmiş 46 kule mevcuttur. Ancak tahrip olmuş bölümler de hesaba katılırsa bu sayının 52 adet olması gerektiği söylenebilir. Şehrin kapılarının iki yanındaki kuleler ile çeşitli dönemlerde eklenmiş veya restorasyon sırasında inşa edilmiş kuleler arasındaki uzaklık yer yer 15 metreye kadar düşmektedir. Surlar üzerinde biri kuzeybatı uçta, diğeri güneyde olmak üzere iki adet de yan yana inşa edilmiş ikili kule bulunmaktadır. Ayrıca kuzey surunda, bir üçgen ve onun güneybatısında bir de dörtgen kulenin varlığı tespit edilmiştir. Bu kulelerin farklı dönemlerde surda yapılan tamirat ve restorasyon evrelerinin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim üçgen kulenin hemen batısında surun dış üst yüzüne yerleştirilmiş ve Selçuklu Dönemi'ne, 13. yüzyıla, ait bir kitabe bu kulenin tarihi konusunda bir fikir vermektedir. Lyncy bu kısmı planında göstermişse de detaylı bir malumat vermemektedir. Onun tersine ve ondan bir asır sonra Malazgirt'e gelen Sinclair, hem bu kitabeden hem de surların tamirat geçirdiğinden bahsetmektedir. Batı kapısının solundaki uzun kule, 13x6.5 metre ölçüleriyle tek örnektir. Yanındaki batı kapısı da yaklaşık olarak 3 metre genişliğindedir. Bu kısmın eski ana kapılardan bir olma olasılığı yüksektir.

Malazgirt surlarında kullanılan bazalt taşların, iç kalenin 450 metre kadar doğusunda yer alan Çıkrık Çayı kaynak bölgesindeki bazalt kayalıklardan getirildiği anlaşılmaktadır. Burada, Süphan Dağı'nın volkan akıntıları Murat Vadisi'ne doğru eğimli olarak alçalan yamaçlarda donarak çatlamış ve taş ocağı olarak kullanılabilecek uygun bir yapı oluşturmuştur. Surlardan bahseden Lynch, bu taşlardan uzun uzadıya bahseder ve suriçindeki yapıların da yine bu taşlardan imar edildiğine değinir. Ayrıca surların çevresinde, doğu yönü dışında, savunmayı güçlendirmek için Çırçır ve Çıkrık çaylarının aktığı dere yatağı kullanılarak bir hendek oluşturulmuş olabilir. Günümüzde bu bölgeler kentteki yapıların atıklarıyla büyük oranda doldurulmuş, benzin istasyonu ve traktör araç parkı gibi büyük inşa projeleriyle

kapatılmış olduğundan net bir şey söylemek zordur. Fakat özellikle batı ve güneybatı taraflarının bataklık olması, bu kısımların hendek olarak kullanılmış olabileceği fikrini desteklemektedir. Zira Lynch de Murat Nehri sularının yükseldiği dönemlerde bazen surların çok yakınına kadar yaklaştığını zikretmektedir. İlaveten Vilayet Salnâmelerinde verilen bilgiler de bunu teyit etmektedir.

İç kale, yerleşmenin doğusunda güneydoğu–kuzeybatı yönünde inşa edilmiş olup uzunluğu 144 metre ve genişliği 73 metre kadardır. İç kalenin kapladığı alan yaklaşık olarak 7.5 hektara tekabül etmektedir. Doğusu çift sıra surla desteklenmiş olan bu iç kale surlarının büyük bir bölümü restore edilmiş, yer yer orijinal planda değişiklikler yapılmıştır. Örneğin dış sura, iç kalenin doğusunda, Lynch'in çiziminde olmayan dört kule eklenmiş gözükmektedir. Surların batısında da yeni düzenlemelerin yapıldığı ve bu plandan farklı bir restorasyon yapıldığı anlaşılmaktadır. Yerel idarecilerden aldığımız bilgilere göre şehrin iç kalesi kamyonlarla toprak taşınarak doldurulmuştur. Ki 2022 yılında iç kale surlarında yapılan kazılar bunu açık bir şekilde ortaya koymuştur (bkz. Resim 3). İç kalenin doğusunu kuşatan dış surda 7 kule, iç surda ise 3 kule bulunmaktadır. İç kalenin en belirgin ve tanımlı bölümü güneydoğu köşedeki kulesidir. Gözetleme amacı da taşıdığı anlaşılan bu kule diğerlerinden daha yüksek ve büyüktür. (Resim 4)

Surun Yapım Evreleri, Malazgirt'i kuşatan surlar tarih boyunca yaşanan kuşatmalar, bölgedeki depremler ve özellikle de şehirde devam eden inşa faaliyetleri yüzünden büyük yıkımlar yaşamıştır. İç surun taşlarının büyük bir bölümünün sökülerek bahçe duvarı ve bina yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan restorasyon çalışmaları da surun yapısını büyük ölçüde değiştirmiştir. Dış surun günümüze ulaşabilmiş orijinal bölümlerinde yaptığımız gözlemler Malazgirt surlarının en az üç farklı dönemde büyük onarım ve yenileme süreci geçirdiğine işaret etmektedir.

1) **Surların inşası veya ilk evre:** Günümüzde surların temelleri birkaç metre dolgu altındadır. Daha yüksek olan iç kalenin doğusu ve şehir surlarının güneydoğu bölümünden anlaşıldığı kadarıyla sur temelleri volkanik bazalt kaya zemin üzerine oturtulmuştur. Temellerin görülebildiği bölümlerden anlaşıldığı kadarıyla erken evrede kullanılan taşların işçiliği sonraki dönemlere ait taş işçiliğinden farklıdır. Sonraki iki vereden en belirgin fark, erken evrede bazalt taşlar az işçiliklidir ve yatay sıralar halinde örülmemiştir. Bu evrede surlar köşeleri ve kenarları düzeltilmemiş, araları Horasan harcı ve taş parçalarıyla doldurulan büyük taşlarla inşa edilmiştir. Taş boyutları 85 x 60, 75 x 55, 70 x 40, 60 x 35, 25 x 20 cm kadardır. Şehrin güneydoğudaki kulede de benzer taş örgüsü vardır. Ancak burada taşlar, ikinci evrenin inşa tekniğini gösteren şekilde yatay sıralar halinde yerleştirilmiştir. Bu bölümdeki taşların boyutları da daha büyüktür ve 110 x 70, 110 x 45 cm'ye kadar çıkmaktadır. Üste doğru taşlar küçülmektedir. (Bkz. Resim 7).

2) **İkinci evre:** Restorasyonla yenilenmiş bölümler dışında, günümüzde ayakta görülen surların büyük bölümü bu evrede inşa edilmiştir. Bu evrenin bazalt taşları duvar üzerine yatay sıralar halinde yerleştirilmiştir. Taşların kenarları düzgün kesilmiş, köşeler oval bırakılmıştır. Köşelerde oluşan boşluklara taş parçaları sıkıştırılmıştır. Birleştirme malzemesi olarak yine Horasan harcı kullanılmıştır. Kare ve dikdörtgen formunda kesilmiş taşlar ilk evreden daha küçük ve ortalama 50 – 60 cm kadardır. Sur üzerinde kalıntılarına diğer evrelere kıyasla en az rastlanan dönemlerden biri olsa da bu dönemin yapıları Bizans ve hatta Selçuklu dönemine tekabül etmesi ve 10-11. yüzyıla ait olması kuvvetle muhtemeldir (Bkz. Resim 8).

3) **Üçüncü evre:** Bu evrenin tamir izleri belirgin olarak, kuzeyde üçgen kulenin çevresinde görülmektedir. Bu alanda üçgen kule ile yuvarlak kulenin arasındaki surun üst bölümüne ve iki kulenin ortasına denk gelecek şekilde dikdörtgen kalker bir taş üzerinde Arapça yazıt yerleştirilmiştir. Surlarda sağlam kalan tek kitabe buradadır. Prof. Dr. Kadir Pektaş ve Doç. Dr. Sadi Kucur'un ilk değerlendirmelerine göre kitabe Selçuklu Dönemine (13. yüzyıla) aittir. Maalesef bu kitabe üzerinde yapılan tahribat, kitabeyi okunabilirlikten uzak kılmıştır. Buna rağmen okunabilen kısımlar ve benzeri kitabe örneklerinden dönemlemesi zor da olsa yapılmıştır. Bu kitabenin üstünde 2-3 sıra halinde, ikinci evredeki taşlardan daha küçük, dikdörtgen taşlardan yapılmış, taş sıraları üçüncü evreye ait olabilir. Şehir surlarında tek örnek olan üçgen kulenin de bu evreye ait olabileceği anlaşılmaktadır. Bu kulenin üzerinde yine surlarda tek örnek olan, kısmen tahrip olmuş, tonozlu bir mekânın duvarları ve tonozun bir

bölümü günümüze ulaşmıştır. Ancak üçgen kulenin kaplama taşları restorasyonda bütünüyle yenilendiği için özgün taş işçiliğinden iz yoktur. Dahası bu yapının orijinal halinin üçgen şekilde değilde daha oval bir yapıda olması da muhtemeldir. Lakin yapılan tamirat ve restorasyonlar sonucunda günümüzdeki hale gelmiş olabilir. Bu durum surun bu kısmında yapılacak kazılar sonucunda yapının temeline inildiğinde daha anlaşılır olacaktır (Bkz. Resim 9).

Sonuç ve Değerlendirme

Hem şehrin kendisi hem de şehrin surları üzerine, yukarıda da değinildiği üzere, çok fazla çalışma olmaması ve 2020 yılında başlayan "Malazgirt Savaş Alanının Tespiti, Tarihi ve Arkeolojik Yüzey Araştırması" projesi bağlamında ilkin şehrin tarihine odaklanılması gerektiği fikrini doğurmuştur. Aslında bir yandan yüzey araştırmaları sürerken diğer yandan buna odaklandığını söylemek daha yerinde olacaktır. Zira proje ekibi 13 üniversiteden 40'ı aşkın alanında uzman akademisyenden müteşekkil ve multidisipliner bir hüviyete havidir. Bu bağlamda Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu nezaretinde çalışan ekip Malazgirt şehir surlarına odaklanmış ve yukarıda birçok atıfta bulunan Lynch'in şehre dair taslak planından başlamak üzere çalışmalara koyulmuştur. Projenin ilk çıktılarından biri olan şehir taslağı ortaya çıkarılmış, Lynch'in taslak planın eklikliği giderilmiştir. O dönemde bataklık olan, aslında bugün bile büyük bir kısmı hala bu şekilde olan, bölümlere dair eksiklikler drone ve ortofoto yardımıyla hazırlanmıştır. Lakin yine de surun bazı kısımlarının ağaç ve bitki örtüsü kalıntıları altında kalmasının yanısıra modern yapıların silmiş olduğu izler de mevcuttur. Bu eksiklikler de Harita Genel Müdürlüğü'nden alınan 1955, 1958 ve 1968 hava fotoğraflarından giderilmiştir. Zira hem yapılaşmanın o dönem itibariyle az olması hem de imar faaliyetlerinin henüz sur dışına taşmayan bir mahiyette olması bu eksikliklerin giderilmesini kolaylaştırmıştır. Tabi bu taslak çizim sonraki her etap ve çalışmalarda yerinde incelenerek geliştirilmiş ve son hale ulaşmıştır. Bu çizimin en önemli noktalarından birisi ve büyük bir ihtimamla hazırlanması sonrasında yapılacak çalışmalara temel teşkil edeceğinden son derece önemlidir. Zira "Dijital Arkeoloji" kısmı da bulunan bu proje neticesinde surların ayağa kaldırılması, 3D modellemelerinin yapılması (bkz. Resim 12) ve bundan sonra yapılacak restorasyon çalışmalarının bu plana göre çizilmesi hedeflenmiştir. Bugüne kadar herhangi bir çalışmaya konu edilmiş olmayan surlar üzerindeki çalışmalar bir yandan da Sanat tarihçileri tarafından sürdürülmekte ve sur üzerinde veya suriçinde olan yapıların mimari ve sanat tarihi açısından önemleri üzerinde durulmaktadır. Suriçinde yer alan cami, kilise, han-hamam vb. yapıların izleri aranmakta, bir yandan da mevcut eserlere dair ilgili çalışmalar yapılmaktadır. (Detaylı bilgi için bkz. Pektaş: 2021, s. 60-71). Surların ve kalenin modellemesini yapacak ekip de bütün uzmanlık alanlarıyla bu noktada koordineli bir şekilde çalışmaktadır. Bu işlemlerin yapılmasının sebebi ise sağlıklı ve gerçeğe en yakın haliyle bu tarihe ışık tutmaktır.

Malazgirt uzun tarihi boyunca öncelikli olarak askeri bir üs görevi yapmış ve zaman zaman el değiştirmiştir. Surların tahkimatı ve özellikle ikinci evresindeki özenli taş işçiliği, yerleşmenin içme suyu ve drenaj sisteminin yapılmış olması ve mezar taşları arasında nitelikli ve yazıtlı örneklerin bulunması gibi özellikleri, burada istikrarlı dönemde yaşayanlar arasında refah seviyesi yüksek, eğitimli bir kesimin de bulunduğuna işaret etmektedir. Çünkü bu yapının bütün özellikleri bir araya getirilip tarihsel geçmişine bakıldığında, Malazgirt'in sadece bir garnizon/ordugâh olarak varlığını sürdürdüğü söylemek eksik bir yorum olacaktır. Koch, Lynch ve Sinclair, Ermeniler tarafından inşa edilen Malazgirt'in muazzam dönemlerine özlem duyduğunu dile getirmiş ve geldikleri dönemdeki sefalet ile tahribata dikkat çekmişlerdir. Gözlemlerinde her ne kadar taraflı davranmış olsalar da bu seyyahların aslında işaret ettiği gerçeğin arkasında bir dönem Malazgirt'in de şaşaalı bir döneminin var olduğu gerçeğidir. Bu refah tabiki Lynch'in tabiriyle *Ermeni bir dehanın yaptığını barbar bir Türk'ün yıkması* ile izah edilebilecek bir durum değildir. Kaldı ki 1070 yılında Sultan Alparslan'a kaptırılan Malazgirt'i savaştan hemen önce geri alan Bizans'ın bile burayı yağmalamadığına dair kayıt mevcut değildir. Gerçek olan ise tarihsel süreç içerisinde, yukarıda da detaylarına değindiğimiz, hadiselerin yaşanması ve şehrin 11. asır ve öncesinde sahip olduğu öneme bir daha asla geri dönmediğidir. Bu bağlamda sonuç olarak, proje ve çalışmalar devam etmekte olup, projenin çıktıları bilim camiasıyla sürekli bir şekilde paylaşılmaktadır. 2020-2022 yılları arasında Malazgirt şehri ve surlara ilişkin bilgiler verilmiş ve yeni buluntular/gelişmeler ışığında bu çalışma güncellenerek varılan sonuçlar araştırmacılarla paylaşılacaktır.

KAYNAKÇA

M. Attaleiates (2012), *The History: Mıchael Attaleiates*, translate by Anthony Kaldellis and Dimitris Krallis, Dumbarton Oaks Medieval Library, Cambridge-Massachusets: Harvard University Press.

ÇEVİK, A. (2021), "Türklere Anadolu'nun Kapısını Açan Savaş: Malazgirt", *Aktüel Arkeoloji*, S. 83, s. 10-33.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (2013-2016), hazırlayanlar. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

HONIGMAN, E. (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1528.

KOCH, K. (2020), *Şark Seyahatleri II: Doğu Karadeniz Dağları ve Kuzeydoğu Anadolu Seyahati*, çev. Mehmet Nuri Sunguroğlu, İstanbul: Cinius Yayınları.

KONUK, S. (2021), "İmparatorluğun Doğu Sınırı: Bin Yıllık Dönüşüm", *Aktüel Arkeoloji*, S. 83, s. 90-95.

KÖROĞLU, K.-SÜTCÜ, M.S. (2021), "Malazgirt: Bir Ortaçağ Garnizonu ve Surları", *Aktüel Arkeoloji*, S. 83, s. 80-89.

KÖROĞLU, K.-SAĞLAMTİMUR, H. (2021), "Eskiçağda Malazgirt ve Çevresi: MÖ İkinci ve Birinci Binyılda Göçlerin ve Göçerlerin Çekim Merkezi", *Aktüel Arkeoloji*, S. 83, s. 46-59.

LYNCH, H.F.B. (1901), *Armenia: Travels and Studies (II: The Turkish Provinces)*, London: Paternoster Row New York and Bombay.

NICOLLE, D. (2013), *Manzikert 1071: The breaking of Byzantium*, Illustrated by Christa HOOK, Osprey Publishing, Campaign. 262.

PEKTAŞ, K. (2021), "Malazgirtte Türk Devri Eserleri", *Aktüel Arkeoloji*, S. 83, s. 60-71.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (H. 1310), Birinci Def'a, Bitlis: Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (H. 1316), İkinci Def'a, Bitlis: Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (H. 1317), Üçüncü Def'a, Bitlis: Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (H. 1318), Dördüncü Def'a, Bitlis: Vilayet Matbaası.

SINCLAIR, T.A. (1979), *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey I*, London: The Pindar Press.

Ekler

Resim-1
Lynch'in Malazgirt Kale ve Sur Çizimi

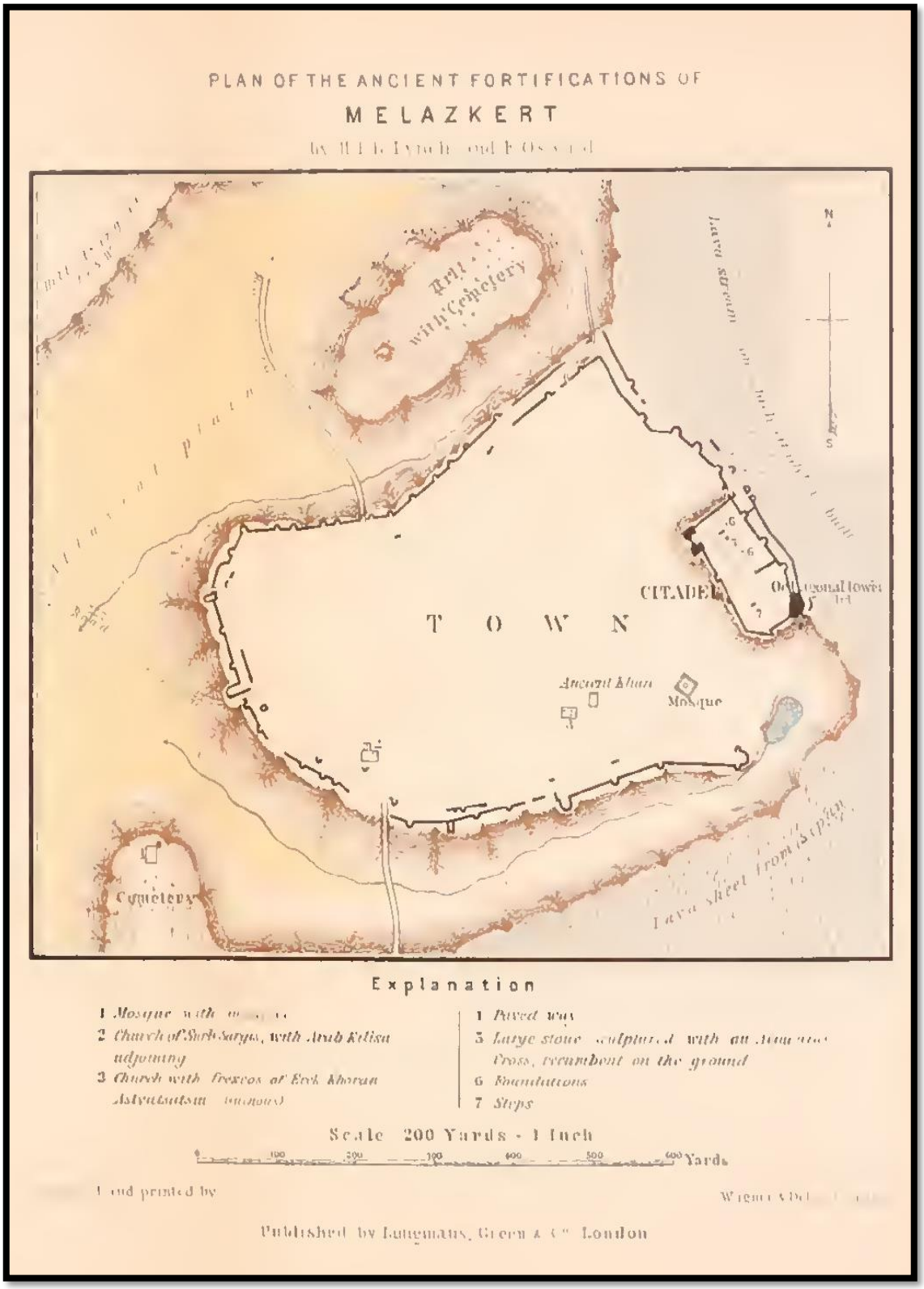

Resim-2
Malazgirt Şehir Planı ve Sur Çizimi

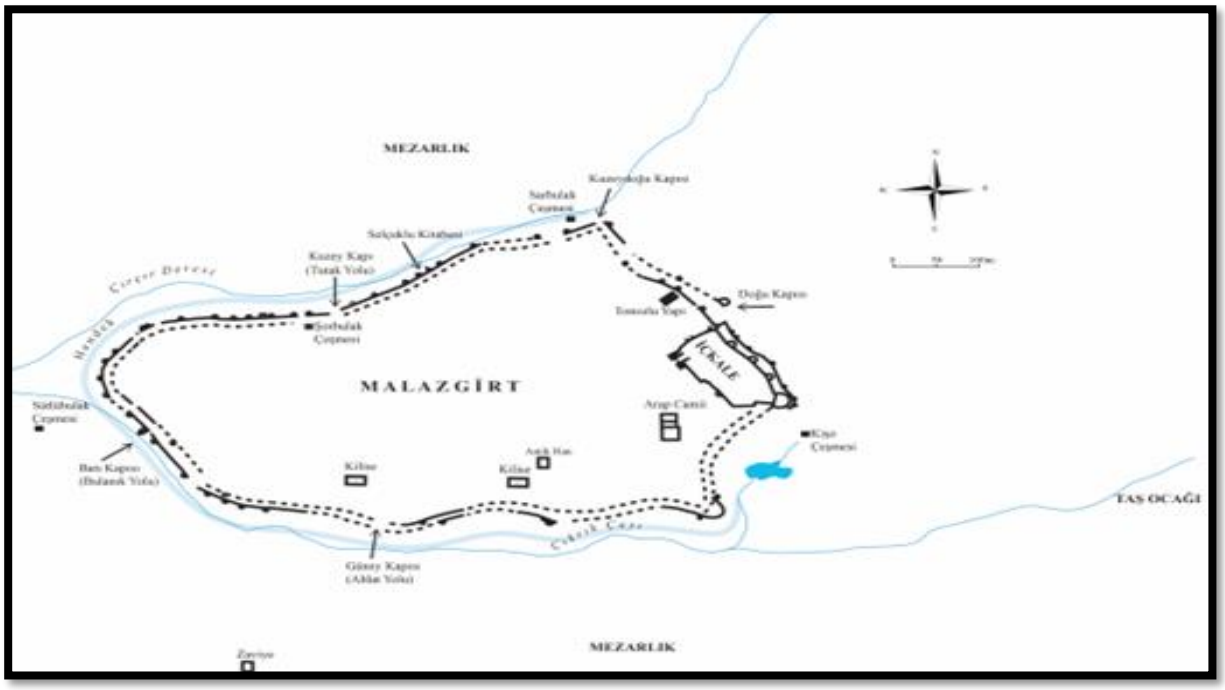

Resim 3

2022 İç Kale Sur Kazısı

Resim 4- İç Kale Büyük Kule

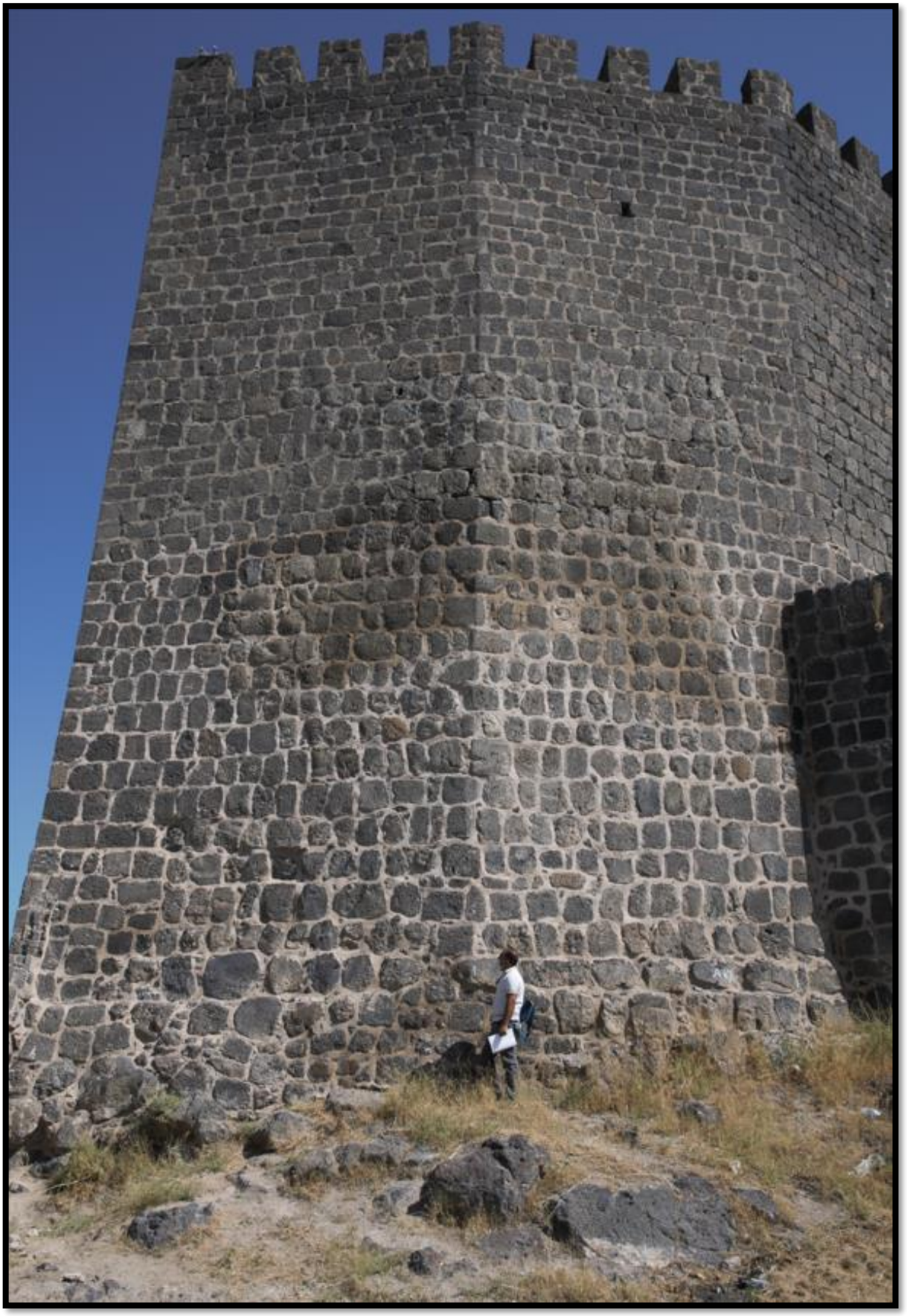

Resim 5

Harita Genel Müdürlüğü Hava Fotoğrafları

1955, 1958 ve 1968)

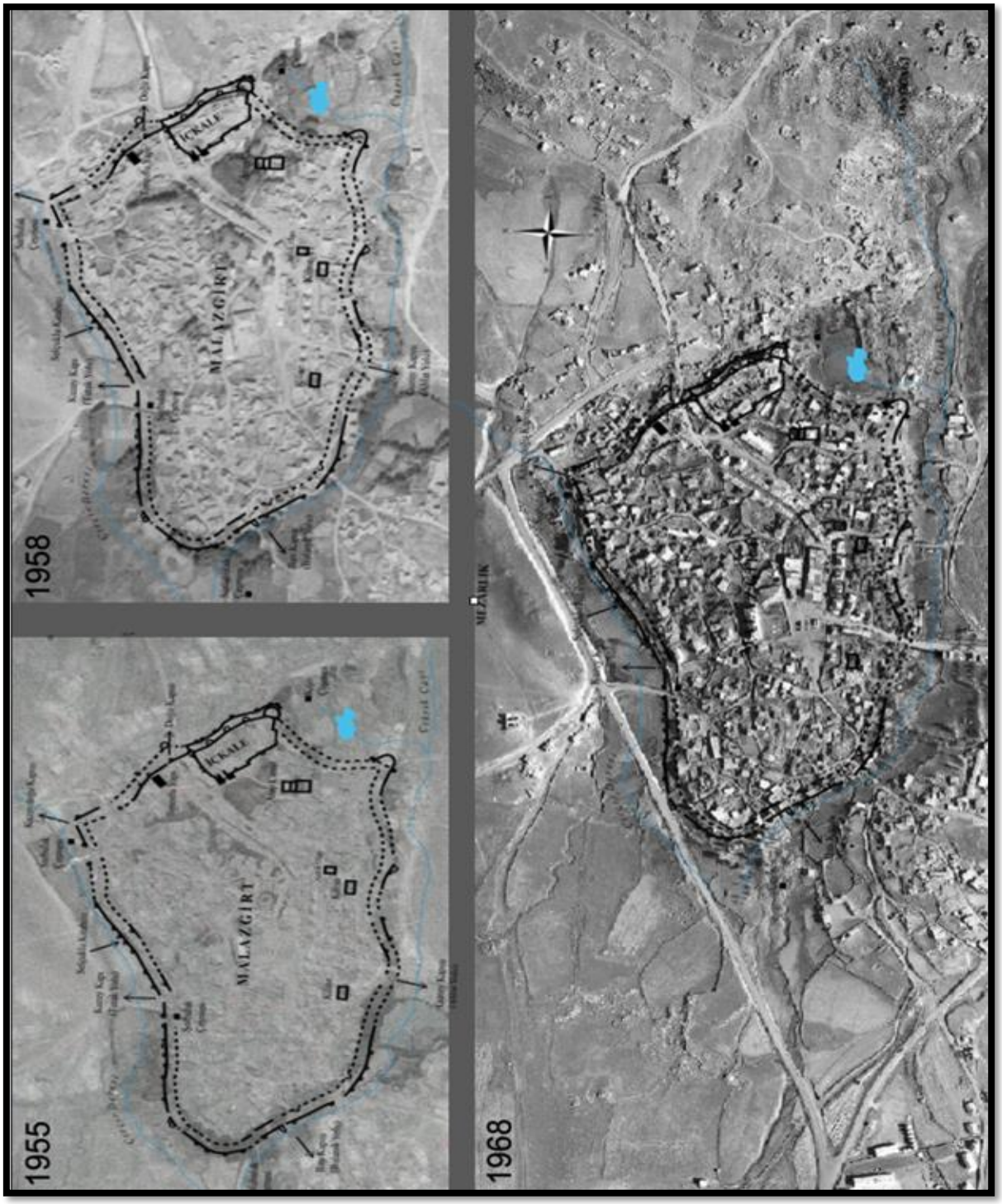

Resim 6

İç Kale Planı

(Van Koruma Kurulu)

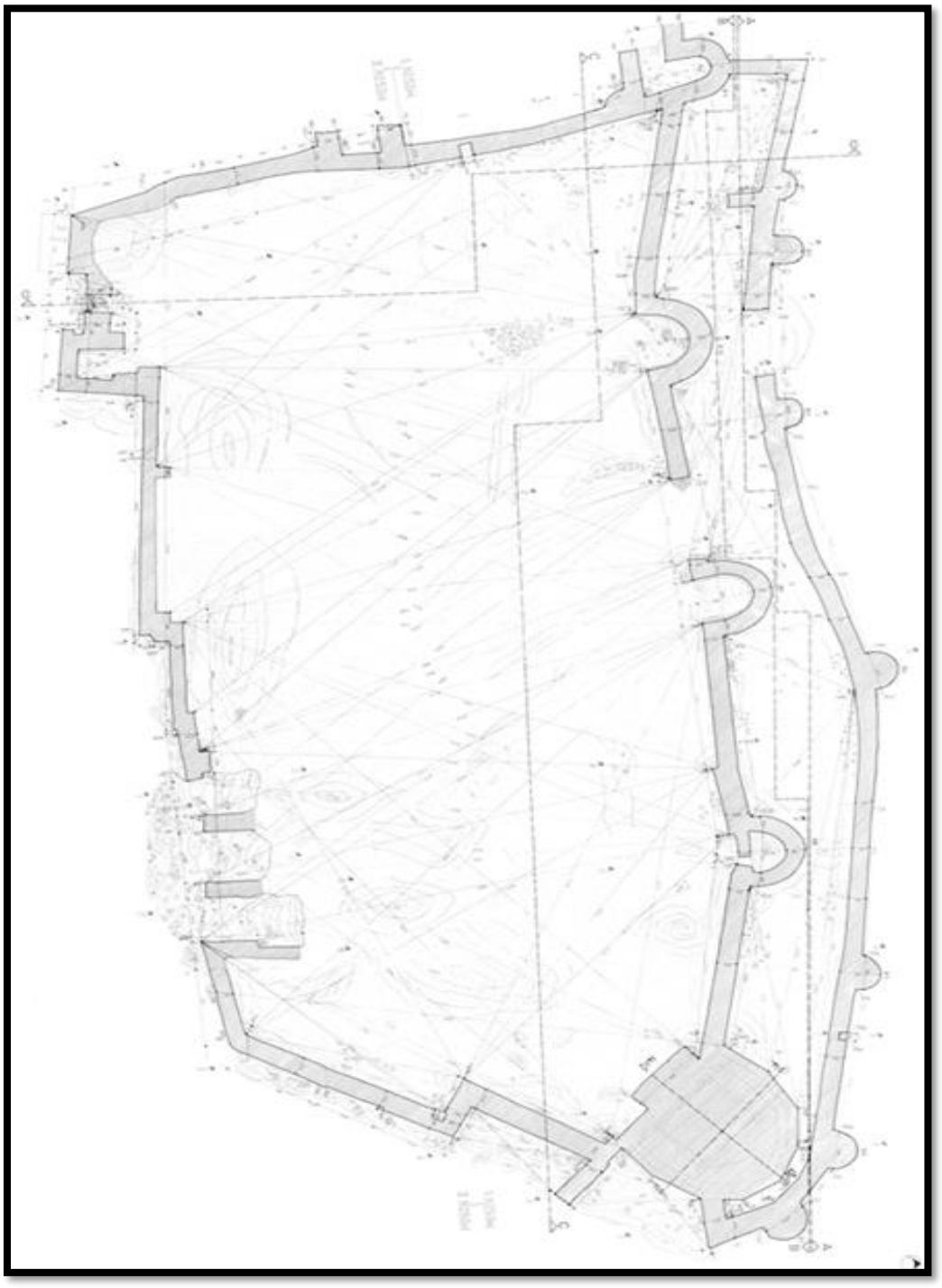

Resim 7

Surlar

(İlk Evre Örneği)

Resim 8

Surlar

(İkinci Evre Örneği)

Resim 9

Surlar

(Üçüncü Evre Örneği)

Resim 11

Sur Üzerindeki Su Giderleri ve Künklerden Örnekler

Resim 12

Üç Boyutlu Modelleme

Presentation ID / Sunum No= 339

Oral Presentation / Sözlü Sunum

1323 Yılı Memlûk – İlhanlı Antlaşmasının Netice ve Etkileri Üzerine Bir İnceleme

Dr. Kazım Uzun[1]

[1]*Ege Üniversitesi*
ORCID ID: 0000-0003-0302-5863

Özet

13. yüzyılın ortalarında Ortadoğu coğrafyası önemli değişikliklere şahitlik etti. Moğolların batı yönündeki ilerleyişleri özellikle 1243'deki Kösedağ Savaşı'nı müteakiben Anadolu'nun Moğol tahakkümü altına girmesine sebep oldu. 1250 yılına gelindiğinde ise Eyyûbî iktidarına son veren memlûkler Kahire'de yeni bir devlet kurdular. Keza Moğolların batıya ilerlemelerinin önemli neticelerinden biri 1256 yılında İlhanlı Devleti'nin kurulması oldu. İki yıl sonra Bağdat'ı yerle bir eden İlhanlıların Suriye ve Mısır'a ilerlemek istemeleri, onları Memlûklerle karşı karşıya getirdi ve 1260 yılında Ayn Câlut'ta gerçekleşen savaşta Memlûkler İlhanlıları yenmeyi ve durdurmayı başardılar. Memlûkler İlhanlıları yenmeyi başarmıştı, ancak İlhanlıların Memlûk hâkimiyetindeki Suriye'de etkili olma, hatta başarabildikleri ölçüde burayı ele geçirme gayret ve girişimleri devam etti. Memlûk ve İlhanlılar arasındaki mücadele hali çeşitli girişimler sayesinde zaman zaman yerini bir sükûnet devresine bıraktıysa da bunların hiçbirisi uzun soluklu olamadı ve taraflar her defasında yeniden ya savaş alanında ya da diplomatik sahada karşı karşıya geldiler. Bu durum yaklaşık altmış yıl boyunca, yani 1320'lere kadar devam etti. İlhanlıların İran coğrafyasına hâkim olmaları ve Anadolu'yu da tahakkümleri altına almaları Memlûkler açısından çok önemli olan Orta Asya ile iletişimin büyük oranda etkilenmesine sebep oldu ve bu iletişime bir anlamda sekte vuruldu. Karadan sağlanan her türlü irtibat mecburen deniz yoluyla yapılmak zorunda kaldı. Memlûk ordusunun temel insan unsurunun Deşt-i Kıpçak'tan sağlandığı göz önüne alındığında Anadolu ve İran hattının kapalı olmasının neticeleri daha net şekilde tezahür edecektir. 1320'lerin başında değişen siyasi konjonktür Memlûk ve İlhanlı ilişkileri açısından yeni bir sürece imkan tanıdı ve taraflar 1323 yılında bir barış antlaşması imzaladı. Uzun süre sonra bir barışın tesisi tabii olarak yalnızca Memlûk – İlhanlı özelinde değil, daha geniş anlamda Ortadoğu ve Orta Asya coğrafyasında varlık gösteren tüm siyasi unsurlar açısından bir takım neticeler üretti. Bu bildiride bahsi geçen antlaşmanın netice ve etkileri çok yönlü olarak tespit ve tetkike gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, İlhanlılar, Deşt-i Kıpçak, 1323 Antlaşması

Giriş

Moğolların batı yönündeki ilerleyişleri 13. yüzyılın ortalarına yaklaşılırken önemli neticeler doğurdu. Kösedağ'daki savaş ve Selçuklu yenilgisi Anadolu'nun uzun bir süre boyunca Moğol tesiri altında kalacağının ilanıydı. Bununla birlikte, yaklaşık on beş yıl sonra, 1256'da Moğolların Tebriz

merkez olarak İlhanlı Devleti'ni kurmaları Moğol tesirinin yalnızca Anadolu ile sınırlı kalmayacağının bir başka ifadesiydi. Nihayet Bağdat'ın 1258'deki düşüşüyle beraber Irak büyük oranda Moğolların eline geçtikten sonra sıradaki hedef Suriye ve Mısır'dı.

Müslümanların halifesini katletmelerinden kısa süre sonra Moğol orduları Suriye'deydi. Ne var ki bu süreçte Mısır'da da önemli gelişmeler yaşanmıştı. Bir süredir Eyyûbî ordusunun aslî unsuru haline gelen memlûkler son büyük Eyyûbî sultanı es-Sâlih Necmeddîn Eyyûb'un iktidarında hem sayıca artmış hem de neredeyse tüm önemli makam ve pozisyonların sahibi olmuşlardı. VII. Haçlı Seferi'nin sebep olduğu kaos, memlûklerin bu süreçte verdiği mücadele ve tam bu sırada tahta geçen Sultan Turanşah'ın takip ettiği siyaset neticesinde memlûkler Kahire'de Eyyûbî iktidarına son vermiş ve sonraki yıllarda kendi isimleriyle anılacak devletlerini kurmuşlardı. Dolayısıyla Moğolların Suriye ve Mısır yönündeki ilerleyişlerinin muhatabı bu yeni devletin muktedirleri Memlûklerdi. Nihayet yaklaşan karşılaşma 1260 yılının Eylül başında Ayn Câlut'ta gerçekleşti ve Moğollar Ortadoğu coğrafyasındaki ilk yenilgilerini aldı. Memlûklerin bu galibiyeti aynı zamanda Moğol ilerleyişini durduran bir zafer olması dolayısıyla da temsilî bir değere sahiptir (Özbek, 2002, s. 127-33).

13. yüzyılın ortalarına gelinirken Saray merkez olarak kurulan Altın Orda Devleti, sonraki süreci etkileyen önemli aktörlerden biri oldu. Özellikle Sultan Baybars'ın girişimleriyle başlayan Memlûk – Altın Orda dostluğunun zaman içerisinde güçlenmesi devletlerarası siyaseti şekillendiren önemli faktörlerden biri haline geldi. İlhanlı ve Altın Orda devletleri arasındaki hem jeopolitik hem de temelleri geçmişe dayanan düşmanlık Memlûk – Altın Orda ilişkilerinin güçlenmesine sebep olurken yine yaklaşık altmış yıl boyunca bölgedeki siyasete yön veren ana etkenlerden birini teşkil etti. Aynı süreçte bölgede etkili bir diğer siyasi unsur ise Bizans İmparatorluğu idi. İlhanlıların Anadolu üzerindeki tahakkümü Memlûkler açısından oldukça önem arz eden Deşt-i Kıpçak ile tek bağlantının boğazlar olduğu anlamına geliyordu. İlhanlı hükümdarlarından bazıları Bizans ile ilişkilerini geliştirerek hem Memlûk hem de Altın Orda taraflarının aleyhine bir takım girişimlerde bulunduysa da bu iki devlet karşı hamleleriyle Bizans'ı daha tarafsız bir pozisyon almaya mecbur etti. Bu siyasetin yanı sıra özellikle Memlûkler bir takım anlaşmalarla Bizans'ın İlhanlılara yaklaşma ihtimalini ortadan kaldırmaya çalışarak Memlûk ve Altın Orda ile iyi ilişkilerin daha kârlı neticeleri olduğunu fiilen ortaya koydu.

Genel hatları ifade edilen şekildeki bir siyasi iklimde Memlûk – Altın Orda dostluğu neredeyse kesintisiz şekilde yaklaşık altmış yıl boyunca aynı mecrada devam etti (bkz. Uzun, 2021, s. 735-765). Tabii olarak tarafların kendi iç siyasi meseleleri, taht değişiklikleri veya diğer bazı sebepler aralarındaki iletişimin zaman zaman seyrelmesine veya kesintiye uğramasına sebep oluyordu, ancak dostluk görüntüsü söz konusu ilişkilerin geneline hâkimdi. Benzer şekilde 1260'lardan 1320'lere kadar devam eden süreçteki Memlûk – İlhanlı ilişkilerinin geneline hâkim olan görüntü ise şiddetli bir düşmanlıktı. İşaret edildiği üzere Memlûk – İlhanlı ilişkilerinin başlangıcı Ayn Câlut Savaşı ile olmuş ve İlhanlı tarafı ağır bir yenildi almıştı. Takip eden süreçte İlhanlılar sürekli olarak Memlûk hâkimiyet sahasına, coğrafi yakınlık dolayısıyla da özellikle Suriye'ye nüfuz etmeye çalıştılar. Farklı hanlar zamanında bir takım başarılar elde edebildiyseler de bunlar kalıcı olmaktan uzaktı. Yine işaret edilen süreç zarfında taraflar arasında en azından savaş durumundan uzaklaşmak için ilişkileri yumuşatmaya yönelik bazı barış girişimleri oldu, ancak bunlar da kısa ömürlü olmaktan öteye geçemediler. Dolayısıyla Altın Orda ile münasebetlerin aksine, Memlûk – İlhanlı ilişkileri düşmanlık temelinde başlamış, gelişmişti ve bu durum uzun süre bu şekilde seyretti (Sağlam, 2018, s. 83-157).

1320'lere yaklaşılırken yaklaşık altmış yılı şekillendiren politikalarda önemli bir değişiklik gerçekleşmek üzereydi. 1317 yılında Ebû Said Bahadır Han'ın İlhanlı tahtına çıkmasının ardından İlhanlı tarafının tutumunda önemli bir değişiklik oldu ve İlhanlılar ısrarcı bir şekilde sürdürdükleri Memlûk karşıtı saldırgan politikalarından vazgeçti. Tabii bu durumu icbar eden sebepler de yok değildi. Hazırda bekleyen düşman Altın Orda henüz oldukça genç yaştaki Ebû Said'in tecrübesizliğinden yararlanmak istiyordu ve bu yeni durumu fırsata çevirerek kuzeyden yaptığı saldırılarını şiddetlendirerek İlhanlı meselesini tamamen bitirmek arzusundaydı. Ebû Said Han'ın zikredilen durumu Çağataylıları da cezbetmişti. Onlar da doğu yönünden İlhanlı topraklarına saldırılar yapmaya başlamışlardı bile. Ayrıca bu sürece tesadüf eden sel gibi bazı doğal afetler yöneticileri ekonomik açıdan zorlayan diğer hususlardı (Broadbridge, 2008, s. 100-5). Tüm bunlarla beraber uzun süredir devam ettirilen Memlûk karşıtı politikadan istenilen netice bir türlü alınamamıştı. Ayrıca bu sırada devlet yönetiminde oldukça etkili bir diğer isim Emîr Çoban'dı ve o, Suriye'deki mücadele ortamını yakından

tecrübe etmişti. Dolayısıyla da buradaki faaliyetlere devam etmek için gereken kaynağın büyüklüğünün farkındaydı. Tüm bu sebepler bir araya geldiğinde İlhanlıların aynı politikada ısrar etmesi çok makul ve mümkün görünmüyordu. Dolayısıyla da zikredilen tüm şartlar kalıcı bir barış fikrini zorluyordu.

İşaret edilen sebepler çok geçmeden İlhanlı tarafını ikna olma noktasına getirdi. Nihayet Memlûklerle kurulan irtibat neticesinde müzakereler başladı ve yaklaşık iki yıl boyunca sürdürüldü. Tarafların, çıkarlarını mümkün olduğunca garanti altına almaya çalıştıkları görüşmelerin ardından, bazı şartlar üzerinde uzlaşıldı ve böylece bir antlaşma akdedildi. Antlaşmanın haiz olduğu maddeler genel anlamda iki tarafı yeni savaşlardan uzak tutma hedefi dolayısıyla önemlidir. Ayrıca her iki tarafın kârına olacak şekilde ticaretin engellenmemesi maddeler arasında kendine yer bulmuştur (Makrîzî, 1941, 2, s. 209-10; Nuveyrî, 2004, C. 33, s. 6; Sağlam, 2018, s. 135-36; Broadbridge, 2008, s. 105). Bununla birlikte, tüm bu maddelerin ötesinde, netice ve etkileriyle beraber değerlendirildiğinde antlaşmanın ifade ettiği anlam söz konusu maddeleri aşkın bir önemi haiz gibi görünüyor. Bu neticeler birkaç farklı açıdan değerlendirilebilir.

1323 yılı antlaşması tabii olarak evvela antlaşmanın tarafları olan Memlûk ve İlhanlılar açısından önemli neticeler doğuracaktır. Yukarıda kısmen işaret edildiği üzere, Memlûk ve İlhanlıların tanışıklığı bir düşmanlık temelinde başlamış ve gelişmişti. Kısa fasılalar sayılmazsa bu düşmanlık 1260 sonrasındaki yaklaşık altmış yıllık döneme damgasını vurmuş ve taraflar arasındaki ilişki ve siyaseti şekillendirmişti. Esasen Moğol İlhanlıların İran'ın batısında, Tebriz merkezli olarak bir devlet kurmaları, bir yandan Anadolu'yu tahakkümleri altına alırken bir yandan da hilafet merkezi Bağdat'ı yakıp yıkarak Irak'ı da ele geçirmeleri, bir diğer ifadeyle Moğolların batı yönünde ilerlemeleri malum olduğu üzere, temelde Cengiz Han'a kadar uzanan evrensel hâkimiyet telakkisi ile yakından alakalı ve bu düşüncenin bir neticesi idi. Dolayısıyla daha batıya doğru, yani Ortadoğu özelinde ifade edilecek olursa, Suriye taraflarına ilerleme ve Memlûkleri yenme isteği esasen aynı düşüncenin bir uzantısı ve sonucuydu. Tabii olarak Moğollar Suriye'de başarılı olmaları halinde kuvvetle muhtemel bir sonraki durakları Kahire olacaktı. Bununla birlikte, İlhanlıların Memlûkler karşısında başarılı olamamaları onların düşmanlığını bilemekten başka bir sonuç üretmedi ve nihayet Memlûkleri yenme ve onlara galip gelme düşünce ve isteği İlhanlılar için adeta üst bir hedef haline gelerek yerleşti. Dolayısıyla da bu amaç İlhanlı hükümdarlarının neredeyse tamamı tarafından benimsenen bir politika haline geldi (Broadbridge, 2008, s. 100-3).

Ebû Said Hân'ın tahta geçmesinden kısa süre sonra Memlûklerle bir antlaşması yapması esasen Moğolların bu cihan hâkimiyeti veya evrensel hâkimiyet düşüncelerinin İlhanlılar özelinde çöktüğü, bir başka ifadeyle İlhanlıların bu idealden vazgeçtiklerini veya vazgeçmek zorunda kaldıklarını kabullendikleri anlamına gelmektedir (Broadbridge, 2008, s. 99-101). Bununla bağlantılı olarak söz konusu antlaşma aynı zamanda İlhanlıların Suriye politikasının başarısız olduğunun İlhanlılar tarafından kabul ve ilan edildiği manasını taşımaktadır (Sağlam, 2018, s. 139). Dolayısıyla mezkûr antlaşmanın Ortadoğu tarihinin yaklaşık altmış yılına damga vuran Memlûk – İlhanlı mücadelesini nihayete erdirmesi dolayısıyla bir dönemin sonunun ve yeni bir sürecin başlangıcının belirleyicisi olduğunu ifade etmek mümkündür. Antlaşma şartları her ne kadar eşit gibi görünse de daha kazançlı tarafın Memlûkler olduğu anlaşılıyor, zira bu antlaşmanın aynı zamanda İlhanlıların Memlûk üstünlüğünü kabullerinin bir beyanı olduğunu dile getirmek son derece mümkündür. Dolayısıyla tarafların üzerinde anlaştıkları maddelerin ötesinde ve bunları aşkın şekilde, bu antlaşmanın akdedilmiş olması Memlûkler açısından başlı başına bir kazanım olarak yorumlanabilir ki, doğrudur.

1323 yılı antlaşmasının kayda değer neticeleri arasında zikredilmesi ve üzerinde durulması gereken ikinci husus Memlûk - Altın Orda ilişkileriyle ilgilidir. Yukarıda Memlûklerin – Altın Orda ile ilişkilerine dair çok genel bir tasvir yapılmıştı. Görüldüğü üzere, Sultan Baybars Altın Orda devleti ile münasebetlere çok önem vermiş ve bunları daha ileriye taşıma noktasında önemli adımlar atmıştı. Üstelik her iki liderin Müslüman oluşu ortak paydalarını güçlendiriyor ve İlhanlıları öteki olarak konumlandırarak onlar karşısında cephe almaları açısından geçerli bir sebebi daha üretiyordu. Bu bağlamda Sultan Baybars İslâm tarihinden kritik örneklere referansla, İlhanlılar kendi soydaşları dahi olsa onlara karşı cihâd etmenin Berke Han'ın vazifelerinden biri olduğunu ona hatırlatmaktan geri kalmıyordu (İbn Abdüzzâhir, 1976, s. 88-9; Baybars el-Mansûrî, 1998, s. 70). İlhanlı düşmanlığı Altın Orda açısından zaten cari olan bir hususta. Memlûk tarafının İlhanlı karşıtı söylemi güçlendirmesi Altın Orda tarafında kolaylıkla kabul gördü. Dolayısıyla bu söylemin Berke Han nezdinde karşılık bulmasıyla

Memlûk ve Altın Orda tarafları tam anlamıyla bir müttefik görüntüsü çizmeye başladılar. Bu süreçte Anadolu'daki Moğol tahakkümü boğazları, dolayısıyla da Bizans İmparatorluğu'nu söz konusu münasebetler bakımından oldukça kritik bir aktör pozisyonuna getiriyordu. Öyle ki, İlhanlı baskısı dolayısıyla zaman zaman Memlûk – Altın Orda irtibat ve iletişimini engelleyici veya geciktirici müdahalelerde bulunan Bizans iki müttefik devletin sert söylem ve müdahaleleriyle karşılaşıyordu. Bununla birlikte, Memlûkler Bizans İmparatorluğu ile yaptıkları bazı antlaşmalar sayesinde (bkz. Kalkaşendî, 1919, s. 72-8) (Holt, 1995, s. 118-128), bu antlaşmaların sağladığı tüm ekonomik fayda ve çıkarların yanı sıra, Bizans'ı İlhanlı tesirinden uzak tutarken kendi taraflarına yakın bir pozisyonda kalmasını sağlamaya çalışıyorlardı.

Memlûk – Altın Orda münasebetlerinin dostça görüntüsü Sultan Baybars döneminden sonra da devam etti. Zaman zaman bazı aksaklıklar yaşandıysa da her iki taraf ilişkilerin sürdürülmesinden yana kesin bir tavır sergiledi. Hatta bazı sultan ve hanlar arasındaki ilişkiler tarafların birbirlerine *kardeş* veya *amcaoğlu* gibi samimiyet belirtisi olan ifadelerle hitabına kadar ileri gitmişti. Her iki devletin tarihinde çok önemli yerleri olan Sultan en-Nâsır ve Özbek Han 1320'lere kadar aslında oldukça yakın iki müttefik görüntüsü çizen liderlerdi. Gerek onlardan önceki sultan ve hanlar gerekse işaret edilen tarihe kadar bu iki liderin kurduğu temaslarda İlhanlılara karşı ortak bir sefer gerçekleştirme söylemi sürekli olarak gündemdeki hususlardan biriydi. Bu dostluk ilişkilerine istinaden ve taraflar arasındaki yakınlığı daha ileri bir noktaya taşıma amacını dile getirerek Sultan en-Nâsır Muhammed 1315'lerde Cengiz soylu bir prensesle evlenme isteğini Özbek Han'a iletti. Altın Orda tarafı bu isteğe pek sıcak bakmadı, ancak taraflar arasındaki iyi ilişkiler doğrudan bir ret cevabı vermeye de engeldi. Bu sebeple Altın Orda ileri gelenleri kabul edilmesi zor pek çok bahaneyle Sultan'ı geçiştirdi. Çeyiz olarak istenilenler o kadar abartılıydı ki, Sultan en-Nâsır bu işin olmayacağını düşünerek vazgeçti (Nuveyrî, 2004, C. 32, s. 195, 250; Aynî, no. 2394, v. 105b-106a). Ancak tarafların dostluk ilişkileri hâlâ bâkîydi.

Özbek Han'ın Ebû Said'in İlhanlı tahtına geçişini bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirdiğine değinilmişti. Bu fırsattan istediği neticeyi almak adına Memlûk tarafıyla daha sıkı bir ilişki tesis etmek ve artık eyleme dönüşen müşterek bir harekât için kolları sıvadı. Daha önce gündeme gelen evlilik meselesi Memlûklerin gündeminden düşmüş olmasına rağmen, 1319 yılında Özbek Han neredeyse bir emrivakiyle Cengiz soylu bir prensesi gelin olarak Sultan'a gönderdi. Gerekli hazırlıkların yapılması ve yolculuğun ardından gelinin de bulunduğu heyet 1321 yılında Kahire'ye vardı ve düğün yapıldı (Nuveyrî, 2004, C. 32, s. 250-51; Makrîzî, 1941, s. 203-4). Bu gelişmeyle eş zamanlı olarak Özbek Han, sürekli olarak bahsi geçen İlhanlı karşıtı ortak seferin gerçekleştirilmesi yönündeki düşüncesini dile getirdi ve Memlûk tarafının da buna olumlu bir cevap vermesini bekledi. Ne var ki, tam bu süreç Memlûk – İlhanlı ilişkilerinin yumuşadığı ve artık bir antlaşmaya yaklaşıldığı zaman dilimiydi. Dolayısıyla Altın Orda tarafı karşısında artık söz konusu eski söylem ve politikaya aynı kararlılıkla eşlik eden bir müttefik bulunmuyordu. Özbek Han gönderdiği elçilerle Memlûk tarafını teşvik etmeye çalıştı, ancak Sultan en-Nâsır sözde Altın Orda müttefikiymiş gibi görünmeye devam ederken esasında her iki devlete karşı neredeyse eşit sayılabilecek ve daha çok Memlûk çıkarlarını garanti altına almayı hedefleyen yeni bir siyaset benimsedi. Dolayısıyla 1323 yılında İlhanlılarla yapılan antlaşma uzun süredir aynı şekilde süregelen Memlûk – Altın Orda münasebetlerinde köklü bir değişikliğe sebep oldu. Hatta Sultan'dan beklediği cevabı alamayan Özbek Han bu süreçte Memlûk elçilerinin memlûk ve cariye satın almasına engel olarak Sultan'a bir gözdağı vermeye çalıştı. Yine aynı sebeple, Memlûk sultanıyla dost olan ve Memlûk Devleti için önemli faaliyetlerde bulunan Cenovalı tacir Sakrân'ı (Segurano) öldürttü (Aynî, no. 2394, v. 163a-163b). Dolayısıyla 1323 yılı antlaşması Memlûk – Altın Orda ilişkilerinde yeni bir sürece girildiğinin de ilanıydı. Öyle ki, yaklaşık altmış yıllık bir tarihe sahip olan Memlûk – Altın Orda ittifakında artık ciddi çatlaklar vardı. Takip eden yaklaşık on yıllık dönemde iki devlet arasındaki gerginlik kendisini çeşitli şekillerde hissettirdi. Bununla birlikte, her iki taraf ilişkilerin belirli düzeyde sürdürülmesinin sağladığı karşılıklı kazancı feda etmek istemiyordu. Bu sebeple, gerginliğin sürmesine rağmen, taraflar ilişkilerin tamamen koparılmasındansa diplomatik düzeyde devam ettirilmesinden yana tavır sergilediler. Sultan en-Nâsır ve Özbek Han'ın iktidar dönemlerinden sonra Memlûk ve Altın Orda devletleri arasındaki dostluk ilişkilerini yeniden eski haline getirmeye yönelik girişimler olacaktı, ancak tasvir edilen bu görüntü adı geçen iki liderin kalan iktidar dönemlerine hâkim oldu.

Memlûk ve İlhanlı devletlerinin imzaladığı 1323 yılı antlaşmasının önemli neticelerinden bir diğeri Anadolu hattının yeniden Memlûklere açık hale gelmesidir. Esasen bu hususu İlhanlıların özellikle 1325'lerden sonra yaşadığı iç sorunlar ve merkezî hükümetin giderek zayıflamasıyla birlikte düşünmekte yarar vardır. Memlûklerin Deşt-i Kıpçak'la bağlantısı ve ilişkileri daha çok deniz yoluyla, dolayısıyla boğazlar üzerinden gerçekleşmekteydi. Tabii olarak Memlûk ve Altın Orda elçilerinin, her türlü emtianın, satın alınan memlûklerin ve cariyelerin nakledilmesi bakımından deniz yolu çok daha kullanışlı ve amaca uygundu. Bununla birlikte, 1323 yılı antlaşmasıyla Memlûk – İlhanlı düşmanlığının bir son bulması ve İlhanlı merkezî otoritesinin zayıflamasıyla Anadolu'daki Moğol hâkimiyet ve baskısının nihayetine yaklaşması Memlûklerin Anadolu üzerinden Karadeniz'e ulaşması noktasında etkili olduğunu düşünmeye imkân veriyor. 737 (1336-1337) yılında Altın Orda tarafından gelen ve beraberinde memlûkler, cariyeler ve diğer pek çok başka kimselerin de bulunduğu büyük bir heyetin Rûm toprağından Dımaşk'a oradan da Kahire'ye ulaştığı malumdur (*Beiträge zur Geschichte*, 1919, s. 193; Yûsufî, 1986, s. 379). Esasen söz konusu tarih antlaşmanın yapıldığı ve barışın sağlandığı yıla nispeten uzak sayılabilecek bir tarihtir, bununla birlikte, bu örnek Anadolu üzerinden benzer geliş veya gidişlerin önceki yakın tarihlerde de gerçekleşmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir. Zira söz konusu ziyaretin gerçekleşmesinden birkaç ay sonra bu kez Memlûk heyeti aynı hattı kullanarak Samsun'a ulaşmış ve oradan da Altın Orda ülkesine doğru yoluna devam etmiştir (*Beiträge zur Geschichte*, 1919, s. 194; Yûsufî, 1986, s. 379).

İşaret edildiği üzere, Memlûk – Altın Orda irtibat ve ilişkileri daha çok deniz yolu aracılığıyla sağlanmıştır. Bununla birlikte, Anadolu hattının da kullanılabiliyor oluşu bir alternatif güzergâh oluşturması bakımından önemlidir. Anadolu hattı deniz yoluna kıyasla daha az kullanılsa dahi malum olduğu üzere bir alternatifin varlığı devletlerarası ilişkilerde hem siyaseten hem de stratejik olarak önem arz etmekte ve bu alternatife sahip tarafın elini güçlendirmektedir. Kullanılma sıklığından bağımsız olarak Anadolu güzergâhının varlığı ve ihtiyaç halinde kullanılabilir oluşu Memlûkler açısından politik anlamda daha geniş, esnek bir alan sunması ve alternatif oluşturması dolayısıyla kayda değerdir.

1323 yılı antlaşmasının neticelerine dair son olarak zikredilmesi gereken husus antlaşmanın Memlûk ve İlhanlı devletleri arasındaki fiilî savaşa son verirken yeni bir mücadele sürecini başlatmasıdır. Malum olduğu üzere Ebû Said Han'ın babası Olcaytu Han evvela Sünni olmasına rağmen daha sonra Şiiliği benimsemişti. Ancak Ebû Said Han'ın Sünnî bir Müslüman oluşu ve bu durumun belirli ölçüde onun yönetimini etkilemesi Memlûk ve İlhanlı tarafları arasında daha önceki mücadele halinin yeni bir zemine taşınma neticesini doğurmuştur. Bilindiği gibi Memlûk sultanı, bu süreçte Sultan en-Nâsır, halifeyi himaye etmesi ve kutsal topraklardaki hâkimiyeti dolayısıyla kendisini İslâm dünyasının lideri olarak deklare ediyordu ve bunun belirli ölçüde bir karşılığı da vardı. 1323 yılı antlaşmasıyla birlikte Ebû Said Han bir anlamda Memlûk üstünlüğünü kabul etmişti, ancak buna rağmen çeşitli girişimleri sayesinde İslâm dünyası içerisinde bir yer edinme gayreti içerisinde olduğu anlaşılıyor. Onun bu istek ve düşüncesi 1323 antlaşmasının maddelerinden birinde kendini göstermektedir. Buna göre, her sene Irak'tan gönderilen hac mahmilinde Mısır hâkiminin (Memlûk sultanı) sancaklarıyla birlikte Ebû Said Han'ın *sultânî sancaklar*ının bulunması şart koşulmuştur (Makrîzî, 1941, 2, s. 209-10). Esasen birkaç yıl öncesinde Ebû Said Han'ın benzer, hatta daha iddialı girişimleri de olmuştur. 718 (1319) yılında Ebû Said Han ve bazı ileri gelen İlhanlı devlet adamları Kabe'ye çeşitli hediyeler göndermek istemişti (Makrîzî, 1941, 2, s. 190; Abdülmenam, 2001, s. 49-50). Bunlar arasında Ebû Said Han'ın gönderdiği Kabe örtüsü özellikle dikkat çekmektedir. Malum olduğu üzere, Kabe'ye örtü göndermek ve hacıların kullandığı yollarla alakalı tasarruflarda vs. bulunmak bu dönemde yalnızca Memlûk sultanına ait bir imtiyazdır ve bunun ifade ettiği anlam oldukça mühimdir. Bu sebeple işaret edilen bu ayrıcalıklı vazifeler aynı zamanda bir hâkimiyet deklarasyonu olduğundan, bir başka namzetle paylaşılması söz konusu dahi değildir.

Ebû Said Han'ın işaret edilen girişimi esasen İslâm dünyası içerisinde yeni bir pozisyon elde etme gayretinin bir yansıması gibi görünüyor. Ancak bu durum tabii olarak Memlûk tarafının kabul edeceği veya sıcak bakacağı bir talep olmayacaktı. Nihayet gönderilen bu örtü ve hediyelerin bir süre Mekke'ye girmesine dahi müsaade edilmedi ve bahsi geçen örtü hiçbir zaman Kabe'ye asılmadı (Broadbridge, 2008, s. 102). Ebû Said Han'ın bu yöndeki farklı girişimlerine rağmen, Sultan en-Nâsır Muhammed İslâm dünyasında hâkim pozisyonda bulunduğunu ve bu liderliği kesinlikle paylaşma niyetinde olmadığını çeşitli eylemleriyle ortaya koydu. Bu bağlamda 1323 yılı antlaşması esasen Ebû Said Han'ın

Memlûk tarafının askerî üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmasıyla birlikte, aynı zamanda statü bakımından İslâm dünyasında Memlûk sultanından daha geride bulunduğunu kabulünün bir beyanıdır. Aslında her iki devletin ve liderin bu dönemdeki durum ve güçleri karşılaştırıldığında, Ebû Said Han'ın böyle bir istek ve iddiada bulunmasının çok gerçekçi bir karşılığı var gibi görünmez. Buna rağmen, Han'ın söz konusu çabası İslâm dünyası içerisinde bir var olma ve pozisyon edinme gayretinin yansımaları gibi görünüyor.

Sonuç

1323 yılında Memlûk ve İlhanlılar arasında yapılan barış antlaşması, diğer tüm özelliklerinin yanı sıra, esasen bir dönemin sonunu temsil etmesi bakımından önemlidir. Bu antlaşmadan önceki süreçte, İlhanlılar Memlûk hâkimiyet sahasına nüfuz etme ve mümkün olursa ele geçirme yönünde bir politika takip etmiş ve bu sebeple özellikle Suriye bölgesi tarafların savaş alanına dönüşmüştür. Bu savaşlarda çoğunlukla Memlûkler üstün gelmiş ancak, İlhanlılar da kısa süreli bazı başarı ve galibiyetler elde edebilmişlerdir. 1260'lardan 1320'lere kadar devam eden ilişkilerde kısa süreli antlaşmalar yaşanmışsa da bunlardan hiçbirisi kalıcı olamamış ve iki devlet her defasında yeniden karşı karşıya gelmişti.

Ebû Said Han'ın İlhanlı tahtına geçmesinden kısa süre sonra İlhanlı tarafı işaret edilen bağlamdaki geleneksel politikasından vazgeçerek Memlûk tarafıyla kalıcı bir antlaşma yapmanın yollarını aramıştır. Bu istek Memlûk tarafında da karşılık bulunca iki devlet 1323 yılında bir barış antlaşması imzalamıştır. Antlaşma yaklaşık altmış yılı kapsayan bir savaş halinin sona erdiğinin ilanı olması bakımından önem arz etmektedir. Bununla birlikte, aynı antlaşma İlhanlı karşıtlığı üzerine kurulan ve yine uzunca bir geçmişe sahip olan Memlûk – Altın Orda ilişkilerini de önemli ölçüde etkileyerek yeni bir sürece girmesine sebep olmuştur. 1323 yılı antlaşması ve zayıflayan İlhanlı merkezî otoritesi, Memlûklerin Karadeniz'e ulaşmalarında boğazları tek seçenek olmaktan çıkarmakta, Anadolu hattını açık hale getirmekte ve dolayısıyla da Memlûk idarecileri açısından alternatif bir hat oluşturmaktadır. Bu yönüyle söz konusu antlaşmanın ve sonraki süreçteki gelişmelerin stratejik etkileri olduğunu ifade etmek mümkün görünmektedir. Son olarak 1323 yılı antlaşması İlhanlıların uzun süreden beri savaş halinde oldukları Memlûklerin üstünlüklerini kabul ettiklerinin bir beyanı olmakla beraber, yeni bir mücadele sürecine de işaret etmektedir. Bu mücadele İlhanlıların İslâm dünyasındaki Memlûk liderliğini sorgulamaya açmaya çalıştıkları bir çabayı içermekle beraber, onların, istediklerini alamayarak askerî anlamda olduğu gibi politik anlamda da Memlûk üstünlüğünü kabul etmek durumunda kaldıkları bir sonuca varmıştır.

KAYNAKÇA

Abdülmenam M. S. (2001). *Siyasetü'l-Muğûli'l-İlhâniyyîn Tucâhi Devleti'l-Memâlik fî Mısr ve'ş-Şam h. 716-736/m. 1316-1335*. Kahire.

Aynî. (tarih yok). *Ikdu'l-Cumân fî Tarîhi Ehli'z-Zamân* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi Koleksiyonu, No. 2394).

Baybars el-Mansûrî. (1998). Baybars el-Mansûrî, *Zubdetu'l-Fikre fî Tarîhi'l-Hicre*, tah., Donald S. Richards, Beyrut.

Beiträge 1919 *Beiträge zur Geschichte der Mamlukensultane in den Jahren 690-741 der Higra nach arabischen Handschriften*, ed., Karl Wilhelm Zetterstéen, Leiden.

Broadbridge, A. F. (2008). *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*, Cambridge.

Holt, P. M. (1995). *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290) Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers.* Leiden: E. J. Brill.

İbn Abdüzzâhir. (1976). İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzu'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, tah., Abdülaziz el-Huveytır, Riyad.

Kalkaşendî. (1919). *Subhu'l-A'şâ fî Sınâati'l-İnşâ'.* (M. A. İbrâhim, Dü.) Kahire: Dârü'l-Kütübi's-Sultâniyye.

Makrîzî. (1941). *es-Sulûk li-Maʿrifeti Düveli'l-Mülûk* (Cilt 2/1). (M. M. Ziyâde, Dü.) Kahire: Matbaatu Lecnetu't-Te'lîf ve'l-Terceme ve'l-Neşr.

Musa el-Yûsufî. (1986). *Nüzhetu'n-Nâzır fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, neşr. Ahmed Hutayt, Beyrut.

Nuveyrî. (2004). *Nihayetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, C. 33, tah. Necip Mustafa Fevvâz – Hikmet Kaşlî Fevvâz, Beyrut.

Özbek, K. (2002). "Yakın Doğu Türk-İslâm Tarihinin Akışını Değiştiren Bir Meydan Savaşı: Ayn Calud", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, ed., Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, Ankara. 127-133.

Sağlam, A. (2018). "Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri", *Belleten*, LXXXII/293; 83-157.

Uzun, K. (2021). Başlangıcından Sultan En-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Saltanatına Kadar Memlûk – Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri. *Tarih İncelemeleri Dergisi, XXXVI* (2), 735-765.

Uzun, K. (2022). Sultan en-Nâsır Muhammed'in Üçüncü Cülûsundan Sonra Memlûk-Altın Orda Siyasi ve Diplomatik İlişkileri. *Tarih Dergisi*(77), 15-52.

Presentation ID / Sunum No= 356

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Dördüncü Yıldönümünde İzmir'in Yunan İşgalinden Kurtarılışı ve İkinci Süvari Fırkası

Doç. Dr. Nilgün Nurhan Kara[1]
[1] *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye,*
nilgunnurhan.kara@ikcu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-6168-5996

Özet

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalanmasının ardından işgaller başlamıştı. Türk milleti İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini kabullenmeyerek istiklal için mücadeleye girişmişti. Milli Mücadele döneminde İzmir'in işgale uğraması üzerine bu duruma protesto ve mitinglerle milletçe tepki gösterilirken, topyekûn mücadeleye girişen Türk milleti kurduğu Müdafaa-i Hukuk, Redd-i İlhak Cemiyetleri, Kuvâ-yı Millîye birlikleriyle ve sonrasında düzenli ordu ile giriştiği mücadelede Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığı'nda zafere ulaşmıştı. Bu günlere tanıklık edenlerin kaleminden işgal ve kurtuluş günlerine dair arşiv belgeleri, gazeteler ve anılara yer verilen çalışmalar mevcuttur. Bu çalışma ile İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşunun ve yenilen Yunan Ordusu'nun Batı Anadolu'dan geri çekilişini konu alan, "Dördüncü Yıl dönümü Münasebetiyle, İzmir'in Kurtarılışı" ismiyle kaleme alınan ve İkinci Süvari Fırkası'nın saha-i harekâtı takip edilerek hazırlanarak 1925 yılında basılan kitapçıkta aktarılan bilgiler etüt edilecektir. Çalışmada değerlendirilecek olan İzmir'in kurtuluş sevincini yaşadığı ve bu günlere tanıklık etmiş kişilerin hayatta olduğu tarihte kaleme alınmış olması çalışma açısından dikkat çeken bir husus olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Yunan İşgali, İzmir, 9 Eylül, Kurtuluş

Giriş

Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan işgaller ve 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in Yunanlılarca işgali, Türk milletinin işgallere karşılık verdiği İstiklal Savaşında önemli bir tarihtir. Yunanlıların İzmir'i işgali sadece Türkiye Tarihi için değil, *"Orta doğu tarihinin akışını değiştirmiş ve Yakındoğu'da savaş sonrası durumu tamamen tersyüz etmişti."* (Demirci, 2011, s.42). Halkın teşkilatlanarak kurduğu Kuvâ-yı Millîye ile yürütülen mücadele düzenli ordunun kurulması ve bu süreçte pek çok cephede verilen savaşlar sonucunda Büyük Taarruz, büyük bir dikkat ve özenle hazırlanmıştı. İngiltere'nin askerî, istihbarat ve siyasi desteğine sahip Yunan Ordusu, 1921 yılı sonunda Afyonkarahisar-Eskişehir-Bilecik-Mudanya cephe hattında durdurulabildi. Yunan Ordusu, işgal ettiği cephe hattında güçlü savunma sistemleri kurarak durumunu sağlamlaştırmaya çalıştı. Hemen hemen bütün gücünü son yıllardaki savaşlarda tüketmiş olan Türk Ordusu'nun işgalcileri Türk topraklarından atmak için tek hamlelik bir şansı kalmıştı. Büyük Taarruz adı verilen bu hamle ile işgalcileri kısa bir sürede Anadolu'dan söküp atan Türk askeri Mustafa Kemal Paşa'nın dediği gibi *"düşmanın dikenli tellerden yaptığı setlerin üstüne basarak, onları çiğneyerek cepheyi ..."* yarmak suretiyle zafere ulaştı. (Tengirşek, 1981, s.268).

Yunanlıların ümitsiz durumuna karşın İstanbul'daki Yunan temsilciliği, Yunan ordularının halen bir savunma yapabileceği ümidiyle 1 Eylül'de Güney Ordu Grubu ve I. Kolordu Komutanı General Trikopis'i Başkomutan; Dousmanis, Sariganis ile Pallis'i ise üst düzey komutanlar olarak atadı. 2 Eylül'de Uşak'ta Türklere esir düştüğünde Trikopis Başkomutan olarak atandığını bilmiyordu. Tam bu esnada Yunanlılar, Trakya'daki birliklerini Anadolu'ya naklederek yeni bir savunma hattı kurmaya çalışıyorlardı. (*Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, 1969, s. 41-42). Bu durumda Türk güçlerinin bir an önce İzmir'e ulaşması gerekiyordu. Bunun için insanüstü bir çaba ve direnme azmi lazımdı.

Dumlupınar'da bozguna uğrayan Yunan Ordusu önemli oranda güç kaybetmiş olmakla birlikte Anadolu'nun içlerinde savaşa katılmamış ya da esir olmamış askerlerinin sayısı oldukça fazlaydı. Bunlar dağınık bir şekilde Yunanistan'a geri dönebilmek için Ege ve Marmara Denizi yönünde kaçmağa başlamışlardı. (Umar, 1974, s.263). Türk ordusu kendilerini takip ederken öç duygusu ile hareket eden bu askerler adeta insanlıktan çıkmış şekilde hareket ederek inanılmaz bir felaketin izlerini bırakmışlardı (Umar, 1974, s.264).

Türk askerleri, Alaşehir ovasına bir an evvel inmek ve düşmanın yeni kuvvet toplamasına fırsat vermeden İzmir'e ulaşmak çabasında idi. Bu günlerde ulaştırma kolları olmadığından askerin iaşesi meselesi önemli bir hal almış ve Gediz Kaymakamlığı'na Üsteğmen Şadi'nin tayin edilmesi, Belediye Başkanı ve Kolordu Levazım Başkanı ile mümkün olduğu kadar iaşe maddelerinin toplanması için çalışılmıştı (Altay, 1970, s.343).

İkinci Süvari Fırkasının İzmir'e Doğru Harekâtı

Büyük Taarruz ile alakalı çok sayıda Türkçe kaynak ve Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan *Harp Cerideleri* vardır. Buna karşın bu kadar önemli bir askerî harekâtın farklı kaynaklardan değerlendirilmesi ilmî metodoloji açısından esaslı bir gereklilik olduğu da bir gerçektir. İşgalcilerin planlarını, beklentilerini, taarruz esnasındaki durumu ve Türk Ordusu'nun ilerleyişini detaylı bir şekilde ele alan "*İkinci Süvari Fırkasının Saha-i Harekâtı Takip Edilmiştir*" şerhiyle 1925 yılında İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşunun dördüncü yılı münasebetiyle Jandarma Matbaası'nda basılan ve yazarı Ak Gün[1] olarak belirtilen 25 sayfalık kitapçık bunlardan birisidir. İzmir'in işgalden kurtuluşu o günü yaşayanların heyecanı ile bu küçük eserde mevcuttur. Hacmi küçük tesiri büyük bu eser, *"Dumlupınar'ın muzaffer başkumandanı, Türk mefkûresinin canlı ve layemut timsali, yeni bir tarih yazarak teveccüh eyler."*

- *Ordular! Hedefiniz Akdeniz'dir!"* sözleriyle başlamaktadır. Muzaffer başkomutanın verdiği bu emir ile kumandanından neferine bütün ordunun sınırsız bir şevk ile ileri atıldığı ve dünyayı hayrette bırakan muazzam bir yürüyüşün başlamasıdır.

Yeni ufuklara doğru perde perde açılan bu günlerde yol, dağ, dere, tepe, uçurum tanımaksızın başlayan bu tarihi muazzam yürüyüşün dördüncü yılında emsalsiz zevk olarak nitelenen ve *"muasır faslı tekrar yaşatmak emeliyle"* Süvari Kolordusunun öncüsü olarak İzmir'e giren İkinci Süvari Fırkası'nın izlerinin takip edileceği vurgusu yapılmıştır (Ak Gün, 1925, s.3). 7 Eylül sabahında Salihli ve kuzey batısına doğru uzanan köyleri, tepeleri temiz pembe bir fecrin adeta sanatkâr fırçasıyla süsleyen *"şeffaf yeşillikler"* arasında korkunç ve feci bir rüyadan uyanan bir insana benzetilerek edebi bir üslup kullanılmaktadır. Bir gün öncesinde bölgeden çekilen Yunan ordusunun *"korkak bir hırsız, hain bir katil gibi sefil ve perişan"* bir şekilde kaçtığı, kirli bir sel gibi aktığı ifadelerine yer verilmektedir. Yunan Ordusu'nun buradan çekilmesi ile mevcut durum: *"Büyük ve şiddetli bir dolu ve fırtınadan sonra açılan hava gibi her tarafta bariz bir şetaret vardı. Bu, fırtınadan bu ateş ve kan selinden kurtulmak için cıvar köylerin dağlara çekilmiş ahalisi, yavaş yavaş saklandıkları hendeklerden başlarını kaldırıyor, uçuk ve donuk nazarlarla ufukları tecessüs ediyorlardı."* şeklinde açıklanmaktadır. Bu günlerde halkın birbirinden zıt haberler, rivayetler arasında *"kâh ölüm kâh halas"*ı yaşamak durumunda kaldığını ve Türk zaferiyle bütün bu korkuların, ıstırapların, sıkıntıların bir anda silindiği vurgulanmaktadır. Muzaffer Türk Ordusu'nun gelişini ise ilk önce kadınların gördüğünü ve yanık kalpleriyle hep birden "*İşte geliyorlar!*" diyerek bağırmışlardı. Türk askerini gören görmeyen herkesin aynı sözü tekrarladıkları belirtilmekte ve Türk ordusunun gelişi:

[1] Eserin yazarı Ak Gün hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadık. Ancak eser incelendiğinde yazarın bu muazzam süvari fırkası mensubu bir subay olması kuvvetle muhtemeldir.

"Uzakta vadilerin kıvrımlarında koyu, ipek bir şeridin uzadığı görülüyordu.

Geliyorlar! Geliyorlar!

İhtiyarlar secdeye kapandı sevinç gözyaşlarıyla bütün çehreler yıkandı.

Bizim süvariler! diyorlardı.." (Ak Gün, 1925, s.4) şeklinde tasvir edilmektedir.

Türk askerleri ile karşılaşma ise: *"Nemli gözlerin önünden, esatiri ve rüyai bir sır ile süvariler geçiyordu. Yakınlaştıkça süvarilerin yanık, çelikleşmiş çehrelerindeki vakar ve heybete ve çatılmış kaşlarının ifade ettiği celadet bu esaretten yangından kurtarılmış insanlar üzerinde lahuti bir tesir bırakıyordu.*

At nallarının çıkardığı muttarit ve ahenktar velvele ile sanki her taraf donmuş gibi idi…" İzmir'in işgalden kurtulduğu günlere tanıklık edenlerin bu manzara karşısında durumları: uzak diyarlarda, *"yâd ellerde"* yıllarca askerlik eden ihtiyar köylüler, ihtiyar askerler, ıslak gözlerini yırtılmış yakalarına silerek ve adeta gözlerine inanamayarak izliyorlardı. Bir kaç yıl öncesinde çeteler, küçük müfrezeler halinde başlayan Milli Mücadele, düzenli ordunun kurulması sonrasında zafere ulaşmıştı. *"Bu, geçen ve nihayeti gelmeyen süvarileri, toplar ve makineli tüfekleri gördükçe, her günü bir asırdan daha uzun ve ağır geçen düşman istilası altında sayıkladıkları rivayetlerin tahakkukunu görmekten mütevellit bir heyecanla titriyorlardı. Beklenilen o, halas günü, kurtuluş günü nihayet bir hakikat olmuştu…"* Türk Ordusu'nun uzun bekleyiş sonrasında dualarla vatanın ve neslin ebedi düşmanının fedakâr bir hamle ile ezilmiş, perişan edildiğine dikkat çekilmektedir. İhtiyar köylü askerleri bir arada görmeye alışık olmadıkları haliyle sayıları fazlaca olarak Türk süvarilerini görüyorlardı. Türk askerinin bu durumuna dair kanaatler eski düşünülünce kendiliğinden değişmişti. *"Bu, genç ve galip ordunun, yeni Türk ordusunun kıyafeti de başka türlü idi. Hepsinin serpuşlarında birer hilal vardı. Bu hilaller yanık ve tozlu çehrelere semavi bir haşmet vermişti."* (Ak Gün, 1925, s.5). Burada yer alan ifadelerde de görüldüğü üzere Türk askerine dair hisler dile getirilirken askerin yanık yüzü ve tozlu çehresinden söz edilerek askeriyle birlikte Türk milletinin yaptığı fedakârlık ön plana çıkarılmaktadır.

Burada vurgulanan bir diğer husus ise Türk milletinin kadın, erkek, ihtiyar, genç yek-vücut olarak içlerinden gelen minnettarlıkla süvarilerin önünü kesmek suretiyle onlara bir şeyler söyleyerek, "*boyunlarına sarılmak ve atlarının ayaklarına kapanmak arzusuyla titrediler.*" Bu isteğe rağmen atlı askerler o kadar hızlı idiler ki cesaret edemedikleri gibi fırsatta bulamadılar. Bu hızda süvarilerin yollarından bir dakika bile alıkonulmasının düşmanın birkaç adım daha kaçmasına uzaklaşmasına neden olabileceği ihtimali etkili idi. *"Süvariler, beyaz, nurani bir toz bulutu içinde sanki semalardan inmiş Türkün intikam ordusu düşmanın izleri istikametinde süzülerek gözden nihan oldu.*

Bu geçenler: Türk süvarileri idi."

7 Eylül 338 (1922) tarihinde Fırkanın altmış kilometrelik bir mesafeyi kat etmek suretiyle gruptan iki saat sonra Mütevelli köyüne geldikleri ve güzergâhta hiçbir düşmana tesadüf edilmediği belirtilmektedir. Tüm askerlerin yorgunluk, açlık, susuzluk gibi ihtiyaçlarından ziyade en büyük ıstıraplarının durup dinlenmek olduğu ancak tümünün ortak heyecanının bir an önce İzmir'e girmek, İzmir'i kurtarmak olduğu vurgulanmaktadır. Burada da dikkat çekildiği üzere İzmir'in işgali nasıl Milli Mücadele için adeta bir kıvılcım oldu ise kurtuluşu da bir o kadar Türk milleti için sevinç kaynağı oldu. (Ak Gün, 1925, s.5). İstanbul gazetelerinde kurtuluşu müjdeleyen haber başlıklarında bu mutluluk *"İzmir Düğünü"* olarak yansımakta idi (Kara, 2017, s.127).

Bir an önce düşmanın toparlanmasına fırsat vermeden mümkün olduğunca kısa sürede İzmir'e girmek amacıyla hareket ediliyordu. Bu fikrin sadece Fırka'da değil tüm Ordu'da neferinden üst rütbeli askerinde hâkim olduğu belirtilerek *"bütün ordunun ruhunda çelik bir aşk halinde idi"* denilmektedir. Bu fikrin her türlü fenni sevk, idare ve tedbirin üzerinde olduğu ve bilhassa da düşmanla temasta bulunan alaylarda bir mefkûre halini aldığı vurgulanmaktadır. (Ak Gün, 1925, s.6).

Yirminci Süvari Alayı kuvvetli bir zabit keşif kolu ile Horoz Köy, Boz Köy, Sapanca, Boşnak köyleri üzerinden İzmir istikametini keşfetmek üzere güneş doğmadan önce saat 6'da hareket etmişti. Büyük Taarruzdan beri ara vermeksizin çetin ve önemli vazifeler yapmış olan Fırka harp ederek uzun yürüyüşler yapmış olmakla birlikte zindelik gösterdiği, adeta bir adım daha ilerlemek için sabırsızlık içerisinde bulunduğuna dikkat çekilmekte, *"Tecemmu ve yürüyüşe geçiş hareketleri daha mütehallikane*

yapılıyordu." denilmektedir. Türk askerinde hâkim olan bu halin adeta Süvari Fırkası'nda bulunan hayvanlara da sirayet ettiği aktarılmaktadır. Yorgunluklarını, müşkülatlarını bir yanda ileri atılmak için çalıştıkları, hayvanların dahi bir heyecan içerinde olduğu ifade edilmektedir.

Saat 9.30 gelen öncü kuvvetlere köyün evlerinden ve bahçelerinden ateş açıldığı, saldırının Manisa'da yangını genişletmek amacıyla kalan Ermeni çetelerinden olduğu anlaşılmıştı. Burada Türk Ordusu'nun gerilerde olduğunu düşünerek kaçan firarilerin yollarda "*hatır ve hayale gelmeyen her fenalığı yaparak*" ilerledikleri (Ak Gün, 1925, s.7), Fırka ile karşılaştıklarında ise bazen karşı koydukları bazen de kaçtıkları belirtilmektedir. Takriben üç yüz kadar olan bu dağılmış durumda, "*serseri*" düşman efradının bir kısmı esir, bir kısmı firar etmişti. Metinde bundan sonra Fırka'nın hareket sahasının açıldığı fakat kaçan düşmanın İzmir civarında bir müdafaa hattı tesis edip etmediğinin henüz bilinmediğine dikkat çekilmektedir. Bunun tespit edilmesinin, keşif ve tayininin en ileride bulunması nedeniyle İkinci Süvari Fırkası'na düşen bir vazife olduğu bildirilmektedir. Boz Köy ilerisinde bulunanların bir düşman kuvveti olup olmadığının tayini amacıyla Fırka Kumandanı'nın bataryaya ateş açtırdığı ve bu top seslerinin "*halaskar Türk ordusunun*" gelişini ve kurtuluş gününün geldiğini Manisa ovasına ilan etmişti. Burada ayrıca bu top seslerinin Türk köyleri üzerinde manevi bir kuvvet etkisi meydana getirdiği, *"derbeder ve perişan kaçan düşman perakendeleri üzerindeki korkunç tesirâtı gayr-ı kâbil tasvir idi. Halk, düşman toplarının toplanışındaki sefil ve boğuk velveleye mukabil Türk toplarının muhip ve rehâkâr sesini tanıyordu."* denilmektedir.

Burada yapılan bir iki top atışı sonrasında Bozköy'ün ilerisindeki tepelerde bulunanların dağlara çekilmiş Manisa ahalisi olduğu, uzaklarda kaçanların ise *"düşman perakendesi"* olduklarının anlaşılmış ve ateş kesilmişti. Aktarılan bilgiler arasında Bornova'dan çıkan on beş yaşındaki bir Türk çocuğunun Fırka'ya Manisa ile Bornova arasında düşman kuvvetinin bulunmadığını fakat Bornova ve çevresinde kümeler halinde düşman efradının mevcut olduğu bilgisini verdiğini belirtmekte ve bu bilgiler *"şâyân-ı istifade"* olarak nitelenmektedir. Daha sonra bir alay Sabuncu Beli istikametine sevk edildi. Artık saatlerin değil dakikaların bile önemli olduğuna işaret edilmektedir. Bu arada öncü kuvvet ateşe maruz kalmıştı. Öncü Alayın ilerleyişi ile birlikte:

"...daha fazla, müteferrik ve kesif mikdarda düşman perakende efradıyla çarpışmağa mecbur oluyordu. Esirler muhtelif Yunan kıtaatına mensub idi. Bunlardan düşmanın ve hususi son vaziyetine dair salim bir malumat alınamıyordu. Fakat her halde zaman kazanmak için olsa da düşmanın İzmir civarında müdafaa tertibatı alub almadığını keşif etmek ve düşman perakendeleriyle dolu olduğu görülen İzmir yolunu açmak ve bir an evvel İzmir'i kurtarmak için büyük bir heyecan ve tehalükle gelmekde olan Milli Orduyu tenvir etmek ve icab ederse düşman perakendelerini ezerek şaşırtıcı bir sürat ve savletle İzmir'e girmek vazifesinin İkinci Süvari Fırkası'na tertib etdiğine vaziyete bamuhakeme-Fırka Kumandanı kani olmuşdu." (Ak Gün, 1925, s.9) denilmekte ve bu vazifeyi Heyet-i Umumiyesi'yle Fırka'nın yapabileceği değerlendirmesinde bulunulmaktadır.

İzmir'e doğru İkinci Fırka'nın devam eden harekâtının tarihi, mesuliyetli, şerefli bir vazife olduğu vurgusu yapılmakta ve Fırka Kumandanı tarafından Mirliva Fahri Paşa'ya kısa bir rapor yazdığı sonrasında Fırka'ya şose ile (Sabuncu Gediği) İzmir istikametinde yürüyüşe devam etmesi emrinin verildiği belirtilmektedir. Verilen emrin zabitler ve efrat arasında nihayetsiz bir şevkle karşılanmıştı. Ayrıca yazının devamında: *"İzmir'e doğru muhtelif istikametlerden yürüyen muazzam ve muzaffer ordunun en ilerisinde bulunmak zevk ve saadetinin verdiği askeri ve tarihi bir neşe ile artık atların başları doğrudan doğruya İzmir'e bir az daha yaklaşıyordu."* ifadelerine yer verilmesi zaferden duyulan gururun bir ifadesidir.

Fırka'nın İzmir'e doğru yürürken yolun şose olduğu, 595 rakımlı tepeden aşağıya doğru alçalırken arazinin "*pek arızalı*" ve şosenin çok zikzaklı olduğu belirtilmekte, yürüyüş *"Muhtelif kıvrımlarla yürüyüş kolları uzun bir kurdele gibi çözülüp açılıyordu."* ifadeleri ile aktarılmaktadır.

Türk milletinin Mondros sonrasında başlayan işgaller karşısında verdiği mücadele ise: *"Yükseklerden, Tarih sanki büyük ve hayali gözlerini açmış, bir milletin tayin-i mukadderatına icra-i tesir etmiş bu İstiklal Harbi gibi pek az harb kayd etmiş olduğu şüphesizdi."* denilmek suretiyle bir kez daha duyulan gurur hisleri ile vurgulanarak, bu durumun önde giden neferinden en arkada giden nefere kadar tüm ordu mensuplarınca "*hakiki bir şuur ile*" anlaşıldığı belirtilmektedir.

Fırkanın Bornova'ya doğru devam eden yürüyüşü sırasında Boşnak Köyü'ne gelindiğinde Bornova sırtlarından oldukça önemli olarak belirtilen ateşe maruz kaldığı ve buna bir düşman bataryasının da iştirak ettiği ifade edilmektedir. Mevcut metinde yer verilen bilgilerde de görüldüğü üzere İzmir'e doğru geri çekilen Yunan ordusunun ateşi devam etmektedir.[1] (Ak Gün, 1925, s.10).

Mevcut durumun ciddi bir vaziyet alması üzerine Kolordu'ya rapor edildiği belirtildikten sonra On Dördüncü Alay ve İkinci Fırkaların Hamidiye- Menemen ve Birinci Fırkaların da Manisa-Bornova yoluyla İzmir'e doğru ilerlemeleri esnasında sıkı bir keşif yapılması emredildiği belirtilmiştir. Burada konu ile ilgili verilen bir diğer bilgi ise düşmanın Bornova Ovası'nı örten sırtlar üzerindeki kuvvetini bu gece çekme ihtimali olduğu ya da az bir tazyik karşısında mevkii terk edeceği, Nif'den çıktığı görülen kolun Bornova'ya doğru ilerlemekte olduğuna dair "*zevalden sonra saat 9 da Kolordu'ya bir rapor gönderildi."* şeklindedir. (Ak Gün, 1925, s.11-12).

Yirminci Fırka'nın İzmir'e doğru ilerleyişine dair verilen bilgiler arasında gece olduğunda ateşin kesildiği ve on iki saat aralıksız yürüyüş yapan Fırka'nın şosenin iki yanında istirahat ettiği ifade edilmektedir. Burada o günlerin mevcut şartlarına dair Fırka'nın iaşe ve bilhassa suyun olmadığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca bir kez daha Yirminci Alay'ın düşmanla teması muhafazaya memur edildiği vurgulanmaktadır. Yirminci Alay tarafından gece sıklıkla keşifler yapıldığı 8 Eylülü 9 Eylüle bağlayan gece Yunan askerinin henüz çekilmemiş olduğu görülmektedir (Ak Gün, 1925, s.13).

Askeri harekât raporu ve ordunun ilerleyişine dair bilgilerin yanı sıra metinde o günlerin mevcut ruh hali de yansıtılmaktadır. *"Gece karanlık ve sema çok yıldızlı idi. Bu yıldızlı gecenin koynunda tarihi ve büyük bir hadise, bir sır saklı idi. İstirahate geçilmiş olmasına rağmen hiç kimse uyumamıştı. İzmir'in önünde geçirilen bu gece, İkinci Fırkanın tarih-i hatıratında unutulmaz bir gecedir. Fırka, İzmir'e doğru ricat eden düşman kollarının arasındaki gedikten içeri girmiş ve ricat eden düşmandan daha ileri geçerek mukaddes hedefi ve kıymetli şikârı olan İzmir'in yanı başında yeni ve son bir hamle için kısa bir istirahate çekilmişti".* Tüm yorgunluklara rağmen İzmir'e kavuşmanın arifesindeki bu gece İkinci Fırka için tarihi ve büyük bir hadise olarak nitelenerek, *"tarihi bir sır"* olarak ifade edilmektedir (Ak Gün, 1925, s.13).

Kolordu'nun Birinci, İkinci ve On Dördüncü Süvari Fırkaları 9/9/338 sabahı yakından sıkı bir tarzda ihata edilmesini ve heyecanla ileriye atılmak için sabırsızlandığının şüphesiz olduğu beyan edilerek bu günlerdeki güçlüklerin yanı sıra mevcut heyecanda bir kez daha beyan edilmektedir (Ak Gün, 1925, s.13). Bugün meydana gelen muharebede bir zabit ve üç neferin yaralandığı, üç hayvan serd olmuş, üç hayvanda vurulmuştu. Buna karşılık iki yüze yakın düşman askerinin hayatını kaybettiği, seksen kadar esir alındığı, birçok eşya ve araba terk edilerek ele geçirilmişti. Maktuller arasında on beş kadar Ermeni çetecisinin de mevcut olduğu bildirilmektedir. Yürütülen harekât sonrasında bilhassa Bornova'da bulunan düşmana cepheden ve Nif'den gelen kuvvetlere geriden yapılan tesirle İzmir'e kadar olan saha tamamen açıldığı bilgisi paylaşılmaktadır. (Ak Gün, 1925, s.13).

9 Eylül 338 (1922)

8 Eylül'ü 9 Eylül'e bağlayan gece saat dörtte Yirminci Alay'ın keşif kollarından alınan raporlarda Bornova sırtları üzerindeki düşmanın kaçtığı, yol ve civarında düşmandan artık eser kalmadığı bildirilmişti. İzmir'e doğru düşmanın süratle kaçtığı bu günlerde düşmandan evvel varılmış olduğu sırada *"ele geçirilen bu fırsatın zayi edilmemesi çok mühim ve hayati bir mesele"* olarak değerlendirilmektedir. Burada düşmanın kaçarken bulduğu en küçük fırsatı *"pek alçakça"* suiistimal ettiği, hatta *"nefes almağa vakit bulunca güzergâhı kan ve ateş içinde bırakıyordu."* şeklinde belirtilmektedir (Ak Gün, 1925, s.14). 9 Eylül 338 (1922) sabahı İzmir'e doğru açılan sahanın İkinci Fırka'nın bütün kuvvetiyle işgal etmesi zorunluydu. Bornova istikametinde ileri yürüyüşe geçen İkinci

[1] Burada meydana gelen gelişmeler aktarılırken şu ifadelere yer verilmektedir: *"Fakat, kuvveti bir tabur kadar tahmin ediliyordu. Fırka Kumandanı, arazinin vaziyetine nazaran düşmanın cepheden işgal edilerek sol cenaha taşkın bir hareket icrasını emr etdi. Müsadema başlamışdı. Sol cenaha sürülmüş olan Üçüncü Alayı'nın Birinci Bölüğü'nün bulunduğu tepelerden uzaklarda "Nif"" kasabasından" İzmir'e" doğru yürümekte olan bir kol müşahede edildi. Kolun imtidadı pek fazla olduğu cihetle ricat etmekte olan bir fırka tahmin olundu. Müteakıben bu görülen düşman kuvvetinin istikametini kırarak Onüçüncü Alay bir bölükle takviye edildi. Cephede Yirminci Alay ile Onüçüncü Alay'dan iki bölük vardı. Müsademe ağır muayyen fasılarla bazen şedid kesb ediyordu. Sağ cenahdan kuvvetle hareket etmek üzere Dördüncü Alay da sağ cenaha sevk ve bataryada şöse kenarında mevzie girerek ateşe iştirak etdirildi. İkinci Alay ihtiyatda kalmak üzere fırka heyet-i umumiyesiyle harbe iştirak etmiş bulunuyordu."*

Fırka Bornova'nın üç kilometre şarkında ve şose kenarında bulunan mevkiine geldi. Sonrasında karşılaşılan manzara: *"Tepeye çıkılınca İzmir ve deniz bütün füsunu ve güzelliğiyle gözleri kamaştırıyordu."* denilerek aktarılıyor.

"- İzmir ve deniz! diyordu.

Bu, büyük ve ulvi manzaranın huzur-u ihtişamında bütün kalbler buraya gelinceye kadar geçtikleri ölüm yollarını, çektikleri mihnet ve meşakkati kısa bir an içinde düşündüler.". Böyle bir sabahta bu güzel deniz ve güzel İzmir'in kolları bağlanarak sinesi süngülenerek Türk İzmir'in sızan kanıyla mezbahaya götürülmüştü, ifadeleriyle o günlerin zorlukları vurgulanmaktadır. (Ak Gün, 1925, s.15).

Halide Edip, İzmir'e gelip denizin mavi sularını görünce Mustafa Kemal Paşa'nın "*Hedefiniz Akdeniz*" emrini düşündüğünü belirtmekte ve devamında: *"Gerçek bu sular uğrunda ölmeğe değer bir hedefti. Fakat Türk askerinin amacı daha çok derin ve anlamlıydı, suyla, denizle ilişkisi yoktu. O amaç, bir milletin yaşamak isteğiydi."* (Adıvar, 1985, s.243) ifadeleriyle verilen İstiklal Mücadelesine dikkat çekmektedir.

İzmir'in Yunan işgali sonrasında Türk milletinin verdiği mücadele; "*Fakat o zaman Türk İzmir'in temiz ruhu, sinesi ve kalbi yaralı olarak kaçmış, ana vatanın içinde diyar diyar gezmiş İnönü'de, Sakarya vadilerinde ölümle göz göze gelmiş ve anavatanın büyük ruhuyla birlikde her gördüğü ıztırab ve felaketden yeni ve taze bir küdret ve kuvvet alarak gittikçe büyümüş ve nihayet Dumlupınar'da bütün Yunan efsanelerini İlyada'nın şiirlerini yırtarak rüşd-ü medenisini, faıkıyyet-i asilanesini isbat eylemiş ve bütün kuvva-yı maddiye ve maneviyesinin tevfik kahrıyla o mütecaviz ve katil düşmanı (harem-i ismetinde boğarak) işte yine İzmir'e gelmişdi."* şeklinde anlatılmaktadır. (Ak Gün, 1925, s.15).

Burada işgal altında geçen bu zor günlerin "*iki sabah arası*" diyerek nitelenmesi, yaşanan korkunç günlerin elem ve ıstırabını tepeye çıkanlar adeta bir anda unutmuş gibiydiler. 9 Eylül günü İzmir'deki mevcut manzara ile ilgili olarak limanda iki büyük, on kadar da muhtelif büyüklükte gemi bulunuyordu. Aynı zamanda Bornova'dan İzmir'e doğru giden insan grupları mevcuttu. *"Kovalayan ordu, kaçan ordudan evvel hedefe vasıl olmuşdu."* (Ak Gün, 1925, s.16).

"Muayyen bir hedef olmamakla beraber İkinci Fırka bataryasıyla Bornova'ya doğru birkaç endahat (endaht) yapıldı. Endahata başlar, başlamaz Bornova'daki evlerin pencerelerine muhtelif milletlere aid bandıralar asılmağa başladı. Bu milletlerden birçoklarının haris siyasileri mağlub olan Yunan ordusunun müzahir ve şeriki idiler. Her türlü hukuk-u beyneldüveli çiğneyerek İzmir'e saldırtılan Yunan ordusuna medeniyet ordusu diyenler o, ordunun mağlubiyeti üzerine bu bayrakları asarken kim bilir ne kadar azab ve vicdan ve ızdırab-ı hicab duyuyorlardı." (Ak Gün, 1925, s.16-17). Buna karşılık memleketini işgal edenleri Türk ordusu harp süresince *"medeniyetin hakiki kuvvet ve silahıyla mağlub"* etmişlerdi. Artık ateş kesilmişti.

Birinci ve İkinci Fırka Kumandanlarının müzakeresi sonucunda: *"Birinci Fırkanın Kokluca'dan Kadifekale üzerinden İkinci Fırkanın da sağdan yani Bornova'nın şimalindeki sırtlardan hareketleri kararlaştırıldı."* Bu sırada askerler arasında ileri gitmek için bariz bir rekabetten bahsedilmektedir. Nihayet Bornova ele geçirilerek yürüyüşe devam edilmiştir. (Ak Gün, 1925, s.18).

Dördüncü Alay Kumandan Muavini Şerafeddin Bey ve Dördüncü, Yirminci Alaylar ilerlerken Punto'daki un fabrikasından ateş açılmış ve üç asker şehit olmuş, biri ağır yaralanmıştı. Fakat yürüyüşe devam edildi. Bu sırada özellikle ecnebiler ve levantinler, son dakikaya kadar Türk ordusunun kazandığı zaferine inanmak istemeyenlerin adeta nefes almaksızın ilerleyen Türk süvarilerinin yürüyüşü karşısında *"...gözlerine bir türlü inanamıyorlardı. Tam İzmir'e girerken Punto'daki açılan ateşle şehid olub orada terk edilen kahraman askerler öyle bir vaz'i asilane ile İzmir medhalinin iki tarafında yatıyorlardı ki; Sanki başlarını milli mefkûrenin eşiğine koymuş onun ebedi nöbetçileri gibi geriden gelen kıtaata vaz'i tavırlarıyla İzmir'e girilen noktayı arayî ediyorlardı. Onlar, İzmir mefkûresinin son şehidleri idi*." denilmektedir. Artık İzmir'e girildiği, adeta bir uç kumandanı gibi Yüzbaşı Şerafettin'in yanında bulunan Emir Zabiti Mülazım Hamdi ve Dördüncü Alay'dan Mülazım Ali Rıza Efendiler olduğu halde Kordonboyu'nu takip etmişlerdi. (Ak Gün, 1925, s.19). Bu sırada Mersinli'ye gelen İkinci Fırka Kumandanı ve Fırka Karargâhı bir İtalyan Miralayı, diğer yabancı ve halk tarafından karşılanmıştı. İtalyan Miralayı şehirde parekende halde düşman efradı varsa da silah kullanacak bir halleri olmadığını

bildirmişti. Biraz evvel esir edilmiş ve Mersinli pavyonlarına konulmuş olan Manisa havalisi kumandanıyla maiyetinin otomobilleri orada hazır bulunuyordu. Fırka Kumandanı ve Harp Karargâhı bu otomobillere binerek Kordon istikametiyle Hükümet Konağı'na hareket ettiler. Bütün rıhtımı baştanbaşa dolduran binlerce halk ve bilhassa aralarında bulunan düşman parkende efradı:

Yaşasın Mustafa Kemal Paşa! Nidasıyla otomobilleri alkışlıyor. Pencerelere Türk bayrakları asılarak tüm rıhtım inliyordu. Limandaki harp gemilerinin güvertelerinden alkış sesleri geliyor, bütün vapurlar düdükleriyle Fırka karargâhını, Milli Ordu'nun intizamla İzmir'i kurtarışını selamlıyorlardı, denilmektedir. (Ak Gün, 1925, s.21).

Burada hiçbir tesir olmaksızın Türk Ordusu'nun Başkumandanını alkışlayan bu eller ve bu ağızlar İzmir Yunan baskınına uğradığında:

-*Zito Venizelos!* Diye alkışlayan ve bağıran aynı eller ve ağızlar olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca o günlerde "*yalnız kendileri bağırmakla iktifa etmiyor silahsız, masum Türk ahaliyi de süngüleyerek döğerek, öldürerek onları da bağırtmak istiyorlardı. Riyakârane olsa da bu son bağırış müessir ve ibret-i amiz idi."* (Ak Gün, 1925, s.22).

Türk ordusunun zaferi sonrasında yabancı devletler Konsolosları ile Şerafeddin Bey'in müzakerede bulunduğu ve Konsolosların ticaretin muhafazası için karaya çıkarılan askerlerinin gerekli olmadığı takdirde askerler gemilere alınacaklardı. Bu görüşmelerde Doktor Esad Bey tercümanlık yapmıştı. Konsoloslarla görüşmelere dair yer verilen bu bilgilerin ardından İzmir'in işgal edildiği günlere değinilmektedir. Kurtuluş günlerinden bahsederken işgal günlerine dair: *"15 Mayıs 335 faciası esnasında çocuklara varıncaya kadar bütün silahsız Türkler Yunan ordusu tarafından sokaklarda parça parça edilirken ve İzmir içinde dünyada bir misli daha görülmeyen yağma, mezalim…*" hatırlatılmakta ve insaniyet namına olsun küçük bir teşebbüsde bulunulmadığı bu sebeple de *"…o cinayetlerin mesuliyet-i maneviyesine iştirak etmiş olan konsolosların vaz'i ve hali şayan-ı istikrah idi".* Bununla birlikte artık maziyi hatırlamanın hiçbir faydası yoktur, denilmektedir. Daha sonrasında: *"Kuvvetsizlerin herkes düşmanı, kuvvetlilerin ise bütün dünya dostu olduğu hakikati bu münasebetle bir kere daha tahakkuk etmişti."* ifadesi dikkat çekmektedir. Devamında ise *"bu defa yalnız kuvvetli olarak değil aynı zamanda haklı ve fâikiyet-i medeniye ibraz etmek suretiyle Türk ordusu ve Türk milleti Ak Deniz sahilinde, İzmir'de arz-ı mevcudiyet ediyordu. 9/9/338 yeni bir tarihin başlangıcıdır."* (Ak Gün, 1925, s.22) denilmektedir. Bu tarih İkinci Fırka Kumandanının şu küçük ve hüviyetkar beyannamesiyle başlamıştır.

Beyanname

İzmir, bugün zevalden evvel saat 10'da işgal edilmiştir. Şehirde emniyet ve asayişin bir an evvel iade ve tesis edebilmesi için bütün ahali kemal-i sükûnetle işleri başına avdet etmelidir. En cezai mahal asayiş bir hareket tasaddî eden her ferdin şiddetle tecziye edileceği ilan olunur.

9/9/338
İkinci Süvari Fırkası Kumandanı
Miralay
Ahmed Zeki

Beyanname derhal takdir edilerek otomobillerle tevzii kılındığı gibi Sada-yı Hak gazetesiyle de neşr olundu ve İzmir'in suret-i işgali Fransız Edgard sefinesinin telsiziyle bildirdiği gibi her ihtimale karşı raporun bir sureti de Fırka Erkan-ı Harbiyle ve otomobil ile irsal kılındı (Ak Gün, 1925, s.23).

Kazım Özalp, İzmir'e Türk süvarilerinin girişine dair: İzmir'e giren Süvari Kumandanı Mürsel Paşa 9 Eylül 1922 günü saat 10.30'da telsizle Ankara'ya kıtaların İzmir'e girdiği haberini verdiğini bildirmektedir. Yunanlıların ümidinin İtilaf Devletleri'nin müdahalesine kaldığını fakat bunun gerçekleşmediğini ifade etmektedir (Özalp, 1988, s.235).

General Mürsel (Bakü) Hükümet Konağı'na geldiğinde, İzmir limanında bulunan Fransız zırhlısından gelen subay gemisinin telsizinin emirlerine hazır olduğunu bildirmiş ve General Mürsel bu yolla İzmir'e girildiği haberini Ankara'ya bildirmişti. Milli Mücadelede hizmeti geçerek, bu sevinç günlerine tanıklık eden isimlerden olan Fahrettin Altay bu konu ile ilgili; *"Onun bu yazısı doğru bir*

işlem değildi Ankara'ya bilgiyi ancak Başkomutan (Atatürk) verecekti. O günün büyük heyecanı yüzünden bunun üzerinde durulmadı." değerlendirilmesinde bulunulmaktadır (Altay, 1970, s.354).

Türk ahali hükümet civarına toplanıyordu. İzmir ağır bir kâbustan uyanmış ve hükümet civarı milli serverin, milli zaferin tecelli ettiği yer olmuştu (Ak Gün, 1925, s.23). Vali vekâletine intihabı muvaffak görülen Abdülhalim Bey görevlendirildi.

"Fahri Paşa hazretlerinin emir ve kumandalarındaki İstiklal Muharebatı Süvari Kolordusu kıtaatının, İzmir'in işgalinde gösterdikleri sürat ve fedakârlık ve kıtaatın bir an evvel İzmir'e girmek için gösterdikleri rekabet ve müsabaka ve İzmir'in işgali hiç şüphe yok ki; batından batına Türk neslinin okuyacağı bir destan olacaktır."

10 Eylül sabahına gelindiğinde kalbince coşan şükran ve minnettarlıkla "hakiki halaskarını" ve "*…Milli Ordunun büyük Baş Kumandanı Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretini ve zaferin büyük amillerinden Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Müşir Fevzi Paşa ve Ferik İsmet Paşa hazretlerini ve diğer kıymetli kumandanlarımızı sinesinde i'zaz ve tecelli etti*."

"*Türk ordusuna ve Türk milletine imkânsızlıklar içinde emsalsiz muvaffakıyetler temin eden ve bize yeni bir vatan kazandıran büyük kumandanlarımızın dehasıyla bu uğurda feda-yı can eden kahraman şehitlerimiz olduğuna şüphe yoktur. Zaferin ve İzmir'in kurtarılışının bütün şerefi onlara aittir Dördüncü yıldönümü münasebetiyle bilhassa fedakâr şehitlerimizin huzur-u mukaddesatında bir daha eğilmek, kurtarılan İzmir ve nail-i saadet olan milletimiz için bir vecih-i vicdaniyedir."* (Ak Gün, 1925, s.24).

Büyük Taarruz'un zaferle sonuçlanmasının ardından Yunan Ordusu artık rastgele durmaksızın yürüyen insan kalabalığı durumunda idi. Kolordular sarsılmış, birlikler bütün hızlarıyla denize koşmakta ve gemilere sığınmakta idiler. Türk süvarileri kısa zaman içerisinde denize, İzmir'e ulaşmışlardı. *"Bu artık milliyetçi Türkiye'nin kesin ve parlak zaferi idi."* (Gentizon, 1983, s.13). Türk milleti Türk ordusunun İzmir'e girişiyle sevinç günlerini yaşıyordu. (Ülker, Günay, Daşdemir, 2009, s.16).

Sonuç

15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunan askerlerince işgali sonrasında gerek İzmir'de gerek işgal altında kalan diğer topraklarda kurtuluş hasreti çekilmiş ve bununla birlikte mücadeleye girişilmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde milletçe verilen bu İstiklal Mücadelesi zafere ulaşmış ve İzmir'in ve işgal altında bulunan yerlerin kurtarılması için mücadele devam edilmişti. Türk ordusunun bu ilerleyişi sırasında Manisa ve sonrasında İzmir önlerine gelinmişti. Türk Ordusu'nun İzmir'e doğru hareketi devam ederken Yunanlıların İzmir civarında bir müdafaa hattı tesis edip etmediğinin henüz bilinmediğine değinilmektedir. Bunun tespit edilmesinin, keşif ve tayininin en ileride bulunması nedeniyle ikinci süvari fırkasına düşen bir vazife olduğu bildirilmektedir. Afyonkarahisar'da ağır bir mağlubiyet alan Yunan Ordusu, panik halinde geri çekilmeye başlamıştır. Düzenden yoksun çekilme esnasında Yunan tedhiş birlikleri geçtikleri Türk köylerini ateşe vermişlerdir. Yazarı Ak gün olarak 1925 yılında basılan bu kitapçıkla olayların tanıklarının hayatta olduğu tarihte, Büyük Taarruz sonrası Yunan askerinin geri çekilmesi ve bu süreçte yaşanan mezalime değinilmekte, İkinci Süvari Fırkası'nın öncülüğünde İzmir'e giriş aktarılmaktadır.

KAYNAKÇA

ADIVAR, H. E., (1985). *Türkün Ateşle İmtihanı,* Atlas Kitabevi.

AK GÜN, (1925). *İzmir'in Kurtarılışı-9 Eylül 338*, Jandarma Matbaası, İstanbul.

ALTAY, F., (1970). *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922- Görüp Geçirdiklerim*, İnsel Yayınları.

DEMİRCİ, S., (2011). *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923,* Alfa Yayınları, İstanbul.

GENTİZON, P., (1983). *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çeviren Fethi Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KARA, N. N., (2017). "İşgal Altındaki İstanbul Basınında İzmir'in Kurtuluşu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,* XVII/35, Güz, (ss.121-136).

ÖZALP, K., (1988). *Millî Mücadele I 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.

TENGİRŞEK, Y. K., (1981). *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Büyük Taarruz, (1969). C.II, K.6, Kitap 3, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara.

UMAR, B., (1974). *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*. Bilgi Yayınevi, Ankara.

ÜLKER, N.- GÜNAY, V.- DAŞDEMİR, L., (2009). *İzmir'in Sevinç Günleri*, Ege Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, İzmir.

Ek:

Türkiye İstiklal Muharebesinde Serdar-ı Kolordu Kumandanları

(Ak Gün, 1925, s.22.)

1- Kolordu kumandanı Ferik Fahreddin Paşa hazretleri
2- S. Birinci Fırka kumandanı Mirliva Mürsel Paşa Hazretleri
3- S. İkinci Fırka Kumandanı Miralay Zeki Beyefendi
4- S. On Dördüncü Fırka Kumandanı Miralay Vehbi Beyefendi

Presentation ID / Sunum No= 361

Oral Presentation / Sözlü Sunum

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre Transkafkasya'da Milliyetler Meselesi: Savaş ve Devrim Yıllarında Türkler, Gürcüler ve Ermeniler Üzerine Notlar

Dr. Tevfik Orkun Develi[1]

[1]*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*
ORCID ID: 0000-0003-2768-111X

Özet

Kafkaslardaki Türk varlığı, yaklaşık bin yıllık mazisinin en az yarısını siyasi buhranlar ve savaşlarla anılan var oluş mücadelesi içinde geçirmiştir. Bu mücadelenin önemli bir kısmını ise Rus istibdadına karşı gösterilen direniş oluşturmaktadır. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Hazar kıyılarında Türkleri sindirmek amacıyla başlatılan siyasi propaganda, XIX. yüzyılda Rusların Kafkasya ve Orta Asya'ya yayılmasıyla resmen emperyalist bir içerik kazanmıştır. Öte yandan bu durum, başta Azerbaycan ve Kırım olmak üzere Türk-Tatar kolektif aidiyetini ulusal kimliğe, sömürgecilik karşıtı faaliyetlerini ise örgütlü bağımsızlık mücadelelerine dönüştüren süreci tetiklemiştir. Büyük kültürel uyanışa eşlik eden millî istiklal mücadelesi ve ona öncülük eden Türk-Tatar aydınlar, Büyük Savaş yıllarının siyasi ikliminde yüz yıllık rüyayı gerçeğe dönüştürmeye çabalarken, Türklüğün kısa sürecek olan ilkbaharı İtilaf Bloku tarafından gün ve gün takip edilmiştir. Bu çalışma, Birleşik Krallık Arşivlerinden elde edilen vesikalar ışığında Büyük Savaş'ın sonlarına doğru başta Azerbaycan olmak üzere umum Transkafkasya'yı siyasi çekişmeler, millî menfaatler, ekonomik çıkarlar ve uluslararası ilişkiler gibi yönlerden mercek altına almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Transkafkasya, Rusya, İngiltere, Türkler, Gürcüler, Ermeniler

Abstract

The Turkish presence in the Caucasus has spent at least half of its millennial past in the struggle for existence, which is referred to as political crises and wars. An important part of this struggle is the resistance against the Russian oppression. Political propaganda, which was started in the first quarter of the 16th century to intimidate the Turks on the shores of the Caspian, officially gained an imperialist content with the spread of the Russians to the Caucasus and Central Asia in the 19th century. On the other hand, this situation triggered the process that transformed Turkish-Tatar collective belonging, primarily Azerbaijan and Crimea, into national identity, and anti-colonial activities into an organized struggle for independence. Moreover, the Turks are not the only bidders for the historical opportunities that come with great price to pay. While the Georgians, who realized that their voluntary cooperation with the Russians was about to come to an end, were getting ready to stand on their own feet for the first time in nearly one hundred and thirty years, the Armenians, who were volunteers of the Russian army on the one hand and organized activists of the revolutionary left factions on the other were busy with taking exciting and hasty steps to turn every possibility that would determine the future of Tsarism into profit. While the Great War continues, Turkish-Tatar intellectuals, who pioneered the cultural

awakening at the dawn of the revolution, are striving to make their 100-year-old dream of liberation come true. The short-lived Turkism in its prime was followed day by day by the Entente Bloc. This paper examines the records about Turks, Georgians and Armenians towards the end of the Great War in the light of the documents obtained from The National Archives, in terms of political conflicts, national and economic interests, also international relations.

Keywords: Transcaucasia, Russia, UK, Turks, Georgians, Armenians

Giriş

Transkafkasya, tarih boyunca dünyanın gördüğü büyük kırılmalardan ikisini birden -Büyük Savaş'ı ve 1917 Bolşevik Devrimi'ni- yaşayan, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan yollar boyunca kadim halklara ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Jeostratejik konumu gereği yüzyıllar boyunca Osmanlı, İran[1] ve Rusya arasındaki nüfuz mücadelelerine konu olmuştur. Kafkasya'nın Çar I. Petro'nun doğu siyasetinde bir cazibe merkezi haline gelmesinden başlayarak 19. yüzyılın hemen başında *Pax Russica*'ya dahil olmak istemeyen müstakil hanlıkların birer birer ortadan kaldırılmasıyla başlayan işgali (Swietochowski, 1988: 22), yerli halklar arasında Çarlığın Avrupalı büyük güçlere öykünerek hayata geçirdiği sömürgeci siyasete direnen istiklal davalarını da tetiklemiştir. Azerbaycan'ı modern bir ulus-devlet olarak tarih sahnesine çıkaran en az yüzyıllık mücadele de böyle bir geri tepmenin doğal neticesidir. Çarlık hegemonyası altındaki Türklerin rejim pratiklerinde herhangi bir idari reform yapmaları söz konusu olmadığından (Devlet, 1999: 10), bu mücadelenin bilfiil silaha sarılmak suretiyle kazanıldığı düşünülebilir. Ne var ki Büyük Savaş yıllarına kadar millî Azerbaycan davasının asıl itici gücü, kendi iç dinamiklerini bilen, aksak noktalarını görebilen, bunları durmaksızın tenkit ederek yeniden biçimlendirmeye çalışan, Batılı tarzda eğitim görmüş, dünyayı yabancı dillerden okuyabilen zihin emekçilerinin yani *intelligentsianın* yapmış olduğu maarif ve matbuat devrimidir. İçinde yaşadıkları çağın sorunlarına karşı son derece uyanık olan bu sınıfın mensupları, kaba kuvvetle açamayacaklarını bildikleri terakki kapılarını mümkün olan tüm barışçıl imkanlarla zorlamışlardır. Bu çabaların neticesi olarak Azerbaycan Türkleri, 20. yüzyılın başından itibaren geç de olsa kendilerini temsil eden siyasi partilere, politikacılara, kanaat önderlerine, resmî ve gayri resmî yayın organlarına, bunları destekleyen büyük sermayedarlara, örgütlü direniş hareketlerine, ilerleyen yıllarda ise önemli devlet adamlarına, yetkin diplomatlara ve büyük komutanlara sahip bir millet haline gelmiştir.

20. yüzyılda adeta bir "etnoloji müzesini" andıran Transkafkasya'da siyasi olarak önem taşıyan diğer iki halk, Gürcüler ve özellikle Ermeniler ise bölgede Türkler kadar kalabalık olmamakla birlikte 1917 yılındaki devrimden önce kendi kaderlerini tayin etmeye yönelik çok daha erken, ergin ve belirgin siyasi varlık gösterebilmişlerdir (Kazımzade, 2016, 21-22). Transkafkasya'da yaklaşık yüzde yirmisi şehirlerde yaşayan ve asillerinin toplam nüfusuna oranı yalnızca yüzde bir olan Ermeniler, Rusya'da olduğu kadar Osmanlı ve İran coğrafyalarında yaşayan soydaşlarının kaderleriyle de yakından ilgilenmiş, milliyetçi, halkçı, liberal ve Marksist unsurların bir araya geldiği devrimci hareketler altında örgütlenmişlerdir. Yalnızca yüzde onluk bir şehirli nüfusa sahip olan Gürcü toplumunda ise tüccar Ermenilerin aksine, neredeyse tamamen feodal ilişkiler hüküm sürmeye devam etmiştir. Buna karşın, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Bakü petrollerinin giderek önem kazanmasının ardından Tiflis'in demiryollarıyla örülü bir dağıtım merkezi haline gelmesi ve Ermeni burjuvazisinin burada giderek güçlenmesi üzerine Gürcüler arasında sosyalist ve milliyetçi sesler yükselmeye başlamıştır (Stankeviç, 1921: 216; Kazımzade, 2016: 28, 31).

1914 yazında Avrupa'dan hızla yayılan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Büyük Savaş, Rusya'da büyük, vatansever bir heyecan dalgası (Kurat, 1987: 412) yaratmış olsa da benzer heyecanların imparatorluk bünyesinde kendi müstakil siyasetleriyle ilgilenen tabi halklar tarafından da idrak edildiği açıktır. Ermeniler savaş boyunca gerek diplomatik gerek yarı bağımsız askerî faaliyetlerle meşgul olmuşlar, Gürcüler genel olarak Ruslarla teşrikimesai yapmış olsalar da az sayıdaki milliyetçi asil, bağımsızlık davalarını yakın geleceğe havale edebilmiş, kafası karışık ve kendini hazırlıksız hisseden Azerbaycan Türkleri ise Rusya'nın mağlup edilmesiyle kazanacakları bağımsızlık uğrunda çalışmalar yürütmüşlerdir. Ne var ki Türk ordusunun Sarıkamış'ta uğradığı hezimetin ardından Azerbaycan'da

[1] İran'ın coğrafi maksadını aşan kullanımlarında kastedilen Safevî, Afşar ve Kaçar gibi Türk hanedanlarıdır.

yaşanan sukutuhayale rağmen üç yıl sonra gerçekleşecek Şubat Devrimi'nin ardından Transkafkasya'nın kaderini topyekûn değiştirecek olan olaylar dizisi ayrıca incelemeye değerdir (Kazımzade, 2016: 51). Bunu yaparken, şimdiye kadar ağırlıklı olarak kullanılagelen Rusça kaynaklar tarafından sesi bastırılan alternatif bir evrak grubuna da kulak verilecek olursa, milliyetler meselesi veya demografik yapı gibi Transkafkasya tarihinde hususi yer tutan birtakım açmazlar, İngilizler örneğinde İtilaf Devletlerinin gerek hükümetleri gerekse müttefikleriyle yaptıkları diplomatik, bazen de gizli yazışmalara konu oluş biçimleri bakımından yeni bilgiler ihtiva etmektedir.

Savaş ve Devrim Yıllarında Transkafkasya Halkları

İngiliz arşiv vesikalarında yer verildiği şekliyle 1703'ten önce Rus sınırları Kafkas bozkırlarında Kuban ve Terek nehirleri boyunca uzanmaktadır. 1783'te dağların güneyindeki Kartli-Kaheti Krallığı'nın gönüllü olarak Rus İmparatorluğu ile birleşmesinden sonra Transkafkasya'nın geri kalanı, 1791 ile 1878 arasındaki bir dizi savaşta İran ve Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Gürcistan'ı Rus sınırından ayıran müstakil gruplar, 1815'ten 1868'e kadar ya tamamen pasifize edilmiş ya da uzun uğraşlar sonucunda ortadan kaldırılmıştır (CAB 24/28/53, 1917: 288). Rus Devrimi'nden önce, Rus İmparatorluğu'nun Azak-Astrahan hattının güneyindeki tüm hükümetleri, eyaletleri ve bölgeleri üzerinde Çar adına genel bir kontrol uygulayan Tiflis merkezli Kafkasya Genel Valiliği teşkil edilmiştir (Baykara, 1975: 30). Bu şekilde tanımlanan bölge, aynı zamanda Hazar Denizi, İran ve Osmanlı sınırları ile çevrilen oldukça yapay bir idari birimdir. 1917 yılının sonlarına doğru toplam nüfusu 13 milyon olarak gösterilen Kafkasya'da milliyetlere göre dağılım şöyledir:

Tablo 1: (CAB 24/28/53, 1917: 288).

Etnik Gruplar	**Yaklaşık nüfus (milyon)**
Ukraynalılar, Büyük Ruslar ve Kozaklar	4,5
Gürcüler (Hıristiyanlar - Ortodoks Kilisesi)	2
Diğer yerli ırklar (Müslümanlar)	1,5
İranlılar: Osetler, Tatlar, Acemler (Müslümanlar)	0,5
Tatarlar (Müslümanlar - Şii ve Sünni)	2,5
Ermeniler (Hıristiyanlar - Gregoryen)	2,0
Toplam	**13 milyon**[1]

Tabloda yer alan istatistiki verilere göz atıldığında, farklı milletlere mensup Rus, Kozak ve Ukraynalıların -muhtemelen- Slavlık paydasında bir araya getirilerek Kafkaslarda çoğunluğu teşkil ettikleri görülmektedir. Öte yandan, raporda bu üçlünün Kafkasya'ya idari olarak dahil edilmelerinin tamamen yapay olduğu ve ankette dikkate alınmamaları gerektiği de vurgulanmıştır. Benzer şekilde Türkler, kolektif kimliklerini 19. yüzyıldan itibaren Rusların "Tatar" kategorizasyonundan kesin biçimde ayırabilmiş oldukları halde (Azerbaycan Türk Edebiyatı, 1993: 176), bu durum raporlara yansımamıştır. Dahası, Acem olarak gösterilen Müslüman kesim arasında tarihî Azerbaycan coğrafyasının güneyinde yaşayan Türklerin bulunuyor olması kuvvetle muhtemeldir. Neticede, söz konusu kayıtların iddia edilenin aksine milliyetlere göre değil de etnik dağılım gözetilerek tutulduğu, buna rağmen birçok potansiyel hata barındırdığı söylenebilir. Bunlar dışında, raporda 1915 tehcirinden önce Ermeni milletinin yarısının Osmanlı topraklarında bulunduğu, İran Azerbaycan'ındaki "1 ila 2 milyon Tatar'ı" Kafkasya'daki akrabalarından yalnızca Aras nehrinin ayırdığı, Kafkasya'nın yapay olarak ayrılmış topraklarında yaşayan Türk ve Osmanlı Ermenilerinin, Nasturiler ve Kürtlerle karıştıklarına değinilmiştir (CAB 24/28/53, 1917: 289).

[1] Gösterilen sayıların aşağıya yuvarlanmış olması muhtemeldir. 1918 yılına ait başka bir kayıtta, 1 Ocak 1915 tarihine ait olduğu öne sürülen verilere göre Kafkasya'nın toplam nüfusu 13,229,100 kişi olarak gösterilmiştir. (Bkz. CAB 24/54/83, 1918: 287).

Gürcüler

Belgelere göre Kafkaslarda yaşayan sayısız grup ve konuşulan diller arasında Gürcüler, Türkler ve Ermeniler olmak üzere sadece üç milliyet siyasi önem kazanabilmiştir. Bunlardan Gürcüler, izole bir millet olarak tanımlanmışlardır. Karadeniz, Kafkas Sıradağları ve Tiflis paraleli arasındaki üçgende yaşamaktadırlar. Yerli Kafkas halkları arasında bile Aşarlar (Acaralılar) ve Lazlar (bkz. Jochelson, 1928: 142) dışında akrabaları yoktur. Bunların ikisi de Müslüman'dır. Gürcüler, Rum Ortodoks Kilisesi'nin Hıristiyanlarıdır. Siyasi olarak, Gürcü halkı çoğunlukla Rus yönetiminin getirdiği güvenlikten memnun olarak yaşamış ve toprak sahibi soylular bundan olumlu avantajlar elde etmişlerdir. Çarlık onlara hem askerî hem de bürokratik kariyer olanakları sunmuş ve bir sınıf olarak çıkarlarını korumuştur. Gürcistan, bir taraftan gönüllü olarak Ruslaşırken bir taraftan da bu süreç beraberinde eğitimi, basını ve yeni bir siyasi hayatı getirmiştir.

Bu sürecin arka plandaki gelişimine bakılacak olursa, 1783 Antlaşması'nı ihlal ederek 1801'de ilhak edilmesinden bu yana Gürcistan'daki sosyal ve siyasi hareketler bir dereceye kadar Rusya'daki muadillerinin etkisi altında kalmıştır. Bu durum, doğal olarak birçok Gürcü gencin Rus üniversitelerinde eğitim görmesinden kaynaklanmıştır. 1860'lı yılların başlarında, güçlü bir Gürcü aydın grubu, serfliğin kaldırılmasını savunmuş ve 1864'te bu hedeflerine ulaşmışlardır. 70'lerin başında, aynı aydınlar grubu tarafından güçlü bir halk hareketi başlatılmış amaçları ise temelde köylülüğün ekonomik koşullarını iyileştirmek olmuştur. Buna uygun olarak çok sayıda kooperatif cemiyetleri, ayrıca köylerde dükkanlar ve kütüphaneler açılmıştır. Bunu, evvela soyluların topraklarını kurtarmak ve ardından yavaş yavaş küçük toprak sahiplerine devretmek amacıyla iki de ulusal tarım bankasının kuruluşu izlemiştir. 90'lı yılların başlarında ise yükseköğrenimlerini Batı Avrupa ülkelerinde tamamlamış az sayıdaki Gürcü aydın, bir sanayi proletaryasının tamamen yokluğuna rağmen çok hızlı yayılan sosyal demokrat fikirleri ortaya atabilmiştir. Sonuç olarak, 1905 Devrimi, başta İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi Gürcistan'da da yıkıcı etkiler bırakmıştır fakat Rusya'nın herhangi bir bölgesinden daha hızlı bir şekilde yapıcı sonuçlar elde edilebilmiştir. Esasında hiçbir bölge bir bütün olarak buna entelektüel veya başka biçimlerde hazır değildir. Toprağın, onu işleyebilen ve işleyecek olana ait olması gerektiği ilkesi, yıllar içinde uygulamaya konulmuştur. Yine de bir nebze tasasız ama mücadeleci bir hayata alışkın, sorumsuz mizaçlı ama gösterişçi olarak takdim edilen Gürcü soylularının, bu yeni ekonomik koşullara uyum sağlamakta zorlandıkları ifade edilmektedir. Onların bu durumlarından faydalananlar ise iflas etmiş Gürcü mülklerini satın alan Ermeniler olmuştur. Ne var ki Gürcü soyluları ve köylüleri arasındaki zıtlık her yerde son derece keskin olsa da Gürcü ırklarının farkı, geçmişte kendi siyasi hayatları ve örgütlü hükümetleriyle tanınan, Bakü bozkırlarından Karadeniz'e kadar uzanan topraklarda homojen bir ulus olarak yayılabilmiş olmalarından gelmektedir. Bu ölçüt, Gürcülerin kendi işlerini yürütme kapasitesine sahip bir Kafkas ulusu olduğuna delil kabul edilmektedir (CAB 24/32/74, 1917, 453-455).

Böylelikle bir Gürcü *intelligentsiası* tarafından 1905 Devrimi'nden sonra iki farklı kola ayrılan siyasi partiler kurulmuştur. Bunlardan ilki, kendileriyle aynı adı taşıyan Rus siyasi partilerini örnek alarak onlarla yakın ilişki içinde bulunan Gürcü Sosyal Demokratlar ve Sosyal Devrimci partilerdir. Bunların ilki, çok geniş demokratik ilkelere dayalı olarak Gürcistan için siyasi özerklik elde etmeyi amaçlamıştır (CAB 24/28/53, 1917: 290-291). Esas olarak küçük köylüler ve sanayi işçilerini temsil eden bu partinin *Alioni* adlı bir yayın organı vardır. Sosyal Devrimciler ise kendini eski Rusya Sosyalist Demokrat Partisi'nin bir kolu olarak gören, sayısal olarak en küçük partidir. Oldukça kozmopolit bir tutum benimseyen bu parti, okullarda ve diğer kurumlarda farklı dillerin kullanımında tam serbesti elde ederek tüm milliyetler dahil olmak üzere Transkafkasya'nın tamamı için bir öz yönetim ilkesi elde etmek istemiştir (CAB 24/32/74, 1917: 456). Sol kanatta yer alan bu partiler tıpkı sağdakiler gibi Çarlık döneminde Rus generalleri ve valileri olarak görev yapan Gürcü aristokratlarının savunduğu, Rusya ile asimilasyon fikrine eğilim göstermişlerdir. Ancak tıpkı aristokratlar gibi Gürcü sosyalistlerinin de halk arasında büyük taraftar kitleleri olmamıştır. Gürcistan, yeterince sanayileşemediği için sosyalizmler için iyi bir alan teşkil ettiğini söylemek zordur. Bu sebeple, sol kanada mensup aydınlar, aristokratlar güç kaybederken bile Rus siyasetine kapılmışlardır. Siyasi yelpazenin diğer tarafında ise muhafazakâr Ulusal Demokratlar ve daha liberal Sosyal Federalistler yer almışlardır (CAB 24/28/53, 1917: 291). Burjuva grupları, toprak soylularını ve büyük mülk sahibi köylüleri temsil eden Ulusal Demokratlar, değişen siyasi koşullara göre Gürcistan'ın fiili özerkliğini elde etmeyi amaçlamışlardır. Bunlar, *Sakartvelo* adlı bir de gazete çıkarmaktadır. Federalistler de benzer şekilde siyasi özerkliği savunarak

İsviçre ile aynı model üzerinde Tatarlar ve Ermeniler de dahil olmak üzere federe bir Transkafkasya kurulabileceğini düşünmüşlerdir. Bu fikirlerini ise *Sachalko Pourtseli* (?) (*Halkın Gazetesi*) adlı bir yayın organı vasıtasıyla yaymaya çalışmışlardır. (CAB 24/32/74, 1917: 456). Esas olarak küçük mülk sahibi köylüler ve radikal entelektüellerden oluşan bu grup, muhtemelen sayısal olarak en güçlü parti haline gelmiştir. Asimilasyoncu politikalara itiraz eden ve Gürcü milliyetçiliğini öne çıkaran bu hareketler, abartılı bir ulusal farkındalığa ve Gürcülerin "130 yıl önce sona eren 1300 yıllık bağımsızlık" iddialarına vurgu yapmışlardır. İngilizlere göre "hiçbir siyasi geçmişi olmayan Tatarların" aksine, Gürcü milliyetçileri tıpkı Ukraynalılar, Finliler ve Lehler gibi meşru bir zemin ve tarihsel geleneğe sahiptirler. Öte yandan Gürcüler tek başlarına ayakta kalamayacak kadar küçük bir ulus olduğundan asimilasyon siyasetini reddettikleri takdirde "Ermeniler ve Tatarlar" ile eşit bir zeminde anlaşmak zorunda kalmışlar ve daha ziyade "Tatarlara" meyletmişlerdir. (CAB 24/28/53, 1917: 290-293). Örneğin devrimin ilk günleri, yeni bir karşılıklı hoşgörü ve anlayış çağı başlatmaya yönelik genel arzuyu yansıtıyor olsa da Türkler ve Ermeniler arasında yaşanan güven krizi, Tiflis'te düzenlenen Transkafkasya Köylüleri Konferansı'nda Gürcülerin Ermenilere karşı Tatarlarla birlikte tamamen ulusal tezleri destekleyen bir siyasi tavır takınmasıyla neticelenmiştir. Elbette devrim yıllarının siyasi ikliminde bu tarz ittifakların sık sık bozulmuş olması şaşırtıcı değildir. Örneğin, Rusya'da Şubat Devrimi'nin ardından kurulan Geçici Hükümetlerin savaşa devam edip etmeyeceklerine yönelik tartışmalar sürerken, Gürcüler ve Ermeniler Kafkas hududunun müdafaası ile ilgili olarak Rus birliklerinin Türk cephesinden çekilmesi halinde Gürcü ve Ermeni askerlerinin burada doğacak boşlukları doldurarak Türk ordusuna direnmelerine, ülkelerini kanlarının son damlasına kadar savunacak özel Gürcü ve Ermeni alaylarının teşkiline, Gürcüler ve Ermeniler arasında toprakların savunulması için karşılıklı silah ittifakı yapılmasına karar vermişlerdir (CAB 24/32/74, 1917, 459-461). Gerçekten de 1918 yılının Kasım ayında Kafkas Cephesi'nde ateşkesin sağlanmasının ardından tüm alayların cepheyi aniden terk etmeye başlamasıyla Türk akınlarından korkan Ermeni Ulusal Konseyi, Ermeni asker kaçaklarına siperlerini terk etmemeleri çağrısında bulunmuş, binlerce Osmanlı Ermenisi donatılarak boş kalan siperlere gönderilmiştir. Ermeni Öğretmenler Birliği de Erzurum ve Erzincan cephelerinde firar eden birliklerin yerine yüzlerce kadın ve erkek öğretmeni göndermeye gönüllü olmuştur. Ermeni basınında, Ermenistan'ın "ya yeni bir ülke ya da tüm Ermenilerin mezarlığı olacağı anın yaklaştığına" yönelik manipülatif haberler yapılmıştır (CAB 24/42/64, 1918: 226-227).

Tüm bunlara rağmen, İngilizler tarafından 1917 yılının Kasım ayında Gürcülerin askerî örgütlenme adına pek de önemli kazanımlar elde edemedikleri bildirilmektedir. Ermenilerin ise bir Askeri Komiteye sahip oldukları, bu sayede başardıklarının Gürcüler ve Ruslar tarafından kıskanıldığı görüşü hakimdir (CAB 24/32/82, 1917: 476). Öte yandan, İngilizlere göre tüm Kafkas halkları arasında milliyetçi iddialarını ileri sürme ve geliştirmede devrimden sonraki en hızlı ilerlemeyi yine de Gürcüler kaydetmiştir. Ulusal yaşamlarının gelişimine katkıda bulunma eğiliminde olan Gürcüler, eğitim ve diğer sistemlerinde yapılacak reformlar için konferanslar düzenlemede de çok aktif bir siyaset yürütmüşlerdir. (CAB 24/32/74, 1917, 458). 1918 yılının Ocak ayı itibarıyla Gürcü ulusal hareketi artık ne istediğini bilen ve bunu açıkça dillendiren bir hüviyet kazanmıştır. Buna göre Gürcü ulusal taleplerinin özünde Rusya ile yapılan eski antlaşmalara sadık kalınması prensibinin gözetilerek kendi seçtikleri hükümete, kendi ticari ilişkilerinin kurulmasına, Gürcü dilinin adalet ve eğitim kurumlarda kullanılmasına, Kilisenin otosefali statüsüne ve ulusal bir ordunun idamesine, antlaşma sınırlarının dokunulmazlığına ve bölünmezliğine yönelik garanti talepleri yer almaktadır (CAB 24/39/70, 1918: 317).

İstibdat altındaki Türkler ise Rus tabiiyetinde kaldıkları süre boyunca "ırkî seciyelerinden biri olarak kabul edilen askerliği unutarak" Ermeni ve Gürcü komşularının aksine, silah kullanmayı bilen ve öğretebilecek kadrolar teşkil etmemeleri için askerî hizmetlerden bilinçli olarak muaf tutulmuşlardır (Mehmetzade, 1934: 10). Dahası, Büyük Savaş devam ederken Rus ordusunun Batı cephesinde aldığı kötü sonuçlar sebebiyle Türklerin zorunlu olarak askere çağırıldığı dönemde bile Türklerden yalnızca işçi taburlarında istifade edilmesi planlanmıştır (Altstadt, 1992, 78). Bu bağlamda, Mehmed Emin Resulzâde'nin deyimiyle (1341: 79-81) askerî açıdan "mahrumiyet-i tâmme içinde" bulunan Azerbaycan'da, silahlı direniş geleneği öteden beri gayrinizami usullere dayalı olmuştur. 1905 senesinde kurulan ve fiili olarak en az 10 sene varlık gösteren Difaî gibi örgütlü ve uzun soluklu girişimler de Azerbaycan Türklerinin nefsi müdafaa hareketini yeraltına taşımak zorunda kaldıklarının delilidir.

“Tatarlar” (Türkler)

Daha önce de belirtildiği üzere Büyük Savaş devam ederken Türklüklerinin uzunca bir süredir farkında olan gruplara, İngiliz arşiv belgelerinde “Tatar, Müslüman veya Muhammedan” gibi adlar verilmiştir. Buna göre, Gürcülerle pek çok açıdan tezat oluşturan Tatarlar, tarih öncesi dönemden beri Kafkasya'da oldukları ileri sürülen komşularından farklı olarak yaşadıkları topraklara 11. ve 15. yüzyıllar arasında sürüklenmişlerdir. Benzer şekilde, Gürcüler, bağımsız bir ulusal krallığa sahipken Tatarlar, Rus denetimi altına girmeden önce daima büyük yabancı güçler -Selçuklu, Moğol İmparatorlukları ve modern İran- tarafından yutulmuştur (CAB 24/28/53, 1917: 293). Türklere Kafkasya’nın yerli halkları arasında yer vermeyen, bunu yaparken onları Selçuklulardan bile ayrıştırabilecek kadar ileri giden bu ifadelerin tarihsel gerçeklerden kopuk olduğu ortadadır. Dahası, bu kayıtların kaleme alındığı yıllarda modern İran olarak adlandırılan coğrafyada halen Türk soylu Kaçar Hanedanı hüküm sürmektedir. Tatarlar ile Gürcüler arasında yapılan mukayesenin devamında, Tatarların eğitim ve örgütlenmede Gürcülerin oldukça gerisinde oldukları, Gürcülerin 1904’ten bu yana aktif olarak siyasetin içinde yer almalarına rağmen Tatarların ancak Mart 1917'den itibaren siyasi hayata dahil oldukları ifade edilmektedir. Son olarak, Gürcüler dinî olarak tek vücut olmuşken Tatarların tamamı Müslüman olmakla birlikte, düşman Şii ve Sünni mezhepler arasında bölünmüş vaziyette olduklarına dikkat çekilmektedir (CAB 24/28/53, 1917: 293).

Burada hemen ifade etmek lazımdır ki Türkler arasında mezhep ayrılıklarına son verme girişimlerinin mazisi Nadir Şah tarafından I. Mahmut’a gönderilen mektuplardan da anlaşılabileceği gibi 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Develi, 2021: 71). Ayrıca, Türklerin yürüttüğü siyasi kampanyaların 1917 şöyle dursun, 1905 yılında tüm Rusya Türklerinden temsilcilerin katılımıyla gerçekleştirilen kurultaydan bile on beş sene öncesine uzandığı ve İsmail Gaspıralı’dan aktarıldığı üzere “gizlilik içinde yürütüldüğü” hatırlanmalıdır (Bozkurt, 2008: 150).

Tüm bunlara ek olarak, raporlarda Gürcülere nazaran Tatarların gelecekten daha büyük beklentileri olduğu ifade edilmiştir. Kayıtlara göre fakir Gürcistan’ın aksine Bakü'nün petrol yatakları ve endüstrisi yabancı girişimcileri kendine çekmiş ve önceden bu pazara vasıfsız işçiler olarak katılan Tatarlar, devrimden sonra Tüm Rusya Müslüman Hareketi'nde öncü roller üstlenmişlerdir. Devrimden önce, Azerbaycan’ın en büyük kenti Bakü’de Tatarların çok az bir kısmı yargı veya eğitim işlerinde görev alabilmiştir. Bunların sayısı ancak 1905 Devrimi’yle başlayan yumuşama döneminde artış gösterebilmiştir. Öte yandan toprağın çoğuna sahip olmuşlar ve petrol üretimi dışındaki sınai faaliyetlerde başı çekmişlerdir. Sığır, tahıl ve diğer tarım ürünlerini yapan küçük ölçekli tüccarların çoğunu Tatarlar teşkil etmiştir. Tatar sermayedarlar mahalli duygularla kendi topluluklarına iş kolu üretecek istihdam ağları yaratmaya çalışmışlardır. Niteliksiz iş gücünü oluşturan Bakülü Türkler, Rusların, kırsal kesimde yaşayan diğer Azerbaycanlıların, ayrıca Dağıstan ve İran'dan gelen göçmenlerin çalıştığı petrol bölgelerinden ziyade kasabada ulak, liman işçisi ve hizmetçi olarak çalışmışlardır. Temizlik sektöründe çalışanların da yarısından fazlası, muhtemelen İslamiyet’in hamam geleneği ve onunla ilintili dinî kurallar nedeniyle Türklerin elinde olmuştur. Genel itibarıyla Azerbaycan Türklerinin çoğu kırsal kesimlerde yaşamış ve büyük bir çoğunluğu sığır yetiştiriciliği ve ormancılıkla uğraşarak zanaatkarlara mal sağlamıştır. Aralarında çok sayıda debbağ vardır. Kırsal kesimdeki pek çok Azerbaycan Türkü irsî soyluluğa sahip olmasına rağmen hizmet yoluyla sonradan soylu kabul edilenlerin sayısı az olmuştur. Bölgedeki Ruslar ve Ermeniler ile kıyaslandığında Türklerin devlet kademelerinde hizmet yoluyla ilerlemek için daha az fırsata sahip oldukları söylenebilir (Altstadt, 1992: 31).

Bundan başka, Tatarların konuştukları dil ve inandıkları din aracılığıyla hem Rusya sınırları içinde hem de ötesinde, yakın ve uzak büyük nüfuslarla potansiyel bağlantıları olduğuna dikkat çekilmektedir. Bunlar sırasıyla “Gayri Tatar Kafkasyalı Müslümanlar, Azerbaycan Tatarları, Türkiye Kürtleri, Anadolu ve İstanbul’da yaşayan Osmanlı Türkleri, Kırım-Kazan-Astrahan Tatarları ve Orta Asya’nın Türkçe konuşan halkları” olmak üzere beş başlık altında toplanmıştır. Bu başlıklarda, Tatarların yaklaşık 30 milyonluk bir soydaş/dindaş kitlesiyle etkileşim halinde olduklarından, özellikle Ermenilere karşı Osmanlı Türkleriyle olan dirsek temasından, basın-yayın faaliyetleri ile Rusya Türklerinin yaptığı toplantı ve kurultaylarla artırdıkları prestijden söz edilmektedir. Buna karşın, gerek kadın meselelerindeki fikir ayrılıkları gibi kitlesel örgütlenmeyi zora sokan meseleler gerekse görece geri

kalmışlıkları yüzünden sahip oldukları potansiyelden yararlanmalarının zor olduğu düşünülmektedir (CAB 24/28/53, 1917: 295).

Öte yandan, Türkler için öngörülen bu zorlukların devrimden sonra İngilizler tarafından kendi lehlerinde kullanılmak istendiği söylenebilir. Bu bağlamda 1917 yılının Aralık ayında Transkafkasya'da ilan edilen kurucu meclisin Bakü'de tanınmasına rağmen burada gerçek bir otoriteye sahip olmadığının farkında olan İngilizler, Panislamizm'in merkezi olarak nitelendirdikleri Bakü ve Gence'de karşı propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. İngilizler, Enver Paşa'nın 1918 baharında Kafkasya'yı ele geçirmek için harekete geçeceği söylentilerini değerlendirmiş ve tedbir amaçlı olarak önde gelen Türk siyasetçileri itibarsızlaştırmaya yönelik bir dizi başarısız girişimde bulunmuşlardır (CAB 24/41/12, 1918: 1).

Tüm bu çabalara rağmen Çarlığın yıkılmasıyla birlikte Türklerin önünde sonunda birleşecekleri İngilizler tarafından öngörülmüştür. 1918 yılının Mayıs ayında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildikten sonra Türkler hakkında tutulan gizli raporlara bakıldığında, Ruslar tarafından Kafkas Tatarları olarak adlandırılan Azerbaycan'da nüfusun Türkçe konuştuğu, bunların komşuları olan İran Azerbaycan'ında da aynı lehçenin kullanıldığı ve bu lehçenin Osmanlı Türkçesi ile yakından ilişkili olduğu ifade edilmiştir. Buna ek olarak, İngilizler, 19. yüzyılın ilk otuz yılı içerisinde Rusya'nın İran aleyhinde genişlemesiyle ayrılan iki Azerbaycan arasındaki mevcut sınırların yapay olduğunun da gayet farkındadır. Raporlarda yer alan bilgilere göre Azerbaycan Hükümeti, devrimin ilk yıllarında kurulan Tatar Ulusal Konseyinin devamıdır ve Tatar toprak sahiplerinin elindedir. Tatarlar üç ayrı kategori altında değerlendirilecek olursa, birincisi, bunlar "toprak sahipleri" olarak Bolşeviklerden nefret etmektedir. İkincisi, "Tatarlar" olarak, karışık bir nüfusun yaşadığı Karabağ ve Erivan bölgelerinde ulusal iddialarının çatıştığı Ermenilerden nefret etmektedirler. Üçüncü ve sonuncusu, "Turanlılar" ve Müslümanlar olarak pek çok ortak çıkarları bulunan ve buna karşın hiçbir çıkar çatışması yaşamadıkları Türklere meyletmişlerdir. Devrimin başında Dağıstanlılarla anlaşamadıkları vurgulanan Tatarlar, -Türkçe konuşmayan Dağıstanlıların, onlar tarafından yönetilmek istemedikleri ileri sürülmektedir- Türklerin nüfuzu ve Bakü'de giderek yükselen ortak İngiliz-Ermeni tehdidi karşısında birbirleriyle yeniden yakınlaşmışlardır. İngilizlere göre Tatarların, İranlılarla da arası iyi değildir. İran'ın bir parçası oldukları zamandan beri Fars kültürüyle olan bağlarını koparmasalar da Rus rejimi altında (özellikle Bakü'de) Batılı yöntem ve fikirleri de benimsemişlerdir. Halihazırda bunların İran'la birleşmek gibi bir gayeleri yoktur. Aksine, İran Azerbaycan'ının ayrılarak kendilerine katılmasını ve Türkiye ile müttefik olan bağımsız bir devlet kurmayı istemektedirler (CAB 24/68,45, 1918: 193).

Ermeniler

Dönemin arşiv vesikalarında göze çarptığı kadarıyla hakkında en fazla bilgi verilen topluluk Ermenilerdir. Gürcülerle birlikte Kafkasya'nın bir diğer yerli halkı olarak kabul edilen Ermeniler, Kars, Erivan ve Karabağ'ın kadim sahipleri olarak gösterilmektedir. Ermenilerin bölgede yoğun bir nüfus oluşturamadığı fakat Ruslar ile Türkler arasındaki savaşlar sebebiyle on binler halinde Kafkasya'ya göç ettikleri, ticaret ve sanayideki üstünlükleri sayesinde Transkafkasya'daki şehirli nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları hatta Tiflis'in -1917 itibarıyla- yarı Ermeni şehri haline geldiği ileri sürülmektedir. Öyle ki 330 bin kişilik bu şehirde 160 bin Ermeni'nin yaşadığı belirtilmiştir (CAB 24/28/53, 1917, 295). Bakü'de ise Ermeniler en zengin tüccar ve petrol üreticilerini oluşturmaktadır. Adli sistemde aldıkları görevler bakımından ikinci sırada oldukları ve yaptıkları işlerle öne çıktıkları belirtilmektedir. Ticaretle uğraşan şehirli Ermeniler, genellikle tekstil, erzak, metal işçiliği, silah imalatı, terzilikle uğraşmaktadır. Köylerde yaşayanlar ise çiftçidir (Altstadt, 1992: 31). İttihat ve Terakki hükümetinin uygulamalarını "sistematik zulüm" olarak nitelendiren bir rapora göre Türkiye'den Kafkasya'ya göç eden Ermeni mültecilerin sayısı 250 bini bulmuştur. Savaştan önce sayıları 2 milyon olarak gösterilen Osmanlı Ermenilerinin 600 bin kadarının Mezopotamya'nın kuzeyine ve Suriye'ye sürgün edildiği, kalanların da zorla İslamiyet'e devşirildikleri iddia edilmiştir. Buna göre, muhtemelen bir milyon Osmanlı Ermeni'sinin dörtte üçünden fazlası yani tüm nüfusun yarısından azının savaştan sağ çıkabileceği öne sürülmüştür (CAB 24/28/53, 1917, 296).

Raporun dikkat çekici bir başka kısmı da Ermeniler ile Yahudiler arasında kurulan benzerliktir. Buna göre Ermeniler de tıpkı Yahudiler gibi son derece dağınık olup beraber yaşadıkları halklara üstün gelen niteliklere sahiptir. Hızlı ve emin adımlarla önemli ekonomik konumlar elde etmeyi başarmışlardır. Öte

yandan, Ermenilerin 20. yüzyıla kadar Transkafkasyalı halklar arasındaki en imtiyazlı konuma sahip oldukları ve özellikle Rus hükümetlerinin himayesi altında komşuları aleyhinde gelişim şansı buldukları da unutulmamalıdır. Dahası, Osmanlı Ermenilerinin bile iddia edilenin aksine baskılandıkları ve sefalete itildiklerini söylemek doğru değildir. Öyle ki 1900'lü yılların başında Rus olmayan halkların tamamına uygulanmaya başlayan baskı politikalarının öncesinde Ruslar ve Ermeniler arasında ayrılıkçı reçeteleri gündeme getirecek türden büyük çaplı bir gerginlik hiç yaşanmamıştır (Kazımzade, 2016: 37, 30). Bu da onları komşuları tarafından sevilmeyen, kendilerinden korkulan ve saldırılarına karşı önlem alınan kimseler yapmıştır. Ne var ki bir yerden söküldüklerinde başka bir yerde kök salmışlardır. Buradan hareketle, İsfahan, Bombay, Kalküta, Singapur, İskenderiye, Kahire, Filibe, Lviv, Trieste, Venedik, Londra, Manchester, New York ve Chicago gibi şehirlerdeki Ermeni kolonilerine değinilmiş, özellikle Hindistan, Mısır ve Amerika Birleşik Devletleri'nde nüfuz sahibi, iyi organize olmuş ticari topluluklar olarak nitelendirilen Ermenilerin Amerikan misyonerleri tarafından desteklendikleri, bu bağlamda Osmanlı topraklarının da Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü başlıca bölgelerden biri olduğu, böylece Tatarların ancak ciddi engeller aşarak kurabilecekleri dünya çapındaki örgüte Ermenilerin zaten sahip oldukları, her şeyden önce Ermenilerin Avrupa ve Amerika'da başka hiçbir Kafkas milletinin sahip olmadığı basın imkanlarını ellerinde bulundurdukları belirtilmiştir. (CAB 24/28/53, 1917, 297). Kazımzade de (2016: 21-22) Ermenilerin göçmen karakterine vurgu yaparak, bunların Birleşik Devletler, Hindistan, İtalya, Polonya ve Mısır gibi uzak yerlere dağıldıklarına değinmektedir. Bununla birlikte, Ermenistan'a sınırı bulunan ülkelerde büyük Ermeni kolonilerinin bulunduğu bilgisini verir. "Rostov'dan Bakü'ye, Tebriz'e hatta Isfahan'a, oradan İstanbul'a ve Halep'e" çok sayıda Ermeni dağılmıştır. 1897 yılına ait nüfus verilerinden aktarılana göre Transkafkasya'daki Ermeni nüfusu 1 milyonu biraz geçmektedir. O halde belgelerle kıyaslandığında, Transkafkasya'da yaşayan Ermeniler, 20 yılda yaklaşık 1 milyon civarında artış göstermiştir.

Tüm bunlara ek olarak, belgelerde Tatarların siyasi örgütlenmelerini ortak dil yerine İslamiyet temelinde kurdukları, Gürcülerin ise kendilerini Rusya'yla birleştiren Ortodoksluk temelinden daha yeni yeni vazgeçerek ve ulusal bir Gürcü Kilisesi ve devleti talep ettikleri halde Ermenilerin 14. yüzyıldan kalma Ermeni Roma Katolik Cemaati ve 19. yüzyılda Amerikalılar tarafından kurulan Ermeni Protestan Kilisesi sayesinde Batı medeniyetiyle yakın bağlar kurabildikleri, dini farklılıkların ulusal politikalarına müdahale etmesine asla izin vermedikleri için komşularından çok daha ileride olduklarına dikkat çekilmiştir. Buradan hareketle, Ermenilerin 19. yüzyılın son çeyreğinden kalma siyasal teşebbüsleri üçe ayrılmaktadır. Bunlardan Hınçak, 1883 yılında kurulmuş, Osmanlı karşıtı terör eylemlerine karışmış, yirmi yıllık siyasi hayatında yeterince varlık gösteremeyip dağılmıştır. İkinci olarak Taşnaksütyun, 1890 yılında kurulmuş, iyi örgütlenmiş, Cenova ve Tiflis'te şubeler açmış, Osmanlı karşıtı olarak başlayıp 1903'ten sonra Rus hükümetine karşı da harekete geçmiş bir yapılanmadır. Bunun sebebi, 1896 senesinde Kafkasya Genel Valisi olarak atanan Grigori S. Golitsın'ın Ermeni Apostolik Kilisesi'nin mallarını müsadere etmesi ve Ermeni okullarını Rusça eğitime zorlamasıdır (Suny, 1990: 34). Son olarak, başlangıçta Ermenistan Partisi adıyla kurulan fakat 1901'de isim değişikliğine giden Anayasal Demokratlar (Kadetler), şehirli, tacir, mülk sahibi sınıfı temsil etmek üzere kurulmuş, Osmanlı Ermenileri için özerklik talep etmiş ve Taşnakların Rus Ermenistanı için öngördükleri sosyalist programa şiddetle muhalefet etmişlerdir. Bu hareket, Rus Devrimi'nden sonra anti-sosyalist, Ermeni Halk Partisi tarafından takviye edilmiştir (CAB 24/28/53, 1917, 295-300). Bununla birlikte Ermeni hareketinin asıl itici gücü Transkafkasya'daki komşularından farklı olarak sahip oldukları diaspora desteğinde aranmalıdır.

İtilaf Bloku ile İlişkiler

Ermeni diasporası, Batılı -özellikle de Amerikalı- siyasi çevreler üzerinde kurduğu baskı ve süreli yayınlar üzerinden yürüttüğü propaganda faaliyetleriyle uluslararası kamuoyunu kendi menfaatleri doğrultusunda şekillendirmeye çalışmıştır. Bu çaba, askerî kaygıların artık gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği savaş yıllarına ait askerî yazışmalara da yansımıştır. Buna göre, söz konusu döneme ait gizli belgelerde, İngilizlerin Kafkasya ve Kuzey İran'daki Rus kuvvetlerine olabildiğince büyük bir Ermeni unsurunun dahil edilmesini sağlamak için tüm imkanların seferber edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu fikir, Asya'daki Rus kuvvetlerinin hızla dağılması ve düşmanın güçlü "Panturancı propagandasını" kontrol etmek için makul umut sunan tek önlem olarak düşünülmüştür. Ermeniler, Rusya'nın Asya cephesinde, çıkarları Müttefik davasının başarısına hayati bir şekilde bağlı olan tek

büyük topluluk olarak nitelendirilmiştir. Bu sebeple, Kafkasya'ya gönderilen tüm celp ve takviye güçlerin Avrupa'dan çekilen Ermeni birliklerinden oluşmasını sağlamak için Rus Genelkurmayına baskı yapılması, bunların da ilk etapta İran'ın kuzeyindeki Hazar'da konuşlanmış Rus birliklerine katılması planlanmıştır. Kafkasya cephesinde hizmet edecek Ermeni birliklerinin teşkil edilmesi ve askere alım işlemleri için ABD ile İngiltere'nin Rus Hükümetine eş zamanlı diplomatik baskı uygulaması gerektiği vurgulanmıştır. Öyle ki raporlara göre Ruslar zaten bu birliklerin savaştaki değerini anlamış ve kendileri sekiz tabur teşkil etmeye başlamıştır. Bu sırada Amerika Birleşik Devletleri'nin de hem kendi topraklarındaki Ermenileri askere alarak bunlara mali yardımda bulunmaya hazır olacağı hem de Ermeni kuvvetlerinin örgütlenmesine yardımcı olmak için temsilciler göndereceği ümit edilmiştir. Ermeni birliklerinin verimli bir şekilde yetiştirilmesi için tamamen olmasa da büyük ölçüde seçilmiş Rus subayların da yer aldığı bir İngiliz veya İngiliz-Amerikan Misyonunun kurulması şart koşulmuştur. Rus Hükümetinin emrine verilmesi planlanan bu misyonun ülkeye daveti için Rusların ikna edilmesi gerektiği belirtilmiştir (CAB 24/29/47, 1917: 168-169).

Bu yazışmalar yapılmadan birkaç ay evvel, Rusya Türklerinin, 1917 yılında birbiri arkasına gerçekleştirdikleri Kafkasya Müslümanları Kurultayı ve Bütün Rusya Müslümanlarının Birinci Kongresi gibi etkinlikler düzenlemiş olmaları dikkat çekicidir. Bu birleşimlerde giderek çatırdayan Rus İmparatorluğunun mağlubiyetinden sonra Türklerin takınacağı tavır tartışıldığından, Ermeni birliklerinin teşkil edilmesine yönelik yazışmalara hâkim olan panik havasını anlamak mümkündür. Rusya Türklerinin geleceğiyle ilgili son derece önemli kararların alındığı hatta Kafkas dağlıları ve Tacikler gibi Türk soylu olmayan Müslümanların dahi iştirak ettiği bu toplantılar neticesinde, Türklerin kendi kaderini tayin ve bölgesel özerklik gibi konular tartışılarak karara bağlanmıştır. (Zenkovsky, 1971: 219; Ilgar, 1998:300). Rusya'daki Türklerin siyasi olarak kazandıkları bilinç ve attıkları ciddi adımlar, kendilerini komşularıyla rekabet içinde gören ve abartılı bir güvenlik kaygısını ön plana çıkararak savaşın büyük güçlerini kendi saflarına çekmek isteyen Ermeni ajitasyonuna da ivme kazandırmıştır. İngiliz arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla tüm bunlar olup biterken etrafı Müslüman ırklarla çevrili yaklaşık 1 milyon 800 bin kişi olarak verilen Ermeni toplumunun durumu "kritik" olarak nitelendirilmiştir. Rusya'da ayrılıkçı Ermeni hareketlerinin varlığı ve bunların şimdiye kadar karıştıkları terör eylemleri gayet iyi bilindiği halde Ermenilerin tek umudu Rusların başarısı olarak gösterilmiş ve bunların Rusya'ya sadık oldukları öne sürülmüştür. Ermenilerin, Kafkas Cephesi'nde Müslümanlar ile aralarındaki tek engel olan Rus birliklerinin geri çekilmesi veya püskürtülmesi durumunda toplu katliamlar ile karşılaşacakları ileri sürülmüştür. Türk karşıtı Ermeni propagandasının Transkafkasya'da diaspora ile temas halinde bulunan Ermeni Komitesi tarafından koordine edildiği söylenebilir. Komitenin nüfuzlu üyeleri, bir taraftan vatandaşlarının gerçek davaları uğrunda savaşmaya ne kadar istekli olduğuna büyük güçleri ikna etmeye çalışırken, Rusların, Kafkasya cephesindeki mevcut Ermeni askerlerinin önemini yeterince kavrayamadıklarından yakınmaktadırlar. İngilizler tarafından tutulan kayıtlara göre 1917 yılının Ekim ayı itibarıyla orduda bulunan yaklaşık 150.000 asker arasından 35.000'den azı bu cephededir. Bu zamana altı Ermeni taburunun kurulmasını sağlayan Ermeni Komitesi, diğer cephelerde bulunan 100 binden fazla adamın da buraya kaydırılması için Batılı devletlerin yardımını beklemektedir. Bu beklentinin, İngilizler tarafından da olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. İngiliz istihbaratına göre Rus kuvvetlerinin dağılmasından yararlanan düşman, Kafkasya'da Panturancı ve İslamiyet yanlısı propagandasını artırmıştır. Bu sebeple, savaşmaya hevesli görünen ve müttefiklerine bağlı 150.000 Ermeni piyadesinin Kafkasya'daki genel stratejik durum için paha biçilmez olduğu, böylece yeni birlikler oluşturmak için zaman kaybetmeye gerek kalmayacağı hatta bunlara Amerika'da yaşayan Ermenilerin de katılması için Amerikalıların da rızasının alınabileceği ifade edilmiştir (CAB 24/29/47, 1917: 170-172). Bu konuda değinilmesi gereken bir diğer husus, Kafkasya'da İtilaf güçleri adına çarpışacak Ermeni birliklerinin teşekkülü konusunda İngilizlerin ve Amerikalıların başvurulabilecek tek merci olarak görülmemesidir. Ermeni Komitesi'nin Fransızlar ile de temaslarda bulunduğu, buradan hareketle Rusya'daki Fransız Misyonu tarafından Fransa'da askerî eğitim almış bazı Ermeni subaylara, 2 Ermeni tümeni için 40 Fransız subay sözü verildiği, bu subayların Ermeni çeteci Andranik Ozanyan ile irtibat halinde oldukları kaydedilmiş ve bu durum, müttefiklerinin Kafkasya'daki prestijini artıracağını düşünen İngilizleri endişeye sevk etmiştir (CAB 24/32/82, 1917: 476). Gerçek şu ki İtilaf güçleri arasındaki bu gibi kaygıların bir benzeri, kendi içlerinde rekabet halinde bulunan Kafkasyalılar arasında da yaşanmaktadır. Gürcü Ulusal Demokratların yayın organı olan *Sakartvelo* gazetesinin 25 Ekim 1917 tarihli sayısında Fransız ve İngilizlerin bazı maceracı Ermenilerle

müzakere etmek dışında kendilerine yardımcı olacak hiçbir şey yapmadıkları, buna rağmen kendilerinin Batılıları adeta Kafkasya'nın temsilcileri konumuna getirdiklerinden yakınılarak şunlar dile getirilmiştir:

> "İngiltere ve Fransa bu tavırlarıyla hem kendilerini hem de Ermenileri acınası durumlara sürüklemekte üstelik böyle yaparak Gürcülere ve Tatarlara da hakaret etmektedirler. Batılı Müttefikler küçük uluslara yardım etmekte daima geç kalmışlardır. Bizim durumumuzda da geç kalacaklarından eminiz. Böylece cephanemiz ve kendimizi savunacak hiçbir şeyimizin olmadığı ülkemize Almanya'nın girmesine izin verecekler. İngiltere ve Fransa, çözümü Petrograd'da aradılar ve bu nedenle hem kendilerinin hem de bizim konumumuzu tehlikeye attılar" (CAB 24/39/70, 1918: 314).

Batılı büyük güçlere gösterilen bu tepkinin arka planında açıkça milliyetçi motivasyon bulunsa da Gürcü yerel teşkilatlarında aynı uyarıların Ermenilere yapıldığı da bilinmektedir. Bu dönemde düzenli askerî birliklerini teşkil etmekle meşgul Ermeniler, özellikle Türklere karşı giriştikleri düşmanca faaliyetler sebebiyle kınanırken, Gürcüler tarafından Ermeni ileri gelenlerinin daha fazla kan dökülmesi ihtimaline karşı İngiltere veya Müttefiklerden gelecek hayali yardım umutlarına bel bağlamaları gerektiği ifade edilmiştir (CAB 24/39/67, 1918: 305).

Gürcü milliyetçilerinin bu eleştirilerine rağmen İngilizler onları centilmen ve iyi savaşçılar olarak nitelendirmektedir. Üstelik Gürcüler yalnızca kendi ülkelerini savunmak için değil, Küçük Asya'daki Türk-Alman egemenliği olasılığına karşı da savaşmaya hazırdırlar. Bu sebeple özerk bir Ermenistan ideali için de savaşacaklardır aksi halde bu durum kendi topraklarında daha fazla Ermeni baskısı olacağı anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, Gürcülerin, Trabzon vilayetini ve akrabaları olan Müslüman Lazların ülkesini savunmak için de savaşmaya hazır oldukları düşünülmektedir. Yine de İngilizlerin, iş Ermenilerle Gürcüler arasında bir seçim yapmaya geldiğinde ihtiyatlı bir tutum sergilemeye çalıştıkları ve bilinçli bir denge siyaseti izledikleri anlaşılmaktadır. İngilizlere göre Gürcü ve Ermeniler hemen hemen eşit şartlarda bulunmakta olup müttefiklerin onlarla ilişkiye girmesi durumunda, birini tercih etmesi veya dolaylı olarak birbirlerine yaklaşmaları kaçınılmaz olarak diğerinin kıskançlığını uyandıracak ve başını belaya sokacaktır. Trajik tarihleri nedeniyle, Ermeni halkının Avrupalı güçlerle Gürcülerden daha çok ve doğrudan temasının olduğu, ayrıca çıkarlarını temsil etmek için hem yerel hem de yurtdışında çok yetenekli, seçkin şahsiyetlere sahip oldukları ifade edilmektedir. Öte yandan, Gürcüler bu konuda başarısız olsalar bile sayılarının çok daha fazla olması ve özellikle devrimden bu yana, ulusal çıkarlarının pekişmesinde Ermenilerden çok daha hızlı adımlar attıkları kaydedilmiştir (CAB 24/39/70, 1918: 314-316). Bununla birlikte, günün birinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurulursa ve Büyük Güçlerden biri doğrudan halk tarafından veya Milletler Cemiyeti tarafından bu yeni devletin koruyucusu olarak hareket etmeye çağrılırsa, Büyük Britanya'nın herhangi bir iddiada bulunmaktan kaçınması gerektiği, bunun yerine Amerika ya da Fransa'nın, -özellikle 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'nın revizyonuna yönelik- taleplerini değerlendirmesi gerektiği not düşülmüştür (CAB 24/72/13, 1918: 44).

Türkler söz konusu olduğunda ise İngilizlere göre dinî unsurlar onları kesinlikle İtilaf güçlerinin düşmanı haline getirmektedir. Dahası, Türk-Alman propagandası yüzünden Kafkasya'daki Türkler ve Gürcülerin Ermenilerle arası giderek bozulmaktadır. Dolayısıyla devrimin ilk günlerine hâkim olan uzlaşmacı ruh da günden güne zayıflamaktadır. Eski rejimde askere alınmayan Türklerin, Ermeniler ve Gürcüler gibi Bakü'de kendi ulusal konseylerinin önderliğinde bir ordu kurmaya başlamış olmaları, Türk unsurların Osmanlı yanlısı ve Ermeni karşıtı oldukları düşünülecek olursa son derece ciddi bir meseledir. İngilizlere göre bütün bunlar, Gürcülerin durumun anahtarı olduğu anlamına gelmektedir zira aldırış etmemek onları tarafsızlığa sürükleyecektir. Bu da Tatarlar üzerindeki hakimiyetin belirli bir oranda kırılması ve Tatarlar tarafından Ermeni katliamlarının kesinlik kazanması demektir (CAB 24/39/70, 1918: 316).

İngilizler, devrimle birlikte savaştan çekilen Rusya'nın, Kafkaslarda halen başat aktörlerden biri olabileceğine yönelik kafası karışık bir tutum sergilemiş hatta Azerbaycan Türklerinin bile Rusya'dan sonra bu sefer Osmanlı tebaası haline gelmektense Rusya'nın yeniden kurulmasını tercih ettiklerine yönelik iddialar öne sürmüşlerdir (CAB 24/66/8, 1918: 38-39). Ne var ki 1917 yılının Kasım ayında kurulan Mavera-yı Kafkasya Komiserliğinin İçişleri Bakanlığını yürüten Gürcü Akakiy Çhengeli'nin

Petrograd Hükümetine hitaben yaptığı konuşmadan da anlaşıldığı kadarıyla Türkler bir tarafa, Ruslarla daha ılımlı ilişkiler kurmayı başarabilmiş Gürcüler için bile durum bambaşka görünmektedir:

> "(…) Rusların hiçbir şekilde ulusal özbilinçleri var gibi görünmüyor ve küçük bir ulusun temsilcisi olarak size bu konuda bir ders vermek zorunda kaldığım için utanıyorum. (…) Şimdiye kadar Bolşeviklerin tutumu söz konusu olduğunda, Rusya için kesinlikle yıkıcı olduğunu düşünüyorum çünkü kendileri de ulusal özbilinçten tamamen yoksun (...) Öte yandan, gidişat böyleyken bizi Alman tahakkümüne iteceğinden dolayı aşırı milliyetçiliğe de dikkat edelim. Bu durumda, Batılı Müttefiklerin örgütlü demokrasileri tarafından lanetleneceğiz. Biz Gürcüler, Rusların özbilinçlerini geri kazanmasına kadar sabırla bekleyeceğiz; hayal kırıklığına uğrarsak, bize kendi yolumuza bakmak ve bağımsız siyasi varlığımızı savunmaktan başka bir şey kalmıyor" (CAB 24/39/70, 1918: 317).

Transkafkasya'daki siyasi vaziyetle ilgili olarak İngiliz raporlarına yansıyan bilgiler, anarşinin savaş ve devrim yıllarında bölgeye kademeli olarak yayıldığına işaret etse de savaşın sona ermesi Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinin ardından milliyetler meselesinin nihai çözümüne ilişkin umutlar ve cephelerdeki çekişme, yerini 1919 Paris Barış Konferansı'ndaki diplomatik mücadeleye bırakmıştır.

Sonuç

Büyük Savaş yıllarında onlarca farklı lisanın ve lehçenin kullanıldığı, bunun yanı sıra Ruslar, Ermeniler, Çerkezler, Gürcüler, Farslar, Türkler ve daha pek çok farklı millete ev sahipliği yapan Kafkasya, kıtaları birbirine bağlayan geçiş güzergahlarını tutarken aynı zamanda Avrasya'nın en önemli enerji istasyonlarından biri olarak geçmişteki jeostratejik önemini bugün de korumaktadır. Bundan ötürü farklı medeniyetlerin bir taraftan kaynaşıp diğer taraftan çarpıştığı son derece zengin ve hareketli bir tarihsel mirasa da sahiptir. Dolayısıyla onu doğru okuyabilmek aynı derecede zordur ama bir taraftan da barındırdığı kaynak çeşitliliği bakımından araştırmacılara çok sayıda alternatif bakış açısı sunmaktadır.

Transkafkasya'nın tarihi, bünyesinde yerele nüfuz etmiş büyük kültür dairelerinden beslenen melez motifler barındırır. Öte yandan bu karışım ne homojendir ne de burada yaşayan halklara eşit intibak etmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Rus yayılmacılığının resmen emperyalist bir içerik kazanmasıyla birlikte yürürlüğe konan sömürge siyaseti, Sovyet tecrübesi de hesaba katılacak olursa Transkafkasya'da en az 200 yıllık bir Rus tahakkümünü ve buna eklemlenen asimilasyon politikalarını beraberinde getirmektedir. Bu durum, Rusçaya hâkim olmayanların dolaylı olarak Kafkasların mazisine ilişkin malumat edinmekte zorlanacakları anlamına gelse de Rusça literatürde sıklıkla rastlanabilen tarafgir yorumlar, tarihsel meselelerin analizinde yeni kaynak gruplarını da cazip kılmaktadır. Yine de gerçek şu ki Transkafkasya üzerine çalışan çoğu araştırmacı, sahip oldukları kimlikler veya benimsedikleri ideolojilerden bağımsız olarak, daha başka sahalarla meşgul olan meslektaşlarının aksine tarihte izini sürdükleri yerler, isimler ve fikirler konusunda fazlasıyla tutkuludur. Bu bağlamda, Transkafkasya'daki siyasi vaziyeti ve burada yaşayan halkların henüz bir asır öncesine kadar içinde bulundukları durumu İngilizlerin gözünden okurken, kendi tarihini yazmaya cüret eden bir tarihçinin, sırtında halen taşımakla mükellef olduğu nesnellik yükünü hatırlatan soğuk ve rasyonel dil kendini belli etmektedir.

Devrim ve savaş yıllarında Transkafkasya'nın siyasi vaziyetine ilişkin olarak İngilizler tarafından tutulan kayıtlardaki genel tutum tek kelimeyle 'ihtiyatlıdır'. Savaşların yalnızca cephelerde sınırlı kalmayıp bilgi için verilen mücadeleyi de kapsadığı göz önüne alınacak olursa, İngilizlerin, tarihteki en donanımlı emperyalist geleneklerden birine ve bu geleneği temsil eden kurumlara sahip oldukları söylenebilir. Transkafkasya'da demografik yapı, ekonomi, coğrafya, etnik gruplar, siyasi durum, sosyal ve kültürel hareketler gibi pek çok başlıkta incelenebilecek kapsamlı raporları hazırlayan İngiliz memurların, geniş çaplı bir istihbarat ağına dahil oldukları söylenebilir. Öte yandan, tutulan kayıtların Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde hâkim olan siyasal konjonktürden yoğun biçimde etkilendiği göze çarpmaktadır. Batılı ülkelerdeki Ermeni diasporası tarafından dönemin ruhuna uygun olarak milliyetçi ve Marksist fikirlerin kaynaşmasıyla oluşturulan siyasi program, Osmanlı İmparatorluğu'yla sürdürülen ilişkilerin düşmanca seyri bağlamında buna örnek olarak gösterilebilir. Mağduriyet söylemi ve haklı ulusal dava iddiaları üzerine temellendirilen Ermeni talepleri, İtilaf Blok'una mensup devletlerin gözünde Azerbaycan Türklerini itibarsızlaştırmaya yönelik sistematik

propaganda faaliyetleri ve şiddet eylemlerini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple, arşiv belgelerinde Tatarlar veya Müslümanlar olarak kendine yer bulan Azerbaycanlı Türkler, cahil, millî bilinçten yoksun, şiddete meyilli (barbar) ve Osmanlı tebaası olmaya dünden razı, edilgen unsurlar olarak görülmüştür. Bu fikirler, ancak 1918 yılının Kasım ayında, Azerbaycan İngiliz vesayetine girip ikili ilişkiler daha yakın bir seyir izlemeye başladıktan sonra -kısmen- değişebilmiştir. Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki etnik gerilimin bugün bile olağanca şiddetiyle devam ettiği ve artık tamamen siyasallaşan bu mesele üzerine çokça yazılıp çizildiği düşünüldüğünde, bu ikisine nazaran tarihyazımında biraz daha geri planda kalmış görünen Gürcüler hakkında verilen bilgiler ise ayrıca önem taşımaktadır. Bu bağlamda, İngilizler tarafından Gürcülerin adeta Türkler ile Ermeniler arasında yerel bir dengeleyici unsur olarak değerlendirilmesi, çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan ve komşularına kıyasla Ruslarla daha itidalli ilişkiler kurabildiği düşünülen Gürcü halkına yönelik sempatiyi de artırmıştır. Bunun en açık göstergesi, hiçbir durumda ihtiyatı elden bırakmayan İngilizlerin, 1919 Paris Barış Konferansı'na havale edilen ve Transkafkasya'daki milliyetler meselesinin en önemli faslı olan ulusal bağımsızlık taleplerini değerlendirirken, arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla yalnızca Gürcü davasına yeşil ışık yakılabileceğinin sinyallerini vermiş olmasıdır. Transkafkasya'da milliyetler meselesinin yakın tarihi, Türklerin tanınmaya dönük endişeli bekleyişini, Ermenilerin büyük düş kırıklıklarını ve Gürcülerin giderek solan büyük umutlarını anlatan daha pek çok hikâyeyi bünyesinde barındırmaktadır.

KAYNAKLAR

a) Arşiv Belgeleri

Caucasus Military Agent. (January 13, 1918). [Situation in the Caucasus. Telegram 223 from Caucasus Military Agent]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/39/67). The National Archives, Kew, UK.

Caucasus Military Agent. (January 28, 1918). [Caucasus Situation. Telegram 245 from Caucasus Military Agent]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/41/12). The National Archives, Kew, UK.

Eastern Committee. (December ?, 1918). [Resolutions on the Caucasus and Armenia]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/72/13). The National Archives, Kew, UK.

General Staff. (June 8, 1918). [Note by the General Staff on the Caucasus and its value to Germany]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/54/83). The National Archives, Kew, UK.

Intelligence Bureau, Dept. of Information. (February 18, 1918). [Memorandum on the Political Situation in the Caucasus]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/42/64). The National Archives, Kew, UK.

Intelligence Bureau, Dept. of Information. (January 16, 1918). [Memorandum on the Political Situation in the Caucasus]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/39/70). The National Archives, Kew, UK.

Intelligence Bureau, Dept. of Information. (November 19, 1917). [Memorandum on Georgia (Caucasus)]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/32/74). The National Archives, Kew, UK.

Intelligence Bureau, Dept. of Information. (October 9, 1917). [The Nationality Problem in the Caucasus]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/28/53). The National Archives, Kew, UK.

Political Intelligence Dept. Foreign Office. (October ?, 1918). [The Republics of "North Caucasus" and "Azerbaijan", and Enver Pasha's Policy there]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/68/45). The National Archives, Kew, UK.

Political Intelligence Dept. Foreign Office. (October 4, 1918). [Memorandum on Turco-German Relations over the Caucasus]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/66/8). The National Archives, Kew, UK.

Robertson, W. R. (October 20, 1917). [Inclusion of Armenian Subjects in Russian Forces in Caucasus and North Persia]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/29/47). The National Archives, Kew, UK.

Robertson, W. R. (October 20, 1917). [Inclusion of Armenian Subjects in Russian Forces in Caucasus and North Persia]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB/24/29/47). The National Archives, Kew, UK.

Shore, O. (November 17, 1917). [Situation in Caucasus. Telegram from General Offley Shore]. War Cabinet and Cabinet: Memoranda (GT, CP and G War Series). (CAB 24/32/82). The National Archives, Kew, UK.

b) Kaynak Eserler

Ilgar, İ. (1998). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Jochelson, W. (1928). *Peoples of Asiatic Russia,* New York: The American Museum of National History.

Resulzade, M. E. (h. 1431/m. 1922-23). *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.

Stankeviç, V. B. (1921). *Sudbı Narodov Rosii*. Berlin: Izdatelstvo İ. P. Ladıjnikova.

c) Araştırma Eserler

Altstadt, A. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule.* Stanford: Hoover Institution Press.

Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (1993). *Azerbaycan Türk Edebiyatı (Nesir – Nazım)*, *3*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.

Bozkurt, G. S. (2008). *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Develi, T. O. (2021). *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi: Milliyetçilik, Modernite ve Hınç*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK Basımevi.

Kazimzade, F. (2016). *Transkafkasya İçin Mücadele: 1917-1921 Türkiye - İngiltere - Rusya*, (C. İ. Çay, Çev). İstanbul: Tarih ve Kuram Yayınları.

Kurat, A. N. (1987). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Basımevi.

Mehmetzade, M. B. (1934, II. Teşrin). Azerbaycan Askerleri. *Kurtuluş, 1*(1), 10-12.

Suny, R. G. (1990). *Bakü Komünü-Rus Devriminde Milliyet ve Sınıf*. İstanbul: Belge Yayınları.

Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (N. Mert, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.

Zenkovsky, Serge A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, (İ. Kantemir, Çev.). Ankara: İpek Matbaası.

Ekler

Ek. 1 Kuzey Kafkasya'daki Cumhuriyetler ve Azerbaycan (CAB 24/68/45, 1918:194).

Ek. 2. Kafkasya'da Vaziyet: Kafkas Askeri Temsilcisinden gelen 245 numaralı gizli telgraf (CAB 24/41/12).

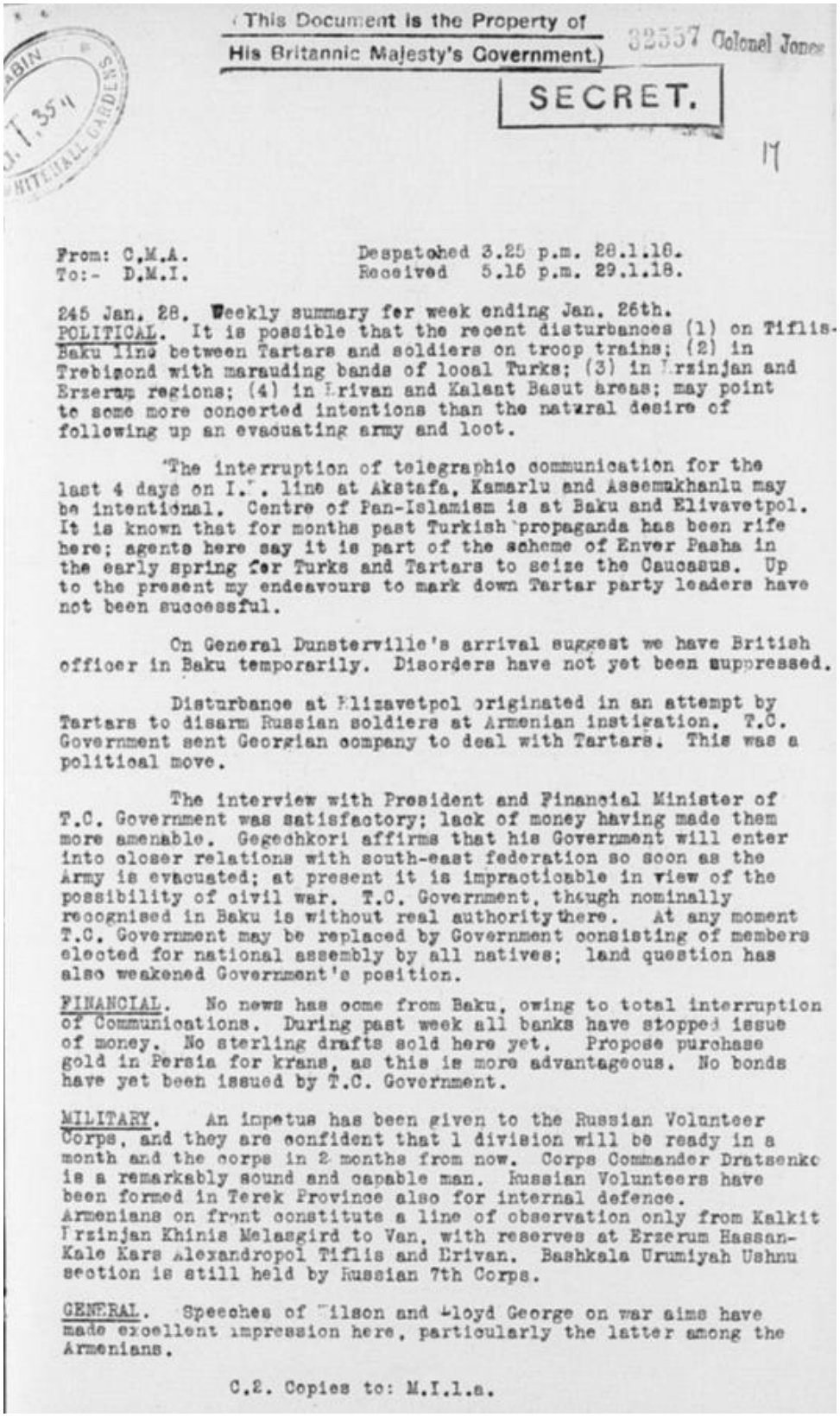

(This Document is the Property of
His Britannic Majesty's Government.)

32557 Colonel Jones

SECRET.

17

From: C.M.A.
To:- D.M.I.

Despatched 3.25 p.m. 28.1.18.
Received 5.15 p.m. 29.1.18.

245 Jan. 28. Weekly summary for week ending Jan. 26th.
POLITICAL. It is possible that the recent disturbances (1) on Tiflis-Baku line between Tartars and soldiers on troop trains; (2) in Trebizond with marauding bands of local Turks; (3) in Erzinjan and Erzerum regions; (4) in Erivan and Kalaat Basut areas; may point to some more concerted intentions than the natural desire of following up an evacuating army and loot.

The interruption of telegraphic communication for the last 4 days on I.T. line at Akstafa, Kamarlu and Assemukhanlu may be intentional. Centre of Pan-Islamism is at Baku and Elivavetpol. It is known that for months past Turkish propaganda has been rife here; agents here say it is part of the scheme of Enver Pasha in the early spring for Turks and Tartars to seize the Caucasus. Up to the present my endeavours to mark down Tartar party leaders have not been successful.

On General Dunsterville's arrival suggest we have British officer in Baku temporarily. Disorders have not yet been suppressed.

Disturbance at Elizavetpol originated in an attempt by Tartars to disarm Russian soldiers at Armenian instigation. T.C. Government sent Georgian company to deal with Tartars. This was a political move.

The interview with President and Financial Minister of T.C. Government was satisfactory; lack of money having made them more amenable. Gegechkori affirms that his Government will enter into closer relations with south-east federation so soon as the Army is evacuated; at present it is impracticable in view of the possibility of civil war. T.C. Government, though nominally recognised in Baku is without real authority there. At any moment T.C. Government may be replaced by Government consisting of members elected for national assembly by all natives; land question has also weakened Government's position.

FINANCIAL. No news has come from Baku, owing to total interruption of Communications. During past week all banks have stopped issue of money. No sterling drafts sold here yet. Propose purchase gold in Persia for krans, as this is more advantageous. No bonds have yet been issued by T.C. Government.

MILITARY. An impetus has been given to the Russian Volunteer Corps, and they are confident that 1 division will be ready in a month and the corps in 2 months from now. Corps Commander Dratsenko is a remarkably sound and capable man. Russian Volunteers have been formed in Terek Province also for internal defence. Armenians on front constitute a line of observation only from Kalkit Erzinjan Khinis Melasgird to Van, with reserves at Erzerum Hassan-Kale Kars Alexandropol Tiflis and Erivan. Bashkala Urumiyah Ushnu section is still held by Russian 7th Corps.

GENERAL. Speeches of Wilson and Lloyd George on war aims have made excellent impression here, particularly the latter among the Armenians.

C.2. Copies to: M.I.1.a.

Presentation ID / Sunum No= 362

Oral Presentation / Sözlü Sunum

II. Meşrutiyet Döneminde İşçi Hareketleri ve Grevler Hakkında Bazı Tespitler

Araştırmacı Aleyna Kopan

Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: aleynakopan1907@gmail.com.
ORCID ID: 0000-0003-1848-8166

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nu ''hasta adam'' evresine sürükleyen süreç kısa süreli olmamıştır. Coğrafi keşifler, kolonizasyon faaliyetleri, rönesans ve reform hareketleri, aydınlanma, Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi gibi küresel hareketlilik Batılı Devletlerin sosyal ve ekonomik anlamda kalkınmasına sebep olmuştur. Osmanlı'da ise durum tımar sisteminin, lonca örgütlenmesinin, provizyonist bakış açısının değişmesi yani sosyal ve ekonomik sistemin bozulması ile sonuçlanmıştır. Bu bozulmuş sisteme yeniden şekil vermek, sınıfsal düzeni sosyalleştirmek ve ekonomik kazanımları güçlendirmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti bu doğrultuda önemli adımlar atmış, en güçlü hamlesini ise 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan ettirmekle gerçekleştirmiştir. Baskı rejimine son veren bu hareket dolayısıyla toplumda da büyük yankı uyandırmıştır. Bildirimiz bahsi geçen konuları açıklama ve bunların etkilerini değerlendirme amacı taşımaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı'da basın-yayın faaliyetlerinde bir canlılık ortaya çıkmış ve yine bu dönemde farklı ideolojiler tartışılmıştır. Ulus-devlet şekillenmesine giden süreçte önemli bir dönüm noktasında işçi ve toplumun bazı etki ve tepkileri göze çarpmaktadır. Bu durumda yaşanan grevler ve çıkarılan kanunlar önemli yer teşkil etmektedir. Küresel anlamda ortaya çıkan işçi hareketleri, devrimlerin sonucu olarak ortaya çıkan fikir akımları ve bunların Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihçesine etkileri açısından değerlendirmeler yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük ortamında yaşanan sosyalist bakış açısının doğuşu ve gelişiminin de etkisi ile birlikte özellikle işçi hareketleri büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra grevler ise toplumsal refah talebi ile ortaya çıkmıştır. Konuyu daha iyi algılayabilmek adına söz konusu süreç ve işçi sınıfının sorunları bu bildiride yer alacaktır. Bütün bu sorunları II. Meşrutiyet döneminden hareketle ele alacak ve bu sorunların etkileri hakkında değerlendirmeler yapacağız.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İşçi, Grev

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş evresinde ortaya çıkan bazı fikir akımlarının etkisi büyüktür. Bunlar özetle Osmanlıcılık, Batıcılık, Türkçülük, İslamcılık, Sosyalistlik şeklinde değerlendirilebilir.[1] İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri özellikle 1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği sonuçları değerlendirip kendi vatanları için bu bağlamda benzer çabalar yürütmüşlerdir.[2] Toplumsal olarak kalkınmayı, ekonomide iyileşmeyi ve devleti kurtarabilmeyi hedeflemişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde karşımıza çıkan işçi hareketleri ve grevler, dönemi kavrama açısından büyük önem teşkil etmekle beraber işçi sınıfının birlik olup hakları için mücadele etmesi de üzerinde durulması gereken mühim bir hadisedir.

1. Küresel Anlamda İşçi Sınıfı

1.1. Sanayi Devrimi'nin Getirileri

Sanayi Devrimi ve İngiliz kapitalistleşmesinin belirgin şekilde ortaya çıkması sendikalaşma hareketlerini beraberinde getirir. Sanayi Devrimi, sosyal ve ekonomik yapıda köklü değişiklikler meydana getirmiştir. Toplumun büyük kısmını oluşturmakta olan işçi sınıfı üzerine de bu değişiklikler şüphesiz yansımıştır.

Devrim, İngiltere'de başlayıp gelişen bir mesele olmakla beraber, ilgi alanı küresel olmuştur. Karl Marx'ın ''Sanayi Orduları'' şeklinde nitelendirdiği işçi sınıfı, özellikle 1800'lü tarihlerden itibaren Avrupa'da şekillenmeye başlamıştır. 1850'li tarihlerde proletarya, nüfusun üçte birini oluşturmuştur. 1900'lü tarihlerde ise neredeyse yarısına kadar ulaşmış durumdadır. Bu noktada önemli olan çıkarım, işçi sınıfının kimliğini kazanmasının sanayileşme süresi sonrasında olmasıdır.

Sanayi Devrimi'nin gerçekleştiği ilk ülke İngiltere'dir. İngiltere'de ilk sendikalar, 1800'lü yıllarda kurulmuştur. 18. yüzyılın sonlarında makinaların temel araç haline gelmesi ekonomide dengeleri önemli ölçüde değiştirmiştir. Makinaların etkili olduğu üretimle birlikte yeni bir dönem açılmış ve üretim hızı büyük bir ölçüde artış göstermiştir. Bu bağlamda da işçi sınıfı çeşitli grevlerle kendini göstermiştir. 1800'lü yıllarda manifaktür ile geçinen işçi sınıfı, devrim ile birlikte yerini çok kişinin bir arada yaşadığı ve kendilerine ait olmayan üretim araçlarında çalışan insan tipine bırakmıştır.

Kısaca Sanayi Devrimi, sanayileşen burjuva sınıfını ortaya çıkardığı gibi, fazla sayıda olan fabrika işçilerinin sınıfını da ortaya çıkarmıştır. Emeklerinin karşılığını alamaması ve işçi şartlarının kötüleşmesiyle beraber işçi sınıfı örgütlenip güç elde etmeye başlamıştır. 1820'li yıllarda işçiler, işçi birlikteliğini yasaklayan kanunların belli bir zarfında da olsa kaldırılmasını kabul ettirmişlerdir. Süreç içerisinde iktidara karşı bağımsız bir parti içinde toplanmışlardır. Chartist Parti olarak bilinen bu topluluk, modern dönemlerin ilk işçi partisidir ve Osmanlı'da özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra işçi toplumunda önemli etkileyici yanları olmuştur.

1.2. Fransız Devrimi'nin Getirileri

Fransa'da ihtilal süreçlerinde kurucu meclis, 26 Ağustos 1789 tarihinde, Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi'ni açıklamıştır. Bu bildiri işçi tarihini ve burjuva tarihini ilerici yönde etkilediği kadar insanlık tarihini de etkilemesi açısından oldukça önemlidir. İnsanların eşitliğinin, haklarının, bağımsızlığının, güvenliğinin, baskıya karşı direnişinin her daim geçerli doğal hakları olduğunu bildirmekle beraber tüm bunların gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

Fransa'da 18. yüzyılın sonlarında Sanayi Devrimi'nin yeni yeni başladığı görülmektedir. Fransa'da bu dönemlerde, İngiltere'de olduğu kadar açık ve şeffaf bir sanayi inkılabı görülmemektedir. Lonca örgütlenmesi sistemi, siyasal iniş çıkışlar ve toplum bunalımı Sanayi Devrimi'nin daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Burjuvaziye karşı toplumsal çatışmaya özellikle 21 Kasım 1831 tarihindeki Fransa ipek işçilerinin ayaklanması ilk örneklerdendir. Diğer bir örnek ise 1834'te Lyon bölgesinde çalışan işçilerin eylemleri olarak gösterilebilir. 14-24 Şubat arası ücret talebi için otuz bin kişilik işçi topluluğu grevlerde

---

[1] Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2001, ss.25-30.
[2] Suavi Aydın**, Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1993, s.53.

kendini göstermiştir. Bu girişim başarılı bir sonuç vermemiştir ancak girişim olması bakımından önem arz etmektedir. Fransa'da dikkat çeken başka bir tarih ise 1871 olmakla beraber bu dönemde Paris Komünü hedefleri doğrultusunda işçi sınıfının etkileri ve grevleri göze çarpmaktadır. Fransa ilerleyen süreçte sendikal örgütlenme hakkını elde etmiştir. Kısaca Fransa da İngiltere gibi sendikal örgütleniş ve grev süreçleri hakkında küresel bağlamda ilk aktif yerlerden biridir.

1.3. Almanya Sendikalaşma Süreci Etkileri

İşçi sınıfının örgütlenmesi ile sendikal hak elde etmesi Almanya'da da uzun mücadeleler sonucunda gerçekleşmiştir. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Almanya'da da yapılan grevler çoğu zaman baskı ve şiddet ile karşılaşmıştır. Almanya sanayileşme sürecine geç ve güçlü bir giriş yapmıştır. 1830 ile 1840 arasındaki yıllarda işçi sınıfı ve toplu hareket etme halleri 1848 yılına ve sonrasına oranla daha az olmuştur. 1848 Devrimi'nin etkisiyle işçi sınıfının birlikteliği artış göstermiş ve rakamsal anlamda gözle görülür büyüme gerçekleşmiştir. Burjuvazi ve kapitalistleşme süreçlerinde Almanya'daki demir, kumaş, buharlı makina gibi sektörlerde çalışan işçi sınıfı taleplerini grevler aracılığı ile bildirmişlerdir.

Bu işçilerin etkileri, Osmanlı İmparatorluğu'nun işçileri üzerinde II. Meşrutiyet'in de getirdiği refah ortamında, özellikle Balkanlar bölgesinde ön plana çıkmıştır.[1] Arnavutlar bu bağlamda örnek olarak değerlendirilebilir.[2]

1.4. Amerika Birleşik Devletleri'nin Sendikalaşma Süreci Etkileri

Günümüzdeki kapitalistleşen dünyada oldukça önemli bir güce sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nde sendikal hareketlenmenin etkilerini de değerlendirmek doğru olacaktır. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1790'lı yıllarda özellikle mürettep ve ayakkabı sektöründe çalışan işçiler, emekleri karşısında aldıkları ücretin az olduğunu belirtmiş ve ücretlerinde yapılmak istenen indirime karşı direnmişlerdir.

Grev eylemlerinin 1908'e oranla bir asırdan fazla zaman önce yapılması dikkat çekmektedir. 1860'lı yıllara gelindiğinde ise Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi hareketlenmeleri ve sendikalaşma süreci kesinlik kazanmıştır. ''Emek Şövalyeleri'' olarak bilinen işçi sendikalaşma örneği bu kesinliğin bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Erken kapitalistleşen ülkelerde işçi sınıfının direnişi ve grevleri de erken olmuştur. Bu bağlamda bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi hareketlenmesinin Batı'ya oranla oldukça geç dönemde ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nda Grevler

2.1. Osmanlı İmparatorluğu Çökerken İşçi Sınıfının Yükselişi

Çöküş evresinde işçi sınıfının ilerleyişini görmek mümkündür. Baskı altında olduğunu dile getirmesi, emeğinin karşılığını tam anlamıyla alamaması gibi durumlar işçi sınıfını greve, kanunlaşmaya ve hakkını savunmaya mümkün mertebe itmiştir. Bu durumu daha iyi analiz etmek için küresel anlamda işçi hareketliliğinin gelişim sürecine hâkim olmakta ve Osmanlı'nın modernleşme anlamında yaptığı yeniliklere kısaca değinmekte fayda olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu yönetim açısından muhafazakâr, hanedanlık sistemine sahip, monarşik bir yapıdadır. Ekonomik bağlamda ise provizyonizm, fiskalizm gibi unsurları içerisinde barındırmış, sosyal alanda da ulema ve askeri sınıfın halktan daha lüks seviyede yaşadığı bir biçim analiz etmektedir.[3] Çöküş evresinde bu süreç taşra teşkilatının bozulması, lonca sisteminin yozlaşması, yeniçerilerin yükselişe geçmesi, ayanların söz sahibi olması gibi unsurlar ile karşılaşmıştır. Kuruluş, İmparatorluk, Klasik, Çöküş dönemleri farketmeksizin, işçi her zaman daha fazla emek veren sınıf olmuştur. İmparatorluğun Batı tarafından algılanışının karikatürize edilmesi toplumsal durumun halini ön plana

---

[1] Mustafa Gencer, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu 1908-1918 Dönemi Türk Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.42.
[2] Banu İ. Sönmez**, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
[3] İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 51-64.

çıkarır.[1] İlerleyen süreçte mavi yakalı işçi sınıfının Osmanlı İmparatorluğu'nda ön plana çıkması önemli bir hadisedir.[2]

Lale Devri, Genç Osman, III. Selim, II. Mahmut dönemleri modernizasyon açısından önemli gelişmeler olmuştur. 7 Ekim 1808 Sened-i İttifak, 1838 Balta Limanı Antlaşması, I. Meşrutiyet, 3 Kasım 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı toplumsal düzenlemeler açısından önem taşıyan bazı dönüm noktaları olmuştur. İlerleyen süreçte II. Abdülhamid yönetiminde Osmanlıcılık ekseni veya İslamcılık etkisi ile düzenlemeler yapılmıştır. Ancak dönemin şartları ile yönetime bakıldığında II. Meşrutiyet'in ilanını gerekli gören İttihat ve Terakki Cemiyeti bu noktada önem teşkil eder.

Küresel çapta bakıldığında ise 1820, 1830, 1848 devrimleri bu süreçte toplum için önem teşkil etmektedir. Fransız İhtilali'nin getirdiği egemenlik anlayışının ve ulus-devlet şekillenmesinin önemi büyüktür. Sanayi Devrimi ile işçi-işveren arasındaki problemlerin oluşmasının akabinde işçiler haklarını savunmak ve emeklerinin karşılığını alabilmek için mücadele etmişlerdir. Chartist Dilekçesi ile başlayan bu süreç sendikalaşma, grev hakkı tanınması, işçi haklarının korunması gibi unsurlarla modern sürece doğru ilerlemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfı özellikle 1908 sonrası düşündüklerini ifade etme anlamında bazı özgürlükler yaşamıştır. Grev hakkı da bu özgürlüklerden biri olmuştur. Grev kavramsal anlamda açıklanırsa, geçici olmakla beraber sürekli bir faaliyet olarak değerlendirilebilir.

Grev, işçilerin işveren kuruma veya bu kurumun sahibi şahsa seslerini duyurup taleplerini bildirmek için başvurdukları bir girişimdir. Bu bağlamda bakıldığında işçiler, grev aracılığıyla işçi haklarını kazandıklarında işyerlerine dönüp çalışmaya bıraktıkları yerden devam etmektedirler.

Grev işlevsel olarak bakıldığında toplu halde yapılan bir eylemdir. Grev, sesini duyuracak kadar fazla insana sahip ise gerçek anlamını kazanabilir. Bir veya iki kişi tarafından yapılan bir eylem başlı başına bir grev hareketi göstermemektedir. Herhangi bir işyerinde çalışan işçi grubunun genel çoğunluğunu ifade etmeyen bir hareketlilik, temelde bireysel isteklerin kazanılması olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle toplu halde yapıldığında grevin kazanıma ulaşım gücü kuvvetli olacaktır. Osmanlı'da özellikle II. Meşrutiyet sürecinde hız kazanan işçi grevlerinin temel sebebi ise ekonomidir.[3]

2.2. II. Meşrutiyet'e Kadar Gelen Süreç İçerisinde İşçi Sınıfı

II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşen işçi hareketleri ve grevler bir anda ortaya çıkmamıştır. Grevler zaman içerisinde, işçilerin taleplerinin dışa vurumu olarak kendini II. Meşrutiyet sonrasında tamamen göstermeye başlamıştır. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi hareketlerinin II. Meşrutiyet döneminde yoğunlaşmasının tarihçesine bakmak doğru olacaktır.[4]

Karl Marx ve Friedrich Engels'in doğu toplumları için tanımlamaları bu noktada önemlidir. Asya Tipi Üretim Tarzı (A.T.Ü.T)'nın getirileri ile değerlendirdikleri doğu toplumları konusu, Osmanlı İmparatorluğu özelinde açıklanırsa, ekonominin taşra teşkilatlanmasıyla bağlantısının büyük olduğu söylenebilir. Sosyal anlamda ise göze çarpan konu kulluk sisteminin varoluşudur. Monarşik yapıda olan Osmanlı İmparatorluğu hanedanlık sistemine göre şekillenmiştir. İlerleyen süreçte toplumsal anlamda işçilerin sınırları değişkenlik göstermiştir. Kapital sistemde çalışan emek sınıfının çatışmaları özellikle büyük kentlerde ve tekstil fabrikalarının yoğunlukta olduğu yerlerde baş göstermiştir.[5] Sendikalaşma sürecine Batılı Devletlerden geç giren Türkiye Cumhuriyeti'nde de adapte sürecinin olduğu bilinen bir gerçektir.[6]

---

[1] Necmettin Alkan, **Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı**, Selis Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2006, 32-45.

[2] Zafer Ganioğlu**, Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Oy Verme Davranışı: Mavi Yaka İşçiler**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, Ankara, 2013, ss.155-255.

[3] Hakkı Onur, ''1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler'', **Türk ve Dünya**, Mart, 1997, s.227.

[4] Ahmet B. Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.74.

[5] Barış A. Özden, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Oluşumu 1946-1962**, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, ss.130-185.

[6] Jeremy M. Silva, **Türkiye Örneğinde Küreselleşme Süreci Ulusal Kurumlar ve Günümüz Örgütlü İşçi Sınıfı,** Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, ss.70-74.

Tanrısal inanışlar ve teokratik yönetim şekilleri yine Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunmaktadır. Yükseliş döneminin kapatılmasının ardından imparatorluğun çöküş sürecinde ''Devlete karşı gelmek, Tanrı'ya karşı gelmek'' olarak değerlendirilmiştir. İşçi, zaman zaman zor şartlar altında göçe zorlanmıştır. Köylülerin zorla veya daha iyi yaşam standardı için şehirlere yaptıkları göçler toplumsal anlamda hareketliliğe yol açmıştır.

Provizyonizm, Fiskalizm gibi ekonomik faaliyetler asırlarca Osmanlı İmparatorluğu'nda etkili olduysa da kapitalistleşen ve toplumsal olarak ilerleyen modern çağa Osmanlı İmparatorluğu ayak uyduramamıştır.[1] Bu durum hem ekonominin hem de toplumun kargaşa içerisinde olmasına yol açmıştır.[2] Öte yandan Osmanlı toplumunun etnik ve dinsel anlamda karışık halde bulunması da bu dönemde çatışmalar meydana getirmiştir.[3]

Dış ticaret açığı, Balta Limanı Antlaşması, ticaret dengesinin ve ticaret politikalarının modern dünyada işe yaramaması, Akdeniz bölgesinin ticari öneminin azalması, tarımsal üretimin düşmesi, gelir kaynaklarında bozulmaların meydana gelmesi gibi konular ekonomik sistemin tamamen bozulmasına sebep olmuştur. Bunların yanında taşra teşkilatlanma sisteminin kırsal kesimde bozuntuya uğraması, şehirlerde ise lonca örgütlenmesinin bozulması yine önemli faktörlerdendir.

Yeniçerilerin ayaklanmaları ve lonca sisteminde etkilerinin görülmesi, askerlik yerine başka mesleklerin talep edilmeye başlanması bu bağlamda önemlidir. Askeri sistem Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti ayakta tutan bir mekanizmadır. Ancak çağın getirileri askerlik ve savaşlardan ziyade ekonomik yükseliştir. Bu çalkantılar eşliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nu içerisinde bulunduğu durumdan kurtarmaya çalışan bazı padişahlar bulunmaktadır. Batı'nın üstünlüğünü kabul edip çarenin modernizasyonda olduğunu düşünen Genç Osman, III. Selim, II. Mahmut gibi bakış açıları farklı padişahlara karşı yeniçeriler başta olmak üzere toplumun direnişi gözlemlenmektedir.[4]

Genç Osman ve III. Selim yeniçeriler tarafından katledilmiştir. Osmanlı, modernleşme sürecini kanla ödemiştir. Padişahı katleden kesim, işçiyi de önemsememiştir. İşçi sınıfının şikayetleri oldukça artmıştır. Yapılan ticaret antlaşmalarının ve ekonomik çöküş sürecinin bir getirisi olarak toplum memnuniyetsizliği toplumsal kısmın da çöküşünü bir noktada hazırlamıştır.[5]

İşçinin içerisinde bulunduğu ekonomik ve sosyal zor şartlar eyleme geçme şeklinde baş göstermiştir. Grevler küçük çaplı da olsa ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan grevlerin tarihlerine bakıldığında Batı'dan asırlar sonra gerçekleştiği önemli bir noktadır. Batı modern dünyayı oluştururken, kapitalistleşirken ve ekonomik ve sosyal düzenini kökleştirirken, Osmanlı ise tüm bu süreçleri yeni yeni yaşamaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi sınıfının zor şartlar içerisinde çalışması söz konusudur.[6]

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yöresel çapta işçi sınıfına bazı ayrıcalıklar getirdiğini söyleyebiliriz. Ancak Osmanlı'da İstanbul merkezli olarak çalışma sistemine ilişkin ilk örnek Mecelle-i Ahkam-ı Adliye olarak gösterilir. Kavramsal olarak bakıldığında ''mecelle'', ''ecir'' kökünden gelmektedir, yani bir miktar ücret karşılığında işveren ile anlaşma sağlayıp uzlaşmayı bir süre için kabul eden kişi olarak açıklanabilir. Ancak işçi bu kadar basite indirgenebilecek bir toplumsal faktör değildir.

Diğer bir önemli konu ise Maadin Nizamnamesi olarak ortaya çıkmıştır. 8 Mayıs 1867 tarihinde ilan edilmiştir. Dilaver Paşa'nın etkisi bu noktada önemlidir. Maadin Nizamnamesi'nde iş kazası ihtimali söz konusu olmaması için gerekli tedbirlerin alınması, madenlerde çalışan işçiler için her ihtimale karşı ocaklarda doktor bulundurulması, iş kazası yaşayan işçilere ve ailelerine maddi destek sağlanması gibi maddeler bulunmaktadır.

---

[1] Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, (Çev. Yavuz Alogan), Doruk Yayınevi, İstanbul, 2002, ss.45-67.
[2] Cengiz Aktar, **Türkiye'nin Batılılaştırılması**, (Çev. Temel Keşoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s.23.
[3] Hilmi Yavuz, **Osmanlılık, Kültür, Kimlik,** Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998, ss.73.
[4] Zafer Kars, **Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu,** Kaynak Yayınları, Ankara, 1984, s.37.
[5] Burhan Kocadağ, **Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler,** Can Yayınları, İstanbul, 1997, ss.45-49.
[6] Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık Tarihi**, Bilim Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1987, s.14.

2.3. II. Meşrutiyet Dönemi İttihat ve Terakki, İşçi Sınıfı ve Grevler

1789 Fransız İhtilali'nin getirdiği özgürlük ortamı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli izler bırakmıştır. Cemiyet, II. Abdülhamid yönetimini sona erdirmeyi ve vatanı sosyal ve ekonomik anlamda kalkındırmayı hedeflemiştir.[1]

Jön Türklerin çoğunluğu yurt dışında eğitim almıştır.[2] Özellikle Fransız İhtilali'nin milliyetçilik akımından etkilenmişlerdir. Auguste Comte gibi fikir insanları onlar için önemlidir. Eğitim alan Osmanlı aydınları, feodal düşünceler yerine burjuvalığa yönelik fikirlerde birleşmişlerdir. Avrupa'da gözlemledikleri refah ve özgürlük ortamını kendi vatanlarına entegre etmek istemişlerdir.[3]

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri Balkanlar, Rumeli ve özellikle Selanik'te aktif olmuşlardır. Basın ve toplantı anlamında bu bölgeler onlar için önemlidir.[4] Balkan Federasyonu kavramı bu döneme damga vurmuş önemli bir sosyolojik unsurdur.[5]

Osmanlı'da ilk grevler 1872'de görülmeye başlanmıştır. Demiryolları, tersaneler, tütün işçileri başta olmak üzere yapılan bu ilk grevler 1880'de kesilmiştir. Bunda ülkenin siyasi ve ekonomik durumunun etkisi büyüktür.

1908 öncesinde iki tane işçi örgütü ön plana çıkmaktadır. 1866'da Amele Perver Cemiyeti bu noktada önemlidir. İşçilere destek verilmesi gerektiğini, yoksul işçilere yardım edilmesi gerektiğini ve işsizlere iş bulunması gerektiğini hedefleyen bu cemiyet işçiler ile ilgilenmiş, işçilerin sorunlarına çare bulmak istemiştir. Ancak daha çok hayır kurumu olarak tanımlanabilir.[6]

1895'te özellikle silah üretim fabrikalarında çalışmakta olan İstanbul'daki bazı işçiler birlik olup Osmanlı Amele Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Paris'teki düşünceler doğrultusunda ilerleme, hürriyeti savunma, işçilerin zor koşullarda çalışmalarını engelleme, daha iyi şartlarda çalışmak için düzenlemeler gerçekleştirme gibi konularda birleşmişlerdir.

İkinci Meşrutiyet Döneminde ''Milliyetçilik'', ''Milliyetçi-Halkçı'' ideoloji anlayışı hakimdir ve buna paralel olarak milli iktisadın gerçekleştirilmesi çalışmaları uygulanmıştır. Akabinde işçi sınıfının durumunda değişim ve çalışma şartlarında iyileştirme söz konusu olmuştur.[7]

II. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük ve refah ortamı etkisini yalnızca siyasi olaylarda göstermemiştir. İşçiler arasında da önemli gelişmeler olmuştur. İşçiler fiyat artışlarındaki yükseliş, devrimden sonraki enflasyonun %20'leri bulması, çalışma saatlerindeki zorluklar gibi sorunların işçilere zarar verdiğini açıklamış ve bu problemlerin giderilmesi adına birtakım taleplerde bulunmuşlardır. Talepleri kabul edilmeyince Osmanlı İmparatorluğu'nda bu dönemde grevler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Özellikle yabancı sermaye sahibi işverenler Müslüman işçi sınıfı üzerinde denetim kurmak istemişler ve çalışanları sömürme yoluna gitmişlerdir.[8] Yabancı işçiler Türk işçilerine oranla daha iyi şartlar altındadır.[9] Bu durum da grevlerin oluşmasındaki önemli etkenlerden biridir. İşçi sınıfının arasındaki çatışmalar ve uzlaşmalar grev eylemlerini beraberinde getirecek olan sonuçlar doğurmuştur.[10]

---

[1] Orhan Koloğlu, **Abdülhamit Gerçeği**, Eylül Yayınları, İstanbul, 2002, ss.23-26.
[2] Sabri Ateş, **Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, ss.50-69.
[3] Muhittin Birgen, **İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat Terakki Neydi ?,** Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 25.
[4] Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908,** İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006, ss.55-67.
[5] Sinan Dinçer, **1908 Devrimi ve Türkiye'de İşçi Sınıfı,** Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, ss.120-124.
[6] Orhan Türkdoğan, ''19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu'', **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, XI/2(1981), s.5.
[7] Metin Özuğurlu**, İmparatorluktan Ulusa Türkiye'de İşçi Sınıfının Oluşumu,** Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994, ss.55-59.
[8] Erdinç Yazıcı, **Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Hareketi,** Aktif Yayınları, Ankara, 1996, s.91.
[9] Hüseyin A. Şanda, **1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, 1976, s.28.
[10] Metin Özuğurlu, **Anadolu'da Bir Küresel Fabrikanın Doğuşu: Denizli Örneği,** Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Onaylanmış Doktora Tezi, Ankara, 2002, s.332.

1908 Ağustos'unda Selanik'teki un fabrikalarının çalışanları grev başlatmışlardır.[1] İşçi grevlerinin başlama merkezi olarak Rumeli, Balkanlar gösterilse de katılan işçiler sadece bu bölgelerle sınırlı kalmamıştır. Her türlü meslekten ve bölgeden grevler desteklenmiştir. İşçi şartlarının iyileştirilmesi sorunu Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesini etkileyen bir sorundur.[2] Rumeli ve Balkan örnekleri dışında gayrimüslim kökenleri ve etnik yapıları genel çoğunluktan farklı olan Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle Ermenilere dikkat çekmek gerekmektedir. Harput, Trabzon, Tokat gibi bölgelerde ağırlıkta olmak üzere bu dönemde Ermenilerin ve gayrimüslimlerin proleter sistemi Müslümanlara oranla daha iyi haldedir. Bu durum tabi ki Türk ve Müslüman olan işçi sınıfının etkinliğini düşüren ve greve teşvik edici bir konu durumundadır.[3]

Sencer, 1872 ile 1908 aralığında 23 adet grev tespit etmiştir. Polat ise 1872-1908 aralığında 50 adet grev tespit etmiştir. 1908 dönemi süresinde ise toplam 111 kesin grev kayıtlara geçmiştir. Bu fark oldukça önemlidir. Çoğunluğunu kapitallere yönelik işçi ayaklanmaları oluşturur. Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok iş sahası yabancıların tekelindedir. İşçi sınıfından ziyade Osmanlı memurları bile bu durumdan şikayetçidir ve grevlere katılmışlardır. Gayrimüslim memurlar, Türk ve Müslüman olan memurlardan daha fazla ücret alıyorlardı. İşçilerde de bu durum pek farklı değildi.

Sömürülerek çalışmaya, hak ettikleri ücretleri alamamaya, zorlu şartlarda çalışma mecburiyeti içerisinde olmaya karşı duran işçiler, II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlükçü ortamda kendilerini daha çok ifade etme şansına sahip olmuşlardır.[4] Greve giden süreçte Denizli ve Kocaeli Fabrikaları'nın da örnek olarak gösterilmesi doğaldır. İşçiler arasında süreç içerisinde sağ görüşlü belli bir proleterya kesiminin de etkili olduğunu söylemekte fayda vardır. Esasen yeterli bilince sahip olamama durumu bu noktada önem taşımaktadır. Yani işçi problematiklerine bakıldığında sadece sol değil sağ görüşün de grev hususunda uzlaştığı bilinen bir gerçektir.[5]

II. Meşrutiyet dönemi grevlerinin ortak paydası, kaynaşan işçi sınıfı, bütünsel hareket etme ve istikrarlı olma olarak kabaca özetlenebilir. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde kapital sistemdeki işverenler çalışanlarından ziyade kendi çıkarlarını düşünmüşlerdir. Bu durum, işçi kesiminin birleşmesi ile sonuçlanmıştır.[6]

Tüm bu olaylar karşısında İttihat ve Terakki yönetimi, işçi hareketlenmelerinden ürkmüştür demek doğru olacaktır. İlerleyen süreçte Ta'til-i Eşgal Kanun-u Muvakkatı çıkarılmıştır.

1908 grevleri Balkanlar ve Rumeli ağırlıklı olmak üzere kentsel olarak Selanik ve İstanbul'da yoğunlaşmıştır. Selanik'te yaşayan halkın Musevi, Yahudi, Müslüman, Bulgar, Sırp, Türk gibi karışık etnik ve dinsel unsurları bir arada barındırması Fransız İhtilali'nin daha çabuk kavranması ve toplumsal alanda iyileşmelerin daha çok görülmesi açısından dikkate alınmalıdır. Anadolu'da ise grevler özellikle deri fabrikalarında ve dokuma fabrikalarında çalışan işçiler ile ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi ise debbağlık ve dokumacılık sektörlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nda, Anadolu bölgesinde uzun yıllarca geçim kaynağı olarak kullanılmasıdır. Mütareke dönemine doğru gidilen süreçte toplumsal vaziyet oldukça değişecektir.[7]

---

[1] Taner Aslan, ''II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme'', **OTAM,** sayı:25, Bahar 2009, s.62.

[2] Kate Fleet, **Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi**, (Çev. Serpil Çağlayan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, ss.67-73.

[3] Ohannes Kılıçdağı, **1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce ve Beklentileri: Umut ve Umutsuzluk Arasında**, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2014, ss. 290-310.

[4] Fuat Dündar, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.30-35.

[5] Demet Parlak, **İşçi Sınıfının Yeni-Sağ Politikalara Eğilimi: Kocaeli Pirelli Lastik Fabrikası**, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009, s.130.

[6] Osman S. Aksu, **Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt,** Ankara, 1974, s.13.

[7] Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması,** Temel Yayınları, İstanbul, 2006, s.67.

II. Meşrutiyet döneminde kurulan cemiyetlere örnek olarak Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'ni verebiliriz. Bu cemiyet de işçi haklarını savunmuştur. Tatil-'i Eşgal Kanunu ile faaliyetleri kısıtlanmak zorunda kalmıştır.[1]

Grevler, toplu işçi eylemleri olarak şekillendiği gibi toplu şekilde iş bırakma şeklinde de gözlemlenmektedir. Örneğin, Şirket-i Hayriye'nin fabrika çalışanları iş bırakma eylemi gerçekleştirmişlerdir. Bu durum sonucunda ulaşım sorunu ortaya çıkmıştır. Tüccarlar ticari felce uğramışlardır. Birçok ürün ortada kalmıştır. Ticaret ile uğraşan sermaye sahipleri mallarını deve kervanları vasıtasıyla taşıtmışlardır.[2] Fransız işçi grevleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen II. Meşrutiyet grevleri arasında benzerlikler bulunmaktadır.[3]

Anadolu Demiryolları işçi ve memurlarının grevleri de ulaşımı durduracak seviyede etkili olmuştur. Bunun izleri dönemin matbuatında görülmüştür.[4] Aydın Demiryolu Grevleri de diğer bir örnek olarak gösterilebilir. Bu grev askerlerin desteği ile güçlükle bastırılabilmiştir.[5]

25 Eylül 1324 (8 Ekim 1908) tarihinde Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatı'nın ilanı ile birlikte örgütlü topluluğa yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Bazı dernek ve örgütlerin faaliyetleri kısıtlanmıştır. Ancak bu noktada dönemin siyasal, toplumsal ve ekonomik çalkantılarının analizi önemlidir. Dönemin şartlarına göre mecburiyet olarak çıkarılan bu kanun, baskı ve şiddetten ziyade kısıtlayıcı olarak değerlendirilebilir.[6] Abdülhamid Dönemi'nde sansür faaliyetleri grevlerde de baş göstermiştir.[7]

İşçiler II. Meşrutiyet döneminde grevler ile kendilerini ifade etme hakkına ilk defa bu kadar açık bir biçimde sahip olmuşlardır. Ancak bu durum taşkınlık boyutuna kadar uzanmıştır. Yeni kurulan bir siyasi yönetim bununla bir anda yüzleşememiştir. Tatil-i Eşgal bu doğrultuda ortaya çıkartılmıştır. Tatil-i Eşgal Yasası'nı bir ''yok sayma'' olarak değil, yönetimin düzenini sağlamak için bir ''kısıtlama'' olarak değerlendirmeliyiz.[8]

SONUÇ

II. Meşrutiyet sonrası özellikle Balkanlarda, Rumeli havalisinde teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu işçilerinin gerçekleştirdikleri grev dalgaları, hem II. Meşrutiyet'in getirdiği refah ve özgürlük ortamından faydalanmış hem de Fransız İhtilali'nin getirdiği hak ve insani yaklaşım faaliyetlerinden etkilenmiştir. Bu etkileşim ve özgürlük ortamı işçilerin kendilerini ifade edebilme, sendikal haklarını kazanabilme ve mücadele edebilmelerinin önünü açmıştır. Özellikle Selanik ve İstanbul'da yoğun şekilde görülen grevlerin nedenleri özetle ücret talebi ile çalışma şartlarının iyileştirilmesi gibi konulardır. Birleşip hareket edebilme ve işçilerin lehine çalışmaların gerçekleşmesi için yapılan grevler II. Meşrutiyet döneminde gözlemlenmektedir.

Musevi, Yahudi, Türk, Sırp, Bulgar, Yunan gibi unsurların bir arada yaşadığı Balkanlar bölgesi, özelde ise Selanik hem sosyal unsurların hem de ekonomik unsurların iyileşmesi için bilinçlenmiş önemli merkezlerdir.[9] Tüm bunların getirisi olarak İttihat ve Terakki, sermaye-emek arası ilişkileri düzenlemeye çalışsa da yaşanan siyasi bunalım, etkisini önce ekonomi daha sonra ise bozulan ekonomiden şikâyet eden işçilerin grevlerinde görmüştür. Grevler emek-talep döngüsündeki değerlerin iyileştirilmesini isteyen işçi sınıfı üzerinden şekillenmiştir. Tramvay, demiryolları, deri, dokuma gibi sektörlerde çalışan işçi sınıfı bu süreçte 100'ü aşkın grev gerçekleştirip mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez 100'ü aşkın grevin gerçekleşmesi II. Meşrutiyet

---

[1] Ali Birinci, ''II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu Çalışkan Kardeşler Cemiyeti'', **Tarih ve Toplum**, sayı:64, Nisan 1989, ss.12-14.
[2] *Sabah*, 23 Eylül 1324/16 Ekim 1908, s.4.
[3] Aykut Kansu, ''1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak'', **Toplumsal Tarih,** sayı:175, Temmuz 2008, ss.55-67.
[4] *Tanin,* 5 Eylül 1324/18 Eylül 1908, s.3.
[5] *İkdam*, 5 Ekim 1908.
[6] Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi,** İmge Yayınları, Ankara, 1995, ss.45-64.
[7] Cevdet Kudret, **Abdülhamit Devrinde Sansür,** Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 40-79.
[8] Cem Doğan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri ve Ta'til-i Eşgal Kanunu**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2010, ss.110-140.
[9] Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.45.

döneminde gözlemlenmiştir demek doğru olacaktır. Anadolu'da devrim süreçleri bu noktada önemlidir.[1] Toplumsal değişim ve mücadele savaşlarda kendini göstermiştir.[2] Türkiye'de II. Meşrutiyet döneminin devrimsel bağlamda toplum yapısına etkisini anlamak adına işçi grevlerinin ortaya çıktığı bu ilk refah süreci gösterilebilir.[3] Sonuç olarak, işçilerin çalışma şartlarının düzeltilmesinin söz konusu olduğu dönemin ilk büyük dalgaları II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir.[4]

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Dergiler
OTAM
Tarih ve Toplum

Toplumsal Tarih

Türk Dünyası Araştırmaları

Türk ve Dünya

Gazeteler
İkdam

Sabah

Tanin

Kitaplar

AHMAD Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu** (Çev. Yavuz Alogan), Doruk Yayınevi, İstanbul, 2002.

AKSU S. Osman, **Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt**, Ankara, 1974.

AKŞİN Sina, **31 Mart Olayı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970.

AKŞİN Sina, **Jön Türkler ve İttihat Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

AKTAR Cengiz, **Türkiye'nin Batılılaştırılması** (Çev. Temel Keşoğlu), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

ALKAN Necmettin, **Avrupa Karikatürlerinde II. Abdülhamid ve Osmanlı İmajı**, Selis Kitaplar Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ATEŞ Sabri, **Tunalı Hilmi Bey: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Aydın**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

AYDIN Suavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Gündoğan Yayıncılık, Ankara, 1993.

BİRGEN Muhittin, **İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat Terakki Neydi ?**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

ÇAVDAR Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Yayınları, Ankara, 1995.

DÜNDAR Fuat, **İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

---

[1] Kudret Emiroğlu**, Anadolu'da Devrim Günleri**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, ss.80-90.
[2] Sina Akşin, **31 Mart Olayı,** Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1970, ss.65-75.
[3] Tarık Z. Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938,** İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.100-167.
[4] Kemal Sülker, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s.5.

EMİROĞLU Kudret, **Anadolu'da Devrim Günleri**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.

FLEET Kate, **Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi** (Çev. Serpil Çağlayan), İstanbul, 2014.

GENCER Mustafa, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhu (1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

KARABEKİR Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

KARS H. Zafer, **Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu**, Kaynak Yayınları, Ankara, 1984.

KOCADAĞ Burhan, **Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler**, Can Yayınları, İstanbul, 1997.

KOCAOĞLU Bünyamin, **Mütarekede İttihatçılık, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Dağılması**, Temel Yayınları, İstanbul, 2006.

KOLOĞLU Orhan, **Abdülhamit Gerçeği**, Eylül Yayınları, İstanbul, 2002.

KUDRET Cevdet, **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977.

KURAN B. Ahmet, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

MARDİN Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

ORTAYLI İlber, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitapçılık Yayınları, İstanbul, 2007.

SÖNMEZ İ. Banu, **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

SÜLKER Kemal, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

SÜLKER Kemal, **Türkiye'de Sendikacılık Tarihi**, Bilim Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1987.

ŞANDA A. Hüseyin, **1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, 1976.

TUNAYA Z. Tarık, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1876-1938**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

YAVUZ Hilmi, **Osmanlılık, Kültür, Kimlik**, Boyut Yayıncılık, İstanbul, 1998.

YAZICI Erdinç, **Osmanlı'dan Günümüze Türk İşçi Hareketi**, Aktif Yayıncılık, Ankara, 1996.

Makaleler

ASLAN Taner, *''II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme''*, **OTAM,** s. 62.

BİRİNCİ Ali, *''II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu Çalışkan Kardeşler Cemiyeti''*, **Tarih ve Toplum**, s.12-14.

KANSU Aykut, *''1908 Devrimi'ni Anlamaya Çalışmak'',* **Toplumsal Tarih,** s.175.

ONUR Hakkı, *''1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler''*, **Türk ve Dünya**, s.227.

TÜRKDOĞAN Orhan, *''19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu''*, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s.5.

Tezler

BAKİOĞLU Akın, *Zonguldak Kömür Havzası'nda İşçi Sınıfı Oluşumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, Ankara, 2019.

DİNÇER Sinan, *1908 Devrimi ve Türkiye'de İşçi Sınıfı*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

DOĞAN Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri ve Ta'til-i Eşgal Kanunu,* Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Bolu, 2010.

GANİOĞLU Zafer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Oy Verme Davranışı: Mavi Yaka İşçiler*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, Ankara, 2013.

KILIÇDAĞI Ohannes, *1908 Devrimi Sonrasında Osmanlı Ermenilerinin Sosyo-Politik Düşünce ve Beklentileri: Umut ve Umutsuzluk Arasında*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2014.

ÖZDEN A. Barış, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Oluşumu 1946-1962*, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.

ÖZUĞURLU Metin, *Anadolu'da Bir Küresel Fabrikanın Doğuşu: Denizli Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Doktora Tezi, Ankara, 2002.

ÖZUĞURLU Metin, *İmparatorluktan Ulusa Türkiye'de İşçi Sınıfının Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1994.

PARLAK Demet, *İşçi Sınıfının Yeni-Sağ Politikalara Eğilimi: Kocaeli Pirelli Lastik Fabrikası*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli, 2009.

SILVA M. Jeremy, *Türkiye Örneğinde Küreselleşme Süreci Ulusal Kurumlar ve Günümüz Örgütlü İşçi Sınıfı*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Onaylanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Presentation ID / Sunum No= 368

Oral Presentation / Sözlü Sunum

I. Menderes Hükümet Programına Karşı, Demokrat Parti Meclis Grup Toplantısında Ortaya Konulan Muhalefet

Dr. Hacı Veli Gök[1]

[1]Emniyet Genel Müdürlüğü
ORCID ID: 0000-0001-7419-0271

Özet

Türkiye Cumhuriyeti 1923-1950 tarihleri arasında Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı tarafından yönetilmiştir. Bu süreç içerisinde 1924 ve 1930 yıllarında çok partili hayata geçiş denemeleri söz konusu olmuş ancak 1924'te kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bahse konu partilerin siyasi yaşamı çeşitli gerekçelerle son bulmuştur. Bu süre zarfında 1946'ya gelindiğinde, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeniden çok partili yaşama geçiş denemesi yapılmış ve 1946'da CHP'den ayrılan Celal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulan Demokrat Parti ile Türkiye tekrardan çok partili yaşama adım atmıştır. DP, 1946-1950 tarihleri arasında TBMM'de etkili bir muhalefet örneği teşkil etmiştir. Bu sürecin sonunda 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimler neticesinde DP tek başına iktidar olmayı bilmiştir. Çalışmanın konusunu teşkil eden 28 Mayıs 1950 tarihli DP Meclis grup toplantısı önem arz etmektedir. Zira Adnan Menderes, 29 Mayıs günü TBMM'de okuyacağı hükümet programı öncesi kendi parti grubundan önemli bir muhalefet görmüştür. 28 Mayıs günü DP Meclis Grup toplantısında Menderes'in, I. Menderes Hükümet programını DP'li milletvekillerine okumasının ardından, programa karşı gösterilen parti içi muhalefet Menderes için çok da iç açıcı bir durum olmamıştır. Programa karşı yürütülen muhalefet incelendiğinde hükümet programında değinilen başlıklarda çıkarma ya da ilave talepleri, bahsedilen konuların daha açık ve anlaşılır bir şekilde programa yeniden yazılması, yanlış anlaşılmaya elverişli bir takım ibarelerin değiştirilmesi ve programın değerlendirilmesi için yeterli zaman diliminin DP'li milletvekillerine tanınmaması gibi hususların yer aldığı görülmektedir. Yapılan eleştirilerin ardından kendi parti gurubuna tekrardan izahatta bulunan Menderes, TBMM'de okuyacağı hükümet programı öncesi kendi parti grubundan itimat almayı başarmıştır. Tüm bunlar ışığında bu çalışmanın, DP'nin iktidara geldikten sonra ilk parti içi muhalefetini göstermesi ve sonraki çalışmalarında Menderes'in izleyeceği yol haritasına ışık tutması açısından son derece kıymetli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Demokrat Parti Meclis Grubu Toplantısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi

Against the First Menderes Government Program, Opposition Unveiled At Ddemocratic Party Caucus Meeting

Abstract

The Republic of Turkey was ruled by the Republican People's Party from 1923 to 1950. During this process, there were attempts to transition to multiparty life in 1924 and 1930, but the trials of the Terakkiperver Republic Frigate established in 1924 and the Free Republic Frigate established in 1930 failed. The political life of the interested parties has ended on various grounds. By 1946, Turkey had attempted to transition to multiparty life for the again in the history of the Republic of Turkey, and with the Democratic Party founded by Jalal Bayar, Adnan Menderes, Mehmet Fuat Köpünülü and Refik Koraltan, which had left the CHP in 1946, Turkey stepped back into multiparty life. The DP was an influential example of dissent in the Parliament from 1946 to 1950. At the end of this process, after the general elections held on 14 May 1950, the DP knew how to become a sole leader. DP Mecli dated May 28, 1950, which is the subject of the study. For Adnan Menderes received significant opposition from his party group before the government programme he will read in Parliament on May 29. After Menderes I read the Government programme to DP MPs at the DP Parliamentary Group meeting on May 28, the internal opposition to the programme has not been too heartwarming for Menderes. When the opposition to the programme is examined, it appears that there are issues such as subtraction or additional requests in the headlines mentioned in the government programme, rewriting the issues more clearly and understandably into the programme, replacing a number of statements that are conducive to misunderstanding and not giving sufficient timeframe to DP MPs for evaluation of the programme. Following the criticisms, Menderes was able to reassure his party group before the government programme he would be studying in TBMM. In light of all this, the DP has discovered this work.

Keywords: Adnan Menderes, Republican People's Party, Democratic Party, Democratic Party Caucus Meeting, Turkish Grand National Assembly

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Demokrat Parti iktidarına kadar geçen süre zarfında ülke yönetimi kesintisiz bir şekilde CHP tarafından idare edilmiştir. Bu süreç içerisinde çok partili hayata geçiş denemeleri olmuş ve bu bağlamda 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1930'da ise Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Ancak bu iki partinin de siyasi hayatı uzun süreli olamamış ve çeşitli gerekçelerle her iki partinin de siyasi yaşamları sona ermiştir (Tunçay vd., 1995: 122). 1945'e gelindiğinde Nuri Demirağ tarafından 18 Temmuz 1945 tarihinde Milli Kalkınma Partisi kurulmuş ancak kurulan bu yeni parti halkın taleplerini karşılama yönünden pek de başarılı olamamıştır. Ayrıca kurulan bu yeni parti CHP tarafından pek de dikkate alınmamıştır (Gök, 2020: 22; Avşar; Kaya: 2012: 118). Bu sürecin sonunda 1946'ya gelindiğinde Türkiye Cumhuriyeti Demokrat Parti'nin kurulması ile tekrardan çok partili hayata geçiş yapmıştır. Şüphesiz ki, Demokrat Parti'nin 1946 yılında kurulmasında etkili olan iç ve dış gelişmeler vardır. Dış gelişmeler arasında; II. Dünya Savaşı neticesinde mağlup ayrılan devletlerin daha çok totaliter rejimle idare edilmesine karşılık galip devletler arasında yer alan İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerin çok partili yönetimlerle idare ediliyor olmasının önemli bir payı vardır. Bu süreç içerisinde 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında ABD, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında Yalta Konferansı düzenlenmiş ve konferansta Mihver devletlere karşı cephe alan devletlerin katılımları ile Birleşmiş Milletler Örgütünün kurulması kararlaştırılmıştır. Türkiye ise, dünya siyasetinde yalnız kalmamak ve Batının yanında yer alabilmek adına Japonya ve Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Türkiye'nin bu hamlesi onun 5 Mart 1945'te düzenlenen Yalta Konferansına davet edilmesini sağlamıştır. Bu sürecin sonunda Türkiye, 26 Haziran 1945'te imzalanan Birleşmiş Milletler Anlaşmasını onaylamıştır. Tüm bu gelişmeler Türkiye'nin siyasi hayatının rotasının belirlenmesinde etkili faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. (Akkaya, 2010: 12; Tüzün, 1998: 96; Deniz, 2006: 7; Çakmak, 2010: 17-19; Akyaz, 2006: 43)

Demokrat Parti dönemi ile tekrardan başlayan çok partili hayatta etkili olan iç gelişmeler, en az dış faktörler kadar önem arz etmektedir. Bu bağlamda tek parti iktidarı döneminde yeterli muhalefetin oluşamaması, 1930'da SCF'nın kendisini feshetmesi ile bu sürecin ardından uygulanan sıkı tedbirler, CHP içerisinde var olan muhalefetin kendisini göstermesine imkân sağlamamıştır. Ayrıca II. Dünya savaşı sürecinde CHP tarafından alınan savaş tedbirleri halk arasında bunalan bir kesimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Aşçı, 2012: 42) Bu bağlamda bu dönemde CHP içerisinde ortaya çıkacak olan muhalif hareket, kendisine büyük bir toplumsal taban yakalama imkânı elde etmiştir. Bu toplumsal tabanı oluşturan kitle arasında, savaş ortamından olumsuz anlamda etkilenen kişileri görmek mümkünüdür (Tutar, 2009: 14). İşte tüm bu gelişmeler, CHP içerisinde muhalif bir kesimin kendisini iyiden iyiye belli etmesine neden olmuştur. Bu bağlamda CHP içerisindeki muhalifler kendilerini 1944'te TBMM'de Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun görüşülmesi sırasında CHP iktidarını eleştirerek göstermişlerdir (Aslan, 2014: 31). 1945 yılı TBMM'de görüşülen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sırasında da aynı muhalefet kendisini göstermiştir (Toker, 1990: 41). TBMM'de kendisini gösteren bu muhalefetten cesaret alan Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Mehmet Fuat Köprülü, 7 Haziran 1945 tarihinde "dörtlü takrir" olarak bilinen önergelerini TBMM'ye sunmuşlardır. Önerge ana hatları ile Anayasanın ruhuna uygun tedbirlerin alınması, vatandaşların siyasi hak ve hürriyetlerinin kullanımının önünü açılmasına öncülük edilmesi ve siyasi partiler ile ilgili düzenlemelere gidilmesi gibi öğeler içermektedir (Baban, 1970: 131-133; Yıldırım, 2019: 6-7). Ancak dörtlü takrir kabul görmemiş ve ardından takriri veren kişiler arasında yer alan Menderes, Köprülü ve Koraltan CHP'den ihraç edilmişlerdir. Bayar ise 26 Eylül 1945'te İzmir Milletvekilliğinden, 3 Aralık 1945 tarihinde de CHP'den istifa etmiştir (Aydemir, 2011: 126; Ünal, 1994: 209).

İhraç ve istifalar, Demokrat Parti adı ile Türkiye Cumhuriyeti tarihinin bir diğer muhalif partisinin kurulması ile neticelenmiştir. Bu bağlamda Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından 7 Ocak 1946 tarihinde Demokrat Parti resmen kurulmuştur. (Atayakul, 2007: 90). Celal Bayar, 8 Ocak 1946 tarihinde DP'nin Genel Başkanlığına seçilmiştir (Demir, 2009: 52). DP'nin kurulması ile birlikte seçim hazırlıklarına başlanmış ve 21 Temmuz 1946'da yapılan genel seçimler neticesinde DP %13,1'lik oy oranı ile 61 milletvekili ile birlikte TBMM'ye girmeyi başarmıştır (TBMM Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), https://**global.tbmm.gov.tr**/docs/secim_sonuclari/ secim3_tr.pdf. (14.11.2022)). Ancak DP seçim sonuçlarından memnun olmayarak itiraz etmiştir. Sürecin sonunda Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün girişimleri ile 12 Temmuz Beyannamesi adı ile bilinen beyanname yayınlanmıştır. İktidar ve muhalefet arasındaki ihtilafın giderilmesi ve sükûnetin sağlanması adına bu beyanname önem arz etmektedir. (Aydın, 2010: 62-64; Şeyhanlıoğlu, 2012: 93). 12 Temmuz Beyannamesinin yayınlanmasının ardından Recep Peker hükümeti istifa ederek yerine daha ılımlı politika güden Hasan Saka hükümeti gelmiştir (Eraslan, 1998: 142-143,147-152). Bu sürecin sonunda 14 Mayıs 1950'ye gelindiğinde bu tarihte yapılan genel seçimler neticesinde DP, CHP'ye büyük bir fark atarak Türkiye Cumhuriyetinin yeni iktidar partisi olmuştur. Seçimler neticesinde DP Mecliste 416, CHP, 69, Millet Partisi 1 ve Bağımsızlar da 1 milletvekili ile temsil edilme hakkını elde etmiştir. Böylece DP, TBMM'deki toplam 487 milletvekili arasında 417 milletvekiline sahip olarak seçimleri büyük bir farkla kazanmış ve tek başına iktidar olmayı bilmiştir (YSK Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), **http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel secimleri/3007**.(14.11.2022); Tuncer, 2011: 3; Yıldırmaz, 2004: 148; Zafer, 19 Mayıs 1950: 4; Başar, 1956: 79).

1- I. Menderes Hükümet Programı[1] ve TBMM'deki Müzakereleri

[1] I. Menderes Hükümet Programının esasları kısaca şu şekilde özetlenebilir: "1- Hayat pahalılığı önlenmeye çalışılacak. 2- Maliyetleri dünya seviyesine yaklaştırmak için gayret sarf edilecek. 3- Üretim, hayat pahalılığının ve yüksek maliyetlerin baskısından kurtarılacak. 4- İş ve üretim hacmi genişletilecek. 5- Özel teşebbüs sahası mümkün olduğu kadar genişletilecek. 6- Ticari sahada iç ve dış şartların müdahaleyi zorlamadığı hallerde işi serbest ve normal kaidelere bırakmak asıl olacaktır. 7- Vasıtalı vergiler nispeti vasıtasızlar aleyhine indirilmek suretiyle, vergi adaletine yaklaşılacak, geniş halk tabakalarını sıkan bir takım vergilerde düzenleme yapılacak, bu amaçla muamele, hayvan ve yol vergi nispetleri yeniden gözden geçirilecektir. 8- Gümrük tarifeleri yeniden ve toptan gözden geçirilecektir. 9- Topraklandırma işi daha ehemmiyetli pratik ve süratli usullere bağlanacaktır. 10- Ziraat bütçesi takviye edilecek ve ziraatın ana davaları yeniden ele alınacaktır. 11- Orman meselelerinde bu günkü sisteme son verilecektir. 12- Bir taraftan şehirlerdeki hastanelerin tanzimine ve çoğaltılmasına çalışılırken diğer taraftan da köylünün tıbbi ve sıhhi ihtiyaçları konusu önemle ele alınacaktır. 13- Yapı ve imar işlerinde lüks ve israfın önüne geçilecektir. 14- Maarif ile ilgili kanun tasarıları hazırlanacak. 15- İşçiye ücretli izinler ve ücretli mezuniyetler sağlanacak, iktisadi ahengi bozmayacak şekilde grev hakkı verilecek. 16- Hâkimlerin hukuki durumunu tayin eden kanun hükümleri yeni baştan gözden geçirilerek kendilerine sağlanması zaruri teminat tesis olunacak. 17- Adalet duygularına ve ceza hukuku

1.1. Tek Parti Dönemi Anlayışı ve Türk Ekonomisine Etkisi, Ekonomide Yeni Hedefler

1946 yılında kurulan Demokrat Parti, 1946 genel seçimleri ile TBMM'ye girmeyi başarmış ancak iktidarı elde edememiştir. 1950'ye kadar siyasi faaliyetlerini muhalefet safında yürüten DP, 14 Mayıs 1950'de yüksek bir katılım ile gerçekleşen genel seçimler neticesinde Cumhuriyet Halk Partisi'ni büyük bir farkla geçerek iktidara gelmeyi başarmıştır. Böylece 1923'ten beri iktidarda olan CHP devri sona ermiştir. (Tuncer, 2011: 3; Yıldırmaz, 2004: 148; YSK Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007.(08.11.2022)). 1950 genel seçimlerinin ardından DP parti grubu ittifakla Celal Bayar'ı Cumhurbaşkanı adayı olarak göstermiştir (Zafer, 20 Mayıs 1950: 1; Zafer, 21 Mayıs 1950: 1). TBMM'de yapılan oylama neticesinde Celal Bayar oy çoğunluğu ile İsmet İnönü'yü geride bırakarak Türkiye Cumhuriyeti'nin üçüncü Cumhurbaşkanı seçilmiştir (Zafer, 23 Mayıs 1950: 1). Bu süreç içerisinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın hükümet kurma yetkisini Adnan Menderes'e vermesi ile birlikte Menderes Başbakan olarak görevine başlamıştır (Olgun, 2016: 32). Başbakan Menderes yeni kabinesini yayınladıktan sonra hükümet programı hazırlıklarına başlamıştır. (Neziroğlu; Yılmaz, 2013: 748; Zafer, 23 Mayıs 1950: 1). Uzun süren CHP iktidarının sonunda iş başına gelen DP iktidarının hedefleri, politikaları ve vaatleri başta olmak üzere birçok temel argümanları kamuoyu ile paylaştığı 1950 DP Hükümet Programı hem DP hem de Türk siyasi hayatı için önem arz etmektedir. Bu bağlamda 29 Mayıs 1950 tarihli TBMM oturumunda Başbakan Adnan Menderes hazırlamış olduğu olduğu hükümet politikasını TBMM kürsüsünden ilan etmiştir (Gülek, 30 Mayıs 1950: 1; Her Gün, 1950: 1). Hükümet politikasına ana hatları ile yer vermek konu bütünlüğü açısından faydalı olacaktır.

Buna göre Menderes sözlerine Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk defa milli iradenin tam ve serbest tecellisi ile iş başına geldiğini belirterek başlamıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Menderes CHP iktidarının milli iradeyi temsil noktasında güçlük yaşadığını vurgulamaya çalışmaktadır. (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 24; Neziroğlu; Yılmaz, 2013: 750). Konuşmasının başında CHP dönemine yüklenen Menderes bu dönemi, "*gayritabii siyasi şartlar*" adı altında değerlendirmiş ve DP dönemi ile birlikte Türkiye'de "*normal siyasi hayatın*" başladığını savunmuştur. Tüm bunlara rağmen bir devr-i sabık yaratmayacaklarının da altını çizmiştir. Menderes 29 Mayıs tarihli konuşmasını yalnız DP için değil, tüm Türkiye için demokrasinin bir zaferi olarak addetmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 24, 30; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 2). Konuşmasının devamında CHP dönemine yüklenmeye devam eden Menderes'e göre, yıllar boyunca geri kalmış olan Türkiye'nin bu gün ileri bir medeniyet seviyesine gelebilmesi için uzun bir çaba sarf etmesi gerekmektedir. Bunun için DP iktidarı "*çok çetin*" meselelerle karşı karşıya bulunacaktır. Türkiye geniş imkânlara sahip bir ülkedir ve Türk milleti yüksek vasıflara haiz bir millettir. Tüm bunlara rağmen bu durum CHP iktidarı döneminde uzun yıllar israf edilmiş ve "*sakat politikalarla*" engellenmiştir. Menderes'e göre CHP iktidarının yanlış ekonomi politikaları Türk halkı üzerinde menfi bir etki yaratmıştır. Böylece zamanla, "*müdahaleci kapitalist, bürokratik ve inhisarcı*" bir devlet tipi meydana gelmiştir. Bunun bir neticesi olarak Türkiye borçlanmaya gitmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 25; Akşam, 30 Mayıs 1950: 5; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 2; BCA, 30.01.00.00.54.328.4). Ekonomik gidişatın Devlet İktisadi Teşekkülleri üzerindeki etkisine de değinen Menderes, bu kurumun mamulleri pahalıya alıp pahalıya satması neticesinde Türk ekonomisi üzerine ekstra bir yük yüklendiğini vurgulamaya çalışmıştır. Ekonomik kötü gidişatın ulaşım sektörünü de vurduğunu dile getiren Menderes'e göre Devlet Demiryolları kötü yönetim nedeniyle motorlu nakil vasıtaları ile rekabet edemez hale gelmiştir. Aynı şekilde devlet deniz nakliyeciliği alanında sergilenen kötü yönetim, Milli Ticaret Donanmasının gelişimine dahi engel teşkil etmiştir. Ayrıca Menderes, CHP iktidarı dönemindeki faizlerin yüksekli konusunun ise ekonomik dengeye zarar verdiğini dile getirmiştir. Menderes'e göre ormancılık sektörü de CHP iktidarı döneminde menfi yönde etkilenen sektörler arasında yer almaktadır. Ona göre, CHP döneminde her çeşit orman mahsulünün olağanüstü bir şekilde pahalı oluşu ormancılık sektörü ile uğraşan halk üzerine olumsuz bir etki bırakmıştır (TBMM

---

esaslarına uygun bir Af Kanunu tasarısı hazırlanacak. 18- Matbuat ve ceza kanunları, Memurini Muhakemat Kanunu gibi antidemokratik hükümler ihtiva eden belli başlı kanunlar düzeltilecek. 19- Devlet hizmetleri rasyonel olarak yeniden tanzim edilecek. Bu suretle hizmet verimi artırılacak ve her bakımdan tasarruf temin edilecek. 20- Millete mal olmuş inkılaplar mahfuz tutulacak, Anayasada vatandaş hak ve hürriyetlerini teminat altına alan düzenlemeler yapılacaktır." Bkz. (Vakit, 30 Mayıs 1950: 1; İkdam Gece Postası, 30 Mayıs 1950: 1)

Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 25; Akşam, 30 Mayıs 1950: 5; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 5).

Cari bütçe konusuna da değinen Menderes'e göre 1950 yılı bütçesinde görülen 174 milyon TL'lik açığın 155 milyon TL'sinin Marshall Planı yardımından, 19 milyon TL'lik bir kısmının da iç istikrazdan kapatılması kararlaştırılmıştır. Ancak Menderes, Marshall yardımı ile ilgili önemli bir bilgiye değinerek, bu yardımdan temin olunacak 155 milyon TL'lik miktarın özel anlaşmalar gereğince taraflar arasında mutabakata varılması zorunluğundan bahsederek, CHP iktidarının bütçenin tasdikinden önce ve sonra böyle bir mutabakata varmadığının altını çizmiştir. Böylece Menderes'e göre CHP, bu çok önemli meseleyi zamanında halledememiş ve bu şekilde iktidardan ayrılmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 26; Akşam, 30 Mayıs 1950: 5; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 2). Bu bağlamda durum değerlendirmesi yapan Menderes, DP iktidarı ile birlikte uyulacak ekonomik programı kamuoyu ile paylaşmıştır. Buna göre; devlet hizmetlerinin yürütülmesinde azami tasarruf zihniyeti ile hareket edilecektir. Devlet masraflarını asgariye indirmek adına devlet bütçesi iktisadi yapı ile dengeli bir hale getirilecektir. Bu alınan tedbirler sayesinde ekonomik yapıda iyi bir seviye yakalanacaktır. Bunun dışında üretim esaslı bir ekonomik anlayış tesis edilecektir. Özel teşebbüslerin kendisini hukuki ve fiili emniyet içerisinde hissetmesi için önlemler almak da yine Menderes'in uyulacak ekonomi programı içerisinde yer almıştır. Yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi yönünde çalışmalara ağırlık vereceklerini dile getiren Menderes'e göre üretim alanında ortaya çıkacak tüm bürokratik engeller ortadan kaldırılacaktır[1] (Baytal, 2007: 567). Özetle Menderes, ana hedefleri doğrultusunda bir taraftan Türk ekonomisini parlak seviyelere getirmek için ekonomide devlet müdahalesini asgariye indirmeye çalışırken öte yandan da özel teşebbüs sahasını mümkün olduğu kadar genişletmek olduğunun altını çizmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 26-27; Akşam, 30 Mayıs 1950: 5; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5) Vergiler konusuna da değinilen programa göre vergiler konusunda düzenlemeye gidilecektir. Böylece vergi adaleti sağlanmaya çalışılmıştır. Vatandaşı dar boğaza sürükleyen ve üretim hayatını baskı altında tutan muamele vergisi, yol vergisi ve hayvan vergisi gibi uygulamalar yeniden gözden geçirilecektir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 27).

1.2. Tarım ve Orman Politikası

Menderes'e göre DP iktidarını CHP iktidarından ayıran en önemli noktalar arasında tarım politikaları gelmektedir. Türkiye nüfusunun %80'i tarım ile meşguldür. Bu sebeple tarım sektörü, Türk ekonomisinin ana eksenini oluşturmaktadır. Bu bağlamda milli gelirin artması ve her sahada kalkınmanın temel şartı Türk tarım sektörünün geliştirilmesi ile doğru orantılı olacaktır. CHP iktidarının tarım sektörünü geri plana ittiğini savunan Menderes, "*Ziraatın iktisadi bünyemizin temelini teşkil ettiğini hiçbir zaman gözden uzak tutmayacağız. Eski iktidarın yaptığı gibi gösterişçi ve pahalıya mal olan bir devlet müessesinin, karasaban ve kağnının mahkûmu olan geri bir zirai bünye üzerine kurulmayacağı, kurulmak istendiği takdirde ise milli ekonomiyi takatsiz düşüreceği hakikati daima lazım olmak zorundadır.*" (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 28; Akşam, 30 Mayıs 1950: 5; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 2) ifadeleri ile tarım alanında CHP iktidarının gelişime açık olmadığı ve modern metotları takipte geri kaldığının altını çizmiştir. Türkiye'nin tarım alanında ilerlemesi için birçok yönden faaliyet içerisinde olacaklarını dile getiren Menderes'e göre tarımı ön plana alan bir yaklaşımla hareket edilecektir. Tarımsal kredi meselesi, tarım aletleri konusu (BCA, 30.01.00.00.80.507.1) hastalık ve haşerelerle mücadele ile iyi tohum ve mevcut tohumların ıslahı mevzu yeni baştan gözden geçirilecektir.[2] Tarımda sulama işine azami önem gösterilecek ve bütçeden tasarrufa gidilerek tasarruf edilen kısımlar tarımsal üretim için harcanacaktır. Ayrıca Ziraat Bankasının sermayesinde önemli bir artış bu güne kadar kayda girmemiştir. Bu nedenle

[1] Siyasi alanda olduğu gibi ekonomik anlamda da liberalizmi savunan demokratlar bunu gerçekleştirmek için yabancı sermayeye önem vermişler ve yerli girişimci sınıfın şekillenmesinde yabancı sermayenin yol gösterici olacağını düşünmüşlerdir. Bkz. Baytal, 2007: 567.

[2] DP dönemi tarım politikaları içerisinde kuraklık ve sel gibi doğal afetlerden etkilenen çiftçilerin Tarım Kredi Kooperatifleri ve Ziraat Bankasına olan borçlarının ertelenmesi uygulaması önemli bir yer tutmaktadır. Bu sayede çiftçinin doğal afetlerden asgari düzeyde etkilenmesi amaçlanmıştır. Bkz. **BCA**, 30.18.01.02.122.48.10.; **BCA**, 30.18.01.02.125.15.1; **BCA**, 30.18.01.02.125.35.17.; **BCA**, 30.18.01.02.125.36.6.; **BCA**, 30.18.01.02.126.51.16.; **BCA**, 30.18.01.02.126.64.14.; **BCA**, 30.18.01.02.128.12.18.; **BCA**, 30.18.01.02.128.12.19.

bütçenin diğer kısımlarından sağlanacak tasarruf ile ziraat bütçesi takviye edilecektir[1] (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 28). Tüm bunlar ışığında DP döneminde tarımsal üretimde çiftçinin eline geçen miktarda artış sağlanması, programda yer alan tarımsal politikanın başarıya ulaştığını göstermektedir[2] (Sungur, 2018: 20). Öte yandan Menderes, köylüyü topraklandırma işini, daha emniyetli, süratli ve pratik usullere bağlamak niyetinde olduklarının altını çizmiştir. Tarımın geliştirilmesi ve bu konuda uygulanacak politikalar hakkında bilgi veren Menderes, hükümet programında ormancılığa da yer ayırmıştır. Buna göre; ormancılık konusunda CHP'nin yürütmüş olduğu programa derhal son verilecektir. Çünkü hâlihazırda işleyen sistem orman işiyle uğraşan kişileri mağdur etmektedir. Ayrıca şu anki orman mevzuatı devlet ile halk arasındaki bütünleşmesinin tam anlamı ile gerçekleşmesine engel teşkil etmektedir. TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 28-29; Akşam, 30 Mayıs 1950: 7; Vakit, 30 Mayıs 1950: 4).

1.3. Ulaştırma-Bayındırlık, Sağlık ve Maarif

Menderes'e göre ulaştırma ve bayındırlık işleri tarım sektörü ile doğrudan alakalı bir konudur. Ayrıca ulaştırma ve bayındırlık meselesi Türkiye'nin iktisadi inkişafı ile de yakından alakalı konulardır. Öte yandan, karayollarının iyileştirilmesi ve köy yollarının yeniden yapılması DP'nin üzerinde durduğu bir konu olarak görülmektedir.[3] Programda ifade edildiği gibi DP döneminde karayollarının inkişafına büyük önem verilmiş, bu konuda ABD'li uzmanlardan teknik destek sağlanmıştır. Bu dönemde ulaştırma hizmetinde demiryolu inşa çalışmalarına ara verilerek karayolları inşa faaliyetleri önem kazanmıştır. Bu durum DP'liler tarafından ülkenin kara ağlarla örülmesi olarak yorumlanmıştır (Evsile, 2021: 262). Yapı ve imar işlerinde israf boyutunda bir işleyişin olduğunun altını çizen Menderes'e göre, gerek devlet hazinesinden gerekse diğer kamu binalarında ekonomik karşılığı olmayan inşaatların yapımına kesinlikle müsaade edilmeyecektir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 29; Akşam, 30 Mayıs 1950: 7; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 4). Sağlık konusuna değinen Menderes, bu alanda CHP iktidarının ihmali olduğunu dile getirmiştir. Buna göre köylünün sağlık meselesi hakkında bahse konu iktidar döneminde neredeyse hiçbir gelişim gözlenmemiştir. Tüm bunlar ışığında DP iktidarı bir taraftan şehirlerde bulunan hastaneler üzerinde iyileştirme[4] yaparken öte yandan da köylünün tıbbi ve sıhhi ihtiyaçları konusuna eğilecektir. Ayrıca yeni portatif hastaneler ve sağlık merkezleri kurulması adına hükümetin yoğun bir çalışması olacaktır. Salgın hastalıklar konusuna

[1] Menderes'in programda tarıma verdiği önem, Menderes dönemi tarım politikalarına da yansımıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de tarımın geliştirilmesi adına yabancı uzmanlardan yararlanıldığı görülmektedir. 26 Mayıs 1950 tarihli kararname ile ABD'li Robert William Jugenheimer'in 6 ay süre ile Tarım Bakanlığı hizmetinde çalıştırılmasına karar verilmesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Bkz. **BCA**, 30.18.01.02.122.45.18.; **BCA**, 30.18.01.02.125.14.13.; "Ziraat Vekaletinin DP yönetiminin çabaları neticesinde bütçeden ayrılan payı daha da arttırılmış önceki hükümet döneminden farklı olarak Tetkik ve İstişare Heyeti Reisliği, Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Genel Müdürlüğü, Topraksu Genel Müdürlüğü ve Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü adında dört yeni müessese daha kurulmuştur." Bkz. Yurtoğlu, 2014: 317)

[2] DP dönemi tarım sektörünün gelişmesini engelleyen faktörlerin başında sermaye yetersizliği, ekipman ve teçhizat sıkıntısı gelmektedir. Menderes döneminde bu açıklar özellikle ABD'den alınan dış yardımlarla kapatılmaya çalışılmıştır. "ABD hazırladığı plan çerçevesinde Türkiye'ye sanayileşme politikasından vazgeçmişini sadece Batının temel ihtiyaçlarını karşılamaya odaklı tarım ihracatçısı rolünü uygun bulmuş ve yardımlarını da bu yönde kullanılması şartıyla aktarmıştır." Bkz. (Oktar; Varlı, 2010: 17)

[3] "CHP'nin son döneminde dokuz yılda uygulanmak üzere 23.054 km'lik bir devlet yol ağı programı yapılmış ve 1949 yılından itibaren çalışmalara başlanmıştır. Karayolu çalışmalarında büyük eksikliği duyulan teşkilatlanmaya gidilerek, tüzel kişiliğe sahip, katma bütçeli bir yönetim olan Karayolları Genel Müdürlüğü 1 Mart 1950'de kurulmuştur. İzlenen karayolu politikasının temel amacı ülke kalkınmasına yardımcı olacak, sosyal niteliği ağır basan, erişilebilirlik sağlayacak yol tiplerine öncelik vermek olmuştur. Dokuz yıllık programın 1957 yılında tamamlanması ile 24.624 km'lik bir Devlet yolu ağına ulaşılmıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk defa bir karayolu programı uygulanabilmiştir." Bkz. (Özdemir, 2006: 270); "Türkiye DP döneminde liberal ekonomiyi benimsemiş ve DP hükümeti önceki hükümetlerden farklı olarak karayolları yapımına önem vermiştir. Bkz. Demirboğa, 2015: 78)

[4] "DP'li yöneticilerin ilk uygulamalarından birisi Ankara ve İstanbul dışındaki kentlerde de, halka ihtiyacı olan hizmeti daha yakından sunabilmek için tüm kentlerde ve büyük ilçelerde hastane açma politikası izledi ve çok önemli yatırımlar yapıldı. 1950'de 118 olan toplam hastane sayısı 1960'ta 442'ye ve toplam yatak sayısı 14.581'den 32.398'e, Devlet hastanesi sayısı 41'den 94'e ve yatakların sayısı 7.571'den 14.946'ya yükseldi. Bunların haricinde sağlık merkezi, doğum evi, göğüs hastalıkları, ruh ve sinir hastalıkları, kemik hastalıkları, trahom hastanesi ve kuduz hastanelerinde de personel ve yatak sayılarında önemli artışlar yaşandı. Bkz. (Topçu, 2019: 2572).

da değinen Menderes'e göre verem, sıtma ve diğer hastalıklara karşı daha geniş ve daha ciddi bir mücadele planı hazırlanacaktır.[1] (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 29)

Hükümet programında maarif konusuna da değinen Menderes, bu alana çok büyük önem verdiklerini dile getirerek sözlerine başlamıştır. Bu konuda CHP iktidarının maarif politikasına eleştiriler sunan Menderes'e göre maddi anlamda ne kadar ilerlemiş olunursa olunsun milli ve ahlaki esaslara dayanmayan, ruhunda manevi kıymetlere yer vermeyen bir cemiyetin bu günkü dünya düzeni içerisinde yaşaması güç bir durumdur.[2] Bu bağlamda özellikle talim ve terbiye sisteminde bu amacı göz önünde bulundurmayan, gençliğini milli karakter ve ananelerine göre yapılandıramayan bir ülkede ilmin ve teknik bilimin yayılmış olması bağımız bir millet olarak yaşamanın teminatı sayılamaz. Yıllardan beri sürekli bir değişime maruz kalan Maarif teşkilatı ilerleme yolunda önemli bir mesafe kat edememiştir. Bu doğrultuda Maarif gibi bir milli davayı "*kül halinde*" devraldıklarını dile getiren Menderes, hazırlayacakları kanun tasarıları ile maarif konusuna müspet anlamda katkılar sağlayacaklarının altını çizmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 29; Akşam, 30 Mayıs 1950: 7; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 4).

1.4. Çalışma Hayatı ve Yargı

Çalışma hayatı ile ilgili önemli açıklamalarda bulunan Menderes, bu alanda ortaya koyacakları düzenleyici tedbirler ile birlikte çalışanların yaşam seviyesini arttırmayı hedeflediklerini dile getirmiştir. Ayrıca grev hakkı konusuna da değinen Menderes, tabi bir hak olarak görülen grev hakkını, demokratik ülkelerde olduğu gibi içtimai düzeni ve ekonomik dengeyi bozmayacak şekilde kanunlaştıracaklarının altını çizmiştir.[3] Öte yandan işçilerin izin konularına da değinen Menderes, işçilere ücretli tatiller ve ücretli mezuniyetler sağlanması imkânlarını getireceklerini dile getirmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 29-30). CHP dönemi anlayışına sert bir dille eleştirilerini sıralayan Menderes'e göre millete mal olmuş inkılaplar mahfuz tutulmak kaydıyla anayasada bulunan vatandaş hak ve hürriyetleri üzerinde düzenlemeye gidilecektir. Bunun sebebi ise bu günkü anayasanın kuvvetler birliği esasına dayanması, vatandaş hak ve hürriyetlerini teminat altında bulunduracak müeyyidelerden mahrum olarak millet hâkimiyeti yerine tek parti hâkimiyetinin kurulmasına engel olunamamış olmasından kaynaklanmaktadır (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 30; Akşam, 30 Mayıs 1950: 7). Bu bağlamda Matbuat ve Ceza Kanunları, Memurin Muhakemat Kanunu gibi başlıca "*antidemokratik*" hükümler içeren kanunlar tekrardan gözden geçirilerek TBMM'ye getirilecektir. Adalet işlerinin yürütülmesinde başlıca esas, teminatlı bir adaletin tesis edilmesinden ileri gelmektedir. Bu bağlamda, yargı konusunda esaslı hükümlerin yerine getirilmesi elzem bir durumdur. Öte yandan mahkemelerin teşkilat sistemini tespit edecek bir kuruluş kanunu hazırlanmaktadır. Bunun yanında hâkimlere yönelik çıkarılacak kanuni düzenlemeler ile birlikte hâkimlik teminatı vücuda getirilmeye çalışılacaktır. Kanunların hayatın olağan akışı ile paralellik göstermeyen kısımlarında düzenlemeye gidilecektir. Menderes ayrıca bir af kanunu çıkarılacağından bahsederek, yargı alanındaki beyanatlarına nihayet vermiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 30)

---

[1] "Demokrat Parti döneminde sıtma ve verem hastalıklarına karşı savaş açılarak, topyekun mücadele başlamıştır. Sıtma ile mücadele için ülke sıtma bölgelerine ayrılarak, en uzak köylere dahi sağlık hizmeti götürülmüştür. İlaç, sağlık malzemesi ve dezenfektan tedarikine gidilmiş, halk sağlık taramalarından geçirilerek zincirleme bulaşın önüne geçilmeye çalışılmıştır. Verem ile mücadele kapsamında toplu aşılama faaliyetleri yürütülmüş, var olan sağlık kuruluşlarının sayısı arttırılmıştır. Salgın hastalıklarla mücadele konusunda bütçeden Sağlık Bakanlığına önemli miktarda pay ayrılmıştır. Bunun yanında uluslararası yardım kuruluşları ile anlaşmalar yapılarak salgın hastalıklarla daha etkin ve güçlü mücadele edilmeye gayret gösterilmiştir. Bu dönemde yapılan çalışmalarla vakıa oranlarında dönemsel artışlar görülse de, ölüm oranlarında belirgin düşüşler yaşanmıştır." Bkz. Kuloğlu; Ayaz, 2022: 487; Tunçay, 2019: 121).

[2] "DP hükümetleri eğitim politikalarını bilim ve teknikte ilerlemeye yönelik milli, ahlaki toplumsal değerlere sahip bir nesil yetiştirme çerçevesinde belirlemiştir" Bkz. (Kaştan; Uyanık, 2021: 386).

[3] "Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu dönem içerisinde bireysel iş ilişkileri açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Demokratlar bireysel iş ilişkilerini var olan kanunlarda çeşitli düzenlemeler yapma, daha önce çıkan kanunları yürürlüğe koyma ve yeni yasalar çıkarmak suretiyle çalışanların iş hayatının düzenlenmesi yoluna gitmişlerdir. Demokrat Parti'nin toplu iş ilişkilerine yönelik görüş ve uygulamaları içerisinde en çok tartışılan ve tenkit edilen konu grev hakkı olmuştur. Parti yöneticileri yaptıkları konuşmalarda, seçim zamanlarında verdikleri demeçlerde, işçilere grev hakkı verilmesi gereği üzerinde durmuşlardır. Hatta dönem boyunca grev konusunda bir kanun tasarısı da hazırlanmıştır. Ancak, ekonomik ve sosyal düzeni bozacağı endişesi hükümeti, çalışanlara bu hakkı vermekten vazgeçirmiştir. Bkz. (Tuna, 2015: 487-488).

1.5. İrtica Meselesi, Aşırı Cereyanlar ve Dış Siyaset

Menderes hükümet programının son bölümlerini irtica meselesi ve aşırı cereyanlara ayırmıştır. Bu iki konudan taviz verilmeyeceğinin altını çizen Menderes, ülke içerisinde faaliyet gösteren aşırı sol cereyanları "*kökünden temizleyeceklerini*" dile getirmiştir. Menderes, konu ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

> "*İrtica ve ırkçılık gibi ayırıcı cereyanları vasıta olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maskeler altında gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz. Biz, bugünün şartları içerisinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalaa etmek gafletinde bulunmayacağız. Bugün aşırı sol cereyanlar*[1] *mensup olanların mücerret bir fikir ve kanaat sahibi olmaktan ziyade yıkıcı cereyanların aletleri olduklarına şüphemiz yoktur. Fikir ve vicdan hürriyeti perdesi altında bütün hürriyetleri kan ve ateşle yok etmekten başka bir maksat gütmeyen bu ajanları, adalet pençesine çarptırmak için icap eden kıstasları vuzuh ve katiyetle tespit etmek zaruretine inanıyoruz*." (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 31; Akşam, 30 Mayıs 1950: 7; Vakit, 30 Mayıs 1950: 4)

Aşırı sol cereyanlar ile ilgili değerlendirmelerin ardından irtica konusuna da değinen Menderes'e göre irticai hareketlere asla müsaade etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetlerinin gereklerine riayet edilecektir. Zira gerçek laikliğin manası bu şekilde anlaşılmalıdır (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 31; Ulus, 30 Mayıs 1950: 5; Vakit, 30 Mayıs 1950: 4) Bu itibarla DP'nin din politikasına da değinilen programda gerek din dersleri meselesi gerekse din adamlarının yetiştirileceği yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda gereken tedbirlerin süratle alınacağına yer verilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 31).

Hükümet Programının son bölümünü dış siyasete ayıran Menderes, DP'nin ana dış politika çizgisini konuşmasında açıkça belirlemiştir. Buna göre, DP hükümeti İngiliz ve Fransız ittifakı ile ABD ile sıkı dostluk ve iş birliğine dayanan, dostluklara daima sadık kalan tüm devletlerin toprak bütünlüğüne saygı duyan bir dış siyasi çizgide olacaktır. Doğu Akdeniz'in güvenliğine dikkat çeken Menderes, yakın doğu devletleri ile daha sıkı ilişkiler kurulacağını da vurgulamıştır. Dış politikada güçlü olmada önemli bir etken olan askeri gücün de farkında olan Menderes bu anlamda Milli Müdafaa Vekâletini de güçlendireceklerini dile getirmiştir. Bu doğrultuda ABD'den askeri sahada yardımlar alınacağını ifade eden Menderes bu suretle daha geniş bir alanda ve süratle askeri anlamda güç kazanmayı hedeflemiştir. Genel itibarla dış politikada Batı ile işbirliği ekseni ile hareket edileceği vurgulanmıştır (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 31-32).

2. Demokrat Parti Meclis Grubu Genel Kurul Toplantısında, I. Menderes Hükümet Programı Değerlendirmesi

2.1. Zeki Ertaman, Abdurrhaman Boyacıgiller ve Mahmut Güçbilmez'in Konuşmaları

29 Mayıs 1950 tarihinde TBMM'de Başbakan Menderes'in hükümet programını okuması ile birlikte DP'nin yeni dönemde izleyeceği yol haritası da kamuoyu ile paylaşılmıştır. Hükümet programının okunmasının ardından program üzerinde muhalefetin değerlendirme yapması için söz hakkı tanınmış ancak muhalefet, program üzerinde gerekli değerlendirmenin yapılabilmesi için yeterli zamanın olmamasını öne sürerek, muhalefetin bu konudaki değerlendirmesini ileri bir tarihe ertelenmesi talebini TBMM Başkanlığına iletmiştir. Başkanlıkça uygun görülen bu talep doğrultusunda Meclis aynı gün tatil edilmiştir (TBMM Tutanak Dergisi, D: IX, C.1, T.Olğ, 29.05.1950: 32).

Başbakan Menderes, hükümet programını TBMM'de okumasından bir gün önce yani 28 Mayıs günü TBMM'de okuyacağı hükümet programını, DP meclis grubunda DP'lilere hitaben dile getirmiş ve programı DP'lilerin değerlendirmelerine sunmuştur. (Naskali; Yıldırım, 2021: 2). Hükümet programının okunmasının ardından bu konudaki ilk değerlendirmeyi yapmak üzere Tekirdağ Milletvekili Zeki Eratman söz almıştır. Eratman programı genel itibarla beğenmekle birlikte, programda bazı eksikliklerin

---

[1] Sol cereyanlar ile ilgili olarak Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 10 Ocak 1951 tarihinde Milli Talebe Federasyonu Temsilcilerini kabulü sırasında yapmış olduğu konuşmada şu ifadelerde bulunmuştur: "Sol cereyanların tahribatı üzerine durmayacağım. Bolşevik olmak ve komünistlik artık fikir ve kanaat olmaktan çıkmıştır. Bunlar yabancı memleketlerde Rus casusudur. Casus da yaşayamaz." Buradan anlaşılmaktadır ki, programda belirtildiği üzere DP hükümeti sol cereyanlar üzerinde kararlı bir şekilde gitmektedir. Bkz. (**BCA**, 30.01.00.00.13.76.1.)

olduğunu dile getirmiştir. Buna göre, bugün Türkiye'de altı bine yakın göçmen dosyası bulunmaktadır. Yabancı memleketlerden çeşitli sebeplerle kaçıp Türkiye'ye sığınmış olan bu göçmenler ile alakalı, hükümet programında herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Eratman, programda göçmenler konusuna da yer verilmesi temennisinde bulunarak konuşmasını tamamlamıştır. Ancak, 29 Mayıs günü TBMM'de okunan hükmet programına bakıldığında göçmenler ile ilgili bir ibareye rastlanılmamış olması, Ertatman'nın düşüncesinin dikkate alınmadığını göstermektedir. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 5) Eratman'dan sonra söz alan Zonguldak Milletvekili Hüseyin Balık, okunan programdan memnun olduğunu söylemekle beraber bazı noktalara temas etmiştir. Balık, programda uzun yıllar geri kalmış Türk milletini muasır medeniyetler seviyesine getirebilmek için DP'nin çok çetin meselelerle karşı karşıya bulunacağı şeklindeki ibareyi gündeme taşıyarak; "*Çetinlik yoktur Sayın Menderes. Millet sizinle beraberdir. Meclis sizinle beraberdir. Size yardım için elinden geleni yapacaktır. Yolunuz açık olsun*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 6) şeklinde ifadelerle Menderes'e bu yolda tam destek verdiğini açıklamıştır.

Hükümet programına karşı en sert eleştirilerden birisini, Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller dile getirmiştir. Boyacıgiller sözlerine hükümet programı için DP milletvekillerine makul sürede bir inceleme fırsatı sunulmadığını dile getirerek başlamıştır. Boyacıgiller bu konudaki yakınışını, "*Bizim de bu memleket içinde yıllardan beri edinmiş olduğumuz birçok tecrübeleri ve müşahedeleri arz etmek suretiyle program bünyesine bu görüşleri eklemek suretiyle hükümetimizin millete vaat ettiği büyük işleri ve neticede milletin bizden beklediklerini programda görmüş olacaktık*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 7) şeklindeki ifadeler ile dile getirmiştir. Boyacıgiller bu değerlendirmenin ardından programın yeterince kâfi olmadığının altını çizmiş ve eksik gördüğü yerleri dile getirmiştir. Buna göre, programın genel izahat kısmında DP'nin CHP'den almış olduğu miras ayrıntısıyla açıklanamamıştır. Bu bağlamda, ülkenin imar durumu, sosyal durumu, milli kalkınma ve köylerin "*perişan*" hali programda daha açık bir şekilde ifade edilirse DP'nin CHP'den devraldığı miras da o kadar açık bir şekilde ortaya konulmuş olur. Ayrıca Menderes hükümeti ileride yapacağı işler hakkında milli ve genel bir kalkınma planı açıklamalıdır. Özetle bir ana plan yapılarak bunun millete mal edilmesi elzem bir durumdur. Oysaki okunan hükümet programında böyle bir kalkınma planı bulunmamaktadır. Yine Boyacıgiller'e göre programda dile getirilen vergilerde düzenlemeye gidileceği ifadeleri önemlidir. Ona göre vergilerde düzenlemenin yanında yol vergileri gibi vergilerin tamamen ilga edilmesi şarttır. İş ve çalışma hayatı ile ilgili kısımlara atıfta bulunan Boyacıgiller, bu kısımda sendikalardan hiç bahsedilmemiş olmasından dolayı üzüntü yaşadığını dile getirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 5). Programın adalet kısmına yönelik eleştirilerini sıralayan Boyacıgiller, cezaevlerinin durumuna programda yer verilmediğini dile getirmiştir. Ayrıca Boyacıgiller programda bahsi geçen "*ırkçılık*" kelimesinin kullanımını yanlış bularak, Türkiye'de bu kelime ile özdeşleşen bir gençlik yapılanmasının olmadığını dile getirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 11). Programın adalet kısmı ile alakalı bir diğer eksikliğini ise Bolu Milletvekili Mahmut Güçbilmez dile getirmiştir. Güçbilmez'e göre adalet işleri arasında çocuk ıslah evlerine programda yer verilmemesi büyük bir eksikliktir. Zira çocuk ıslah evleri adli işler arasında başlı başına bir mevzudur. Bu aynı zamanda pedagojik bir meseledir. Bu nedenle bu meselenin programda yer alması elzemdir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 119).

2.2. Sadri Maksudi, Osman Şevki Çiçekdağ, Burhanettin Onat ve Talat Vasfi Öz'ün Konuşmaları

Daha sonra söz alan Ankara Milletvekili Sadri Maksudi Arsal ise programda irticadan bahsedilmesini eleştirerek Türkiye'de tehlike teşkil edecek bir irtica meselesinin olmadığını bu nedenle programda irticadan bahsetmenin lüzumsuz olduğunu dile getirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 17). Ankara Milletvekili Osman Şevki Çiçekdağ ise Arsal'ın bu görüşüne katılmayarak; "*Sayın üsdadım Sadri Maksudi memlekette irtica hareketi ve zihniyeti yoktur bu bir vehimdir dediler. Müsaadeleriyle ben kendilerine iştirak etmiyorum. Programda buna yer verilmesini şükranla karşılıyorum. Programda irticaya karşı hükümetin müsamahakar olmadığı ve tedbirli davrandığı hakkındaki mütalaa tamamen yerindedir. Bunu açıkça huzurunuzda belirtmeyi bir vazife olarak telakki ederim*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 160-161) ifadelerinde bulunmuştur. Diğer bir DP milletvekili olan Antalya Milletvekili Burhanettin Onat ise, Menderes'in hükümet programını turizm üzerinden eleştirmiştir. Onat'a göre programda turizmden bahsedilmemiş olması büyük bir eksikliktir. Türkiye sanayi ve tarım alanında ne kadar ileriye gitmiş olsa da turizm sektöründen elde edeceği gelir bunların hepsinden fazla olacaktır. Bu

nedenle Onat'a göre hükümet programına ivedi bir şekilde turizm maddesi koyularak bu konudaki hedefler belirtilmelidir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 21). Onat programın dış politika ile ilgili bölümlerine de eleştiri getirmiştir. Programda Batı ile işbirliğinin daha ağırlıklı olarak vurgulanması Onat'ı rahatsız etmiştir. Onat bu konudaki düşüncelerini şu ifadelerle dile getirmiştir:

"*Bugünkü vaziyetimiz şudur: 18 milyonluk bir kitle (Türkiye Cumhuriyeti) bütün nüfusu ve coğrafî vaziyeti ile bütün mukadderatımızı Garplılara bağlamış ve ne verseler ana şakir ne kılsalar ana şart denilebilecek şekilde, para verirlerse bize yardım ederlerse kalkınacağız, yardım etmezlerse boynumuzu büküp kendi mukadderatımızı kendimiz tayin etmek durumuna düşmüşüzdür arkadaşlar. Bizi bekleyen akıbet bu değildir arkadaşlar. Geniş bir Şark ittihadının başına geçip hiç şüphesiz yine Garp demokrasileri ile beraber dünyayı tehdit eden büyük tehlikeye karşı omuz omuza, el ele, aynı kuvvet ve aynı söze sahip olarak gitmek varken, böyle bir coğrafî vaziyet üzerine yalnız 18 milyona dayanan bir rolle onlara muhtaç bir kütle olarak kalmaya gönlüm razı olmuyor. Onun için Sayın Adnan Menderes'in Şark komşularımızla daha yakın ve sıkı münasebet tesisi hususundaki ifadelerini biraz muğlak ve gayrikâfî buluyorum*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 23).

Ankara Milletvekili Talat Vasfi Öz ise programı sert bir dille tenkit etmiştir. Öz'e göre, hükümet programının sağlık kısmı muhtevası bakımından çok zayıf kalmıştır. Öyle ki Öz, "*Düne kadar üzerinde çalışılan programın istibdad devrinden, sultanlar zamanından kalmış bir program olduğunu ve modern değişikliklerin hiç birini ihtiva etmediğini bugün teslim etmek mecburiyetindeyiz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 38) ifadeleri ile açık bir şekilde programa karşı muhalif duruşunu beyan etmiştir.

2.3. Muhittin Özkefeli, Namık Gedik, Muammer Alakant ve Fatin Dalaman'ın Konuşmaları

Hükümet programına bir diğer eleştiri ise Samsun Milletvekili Muhittin Özkefeli'den gelmiştir. Özkefeli, programın önceden DP milletvekillerine verilmediği bu nedenle yeterli bir zaman dilimi olmaksızın önlerine gelen programı değerlendirme imkânı bulamadıklarının altını çizmiştir. Program hakkında birkaç noktaya temas etmek isteyen Özkefeli'ye göre, programın birçok kısmı belirsiz, açık ve anlaşılır değildir. Bu düşüncesini örnekler vererek açıklama yoluna giden Özkefeli'ye göre programda muamele ve yol vergisinin gözden geçirileceği belirtilmektedir. Ancak bu süreç içinde bulunan içtima döneminde mi yapılacaktır yoksa farklı bir zamanda mı yapılacaktır, bu konu belirsizliğini korumaktadır. Programın yargı kısmına da eleştirilerini sunan Özkefeli, icra konusuna değinilmemesinden dolayı üzgün olduğunu dile getirmiştir. Zira Özkefeli, icra meselesini "*perişan*" bir hal olarak nitelemiştir. Ayrıca Özkefeli'ye göre programda jandarma ve polisin mevcut durumlarından bahsedilmemiş olması da ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Zira polis ve jandarma iptidai şartlarda hizmet vermeye çalışmaktadır. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 65-66). DP milletvekilleri müzakere esnasında özellikle kendi çalışma alanlarına giren konularla ilgili değerlendirme yapmaya gayret sarf etmişlerdir. Bu bağlamda diğer bir konuşmacı olan Aydın Milletvekili Dr. Namık Gedik de, programın sağlık bölümü ile ilgili değerlendirmede bulunmuştur. Buna göre programın sağlık bölümü çok kısa tutulmuştur. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 65-69). Bu doğrultuda Türk milletinin sağlığını tehdit eden en büyük salgın hastalıklar arasında yer alan verem konusuna hükümetin azami önem vermesi gerekmektedir. Öte yandan programda işçi sağlığı konusuna da yer verilmemiş olması ayrıca üzücü bir noktayı teşkil etmektedir. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 70-71).

Zonguldak Milletvekili Muammer Alakant ise yapılan eleştirileri farklı bir boyuta taşıyarak, Menderes'in parti meclis grubundan hükümet programı ile alakalı itimat alması gerekliliğini bunun parlamento teamüllerine uygun olduğunu savunmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 72). Alakant bu konudaki düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir:

"*Eğer hükümet, kendi mensup olduğu parti grubundan itimat almazsa netice itibariyle kendi partisinin ekseriyetinin güvenine mazhar olduğu halde, TBMM'de ekalliyette kalma tehlikesi ile karşı karşıya bulunur. Ve nihayet prensip kararları çıkartamaz. Çünkü kendi grubundan prensip mutabakatı aldığı halde TBMM'de yine ekalliyette kalma tehlikesine maruzdur. Bu itibarla her hükümet TBMM'den itimat reyi almak için yahut prensiplere taalluk eden kanunların çıkarılması için gurubuna müracaat etmek mecburiyetindedir. Parlamentarist bir sistemdir ki, bu sistemden bunu kaldırdığımız takdirde parlamentarizmin gayesi sarsılmış olur*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 73).

Buradan anlaşılmaktadır ki, Alakant'ın bu düşüneleri Menderes'e açıkça bir uyarı niteliği taşımaktadır. Zira ona göre, Menderes'in kendi parti grubunun itimadına almadan Meclise sunacağı her konuda sıkıntı yaşayabileceğinin altı çizilmek istenmiştir. Aslında programın yeterli bir zaman dilimi içerisinde DP meclis grubuna getirilmediği düşüncesini diğer milletvekilleri de paylaşmıştır. Bu durum büyük bir çoğunlukla TBMM'ye girmeyi başaran DP içindeki ilk aykırı fikirler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Alakant, "*Gurubumuzun anayasada muvazene-i kuvva tadilatı yerinde değildir*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 76) ifadeleri ile programda yer alan anayasanın tadili meselesini eleştirmiştir. Antalya Milletvekili Fatin Dalaman da, programın parti içerisinde yeteri derecede tartışılmadan kamuoyuna sunulacak olmasından kaynaklı üzüntüsünü dile getirmiştir. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 79). (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 77). Öte yandan Dalaman, programda yer alan vaatlerin bu kadar kısa süre zarfında yerine getirilip getirilemeyeceği konusunda şüphe duymaktadır. Bu şüpheleri şu şekilde ifade etmiştir:

"*Bu kadar kısa bir müddet içerisinde bütün şümulüyle ve ancak bugün iktidara gelmiş bir parti hükümetini teşkil eden bir hükümet başkanı olarak ve vaat edilen bütün şeylerin programları henüz kafamızda henüz kafamızda sarih olarak çizilmeden efkârı umumiye karşı, bu kadar açık vaatlerde bulunmanın, müşkülatını idrak ediyorum. İmkânsız bazı vaatlerle Adnan Menderes hükümetini efkârı umumiye huzuruna çıkmaya mecbur temenninizi rica edeceğiz*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 79-80).

Hükümet programında bahsi geçen portatif hastaneler konusuna da değinen Dalaman bu konuda programı eleştirmiştir. Dalaman'a göre seyyar bir hastane hatta yollar yapılmış olsa dahi köylere kadar gidecek bir doktorun yeterli tesisatı olmadan köye yararından çok zararı dokunacaktır. Bundan dolayı portatif hastanelere aktarılacak bütçenin daha kapsamlı tesisler kurulması yolunda sarf edilmesi daha mantıklıdır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 81).

2.4. Ali Fahri İşeri, Ahmet Kocabıyıkoğlu, Agâh Erozan, Suat Başol, Rıfat Öçten ve Mustafa Ekinci'nin Konuşmaları

Dalaman'ın ardından söz alan Balıkesir Milletvekili Ali Fahri İşeri, programda din meselesine çok az yer verilmesinden yakınmıştır. İşeri bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

"Dini olmayan bir milletin fazileti olur mu? Düne kadar bu milletin dinine müdahale eden, rızkına göz diken, hürriyetine set çeken Halk Partisi hükümeti artık yıkılmıştır. Allah ismini anmakla, alnımıza irtica damgasını yapıştırırlardı. Allah bizi bunlardan halas etti. Din, komünizmden daha tehlikelidir diyen de yine onların Başbakanlarıydı. Bu güne kadar hiçbir memlekete dinden fenalık gelmemiştir. Ne çektiysek dinsizlik ve edepsizlikten çektik." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 83).

Bu itibarla İşeri, din konusu ile alakalı Menderes'in daha yakından alakadar olmasını istemiştir. İşeri, "*Kendisinin imanı kuvvetlidir. İnşallah korktuğunuz gibi değil; umduğumuz gibi çıkar*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 84) değerlendirmesi ile konuşmasını sonlandırmıştır. Daha sonra söz alan Balıkesir Milletvekili Ahmet Kocabıyıkoğlu ise idari teşkilatlanmanın yozlaşmasından bahsederek, bu durumun programda yer almamasını üzüntü ile karşılamıştır. Kocabıyıkoğlu'na göre 1950'ye kadar türlü şekillerde bunlara iltimas da dâhil olmak üzere gayri ehil kimseler devlet idaresine yerleştirilmişlerdir. DP iktidarının bu idare adamlarından derhal kurtulması gerekmektedir. Kocabıyıkoğlu, "*Hükümet ne kadar güzel programlar getirirse getirsin onları tatbik edecek elemanlar olmadıktan sonra hepsi kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Onun için Adnan Menderes hükümetinden bu idari inkılabı da bekleriz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 89) şeklinde ifadeler ile bu konudaki hassasiyetini dile getirmiştir. Bursa Milletvekili Agâh Erozan da Kocabıyıkoğlu'na katılarak, idare meselesini hükümetin derhal ele alması gerekliliğini savunmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 97). İdare amirleri meselesine değinen diğer bir milletvekili ise Zonguldak Milletvekili Suat Başol'dur. Başol bu konuda şu ifadelere yer vermiştir.

"Milletten maaş alan, millete hizmet etmekle mükellef bulunan idare amirleri ile emirlerindeki kuvvetler ve nihayet memleketin iktisadi bünyesine bela olan iktisadi devlet teşekküllerinin başında bulunan umum müdürler, Demokrat Partiye yaptıkları fenalığın mutlak surette cezasını çekmeli ve kabine, bunlardan mutlak surette hesap sormalıdır. Partimiz yılmayarak, korkmayarak

ve milletten kuvvet alarak bu gibilerin hesabını mutlak surette sormalıdır. Şayet kabine, kendilerini müsamaha ile karşılarsa millet adına biz kendilerinden hesap soracağız." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 124).

Görülmektedir ki, Menderes her ne kadar üzerine basa basa devr-i sabık yaratmayacağız dese de, bu düşüncesini paylaşmayan DP milletvekillerinin sayısı azımsanmayacak derecededir. Başol'un ifadelerinden anlaşılmaktadır ki, geçmiş iktidarla hesaplaşma yoluna gitmeyen kabine bu tavrında ısrar ederse, kendisinden hesap sorulacağının altı çizilerek kabine üstü kapalı tehdit edilmiştir. Başol konuşmasını programda nüfus ve tapu işlerine yer verilmemesini eleştirerek sonlandırmıştır. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 127). Programda yer alan Memurin Muhakemat Kanununun tekrardan gözden geçirilerek TBMM'ye getirilme meselesi ise Sivas Milletvekili Rıfat Öçten, programda yer alan bahse konu kanunların düzenlenmesine karşı çıkarak, bu kanunların yeniden düzenlenmesi yerine tamamen ortadan kaldırılmasını Menderes'ten talep etmiştir. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 91). Diyarbakır Milletvekili Mustafa Ekinci ise programda sermayesinin arttırılacağı ifade edilen Ziraat Bankası ile alakalı açıklamalarda bulunarak, ziraat işleri ile alakalı faaliyet yürütmesi planlanan bu bankanın daha çok ticaret işleri ile ilgilendiğini dile getirerek Menderes'in bu konuda dikkatini çekmeye çalışmıştır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 105).

2.5. Bahadır Dülger, Mahmut Güçbilmez ve Remzi Burçak'ın Konuşmaları

Menderes'in hükümet programında devr-i sabık yaratılmayacak şeklindeki çıkışı, grup toplantısında bazı milletvekillerinin tepkisini çekmiştir. Bu bağlamda Erzurum Milletvekili Bahadır Dülger şu ifadelerde bulunmuştur:

"*Sayın Adnan Menderes programlarında dediler ki, biz bir devr-i sabık zihniyeti yaratmayacağız. Arkadaşlar, biz bir devr-i sabık zihniyeti yaratmayacağız ama devr-i sabık kendi kendisini yaratmıştır. Noksanlıkları ve millete vermiş oldukları ızdırapları ile bir devr-i sabık vardır. Millet bizi buraya gönderirken devr-i sabıkın hesabını sormamızı bize telkin ettiler. Ama bu hesabı, bazı memleketlerde emsalini gördüğümüz gibi bir takım halk mahkemeleri kurup bunları, kanun dışı keyfimize göre tecziye etmek suretiyle değil, tamamen kanun dairesinde hareket etmek suretiyle hesap istenmelidir. Milletin hakkını yemiş, millete zulmetmiş olan insanların aramızda ellerini kollarını sallaya sallaya gezmelerine de bizim vicdanımız asla razı değildir*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 110).

Dülger'in bu çıkışı DP'ler arasında büyük heyecan yaratmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki, DP içerisinde eski iktidar anlayışına karşı müsamaha gösteren kişi sayısı oldukça azdır. Programın maarif kısmı ile ilgili de milletvekilleri tarafından eleştiriler sıralanmıştır. Bu doğrultuda söz alan Bolu Milletvekili Mahmut Güçbilmez, "*Programımızın maarife ait olan kısmında müsaadelerinizle arz edeyim çok fazla kısalık gördüm. Güzel cümlelerle bazı prensipler vaat edilmiş ise de ilköğretim, orta öğretim, yüksek ve mesleki öğretimde özel okullarda, kitaplıklar ve müzelerde, umumiyetle maarife müteallik meselelerde ana hedefin ne olduğu hakkında bir vuzuh, bir katiyet görmüş değiliz"* (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 121) ifadeleri ile programın maarif yönünden eksikliğini dile getirmeye çalışmıştır. Sözü köy okullarına getiren Güçbilmez, programda köy okullarının inşası meselesi ile alakalı herhangi bir ibarenin olmamış olmasını da garip karşılamıştır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 121). Maariften zabıta konusuna gelen Güçbilmez, programda güvenlik teşkilatları ile ilgili konulara değinilmemiş olmasını da eleştirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 122). Ayrıca, programın DP milletvekillerinin incelemesi için 1 haftalık bir sürenin verilmiş olması da Güçbilmez'in eleştirilerine maruz kalmıştır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 123). Erzurum Milletvekili Fehmi Çobanoğlu ise ezanın tekrardan Arapça okunması için hükümetin girişimlere başlaması gerekliliğini vurgulamış ancak bu çıkışı diğer milletvekilleri tarafından yerinde bir değerlendirmeden uzak bir tavır olarak nitelendirilmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 129).

Çobanoğlu'nun konuşmasının ardından oturum başkanı tarafından programın bütün noktalarına değinildiği gerekçesi ile müzakerenin bitirilmesi ve hükümetin cevabına geçilmesi teklif edilmiş ancak bu durum kabul görmemiştir. Bunun gerekçesini Diyarbakır Milletvekili Remzi Burçak'ın ifadelerinden anlamak mümkündür. Burçak gerekçe olarak şu ifadeleri dile getirmiştir:

"*Hepimiz memleketin dört bucağından geldik. Memleketin yetmiş iki derdiyle meşbu bulunuyoruz. Hükümetin programını dinledik fakat birçok yerlerini kendi telakkilerimize göre noksan bulduğumuz tarafları var. Bu tenkitlerimiz isabetli ya da isabetsiz bu sizin takdirinize bağlı bir iştir. Burada daha bidayette takrir vererek kifayet müzakereye gidilmesinin yarın için vahim olacağını zannediyorum. Biz bu günden bu yola gidersek giden iktidarın yaptığını yapmış olacağız. Sonra memleket bizi telin eder. Bu itibarla müzakerenin devamını istirham edeceğim. Sabaha kadar oturalım, konuşalım. Bizim vazifemiz başka nedir? Niçin buraya geldik? Boyumuzu göstermek için mi? Sabaha kadar otursak ne olur? Eğer istirahatleri bozulanlar varsa onlar çıksınlar, gitsinler. Burası millet kürsüsüdür*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 130-131).

Remzi Burçak'ın bu çıkışının ardından söz alan Kayseri Milletvekili Kamil Gündeş, hükümetin grup toplantısında programa yönelik görüş ve önerileri dikkate alması durumunda müzakerelerin uzamayacağını dile getirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 131).

2.6. Haşim Tatlıoğlu, Sabri Erdoğan, Hüseyin Fırat, Şevket Mocan, Osman Şevki Çiçekdağ ve Emnrullah Nutku'nun Konuşmaları

Meclis başkanı müzakerenin devam etmesi ya da son bulması yönünde oylama yapmış ve yapılan oylama neticesinde müzakereye devam kararı alınmıştır. Müzakereye devam kararının alınması ile birlikte ilk sözü Yozgat Milletvekili Haşim Tatlıoğlu almıştır. Tatlıoğlu hükümet programında köylünün kalkınma davasına değinilmediğini dile getirmiştir. Tatlıoğlu'na göre devletin temelini teşkil eden köylü kalkınmazsa içinden çıkılmaz durumların yaşanması kaçınılmazdır. Köylünün bu gün Ziraat Bankasına 300 milyona yakın bir borcu söz konusudur. Bundan başka 80 milyon civarında da bir tohum borcu bulunmaktadır. Bu doğrultuda köylünün mevcut borcunu ödeyebilmesi için tüm borçların uzun vadede taksitlere bağlanması gerekmektedir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 134). Tatlıoğlu'ndan sonra söz alan Erzurum Milletvekili Sabri Erdoğan ise programın 29 Mayıs günü TBMM'de okunmasından önce bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Buna göre program TBMM'de okunmazdan evvel gelişigüzel sıralanmış olan konuların belli bir düzene ve Bakanlık sorumluluklarına göre sıralanması gerekmektedir. Bunun yanında Erdoğan'ın programda gördüğü en büyük eksiklik şark vilayetlerinin kalkınmasına hiç değinilmemiş olmasıdır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 137-138). Erdoğan bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

"*Geçen iktidar partileri vaktiyle demişlerdi ki, Türkiye Cumhuriyeti kanunları Sivas'ı geçmemeli diye söylemişlerdi. Arkadaşlar biz şarklılar şimdi iktidarda bulunan Demokratlardan şunları istiyoruz. En büyük adalet kanunları merkezi hükümette nasıl tatbik ediliyorsa onu tatbik edecek kuvvette vicdanlı, namuslu elemanlar burada nasıl bulunuyorsa, bizim bölgelerimizde de aynı iman ve duygu ile yetişmiş elemanlar bulundurulmasını millet namına rica ediyorum*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 139).

Erdoğan'ın ardından söz alan İçel Milletvekili Hüseyin Fırat ise programda bahsi geçen köylüyü topraklandırma konusunun açık olmadığını dile getirerek eleştiri getirmiştir. Fırat, kimin toprağının köylüye verileceği konusuna açıklık getirilmesini talep etmektedir. Bu itibarla Fırat, hükümet programına; "*devlete ait arazi, topraksız köylüye derhal ve parasız tevzi edilecektir*" ibaresinin konulması gerektiğini savunmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 143). Daha sonra söz alan Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan, programda yer alan orman konusuna değinerek bu konuda programa ilavelerin konulmasını istemiştir. Mocan; "*Ormanlarımız, ortaçağ baltasının girmediği korkunç bir katliama maruz kalmıştır*." Bu nedenle Mocan, "*orman katliamına*" son verme adına gerekli tedbirlerin programda yer alması gerektiğini savunmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 145). Orman mevzusunun ardından sözü Menderes'in devr-i sabık yaratmayacağız sözüne getiren Mocan, bu düşünceye karşı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Mocan bu konudaki düşüncelerini; "*Bir devr-i sabık yaratmak istemiyoruz dediler. Sabık bir devir yaratmak hususunda biz de hahişger değiliz. Fakat irade-i milliyeyi hiçe sayanlar, eski komiteci zihniyetinde olanlar memleketin içinde tek tük vardır. Kendi mıntıkalarımızda süngülenmiş, zulüm görmüş bizi seçen milletvekillerimiz vardır. Bunlar yine o aynı adamları başlarında görürlerse tahammül edemezler. Bunlar yine aynı mıntıkada gezerlerse doğru olmaz. Eğer bunlar tasfiye edilmeyecekse doğru olmaz*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 149) şeklinde ifadelerle dile getirmiştir. Ankara Milletvekili Osman Şevki Çiçekdağ ise programın dış politika esaslarına yönelik bir eleştiri getirmiştir. Çiçekdağ'a göre programda ABD, İngiltere ve Fransa ile iyi

ilişkiler güdüleceği bilgisine yer verilmesine rağmen diğer komşu devletlerle olan münasebetlerden hiç bahsedilmemiştir. Bu durum dış politikada DP'nin yürüteceği politik sahayı açık bir şekilde yansıtmamaktadır. Çiçekdağ, programda şark devletleri ile münasebetlere yer verilmemiş olmasının bu devletlerde endişeye neden olabileceğinin altını çizmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 154). Çiçekdağ ayrıca kaza vahdeti prensibinin program içerisinde yer alıp almayacağının merak edildiğini ve bu prensibin programa konulması gerekliliğini savunmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 152-153). Çiçekdağ'dan sonra söz alan Erzurum Milletvekili Emrullah Nutku ise programda yer alması gerektiğini düşündüğü başlıkları kısaca dile getirmiştir. Buna göre ülkenin genel ahlak durumu, mesken davası, şark meselesi, kimsesiz çocuklar konusu ve vergi usulleri gibi konulara programda yer verilmemiştir. İktisadi alanda çeşitli vaatlerin yer aldığı programda deniz ticareti konusu ile ilgili ibareler çok kısa tutulmuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 164-166). Yapılan konuşmaların ardından müzakerenin ikinci oturumu 29 Mayıs 1950 saat 02.25'te sonlanmıştır. Üçüncü oturum, 29 Mayıs 1950 saat 02.50'de açılmıştır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 174-175).

2.7. Remzi Oğuz Arık, Yusuf Azizoğlu, Hüsnü Türkand ve Sait Bilgiç'in Konuşmaları

Üçüncü oturumda ilk sözü Seyhan Milletvekili Remzi Oğuz Arık almıştır. Arık, programda yer alan din politikası ile ilgili kısmı eleştirerek bu kısma din tedrisatı hakkında bilgi verilmediği için eleştirmiştir. Programda yer verilmesini istediği din tedrisatı hakkında Arık şu ifadelerde bulunmuştur:

> "*Eğer biz ilk tedrisatta din terbiyesi vermezsek, daha ileriki safhalarda bu terbiyeyi telkin etmemize imkân yoktur. Samimi olarak söylüyorum. Orta mektepten sonra verilen din terbiyesinin sağlayabileceği manevi bir kıymeti yoktur. Çünkü bu müddet zarfında çocuk öyle kalıplara girmiş bulunmaktadır ki, bu tedrisat bundan sonra bize fayda temin etmeyecektir. Diğer taraftan yükseköğretimde de din tedrisatını ele almak zorundayız. İlahiyat fakültesi münasebetiyle söylediklerimizi gördük ki, bir politika oyunu haline getirmişlerdir. Eksik bırakılan birçok derslere kürsüsünde yer verilmeyen bir ilahiyat fakültesi sadece bir politika oyunudur*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 178).

Diyarbakır Milletvekili Yusuf Azizoğlu ise mahalli idareler ile ilgili programa ekleme yapılması taraftarıdır. Azizoğlu'na göre Türkiye yeni demokratik bir rejime geçmiştir. Bu doğrultuda mahalli idarelerin yeni ve son olarak alacağı şekil programda açık bir şekilde belirtilmelidir. Öte yandan petrol meselesinin de programda açık bir şekilde yer almasını isteyen Azizoğlu, Türkiye için önem arz eden petrol konusunun programda ayrıntılı bir şekilde belirtilmesinde fayda göreceğinin altını çizmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 189-190). Kocaeli Milletvekili Hüsnü Türkand ise programın dış politika kısmı ile ilgili bazı önerilerde bulunmuştur. Türkand'a göre; hariciye politikası belirtilirken, Hariciye teşkilatının verimli bir şekilde çalışıp çalışmadığı meselesine değinilmemiştir. Teşkilatın yapısal bozukluk içerisinde olduğunu öne süren Türkand; "*Hariciye teşkilatının bir tasfiyeye tabi tutulup kudretli ellere teslim edilmesi en büyük davalarımızdan birisidir*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 192) şeklinde ifadeler ile programda hariciye teşkilatının yeniden yapılandırılması ile alakalı ibarelerin yer alması gerekliliğini savunmuştur. Türkand'dan sonra söz alan Isparta Milletvekili Sait Bilgiç, programda yer verilen ırkçılık ibaresi üzerine eleştirilerini sunarak, ırkçılık kelimesinin programda yer almasını uygun bulmamıştır. Bu konudaki düşüncesini şu şekilde dile getirmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 194).

2.8. Adnan Menderes'in Konuşmaları

Konuşmacıların program üzerindeki görüşlerinin yaklaşık olarak 8 saatlik bir süre sonunda nihayet bulması üzerine son söz hükümet adına İstanbul Milletvekili Başbakan Adnan Menderes'e verilmiştir. Menderes program hakkında milletvekillerinin yapmış olduğu genel değerlendirmeler doğrultusunda hükümeti temsilen kendisinde oluşan kanaati ve yapılan eleştirilere cevabını tek tek ortaya koymaya çalışmıştır. Menderes, milletvekilleri arasında hükümet programının "*çekingen*" bir dille hazırlandığı şeklindeki algının yersiz olduğunu dile getirerek sözlerine başlamıştır. Menderes bu konu ile alakalı olarak; "*Hükümet yapmanın artık çok zor olduğu bir devreye girmiş olduğunu bilerek uhdemize tevdi etmiş olduğunuz vazifeyi almaktayız. Korkmuyoruz arkadaşlar. Bu güne kadar nasıl korkmadıksa bugün hükümet vazife ve mesuliyetini üzerimize almaktan asla korkmuyoruz. Halk partisi iktidarda iken, Halk Partisi tek başına hükümranken dahi korkmadığımız gibi bu gün de hiçbir müşkülden, hiçbir tehditten hatta tenkitlerinizden korkmadan yılmadan vazifemize devam edeceğiz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs

1950: 198-199). ifadeleri ile hem CHP'ye hem de kendi partisinden gelen eleştirilere karşı meydan okumuştur. Menderes, programda dile getirdiği ve grup toplantısında eleştirilere neden olan "*çetin meseleler*" meselesine açıklık getirmiştir. Bu konuda kendi parti grubunun desteğine dikkat çeken Menderes, "*Çetin meselelerle karşılaşmakta olduğumuzu önceden ifade etmek zarureti duymamız, memleketin hasretini çektiği işlerin başarılması, hepimizin uhdesine tevdi etmekte bulunduğumuz vazifelerin yerine getirilmesinde zühuller vaki olursa bunun sebebini şimdiden arz edebilmek içindir.* Yoksa *meseleler ne kadar çetin olursa olsun, sizlerin yardımınızla, büyük milletimizin müzaheretiyle bütün çetin meselelerin uhdesinden geleceğimizi ve nihayet de muvaffak olacağımızı katiyetle bildiriyoruz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 199) şeklindeki ifadeler ile hükümet programında yer verdiği "*çetin meseleler*" konusuna tekrardan parmak basmış ve DP'yi zorlu bir sürecin beklediğini ancak tüm bu zorlu süreçlerin üstesinden geleceklerinin altını çizmiştir.

CHP iktidarını "*hükümran olmak*" ile niteleyen Menderes, DP dönemi ile birlikte bu hükümranlığa son verildiğini dile getirmiştir. Menderes'e göre hükümet içerisinde yer alan tüm DP'liler bulundukları makamları icap ederse bir anda terk etmeyi göze almalıdırlar. Bu düşünce doğrultusunda Menderes, Başbakanlık görevini yarın sabaha kadar üzerinde taşıyıp taşıyamayacağından emin olmadığını ifade ederek makam ve mevkilerin geçici olduğunu vurgulamaya çalışmıştır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 200). Konuşmasının geri kalan bölümünü hükümet programına karşı yöneltilen eleştirilere cevap vererek devam ettiren Menderes, yapılan tenkitleri "*seviyeli*" ve "*istifadebahş*" olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Menderes, programı tenkitte bulunan DP'lileri kendisini irşat etmesinden dolayı minnet ve şükranla telakki etmiştir. Menderes, sadece üzerinde çok durulan eleştiriler üzerine cevap vereceğini açıklamıştır. Bunun gerekçesi olarak da, "*Sekiz saat devam eden konuşmalar ve müzakerelerin seyri içerisinde sonsuz denecek kadar çok sual serdedilmiştir ki, bunları zapt etmek, bir araya toplamak, tertip etmek ve bunları cevaplandırmak saatlere mütevekkiftir. Şu anda ne o tertibi yapacak uyanık bir kafaya, ne de o tertibi yapmış olsam bile onları cevaplandıracak vaziyetim vardır"* (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 201-202) şeklinde ifadelerde bulunmuştur. Menderes, meclis grup toplantısında programın bazı noktalarının açık ve anlaşılır olmadığı ve Memurin Muhakemet Kanunu ile ilgili kısımların da bu değerlendirme içerisinde yer aldığını dile getirerek bu konuya açıklık getirmiştir. Bu bağlamda Menderes'e göre Memurin Muhakemet Kanununun lağvı söz konusudur. Ayrıca Memurin Muahakemet Kanunu gibi mevzuat içerisinde yer alan "*antidemokratik*" kanunlar da seçilip kaldırılacaktır. Ancak bunların hepsinin hayata geçirilmesi için anayasanın yeniden düzenlenmesi gerekmektedir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 202). Menderes anayasanın tadili meselesinin yerinde bir adım olmadığı şeklindeki eleştirilere yanıt vererek bu konuda kararlı olduklarını ortaya koymuştur (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 203). Anayasanın tadili meselesinde süratle çalışmalara başlayacaklarını dile getiren Menderes, "*Eğer bu anayasa hakikaten, memleketin istediği, milletin arzu ettiği bir anayasa olmuş olsaydı, yani demokratik rejimi kökleştiren bir anayasa olsaydı, onun hakim bulunduğu bir devirde tek parti 20 küsur sene hükümran olmazdı. Şimdi arkadaşlar korkmadan, çekinmeden anayasayı tebdil ve tadil etmek mecburiyetinde olduğumuzu ifade etmek mevkiindeyiz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 206-207) şeklinde ifadeler ile bu konuda hükümet olarak ne kadar kararlı olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Menderes yapılacak anayasa değişikliğinin esasını ilişkin, "*Biz anayasayı kuvvetler birliği esasından başka bir esasa istinat ettirmekle kalmayacağız, aynı zamanda anayasanın hükümsüz bırakılması tatbik edilememesi gibi bir vaziyetin hâsıl olmamasına karşı kuvvetli müeyyideler koyacağız. Ta ki hiçbir parti, hiçbir şahıs hiçbir Meclis, anayasanın hiçbir hükmünü tatbik edememek, etmemek cesaretini nefsinde bulmasın*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 207-208) şeklindeki ifadeler ile demokratik rejimi bu yolla sağlam bir korumaya alacaklarını vurgulamaya çalışmıştır.

Menderes daha sonra meclis grup toplantısında tenkitlere neden olan "*ırkçılık*" meselesine gelmiştir. Milletvekilleri eleştirilerinde Türkiye'de ırkçılığın olmadığını dile getirmişler bu nedenle programa bu tabirin konulmaması gerektiğini savunmuşlardır. Menderes, konu ile alakalı şu açıklamayı yapmıştır:

> "*Dediler ki ırkçılık yoktur. Irkçılık yoksa mesele yoktur. Bizim parti programımız milliyetçiliği tarif ve tavsif etmiştir. Bunda ırkçılıktan bahis yoktur. Biz ırkçılığı, aşırı bir milliyetçilik olarak kabul etmek mevkiinde değiliz. Sebebi şudur: şu memlekette bu toprağın çocukları olarak kendilerini Türk olarak kabul eden, vicdanlarında bu emeli bu hissi besleyen insanların bir kısmına sen şu kandansın, diğerine sen bu kandansın demek suretiyle ayırıcı ve parçalayıcı cereyanlar yaratmayı elbette bu memleketin menfaatlerine olan hareketler olarak kabul edilemez.*

İşte bu sebepledir ki muhterem arkadaşlar, biz milliyetçiliği parti programımızda yazılı olduğu surette kabul ediyoruz ve ırkçılığı ayırıcı cereyan olarak karşılıyoruz. Bu itibarla arkadaşlar Demokrat Parti'nin mensupları olarak ırkçılığı müdafaa etmek mevkiinde olamayız." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 209).

Buradan anlaşılmaktadır ki, Menderes hükümeti her ne kadar ırkçılığın Türkiye'de olmadığı dile getirilmiş olsa da, olası ırkçı yapılanmaların önüne geçebilmek adına ayırıcı bir cereyan olarak kabul ettiği ırkçılık mevzuuna açıklık getirmiş ve bunu kabul edilemez bulmuştur. Ancak Menderes, ırkçılığı ayırıcı bir cereyan olarak nitelendirse de, solculuğu, ırkçılıktan daha tehlikeli bulduğunu ifade etmiştir. Bu durum Menderes'in şu ifadelerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır: "*Irkçılığı biz solculuk gibi mütalaa edip, kökünden sökülüp atılması lazım gelen bir mesele, bir cereyan olarak kabul ediyor değiliz. Nihayet, ırkçılık bir fikrin hissin dalaleti olabilir. Fakat solculuk böyle değildir. Biz, solculuğu bu gün bu memleketin aleyhine ve zararına kuvvetlerin ajanı olma manasına alıyoruz. Bunları bir fikir ve his olarak kabul etmekten uzağız*."[1] (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 211). Buradan anlaşılmaktadır ki Menderes ırkçılığı ayırıcı bir cereyan olarak nitelese de, üzerine kararlılıkla gidilerek sonlandırılması gereken bir mesele olarak görmemektedir.

Orman mevzuuna dikkat çekmeye çalışan Menderes, "*orman rejiminin, bu memlekette bir an için dahi ayakta duracak bir nesne olmadığını kabul etmiş bulunuyoruz*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 212) ifadeleri ile ormancılık ile ilgili sistemden duymuş olduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir.[2] Osman Şevki Çiçekdağ'ın kaza vahdeti prensibinin programa konulması gerekliliği konusundaki düşüncesine cevap veren Menderes'e göre, hükümet olarak bu mevzu üzerinde durulmaktadır. Programda bu konunun yeterince açık ifade edilmemesinin sebebi ise önceliğin anayasanın yeniden düzenlenmesine ayrılmış olmasından kaynaklanmaktadır (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 212). Programda şark meselesine değinilmemesi konusu ile alakalı olarak ise Menderes, "*Şark meselesi arkadaşlar. Hakikaten memleketimizin bir mazlum parçası, ihmal edilmiş, üvey evlat muamelesine tabi tutulmuş bir parçası vardır ki, demokrasi hareketinin başlaması ve Demokrat Partinin iş başına gelmesi ile onun için yeni ve nurlu bir hayatın kapıları açılmış bulunuyor*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 212) şeklinde ifadeler ile şark meselesi konusunda DP dönemi ile birlikte müspet anlamda yeni bir kapının açılacağını dile getirmeye başlamıştır. Sözlerine devam eden Menderes'e göre şark ve garp ayrımı tamamen ortadan kaldırılmalıdır. Bu doğrultuda şark meselesi hakkında endişe duyan herkes müsterih olmalıdır. Hükümet programının DP Meclis gurubunda okunmasının ardından, program üzerinde en çok durulan mesele DP'li milletvekillerinin programa bazı konularda ekleme ve çıkarma yapılması yönündeki ifadeleri olmuştur. Bu durum hakkında Menderes şu genel açıklamayı yapmıştır:

"*Söz alan arkadaşlarımın birçokları programda şu iş yok bu iş yok dediler. Bütün arkadaşların her akıllarına geleni bendeniz kaydetmiş olsaydım, bunları programda yer alacak maddeler ve ifadeler halinde tespite çalışmış olsaydım 3-4 günlük mesai sarfı neticesinde 300-500 sayfalık bir kitapla gelmek icap ederdi. Arkadaşlar, herhangi bir meselenin programda mevcut olmaması, o meselenin hükmet tarafından ele alınmayacağının delili sayılamaz. Programlar, iş başına getirilen hükümetlerin o devre içerisinde en mühim olarak telakki ettikleri ve birbirleriyle*

[1] Menderes'in bu ifadeleri ile ilgili Ankara Milletvekili Sadri Maksudi Arsal, programdan ırkçılık kelimesinin çıkarılması ile ilgili Meclise önerge vermiştir. Bu doğrultuda Arsal şu ifadelerde bulunmuştur: "Hükümet başkanı, kendisi de itiraf ettiler ırkçılık, komünizm derecesinde tehlikeli bir cereyan halinde mevcut değildir. Bunun için ırkçılık hakkında ayrı bir kanun getireceğiz dediler. Irkçılık diye tehlikeli bir cereyan olmadığına göre beyannameden ırkçılık kelimesinin tayyedilmesi daha muvafık olur. Sebebi de şudur: Hiç lüzumu yokken memlekette ırkçılık tehlikesini, mevcutmuş gibi durup dururken hariçteki 45 milyon vatandaşımızı rencide etmekte hiçbir fayda yoktur. Onun için ırkçılık kelimesinin programdan çıkarılmasında ısrar ediyorum. Bkz. (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 230).

[2] Programda da belirtildiği üzere Ormancılık sektörü DP'yi memnun etmeyen bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda DP, iktidara geldikten sonra Orman Genel Müdürlüğünce halen yürürlükte bulunan Orman Kanunları parti programına uygun olarak yeni baştan değiştirilmesi için 17 Haziran 1950 tarihinde ülkenin muhtelif yerlerinden gelen ormanla ilgilenen muhtarlar, vatandaşlar, milletvekilleri, Orman Fakültesinden iki profesör, orman tüccarları ve meslek uzmanlarından oluşan Tarım Bakanının başkanlığı altında üç gün süren orman toplantısı yapılmıştır. Yapılan bu toplantıda vatandaşların talepleri dinlenerek köylü ile orman idaresi arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi için düşünülen esaslar hakkında Genel müdürlükçe tespit edilen prensipler üzerinde fikir teatisi yapılmıştır. Bu doğrultuda hem ormanları korumak hem de vatandaşın taleplerine uygun bir ormancılık politikası tespit etmek üzere toplanan fikirler göz önünde tutulmak suretiyle hazırlanacak olan Orman Kanunu ana prensiplerini kararlaştırmak için ilgili kurum ve kişilerin katılımları ile 17 Haziran 1950 tarihinde toplantı gerçekleştirilmiştir. Düzenlenen bu toplantıda alınan vatandaş talepleri dikkate alınarak, ilgili kurumlara gerekli talimatlar verilmiştir. Bkz. **BCA**, 30.01.00.00.80.507.7.

irtibatlandırdıkları, zihinlerinde manzume haline getirdikleri meselelerin yazı ile ifadesinden ibarettir." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 213-215).

Program kapsamında en çok eleştirilen turizm konusuna kayıtsız kalmayan Menderes, bu konuda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Menderes'e göre, birçok milletvekili programda turizm konusuna niçin değinilmediğini dile getirmiştir. Menderes, turizm meselesinin programda niçin yer almadığını şu sözlerle ifade etmiştir:

"*Ben sebebini söyleyeyim. Belki şu günlerde aklımıza gelmediği için, belki de programa daha evvel başka maddeler konulmak suretiyle program yüklü bir hale geldiği için, bunu programa koymasak da olabilir gibi tesadüfi bir vaziyet neticesinde girmemiş olabilir. Fakat yarın sabah vazifeme gittiğim zaman, turizm ile meşgul olan memur karşıma gelip, turizm hakkında benimle istişarede bulunacak olursa, programımızda yoktur diye, onunla meşgul olmayacak mıyım? Programımızda yoktur diye turizm teşkilatı lav mı edilecek*? *Arkadaşlarım müsterih olsunlar*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 214).

Menderes, Zonguldak Milletvekili Muammer Alakant'ın hükümet programı ile alakalı Menderes'in itimat alması gerekliliğini bunun parlamento teamüllerine uygun olduğunu savunması ile ilgili açıklamalarda bulunarak Alakant'ı haklı bulduğunu ve milletvekillerinden programı kullanacakları oylar ile bildirmelerini istemiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 216). Öte yandan diğer bir eleştiri de topraklandırma meselesi yüzünden milletvekillerinin programda bu meseleye açıklama getirilmesi yönündeki çıkışları olmuştur. Bu konuya açıklık getiren Menderes'e göre, toprak kanunu ve toprak mevzuatı, son 4-5 sene içerisinde bir hayli sarsıntılar geçirmiştir. Bu bağlamda eldeki mevcut olan kanunu aynen muhafaza etmek suretiyle bu kanunun hızlı bir şekilde işlemesini temin etmek için hükümet olarak tedbirler alınacaktır. Topraklandırma ile alakalı programdaki tek cümlenin manası bundan ibarettir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 217). Program ile ilgili bir diğer eleştiri konusu ise Menderes'in devr-i sabık yaratmayacağız sözleri olmuştur. Bu konuya da açıklama yapan Menderes, "*derhal ifade edeyim ki, bundan maksadımız kanunen suç işlemiş olan insanların, ellerini kollarını sallayarak bu memlekette dolaşmaya terk etmek demek değildir*" (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 218) ifadeleri ile geçmişte kanunen yasal düzenlemeleri çiğnemiş ve suça karışmış kişilerin bu kapsama gitmeyeceğinin altını çizmiştir. Din dersleri konusunda açıklama yapması yönünde milletvekillerinden gelen talep üzerine Menderes şu açıklamayı yapmıştır: "*DP'nin ilk hükümeti olarak din meselesini programımızda yazıldığı üzere ele aldık ve bunu programımızın veciz ifadesi halinde oraya nakletmiş bulunduk. Bu maddenin tatbik suretinin ne olacağını, hükümet olarak elbette ileride tezekkür edeceğiz*." (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 224). Menderes'in açıklamalarının ardından, DP meclis grubunda, hükümete verilecek güven oylamasına geçilmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 232). Yapılan güven oylamasında, oylamaya 245 milletvekili katılmış ve tamamı ittifakla Adnan Menderes kabinesine itimat beyan etmiştir (DPMGMZ, C.1, 28 Mayıs 1950: 234).

Sonuç

Uzun süren tek parti iktidarının ardından, 14 Mayıs 1950 genel seçimleri neticesinde ülke yönetimine gelen DP dönemi ile ilgili birçok akademik çalışma söz konusudur. Ancak yapılan akademik çalışmaların geneline bakıldığında, DP dönemi meclis grup toplantı tutanaklarından çok fazla istifade edilmediği görülmektedir. Meclis grup toplantı tutanakları, siyasi partinin ideolojisinin, politikasının, parti içi muhalefetin ve parti programının ortaya konulması adına çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu anlamda çalışmanın konusunu teşkil eden; I. Menderes hükümet programına karşı, Demokrat Parti meclis grup toplantısında ortaya konulan muhalefet işte tam da bu noktada önem arz etmektedir. 28 Mayıs 1950 tarihli meclis grup toplantısı, 1950 genel seçimleri ile ezici bir çoğunlukla iş başına gelen partiye mensup milletvekillerinin henüz DP'nin siyasi hayatının başlangıcında hükümet programı bağlamında ortaya koymuş oldukları muhalefeti göstermesi açısından önemlidir.

Bu doğrultuda iktidara gelen DP, 29 Mayıs günü TBMM'de okunacak olan hükümet programını kamuoyu ve milletvekilleri ile paylaşmadan önce programı 28 Mayıs günü DP grubunda DP'li milletvekillerine sunmuştur. Buradaki temel amaç hükümet programı ile ilgili DP'li milletvekillerinin

tam itimadını almaktır. Ancak, Menderes DP grubunda beklemediği bir muhalefet ile karşılaşmıştır. Muhalefetin ana eksenini programdan bazı maddelerin çıkarılması ya da ilave edilmesi oluşturmuştur. Ayrıca DP milletvekilleri hükümet programının değerlendirilmesi için yeterli zamanın kendilerine tanınmadığı yönünde eleştirilerini meclis grup toplantısında dile getirmişlerdir. Genel eleştirilerin ardından özel konulara temas edilen müzakerede farklı fikirler öne sürülmüştür. Buna örnek olarak programda bahsi geçen DP'yi çetin mücadelelerin beklemesi değerlendirmesi tepki ile karşılanarak, milletin DP ile beraber olduğunu ve bu konuda daha iyimser olunması gerekliliği savunulmuştur. Öte yandan programda açık ifadelerin yer almadığı ve programın genel geçer bir takım değerlendirmelerle doldurulduğu noktası ise diğer bir eleştiri konusu olmuştur. Yine programda geçen bazı kelimeler DP'lilerin dikkatini çekmiştir. Buna örnek olarak "*ırkçılık*" terimi verilebilir. Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller, bu konuya en sert eleştiri getiren kişiler arasında yer almıştır. Boyacıgiller ve onun gibi düşünden DP'lilere göre Türkiye'de ırkçılık gibi bir düşünce yoktur bu nedenle bu ibareyi gündeme taşımak yersiz bir hareket olmuştur. Aynı itirazlar programda yer alan "*irtica*" meselesi ile de gelmiştir. Bazı DP'liler Türkiye'de böyle bir meselenin olmadığını savunmuşlardır. Bu ve benzeri konularda programda bazı ekleme ve çıkarmaların elzem olduğunu bildiren DP'liler, Menderes'in hükümet programı konusunda DP meclisinden itimat alması gerekliliğini savunacak kadar ileri gitmişlerdir. Hükümet programında iç güvenlik teşkilatları, çiftçilerin durumu, dış politika, vergiler ve bazı kanunlar hakkında açık ve anlaşılır bilgilerin paylaşılmadığını savunan bazı DP'liler, Menderes'in programda yer alan devr-i sabık yaratmayacağız değerlendirmesine de karşı çıkmışlardır. Bu bağlamda kimi DP'lilere göre hükümet, geçmiş iktidarla hesaplaşma yoluna gitmelidir.

DP'lilerin uzunca bir süre devam eden müzakereleri neticesinde son konuşmacı olarak ve eleştirilere yanıt vermek üzere Başvekil Menderes kürsüye gelmiştir. Programın en çok eleştiri alan yönü bazı değerlendirmelerin çıkarılması ve ilave edilmesi üzerine olmuştur. Menderes bu yöndeki eleştirilere tüm DP'lilerin akıllarına gelen değerlendirmeleri programa almanın reel bir yönü olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Menderes yapmış olduğu konuşmasında programda sarih olmayan kısımlara açıklama getirerek, bu konudaki merakları gidermeye çalışmıştır. Program kapsamında Menderes, kendisinin itimat alması gerekliliği eleştirisine karşı ise olumlu bir yanıt vererek, programın oylamaya sunulmasını istemiştir. Bu durum, 29 Mayıs günü TBMM'de hükümet programını okuyacak olan Menderes'e güç vermesi adına önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Menderes'in konuşmalarının ardından DP Meclis grubunda güven oylamasına geçilmiştir. Yapılan oylama neticesinde Menderes, tam bir ittifakla güvenoyu almayı başarmıştır. Bu da bizi, Menderes'in DP meclis grubunda yapmış olduğu açıklamaların, DP'lilerin kafasındaki soru işaretlerini giderdiği sonucuna ulaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

BCA, 30.01.00.00.80.507.7.

BCA, 30.01.00.00.80.507.1.

BCA, 30.18.01.02.122.48.10.

BCA, 30.18.01.02.125.15.1;

BCA, 30.18.01.02.125.35.17.

BCA, 30.18.01.02.125.36.6.

BCA, 30.18.01.02.126.51.16.

BCA, 30.18.01.02.126.64.14.

BCA, 30.18.01.02.128.12.18.

BCA, 30.18.01.02.128.12.19.

BCA, 30.18.01.02.122.45.18

BCA, 30.18.01.02.125.14.13.

BCA, 30.01.00.00.54.328.4.

BCA, 30.01.00.00.13.76.1.

B. Resmi Yayınlar

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zaptı, 28 Mayıs 1950, C.1.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, C.1, Toplantı: Olağan, Üçüncü Birleşim, (29.05.1950).

C. Süreli Yayınlar

“Adalet İşleri”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Aşırı Cereyanlar”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950, s.7

“Bir Görüş Farkı”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Bütçe”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

“C. Bayar Cumhurbaşkanı”, Zafer, 23 Mayıs 1950.

“Cari Bütçe Hakkında”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Cari Bütçe”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Celal Bayar’ın Cumhurbaşkanı Olması İhtimali Kuvvetleniyor”, Zafer, 20 Mayıs 1950.

“Çeşitli Tedbirler”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“D. Parti Dün Bir Beyanname Neşretti”, Zafer, 19 Mayıs 1950.

“Devlet İktisadi Teşekkülleri”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Devlet Masrafları”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Din Mevzuları”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

“Dört Esas”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Hususi Teşebbüslere İmkân”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Hükümet de Dün Kuruldu”, Zafer, 23 Mayıs 1950.

“Hükümet Programı Mecliste Okundu”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Hükümet Programı Mecliste Okundu”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Hükümet Programı Okundu”, “Hükümet Programını Okudu”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

“İktisadi ve Mali Görüşlerin Esası”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“İrticai Tahrikler”, Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

“Milli Eğitim”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

“Milli ve Ahlaki Esaslar”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Orman İşleri”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

“Orman Meselesi”, Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

“Sol Cereyanlar”, Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950, s.4.

"Tek Parti Devrinin Neticeleri", Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

"Ulaştırma ve Bayındırlık", Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

"Ulaştırma ve Ziraat İşleri", Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

"Ulaştırma ve Ziraat İşleri", Ulus, S 10387, 30 Mayıs 1950.

"Ziraat Bankası", Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

"Ziraat İşleri Önemle Ele Alınacak", Vakit, S 11727, 30 Mayıs 1950.

"Ziraat İşleri", Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

"Yeni Kabinenin Nutku Okundu", Gülek, S 767, 30 Mayıs 1950.

"A. Menderes Kabinesi Programı Piyasada Çok Müsait Karşılandı", Her Gün, S 923, 30 Mayıs 1950.

"Program", İkdam Gece Postası, S 3997, 30 Mayıs 1950.

D. Kitap, Makale ve Tezler

Akkaya, B. (2010). Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin İç Güvenliği. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kayseri.

Akyaz, D. (2006). Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine. İstanbul: İletişim Yayınları.

Aslan, E. (2014). Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960). Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir.

Aşçı, Z, Ç. (2012). İsmet İnönü Döneminde Uygulanan İç Politikanın İktisadi, Sosyo-Kültürel Etkileri (1938-1950). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Atayakul, F, A. (2007). Türkiye'de Demokrat Parti Döneminde Genel Seçimler (1950- 1954-1957). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Avşar, Z.; Kaya, E. E. (2012). Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi. C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C.13, S.2, s. 113-132.

Aydemir, Ş, S. (2011). Menderes'in Dramı (1899-1960). İstanbul: Remzi Kitapevi.

Aydın, A. (2010). Celal Bayar Dönemi Genel Seçimleri ve TBMM (1950-1960). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Baban, C. (1970). Politika Galerisi Büstler ve Portreler. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Başer, A, H. (1956). Demokrasi Buhranları. Türkiye Basımevi: İstanbul.

Baytal, Y. (2007). Demokrat Parti Dönemi Ekonomi Politikaları (1950-1957). Atatürk Yolu Dergisi, S.40, s. 545-567.

Çakmak, C. (2010). Demokrat Parti ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Arasındaki Siyasi Çatışmanın Kırşehir'e Yansıması. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Demir, Ş. (2009). Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes (1930-1960). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

Demirboğa, O. (2015). Demokrat Parti Dönemi Ulaşım Politikası ve Faaliyetleri. Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir.

Demokrat Parti Meclis Grubu Müzakere Zaptı, 28 Mayıs 1950, C.1.

Deniz, D. (2006). 1950 Seçimleri Demokrat Parti İzmir Propagandası. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Eraslan, C. (1998). Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayatın Kurulmasında Bir Dönüm Noktası: 12 Temmuz (1947) Beyannamesi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, C 6, S 22, s.142-157.

Evsile, M. (2021). Demokrat Parti Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri. History Studies, C.13, S.1, s. 241-263.

Gök, H.V. (2020). Demokrat Parti Döneminin Önemli Bir Siması: Namık Gedik ve Siyasi Faaliyetleri, Yayımlanmış Doktora Tezi, İstanbul.

Gülen, A. (2018). Türk Siyasal Hayatında Nihat Erim. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Kirman, E. (2006). Çok Partili Sürece Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi (1946- 1950). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Kuloğlu Y; Ayaz E. (2022). Demokrat Parti (1950-1960) Döneminde Önemli Salgın Hastalıklardan Sıtma ve Verem ile Mücadele. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.24, S.1, s.477-488.

Naskali Gürsoy, E; Yıldırım, Y. (2021). Demokrat Parti Grup Tutanakları (1950). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Neziroğlu, İ; Yılmaz, T. (2013) Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 2, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları.

Oktar, S; Varlı, A (2010). Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası. Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi, C.28, S.1, s. 1-22.

Olgun, E. (2016). 27 Mayıs Askeri Müdahalesinde On Dörtler Olayı. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Özdemir, N. (2006). Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Sungur, Z. (2018). Demokrat Parti Döneminde (1950-1960) Tarım Politikaları ve Etkileri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.8, S.14, s.1-24.

Şeyhanlıoğlu, H. (2012). 12 Temmuz Beyannamesi'nin Siyasal Etkileri ve Önemi Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Bir Başarı Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.16, s. 77-100.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, C.1, Toplantı: Olağan, Üçüncü Birleşim, (29.05.1950).

Toker, M. (1990). Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları (1944-1973): Tek Partiden Çok Partiye (1944-1950). İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Topçu, İ. (2019). Demokrat Parti Dönemi Kars'ta Sağlık Hizmetlerinde Yaşanan Gelişmeler. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, C.11, S.18, s. 2557-2578.

Tuna I. (2015). Demokrat Parti Döneminde Çalışma Hayatına Yönelik Düzenlemeler (1950-1960). Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.13, s. 473-491.

Tuncay, B. (2014). Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinin Afyonkarahisar'daki Yansımaları. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon.

Tuncer, E. (2011). 1954 Seçimleri. Ankara: Tesav Yayınları.

Tunçay, B. (2019). Demokrat Parti Dönemi Sağlık Politikaları. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik.

Tunçay, M-Celal, M-Katoğlu, M-Özdemir, H-Koçak, C-Ödekan, A-Boratav,K. (1995). Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980. C.4. İstanbul: Cem Yayınevi.

Tutar, Y. (2009). 1961 Yassıada Duruşmalarının İstanbul Basınına Yansımaları. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2009, Balıkesir.

Tüzün, S. (1998). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara.

Ünal, H, O (1994). Türkiye'de Demokrasinin Doğuşu Tek Parti Yönetiminden Çok Parti Yönetimine Geçiş Süreci. İstanbul: Milliyet Yayınları.

Yapı ve İmar", Akşam, S 11363, 30 Mayıs 1950.

Yıldırım, Y. (2019). Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Yıldırmaz, S. (2004). 1950 Seçimleri ve Propaganda. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, S 6, s.131-157.

Yurtoğlu, N. (2014). Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Yüksel Kaştan Y; Necmi Uyanık N. (2021). Demokrat Parti Hükümetlerinin Eğitim Politikaları ve TBMM'de Eğitim ile İlgili Görüşmeler (1950-1960). Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, S.26, s.363-391.

E. İnternet Erişimleri

YSK Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi- milletvekili-genel-secimleri/3007.(14.11.2022)

YSK Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007.(08.11.2022).

TBMM Resmi İnternet Sitesi (çevrimiçi), https://**global.tbmm.gov.tr**/docs/secim_sonuclari/secim3_tr.pdf. (14.11.2022).

Presentation ID / Sunum No= 374

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Sürgünden Hükümdarlığa: Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107)

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü[1], Yüksek Lisan Öğrencisi Ömer Çiftçi[2]

[1]Gaziantep Üniversitesi, Tarih Bölümü
ORCID ID: 0000-0002-6183-5306
[2]Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı
ORCID ID: 0000-0002-8057-4615

Özet

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'ın oğlu olan I. Kılıç Arslan, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümü üzerine Anadolu'ya geçmiş ve 1093 yılından itibaren İznik merkezli Anadolu Selçuklu Devleti'ni yönetmeye başlamıştır. Dağılan Türk birliğini yeniden toparlamaya çalışan, Bizans Devleti'ne karşı bölgede üstün duruma gelme mücadelesine giren ve devletin sınırlarını genişletmeye çalışan I. Kılıç Arslan'ın Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen Haçlı ordusuna karşı koyduğu büyük mücadelesi tarihimizde önemli bir yere sahiptir. I. Kılıç Arslan ilk olarak Drakon Savaşında haçlıların öncü birliklerine ağır bir darbe vursa da arkadan gelen büyük Haçlı ordusuyla baş edememiş ve geri çekilmek zorundan kalmıştır. Ancak bu geri çekiliş onu daha çok güçlendirmiş ve Anadolu bulunan diğer Türk beylerini de yanına alarak Haçlıları Anadolu içlerinde mağlup etmeyi başarmıştır. Böylece Türklerin Anadolu'dan kolay bir şekilde atılmayacağını üstün mücadeleleri sayesinde I. Kılıç Arslan bir kez daha kanıtlamıştır. Bu çalışmada Sultan I. Kılıç Arslan'ın tahta geçiş süreci ile beraber askeri ve siyasi faaliyetlerini ele alınacaktır..

Anahtar Kelimeler: Sultan I. Kılıç Arslan, Haçlı Seferleri, Anadolu

From Exile to the Reign: Sultan I.Kılıç Arslan

Abstract

I. Kılıç Arslan, the son of Süleyman Şah, the founder of the Anatolian Seljuk State, migrated to Anatolia upon the death of the Great Seljuk ruler Melikşah and started to rule the Anatolian Seljuk State in Iznik in 1093. The great struggle of Kılıç Arslan I, who tried to regroup the disintegrated Turkish unity, struggled to gain a superior position in the region against the Byzantine State and tried to expand the borders of the state, against the Crusader army that wanted to expel the Turks from Anatolia, has an important place in our history. Although Kılıç Arslan I first dealt a heavy blow to the pioneer troops of the crusaders in the Dracon War, he could not cope with the large Crusader army that came from behind

and had to retreat. However, this withdrawal strengthened him even more and he managed to defeat the Crusaders in Anatolia by taking other Turkish beys in Anatolia with him. Thus, thanks to his superior struggles, I. Kılıç Arslan proved once again that the Turks would not be easily expelled from Anatolia. In this article, we will discuss the military and political activities of Sultan Kılıç Arslan I along with his accession to the throne.

Keywords: Sultan I. Kılıç Arslan, Crusades, Anatolia

Giriş

Selçuklu Devletleri arasında en uzun ömürlüsü olan Anadolu Selçuklu Devleti Süleyman Şah tarafından 1075 yılında İznik merkezli olarak kurulmuştur. Anadolu fatihi unvanı ile uzun yıllar Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi için mücadele eden Süleyman Şah, dedesi Arslan Yabgu'nun çocuklarından olan Kutalmış'ın oğludur. Kutalmış Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Tuğrul Bey'in ölümü üzerine boşalan tahtın başına geçmek için Çağrı Bey'in oğlu olan Alparslan ile uzun mücadelelere girmiş ancak bu mücadeleler sonucunda Alparslan karşısında mağlup olmuş ve hayatını kaybetmiştir. Kutalmış'ın ölümü üzerine oğulları Süleyman, Mansur, Alpilik ve Devlet (Dolat) Alparslan tarafından esir alındılar. Uzun bir süre esaret altında kalan kardeşler Sultan Alparslan'ın 1072 yılında ki ölümü üzerine ve oğlu Melikşah'ın tahta çıktığı sıralarda yaşanan iç karışıklıklarından yararlanarak esir edildikleri yerden kaçarak Anadolu'ya geçmişlerdir. Süleyman Şah Anadolu içlerinde fetihler yaparak genişleme siyaseti izliyor ve yeni bir yurt edinmeye çalışıyordu. O, kısa zamanda, Orta-Anadolu üzerinden, daha önceleri de Selçuklu akıncılarının harekette bulundukları Marmara Denizi yönüne hareketle 1075 yılında, İstanbul'un hemen yanı başında, büyük ve tarihî bir Bizans kenti olup sağlam surlara sahip bulunan İznik'i fethetti ve burasını temelini atmakta olduğu Türkiye Selçuklu Devleti'nin başkenti yaparak devletini kurdu (Sevim ve Merçil, 2020: 522). Bu sıralarda Büyük Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Sultan Melikşah'ta kendisine "Anadolu Selçuklu Devleti Hükümdarı" yazılı fermanı göndermiş ve kendisine tabi bir kuvvet olarak tanımıştır. Öte yandan Bağdat Abbasi halifesi Süleyman Şah'a saltanat menşuru göndermiş, sancak ve hilat yollamış ve ona "Sultan" unvanı ile hitap etmiştir (Yinanç, 2020: 85). Böylece siyasi yönden de tanınan Süleyman Şah hız kesmeden Anadolu içlerinden askeri hareketler yaparak genişleme siyasetin de bulunmaya başlamıştı. Bu sıralarda Bizans tahtında olan Mikhail Dukas'a karşı isyanlardan yararlanan Süleyman Şah hakimiyetini Marmara, Karadeniz ve Akdeniz'e kadar genişletmeyi başardı. Bu siyasi ve askeri başarıları sayesinde Süleyman Şah Oğuz Türkleri arasında adını duyuruyor ve bu sayede birçok Oğuz Türkü kendisine katılıyor bu sayede nüfus bakımından önemli bir güç elde ediyordu.

Bizans Devleti'nin içerisinde bulunduğu iç karışıklar, imparator Aleksios Komnenos'un 1081 yılında Bizans tahtına geçmesi ile son bulmuştu. Süleyman Şah'ın Marmara, Karadeniz ve Akdeniz'e kadar genişlemesi imparator Aleksios Komnenos'u çaresiz bırakmıştı. Bu durum üzerine telaşa düşen Bizans imparatoru Aleksios Komnenos, Süleyman Şah ile anlaşma yaparak ona her yıl bir vergi vermeyi ve Süleyman Şah'tan da ona her hususta yardım etmeyi kabul etti (İbn Bibi, 2020: 13). Böylece ülkesinin batı tarafını güvence altına alan Süleyman Şah yönünü Antakya'ya doğru çevirdi. Antakya bu sıralarda Bizanslı general Philaretos Brachmamios tarafından yönetiliyordu. Philaretos, Antakya halkına karşı katı kurallar uygulayarak halkı eziyor ve zulüm ediyordu. Hatta daha ileri giderek oğlu Barsama'yı kendisine karşı çıktığı için hapis etmişti. Philaretos Brachamios'un bir düğün münasebetiyle Urfa'ya gitmesinden faydalanan Antakya şahnesi İsmail, Barsama'yı hapisten çıkardı ve şehri Süleyman Şah'a teslim etmek için onunla iş birliği yaptı. Süleyman Şah, ileri gelen emirlerinden Ebü'l-Kasım'ı İznik'te bırakıp oğulları Kılıç Arslan, Davud ve 300 atlı ile birlikte Antakya'ya hareket etti (Sevim, 2010: 104). Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Aralık ayında, 300 atlıyla Antakya'yı, Ocak 1085 yılında da Antakya kalesine hakim oldu (Azimi, 2006: 29). Süleyman Şah, ortaçağlar Hıristiyan aleminin en kutsal kentlerinden sayılan Antakya'nın fethini özel bir elçi heyetiyle sultan Melikşah'a arzetti; buna son derecede sevinen Sultan, başkent İsfahan'da fethi kutlama törenleri yaptırıp müjde davulları vurdurmuştur (Sevim ve Merçil, 2020: 526).

Antakya'dan sonra yönünü dönemin önemli ticaret merkezi olan Halep şehrine çeviren Süleyman Şah bu şehri alabilmek için ordusu ile beraber harekete geçti. Bu zamanlarda Süleyman Şah dışında

Halep şehrine hakim olmak isteyen bir diğer kişi ise Irak Selçukluları hükümdarı Müslim idi. Müslim, Süleyman Şah'ın Halep üzerine yürüdüğünü duyunca ona karşı gelmek için ordusu ile harekete geçti. Müslim'in üzerine geldiğini duyan Süleyman Şah Halep üzerinde ki kuşatmayı kaldırarak Müslim'in ordusunun karşısına çıktı. İki ordu şiddetli çarpışmalar içine girdi. Uzun süren şiddetli çarpışmalar sonucunda Süleyman Şah, Müslim'i bertaraf etmeyi başardı. Böylece bölgedeki Arap hâkimiyetine son veren Süleyman Şah burada Türk hakimiyeti kurulmasına büyük fayda sağlamıştır. Süleyman Şah daha sonra tekrardan yönünü Halep şehrine çevirdi. Halep şehrini uzun süre kuşatma altına alan Süleyman Şah'a karşı Halep şehri komutanı Şerif Hasan şiddetli bir şekilde direniyordu. Şehri Süleyman Şah'a teslim etmek istemeyen Şerif Hasan, Suriye-Filistin Selçukluları hükümdarı Tutuş'a bir mektup yollayarak kendisine şehri teslim etmek şartıyla yardım istemiştir. Bu yardımı kabul eden Tutuş 1086 yılında ordusu ile beraber Halep yakınlarında ki Ayn Seylem mevkisine geldi. İki ordu sabahtan şiddetli çarpışmalar içine girdi. Başlarda Süleyman Şah üstün durumda olsa da ordusu içerisinde ki bir takım kişiler tarafından ihanete uğramış ve ordusu dağılmıştır. Tutuş'un ordusu Süleyman Şah'ın ordusunu mağlup edip firara mecbur kıldılar. Süleyman şah, Tutuş'un askerleri tarafından öldürüldü (Mateos, 2019: 168-169). Tutuş, onu en iyi kefenlerle kefenlettikten sonra Müslim'in mezarının bulunduğu Halep Kapısı'na defnettirdi (Sevim ve Merçil, 2020: 528). Süleyman Şah'ın ölümü üzerine oğlu Kılıç Arslan ve Davut Kulan Arslan esir edilmiş ve Melikşah'ın yanına esir olarak gönderilmiştir. Süleyman Şah'tan sonra Anadolu Selçuklu Devleti 1086-1092 yılları arasında sırasıyla İznik valisi Ebu'l-Kasım ve daha sonra kardeşi Ebu'l-Gazi tarafından yönetilmiştir. Melikşah'ın 1092 yılındaki ölümü üzerine devlet içerisnde çıkan çatışmlardan yararlanana Kılıç Arslan, kardeşi ile beraber kaçarak İznik'e gelmiş ve bu tarihten itibaren Anadolu Selçuklu Devleti'ni yönetmeye başlamıştır.

Sultan Kılıç Arslan Dönemi Askeri ve Siyasi Faaliyetler

Süleyman Şah, Tutuş ile yaptığı Ayn Seylem savaşından hayatını kaybetmişi üzerine oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan bu savaşta esir alınarak Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Melikşah'ın yanına gönderilmişti. Uzun bir süre burada esir kalan Kılıç Arslan ve kardeşi Kulan Arslan, Melikşah'ın 1092 yılında Bağdat'ta ölmesi üzerine çıkan saltanat çatışmalarından yararlanıp esir tutulduğu yerden kaçarak İznik'e doğru hareket etti. Kentin savunucuları onları görür görmez coşkunlukla karşıladılar ve Ebu'l Gazi, İznik'i, baba mirası olarak, hemen onlara teslim etti (Komnena, 2021: 206). Kılıç Arslan bu suretle babası Süleyman Şah'a halef oluyor ve babasının sahip olduğu "Sultan" unvanında alıyordu (Öngül, 2018: 26). Kılıç Arslan tahta geçtiği zaman devletin düzeni fazlasıyla zarar görmüştü. Öyle ki Bizans imparatoru Aleksios Komnenos, Anadolu Selçuklu Devleti'nde ki taht boşluğundan yararlanarak daha önce kaybedilen İzmit başta olmak üzere bir kısım toprağını geri almıştı. Yine Anadolu Selçuklu Devleti içerisinde ki Türkmen Beyleri de başlarına buyruk hareket ederek devletin düzenini bozmuşlardı. Asıl büyük sorun ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasi ve askeri yönden Anadolu'ya tam anlamıyla hakim olamamalarıydı. Hakimiyet alanları İznik ve çevresinden ibaretti. Zira İzmir ve çevresinde Çaka ve Tanrıbermi Beyler hakimdiler. Sivas, Tokat, Amasya ve havalisi Danişmendli, Erzurum ve çevresinde Saltuklu; Erzincan, Kemah ve etrafı Mengücük beylerinin idaresindeydi. Ereğli, Aksaray ve civarında Hasan Bey adında bir Türk hüküm sürüyordu. Elbistan ve Maraş bölgesinde Buldacı Bey, Harput ve civarında ise Çubuk Bey tarafından kurulmuş olan Türk beylikleri vardı (Öngül, 2018: 27).

Sultan I. Kılıç Arslan devlet düzenini sağlamak ve genişlemek için faaliyetlere başlamıştı. İlk olarak Ebu'l-Gazi'yi İznik askeri komutanlığı görevinden alarak yerine Emir Muhammed'i getirdi. Daha sonra Bizans'ın taht boşluğundan yararlanıp elinden alınan toprakları geri almak için adımalar atmaya başladı. İzmir ve çevresinde kurulan ve Bizans'a karşı mücadelelerde bulunan Çaka Beyliğinin kurucusu Çaka Bey'in kızı ile evlenerek Bizans'a karşı Çaka Beyliği ile ittifak içinde girdi. Bu sayede Bizans'a karşı saldırılarında Ege kıyılarından da destek alabilecekti. Bu sıralarda imparator Aleksios Komnenos, Peçenek ve Kuman akınları ile uğraşıyordu. 29 Nisan 1091'de Levunion silsilesi eteğinde Bizanslılar ve Kumanlar ile Peçenekler arasında işitilmemiş derecede kanlı bir savaş cereyan etti. Peçenekler burada tamamen imha olundular (Ostrogorsky, 2019: 333). Böylece Peçenekleri kesin bir yenilgiye uğratan imparator Aleksios Komnenos bu sayede Anadolu Selçuklu Devleti'nin ve Çaka Beyliğinin elinde bulunan topraklara daha fazla saldırma fırsatı olmuştur. Bunun üzerine I. Kılıç Arslan komutanlarından Emir Muhammed'in komutasına bir birlik vererek Marmara'nın güney kıyılarında Bizans'ın elindeki şehir ve kaleleri ele geçirmek üzere bu bölgelere yolladı. Emir Muhammed'in Ulabat Gölü ve Kapıdağ

bölgelerini ele geçirmeyi başardı ancak bir süre sonra Bizans kuvvetleri tarafından geri alınınca Bizans'a karşı düzenlenen ilk sefer sonuçsuz kaldı. Bu sıralarda Çaka Bey'i kuvvetli bir donanmayla saldırıya geçip Ege adalarından bazılarını ele geçirince Bizans imparatoru Aleksios Komnenos, bu tehlikeden kurtulmak için Sultan I. Kılıç Arslan'a bir mektup yazarak Çaka Bey'ine karşı kışkırtmaya çalıştı. İmparator mektubunda şöyle diyordu:

"Şanı büyük Sultan Kılıç Arslan! Biliyorsun ki sultanlık sana baba mirası olarak geçmiştir. Oysa, senin kayın baban Çaka görünüşte Rum devletine karşı silahlanıyor ve kendisine Basileus dedirtiyor ama, besbelli ki bu bir aldatmacadır. Aslında, öylesine büyük deneyim sahibi bulunan ve son derecede bilgili bir kişi olan Çaka, kendisinin Rumlar üzerinde Basileus' luğa hiçbir hakkının bulunmadığını ve bu kadar büyük bir devletin başına geçmesinin olanaksız olduğunu biliyor. Kurduğu bütün tezgah sana karşı yönelmiştir. Bu durum karşısında sen ne onu başıboş bırakmalısın ne de cesaretini yitirmelisin; yapman gereken, sultanlığından yoksun bırakılmamak için uyanık durmaktır. Bana gelince, ben, Tanrının yardımıyla onu Rum ülkesinin sınırlarından kovarım; seni de kendi çıkarın için, ülkelerini ve egemenliğini uyanıklıkla korumaya ve olabilirse barışçı yollardan, o bunu istemezse silahla, onu yeniden kendi buyruğuna almaya davet ederim" (Komnena, 2021: 270).

Bu mektubu okuyan Sultan I. Kılıç Arslan esasen Çaka Bey'in gittikçe güçlenmesini kendi açısından tehlikeli buluyordu. Mektubunda tesiri altında kalarak Bizans imparatoru Aleksios Komnenos Çaka Bey'ine karşı ittifak teklifini kabul etti. Bu ittifaktan sonra denizden Bizans donanması karadan Selçuklu birlikleri Çaka Beyliği üzerine saldırıya geçti. Bu iki orduya karşı koyamayacağını anlayan Çaka Bey, I. Kılıç Arslan'ın yanına giderek antlaşma yapmaya çalıştı. Fakat gayreti boşuna oldu. Başlarda kayınpederi Çaka Bey'i güler yüzle karşılayan sultan I. Kılıç Arslan daha sonra yemek ziyafeti sırasında Çaka Bey'i öldürdü. Aslında Bizans'a karşı önemli bir müttefiki olacakken Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'un iki tarafı birbirine düşürme planına yenik düşerek Çaka Bey'ini öldürmüş ve Bizans'a karşı mücadelesinde tek başına kalmıştı.

Sultan I. Kılıç Arslan, Bizans imparatoru ile yaptığı dostluk antlaşmasına uymaya devam etmiş ancak bir süre sonra iki tarafta antlaşmadan vazgeçerek birbirlerine karşı saldırılara devam etmişlerdir. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Devleti için büyük bir tehlike olabilecek bir olay Avrupa'da gelişmeye başlıyordu. Dönemin papası II. Urbanus 1095 yılı sonbaharında toplanan Clermont Konsili (18-28 Kasım) sırasında 27 Kasım Salı günü düzenlenen açık hava toplantısında din adamlarından ve halktan oluşan büyük bir kalabalığa hitap ederek Haçlı Seferi çağrısı yaptı. Bu çağrıda Batı Hristiyanlarına Doğu'daki din kardeşlerini Türklerin baskı ve zulmünden kurtaracak bir savaşa katılmanın, dini açıdan ne kadar şerefli bir görev olduğunu mesajını verdi. Urbanus konuşmasında Türklerin hükmü altında yaşamanın korkunçluğunu vurguluyor, Türklerin İstanbul için ne derece tehlikeli olduğunu mübalağalı şekilde anlatıyor ve Doğu Hristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini söylüyordu (Demirkent, 1997: 5). Bu sözler karşısında etkilen birçok Hristiyan papa II. Urbanus önderliğinde haçlı birliği adı altında büyük bir ordu kurdu. Bu orduyu oluşturan askerler genel olarak köylü sınıftan, kölelerden ve yaşadıkları yerlerde barınacak bir yeri olamayan Avrupa toplumu içerisinde en alt tabaka olarak adlandırılan insanlardan meydana geliyordu. Bu insanlar kendilerine Doğu'da büyük bir zenginliğin olduğunu ve o zenginliğin kendi haklarının olduğunu bu hakkı da elde edebilmek için savaşmak gerektiğini söylenerek savaşa ikna edilmişlerdi. Genel olarak da yaşadıkları yerlerde ezilmeye mahkum kalan bu insanlar yeni bir yaşamın ve zenginliğin hayaline kapılarak bu orduya katılmışlardır. Bu sıralarda Pierre L'ermite adında ki bir keşif başta Fransa olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde gezerek insanları Haçlı ordusuna katılmalarını ve destek vermeleri için konuşmalar yapıyordu. Pierre'nin insanlar üzerinde mükemmel bir konuşma ve ikna yeteneği vardı. Bu yeteneği sayesinde etrafında çok fazlasıyla asker toplamıştı. Böylece Köln'de Pierre'nin etrafında çoğunluğu köylünün oluşturduğu sayıları 20.000'i bulan muazzam bir kalabalık toplandı (Demirkent, 1997: 12). Pierre'nin önderliğindeki birçoğu Fransızlardan oluşan bu büyük ve disiplinsiz ordu Anadolu'ya doğru harekete geçti. Macaristan ve Bizans topraklarında birçok yağma ve tahripte bulunan ve güçlükle disiplin altına alınan ordu 1 Ağustos 1096'da İstanbul'a ulaştı (Demirkent, 1996: 527). İmparatora Aleksios Komnenos, gelen haçlı birliğin lideri olan Pierre'ye sarayında karşılayarak ona çeşitli hediyeler sundu. Ancak imparator, Pierre de komutanlık vazifelerinin olmadığını görmüş ve bunun kendisinin ve halkının başına sorunlar açacağını düşünmüştü. Çünkü Pierre yönettiği haçlı birliğine sözünü geçiremiyor ve

Pierre'yi dinlemeyen bu askerler şehir ve çevrisinde halkın mallarına el koyup yağma faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Nitekim en baştan düzenli bir ordunun geleceğini ve Türklerin ele geçirdiği şehirleri bu ordu ile beraber geri almayı düşünen imparator Aleksios Komnenos, şimdiki gördüğü disiplinsiz, kontrol edilmesi zor, yağmacı askerileri görünce kendi şehrinindi tehlikeye gireceğini düşünerek önlemler almaya başladı. İmparator, bu vasıfsız orduyu kontların idaresinde gelmekte olan asıl ordular şehre ulaşıncaya kadar İstanbul civarında tutmaya çalıştı. Ancak bu orduyu disiplin altında tutmak nerdeyse imkansızdı. Durmadan, şehir ve çevresinde yaşayan halkın mallarını yağmalıyor ve hırsızlık yapıyorlardı. Bu durumla daha fazla baş edemeyen imparator haçlıları Anadolu yakasına geçirerek Yalova yakınlarında ki Kibotos karargahına yerleştirdi. İmparator, Pierre'in daha önce Türklerden neler çekmiş bulunduğunu öğrenerek, ona, diğer Kontların gelişini beklemesini tavsiye etti (Komnena: 2021: 306). Ancak bu haçlı birliği bu tavsiyeye uymayarak önüne gelen Müslüman Hristiyan fark etmeksizin insanları öldürmeye ve mallarını çalmaya devam ettiler. Bununla yetinmeyen bir grup Fransız haçlı grubu Selçuklu topraklarına girerek İznik yakınlarında ki bazı köyleri yağmaladılar. Fransız haçlı grubunun bu akını Alman haçlı grubunu kıskandırmıştı. Bunun üzerine papaz ve piskoposların da bulunduğu 6 bin kişilik Alman-İtalyan haçlı birliği, Selçuklu topraklarına girerek yolda buldukları her köyü yağmalayıp en sonunda İznik civarında Kserigordon Kalesi'ni ele geçirdiler. Kale yiyecek ve içecek bakımından dolu olduğu için bu haçlı birliği burayı üs olarak kullanmaya karar verdiler.

Haçlıların Selçuklu topraklarına kadar ilerlediğini gören Sultan I. Kılıç Arslan derhal önlemler almaya başladı. Kserigordon kalesini ele geçiren haçlı grubundan kaleyi geri alabilmek için komutanlarından Emir Muhammed'i görevlendirdi. 29 Eylül günü Emir Muhammed komutanlığındaki Selçuklu ordusu kaleyi kuşatma altına aldı. Saldırıya geçen Selçuklu ordusu, haçlı birliğinin savunmasını geçemedi. Bunun üzerine Emir Muhammed kalenin su ihtiyacını karşılayan kuyuyu kurutarak kale içerisinde ki haçlı birliğini susuz bırakmayı planladı. Nitekim bu plan işe yaradı ve 6 Ekim günü bu haçlı birliği teslim oldu. Kibotos'ta ki haçlılar Kserigordon kalesinde ki haçlıların başına gelenlerin haberini almışlardı. Bir yandan da Selçuklu ordusunun üstlerine geldiklerini öğrendiler. Haçlılar ne yapacaklarını şaşırdılar. Bazı haçlı komutanları Pierre'nin İstanbul'dan Kibotos'a dönmesini daha sonra hareket edilmesi fikrini söyleseler de çoğunluk Kserigordon'da ki haçlıların başına gelenlerin intikamını alma fikrindeydi. Bu fikirde birlik olan haçlılar 21 Ekim sabahı 20 bin kişilik bir orduyla İznik'e doğru hareket etti. Sultan I. Kılıç Arslan bu haçlı birliğinden dört gün önce yola çıkarak İznik yakınlarında ki Drakon vadisinde haçlıları pusuya düşürmek için beklemeye başladı. Haçlıların Drakon vadisine girdiğini gören I. Kılıç Arslan saldırıya geçerek haçlıları ağır bir yenilgiye uğrattı (21 Ekim 1096).

Pierre'nin ordusuna karşı kazanılan bu zafer sultan I. Kılıç Arslan'ın haçlıları küçümsemesine yol açtı. Her ne kadar adamaları vasıtasıyla Haçlı ordusunun Avrupa'dan İstanbul'a geldiğine dair haberler aldıysa da bu orduların sayıları ve nitelikleri hakkında doğru bilgi edinmemiş olmalıdır. Nitekim sonraki olayların akşından da görüleceği üzer onun bu haberler karşısında endişeye kapıldığını ve bu konuda herhangi bir tedbir almak gereğini duymadığı anlaşılıyor. Herhalde haçlıların hiçbir zaman İznik'e kadar ulaşabileceğini ve ülkesi için bir tehdit unsuru olmayacağını düşünmüştü. Aslında o zamana kadar görülmemiş böyle bir saldırıyı belki de işin başında değerlendirmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple Kılıç Arslan haçlı sorunlarıyla uğraşmayı bir kenara itip, ülkesinin topraklarını genişletmek çabalarına devam etmeyi tercih etti (Demirkent, 1997: 29). Bundan dolayı Danişmendliler'in de ele geçirmek istediği Ermeni Gabriel yönetiminde ki Malatya üzerine sefere çıkmaya karar verdi. Kardeşi Kulan Arslan'ı yerine vekil bırakarak İznik'ten ayrılarak Malatya'ya geçti. Malatya önlerine gelen Sultan I. Kılıç Arslan şehri kuşatma altına aldı. Ermeni Gabriel yönetimindeki askerler sağlam bir direniş göstererek şehri teslim etmiyordu. Süryani olan şehir halkıda kendilerine eziyet eden Ermeni Gabriel'den kurtulmak istiyorlardı. Sultan I. Kılıç Arslan şehri teslim etmesi karşılığında Ermeni Gabriel'e vaatlerde bulunuyor ancak Ermeni Gabriel tüm bu vaatleri ret ediyordu. Bunun üzerine sultan hücumlarının şiddetini artırmaya başladı. Ancak tam bu sırada daha önce tehlikesi konusunda göz ardı ettiği Haçlılar, II. Urbanus'un emriyle harekete geçtiğini ve İstanbul'dan Anadolu'ya geçerek Pelekanon'da toplandıklarını ve hedeflerinin İznik olduğu haberi kendisine ulaştırılmıştı. Sultan I. Kılıç Arslan Malatya üzerinde ki kuşatmayı derhal kaldırarak İznik'e doğru harekete geçti. Önden hızlı gitmeleri için bir birlik yolladı. Ancak şehri kurtarmak için çok geç kalınmıştı. 6 Mayıs 1097 tarihinde şehre ulaşan Sultan I. Kılıç Arslan kuşatmayı yarıp İznik şehrine girebilmek için haçlılarla savaşa tutuştu. Gün boyunca savaşan sultan haçlı birliğinin savunmasını geçmeyeceğini anlayınca ordusunu

fazla yormamak için geri çekilme kararı aldı. Şehrin içinde kalan Türklere de kendilerine yardım edemeyeceğini söyleyerek kendi başlarına hareket etmelerini söylediler. Bunun üzerine şehrin içinde ki Türk birliği Haçlılarla beraber hareket eden Bizanslı komutan Manuel Butumites ile bir antlaşma içine girdiler. 22 yıldır Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan İznik şehri 18 Haziran 1097'de Bizans'a teslim edilmiş ve İznik haçlılar tarafından yakılıp yıkılmaktan kurtarılmıştır. Ayrıca esir alınan Türklere imparator Aleksios Komnenos çok iyi muamele göstermiş fidye karşılığında serbest kalmalarına imkan sağlamıştır. İznik'in kuşatılması sırasında I. Kılıç Arslan'ın eşi ve çocukları da rehin alınarak İstanbul'a götürülmüş daha sonra imparator Aleksios Komnenos tarafından karşılık beklenmeksizin serbest bırakılmıştır. İznik'in kaybedilmesiyle de beraber I. Kılıç Arslan başkenti Konya'ya taşımıştır.

İznik'ten ayrılan sultan I. Kılıç Arslan, Haçlıları karşı kuvvetlerini yeniden toplamak ve Danişmendliler ile bir ittifak yapmak üzere doğuya çekildi. Bu sırada Haçlılar büyük bir orduyla Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başladılar. Çok büyük olan bu orduyu tek seferde kontrol etmek zordu. Bundan dolayı orduyu ikiye ayırarak bir gün arayla yol almaları kararını aldılar. Birinci Haçlı grubuna Bohemund komutanlık ederken ikinci Haçlı grubuna Raymond adındaki haçlı komutanı komutanlık edecekti. I. Kılıç Arslan Haçlı ordu karşısında çekilirken Anadolu'da ki Türk kuvvetlerini toplamaya ve Haçlı birliklerini durdurmaya çalışıyordu. Sultan Danişmend Gümüştekin'i ve Kayseri Emiri Hasan Beyi süratle yardıma çağırdı (Turan, 1971: 130). Bu yardım çağrısını üzerine Gümüştekin Ahmet Gazi ve Hasan Bey birlikleri ile beraber Selçuklu ordusuna katıldılar. Ordusunu güçlendiren I. Kılıç Arslan Haçlıların Eskişehir'e (Dorylaion) doğru hareket ettiğini haberini alınca derhal yola koyuldu. 30 Haziran günü Haçlılardan önce Eskişehir'e ulaşan sultan, burada haçlı birliğini pusuya düşürmek için ordusunu Sarısu ovasının tepelerine yerleştirdi. Bohemund önderliğinde birinci haçlı gurubu aynı gece Sarısu ovasına gelerek burada karargahlarını kurdular. Bir süre bu Haçlı grubunun hareketlerini izleyen sultan, sabaha karşı Haçlıların üzerine hücum emrini verdi. Haçlı gurubun etrafını saran Selçuklu ordusu seri hücumlar göstererek Haçlı gurubunu yok etmeye çalıştılar. Ancak Bohemund'un komutasında ki haçlı grubu sağlam bir direniş gösterdi. Bohemund Selçuklu ordusunun kendilerine saldırdıklarını anda bir haberciyi arkadan gelen ikinci Haçlı grubunu yardıma gelmelerini söylemesi için göndermişti. Bu haberi alan Raymond komutasındaki ikinci Haçlı grubu hızlıca ilerleyerek savaş alanına geldi. Haçlıların iki ayrı gruba ayrıldıklarından haberi olmayan sultanın ordusu şaşkına döndü. İki Haçlı grubunun birleşmesine engel olamadılar. Sayıca üstün duruma gelen Haçlı ordusu karşı atağa geçerek Selçukluların üzerine hücuma geçtiler. Sayı ve ekipman olarak kendilerinden üstün durumda olan Haçlılara karşı Selçuklu ordusu saatlerce direndi. Ancak savaşın ilerleyen saatlerinde sultan I. Kılıç Arslan daha fazla kayıp vermemek için ordusunu geri çekmek zorunda kaldı.

Bu olayın ardından sultan I. Kılıç Arslan, kendilerinden çok fazla olan Haçlı ordularına karşı doğrudan savaşa tutuşmak yerine engelleme taktiği uygulamanın daha yararlı olacağına karar verdi (Demirkent, 2002: 397). Bundan dolayı Haçlıların, Anadolu'da ki geçiş güzergahlarında ki su kaynaklarına ve ulaşabileceklerdi bütün yiyecek ve içecekleri yok ederek Haçlı ordusunu ilerleyişini yavaşlatmaya çalıştı. Bu engellemelere rağmen Haçlı ordusu İznik'in kaybedilmesinden sonra başkent yapılan Konya önlerine kadar geldiler. Bir süre burada duran Haçlı ordusu daha sonra Ereğli'ye doğru hareket etti. Haçlı ordusunun ilerleyişini takip eden sultan I. Kılıç Arslan Ereğli önlerinde tekrardan saldırma kararı aldı. Sultan I. Kılıç Arslan, Danişmendli Gümüştekin Ahmet Gazi, Kayseri Selçuklu beyi Hasan ve diğer Selçuklu emirleri ile birlikte Ereğli önlerinde Haçlı ordusuna karşı saldırıya geçtiyse de hala gücünü muhafaza eden Haçlılar karşısında burada da başarılı olamadı. Haçlılar buradan sonra ikiye ayrıldı. Büyük çoğunluğu Kayseri üzerinden giderken bir kısmı da Çukurova'ya doğru hareket ettiler. Emir Hasan, kuzeye yönelip Kayseri'ye doğru ilerleyen çok sayıdaki Haçlı ordusuna karşı yiğitçe savaştı. Emir Hasan daha sonraki yıllarda yine Haçlılarla çekilmek zorunda kaldığı dağ eteklerinde giriştiği çarpışmalarda şehit oldu (Öngül, 2018: 35). I. Haçlı seferleri, sultan Kılıç Arslan'ın yeniden düzenleyip genişletmekte olduğu Anadolu Selçuklu Devleti'nin gelişmesine engel oldu. Nitekim başta başkent İznik şehri olmak ile beraber Ege ve Marmara bölgesinde ki toprakların birçoğu kaybedildi. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti toprakları Eskişehir-Antalya hattına kadar geriledi. Çukurova'nın kaybedilmesiyle de beraber burada Ermeni hakimiyeti söz konusu oldu. Öte yandan da Haçlıların Kudüs'e kadar olan ilerleyişi sonucunda Urfa, Antakya ve Kudüs'te birer Haçlı kontluğu kurulmuştu.

Sultan I. Kılıç Arslan'da bir taraftan, Haçlıların devletine verdiği zararı onarmaya çalışırken bir taraftan Batı sınırlarını Bizans ve Avrupa'dan gelen küçük Haçlı gruplarına karşı koruyama çalışıyordu.

Bu sıralarda Danişmendliler de Haçlılara karşı başarılı mücadeleler veriyorlardı. Nitekim Danişmendli Gümüştekin Ahmet Gazi Ermeni Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı 1098 yılında kuşattı. Malatya 976-977 yıllarında İslam hakimiyetinden çıkıp Bizans'a geçtikten sonra buradaki Müslümanlar tamamen çıkarılıp yerlerine Ermeniler ve Süryaniler yerleştirilmişti (Öngül, 2018: 42). Uzun bir süre kuşatmaya dayanan Ermeni Gabriel Gümüştekin ile daha fazla baş edemeyeceğini anlayınca bir haberci vasıtasıyla Antakya kontu Bohemund'dan yardım istedi ve yardımları karşılığında kızı Morphia'yı kendisine vereceğini bildirdi. Bunun üzerine Bohemund, bir diğer önemli haçlı komutanlarından Richard'la beraber üç yüz şövalye ile beraber Malatya'ya doğru yola çıktı. Bohemund'dun Malatya'ya doğru yola çıktığı bilgisi Gümüştekin'e haber edilmişti. Bunun üzerine Gümüştekin pusuya geçerek Bohemund'un Malatya'ya gelmesini bekledi. Bir süre sonra Malatya'ya önlerine Bohemund'un geldiğini gören Gümüştekin anı bir baskın yaparak Bohemund ve adamlarının etrafını sardı. Kısa süren bir savaştan sonra Gümüştekin tarafından haçlı birliği mağlup edildi. Bohemund ve Richard da bu savaş sonunda esir alınarak Gümüştekin tarafından Niksar da hapse atıldı.

Diğer taraftan Birinci Haçlı Seferi'nin başarıya ulaşması, Doğu'da Haçlı devletlerinin kurulması ve asıl hedef olan Kudüs'ün alınması Avrupa da ki insanlar üzerinde büyük bir coşku ve heyecan uyandırmıştı. Ancak Malatya civarında bir takım önemli Haçlı komutanlarının esir edilmesi ve bunların kurtarılması için ve Kudüs'e kadar ilerleyen Haçlı ordularına destek vermek amacıyla 1101 yılında yeni bir Haçlı seferi düzenlenmesi kararı verildi. I. Haçlı seferlerinde ki gibi bu haçlı seferlerine krallar çok fazla destek vermedi. Papa, bu haçlı ordusunu dükler, kontlar ve kilisenin ileri gelenlerin liderliğinde kurdu. Kurulan yeni Haçlı ordusu Lombardlar, Fransızlar ve Almanlardan oluşup üç gruba ayrıldılar. Birbirinden ayrı üç ordunun ilkini Milano başpiskoposu Anselm de Buis'in idaresindeki Lombardlar, Kont Etienne de Blois'nın kumandasındaki Fransızlar ve Alman imparatoru IV. Henri'nin komutanlarından Konrad'ın idaresindeki Almanlar oluşturdu. İkinci ordu, Nevers Kontu II. Guillaume'un kumandasındaki Fransızlardan, üçüncüsü de Aquitania Dükü IX. Guillaume'un komutasındaki Fransızlar ile Bavyera Dükü IV. Welf'in idaresindeki Almanlar'dan meydana geliyordu (Demirkent, 1996: 528). Yola çıkan ilk haçlı grubu İstanbul'a geldikten sonra Gümüştekin Ahmet Gazi tarafından esir edilen Antakya Kontluğunun kurucusu olan Bohemund'u kurtarmak için harekete geçtiler. Avrupa'dan yeni Haçlı ordusunun geldiği haberini alan sultan I. Kılıç Arslan, daha dikkatli ve planlı hareket etmeye başladı. İzmit'ten yola çıkan birinci Haçlı grubu 3 Haziran 1101'de önce Anadolu Selçuklu Devleti'nin elinde bulunan Ankara'ya vardılar. Sultan I. Kılıç Arslan daha önceden oluşturduğu plan gereği Ankara kalesini önceden boşaltmıştı ve bundan dolayı birinci Haçlı grubu Ankara kalesini kolayca ele geçirdi. Birinci Haçlı grubu Ankara'yı ele geçirdikten sonra Niksar'a gitmek üzere Çankırı'ya doğru yöneldi.

Sultan I. Kılıç Arslan bu Haçlı grubuna dokunmuyor uzaktan takip ediyor ve Haçlıların gittikleri yol boyunca ulaşabilecekleri yiyecek ve içecekleri imha ediyordu. Bundan dolayı bu Haçlı grubu yiyecek ve içecek bulmakta zorluk çekmeye başlıyordu. Haçlıları uzaktan takip etmeye devam eden sultan I. Kılıç Arslan bu sırada Haçlıların Çankırı'ya kadar ilerlediğini Danişmend hükümdarı Gümüştekin, Halep Selçuklu emiri Rıdvan, Artuklu Belek ve Harran emiri Karaca'ya bildirerek yardıma çağırdı. Sultan I. Kılıç Arslan'ın planı Haçlıları Çankırı'ya kadar dokunmayıp Çankırı'da yardıma gelen birliklerle sıkıştırıp savaşmaktı. Nitekim Sultan I. Kılıç Arslan bu planını başarılı bir şekilde uyguladı. Haçlılar Çankırı'ya gelince ordusunu yardıma gelen birliklerle birleştiren sultan I. Kılıç Arslan, vur kaç yaparak Haçlıları önce yıpratmaya çalıştı. Belli bir süre bu taktik ile Haçlıları yıpratmaya çalışan Sultan I. Kılıç Arslan, daha sonra ordusunu toplayarak 5 Ağustos günü Haçlı ordusunun karşısına çıktı. Sabah başlayan savaşta akşama doğru Haçlılar Selçuklu ordusunun şiddetli hücumlarına daha fazla baş edemeyeceklerini anlayınca kaçmaya karar verdiler. Kaçan Haçlıların arkasından giden Selçuklu birlikleri yakaladıkları Haçlı askerlerini kılıçtan geçirdiler. I. Kılıç Arslan'ın akıllıca planları sayesinde bu savaşta Haçlılara önemli bir darbe vurulmuştu. Kazanılan bu zafer ile birlikte birçok ganimet elde edildi ve en önemlisi olarak Türklerin Haçlılara karşı olan özgüvenleri artı. Fakat daha bu zafer üzerinden çok geçmeden ikinci Haçlı grubunun Anadolu'ya doğru geldiklerini ve hedeflerinin Konya'ya oldukları haberini aldılar.

Nevers Kontu II. Guillaume'un idaresindeki Fransızlardan oluşan bu Haçlı grubu, birinci Haçlı grubuna katılmak üzere Ankara'ya yönelmişlerdi. Ancak birinci haçlı grubunun nerede olduklarından haber almadıkları için yönlerini Konya'ya çevirmişlerdi. Bu haberi alan sultan I. Kılıç Arslan,

Danişmdendli Gümüştekin ile beraber harekete geçti ve ikinci Haçlı grubunu Konya'ya girmeden yakaladılar. Selçuklu birlikleri üç gün boyunca Haçlılara karşı vur kaç yaparak yıpratmaya çalıştı ancak sağlam kalan Haçlılar Konya'ya girmeyi başardı. Bir gün boyunca burada konaklayan Haçlılar daha sonra güneye inmek için tekrar yola koyuldu. Ancak üç gün boyuna ilerleyen Haçlılar ilerleyişleri sırasında su bulma sorunu yaşadılar ve oldukça güçten düştükleri bir sırada onları adım adım takip eden Selçuklu birlikleri tarafından etrafları sarıldı. Yapılan savaşta Haçlılar yenilgiye uğratıldı ve büyük bir bölümü kılıçtan geçirildi. Ancak alınan bu ikinci zafer Haçlılarla olan mücadeleyi daha bitirmiş değildi. Nevers Kontu II. Guillaume'nin komutasındaki Haçlılarla savaşıldığı sırada Aquitanialı Fransızlar ile Bavyeralı Almanlardan oluşan üçüncü bir Haçlı ordusu İznik üzerinden Anadolu topraklarına girmişlerdi. Gelişlerinden daha önce haberdar olan Sultan I. Kılıç Arslan, birinci Haçlı ordusu üzerinde uyguladığı taktiği uyguladı. Haçlıların gidiş yollarında ki kaynaklar imha edildi ve bu sayede yiyecek ve içecek bulamayan Haçlılar bitkin bir duruma düştü. Su ihtiyaçlarını karşılamak için Avlos (Akgöl) ovasına gelen Haçlılar onları takip eden Selçuklu ordusu tarafından etrafları sarıldı ve birçoğu kılıçtan geçirildi. Haçlılara karşı alınan bu üç zafer ile birlikte Anadolu'dan Türkleri çıkarmanın kolay olmadığı anlaşılmıştı. Yine bu üç zaferin lideri olan sultan I. Kılıç Arslan ise başta hafife aldığı Haçlılara karşı bu kez daha planlı hareket ederek üç zafer kazanmış ve bölgede adından söz ettirerek önemli bir lider haline gelmişti. Bununla beraber Kılıç Arslan, Danişmend ve diğer Türk Beyleri Haçlılara karşı Anadolu'da o kadar çetin savaşlar yaptılar ki bir milyonu aşan istila ordusu Antakya'ya ancak 300 bin kişi ile varabildi (Turan, 2005, 287).

Kazanılan Haçlı Seferlerinden sonra Danişmendli Gümüştekin, Malatya'yı terkardan kuşattı. Malatya hakimi Ermeni Gabriel, Urfa kontu Baudouin'e güvenerek Danişmendlilere şehri teslim etmiyordu. Ancak Baudouin gereken yardımı sağlayamadı. Kuşatmadan dolayı şehir içerisinde ki insanlar herhangi bir erzak girmediği için şehir içeresinde ki insanlar açlık çekmeye başladılar. Gabriel'in şehir halkına sert davranması ve özellikle Süryani ileri gelenlerini öldürtmesi ve yine şehir halkının açlık çekmesinden dolayı halkın tepkisini çekmeye başladı. Daha fazla bu duruma dayanamayan iki asker şehir kapılarını açtı ve şehri Türklere teslim etti ve Gümüştekin 18 Eylül 1102 tarihinde, Çarşamba günü Malatya'ya girdi (Mihail, 1944: 47). Gümüştekin şehre girdikten sonra herkesin evlerine ve işlerine huzur içinde dönmesini söyledi. Ermeni Gabriel ise zulme uğrayan halk tarafından öldürüldü. Gümüştekin, Gabriel tarafından hapis edilen halktan insanları serbest bıraktı. Halka yiyecek ve içecek dağıttı. Gümüştekin bu hareketleriyle şehir halkı tarafından iyi karşılandı ve bu sayede şehre huzur ve güveni tahsis etti.

Gümüştekin'in, Bohemund gibi önemli bir haçlı komutanını esir etmesi ve Malatya'yı alması Bizans imparatoru Aleksios Komnenos'un dikkatini çekmişti. Özellikle Bohemund'un esir alınması imparatoru harekete geçirmişti. Bunun üzerine imparator Bohemund'u kurtarmak için Gümüştekin'e 260 bin Bizans altını vermeyi teklif etti. Bohemund için yapılan teklifin haberini alan sultan I. Kılıç Arslan, Gümüştekin ile Haçlılara karşı ittifakı olması sebebiyle imparatordan alınacak fidyenin yarısının kendisinin hakkı olduğunu Gümüştekin'e bildirdi. Diğer taraftan da Bohemund imparatora teslim edilmekten korkuyordu. Çünkü Haçlılar Anadolu'ya geçişleri sırasında İstanbul'a büyük zararlar vermiş ve bunun bedelinin kendisinden çıkarılacağını düşünmüştü. Bundan dolayı Bohemund akrabalarına haber ederek 100 bin dirhem fidye vereceğini ve Urfa ve Kudüs kontlarının Gümüştekin'e tabi olacağını ve Antakya'nın eski hakimi Yağısıyan'ın ailesini serbest bırakacağını sözünü Gümüştekine verdi. Bizans imparatorunun teklifini kabul edeceği takdirde fidyenin yarısını I. Kılıç Arslan'a vermek istemeyen Gümüştekin Bohemund'un akrabalarının getirdiği fidye bedelini kabul ederek 1103 yılında Bohemund'u serbest bıraktı. Bu sıralarda sultan I. Kılıç Arslan Haçlıların zulüm ve işkencelerinden bıkan Ermenilerin daveti üzerine 1103 yılında Maraş ve Elbistan'ı üzerine yürümüş ve buraları Haçlılardan temizlemişti. Daha sonra Bohemund'un esir altında olmasında da faydalanarak Halep Emiri Rıdvan ile birleşerek Antakya üzerine sefere çıkmaya karar vermişti. Ancak yola koyulduğu sırada Gümüştekin'in Bohemund'du serbest bıraktığı haberi kendisine iletildi. Bu duruma oldukça sinirlenen sultan I. Kılıç Arslan Antakya seferinin yarıda keserek Gümüştekin'in üzerine yürümeye karar verdi. 1103 tarihinde Malatya'da iki ordu karşı karşıya geldi ve savaşı sultan I. Kılıç Arslan kazandı. Bu mağlubiyet Gümüştekin'in itibarını, nüfuz ve kudretini çok sarstı (Öngül, 2018: 47). Bu olaylardan bir yıl sonra 1104 yılında Gümüştekin hayatını kaybetti.

Sultan I. Kılıç Arslan, Gümüştekin'in ölümü ile birlikte oğlu Yağısıyan'ın idaresine geçen Malatya üzerine sefere çıktı. Sultan I. Kılıç Arslan iki ay boyunca süren kuşatmanın ardından Yağısıyan'dan şehri teslim aldı. Danişmendileri de kendi topraklarına katan sultan I. Kılıç Arslan bölgede önemli bir güç haline geldi. Bizans'ın batıdan gelen Normlarla uğraştığını bildiği için Batı tarafının güvende olduğunu bilerek doğu tarafına yönelmeye devam etti. Doğu ve Güneydoğu bölgelerine hakim olan ve hepsi de Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olan Türk beyleri Sultan I. Kılıç Arslan'nın gelişini büyük bir memnuniyetle karşıladılar. I. Kılıç Arslan önce Meyyafarikin'a[1] gitti ve burada hüküm süren Ziyaeddin'e Elbistan'ı ikta olarak verip onu kendisine vezir yaptı. Bundan sonra Saltuklular ve Ahlatşahlar dışında bölgedeki bütün beyler sultan I. Kılıç Arslan'a itaatlerini arz ettiler ve kendisiyle birlikte Haçlılara karşı mücadele edeceklerini bildirdiler (Demirkent, 2002: 398). Daha sonra sultan I. Kılıç Arslan Urfa Kontluğu üzerine yürümeye karar verdi. Fakat o sırada Musul Emiri Çökürmüş'ün Harran'ı kendisine teslim edeceğini bildirip davet etmesi üzerine Urfa üzerine yürümeyi bırakıp Harran'a doğru yöneldi. Ancak çok geçmeden yolda giderken hastalandı ve Malatya'ya dönmek zorunda kaldı.

Kılıç Arslan'ın Güneydoğu Anadolu'daki faaliyetleri Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın dikkatini çekti ve Musul valisi olan Çökürmüş'ün yerine Emir Çavlı'yı görevlendirdi. Çünkü Çökürmüş'ün sultan I. Kılıç Arslan ile iş birlği içinde olduğunu düşünüyordu. Ancak Çökürmüş sultan Muhammed Tapar'ın bu kararına karşı gelerek Musul'u bırakmadı. Emir Çavlı ile mücadele içine girdi. Ancak bu mücadeleler sonunda Çökürmüş mağlup oldu. Çökürmüş, Emir Çavlı tarafından yenilgiye uğratılmasına rağmen şehir halkı Musul'u vermediği gibi sultan I. Kılıç Arslan'a haber gönderip şehri teslim almasını istediler. Bu haberi alan sultan I. Kılıç Arslan hemen Malatya'dan ayrılıp Musul'a doğru yola çıktı. Şehir ileri gelenleri yapılan anlaşma uyarınca sultan I. Kılıç Arslan 22 Mart 1107'de Musul'a girdi. Burada ilk iş olarak Muhammed Tapar adına okutulan hutbeyi kendi adına çevirerek Büyük Selçuklu Sultanlığına adaylığını gösterdi. Bu da gösteriyor ki sultan I. Kılıç Arslan'ın doğuda ilerlemesi sadece devletinin sınırlarını genişletmek değil dedesi Kutalmış'tan beri süre gelen Büyük Selçuklu Devleti hükümdarlığını ele geçirme niyetiydi.

Sultan I. Kılıç Arslan'ın bu başarıları Mardin Artuklu beyi İlgazi ve Halep Selçuklu Emiri Rıdvan'ı rahatsız etmiş ve sultan I. Kılıç Arslan'a karşı mücadele etmek için Çavlı'nın tarafına geçmişlerdi. Sultan I. Kılıç Arslan bu sırada Musul'u üzerine yürümeye karar verdi. Musul'un I. Kılıç Arslan tarafından alındığı haberi alan Çavlı yanına Mardin Artuklu beyi İlgazi ve Halep Selçuklu Emiri Rıdvan'ı da yanına alarak Musul'a sultan I. Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Sultan Çavlı'nın gelişinin haberini alınca yerine oğlu Şahinşah (Melikşah)'ı Musul da vekil bırakarak iyi donatılmış 4 bin süvari ile yola koyuldu. I. Kılıç Arslan ordusunu güçlendirmek için Anadolu'dan takviye kuvvet istedi. Ancak takviye kuvvetin gelmesini beklemeden Habur suyu kenarına gelip savaş pozisyonun geçti. Ancak Çavlı'nın ordusu sultan I. Kılıç Arslan'ın ordusundan sayıca fazlaydı. Bundan dolayı I. Kılıç Arslan'ın ordusundaki bir takım beyler bu durumdan çekindiklerinden dolayı I. Kılıç Arslan'ın ordusundan ayrıldılar. Bu durumu fark eden Çavlı, I. Kılıç Arslan'ın toparlanmasına müsaade etmeden saldırıya geçti (13 Temmuz 1107). I. Kılıç Arslan, Çavlı'nın askerlerine bizzat saldırıya geçerek onların arasına girdi, hatta Çavlı'nın yanına kadar ilerleyerek ona da bir kılıç darbesi indirdiyse de Çavlı zırhı sayesinden bu darbeden kurtuldu. Ancak bütün mücadelesine rağmen I. Kılıç Arslan'ın ordusu mağlup edildi. Bunun üzerine sultan I. Kılıç Arslan Esir düşmemek adına Habur suyunun karşı kıyısına geçmeye çalıştı. Ancak üzerindeki ağır zırhtan dolayı Habur'u geçemedi ve atıyla birlikte sulara gömülerek hayatını kaybetti. Cesedi, birkaç gün sonra Habur'un Şemsaniyye köyü yakınlarındaki kıyıda bulundu ve buradan Meyyâfârikîn'e götürüldü. Burada valisi olarak bulunan Humurtaş, Kılıç Arslan için "Kubbetü's Sultan" adıyla bilinen bir türbe yaptırdı. Kılıç Arslan'ın genç yaşta beklenmedik ölümüyle Güneydoğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de Haçlılara karşı yürütülen mücadele ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî birliği zaafa uğradı. Dânişmendliler, durumdan faydalanarak Anadolu'da siyasî güçlerini arttırma ve topraklarını genişletme imkânını buldular. Bizans da Ege bölgesine doğru yayılmaya başlamış olan Türkleri Batı Anadolu'dan tekrar geriye itme fırsatını yakaladı (Demirkent, 2002: 398).

[1] Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adı. Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biri.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca birçok devlete ev sahipliği yapan Anadolu toprakları coğrafi konumu, ürün zenginliği vb. etmenlerle her zaman dikkat çeken bir yer olmuştur. Bu nedenlerden dolayı Anadolu'ya hakim olmak isteyen birçok devlet aralarında büyük savaşlar gerçekleştirmiştir. Nitekim Anadolu'ya hakimiyet konusunda yapılan en büyük savaşlardan biri 1071 yılında Selçuklu ve Bizans Devletleri arasında yapılan Malazgirt savaşıdır. Bu savaşı ezici bir üstünlükle Türkler kazanmış ve Anadolu toprakları bu savaştan sonra Türkleri açılmıştır. Anadolu topraklarının Türklere açılmasıyla birlikte Türk beyleri Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başlamıştır. Bu Türk beylerinden biri de Kutalmış oğlu Süleyman Şah'tır. Süleyman Şah Anadolu içlerinde ilerleyerek Bizans'ın elinde bulunan İznik'i 1075 yılında alarak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuş ve o tarihten itibaren Anadolu'nun Türkleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Başta Bizans'ın elinde bulunan bazı topraklar fetih etmiş ve yine Çukurova bölgesindeki Ermeni hakimiyetine de son vererek Türklerin Anadolu'da hakimiyet alanı genişletmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti Süleyman Şah önderliğinde Anadolu'da genişlemeye devam ettiği sürerlede Süleyman Şah'ın Suriye Meliki Said b. Tutuş'a karşı 1086 yalında yaptığı Ayn Seylem savaşında mağlup olup ölmesi ve bu savaşta oğlu Kılıç Arslan'ın da esir alınmasıyla birlikte bu genişleme durmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin genişlemesi durduğu gibi yeni kurulan devlet düzenide bozulmuş ve bununla beraber Türklerin Anadolu'da ilerleyişi yavaşlamıştır. Nitekim Süleyman Şah'ın ölümünden sonra yaşanan aksaklıklardan yararlanan Bizans devleti kaybettiği birçok toprağı Türklerin elinden almayı başarmıştır.

Bir müddet iç karışıklar yaşayan Anadolu Selçuklu Devleti Kılıç Arslan'ın esaretten kurtulup Anadolu'ya gelmesi ve ardından hakkı olan Anadolu Selçuklu Devleti tahtına geçmesiyle beraber eski gücüne kavuşmaya başlamıştır. I. Kılıç Arslan tahta geçtikten sonra bozulan düzeni yeniden tesis etmeye çalışmış ve babasının daha önce ele geçirdiği toprakları tekrardan ele geçirmeyi hedefleyerek yeniden devlet sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Ancak bu dönemde Türklerin Anadolu'da ki varlıklarına büyük bir tehlike arz edecek Haçlı Seferleri yapılmaya başlandı. Haçlıların birinci hedefi Türkleri Anadolu'dan çıkarmak ve Kudüs'e kadar inerek Müslümanlar üzerinde üstünlük kurmak olmuştur. Büyük ordularla gelen Haçlıları Anadolu içlerinde karşılayan Türkler I. Kılıç Arslan önderliğinde büyük saldırılar gerçekleştirselerde Haçlıların Anadolu'da ki ilerleyişi yavaşlamamış ve Anadolu Selçuklu Devleti başkenti İznik başta olmak üzere birçok toprak kaybedilmiş ve Haçlılar Kudüs'e kadar ilerleyerek hedeflerinin bir kısmını bu şekilde gerçekleştirmişlerdir. Türklerin, Haçlılara karşı yenilmelerinin birçok sebebi varken bunlardan en önemlisi sultan I. Kılıç Arslan'ın Haçlı tehlikesine yeterince önem vermemiş olmasıdır. Bu durumun farkında olan sultan I. Kılıç Arslan Anadolu'nun içerisinde bulunan diğer Türk beyleriyle de birleşerek daha bir planlı bir şekilde Haçlı ordularına saldırmaya başlamıştır. Bu saldırılar soncunda büyük başarılar elde eden sultan I. Kılıç Arslan bölgede adından söz ettirmiştir. Haçlılara karşı alınan bu zaferler sonucunda Türklerin Anadolu'dan kolay bir şekilde atılmayacağını, Türklerin kolay bir düşman olmadığını ve İslam dinini Anadolu coğrafyasında yaşatılmaya ve devam ettirileceği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

Anna Komnena, (2021), *Alexıad,* (Çev. Bilge Umar), İnkilap Yayınları İstanbul.

Demirkent, Işın, (1996) "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 525-546.

Demirkent, Işın, (1997), *Haçlı Seferleri,* Dünya Yayınevi, İstanbul.

Demirkent, Işın, (2022), "Kılıçarslan I.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 398.

Ebu Abdullah Muhammed el-Azimi, (2006). *Azimi Tarihi,* (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

İbn Bibi, (2020), *Selçukname,* (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ostrogorsky, Georg, (2019), *Bizans Devleti Tarihi,* (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Öngül, Ali, (2018), *Anadolu Selçukluları,* Çamlıca Yayınları, İstanbul.

Sevim, Ali, (2010), "Süleyman Şah I.", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* C. XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 103-105.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, (2020), *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Süryani Mihail, (1944), *Suryani Patrik Mihail Vakainamesi,* (Çev. Hrant. D. Andreasyan) Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Kütüphanesi, Ankara.

Turan, Osman, (1971), *Selçuklular Zamanında Türkiye,* Turan Neşriyat Yurdu Yayınları, İstanbul.

Turan, Osman, (2005), *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti,* Ötüken Yayınları, İstanbul.

Urfalı Mateos, (2019), *Urfalı Mateos Vekayinaemsi ve Papaz Grigor'un Zeyli.* (Çev. Hrant D. Andreasyan) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yinanç, Mükrimin Halil, (2020), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Presentation ID / Sunum No= 7

Oral Presentation / Sözlü Sunum

1921 Yılına Kadar Olan Süreçte Bakü Petrolleri ve Ahıska Türkleri

Dr. Gönül Güneş[1]

[1]Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
ORCID ID: 0000-0002-6915-4767

Özet

Ahıskalıların bulunduğu bölge içinde yer alan Kafkasya, petrol taşıma güzergâhı üzerindedir. Kafkasya, Dinyeper, Don ve Volga nehirlerinin bitiminden güneye doğru Anadolu'nun yüksek yaylalarına, Bağdat ve Tahran'a, İran Körfezinden Hint Okyanusuna giden eski yolların kesiştiği yerde önemli bir kapıdır. Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkış güzergâhında bulunduğu gibi Türkiye'yi Orta Asya'ya, Rusya'yı Orta Doğu'ya bağlamaktadır. Özellikle 19.yy'dan itibaren Rusların bilinçli ve zorunlu uyguladıkları göç ve sürgün, bu topraklar üzerinde Müslümanlığı ve Türk birliğini engelleme çabaları, Kafkasya'nın enerji ve ulaşım olarak öneminden kaynaklanmıştır. Rusya ile başlayan bu politika ile Ahıska Türkleri İngiltere, Fransa, Almanya gibi sömürgeci devletlerin de çıkar çatışmalarından ve petrol savaşlarından kaynaklanan büyük acılar yaşamıştır. Ahıska Türklerinin I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yaşadıkları zorluklar ve sürgün sürecinin, dönemin en önemli enerji kaynağı olan petrol ve bu topraklar üzerinde çıkar çatışmaları bağlamında değerlendirilmesi gerekliliğini ortaya koymak amacıyla böyle bir çalışma yapılmıştır. Ahıska bölgesinde sürgünler bu çerçevede değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Petrol, Kafkasya, Osmanlı, Rusya, Sürgün.

Baku Oil and Ahiska Turks in the Process Until 1921

Abstract

The Caucasus, which is located in the region where Ahıska people are located, is on the oil transportation route. The Caucasus is an important gateway from the end of the Dnieper, Don and Volga rivers to the south to the high plateaus of Anatolia, to Baghdad and Tehran, at the intersection of the old roads from the Persian Gulf to the Indian Ocean. It connects Turkey to Central Asia and Russia to the Middle East, just as Armenia is on the route of exit to the Black Sea. Especially since the 19th century, the conscious and forced migration and exile of the Russians, their efforts to prevent Turkish unity on these lands, stemmed from the importance of the Caucasus as energy and transportation. With this policy that started with Russia, Meskhetian Turks have also experienced great pain due to the conflicts of interest and oil wars of colonial states such as England, France and Germany. Such a study was conducted to reveal the necessity of evaluating the difficulties and exile process of the Meskhetian Turks until the end of the First World War in the context of oil, the most important energy source of the period,

and conflicts of interest on these lands. The exiles in the Ahıska region will be evaluated within this framework.

Keywords: Meskhetian, Petroleum, Caucasus, Ottoman, Russia, Exile.

Giriş

XVII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar kuvvetler dengesini İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya ellerinde bulunmaktaydı. Bu bağlamda İngiltere'nin Kafkasya ile ilgilenmesinin nedeni petrol olmakla birlikte Rusya'nın Kafkasya üzerindeki planları ve Hindistan yoluna doğru sarkmasından endişe duymaktadır. Türk-Rus sınırında ve özellikle Kafkaslarda sık sık meydana gelen savaşlar petrol ve güç dengelerine bağlı olarak ele alınmaya başlar. İngilizlerin Rusya'ya bu yaklaşımına rağmen Fransa ise tam zıt bir politika izlemiş, Ruslara karşı hoşgörülü bir tavır sergilemeyi daha uygun görmüştür.

Bolşevik İhtilali sonrası Kafkasya'da oluşan kaos ortamında sosyalist ideolojinin Kafkasya bölgesine yayılması tehlikesi İngilizler tarafından istenmemekteydi. Kafkasya'da oluşan boşluğu doldurmak için Alman-Osmanlı ittifakı, Almanların savaşın ekonomik yükünü azaltabilmek için Tiflis üzerinden Bakü enerji kaynaklarını elde ederek Hazar çevresini kontrol etme arzusu ile Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya'ya yönelmesi İngilizleri bölgenin kontrolünü sağlamak için adımlar atmaya sevk etmiştir.

Kafkasya, Almanya için tarım ürünleri ve maden kaynakları açısından oldukça zengindi. Bölgenin en büyük ekonomik değeri petrol yataklarıydı. Almanlar, özellikle İngiltere'nin Asya'daki sömürgelerini ele geçirmek istemekteydi. Hindistan'a ve İran Körfezi'ne giden en kısa yol ise Kafkaslardan geçiyordu. Nitekim Batum-Tiflis-Bakü ile Tiflis-Culfa-Tebriz demiryolu bölgenin stratejik önemini artırmaktaydı. Bu amaç doğrultusunda müttefiki olduğu Osmanlı Devleti'yle bile karşı karşıya gelmiştir.

Ahıska bölgesinde Güney Kafkasya'daki en büyük Rus üssünün Ahılkelek'te bulunması ve bu Rus üssündeki çalışanların bu bölgedeki Ermenilerin olması, ayrıca Bakû- Tiflis- Ceyhan boru hattının hemen bu bölgenin Kuzeyinden geçmesi bu bölgenin önemini ortaya koymaktadır (Kanbolat 29-30).

Ahıska Türkleri

Günümüzde Gürcistan sınırları içinde yer alan Ahıska, Türkiye-Ermenistan sınırının kuzeyinde, Gürcistan'ın Acara Özerk Cumhuriyeti'nin doğusunda, Tiflis'in güneybatısında, Türkiye'nin kuzeydoğusunda Ardahan'la sınır olan bir bölgedir. Posof çayının iki yakasında olup, karayolu ile Tiflis, Batum ve Türkiye'ye demiryolu ile Tiflis'e bağlanır (Zeyrek 9). Bölge doğu-batı ekseninde geçiş yolları üzerinde olduğu gibi askeri amaçlı mevkilerin kurulmasına elverişli bir coğrafyadadır. Kafkasya'nın tarih boyunca kavimler göçüne sahne olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Ahıska bölgesi de kavimler göçünün önemli sahnelerinden biri olmuştur (Aydıngün 35).

Ahıska Türkleri, Edirne Anlaşması'na kadar Osmanlı toprağı olan Gürcistan'ın güneybatısındaki Mesheti-Cavahetya bölgesinde yaşamıştır. Yaklaşık 250 yıl Osmanlı'nın Çıldır Eyaleti'nin başkentliğini yapan, önemli bir kültür ve ticaret şehri olan Ahıska, aynı zamanda Osmanlı'nın doğu sınır kapısını oluşturmuştur. Rus Çarlığı, Anadolu'yu işgal etmek için bir engel olarak gördüğü Ahıska'yı işgal etmeyi (1807, 1810, 1811, 1812) denemesine rağmen başarılı olamamış ancak Ahıska 28 Ağustos 1828'de Rus ordusunun eline geçmiştir. 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması ile Rus hâkimiyetine giren ve problemli hale gelen bölgede yaşayan Türkler bu tarihten sonra Rus baskısı nedeniyle yavaş yavaş Anadolu'ya göç etmeye başlamışlardır. Antlaşmaya göre savaş tazminatı karşılığında Ahıska ve Ahılkelek'in Rus Çarlığına verilmesiyle sorunlar bitmemiş, günümüze kadar devam eden ve hala çözülemeyen "Ahıska Türkleri Sorunu" başlamıştır (Turan 116-117,125). 1921 yılında yapılan Moskova (Gönlübol 25) ve Kars anlaşmalarıyla Türkiye'nin doğu sınırının kesinleşmesi sonucunda Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin toprağı olmuştur (Arslan 130)

Kafkasya Petrolleri

İnsanoğlu enerji ihtiyacını su ve rüzgâr gibi kaynaklardan sağlarken, odunu kullanmış sonra yerini kömüre bırakmıştır. 1765'te buharlı makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla demiryolu taşımacılığının uygulanması, üretim ve tüketimi arttırmıştır. MÖ. 600'lere kadar uzandığı düşünülen petrol ilk zamanlar tedavi amacıyla kullanılsa da yerini aydınlatmaya bırakmıştır. 1859 yılında Amerika'nın Pensilvanya Eyaletinde Albay Edwin Drake'in ilk petrol kuyusunu açarak ham petrol üretmesiyle kömürün yerini bu yeni enerji kaynağı almıştır (Rand 30, Mohajan, 11).

Üretimin makineleşmesi ile yeni icatlar sayesinde kömürün yanı sıra, buharın da enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlaması sonucu, makineleşmenin yaygınlaşması Birinci Endüstri Devrimi olarak bilinmektedir. Elektrik ya da elektroniğin üretimde kullanılması ile üretimin seri hale gelmesinin sonucunda petrol tabanlı içten yanmalı motorların kullanımı ve Henry Ford'un otomotivde seri üretim bandı sistemi ve fabrikaların elektrikle çalışır hale gelmesi de İkinci Endüstri Devrimi olarak bilinmektedir. Bu devrimde enerji kaynağı olarak petrol ve elektrik olmuştur. Elektriğin günlük hayata girmesi içten yanmalı motorların gelişimi, tarımdan ulaşıma, sanayiden eğitime kadar hayatın her safhasına girmiş olan petrol teknolojisinin de gelişimini sağlamıştır (Landes 520).

19. yüzyıldan itibaren petrole sahip olmak, petrol üretimini elde tutmak, petrol taşıma güzergâhları üzerinde denetim kurmak devletlerin temel amaçlarıdır. Bakü ve çevresinde petrol rafineleri 1859'da kurulmaya başlanmış, üretimde asıl gelişme 1870'lerin başında Rusya tekel sistemini kaldırarak bölgeyi özel teşebbüse açmasıyla rekabette ve girişimcilikte patlama yaşanmıştır. 1873'te yirmiden fazla küçük rafineri işletilmeye başlanmıştı. Özellikle Bakü: Türk, Tatar, Pers ve Ermeni nüfusu ile Doğu-Batı arasında büyük bir ticaret merkezi olmasına rağmen petrol büyük bir değişim getirmiştir (Yergin 58).

1880'lerin başında Bakü'de iki yüze yakın rafineri çalışıyordu. Rusya'da üretilen petrolün %95'i dünyada üretilen petrolün ise yaklaşık yarısının Bakü'den çıkarılması (Muradaliyeva 26), burada bulunan üreticileri batıya yöneltmiş Kafkaslar üzerinden demir yolu inşa etmeye başlanmıştır (Yergin 60-61). Rusya'nın endüstriyel ekonomisi, 1892'den 1903 yılına kadar maliye bakanı Kont Sergei Witte'nin politikalarının da etkisiyle sürekli büyüme kaydetti (Yergin 130-131). Nobel Kardeşler'in Bakü'de kurdukları şirketin kısa sürede dünyanın en büyük petrol şirketi haline gelmesi, bölgeye Rothschildleri çekti. Bakü'de 1890'dan itibaren faaliyet gösteren altı İngiliz, üç Fransız, iki Alman, iki Belçika ve bir Rum şirketi mevcuttu. 1894 yılında Azerbaycan'da petrol üretimi A.B.D'deki düzeye ulaşırken 1901 yılında Azerbaycan petrol üretiminde 1. sıraya yükseldi (Bayramov 243). 1905 yılından başlayan devrimci ayaklanma 1913 yılına kadar Rusya'nın dünya petrol ihracatındaki payının %31'den %9'a düşmesine sebep olmasına rağmen, Avrupa'nın yakın çevresinde en büyük petrol kaynağı olmaya devam etmiş, küresel çatışmalarda belirleyici ve büyük devletlerin en çok ilgilendikleri yer yapmıştı (Yergin 133).

Görüldüğü gibi özellikle savaşın son yılında petrol üretiminde yarı yarıya bir düşüş göze çarpmaktadır. Bölgedeki petrol sevkiyatı iki yoldan gerçekleştiriliyordu. İlki, Kasım ve Nisan ayları arasında donmasına rağmen Volga Nehri yoluydu. Üretimin %80'i bu yol açılana kadar depolanıyordu. Kalan %20'i ise ikinci kanal yolunu oluşturan boru hatları ve demiryolu ile dağıtılıyordu. Bakü'den Batum'a ve Grozni'den Petrovsk'a uzanan 8 inçlik petrol hattı mevcuttu (Buxton 73). Birinci Dünya Savaşı'na doğru petrol endüstrisi üç büyük uluslararası tekelin kontrolü altındaydı. Bunlar; "Royal Dutch Shell", "Nobel Kardeşler" ve "Standart Oil" idi.

Demiryolları

İktisadî kaynakların işletilmesi, tarım, ticaret ve sanayiinin gelişmesi düzenli bir ulaşım ağıyla mümkündür. Ulaşım doğa şartlarına bağlı olmakla birlikte, milletlerin erişmiş oldukları sosyal ve kültürel bağlamda millî bütünlüğün kurulması bakımından iktisadî ve sosyal seviyenin göstergesi durumunda, teknolojiye bağlı gelişen, bir ülkenin siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî hayatını etkileyen önemli bir unsurdur.

Avrupa ve Amerika'da büyük bir gelişme gösteren ve yeni bir ulaştırma sisteminin doğmasına sebep olan demiryolları XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bütün dünyada en önemli ulaşım aracı olma özelliğini kazanmaya başlamıştı. Yabancı sermaye aracılığıyla yapımı teklif edilen ilk demiryolu

projesi, Alman Mühendis Anton von Gerstner tarafından 1837 yılında yapılan uzunluğu sadece 27 kilometre olan Petersburg-Tsarskoe Selo-Pavlovsk hattı olmuştu (Gerstner Ayrıntılı bilgi için bkz).

Demiryolu hatlarının Kafkasya'da yapılmaya başlanması Kırım Savaşı sonrasına denk gelmektedir. Tiflis ile Bakü demiryolu bağlantısı 1883'te işletmeye açıldı. 1900 yılında Petrovsk-Port-Derbent-Bileceri demiryolu hattının yapımı tamamlandıktan sonra bu yol Petrovsk-Port- Grozni-Beslan hattı ile birleştirildi. Bakü-Batum petrol hattı 1907 yılında yapıldı. Güney Kafkasya bölgesinin jeostratejik önemini arttırmış, büyük güçler arasında rekabeti hızlandırmıştır. Fransız vatandaşı olan Yahudi kökenli Rothscild ailesi Bakü-Batum demiryolunu yapmış ve 1866 yılılnda "Btino" şirketini kurmuştur. Nobel kardeşler Bakü petrolünü Rusya'ya, Rothschild ise Avrupa'ya pazarlamıştır (Bayramov 243).

Batum'un demiryolu ağına katılmasından sonra İran ticareti, Trabzon ve Erzurum'dan (Okur vd 271), yani Türkiye'den geçen eski kervan yolu terk edilerek Kafkasya üzerinden yapılmaya başlandı. Bakü petrolünün işletilmeye başlanmasından sonra Batum-Bakü hattına paralel olarak bir petrol boru hattının döşenmesi, bölgenin jeopolitik ve stratejik önemini daha da artırmıştır (Aksoy 52).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru petrol taşımacılığında demiryolunun yetersiz kalması üzerine boru hattı devreye girdi. Nobeller, ham petrolü bir boru hattıyla rafinelere taşımaya başladılar.

Ahıska Türklerinin de yaşadığı yer olan Güney Kafkasya; bölge içi çekişmelere, sosyal, ekonomik, siyasi ve askeri yapıların şekillenmesine, büyük devletlerin bölgeye olan ilgisine ve genel istikrarsızlık ortamına bakıldığında asıl konunun petrol olduğu ortaya çıkmaktadır. Enerji nakil hatlarının yapımını geciktirmek veya tamamen engellemek için bu güzergâhların yer aldığı topraklar üzerinde etnik çatışmalar ve istikrarsızlıklar çıkartılarak Türklerin bölgede egemen olması istenmemiştir.

Brest-Litowsk Anlaşması

Sovyetler Birliği ile bağlaşma devletleri arasında I.Dünya Savaşı'nın bir evresini bitiren anlaşma Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litowsk Antlaşmasıdır. Bu anlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum (Elviye-i Selase) Osmanlı Devleti'ne geri veriliyordu (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi 418). Gürcistan Devlet Başkanı olan Noe Jordaniya, Brest-Litowsk Antlaşması'nı kabul etmeyerek, Ardahan'ın geri verilmesi için Türkiye'ye bir heyet göndermiş fakat sonuç alamamıştı. Ahıska ve Ahılkelek halkı, yaptıkları toplantılarda delegeler seçerek Batum Konferansı'na gönderdiler. Bu delegeler, 13-26 Nisan 1918 tarihinde Gürcistan içinde kalmaları durumunda din, dil ve kültürlerini kaybedeceklerini ve Gürcü baskısına maruz kalacaklarını bildikleri için, Türkiye'ye katılmak istediklerini bildirdiler. (Yunusov 56).

11 Mayıs 1918'de toplanan Batum Konferansı'nda, Osmanlı tarafı, bölge halkının isteği doğrultusunda, Ahıska ve çevresinin Türkiye'ye terk edilmesini talep ettiler. Bu isteği kabul etmek istemeyen Gürcüler, Yakup Şevki Paşa ordusunun Ermenilere karşı harekete geçip 15 Mayısta Gümrü'yü alması üzerine, geri adım atmak zorunda kalındı. Maverayi Kafkas Cumhuriyeti, 26 Mayıs 1918 tarihinde Seym'i feshetti. Aynı gün Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsız devletlerini ilân ettiler (Kurat vd 476-477). Ahıska ve Ahılkelek halkı, uzun bir muhtıra ve imzalı kâğıtlarla Osmanlı Hükûmeti'ne müracaat etmişlerdi. Batum Konferansı'nda Türk Hey'etinin Başkanı Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey, bu iki nahiyenin Türkiye'ye bağlandığını, Kafkas Cumhuriyeti murahhaslarına bildirdi. Gürcü murahhasları, Ahıska ve çevresinin Türkiye'ye bırakılmasını asla kabul etmek istemediler ve bu kararı protesto ettiler. Sonuçta bu karar onlara da kabul ettirildi. Böylece Brest-Litovsk'ta tespit edilen sınır aşılmış oluyordu (Kurat vd 474-475). 4 Haziranda yapılan Batum Antlaşması'yla, Gürcistan Hükûmeti, Ahıska ve Ahılkelek'i Türkiye'ye bırakmaya razı oldu (Bıyıklıoğlu 571). Ancak Gürcüler Osmanlı yerine buraları Almanlara teslim etmeyi tercih ederek Gürcistan'ın, âdeta bir Alman sömürgesi durumuna gelmesini daha karlı görmüşlerdir (Birinci 200). Almanlar için Tiflis veya Batum'u önemli yapan mesele Bakü petrol kaynaklarını ele geçirmekti (Gökay 29, Kurat 478). Gürcüler ise Müslüman Türklerin burada bulunmasını hiçbir zaman istememişlerdir.

Mondros Mütarekesi

25 Ekim 1917'de Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimi sonrası, Kasım 1917'de Bolşeviklerin de desteğiyle Gürcü, Azeri ve Ermeniler tarafından Transkafkasya Meclisi birlikte kurulmuştu. Ancak

Meclisin Gürcü ve Ermeni üyeleri Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımak istememişler ve sonuçta önce Gürcüler daha sonra Azeri ve Ermeniler Meclis'ten ayrılıp 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Sapmaz 26, 27). Gürcistan sınırları içinde kalan Ahıska ve Ahılkelek halkı, Sovyetlerin ilan ettiği kendi kaderini tayin hakkını kullanarak Türkiye'ye katılmak istediklerini Gürcü yönetimine bildirmişlerdir. 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihlerinde toplanan Batum Konferansı sonunda imzalanan Batum Anlaşması ile Gürcistan, Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye'ye bırakılmasını kabul etmiştir.

Bölge halkı, Ömer Faik Nemanzâde öncülüğünde 29 Ekim 1918'de merkezi Ahıska olan Ahıska Hükümet-i Muvakkatası (29 Ekim 1918-30 Kasım 1918), 3 Kasım 1918'de Merkezi Iğdır olan Aras Türk Hükümeti, 5 Kasım 1918'de de Kars'ta Kars İslam Şurası gibi hükümetler kurmuştur. Fakat Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ahıska'nın da içinde bulunduğu Batum'dan Nahçıvan'a, Ordubad'a-Ağrı'dan Azgur'a kadar bölgedeki Türklerin devlet kurma çabaları başarısız olmuştur. Ancak 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin İtilaf Devletleri tarafından haksız bir şekilde uygulamaya konulmasıyla, Elviye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum'dan Türk Ordusunun çekilmesi istenmiş, 25 Kasım'da şiddetli İngiliz baskısıyla, Ordumuza Elviye-i Selase'i boşaltma emri verilmişti (Bıyıklıoğlu 573-574). Dolayısıyla bu Türk kuvvetlerinin Ahıska'dan çıkması demekti. İngilizlerin, 24 Aralık 1918'de Batum'u işgal etmeleri ile 9.0rdu'ya bağlı Türk kuvvetleri bölgeyi terk etmeye başlamışlar, 25 Ocak 1919'da; 1878 sınırına geri çekilmişlerdi (Dayı 78).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sovyetler Birliği arasında imzalanan 16 Mart 1921 Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars anlaşmalarıyla Türkiye'nin doğu sınırı kesinleşmiştir. Moskova Anlaşması'na göre Ahıska, Ahılkelek ve Batum Türkiye sınırları dışında kalırken, Kars ve Ardahan Türkiye'ye dâhil olmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Moskova ve Kars anlaşmalarının kendileri için de geçerli olduğunu kabul etmişlerdir. Siyasi sınırların çizilmesiyle Türkiye'nin Ahıska ile başta fiziki/coğrafi olmak üzere tüm tarihsel ve kültürel bağları kopmuştur.

Sonuç

Ahıska Bölgesi'nin uluslararası enerji nakil hatlarının üzerinde yer alması burayı rekabet alanlarının merkezi durumuna getirmiştir. Bunun yanı sıra Rusya sınırlarını Anadolu ve İran'a doğru genişletme, Dicle ve Fırat arasına, Elcezireye, Umman Denizi'ne ve Akdeniz'e inme siyasetiyle hareket etmektedir. Hazar havzasının da Rusya'nın Asya'daki varlığı ve özellikle Türkistan ve Hindistan siyaset ve ticareti için özel bir önemi bulunmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında bu bölgede Türklerin bulunması Rus Çarlığı tarafından büyük bir tehdit olarak görülmüş, Ermenilerin bir kısmı buralara yerleştirilmiş, bölgedeki Türkler Rusya tarafından zulüm görmüş, soykırıma uğramışlardır. Daha sonra "özel yerleşimciler" rejimiyle sürgün edilmişlerdir. Gürcistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, Ermenilerle birlikte Gürcülerde yerleştirilerek Türk varlığına son verme politikası bu bölgede amacına ulaşmıştır.

Ahıska Türklerine yaşatılanlar karşısında; insan hakları, demokrasi, özgürlükten bahsedenler, sürgünlere ve bir daha geri dönüşlerine müsaade edilmemesine sessiz kalmışlardı. Petrol Savaşları Ahıska Türklerine yönelik politikanın ana kaynağını oluşturmuş, bu nedenle birçok aile parçalanmış, kaçak geçişler sırasında ölümler ve birçok bireysel dram yaşanmıştır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Volkan. "İngiliz Ticaret Raporlarında (1908-1913) Trabzon", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/58, Yaz 2018, ss. 50-74

Arslan, Zehra. "Moskova Antlaşması Sonrası Batum'da Rus Ve Gürcülerin Yaptıkları Düzenlemeler (1921–1925)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.8, C.8, 2010, ss. 111-131.

Aydıngün, İsmail ve Ayşegül, Aydıngün. *Ahıska Türkleri Ulus Ötesi Bir Topluluk*, Ankara, 2014, Yay. No:21.

Bayramov, Gadir. "Petrol Faliyetlerinin Beşiği: Azerbaycan", *İnsan ve Mekan*, Çantay Yay., İstanbul, 2006, ss. 239-272.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. "Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase ile İlgili Yeni Vesikalar", *Belleten*, C. XXI, S.84, (Ekim 1957), Ankara, 1957, ss. 567-580.

Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi, C. II, Genelkurmay. Yay. Ankara, 1993.

Buxton,Harold. *Transcaucasia*, Fatih Yayıncılık, London.

Dayı, S.Esin. *EIviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1998.

Gökay, Bülent, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul, 1998.

Gönlübol, Mehmet. *Olaylarla Türk Dış Politikası (1918–1995)*, 9. Baskı, Ankara, 1996.

Kanbolat, Hasan. "Ahıska Bölgesi ve Ermeni Oluşumu", *Bizim Ahıska*, Ocak-Mart 2005, S.2, ss.29-42.

Kurat, Dr. Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990.

Landes, David S. (1969). *The Unbound Prometheus: Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the present* (2.nd Ed.), Cambridge Üniversity Press, Newyork.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima Senesi: 4, C. III, T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1991, ss. 418.

Mohajan, Haradhan, "The Second Industrial Revolution has Brought Modern Social and Economic Developments" *Journal of Social Sciences and Humanities*, Vol. 6, No. 1, 2020, pp. 1-14.

Muradaliyeva, E.B. "Bakü'nün Dünya Petrol Merkezine Dönüşmesi (XX.Asrın Son Çeyreği", *Azerbaycan Petrol Sanayisi Tarihine Dair I.Uluslararası Konferans*, Bakü, 7 Haziran 1996, ss. 21-36.

Özel, Haşim. "Ahıska Türkleri Tarihi", *Savaş ve Uygarlık*, Kasım 2007, S.17, s.yok.

Sapmaz, Ahmet. *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, Ötüken, Yıl belirtilmemiş.

Turan, Orhan. "Trabzon-İran Transit Ticaret Yolu (İngiliz Konsolosluğunun Kasım 1942 Tarihli Bir Raporu)" ,*Geçmişten Günümüze Karadeniz'de Ulaşım*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., 2020, ss. 271-300.

Turan, Şerafettin. "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S1-2, C.(IX),ss. 111-151.

Yergin, Daniel. *The Prize The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Newyork, 1991.

Yunusov, Arif, *Mesketya Türkleri-İki Defa Sürülen Halk*, Bakü, 2000.

Zeyrek, Yunus. *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001.

Presentation ID / Sunum No= 66

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Türkiye'nin Büyük Stratejisi? Türk Devletleri Teşkilatı ve Türkiye'nin Rolü

Arş. Gör. Mehmet Mert Çam[1]

[1] Milli Savunma Üniversitesi, Atatürk Stratejik Araştırmalar ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (ATASAREN) Uluslararası İlişkiler ve Bölgesel Çalışmalar Anabilim Dalı, e-posta: mcam3@msu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2703-9808

Özet

Soğuk Savaş sonrası strateji çalışmalarında büyük güçler ve onlara meydan okuyan yükselen güçlerin dışında teorik olarak diğer ülkelerin de büyük stratejisinin olabileceği iddia edilmektedir. Bu görüşe göre; her devlet, hangi amaçlarına öncelik vereceği ve bu amaçlara ulaşmak için kaynakları arasından hangi araçları kullanacağı konusunda seçimler yapabileceği "büyük planlar" üretebilir. Benzer şekilde her ülke uzun vadeli ve en yüksek öncelikli hedeflerine erişebilmek için başta devlet lideri olmak üzere devlet idaresinde örgütlenme ilkesini sağlayabilir ve tıpkı büyük güçler gibi buna uygun davranış biçimleri geliştirerek kazanımlar edinebilir. Günümüzde Türkiye bölgesel bir güç olmak istiyorsa, başka bir deyişle yeni bir model oluşturacaksa bir "büyük stratejiye" ihtiyaç duyacaktır. Bu çalışmada yeni dönemde bölgesel güç olma yolunda ilerleyen Türkiye Cumhuriyeti'nin, olası meydan okumasında Türk Devletleri Teşkilatı'nın varlığı ve Türkiye'nin bu oluşumdaki rolü ele alınacak, tarihî vakalar, tecrübeler ve tespitler ışığında Türkiye'nin bölgesel meydan okumasının nüvesinin neden Türkistan olması gerektiği üzerinde durulacaktır. Ardından hem Türkiye Cumhuriyeti'nin hem de Türkistan coğrafyasının bu doğrultuda neden birbirlerine ihtiyaç duyduğu siyasi, askeri ve iktisadi parametreler üzerinden işlenecektir. Müteakiben Türk Devletleri Teşkilatı'nın mevcut durumu, 2022 Kazakistan protestoları üzerinden ele alınacak ve bölgesel hegemon Rusya Federasyonu'nun başını çektiği Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) aynı örnek vaka karşısındaki işleyişi ile karşılaştırılacaktır. Son olarak çalışmada Türk Devletleri Teşkilatı'nın gelecekteki yapısı ve işleyişine dair önerilerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Türkiye, Büyük Strateji, Türkistan.

Türkiye's Grand Strategy? Organization of Turkic States and Türkiye's Role

Abstract

In the post-Cold War strategic studies, it is claimed that other countries can theoretically have a grand strategy apart from the great powers and the rising powers that challenge them. According to this view; each state can produce "grand plans" in which it can make choices about which goals it will prioritize and which means it will use among its resources to achieve those goals. Similarly, every state can provide the principle of organization in the state administration, especially the state leader, in order to achieve its long-term and highest priority goals, and can gain gains by developing appropriate behavior patterns just like the great powers. Today, if Türkiye wants to become a regional power, in other words,

if it is to create a new model, it will need a “grand strategy”. In this study, first of all the existence of the Organization of Turkic States and Türkiye’s role in this formation will be discussed in the possible challenge of the Republic of Türkiye, which is on the way to become a regional power in the new era. In accordance with historical events, experiences and determinations, it will be emphasized why the essence of Türkiye’s regional challenge should be Turkestan. Then, why both the Republic of Türkiye and the geography of Turkestan need each other in this direction will be discussed through political, military and economic parameters. Subsequently, the current situation of the Organization of Turkic States will be discussed through the 2022 Kazakhstan protests and will be compared with the operation of the Collective Security Treaty Organization (CSTO), led by the regional hegemon Russian Federation, against the same case. Finally, suggestions will be made about the future structure and functioning of the Organization of Turkic States.

Keywords: Organization of Turkic States, Türkiye, Grand Strategy, Turkestan.

Giriş

Soğuk Savaş, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti için fırsatlar ve kazançlar yarattığı gibi kuruluş amacı ideallerinin dondurulmasına da neden olmuştur. Batı ittifakında yer alan Türkiye, askerî gücünü modernize edebilmiş, 50 yılda nüfusunu yaklaşık 4 kat arttırabilmeyi başarmıştır. Bunun yanı sıra iktisadî olarak dışa bağımlı kalmış, bölgeler arasında eşit bir gelir dağılımını sağlayamamıştır. Detanté döneminde kadim bir Türk yurdu olan Kıbrıs’ta tüm yaptırımlara rağmen Kıbrıslı Türklerin bağımsız yaşayabileceği bir devletin kurulması haricinde dış politikada “peşine takılan” (*İng. Bandwagon*) bir tutum sergilemiş, Sovyetlerin çevrelenmesi olan ittifakın büyük stratejisine, kendi çıkarlarından üstün tutarak sadık kalmıştır. Büyük güç için, NSC 162/2’de salt bir askerî aparat olarak görülmesi ve olası bir Sovyet işgali ve yayılmacılığına karşı NATO’nun güneydoğu kanadını “tutması”na göre dizayn edilmeye çalışılması, ulus inşa sürecinin demokratik kültür, eğitim gibi bileşenlerine gerektiği önemi gösterememesine neden olmuştur (NSC 162/2, 1953, s. 2-3, 21; Ataç ve Çam, 2020, s. 600-601).

Dış politikada göreli kazanç (*İng. Relative Gain*) prensibine riayet ederek Soğuk Savaş sürecini tamamlayan Türkiye Cumhuriyeti, oyun kurucu olmak idealinden, tarihte bir dönem hegemon güçler olan Avusturya, İspanya gibi ülkelerin aksine hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu dönemde siyasî ve iktisadî açıdan tam olarak olmasa da askerî gücü sayesinde Yunanistan-Mısır-Irak ekseninde bir dönem kendi egemenliği altında olan komşularına karşı caydırıcılık sağlayabilmiştir. Bölgesinde büyük gücün politikası dışında tek başına inisiyatif almaya çalışarak eski emperyal ideallerini dimağda -retorik olarak- canlı tutmaya çalışmasına rağmen coğrafî konumu; jeopolitik bir baskı unsuru oluşturmuş, Kafkasya-Balkanlar-Orta Doğu ekseninde pratikte büyük bir güç olmadan bölgesel politikalar belirlemesini zorlaştırmıştır.

1955 Bağdat Paktı-CENTO ve 2010 yıllarındaki Arap Baharı sürecinde görüldüğü üzere Türkiye, büyük güçle birlikte diğer devletleri hizaya sokabilmiş, ama özellikle Arap Baharı’nda olduğu gibi büyük gücün oyun planından uzaklaşıp münferit bir rol üstlendiğinde önü kesilmiş, hatta büyük güçle çatışma yaşamıştır. Örneğin, Bağdat Paktı görüşmelerinde Türkiye, Ürdün’ü pakta dahil etmek için, şayet üye olmaması halinde olası bir savaşta İsrail’i münferit olarak destekleyeceğini söylemiştir. Bu tehdit karşısında Ürdün’ün şikâyeti üzerine Amerika ve İngiltere, Türkiye’yi “Batı yanlısı” Arapları, Batı’dan uzaklaştırmaması için “uyarmıştır” (Hale, 2013, s. 94). 75 yıllık Türk-Amerikan ilişkilerinde belli periyotlarda mükerrer olarak yaşanan bu durum, Soğuk Savaş sonrasında, nihai hedef elde edilip ortak çıkarların kalmadığı ve yenisinin yerine konulamadığı bir dönemde ciddi bir kırılma yaşanmasına sebep olmuştur.

Büyük Strateji

Soğuk Savaş sonrası strateji çalışmalarında büyük güçler ve onlara meydan okuyan yükselen güçlerin dışında teorik olarak diğer ülkelerin de büyük stratejisinin olabileceği iddia edilmektedir. Bu görüşe göre; her devlet, hangi amaçlarına öncelik vereceği ve bu amaçlara ulaşmak için kaynakları arasından hangi araçları kullanacağı konusunda seçimler yapabileceği “büyük planlar” üretebilir. Benzer şekilde her ülke uzun vadeli ve en yüksek öncelikli hedeflerine erişebilmek için başta devlet lideri olmak üzere

(devlet) idaresinde örgütle(n)me ilkesini sağlayabilir ve tıpkı büyük güçler gibi buna uygun davranış biçimleri geliştirerek kazanımlar edinebilir (Silove, 2018, s. 51-52).

Bu yaklaşım her insanın 400 metreyi 1 dakika altında koşabileceği varsayımına benzemektedir. Evet gerekli şartlar sağlandığında -bunlar hem kendiliğinden varolan hem de sonradan edinebilen niteliklerdir- bu durum teknik olarak mümkündür. Tıpkı özünde uzun soluklu bir gayeye matuf büyük stratejilerde, başarılabilecek amaçlar için gerekli nitelikleri haiz uygun araçların ahenkli bir şekilde bir araya getirilmesi gibi (Kennedy, 1994, s. 4). Lakin pratikte bunu sağlamak sanıldığı kadar kolay değildir. Her devletin savaş ve barış dönemlerinde askerî stratejisi ya da dış politika tercihlerini etkileyen bir ulusal stratejisi olabilir. Fakat bunların varlığı, o devletin büyük stratejisinin kesin olarak olduğunu göstermeye yetmez. Uluslararası sistemi etkile(ye)meyen, onu yönlendir(e)meyen ya da sürdürülebilir bir barışı sağlamak adına yeni bir model inşa etmeyi önermeyen bir devletin büyük stratejisi olamaz.

Quo Vadis? Doğu ve Batı Arasında Kalan Türkiye

Türkiye, 16. yüzyılda eski dünyaya karşı hegemon, 17. yüzyıl sonunda ise büyük güç hüviyetini kaybetmiştir (Allison, 2017, s. 540-545). Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk toprak kaybı olan 1699 tarihli Karlofça Anlaşması'yla Batı'daki "Yenilmez Türk" algısı yıkılmış, 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile de ilk defa Türk ve Müslüman bir toprak olan Kırım Hanlığı kaybedilerek Rusya Karadeniz'den jeopolitik bir baskı unsuru oluşturmaya başlamıştır. Bu tarihten günümüze kadar hem Kuzey hem de Batı'dan çevrelenen Türkiye, karşı karşıya kaldığı tehditlere mukabil güç dengelerini temel almış, başka bir deyişle beliren stratejilere (*İng. Emergent Strategy*) göre tutum sergilemiştir. Şöyle ki; 1798-1801 Fransa'nın Mısır Seferi'ne karşı ya da İstiklal Savaşı'nda Batı'ya karşı Rusya ile, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda ya da 1945-1990 yılları arasında Soğuk Savaş'ta ise Rusya'ya karşı Batı ile ittifak kurmuştur. Bazı dönemlerde ise her iki taraf Türkiye'ye karşı bir araya gelmiş ve sonuçları itibarıyla bu durum Türkiye açısından çok yıkıcı olmuştur. Batı'nın Rusya'yla birlikte kendisine karşı ittifak oluşturduğu Balkan toplumlarının isyan ederek bağımsızlıklarını kazandığı 1821-1913 yılları arasındaki dönem ve ilk topyekûn harp olan Birinci Dünya Savaşı'nın 3 yılı buna örnek gösterilebilir. Savaşın sonlarına doğru Çarlık Rusya'nın yıkılması ve savaştan çekilmesi Türkiye'nin "iki ateş" arasında kalarak yok olmasını engellemiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere son 300 yıldır Batı'nın Türk önyargısı sadece Rus tehdidi karşısında dizginlenebilmiştir. Bu sebeple ki 1945-1995 yılları arasındaki yarım yüzyıl ikili ilişkilerin tarihte görülmediği kadar geliştiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Yoksa Kıta Avrupası ve Anglo-Sakson dünya için Türkler, Hun hükümdarı Atilla'dan beri, "Doğu'dan gelen Barbar" bir kavimdir ve "her şart ve ahvalde durdurulmalıdırlar".

Rusya ve Çin için de durum benzerlik addetmektedir. George Kennan'ın, 1946 tarihli "Uzun Telgraf"ında da zikrettiği üzere Rus dış politikasındaki tarihten gelen güvensiz ve bunun reaksiyonu olan yayılmacı eğilim dikkat çekicidir (George Kennan's 'Long Telegram", 1946, s. 6). Bununla birlikte Rusya'nın jeopolitik olarak tehdit algıladığı Türkiye'ye karşı tutumu ancak yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere Batı'ya meydan okuduğu çatışma dönemlerinde değişmiş, lakin derinliği açısından politik-taktik seviyede müspet eğilim gösterebilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus nüfuz alanı olan Türkistan coğrafyası da Rusya ile Türkiye'nin "stratejik" seviyede ikili ilişkilerini geliştirmesine engel teşkil etmiştir. Rusya'nın Sovyetler döneminde, gerek insan gücü, maddi kaynaklar gerekse kendi açısından statü bozukluğuna mâni olmak için "jeopolitik zorunluluk" olarak gördüğü Türk Dünyası, bugün de "Büyük Güç" olmasını devam ettirebilmesi için "muhtaç olduğu" bir coğrafyadır. Bu durum, "Yükselen Güç" Çin Halk Cumhuriyeti için de geçerlidir. ÇHC'nin hegemonik açılımının başat aracı olan Kuşak-Yol İnisiyatifi'nde Türkistan önemli bir rol oynamaktadır. Bölge ÇHC'nin kontrolsüz (obez) iktisadi büyümesinde enerji ihtiyacını karşılaması bakımından ehemmiyetli olmakla birlikte, Kuşak-Yol İnisiyatifi'nin Batı'ya açılan kapısıdır. Yine büyük ölçüde etnik kırım, zorla göç ettirme ve kültürel asimilasyon vasıtasıyla kontrol altında tuttuğu "Doğu Türkistan Sorunu"nun dış müdahaleye kapanması ve küresel çapta "halledilmesi" için komünist Çin bölgeye ihtiyaç duymaktadır (Çam, 2021, s. 390-392).

Türkiye'nin Büyük Stratejisi ve Türkistan

Türkiye'nin mevcut bir "büyük stratejisi"nin olup olmadığı tartışması bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Lakin Türkiye bölgesel bir güç hatta küresel ölçekli bir oyuncu olmak istiyorsa, yeni bir model oluşturacaksa bir "büyük stratejiye" ihtiyaç duyacaktır. Yukarıdaki tarihî vakalar, tecrübeler ve tespitler ışığında kanımızca bu bölgesel meydan okumasının nüvesini ise Türkistan teşkil etmelidir. Türkiye'yle birlikte 7 bağımsız ülke, 15 yarı bağımsız yönetim ve başta İran ve Afganistan olmak üzere muhtelif ülkelerde hatırı sayılır bir Türk nüfusa sahip olan Türk dünyasının, 250 milyonu aşan mevcudu nicelik olarak dünyada dördüncü sıradadır. Ekseriyetle aynı dili kullanan ve aynı dine mensup bu kütlenin birleştirilmesi için Türkiye'nin "keskin güce"[1] ihtiyacı yoktur. Zira Dağlık Karabağ Savaşı'nda görüleceği üzere halihazırda doğru hamleler sonrasında Türk Dünyası, Türkiye ile entegrasyona hazırdır. Buradaki önemli nokta yukarıda zikrettiğimiz üzere araçların, doğru amaçlar için sefer edilebilmesinin planlanması, başarılmasıdır. Örneğin, Türkiye, Suriye İç Savaşı yüzünden, mültecilere 40 milyar dolar ve hatta fazlasını harcamış ve harcamaya devam etmektedir. Akla gelen ilk soru, Türkiye'nin ayırdığı bu kaynaklar karşılığında elde ettiği kazancın, harcadığı maddi ve manevi enerjisinin karşılığını verip vermediğidir. Bu, cevaplanması zor bir sorudur. Peki, bu kaynaklar Türkistan coğrafyasına harcanmış olsaydı, nasıl bir etki yaratabilirdi?

Harita-1: Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Haritası (2019).

Kasım 2021 tarihinde yeni bir yapılanmaya giderek "Türk Devletleri Teşkilatı" ismini alan oluşum, Türk devletleri arasında siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel bir birlik yaratmaya hizmet etmesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. En önemlisi şayet varsa Türkiye'nin "Büyük Stratejisi"ne uygun bir adım olan bu oluşumu; diğer murahhaslara nazaran Türkiye finanse etmek zorundadır. Bu durum temelleri atılan "Turan Ordusu"nun efektif bir şekilde kullanılmasına da imkân sağlayacaktır. Kazakistan'daki olaylarda görüleceği üzere askerî bir ayağı olmayan, kolektif güvenlikten yoksun bir oluşumun, üyelerine yönelik tehditlere karşı verdiği destek "temenni mesajlarından" öteye gidememektedir (Türk Devletleri Teşkilatı, 2022). Halbuki Türkiye'nin askerî açıdan bunu yapacak kapasitesi ve reel gücü bulunmaktadır. Moritanya'dan Somali'ye, Bosna'dan Afganistan'a kolektif güvenlik kapsamında Türk asker-sivil elitinin bulunduğu coğrafyalarda yarattığı asimetri dikkat çekicidir. Bu durum, Sovyetlerin Soğuk Savaş sırasında, çevrelemeyi kırmak için giriştiği "Üçüncü Dünya Açılımı"ndan katbekat başarılı ve "samimi"dir. Örneğin ISAF komutasındaki Batılı NATO askerleri Afganistan'da herhangi bir saldırıyla karşılaşmamak için arabalarına Türk bayrağı asmaktadırlar (Hürriyet, 2021). Hatta Şubat 2015 tarihinde Taliban'ın Amerikalıların olduğunu zannederek bombalı saldırıda bulunduğu zırhlı araçta bir Türk askerinin şehit düşmesi Afganistan'da büyük bir üzüntüye yol açmış, Taliban Amerikalıların hedef alındığını, Türk askerînin şehit düşmesinden üzüntü duyduklarını belirtmiştir (Anadolu Ajansı, 2015). Somali'de Batılıların aksine havaalanının dışında büyükelçilik açabilen ilk ülkenin Türkiye olması

[1] Keskin Güç (Sharp Power): Ülkelerin yumuşak gücün aksine hedef ülkelere bilinçli bir şekilde müdahale ederek kendileri lehine bir durum yaratmalarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Christopher Walker (2018). "What is 'Sharp Power'?", *Journal of Democracy*, Johns Hopkins University Press, Vol. 29, N. 3, pp. 9-23.

tesadüfî değildir (Hürriyet, 2013). Bu coğrafyalardaki halklar için Türkiye'nin, Doğu-Batı ekseninde bir alternatif liman olması Türkiye'nin bir "Büyük Stratejisi"nin var olduğunu da kanıtlayacaktır.

Sonuç Yerine: Ne Yapmalı?

Türkiye'nin, bölgesel hatta küresel hedeflerini gerçekleştirebilmesi için iktisadî kalkınmaya ihtiyacı vardır. Müdahaleye açık kırılgan bir ekonomi, diğer sıklet merkezlerindeki kazanımları da etkisiz bırakmaktadır. İnşaat, turizm gibi hizmet sektörü merkezli, dışarıya bağımlı bir ekonomiye sahip bir ülke bölgesel bir güç olamaz. İthal ikameci, katma değer üretebilecek bir iktisadî salahiyet kendi içinde en başta refah toplumu yaratacak ve enerjinin dışarıya kanalize edilebilmesini sağlayacaktır. Refah toplumunun yaratılması, her ülkenin dış politikasında önemli bir rol oynayan "innenpolitik"in etkisini de azaltacaktır. Başka bir deyişle bu durum hükümetlerin etki alanı dışında ortak bir dış politika belirlenmesini sağlayacak ortamı yaratacaktır. Böylece hem oy konsolidasyonu için iç politikada yapılan yanlışların hem de kaynak ve enerji israfının önüne geçilecektir.

Türkiye'nin büyük hedeflere ulaşması için gereken diğer bir faktör yetişmiş insan gücüdür. İlköğretim seviyesinden başlamak üzere mevcut hegemon ve büyük güçlerle yarışmak için dönemsel olarak değişmeyen, sürdürülebilir, rasyonel temellere dayalı millî bir eğitim programı belirlenmek zorundadır. Başka bir deyişle objektif bir sıralamada ilk 100'de kaç üniversitesiniz varsa sizin büyük güç olma ihtimaliniz de o kadar artmaktadır. Yetişmiş insan gücünün nitelik ve niceliği, diğer ülkelerdeki halk kütlelerinde sizin "rol model olma" hüviyetinizi de güçlendirecektir.

Büyük strateji, evvel emirde uzun soluklu olmalıdır. "Meydan okumanın" öncesinde ise her alanda büyük hazırlıklara ihtiyaç duymaktadır. Kısa vadede paradigma değişikliğine uğrayacak, konjonktüre göre tam tersi istikamete yönelecek adımlar büyük stratejinin başarısız olduğundan ziyade aslında onun hiç olmadığının bir emaresi olacaktır. Lakin Türkiye eksikliklerini tamamlamaya bugünden başlayarak, nihaî hedefine dair karar kıldığında, Türkiye'nin gelecekte başarısız olmasına neden olacak hiçbir engel bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

ALLISON, Graham (2017). Destined For A War, Can America and China Escape Thucydides's Trap?, New York: Houghton Mifflin Harcourt.

ATAÇ, Kaan Kutlu ve ÇAM, Mehmet Mert (Eylül 2020). Soğuk Savaş: Amerikan Büyük Stratejisi, Johnson Doktrini ve Kıbrıs, Güvenlik Stratejiler Dergisi, (16)35, ss. 595-634.

ÇAM, Mehmet Mert (2021). Coğrafi-Konum İstihbarat Analizi Doğrultusunda Doğu Türkistan'daki "Yeniden Eğitim Merkezleri". Murat Bulut, İsmail Hakkı Demircioğlu, vd. (Ed.), İstihbarat ve Güvenlik Üzerine Çalışmalar, Ankara: Nobel Bilimsel, ss. 457-472.

GEORGE Kennan's 'Long Telegram' (February 22, 1946). History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives and Records Administration, Department of State Records (Record Group 59), Central Decimal File, 1945-1949, 861.00/2-2246; reprinted in US Department of State, ed., Foreign Relations of the United States, 1946, Volume VI, Eastern Europe; The Soviet Union (Washington, DC: United States Government Printing Office, 1969), 696-709. https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178

HALE, William (2013). Turkish Foreign Policy since 1774, 3rd Edition, Routledge, London.

KENNEDY, Paul (1992). Grand Strategy in War and Peace: Toward a Broader Definition, Paul Kennedy (Ed.), Grand Strategies in War and Peace, New Haven: Yale University Press, ss. 1-10.

NSC 162/2, Basic National Security Policy (1953). Erişim Tarihi: 28.02.2022, https://irp.fas.org/offdocs/nsc-hst/nsc-162-2.pdf

SILOVE, Nina (2018). Beyond the Buzzword: The Three Meanings of 'Grand Strategy', Security Studies, (27):1, pp. 27-57.

Somali'de her beyaza 'Merhaba Türk' diyorlar (2013). Erişim Tarihi: 01.03.2022, https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/somali-de-her-beyaza-merhaba-turk-diyorlar-23098148

Türk askerini Afganistan'da görmek istiyoruz (2021). Erişim Tarihi: 01.03.2022, https://www.hurriyet.com.tr/dunya/turk-askerini-afganistanda-gormek-istiyoruz-41848609

Türk askerlerinin bulunduğu araca saldırı Afganları üzdü (2015). Erişim Tarihi: 01.03.2022, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-askerlerinin-bulundugu-araca-saldiri-afganlari-uzdu/71537

Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları Haritası (2019). Erişim Tarihi: 01.10.2022, https://turkau.com/azeri-demek-dogru-mu/turk-cumhuriyetleri-ve-turk-topluluklari-haritasi/

Türk Devletleri Teşkilatının Kazakistan'da Meydana Gelen Olaylar Hakkındaki Açıklaması (2022). Erişim Tarihi: 01.03.2022, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilatinin-kazakistanda-meydana-gelen-olaylar-hakkindaki-aciklamasi_2430

WALKER, Christopher (2018). What is 'Sharp Power'?, Journal of Democracy, (29)3, pp. 9-23.

Presentation ID / Sunum No= 113

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Kosova'nın Avrupa Birliğine Üyelik Süreci Ve Gelecek İnşası

Doç. Dr. Sibel Akgün

Sakarya Üniversitesi, SBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Özet

Kosova Soğuk Savaş sonrası düzende Balkan coğrafyasında yaşanan çatışma ve krizlerin merkezlerinden biri olmuştur. 1999 yılında NATO'nun askeri müdahalesi ile sona erdirilen çatışma sonrasında ülkenin içinde bulunduğu durum 2008 yılında bağımsızlık ile sonuçlanmıştır. Etnik ve siyasi yapısı itibari ile sorunları devam eden ülkede yerel dinamiklerin dışında bölge ülkelerin de etkisi söz konusudur. İçinde bulunduğu kriz sarmalını aşamayan ülke Avrupa Birliği üyelik perspektifi içine girerek, bu sarmaldan çıkmaya çalışmaktadır. Sadece siyasi değil insani, ekonomik vs. bir çok nedenle bir arada yaşama ve güvenli sınırlar içinde çatışmasız bir devletin inşa edilmesi için Avrupa Birliği üyelik süreci önemli görülmektedir. Çalışmada ülkenin Avrupa Birliği üyelik süreci ele alınacak ve bu çerçevede ülkenin bu süreçte geçirdiği aşamalar analiz edilecektir. Çalışmanın amacı Avrupa Birliği üyelik perspektifinin Kosova için önemi ve gelecek inşasındaki yerini tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Kosova, Avrupa Birliği, Güvenlik.

Giriş

Uluslararası ilişkilerde devletlerin karşılıklı olarak varlık ve çıkarı, birbiri ile bağlantılı konjonktürün de etkisi ile sürekli olarak değişmekte ve gelişmektedir. Devletler bu kapsamda sistemsel veya bireysel olarak hareket etmekte, politika belirlemektedir. Teorik çerçevesi sürekli olarak literatürde ele alınan ve çalışılan bu durum alanın en önemli başlıklarından birini oluşturmaktadır.

Bu kapsamda bireysel veya toplu olarak hareket eden devletler için de en önemli oluşumlardan biri de AB (Avrupa Birliği)'dir. Ulus üstü yapısı ile Soğuk Savaş döneminde şekillenen AB, kıtasında önce ekonomik, daha sonrasında ise siyasi, askeri, kültürel ve ilkeler düzeyinde birleşme ve bütünleşme örneklerinden en güncel olanıdır.

AB'nin birleşme ve bütünleşme tarihi ile geçirdiği yapısal dönüşümler federalizm, sosyal inşacılık, yeni işlevselcilik gibi çeşitli entegrasyon teorileri ile el alınmıştır. Yapılan tüm analizlerde tek başına AB'nin yapısal değişim ve dönüşümlerini açıklamak mümkün olmamıştır. Bu nedenle konunun bir bütün olarak değerlendirmesi gerekmektedir (Köroğlu, 2021: 44).

Yapılan tüm analizler temelde AB'nin derinleşme ve genişleme çalışmalarının kendi içinde ve çevresinde yarattığı etki ile değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Soğuk Savaş sonrası oluşan düzende kadim Balkan hakları için başlayan değişim ve dönüşüm AB ile olan ilişkilerde de büyük bir ivme yaratmıştır. Yugoslavya'dan ayrılan ve bağımsızlıklarını kazanan ülkeler için etnik, din, siyasi, kültürel

olarak sorunları devam eden bu ülkeler Avrupa bütünleşme hareketi ve genişlemesi için talepte bulunmuştur. Kosova'da Yugoslavya'nın dağılmasından en fazla etkilenen ülkelerin biridir. Ülkede tarihsel, kültürel, siyasi, etnik ve ekonomik olarak karışık olan durum 1999'da yoğunlaşan çatışmaların uluslararası müdahale ile sonuçlanması ile bitmiştir. Ancak o günden bugüne Kosova'da yaşanan sorunlar ve gerilimler devam etmiştir.

1999'da Kosova'da NATO (Kuzey Atlantik İttifak Paktı) müdahalesi ile bitirilmiş olan çatışma sonrası ülkede 10 Haziran 1999'da BM UNMIK (Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Misyonu) bünyesinde bir yönetim kurulmuş ve tüm kamu hizmetleri ile devlet mekanizmasının yapması gereken işler bu misyon tarafından yerine getirilmiştir. Dolayısı ile ülkede yönetim bu misyon ile geçici devlet gibi yönetilmiştir (Arslan, 2009: s.59).

BM Geçici Misyonu olarak himaye yönetimi olarak da nitelendirilen UNMIK dışında AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) ile AB'nin de katkıda bulunduğu yapı Kosova'da hemen her alanda yönetimi üstlenmiştir. UNMIK ülkede sivil yönetim, devlet kurumsallaşmasını sağlamak, uluslararası yardımları organize etmek, altyapı ve ekonomiyi yeniden inşa etmek, demokrasi ve insan hakları, mültecilerin geri dönüşü gibi görevleri üstlenmiştir. UNMIK bünyesinde oluşturulan dört birimden Polis ve adalet, sivil yönetimin görevleri ile sorumluluk alanına girmiştir. Diğer birim olan demokratikleşme ve kurumların inşasını AGİT, ekonomi ile yeniden inşayı AB üstlenmiştir. Güvenlik ise NATO komutasında KFOR tarafından sağlanmıştır (Sancaktar, 2018: s.66-67).

Kosova'da 1999 yılında uluslararası himaye yönetimi kurulması ülkede istikrarı sağlama konusunda yetersiz kalmıştır. Ülkede çoğunluğu oluşturan Arnavutların ve Sırbistan'ın statü konusunda bir türlü istenen düzeye gelmemesi sonucu, 2005'te BM Kosova Özel Temsilcisi olarak Martti Ahtisaari'yi görevlendirmiştir. Ahtisaari 2007 yılında hazırladığı raporda Kosova'nın bağımsız olması gerektiğini ifade etmiştir. Sırbistan ise bunu reddederek ülkenin yine kendisine bağlı şekilde "denetimli özerklik" altında bulunmasını önerisinde bulunmuştur. Ahtisaari Planı ve BM'nin 1244 sayılı kararı doğrultusunda Kosova Meclisi ise 17 Şubat 2008'de tek taraflı bağımsızlık ilan etmiştir (Euronews).

Kosova'nın bağımsızlığını ilan etmesi sonrasında ülkedeki yeniden inşa süreci bitmemiştir. Sırbistan ise bu bağımsızlık ilanına tepki vermiş ve ülkeyi kendisine bağlı olarak gördüğünü açıklamıştır. Sırbistan'ın bu politikası günümüzde de devam etmektedir. Rusya Federasyonu dışında birçok AB ülkesi de (Yunanistan, İspanya, Romanya gibi) bu bağımsızlık ilanını tanımamaya devam etmektedir. Kosova BM'ye üye değildir ancak 100'ün üzerinde ülke tarafından tanınmıştır (Euronews).

Ülkede bağımsızlık sonrasında EULEX (Avrupa Birliği Hukukun Üstünlüğü Misyonu)'te 2008'de AB'nin oluşturduğu diğer kurum olmuştur. EULEX ülkede Avrupa hukukunun temelini oluşturmak için birçok AB Antlaşması çerçevesinde düzenlemeler ve görevler üstlenmiştir. EULEX'in ülkede temel misyonu yargı, polis ve gümrük idareleri konularında Kosova makamlarına yönlendirme yapmaktır (Çakmak, 2019: 392).

Kosova'da bugün EULEX, UNMİK, KFOR ve AGİT varlığını devam ettirmektedir. Yani ülkede bağımsızlık sonrası da uluslararası yönetim ve devlet inşa süreci tamamlanmış sayılmamaktadır. İlk etapta 1999'dan 2008'e kadar ülke uluslararası yönetim tarafından idare edilmiştir. Uluslararası yönetim altında Kosova'da parlamento, hükümet, yeni partilerin oluşturulması, seçimlerin yapılması gibi demokratik yapılar yaratılmaya çalışılmıştır. İkinci etapta ise 2008'de bağımsızlık ilan edilmesinden sonra bugüne kadar ülkede demokrasinin sağlamlaştırılması ve güçlendirilmesi ile inşa süreci birlikte uygulanmaya ve yerleştirilmeye çalışılmaktadır (Paci, 2021: s.290).

Ülkenin bugünkü durumu ve bu çerçevede AB ile olan ilişkileri bağımsızlık sonrasında ivme kazanmaya başlamıştır. Bunun için bağımsızlık sonrası süreci ele almak gerekmektedir. Bu çerçevede ülkenin gelecek inşasının da ele alınması yerinde olacaktır.

I. Bağımsızlık Sonrası Kosova'nın Bugünkü Durumu

2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova çok etnik, dini, dilsel ve kültürel yapısı ile Balkan coğrafyasının küçük bir portresini oluşturmaktadır. Ülkede bağımsızlık sonrası oluşturulan yapı da buna uygun olarak kurulmuştur.

Anayasal olarak Arnavutça ve Sırpça'nın resmi dil olarak kabul edildiği ülkede nüfusun büyük kısmı Arnavut Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu durum ülkenin tarihsel olarak ve çoğunluğunu Arnavut nüfusunun oluşturmasından ve Sırpların da tarihsel olarak ülkede bulunan durumu ile ilgilidir. Sırplar ve Arnavutlar Kosova'yı oluşturan kurucu uluslar olarak görülmektedir. Başkenti Priştine olan ülkenin 1,8 milyon nüfusu vardır. Kosova'da nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Arnavutların dışında Türk, Boşnak, Goralı, Roman, Aşkali ve Mısırlı gibi çeşitli azınlık grupları da bulunmaktadır (Abdula & Sulaj, 2020).

Küçük ancak etnik çeşitliliğin fazla olduğu Kosova'da yukarıda ele alındığı gibi ülkenin uluslararası tanınmışlığı konusunda sorun vardır. Ülkenin BM ve diğer uluslararası örgütlere girmesi bugün için söz konusu değildir. Bunda bölgesel olarak Sırbistan'ın kendisinden kopan bölgeyi halen kendi yönetimi altında görmesi ve küresel aktörlerden Rusya Federasyonu'nun bu politikayı desteklemesi gelmektedir. Ayrıca birçok ülkede Kosova'nın bağımsızlığı konusunda olumsuz tutum sergilemiştir. Bunun nedeni ise ayrılıkçı hareketlerin kendi ülkeleri içinde rol model olması konusundaki endişe duymalarıdır.

Kosova ekonomik olarak geri kalmış bir görünüme sahiptir. Ülkedeki yüksek işsizlik, düşük ülke geliri, tarıma dayalı yapı kriz ve çatışma ortamında sürekli artmıştır. Özellikle serbest piyasa ekonomisine geçişte tanınma sorunu ekonomik olarak yaşadığı zayıflığın devam etmesine neden olmuştur (Kara, 2017: s. 268-270).

Niceliksel olarak bağımsızlık sonrası 5.7 milyar dolarlık Gayri Safi Milli hasılası olan ülkede kişi başına gelir 3000 dolar civarındadır. Ekonomik olarak 2010 yılında milli geliri 6 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Ancak özellikle işsizlik ülkenin kronik sorunlarından biridir. Bağımsızlığın ilan edildiği 2008 yılında %45 olan işsizlik oranları %35'lere gerilemesine rağmen yine de yüksek düzeydedir. 2016 yılında 1.5 milyar dolar ihracat ve 3.5 milyar dolar ithalatı olan ülkenin ticari ortakları İtalya, Türkiye, Almanya, Sırbistan, Çin, İsviçre ve Makedonya'dır (İnsamer).

Kosova'da 100 bine yakın Sırp yaşamaktadır. Bu nüfusun büyük çoğunluğu Sırbistan sınırında bulunmaktadır. Ülkedeki Sırp nüfusu Arnavut çoğunluğun dışında ikinci büyük nüfus grubunu oluşturmaktadır (Duman, 2022). Ülkenin Anayasasına gör resmi diller Arnavutça ve Sırpçadır. Kurucu unsur olarak kabul edilen Arnavut ve Sırpların tarihsel olarak ülkede yaşayan en eski halklar olduğu bilinmektedir. Sırplar için aynı zamanda 1219'da İpek şehri yakınlarında ilk Ortodoks Patrikhanesinin kurulmuş olması bölgeye kutsal bir alan olarak bakılmasında etkili bir durum yaratmaktadır. Arnavutlar için de İlirlere dayanan atalarının Balkanlara ilk yerleştiği bölge olmasından kaynaklı olarak tarihsel kimlikleri ile birleşmiş bir alan olarak görülmesi söz konusudur. İki halkın dini ve etnik kimlikleri, farklı hayat biçimleri, bölgesel ve küresel olarak farklı politik tutumları bulunmaktadır. Bu nedenler ile sürekli olarak farklılık zemininde karşı karşıya duruşları bulunmaktadır (Türkoğlu, 2011: s. 104-105).

Kosova'nın kuzeyinde bulunan Mitrovica şehrinin kuzey kısmında Sırplar çoğunluk olarak yaşamaktadır. İbar nehrinin ikiye ayırdığı şehirde Arnavutlar ile yaşamak istemeyen Sırp nüfus Kosova'nın hem kendi içinde hem de Sırbistan ile olan ilişkilerini etkileyen en önemli alanlardan bir tanesidir. Merkezi otoritenin varlığını kabul etmeyen Mitrovica Sırpları ve hükümet güçleri arasında sık sık gerginlik yaşamaktadır. Kosova savaşı sonrasında Sırbistan'ın da desteği ile Mitrovica Sırpları ile Kosova hükümeti arasında aşağıda ele alınacağı üzere sürekli olarak krizler yaşanmaktadır (Çobanoğlu, 2021,TUİÇ).

Mitrovica'da merkezi hükümetin otoritesi tanınmamaktadır. Bölge Sırbistan'a bağlı olarak yönetimini devam ettirmeye çalışmakta ve bu da Kosova hükümetinin hem bölge ile hem de Sırbistan ile sorunlar yaşamasına neden olmaktadır (BBC, 2022). Mitrovica şehrinde savaş sonrası ilk büyük kriz 2011 yılında yaşanmıştır. Sırbistan ile Kosova arasındaki sınır geçiş noktaları yapılan protesto gösterileri sırasında tahrip edilmiştir. Kosova hükümeti merkezi polis birliğinin sınır bölgesindeki geçiş noktalarını

kontrol etmek istemesinden kaynaklanan kriz sırasında şehrin kuzeyine barikatlar kurulmuştur. Sırplar tarafından kontrol edilen sınır geçiş noktalarının merkezi hükümet tarafından kontrol edilmesine karşı çıkan Sırpların çıkardığı olaylar sırasında bir polis hayatını kaybetmiştir. 2016 yılında bölgede durum yine karışmıştır. Önce şehirdeki bir madenin kamulaştırılması sorunundan çıkan kriz, Kosova Sırplarının ve Sırbistan'ın karşı çıkması ile Kosova Sırp milletvekillerinin Meclisi katılmaması ile devam etmiştir (Gültekinler, 2017).

2017 yılında ise Kosova savaşına katılmış UÇK (Kosova Kurtuluş Ordusu) liderlerinden ve eski Kosova Başbakanı olan Ramush Haradinaj Sırbistan tarafından çıkarılan yakalama emri sonucu Fransa'da gözaltına alınmıştır. Kosova hükümeti bu duruma büyük tepki göstermiştir. Haradinaj çıkarıldığı mahkemede serbest bırakılmış ancak bu seferde Sırbistan karara tepki vermiştir. Mitrovica şehrinde ise Kosova hükümetinin ofisleri Sırp göstericiler tarafından basılmıştır. Devamında 14 Ocak'ta Sırbistan'dan Mitrovica şehrine yapılacak olan tren seferinde 21 dilde "Kosova Sırbistan'dır" ifadesinin bulunduğu afiş ve yazılar asılması nedeniyle tren Kosova yetkililerince durdurulmuş ve ülkeye girmesine izin verilmemiştir. Sırbistan'ın bayrağının renklerine boyanan trenin iki ülke arasında ve ülkedeki Sırplar ile Arnavutlar için aşılamayan krizlerin bir tanesi olması söz konusu olmuştur (Gültekinler, 2017).

Mitrovica'da yaşayan Sırpların Kosova otoritesini tanımaması ve ülkenin resmi araç plakaları yerine Sırbistan plakaları kullanması nedeniyle yaşanan krizler sonucunda Kosova ve Sırbistan arasında 2016'da serbest trafik dolaşımı anlaşması imzalanmıştır. Kosova hükümeti 15 Eylül'den itibaren ülkede sadece Kosova plakalı araçların dolaşımının mümkün olacağını açıklayarak ülkeye girmek isteyen Sırbistan plakalı araçlara yönelik geçici plaka şartı getirmiştir. Kosova'nın araç plakası konusunda karşılıklılık ilkesi esasınca aldığı kararın ardından ülkenin kuzeyindeki Mitrovica'da Sırpların yoğun olarak yaşadığı bölgede tansiyon yükselmiştir. Hükûmetin söz konusu kararı uygulamak için Kosova ile Sırbistan arasındaki sınır kapılarına silahlı özel polis birimleri göndermesini protesto eden Sırplar gösteri düzenlemiş, sınır kapılarına giden yolları kamyonlarla kapatmıştır. Ülkede Kosova Sırpları ile Kosova polisi arasında ciddi bir gerilim yaşanmış ve silah seslerinin geldiği bölgeler de ciddi bir durum meydana gelmiştir (Çağ, 2022). Hükümetin bu konuda yaşanan krizler nedeniyle Kosova'da yaşayan Sırplar dâhil herkesin Kosova kimlik kartı ve plakasına sahip olması zorunluluğu getirileceğinin tekrar bildirilmesine rağmen bu uyarı hayata geçirilememiştir. Bu konu yaşanan kriz ara ara devam etmiştir (Seçkin, 2022).

En son Kosova hükümeti, 31 Temmuz 2022'de Sırbistan'a ile mütekabiliyet ilkesi doğrultusunda "Sırbistan kimlik kartlarıyla Kosova'ya giriş/çıkış yapanlara geçici beyan formları verilmesi" ve "Sırp makamlarınca Kosova'daki Sırplara verilen araç plakalarının "Kosova Cumhuriyeti" plakalarına dönüştürülmesi" ile ilgili kararların yürürlüğe gireceğini duyurmuştur. Kosova'daki Sırplar, buna tepki göstererek, ülkenin kuzeyindeki sınır geçişlerini kapatmış ve ülkede gerilim yine artmıştır. Kosova hükümeti, daha sonra Sırbistan ile sınır kapılarına giden yollara konulan tüm barikatların kaldırılması şartıyla krize neden olan uygulamayı 1 Eylül'e erteleme kararı almıştı. Kosova tarafı, son olarak "yasa dışı" olarak nitelendirdikleri araç plakalarının yeniden tescil sürecinin Nisan 2023'e ertelendiğini, bu araçların sahiplerine önce uyarıda bulunulacağını, ardından ceza verileceğini ve son olarak test plakalarının yerleştirileceğini duyurmuştur (Çam, 2022).

Krizin yeniden tırmanması nedeniyle NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg Kosova Başbakanı ve Sırbistan Cumhurbaşkanı ile bir görüşme yapmıştır. Stoltenberg, sosyal medya hesabından da KFOR'un tetikte olduğunu ve gerilimin tırmanmasının arzu edilmediğini belirtmiştir. Bu durum ülkede uluslararası askeri yönetimin etkinliği ve varlığını da bir kez daha ortaya koymaktadır (Hürriyet, 2022).

Mitrovica'da yaşanan sorun dışında Kosova'da son bir yıldır ülke gündemini Karadağ ile sınır belirleme anlaşması, Sırp belediyeler birliği anlaşmaları ve bu anlaşmaların kabul edilmesi neticesinde Kosova vatandaşlarına verilecek olan Avrupa'ya vizesiz seyahat hakkı meşgul etmektedir. Karadağ ile tartışmalı sınır belirleme anlaşmasını imzalaması, Belgrad ile yapılan görüşmeleri sürdürülmesi ve UÇK eski komutanlarının yargılaması adına özel mahkeme ile iş birliği yapması gibi sayısız karmaşık meseleyle başa çıkması gerekmektedir (İnsamer).

Siyasi sorunların dışında yukarıda ele alındığı gibi Kosova ekonomisi de iyi durumda değildir. Ülke ekonomisinde üretim alanları çok sınırlıdır. İthalat oranı yüksektir ve tarım ile hayvancılık gelişmemiştir. Siyasi istikrasızlıklar ve yolsuzluk iddiaları, adli yapının yetersizliği yabancı yatırımcıyı çekme konusunda başlıca engelleri oluşturmaktadır. Ekonominin temel girdileri dış bağışlar, yurtdışındaki Kosovalıların dövizleri, gümrük gelirleridir. Yer altı kaynakları açısından kurşun, çinko, bakır gibi madenlerin bulunduğu ülkede bu kaynakların verimli bir şekilde kullanılması ülkenin durumundan dolayı mümkün olamamaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021).

Dolayısı ile Kosova bağımsızlık ilanı sonrası da başta etnik ve yönetim krizleri olmak üzere ekonomik, siyasi, hukuki birçok sorunla iç içe kalmıştır. Ülkenin bu durumları aşabilmek için AB ile üyelik perspektifini kazanma çabası vardır. Bu nedenle AB ile Kosova ilişkilerine yakından bakmak faydalı olacaktır.

II. AB'nin Kosova Politikası

AB'nin Balkan coğrafyasına yönelik olarak ilgisi 1990'lı yıllarda Yugoslavya'nın dağılma süreci ile birlikte görünür olmaya başlamıştır. Aynı kıtada yanı başında bulunan bu bölgeye yönelik olarak birliğin politika üretme durumu bu dönemde tam anlamı ile göz ardı edilemeyecek bir boyuta evrilmiştir.

AB'nin genel olarak Balkanlar politikasında iki önemli etken söz konusudur. Bunlardan ilki kıtanın genel değerlerine, ekonomik ve siyasi bütünlüğüne yönelik olarak bölge ülkelerinin varlığının katkı sağlayacağı düşüncesidir. İkincisi ise Balkanlar bölgesinin güvensizlik yaratan istikrarsız yapısının AB ile bütünleşme ile ortadan kaldırılabileceği görüşüdür. Bölgedeki sorunların çözümünde AB tarafından liderlik rolünün oynanması bu çerçevede birliğin ortak dış politikasını da güçlendirecek ve birliğin güvenilir bir aktör olarak uluslararası politikada etkinliğini de arttıracaktır (Çakır & Emiroğlu, 2009: s.91).

Dolayısı ile AB açısından güvenlik ve işbirliğini güçlendirileceği bir havza olarak değerlendirilen Balkanlar son dönemde Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesi ve Ukrayna savaşı ile birlikte daha da önem kazanmıştır. Özellikle 2008 sonrası AB ülkelerinden bir kısmının girdiği ekonomik krizler sonrası Rusya'nın bölgede varlığının güçlendiği inancı, yaşanan son savaşlar ile bölge ülkelerinin öneminin daha da ön plana çıkmasına neden olmuştur (Alan, 2018).

AB, *Balkanlarda güvenliğin sağlanmasını bölgenin jeopolitik özelliklerini de dikkate alarak da oluşturmaktadır. Rusya'nın Balkanlarda olan etkisinin azaltılması özellikle bu çerçevede değerlendirilmektedir. Ayrıca bu bölgedeki ülkelerin genişleme programına alınması ekonomik ve siyasi olarak Birlik için birçok avantajı da beraberinde getirecektir. Bölgenin istikrarsızlaşması AB için de tehdit oluşturabilecek potansiyele sahiptir. Böylece bölge ülkelerinin siyasi, ekonomik, jeopolitik olarak Birliğe dâhil edilmesi fayda maliyet analizi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu nedenle Balkanlarda siyasi sorunların çözülmesi, komşularla olan anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması ve iç reformlarının gerçekleştirilmesi konularında üyelik hedefi ve süreci önemli bir kaldıraç olarak görev yapacaktır* (Bal, 2022).

Avrupa kıtasının bir parçası olan Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri ile Balkan ülkeleri de, AB üyeliğini siyasi ve ekonomik olarak avantajlı görmektedir. Ayrıca bu ülkeler için demokrasi konusunda da AB'ye üye olmak önemli bir kazanım olacaktır. Farklı kimliklerin içi içe yaşadığı bu ülkelerin çoğunda kriz üretme potansiyeline sahip sorunların olması gelecek inşalarında Birlik ile bütünleşmenin bu krizleri önleyeceği düşüncesine de neden olmuştur. Bu nedenlerle AB üyeliği bu ülkelerin karar vericilerinde ve kamuoylarında destek bulmuştur. Ayrıca hükümetler için en önemli dış politika amaçlarından biri olmuştur (Kenar &Hodza, 2022: s.164).

Özellikle Yugoslavya'nın dağıldığı ve Bosna savaşının çıktığı 1992 sonrası AB ortak dış politika alanına giren alanlarda etkin olmak için çaba göstermeye başlamıştır. İlk aşamada etkisiz olan bu politika 1995'te Bosna savaşını sonlandıran Dayton Anlaşması sonrasında hız kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede 13 Aralık 1995'te Fransa'nın liderliğinde "Royaumont Süreci" başlatılmıştır. Bu süreç 1996 yılında Arnavutluk, Hırvatistan, Bosna Hersek, Karadağ, Makedonya ve Sırbistan ile AB Konseyi'nin ikili ilişkilerinin geliştirilmesi için "Bölgesel Yaklaşım" politikası ile devam etmiştir. Bölgesel yaklaşım politikası bu ülkelerin demokrasi, hukukun üstünlüğü, serbest pazar ekonomisi konularında yeniden yapılandırılmasını sağlamak amacı taşımıştır. 1999 yılında ise Kosova savaşının

meydana gelmesi sonrasında konunun daha normatif çerçevede ele alınması gerektiği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda bölge ülkeleri ile "İstikrar ve Ortaklık Süreci" denilen genişleme boyutunun da bulunduğu yeni bir politika hayata geçirilmiştir. Bu sürecin öncekilerden en önemli farkı Balkan ülkelerinin reform süreçlerine destekte bulunmak dışında üyelik perspektifi ile stratejik olarak değişin ve dönüşümü içermesi olmuştur (Tikici, 2012).

AB'nin 1999'da Balkan ülkelerine yönelik olarak başlattığı yeni süreç 1993 yılında oluşturulan Kopenhag kriterleri çerçevesinde birliğin değerleri ile ekonomik/siyasi koşulları kapsamında üyelik süreçlerinin oluşabileceğini belirtmektedir. Bu kapsamda 2000 yılında AB'nin Feira Zirvesi'nde ilk defa Balkan ülkeleri için potansiyel aday ifadesi kullanılmıştır. Yine 2000 yılında düzenlenen Zagrep Zirvesi'nde ise bölge ülkelerinin tam üyelik süreçleri ele alınmıştır. Haziran 2003'te Selanik'te düzenlenen AB Zirvesinde ise Balkan ülkelerinin hukukun üstünlüğü, insan hakları, ekonomik dönüşüm, yolsuzluk gibi konularda değişim sürecinin destekleneceği belirtilmiştir (Üzmez, s.4- 6).

Kosova bağımsızlığını kazandığı 2008 sonrasında dış politikasında uluslararası toplum ve örgütlerle resmi ilişki kurulmasını öncelikli hedeflerinden biri olarak açıklamıştır. Özellikle AB ve Avrupa-Atlantik kurumları ile bütünleşme ülkenin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Ancak ülkede devam eden çatışma ve kriz ortamı ile devletin yeniden inşa süreci bu konuda en önemli engeller olarak durmaktadır (Kara, 2017: s.276- 277).

Kosova'nın AB'ye üyelik süreci konusunda kırılgan dinamiklerine rağmen bu talebi AB'nin de ortak güvenlik politikaları ile örtüşmüştür. AB'nin hem genel Balkan politikası içinde hem de Kosova özelinde genişleme politikası kapsamında bu ülkeyi de birliğe entegre etme amacı söz konusudur. Bu amaçla ilk olarak henüz bağımsızlığını kazanmadan önce 2002 yılında AB ile Kosova arasında İstikrar ve Ortaklık Süreci Öncü mekanizması kurulmuştur. 2008 yılında ise AB Konseyi Kosova'daki EULEX misyonu hayata geçirilmiştir. 2009 yılında İstikrar ve Ortaklık Süreci Öncü mekanizması İstikrar ve Ortaklık Diyalogu Sürecine dönüştürülmüştür (Kenar & Hodza, 2022: s.168-169).

AB'nin Kosova'nın birliğe üyeliği kapsamında bu ülkenin Sırbistan ile olan sorunlarının çözümü için 2011 yılında Belgrad - Priştine Diyalog süreci başlatılmıştır. Bu süreç sadece Kosova için değil Sırbistan'ın AB üyeliği konusunda da çatışma ve kriz olgusunun aşılması için kritik adım olarak görülmüştür. Yani bu iki ülkenin bölgede yeniden çatışma yaratacak oluşumlardan kaçınması ve böylece Birliğe katılmalarının önündeki engellerinden birinin aşılması için bu süreç önemli bir aşama olarak görülmüştür. Bu kapsamda Sırbistan ile Kosova arasında karşılıklı ilişkilerin normalleşmesi için ilk aşamada iki ülke arasında seyahat özgürlüğü, nüfus kayıtları ve yükseköğrenim diplomalarının karşılıklı tanınması için uzlaşmaya varılmıştır (Türbedar, 2011).

Ekim 2012'de yine AB liderliğinde iki taraf arasındaki diyaloğun arttırılması için iki ülke Başbakanları AB Yüksek Temsilciliği eşliğinde görüşmüştür. Nisan 2013'te de Sırbistan Kosova diyalog süreci kapsamında Brüksel'de taraflar bir araya gelmiştir. Bu görüşmede Sırbistan Kosova'nın uluslararası kuruluşlara katılımını engellememe, ülkenin pasaportunu tanıma gibi kararları kabul etmiştir. İki taraf arasında diyalog süreci AB gözetiminde bugüne kadar devam etmektedir (Kodaman & Baş, 2017: s.56).

Kosova ile AB arasında İstikrar ve Ortaklın Sürecinde öngörülen anlaşma müzakerelerine ise 28 Ekim 2013 tarihinde başlanmıştır. Bu müzakereler Mayıs 2014'te sonuçlanmış ve 27 Ekim 2015'te İstikrar ve Ortaklık Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile Kosova'nın başta hukukun üstünlüğü olmak üzere ekonomik, siyasi, yargı, kamu yönetimi, seçim sistemi, yolsuzlukla mücadele gibi birçok alanda reformları hayata geçirmesi gerektiği vurgulanmıştır. Kosova'nın AB ile imzaladığı bu antlaşma çerçevesinde AB üyeliği için kendi içinde gerçekleştirmek zorunda olduğu değişim ve dönüşümlere ilaveten Sırbistan ile olan diyalog sürecini de birlikte iyi niyetli olarak devam ettirmesi beklenmektedir. Çünkü yukarıda da ele alındığı gibi ülkenin kuzey bölgesinde yaşanan krizler ve Sırbistan ile tanınma sorunu nedeniyle de bu sürecin dikkatli ve temkinli bir biçimde yürütülmesi gerekmektedir (İKV, 2021).

AB Komisyonu Kosova'nın Birlik ile başlayan entegrasyon sürecinde Sırbistan ile ilişkilerinin iyileştirilmesine özel önem vermektedir. Komisyon bu çerçevede Belgrad Priştine Diyalog Sürecinin

devam etmesi gerektiğine özel vurgu yapmaktadır. İki ülke arasında başlatılan Diyalog sürecinde AB arabuluculuğu ile Kosova'nın kuzeyinde Sırp Belediyeler Birliği kurulması, enerji, telekom ve Mitrovica köprüsünün dolaşıma ilişkin anlaşmalar imzalanmıştır. Yine Kosova'da savaş suçlarını soruşturmak üzere özel yargı mekanizmaları kurulması da bu kapsamda kararlaştırılmıştır. Ülkede hükümetin aldığı bu kararlar muhalefetin tepkisini çekmesine rağmen 2015 yılındaki AB Kosova İlerleme Raporu'nda olumlu bulunmuştur. 2016 yılında Kosova ile AB arasında imzalan İstikrar ve Ortaklık Anlaşması yürürlüğe girmiştir. 2016 yılında kabul edilen AB Kosova İlerleme Raporu'nda ülkenin birliğe uyum süreci için erken olduğu belirtilse de vize serbestisi konusunda olumlu görüş bildirilmiştir. AB İlerleme Raporu'nda ülkenin hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele, siyasi ve yönetim reformları gibi alanlarda reform çalışmalarının hızlanmasının vize serbestisi sürecini ve entegrasyonu kolaylaştıracağı belirtilmiştir (İKV, 2021).

Dolayısı ile Kosova'nın AB üyeliği için Birliğin gerekli olan kriterlerini yerine getirme kapasitesi çok önemlidir. Kosova'nın AB üyesi olmak için Kopenhag Kriterlerinin yanı sıra İstikrar ve Ortaklık Anlaşması sürecini tamamlaması gerekmektedir. Ancak AB Komisyonu tarafından yayınlanan 2018 İlerleme Raporunda da Kosova'da ekonomik sorunların yanı sıra ülkedeki siyasi istikrarsızlık ve sık sık hükümet değişiklikleri gibi nedenler üyelik önünde engel başlıklar olarak ele alınmıştır. Dolayısı ile Kosova hükümetleri AB üyeliği için gerekli olan kriterleri yerine getirmek amacıyla gerekli yasal düzenlemeleri yapmada başarılı olsalar bile bunları hayata geçirme konusunda beklenen başarıyı gösterememiştir (Kenar & Hodza, 2022: 176).

Balkanlarda milliyetçilik ve etnik kimlikler bölge ülkelerini önemli ölçüde şekillendiren dinamiklerin başında gelmektedir. Bölgede bu dinamik çatışma ve krizlerin oluşmasında etkili olmaktadır. Genel olarak Balkanlarda özel olarak Kosova'da Arnavutların ve Sırpların birbirlerini "öteki" olarak görmeleri ve bu zihniyeti devam ettirmeleri de çatışmaların devam etmesine neden olmaktadır. Kosova sorununun çözümünde yapılması gereken en önemli işlerden birisi halkların birbirlerine karşı besledikleri "öteki"lik zihniyetine son verdirebilmektir. Bu yapıldığı takdirde Kosova ve Sırbistan daha güvenli ve barışçıl bölgeler olacaktır (Ayhan, 2010: s.84).

Kosova'nın AB entegrasyon süreci dahilinde ekonomik ve sosyal meselelerde ortak mevzuatın teşkil edilmesi, ekonomik kalkınmanın hızlandırılması, eğitim ve kültür politikalarında yekpareliğin sağlanması ve son olarak ortak dış politika davranışlarında bulunulması da beklenen ilerlemelerden diğerler başlıkları oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda Kosova ile Sırbistan ilişkilerinin normalleşmesi ve ülke içindeki istikrarın sağlanması açısından da gereklidir (Kalyoncu & Yücel, 2019: 261).

Genelde Balkan özelde Kosova halkları Avrupa ile daha yakın ilişkilere eğilimlidir. Bölge ülkelerinin ve Kosova'nın AB'ye üyeliğinde halkın bu temel eğilimleri kadar yönetimlerin karar ile uygulamaları da etkili olmaktadır. Son dönemde AB kendi iç sorunları - devletlerin borçlarından doğan kriz, bugüne kadar görülmemiş çapta büyük bir göçmen akını ve Brexit - ile boğuşurken, bu ümit de giderek kaybolmaya başlamıştır. Bu nedenle Balkanlarda reform süreçleri durma noktasına gelmiş, otoriter elit kesim giderek daha fazla güç sahibi olmuş ve irredantizm tekrardan siyasi ajandada yerini almıştır (Bennett, 2017).

Kosova'da bu süreçten etkilenmiştir. Temmuz 2022'de ülkenin kuzeyinde gerçekleşen gerilim ile ülke içinde ve Sırbistan ile ilişkiler yeniden kriz sarmalına girmiştir. İki tarafın geri adım atmasına rağmen kısa sürede çözülemeyecek olması muhtemel krizler ülkenin AB ile entegrasyon sürecine olumsuz etki etmektedir. Diğer taraftan başta ekonomi olmak üzere yapılması gereken reform süreçlerinin de istenen hızda ve düzeyde olmadığı göz önüne alındığında AB ile üyelik perspektifi daha da uzun süreceğe benzemektedir.

Oysaki hem AB hem de Kosova için üyelik perspektifi karşılıklı olarak kazanç getirecek bir durumdur. Ülkenin yöneticileri ve AB yetkilileri de bunun farkındadır ve bunun için reform süreçlerinin hızlanması ve ülkenin kuzeyindeki kriz için çözüm bulmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda ülke içinde yeniden inşa süreci de yavaş ilerlemektedir. Orta ve uzun vadede elde edilecek sonuçlara göre Kosova'nın AB üyeliği orta ve uzun vadede gerçekleşebilecektir.

Sonuç

Balkanlar yüzyıllardır farklı kimliklerin ve halkların iç içe yaşadığı bir coğrafyadır. Bu coğrafyada bulunan her ülkede bu farklılıkların yarattığı çatışma ortamı ve krizler ara ara gündeme gelmektedir. Özellikle 1990 sonrası Yugoslavya'nın dağılması ile Bosna ve Kosova'da başlayan savaşlar hem bu ülkelerin hem de kıta Avrupası ile dünyanın da ilgisini bu bölgeye çekmiştir.

AB'nin aynı dönemde başlattığı derinleşme ve genişleme çabaları ile ortak güvenlik politikası oluşturma girişimi kendi kıtasında yaşanan gelişmeleri test etmesine de neden olmuştur. Balkanlar öncelikle güvenlik daha sonrasında ise ekonomik, siyasi, kültürel olarak AB'nin önem verdiği alanlardan biri olmuş ve bu nedenle 1995 sonrası bölgeye yönelik birçok açılım yapılmıştır. Royaumont Süreci ile başlayan bu girişimler 1999 yılında bölge ülkeleri ile İstikrar ve Ortaklı sürecine evrilmiştir. Dolayısı ile AB üyelik perspektifi merkezi Doğu Avrupa ülkelerinden sonra bu bölge için de söz konusu edilmiştir.

Tüm Balkan ülkelerinin sıcak baktığı ve bütünleşmek istediği AB perspektifinde Kosova'da yer almıştır. Balkan coğrafyasının tüm özelliklerini gösteren ülkede Yugoslavya'nın dağılması önce Kosova savaşını getirmiş daha sonrasın da ise ülke 2008 yılında kendi içinde yaşadığı gelişmeler sonucunda bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrasında uluslararası yönetimlerin varlığını devam ettirdiği ülkede AB ile entegrasyon süreci 2012 yılında başlamıştır. 2015 yılında imzalana İstikrar ve Ortaklık Anlaşması ile AB'ye potansiyel aday olarak kabul edilen ülkenin Birlik ile bütünleşme sürecinde kat etmesi gereken pek çok aşama ve reformlar söz konusudur.

Bu reformların ve süreçlerin başında ülkenin kuzeyinde yaşayan Sırpların ve bu nüfusun yoğunlaştığı Mitrovica şehrinde yaşanan kriz gelmektedir. Ülkenin otoritesini tanımayan Kosovalı Sırplar bağımsızlık sonrası Sırbistan ile kurdukları ilişkiyi devam ettirmekte ve yaşadıkları bölgede kamu otoritesini tanımamaktadır. Kosova hükümetinin bu durum karşısında almak istediği önemler ise bölgede barikatlar kurularak güvenlik güçleri ile bölge insanları arasında ara ara çatışmalara neden olmaktadır. Bu durum karşısında Sırbistan ile Kosova arasında hem tanınma hem de bölgeye yönelik olarak önlemler alınması için 2011 yılından beri diyalog süreci başlatılmıştır. Bu süreç devam etmektedir ancak zaman zaman alınan kararların uygulanmasında sıkıntı yaşanmaya devam etmektedir.

Kosova'nın Sırbistan ve Kosovalı Sırplar ile yaşadığı bu sorunların dışında ülkede ekonomi, kamu yönetimi, yolsuzluk ve örgütlü suçlar gibi birçok alanda da yapılması gereken düzenlemeler söz konusudur. Bu düzenlemeler Sırbistan ve Sırplarla yaşanan siyasi sorunla birlikte AB üyelik sürecinde de aşılması gereken birçok aşamanın bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Kosova AB'ye üyelik sürecine olumlu bakmakta ve gelecek inşasında Birliğe girmek en önemli önceliklerden biri olarak görülmektedir. AB de güvenlik başta olmak üzere ekonomik ve diğer nedenlerle tüm Balkan ülkelerine gelecekte tam üye olarak Birlik içinde yer vermek istemektedir. Ancak Kosova için bu sürecin kısa vadede yaşanan kriz ve çatışmalar nedeniyle geleceği konusunda belirsizlik oluşmaktadır. Aynı zamanda ülkede yapılması gereken reformlar ve en önemlisi devlet ile kurumların inşasında yaşanan sorunlar bu konudaki ilerlemeleri belirsiz kılmaktadır. Sonuçta Kosova'nın bağımsızlık sonrası da devam eden sorunları karşısında AB üyelik süreci kısa vadede mümkün olmasa da en azından bu sürecin başlamış olması sorunlarını aşmada yardımcı olacak katalizör rolü oynama potansiyeline sahiptir. Bu nedenle ülkede AB üyeliği perspektifi desteklenmekte ve ülkenin geleceği Birliğin içinde görülmektedir. Dolayısı ile Kosova gelecek inşasında AB ile bütünleşmiş olmayı temel politika olarak görmektedir. Uluslararası himaye yönetimlerinin de devam ettiği ülkede bu çerçevede reformlar yapılmaya çalışılmaktadır. Gelecekte de bu konudaki tutum ve politika devam edecektir.

KAYNAKÇA

Abdula Furkan & Sulaj Agim (2020), "Avrupa'nın En Genç Ülkesi Kosova 12 Yaşında", 16 Şubat, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupanin-en-genc-ulkesi-kosova-12-yasinda/1735621, E.T: 8.11.2022.

Alan, Gülsüm, (2018), "AB-Balkan Zirvesi: Jeopolitik, kültürel ve ekonomik hesaplar", 10 Temmuz, https://tr.euronews.com/2018/07/10/ab-balkan-zirvesi-jeopolitik-kulturel-ve-ekonomik-hesaplar, E.T: 8.11.2022.

Arslan, İsmail (2009), "Kosova Sorunu: Tarihsel Perspektiften Bir Değerlendirme*", Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, ss. 45- 67.

Ayhan Halis (2010),"Arnavut ve Sırp Savları Bağlamında Kosova'nın Sahipliği Sorunu", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, ss.73-86.

Bal, Gamze (2022), "Avrupa Birliği'nin Batı Balkanlar Politikası", 22 Ağustos, https://www.ankasam.org/avrupa-birliginin-bati-balkanlar-politikasi/, E.T: 29.11.2022.

Bennett, Christohter (2017), "Batı Balkanlar'da Gerileme", 2 Şubat, https://www.nato.int/docu/review/tr/articles/2017/02/02/bati-balkanlarda-gerileme/index.html, E.T: 9.11.2022.

Çağ, Galip, (2022), "Kosova'da Büyüyen Gerilim ve Herkese Yakın Bir Savaşın Sesleri", 1 Ağustos, https://tasam.org/trTR/Icerik/70122/kosovada_buyuyen_gerilim_ve_herkese_yakin_bir_savasin_sesleri, E.T: 7.11.2022.

Çam, Ömer Tuğrul (2022), "NATO'dan Kosova ve Sırbistan'a gerginliği artırmayın Çağrısı",7 Kasım 2022, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/natodan-kosova-ve-sirbistana-gerginligi-artirmayin-cagrisi/2731981, E.T: 7.11.2022.

Çakır Muhammet Faruk & Emiroğlu Hüseyin (2009), "Avrupa Sorunlarının Çözümünde AB'nin Liderliği: Kosova'nın Nihai Statüsü Meselesi (1999-2005)", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 5, No: 17, ss.85-106.

Çakmak, Fatma Gamze, (2019), "Kosova'da Avrupa Birliği: EULEX Misyonu Hakkında Eleştirel Bir Değerlendirme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Yıl: 7, Sayı: 96, ss. 383-398

Çobanoğlu, Zülfiye (2021), "Kosova'da Sırplar ve Siyasi Partileri", https://www.tuicakademi.org/kosovada-sirplar-ve-siyasi-partileri/, E.T: 8.11.2022.

Duman Çağdaş (2022), "Kosova'da Yaşayan Sırpların Durumu", https://www.ankasam.org/kosovada-yasayan-sirplarin-durumu/, E.T: 8.11.2022.

Gültekinler, Gözde (2017), "Kosova ile Sırbistan Arasında Gergin Yıllar", Ocak, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kosova-ile-sirbistan-arasinda-gergin-yillar/730530, E.T: 9.11.2022.

Kalyoncu Şeyma & Yücel Gökberk (2019), "Soğuk Savaş Sonrası Kosova'da Yükselen Etnik Milliyetçilik ve Balkan Güvenliği", *Akademik Hassasiyetler*, Cilt:, Sayı:12, ss.251-267.

Kara, Duygu (2017), "Kosova Cumhuriyeti'nin Siyasal, Ekonomik Yapısı ve Dış Politikası", *Soğuk Savaş Sonrasında Balkanlar (1990- 2015),* Editör: İbrahim Kamil, Nobel Yayınları, Ankara, ss.257- 286.

Kenar Nesrin & Hodza Bayram (2022), "Avrupa Birliği'ne Üyelik Bağlamında Kosova AB İlişkileri", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt: 8 Sayı: 1,ss. 161-180.

Kodaman Timuçin & Baş Numan (2017), "Batı Balkanlar'da Avrupalılaşma ve Avrupalılaşmayı Sağlayan Siyasi Mekanizmalar", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı:1, ss. 45-65.

Köroğlu, Emrah (2021), "Entegrasyon Teorileri Işığında Avrupa Genişleme Dalgaları ve Türkiye ile İlişkiler", *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, 37-58.

Paci, Umut (2021), "Demokrasi Gelişmesi: Kosova Örneği", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi,* Yıl: 9, Sayı: 114, Mart 2021, ss. 275-294.

Sancaktar, Caner (2018), "Kosova'da Uluslararası Himaye Yönetimi", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 4, ss.63-71.

Seçkin, Barış, (2022), "Kosova Başbakanı Kurti: Kosova ve Sırbistan Arasında Yeni Bir Çatışma Riski Yüksek", 9 Ağustos, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kosova-basbakani-kurti-kosova-ve-sirbistan-arasinda-yeni-bir-catisma-riski-yuksek/2657325, E.T: 7.11.2022.

Tikici, Umut (2012), "Avrupa Birliği'nin Batı Balkan Politikası", https://www.tuicakademi.org/avrupa-birliginin-bati-balkan-politikasi/, 18 Mayıs, E.T: 8.11.2022.

Türbedar, Erhan (2011), "Sırbistan ile Kosova İlişkilerini İyileştiriyor mu", AVİM, 6 Temmuz, file:///C:/Users/user/Downloads/SIRB%C4%B0STAN%20%C4%B0LE%20KOSOVA%20%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0N%C4%B0%20%C4%B0Y%C4%B0LE%C5%9ET%C4%B0R%C4%B0YOR%20MU_%20Dr.%20Erhan%20T%C3%9CRBEDAR.pdf, E.T: 8.11.2022.

Türkoğlu, Emir (2001), "Kosova Arnavutlarının Milliyetçiliği", *Balkan Diplomasisi*, Derleyenler: Ömer E. Lütem- Birgül Demirtaş Coşkun, Balkan Araştırmaları Dizisi, ASAM Yayınları, Ankara, ss. 103- 130.

Üzmez,UmurBarış,"Barış,GüvenlikveGenişleme/AB'ninBatıBalkanlarPolitikası"https://www.academia.edu/20046718/Bar%C4%B1%C5%9F_G%C3%BCvenlik_ve_Geni%C5%9Fleme_ABnin_Bat%C4%B1_BalkanlarPolitikas%C4%B1, E.T: 8.11.2022.

Elektronik Kaynaklar

"Avrupa Birliği- AB Genişleme Politikası- Diğer Aday ve Potansiyel Aday Ülkeler- İKV- İktisadi Kalkınma Vakfı", Nisan 2021, https://www.ikv.org.tr/icerik_print.asp?id=282, E.T: 7.11.2022.

"NATO'dan Kosova ve Sırbistan'a çağrı: Gerginliği tırmandırmayın!", https://www.hurriyet.com.tr/dunya/natodan-kosova-ve-sirbistana-cagri-gerginligi-tirmandirmayin-42166903 E.T: 7.11.2022.

"Bağımsız Kosova 10 Yaşında", https://tr.euronews.com/2018/02/17/bag-ms-z-kosova-10-yas-nda, 17 Şubat 2022, E.T: 9.11.2022.

"Kosova", https://www.insamer.com/tr/ulke-profili-kosova/, E.T: 9.11.2022.

"Kosova Ticari ve Ekonomik Bilgi Notu", 5 Mart 2021, https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43355c7495406a2276e2/KOSOVA%20%20Ticari%20-%20Ekonomik%20Durum%20Bilgi%20Notu%20Mart%202021.pdf, E.T: 9.11.2022.

"Kosova Sırbistan Gerginliği: İki Ülke Arasında Neler Yaşandı?", 2 Ağustos 2022, https://www.bbc.com/turkce/articles/c28gzrj70p7o, E.T: 9.11.2022.

Presentation ID / Sunum No= 133

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Küresel Enerji Krizinin Rusya-Ukrayna Savaşı Bağlamında Türk Dünyası Jeopolitiğine Olası Etkileri

Araştırmacı Halil Ülker
Bağımsız Araştırmacı-Avrasya Araştırmaları Bilim Uzmanı
ORCID ID: 0000-0001-6750-7808

Özet

Ukrayna-Rusya savaşı gelişmiş ülkelerin beklemediği şekilde küresel enerji krizine sebep olmuştur. Avrupa Ülkeleri, Rusya'nın çeşitli ekonomik yaptırımlar ile savaşma isteğini azaltmaya çalışmış ancak pek başarılı olamamıştır. Bunun yan ısıra havaların soğumasıyla birlikte Avrupa ülkeleri içinde yaptırımlardan vazgeçme sorunsalı doğmuş, ilk vazgeçen ülke de Hollanda olmuştur. Avrupa enerji noktasında genel olarak dışa bağımlıdır. Bu bağımlılığın büyük bölümü ise Rusya'yadır. Rusya'nın 2014 senesinde Kırım'ı ilhakı ile birlikte Avrupa'da alternatif enerji kaynakları arayışları başlamış ancak bir sonuca varılamamıştır. Hazar Konvansiyonunun ardından Trans Hazar tipi projelerin yolunun açılması Türkistan hidrokarbon kaynaklarını öne çıkartmıştır. Bir diğer alternatif gibi gözüken Doğu Akdeniz'de ise 2018'den günümüze kadar geçen süreçte varlığı bilinen hidrokarbon kaynakları henüz çıkartılamamıştır. ABD'nin LNG satış oranları ise Avrupa ülkeleri için doyurucu değildir. Venezüella ve Cezayir'den alınmaya başlanan hidrokarbon kaynaklarının yetersizliği de ortadadır. Avrupa'nın hevesle başladığı, Levant hidrokarbon kaynaklarını Avrupa'ya taşımasının planlandığı Esat-Med boru hattı projesi de politik fanteziye dönüşmüştür. Bu çapraşık durum öyle kritik boyutlara ulaşmıştır ki pek çok Avrupa ülkesi 2020 senesinde imzaladıkları Yeşil Anlaşmaya aykırı önlemler almak zorunda kalmıştır. Avrupa enerji nakil hatları haritasına baktığımızda bariz bir şekilde Rusya bağımlılığı gözükmektedir. Ukrayna-Rusya savaşı Avrupa'da enerji krizine neden olduğu gibi Rusya'nın Batılı ülkelere satamadığı hidrokarbon kaynakları için Pazar aramasına neden olmuştur. Bu durum küresel çapta enerji nakil hatlarında değişim ihtimallerini tetiklemiş, enerji krizi, ekolojik kriz ve ekonomik krizin yanında Türk Dünyası coğrafyası için de olası fırsatları gündeme getirmiştir. Alanyazın taraması yapılarak hazırlanan bu çalışmada Rusya-Ukrayna savaşının enerji krizi ile alakası, Rusya'nın, Avrupa'nın ve Türk Dünyasının hidrokarbon kaynakları miktarları ile arz-talep oranları ortaya konulmuş, yaşanan krizin uzun vadede Türk Dünyası başta olmak üzere Rusya ve Avrupa'ya olası etkileri irdelenmiştir. Yaşanan olayların Türk Dünyası Jeopolitiğinde ne gibi değişimlere sebep olabileceği sorusuna cevap verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası Jeopolitiği, Rusya-Ukrayna Savaşı, Enerji Krizi, Türk Dünyası Enerji Kaynakları

The Possible Effects of the Global Energy Crisis On the Geopolitics of the Turkic World in the Context of the Russia-Ukraine War

Abstract

The Ukraine-Russia war caused a global energy crisis, which developed countries did not expect. European countries tried to reduce Russia's desire to fight various economic sanctions, but it was not very successful. In addition to this, with the cooling of the weather, the problem of abandoning the sanctions among European countries arose, and the Netherlands was the first country to give up. Europe is generally dependent on foreign energy in terms of energy. A large part of this dependence is on Russia. With the annexation of Crimea by Russia in 2014, the search for alternative energy sources started in Europe, but no result was reached. Following the Caspian Convention, the opening of the way for Trans-Caspian type projects highlighted the hydrocarbon resources of Turkistan. In the Eastern Mediterranean, which seems like another alternative, the hydrocarbon resources known to exist in the period from 2018 to the present have not been extracted yet. The US's LNG sales rates are not satisfactory for European countries. The inadequacy of the hydrocarbon resources, which have started to be taken from Venezuela and Algeria, is also evident. The Esat-Med pipeline project, which Europe started with enthusiasm and planned to transport the Levant hydrocarbon resources to Europe, has also turned into a political fantasy. This intricate situation has reached such critical dimensions that many European countries have had to take measures contrary to the Green Deal they signed in 2020. When we look at the map of European energy transmission lines, Russia's dependence is clearly visible. The Ukraine-Russia war has caused an energy crisis in Europe, as well as Russia's search for a market for hydrocarbon resources that it cannot sell to Western countries. This situation has triggered the possibility of change in energy transmission lines on a global scale, and has brought forward possible opportunities for the geography of the Turkic World, as well as the energy crisis, ecological crisis and economic crisis. In this study, which was prepared by reviewing the literature, the relationship of the Russia-Ukraine war with the energy crisis, the amounts of hydrocarbon resources of Russia, Europe and the Turkic World, and the supply-demand ratios were revealed, and the crisis in the long-term spread to Russia and Europe, especially the Turkic World. possible effects are explored. It has been tried to answer the question of what kind of changes can be caused by the events in the Turkic World Geopolitics.

Keywords: Turkic World Geopolitics, Russia-Ukraine War, Energy Crisis, Turkic World Energy Resources

Giriş

Avrasya'nın ekonomisi genel olarak enerjiye bağımlıdır. Avrasya'nın doğusundaki ülkeler enerjinin hammaddesi kabul edilen emtiaları üretirken batısındaki ülkeler pek çok ve gelişmiş endüstri kollarıyla enerjiyi tüketmektedir. Dünyanın varlığının kaynağı enerji, uluslararası ticaretin emtiası bağımlılık kavramıdır. Enerji açısından bakılırsa; Avrasya hammaddenin, imalatın ve tüketimin çok ülkeye dağılarak denge kurulduğu nadir bölgedir. Bu ahenk karşılıklı bağımlılık ilkesinden kaynaklanır. Ancak pandemi sonrasında oluşan enerji kriziyle ahenk bozulmuş, Rusya'nın enerji kaynaklarının geneline hâkim olma projeleri nedeniyle de dünyayı etkilemeye başlamıştır. Batılı ülkelerin Rusya'ya uyguladığı yaptırımların neticesi olarak Avrupa'daki mevcut enerji nakil hatları işlevsiz hale gelmiştir. Mevcutta bulunan müşterilerin değişmesi ve hidrokarbon kaynakları için yeni pazarların oluşması, yeni boru hatlarının inşasını zaruri hale getirmiş, bu durum da özellikle bölgenin jeopolitiğinde değişikliklere kapı açmıştır.

Bu çalışmada öncelikle küresel enerji krizi neden oluştu, Rusya-Ukrayna savaşı enerji krizini nasıl etkiledi, enerji krizi Türk Dünyası için bir fırsat mıdır, enerji nakil hatları enerji krizinden önce nasıldı ve kriz ne gibi bir değişimi tetikledi, enerji nakil hatlarındaki değişim Türk Dünyası jeopolitiğini nasıl etkileyecek sorularına cevaplar aranmıştır.

Küresel Enerji Krizi ve Rusya-Ukrayna Savaşının Küresel Enerji Krizi ile Alakası

Dünya genelinde, 2019 yılında başlayan pandemi de talep azlığı nedeniyle pek çok üretim tesisi durmuş ve uluslararası limanların çoğu personel çıkartmıştır. Pandemi döneminde çalışmadığı için üretim tesislerinin gerekli bakımları yapılamamıştır. Bu da pandemi sonrası hidrokarbon kaynakları üretiminde yavaşlamalara neden olmuştur. Pandeminin etkisinin azaldığı 2020 Aralık ayından itibaren ise artan enerji talebine cevap verilememesi nedeniyle Enerji emtiaları olan fosil yakıt türlerinde ani ve hızlı fiyat yükselmeleri olmuştur. Dünyanın en büyük enerji emtiaları tüketicisi pozisyonunda olan Çin'in kömür alımlarında sıkıntı yaşaması, Avrupa'nın yeşil enerji kaynaklarından arzu ettiği verimi alamamış olması, ABD petrol şirketlerinin artan maliyetler nedeniyle yeni kuyu yatırımları yapmamış olması, Rusya'nın LNG yatırımlarına ara vermesi ve Doğalgaz satışlarında keyfi fiyat uygulaması yapması gibi nedenler fiyatlardaki yükselmeleri hızlandırmıştır. Bu etmenlerin bileşiminin sonucu olarak da küresel bir enerji krizi ortaya çıkmıştır.

Rusya'nın 24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna'ya *özel operasyon* adıyla başlattığı işgal girişimiyle hidrokarbon kaynaklarındaki fiyat artışı hızlı bir tırmanışa geçmiştir. Bu durum Avrupa'yı kısa vadede alternatifsiz bırakmış ve yaşanan enerji krizinin etkilerinin artmasına neden olmuştur. Avrupa ülkeleri Rusya'dan 2021 yılı itibariyle ortalama 155 milyar m^3 doğalgaz almıştır. Bu rakam Avrupa'nın kullandığı doğalgazın yaklaşık %40'ına tekabül etmektedir (NTV, 2021). Bu gaz akışının sağlayan ana boru hatlarının büyük bir bölümü Ukrayna topraklarındadır. Avrupa'nın Rusya'ya uyguladığı yaptırımlara cevap olarak Rusya, petrol ve doğalgaz akışını azaltma yoluna gitmiştir. Bu da Avrupa'nın Temmuz ayı itibariyle Rusya'dan temin ettiği doğalgaz miktarının son bir yılda %70 oranında azalmasına neden olmuştur. Aşağıdaki tabloda Avrupa ülkelerinin kullandığı doğalgazın ne kadarını Rusya'dan temin ettiği görülmektedir (AA, 2022).

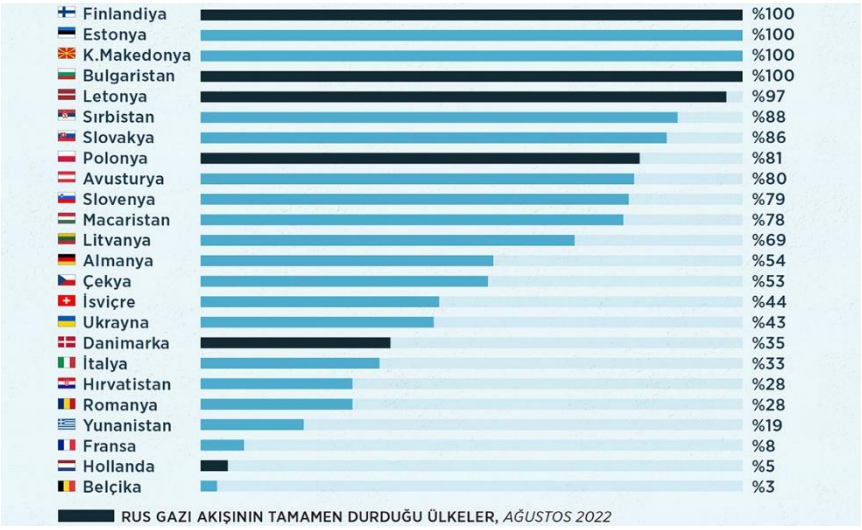

Şekil 1: Avrupa ülkelerinde Rus gazı kullanma oranları (AA, 2022)

Rusya ile Ukrayna ve Belarus arasında 2009'da yaşanan kriz Avrupa'da doğalgaz tedarikinde yeni alternatifler arayışını başlatmıştır (Ülker, 2021:66). Alman Şansölyesi Olaf Scholz, Ukrayna savaşının ardından Rusya'nın artık güvenilir bir tedarikçi olamayacağını, bu nedenle Almanya'nın 2021 yılı Aralık ayından itibaren Rusya'dan doğalgaz alımını azaltacağını açıklamıştır (Kommersant, 2022). Ancak Almanya gaz alımını kademeli olarak azaltmaya başlamadan Rusya Almanya'nın doğalgaz ana tedarik hattı olan Nord Stream'de gaz akışını önce kısıtlamış, ardından tamamen kesmiştir (CNN, 2022). Soğuk savaşın zirve yaptığı dönemlerde dahi gaz akışının Rusya tarafından kesilmemiş olması, Avrupalı araştırmacıların büyük çoğunluğunda Rusya'nın bölf yaptığı görüşünü hâkim kılmıştır. Putin'in doktora tezinin Rusya'nın enerji ithalatının önemi üzerine yazdığı ve enerjiyi gerçekten Rus dış politikasının bir silahı haline getirdiği bu uzmanlarca gözden kaçırılmıştır (BBC, 2022a). Bu durum Avrupa'da gaz fiyatlarının çok hızlı bir şekilde yükselmesine ve Avrupa endüstrisinde büyük ölçekli krizlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Rystad Energy tarafından yapılan bir analizde Avrupa'nın Rusya ile yaşanan enerji krizinde alternatifler aradığı; ancak *Green Deal* uyarınca yaptığı rüzgâr santrallerinden düşük hava akımı gücü nedeniyle %15 civarında performans elde ettiği belirtilmiştir. Bu durum

Avrupa'da ikinci şok dalgasının yaşanmasına neden olmuştur(The Times of India, 2022). Gerek doğalgaz ve gerekse de petrolde Avrupa'nın bir numaralı tedarikçisinin Rusya olması, 2009 yılından itibaren alternatif tedarik yolları arayan Avrupa'nın somut sonuçlara ulaşamamış olması Rusya'ya uygulanan ekonomik yaptırımların Avrupa ekonomisini doğrudan vurmasına neden olmuş; bu durum yaşanan küresel enerji krizinden en çok etkilenen bölgenin Avrupa olması sonucunu doğurmuştur (World Economic Forum, 2022a).

Avrupa Boru Hatları ve Arz-Talep Oranları

Şekil 2'de Avrupa'nın tamamını örümcek ağı misali kaplayan ve büyük çoğunluğunun Rus şirketi Gazprom'un ortaklığıyla yapılan doğalgaz boru hatları görülmektedir. Şekil 3'de Rusya'dan Avrupa'ya gelen petrol ve doğalgaz boruları ana hatları görülmektedir. Bu hatlar Avrupa'nın ihtiyacı olan enerji emtialarının çok önemli iki kaleminin neredeyse yarısını taşıyordu. Şekil 4'te ise Rusya'dan alınan emtialar ile Avrupa'da üretilen elektriğin yoğunluğu görülmektedir. Bu haritalar enerji üretiminde ve hidrokarbon kaynakları noktasında Avrupa'nın Rusya'ya olan bağımlılığını net bir şekilde göstermektedir.

Şekil 2: Avrupa'nın tamamındaki petrol ve doğalgaz hatlarının detaylı haritası (Gas Infrastructure Europe, 2021)

Şekil 3: Avrupa'nın tamamındaki petrol ve doğalgaz hatlarının genel haritası (National Geographic, , 2021)

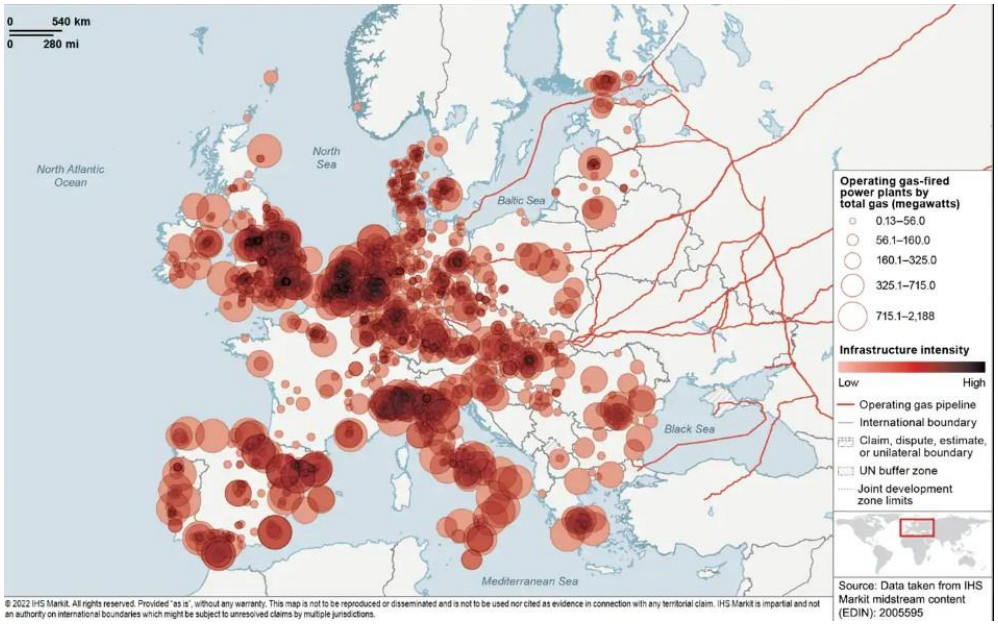

Şekil 4: Rusya doğalgazıyla Avrupa'da elektrik üretimi boyutları (S&P Global, 2022)

Avrupa ile Rusya'nın enerji noktasında yaşadığı ekonomik bağımlılık maalesef ki karşılıklı korunmasız bağımlılıktır. Toplumların negatif değişimlere hızlı bir şekilde karşılık verebilme kapasitesine korumasızlık denilir. Örneğin 1979'da yaşanan devrim sonrası İran, petrol üretimini kesmiştir. ABD o döneme kadar petrol ihtiyacının yaklaşık %5'lik dilimini İran'dan karşılamaktadır. İran'ın yaptığı üretim kesintisi ABD'de krize neden olmuştur. ABD buna karşılık termostatların kısılması ve arabaların en fazla 90 km ile yol almasını halkından talep etmiştir. Bu basit iki önlem ABD'nin İran'a olan %5 bağımlılığı karşısında koruma sağlamış, yükselen fiyat artışından ülke olarak çok etkilenmemiştir (Nye, 2011: 416). Ancak Avrupa ile Rusya arasında yaşanan karşılıklı bağımlılık

asimetrik manipüleye açık bir bağımlılıktır. Avrupa'nın enerji susuzluğuna karşı Rusya'dan kaynak tedarikinin, aynı zamanda Avrupa enerji güvenliğinin Rusya'ya bağlanması anlamına geldiğinin bilinmesine rağmen, gerekli tedbirler zamanında alınamamıştır (BBC, 2022b). Avrupa Ulusal Enerji Ajansı verilerine göre Avrupa ülkeleri kış öncesinde doğalgaz depolarını %90 civarında doldurmuştur. Ancak bu rakam tüketime yetmemektedir ve gaz fiyatlarındaki artışı durduramamaktadır (World Economic Forum, 2022b). Bunun sonucu olarak da halkın öfkesi sandığa yansımış Avrupa genelinde ki siyasette aşırı sağın yükselmesi sonucunu doğurmuştur. Bu durum Avrupa'nın liberal politikalardan uzaklaşarak daha dibe batmasına neden olabilecektir.

Avrupa'nın geneline bakıldığında harcadıkları enerji emtialarının %30'luk bölümünü kendi öz kaynaklarından üreten, kalan %70'lik bölümünü de dışarıdan alan enerji noktasında neredeyse tamamen dışa bağımlı bir topluluk görülmektedir. Avrupa Konseyinin 23/24 Ekim 2014 tarihinde gerçekleştirdiği toplantıda sunulan projeksiyona göre ise 2030 yılına kadar Avrupa enerji harcamalarında %80 artış beklenmektedir (Ülker, 2021: 80). Avrupa konseyi verilerine göre 2021 itibariyle AB tedarik ettiği doğalgazın %83'ünü dışarıdan almaktadır. 2022'nin ilk yarısında AB aldığı doğalgazın %31,4'ünü Rusya'dan, %25,7'unu LNG olarak (esas olarak ABD, Katar ve Nijerya'dan), %22,7'sini Norveç'ten, %10,7' sini Cezayir'den ve %9,5'luk bölümünü de diğer kaynaklardan almaktadır. AB aldığı bir diğer kararla da Rusya'dan petrol alımını tamamen durdurmayı planlamaktadır (EC, 2022). 2023 sonuna kadar kısmi petrol alımına devam edecek olan AB; Ukrayna savaşının başından günümüze kadar 23 milyon $ değerinde petrol almıştır. Rusya dünyanın en büyük üçüncü petrol üreticisidir ancak ikinci sıradaki Sudi Arabistan ile arasında önemsiz bir fark bulunmaktadır. Günümüzde Rusya ürettiği petrolün yaklaşık yarısını Avrupa'ya satmaktadır (BBC, 2022c).

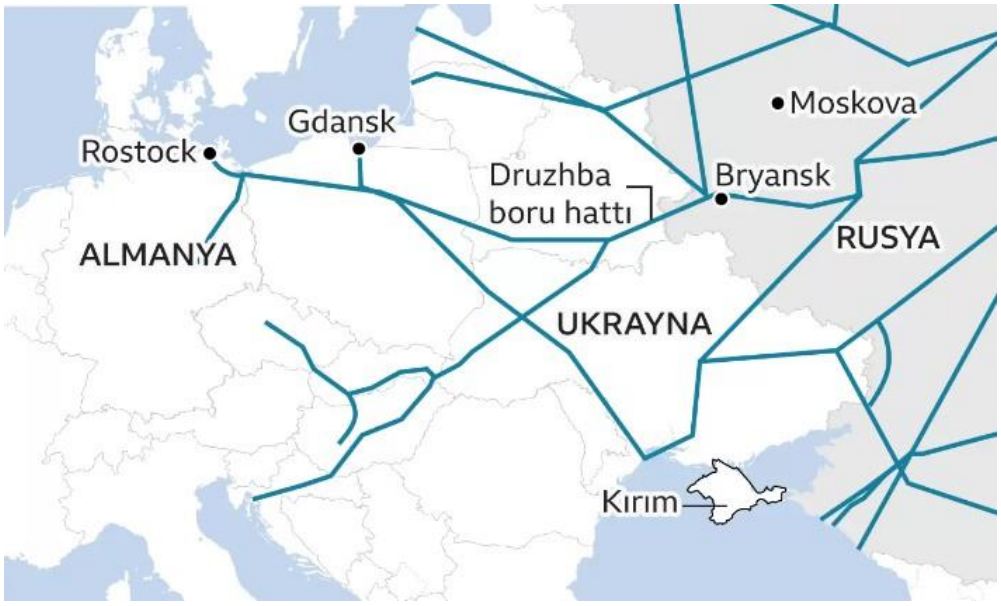

Şekil 5: Kabaca Rusya 'dan Avrupa'ya giden petrol boru hatları (BBC, 2022c)

Şekil 5'de daha az detaylı şekilde Rusya'dan Avrupa'ya giden petrol boru hatları gösterilmiştir. Görülmektedir ki petrol boru hatlarının da önemli bir bölümü Ukrayna topraklarından geçmektedir. Bu Ukrayna savaşının Avrupa enerji nakil hatlarının güvenliğini ne derece etkilediğinin en somut göstergesdir. Avrupa tükettiği petrolün kalan kısmını ise ABD, Suudi Arabistan, Irak, Kanada ve Brezilya'dan temin etmektedir. Son dönemde alımı çeşitlendirmek için Venezuela'ya uyguladığı yaptırmaları esneterek buradan da petrol alımını düşünmektedir.

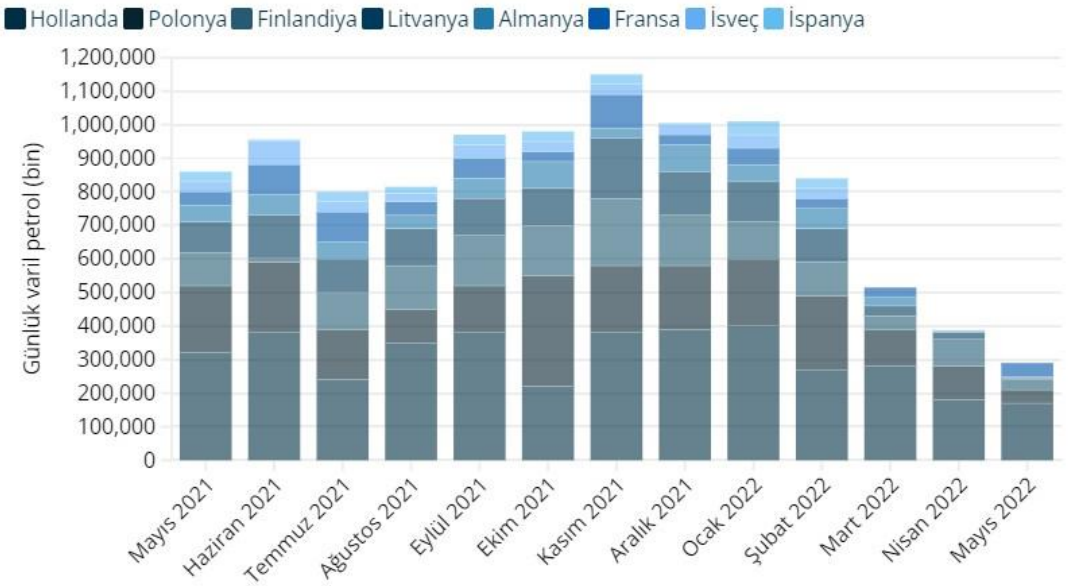

Şekil 6:Avrupa ülkelerinin Rusya'dan ithal ettikleri petrol oranları (Euronews, 2022).

Şekil 6'da Avrupa ülkelerinin Rusya'dan ithal ettikleri petrol oranları gözükmektedir. Tablodan görüldüğü üzere özellikle Mart 2002'den itibaren petrol alımı bir önceki yılın aynı ayına göre büyük bir hızla düşmektedir. Sadece Hollanda aldığı petrolden pek de vazgeçmiş değildir. Zaten Kasım ayı başlarında Hollanda Avrupa tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlardan çekildiğini beyan etmiştir (Haberler, 2022).

Bunların yanında Avrupa ülkeleri dışarıdan aldıkları kömürün %45'ini, elektrik üretiminde kullanılan kömürün ise yaklaşık %70'ini Rusya'dan temin etmektedir (İklim haber, 2022).

Rusya Hidrokarbon Kaynakları Rezerv ve Satış Oranları

Rusya'da dünyanın geri kalanı gibi uzun yıllardır SSCB'nin çöküşünün jeopolitik sonuçları ile uğraşmaktadır. Son zamanlarda Putin SSCB'nin jeopolitik gücüne yeniden hâkim olan Rusya'yı yaratmayı amaçlamıştır. Putin, 10 Ocak 2000 tarihinde hazırladığı ulusal güvenlik doktrininde Rusya'nın dünyanın en büyük enerji emtiaları üretici olmasının avantajlarını kullanacağını beyan etmiştir. Rusya'nın bu noktadaki en büyük motivasyonu ise hidrokarbon kaynakları ya da enerji nakil hatları üzerinde hâkimiyet kurma çabalarıdır (Ülker, 2021: 79). Bu nedenle Putin aynı yıl Hazar'ı geleneksel ulusal çıkar bölgesi ilan etmiştir. Putin belirli dönemlerde yaptığı ulusal güvenlik doktrinindeki güncellemelerde; Rusya'yı dünyanın en etkin güçlerinden birisi haline getirmek ve bir Avrasya gücü yapmak istediğini dillendirmiştir (Ülker, 2021: 182). Çünkü Hazar Rusya'nın enerji emtiaları üretiminde önemli bir noktadır. Putin Rus ekonomisini son döneme kadar enerji üzerinde temellendirmiştir.

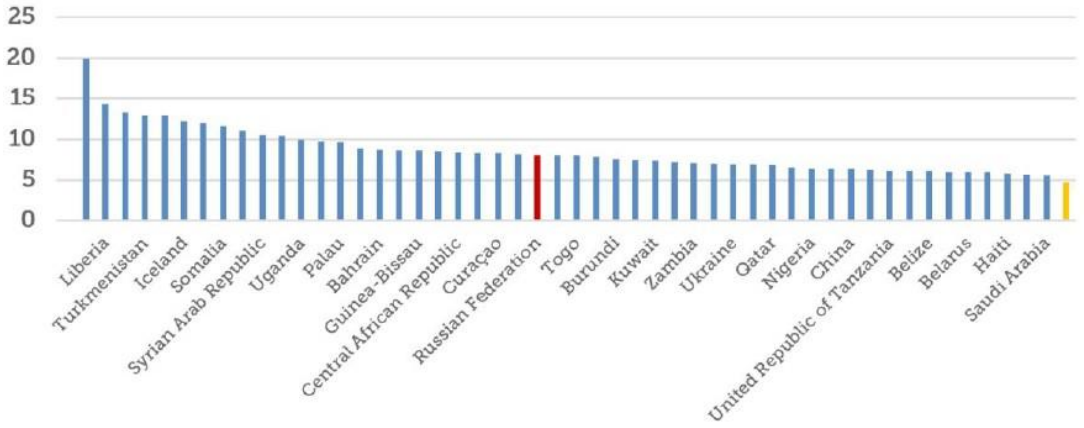

Şekil 7: Dünyada enerji yoğun ekonomiye sahip ilk 50 ülke (IEA, 2022)

Şekil 7'da dünya üzerinde ekonomilerini enerji odaklı hale getirmiş ülkeler gözükmektedir. Rusya bu tabloda ortalarda yer almaktadır. Rusya 2007'de aldığı kararla ekonomisindeki enerji yoğunluğunu 2020 yılına kadar %40 azaltmayı hedeflemiş ancak günümüz itibariyle bunu sadece %3,5 oranında gerçekleştirebilmiştir (World Bank, 2020).

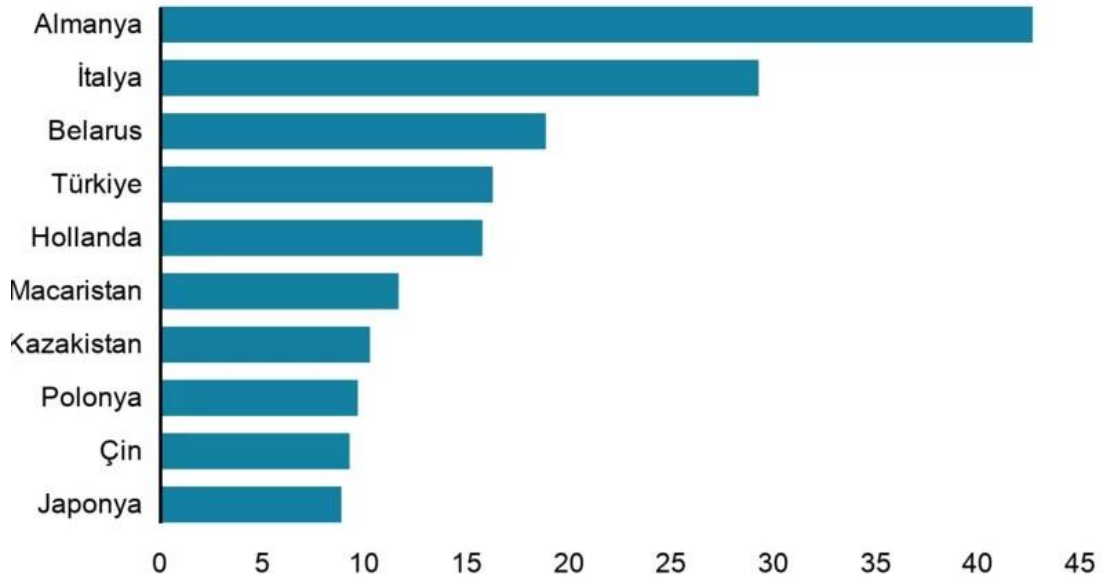

Şekil 8: Rusya'nın doğalgaz satışı yaptığı ülkeler ve oranları (Milyon m^3) (IEA, 2022).

Rusya günümüzde dünyanın en büyük enerji emtiaları üreticilerinden birisidir. Dünyada kanıtlanmış toplam 206,7 trilyon m^3 doğalgaz rezervi bulunmaktadır. Bunun yaklaşık 50 milyar m^3 ile %24'lük dilimini Rusya oluşturmaktadır (Enerji Atlası, 2020a). 157 milyar tonluk üretim ile ise dünyanın en büyük ikinci kömür üreticisi de yine Rusya'dır (Şengüler, 2020: 1). Rusya, 2021 itibariyle 80 bin milyon varil ile dünya petrol rezervlerin %4,5'ine hâkim ve petrol rezervlerinde dünyada sekizinci sıradadır (Enerji Atlası, 2020b). Ancak Petrol üretiminde günlük 10,7 milyon varillik üretimle, 11 milyon varil üretim yapan Suudi Arabistan'ın hemen peşinden üçüncü sırada yer almaktadır (BBC, 2022c).

Rusya'nın en büyük hidrokarbon kaynakları alıcısı Avrupa'dır. Ancak Rusya dünyanın pek çok başka ülkesine de hidrokarbon kaynakları sağlamaktadır. Yukarıda yer alan Şekil 8'de Rusya'nın doğalgaz satışı yaptığı başlıca ülkeler ve satış oranları gözükmektedir. Elbette ki Ukrayna savaşından sonra Bu oranlarda ciddi değişmeler olmuştur. Örneğin Çin Rusya'dan yaptığı doğalgaz alımını geçen yılın Mayıs ayına göre %56 artırmıştır (Bloomberg HT, 2022).

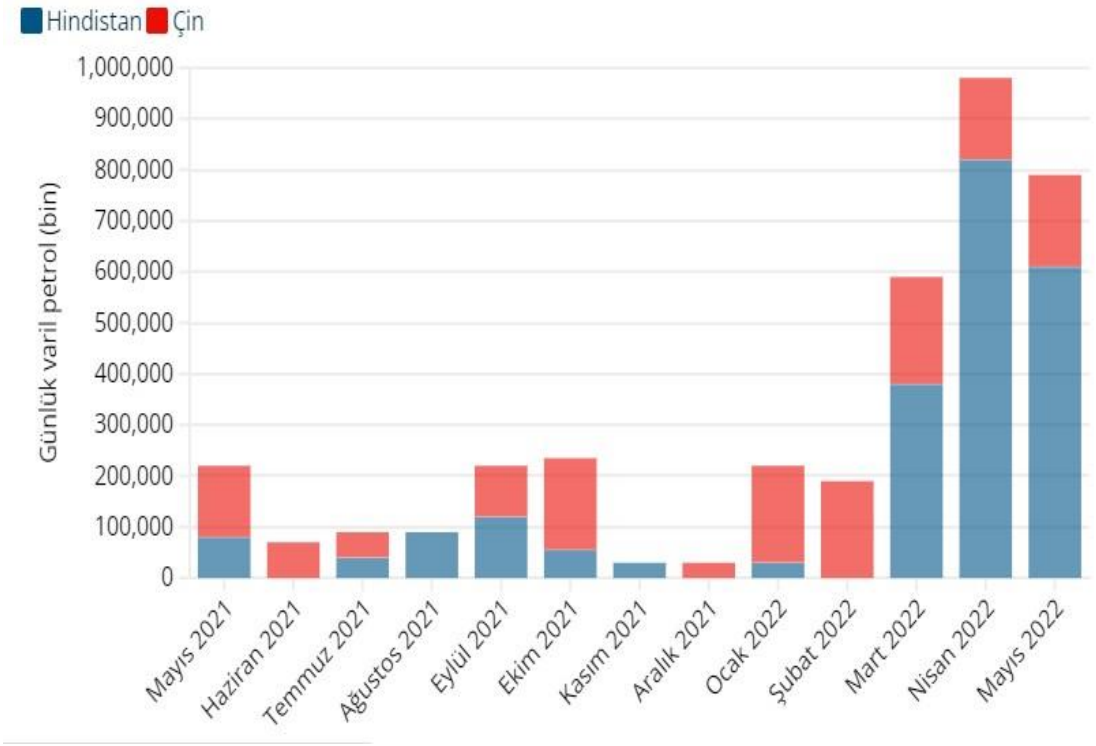

Şekil 9: Rusya'nın Çin ve Hindistan'a sattığı petrol oranları (Euronews, 2022).

Şekil 9'da Rusya'nın, Çin ve Hindistan'a petrol satışının Ukrayna savaşından sonra ne kadar arttığı gözükmektedir. Rystad Energy verilerine göre Rusya-Ukrayna savaşından sonra Avrupa'nın Rusya'dan aldığı petrol günlük 500 bin varil azalmış, Ancak Rusya Çin ve Hindistan'a günlük 500 bin varilden fazla petrol satmaya başlamıştır. Kpler hazırladığı raporda Çin ve Hindistan'ın Rusya'nın ürettiği günlük 4,47 milyon varil petrolün 4,43 milyon varilini yani yaklaşık olarak Rus üretiminin %41,4'ünü satın aldığını ortaya koymuştur (Euronews, 2022).

Türk Dünyası Hidrokarbon Kaynakları Rezerv ve Satış Oranları

Türk Dünyasının en büyük enerji emtiaları üreticileri Hazar'a kıyısı olan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'dır. Hazar'a kıyıdaş olan bu ülkeler 12 ağustos 2018 tarihinde imzalanan Hazar Konvansiyonu ile kısmen rahat nefes almışlardır. Azerbaycan 7 milyar varil petrol rezervi ile dünya sıralamasında 20. Sırada bulunmaktadır. Ancak Azerbaycan'ın günlük petrol üretimi 843546 varildir. Bu rakam da dünya sıralamasında 24. Sırada olması anlamına gelmektedir. Dünya petrol ihtiyacının %4,4'ünü üreten Azerbaycan, ürettiği petrolün %78'lik bölümünü ihraç etmektedir. Yaklaşık 35 trilyon fitküp doğalgaz rezervine sahip olan Azerbaycan Dünyadaki toplam doğalgaz rezervinin sadece %1'lik bölümüne sahiptir. Doğalgaz üretimi ise 963,746 milyon fitküptür. Bu üretimin ise yaklaşık %26'lık bölümünü ihraç etmektedir (EİA, 2021a).

Azerbaycan'ın Petrol ve doğalgaz satışı genel olarak iki ana boru hattından gerçekleşmektedir. Bunlar Rusya ve Rusya üzerinden Avrupa'ya, Türkiye ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya dır. Ancak bu satışlar yukarıdaki rakamlardan da anlaşılacağı üzere tek başına Rusya'ya alternatif değildir.

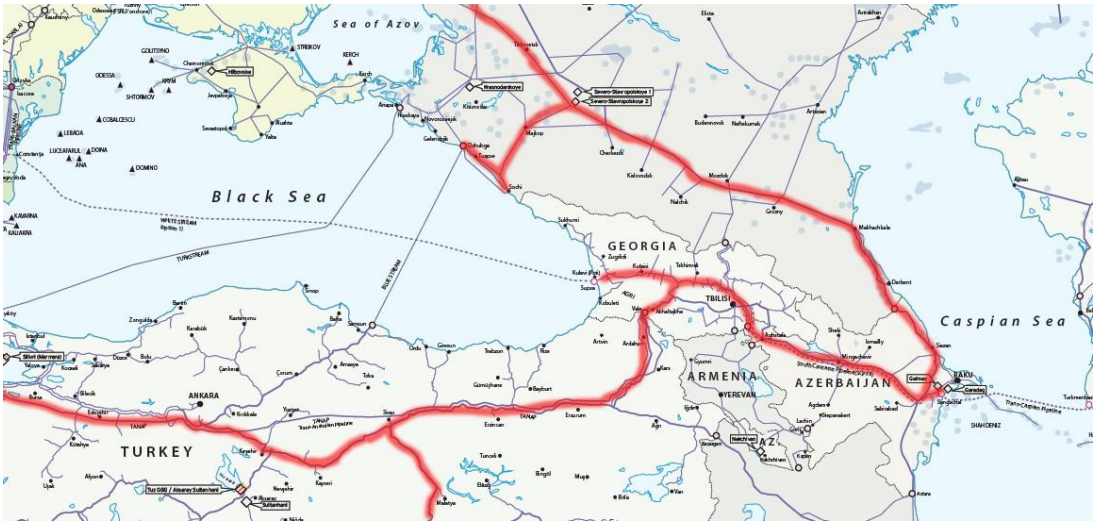

Şekil 10: Azerbaycan'ın petrol ve doğalgaz satışı yaptığı boru hatları

Kazakistan Petrol rezervi bakımından 30milyar varil ile dünyada 12. Sırada bulunmaktadır. Ancak günlük 1.698.280 varillik üretim yapmaktadır. Bu da dünya sıralamasında 18. Sırada olduğu anlamına gelmektedir. Kazakistan ürettiği petrolün yaklaşık %73'lük bölümünü ihraç etmektedir. Yaklaşık 85 trilyon fitküp doğalgaz rezervine sahip olan Kazakistan Dünyadaki toplam doğalgaz rezervinin sadece %1,23'lük bölümüne sahiptir. Doğalgaz üretimi ise 1.515.013,50 milyon fitküptür. Bu üretimin ise yaklaşık %18'lık bölümünü ihraç etmektedir. Azerbaycan'dan farklı olarak Kazakistan kömür rezervleri bakımından 28.225 milyon tonluk rezervler ile dünyada 10. Sırada yer almaktadır. Yılda 113.619,501 ton kömür üretimi yapan Kazakistan bunun sadece %4 lük bölümünü ihraç etmektedir (EİA, 2021b).

Şekil 11: Kazakistan'ın petrol ve doğalgaz satışı yaptığı boru hatları (Kazakistan.kz, 2016)

Kazakistan'ın ihracat yaptığı ülkelerin başında Çin gelmektedir. Bununla birlikte Kazakistan, Hindistan, Rusya ve Rusya üzerinde Avrupa'ya da ihracat yapmaktadır.

Özbekistan doğalgaz rezervleri bakımından dünyada 19. Sırada bulunmaktadır. Özbekistan'daki doğalgaz rezervleri 65 trilyon fitküptür. Özbekistan yıllık 2.037.675,50 milyon fit küp doğalgaz üretmekte ve bunun yaklaşık %13'lük bölümünü ihraç etmektedir. Doğalgaz noktasında dünyadaki payı %0,9 civarındadır. Ancak üretim miktarı baz alındığında şimdilik 43 yıllık doğalgaz rezervi mevcuttur. 594 milyon varillik petrol rezervine sahip olan Özbekistan Petrol rezervleri bakımından dünyada 46.

Sıradadır. Bu da dünyada %0,04 lük pay anlamına gelmektedir. Günlük 71.470,57 varil petrol üreten Özbekistan'ın tahmini 33 yıllık petrol rezervi kalmıştır. Rezervler noktasında kömür sıkıntısı yaşamayan Özbekistan'da 1.516 milyon tonluk kömür rezervi bulunmaktadır. Yıllık 4.793.946,19 ton kömür üreten Özbekistan kömür üretiminde ise dünyada 32. Sıradadır. Özbekistan ürettiği enerji emtialarının çok küçük bölümlerini satmakta, hatta kendi tüketimi için yurt dışından da enerji emtiaları satın almaktadır (EİA, 2021c).

Hazar kıyıdaşlarından bir diğer olan Türkmenistan 265 trilyon fit küp doğalgaz rezervi ile dünyada 6. Sırada yer almaktadır. Ürettiği yıllık 2.910.379,78 milyon fit küp doğalgazın yaklaşık %49'unu ihraç etmektedir. 600 milyon varillik Petrol rezervine sahip olan Türkmenistan %0,04 lük pay ile dünyada 44. Sırada bulunmaktadır. Günde 266.426,69 varil petrol üreten Türkmenistan bunun ise yaklaşık %26'sını ihraç etmektedir (EİA, 2021d). Türkmenistan ürettiği enerji emtialarının büyük bir bölümünü Çin'e ihraç etmektedir. Ayrıca Afganistan, Hindistan, Pakistan, Rusya ve Rusya üzerinden Avrupa'ya da satış yapmaktadır.

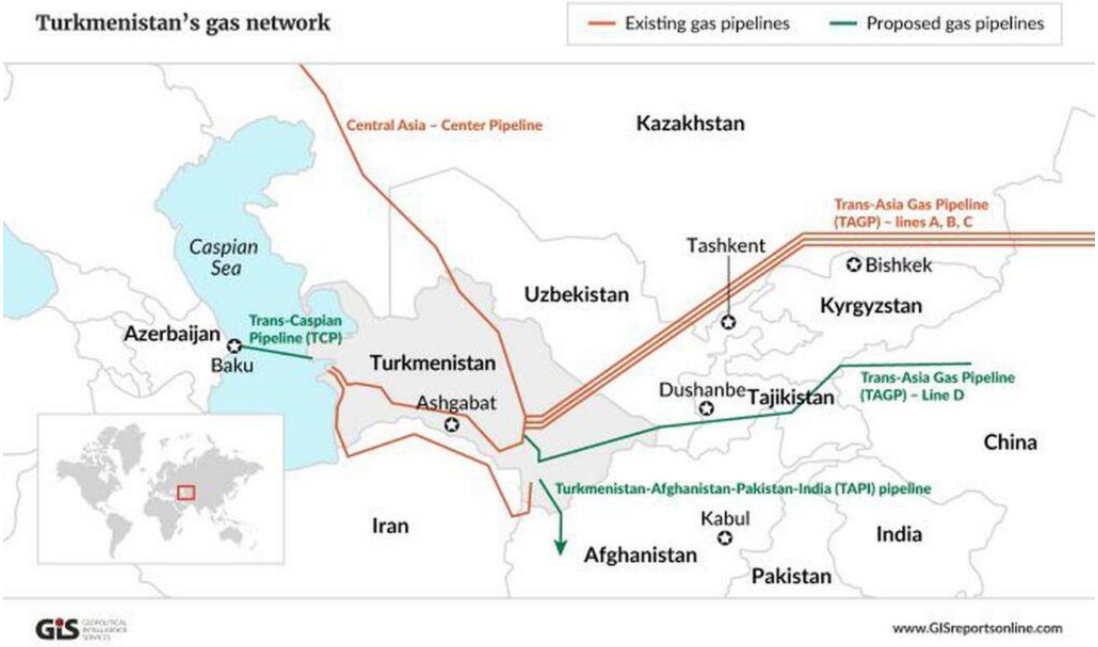

Şekil 12: Türkmenistan doğalgaz boru hatları haritası (Gisreportsonline, 2019)

Yaşanan Krizinin Rusya, Avrupa'ya Etkileri Nelerdir?

Pandemi sonrasında oluşan enerji krizi ve peşine Rusya'nın Ukrayna'yı işgal girişimi en çok Avrupa'yı etkilemiştir. Rusya'nın 2014 yılına Kırım'ı ilhakının ardından Avrupa enerji emtiaları noktasında bağımlılığını azaltmak için tedbir formülleri geliştirmiştir. Yeşil anlaşma ile kademeli olarak fosil yakıtlardan dönüştürülebilir ve sürdürülebilir yeşil enerjiye geçmeyi planlayan Avrupa'nın hantallığı yaşanan krizden çok fazla etkilenmesine neden olmuştur. Fosil yakıtların fiyatları tavan yapmış, ABD'den temin ettiği LNG, Cezayir, Irak ve Venezüella'dan temin ettiği petrol yeterli gelmemiştir. Rusya ise yukarıda belirttiğimiz rakamlara bakacak olursak enerji emtiaları satışında, biraz daha ucuza satmak dışında üretim anlamında, pek bir şey kaybetmemiştir. Uzun vadede bakılacak olursa bir ihtimal olarak Asya'ya yeniden enerji nakil hatları inşa etmesi gerekebilecektir. Çin'e satışları artırmak Rusya için kısa vadede günü kurtarmak gibi gözükse de Çin'in enerji politikaları gereği *müşteriden* ziyade *patron* olmak istemesi uzun vadede Rusya açısından çok mantıklı bir sonuç olmayacaktır.

Enerji Krizinin Türk Dünyası Jeopolitiğine Olası Etkileri Nelerdir?

Rusya-Ukrayna savaşı göründüğü üzere üç boyutta devam etmektedir. Savaşın konvansiyonel boyutu doğal olarak Ukrayna sınırlar içinde cereyan etmektedir. Savaşın psikolojik ve ekonomik boyutu Avrupa ile Rusya arasında cereyan etmektedir. Savaşın jeopolitik boyutu ise yansımalarını Türk

Dünyasında göstermektedir. Türkiye'deki bazı araştırmacılar Rus hidrokarbon kaynaklarına karşı alternatif arayışında olan Avrupa'ya en iyi alternatifin Türk Dünyası olduğunu iddia etmektedir.

		Doğalgaz Milyon fitküp	Petrol Milyon varil	Kömür Milyon ton
Rusya	Rezerv	1.688.000.000	80.000	176.771
	Üretim	22.728.734	10,7	230
Azerbaycan	Rezerv	35.000.000	7.000	0
	Üretim	963,746	0,84	0
Kazakistan	Rezerv	85.000.000	30.000	28.225
	Üretim	1.515.013	1,7	0,11
Türkmenistan	Rezerv	265.000.000	600	0
	Üretim	2.910.379	0,266	0
Özbekistan	Rezerv	65.000.000	594	1516
	Üretim	2.037.675	0,071	4,8

Şekil 13: Rusya ve Türk Devletleri enerji emtiaları rezerv ve üretim miktarları

Şekil 13'de yukarıda metin olarak ve tek tek verdiğimiz enerji emtiaları istatistiklerinin daha iyi anlaşılabilmesi için toplu halde yazılmıştır. Tablodan anlaşılacağı üzere Türk Devletlerinin petrol, doğalgaz ve özellikle kömür üretiminde Rusya'ya alternatif olacağını düşünmek çok zordur. Rusya, doğalgazda Türk devletlerinin tamamının 3,5 katından fazla üretim yapmaktadır. Yine petrolde yaklaşık 4 kat üretim yapmaktadır. Kömür üretiminde ise Rusya, Türk Devletlerinin toplam üretiminin yaklaşık 47 katını üretmektedir. Rezerv miktarları ile üretim miktarları oranladığında ise enerji emtialarının üretiminin ne kadar sürdürülebilir olduğu anlaşılacaktır. Üretimler artırılmadığı takdirde Rusya 60 yıl daha petrol, 102 yıl daha doğalgaz, 767 yıl daha kömür üretebilecek potansiyeldedir. Azerbaycan; 200 yıl daha petrol, 96 yıl doğalgaz üretebilecek potansiyeldedir. Kazakistan; 253 yıl petrol, 157 yıl doğalgaz, 326 yıl daha kömür üretebilecektir. Türkmenistan; sadece 11 yıl daha petrol, 191 yıl doğalgaz üretebilecek potansiyeldedir. Son olarak Özbekistan ise sadece 33 yıl daha petrol, sadece 43 yıl daha doğalgaz, 318 yıl daha kömür üretecek potansiyele sahiptir. Tabloda Kırgızistan rezerv ve üretim miktarları çok düşük olduğu ve enerji emtialarında dış alım yaptığı için yer almamıştır. Zaten kendi öz kaynaklarından sadece 3 yıl daha petrol, 30 yıl doğalgaz, 437 yıl kömür üretme potansiyeline sahiptir. Rakamlar net bir şekilde göstermektedir ki Türk Devletlerinin, üretimi birkaç kat artırsalar dahi, Rusya'ya alternatif olmalarını beklemek sadece romantiklik olacaktır.

Ayrıca Avrupa'nın alternatif arıyor olması Rus üretimi enerji emtialarından tamamen vazgeçtiği anlamına da gelmemektedir. Örneğin Fransa senatosunda geçtiğimiz günlerde Azerbaycan'dan doğalgaz ve petrol alımını durdurmayı da içeren bir dizi yaptırım önergesi kabul edilmiştir (NTV, 2022). Hollanda Rusya'ya Avrupa ülkelerince uygulanan yaptırımlardan tamamen vaz geçmiştir (Haberler, 2022). Slovakya, Çekya gibi Sovyetler döneminden Rusya ile gönül bağı olan ülkeler AB'ye Rusya'dan petrol alımını hemen kesemeyeceklerini bildirmiş, AB'de bu ülkelere Rus yaptırımları noktasında muafiyet tanımıştır. Yıllardır ambargo uygulanan Venezüella İtalya'ya petrol satışına başlamıştır (Pala, 2022). Ukrayna savaşı uzadıkça bu tip haberlerin daha da artması da muhtemeldir. Elbette ki küçük çapta da olsa Türkistan hidrokarbon kaynaklarının Avrupa'ya satışı ile alakalı yeni anlaşmalar da mevcuttur. Örneğin Yunanistan ve Bulgaristan toplamda yıllık 3 milyar m^3 doğalgazı Azerbaycan'dan almak için anlaşma imzalamıştır (Radoykov, 2022). Ancak bu tip anlaşmalardaki söz konusu rakamlar henüz Rus hidrokarbon kaynaklarına alternatif olacak büyüklükte değildir.

Hazar'ın doğusunda bulunan Türkmenistan ve Kazakistan'ın hidrokarbon kaynaklarının batıya satışının önü Hazar konvansiyonu ile açılmış gibi gözükse de konvansiyonun 3, 13 ve 14. maddeleri Rusya'nın elinde koz olarak durmaktadır. Rusya daha önce de benzer girişimleri Hazar'ın ekolojik

dengesine zarar vereceği gerekçesiyle engellemiştir. Bununla birlikte Trans Hazar boru hattı projesi gerçekleşse dahi Kazakistan ve Türkmenistan'ın Rusya'ya alternatif olabilmeleri için üretimlerini ortalama 10 kat artırmaları gerekmektedir. Bu ise hem uzun zaman hem de iki ülkenin de karşılayamayacağı kadar yüksek maliyet gerektiren bir projedir.

Bununla birlikte Rusya'nın Ukrayna savaşının dışında Batılı ülkeler ile uğraşması Türk Devletleri üzerindeki etkisinin azalması anlamına gelmektedir. Bu durumu fırsata çeviren Türk Devletleri liderleri devletlerinin yakınlaşmasını kolaylaştırmak için askeri, ticari, kültürel pek çok noktada birlikte hareketi içeren anlaşmalar imzalamışlardır. Ukrayna savaşının Türk Dünyası için en büyük ve olumlu etkisi şüphesiz budur.

Sonuç

Yaşanan pandemiye bağlı olarak ortaya çıkan küresel enerji krizi Rusya-Ukrayna savaşı ile zirve yapmış ve bu krizden en çok Avrupa ülkeleri etkilenmiştir. Her ne kadar savaşın konvansiyonel cephesi Ukrayna'da yaşanıyor olsa da ekonomik ve psikolojik cephesi Avrupa'dadır. Rusya'nın her iki cephede birden uğraşıyor olmasının neticesi olarak da Türk Dünyası jeopolitik pencereden bakıldığında küçük de olsa çeşitli kazanımlar yaşamaktadır. Türk Devletleri teşkilatının genişlemesi, KKTC'nin gözlemci statüsünde üye kabul edilmesi, Türk devletlerinin pek çok alanda anlaşmalar imzalaması, SSCB döneminden kalma enklav-eksklav sorunlarının çözümü yolunda adımların atılması bu durumun en bariz göstergeleridir.

Bunlarla birlikte Türk devletleri enerji emtialar üretiminde Rusya'ya alternatif olabilecek büyüklükte değildir. Kaldı ki Avrupa ülkelerinin bir kısmı enerji emtialarının temininde Türk devletlerini kullanmayı reddetmektedir. Ayrıca Türkiye dahi henüz Türkmen gazını kullanamıyorken Trans Hazar ile bu gazı Avrupa'ya ulaşacağını düşünmek tamamen romantikliktir.

Putin Türkiye'yi enerji nakil merkezi yapmayı düşündüğü planını açıklamıştır. Ancak Türkiye enerji noktasında Avrupa'dan daha çok Rusya'ya bağımlıdır. Anlaşmalara göre Rusya kaynaklı hidrokarbonun naklinde re-export hakkı bulunmamaktadır. Ayrıca Türkiye enerji borsası oluşturabilecek enerji çeşitliliğine henüz sahip değildir. Bu durumda Türkiye'nin enerji fiyatlarını belirleyebilecek enerji borsası olması çok uzak bir ihtimaldir. Avrupa ise zaten zaman içinde Rusya'dan petrol ve doğalgaz alımını tamamen durduracağını ve yeşil enerjiye döneceğini açıklamıştır. Bu da enerji borsası hayalinin gerçekleşse dahi ömrünün oldukça kısa olacağını göstermektedir.

Bütün bu göstergelerin ışığında, küresel enerji krizinin ya da Rusya-Ukrayna savaşının jeopolitik denklem içerisinde Türk Dünyasını olumlu ya da olumsuz etkileme ihtimali bulunmadığını söylemek abartılı bir yorum olmayacaktır.

KAYNAKÇA

AA. (2022), *AB'nin Rusya'dan gaz ithalatı 1 yılda yüzde 70 azaldı*. 14.11.2022 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/abnin-rusyadan-gaz-ithalati-1-yilda-yuzde-70-azaldi/2662053# adresinden alındı.

BBC. (2022a), *No going back to reliance on Russian gas from here*. 14.11.2022 tarihinde https://www.bbc.com/news/business-62779909 adresinden alındı.

BBC. (2022b), *Russia, key facts*. 14.11.2022 tarihinde http://news.bbc.co.uk/2/shared/spl/hi/guides/456900/456974/html/nn4page1.stm adresinden alındı.

BBC. (2002c), Dünya Rus petrolüne ne kadar bağımlı?. 19.11.2022 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60674748 adresinden alındı.

Bloomberg HT. (2022), Rusya'dan Çin ve Hindistan'a enerji ihracatında sert yükseliş. 20.11.2022 tarihinde https://www.bloomberght.com/rusya-dan-cin-ve-hindistan-a-24-milyar-dolarlik-gaz-satisi-2310363 adresinden alındı.

CNN. (2022), *Ve Rusya Avrupa'nın gazını kesti! Operatör: Kuzey Akım 1'de akış sıfıra indi…* 14.11.2022 tarihinde https://www.cnnturk.com/ekonomi/ve-rusya-avrupanin-gazini-kesti-operator-kuzey-akim-1de-akis-sifira-indi adresinden alındı.

EC. (2022), *Infographic - Where does the EU's gas come from?.* 19.11.2022 tarihinde https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/eu-gas-supply/ adresinden alındı.

Euronews. (2022), *Hindistan, Çin ve Türkiye'nin Rusya'dan ham petrol ithalatı arttı*, 20.11.2022 tarihinde https://tr.euronews.com/2022/08/09/rusyanin-avrupaya-petrol-ihracati-azaldi-ancak-moskova-olusan-acigi-asya-ulkeleri-ile-kapa#:~:text=Kpler'in%20verilerine%20g%C3%B6re%2C%20%C3%87in,85%20milyon%20varilini%20sat%C4%B1n%20ald%C4%B1. Adresinden alındı.

EİA. (2021a), *Azerbaijan.* 21.11.2022 tarihinde https://www.eia.gov/international/analysis/country/AZE adresinden alındı.

EİA. (2021b), *Kazakhstan*. 21.11.2022 tarihinde https://www.eia.gov/international/overview/country/KAZ adresinden alındı.

EİA. (2021c), *Uzbekistan*. 21.11.2022 tarihinde https://www.eia.gov/international/overview/country/UZB adresinden alındı.

EİA. (2021d), *Turkmenistan*. 21.11.2022 tarihinde https://www.eia.gov/international/overview/country/TKM adresinden alındı.

Enerji Atlası. (2020a), *Ülkelere Göre Dünya Doğal Gaz Rezervi*. 19.11.2022 tarihinde https://www.enerjiatlasi.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html adresinden alındı.

Enerji Atlası. (2020b), *Ülkelere Göre Dünya Petrol Rezervi*. 19.11.2022 tarihinde https://www.enerjiatlasi.com/rezerv/dunya-petrol-rezervi.html adresinden alındı.

Gas Infrastructure Europe. (2021), *System Development Map*. 14.11.2022 tarihinde https://www.gie.eu/publications/maps/system-development-map/ adresinden alındı.

Gisreportsonline. (2019), *Turkmenistan comes into focus*. 21.11.2022 tarihinde https://www.gisreportsonline.com/r/turkmenistan-international-politics/ adresinden alındı.

Haberler. (2022), *Kara kış öncesi Avrupa'da ilk fire! Hollanda, Rusya'ya uygulanan yaptırımları geri çekti*. 20.11.2022 tarihinde https://www.haberler.com/dunya/avrupa-da-ilk-fire-verildi-bir-ulke-rusya-ya-15408493-haberi/ adresinden alındı.

IEA (International Energy Agency). (2022), *SDG7 Database*. 20.11.2022 tarihine https://www.iea.org/data-and-statistics/data-product/sdg7-database#energy-intensity adresinden alındı.

İklim Haber. (2022), *AB'nin Rusya'dan Kömür İthalatını Yasaklama Kararı Yürürlükte*. 20.11.2022 tarihinde https://www.iklimhaber.org/abnin-rusyadan-komur-ithalatini-yasaklama-karari-yururlukte/ adresinden alındı.

Kazakistan.kz. (2016), *Kazakistan petrol boru hatları*. 22.11.2022 tarihinde https://www.kazakistan.kz/kazakistan-petrol-boru-hatlari/ adresinden alındı.

Kommersant. (2022), *Шольц: Россия нарушает контракты по газовым поставкам, к их остановке в ФРГ готовились с декабря*. 14.11.2022 tarihinde https://www.kommersant.ru/doc/5546777 adresinden alındı.

National Geographic. (2021), *Oil and gas pipelines from Russia to Europe*. 14.11.2022 tarihinde https://education.nationalgeographic.org/resource/europe-map adresinden alındı.

NTV. (2021), *Avrupa'nın kullandığı doğalgazda Rusya'nın payı ne kadar?*.12.11.2021 tarihinde https://dergipark.org.tr/tr/pub/busad/page/2914 adresinden alındı.

NTV. (2022), *Fransız senatosu Azerbaycan'a yaptırım önergesini kabul etti.* 16.12.2022 tarihinde https://www.ntv.com.tr/dunya/fransiz-senatosu-azerbaycana-yaptirim-onergesini-kabul-etti,YVbCv_xbcU2sELqYxneV6Q adresinden alındı.

Nye, S. Joseph ve Welch, A. David. (2011), *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*. Renan Akman (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları

Radoykov, İhvan. (2022), *Bulgaristan ile Yunanistan arasında Azer doğal gaz aktarım bağlantısı hizmete girdi. 16*.11.2022 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/bulgaristan-ile-yunanistan-arasinda-azer-dogal-gaz-aktarim-baglantisi-hizmete-girdi/2699962 adresinden alındı.

Pala, Cenk. (2022), *Avrupa Enerji Güvenliğinde Orta Asya*. 18.11.2022 tarihinde https://www.ankasam.org/avrupa-enerji-guvenliginde-orta-asya-ve-turkiyenin-onemi-1/ adresinden alındı.

S&P Global. (2022), *Energy Infrastructure - Russia-Ukraine Crisis*. 14.11.2022 tarihinde https://www.spglobal.com/commodityinsights/en/ci/research-analysis/energy-infrastructure-russia-ukraine-crisis.html adresinden alındı.

Şengüler, İlker. (2020), *Ülkemiz Enerji Bütünlemesinde Marmara Ve Trakya Bölgesi Kömürlerinin Yeri.* 19.11.2022 tarihinde https://www.emo.org.tr/ekler /d878ba5c885da6b_ek.pdf adresinden alındı.

The Times of India. (2022), *Europe faces winter chill as Russia halts gas flow, economic woes may mount*. 14.11.2022 tarihinde https://timesofindia.indiatimes.com/times-special/europe-faces-winter-chill-as-russia-halts-gas-flow-economic-woes-may-mount/ articleshow/94109083.cms?fbclid=IwAR1gwRMYy8JB-inSqL-3fW8Xz9K5SBpTUH Cuxbzu8oi2a8rY6CvyBYvLmGA& from=mdr adresinden alındı.

Ülker, Halil. (2021), *Hazar Jeopolitiği Ve Hazar Konvansiyonu* (yayımlanmış YL tezi), Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

World Bank. (2020), *Energy Efficiency in Russia : Untapped Reserves*. 20.11.2022 tarihinde http://hdl.handle.net/10986/20675 adresinden alındı.

World Economic Forum. (2022a), *The war in Ukraine is triggering a re-evaluation of global systemic risk*. 14.11.2022 tarihinde https://www.weforum.org/agenda/2022/06/ ukraine-war-global-systemic-risk-resilience/ adresinden alınmıştır.

World Economic Forum. (2022b), *3 charts that show the state of Europe's energy crisis right now*. 19.11.2022 tarihinde https://www.weforum.org/agenda/2022/10/europe-energy-crisis-gas-report-iea/ adresinden alındı.

Presentation ID / Sunum No= 201

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Avrupa Birliği'nin (AB) Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) Bağımlılığı ve Ukrayna Krizi

Dr. Öğretim Üyesi Osman Tekir[1]

[1] *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: osman.tekir@ikc.edu.tr.*
ORCID ID: 0000-0002-0471-0013

Özet

Rusya ve Ukrayna arasında yaşanan, tarihsel derinlikleri de olan savaş başta her iki ülkeyi etkilediği gibi şüphesiz küresel yansımalarının çokça hissedildiği/hissedileceği kriz olarak görülmelidir. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile Avrupa arasındaki ilişkiler Donald Trump döneminde düşük bir seyir izlerken, Biden yönetimi, Avrupa-Atlantik bağlarının güçlendirilmesini temel politikalarından bir olarak belirlemiştir. ABD ve İngiltere'nin adeta Rusya-Ukrayna savaşı çıkması ve devamı için bir alt yapı oluştururken, Rusya'nın Ukrayna saldırısına karşı askeri ve ekonomik tepkilere öncülük etmesi AB'nin Atlantik ittifakına bağımlı olduğu ile ilgili değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin Marshall Planı ile Avrupa üzerinde kurduğu ekonomik ve siyasal etkinin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra zayıflaması nedeniyle Ukrayna krizinden yararlanarak tekrar tesis etmeye çalışması ve bunun arka planındaki sebepler üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: ABD, AB, Marshall Planı, Bağımlılık ,Ukrayna Krizi

Dependency of the European Union (EU) On the United States of America (USA) and the Ukraine Crisis

Abstract

The war between Russia and Ukraine, which has historical depths, should be seen as a crisis whose repercussions are/will be definitely felt a lot around the world, as it affects both countries in the first place. While the relations between the United States (US) and Europe followed a low course during the Donald Trump era, the Biden administration has determined the strengthening of Euro-Atlantic relationship as one of its main policies. While the USA and England almost formed a basis for the Russian-Ukrainian war and its continuation, Russia's initiation of military and economic reactions against the Ukraine attack brought along evaluations about the EU's dependence on the Atlantic alliance.

In this study, the economic and political influence of the USA on Europe after the Second World War, with the Marshall Plan which weakened after the collapse of the Soviet Union, will be tried to re-establish by taking advantage of the Ukraine crisis and the reasons behind it will be tried to be emphasized.

Keywords: USA, EU, Marshall Plan, Dependency, Ukraine Crisis

1-GİRİŞ

Ukrayna, küresel güvenlik düzeninde uzun süredir önemli, ancak bazan gözden kaçan bir rol oynadı. Günümüzde ülke, birçok analistin önümüzdeki on yıllarda uluslararası ilişkilere egemen olacağını dile getirdiği yenilenmiş büyük güç rekabetinin ön saflarında yer almaktadır. Bunun nedenlerinden biri Ukrayna'nın, Soğuk Savaş sırasında ABD'nin ezeli rakibi olan Sovyetler Birliği'ni oluşturan cumhuriyetlerin en önemli devletlerinden birisi olmasıydı. Rusya'nın arkasından, birliğin tarımsal üretiminin, savunma sanayilerinin, Karadeniz filosu ile bazı nükleer tesislerin de dahil olduğu ordunun çoğuna ev sahipliği yapan Sovyet cumhuriyetlerinin en kalabalık ikinci ve en güçlü ülkesiydi. Ukrayna, birlik için o kadar hayati öneme sahipti ki, 1991 yılında bağları kesme kararı, zayıflamakta olan Sovyetler Birliği için büyük bir darbe oldu (Masters, 2022).

Kuruluşundan bu tarafa Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan bu iki devlet, 1991 yılında Gorbaçov'un politikaları ve kültür çeşitliliğinden kaynaklanan iç çekişmeler gibi çeşitli faktörler nedeniyle ayrıldı. Bu, Amerika Birleşik Devletleri'nin başında bulunduğu NATO tarafından, daha önce Sovyetler Birliği'ni oluşturan bazı ülkeleri NATO'ya dahil etmek ve dolayısıyla desteğini ve gücünü arttırmak için büyük bir fırsat olarak görüldü (Sehgal, 2022).

Avrasya'nın mevcut stratejik bölgesel manzarası, jeopolitik, güvenlik, ekonomik ve insani düzeylerdeki etkileriyle küresel düzeni temelden değiştiren Rusya'nın Ukrayna üzerindeki politikalar nedeniyle değişmiş durumdadır. Aynı zamanda, savaşın Avrasya bölgesindeki siyasi ve güvenlik düzeni üzerinde önemli etkileri olacaktır (https://www.iiss.org, 2022).

2-ABD'nin AB Üzerindeki Hegemonik Politikaları

Günümüze kadar gelen liberal dünya düzeni, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından inşa edildi ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra genişledi. Bu düzen ABD tarafından inşa edildi ve yönetildi. İkinci Dünya Savaşı sonrası bu düzen inşa edilirken, Avrupa ABD'nin koruması altında birleştirildi ve ABD'nin Avrasya üzerinde kalıcı bir hegemonyasını sağladı. Bu Amerikan büyük stratejisinin amacı, tek bir gücün bölgeye hakim olmasını ve ABD ile müttefiklerine sırtını dönmesini engellemekti. Amerikan hegemonyası, daha önce kendisine karşı olan bölgesel rekabetleri çeşitli yollarla bastırdı ve kendisine rakip olabilecek güçleri bertaraf etti. Amerika Birleşik Devletleri Birinci ve İkinci Dünya savaşlarında Avrupa cephelerinde dört yüz bin askerini kaybetti (Berlinski, 2018). (Bu rakamın Vietnam, Kore ve Basra Körfezi dahil olmak üzere 20. Yüzyılın diğer bütün çatışmalarındaki Amerikan ölümleri bu sayının dörtte birin oluşturmadığını belirtmek gerekir). Bunun anlamı ABD ordusunun Avrupa'yı enkazdan kurtarıp yeniden inşa etmenin ve birleştirme planının ayrılmaz bir parçası olmasıydı. Yalnızca ABD'nin uyguladığı muazzam güç, Avrupa'yı kendi himayesi altında pasifize edebilir ve birleştirebilirdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, Avrupalılar, hem Amerika Birleşik Devletleri'nin hem de Avrupa'nın gelişmesi için yaratılan koşulları benimsediklerinden ABD programı ile işbirliği yaptılar. Amerika Birleşik Devletleri Marshall Planı biçimindeki 13 milyar dolarlık yardımla Avrupa'nın savaş sonrası ekonomik toparlanmasına yardımcı oldu. Marshall Planı, 20. Yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin en büyük başarısı olarak görülmektedir ki Amerika'nın kalkınma girişiminde ilk önemli çıkışıdır ve yabancı topraklara giriş yapmasında bir dönüm noktasını oluşturmuştur (Brainard, 2007).

Her ne kadar Marshall Planı'nın Avrupa'nın ekonomik toparlanmasına yardımcı olduğu fikri yaygın olarak literatürde yer alsa da bu yardım planının Amerika Birleşik Devletleri tarafından Batı'nın batısı ülkeler üzerinde bir hegemon yapı kurduğu ile ilgili düşüncelerin de mevcut olduğu ifade edilmektedir. Bu eleştirilerin ağırlık noktası Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan mali yardımların Avrupa kıtası üzerinde yaşanmakta olan ekonomik büyümeyi marjinal bir şekilde desteklediği veya pazarları genişleterek ABD kapitalistlerini zenginleştirmenin bir aracı olduğu iddialarıdır (Chollet & Goldgeier, 2005). Çaresiz kalan Avrupa ülkelerine bu yardımların yapılmasıyla İkinci Dünya Savaşı sırası/sonrası Amerika Birleşik Devletleri oluşturduğu ekonomik ve siyasal düzenle dünya üzerinde bir egemenlik kurmaya başlamıştır. Birleşik Devletler Kongresi'nin bu planı onaylamasıyla, tarihteki en büyük küresel stratejik girişimin yönünü ve oluşumunu belirlemiş ve gerçekleştirmiş oldu. Bu küresel strateji "Avrupa'daki hayati çıkarlarını korumak" amacını taşıyordu (Payne & Thakkar, 2011). Planla birlikte, dolaylı olarak, Avrupa'nın Soğuk Savaşla sonuçlanan bir süreç olan Doğu-Batı ayrımına neden olduğu, planın ortaya çıkmakta olan Soğuk Savaş mücadelesinde merkezi bir rol oynadığı hatta Soğuk Savaşı şekillendiren gerginliklere bilerek katkıda bulunduğu (O'Brien, 2014)dile getirilmektedir. Bu yönüyle bakıldığında Amerika Birleşik Devletleri İkinci Dünya Savaşının sonucu kadar savaş sonrası yeni bir dünya düzeninin belirlenmesinde kilit bir rol oynamıştır. Bütün bu politikalar, ABD'nin uluslararası güvenliğinin korunması yanında, Marshall Planı'nın temel motivasyonu Amerika'nın Avrupa pazarlarına erişimi olmuştur. Çünkü Amerikan ekonomisi, bu pazarlara üretim fazlası mallarını satmak konusunda bağımlıydı. Plan çerçevesinde yapılan dış yardımların sözü edilen amaçları Komünizmle mücadele retoriğinin arkasına gizlendiği (Tucker, 1997) gibi analizlere de rastlamak mümkündür.

Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde borçlu bir ülke konumundayken; savaşın sonunda en büyük alacaklı ülke konumuna gelmişti. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin zayıflaması, Almanya ve Japonya ekonomisinin rekabet gücünün tükenmesiyle, Amerika Birleşik Devletleri hem ekonomik hem de siyasal güç olarak öne çıktı. Bu nedenle, ABD savaşlardan kar elde edilebileceğini gördü ve her iki savaştan da asıl kar eden Amerika Birleşik Devletleri kapitalistleri olsa da ortalama Amerikalının belleğinde savaşa girme ile ekonomik canlanma arasında bir bağ olduğu görülmeye başlandı (Münkler, 2012, s. 245). Marshall Planı da bu ekonomik canlılığın sürdürülebilirliği için gerekliydi.

Sonuçta, Marshall Planı İkinci Dünya Savaşı sonrası şekillenen "Yeni Dünya Düzeni"nin oluş(turul)masında önemli eşiklerden birini oluşturmuştur. Amerika Birleşik Devletleri bu proje ile küresel hakimiyetini tesis etmiş ve bu etkisini günümüze kadar getirmiştir. Ancak günümüzde Rusya'nın toparlanması, Avrupa Birliği'nde Amerikan hakimiyetine karşı az da olsa eleştirilerin yükselmeye başlaması, Pasifikte ekonomik, politik ve diplomatik açılardan yükselen bir güç olarak Çin'in ortaya çıkması ve Amerika'nın küresel hegemonyayı sürdürmek için kullandığı araçları benzer bir şekilde kullanması "küresel güç geçişi" ile ilgili tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu da Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa ve Avrupa Birliği politikalarının yanında Pasifikteki politikalarını revize etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ukrayna Krizi de bu politikaları hayata geçirebilmek için bir fırsat yaratmıştır veya bu çıkarlarına hizmet etmesi için bu savaşı kışkırtmıştır.

Bakış açıları farklı olsa da birçok analist üzerinde birleştiği nokta Rusya Ukrayna savaşının, Soğuk Savaş sonrası dönemin sonunu ve hem Avrupa'da hem de Pasifik'te artan süper güç rekabetinin geri dönüşünü işaret ettiğidir (Thıbault, 2022).

3-ABD'nin Ukrayna Savaşı'ndaki Öncelikleri

Amerika Birleşik Devletleri eski savunma bakanlarından Robert Gates'in, "Putin'in Ukrayna'yı işgal girişimi Amerika'nın tarihindeki 30 yıllık tatilini sona erdirdi" ifadesi Gates ve ABD'deki diğer birçok dış politika uzmanı için, savaş bir uyandırma çağrısı ve küresel bir Pax Americana'yı yeniden oluşturmak için bir fırsat olarak değerlendirilmektedir (Kennedy, 2022). Washington'a göre, Sovyetlerin Avrupa'ya yayılması, Atlantik'e yayılmasıyla aynıydı. Avrupa Yarımadası, insani ve maddi kaynaklarını birleştirebilecek tek bir gücün hakimiyetinde olsaydı, Kuzey Amerika'yı tehdit edebilecek bir deniz kuvveti inşa edebilirdi (Friedman, 2022). Amerika Birleşik Devletleri eski Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniev Brzezinski, 1994 yılı başlarında sağlıklı ve istikrarlı bir Ukrayna'yı Rusya'ya karşı kritik bir karşı ağırlık olarak tanımladı ve savunduğu şeyin Soğuk Savaş'tan sonraki yeni ABD büyük stratejisi olması gerektiğini savundu (Masters, 2022). Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'nin günümüzde

hayata geçirmeye çalıştığı politikaların bugünün ortaya çıkmış bir politikası olmadığı, bir temelinin olduğu görülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri'nin İkinci Dünya Savaşı sırası/sonrası inşa ettiği düzen, sadece liberal demokrasilerden oluşan bir dünyanın refah içinde yaşayabileceği ilkesine dayanıyordu. Bu ilke doğru olarak kabul edilse bile Amerika Birleşik Devletleri'nin kurduğu bu düzenin çözülmeye başladığı ile ilgili birçok değerlendirmenin olduğu görülmektedir. Amerika'nın ekonomik ve siyasi nüfuzundan kurtulmak isteyen Avrupa'nın önde gelen ülkelerinden Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron tarafından NATO için kullandığı "beyin ölümü gerçekleşti" ifadesi gerçeklik anlamı taşısa bile Rusya'nın Ukrayna'ya karşı başlattığı savaştan sonra NATO, Rus saldırganlığına karşı yeniden güçlendirilmiş oldu. Aslında Amerika Birleşik Devletleri liderliğindeki NATO, ABD'nin bölgesel ve küresel hegemonyasını sürdürmek için bir mızrak, bir saldırıcı aracı olarak işlev görmüştür/görmektedir (Ashford, 2022). Avrupa'nın kuruluşundan bu tarafa NATO'ya bel bağlaması, üye devletlerin savunma kapasitelerinde bir düşüşe de neden olmuştur (Shuo, 2022). Ancak savaşın başlamasından bu tarafa bir şeyin altı kalın çizgilerle çizilmeye başlandı. Bu da kıtanın güvenlik sorunlarını çözmek için ABD'ye bağımlılığıdır. Ancak Amerika Birleşik Devletleri'nin kendi içerisindeki sorunlar ve başta Çin olmak üzere yükselen güçlerin meydan okumaları karşısında Avrupa'yı sonsuza kadar denetleyebilmesi mümkün değildir. Pek çok Avrupalı uzun bir süreden beri Amerika'nın gerilemesini kaçınılmaz olarak görmüş ve kendilerini böyle bir olasılığa hazırlamışlardı. Almanya ve Fransa'nın baskısıyla Avrupa Birliği, Rusya ve Çin dahil olmak üzere rakip küresel güçlerle ticaret ve enerji anlaşmaları arayışına girdi. Buradaki temel düşünce Amerika Birleşik Devletleri Avrupa'dan çekildiğinde Avrupa Birliği'nin atacağı adımların niteliğiyle ilgiliydi. Ancak Rusya'nın Ukrayna'yı işgali her şeyi değiştirdi. Birdenbire, Avrupa'nın büyük stratejisi parçalandı ve Amerikan gücü kendini yeniden ortaya koydu. Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri'nden bağımsız olmadığını, ona daha bağımlı hale geldiğini keşfetti. Aslında Avrupa herkese bağımlıydı: Enerjisi için Rusya, Ekonomisi ve ticareti için Çin, Güvenliği için Amerika. Amerika Birleşik Devletleri'nin şemsiyesinin dışına çıkmak isteyen Avrupa Amerika Birleşik Devletleri'ne daha fazla bağlanmak durumunda kaldı (McTague, 2022).

Rusya'nın Ukrayna'ya savaş açmasından bu tarafa geçen süre içerisinde, iki Avrupa ülkesi daha, İsveç ve Finlandiya, Avrupa güvenliğini garanti eden Amerika liderliğindeki askeri ittifak olan NATO'ya katılma sürecini başlattı. NATO ayrıca Çin'i ilk kez bir güvenlik tehdidi olarak listeleyerek bunun Washington'da güncel kalmasını sağlamak için harekete geçti. Bunun yanında, şubat ayından bu tarafa Amerika Birleşik Devletleri kıtadaki askeri varlığını arttırdı ve Avrupa, Amerikan Gazını ithal etmeye başladı (McTague, 2022). Ukrayna'daki savaştan önce Rusya, esas olarak LNG teslimatlarına kıyasla daha düşük fiyatlar nedeniyle %55'lik bir payla Avrupa'nın en büyük doğal gaz tedarikçisiydi. Ancak savaşın patlak vermesinden sonra Avrupa, Rusya'ya karşı yaptırımlar uygulamaya başlayarak Gazprom'dan yapılan alımları azaltırken, Rus devletine ait enerji şirketi buna AB ülkelerine gaz sevkiyatını azaltarak yanıt verdi.

AB, ABD'den ve diğer ülkelerden LNG ithal etmeye zorlandı, ABD'nin payı %28'den %45'e keskin bir şekilde yükseldi. ABD, Fransa Maliye Bakanı Bruno Le Mair ve Almanya Ekonomi Bakanı Robert Habeck tarafından eleştirildi.

Le Mair, AB'nin Ukrayna'daki çatışmanın sonuçlarına katlanması nedeniyle ABD'nin küresel enerji pazarına hakim olmasına izin verilmemesi gerektiğini söyledi. Ayrıca, ABD'nin ülkedeki şirketlerin ödediğinden dört kat daha yüksek fiyatlarla LNG ihraç etmesine izin vermenin kabul edilemez olduğunu ifade ederek, ABD ile Avrupa arasında daha dengeli bir ilişki kurulması çağrısında bulunması (https://balkangreenenergynews.com, 2022) aslında Avrupa'nın Amerika Birleşik Devletleri tarafından empoze edilen politikalardan rahatsız olduğunu göstermektedir. Ancak Ukrayna krizinin aynı zamanda Avrupa Birliği'nin başta doğal gaz olmak üzere Rus enerji ithalatına olan bağımlılığından hızla nasıl kurtulması gerektiğini düşünmeye zorladı ve petrol, gaz ve kömür ithalatının 2027 yılına kadar sonlandıracağını açıkladı (Ravikumar, Bazilian, & Webber, 2022).

4-ABD'nin Avrupa Stratejisi

Amerika Birleşik Devletleri Ukrayna krizinden yararlanarak gerek Avrupa gerekse de Pasifikteki politikalarını yeniledi. 2017 Ulusal Güvenlik Stratejisi (NSS) "Amerikan gücüne, etkisine ve çıkarlarına meydan okuyan", "uluslararası düzeni kendi lehine değiştirmeyi" amaçlayan güçlere karşı "rekabet

alanını genişletmeye" çalıştığını belirtir (Simon, Desmaele, & Becker, 2021, s. 92). Bu anlamda Amerika Birleşik Devletleri'nin Avrupa stratejisini ana başlıklarıyla şöyle özetlemek mümkündür.

4-1-Avrupa Güç Dengesini Korumak

Tek bir devletin veya devletler koalisyonunun Avrupa'ya veya Doğu Asya'ya hakim olmasını önlemek, en azından Birinci Dünya Savaşı'ndan bu tarafa ABD için en önemli jeostratejik öncelik olmuştur. Çünkü Avrupa ve Doğu Asya zenginlik, demografi ve askeri-endüstriyel potansiyel açısından dünyanın en büyük gizli güç yoğunluğunu temsil etmektedir (Simon, Desmaele, & Becker, 2021, s. 94). Bunun yanında, Atlantik ve Pasifik Okyanusları üzerinden Birleşik Devletler kıtasına en kolay ve en doğrudan erişime sahip olan Avrasya "kenar bölgesi"nin iki parçasıdır. Tek bir güç herhangi bir bölgenin kaynaklarına hakim olmayı başardığında, Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel ve ekonomik ve stratejik etkisine ve özgürlüğüne meydan okumak için güçlü bir konumda olacaktır. Amerika Birleşik Devletleri kurulduğundan bu tarafa bulunduğu coğrafyanın da elverişli olması nedeniyle dış politika düşüncesinde daima izolasyonist bir yönü olsa bile, birbirini izleyen savaş sonrası yönetimler, Avrupa ve Doğu Asya'da üsler ve ittifaklar ağının sürdürülmesinin, elverişli bir dengeyi korumanın, bu bölgelerde güç ve meydan okuma riskini azaltmanın bir yolu olduğu görüşünü benimsedi. Bu anlamda Amerika Birleşik Devletleri, sisteme hakim olma potansiyeline sahip Rusya ve Almanya'yı yönetmeye çalıştı. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'yı askeri olarak mağlup eden ABD'nin acil önceliği, kıta dengesini yeniden tehdit edecek durumda kalmamasını sağlamaktı. ABD ve (İngiliz, Fransız müttefikleri), NATO ve Avrupa Topluluğu'nu (EC) Batı Almanya'nın yeniden silahlanma ve yeniden sanayileşme sürecini denetleyecek mekanizmalar olarak ilerleterek, Almanya'nın kendi çıkarların değil, müttefikleri lehine çalışmasını sağlamaktı (Simon, Desmaele, & Becker, 2021, s. 95).

Almanlar, şüphesiz Amerika Birleşik Devletleri ve onun oluşturduğu düzenin amaçlarına engel olduğunun farkındalar. NATO ilk kurulduğunda, ilk genel sekreteri Hastings Ismay, asıl amacını şöyle açıklamıştı: "Rusları dışarıda, Amerikalıları içeride ve Almanları aşağıda tutmak." "Almanları aşağıda" tutma fikri, bugün pek çok seçkin Alman arasında daha da yoğunlaşan bağımsız ve güçlü olma hedefleriyle doğrudan çelişmektedir (Flurry, 2018). ABD'nin Ukrayna Savaşını bahane ederek 2022'de hizmete girmesi beklenirken sabotaja maruz kalan Kuzey Akım2'nin daha fazla gaz, daha güçlü Rus-Alman ilişkileri anlamına gelmesi, muhtemelen ticaretin genişlemesine, artan kültürel alışverişe ve nihayetinde yeni bir güvenlik mimarisine yol açacak, NATO'nun güvenlik şemsiyesini giderek gereksiz hale getirecek ve ABD'nin Avrupa kıtası üzerindeki hegemonyasını zayıflatacaktı (Fazı, 2022). Bu nedenle Almanya, ABD'nin Rusya'ya karşı yürüttüğü vekalet savaşının tali bir kurbanı mı? Yoksa Almanya'nın kendisi ekonomik savaşın hedefi mi sorularının sorulmasını da beraberinde getirdi.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Avrupa uzmanları, ABD'nin güvenliği ve refahı için Avrupa ile ilgili zorlukların devam eden önemine işaret etmektedir. Öne çıkan üç zorluk; Rusya ve Almanya'nın ne çok güçlü ne de çok zayıf olmamasını sağlamak ve Batı Avrupa'daki kilit müttefikleri (özellikle İngiltere ve Fransa) güçlendirmek ve onlara destek vererek bölgesel güç dengesini korumaktır.

4-2-Elverişli Bir Avrupa Dengesini Korumak: Ne Güçlü Ne Çok Zayıf

AB üye devletlerinin çoğu, ABD ile ikili ilişkilerine derinden değer verirken, bu önemli ilişkiyi riske atmaya haklı olarak karşı çıkıyor. Ancak sürdürülebilir olmaktan çıkan ABD'ye bağımlı hale gelmesi endişeleri de beraberinde getirmektedir. ABD bazen jeopolitik ve jeo-ekonomik avantajlar elde etmek için uluslararası düzendeki merkezi konumunu kötüye kullanıyor ve Avrupa'nın askeri ve finansal sistemlerine olan asimetrik bağımlılığından yararlanıyor. Bu eylemler, yalnızca ABD'nin Avrupa ile ilişkisini değil, aynı zamanda Amerika'nın inşasında çok etkili olduğu çok taraflı düzeni de tehdit edebilme potansiyeline sahiptir (Leonard & Shapiro, 2020, s. 4). Amerika Birleşik Devletleri uyguladığı politikalarla Almanya ve Rusya'nın ne çok zayıf düşmesini ne de çok fazla güçlenmesini önleyici politikalar yürütmeye çalışıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan bu tarafa, Almanya ve Rusya'nın veya SSCB'nin birlikte daha yakın çalışmasını engellemek her zaman ABD politikası olmuştur. Bu, Almanların Ruslardan tarihsel bir korku duymasına rağmen böyle olmuştur. Tarihsel olarak, Almanya ile Rusya arasında her zaman ekonomik ilişkiler olmuştur. ABD bunu hep engellemeye çalıştı. Unutulmamalıdır ki, bir nükleer savaşta savaş alanı Avrupa olacaktır. Bu, böyle bir durumda Avrupa ve ABD'nin çıkarlarının mutlaka aynı olmayacağı anlamına gelir. Bu, 1980'lerde Sovyetler Birliği'nin

Almanya'daki pasifist hareketleri neden desteklediğini açıklıyor. Almanya ile Rusya arasında daha yakın bir ilişki, Amerikan nükleer stratejisini işe yaramaz hale getirecektir (Baud, 2022).

Hem Almanya'da hem Rusya'nın istenilenden daha fazla güçlenmesi, karşılıklı endişelere yol açabilir ve gerilim riskini arttırabilir. Diğer taraftan, birindeki zayıflık diğerini aşırı derecede cesaretlendirebilir ve bu da bölgesel dengeleri bozma riski taşır. Her iki geşilme de ABD'yi Avrupa'da istenmeyen ve maliyetli bir çatışmaya sürükleyebilir (Simon, Desmaele, & Becker, 2021, s. 97). Dolayısıyla Ukrayna krizi ABD'ye Rusya'yı yaptırımlarla, Almanya'yı enerji krizi ile yüzleştirerek her iki gücü zayıflatacak bir fırsat sunmuştur.

4-3-Avrupa İçi İşbirliği ve Çatışma Arasında Dengeleme

ABD geleneksel olarak Almanya ve Rusya arasındaki ilişkinin ne çok işbirlikçi ne de çok çatışmalı bir iklime dönüşmemesi için politikalar üretti. Çünkü çok fazla Alman-Rus işbirliği, ikisi arasında bir tür ortak mülkiyete yol açabilir ve Avrupa dengesini bozarak ABD'nin nüfuzunu ve hareket yeteneğini sınırlandırabilir. Bu dinamiğin önemli bir örneği Rusya-Almanya arasındaki 1.200 kilometre uzunluğundaki bir deniz doğal gaz boru hattı olan Kuzey Akım2'nin inşasına baştan beri karşı çıkmasıdır.

Nitekim 26 Eylül 2022 tarihinde Kuzey Akım2'ye yapılan sabotaj Avrupa ülkelerinin ABD'ye bağımlılığı daha da sağlamlaştı ve Rusya-Almanya arasındaki enerji iş birliğine önemli bir darbe vurmuş oldu.

İşin daha çetrefilli tarafı, ABD'nin, boru hatlarına yönelik herhangi bir saldırıdan kimin sorumlu olabileceği veya ne zaman meydana gelebilecekleri açıklığa kavuşturulmadan, Kuzey Akım boru hatlarının tehditlerle karşı karşıya kalabileceği ve hatta saldırıya uğrayabileceği konusunda başta Almanya olmak üzere birçok Avrupalı müttefiki yaz boyunca uyarmasıydı. Şubat ayında ABD Başkanı Joe Biden, Almanya Başbakanı Olaf Scholz ile düzenlediği ortak basın toplantısında; "Eğer Rusya işgal ederse... o zaman artık Kuzey Akım 2 olmayacak. Buna bir son vereceğiz. Size söz veriyorum, bunu yapabileceğiz" (Junrong, 2022) İfadesi sabotajın arkasındaki gücün kim olduğu ile ilgili fazlaca araştırmaya ihtiyaç bırakmayan Avrupa'ya (Almanya'ya) meydan okuyan bir söylem gibi ortada durmaktadır.

ABD'li politika yapıcılar işbirliği içinde olacak bir Alman-Rus ilişkisi konusunda ihtiyatlı davransa da Avrupa'da ortaya çıkacak bir çatışma, ABD'nin kaçınmayı tercih edeceği bir karışıklık riskidir. Amerika Birleşik Devletleri'nin dikkatini Çin ve Hint-Pasifik'e çevirdiği bir dönemde, muhtemelen Avrupa'da Almanya ve Rusya arasında stratejik etkileşimi etkilemeye yetecek bir angajman arayacaktır (Simon, Desmaele, & Becker, 2021, s. 100) .

5-Ukrayna Krizinin AB ve Çin İlişkilerine Etkisi

Amerika Birleşik Devletleri savaş sonrası uluslararası düzende hegemonik güç olmasını ve sürdürmesini borçlu olduğu güvenlik ve ekonomik kurumları yaşatmak için askeri ve ekonomik güç kombinasyonunu etkili bir şekilde kullandı. Bu gücü aynı zamanda ittifaklar ağıyla destekledi.

Ancak günümüzde Amerikan hegemonyasını destekleyen askeri, ekonomik, kurumsal ve ideolojik dayanaklar yükselen güçler ve özellikle de Çin tarafından sorgulanır hale gelmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası bazı Avrupa ülkelerine yaptığı Marshall Yardımının bir benzeri 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bu duyurulan girişim birçok adla anılmasına rağmen eski İpek Yollarının canlandırılmasına yönelik bir projedir (Tekir & Demir, 2018). Çin'i dünya ekonomisine entegre etmenin, onu politik olarak daha açık, daha piyasa odaklı ve dış politikasında daha ılımlı kılınacağı iddiası gerçekleşmemesinin aksine geri tepti. Çin, konvansiyonel ve nükleer gücünü arttırmasının yanında teknolojik olarak da ABD'ye karşı bir rekabete girmiş durumdadır (Haass, 2022).

20. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nin Almanya, Japonya veya Sovyetler Birliği gibi ülkelerde olduğu gibi, büyük güçler tarihsel olarak büyük rakiplerini kontrol altına almaya veya yok etmeye çalışırken, ABD'nin Çin'in yükselişine tepkisi tam tersi oldu.

ABD, ülkenin gelişimini baltalamaya çalışmak yerine iş birliğine güvendi ve Çin'in büyümesini kolaylaştırdı. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ilgili iyimserlik, Washington'da ticaretin

serbestleştirilmesinin kaçınılmaz olarak Çin ve Rusya arasında siyasi bir açılıma yol açacağı ve Pekin ve Moskova'nın er ya da geç ABD önderliğindeki bir düzen içinde faaliyet göstermekle yetineceği konusunda kesin bir fikir birliği oluşturdu (Stuenkel, 2022).

Rusya, ABD için akut, kısa vadeli bir sorun teşkil etmesine rağmen, Çin, orta ve uzun vadeli çok daha ciddi bir zorluk teşkil etmektedir.

Afro-Avrasya coğrafyasını merkez alan Çin'in Yeni İpek Yolu girişimi 65 ülkeyle başlamasına rağmen şu anda 140 ülkeyi kapsayan en büyük jeoekonomik girişimdir. Ukrayna Krizi nedeniyle köklü bir şekilde yeniden yapılandırılması söz konusudur. Çin için, uçsuz bucaksız Rus toprakları, zengin AB pazarına giden en güvenilir kara yoluydu. Rusya, Ukrayna, Polonya ve Beyaz Rusya, ağırlıklı olarak demiryoluna dayalı bir bağlantı vizyonu olan Yeni Avrasya Kara Köprüsü'nün bir parçası ol ması planlanmasına rağmen, Ukrayna krizi nedeniyle bu kara bağlantısının yakın zamanda gerçekleşemeyeceği görülmüştür.

Kısa vadede, Çin temellere geri dönerek, Çin-AB bağlantısı, karayolu veya demiryolu ağlarından daha dirençli olduğu kanıtlanmış eski güzel deniz yollarına daha fazla dayanmak zorunda kalacak. Küresel ticaretin yüzde 80'inden fazlasının hala deniz yoluyla yapıldığını hatırlamakta fayda var. Çin'in demiryolu bağlantısına olan hevesinin şimdilik ciddi şekilde darbe yediği açıktır (Forough, 2022).

Daha 2015 yılında İngiltere, Çin'in "batıdaki en iyi ortağı" olmakla övünüyordu. Amerikan'ın karşı çıkmasına rağmen tartışmalı Asya Altyapı Yatırım Bankası'nın kurucu üyesi olmuştu. O zamanlar Avrupa Birliği'nin bir üyesi olmasına rağmen, diplomatları AB'yi Çin ile resmi bir ticaret ve yatırım anlaşması yapmaya zorladı. İngiltere için gelecek şüphe götürmez bir şekilde Çin'di. Ancak 2020'den itibaren İngiltere, Çin'in Avrupa'daki en iyi ortağından en sert eleştirmenine dönüştü ve Batı dünyasındaki bu tür en şiddetli değişimde on yıllarca süren dış politika fikir birliğini süpürdü. İngiltere, Huawei'yi 5G telekom ağından resmi olarak engelleyen ilk Avrupalı güç oldu, Pekin'in Sincan'daki Uygur azınlığına yönelik barbarca muamelesinin küresel olarak kınanmasına öncülük etti. Bu dönüşün birçok nedeni vardı: Brexit ile en yakın ekonomik ortağı AB ile bağlarını kesen İngiltere'nin, en yakın güvenlik müttefiki olan ABD ile de ilişkilerini riske atamayacağı anlamına geliyordu (McTague, 2022).

Yakın bir süre önce İngiltere Başbakanının "İngiltere'nin Çin'e yaklaşımının gelişmesi gerektiğini ve Çin'in "devlet gücünün tüm kaldıraçlarını kullanarak bilinçli olarak küresel etki için rekabet ettiğini" ifade ederek; Çin ile ilişkilerde "altın çağın" sona erdiğini söylemesi bu birlikteliği riske atmamak için bir adım olarak nitelenebilir (Miliken, 2022).

Bütün bunlar, Amerikan hegemon yapısına meydan okuyan Çin ile Avrupa arasındaki ilişkilerin sınırlandırılması amacını taşımaktadır.

Mevcut ABD yönetimi, çok taraflılığın ve açık ticaretin geçmişte kaldığını uyguladığı politikalarla gösterdi. ABD, sadece Çin ile ticareti sınırlamakla kalmadı, AB dahil birçok ekonomiyi hedef aldı. 2018'de ABD, AB çelik, alüminyum ve arabalarına yönelik tarifeleri tehdit etti. Ayrıca AB'yi ABD ile olan büyük ticaret fazlası nedeniyle eleştirdi. Bu nedenle, AB'nin ABD ile ittifakı, AB için her zamankinden daha maliyetli hale gelebilir çünkü ABD, Transatlantik İttifakının mevcut maliyet ve fayda dağılımından memnun olmadığını dile getirmektedir (Garcia-Herrero, 2019). Ayrıca ABD'nin Çin çıkarlarına karşı daha saldırgan bir tutum takınması durumunda, bunun bedeli Avrupa Birliği Üyeleri ve Avrupa için çok daha kötü sonuçlar doğurabilecek; Avrupa Birliği uygun fiyatlı enerjiye, kritik Asya pazarlarına ve ucuz mallara erişimini zorlaştırabilecek veya kaybettirebilecektir (Dınıc, 2022). Bu nedenle Almanya Başbakanı Olaf Scholz'un Çin'e ziyareti Almanya gibi Çin ile ticarete bağımlı bir ülkenin, özellikle Rus enerjisinden aniden uzaklaşması nedeniyle ekonomik bir çöküşle karşı karşıya olduğu bir dönemde, Çin'i tamamen devreden çıkarması zor görünmektedir

Almanya, Çin'e karşı yeni bir politika şekillendiriyor. Bu dış politika stratejisi, ASEAN ülkeleriyle ilişkilerin derinleştirilmesini içermektedir. Şu anda Almanya, ticaret politikası için büyük ölçüde Çin'e bağımlı. Çin ile ticaret politikası şüphesiz Almanya için çok karlı. Ancak Almanya, Rusya-Ukrayna savaşı gibi bir başka olası krizden kaçınmak istiyor. İlişkinin her an çökmekle tehdit ettiği küresel bir oyuncuya tek taraflı bağımlılık, özellikle Alman ekonomisi için yüksek bir risk oluşturmaktadır. Bu nedenle Scholz'un Asya gezisi, dış politikada başka bir yıkıcı krizden kaçınmak için Almanya açısından mantıklı bir sonuç olarak değerlendirilebilir (Board, 2022).

Bir başka gelişme de adı belirtilmeyen bir AB diplomatının "Washington'un hala müttefik olup olmadığının" tartışıldığını belirtmesi ve Almanya'da ABD'nin doğal gaz satışlarından dolayı protesto edilmesiydi.

Bir başka gelişme ise sabit bölgeleri ve doğal kaynakları kontrol etmeye yönelik geleneksel jeopolitik rekabet, hızla değişen/dönüşen teknolojik rekabete yerini bırakmasıdır. Soğuk Savaş sırasında iki blok arasındaki bağlantı sınırlıyken, Ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, karşılıklı bağlantı ve karşılıklı bağımlılıkla karakterize edilen bir dünya ortaya çıktı. Devletler arasındaki ticaret, iletişim ve mali bağlantılar çoğaldı. Teknolojinin gelişmesi, nüfuslar arasındaki bağları güçlendirdi. Örneğin 2020 yılında dünya nüfusunun yüzde 80'inin akıllı telefona sahip olduğu tahmin edilmektedir (Tekir G. , 2020, s. 114).

Dolayısıyla bu yeni yapılanma ortamında dijital teknolojilerin önemi daha da artmıştır. Çin, 2013 yılında Kuşak ve Yol Girişimi adlı devasa bir projeyi açıkladı. Bu proje, katılımcı ülkeler arasında altyapı, finans, ticaret, insandan insana ve dijital bağlantı sağlamayı amaçlıyordu. Bağlanabilirlik terimi, bu nedenle, bu girişimin merkezine yerleştirilmiştir. Dijital altyapının sağlanması da Çin'in çabalarının önemli bir bileşenidir. Çin, Orta Asya ülkeleri için sınır ötesi kablolar döşemenin yanı sıra bilgi alışverişini ve iş birliğini yükseltmeyi ve genişletmeyi hedefliyor.2 Belirtilen bu hedefler doğrultusunda Çinli Huawei şirketi, devrim yaratacak 5G teknolojisinin geliştirilmesinde birçok ülkedeki ağ iletişimi varlığını artırdı. Çin'in altyapı ve dijital teknoloji ihracatında Çin'in niyetinden şimdiden şüphelenen ABD, Huawei'nin iç pazarında kullanımını yasakladı ve 5G teknolojisini altyapı ağlarına entegre edecek ülkelere ültimatom verdi.

Çin ile ABD arasındaki bu karşı karşıya gelme, jeopolitik rekabetin yeni boyutunun tezahürüdür. Dünya siyasetindeki güç mücadelesi sürüyor ama dönüşüyor. Bölgesel bir savaş alanı yerine ülkeler, çok uluslu şirketler ve bölgesel örgütler dijital dünyada iş birliği yapıyor, yüzleşiyor ve rekabet ediyor.

Küresel 5G pazarının neredeyse yüzde 80'ine üç büyük şirket hakim durumdadır. Huawei'nin pazar payı yüzde 30, Ericsson'un pazar payı yüzde 26 ve Nokia'nın pazar payı yüzde 22'dir. Huawei, 5G teknolojisinin geliştirilmesine de öncülük etmektedir. 5G ile ilgili patentlerin yüzde 35'i Huawei'ye ait. ABD patentlerin yüzde 5'inden daha azına sahip. Huawei'nin 5G pazarındaki hakimiyeti bu nedenle ABD hükümeti tarafından bir tehdit olarak görülüyor. Güvenlik, ekonomik ve sistemik kaygılar, ABD'nin Huawei ile ilgili korkusunun temel direklerini oluşturuyor. Huawei'nin güvenlik altyapılarına erişimi, güvenlik endişelerinin kaynağıdır. ABD hükümeti, Huawei'nin Çin adına casusluk amacıyla kullanılabileceğinden çekinmektedir (Tekir G. , 2020, s. 124).

Sonuç

Rusya'nın Ukrayna'daki konumunun Avrupa ülkeleri tarafından tanınmaması ve Rusya'ya yapılan yaptırımlar karşısında Avrasya ve Kafkasya Ülkelerinin tarafsızlığını koruması, bölgenin ekonomik ve siyasi gündemini olduğu kadar, bölgenin entegrasyon ve ittifak girişimlerini de etkileyecektir.

Ancak Amerika Birleşik Devletleri, Ukrayna savaşının ardından Avrupa Birliği ile birlikte Rusya'ya uyguladığı yaptırımlar nedeniyle doların üstünlüğünün temelinde yatan tüm sistemi değiştirebilecektir. Günümüzde Ukrayna sorunu henüz çözülmemiştir ve yakın zamanda çözülme ihtimali de zayıf görünmektedir. Ancak çözümsüzlük devam ettikçe Rusya'nın doğal gaz ve petrol ağırlıklı ihracatı Doğu'ya (özellikle Hindistan-Çin) doğru kayacak, zaten küresel hegemonyası açısından tehdit gördüğü Çin ile rekabetini zorlaştıracaktır.

Avrupa günümüze kadar Rusya'yı bir kaynak tedarikçisi olarak gördüğünden, başta petrol arıtma ve enerji üretimi, ulaşım hizmetleri, kimyasallar olmak üzere enerjiye bağımlı sektörler büyük ölçüde zarar görebilecek, yükselen fiyatlar genel seviyesi nedeniyle yaşanan/yaşanabilecek ekonomik krizlerin siyasal krizlere dönüşme potansiyeli olacaktır.

KAYNAKÇA

Ashford, E. (2022). *Europe Has an America Problem*. https://www.nytimes.com: https://www.nytimes.com/2022/06/28/opinion/nato-europe-united-states.html, Haziran 28, (Erişim Tarihi:10.10.2022).

Baud, J. (2022). The Policy of the USA has Ayways been to Prevent Germany and Russia from Cooperating More Closely. (T. Kaiser, Röportaj Yapan), Mart 15, (Erişim Tarihi:10.10.2022).

Berlinski, C. (2018,). *Europe's Dependence on the U.S. Was All Part of the Plan*. https://www.politico.com/: https://www.politico.com/magazine/story/2018/07/15/trump-nato-europe-history-dependence-219011/ , Temmuz 16, (Erişim Tarihi: 11.10.2022).

Board, E. (2022). *The German chancellor's China trip is about lessons learned — and not*. https://www.washingtonpost.com/: https://www.washingtonpost.com/opinions/2022/11/07/olaf-scholz-germany-visit-china-business-relations/, Kasım 7, (Erişim Tarihi: 11.11.2022).

Brainard, L. (2007). *The Lessons of the Marshall Plan*. https://www.brookings.edu/: https://www.brookings.edu/opinions/the-lessons-of-the-marshall-plan/, Haziran 4, (Erişim Tarihi:10.10.2022).

Chollet, D., & Goldgeier, J. M. (2005). The faulty premises of the next Marshall plan. *The Washington Quarterly*, *29*(1), 5-19.

Dınıc, L. (2022). *The Uncertain Trilateral Relationship-China, the European Union, and the United States*. https://www.chinausfocus.com/foreıgn-policiy: https://www.chinausfocus.com/foreıgn-policiy/the-uncertain-trilateral-relationship-china-the-european-union-and-the-united-states, Temmuz 29, (Erişim Tarihi:12.11.2022).

Fazı, T. (2022). *Did America cause Europe's energy war?* https://unherd.com/: https://unherd.com/2022/10/did-america-cause-europes-energy-war/, Ekim 11, (Erişim Tarihi: 10.11.2022).

Flurry, G. (2018). *Germany and Russia's Secret War Against America*. https://www.thetrumpet.com: https://www.thetrumpet.com/1765-germany-and-russias-secret-war-against-america, Eylül, (Erişim Tarihi:11.11.2022).

Forough, M. (2022). *What Will Russia's Invasion of Ukraine Mean for China's Belt and Road?* https://thediplomat.com/: https://thediplomat.com/2022/03/what-will-russias-invasion-of-ukraine-mean-for-chinas-belt-and-road/, Mart 3, (Erişim Tarihi: 11.11.2022).

Friedman, G. (2022). *America's İnterest in Ukraine*. https://geopoliticalfutures.com: https://geopoliticalfutures.com/americas-interests-in-ukraine/, Mayıs 31 (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

Garcia-Herrero, A. (2019). *Europe in the Midst of China-Us Strategic Competiiton: What are The European Union's Options*. https://www.bruegel.org: https://www.bruegel.org/working-paper/europe-midst-china-us-strategic-competition-what-are-eurpean-unions, Nisan 9, (Erişim Tarihi:20.09.2022).

Haass, R. (2022). *The Dangerous Decade A Foreign Policy for a World in Crisis*. https://www.foreignaffairs.com: https://www.foreignaffairs.com/united-states/dangerous-decade-foreign-policy-world-crisis-richard-haass, Eylül/Ekim, (Erişim Tarihi:10.11.2022).

https://balkangreenenergynews.com. (2022). *France joins Germany in accusing US of using Ukraine war to overcharge for gas*. https://balkangreenenergynews.com: https://balkangreenenergynews.com/france-joins-germany-in-accusing-us-of-using-ukraine-war-to-overcharge-for-gas/, Ekim 12, (Erişim Tarihi: 9.11.2022).

https://www.iiss.org. (2022). *The War in Ukraine and İts Wider İmpact on the Eurasia Region*. Https://www.iiss.org: Https://www.iiss.org/events/2022/05/the-war-in-ukraine-and-its-wider-impact-on-the-eurasia-region,Mayıs 5, (Erişim Tarihi:28.11.2022).

Junrong, W. (2022). *Who was behind the Nord Stream sabotage?* https://global.chinadaily.com.cn/: https://global.chinadaily.com.cn/a/202211/02/WS63622d42a310fd2b29e7fead.html, Kasım 2, (Erişim Tarihi:11.11.2022).

Kennedy, L. (2022). *Why are Americans so İnterested in the War in Ukraine*. https://thewire.in/world: https://thewire.in/world/why-are-americans-so-interested-in-the-war-in-ukraine, Nisan 26, (Erişim Tarihi:10.11.2022).

Leonard, M., & Shapiro, J. (2020). *Sovereıgn Europea, Dangerous World Fıve Agendas to Protect Europe's Capacitiy to Act.* European Council on Foreıgn Relations.

Masters, J. (2022). *Ukraine: Conflict at the Crossroads of Europe and Russia*. https://www.cfr.org: https://www.cfr.org/backgrounder/ukraine-conflict-crossroads-europe-and-russia, Ekim 11, (Erişim Tarihi: 25.10.2022).

McTague, T. (2022). *What America's Great Unwinding Would Mean for the World*. https://www.theatlantic.com/: https://www.theatlantic.com/international/archive/2022/08/europe-america-military-empire-decline/670960/, Ağustos 2, (Erişim Tarihi: 17.10.2022).

McTague, T. (2022). *Why Britain Changed Its China Stance*. https://www.theatlantic.com.: https://www.theatlantic.com/international/archive/2022/08/britain-china-us-foreıgn-policy-changes/670959, Ağustos 2, (Erişim Tarihi:16.10.2022).

Miliken, D. (2022). *Prime Minister Sunak says UK's 'golden era' with China is over*. https://www.reuters.com: https://www.reuters.com/world/uk-prime-minister-sunak-vows-maintain-military-aid-ukraine-2022-11-27/, Kasım 7, (Erişim Tarihi:29.11.2022).

Münkler, H. (2012). *İmparatorluklar Eski Roma'dan ABD'ye Dünya Egemenliğinin Mantığı.* (Z. A. Yılmazer, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

O'Brien, S. (2014). *Questioning the Marshall Plan in the Buildup to the Cold War*. https://www.unh.edu/: https://www.unh.edu/inquiryjournal/spring-2014/questioning-marshall-plan-buildup-cold-war, Bahar, (Erişim Tarihi: 22.11.2022).

Payne, A. R., & Thakkar, B. S. (2011). *The Marshall Plan - Global Strategy and Foreign Humanitarian Aid*. https://www.intechopen.com/: https://www.intechopen.com/chapters/38349, Aralık 22, (Erişim Tarihi:10.11.2022).

Ravikumar, A. P., Bazilian, M., & Webber, M. E. (2022). The US role in Securing the European Union's Near-Term Natural Gas Supply. *Nature Energy, 7*, 465-467.

Sehgal, R. (2022). *Background of Russia-Ukraine Issue*. https://timesofindia.indiatimes.com/: https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/burningissues/background-of-russia-ukraine-issue-41618/, Mart 5, (Erişim Tarihi:9.11.2022).

Shuo, W. (2022). *Only a united Europe can break NATO's control, gain autonomy*. https://www.globaltimes.cn/: https://www.globaltimes.cn/page/202204/1257566.shtml, Nisan 5, (Erişim Tarihi: 9.11.2022).

Simon, L., Desmaele, l., & Becker, J. (2021). Europea as a Secondary Theater with China and the Future of America's European Strategy. *Strategic Studies Quarterly-Perspective*, 90-115.

Stuenkel, O. (2022). *The War in Ukraine and the Emergence of the Post-Western World: A View from Brazi*. https://www.institutmontaigne.org: https://www.institutmontaigne.org/en/analysis/war-ukraine-and-emergence-post-western-world-view-brazil, Eylül 29, (Erişim Tarihi:10.11.2022).

Tekir, G. (2020). Huawei, 5G Networks, and Digital Geopolitics. *İnternational Journal of Politics and Security, 2*(4), 113-115.

Tekir, O., & Demir, N. (2018). Ekonomik ve Siyasal Bir Araç Olarak Yeni İpek Yolu Projesinin Küresel Sisteme Etkileri. *Sosyoekonomi, 26*(38), 191-206.

Thıbault, S. (2022). *Wow U.S. Grand Strategy is Changed by Ukraine*. https://foreignpolicy.com: https://foreignpolicy.com/2022/09/us-grand-strategy-russia-china-geoplitics-superpower-conflict/, Eylül 2, (Erişim Tarihi: 10.10.2022).

Tucker, J. A. (1997). *The Marshall Plan Myth*. https://mises.org/: https://mises.org/library/marshall-plan-myth, Ocak 9, (Erişim Tarihi:21.11.2022).

Presentation ID / Sunum No= 268

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye'nin Türk Devletlerine Yardımları

Dr. Süleyman Eren[1]

[1]*Suleymaneren3884@gmail.com, ORCİD: 0000-0002-2930-3238*

Özet

Kamu diplomasisi, küreselleşme ile birlikte devletlerin uluslararası ilişkilerinde kullandıkları önemli bir dış politika aracı olmuştur. Devletler kendi tarihini, kültürel ve siyasi değerlerini başka devletlere anlatmak için birçok alanda kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmektedir. Bu kapsamda dış yardımlar, kamu diplomasisinin önemli bir parçası haline gelmiş ve devletler, yardım faaliyetlerini artırmaya başlamışlardır. Kültürel mirası gereği ihtiyaç sahibi ülkelere yardım etmeyi öncelikli amaç edinen ülkelerin başında ise Türkiye gelmektedir. Türkiye, dünyanın birçok yerinde ihtiyaç sahibi ülkelere destek olmaktadır. Özellikle Soğuk Savaş sonrası bağımsızlığını kazanan Türk Devletlerinin yanlarında olduğunu göstermek isteyen Türkiye, kamu diplomasi faaliyetleri ile bu desteğini göstermek istemektedir. Türkiye, başta TİKA olmak üzere birçok kurum ve kuruluşu ile Türk Devletlerine birçok alanda yardım etmektedir. Türkiye, kamu diplomasisi yardımları sayesinde tarihi ve kültürel bağlarının olduğu birçok Türk Devleti ile ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Diplomasisi, Türk Devletleri, Soğuk Savaş, Tika

Turkey's Aid to Turkish States in the Context of Public Diplomacy

Abstract

Public diplomacy has become an important foreign policy tool used by states in international relations with globalization. States carry out public diplomacy activities in many fields in order to tell their historical, cultural and political values to other states. In this context, foreign aid has become an important part of public diplomacy and states have begun to increase their aid activities. Turkey is one of the countries that prioritize helping the needy countries due to its cultural heritage. Turkey supports countries in need in many parts of the world. Turkey which wants to show that it stands by the Turkish States that gained independence especially after the Cold War wants to show this support with public diplomacy activities. Turkey with its many institutions and organizations especially TIKA helps Turkish States in many areas. Turkey aims to improve its relations with many Turkish States which it has historical and cultural ties thanks to its public diplomacy assistance.

Keywords: Public Diplomacy, Turkish States, the Cold War, Tika

Giriş

Kamu diplomasisi, küreselleşen dünyada devletlerin karşılıklı ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan önemli bir dış politika aracı olmuştur. Devletler kendi yumuşak güç değerlerini başka toplumlara anlatabilmek, iletişim kurdukları toplumun değerlerini anlayabilmek için kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmektedir. Küreselleşme ile birlikte devletlerin yanı sıra toplumlararası ilişkilerde artmaya başlamıştır. Öyle ki toplumlar birbirlerinin kültürel ve sosyal değerlerini tanımak, anlamak ve anlatmak için iletişim kurmaktadır. Bu iletişim, kamu kurum kuruluşlarının yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının da faaliyetlerinin artmasını ve çeşitlenmesini sağlamıştır. Devletler, bu ilişkilerin sürekliliğinin sağlanması ve artırılması amacıyla bu faaliyetlere destek vermekte, dış politikasında bu faaliyetleri kamu diplomasisi olarak sürdürmektedir. Diplomasinin bir çeşidi olan kamu diplomasisi, dünyada birçok devlet tarafından planlı ve programlı olarak yürütülen, amacı ve kapsamı olan, belirli bir bütçe ile yönetilen organizasyonlar olarak yapılmaktadır. Türkiye de bu faaliyetlere belirli bir bütçe ayırmakta, başta TİKA olmak üzere kamu kurum ve kuruluşları ile kamu diplomasisi faaliyetlerini sürdürmektedir. Türkiye, kendi değerlerini başka toplumlara anlatabilmek, yumuşak güç kaynaklarını harekete geçirebilmek için dış politikasında kamu diplomasisi faaliyetlerine ayrıca önem vermektedir. Türkiye, bu kapsamda Afrika, Balkan, Orta Doğu ülkelerinin yanı sıra Türk Devletlerine yönelik de kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmektedir.

Türkiye, soğuk savaş sonrası SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri'ne yardım etmek istemiştir. Bağımsızlığı kazanan Türk Devletleri, daha öncesinde SSCB'nin etkisi altında oldukları için Türkiye ile çok fazla ilişki yürütememiş, toplumsal ve kültürel kaynaşma yeteri kadar sağlanamamıştır. Türkiye, Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazanmasını bir fırsat olarak görmüş; tarihi, sosyal ve kültürel bağlarının olduğu Türk Devletleri'ne kucak açmıştır. Türkiye, bu sürecin iyi değerlendirilmesi; siyasi, sosyal ve kültürel ilişki sürecinin belirli bir plan ve program içerisinde yapılması için 1992 yılında TİKA'yı kurmuştur. TİKA, aynı zamanda resmi olarak Türkiye'nin kamu diplomasisi alanında adım attığı ilk kuruluş olmuştur. Türkiye'nin bu yaklaşımı, bağımsızlığının kazanan Türk Devletleri tarafından takdir ile karşılanmış, ilişkilerin geliştirilmesine bir zemin oluşturmuştur.

Türkiye, zaman içerisinde gelişen ve büyüyen Türk Devletlerinin her dönem yanında olmuştur. Türk Devletleri'ni siyasi, sosyal, eğitim, alt yapı, kültür, ekonomi gibi birçok alanda destekleyerek kalkınmalarına yardım etmiştir. Kamu diplomasisi faaliyetleri kapsamında Türk Devletleri'ne yardım etmeye devam eden Türkiye'nin bu faaliyetlerdeki başlıca amacı, Türk Devletleri ile olan siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerini geliştirmek ve bu alanlarda birlikte ortak hareket edebilmektir.

Kamu Diplomasisi

Kamu diplomasisi, etkili bir dış politika aracı olmasıyla birlikte devletler, hedef ülkelerin yanı sıra hedef toplumları da etkileyebilme ve onlarla iletişime geçme gayreti içerisinde olmuştur. Kamu diplomasisi hedef ülkelerin yanı hedef ülkenin toplumlarını da cezp edebilmenin ve kendi yumuşak gücünü hareket geçirebilmenin bir unsuru olmuştur (Nye, 2008a: 95). Kamu diplomasisi, devletlerin yanı sıra sivil toplum kuruluşları, kamu kurum ve kuruluşlarının da yürüttüğü bir faaliyettir alanıdır. Bu kapsamda kamu diplomasisini, basit bir anlatımla bir aktörün başka bir ülkedeki ulusun politikalarının ve kamuoyunun kendi avantajlarına yönelik olarak etkileme çalışmaları olduğunu söylenebilir. Bununla birlikte devletler, kamu diplomasisi sayesinde kendi düşüncelerini, duygularını, ideallerini, hedeflerini, güncel politikalarını başka devletlere anlatabilmektedir (Snow, 2009: 6).

Düşüncelerin, hedeflerin ve değerlerin yabancı toplumlara anlatılması için yürütülen kamu diplomasisi faaliyetleri, aynı zamanda toplumlararası iletişimin bir aracı olmuştur. Teknolojik gelişmeler, bilgiye ulaşma ve iletişimin hızlanması ile birlikte kamu diplomasisi faaliyetleri, devletlerin uluslararası topluma kendini anlatabilme fırsatını sunmuştur. Yeni dünya düzeni içerisinde devletler ve diğer uluslararası kuruluşların zamanla geleneksel diplomasi araçları yerine kamu diplomasisi araçlarını tercih etmesi, bu alanda yapılan faaliyetleri önemli hale getirmiştir. Bununla birlikte uluslararası aktörlerin geleneksel diplomasi yerine kamu diplomasisini tercih etmelerinde birçok neden bulunmaktadır. Geleneksel diplomaside hedef ülkenin siyasi temsilcileri ikna edilmeye çalışılırken kamu diplomasisi ile hedef ülkenin toplumu ikna edilmeye çalışılmaktadır. Geleneksel diplomaside sadece iki ülke temsilcisi iletişim kurarak birbirlerini etkilemeye çalışırken kamu diplomasisinde tek

taraflı olarak kamuoyunu etkileme çabasıdır. Her iki diplomasinin de iletişim yöntemlerinde ve amaçlarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum kamu diplomasisinin geleneksel diplomasisinin etki alanı dışındaki alanlara hitap ettiğini, daha geniş bir kesime ulaşabildiğini göstermektedir (Eren, 2020: 63).

Geleneksel kamu diplomasine göre devletler kamu diplomasisi ile küresel toplumlarla konuşmakta, toplumları bilgilendirmekte ve halkları etkilemektedir. Bununla birlikte kamu diplomasisi, milli hedeflerin ve dış politikanın desteklenmesi hususlarında toplumları yönlendirebilme imkânı sağlamaktadır. Diğer yandan küreselleşme ile birlikte son dönemlerde devletlerin yanı sıra bireylerin ve grupların da kamu diplomasisinde etkin olduğu görülmektedir. Bireylerin ve halkların devlet politikalarını etkileyebilme imkân ve kabiliyeti, halktan halka iletişimi önemli kılmıştır. Yabancı devletlerin halk davranışlarını ve fikirlerinin doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmesinde geleneksel kamu diplomasisi anlayışı yerini yeni kamu diplomasisi anlayışına bırakmaya başlamıştır. Yeni kamu diplomasisi anlayışına göre devletten halka olan kamu diplomasisi anlayışı, halktan halka şeklindeki kamu diplomasisi anlayışına evrilmeye başlamıştır. Bununla birlikte yeni kamu diplomasi anlayışı temelde iki temel unsuru dayanmaktadır. Birinci unsur, devletlerin artık dış politika yapımında kamuoyu fikrini de dahil etmeleridir. Nitekim iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte devletlerin dış ilişkileriyle ilgili konuşmalarına halkın görüşlerini de dahil etmesi, kamu diplomasisini farklı bir boyuta taşımıştır. İkinci unsur ise küresel dünyada iletişim teknolojileriyle birlikte ulusal sınırların kalmış olmasıdır. Bu sayede insandan insana artan iletişim, bireysel olarak karşılıklı değişimlerin yaşanmasını sağlamaktadır (Snow, 2009: 6).

Kültürel ve siyasi açılardan birbirleri ile etkileşim içerisinde olan küreselleşme ve kamu diplomasisi, toplumlararası iletişimin iki unsurudur. Toplumlararası iletişim, karşılıklı etkileşimi ve değişimi de beraberinde getirmektedir. Nitekim toplumlararası etkileşimler ve küreselleşmenin getirdiği evrensel değerler, uluslararası kamuoyunun ve ortak aklın oluşumuna etki etmektedir. Küresel dünyanın getirdiği bu evrensel değerler, uzun vadede toplumların yerleşik kültürlerine de etki edebilmektedir. Teknolojik gelişmeler bu süreci hızlandırmakta, siyasi etkileşimin yanı sıra kültürel etkileşimin oluşumuna imkân vermektedir. Bu sebeple, kamu diplomasisinin uluslararası alanda kamuoyu oluşturmasında etkili olan ortak programlar, kullanılan kaynak ve araçlar kamu diplomasisinin diğer önemli unsurları olmaktadır (Erzen, 2012: 118-119).

Soğuk Savaş döneminden sonra Joseph Nye tarafından literatüre kazandırılan yumuşak güç ise kamu diplomasisinin temelini oluşturmaktadır. Birbirleri ile bağlantılı olan bu iki kavram, uluslararası alanda sürdürülen stratejik iletişimde birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Yumuşak gücün temelinde var olan yumuşak güç kaynaklarının kendiliğinden harekete geçememesi nedeniyle kamu diplomasisinin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Yumuşak güç, hedef toplumu etkilemek, çekim gücü oluşturabilmek ve değerlerin hedef toplumda cazip gelmesidir. Yumuşak gücün etkili olarak kullanılması, uluslararası alanda görünür olması, hedeflenen yabancı toplumlarda etki bırakabilme kabiliyeti aslında kamu diplomasisine bağlıdır. Bu nedenle kamu diplomasisi, bir ülkenin yumuşak gücünü dış dünyaya yansıtabildiği stratejik bir iletişim aracıdır.

Kamu diplomasisi kavramı ile ilgili olarak literatürde birçok tanım yapılmıştır. Paul Sharp'a (Sharp, 2005: 106) göre kamu diplomasisi, çıkarları artırmak ve temsili değerleri genişletmek için bir ülke halkıyla doğrudan sürdürülen bir iletişimdir. Hans Tuch'a (Tuch, 1993: 3) göre kamu diplomasisi, bir ülkenin amaçlarının, mevcut politikalarını, fikirlerinin, kurumlarının, kültürünün anlaşılması için yabancı toplumlarla yaptığı iletişim sürecidir. Cull'a (2009: 12) göre ise kamu diplomasisi, uluslararası bir aktörün yabancı bir halkla iletişim kurarak uluslararası çevreyi yönetme teşebbüsüdür. Riggins'e göre (1998: 4) kamu diplomasisi, bir ülkenin ulusal hedeflerini, çıkarlarını, amaçlarını gerçekleştirmek için yaptığı doğru bilgiyi yayma girişimidir. Tepeciklioğlu ve diğerleri (2018: 613) ise kamu diplomasisini faaliyet bazında ele alarak bir hükümetin diğer ülke halklarında tanınır ve bilinir olarak onların tercih ve yaklaşımlarını etkilemeye yönelik olarak yürütülen politika ve etkinlikler bütünü olduğunu ifade etmişlerdir. Kamu diplomasisi ile ilgili en geniş ve kapsayıcı tanımlamayı yapan Eren'e (Eren, 2022: 132) göre ise kamu diplomasisi kavramsal olarak şu şekilde ifade edilmiştir:

> *"Yumuşak güç kaynaklarını harekete geçirmenin bir aracı ve diplomasinin bir türü olan kamu diplomasisi, devlet, devletle bağlantılı devlet dışı aktörler veya bireyler tarafından hedeflenen*

yabancı kamuoyuna veya küresel topluma yönelik olarak kendini anlatmak, bu toplumlarda anlaşılmak, temsili değerleri genişletmek, uluslararası çevreyi yönetmek, kamuoyunu doğru bilgi ile şekillendirmek; kurum, politika, ideoloji veya diğer unsurları tanıtmak gibi bir amaca yönelik olarak konuşma, dinleme, karşılıklı değişim gibi çeşitli yöntemler ile etkilemek suretiyle monolog olarak veya diyalog kurarak yapılan politika ve etkinliklerin bütünüdür".

Kamu diplomasisi yeni dünya düzeninde çok aktörlü olarak birden fazla amaç için yapılabilen bir dış politika aracı haline gelmiştir. Devletler özellikle Soğuk Savaş sonrasında tüm dünyada kendi hikayelerini, politikalarını, hedeflerini anlatmak için kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmekte, bir çok ülkeye kalkınma yardımları yapmaktadır.

Yeni Dünya Düzeni ve Kamu Diplomasisi

Soğuk savaş sonrası iki kutuplu sistem çökmüş ve yeni bir dünya düzeni oluşmaya başlamıştır. Uluslararası sistemde devletlerin yanı sıra uluslararası örgütler, sivil toplum kuruluşları, uluslararası şirketler de uluslararası aktör olmuşlardır. Uluslararası aktörlerin uluslararası kamuoyu oluşturabilme kabiliyeti, devletlerin kamu diplomasisi faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. Küreselleşmenin getirdiği hızlı iletişim sayesinde bilginin aynı anda birçok noktaya ulaşabilmesi, devletlerin kendileri ile ilgili doğru bilgiyi kamu diplomasisi ile aktarımını sağlamıştır. Dünyada internet ve sosyal medya kullanımının artması, halktan halka ve insandan insana iletişimin yaygınlaşması, toplumlararası etkileşimi ve değişimi de beraberinde getirmiştir. Devletler, bu durum karşısında kendi değerlerini, hedeflerini, düşüncelerini, politikalarını yabancı toplumlara geleneksel diplomasisi yöntemleri ile yeteri kadar aktaramadıklarını görmüşlerdir. Bu nedenle devletler yeni dünya düzeninde geleneksel diplomasinin yanı sıra kamu diplomasisini de kullanmaya başlamışlardır.

Küreselleşen dünyada toplumsal beklentilerin farklılaşmasıyla birlikte toplumsal parçalanmalar artışmış, bu durum farklı kültürleri ve yaşantıları da beraberinde getirmiştir. Medya ve sivil toplum kuruluşlarının yabancı toplumlarda kamuoyu oluşturabilmesi, devletlerin dış politika araçlarının çeşitlenmesine etki etmiştir. Haberleşmenin artması devletlerarasındaki sınırların kalkmasına sebep olmuş, bir ülkedeki toplumsal sorun tüm dünyanın sorunu haline gelmiştir. Terör, çevre sorunları, küresel ısınma, nükleer silahlar, mülteci sorunu, insan hakları gibi sorunlar, uluslararası toplumun ortak sorunları haline gelmiştir (Ateş, 2009: 80). Bireylerarası, toplumlararası etkileşimin artması ile ilişkilerin iç içe girdiği yeni dünya düzeninde, devletlerin kamu diplomasisi faaliyetleri dış politikalarında önemli bir araç haline getirmiştir.

Yeni dünya düzeninde devletler, uluslararası kamuoyunun etkin gücünden yararlanmak için uluslararası alanda daha çok görünen itibarlı bir ülke olmaya çalışmaktadır. Geleneksel diplomasi yöntemlerinin uluslararası kamuoyunu yönlendirmedeki yetersizliği, devletleri kamu diplomasi programlarına yönlendirmiştir. Başta ABD olmak üzere gelişmiş devletlerin çoğunluğu, yumuşak güç değerlerini ortaya çıkarmak ve çekim güçlerini artırmak için kamu diplomasisini kullanmaktadır. Kamu diplomasisi alanına büyük yatırımlar yapan bu devletler, uluslararası kamuoyunu etkilemek, fikirlerini ve politikalarını yabancı toplumlara anlatabilmek için dünyanın birçok yerinde faaliyetler yürütmektedir. Türkiye de kamu diplomasisi alanındaki bu yarışa dahil olmuştur. Afrika, Asya, Balkanlarda bulunan dost ülkelere, soydaş ve akraba topluluklarına yardım eden Türkiye, onların yanlarında olduğunu göstermek istemektedir. Türkiye, tarihsel, sosyal ve kültürel bağlarının olduğu Türk Devletlerine dış politikasında ayrı bir önem vermekte, ortak hareket edebilecekleri siyasi, sosyal ekonomik alanlar oluşturmayı hedeflemektedir.

Türk Devletleri'ne Yönelik Kamu Diplomasisi Politikası

Türkiye'nin kamu diplomasisi politikası, Soğuk Savaş sonrasında oluşmaya başlamıştır. Türkiye, Soğuk Savaş sonrasında yönünü Doğu'ya dönmüş, Türk dış politikası değişim sürecine girmiştir. Soğuk Savaş öncesine kadar Batı ile ilişkilerini sürdüren Türkiye, savaş sonrasında dış politikasındaki yönünü bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri'ne çevirmiştir. Türkiye'nin Doğu'ya yönelik bu yaklaşımı, Türkiye'nin dış politikasında eksen kayması şeklindeki tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durum Türkiye'nin Batı'dan kopuşu şeklinde yorumlanmıştır. Türkiye aslında SSCB'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri'nin dış politikada yanlarında olmak, karşılıklı ilişkileri geliştirmek ve dost ülke olarak dış politikada birlikte hareket etmek istemiştir. Türk Devletleri'ne hem

yakınlaşmak hem de model olmak isteyen Türkiye, bu amaç doğrultusunda faaliyetler yürütmeye başlamıştır. Bu amaçla ilk olarak 1992 yılında TİKA'yı kurmuş, tarihi ve kültürel bağlarla sıkı sıkıya bağlı oldu Türk Devletleri ile iş birliğini geliştirmek istemiştir.

Türkiye'nin kamu diplomasisi politikalarının Türk dış politikasına girişi, aslında Soğuk Savaş sonrası dönem ile başlamıştır. Savaş sonrası bağımsızlığının kazanan Türk Devletleri, o dönemde Türk dış politikasının birincil hedefi olmuştur. Bağımsızlık sonrası yeni bir dünya ile tanışan Türk devletleri de tarihi ve kültürel bağlarının olduğu Türkiye'ye yönlerini dönmüşlerdir. Türkiye bu dönemde proaktif bir dış politika izlemiş, bağımsızlığını kazanan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Türk Devletleri ile ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Bu dönemde kamu diplomasisi faaliyetlerine yeni başlamış olan Türkiye, model ülke olma misyonuna hazırlıksız yakalanmış, yeterli ölçüde kamu diplomasisi faaliyetleri yürütememiştir. Dış politikadaki bu yetersiz adımlar, Türkiye'den destek bekleyen Türk Devletleri için hayal kırıklığı olmuştur. Türkiye Soğuk Savaş sonrasında oluşan yeni oluşumları iyi okuyamamış, yeni konjonktüre yönelik aktif politikalar üretememiştir (Türkeş, 2010: 271).

Türkiye'nin Türk Devletleri'ne yönelik kamu diplomasisi alanındaki başarısızlığının diğer bir nedeni ise Türkiye'nin bu devletlere ABD birlikte hareket ederek yaklaşmaya çalışmasından kaynaklanmıştır. Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra Türkiye'nin dış politikadaki hareket alanı genişlemiş, bu durum dış politikada "Yeni Osmancılık" şeklinde yorumlanmıştır. Bu dönemde söylenen "Adriyatik'den Çin Seddi'ne Türk Dünyası" veya "Türk Yüzyılı" gibi söylemler, Türkiye'nin Doğu'ya geniş bir perspektifte baktığını göstermiştir. Ancak Türkiye'nin bu yeni oluşuma hazır olmaması, bağımsızlığını kazanan devletlere karşı etkili bir dış politika üretememesi ve ABD ile birlikte hareket etmesi, Türkiye için başarısızlığa sebep unsurlar olmuştur. Kamu diplomasisi alanında ilk kez açılımlar yapan Türkiye'nin bir anda büyük bir hedefi gerçekleştirme gayreti, ilk başlarda başarısızlıkla sonuçlansa da Türkiye için bu sonuç bir tecrübe olmuş ve sonraki dönemlerde kamu diplomasisini geliştirmeyi başarmıştır (Yenigün, 2010: 69-70).

Türkiye'nin Sovyet Rusya'nın dağılımına kadar olan dış politika sürecinde hükümetlerin Türkiye dışındaki Türk varlığına yönelik politika üretememiş olmaları, vizyon yetersizliği, siyasi ve ekonomik stratejilerinin olmayışı, Türk Devletlerine yönelik yürütülen kamu diplomasisinin başarısızlığındaki diğer parametreleri olmuştur. Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik söylemleri o dönem içerisinde büyük bir vizyon olarak görülse de Türk Devletleri ile ilişkilerde istenilen sonuçlara ulaşılamamıştır. Devletin resmi dış politikasının sağlam zemine oturmamış olması, söylemlerin eyleme dönüştürülememesi, o dönem Türkiye'de yaşanan ekonomik sorunlar, "Türk Dünyası"'na yönelik kamu diplomasisi stratejisinin üretimine engel olan diğer etkenlerdir. (Büyükakıncı, 2012: 688). Türkiye zaman içerisinde bu eksikliklerini tamamlamış, yetersiz gördüğü alanları geliştirmiştir.

Türkiye'nin son dönemde dış politikadaki yumuşak gücü artmış, uluslararası kamuoyunda görünür bir ülke olmaya başlamıştır. Kamu diplomasisi faaliyetlerinde kendi halkının desteğini alması, diplomasi kalitesinin artması, dış politikada "unutulmuş" veya "düşman ilan edilmiş" bölgelere de önem verilmesi, Türk kamu diplomasisine katkı sağlamıştır (Yenigün, 2010:73-74). Soğuk Savaş döneminde güvenlik kaygısı nedeniyle oluşturulan "dört tarafımız düşmanla çevrili" algısı, zamanla "komşularla sıfır problem" algısına evrilmiştir. Türkiye'nin Türk Devletleri ile ekonomik, siyasi, hukuki, ticari ve kültürel ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye'yi Orta Asya'da yükselen bir değer haline getirmiştir. Türkiye zaman içerisinde çekim merkezi haline gelmiş, turizmden ticarete birçok alanda tercih edilen ülke konumuna gelmiştir (Dağı, 2010: 128-129). Soğuk Savaş sonrası Özal ile başlayan değişim ve dönüşüm süreci, AK Parti ile hem iç politikada hem de dış politikada devam ettirilmiştir. Güvenlik eksenli dış politika anlayışı zamanla barışçıl ve işbirlikçi bir anlayışa dönüşmüştür. (Akyeşilmen, 2014: 65). Türkiye bu anlayış ile TİKA başta olmak üzere birçok kamu kurum ve kuruluşu, sivil toplum örgütleri ile Türk Devletlerinin her dönem yanında olmuş, dış politika dahil birçok alanda Türk Devletleri'ni desteklemiştir. Nitekim TİKA yanı sıra Dışişleri Bakanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İletişim Başkanlığı, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Yunus Emre Enstitü, Kızılay, Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), İş Adamları Dernekleri ve Üniversiteler, Türk Devletleri'ne yönelik kamu diplomasisi faaliyetleri yürütmeye başlamıştır.

Türk Devletlerine Yönelik Yardımlar

Türkiye, 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlığını ilan eden başta Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan olmak üzere Türk Devletleri'ni tanıyan ilk ülke olmuştur. Türkiye, bağımsızlık sonrasında Türk Devletleri ile birçok antlaşmalar yapmış, karşılıklı büyükelçilikler açılmış, ülkelerarası ziyaretler artmıştır. Türkiye, Türk Devletleri'ne bağımsızlıkları sonrası askeri, siyasi, kültürel, ekonomik, ticari ve diplomatik olmak üzere birçok alanda destek olmuştur. Bununla birlikte Türkiye, Türk Devletleri'ne sağlık, eğitim, alt yapı, kültür alanlarında kalkınma yardımlarında bulunmuştur. Türkiye bu yardımlar ile dost ve kardeş ülke olan Türk Devletleri'nin her dönem yanlarında olduğunu, birlik ve bütünlük içerisinde ortak siyasi, sosyal ve ekonomik iş birliklerini artırmak ve ilişkilerini geliştirmek istediğini göstermek istemektedir. Bu amaçla TİKA öncülüğünde Türk Devletleri'ne yönelik sürdürülen yardım faaliyetleri, Türkiye kamu diplomasisinde önemli bir yer edinmektedir. Türkiye, bu amaçlar doğrultusunda 2020 yılında OECD ülkeleri arasında GSMH oranına göre dünyada en çok kalkınma yardımı yapan ülke konumuna gelmiştir.

DAC/OECD Ülkelerinin Resmi Kalkınma Yardım Sıralaması (RKY/GSMH Oranına Göre)		
Sıra	**Ülke**	**2020 Oranları (BM Hedefi: %0,7)**
1	İsveç	% 1.14
2	Türkiye	% 1.14
3	Norveç	% 1.11
4	Lüksemburg	% 1.02
5	Danimarka	% 0.73
6	Almanya	% 0.73
7	Birleşik Krallık	% 0.70
8	Hollanda	% 0.59
9	Fransa	% 0.53
10	İsviçre	% 0.48

Kaynak: TİKA (2020). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu, s. 23.

Türkiye DAC/OECD ülkeleri arasında 2020 yılı itibariyle RKY/GSMH Oranına Göre birinci sırada yer almaktadır (TİKA, 2020: 23).

DAC/OECD Ülkelerinin ve Türkiye'nin Resmi Kalkınma Yardımları (2020)		
Sıra	**Ülke**	**Yardım Tutarları (milyon dolar)**
1	ABD	35.071
2	Almanya	27.119
3	Birleşik Krallık	16.527
4	Japonya	15.236
5	Fransa	12.918
6	Türkiye	8.123
7	İsveç	6.012
8	Hollanda	5.143
9	Kanada	5.015
10	Norveç	4.438

Kaynak: TİKA (2020). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu, s.23

Türkiye'nin 2015 yılında 3.919 milyon dolar olan resmi kalkınma yardımı ile en çok yardım yapan DAC/ OECD üyesi ülkeler arasında 10. sırada (TİKA, 2015: 23) iken zaman içerisinde artan yardımlar ile Türkiye, 2020 yılında 8.123 milyon dolar resmi kalkınma yardımı ile 6. sıraya yükselmiştir (TİKA, 2020: 22).

Türkiye'nin Yıllara Göre Resmi Kalkınma Yardımları										
Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Milyon $	1.273	2.533	3.308	3.591	3.919	6.488	8.121	8.612	8.666	8.123

Kaynak: TİKA (2020). Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu. s.15.

Türkiye'nin resmi kalkınma yardımları zaman içerisinde artmış, 2011 yılında 1.273 milyon dolar olan yardımlar 2020 yılında 8.123 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Türkiye, resmi kalkınma yardımlarını her dönem artırarak dış politikasında ihtiyaç sahibi ülkelerin yanında olduğunu göstermiştir.

Türkiye'nin Resmi Kalkınma Yardımlarından Yararlanan Türk Devletleri (Milyon Dolar)									
Ülkeler/Yıllar	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Azerbaycan	19,36	28,68	36,96	8,76	14,24	10,29	3,7	6,01	6,4
Kazakistan	50,17	39,3	40,54	24,44	18,96	20,38	50,7	22,3	21,73
Kırgızistan	105,51	131,55	84,77	98,36	25,39	18,16	98,8	24,12	20,97
Türkmenistan	12,89	15,76	11,8	3,18	4,87	2,28	0,75	1,23	1,2
Özbekistan	5,2	7	4,33	4,65	4,26	5,68	17,39	5,23	2,01

Kaynak: OECD (2022), Aid (ODA) disbursements to countries and regions [DAC2a], https://stats.oecd.org/#

Türkiye'nin Türk Devletlerine yönelik yardımlarında zaman içerisinde genel olarak düşüş olmuştur. Bu durumun etkileyen başlıca sebeplerden birisi, Suriye'den Türkiye'ye gelen göçmen sayısının oldukça fazla olması nedeniyle kaynakların büyük bir kısmının Suriyeli göçmenlere ayırılmasından kaynaklanmıştır. Diğer yandan 2019 yılında başlayan Pandeminin etkileri, sonrasında dünyada yaşanan ekonomik zorluklar Türkiye'de de hissedilmiştir. Türkiye de pandemi dönemindeki eve kapanmalar nedeniyle kendi halkı için büyük oranda kaynak ayırmak zorunda kalmıştır.

TİKA'nın Türk Dünyasında Ortak Tarihi ve Kültürel Değerleri Yaşatmaya Yönelik Faaliyet Sayısı			
Yıllar	**Hedeflenen**	**Gerçekleşen**	**Gerçekleşme Yüzdesi**
2021	43	17	% 39.5
2020	38	16	% 42
2019	30	41	% 275

Kaynak: TİKA (2019). Faaliyet Raporu, s. 135; TİKA (2020). Faaliyet Raporu, s. 150; TİKA (2021). Faaliyet Raporu, s. 97;

Türkiye, TİKA öncülüğünde Türk Devletleri'ne yönelik ortak tarihi ve kültürel değerleri yaşatmaya yönelik faaliyetler yürütmektedir. Türkiye bu faaliyetler ile bölge ülkeleri ile olan iyi ilişkilerin güçlendirmeyi hedeflemektedir. Türkiye, 2019 yılında bu amaçla yapmayı planladığı 30 faaliyetin üstünde bir performans göstererek %275 artışla 41 faaliyet gerçekleştirmişti (TİKA, 2019: 135). Ancak pandemi nedeniyle 2020 yılındaki faaliyetlerde bir miktar azalma olmuştur. Türk Dünyasında ortak tarihi ve kültürel değerleri yaşatmaya yönelik faaliyetlerin önemli bir kısmı, fazla sayıda insanın bir araya geldiği organizasyonlardır. 2020 yılının önemli bir bölümünün COVID-19 salgını ile geçmesi nedeniyle insan hareketliliğinin yoğun olduğu kültürel etkinlikler ile beşerî kapasitenin artırılması yönelik faaliyetler, geçmiş dönemlere oranla sınırlı kalmıştır. Her bir ülke özelinde farklı seyreden salgın koşulları, ülkelerde projelerin yürütülmesinde ihtiyaç duyulan mal ve hizmet alımlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum bazı projelerin iptaline, bazılarının ise gecikmeli olarak hayata geçirilebilmesine neden olmuştur. Bu nedenle 2020 yılı proje gerçekleştirme sayısı, Stratejik Plan'da hedeflenin bir miktar altında kalmıştır (TİKA, 2020: 150). Benzer şekilde 2021 yılında da Pandeminin etkilerinin devam etmesi nedeniyle insan hareketliğinin yoğun olduğu kültürel etkinlikler sınırlı sayıda gerçekleştirilebilmiştir. (TİKA, 2021: 97)

Azerbaycan Devletine Yapılan Yardımlar

Türkiye, Azerbaycan Türk Devleti'ne bağımsızlığı sonrasında askeri, diplomatik, ekonomik, kültürel, eğitim, sağlık gibi birçok alanda desteklemiştir.

Azerbaycan'ın Yıllara Göre Bütçeden Aldığı Pay (%)						
Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Oranlar	2.35	1.20	1.05	1.32	0.77	2.52

Kaynak: TİKA (2015). Faaliyet Raporu, s.21.

Türkiye, 2012-2020 yılları arasında toplamda 134,4 milyon dolar resmi kalkınma yardımında bulunmuştur (OECD, 2022). Azerbaycan için 2009 – 2014 yılları arasında bütçeden ortalama %1,5 oranında pay ayırmıştır (TİKA, 2015: 21).

Kazakistan Devletine Yapılan Yardımlar

Türkiye, Kazakistan Türk Devleti ile siyasi, askeri, kültürel alanlarda ikili ilişkilerini geliştirmeye devam etmektedir. Kazakistan Türk Devleti'ne sağlık, eğitim, alt yapı gibi birçok alanda destek olmaktadır.

Kazakistan'ın Yıllara Göre Bütçeden Aldığı Pay (%)						
Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Oranlar	0.90	3.18	9.28	1.96	1.86	1.53

Kaynak: TİKA (2015). Faaliyet Raporu, s.37.

Türkiye, 2012-2020 yılları arasında Kazakistan Türk Devleti'ne toplamda 288,52 milyon dolar resmi kalkınma yardımında bulunmuştur (OECD, 2022). Diğer yandan Kazakistan için 2009 – 2014 yılları arasında bütçeden ortalama %3,11 oranında pay ayırmıştır (TİKA, 2015: 37).

Kırgızistan Devletine Yapılan Yardımlar

Türkiye, Kırgızistan Türk Devleti'ne TİKA başta olmak üzere kamu kurum ve kuruluşu ile birçok alanda destek olmaktadır.

Kırgızistan'ın Yıllara Göre Bütçeden Aldığı Pay (%)						
Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Oranlar	1.00	0.85	4.84	6.06	0.84	3.60

Kaynak: TİKA (2015). Faaliyet Raporu, s.45.

Türkiye, 2012-2020 yılları arasında Kırgızistan Türk Devleti'ne toplamda 607,62 milyon dolar resmi kalkınma yardımında bulunmuştur (OECD, 2022). Diğer yandan 2009 – 2014 yılları arasında bütçeden ortalama %2,8 oranında pay ayırmıştır (TİKA, 2015: 45).

Özbekistan Devletine Yapılan Yardımlar

Türkiye, Özbekistan Türk Devleti'ne bağımsızlığını kazandığı yıldan bu zamana kadar birçok alanda yardımlarda bulunmuştur.

Özbekistan'ın Yıllara Göre Bütçeden Aldığı Pay (%)						
Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Oranlar	1.28	2.79	0.56	0.90	0.81	0.81

Kaynak: TİKA (2015). Faaliyet Raporu, s.53.

Türkiye, 2012-2020 yılları arasında Özbekistan Türk Devleti için toplamda 55,75 milyon dolar resmi kalkınma yardımında bulunmuştur (OECD, 2022). Diğer yandan 2009 – 2014 yılları arasında bütçeden ortalama %1,19 oranında pay ayırmıştır (TİKA, 2015: 53).

Türkmenistan Devletine Yapılan Yardımlar

Türkiye, Türkmenistan Türk Devleti ile kamu diplomasisi alanında ikili ilişkilerini geliştirmek üzere eğitim, sağlık gibi birçok alanda destek olmaktadır.

Türkmenistan'ın Yıllara Göre Bütçeden Aldığı Pay (%)						
Yıllar	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Oranlar	1.11	0.68	0.65	0.69	0.33	1.28

Kaynak: TİKA (2015). Faaliyet Raporu, s.66.

Türkiye, 2012-2020 yılları arasında Türkmenistan Türk Devleti'ne toplamda 53.96 milyon dolar resmi kalkınma yardımında bulunmuştur (OECD, 2022). Diğer yandan 2009 – 2014 yılları arasında bütçeden ortalama %0.79 oranında pay ayırmıştır (TİKA, 2015: 66).

SONUÇ

Türkiye, Sovyet Rusya'nın dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Devletleri'ne destek olmak ve dış politikada yanlarında olmak istemiştir. Sovyet Rusya döneminde Rusya'nın etkisinden dolayı Türk Devletleri, Türkiye ile ilişkilerini çok fazla geliştirememiştir. Benzer şekilde Türkiye de kendi düşüncelerini, politikalarını, amaçlarını Türk Devletleri'ne anlatamamıştır. Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazanmaları Türkiye'nin Türk Devletleri'ne yönelik kamu diplomasisi açısından fırsat olmuştur. Türkiye, bu fırsatını iyi değerlendirmek ve kendi hikayesini Türk Devletleri'ne doğru anlatabilmek için 1992 yılında TİKA'yı kurmuş, yeni politikalar geliştirmeye başlamıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin yönünü doğuya dönmesi ile Türkiye'de eksen kayması olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Türkiye, Sovyet Rusya'nın dağılmasına ve Türk Devletleri'nin bağımsızlıklarını kazanması durumuna hazırlıksız yakalanmıştır. Türkiye daha önceki hükümetlerin Türk Devletleri ile ilgili politika geliştirmemeleri, kamu diplomasisi alanında görev yapacak kurum ve kuruluşlarının olmaması, vizyon yetersizliği gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Yeni dünya düzenine adapte olmaya çalışan ve Türkiye'ni çok daha hazırlıklı olduğunu düşünen Türk Devletleri, bu durum karşısında hayal kırıklığı yaşamıştır. Türkiye her ne kadar o dönemde "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası", "Türk Yüzyılı gibi" söylemlerde bulunsa da söylemlerini çok fazla eyleme dönüştürememiştir. Ancak bütün bu olumsuzluklar Türkiye için bir tecrübe olmuş, Türkiye zaman içerisinde kamu diplomasisi faaliyetlerini geliştirmiş ve yardım kapasitesini artırmıştır. Nitekim Türkiye'nin 2015 yılında 3.919 milyon dolar olan toplam resmi kalkınma yardımı ile en çok yardım yapan DAC/ OECD üyesi ülkeler arasında 10. sırada iken 2020 yılında 8.123 milyon dolar resmi kalkınma yardımı ile 6. sıraya yükselmiştir. Diğer yandan TİKA'nın yanı sıra Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, Kızılay, TRT, Üniversiteler ve diğer kamu ve kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, özel sektör temsilcileri de Türk Devletleri'ne yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerine dahil olmuştur. TİKA'nın Türk Dünyası'nda ortak tarihi ve kültürel değerleri yaşatmaya yönelik faaliyet sayısı 2019 yılında 30 olarak hedeflenirken % 275 artış ile 41 faaliyet gerçekleştirilmiştir. Suriye'den çok fazla göçmenin Türkiye'ye gelmesi ve pandemi dönemindeki salgın yasakları nedeniyle 2020 ve 2021 yıllarında faaliyet sayılarında azalma olsa da Türkiye, faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. Yine Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Türk Devletlerine yönelik kalkınma yardımları için 2009 – 2014 yıllarında bütçeden ayrılan pay, %1'in üzerinde tutulmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Akyeşilmen, Nezir (2014). Türkiye Dış Politikasında İnsan Hakları: Sorundan Değere Bir Dönüşüm Hikâyesi? (Editör: İdris Demir). *Türkiye'nin Dış Politikası*. Bursa: Dora Yayınları, 51 – 76.

Ateş, Davut (2009). Konstrüktivizm, Tek Kutupluluk ve Amerikan Hegemonyası, *Uluslararası Hukuk ve Politika,* C.5, S.20, 79 – 103.

Büyükakıncı, Erhan (2012). XXI. Yüzyılın Başında Türkiye'den Avrasya'ya Bakış: Yeni Algılama Biçimleri ve Kuramsal Yöntemler. (Editör: Faruk Sönmezoğlu, N.Ö. Baklacıoğlu ve Ö. Terzi) *XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi,* İstanbul: Der Yayınları, 677 – 711.

Cull, Nicholas J. (2009). *Public Diplomacy, Lessons From The Past*. Los Angeles: Figueroa Press

Dağı, Zeynep (2010). Türkiye Önemli Bir Çekim Merkezi Haline Geliyor, (Editörler: Habibe Özdal ve diğerleri). *Mülakatlarla Türk Dış Politikası, Cilt*. 2, Ankara: USAK yayınları, 125 – 141.

Eren, S. (2022). *Kamu Diplomasisi Bağlamında Türkiye'nin Afrika Açılım Politikası*. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 10 (1) , 128-152 . DOI: 10.14782/marmarasbd.1035048.

Eren, S. (2020). *Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Faaliyetleri: Afrika Örneği* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Erzen, Meltem Ü. (2012). *Kamu Diplomasisi,* İstanbul: Derin Yayınları.

Nye, Joseph S. (2008a). Public Diplomacy and Soft Power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*,. 616, 94, s. 94 – 109

Snow, Nancy (2009). Rethinking Public Diplomacy (Editor: Nancy Snow, Philip M. Taylor). *The Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York: Routledge.

OECD (2022), *Aid (ODA) disbursements to countries and regions* [DAC2a], https://stats.oecd.org/#

Sharp, P. (2005). *Revolutionary States*, Outlaw Regimes and the Techniques of Public

Riggins, Jim (1998). *A Strategic Assessment of Public Diplomacy*, Washington: National War College

Tepeciklioğlu, Elem Eyriye; Tepeciklioğlu, Onur, Ali ve Ünal, Betül Aydoğan (Ekim 2018). Türkiye'nin Sahra Altı Afrika'da Yürüttüğü Kamu Diplomasisi Faaliyetleri, *Ege Akademik Bakış*, C.18, S.4, 605 – 618.

TİKA (2015). *Faaliyet Raporu.* Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı

TİKA (2019). Faaliyet Raporu, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı.

TİKA (2020). Faaliyet Raporu, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı.

TİKA (2021). Faaliyet Raporu, Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı.

TİKA (2020). *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu,* Ankara: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı Başkanlığı.

Tuch, Hans N. (1993). *Communicating with the World.* New York: St. Martins Press.

Türkeş, Mustafa (2010). Dış Politika Sadece Güvenlik Konularından İbaret Değildir. *Mülakatlarla Türk Dış Politikası* (Editör: Habibe Özdal, Osman Bahadır Dinçer, Mehmet Yegin). Cilt 2, Ankara: USAK Yayınları, 247-279.

Yenigün, Cüneyt (2010). Türk Dış Politikasında Üçüncü Dalga. (Editör: Cüneyt Yenigün ve Ertan Efegil) *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası.* Ankara: Nobel Yayın. 63-87.

Presentation ID / Sunum No= 277

Oral Presentation / Sözlü Sunum

İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları Bağlamında Azerbaycan-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Faktörü

Prof. Dr. Mustafa Nail Alkan[1], Doktora Öğrencisi Mahsa Mehdizadehyoushanlouei[2]

[1]*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, nail.alkan@hbv.edu.tr*
[2]*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, mehdizademehsa@gmail.com*

Özet

Azerbaycan-İran ilişkilerinden bahsetmek için 19. yüzyılın başlarında Azerbaycan tarihi topraklarının Rusya ve Memalik-e Mehruse-ye Gacar devleti arasında ikiye bölünmesi gerçeğinden yola çıkmak daha uygun olacaktır. Azerbaycan topraklarının Azerbaycan halkının iradesi dışında parçalanması ikiye bölünmüş bir vatan olarak Kuzey ve Güney Azerbaycan gerçeği olarak tüm boyutlarıyla günümüze dek devam etmektedir. Yaşanan parçalanmaya rağmen Kuzey ve Güney Azerbaycan'da sosyal ve siyasi süreçler birbirinden etkilenmiştir. İki asırlık parçalanmaya ve Kuzey ile Güney Azerbaycan'da farklı ancak etkileşimde olan süreçlerin devamında günümüzde İran-Azerbaycan ilişkilerini etkileyen en önemli faktör olarak Güney Azerbaycan meselesi ile karşı karşıyayız. Özellikle 1918'de Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulması Güney Azerbaycan'da Azerbaycan merkezli devlet kurma idealini daha da güçlendirmiştir. 1920 ile 1991 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyetinin Sovyet Rusya tarafından işgal edilme döneminde de Güney Azerbaycan meselesi ister kuzeyde ister güneyde Azerbaycan halkının siyasi-toplumsal bir gerçeği olarak varlığını sürdürmüştür. 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte Azerbaycan Cumhuriyetinin tekrar bağımsızlığını kazanması Güney Azerbaycan Milli Hareketi açısından bir dönüm noktası olmaktadır. Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgal edilmesi ve İran'ın Ermenistan'ı desteklemesi de Güney Azerbaycan'da Azerbaycan Vatan Anlayışına dayalı milli hareketin halk tarafından daha da benimsenmesine yol açmıştır. 44 Gün Karabağ Savaşı ve sonrasında Azerbaycan'ın kazandığı üstünlüklerle birlikte bölgede değişen dengeler, İran'ın Azerbaycan karşıtı agresif hareketler sergilemesi ve son dönemde Azerbaycan Cumhurbaşkanının Güney Azerbaycan gerçeğinden açıkça bahsetmesi, İran-Azerbaycan ilişkilerinde Güney Azerbaycan meselesinin önemi ve etkilerini gündeme getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: 44 Günlük Savaş, Karabağ, Güney Azerbaycan, İran.

The South Azerbaijan Factor in Azerbaijan-Iran Relations in the Context of the Consequences of the Second Karabakh War

Abstract

In order to talk about Azerbaijan-Iran relations, it would be more appropriate to start with the fact that the historical lands of Azerbaijan were divided into two between Russia and the Memalik-e Mehruse-ye Gacar state at the beginning of the 19th century. The disintegration of the Azerbaijani lands against the will of the Azerbaijani people continues until today with all its dimensions as the reality of North

and South Azerbaijan as a homeland divided into two. Despite the disintegration, social and political processes in North and South Azerbaijan were affected by each other. In the continuation of two centuries of disintegration and different but interacting processes in North and South Azerbaijan, we are faced with the South Azerbaijan issue as the most important factor affecting Iran-Azerbaijan relations today. Especially, the establishment of the Azerbaijan Republic in Northern Azerbaijan in 1918 further strengthened the idea of establishing an Azerbaijan-centered state in Southern Azerbaijan. During the occupation of the Azerbaijan Republic by Soviet Russia between 1920 and 1991, the South Azerbaijan issue continued to exist as a political-social reality of the Azerbaijani people, either in the north or in the south. With the disintegration of the Soviet Union in 1991, the independence of the Republic of Azerbaijan was a turning point for the South Azerbaijan National Movement. The occupation of Karabakh by Armenia and Iran's support of Armenia also led to the adoption of the national movement based on the Azerbaijani Homeland Understanding by the people in Southern Azerbaijan. The changing balances in the region with the superiority gained by Azerbaijan after the 44-Day Karabakh War and after, Iran's aggressive actions against Azerbaijan, and the President of Azerbaijan openly talking about the reality of South Azerbaijan recently brought up the importance and effects of the South Azerbaijan issue in Iran-Azerbaijan relations.

Anahtar Kelimeler: 44-Day War, Karabakh, South Azerbaijan, Iran.

Giriş

Rusya ve Memalik-e Mehruse-ye Gacar devleti arasında yapılan savaşlar onucu Azerbaycan'ı iki parçaya bölen iki tarihi anlaşma imzalanmıştır. Sırasıyla 1813'de imzalanan Gülistan ve 1828'de imzalanan Türkmençay anlaşmalara dayanarak Azerbaycan ikiye bölünmüştür.

Yeşilot (2008: 191) Türkmençay Antlaşmasıyla birlikte Azerbaycan Türkleri açısından yaşanan kaybı şu şekilde açıklamaktadır: Bu antlaşmayı önemli kılan taraflarından birisi, üzerinde antlaşma yapılan Azerbaycan Türklerinin Antlaşmada hiçbir söz hakkı olmamasıdır. Azerbaycan Türkleri ve vatanları ikiye bölünmüştür. Bugün hâlâ bu problem bütün karmaşıklığıyla devam etmektedir.

Aras'ın kuzey kısmı Rusya'ya terk edilmiş Güney kısmı ise Memalik-e Mehruse-ye Gacar devletinin egemenliğinde kalmıştır ancak nerdeyse bir asır sonra Azerbaycan'ın güneyi Fars Pehlevi Hükümetinin egemenliğine geçmiştir."Bölünme her iki tarafta kalan Türklerin hafızalarında kötü bir yer teşkil etmiştir. Her şeye rağmen kuzey ve güney arasındaki sınır, iki grubun etkileşimde bulunmalarına engel olamamış, Tebriz ve Bakü arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanında kültürel alışveriş de devam etmiştir" (Shaffer, 2008: 26).

Bölünmenin ardından 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Kuzey Azerbaycan'da kurulmuştur. Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda dönemin İran'ında Güney Azerbaycan bölgesi resmi olarak Azerbaycan Eyaleti olarak mevcut idi. 1920 yılında ise bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Sovyet Rusya tarafından işgal edilmiştir.

Balayev (2010), Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan-İran ilişkilerini çok büyük ölçüde Moskova yönetiminin İran politikaları ve Azerbaycan aydınlarının "Güney Azerbaycan" söylemi çerçevesinde geliştiğini belirtmektedir. Bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında İran'ın kuzeyinde Güney Azerbaycan bölgesinde 1945'te kurulan ve yaklaşık bir yıl yaşayabilen Azerbaycan Milli Hükümeti Sovyet-İran kriziyle beraber "güney Azerbaycan" ve "birleşik Azerbaycan" söylemlerinin de güçlenmesine neden olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin dağılma aşamasında İran'ın Azerbaycan'la yakınlaşması söyleyen Araz Aslanlı (2016:1526) İran'ın amaçlarını aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Bağımsız ve demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin oluşumunu her ne yolla olursa olsun engellemek, onun "güney Azerbaycan"a etkisini önleyerek İran'ın toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını korumak;
- Güney Kafkasya'da ve Orta Asya'da ABD ve Türkiye'nin etkisinin artması önlemek; – Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada dinsel (mezhepsel) bağların da etkisiyle yayılma alanına sahip olmak;

- Azerbaycan Cumhuriyeti örneğinde pazar kazanmak;
- Resmi "İran İslam devrimi ihracı" doktrinine uygun olarak Azerbaycan Cumhuriyeti'nde İran tipli rejim oluşturmak

Kuzey Azerbaycan 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiş ve 18 Ekim'de bu kararı Meclis onayından geçirmiştir. İran Azerbaycan'ı tanımak için uzun bir süre bekleyerek, 25 Aralık 1991'de Azerbaycan'ı tanımıştır. İran aynı gün Ermenistan'ı da tanımıştır. Nisan 1992'de ise İran Erivan'a Büyükelçi atamıştır. Türkiye 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ı tanıyan ilk devlet olmuştur. İran, Ermenistan'ın Karabağ üzerinde işgalci iddialarına ve kendi vatandaşı olan yoğun Güney Azerbaycanlı nüfusa rağmen Ermenistan'la yakın ilişkiler kurmaya hızlıca giriş yapmıştır.

1.Azerbaycan İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Faktörü

1.1.Güney Azerbaycan

"Güney Azerbaycan Türk Dünyasının en önemli kültür, sanat ve edebiyat merkezlerinden birisi olarak pek çok Türk boyunu bünyesinde barındırmaktadır" (Hesenli, 2002: 646).

Güney Azerbaycan batı taraftan Türkiye Cumhuriyeti ve Irak, kuzey taraftan, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan ile toplam 1434 km sınıra sahiptir. İran Güney Azerbaycan üzerinden komşularıyla olan 1434 km ortak sınır hattı vasıtasıyla Avrupa, Orta Asya ve Kafkasya'ya açılmaktadır. İran'da 1906 yılında kabul edilen yasaya göre ülke idari birimler olarak 4 eyalet ve 12 vilayetten oluşmuştur. 4 eyalet'ten biri Azerbaycan Eyaleti olmaktadır.

İran'ın resmi devlet kurumları İran'da Türklerin nüfus dağılımıyla ilgili herhangi kapsamlı resmi veri yayınlamadıkları için bu konuyla ilgili bir kesin resmi rakam da mevcut değildir. "İran'da istatistik veri tabanlarını oluşturmak ve nüfus sayımından yükümlü olan İran İstatistik Merkezi etnik dağılımla ilgili verileri erişime kapalı tutulmaktadır ancak Dünya Bankası Ülke Profilleri veri tabanına göre İran nüfusunun %42'sini Türkler oluşturmaktadır" (Ütük, 2002: 10). İran'da devlet tarafından gizli tutulan Türk nüfusu için resmi veri niteliğinde olan oran, 18 Ocak 2014'te Türkiye'yi ziyaret'te bulunan İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Salihi'den gelmiştir. Salehi Türk basınına İran nüfusunun %40'ının Türkçe konuştuğu ve bu rakam iki ülke arasında ilişkilerin pekişmesi için önemli potansiyel oluşturduğunu ifade etmiştir. Salehi'nin belirttiği bu orana göre İran'da 2016 yılında yapılan son nüfus sayımını göz önünde bulundurursak 80 milyon nüfusu olan İran'ın 32 milyonu Türk'tür. "Günümüz İran İslam Cumhuriyeti'nde de Türkler, nüfus bakımından kimine göre ikinci kimine göre birinci sıradadırlar. İran'daki Türk nüfusun en büyük kısmını Azerbaycan Türkleri oluşturmakta olup bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin nüfusunun iki katından çok daha fazla olduklarına şüphe yoktur" (Sarıkaya, 2016: 54).

Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesinin ardından, Azerbaycan halkının iradesi yok sayılarak bölünmüş topraklarında cereyan eden olaylarda farklı şartlar belirleyici olmuştur ancak Azerbaycan vatan anlayışı ve Türklük bilinci zaman içerisinde Azerbaycan'ın kuzey ve güneyinde bir-birinden beslenerek daha da güçlenmiştir. 1850'li yıllardan sonra Fars bürokrasisinin güçlendiği İran'da nerdeyse 1000 sene aralıksız bir şekilde bugünkü İran sınırlarına dahil olan bölgeye egemen olan Türkler, 20. asrın başlarından başlayarak kesin çoğunluk oldukları Güney Azerbaycan'da bile yönetim haklarını yitirmişlerdir. Monarşi sistemine karşı başlatılan Meşrutiyet Harekatı'nda Güney Azerbaycanlılar dönemin şartlarına göre sınırlı bile olsa tüm gücün Tahran'ın tekelinde olmasına karşı çıkmışlar ve geçen 100 senelik süreçte Güney Azerbaycan merkezli "Milli Hareketin" Tahran'a karşı çizgi ve sınırları daha da netlik kazanmıştır. Güney Azerbaycan yakın tarihinde Meşrutiyet İnkılabından başlamak üzere günümüze dek, geniş bir yelpazede ana dilde eğitim hakkından, bağımsızlık hakkına kadar amaçlayan tarihi hak mücadelesi, Güney Azerbaycan Milli Hareketinin mahiyetini oluşturmaktadır. Güney Azerbaycan Milli Hareketi Türkçede eğitim hakkından, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığına kadar geniş bir yelpazede Güney Azerbaycanlıların meşru hak taleplerini kapsamaktadır. Güney Azerbaycan Milli Hareketi sivil, medeni ve teröre karşı barışçıl harekâttır.

1.2.İran'ın Karabağ'ın İşgaline Yaklaşımı

1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devriminin ardından İran İslam Cumhuriyeti adını alan İran devleti, iç ve dış politikada dini söylemleri ile öne çıkan bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır ancak söz konusu Kuzey Azerbaycan olunca eylemleri, söylemi ile tezat göstermektedir.

İran, Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını Güney Azerbaycan'da var olan Milli Hareket için manevi güç kaynağı olması gerçeğinden yola çıkarak Azerbaycan'ın toprağını işgal eden Ermenistan'la yakın ilişkiler kurma siyasetini benimsemiştir.

> *"2 Şubat 1992 tarihli antlaşma ile İran ile Ermenistan arasında ilişkiler resmen başlamıştır. Bu tarihten itibaren Ermenistan, İran'ı kendisini güneyden güvende hissetmek üzere sağlam bir dayanak olarak tutmaya özen göstermiş ve Rusya ile İran arasındaki stratejik hattı canlı tutmaya çalışmıştır. Bu istikamette, Ermenistan'la İran arasında daha 1992 Nisan'ından itibaren başta doğalgaz olmak üzere enerji alanında anlaşmalar imzalanmıştır. Ermenistan'ın işgal siyasetini artırarak devam etmesi, İran'ı kararlarını gözden geçirmeye sevk etmemiştir. Rusya petrolünün Ermenistan'a sevk edilmesi bile İran üstünden yapılmıştır." (Shaffer, 2008: 19)*

Dünya Müslümanlarının liderliği ve tüm dünya üzerindeki Şiilerin koruyuculuğu ve savunuculuğu iddiasındaki bir ülkenin Müslüman toprağını işgal eden bir ülke ile dostane ilişkiler kurması, enerji temini için aracı olması, resmi devlet ideolojisi ile çatışmaktadır.

> *"İran, Azerbaycan-Ermenistan ihtilafında tarafsız olduğunu belirtmeye devam etmiştir. Ancak bu tarafsızlık ilanı ile İran, Azerbaycan cumhuriyetinin bir çatışma ile meşgul olmasını ve böylelikle İran'daki Azerbaycanlılar açısından cazip olmamasını isteyen bir profil ortaya koymuştur. Tahran, Karabağ çatışması boyunca sadece İran'daki Azerbaycanlıların baskı yaptığı veya çatışmanın sonuçlarının İran'ın devlet çıkarlarını doğrudan tehdit ettiği dönemlerde Ermenistan'a karşı bir söylem kullanmıştır." (Shaffer, 2008: 19)*

İran'ın Karabağ'ın işgal edilmesiyle ilgili arabuluculuk yapmasının Azerbaycan için büyük kayıplarıyla sonuçlanmıştır. 24 Şubat 1992'de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, taraflar arasında arabuluculuk yapma amacıyla bölgeye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Taraflar arasında ateşkes için temel konularda görüşmelerin yapıldığı sırada, Ermenistan tarafından Hocalı' da soykırım yapılmıştır. İran'ın bir sonraki girişimi de Azerbaycan için çok büyük kayıplarla sonuçlanmıştır. İran'ın arabuluculuk tekliflerinin taraflarca kabul edilmesinin ardından Mayıs 1992'de, Tahran'da Azerbaycan Devlet Başkan Vekili Yagub Memmedov, Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani arasında görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır ancak anlaşma imzalandıktan sadece bir gün sonra 8 Mayıs 1992'de Ermenistan Şuşa'yı, 17 Mayıs 1992'de ise Laçın'ı işgal etmiştir. Şuşa şehri Azerbaycan'ın en önemli tarihi merkezlerinden ve bölgeyi kontrol etme açısından kritik öneme sahiptir. Laçın ise Azerbaycan'ın Karabağ bölgesini Ermenistan'a bağlayan bölge olma açısından çok kritik bir bölgedir.

İran devleti Güney Azerbaycan kamuoyunun tepkisine rağmen Ermenistan'la stratejik ortaklığa devam etmiştir. İran'ın Ermenistan'a verdiği destek, Güney Azerbaycan Türklerinin itirazlarına kayıtsız kalmakla kalmayıp, Güney Azerbaycanlılar yaptıkları protesto eylemlerinden dolayı ağır cezalara maruz kalmışlardır. Konunun ne olduğundan asılı olmayarak halk gösterilerinin devletin kırmızı çizgisi olduğu İran'da sokak gösterileri ancak ve ancak yönetimin onayı veya daha doğrusu eliyle yapılabilir ancak her sene 24 Nisan'da başkent Tahran'da Ermeniler, İran polisinin koruması altında sözde "Ermeni Soykırımı" yürüyüşü düzenlemektedir. Söz konusu iddia ile ilgili anma törenleri ve yürüyüşler, İran'ın üst düzey onay ve iradesi altında yapılmaktadır. Türkler ve Türkiye'ye karşı çirkin, asılsız ve hakaret dolu sloganların atılması ve pankartların açılması Ermenilerin İran devletinin desteği ile yaptığı mitinglerin ayrılmaz parçasıdır. Tahran'ın üst düzey siyasi iradesi Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği önünde Türk bayrağının yakılmasına müsaide etmesi, koşulları hazırlayarak destek verdiği de açık bir gerçektir. Ancak Güney Azerbaycan Türklerinin Ermenistan işgalciliğine karşı, Azerbaycan'a destek gösterileri veya miting yapmaları polisin sert müdahalesiyle karşılanır, tutuklamalar aylar ve yılları bulan hapis cezaları, işkencelerle cezalandırılır.

Ermenistan'ın başbakanı Nikol Paşinyan'ın 2019 yılında tam da Hocalı soykırımının yıl dönümü 27 Şubat'ta Tahran'da ağırlanması ve aynı gezi programı kapsamında kendisini dünya Müslümanlarının emir sahibi (emiri) makamının sahibi olarak gören İran'ın dini-siyasi-askeri başkanı Ali Hamney ile görüşmesi İran'ın tutumunun bir örneğidir. Ali Hamney'in resmi web sitesinde görüşle ilgili Hamney'

in, İran-Ermenistan ilişkilerinin güçlü, dostça ve devamlılığa dayalı olması gerektiğini vurguladığı bilgisi de yayınlanmıştır. Hamney, Paşinyanla görüşünde Ermenistan-İran dostluğunun, iki ülkenin ortak menfaatlerinin yararına olduğunu belirterek "görevimiz, Ermenistan'la iş birliği ve ilişkilerimizin güçlendirmesidir" şeklinde konuşmuştur.

1.3.Güney Azerbaycan ve Karabağ'ın İşgal Edilmesi Sorunu

Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyet'inin ikinci kere bağımsızlığını kazanması, Güney Azerbaycan Milli Hareketinin yeni bir aşamaya geçmesine yol açmıştır.

> *Karabağ'da Ermenilerin Azerbaycan Türklerine yönelik baskı ve saldırılarının artmasının ardından kuzey Azerbaycan'da yükselen milli tepkinin çeşitli kitlesel gösterilere dönüştüğü bir ortamda Aralık 1989'da Nahçıvan'ın İran ile sınır bölgesinde de toplanmalar olmuştu. Sınır hattındaki tel örgülerin kesilmesine ve güneydeki Azerbaycan Türkleri ile Nahçıvanlıların kucaklaşmasına kadar varan bu olayla nedeniyle 31 Aralık tarihi Dünya Azerbaycanlıları Günü olarak anılmaya başlanmıştı. (Shaffer, 2008, 136- 138)*

"1990'lara girerken yaşanan bu hadise, Tahran tarafından önce Azerbaycanlıların İran'a ve İslâm'a ilgisi gibi değerlendirilmişse de sonradan Azerbaycanlıların birleşik bir ülke hedefiyle İran bütünlüğüne yönelmiş bir tehdit olarak algılanmış ve tedbirler artırılmıştı. Bu sınır olaylarından kısa süre sonra ise Kızılordu'nun Bakü'ye 20 Ocak müdahalesi gerçekleşecektir" (Sarıkaya, 2021: 87).

Güney Azerbaycan Milli Hareketinin en temel söylemlerinden biri Karabağ'ın Azerbaycan'a ait oluğu hakikatini yansıtan "Karabağ Azerbaycan'dır" sloganın olmuştur. Güney Azerbaycan Milli Hareketi mensupları için "Milli Faal" adı yaygın olarak kullanılmaktadır. Güney Azerbaycan Milli Faalları, İran'ın Ermenistan'la kurduğu dostane ilişkiler hakkında Güney Azerbaycan Türkleri ve genel olarak İran'da yaşayan Türklerin bilinçlenmesi hususunda yıllarca faaliyet göstermişlerdir. Karabağ'ın işgal edilmesi ve İran devletinin Ermenistan'a yakın durması ve stratejik iş birliği her zaman Güney Azerbaycan Milli Hareketi tarafından eleştirmenin ötesinde büyük kızgınlıkla karşılanmıştır.1990'lı yıllardan başlayarak Güney Azerbaycan Türklerinin düzenlediği tüm sokak gösterilerinde istisnasız olarak Karabağ meselesi Güney Azerbaycan'ın milli meselesi olarak benimsenmiştir. "Ya Karabağ Ya Ölüm", "Karabağ Bizimdir Bizim Kalacak", "Ermeni'den Himayet, Cinayettir Cinayet", "Sen Çağırsan Gelerem Men, Sen Yaşa Azerbaycan, Eybi Yoktur (Dert Değil) Ölerem Men, Sen Yaşa Azerbaycan" sloganları tüm gösterilerde seslendirilmiştir. Yaptığı maçlarda,100binin üzerinde taraftarla izlenen ve milyonlarca taraftarı olan Güney Azerbaycan'ın "Traktör-e Azerbaycan" (Traxtur) futbol takımının taraftar tribünlerinden on binlerce Güney Azerbaycanlı gencin Karabağ ile ilgili sloganlar seslendirmesi ve pankartlar açması Karabağ meselesinin Güney Azerbaycanlılar için öneminin bir örneğini sergilemektedir.

Karabağ sorununda İran dış politikasını ve politika yapılarını zora sokan bir diğer unsur ise kamuoyu baskısı ve yükselişte olan Türk milliyetçiliğidir. Karabağ konusu İran'daki Azerbaycanlılar arasında Türk milliyetçiliğinin yaygınlaşmasının temel dinamiklerinden biridir. Nitekim 1988-1994 yılları arasında yaşanan Karabağ çatışması, İran'daki Türkler ve özellikle de Azerbaycan Türklerinde büyük bir infial uyandırmıştı. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgali, İran'daki Azerbaycan Türkü öğrenciler, şairler ve aydınların önde gelen meselesi haline gelmiş ve bu doğrultuda Tebriz ve Tahran'da İran'ın Ermeni yanlısı politikalarını protesto eden gösteriler düzenlenmiştir. 1990'lardan günümüze kadarki sürece bakıldığında, Karabağ'ın işgali sorununun İran'daki Azerbaycan Türklerinin bilincinde derinleşerek devam ettiğini görüyoruz. Nitekim Traktörsazi takımının taraftarları her maçta 'Karabağ Azerbaycanın'dır' sloganını seslendirmektedirler. Karabağ'ın işgali sorunu, İran'da Türk milliyetçiliğini güçlendirmiş, aynı zamanda kimlik olarak Farslığı merkez alan İranlılığa karşı önemli bir motivasyon sağlamıştır. (Keskin, 2020)

> *İran'ın savaşın başlandığı günlerden itibaren, Güney Azerbaycan bölgesi üzerinden Nurduz Sınır Kapısından, Ermenistan'a yüklü tırlar göndermesi Güney Azerbaycan kamuoyunda büyük rahatsızlığa yol açmıştır. Savaşın başlanmasıyla birlikte Ermenistan'a silah sürsat ve erzak taşıyan tırların yerli ahali tarafından görüntülenmesi ve görüntülerin Milli Harekete Mensup medyada geniş bir biçimde yayılmasını görmekteyiz. Bu bilgilerin*

yayılmasıyla birlikte Güney Azerbaycanlılar yolları kontrol ederek sınır kapısına doğru giden tırları görüntülemişlerdir. Nurduz Sınır Kapısına doğru giden tırlar, Rus plakalı tırlar veya silah, sürsat yükü taşıyan kamyonlar Güney Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yaşayan yerliler tarafından kaydedilerek film ve resimler şeklinde sosyal medya vasıtasıyla yayılmaya başlamıştır. Görüntüleyenler çektikleri videonun yeri ve zamanı hakkında bilgi vererek gördükleri kamyonların plakaları ve başka detaylarıyla ilgili açıklamalar yaparak sosyal medya vesilesiyle yüz binlerce insana ulaştırmışlar. Güney Azerbaycanlıların oluşturdukları televizyonlar, haber siteleri, sosyal medya kanalları bu bilgi ve belgelerin yayılmasında büyük önem taşımaktadır. İran devleti ve Fars muhalif kanallarda görünmesinin mümkün olmadığı söz konusu belgeler Güney Azerbaycanlıların kendi imkanlarıyla oluşturdukları kanallar aracılığıyla yayınlamışlardır. Görüntülerin çoğunda Ermenistan kapısına doğru hareket eden, Rus ve İran plakalı araçların büyük savaş araçları taşıdıkları görülmektedir. Videoları çeken Güney Azerbaycanlılar birçok videoda kamyonların taşıdığı araçların lastiklerine zum yaparak harbi sürsat taşıdıklarını belgelemiştir. Birkaç saat içinde Güney Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden İran devleti tarafından geçirilen araçlar görüntülenmiş ve kaydedilen görüntüler internet üzerinden geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Görüntüler yüz binlerce kişi tarafından izlenmiştir. Culfa, Sufyan, Merend, Zencan, Tebriz ve Güney Azerbaycan'ın başka caddelerinden bu araçların Ermenistan'a gönderilmesi Güney Azerbaycan kamuoyunda büyük kızgınlığa yol açmıştır. Bu görüntülerin Güney Azerbaycanlılar tarafından çekilip yayılması, ayrıca büyük bir hassasiyetle takip edilmesi "Azerbaycanlılık" veya "Azerbaycan Veten Anlayışı" bilincinden doğan duyarlılığın da göstergesidir. İran yönetimi oluşan kamuoyu baskısı üzerine resmi devlet televizyonundan yayınladığı bir özel haberde İran üzerinden Ermenistan'a silah sevkiyatını yalanlamış, sınırda beklettiğini iddia ettiği tırlardan görüntüler yayınlamıştır. Sınır kapısından bir röportaj yapılarak Enzeli Limanı'ndan Ermenistan'a gönderilmek üzere yola çıkardığı kamyonların yükünün Ermenistan tarafından alınmış Rus Kamaz arabaları olduğu açıklanmıştır. Haberde "yanlış anlaşılmalara yol vermemek için sınır kapısından kamyonların geçişine izin verilmeyeceği" vaat edilse de savaşın son günlerine kadar Nurduz istikametine yük taşıyan, birçoğunun yükünün yakıt olduğu anlaşılan görüntüler Güney Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden yerliler tarafından kaydedilerek internet vasıtasıyla yayınlanmıştır. (Mehdizade,2021: 89)

1.4."44 Gün Savaşı" Boyunca İran'ın Tutumu

1994 yılında Bişkek'te Azerbaycan-Ermenistan arasında imzalanan ateşkes yılları boyunca defalarca ihlal edilmiş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Kuzey Azerbaycan topraklarının toplam yüzölçümünün %20'sine yakını işgal altında kalmıştır. Sorunun çözümü için oluşturulan AGİT Minsk grubu da Azerbaycan topraklarının işgalden kurtarılması için bir sonuç elde etmemiştir.

Azerbaycan'ın 26 yıllık barışçıl çözüm için fırsat tanıması, aleyhine ve sonuçsuz kalınca, toprakları işgal altında olan Azerbaycan açısından zaman kaybı olarak nitelendirilmiştir. 2020 Eylül ayının son günleri yeni bir savaş döneminin başlangıcı oldu. Azerbaycan ordusu defalarca ateşkesi ihlal eden Ermenistan ordusuna karşı işgal altındaki topraklarını kurtarmak için, 27 Eylül 2020 sabahı karşı askeri operasyon başlatmıştır (Shiraliyev, 2022b: 105). Bu savaş Azerbaycan açısından topraklarını işgalden kurtarmak için attığı tarihi bir adım olmuştur. Ermenistan savaşın başından itibaren Azerbaycan'ın cephedeki üstünlüğüne karşı yenik düştükçe, cephe hattından yüz kilometrelerce uzakta olan Azerbaycan'ın sivil yerleşim yerlerini bombalamış, küçük çocuklar dahil olmakla silahsız sivil insanları hedef alarak katletmiştir.

2020'de "44 Gün Savaşı" başladığı günden itibaren, İran Azerbaycan karşıtı propaganda yürütmüştür. İran devleti, Azerbaycan ordusunda tekfiri gruplar olarak adlandırılan paralı cihatçıların savaştığı yalan iddiasını Azerbaycan karşıtı propaganda için kullanmıştır. Savaşın başlanmasıyla birlikte savaşta Azerbaycan'ın galibiyetini gördükçe İran tedirgin olmaya başlamıştır ve tarafları masaya davet etmiştir. 760 km uzunluğundaki Azerbaycan-İran resmi sınırının 134 kilometrelik bölümü 1994'ten beri Ermenistan'ın işgali altındaydı. Bu sınırın tamamı Güney Azerbaycan toprağı üzerindendir. Azerbaycan ordusunun

> *Zengilan'ın Ağbend köyünü geri almasıyla Azerbaycan, İran sınırında kontrolü yeniden sağlamakla birlikte Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ın arasındaki işgal edilen bölge temizlenmiştir. Azerbaycan ile İran resmi sınırlarının (Güney Azerbaycan bölgesi) Kuzeyinde Zengilan ve Cebrayıl'ın Ermenistan işgalinden kurtarılması İran'da büyük bir tedirginliğe yol açmıştır öyle ki Ermenilerin Azerbaycan toprağından çıkarılması ve Azerbaycan bayrağının Aras nehrinin üstünden geçen Hüdaferin (Hasret) Köprüsünde kaldırılmasıyla birlikte İran büyük tedirginlik yaşamıştır. İran, Güney Azerbaycan'dan Aras Nehri vasıtasıyla ayrılan ve Aras'ın kuzey kıyısı olan bölgenin Ermenistan işgalinden temizlenmesini bir güvenlik tehdidi olarak karşılamıştır. Özellikle Zengilan'ın kurtarıldığının ilanı ile birlikte sınır bölgesine büyük bir yığınak yapmaya başlamıştır. (Mehdizade,2021, 77)*

İran Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Muhammed Pakpur, Doğu Azerbaycan eyaletine gerçekleştirdiği ziyaret sonrası İran devlet televizyonuna konuşarak sınır bölgelerine Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri birliğinin konuşlandırıldığını belirtmiştir. Pakpur "Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki askeri çatışmalar nedeniyle sınır bölgelerine kara kuvvetlerimizi yerleştirdik" diye açıklama yaparak, birliklerimiz bölge halkının huzurunu ve sınır güvenliğini sağlamak amacıyla bölgeye konuşlandırıldı" demiştir. İran için komşu ülkelerin toprak bütünlüklerinin önemine işaret eden Pakpur, "Sınır bölgelerinde oluşacak her türlü jeopolitik değişim İran İslam Cumhuriyeti'nin kırmızı çizgisidir" ifadesini kullanmıştır. Zengilan ve Cebrayıl'ın sınır köylerinin Ermenistan'ın işgalinde olmasını tehdit olarak görmeyen İran, Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarmasını tehdit olarak algılamıştır.

> *Karabağ meselesinde İran İslam Cumhuriyeti'nin doğal olarak, Müslüman Şii nüfusunun yoğunlukta olduğu bir ülke olan Azerbaycan'ı açık bir şekilde desteklemesi beklenirdi. Fakat Tahran yönetiminin Azerbaycan ve Türkiye'yi dengelemek, savaş öncesi statükonun devamını sağlamak adına takındığı tutum, dolaylı olarak eskiden beri Ermenistan'ın işine yarıyor. Savaşın ilk günlerinde İran Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen, bölgedeki "çatışmaların derhâl durdurulmasına" yönelik çağrıları başka türlü okumak mümkün değil. Kuşkusuz, çatışmalar dursaydı, Azerbaycan bugünkü kazanımlarını elde edemeyecekti. Tahran Ermenistan'a "işgalci" demek bir yana dursun, Suriye'den cihatçı grupların Azerbaycan lehine savaşa dâhil olduğunu, herhangi bir kanıt sunamadan en yetkili ağızlardan dillendirdi. Dahası, bilhassa pek çok medya organında Türkiye suçlanarak Azerbaycan'ın hak arayışı Türkiye'nin bölgeyi istikrarsızlaştırma projesi şeklinde yansıtıldı. Basında ve düşünce kuruluşlarında bu iddialara dair çıkan analizler sayılamayacak kadar çok. Esasen bu iddiaların İran açısından pragmatik hedefi, kendi kamuoyunu, bilhassa İran Türklerinin Karabağ Savaşı'na ilişkin algısını yönetebilmekti. Öyle ki Suriyeli radikal grupların Azerbaycan safında savaşa girmesi, İran Türklerinin savaşın meşruiyetini sorgulamasını beraberinde getirebilirdi. (Başar, 2020)*

Ayrıca savaşın başlamasıyla birlikte, İran'ın yene Güney Azerbaycan toprağı üzerinden Ermenistan'la sınır kapısı olan Nurduz Sınır Kapısından Ermenistan'a silah ve sürsat gönderdiği anlaşılınca Güney Azerbaycan kamuoyunda büyük kızgınlığa sebep olmuştur. Nurduz Sınır kapısına giden ve Rusya'dan Enzeli limanına getirilip buradan Ermenistan'a götürüldüğü anlaşılan askeri kamyonların video ve fotoğrafları sosyal medyada yayımlanınca ortalık karışmıştır. (Mehdizade, 83, 2021)

"27 Eylül 2020'den sonra İran'ın eylemlerine bakıldığında pratikte Ermenistan'ı desteklemek istediği sonucuna varabiliriz. Ancak İran bu isteğini gerçekleştirmesinin kolay olmadığını ve kendi aleyhine çeşitli gelişmeler doğurabileceğini görünce bu tutumundan vazgeçmeye başladı. İran'daki Güney Azerbaycan Türklerinin başlattıkları protesto gösterilerini genişleterek sürdürebilecekleri açıktı" (Keskin, 2020).

2."44 Gün Savaşı" Boyunca Güney Azerbaycan

Kuzey Azerbaycan'da 27 Eylül 2020 tarihinde savaş seferberliğinin ilanıyla birlikte aynı tarihten itibaren cephede yaşanan gelişmeler, Güney Azerbaycan kamuoyu tarafından hassasiyetle takip edilmiştir.

2.1.Güney Azerbaycan'da Ermenistan Karşıtı, Azerbaycan'a Destek Mitingleri

Savaş ilanı anından Güney Azerbaycanlılar büyük bir hassasiyetle cephedeki gelişmeleri takip etmiştir. Savaşın üçüncü günü 29 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan'da barışçıl bir şekilde Karabağ'a destek mitingi düzenlemeye başlamıştır ve savaşın son bulmasına kadar devam etmiştir.

> *Mitinglerde Ermenistan'ın işgalciliği kınanmış, Azerbaycan ordusuna destek mesajı gönderilmiştir. Mitinglerde açılan pankartlarda ve seslendirilen sloganlarda şu cümleler öne çıkmaktadır: "Zaferin Zaferimdir Azerbaycan Askeri", "Bir Millet Arkandadır Azerbaycan Askeri","Hasretin Hasretimdir, Zaferim Zaferimdir Karabağ","Vatan Haritalardaki Sınırların Ötesindedir".,"Azerbaycan Var olsun, İstemeyen Kör Olsun" ,"Ermeniyi Himayet Cinayettir Cinayet" , "Sen Çağırsan Gelerem men Sen Yaşa Azerbaycan…Eybi Yoktur (dert değil) Ölerem Men Sen Yaşa Azerbaycan" ," Gel Gardaşım meydana, Azerbaycan yan yana, Silah gedir İrvana, Nurduz Gerek Bağlana (Kapanmalıdır)", "Karabağ'a destek ve Ermenistan karşıtı mitingler İran İstihbarat Polisi ve kolluk kuvvetlerinin ağır müdahalesiyle karşılık bulmuştur. (Mehdizade, 79,2021)*

Gösteriler Güney Azerbaycan'la sınırlı kalmamış Tahran'da yaşayan Güney Azerbaycan Türkleri de sokaklara çıkarak, Karabağ'ın kurtarılması için savaşan Azerbaycan ordusuna desteklerini göstermişlerdir

Gösteriler 44 günlük savaş süresince, Tebriz, Urmiye, Erdebil, TikanTepe (Tekab), Tahran, Kerec, Zencan, Şebister, Sarab, Melikkendi (Melikan), Mugan, Xiyav (Meşginşehr), Makı, Bazirgan, Keleyber, Culfa, Reşt… gibi farklı şehirler ve köylerde yapılmıştır.

İran'daki Azerbaycanlıların Haklarını Savunma Derneği (Arc) Erk derneğinin Birleşmiş Milletler Teşkilatına bağlı insan hakları kurumlarına gönderdiği 26 Kasım 2020 tarihli raporunda Azerbaycan'a destek ve Ermenistan karşıtı protestolarda tutuklanan 200 kişinin adını listelemiştir. Raporda iki çocuğun da gösteriler sırasında tutuklandığı belirtilerek tutuklananların sayısının daha çok olduğunun da altı çizilmiştir.

2.2."Ben Azerbaycan'ın Takendisiyim" Kampanyası

Güney Azerbaycanlıların İranlı olduğu ve Kuzey Azerbaycan'la ilgili hassasiyetlerinin gereksiz olduğu algısını oluşturmak isteyen ve geniş iletişim imkânlarını tekellerinde tutan İrancı-Farsçı kesimin saldırılarına karşı Güney Azerbaycanlılar "Biz Azerbaycan'ın Yandaşı Değil, Biz Azerbaycan'ın Ta Kendisiyiz" kampanyasını yüz binlerce katılımcının desteği ile oluşturdular. Başlatılan kampanya birkaç gün içinde yüz binlerce Güney Azerbaycanlının desteği ile büyümüştür.

2.3.Yayınlanan Destek Videoları ve Azerbaycan Ordusuna Katılma Talepleri

Güney Azerbaycanlıların Karabağ'a destek seslerini duyurmak için, Azerbaycan Ordusunun arkasında olduklarını, Azerbaycan ordusuna gönüllü olarak katılmaya hazır oldukları hakkında mesajlarını videolu veya yazılı şekilde sosyal medya vasıtası ile duyurmuşlardır. Güney Azerbaycan'da veya dışında yaşayan Güney Azerbaycanlılar farklı ülkelerde Azerbaycan Elçiliklerine müracaatta bulunarak Azerbaycan Ordusuna katılma ve her türlü desteğe hazır oldukları taleplerini bildirmişler. Güney Azerbaycan'da yaşayan binlerce kişi ise yayınladıkları görüntülü mesaj ve mektuplarıyla Azerbaycan Ordusuna katılma taleplerini ilan etmişlerdir. Üstelik bu destek mesajları İran hâkimiyetinin tüm tehditleri ve cezalandırmalarına rağmen, baskılar, tehditler ve uzun süreli hapis cezaları göze alınarak yapılmıştır.

2.4.Güney Azerbaycanlıların Aras Nehrinin Kenarına Toplanarak Azerbaycan Ordusuna Alkış Göndermeleri

Azerbaycan'ın ayrılık simgesi olan Aras nehrinin kuzey kenarı yıllardır Ermenistan tarafından işgal edilmiş idi. Nehrin güney tarafından çatışmaları ve Azerbaycan ordusunun ilerlemesini izlemek için toplanan halk Azerbaycan ordusuna selamlar ve alkışlar göndermişlerdir. İran polisinin tehdit ve sınırda güç kullanarak insan akınını durdurma çabası da başarısız kalmıştır.

2.5.Destek Bildirileri

Savaşın başlamasıyla birlikte Güney Azerbaycan'da kültürel, siyasi ve toplumsal faaliyet gösteren grup ve şahsiyetler tarafından Azerbaycan'a destek bildirileri yayınlanmıştır.

3. "44 Gün Savaşı" Sonrası İran'ın Tepkileri

44 günlük Karabağ Savaşı sonrasında Kafkasya'da yeni bir statükonun oluştuğunu görmekteyiz. 10 Aralık 2021 tarihinde Bakü'de Recep Tayip Erdoğan ve İlham Aliyev'in katılımıyla Bakü'de gerçekleşen zafer töreninde Türkiye ve Azerbaycan tarafından önerilen ve Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, İran, Ermenistan ve Rusya devletlerinin birlikte hareket etmesini öngören "Altılı İşbirliği Platformu", bölgesel istikrarın tesisi noktasında önemlidir ancak söz konusu "Altılı İşbirliği Platformu"nun kapsayıcı yönüne rağmen İran'ın bölgesel gelişmeler karşısında takındığı tavır, Karabağ Savaşı sonrası oluşan yeni statükodan rahatsız olduğunu görmekteyiz.İran Karabağ probleminin çözülmesini, yeni jeopolitik dengede Azerbaycan'ın güçlenmesi ve zirvede olan Azerbaycan-Türkiye işbirliği ,ayrıca yükselişte olan Güney Azerbaycan Milliyetçiliğini güvenlik tehlikesi olarak algılamaktadır.

3.1. Arazı Ayırdılar Krizi

10 Aralık'ta Bakü'de düzenlenmiş olan Zafer Geçit Töreninde Kuzey ve Güney Azerbaycan'da çok bilinen bir şiirin Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayip Erdoğan tarafından seslendirilmesine İran Dışişleri bakanından sert bir tepki gelmiştir. Söz konusu şiir halk tarafından çok bilinen ve aslında Azerbaycan'ın zorla parçalandığını sembolize eden bir şiirdir. Okunan şiirin tansiyonu yükselten bölümü şu şekildedir: Arazı Ayırdılar, Lil(çamur) ile Doyurdular, Ben Senden Ayrılmazdım, Zulümle Ayırdılar.

İran Dışişleri Bakanı Mehmet Cevat Zarif kendi Twitter hesabından "Cumhurbaşkanı Erdoğan'a, Bakü'de hatalı olarak anlattığı şeyin, Aras'ın kuzeyindeki bölgelerin İran anavatanından zorla ayrılmasına atıfta bulunduğu bilgisi verilmemiş. O, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliğine karşı konuştuğunu fark etmedi mi acaba?" yazarak tepkisini ortaya koymuştur.

Bunun üzerine İran Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Büyükelçisi Derya Örs'ü çağırmıştır. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatipzade, "Topraklar üzerinde hak iddia edilen, yayılmacı imparatorlukların çağının yıllar önce sona erdiğinin" Büyükelçiye bildirildiğini söylemiştir. Türkiye de İran'ın tepkisine yanıt olarak İran'ın Ankara Büyükelçisi Muhammed Ferazmend'i Dışişleri Bakanlığı'na çağırmıştır. Büyükelçi Ferazmend'e, İran Dışişleri Bakanı Cevat Zarif'in tweeti, sonrasında Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Derya Örs'ün İran Dışişleri Bakanlığı'na çağrılmasına, "Türkiye'ye ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'a yönelik mesnetsiz iddiaların ortaya atılmasına" ve "böylece İran'da Türkiye'ye yönelik nefret kampanyasının açılmasına" tepkisini dile getirilmiştir. Ferazmend'e, söz konusu iddiaların toptan reddedildiği, İran tarafının Türkiye'yle ilgili herhangi bir konuda rahatsızlık duyması halinde bunu iletebileceği kanallar varken, "bizzat İran Dışişleri Bakanı Zarif tarafından Twitter yoluyla mesnetsiz şekilde Türkiye'nin hedef alınmasının kabul edilemeyeceği" bildirilmiştir. Son olarak Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, İran Dışişleri Bakanı Zarif ile görüşmüş, daha sonra İran tarafından "yanlış anlaşılmanın giderildiği" açıklaması yapılarak tansiyon düşürülmüştür. Ancak bahsi geçen gerilim Türkiye ve Azerbaycan basını dahil dünya basınında geniş yankı bulmuş ve Güney Azerbaycan gerçeğinin gündeme gelmesine yol açmıştır. Ayrıca, Güney Azerbaycan kamuoyu tarafından Erdoğan'a binlerce teşekkür mesajı yayınlanmış insanlar Erdoğan'ı desteklediklerini sosyal medya üzerinden paylaştıkları yazılı ve görüntülü mesajlarla göstermişlerdir.

3.2. Askeri Tatbikatlar

Savaş süreci ve sonrasında Azerbaycan topraklarından Ermenistan güçlerinin çıkarılması ve dolayısıyla Azerbaycan'ın resmi İran Azerbaycan sınırında tekrar kendi toprağına dönmesi İran tarafından gerginlikle karşılanmıştır. Savaş sürecinde Azerbaycan ile İran resmi sınırlarının (Güney Azerbaycan bölgesi) Kuzeyinde Zengilan ve Cebrayıl'ın Ermenistan işgalinden kurtarılması İran'da büyük bir tedirginliğe yol açmıştır. İran, Güney Azerbaycan'dan Aras Nehri vasıtasıyla ayrılan ve Aras'ın kuzey kıyısı olan bölgenin Ermenistan işgalinden temizlenmesini bir güvenlik tehdidi olarak karşılamıştır. Özellikle Zengilan'ın kurtarıldığının ilanı ile birlikte sınır bölgesine büyük bir yığınak yapmaya başlamıştır.

Savaş sonrası değişen statüko ve bölgede kurulan yeni dengeler ile birlikte İran Azerbaycan sınırında yaptığı askeri tatbikatlarla Azerbaycan'a yönelik tehdit gösterileri devam etmiştir. Türkiye, Azerbaycan ve Pakistan Özel Kuvvetleri'nin 12-20 Eylül 2021 tarihleri arasında düzenlediği "Üç Kardeş-2021 Tatbikatı"nı kendisine yönelik bir eylem olarak algıladığını belirten Tahran, Bakü'ye karşı saldırganca bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu kapsamda İran İslam Cumhuriyeti Dini Lideri Ayetullah Ali Hamaney'in Erdebil Temsilcisi Seyyid Hasan Amili, Azerbaycan'ı kastederek "Aslanın kuyruğuyla oynama" açıklamasında bulunmuş ve söz konusu açıklamanın akabinde İran'ın Azerbaycan sınırında 17 Ekim 2021 tarihinde "Hayber Fatihleri" adı verilen bir tatbikat gerçekleştireceği duyurulmuştur. Ankara-Erivan hattındaki normalleşme mesajlarının ön plana çıktığı bir dönemde İran'ın askeri tatbikatları ve Ermenistan'la yaptığı resmi görüşler dikkat çekicidir. İran Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, 10 Ağustos 2022'de Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile gerçekleştirdiği telefon görüşmesinde "ülkesinin, bölgenin siyasi coğrafyasını değiştirecek herhangi bir girişimi kabul etmeyeceğini" ifade etmiştir. İran Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Muhammed Bakıri de 22 Eylül 2022'de yaptığı bir konuşmada, "Daha önce de birçok defa dile getirdiğimiz gibi bölge ülkelerinin sınırlarının değişmesini asla kabul etmeyeceğiz. Azerbaycan ve Ermenistan'a, sorunlarını diyalog yoluyla çözmelerini tavsiye ediyoruz." açıklamasını yapmıştır. Bu açıklamalardan sonra İran Devrim Muhafızları Ordusu'nun Aras Nehrinin kıyısında Azerbaycan sınırında askeri yığınak yapmaya başladığına dair haberler sık sık gündeme gelmiştir. İran, Ekim 2022'de Aras Nehri bölgesinde "Güçlü İran" adı verilen askeri tatbikat başlatmış ve Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanlığı tarafından gerçekleştirilen tatbikata zırhlı ve topçu birlikler ile insansız hava araçları ve elektronik savaş birimleri katılmıştır.Devrim Muhafızları Ordusu geniş çaplı askeri tatbikatların bir parçası olarak, İran'ı Azerbaycan ve Ermenistan'dan ayıran Aras Nehri'ni geçmek için ilk kez geçici köprüler kullanarak tatbikat yapmıştır. Resmi olarak "rutin tatbikatlar" olarak açıklanan askeri güç gösterisi, Azerbaycan tarafından Ermenistan'a destek ve İran'ın bu sınır bölgesindeki değişiklikleri kabul etmeyeceğine dair bir mesaj olarak algılanmıştır. (Dursun, 2022)

Devrim Muhafızları Kara Kuvvetleri Komutanı Pakpour, askeri tatbikatın komşu ülkeler için tehdit olmadığını belirterek, "Bu tatbikat komşu ülkelere barış, dostluk ve istikrar düşmana ise sınırlarımızı koruyacağımız ve asla değiştirilemeyeceği mesajını veriyor" ifadelerini kullanmıştır.

İran'ın sınırdaki tatbikatlarının ardından Azerbaycan Ordusu da 2 Kasım'da İran sınırında tatbikat başlatmıştır. Aynı zamanda, 06 Aralık 2022 tarihinde Türkiye Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, Azerbaycan Savunma Bakanı Orgeneral Zakir Hasanov ile iki ordu komuta kademesinin takip ettiği İran sınırına yakın bölgede gerçekleştirilen "Kardeş Yumruğu" Azerbaycan-Türkiye Ortak Tatbikatı, ekim ayında Azerbaycan sınırında yapılan İran tatbikatına "cevap" olarak değerlendirilmiştir. Bakü'deki 'Kardeş Yumruğu' tatbikatına katılan personele hitap eden Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik tehdit veya provokasyonun, nereden ve kimden gelirse gelsin her iki ülkeye yönelik olduğunu kabul edeceklerini belirterek, 'Dostumuzu birlikte dost görür, düşmanımızı da yine birlikte düşman biliriz. Bundan kimsenin şüphesi olmasın.' ifadelerini de dile getirmiştir. ("İran'ın gözdağına cevap…", 2022)

3.3.Zengezur Koridoruna karşı İran

Bilindiği üzere, 10 Kasım 2020 tarihinde varılan anlaşma ile Azerbaycan-Nahçıvan arasındaki bağlantının onarılması planlanmaktadır. Dolayısıyla Zengezur koridorunun açılması, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan arasında bugüne kadar olmayan karasal bağlantıyı sağlanmış olacaktır. Azerbaycan'ın öncelikli niyeti, karasal olarak Nahçıvan ve Türkiye'ye ulaşım imkânı elde ederek Nahçıvan'ın jeopolitik olanaklarını canlandırmaktır. Nahçıvan'ın Azerbaycan'la kara bağlantısı olmaması hem Azerbaycan'ın hem Türkiye'nin hareket kabiliyetini düşürmektedir. Bu boşluk, Azerbaycan'ı ve dolaysıyla Nahçıvan'ı İran'a bağımlı hale getirmektedir. Üstelik Azerbaycan'ın enerji ve transit imkânlarından Gürcistan ve İran yararlanırken Azerbaycan'ın parçası olan Nahçıvan göreli olarak mahrum kalmaktadır. (Shiraliyev, 2022a: 189-190)

İran Zengezur koridoru projesini İran'a karşı yapılmış bir plan olduğu algısını yansıtmaktadır. Tahran açısından Zengezur koridoru İran'ın güvenlik sorunu kaynağı olacağını göstermektedir. Yeni jeopolitik dengede Ermenistan Zengezur Koridorunun açılması ve Ermenistan'ın Türkiye –Azerbaycan ile ilişkilerinin normalleşmesi olumlu sonuçları beraberinde getirebilir. Ermenistan açısından Türkiye ve

Azerbaycan ilişkilerinde normalleşmeye gidilmesi bölgede Türkiye Azerbaycan Gürcistan iş birliklerine dahil olmakla ekonomik açıdan da canlanabilir. Zengezur koridoru ile birlikte İran transit ve enerji güzergahı hattından dışlanarak Türkiye-Nahçivan –Azerbaycan istikametinde transit yolu olma özelliğini de yitirecektir. İran, Nahçivan ile Azerbaycan'ı birbirine bağlayarak Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilme ihtimali üzerine Zengezur Koridoru'na alternatif olarak gördüğü, Ermenistan ile görüşmeleri devam eden "Kuzey-Güney Koridoru"nu faaliyete almak için harekete geçti. Bu kapsamda İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan, 21 Ekim 2022'de Ermenistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Basra Körfezi'ni Karadeniz'e bağlaması planlanan transit koridoru için İran, Hindistan ve Ermenistan arasında üçlü bir mekanizma kurmak istediklerini söylemiştir. Tahran yönetimi aynı gün Azerbaycan'ı Nahçivan'a bağlayacak Zengezur Koridoru'nun öngörülen güzergahı yakınlarında yer alan Ermenistan'ın Kapan kentinde Başkonsolosluk açmıştır. Açılış töreninde konuşan İran Dışişleri Bakanı Abdullahiyan, ülkesinin Kapan'da Başkonsolosluk açma kararının, İran ve Ermenistan halkı arasındaki uzun süreli ve tarihi ilişkilerin derinliğini gösterdiğini söylemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan da ülkesinin İran'da Azerbaycan Türkleri'nin sembol şehri olarak bilinen Tebriz'de bir konsolosluk açmayı planladığını kaydetmiştir. Bu gelişmelerle İran ile Ermenistan arasındaki ilişkiler son dönemde gittikçe hız kazandığını göstermektedir.

> *Sonuç olarak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi, Türkiye'nin Kafkasya'daki etkinliğini artırırken, İran'ın özellikle Azerbaycan ve Ermenistan üzerindeki nüfuzunu da azaltacaktır. İran'ın Hazar'dan Basra Körfez'ne uzanan enerji koridoru yaratma yönündeki bütün çabalarını boşa düşürecektir. ABD ve İsrail ile bölgesel rekabette yenilmiş olacak ve bu da nükleer gibi konularda elini zayıflatacaktır. Ayrıca İran, Zengezur Koridoru'nun; Türkçü-Turancıların tarihî arzusunun gerçekleşmesine ve Türkçülüğün güçlenmesine zemin yaratacağını, Azerbaycan'ın İran'a ihtiyacının azalmasıyla ona karşı daha saldırgan davranma imkânı bulacağını, Azerbaycan'ın ekonomik olarak güçlenmesinin İran'daki en büyük etno-milli gruplardan sayılan Türkler için Azerbaycan'ı çekim merkezine dönüştürebileceğini, bütün bunların da Güney Azerbaycan Milli Hareketi olarak bilinen İran'daki Azerbaycan Türklerinin milliyetçi hareketini güçlendirebileceğini de düşünmektedir. (Shiraliyev, 2022a: 192-193)*

4. Savaş Sonrası Azerbaycan'ın Güney Azerbaycan Mesajı

Azerbaycan ile İran arasındaki gerginlik devam ederken Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'den kritik bir hamle gelmiş, "Azerbaycan, yurt dışında yaşayan Azerbaycanlıların hak ve özgürlüklerinin, güvenliklerinin sağlanmasına özel önem vermektedir." diyerek İran'a açık mesaj vermiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Karabağ Zaferi'nin 2. yılı dolayısıyla 8 Kasım 2022'de Şuşa'da düzenlenen etkinlikte yaptığı konuşmada İran'ın sınırdaki tatbikatlarına ilişkin, "Burada esas söz ve güç sahibi biziz. Ordumuz kahramanlık göstermiştir. Gerekirse yine göstereceğiz ve istediğimizi elde edeceğiz. Bunu herkes biliyor. Sınırımızda Ermenistan'a destek için askeri eğitim yapanlar da bilsin. Bizi kimse korkutamaz." ifadelerini kullanmıştır. Aliyev'in açıklamalarına İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Nasır Kenani bir gün sonra yanıt vererek Azerbaycan'ın, Tahran ile Erivan arasındaki "komşuluk düzeyindeki sıradan görüşmelerle ilgili endişelerinin nedeninin anlaşılabilir olmadığını" öne sürmüştür.

Bununla beraber, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) üyesi ülkelerin dışında yaşayan Türk soyluların hak, güvenlik ve milli kimliklerinin korunması, asimile olmamaları gibi konulara artık teşkilat bünyesinde önem verilmesinin zamanının geldiğini de söylemiştir. Aliyev açıklamalarında şu ifadelere yer vermiştir: "Azerbaycan, yurt dışında yaşayan Azerbaycanlıların hak ve özgürlüklerinin, güvenliklerinin sağlanmasına özel önem vermektedir. Biz, kaderin hükmüyle Azerbaycan'dan ayrı düşen soydaşlarımızın dilimizi, kültürümüzü, geleneklerimizi korumaları, tarihi vatanlarıyla bağlarını hiçbir zaman koparmamaları için çabalarımızı sürdüreceğiz."

Türk dünyasının sıkı birleşmesine her zaman katkıda bulunduklarını belirten Aliyev Aliyev, TDT Devlet Başkanları 9'uncu Zirvesi'nde yaptığı konuşmada, TDT üyesi ülkelerle ilişkilerin tüm alanlarda pekiştirilmesinin Azerbaycan dış politikasının temel önceliklerinden olduğunu söyleyerek "Azerbaycan bundan sonra da Türk dünyasının birliği emeline sadık kalacaktır." ifadesini kullanmıştır.

Ayrıca, Türk dünyasının 200 milyondan fazla insanın yaşadığı geniş coğrafyayı kapsadığını, büyük ekonomik potansiyele, enerji kaynaklarına, ulaşım hatlarına ve çağdaş askeri olanaklara sahip olduğunu vurgulayan Aliyev, Türk dünyasının sadece bağımsız Türk devletlerinden oluşmadığının altını çizerek, şöyle devam etmiştir:

> *"Türk dünyasının coğrafi sınırları daha geniştir. TDT üyesi ülkelerin dışında yaşayan soydaşlarımızın hak, güvenlik ve milli kimliklerinin korunması, asimile olmamaları gibi konularına artık teşkilatımız bünyesinde her zaman önem verilmesinin zamanının geldiğini düşünüyorum. Genç neslin yaşadıkları ülkelerde kendi ana dillerinde eğitim alma olanakları olmalıdır. Maalesef Azerbaycan sınırları dışında yaşayan 40 milyon Azerbaycanlının büyük çoğunluğu bu olanaklardan yoksundur. Türk devletlerinin dışında yaşayan soydaşlarımızın ana dillerinde eğitim almaları daima teşkilatımızın gündeminde olmalıdır. Bu yönde gerekli adımlar atılmalıdır. Azerbaycan, yurt dışında yaşayan Azerbaycanlıların hak ve özgürlüklerinin, güvenliklerinin sağlanmasına özel önem vermektedir. Biz, kaderin hükmüyle Azerbaycan'dan ayrı düşen soydaşlarımızın dilimizi, kültürümüzü, geleneklerimizi korumaları, tarihi vatanlarıyla bağlarını hiçbir zaman koparmamaları için çabalarımızı sürdüreceğiz" ("Aliyev'den İran'a açık rest…", 2022)*

Bu açıklamalarının ardından Başkent Bakü'deki ADA Üniversitesi'nde, "Orta Koridor Boyunca: Jeopolitik, güvenlik ve ekonomi" başlıklı uluslararası konferansta da Güney Azerbaycan'la ilgili önemli mesajlar verilmiştir.Aliyev yaptığı konuşmasında Güney Azerbaycan Türklerinin,Azerbaycan halkının bir parçası olduğu vurgusunu yapmıştır.

> *Konferansın açılış konuşmasını yaparak İran ile ilişkilere de değinen Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, ülkesinin özellikle bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya önem verdiğini söyleyerek "İran'ın üç cumhurbaşkanıyla çalıştım; (Muhammed) Hatemi, (Mahmud) Ahmedinejad ve (Hasan) Ruhani. Bunca yıldır, bugüne benzer bir durum ortaya çıkmadı. Azerbaycan'a yönelik kin ve tehdit dolu bir açıklama hiçbir zaman yapılmadı. İran, birkaç ay içinde sınırımızda iki askeri tatbikat yaptı." ifadelerini de ilave etmiştir.*
>
> *Azerbaycan karşıtı her türlü açıklama ve eyleme her zaman yanıt verdiklerini ve vereceklerini vurgulayarak Aliyev, "Bu nedenle İran sınırında onlardan korkmadığımızı göstermek için askeri tatbikatlar yapmak zorunda kaldık. Azerbaycan'ın laik yaşam tarzını ve İran'daki Azerbaycanlılar dahil, dünyadaki Azerbaycanlıları korumak için elimizden geleni yapacağız. Onlar bizim insanımızın (halkımızın) bir parçası." demecini vermiştir. ("Aliyev: "İran'daki Azerbaycanlıları korumak için elimizden geleni yapacağız"…", 2022)*

Sonuç

Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesinin ardından, Azerbaycan halkının iradesi yok sayılarak bölünmüş topraklarında cereyan eden olaylarda farklı şartlar belirleyici olmuştur ancak Azerbaycan vatan anlayışı ve Türklük bilinci zaman içerisinde Azerbaycan'ın kuzey ve güneyinde bir-birinden beslenerek daha da güçlenmiştir. İran, Kuzey Azerbaycan'da Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasını Güney Azerbaycan'da var olan Milli Hareket için manevi güç kaynağı olması gerçeğinden yola çıkarak Azerbaycan'ın toprağını işgal eden Ermenistan'la yakın ilişkiler kurma siyasetini benimsemiştir. İran devleti Azerbaycan Devletinin varlığı ve bölgede değişen dengelerle birlikte güçlenmesini kendi çıkarları için bir tehdit olarak algılamaktadır. 44 Gün Karabağ Savaşıyla Azerbaycan topraklarını işgalden kurtarmakla birlikte aynı zamanda Güney Kafkasya'da birkaç yüz yıldır süregelen jeopolitik durumu da değiştirmiş oldu. Yeni jeopolitik durumda İran Güney Kafkasya'da etkisini kaybetmeye devam etmekte ve Kafkasya merkezli işbirliği süreçlerinin gelişmesini kendi çıkarlarına aykırı bulmaktadır. İran Azerbaycan'ın Karabağ bölgesindeki statükoyu değiştirmesine yönelik attığı adımlar ve elde ettiği sonuçları, son dönemde zirveye ulaşan Türkiye ile Azerbaycan'ın işbirliği ve bölgedeki artan etkisinden rahatsızlık duymaktadır. İran'ın rahatsız olduğu başka bir konu Ankara-Bakü-Erivan hattında yaşanabilecek normalleşme süreçleri olmaktadır. İran dış siyasette tüm bu gelişmeleri yaşarken iç siyasette de büyük gerilimlerle karşı karşıya kalmaktadır. Milyonlarca Azerbaycanlı vatandaşına

rağmen Ermenistan'ı desteklediği için Güney Azerbaycanlıların tepkisini çeken İran iç siyasette de Karabağ Savaşı ve toplumundaki etkileriyle karşı karşıya kalmıştır. İran söylemde Karabağ'ın İslam toprağı olduğunu itiraf etse de Karabağ probleminin çözümünü Azerbaycan'ın bölgede güçlenmesi olarak gördüğü için bu işgalin sonlanmasına karşı bir tutum sergilemiştir. Karabağ problemini çözüme kavuşturmuş Azerbaycan demek, güçlü Azerbaycan demek bu da İran'ı derinden endişelendiren bir durum olmaktadır. Savaşın başlaması, bitmesi ve Azerbaycan lehine sonuçlanmasıyla birlikte geçen iki senelik sürede İran çeşitli yollarla Azerbaycan'ın yeni durumundan rahatsız olduğunu göstermiştir. Son dönemde Azerbaycan tarafı da tüm tehditlere karşılık Güney Azerbaycan meselesini resmi olarak gündeme getirmektedir.

KAYNAKÇA

Aslanlı, A. Memedov,A. (2016). İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2016(6), 1520-1532

Balayev, X. (2010) "Cenubi Azerbaycanda Demokratik Herekatın (1941-1946-cı iller) Meğlubiyyeti: Siyasi ve Geosiyasi Sebebler", Journal of Azerbaijani Studies, Xezer Üniversitesi, 2010 (6) ,312-331.

Başar, U. (23.11.2020) İran Karabağ savaşının kaybedeni mi? Erişim adresi: (14.11.2022): https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813

Dursun,A.(12.Kasım.2022) İran'ın Azerbaycan'a Yönelik Tutumu ve Askeri Tatbikat: Erişim Adresi: İran'ın Azerbaycan'a yönelik tutumu ve sınırdaki askeri tatbikatlar gerilimi tırmandırıyor (aa.com.tr)

Hasanli, J. (2005). *Soğuk savaşın ilk çatışması, İran Azerbaycanı*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Hesenli, C. (2002). *Güney Azerbaycan Milli Harekâtı*. Ankara Türkiye Yay.

Keskin, A. (12 Ekim 2020) İran'ın Karabağ siyasetinin 5 yüzü: Erişim adresi: (13.11.2022):https://fikirturu.com/jeo-strateji/iranin-karabag-siyasetinin-5-yuzu/

Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve jeopolitik boyutlarıyla İran'da milliyetçilik.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sarıkaya, Y. (2021). İran'ın ikinci Karabağ savaşı tutumu: takke düştü kel göründü. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *7*(1), 84-103.

Shiraliyev, M. (2022a). "Jeopolitik ve Jeoekonomik Perspektifden İkinci Karabağ Savaşı'nın Sonuçları: Zengezur Koridoru'nun Stratejik Önemi". Ed: Vefa Kurban vd., *II. Uluslararası Soğuk Savaş Sonrası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Gelişmeler Bağlamında Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (ss. 181-196). Ankara: İKSAD.

Shiraliyev, M. (2022b). "Uluslararası Hukuk Açısından Şuşa Beyannamesi ve Önemi". Ed: Güray Alpar ve Gökberk Durmaz, *II. Uluslararası Kafkasya'nın Geleceği Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (ss. 103-111). Ankara: SDE.

Shaffer, B. (2008*). Sınırlar ve kardeşler, İran ve Azerbaycanlı kimliği.* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mehdizade, M. (2021). 44 Günlük Karabağ Savaşında Güney Azerbaycan. Ankara: Bengü Yayınları.

Ütük, K. (2002). Araftaki ülke: İran. *2023 Dergisi*, 14, 8-15.

Yeşilot, O. (2008). Türkmençay anlaşması ve sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 36, 187-199.

(11, Kasım, 2022) Aiyev'den İran'a Rest, Erişim Adresi: (24.11.2022) https://www.tgrthaber.com.tr/dunya/aliyevden-irana-acik-rest-destek-verecegiz-2854867

(6, Aralık, 2022) İran'ın Gözdağına Cavap Erişim Adresi (6.12.2022): https://www.star.com.tr/dunya/iranin-gozdagina-cevap-turklerden-govde-gosterisi-dusmanimiz-bir-haber-1753172/

Presentation ID / Sunum No= 319

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Çin'in Enerji Yatırımları; Özbekistan ve Kazakistan Örnekleri

Araştırmacı Dilruba Kurut[1]

[1] Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Programı Öğrencisi
Orcid no: 0000-0001-9092-0107
E-mail: dilrubakurut@gmail.com

"Friendship is an inexhaustible wealth."[1]

Özet

Çin, özellikle son 20 yılda bir enerji yenilikçisi olarak küresel sahnedeki konumunu güçlendirmeye çalışmaktadır. Çin'in devlet planları, yenilenebilir enerji gelişimi için iddialı hedefler ortaya koymaktadır. Çin'in kullandığı yenilenebilir enerji teknolojileri; küresel ısınmaya bağlı iklim değişikliklerine, artan enerji eşitsizliği ve rekabetine farklı boyutlarca çözümler sağlayabilir. Çin Devlet Başkanı Xi Jinping, Semerkant'ta düzenlenen Şangay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) toplantısı öncesinde Özbekistan ve Kazakistan'a bir seyahat düzenlemiştir. Bu temaslarda ele alınan konulardan biri de Çin'in enerji politikaları ve yatırımları olmuştur. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizine benzer nitelikteki enerji krizi, Çin'i enerji güvenliği stratejileri üzerinde yeniden düşünmeye itmiştir. Bu bağlamda Pekin, büyümesini hızlandırmak için sadece enerji politikaları ve yenilenebilir enerji planlarına değil, aynı zamanda enerji ithalatını çeşitlendirme girişimlerine dair planlar da yapmaktadır. Kazakistan'a yapılan bu ziyaretin arkasında yatan sebeplerin başında da enerji yatırımları gelmektedir. 2021 yılında Çin, Kazakistan'daki petrol üretiminde %24 ve gaz üretiminde ise %13 hisseye sahipti. Bu görüşmelerde Kuşak-Yol Projesi yatırımları kapsamında Kazakistan'a yeşil enerji altyapısını genişletme ve geliştirme sözü verildi. Özbekistan'da da benzer temaslar sağlanırken enerji yatırımlarına önemli vurgular yapıldı. Çin, 2013 yılında Kuşak ve Yol Girişimi bağlamında bölge ülkelerinin ekonomik ve sosyal kalkınması için pek çok projeye destek vermiş ve büyük çaplı kredi olanakları sunmuştur. Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte geçmiş kodlara dayalı kendini güvende hissetmeyen bu ülkeler, Jinping'in ziyareti ile hem siyasal hem de ekonomik bir rahatlama hissi yaşamıştır. Bu bilgiler ışığında bakıldığında, enerji krizinin tüm dünyada yoğun olarak hissedildiği bu süreçte Çin'in yenilenebilir enerji planları ve teşviklerini incelemek ve enerji ithalatındaki çeşitliliği artırmak için altyapı sunma gereksinimlerini de incelemek önemli hale gelmiştir. Çin, özellikle 2013 sonrası enerji ithalatında önemli aktör olarak gördüğü Özbekistan ve Kazakistan'ı şimdi yenilenebilir enerji içinde bir yatırım alanı olarak görmektedir. Bu çalışmada Çin'in Özbekistan ve Kazakistan'a enerji yatırımları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çin, Özbekistan, Kazakistan, Enerji Krizi, Yenilenebilir Enerji

[1]''Dostluk tükenmez bir zenginliktir'', bir Kazak atasözü. (https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202209/t20220913_10765710.html)

Abstract

China has shown great economic development, especially in the last three decades. China's economic development has brought with it increasing ecological problems such as greenhouse gas emissions, urban mist and smoke, water pollution and scarcity, soil pollution, desertification and soil loss. The negative effects of this situation on the environment and scarce resources have come to the fore. For this reason, China has set budgets and targets for renewable energy in the context of the Five-Year Plans of the last three periods and has received positive results. In the 14th Five-Year Plan published in June 2021, many targets have been set in the context of renewable energy in the context of China's energy policies. These state plans and renewable energy technologies used by China, which has strengthened its position in the global arena as an energy innovator in the last 20 years; It can provide solutions in different dimensions to climate changes due to global warming, increasing energy inequality and competition. Chinese President Xi Jinping organized a trip to Uzbekistan and Kazakhstan before the Shanghai Cooperation Organization (SCO) meeting held in Samarkand on September 16. One of the issues discussed in these meetings was China's energy policies and investments. The energy crisis, similar to the oil crisis in the 1970s, forced China to rethink its energy security strategies. In this context, Beijing is making plans not only for energy policies and renewable energy plans but also for attempts to diversify its energy imports to accelerate its growth. One of the reasons behind this visit to Kazakhstan is energy investments. In 2021, China had a 24% stake in Kazakhstan's oil production and 13% in gas production. In these meetings, Kazakhstan was promised to expand and develop its green energy infrastructure within the scope of Belt-Road Project investments. While similar contacts were held in Uzbekistan, significant emphasis was placed on energy investments. In 2013, within the context of the Belt and Road Initiative, China supported many projects for the economic and social development of the countries in the region and offered large-scale loan opportunities. After his first overseas trip after Covid-19, Saudi Arabian shares in a power plant in Uzbekistan were purchased by the Belt and Road Fund. These countries, which did not feel safe based on past codes with the Russia-Ukraine War, experienced both political and economic relief with Jinping's visit. In light of this information, it has become important to examine China's renewable energy plans and incentives and to examine the infrastructure requirements to increase the diversity in energy imports in this process where the energy crisis is felt intensely all over the world. China now sees Uzbekistan and Kazakhstan, which it sees as important actors in energy imports after 2013, as investment areas in renewable energy. In this study, China's energy investments in Uzbekistan and Kazakhstan will be emphasized.

Keywords: China, Uzbekistan, Kazakhstan, Energy Crisis, Renewable Energy.

Çin'in Yenilenebilir Enerji Planları

Çin, hızlı endüstrileşme sürecinde petrol ve su kullanımı, çevre tahribatı, hava kirliliği gibi birçok sorunla yüz yüze kalmıştır. 2007 yılında atmosfere en çok sera gazı salınımı yapan ülke olmuştur.[1] Endüstriyel altyapıya sahip olmasına bağlı olarak, 21. yüzyılın ilk on yılında dünyanın en büyük endüstriyel mal üreticisi haline gelmiştir ve sırasıyla Almanya, Japonya ve ABD'yi geride bırakmıştır. OECD tarafında yayınlanan ''China 's Progress Towards Green Growth: An International Perspective'' raporunda Çin'in 2016 yılında toplam dünya üretim katma değerinin dörtte birinden fazlasını üretme kapasitesine sahip olduğu belirtilmiştir ve bu oranların her geçen gün arttığı gözlemlenmektedir.[2] Dünya'nın en büyük kömür üreticisi ve tüketicisi olmakla beraber, ikinci en büyük elektrik ve kimyasal tekstil üreticisi ve üçüncü en büyük petrol tüketicisidir. Çin ekonomisinin ulaştığı boyut ve büyüme hızı bu verilerle desteklenirken, modası geçmiş ve çevre kirletici teknolojiler kullanmaya devam ettiği de göz ardı edilememelidir.[3] 2020 verilerinde dünyanın en büyük enerji tüketicisi ve aynı zamanda üreticisi olmuştur.[4] Hem artan enerji talebini karşılayabilmek hem de küresel ısınmanın etkilerinden kaçınmak

[1] Holcombe, C. (2019). *Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore: Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar*. Dergâh Yayınları, İstanbul . s.371.

[2] ''China 's Progress Towards Green Growth: An International Perspective'' *OECD*, 2018-05, s.5-6.

[3] Diamond, J. (2019). Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?, Çev:B. Baysal, İstanbul. Pegasus Yayınları, s.457-458.

[4] U.S. Energy Information Administration, International Energy Statistics; International Energy Agency, *World Energy Outlook 2021*, s.314.

adına beş yıllık planlar çerçevesinde yeşil ekonomiye geçiş için önemli bir bütçe ayırmaktadır. Bu bütçeyi özellikle yenilenebilir enerji altyapısı için kullanmaktadır.

Tablo 1: Çin'in Birincil Enerji Verileri (Üretim/Tüketim)

Kaynak: China:Overview, https://www.eia.gov/international/overview/country/CHN, *U.S. Energy Information Administration, International Energy Statistics & Analysis,* (Erişim Tarihi:22.09.2022).

Yukarıdaki tabloda Çin'in 2019 yılında yayınlanan enerji verileri yer almaktadır. Bu tabloda, tüketimin üretilen enerji miktarından fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, Çin'in hem yenilenebilir enerji kaynaklarına hem de enerji ithalatını çeşitlendirmesine daha fazla odaklanmasını sağlamıştır. 2021 yılının Haziran ayında yayınlanan 14. Beş Yıllık Plan da bu odak noktasına bağlı şekillenmiştir. 14. Beş Yıllık Plan, yenilenebilir enerji için 2030 yılına kadar Çin'in enerjisinin %25'inin fosil olmayan kaynaklardan gelmesine ilişkin daha önce açıklanan vizyona bağlı ilerleme kaydetmektedir. Plan, 2020'de %15.9 olan bu oranın, 2025'e kadar %20'ye çıkarılması için bir dizi hedef ve eylemin yer aldığı bir çerçeve ortaya koymaktadır.[1] Çin'in 2025 yılına kadar endüstri planlaması ve politikası stratejisini belirleyen planın enerji ile ilgili temaları şu şekildedir:(1) Ülkenin teknolojik yenilik ve imalat sektörlerini büyütmek ve geliştirmek için yenilenebilir enerjileri daha verimli, maliyet açısından rekabetçi ve güvenilir hale getirmeye odaklanan yenilikçi enerji teknolojisi oluşturulması hedeflenmektedir. Planın odak noktalarından biri hem enerji hem de enerji depolaması için hidrojen kullanımıdır. Fosil yakıtlar ve nükleerler için yapılan inovasyon çalışmaları hedeflenen verimliliğe ulaşılmasını sağlayacaktır. (2) 2030 ve 2060 iklim hedeflerine ulaşmak için Çin'in düşük karbonlu ve karbon nötr girişimlerine öncelik vermek, en yüksek karbon emisyonları ve karbon nötrlüğünü sağlamak önemlidir. Önceki Beş Yıllık Plan'dan farklı olarak, kömür tüketiminde hedeflenen bir üst sınır yoktur. Plan, yıllık doğal gaz üretiminin 8,1 trilyon fit küp (Tcf)'ye ve kurulu üretim kapasitesinin 3,0 terawat'a (TW) çıkarılması hedefini belirlemektedir. Plan ayrıca, fosil olmayan enerjinin birincil tüketimin %20'sine ve elektrik üretiminin %39'una ulaşmasını sağlayacak hedefler de belirlemektedir. (3) 2025 yılına kadar 50 gigawatts'ı (GW) aşacak şekilde yeni binalarda entegre fotovoltaik (BIPV) bina kapasitesi yoluyla bina enerji verimliliğini ve yeşil bina geliştirmenin arttırılması da hedeflenmektedir.[2]

14. Beş Yıllık Plan, enerji üretimine (özellikle petrol ve gaz konusunda) ilişkin nicel hedefler belirleyerek enerji verimliliğini arttırmayı hedeflemektedir. Plan, kömür ve kömür gücünün rolünü de yeniden vurgulayarak hükümet talimatlarını daha da ön plana çıkarmaktadır. Ayrıca, yenilenebilir enerjinin, "büyük ölçekli" gelişimine uyum sağlamak için "düşük karbonlu" geçişi hızlandırmanın aciliyetinin de altı çizilmektedir.[3] Çin, plan kapsamında yenilenebilir kaynaklar için beş bölgede açık deniz enerji "üsleri" kurmayı taahhüt etmektedir. Altı kıyı ilinin enerji geliştirme planlarını açık deniz

[1] Min, H. ''Guest post: Will China's new renewable energy plan lead to an early emissions peak?'',*Carbon Climate Clean Climate*, https://www.carbonbrief.org/guest-post-will-chinas-new-renewable-energy-plan-lead-to-an-early-emissions-peak/, (Erişim Tarihi:20.09.2022).

[2] ''Country Analysis Executive Summary: China'', https://www.eia.gov/international/analysis/country/CHN , (Erişim Tarihi:20.09.2022).

[3] ''14FYP energy plan; More plans on energy storage and hydrogen; China's emissions analysis'', *Carbon Brief Clean Climate*, https://www.carbonbrief.org/china-briefing-24-march-2022-14fyp-energy-plan-more-plans-on-energy-storage-and-hydrogen-chinas-emissions-analysis/, (Erişim Tarihi:20.09.2022).

rüzgâr kapasitesiyle beslemeyi hedeflediği bu üsler sayesinde, beş yılda toplam 32 GW açık deniz rüzgâr kapasitesi elde edeceğini de öngörmektedir.[1] Zaten 2008 yılı sonunda, Çin'in kuzey bölgelerde altı kara tabanlı gigawatt ölçekli rüzgâr enerjisi üssü ve kıyıdaki Jiangsu eyaletinde bir açık deniz rüzgâr üssü başlattığı bilinmekteydi. Arazinin mevcut konumuna bağlı olarak, kuzey Çin'in önemli bir rüzgâr enerjisi alanı olması beklenmektedir. [2]

Tablo 2: 14. Beş Yıllık Planın Yenilenebilir Enerji Bağlamındaki 2025 ve 2030 Hedefleri

	2020'nin Sonu Gerçek	14FYP'de 2025 hedefi	2030 NDC hedefi
Toplam enerji tüketiminde fosil olmayan yakıtların payı	%15.9	%20	%25
Yenilenebilir enerji çıkışı	680Mtce	1.000Mtce	Rüzgar ve güneş kapasitesi 1.200GW
Yenilenebilir enerji (elektrik hariç)	60Mtce	60Mtce	
yenilenebilir elektrik	2,210TWh	3.300TWh	
Yenilenebilir elektrik payı	%28.8	%33	
Hidrolik olmayan yenilenebilir elektrik payı	%11,4	%18	

Kaynak: Min, H. ''Guest post: Will China's new renewable energy plan lead to an early emissions peak?'',Carbon Climate Clean Climate, https://www.carbonbrief.org/guest-post-will-chinas-new-renewable-energy-plan-lead-to-an-early-emissions-peak/, (Erişim tarihi: 20.09.2022).

Çin'in merkezi hükümeti, 14. Beş Yıllık Plana ek olarak enerji konusunda ulusal düzeyde iki plan daha yayınlamıştır. Bunlardan ilki, önümüzdeki beş yıl boyunca enerji depolaması için "üst düzey" kılavuzluk görevi görmektedir. İkincisi ise 2021'den 2035'e kadar hidrojen endüstrisi için bir yol haritası ortaya koymaktadır.[3] Bu planlar, Çin'in "temiz, düşük karbonlu, güvenli ve yüksek verimli" bir enerji sistemine doğru evrilmesine, bu amaca uygun olarak da "modern enerji sisteminin" gelişimini hızlandırmasına yardımcı olmaktadır.[4]

[1] Min, H. ''Guest post: Will China's new renewable energy plan lead to an early emissions peak?'',Carbon Climate Clean Climate, https://www.carbonbrief.org/guest-post-will-chinas-new-renewable-energy-plan-lead-to-an-early-emissions-peak/, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

[2] ''Technology Roadmap: China Wind Energy Development Roadmap 2050'', International Energy Agency, s.15, https://iea.blob.core.windows.net/assets/8c00f1d3-8054-4e4f-b81f-2b7a23619167/TechnologyRoadmap-ChinaWindEnergyDevelopmentRoadmap2050.pdf (Erişim Tatihi:22.09.2022)

[3] ''14FYP energy plan; More plans on energy storage and hydrogen; China's emissions analysis'', *Carbon Brief Clean Climate*, https://www.carbonbrief.org/china-briefing-24-march-2022-14fyp-energy-plan-more-plans-on-energy-storage-and-hydrogen-chinas-emissions-analysis/, (Erişim Tarihi:20.09.2022).

[4] Min, H. ''Guest post: Will China's new renewable energy plan lead to an early emissions peak?'',Carbon Climate Clean Climate, https://www.carbonbrief.org/guest-post-will-chinas-new-renewable-energy-plan-lead-to-an-early-emissions-peak/, (Erişim Tarihi: 20.09.2022).

Grafik 1: Kaynağa göre Toplam Enerji Arzı (TEA), Çin Halk Cumhuriyeti 1990-2019

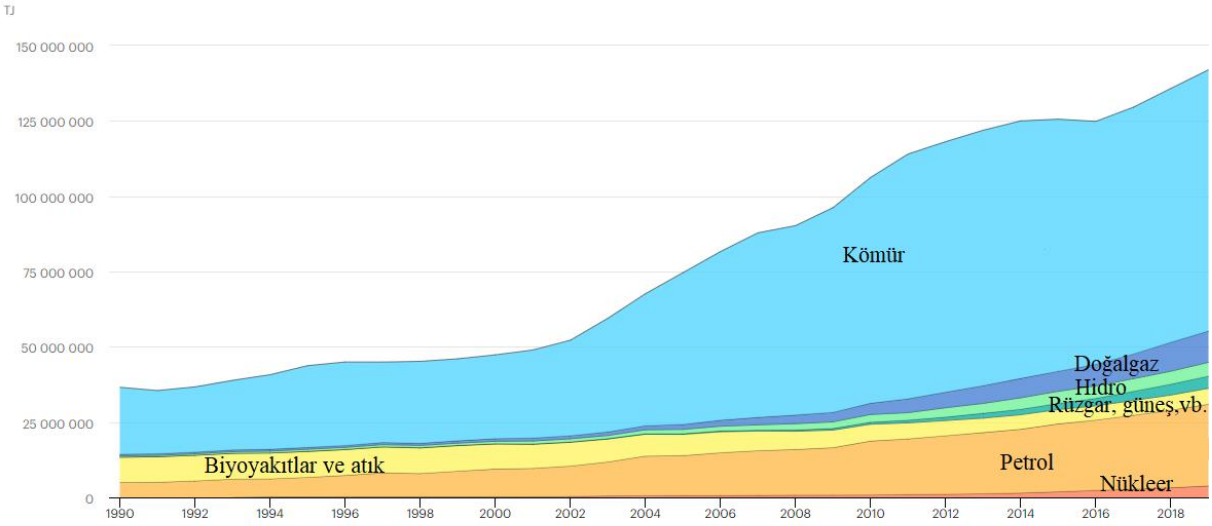

Kaynak: ‘‘Total energy supply (TES) by source, People's Republic of China 1990-2019’’, International Energy Agency, https://www.iea.org/countries/china, (Erişim tarihi:20.09.2022).

Çin’in kaynaklarına göre toplam enerji arzının verildiği grafikte, özellikle son on yıldır hidro enerji, rüzgâr ve güneş vb. enerjisinin artış gösterdiği görülmektedir. Bu 12. ve 13. Beş Yıllık Planlar sayesinde gerçekleşmiştir. OECD verilerine göre, günümüzde Çin enerji arzının %10’unu yenilenebilir enerji kaynaklarından temin etmektedir.[1] Yenilenebilir enerji kaynaklarının artırılması noktasında hızlı bir ivme kazanmış, ülkede bulunan eski teknolojileri yeşil ekonomiler bağlamında dönüştürmüş ve dönüştürülmeye devam etmektedir.[2] Çin’in, özellikle son 20 yılda, güneş enerjisi ve daha yakın zamanda elektrikli mobilite hikayelerinin gösterdiği üzere, bir enerji yenilikçisi olarak küresel sahnedeki konumunu güçlendirdiği söylenebilmektedir. Bu durum, Çin'in bir bilgi üreticisi olma ve inovasyona dayalı sosyo-ekonomik kalkınmayı teşvik etme isteklerini destekleyen, teknoloji inovasyonuna yönelik 2000 sonrası artan politika odağının bir sonucudur. İleriye dönük olarak, temiz enerji inovasyonu, Çin'in 2030 yılına kadar karbon zirvesi ve 2060 yılına kadar tarafsızlık hedeflerine ulaşması için çok önemli bir rol oynayacaktır.[3]

Çin’in yenilenebilir enerji planlarını besleyen bir diğer unsur ise enerji patentleridir. Çin’de enerji ile ilgili endüstri segmentlerinde patent hibelerinin sayısı 2000 ile 2020 arasında yaklaşık %40’lık bir artış göstermektedir. Çin'in uluslararası enerji patenti 2000'lerden önce neredeyse hiç yokken 2000’li yıllarda hızlı bir yükselme kaydettiği görülmektedir. 2007 ile 2010 yılları arasında, uluslararası alanda da korunan Çin icatlarının payı %10'den %75'e yükselmiştir. 2019'da Çinli mucitler, aydınlatma (%25), ısıtma ve soğutma (%21), yenilenebilir enerji (%19) ve EV teknolojilerinde (%11) dünya patentinin önemli bir bölümünü temsil etmektedir.[4] Çin, özellikle küresel faaliyetlerin artan bir bölümünü oluşturduğu birkaç stratejik alanda (Güneş PV, ev teknolojileri ve aydınlatma dahil olmak üzere) kısa sürede enerji patentlenmesin de kilit bir oyuncusu haline gelmiştir. Çin' in güneş enerjisiyle çalışan PV inovasyon hikayesi teknoloji üretimi bağlamında iyi bir inovasyon örneği olarak kabul edilebilmektedir. Öyle ki, 2000’li yılların başından günümüze kadar geçen süreçte, Çin, küresel üretime öncülük eden ve bazı durumlarda yüksek verimlilikle çalışan bir solar PV endüstrisi kurmuştur. [5]

---

[1] ‘‘Renewable energy’’, https://data.oecd.org/energy/renewable-energy.htm , (Erişim Tarihi:18.09.2022).

[2] Yang, M., Zhang, X. & Shi, X. ‘‘To end power crunches, China must rebuild its electricity grid around clean energy’’, *South China Morning Post*, https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3192257/end-power-crunches-china-must-rebuild-its-electricity-grid-around?module=live&pgtype=homepage, (Erişim Tarihi:18.09.2022).

[3] ‘‘Tracking Clean Energy Innovation:Focus on China’’, *International Energy Agency*, https://www.oecd-ilibrary.org/energy/tracking-clean-energy-innovation_7aa1fe3c-en , (Erişim Tarihi:18.09.2022).

[4] ‘‘Tracking Clean Energy Innovation:Focus on China’’, *International Energy Agency*, https://www.oecd-ilibrary.org/energy/tracking-clean-energy-innovation_7aa1fe3c-en , (Erişim Tarihi:18.09.2022).

[5] ‘‘Tracking Clean Energy Innovation:Focus on China’’, *International Energy Agency*, https://www.oecd-ilibrary.org/energy/tracking-clean-energy-innovation_7aa1fe3c-en , (Erişim Tarihi:18.09.2022).

Grafik 2: Çinli Yatırımcılar Tarafından Dosyalanan Seçilmiş Düşük Karbonlu Enerji Teknolojisi Alanlarında Uluslararası Patentler ve Bu Patentlerin Uluslararası Alandaki Payı (1990-2019)

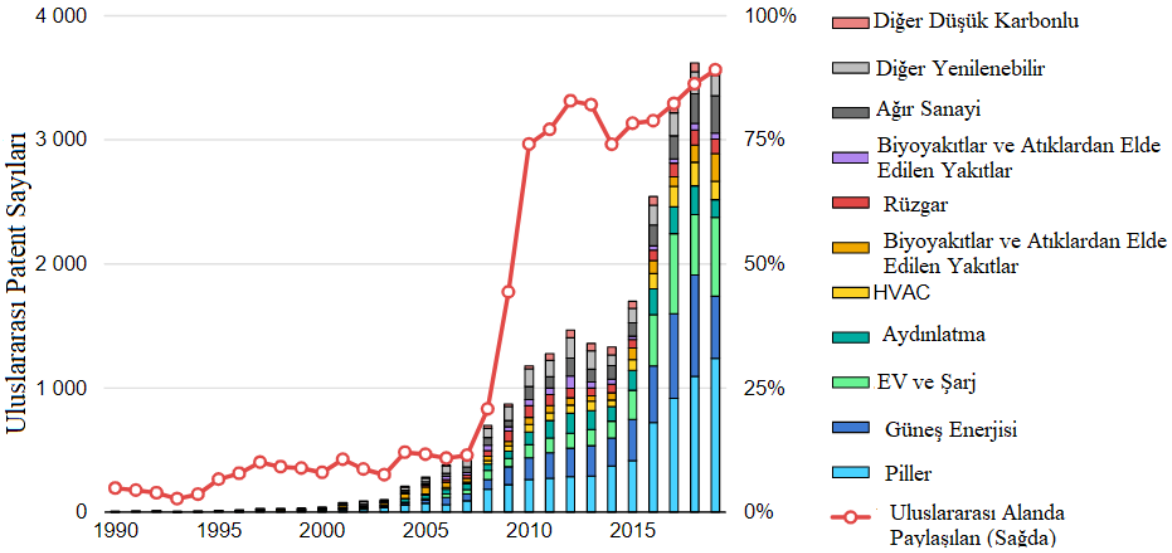

Kaynak: ‘‘Tracking Clean Energy Innovation:Focus on China’’, International Energy Agency, https://www.oecd-ilibrary.org/energy/tracking-clean-energy-innovation_7aa1fe3c-en, s.11 (Erişim Tarihi:18.09.2022).

Çin’in yenilenebilir enerji programları ve bu bağlamdaki gelişmelerin siyasi ve ekonomik gelişmelerle bağlantılı olduğu da açıktır. Grafik 2 incelendiğinde, teknoloji patentlerinin Çin’in teşvikiyle 2005 yılından sonra ivme kazandığı görülmektedir. Büyük kırılmanın ve teknoloji patentlerindeki önemli artışın 2008 sonrasında gerçekleştiği de görülmektedir. Bu noktada bazı önemli gelişmeleri hatırlamak faydalı olacaktır. 2001 yılında, Çin 15 yıldır üyelik müzakerelerini sürdürdüğü Dünya Ticaret Örgütü üyeliğine kabul edilmiştir, aynı zamanda 2008’de gerçekleşecek olimpiyat oyunları için ev sahipliğine hak kazanmıştır. Bu bilgiler ışığında bakıldığında patent sayılarının artmasını ve bunlara paralel olarak enerji kullanımda teknoloji yatırımlarını anlamlandırmak daha kolay olacaktır. Çin bu süreçte ekonomisinde radikal yapısal değişikliklere gitmiş ve ekonomisini ihracat ve yatırım odaklı büyüme hedeflerine yönelik düzenlemiştir.[1] Bilindiği gibi, 2008 yılı, tüm dünyayı etkileyen bir küresel mali krize tanıklık etmiştir. Tianenman meydanında yaşanan olayların utancıyla küresel sahneden uzak duran Çin, tam da bu küresel mali krizin yaşandığı dünyada, Olimpiyat Oyunlarının görkemli açılışıyla kendine yeniden hatırlatmıştır. 2008 yılındaki Olimpiyat Oyunlarından günümüze kadar geçen evrede, Çin ekonomik, sosyal, siyasal ve enerjisel bir büyüme sürdürmüştür.

[1] Ünay, S. (2015). "Diyalogdan Rekabete: Küresel Ekonomi Politik Sistemde Çin", Der. Ali Akkemik ve Sadık Ünay, *Doğu Asya’nın Politik Ekonomisi.* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul. ss.263-281. S. 268

Grafik 3: Çin'in Yenilenebilir Enerji Üretimi (Toplam Elektrik Üretiminin Yüzdesi)

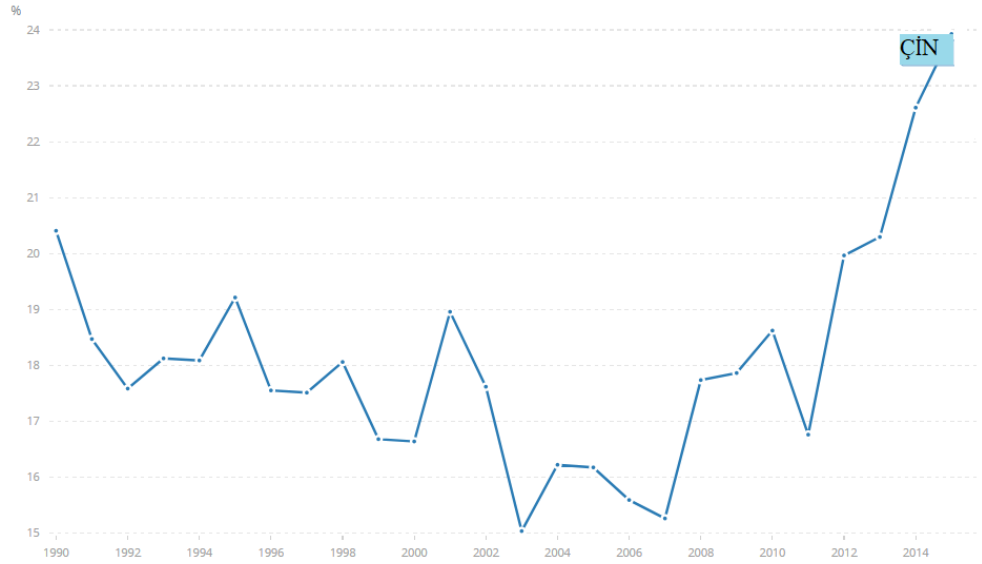

Kaynak: ''Renewable electricity output (% of total electricity output) – China'', The World Bank, https://data.worldbank.org/indicator/EG.ELC.RNEW.ZS?locations=CN, (Erişim tarihi: 20.09.2022).

Dünya Bankasının verilerinden hareketle, Çin'in yenilenebilir enerji üretim grafiği de yukarıda verilen bilgileri destekler niteliktedir. 2001 ve 2008 yıllarında yaşanan gelişmelerin hem Çin'in ekonomik büyümesinde hem de yenilenebilir enerji kullanımı esasında yeşil ekonomilere dönüşümünde etkin olduğu açıktır.

Çin'in modası geçmiş ve çevre kirletici endüstriyel altyapıdan ve enerji kaynaklarından temiz enerjiye geçişi birtakım riskleri de beraberinde getirmektedir. Küresel enerji krizinin yaşandığı şu günlerde yenilenebilir enerji altyapısı oluşturmak ve bu yapılara geçmek acil bir görevdir, ancak bilinmelidir ki bu süreç arz kıtlığı risklerini de beraberinde getirmektedir. Bu risklerden kaçınmak için enerji sisteminde reformlara ihtiyaç vardır. Çin özellikle 12. 13. ve 14. Beş yıllık planlarında bu reformlara uygun planlar oluşturmuştur. Fakat, bu sadece zaman ve planlar dahilinde olabilecek bir durum değildir. Gelişmekte olan bir ülkede bu geçişin risklerinin önlenmesi adına fosil yakıtlara sıkı sıkıya bağlı bir yöntem oluşturulmuştur. Ukrayna Savaşı'nın yaşanmasından sonra Çin her ne kadar bu enerji krizinden kötü etkilenmese de bu önlemi elinden bırakacağı düşünülmemelidir. Çin, devlet planıyla yenilenebilir enerji gelişimi için iddialı hedefler ortaya koyarken, kömür ve kömür enerjisi kullanımıyla enerji güvenliğini sağlamayı ve yenilenebilir kaynaklar için bunu bir basamak olarak kullanmayı da ihmal etmemektedir.

Pekin Üniversitesi Enerji Enstitüsü'nde İklim Değişikliği ve Enerji Geçiş Programı (CCETP) kıdemli danışmanı Dr Yang Fuqiang, kömürün elektrik üretiminde temel yapı olmasa dahi, kömür gücünün uzun vadeli kullanımının emisyonlar için ne anlama geleceğinden duyduğu endişeleri şu sözlerle ifade ediyor: "Şu anda, yenilenebilir enerjide büyümeyi teşvik edebilir, ancak zamanla bu rol daha temiz kaynaklara devredilmelidir. Dönemsel ve geçişli olmalıdır. Ancak mevcut eğilimler devam ederse, bu bir engel haline gelecektir."[1] Bu açıklamalar, enerji geçişinin koordineli ve düzgün bir şekilde sağlanmasının gerekliliğine, fosil yakıtların uzun süreli kullanımının karbon emisyonu hedefleri noktasında risk oluşturacağına vurgu yapmaktadır.

Çin'in yenilenebilir enerjiye geçiş programlarının, özellikle güneş ve rüzgâr enerjisi bağlamında bu yıl meyvesini verdiği de ortadadır. Küresel ısınmanın tetiklediği sıcak hava dalgaları, Çin'in enerji planlamacılarını birtakım sorunlarla yüzleştirse de inanılmaz yenilenebilir enerji sonuçlarını da beraberinde getirmiştir. Çin, 2022 yılının ilk yedi ayında, ülke genelinde 53 gigawatt rüzgâr ve güneş

[1] Yifan, J., Baiyu, G. ''China's Five Year Plan for energy: One eye on security today, one on a low-carbon future'', https://chinadialogue.net/en/climate/chinas-five-year-plan-for-energy-one-eye-on-security-today-one-on-a-low-carbon-future/, (Erişim Tarihi: 21.09.2022

enerjisi kapasitesi elde etmiştir; bu oran, Hindistan'ın 2010'ların ortasından bu yana toplam rüzgâr ve güneş kapasitesi artışına eşdeğer durumdadır. Öyle ki, Çin günümüzde Almanya'nın bir yıllığına ihtiyaç duyduğu enerjiden fazla rüzgâr ve güneş enerjisi üretebilmektedir.[1]

Bu bilgilerden de görüldüğü üzere Çin enerji yatırımlarında özellikle de yenilenebilir enerji alanında çok önemli gelişmeler kaydetmiştir. Çin, büyüyen sanayiye ayak uydurabilmek için 2013 yılında açıklanan Kuşak-Yol Girişimini de araç olarak kullanmış ve iddialı gaz hattı projeleriyle Orta Asya'ya yönelmiştir. Özellikle enerji ve doğal kaynak bakımından zengin olan Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan Çin'in enerji güvenliği açısından temel bölgeler olarak görülmektedir.[2] Çalışmanın devamında Çin'in Kuşak ve Yol Projesi başta olmak üzere projeler ve yatırımlarla Çin'in Kazakistan ve Özbekistan'daki enerji hamleleri değerlendirilecektir. Türkmenistan veriye ulaşılması bakımından kapalı bir ülke olduğundan dolayı bu çalışmada detaylandırılmayacaktır. Çin'in bu ülkelere yönelmesini hem Çin'in artan enerji talebine hem de enerji bağımlılığının tek yönlü olmaması için enerji çeşitlendirmesine gitmesiyle anlamak mümkündür. Çin'in büyümeye devam eden bir ülke olduğu için enerji ithalatı noktasında tek bir bölgeye veya ülkeye bağlı kalmak yerine çeşitli yerlerden enerji tedariği politikasına günümüzde de devam edilmektedir. Fakat Rusya- Ukrayna Savaşı Çin'in enerji güvenliği bağlamında yakın çevresine daha fazla yüz çevirmesine sebep olmuştur.

Kuşak Yol Projesine bağlı olarak Kazakistan ve Özbekistan yatırımları ele alınmadan önce bu projenin Çin için hangi temellerde ortaya çıktığına bakmak gerekmektedir. Bu projenin yatırımları olumlu sonuçlar doğuruncaya kadar, Çin'in enerji nakil yolları ve ticaret yolları Singapur kıyılarında bulunan Malakka Boğazı üzerinden sürmekteydi. 2008 sonrası ABD ile artan rekabet dolayısıyla Çin, bu boğaz üzerinden ulaşım güvenliğine karşı tedbir ve önlem almaya zorlanmıştı. Kuşak Yol Projesi deniz ticaret yollarındaki ABD rekabetine cevap niteliğinde ortaya çıkmıştı.[3] Çin, Kuşak Yol Projesiyle ticaret ve enerji tedarik yollarını kara üzerinden şekillendirerek kendine hem ABD'ye hem de AB'ye karşı güvenli alan yaratmayı hedefliyordu. Proje, 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından Kazakistan'da duyuruldu ve kısa sürede Çin'in uluslararası nüfuz içinde hızla büyüyen yöneliminin kritik bir unsuru haline geldi. Bu noktada belirtmekte fayda var ki; projenin Astana'da açıklanması, Kazakistan'ın proje için kilit aktörlerin başında geldiğini kanıtlar niteliktedir. Kazakistan, Çin ve Rusya arasında stratejik bir noktada yer alırken hem ABD hem de AB gibi potansiyel rakip güçlerden çok uzakta konumlanmaktadır.[4] Özbekistan'da Çin için hem büyük bir tüketici pazarı hem de ucuz iş gücüne sahip bir ülke olarak görülmektedir.[5]

Çin, 1993 yılında ham petrol tüketimi bağlamında Japonya'yı geride bırakmış ve dünyada ikinci sıraya yükselmişti. Artan enerji tüketim oranları da Çin'i enerji güvenliği bağlamında çaba gösteren ve politika üreten bir konuma taşıdı. Bu süreçler sonucunda Çin petrol üretimi ve ihracatı yapan temel bölgelere yönelim sağladı.[6] Bu noktada, Orta Asya'nın küresel enerji yataklarının yaklaşık yüzde 4'ünü oluşturduğu ve Çin'in birkaç ana nedenden dolayı enerji temini için Orta Asya'ya döndüğü görülmektedir. Çin, enerji ihtiyacı için Ortadoğu ve Afrika'ya bağımlılığı azaltmak adına daha istikrarlı ve daha yakın bir bol enerji kaynağına erişme fırsatı yakalayacak ve bölgede bir ''enerji diplomasisi'' oluşturarak enerji güvenliğini korumaya yönelik rekabet alanı bulacaktır. Çin, Asya'daki ülkelerle enerji bağı kurarsa Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nden oluşabilecek olası bir tehdidi de önlemiş veya caydırmış olacaktı. Öyle ki, Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan ile olan 3.300 km'lik batı sınırına verilen petrol sahalarını korumak için Sincan'daki ordu birimlerini yeniden organize etti. [7]

---

[1] Yang, M., Zhang, X.& Shi, X. ''To end power crunches, China must rebuild its electricity grid around clean energy'', *South China Morning Post*, https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3192257/end-power-crunches-china-must-rebuild-its-electricity-grid-around?module=live&pgtype=homepage, (Erişim Tarihi:18.09.2022).

[2] Fazilov, F., & Chen, X. (2013). ''China and Central Asia: A significant new energy nexus.'', The European Financial Review, (4) 2013, p.38.

[3] Jie, Y., Wallace, J., (2021). ''What is China's Belt and Road Initiative (BRI)?'', Chatham House, https://www.chathamhouse.org/2021/09/what-chinas-belt-and-road-initiative-bri, (Erişim tarihi:27.11.2022).

[4] Le Corre, P. (2018). Kazakhstan must look beyond the Belt and Road. *Nikkei Asian Review, 4*, 241-242.

[5] Kitakhunov, A. (2022). ''Economic Cooperation between Uzbekistan and China'', https://www.eurasian-research.org/publication/economic-cooperation-between-uzbekistan-and-china/, (Erişim tarihi: 27.11.2022).

[6] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[7] Fazilov F, Chen X (2013) China and Central Asia: A significant new energy nexus. Eur Fin Rev (April/May): 38–43

Orta Asya ülkeleri ile Çin arasındaki bağlantıların kökeni İpek Yolu zamanlarına kadar uzanmakla birlikte, ikili ilişkiler Soğuk Savaş sonrasında gelişim göstermiştir. 1991-1992 yıllarında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Çin ile Orta Asya ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkiler başlamıştır. Çin ile beş Orta Asya ülkesi arasındaki ticaret 1992'de 527 milyon dolardan 2011'de 40 milyar dolara yükselmiştir. Çin, Orta Asya'nın geniş enerji kaynaklarından faydalanmak adına bir serbest ticaret bölgesi kurmaya çalışmıştır. Günümüzde bölgedeki başlıca Çinli enerji oyuncuları Çin Ulusal Petrol Şirketi (CNPC), Çin Ulusal Açık Deniz Petrol Şirketi (CNOOC), Çin Petrol ve Kimya Şirketi (SINOPEC) ve Petro China'dır.[1]

Kuşak Yol Projesi Bağlamında Kazakistan ve Özbekistan'a Yapılan Yatırımlar

Kuşak ve Yol Girişimi (BRI), bölgesel entegrasyonu geliştirmek, ticareti artırmak ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla kara ve deniz ağları aracılığıyla Asya'yı Afrika ve Avrupa'ya bağlamayı amaçlayan Çin Halk Cumhuriyeti tarafından başlatılan bir stratejidir. Bu girişim adını 2000 yıl önce Han Hanedanlığı döneminde kurulan İpek Yol konseptinden almıştır. İpek Yolu, Çin'i Avrasya üzerinden Akdeniz'e bağlayan bu eski ticaret yolunu ifade ederken, Xi Jinping bu girişimle beş temel hedef belirlemiştir. Bunlar; politika koordinasyonu; altyapı bağlantısı; engelsiz ticaret; finansal entegrasyon; ve insanları birbirine bağlamaktır.[2]

Çin, bu girişimi gerçekleştirirken küresel ve bölgesel güçlerin tecrübesini, ilgili ülkelerin menfaatlerini, hassasiyetlerini dikkate almayı ihmal etmeden, onlarla dolaylı ve doğrudan bir çatışmayı önlemek üzerine bir uygulama süreci yürütmüştür.[3] Girişimde her ne kadar temel amaç küresel pazar bağlantıları geliştirmek gibi görünse de Çin, enerji ve altyapı sektörüne özel yatırımlar yapmayı da ihmal etmemiştir. Pekin yönetiminin en çok yatırım yaptığı sektör hiç şüphesiz enerji sektörü olmuştur.[4] Öyle ki Kuşak Yol Projesi, kalkınmayı ve küresel bağlantılar kurmayı ekonomik koridorlar kapsamında uygulamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Çin'in Kuşak ve Yol Projesi boyunca altyapı yatırımı, dünyanın enerji ve kaynak açısından zengin büyük bir bölümünü kapsayan altı ekonomik koridorla ilgilidir: bu koridorlardan ikisi Kazakistan ve Özbekistan topraklarından geçmektedir. Yeni Avrasya Kara Köprüsü olarak adlandırılan koridor; Kazakistan, Rusya, Beyaz Rusya ve Polonya üzerinden Avrupa'ya giden demiryolunu içermektedir. Çin, Orta Asya, Batı Asya Ekonomik Koridoru da Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran ve Türkiye ile bağlantılı bir rotaya sahiptir.[5]

Çin bu projeyi gerçekleştirmesi için çok fazla sermaye ve enerjiye ihtiyaç duymaktadır. Çin çalışmanın başında da detaylandırıldığı üzere enerji teknolojisi alanında dünyaya liderlik etmektedir; yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, hidroelektrik gelişim vb.[6] Kuşak Yol Projesi, elektrik şebekesi iletim teknolojisini, bölgedeki birden fazla enerji kaynağını (kömür, gaz, hidro, rüzgâr ve güneş) birbirine bağlayan kilit bir unsur olarak görmektedir.[7]

Bu bilgiler ışığında görülmektedir ki; Çin, uzun çabalar ve yatırımlar sonucunda enerji politikalarını bölgesel ve küresel olarak çeşitlendirerek güvence altına alma girişiminde bulunmuştur. 2000'li yıllarda yaptığı yatırımlarla (özellikle Kuşak Yol Projesi öncesi yatırımlarıyla) Pekin, bölgesel gazı doğrudan Çin'e bağlayan birkaç enerji altyapısı inşa etmiştir. Çin'in "Boru hattı diplomasisi" olarak da adlandırılan politikası büyük bölgesel ve stratejik başarıları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda,

---

[1] Fazilov F, Chen X (2013) China and Central Asia: A significant new energy nexus. Eur Fin Rev (April/May): 38–43

[2] Belt and Road Initiative, European Bank for Recontruction and Development, https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html , (Erişim tarihi:26.11.2022).

[3] Yayın, E. E. (2011). Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının 20. yılında Çin'in Orta Asya Politikaları, Rapor, Yayın No:4, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi p.50

[4] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan. , Working Paper 006.20019,FEEM, P.10.

[5] OECD (2018), "The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape", in OECD Business and Finance Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en. (Erişim tarihi: 27.11.2022). pp. 11-12

[6] Umarova, L. (Uzbekistan advocates attracting Chinese investment in alternative energy in Central Asia, Intitute for Strategic and Regional Studies Under The President of The Republic of Uzbekistan, https://isrs.uz/en/smti-ekspertlari-sharhlari/65489523, (Erişim tarihi:29.11.2022)

[7] OECD (2018), "The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape", in OECD Business and Finance Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en. (Erişim tarihi: 27.11.2022). pp.27

en büyük başarı, Türkmenistan gaz sahalarını Çin'in doğusuna gaz getiren Çin Batı-Doğu II boru hattına bağlayan önemli Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının inşasıdır. 2009 ve 2010'da Orta Asya-Çin doğalgaz boru hattının A ve B Hatları faaliyete geçmiş; üçüncü hattın tamamlanmasıyla bu gaz boru hattı Çin'in enerji talebinin %20'sine cevap vermeye başlamıştır. Orta Asya'yı Çin'e bağlayan bir diğer önemli boru hattı, 2009'dan beri faaliyette olan Kazakistan Çin petrol boru hattıdır. [1]Aşağıda verilen haritada Kuşak Yol Projesi kapsamında yer alan enerji güzergahları bulunmaktadır. Kırmızı çizgi ile gösterilen Türkmenistan- Çin Doğalgaz Boru Hattı, Kazakistan ve Özbekistan üzerinden geçmektedir. Yine yeşil çizgi ile gösterilen Kazakistan- Çin Petrol Boru Hattı da Kazakistan'dan geçmektedir.

Sources:"China's Worldwide Quest for Energy Security" International Energy Agency 2000;

15-16 Eylül'de Şangay İşbirliği Örgütü toplantısı öncesinde Xi Jimping'in Kazakistan ve Özbekistan liderleriyle görüşmesi bu enerji yatırımlarının genişletileceğine işarettir. Pandemiden bu yana hiç yurtdışına çıkmayan Xi Jinping'in Özbekistan ziyaretine müteakip, İpek Yolu Fonu Özbekistan'daki 1 milyar dolarlık elektrik santralinin %49'luk hissesini Suudi özel şirket ACWA Power'dan satın alarak Kuşak Yol Projesini daha da genişletmiştir.[2] Özbekistan ve Çin, enerji alanında işbirliği konulu 4. toplantısını 8 Eylül'de Taşkent'te gerçekleştirmiştir. Taraflarların mevcut işbirliği durumunu, en acil sorunları ve daha fazla ortaklık olasılıklarını inceledikleri toplantıya Özbekistan ve Çin'den bakanlar ve federal kurumlar ile büyük enerji şirketlerinin temsilcileri katılmıştır. Ayrıca, temsilciler gelecek vadeden enerji projelerinin uygulanmasını tartışmıştır. Özbekistan, hidroelektrik santrallerinin daha da geliştirilmesini ve Özbekistan'da küçük ve orta ölçekli hidroelektrik santrallerinin inşasını amaçlayan 2,6 milyar dolar değerindeki bir tedbir paketini onaylamıştır.[3]

[1] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.10.

[2] He, Ş. (2022). '' China's Silk Road Fund acquires Uzbekistan power plant on Xi's visit'', Asian Investor, https://www.asianinvestor.net/article/chinas-silk-road-fund-acquires-uzbekistan-power-plant-on-xis-visit/481405 (Erişim tarihi:29.11.2022).

[3] ''Uzbekistan and China discussed the opportunities for partnership in the sphere of energy'', Hydropower Central Asia and Caspian, https://hydropowercongress.com/en/news-en/uzbekistan-china-discussed-opportunities-partnership-sphere-energy/ , (Erişim tarihi: 29.11.2022).

Kazakistan

Çin ve Kazakistan'ın ikili ilişkileri SSCB'nin dağılmasından sonra gerçekleşmiştir. Çin, Kazakistan'ı enerji güvenliği geçiş rotasında kilit bir kaynak ve bağlantı noktası olarak görmektedir. Çin, Kazakistan ile işbirliğini sorunlu olan Sincan'ın kuzeybatı sınırlarını güçlendirmeye ve güvence altına almaya yönelikte kullanmaktadır.[1] Günümüzde de Çin, Kazakistan'ı Kuşak ve Yol kapsamındaki karayolu ihracat güzergahında merkezi bir konuma sahip ve bir enerji tedarikçisi olarak görmektedir. Buna bağlı olarak Kazakistan'ın önemi her geçen gün giderek artmaktadır. Çin, Kazakistan'ın petrol ve gaz üretiminin sırasıyla yüzde 24 ve yüzde 13'ünü kontrol eden hisse senetlerine sahiptir. Kazakistan, 2019'da Çin'e 1,2 milyar dolar ham petrol ve 1,65 milyar dolar gaz ihraç etmiştir. Petrol ve gaz geliri, Kazakistan GSYİH'sinin yüzde 35'ini ve ihracatının yüzde 75'ini ve doğrudan yabancı yatırımının çoğunu oluşturmaktadır. Bu da gösteriyor ki, Kazakistan, güçlü Çin talebinden para kazanmaya çalışırken, giderek daha temiz hale gelen küresel enerji sisteminde petrole aşırı maruz kalmaya devam etmektedir. [2]

Çin'in Kazak petrol sektörünün gelişimine katılımı, 1997 yılında CNPC'nin iki alanda hisse satın almasıyla önemli ölçüde artış göstermiştir. Bu hisseler Kenkiyak ve Zhanazhol alanlarından alınmıştır. Yine 1997 yılında CNPC, Aktobe bölgesinde mevduat sahibi olan Aktobemunaigaz şirketinin 4,3 milyar dolara hisselerini satın almıştır. Bu miktar şirketin hisselerinin %60'ına denk geldiği için CNPC bu şirketin ana hissedarı olmuştur.[3] 2003 yılında, Çin Kazakistan enerji sektöründen hisseler satın almaya devam etmiştir. CNPC önce AktobeMunaiGaz'ın geri kalan %40 hissesini satın almıştır. Sonrasında North Buzachi şirketinin %35 hissesini Saudi Nimr Petroleum'dan satın alınmış ve ardından kalan %65'lik hisseyi de Texaco (şimdi Chevron)'dan satın almıştır.[4] 2004 yılında aynı yıl, Sinopec, Aday bölgesi için işletme lisanslarına sahip olan Amerikan Birinci Uluslararası Petrol Şirketi'ni (FIOC) satın aldı. 2005 yılında, CNPC, 10 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin edilen iki Aryss ve Blinov bloğunu kullanan ADM'nin hisselerinin tamamını satın aldı.[5] 2005 yılına gelindiğinde CNPC, Kanada şirketi PetroKazakhstan'ı 4,14 milyar dolara satın almıştır.[6] Bu alımla birlikte Çin'in Kazakistan'daki stratejik enerji alanları ve şirketlerinde büyük bir paya sahip olduğu açıktır. Çünkü PetroKazakhstan hem Kumkol'un ana sahasına sahip olma özelliği taşımaktadır hem de Kazakistan merkezli ikinci en büyük yabancı petrol üreticisi olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda, KazMunaiGaz ile ortak girişim yoluyla ülkedeki en büyük rafineri olan Çimkent'in de sahibidir. Şirketin stratejik önemi göz önüne alındığında, 2006 yılında, Kazak Hükümeti CNPC'den şirketin üçte birini devlete ait şirket KazMunaiGaz'a satmasını talep etmiştir.[7] Çinli şirketler ise bu talebi kabul etmiştir ve 2006 yılı sonrasında CNPC PetroKazakhstan'ın %67'lik kısmını kontrol etmeye başlamıştır.[8] Bu noktada belirtmekte fayda var ki, Pekin hükümeti Kuşak Yol Projesinde olduğu gibi önceki süreçlerde de işbirliği yaptığı ülkelerde doğrudan ya da dolaylı yoldan sorun yaşanmasına sebep olmayacak enerji politikaları sürdürmüştür. Petrol boru hattının inşasına ek olarak, CNPC Ağustos 2005'te Çin'in batıdan doğuya uzanan ve şu anda büyük ölçüde boşta olan gaz boru hattını dolduracak 3.000 km'lik bir gaz boru hattı inşa etmek için bir anlaşma imzaladı. Bu gaz boru hattının güzergahı henüz belirlenmedi,

---

[1] Chen, X., & Fazilov, F. (2018). Re-centering Central Asia: China's "new great game" in the old Eurasian heartland. *Palgrave Communications*, *4*(1), 1-12.

[2] Ryann, P. ''By intervening in Kazakhstan, Russia strengthens its hand in China's energy market'', (01.20.2022), https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/by-intervening-in-kazakhstan-russia-strengthens-its-hand-in-chinas-energy-market/, (29.11.2022).

[3] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[4] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.30.

[5] Peyrouse, S. (2008). ''Chinese Economic Presence in Kazakhstan'', *China Perspectives,* 2008/3 | 2008, P.45

[6] Duran, M. ''Uluslararası Alanda Ortaya Çıkan Korumacı Eğilimler Küreselleşme Sürecini Etkiler Mi?'' https://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-alanda-ortaya-cikan-korumaci-egilimler-kuresellesme-surecini-etkiler-mi_.tr.mfa (Erişim tarihi: 27.11.2022).

[7] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.10.

[8] Peyrouse, S. (2008). ''Chinese Economic Presence in Kazakhstan'', China Perspectives, 03/2008, p. 44

ancak taraflar tahmini kapasitesinin 1.060 milyar metreküp olacağı konusunda anlaştılar.[1] 2006 yılı sonunda Çinli CITIC Group, yine Kanada'da kayıtlı olan Nations Energy Company Ltd'nin %100 hissesini 1.9 milyar dolara satın aldı. Yine hisselerinin yarısının NC KazMunayGas'a devri söz konusu olmuştur. 2020 yılına kadar bu şirket, Mangistau bölgesinde bulunan Karazhanbas sahasını geliştirmişdir. 2004 yılında Nursultan Nazarbayev'in Pekin'e yaptığı resmi ziyarette Rusya'nın Angarsk (Rusya) - Daqing (Çin) boru hattını inşa etmeyi reddetmesinin ardından Çin-Kazakistan petrol boru hattının inşası için anlaşma imzalandı. Operatörü, CNPC ve KazTransOil arasındaki bir ortak girişimdir[2]

Çin, Kazakistan'da üstlendiği yukarı havza yatırımlarını güvence altına almak için petrol boru hattına da yatırım yaptı. İki ülke, Astana'nın Çin'e ham petrol ihraç etmesini sağlayacak bir petrol boru hattı inşa etme konusunda anlaştı. Temmuz 2004'te KazTransOil ve Çin Ulusal Petrol ve Gaz Arama ve Geliştirme Şirketi (CNODC), iki Hükümet arasındaki Çerçeve Anlaşması uyarınca Atasu-Alashankou petrol boru hattının mühendislik, inşaat ve işletiminden sorumlu Kazakistan-Çin Boru Hattı LLP'yi kurdu. Mayıs 2004 tarihli Petrol boru hattı iki aşamadan oluşuyor: ilk aşamada yapılan Atasu-Alashankou kesimi Aralık 2005'te resmen hizmete açıldı; 20 Aralık 2006 tarihinde Çin Ulusal Petrol Şirketi (CNPC) ile KazMunayGaz NC JSC, Kazakistan-Çin petrol boru hattının ikinci aşamasının inşasının ana esaslarına ilişkin anlaşmayı imzaladı. İkinci aşamada yapılan Kenkiyak-Kumkol kesimi Eylül 2009'da tamamlanmıştır. İlki 965 km'dir ve 2017 yılında 12.277 milyon ton petrol taşımasına rağmen yılda maksimum 20 milyon ton boru hattı kapasitesine sahiptir;[3] Batı-Kazakistan, Aktobe ve Kumkol petrol sahalarından Kazak petrolünün yanı sıra Rus petrolünün de Çin'e taşınması için inşa edilmiştir. İkincisi 794 km uzunluğunda ve 10 milyon tonluk bir başlangıç kapasitesine sahiptir. 2017 yılında 5.210 milyon ton petrol taşımıştır. Bu petrol boru hattı, üçüncü ülkelerden geçmeyen ilk ve tek Kazak petrol boru hattı olması nedeniyle, Kazakistan'ın ihracat stratejisi için özellikle anlamlı ve stratejiktir.[4] Batı Kazakistan'daki (Aktyubinsk) CNPC sahalarını Batı Çin'e bağlayacak olan petrol boru hattının toplam uzunluğu 2 bin 860 km olacak şekilde planlanmıştır. Bu proje, Kazakistan'ın petrol zenginliğini olabildiğince kontrol etmeye yönelik geniş bir Çin programının parçasıdır. Amaç: birkaç altyapı birimini birbirine bağlamak (bazıları Sovyet döneminde, bazıları daha sonra Çinliler tarafından inşa edildi); sonra- bazılarının arka yüzünde; Hazar havzasının Kazak kısmından (Kaşagan dahil) bir dizi Batı Kazakistan ve Orta Kazakistan petrol bölgeleri yoluyla Çin'e giden yeni bir ihracat koridorunun oluşturulması olmuştur. III. Kazakistan'ı çapraz olarak kesen boru hattı, sadece ÇHC'ye ihracat için değil, aynı zamanda doğal gazın cumhuriyetin iç bölgelerine taşınması için de tasarlandı. Kazakistan bunun için fon tahsis etmek istemediği veya yapamadığı için inşaat Çin tarafından finanse edilmesi planlanıyordu. ÇHC'ye yapılan resmi ziyaretin nedenlerinden biri boru hattının inşası olsa da, en önemlisi yine başka bir konuydu. Kazakistan, Çin'i kendine doğru çekerek Rusya'ya karşı bir denge yarattı ve enerji ihracatı için ona olan bağımlılığını zayıflattı. [5]

2009 yılında, CNPC, KazMunaiGaz ile ortak bir girişimde, 812 milyon ton kalıntı petrol rezervine sahip olan Kazak MangistauMunaiGaz'ı 2,6 milyar dolara satın aldı; satın alma, aynı yıl Çin ile Kazakistan arasında üzerinde anlaşmaya varılan 10 milyar dolarlık "petrol kredisi" anlaşmasının bir parçasıydı.[6]

---

[1] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[2] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[3] ''Kenkiyak – Kumkol'', Kazakhstan-China Pipeline, https://www.kcp.kz/projects/project1 (Erişim tarihi: 27.11.2022).

[4] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[5] Ogutcu, M., Ma, X. "Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya," Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).

[6] ''UPDATE 2-CNPC, KazMunaiGas buy MangistauMunaiGas for $2.6 bln'', https://www.reuters.com/article/kazmunaigas-cnpc-mangistaumunaigas-idAFGEE5AO12420091125, (Erişim tarihi: 05.12.2022).

Kaynak: Peyrouse, S. (2008). ‘‘Chinese Economic Presence in Kazakhstan’’, China Perspectives, 03/2008, p.42

2010'dan beri Çin'in ulusal petrol üretimindeki payının yüzde 31'den yüzde 16'ya düştüğü görülmektedir. Ulusal Banka'ya göre, petrol ve gaz sektöründeki kümülatif yatırım da yavaşlayarak 2013'teki 3,7 milyar dolardan 2021'de 1,3 milyar dolara düşmüştür. Bu ikinci rakam, Kazakistan'ın enerji sektöründeki yatırımların yüzde 1'inden azını oluşturmaktadır ve Çin bu verilerle Kazak petrolünün ana alıcısı olmaktan çok uzak bir görüntü sergilemektedir.[1] Bunun sebebi; Çin’in özellikle 1997 ve 2009 arasında yapılan enerji yatırımlarının fazlalığı ve Kazakistan’ın petrol ve enerji kaynakları yönetimindeki bu yatırım gücünden rahatsız olmasıdır. Nitekim özellikle 2009 sonrası Çin’in Kazakistan’da büyük çaplı anlaşmalar yapmasına izin verilmemiş görece daha küçük çaplı anlaşmalar imzalanmıştır. Bunun arkasında yatan bir diğer önemli sebep ise Nazarbayev ve Tokayev yönetim anlayışlarının farkı olmasından kaynaklanmaktaydı. Nazarbayev döneminde doğal kaynakları bir araç olarak kullanıp Çin ile kazan-kazan politikası sürdüren Kazaksitan’ın Tokayev döneminde Çin’i dengelemek bağlamında Rusya’yı da kullanan bir döneme geçiş yaptığı görülmektedir. Fakat, Çin bu kez yenilenebilir enerji için yüzünü Orta Asya’ya dönmüştür. Bu bağlamda da 2019 sonrası birtakım gelişmeler dikkat çekmektedir.

Çin ve Kazakistan, 2019 yılında bazıları elektrik ve ulaşım altyapısını içeren toplam elli beş proje üzerinde anlaşmaya vardı. Bunlardan bazıları muhtemelen Çin politika bankası finansmanı ile gerçekleşecektir, fakat, yukarıda da belirtildiği gibi bu projeler endüstriyel kapasiteyi geliştirmeye yönelik küçük çaplı projelerdir. Xi Jinping’in 2022 yılında yaptığı ziyaretle eş zamanlı olarak, China Power Şirketi ile Samruk Energo Holdingi ortaklığında Almatı’da 60Mg’lık bir rüzgâr enerjisi santrali açılmıştır. 37,4 milyar tenge (79 milyon doları) değerindeki proje kapsamında GoldWind teknolojisi kullanılarak her biri 2,5 megavat kapasiteli 24 adet rüzgâr türbini kurulmuştur.[2]

[1] Kumenov, A. (2022). ‘‘Kazakhstan: Specter of Chinese control over oil and gas largely illusory’’, Eurasianet, https://eurasianet.org/kazakhstan-specter-of-chinese-control-over-oil-and-gas-largely-illusory, (Erişim tarihi:30.11.2022).

[2] ‘‘Almaty Region Commissions New Wind Power Plant in Partnership with China’’, The Astana Times, https://astanatimes.com/2022/09/almaty-region-commissions-new-wind-power-plant-in-partnership-with-china/, (Erişim tarihi: 30.11.2022).

Özbekistan;

Çin ve Özbekistan arasındaki ikili ilişkilerin kurulması Özbekistan'ın bağımsızlığından sonra başlamış ve Ekim 1992'de Pekin'in Taşkent'te büyükelçiliğini açmasıyla resmiyet kazanmıştır. İki ülke arasında 1992 yılında bir Ekonomi ve Ticaret Anlaşması imzalamasına rağmen, Özbekistan'ın kendi kalkınmasını ön planda tutması ve Rusya ile tarihi bağlarının yarattığı etkilere karşılık yüzünü Batı ülkelerine dönmesi sonucunda bir ilerleme kaydedilememiştir. İki ülke arasında 2000'lerin ortalarına kadar ticaretin yavaş büyüdüğü görülmektedir. Ancak Çin, 2005 yılından itibaren Özbekistan ile ticaret hacmini artırmaya başlamıştır. Ülkeler, özellikle son yirmi yılda güçlü ikili ilişkiler geliştirmiştir. Öyle ki Çin, 2014 yılında Özbekistan'ın en büyük ticaret ortağı olan Rusya'yı geride bırakmış 3 milyar doları aşan ticaret hacmiyle Özbekistan'ın en büyük ticaret ortağı olmuştur. Bu dönüm noktasının başlangıcına bakılacak olursa, 2004 yılında Çin Devlet Başkanı Hu Jintao'nun Taşkent'i ziyaret etmesi ve siyasi, ekonomik, askeri-teknik ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesi konusunda anlaşmalar imzalaması görülmektedir. İkili ilişkileri geliştiren bir diğer önemli faktör de 2005 yılında yaşanan Andican Katliamı'dır. Katliamdan sonra Özbekistan ile Batılı ülkeler arasındaki ilişkilerin askıya alındığı görülmektedir. Bu süreçten sonra Özbekistan doğuya yönelmeye başlamıştır. Çin ise bu fırsatı değerlendirerek bölgeye ekonomik ve finansal işbirliği imkanları sunmuş ve ülkede nüfuz kazanmaya başlamıştır. Birkaç yıl içinde Özbekistan ekonomisindeki Çin yatırımlarının yaklaşık 6,5 milyar dolara ulaştığı görülmektedir. Bu yatırımların çoğu ulaşım projelerine yönelikti, ancak Pekin aynı zamanda enerji sektörlerine de yatırım yaptı, esas olarak ulusötesi boru hattı sisteminin üç hattının inşasını ve petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesini finanse etti. Öte yandan Çin ve Özbekistan bölgesel işbirliği örgütlerinde de beraber çalışmalar yürütmeye başladı. Şangay İşbirliği Örgütü, Çin'in 11 Eylül saldırılarından sonra Amerika'nın ülkeye olan ilgisini dengelemek için kullandığı bir örgüt niteliğindedir.[1]Özbekistan'ın transit devlet olarak stratejik bir öneme sahip olması da doğal gaz ulaşım sistemi yatırımlarını arttırmıştır. Bu bilgiler ışığında, Çin ve Özbekistan arasındaki enerji ilişkilerinin başlangıcı, 2004 yılında CNPC ile Uzbekneftegaz'ın işbirliğine ilişkin bir çerçeve anlaşmasının imzalanmasına dayandırılır. Bu anlaşma ile birlikte CNPC, Özbek petrol ve gaz endüstrisinde bir dizi projeyi hayata geçirmeyi amaçladı.[2] 2005 yılının Mayıs ayında gerçekleşen bir resmi toplantıda CNPC ve Uzbekneftegaz 600 milyon dolarlık bir sözleşme daha imzaladı. Sözleşme, Buhara-Hiva bölgesinde 23 petrol sahası geliştirmek üzere ortak bir girişim oluşturmayı hedefliyordu.[3] Bu anlaşmanın hemen ardından bir başka Çin petrol şirketi olan Sinopec, Andican ve Namangan eyaletlerindeki eskiyen petrol yataklarının rehabilite edilmesi ve aynı bölgelerde arama yapılması için toplam 106 milyon dolarlık küçük bir sözleşme imzaladı. 2006 yılına gelindiğinde, CNPC, Özbekistan ile Aral Denizi'nin Özbek bölümünde açık deniz petrol ve gaz sahaları geliştirmek için 35 yıllık bir PSA imzalayan uluslararası bir konsorsiyuma katıldı. Uluslararası konsorsiyum Lukoil, Uzbekneftegaz, Petronas, CNPC ve Korean KNOC'den oluşuyordu.[4] Yine 2006 yılında, CNODC ile Özbek devletine ait enerji şirketi arasında petrol ve gaz arama anlaşması yürürlüğe koyuldu. Çin bu projede Ustyurt, Amu Darya ve Fergana havzalarında yer alan beş kara arama bloğunda çalışmalar yaptı ve beş yıllık çalışmalar için toplam yatırım tutarı 396 milyon dolardı. 2008 yılında CNPC ve Uzbekneftegaz, Fergana havzasındaki olgun petrol sahalarının üretimini ortaklaşa artırmak için bir niyet mektubu imzaladı. Yine 2008 yılında CNPC ve Uzbekneftegaz, Mingbulak petrol sahasını geliştirmek için ve bir ortak girişim oluşturmak için işbirliği anlaşması imzaladı.[5] 2013 yılında Uzbekneftegaz ve CNODC, Karakul yatırım bloğu için New Silk Road Oil & Gas adlı bir ortak girişim kurdu.[6] 2018 yılında, CNPC ve Uzbekneftegaz'ın ortak girişimi olan New Silk Road Oil & Gas, Karakul bloğunun birinci aşamasının üretime başlamaya hazır olduğunu

[1] Paramonov, V. (2014). ''China's Economic Presence in Uzbekistan Realities and Potentials'', Uzbekistan Initiative Papers, No. 5, p. 5

[2] Paramonov, V. (2014). ''China's Economic Presence in Uzbekistan Realities and Potentials'', Uzbekistan Initiative Papers, No. 5, p. 5

[3] '' Central Asia Oil Gas-2: Russian-Chinese competition may marginalize US, European influence'', Oil&Gas Journal, (13.03.2016), https://www.ogj.com/articles/print/volume-104/issue-10/exploration-development/central-asia-oil-and-gas-2-russian-chinese-competition-may-marginalize-us-european-influence.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).

[4] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.69-70

[5] ''CNPC, Uzbekistan tie up to develop Mingbulak oilfield'', Reuters, https://www.reuters.com/article/cnpc-uzbekistan/cnpc-uzbekistan-tie-up-to-develop-mingbulak-oilfield-idUSPEK30407220081020 , (Erişim tarihi:01.12.2022).

[6] ''Issues of supply of Uzbek gas to China discussed'', Azernews, https://www.azernews.az/region/137802.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).

ve Orta Asya-Çin boru hattı aracılığıyla Çin'e yılda 1 milyar metreküp pompalayabileceğini duyurdu.[1] 2021 yılında her üç blokta da gaz üretimi başladı. Proje maliyeti olan yaklaşık 400 milyon doların büyük kısmı CNPC tarafından garanti edilen kredilerle sağlandı. Diğer Orta Asya ülkelerinde uyguladığı stratejinin aynısını izleyen Çin, bölgede üretilen doğal gazın ulaşımını güvence altına almak için Özbekistan ile ikili anlaşmalar imzaladı. 2008 yılında CNPC, Orta Asya-Çin doğal gaz boru hattının Özbek bölümünün tasarımı, inşası ve işletimi için Uzbekneftegaz ile Asia Trans Gas JV'yi kurdu.[2] 2011 yılında Uztransgaz, PetroChina ile Çin'e Özbek gazı tedarik etmek için bir sözleşme imzaladı.[3] Bununla birlikte, Ağustos 2014'te CNPC ve Uzbekneftegaz, Orta Asya-Çin Gaz Boru Hattı'nın Özbekistan'daki D Hattı için Çin'e 15 milyar metreküp daha sağlayacak bir anlaşma imzaladı. Ancak dördüncü hatta yönelik çalışmalara ara verildi. Gaz ihracat hacmi ile ilgili olarak, Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev'in Mayıs 2017'de Çin'e yaptığı ziyarette, iki taraf üç yıllık bir anlaşma ile 2020 yılına kadar gaz ihracatını yıllık 10 milyar metreküpe çıkarmaya karar verdi.[4]

Çin, Özbekistan'ın en büyük ticaret ortağı ve önemli bir yatırımcısıdır. İki yönlü ticaret 2021'de 8 milyar dolarını aşmıştır. Bu oran 2022 yılının ilk yarısında 5 milyar dolarına yaklaştı ve 2022 için belirlenen 10 milyar doları hedefine ulaşma yolunda ilerleme kaydediyor. Bu noktada; Kuşak ve Yol Girişimi kapsamındaki işbirliğinin verimli olduğu açıktır ve büyük projeler istikrarlı bir şekilde ilerlemektedir. Çin-Orta Asya doğal gaz boru hattının dört hattı da Özbekistan'dan geçmektedir. Orta Asya'nın en uzun tüneli olan Angren-Pap demiryolu hattındaki tüneli de başarıyla tamamlanmıştır.[5]

Kazakistan'da olduğu gibi, Çin'in politika bankaları 2015'ten beri Özbekistan hükümetine ulaşım ve enerji santrali projeleri için para sözü verdi, ancak bunlar CDB'den Özbekneftegaz'a 1,2 milyar dolar değerinde ve 2017'de imzalanan en büyük krediye kıyasla küçük meblağlar olmuştur.[6]

Uluslararası Ticaret Merkezi'nin (ITC, 2022) verilerine göre, Çin'den Özbekistan'a yapılan ihracat 2002'de 104 milyon dolardan 2021'de 5,2 milyar dolara yükseldi. Aynı dönemde ülkenin Özbekistan'dan yaptığı ithalat da 27 milyon dolardan neredeyse 2 milyar dolara yükseldi. Çin'in Özbekistan'a ihracatı çeşitlenmeye ve çeşitli sanayi ürünlerinden oluşmaya devam ederken, Özbekistan ağırlıklı olarak doğal gaz ve pamuk başta olmak üzere mineral yakıtlar sağlıyor.[7]

2017 yılının Mayıs ayında Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Yatırım Komitesi ve Çin Ticaret Bakanlığı, Özbekistan'da 2,7 milyar dolar değerinde küçük ve orta ölçekli hidroelektrik santrallerinin inşasını düzenleyen bir işbirliği anlaşması imzaladı. Özbekistan, 2017-2021 için planlanan kömür endüstrisinin daha fazla geliştirilmesi ve modernizasyonu programını da onayladı. Programa göre ekstraksiyon hacimlerinin üçe katlanması planlanmaktadır.[8]

Xi Jinping'in Özbekistan ziyaretiyle eş zamanlı olarak, Çin'in İpek Yolu Fonu, kısmen Suudi Arabistan Krallığının egemen Kamu Yatırım Fonu'na (PIF) ait olan Suudi Arabistanlı ACWA Power şirketinden hisse satın almıştır. ACWA Power şirketi, Özbekistan'daki elektrik santrali projesinin %40'tan fazlasını 130 milyon dolara Çin'in İpek Yolu Fonu'na satmak için bir anlaşma imzalamıştır. Hisse satın alma anlaşması kapsamında, Çin'in bağımsız yatırım organı olan Silk Road Fund, Özbekistan'da 1 milyar dolarlık kombine çevrim gaz türbini (CCGT) projesini geliştiren ACWA Power

---

[1] ''China, Uzbek joint gas field ready to pump'', https://www.reuters.com/article/china-uzbekistan-gas-idAFL3N1O5205, (Erişim tarihi: 01.12.2022).

[2] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.70.

[3] ''Deal on Uzbek gas supply to China signed'', Azernews, https://www.azernews.az/oil_and_gas/39631.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).

[4] Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers' Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM, p.70.

[5] Jinping, X. (2022), ''Working Together for a Brighter Future of China-Uzbekistan Relations'', Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202209/t20220913_10765712.html, (Erişim tarihi: 29.11.2022).

[6] Van Der Kley, D., & Yau, N. (2021). ''How Central Asians Pushed Chinese Firms to Localize.''

[7] Kitakhunov, A. (2022), ''Economic Cooperation between Uzbekistan and China'', https://www.eurasian-research.org/publication/economic-cooperation-between-uzbekistan-and-china/, (Erişim tarihi:01.12.2022).

[8] ''Uzbekistan and China discussed the opportunities for partnership in the sphere of energy'', Hydropower Central Asia and Caspian, https://hydropowercongress.com/en/news-en/uzbekistan-china-discussed-opportunities-partnership-sphere-energy/ ,(Erişim tarihi: 01.12.2022).

Uzbekistan Project Holding Company'nin %49 hissesine sahip olacaktır. Projenin 2024 de tamamlanması beklenmektedir. [1]

Sonuç

Çin, Soğuk Savaş sonrası döneminden günümüze kadar sadece ekonomik anlamda değil, siyasal ve kültürel alanlarda da gelişim göstermiştir. Bu gelişim içinde Jiang Zemin'in 1990'lı yılların ikinci yarısında başlattığı 'Go out' 'go west' 'go global' stratejisine uymuştur. Çalışmanın ilk bölümünde özellikle üzerinde durulan Çin'in enerji politikaları, yenilenebilir enerji planları küresel bir enerji kriziyle yüzyüze olunan bu dönemde büyük önem atfetmektedir. Çin, artan endüstrileşmesi ve ekonomik büyümesiyle birlikte ekolojik denge üzerinde büyük olumsuzluklara sebep olurken, 12. 13. 14. Beş Yıllık Planlarda yeşil ekonomilere geçiş ve yenilenebilir enerji alanında planlamalar yapmıştır. Rusya-Ukrayna Savaşı sonucunda enerji krizinin yaşanması her ne kadar Çin'in çok vektörlü enerji tedariğine zarar vermese de Çin'i yakın çevresine daha fazla yönelmeye mecbur bırakmıştır.

Çin'in Orta Asya'daki ekonomik katılımında büyük bir değişiklik oldu. Çin hükümeti kredileriyle finanse edilen büyük ölçekli ulaşım ve elektrik projeleri kurdu. Çin'e hidrokarbon ihracatı devam ediyor, ancak bunlar çoğu yeni projenin odak noktası değil. Bunun yerine, ihraç edilebilecek katma değerli ürünler üretmeyi amaçlayan, artan sayıda endüstriyel proje var. Bu projelerde giderek artan bir şekilde Çinli firmalardan teknik eğitim alan Orta Asyalılar görevlendirilmektedir.

Çin, 15-16 Eylül'de Semerkant'da düzenlenen Şangay İşbirliği Örğütü Devlet Başkanları Zirvesi öncesinde Kazakistan'ı ziyaret etmiş ve enerji başta olmak üzere pek çok alanda ortaklık ve işbirliği sözünü yenilemiştir. Daha sonra Özbekistan'daki yetkililerle enerji başta olmak üzere pek çok alan üzerinde görüşmeler gerçekleştirmiştir. Öyle ki, görüşmelere müteakip Kuşak Yol projesine bağlı İpek Yolu Fonu, Özbekistan'daki eneji santrali hisselerini Suudi Arabistan şirketinden satın almıştır. Kazakistan açısından bakıldığında, her ne kadar enerji yatırımları ve kontrolü her geçen gün azalsa da, Çin yenilenebilir enerji için gerekli olan rüzgar ve güneş enerjisi alanlarında bu bölgeye dair planlara sahiptir. Bu bağlamda, Çin'in Power China Şirketi ile Kazakistan'ın Samruk Energo Holdingi ortaklığında Eylül ayında Almatı'da bir rüzgâr enerjisi santralinin açılışı yapıldı.

SSCB'nin dağılması sonrası bölgedeki birçok devletle ilişkilerini iyileştiren Çin, sınır komşusu olan Kazakistan ve Özbekistan ile ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. 1997- 2013 arası dönemde gaz ve petrol enerjisi sektöründe büyük bir paya sahipken, özellikle son yıllarda enerji şirketlerinde azalan bir hisse payına sahip olduğu görülmüştür. Bu noktada unutulmamalıdır ki, Orta Asya'da faaliyet gösteren Çin ulusal petrol şirketlerinin tarihi, yalnızca işbirlikçi yaklaşımlar ve olumlu gelişmeler tarafından yönlendirilmedi. Eski Sovyetler Birliği cumhuriyetleri (Rusya Federasyonu dahil) ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında açık bir enerji ekonomisi tamamlayıcılığı olmasına rağmen, askeri ve güvenlik hususları Pekin, Moskova ve Orta Asya başkentlerinin dış politika karar alma süreçlerinde de temel unsurlardır. Bu nedenle, Çin'in Kazakistan'daki enerji ilgisinin genişlemesini bölgenin genel stratejik dinamikleri ışığında anlamak çok önemlidir. Çin varlığının Kazakistan ekonomisi üzerindeki olumlu etkisine rağmen, Çin yatırımları ve satın alımları aynı zamanda bazı iç zararlara da neden olmuştur. Çin'in Kazakistan enerji sektörü üzerindeki abartılı kontrolüne dair artan endişeler Çin'in enerji sektöründe mecburi hisse azaltımına sebep olmuştur. İlerleyen günlerde yenilenebilir enerji yatırımları ile bu ilişkilerin tekrar güçlenmesi muhtemeldir.

[1] Maceda, C. (2022). ''Saudi's ACWA Power sells stake in Uzbekistan plant to China's Silk Road Fund for $130mln'',ZAVYA, https://www.zawya.com/en/wealth/funds/saudis-acwa-power-sells-stake-in-uzbekistan-plant-to-chinas-silk-road-fund-for-130mln-ezvpxbfh, (Erişim tarihi: 29.11.2022).

KAYNAKÇA

- ‘‘14FYP energy plan; More plans on energy storage and hydrogen; China’s emissions analysis’’, *Carbon Brief Clean Climate*, https://www.carbonbrief.org/china-briefing-24-march-2022-14fyp-energy-plan-more-plans-on-energy-storage-and-hydrogen-chinas-emissions-analysis/, (Erişim Tarihi:20.09.2022).
- ‘‘Almaty Region Commissions New Wind Power Plant in Partnership with China’’, The Astana Times, https://astanatimes.com/2022/09/almaty-region-commissions-new-wind-power-plant-in-partnership-with-china/, (Erişim tarihi: 30.11.2022).
- ‘‘Belt and Road Initiative, European Bank for Recontruction and Development’’, https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html , (Erişim tarihi:26.11.2022).
- ‘‘Central Asia Oil Gas-2: Russian-Chinese competition may marginalize US, European influence’’, Oil&Gas Journal, (13.03.2016), https://www.ogj.com/articles/print/volume-104/issue-10/exploration-development/central-asia-oil-and-gas-2-russian-chinese-competition-may-marginalize-us-european-influence.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).
- Chen, X., & Fazilov, F. (2018). Re-centering Central Asia: China’s “new great game” in the old Eurasian heartland. *Palgrave Communications*, *4*(1), 1-12.
- China ‘s Progress Towards Green Growth: An International Perspective’’ *OECD*, 2018-05, s.5-6.
- ‘‘China, Uzbek joint gas field ready to pump’’, https://www.reuters.com/article/china-uzbekistan-gas-idAFL3N1O5205, (Erişim tarihi: 01.12.2022).
- ‘‘CNPC, Uzbekistan tie up to develop Mingbulak oilfield’’, Reuters, https://www.reuters.com/article/cnpc-uzbekistan/cnpc-uzbekistan-tie-up-to-develop-mingbulak-oilfield-idUSPEK30407220081020 , (Erişim tarihi:01.12.2022).
- ‘‘Country Analysis Executive Summary: China’’, https://www.eia.gov/international/analysis/country/CHN , (Erişim Tarihi:20.09.2022).
- ‘‘Deal on Uzbek gas supply to China signed’’, Azernews, https://www.azernews.az/oil_and_gas/39631.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).
- Diamond, J. (2019). Çöküş: Toplumlar Başarısızlığı ya da Başarıyı Nasıl Seçerler?, Çev:B. Baysal, İstanbul. Pegasus Yayınları, s.457-458.
- Duran, M. ‘‘Uluslararası Alanda Ortaya Çıkan Korumacı Eğilimler Küreselleşme Sürecini Etkiler Mi?’’ https://www.mfa.gov.tr/uluslararasi-alanda-ortaya-cikan-korumaci-egilimler-kuresellesme-surecini-etkiler-mi_.tr.mfa (Erişim tarihi: 27.11.2022).
- Fazilov, F., & Chen, X. (2013). ‘‘China and Central Asia: A significant new energy nexus.’’, The European Financial Review, (4) 2013, p.38-43.
- He, Ş. (2022). ‘‘ China’s Silk Road Fund acquires Uzbekistan power plant on Xi’s visit’’, Asian Investor, https://www.asianinvestor.net/article/chinas-silk-road-fund-acquires-uzbekistan-power-plant-on-xis-visit/481405 (Erişim tarihi:29.11.2022).
- Holcombe, C. (2019). *Doğu Asya Tarihi: Çin, Japonya, Kore: Medeniyetin Köklerinden 21. Yüzyıla Kadar*. Dergâh Yayınları, İstanbul . s.371.
- ‘‘Issues of supply of Uzbek gas to China discussed’’, Azernews, https://www.azernews.az/region/137802.html, (Erişim tarihi:01.12.2022).
- Jennings, R. ‘‘China eyes sunny Central Asia for green energy, natural gas deals as need to bolster power supply grows more critical’’, *South China Morning Post*, (Erişim Tarihi:18.09.2022).

- Jie, Y., Wallace, J., (2021). ‘‘What is China’s Belt and Road Initiative (BRI)?’’, Chatham House, https://www.chathamhouse.org/2021/09/what-chinas-belt-and-road-initiative-bri, (Erişim tarihi:27.11.2022).
- Jinping, X. (2022), ‘‘Working Together for a Brighter Future of China-Uzbekistan Relations’’, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202209/t20220913_10765712.html, (Erişim tarihi: 29.11.2022).
- ‘‘Kenkiyak – Kumkol’’, Kazakhstan-China Pipeline, https://www.kcp.kz/projects/project1 (Erişim tarihi: 27.11.2022).
- Kitakhunov, A. (2022), ‘‘Economic Cooperation between Uzbekistan and China’’, https://www.eurasian-research.org/publication/economic-cooperation-between-uzbekistan-and-china/, (Erişim tarihi:01.12.2022).
- Kumenov, A. (2022). ‘‘Kazakhstan: Specter of Chinese control over oil and gas largely illusory’’, Eurasianet, https://eurasianet.org/kazakhstan-specter-of-chinese-control-over-oil-and-gas-largely-illusory, (Erişim tarihi:30.11.2022).
- Le Corre, P. (2018). ‘‘Kazakhstan must look beyond the Belt and Road’’. *Nikkei Asian Review*, *4*, 241-242.
- Maceda, C. (2022). ‘‘Saudi's ACWA Power sells stake in Uzbekistan plant to China's Silk Road Fund for $130mln’’, Zavya, https://www.zawya.com/en/wealth/funds/saudis-acwa-power-sells-stake-in-uzbekistan-plant-to-chinas-silk-road-fund-for-130mln-ezvpxbfh, (Erişim tarihi: 29.11.2022).
- Min, H. ‘‘Guest post: Will China’s new renewable energy plan lead to an early emissions peak?’’,*Carbon Climate Clean Climate*, https://www.carbonbrief.org/guest-post-will-chinas-new-renewable-energy-plan-lead-to-an-early-emissions-peak/, (Erişim Tarihi:20.09.2022).
- OECD (2018). "The Belt and Road Initiative in the global trade, investment and finance landscape", in OECD Business and Finance Outlook 2018, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/bus_fin_out-2018-6-en. (Erişim tarihi: 27.11.2022). pp. 11-12
- Ogutcu, M., Ma, X. “Energeticheskaya geopolitika. Kitai I Sentralnaya Aziaya,” Kazakhstan Journal accessed from http://www.investkz.com/journals/52/498.html. (Erişim tarihi:27.11.2022).
- Paramonov, V. (2014). ‘‘China’s Economic Presence in Uzbekistan Realities and Potentials’’, Uzbekistan Initiative Papers, No. 5, p. 5
- Peyrouse, S. (2008). ‘‘Chinese Economic Presence in Kazakhstan’’, *China Perspectives*, 2008/3.
- Raimondi, P. P. (2019). Central Asia Oil and Gas Industry-The External Powers’ Energy Interests in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, Working Paper 006.20019,FEEM.
- Renewable energy’’, https://data.oecd.org/energy/renewable-energy.htm , (Erişim Tarihi:18.09.2022).
- Ryann, P. ‘‘By intervening in Kazakhstan, Russia strengthens its hand in China’s energy market’’, (01.20.2022), https://www.atlanticcouncil.org/blogs/energysource/by-intervening-in-kazakhstan-russia-strengthens-its-hand-in-chinas-energy-market/, (29.11.2022).
- Shaikh, Z. ‘‘Analysis-Kazakhstan turning energy hub for China, Europe’’,*Anadolu Agency*, (Erişim Tarihi:18.09.2022).
- Technology Roadmap: China Wind Energy Development Roadmap 2050’’, International Energy Agency, s.15, https://iea.blob.core.windows.net/assets/8c00f1d3-8054-4e4f-b81f-2b7a23619167/TechnologyRoadmap-ChinaWindEnergyDevelopmentRoadmap2050.pdf (Erişim Tatihi:22.09.2022)

- Tracking Clean Energy Innovation:Focus on China'', *International Energy Agency*, https://www.oecd-ilibrary.org/energy/tracking-clean-energy-innovation_7aa1fe3c-en , (Erişim Tarihi:18.09.2022).
- U.S. Energy Information Administration, International Energy Statistics; International Energy Agency, *World Energy Outlook 2021*, s.314.
- Umarova, L. ''Uzbekistan advocates attracting Chinese investment in alternative energy in Central Asia'', ''Intitute for Strategic and Regional Studies Under The President of The Republic of Uzbekistan, https://isrs.uz/en/smti-ekspertlari-sharhlari/65489523, (Erişim tarihi:29.11.2022)
- ''UPDATE 2-CNPC, KazMunaiGas buy MangistauMunaiGas for $2.6 bln'', https://www.reuters.com/article/kazmunaigas-cnpc-mangistaumunaigas-idAFGEE5AO12420091125, (Erişim tarihi: 05.12.2022).
- ''Uzbekistan and China discussed the opportunities for partnership in the sphere of energy'', Hydropower Central Asia and Caspian, https://hydropowercongress.com/en/news-en/uzbekistan-china-discussed-opportunities-partnership-sphere-energy/ , (Erişim tarihi: 29.11.2022).
- Uzbekistan and China discussed the opportunities for partnership in the sphere of energy'', Hydropower Central Asia and Caspian, https://hydropowercongress.com/en/news-en/uzbekistan-china-discussed-opportunities-partnership-sphere-energy/ ,(Erişim tarihi: 01.12.2022).
- Ünay, S. (2015). "Diyalogdan Rekabete: Küresel Ekonomi Politik Sistemde Çin", Der. Ali Akkemik ve Sadık Ünay, *Doğu Asya'nın Politik Ekonomisi.* Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul. ss.263-281. S. 268
- Van Der Kley, D., & Yau, N. (2021). ''How Central Asians Pushed Chinese Firms to Localize.''
- Yang, M., Zhang, X. & Shi, X. ''To end power crunches, China must rebuild its electricity grid around clean energy'', *South China Morning Post,* https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3192257/end-power-crunches-china-must-rebuild-its-electricity-grid-around?module=live&pgtype=homepage, (Erişim Tarihi:18.09.2022).
- Yang, M., Zhang, X.& Shi, X. ''To end power crunches, China must rebuild its electricity grid around clean energy'', *South China Morning Post,* https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3192257/end-power-crunches-china-must-rebuild-its-electricity-grid-around?module=live&pgtype=homepage, (Erişim Tarihi:18.09.2022).
- Yayın, E. E. (2011). Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarının 20. yılında Çin'in Orta Asya Politikaları, Rapor, Yayın No:4, Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi p.50
- Yifan, J., Baiyu, G. ''China's Five Year Plan for energy: One eye on security today, one on a low-carbon future'', https://chinadialogue.net/en/climate/chinas-five-year-plan-for-energy-one-eye-on-security-today-one-on-a-low-carbon-future/, (Erişim Tarihi: 21.09.2022

Presentation ID / Sunum No= 320

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Lübnan`daki Ermenilerin Diaspora Faaliyetlerinin Türk Dünyasına Etkileri

Araştırmacı Novruzali Yusubzada[1]

[1]QAFSAM Levant Uzmanı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Programı Öğrencisi,
ORCID ID: 0000-0001-9838-1494
E-mail: nyusubzade@gmail.com

Özet

Lübnan`da Ermenilerin yaşaması farklı yönetim biçimlerine bağlı olarak dönemsel özellikler üzerinden şekillenmiştir. Olaya bu mercekten yaklaşıldığı zaman Ermenilerin esasında dört ara dönemde Lübnan`a yerleştiği görülmektedir. Bunlar; Osmanlı`nın son dönemleri, Ermeni tehciri sonrası dönem, Fransa`nın manda yönetimi devri ve bağımsız modern Lübnan`ın ortaya çıktığı 1943 sonrası dönem olarak ayrılmaktadır. Osmanlı`nın dağıldığı Fransa`nın bir takım jeopolitik üstünlüklere sahip olduğu dönemlerde Lübnan`a göç etmiş Ermenilerin hızla vatandaş edilmesi hem Fransa`nın Hristiyan nüfusu artırması açısından hem de Ermenilerin kolayca vatandaş olması açısından bir kazan-kazan durumu oluşturmuştur. Bu dönemde Lübnan toplumunda kendi yerlerini tutmaya başlayan Ermeniler 1943 sonrasında da devlete belirli alanlarda entegre olsalar da bazı alanlarda bunu sağlayamamıştır. Bunun ana nedeni Fransa etkisinin ülkede azalması sonrasında Müslüman kesimin de iktidar mücadelesine girmesiyle izah edilebilinir. Bu bağımsızlık döneminde Ermeniler Lübnan`da siyasi olarak dört partiyle temsil edilmişlerdir. Bunlar; Taşnak Sütyun, Hnçak, Ramgavar ve Komünist Parti'den oluşmaktadır. Taşnak, faşist ideolojide kurulan parti olarak esasında Türkiye`den toprak iddia eden Ermeni kesimini yansıtmaktaydı. Hnçak ise sosyalist ideolojiye yakın Taşnak`ın hedeflerini uzun vadede yaparak, önce Lübnan`da Ermenice eğitim olanaklarına ulaşmak istemekteydi. Ramgavar Partisi ise liberal-demokratik bir bakışla "Büyük Ermenistan"ı kurmayı hedefleyip Lübnan`da terör kamplarındaki Ermenileri sivil hayata döndürmeyi hedeflemişti. Fakat Komünist Parti bu üçünden farklı olarak Sovyet Ermenistan`ına birleşmeyi istemekteydi. Buradan da anlaşılacağı üzere Lübnan Ermenileri ülkede tüm siyasi blokta kendine yer edinerek Lübnan`daki güç dengelerine uygun şekil alma manevralarını ellerinde tutmayı başarmışlardı. Lübnan Ermenilerinin farklı siyasi fikirde olmaları 1975 iç savaşında birbirleriyle savaşmalarına neden olsa da sonradan bunun önüne geçmek için kiliseler ortak kararlar almışlardı. Lübnan`da Katolik, Ortodoks ve Protestan olmak üzere üç mezhepte de Ermeni kesim yaşamaktadır. Lübnan`da güç boşluğunun oluşması Ermenilerin burada hem diaspora alanında hem de terör kampları kurması açısından elini güçlendirmiştir. Bu diaspora 1970`lerde ASALA gibi terör örgütlerinin Türk diplomatları ve sivillerine karşı suikastlar yapmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Lübnan Ermenilerinin Türk Dünyası açısından önemi ve etkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Lübnan, Ermeni, Terör, Diaspora, Türk Dünyası

Abstract

The life of Armenians in Lebanon has been shaped differently in different forms of government. When the event is approached from this lens, it is seen that the Armenians actually settled in Lebanon in four interim periods. These include the last periods of the Ottoman Empire, the post-Armenian deportation period, the French mandate period, and the post-1943 period when independent modern Lebanon emerged. The rapid acquisition of citizenship by Armenians who migrated to Lebanon during the period when France, when the Ottoman Empire was disintegrated, had some geopolitical advantages, created a win-win situation both in terms of increasing the Christian population of France and in terms of easy citizenship for Armenians. Armenians, who started to take their place in Lebanese society during this period, were not able to be in some areas, although they were integrated into the state in certain areas after 1943. The main reason for this can be explained by the fact that the Muslim section entered into a power struggle after the decline of the French influence in the country. During this independence period, Armenians were politically represented in Lebanon by 4 parties. These may include Dashnak Sutyun, Hnchak, Ramgavar and the Communist Party. As a party founded in the Dashnak fascist ideology, it actually reflected the Armenian section that claimed land from Turkey. Hnchak, on the other hand, wanted to reach Armenian education opportunities in Lebanon, by achieving the goals of Dashnak, who is close to the socialist ideology, in the long term. The Ramgavar Party, on the other hand, aimed to establish a "Greater Armenia" with a liberal-democratic perspective and aimed to return the Armenians in the terrorist camps in Lebanon to civilian life. But the Communist Party, unlike these three, wanted to unite into Soviet Armenia. As it can be understood from this, the Lebanese Armenians had a place in the whole political bloc in the country and succeeded in keeping the maneuvers of taking shape in accordance with the power balances in Lebanon. Although the Lebanese Armenians' different political opinions caused them to fight each other in the 1975 civil war, the churches took joint decisions to prevent this. Armenians live in Lebanon in three denominations: Catholic, Orthodox and Protestant. The formation of a power vacuum in Lebanon strengthened the hand of the Armenians both in the diaspora area and in establishing terror camps here. This diaspora caused terrorist organizations such as ASALA to assassinate Turkish diplomats and civilians in the 1970s. In this study, the importance and influence of Lebanese Armenians in terms of the Turkish World will be examined.

Keywords: Lebanon, Armenian, Terror, Diaspora, Turkish World

Giriş

Lübnan devleti tarihi süreç bakımından Abbasiler, Osmanlı, Fransız kültür ve usul idaresinde yönetilmiştir. Bu yönetim esnasında Abbasi döneminde gayri-Müslümlerden cizye (can vergisi) alınırken, Osmanlı döneminde bu sistem yerine millet sistemi getirilmiş ve tüm cemaatler tebaa olarak kabul edilmiştir. Bunun akabinde Osmanlı döneminde esas olarak: 12 İmamcı Şiiler, Sünni Şihablar, Maruni şefler, Dürzi lordlar gibi içerde farklı inançlara ve siyasi düşünceye sahip cemaatler mevcut olmuştur. Fakat bu yapı 1860 sonrasında Maruni-Dürzi çatışmasından sonra bölgeye misyonerleri vasıtasıyla intikal eden Fransa`nın yıkıcı faaliyetleri sonucunda Hristiyan Marunilerin Osmanlıda ayrıcalıklar kazanmasına neden olmuştur. Bu ayrıcalıklardan sonra Osmanlı devletinin de buna paralel olarak zayıflaması ve birçok cephede savaşması Fransa`nın I. Dünya Savaşı döneminde bölgeye tamamen yerleşmesine neden olmuştur. Lübnan`da Fransa manda döneminde daha sonrasında Lübnan`ın bağımsızlık döneminde Osmanlı`nın millet sistemi büyük ölçüde devam etmiş, akabinde Hristiyan kesimin eli toplumda güçlenmiştir.

Lübnan`ın yerli Hristiyanları olan Marunilerden farklı olarak bölgeye zamanla Grekler, Osmanlı`nın zayıflamasından sonra ise sırasıyla 1915-1939 yılları arasında Ermeniler göç etmişlerdir. Lübnan`a göç etmiş Ermenilerin kendileri de bu hareketli toplumda tutunmaya çalışmış ve asimilasyona karşı öncesinde topluma karışmama ve kompakt yaşama kararları almışlardır. Fakat 1939`daki son göçten hemen sonra kısa sürede Lübnan, Fransa mandasından kurtularak bağımsız devlet halini almıştır. Son göçten sonra geçen 4 senede yeni gelen Ermeni nüfus toplumda yerleşemeden Arap-İsrail savaşları

çıkmış ve bu kısa sürede kendilerini topluma kabul ettiremeden yeni bir mülteci akını gibi Filistinliler de ülkeye akın etmiştir.

Lübnan`da kendileri göçmen olan ve yeni mültecileri alıp sürekli evrilen toplumda Ermeniler de birbirlerinden farklı düşüncelerle siyasi hayatta temsil edilmişlerdir. Bunların neredeyse tamamının ana hedefi Türkiye`ye dönmek, "Büyük Ermenistan" kurmak olsa da mücadele metotları ve hedefe ulaşma zamanları farklılık göstermiştir. Örneğin, Osmanlı`dan birinci dalgada göçenler Lübnan`da kalmayı tercih etmişler ve burada göçtükleri illere benzer şehir isimleri kullanarak avunmuşlarsa da öncesinde Hatay`a göçen daha sonra ikinci kez göçe maruz kalan Ermeniler yukarıda belirtilen hedeflerini daha radikal yöntemlerle gerçekleştirmek istemişlerdir.

Esasında ikinci kez göç etmiş Ermeniler Lübnan`da tutunamayıp iç savaşlarda diğer Ermenilerle bile savaşsalar da bir kısmı bu ülkeden mücadele yapmanın zorluğunu anlayarak ABD ve diğer ülkelere göç etmiş, Türkiye karşıtı diaspora faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Lübnan, Ermenileri arasında kendilerini Sovyet Ermenistan`ı ile bağdaştıran kesim de bu politikayı Azerbaycan`a karşı sürdürmüş, I. ve II. Karabağ savaşlarında bu ülkeye karşı mali ve terör faaliyetleri devam ettirmişlerdir. Bu faaliyetlerin bugün de Lübnan`da güç boşluğunun oluşması durumunda devam edebilme potansiyelinin olması Lübnan Ermenilerini bir kez daha detaylı incelemeyi ve bu toplumun da kendi arasında yeknesak olmadığı konularının üzerinde durmak önem arz edebilmektedir.

Bu yüzden olsa gerek ki, bu çalışmada Ermenilerin "İkinci Ermenistan" diye nitelendirdikleri Lübnan`da mülteci olarak yerleşmeleri, bu topluma nasıl entegre olmaları, sonrasında Türkiye ve Azerbaycan`a karşı diaspora oluşturabilmeleri, terör faaliyetlerini sürdürebilmeleri analiz edilecektir. Lübnan Ermenilerinin gerek Lübnan`da gerekse Lübnan`dan göç etmiş diaspora faaliyetlerinin hem iki Türk devletine hem de bütünlükle Türk Dünyası'na karşı hedefleri ve imkanları detaylı biçimde gösterilmekle, Lübnan`daki Türk asıllı kesimin Türk Dünyası açısından kontur diaspora faaliyetine de değinilecektir. Bu diaspora faaliyetlerini gerek Türkiye, Azerbaycan gerekse Türk Dünyası`nın ortak çatısı haline gelmeyi hedefleyen Türk Devletleri Teşkilatı açısından inceleyip yapılabilen muhtemel girişimler de sonuç kısmında gösterilecektir.

1. Diaspora Kavramı ve Ermeni Diasporası

Diaspora kavramı Grekçe dia (üzerinden) ve speiro (yaymak) kelimelerinden türemekle beraber, ilk dönemlerde bugünkü anlamından farklı olarak gönüllü göçleri simgelemekteydi.[1] Bu dönemden sonra ise diaspora aynı zamanda zorunlu göçürülmeleri de kapsamıştır. Diaspora kavramı bugünkü anlamıyla tarihte ilk kez Yahudiler tarafından kendi yurtlarına dönüşü simgelemek için kullanılmıştır. Bu bağlamda diaspora ister gerçek toprak parçası olsun isterse de hayali yurt olsun her zaman özünde bir geri dönme ibaresini barındırmaktadır.[2] Diasporanın olması için her zaman menşe ülkenin olması gereklidir. Örneğin diaspora aynı menşe ülkeden ayrılmış farklı kökenli insanlar için de kullanılabilinirken, genellikle azınlık ve etnik yakınlık söz konusu olmaktadır.[3] Diaspora için diğer önemli kriter ise vatanından ayrı düşmüş toplumun herhangi bir nedenden dolayı geri dönemeyişidir. Çünkü diasporayı ayakta tutan ana neden bu geri dönme isteğidir.[4]

Diaspora her ne kadar ülke için tehlike oluşturma potansiyeli taşısa da aslında kendisinde küreselleşme olgularını da barındırmaktadır. Bunun nedeni göç eden grubun büyük kesiminin zamanla asimile oluşu geri kalanların ise iki devlet arasında sadece etnik değil bazen dini, kültürel benzerliği de taşımasındadır.[5] Diasporalar da teorik olarak birbirlerinden farklılıklar göstermektedirler. Örneğin, devletsiz milletleri temsil eden diasporalara Kürtler, Filistinliler, Çingeneler gösterilirken, tarihi olarak nitelendirilen diasporalara ise Yahudiler, Çinliler, Ermeniler örnek gösterilmektedir.[6] Bu diasporaların

---

[1] Cohen, R. (2019). "Changing Meanings and Limits of the Concept". *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*, p 24

[2] Alfred, M. V. (2015). "Diaspora, migration, and globalization: Expanding the discourse of adult education". *New Directions for Adult and Continuing Education, 2015*(146), p.87-88

[3] Singh, M., & Singh, A. (2014). "Diaspora, political action, and identity: A case study of Canada's Indian diaspora". *Diaspora: A Journal of Transnational Studies, 17*(2), p. 153-155.

[4] Çelik, M. (2017). "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası". *Tarih ve Gelecek Dergisi, 3*(3), s 323.

[5] Anderson, B. (1991). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğinin kökenleri ve yayılması* (Çev: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayıncılık,. S.130

[6] Sheffer, G. (2010). *Diaspora Politics At Home Abroad.* Cambridge. Cambridge University Press, 242-243

başarılı biçimde güçlenmesi için özellikle tarihi diasporalarda soykırım iddiasına referanslar verilmektedir. Bu iddialar gerçeği yansıtıp yansıtmamasından ziyade, diaspora için güçlü bir argüman ve altyapı hazırlığı mevcut olunsun mantığıyla hareket edilmektedir.[1] Modern diasporalar aynı zamanda kendi `ulus` anlayışlarını kurtarmak düşüncesiyle hareket ettikleri için esasında bu tür girişimler çatışma yaşamış milletlerde daha yaygın bulunmaktadır.[2]

Ermeni diasporası da yukarıda belirtilen özelliklerin bir kısmını doğal olarak taşısa da diğer olguları yapısal olarak diasporasına entegre etmeye çalışmıştır. Örneğin Ermeniler de tarihi diasporanın temel argümanlarından olan soykırım tabirine vurgu yapabilmek için zemin oluşturacak ilk olayı 1890 Hamidiye Katliamlarına dayandırmaktadırlar.[3] Fakat aynı dönemde Erzurum ve İstanbul`da örgütlenmiş Ermenilerin etnik Türk halkına karşı katliamlar yapmasına meşru cevap olarak devlet kendi güvenliği için alaylar kurmuştur.[4] Sonrasında bu yalan zeminin üzerine bir de soykırım tabirini yükleyerek diasporaya hukuksal zeminin ana nedenlerini hazırlamışlardır. Bu yüzden olsa gerek ki, Ermeni akademisyenler Osmanlı`dan Ortadoğu bölgesine ilk göçlerini zorunlu, sonraki göçlerini ise gönüllü olarak nitelendirerek, neden ikinci göçün gönüllü olup ilkinin olmayışı algısıyla sözde soykırımı algısını hem literatüre hem de topluma empoze etmeye çalışmaktadırlar.[5]

Lübnan`a yerleşmiş Ermeniler bu ülkeden de Arap-İsrail savaşları döneminde ABD`ye göç etmişlerdir. Arap-İsrail savaşları sonrasında ABD`de güçlenen Yahudi lobisi aynı zamanda Ermenilerin de bu ülkede harekete geçmesini tetiklemiştir.[6] Ermeniler 1975`e kadar sadece Lübnan`dan Los Angeles`e 25.000 kişi göç vermiştir.[7] Ermeni diasporasının en güçlü lobisi ANCA (Armenian National Committee of America – Amerika Ermeni Milli Komitesi) 1941`de kurulsa da selefi ACIA (American Committee for the Independence of Armenia – Amerika Ermenistan Bağımsızlık Komitesi) bünyesinde çok sayıda Taşnak bulundurmuştur.[8] Fakat daha sonra kurulan AAA (The Armenian Assambly of America – Amerika Ermenileri Meclisi) milliyetçi Taşnak ideolojiye karşı olarak tüm Amerikan Ermenilerini kapsamaktaydı.[9]

2. Lübnan`da Ermenilerin Kısa Tarihi

Ermenilerin Lübnan topraklarındaki yaşamı, farklı idari sistemler altında değişim göstermiştir. Osmanlı döneminde bölgede az sayıda Ermeni yaşıyordu ve bunların çoğunu gönüllü göçmenler oluşturmaktaydı. "Ermeni Soykırımından" sonraki dönemde tehcir edilenlerin Türkiye'nin doğusundan zorla göç ettirildiği ve Ermeni dilini iyi bildiği kabul edilmekteydi. Fransız mandası döneminde Fransa, Lübnan ve Suriye'yi kontrolünde tutmaya çalıştığı ve Türkiye ile yeni anlaşmalar imzaladığı için, (çoğunlukla Kilikya bölgesinden) yeni bir Ermeni akımı için koşullar yaratılmaktaydı. (Kilikyalılar Ermeniceyi çok az biliyorlardı).[10] Bağımsız Lübnan'ın kurulmasından sonraki (1943) dönemde Lübnanlı Ermeniler siyasi, ekonomik ve sosyal alanlarda birçok cephede yer alabildiler.[11]

Fransa'nın bölgedeki emperyal çıkarlarını korumak için Lübnan'da bir dizi adımlar atılmaktaydı. İlk olarak,1924 yılında, 1925 seçimlerinde Hristiyanların avantaj elde edebilmesi için Ermenilere acil vatandaşlık verildi. İkinci olarak Lübnan siyasi sisteminin anayasa ile mezhep sistemine dönüştürülmesi

---

[1] Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian, S. V., Kankanyan, N., & Shorjian, N. (2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon". *Diaspora Studies*, *10*(1), 65-67.

[2] Baser, B., & Swain, A. (2008). "Diaspora design versus homeland realities: Case study of Armenian diaspora". *International Journal on World Peace*, *25*, p 49.

[3] Bolsajian, M. (2018). "The Armenian diaspora: Migration and its influence on identity and politics". *Global Societies Journal*, *6*(1). P.30

[4] Kodaman, B. (2010). "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2010*(21), s 137-138.

[5] Bolsajian, M. (2018). "The Armenian diaspora: Migration and its influence on identity and politics". *Global Societies Journal*, *6*(1). P.32-33

[6] Tölölyan, K. (1996). "Rethinking diaspora (s): Stateless power in the transnational moment". *Diaspora: a journal of transnational studies*, *5*(1), p.24

[7] Maibaum, M. (1985). "Armenians in California". *Patterns of Prejudice*, *19*(1), p.26

[8] Gregg, H. S. (2002). *Divided they conquer: the success of Armenian ethnic lobbies in the United States*. P.55

[9] Zarifian, J. (2014). "The Armenian-American lobby and its impact on US foreign policy". *Society*, *51*(5), p.506

[10] Hamalian, A. (1974). "The Shirkets: visiting pattern of Armenians in Lebanon". *Anthropological Quarterly*, p 72-73

[11] Üstün, M. T. (2016). "The History of the Armenian Community in Lebanon: from "refugee camps" to "neighbourhoods". *Asia Minor Studies*, (09), s 95-96

(ister ulusal ister dini gruplar olsun, her birinin söz hakkı olmaktaydı). [1] Günümüzde Lübnan'da 156.000 Ermeni var ve bu nüfus ile 128 üyeli parlamentonun 6 bazen 7 sandalyesinde temsilcilik görevi üstlenmektedirler. Bunun ana nedeni ilk dönemlerden kalan azınlıkları temsil için bir ek yerin Ermeniler tarafından benimsenmesindedir. Lübnanlı bakanlardan 1`i Ermeni asıllıdır. 2021 sonrasında Lübnan Sanayi Bakanı George Bojkian`dır.[2]

Ermeniler, Lübnan siyasi hayatında 4 ana parti tarafından temsil edilmektedir:

1) Taşnak-Sütyun; Faşist ideolojiye dayalı partinin temel amacı devrim yoluyla Ermenilerin intikamını almak, Türkiye'den toprak almak ve "Büyük Ermenistan'ı" kurmaktır. Ana mensupları 1915 "soykırım" kurbanlarıdır. Bu kişiler çoğunlukla İskenderiye ve Kıbrıs'a sürgün edilmişler ve ardından 2. kez sürgün edildikten sonra Lübnan'a gelmişlerdir. Taşnak daha çok Hizbullah ve AMAL ile yakın çizgide ilerlemektedir.

2) Hınçak Avrupa'da sosyalist bir ideolojiyle kurulmuştur. Bu partinin amacı Ermenilerin ilk zamanlardaki dil ve geleneklerini korumak ve Kilikya`ya geri dönebilmekti. Hınçak, Hariri ailesine ve Lübnanlı Sünni topluluğa yakın bir parti olarak çizgisini belirlemektedir.

3) Ramgavar veya Liberal-Demokrat parti- ana hedefleri özgür ve "Büyük Ermenistan" olsa da kurulduğu sıradaki ilk hedefleri Lübnan'daki kamplardan normal hayata dönmekti.

4) Komünist Parti, Sovyet Ermenistanı'na katılmak istemekteydi.[3]

Bu partilerden Komünist Parti artık işlevsel değildir. Taşnak ve Hınçak'ın tarih boyunca Şii-Sünni sisteminde yer almak için iç savaşlarda birbirleriyle savaştığı görülmüştür. Bundan sonraki dönemlerde böyle bir savaşı önlemek için Apostil Kilisesi hemen hemen her şeyi eline almıştır.[4] İki farklı düşman gibi görünseler de bu Lübnan Ermenilerinin Lübnan meclisinde daha fazla temsil edilmesini ve manevra yapabilmesini sağlamıştır. Farklı zamanlarda ve farklı bölgelerden taşındıkları için bu partileri destekleyen Ermenilerin görüşleri çok farklı ola bilmekteydi. Örneğin yukarıda belirtilen Taşnaklar katı milliyetçi olarak Hizbullah ve Amal gibi askeri gücü de bulunan kesimlerle yakınlaşarak Türk Devletlerine karşı paramiliter yapılar kurmuşlardır. Fakat diğerleri siyasal olarak güçlü olan Sünni ailelerle ilişki kurarak meşruiyet kazanmak istemişlerdir.

Bunların dışında Lübnan Ermenilerinin dini inançları da farklıdır. Ermeniler kendi aralarında Katolik, Protestan ve Ortodoks olarak ayrılmaktadır. Ermenilerin bu üç farklı mezhebinin yararları ve zararları var olmaktadır. İlk yıllarda kendi aralarında anlaşamasalar da Lübnan devleti onlara üç ayrı grup olarak değer vermiş ve mecliste üç sandalye ile temsil imkânı yaratmıştır. (En az desteği Ortodoks Ermeniler almıştır.) Günümüzde Lübnan parlamentosunda 6 Ermeni temsilci bulunmaktadır (5 Ortodoks, 1 Katolik).[5] 1934'te siyasi sistemin değişmesi Ermenilere daha fazla temsil hakkı verdi. Lübnan Ermenilerinin bu farlılıkları olmasaydı Lübnan siyasi sisteminde daha az yer kazanmış olacaklardı.

Bu üç ayrı mezhebe göre Ermenileri destekleyen üç güç merkezi de oluşmuştur. Protestanlar (Evanjelik) için ABD, Katolikler için Vatikan, Ortodokslar için SSCB destekleyici bir güç merkezi görevi görmüştür. Bir de milliyetçi Taşnak Partisi'ni siyasi olarak destekleyen Ermeni Apostil (Ortodoks) Kilisesi vardı.[6] Lübnan Ermenileri genel olarak üç güç merkezi ve onların vakıfları tarafından, dini merkezler ve eğitim kurumları aracılığıyla diaspora faaliyetlerine finansal destek

---

[1] Kasbarian, S. (2006). "Rooted and routed: the contemporary Armenian diaspora in Cyprus and Lebanon" (*Doctoral dissertation, School of Oriental and African Studies (University of London)*).p.89

[2] "Lebanese-Armenian George Bojkian Appointed Minister of Industry in New Lebanese Government", *The Armenian Mirror-Spectator*, 16.09.2021, https://mirrorspectator.com/2021/09/16/lebanese-armenian-george-bojkian-appointed-minister-of-industry-in-new-lebanese-government/ (erişim tarihi 25.11.2022).

[3] Abramson, S. (2013). "Lebanese Armenians; A distinctive community in the Armenian diaspora and in Lebanese society". *The Levantine Review*, *2*(2), p 194-196.

[4] Geukjian, O. (2006). "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war, 1975–90: A critical analysis". *Middle Eastern Studies*, *43*(1), p 67-68

[5] Akkuş, B. (2021). "Kasvetli Göğün Altında Varoluş Mücadelesi: Lübnan Mozaiğinin Bir Parçası Olarak Ermeniler". *Lübnan: Kimlik, Toplum ve Siyaset*, *111*, s 339

[6] Panossian, R. (2018). "The Armenians: Conflicting identities and the politics of division". *In Nations Abroad*. Routledge. (p. 82-83).

sağlamaktadır ve daha sonra bu para Ermenilerin mezhepsel bazda kurdukları siyasi partileri finanse etmek için kullanılmaktadırlar. Diaspora-kilise-parti, bu sistem sadece onları yeterince parçalamaya, diasporaya bağımlı hale getirmeye değil, aradaki mali yardımların da görünmez olmasına hizmet etmektedir.

Ermeni siyasi partileri kendi aralarında ve Sovyet Ermenistan'ına karşı savaşmaktaydı. İlk yıllarda Lübnan'ın çok etnisiteli yapısı Ermenileri siyasetten geri çekse de olayların akışına sessiz kalamadılar. Bu bağlamda Ermenilerin önemli jeopolitik değişimleri ve konumlarına aşağıdaki gibi şekillenmiştir.

1) 1932-1943; Bu süre zarfında Ermeniler normal vatandaş olarak kabul edilmiş ve siyasi haklara kavuşmuştur. Fransa'nın gücünün zayıflamasının ardından aralarında çeşitli bölünmeler yaşanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Ermeniler toplum içinde yaşayıp yaşayamayacaklarına cevap aramışlardır.

2) 1948 yılında Arap-İsrail savaşının patlak vermesiyle Lübnan'da etnik ve dini çatlaklar ortaya çıkmış ve Taşnak ile Hınçak-Ramgavar arasındaki ilişkiler kötüleşmiştir. Örneğin; dönemin getirmiş olduğu yeni mülteciler bu kutuplaşmayı daha da derinleştirmiştir.

3) 1956-1960; bu dönemde Lübnan'da, başlıca nedenleri Eisenhower doktrini (1957), Süveyş krizi (1956) ve Arap milliyetçiliğinin yükselişi (Nasır) olan bir iç savaş yaşanmıştır. Taşnaklar, Nasırı desteklerken Hınçak-Ramgavar partileri ise özgür ve bağımsız bir Lübnan devletinin varlığını, yani Marunilerin çıkarlarını (Hıristiyan Araplar) desteklemişlerdir.

4) 1960-1970; Bu dönemde nispeten sakin ve istikrarlı bir devlet çizgisi seçilmiştir. Ermeniler de birinci iç savaşta çok şey kaybettiklerine pişman olmuşlardır. Bunun ana nedeni olarak Nasır`ın mağlup olması ve aynı zamanda Lübnan`ın giderek Arap milliyetçiliğinin diğer şekli olan Suriye egemenliğine doğru sürüklenmesi görülmekteydi.

5) 1975-1989; Filistin Kurtuluş Örgütü üyeleri (1948 ve 1973'te harekete geçtiler ve silahlı gruplar oluşturdular) ile Maruniler (hükümet yetkilileri) arasında ikinci iç savaş başladı. Ermeniler o dönemde Katolikos tarafından yönetiliyordu ve "Tarafsız Olumluluk" politikasını uyguluyorlardı. Bu muharebelerde Ermeniler birbirlerini öldürmemiş, aksine Filistin gerilla taktiklerini öğrenen Taşnaklar ASALA terör örgütünü kurmuşlardır. Suriye önce çatışmaya müdahale etmiş (Marunileri destekleyerek Ortadoğu'da ilk kez Müslüman ülke bir Hristiyan'ı desteklemiştir), ardından İsrail ile FKT, ardından Şii nüfusun oluşturduğu AMAL örgütü ile ve son olarak da Hizbullah savaşmıştır.[1]

6) 1990-2005; Taif anlaşmasıyla Suudi devleti çatışmayı engellemeye çalışmış ancak çatışma İsrail-Hizbullah çatışmasına dönüşmüştür. Ermeniler Yahudilerle tarihsel olarak kötü ilişkilere sahiptiler ve önceleri Fransa'nın manda şemsiyesi altındayken şimdilerde Hizbullah'ın (İran) askeri gücü sayesinde varlıklarını Arap milliyetçiliğinden korumaya çalışmaktaydılar.[2] Lübnan Ermenileri yeniden örgütlenerek Ermenistan'a dönmüş ve 1. Karabağ savaşına katılmışlar. Lübnan Ermenilerinin siyasi alandaki gücü nedeniyle 4 Nisan 1997'de "Ermeni Soykırımı`nın" parlamentoda tanınması teklif edilmiş ve 2000 yılında kabul edilmiştir.[3] Bu olay aynı zamanda Lübnan siyasetinde Ermenilerin ne kadar güçlü olduğunu da kanıtlamış ve Lübnan, Ermenilerin etkisi altında bu kararı alan ilk Arap ülkesi olmuştur.

Lübnanlı Ermeniler, ekonomik olarak ülkenin en elverişli bölgesi olan Beyrut limanına yakın Burç Hammad'da yoğun bir şekilde yaşıyorlar. Ekonomik olarak, ilk yerleştirildiklerinde ucuz işgücü olarak görüldüler. Daha sonra Fransızlar, zorunlu Ortodoks Rumları ve göçmen Ermenileri tarıma dahil etmek isteseler de Ermeniler bunu reddetmekteydi. Bunun yerine marangozluk, ağaç işleri gibi çeşitli sanat türlerinde başarı göstermekteydiler. Günümüzde Beyrut'ta bu sanat alanlarında binlerce satış noktaları mevcuttur.[4]

Sosyal hayatta Lübnan Ermenileri ağırlıklı olarak Burç Hammad, Hacın-Halil Bedevi ve Hayashi'n bölgelerinde yaşamaktadırlar. Lübnan Ermenileri, Yakın ve Orta Doğu'daki tüm Ermeniler için ana

[1] Geukjian, O. (2006). "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war, 1975–90: A critical analysis". *Middle Eastern Studies, 43*(1), p 66

[2] Geukjian, O. (2009). "From positive neutrality to partisanship: how and why the Armenian political parties took sides in Lebanese politics in the post-Taif period (1989–present)". *Middle Eastern Studies, 45*(5), p 739-740.

[3] Geukjian, O. (2021). "The Representation of the Lebanese Armenian Diaspora in the Lebanese Print Media (2000-Present)". *Armenian Review, 57*. P 8

[4] Hamalian, A. (1974). "The Shirkets: visiting pattern of Armenians in Lebanon". *Anthropological Quarterly,* p 73

merkez rolünü oynamaktadırlar. Bunun ana nedeni olarak Lübnan'da mutlak gücün olmaması, Ermeni Kilisesi'nin özerkliğini koruya bilmesindedir. Lübnan Ermenileri kendilerini Türk Ermenileri gibi hissediyorlardı. Batı'ya daha yatkın oldukları için (Beyrut patlamasına kadar) Ermenistan Cumhuriyeti'ne göç etmeyi düşünmemekteydiler. Lübnanlı Ermenilere diaspora denilmese de diaspora kelimesi "eve dönüş" fikrine dayanmaktadır ve bu fikir oradaki Ermeniler arasında farklı şekillenmektedir. Örneğin, Kilikya kökenliler için vatan Türkiye, Taşnaklar ve Komünistler için Ermenistan Cumhuriyeti olmaktadır. İlk yıllarda Ermeni basınının tamamı Türkçe yayın yapıyordu çünkü çoğu Ermenice anlamamaktaydı. Taşnak Sutyunun ciddi çabaları sayesinde Lübnan'da Ermeni kimliği oluşturulmuştur. Lübnan Ermenileri başından beri Beyrut ve Anjar (Hatay'ın Türkiye'ye teslim edilmesinden sonra Fransa tarafından Ermeniler için yaratılmıştır.) bölgelerinde, asimilasyona engel olmak için Lübnan'ı "ikinci Ermenistan" olarak görmüşlerdir. 1955 yılında Haigazian Koleji (şimdiki üniversite) kuruldu. Bu üniversite bir vakıf üniversitesidir, tüm maddi yardımlar Burç Hammad'daki Evanjelik (Protestan) Ermeni Kilisesi tarafından diaspora aracılığıyla karşılanmaktadır.[1]

Ermeniler askeri alanda ilk dönemlerde Lübnan'da önemli adımlar atmamıştır. Fakat, Filistinlilerden öğrendikleri terör taktikleriyle birçok ülkede Türkiye Cumhuriyeti diplomatlarına yönelik suikastlar düzenlemişlerdir. Ermenistan Ermenileri 2014 yılından beri de BM barış güçlerinin bir parçası olarak Lübnan`da bulunmaktadırlar.[2] Lübnan'da merkezi hükümet çok zayıf olduğu için, devlet içindeki birçok aktör hem içeride hem de dışarıda güçlü olabilmektedir. Lübnan'da çok sayıda var olan terörist gruplar, Ermenilere terör taktiklerini öğretti ve bu da Karabağ savaşı sırasında birçok eylemin gerçekleşmesine yol açtı. 2001 yılında Ermeni asıllı bir asker olan Panos Manjian, Lübnan ordusunda general rütbesine terfi eden ilk asker oldu.[3] Lübnan ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında (esas olarak dronlar ve ortak operasyonlar alanında) askeri iş birliği mevcuttur. Bu ilişkiler 2018`de iki devlet arasında askeri işbirliği anlaşmasıyla daha da yükselmiştir, Ermenistan Lübnan`a aynı zamanda askeri ataşe atamıştır.[4] Lübnan ekonomisinin koronavirüs nedeniyle çökmesi ve Beyrut limanında oluşan patlama Lübnanlı Ermenileri Azerbaycan`ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş Karabağ ve yakın bölgelerine kanunsuz göçe teşvik etmiştir.[5]

3. Ermeni Diasporası ve Terörünün Türk Dünyası'na Etkileri

Lübnan`daki Ermeniler diğer bölümlerde de değinildiği üzere iki ana fikir etrafında şekillenmişlerdir. Bunlardan bir kısmı topluma entegre olurken diğer taraf olan Taşnaklar silahlanma arayışları içerisinde bulunmuşlardır. Bu arayış ve Lübnan iç politikasının silahlı mücadeleye açık olması Taşnaklar tarafından ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia- Ermenistan`ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu) terör örgütünün 23 Ocak 1973'te Türkiye`nin Los Angeles Konsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos vekili Bahadır Demir`e karşı suikast yapmasıyla sonuçlanmıştır.[6] Bu olayları tetikleyen ana neden sözde Ermeni soykırımının 50 senesine yaklaşması olmuştur. ASALA sadece diplomatları öldürmekle durmamış, Türk Hava Yolları ofisini birkaç ülkede patlatmıştır. İsrail-Lübnan savaşı sonrasında ASALA Lübnan`dan Avrupa ülkelerine göçmüştür. İlk icraat olarak Monte Melkonyan tarafından Fransa Havayollarında bombalı eylem yapılmış fakat Melkonyan bu eylem sonucunda ceza almadan özgür kalmıştır. ASALA terör örgütü 1982`de yeniden Türk diplomatlara karşı terör eyleminde bulunmuştur.[7] Ayrıca ASALA yapılanma olarak kendi bünyesinde JCAG (Justice Commandos of the Armenian Genocide- Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) ve ARA (Armenian Revolutionary Army – Ermeni Devrimci Ordusu) gibi diğer terör örgütlerini de barındırmaktadır. Bu örgütler medya vasıtaları olarak Taşnak`ın haber kaynaklarını

---

[1] Çelik, M. (2017). "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, *3*(3), s 331-333

[2] UNIFIL`s Armenian Peacekeepers Rotate, 11.06.2019, https://unifil.unmissions.org/unifil%E2%80%99s-armenian-peacekeepers-rotate (erişim tarihi 25.11.2022).

[3] Asbarez, S. First Armenian General in the Lebanese Army, 25.07.2001, https://asbarez.com/first-armenian-general-in-the-lebanese-army/ (erişim tarihi 25.11.2022).

[4] Bilateral Relations, https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/lb (erişim tarihi 25.11.2022).

[5] Huseynov, V. "Armenian Resettlement From Lebanon to the Occupied Territories of Azerbaijan Endangers Peace Process", *Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 17 Issue: 132*, 23.09.2020, https://jamestown.org/program/armenian-resettlement-from-lebanon-to-the-occupied-territories-of-azerbaijan-endangers-peace-process/ (erişim tarihi 26.11.2022)

[6] Hyland, F. P. (1991). "Armenian terrorism". *The Past, the Present, the Prospects*. P.23

[7] Ibid, s24-32

kullanmışlardır.[1] JCAG ve ARA 1983 Lizbon`da Türk diplomatlara karşı saldırıda başarısız olduktan sonra ABD`de desteğini kaybetmiş ve lideri Sasunyan hapsedilmiştir.[2]

Ermeni terör örgütlerinin 1980`lerde zayıflaması onları Azerbaycan üzerine odaklanmaya itmiştir. Aslında Azerbaycan`a karşı Ermeni terörü ilk kez 1921`de Azerbaycanlı devlet görevlisi Behbut Han Cavanşir`e karşı Nemesis örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir.[3] Ermeniler 1991`de Dağlık Karabağ Askeri Valisine karşı terör eylemi yapmış fakat sonuçta yanlış kişi öldürülmüştür. Fakat bu terör eyleminin çok daha acımasız versiyonu 26 Şubat 1992`de Azerbaycan`ın etnik Türklerine karşı yapılmış ve Hocalı soykırımında 613 kişi hayatını kaybetmiştir.[4] Bir sene sonra yukarıda ismi geçen terörcü Monte Melkonyan Azerbaycan şehri olan Kelbecer`in işgalinde aktif rol üstenmiş 15 sivilin öldürülmesinde iştirak etmiştir.[5]

Bunların dışında Ermeniler, II. Karabağ Savaşı döneminde de terör eylemleri kullanmaya çalışmışlardır. Azerbaycan karşısında yeterli ordusu bulunmayan Ermenistan, Lübnan, Irak, Suriye`den PKK/YPG ile işbirliği yaparak Karabağ`a yabancı teröristler getirmiştir. Terör eylemleri bununla sınırlanmamış, Azerbaycan`a karşı "enerji terörü" ve "çevre terörü" de uygulanmıştır.[6] Bu bağlamda, Azerbaycan`dan Türkiye`ye oradan da Avrupa ülkelerine giden petrol ihraç hatları Ermeni teröristler vasıtasıyla patlatılmaya çalışılmıştır.[7] Bunun akabinde Azerbaycan`ın Karabağ ve Doğu Zengezur illerinden geçen Oxçuçay nehrini kirletmişlerdir.[8]

Ermenilerin yaptığı terör eylemleri sadece Türkiye ve Azerbaycan`la kısıtlanmamaktadır. Örneğin, Kokand ve Fergane vadilerinde 1918`de Taşnaklar tarafından 35.000 etnik Türk katledilmiştir.[9] Bu olaylardan yola çıkarak 100 sene önce Orta Asya ve Kafkasya bölgesi daha entegre bir yapıda bulunduğu için Ermeni terörü de Orta Asya`ya yayılmıştı. Günümüzde de özellikle II. Karabağ Savaşı sonrasında Kafkasya`dan gelen Ermeni terörü Orta Asya Türkleri için tehdit unsuru olabilmektedir.[10]

Lübnan`da yaşayan Türkmenler ise son dönemlere kadar kendilerini Sünni kesimin bir parçası olarak gördükleri için Ermeni-Sünni ilişkilerinde kırılma olmadığı zamanlarda Ermenilerle aralarında büyük sorunlar yaşamamıştı.[11] Fakat özellikle 2009 sonrası Türkiye'nin dış politikasında Orta Doğu Türkleri önem kazanmaya başlamıştır. Akabinde sözde Ermeni soykırımının 100 senesinin de bu döneme tekabül etmesi, devamında da II. Karabağ savaşının yaşanması Lübnan`da Ermeni-Türkmen karşıtlığını körüklemiştir.[12]

Buna karşılık olarak II. Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan da Türkiye gibi kendi dış politikasında Lübnan Türkmenlerine karşı ilgi göstermeye başlamıştır. Örneğin, savaşın ikinci yıldönümünde Lübnan`ın 4 bin Türkmen yaşayan Kaşavra köyünde Azerbaycan şehitlerine anıt heykeli yapılmıştır.[13]

---

[1] Sarı, M.(2015). "Ermeni Terör Örgütü JCAG-ARA ve Faaliyetleri (1975-1986)". *Tarihin Peşinde -Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- Yıl: 2015, Sayı: 14 Sayfa: 375-405* s.378

[2] Kürşad, C. "Ermeni Terörü". *Osmanlı Yıldız Arşivi Tasnifi-Ermeni Meselesi*, 46. S.41-42

[3] Hyland, F. P. (1991). "Armenian terrorism". *The Past, the Present, the Prospects*. P.22

[4] Cabbarlı, H. (2013). "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm". *Ermeni Araştırmaları*, (45), s.164

[5] Christopher, G. (2018). "ASALA & ARF 'Veterans' in Armenia and The Nagorno-Karabakh Region of Azerbaijan", *IRS-Heritage, 3 (35) 2018*, p.50

[6] Özdaşlı, E. (2021). "İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi". *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *7(1)*, s.57-67.

[7] Ibid s.57

[8] Qardaşxanova, Ə. "Ermənistanın Oxçuçay terroru davam edir", *Azərbaycan qəzeti*, 10.06.2022 https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistanin-oxcucay-terroru-davam-edir-1654808900 (erişim tarihi 27.11.2022)

[9] Abdulkarimov, B. Uzbeks remember massacres committed by Armenian group, 16.02.2021 https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/uzbeks-remember-massacres-committed-by-armenian-group/2147015# (erişim tarihi 27.11.2022)

[10] Schmidt, J. (2003, February). "Security challenges in the Caucasus and Central Asia-A German and European perspective. In German-US Conference, Conflicts in the Greater Middle East and the Transatlantic Relationship in Jena". P.2

[11] Orhan, O. (2010). "Unutulan Türkler: Lübnan'da Türk Varlığı". *Ortadoğu Stratejik Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Ankara: Şubat*. S 15-16.

[12] Ibid. S 17.

[13] Okuduci, İ. "Lübnan'daki Türkmen köyüne Karabağ Zaferi şehitleri için anıt dikildi", 08.11.2022 https://www.aa.com.tr/tr/dunya/lubnan-daki-turkmen-koyune-karabag-zaferi-sehitleri-icin-anit-dikildi/2732738 (erişim tarihi 27.11.2022)

Sonuç

Ermeniler Lübnan`a altı kez farklı dönemde göç etmiş ve burada bulunan güç boşluğundan iyi yararlanmıştır. Bu fırsatı iki türlü kullanarak hem diaspora hem de terör örgütleri kurmayı başarmışlardır. Diaspora faaliyetlerini esasında bu ülke dışına göçerek özellikle ABD gibi ülkelerde kurarken terör kamplarını direk Lübnan`da kurma kararı almışlardır. Bu terör eylemleri Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan vatandaşlarına ve devlet görevlilerine karşı defalarca tekrarlanmıştır. Yukarıdaki bölümlerde bu olayların tarihi açıdan değerlendirilmesi yapılmıştır. Örneğin; Ermeniler için Türkiye ve Azerbaycan`da ya da nerede bulundukları fark etmeksizin bu devletlerin vatandaşlarına karşı terör eylemleri yapmanın ve karşı diaspora yürütmenin "Büyük Ermenistan", "Ermeni Soykırımı" gibi motivasyonları olsa da Orta Asya Türklerine karşı sadece etnik düşmanlık olarak terör eylemleri yapılmıştır.

2009`da Nahçıvan'da ilk kez örgütlenen Türk Dünyası, II. Karabağ Savaşı sonrasında daha da birleşik yapı haline gelmektedir. Bu geniş coğrafyanın eskisinden farklı olarak bir jeopolitik sınırlara sahip olması aynı zamanda tehditleri de beraberinde getirebilmektedir. Örneğin, Orta Asya bölgesel kimliği ile Kafkasya bölgesel kimliği çatışarak Türk kimliğine dönüşmektedir. Bu yüzden de Ermeni diasporası ve terörü de artık Azerbaycan ve Türkiye`yi kendisine düşman olarak görmektense Türk Dünyası'nı kendisine karşı yeni büyük düşman olarak görmektedir.

Bunun akabinde Türk Dünyası da sadece üye devletlerin Türk vatandaşlarının güvenliğini ve haklarını korumaktan ziyade tüm Türk Dünyası'nın hukuklarını, güvenliğini korumayı hedeflemektedir. Bu hedefi ilk kez Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Türk Devletleri Teşkilatı`nın 9. zirvesinde Türk Dünyası'nın 200 milyondan fazla kişiyi kapsadığını ve ana dilinde eğitim isteklerini öne sürmüştür. Yukarıda da belirtilen Türkiye ve Azerbaycan`ın Lübnan`da Türk diasporasına yönelik çalışmaları TİKA çatısı altında ortak yürütülmektedir. Bu iki ülke dışında Türk Dünyası kendi diasporasını birleştirme adımlarını zaman zaman teşkilat içerisinde tartışmaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde Türk diasporasını güçlendirme adımlarının da Lübnan ve İran gibi ülkelerden başlanması tesadüf sayılmamaktadır. Bu planlama aynı zamanda yukarıda belirtilen Ermeni diasporası ve terörüne karşı örgütleşen Türk Dünyası'nın bir karşı tepkisidir. Bu bağlamda, Lübnan`da etnik Türklerin haklarının geri kazanılması, Lübnan siyasal sisteminde temsil olunmak için dini kimlik yerine kendi kimliklerini kullanmaları, ekonomik durumlarının iyileştirilmesi, Türk Dünyası'na entegrasyon süreçlerinin hızlandırılması ve Ermeni, Yunan diasporalarına karşı güçlenmelerini Türk Devletleri Teşkilatı bağlamında güçlendirmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abdulkarimov, B. Uzbeks remember massacres committed by Armenian group, 16.02.2021 https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/uzbeks-remember-massacres-committed-by-armenian-group/2147015# (erişim tarihi 27.11.2022).

Abramson, S. (2013). "Lebanese Armenians; A distinctive community in the Armenian diaspora and in Lebanese society". *The Levantine Review, 2*(2), pp. 188-216.

Akkuş, B. (2021). "Kasvetli Göğün Altında Varoluş Mücadelesi: Lübnan Mozaiğinin Bir Parçası Olarak Ermeniler". *Lübnan: Kimlik, Toplum ve Siyaset, 111*.

Alfred, M. V. (2015). "Diaspora, migration, and globalization: Expanding the discourse of adult education". *New Directions for Adult and Continuing Education, 2015*(146), pp.87-97

Anderson, B. (1991). *Hayali cemaatler: Milliyetçiliğinin kökenleri ve yayılması* (Çev: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayıncılık,.

Asbarez, S. First Armenian General in the Lebanese Army, 25.07.2001, https://asbarez.com/first-armenian-general-in-the-lebanese-army/ (erişim tarihi 25.11.2022).

Baser, B., & Swain, A. (2008). "Diaspora design versus homeland realities: Case study of Armenian diaspora". *International Journal on World Peace*, *25*, pp 45-62.

Bilateral Relations, https://www.mfa.am/en/bilateral-relations/lb (erişim tarihi 25.11.2022).

Bolsajian, M. (2018). "The Armenian diaspora: Migration and its influence on identity and politics". *Global Societies Journal*, *6*(1). pp. 29-40.

Cabbarlı, H. (2013). "Ermeni Siyasal Düşüncesinde Terörizm". *Ermeni Araştırmaları*, (45), ss.143-176.

Christopher, G. (2018). "ASALA & ARF 'Veterans' in Armenia and The Nagorno-Karabakh Region of Azerbaijan", *IRS- Heritage, 3 (35) 2018*, pp. 48-55.

Cohen, R. (2019). "Changing Meanings and Limits of the Concept". *The Handbook of Diasporas, Media, and Culture*, pp. 21-30

Çelik, M. (2017). "Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası Ve Lübnan Ermeni Diasporası". *Tarih ve Gelecek Dergisi*, *3*(3), ss. 321-341.

Geukjian, O. (2006). "The policy of positive neutrality of the Armenian political parties in Lebanon during the civil war, 1975–90: A critical analysis". *Middle Eastern Studies*, *43*(1), pp. 65-73.

Geukjian, O. (2009). "From positive neutrality to partisanship: how and why the Armenian political parties took sides in Lebanese politics in the post-Taif period (1989–present)". *Middle Eastern Studies*, *45*(5), pp. 739-767.

Geukjian, O. (2021). "The Representation of the Lebanese Armenian Diaspora in the Lebanese Print Media (2000-Present)". *Armenian Review*, *57*. pp. 1-22.

Gregg, H. S. (2002). *Divided they conquer: the success of Armenian ethnic lobbies in the United States*.

Hamalian, A. (1974). "The Shirkets: visiting pattern of Armenians in Lebanon". *Anthropological Quarterly*, pp. 71-92.

Huseynov, V. "Armenian Resettlement From Lebanon to the Occupied Territories of Azerbaijan Endangers Peace Process", *Publication: Eurasia Daily Monitor Volume: 17 Issue: 132*, 23.09.2020, https://jamestown.org/program/armenian-resettlement-from-lebanon-to-the-occupied-territories-of-azerbaijan-endangers-peace-process/ (erişim tarihi 26.11.2022).

Hyland, F. P. (1991). "Armenian terrorism". *The Past, the Present, the Prospects*.

Kasbarian, S. (2006). "Rooted and routed: the contemporary Armenian diaspora in Cyprus and Lebanon" (*Doctoral dissertation, School of Oriental and African Studies (University of London))*.

Kodaman, B. (2010). "II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *2010*(21), s 137-138.

Kürşad, C. "Ermeni Terörü". *Osmanlı Yıldız Arşivi Tasnifi-Ermeni Meselesi*, 46.

Qardaşxanova, Ə. "Ermənistanın Oxçuçay terroru davam edir", *Azərbaycan qəzeti*, 10.06.2022 https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/ermenistanin-oxcucay-terroru-davam-edir-1654808900 (erişim tarihi 27.11.2022).

Lebanese-Armenian George Bojkian Appointed Minister of Industry in New Lebanese Government, *The Armenian Mirror-Spectator*, 16.09.2021, https://mirrorspectator.com/2021/09/16/lebanese-armenian-george-bojkian-appointed-minister-of-industry-in-new-lebanese-government/ (erişim tarihi 25.11.2022).

Maibaum, M. (1985). "Armenians in California". *Patterns of Prejudice, 19*(1), pp. 25-32.

Okuduci, İ. "Lübnan'daki Türkmen köyüne Karabağ Zaferi şehitleri için anıt dikildi", 08.11.2022 https://www.aa.com.tr/tr/dunya/lubnan-daki-turkmen-koyune-karabag-zaferi-sehitleri-icin-anit-dikildi/2732738 (erişim tarihi 27.11.2022)

Orhan, O. (2010). "Unutulan Türkler: Lübnan'da Türk Varlığı". *Ortadoğu Stratejik Araştırmaları Merkezi (ORSAM), Ankara: Şubat*.

Özdaşlı, E. (2021). "k Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırıların Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi". *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1),* ss. 51-83.

Panossian, R. (2018). "The Armenians: Conflicting identities and the politics of division". *In Nations Abroad*. Routledge. pp. 79-102.

Sarı, M.(2015). "Ermeni Terör Örgütü JCAG-ARA ve Faaliyetleri (1975-1986)". *Tarihin Peşinde - Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- Yıl: 2015, Sayı: 14 Sayfa: 375-405* ss.375-405.

Schmidt, J. (2003, February). "Security challenges in the Caucasus and Central Asia-A German and European perspective. In German-US Conference, Conflicts in the Greater Middle East and the Transatlantic Relationship in Jena".

Sheffer, G. (2010). *Diaspora Politics At Home Abroad.* Cambridge. Cambridge University Press.

Singh, M., & Singh, A. (2014). "Diaspora, political action, and identity: A case study of Canada's Indian diaspora". *Diaspora: A Journal of Transnational Studies, 17*(2), pp. 149-171.

Ter-Matevosyan, V., Danielyan, H., Sisserian, S. V., Kankanyan, N., & Shorjian, N. (2017). "Institutions and identity politics in the Armenian diaspora: the cases of Russia and Lebanon". *Diaspora Studies, 10*(1), pp. 64-80.

Tölölyan, K. (1996). "Rethinking diaspora (s): Stateless power in the transnational moment". *Diaspora: a journal of transnational studies, 5*(1), pp.3-36.

UNIFIL`s Armenian Peacekeepers Rotate, 11.06.2019, https://unifil.unmissions.org/unifil%E2%80%99s-armenian-peacekeepers-rotate (erişim tarihi 25.11.2022).

Üstün, M. T. (2016). "The History of the Armenian Community in Lebanon: from "refugee camps" to "neighbourhoods". *Asia Minor Studies*, (09), ss. 93-108.

Zarifian, J. (2014). "The Armenian-American lobby and its impact on US foreign policy". *Society, 51*(5), pp. 503-512.

Presentation ID / Sunum No= 321

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Zengezur Koridoru`nun Türk Dünyası`nın Güç Merkezi Olması Açısından Jeopolitik Önemi

Araştırmacı Dilruba Kurut[1], Araştırmacı Novruzali Yusubzada[2]

[1] Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Programı Öğrencisi
Orcid no: 0000-0001-9092-0107
E-mail: dilrubakurut@gmail.com
[2] QAFSAM Levant Uzmanı, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Programı Öğrencisi
Orcid no: 0000-0001-9838-1494
E-mail: nyusubzade@gmail.com

Özet

Zengezur coğrafi olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında yarı yarıya bölünmüş dağlık bir alandır. Bölgenin, Azerbaycan`ın Nahcivan'la, Ermenistan`ın ise İran`la tek kara bağlantısı olması onu her iki taraf açısından hayati kılmıştır. Zengezur aynı zamanda Türkiye ile diğer Orta Asya ülkeleri arasında Hazar denizi üzerinden en kısa bağlantı noktasını oluşturmaktadır. Bölgeden Nahcivan`a bir kara bağlantısının varlığı bundan 100 sene önceye kadar dayanmaktadır. Fakat SSCB`nin ilk dönemlerinde "kardeş milletler" ismi altında Azerbaycan`ın bu toprakları Ermenistan`a devredilmiştir. II. Karabağ Savaşı sonrasında, savaşı durduracak 9 Kasım 2020`de Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından imzalanan üç taraflı antlaşmada Ermenistan, Azerbaycan ile Nahçıvan`ı birbirine bağlayacak koridorun verilmesini taahhüt ederek ismi doğrudan anılmasa da Zengezur koridorundan ilk kez bahsetmiştir. Zengezur kelimesi fiili olarak ilk kez Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev`in Azerbaycan`ın coğrafi yönetim şeklini değiştirip Doğu Zengezur isimli yeni bir il yaratmasıyla oluşmuştur. Zengezur koridoru ister ulusal ister bölgesel ister küresel açıdan bakılsın jeoekonomik açıdan önem arz etmektedir. Zengezur koridoru Türk Dünyası açısından Orta Asya ülkelerinin petrol ve doğal gaz kaynaklarının üçüncü bir ülkeye gerek duymadan Azerbaycan-Nahçıvan-Türkiye üzerinden dünya piyasasına çıkarmakla kalmayıp aynı zamanda güvenlik açısından da ülkelerin diğer ülkelere ihtiyaç duymadan direk lojistik bağlantısını sürekli kılacaktır. Bu bağlamda, Zengezur koridoruna sadece ekonomik açıdan yaklaşmak yerine işin güvenlik, lojistik, küresel güç olmak yolundaki sunduğu fırsatlara da odaklanmak gerekmektedir. Zengezur koridorunu bu bağlamda değerlendirmek için Türk Devletleri Teşkilatı`nın 8. İstanbul ve 9. Semerkant Zirveleriyle birlikte analiz edilmesi gerekmektedir. Bu zirveler II. Karabağ Savaşı sonrasında olduğu için Zengezur koridorunun Türk dünyasının jeopolitik olarak şekillenmesinde etkisi görülebilinir. Örneğin; 8. İstanbul Zirvesi'nde teşkilatın ismi Türk Devletleri Teşkilatı olarak kurumsallaşmıştır. Bunun akabinde, 9.Semerkant Zirvesi'nde KKTC`nin teşkilatın diyalog ortağı olması, üye devletlerin kendi aralarında bilgi, güvenlik, istihbarat, eğitim, diaspora alanlarında işbirliği yaparak Türk dünyasını yeni bir cazibe merkezi haline getirmeyi başarabilir.

Anahtar Kelimeler: Zengezur Koridoru, Azerbaycan, Ermenistan, Nahcivan, Türk Devletleri Teşkilatı

Abstract

Zangezur is a mountainous area that is geographically divided in half between Azerbaijan and Armenia. The region's only land connection to Azerbaijan with Nakhchivan and Armenia with Iran, has made it vital for both sides. Zengezur is also the shortest connection point between Turkey and other Central Asian countries via the Caspian Sea. The existence of a land connection from the region to Nakhchivan existed until 100 years ago. However, in the first periods of the USSR, these lands of Azerbaijan were transferred to Armenia under the name of "brother nations". After the II. Karabakh war, in the three-sided agreement signed by Russia, Azerbaijan and Armenia on November 9, 2020 that will stop the war, Armenia has mentioned the Zangezur corridor for the first time by undertaking to give the corridor that will connect Azerbaijan and Nakhchivan, although its name is not directly mentioned. The word Zangezur was actually formed for the first time when the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev, changed the geographical administration of Azerbaijan and created a new province called East Zangezur. The Zangezur corridor is of geoeconomic importance, whether viewed from a national, regional or global perspective. The Zangezur corridor will not only bring the oil and natural gas resources of the Central Asian countries to the world market via Azerbaijan-Nakhichevan-Turkey without the need for a third country, but will also make the direct logistics connection of the countries permanent without the need for other countries in terms of security. In this context, instead of approaching the Zangezur corridor only from an economic point of view, it is necessary to focus on the opportunities offered by the business in terms of security, logistics and becoming a global power. In order to evaluate the Zangezur corridor in this context, it is necessary to analyze the Organization of Turkic States together with the 8th Istanbul and 9th Samarkand summits. Since these peaks were after the Second Karabakh War, the effect of the Zangezur corridor on the geopolitical shaping of the Turkish world can be seen. For example, at the 8th Istanbul summit, the name of the Organization was institutionalized as the Organization of Turkic States. Following this, the TRNC's becoming a dialogue partner of the organization at the 9th Samarkand summit may succeed in making the Turkish world a new attraction by cooperating among the member states in the fields of information, security, intelligence, education and diaspora.

Keywords: Zangezur Corridor, Azerbaijan, Armenia, Nakhchivan, Organization of Turkic States

Giriş

Zengezur coğrafi olarak Azerbaycan-Ermenistan sınırında ya da Azerbaycan-Nahçıvan arasında kalan toprak parçasıdır. Bu topraklar tarihin birçok döneminde çokça devlet için ana kara olmayı başarmıştır. Örneğin; Selçuklular, İlhanlılar (Azerbaycan Atabeyleri), Safevi-Osmanlı dönemi, Çar Rusya'sı, Sovyet dönemlerinde hep önemli konumuyla öne çıkmıştır. Bu topraklar özellikle SSCB döneminde, Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC arasında birinciden alınarak ikinciye zamanla verilmiştir. Bu toprak ''bağışları'' Ermenistan`da verimli toprakların azlığı bahanesiyle gerçekleşmiş ve Azerbaycan ile Nahçıvan`ın fiziki olarak birbirinden ayrılmasına neden olmuştur. Bu yüzden de Zengezur aslında Ermeni planlarında Azerbaycan topraklarının (Karabağ`ın) işgali için zemin yaratmış, Nahçıvan`a karşı toprak iddiasına da motivasyon sağlamıştır.

Zengezur topraklarına sadece küçük mercekten bakmak bölgenin gerçek anlamda değerini anlamamıza engel olabilmektedir. Örneğin; bölge sadece Ermenistan`a verilerek Azerbaycan ve Nahçıvan arasında yapay bir alan oluşturmakla kalmamış, aynı zamanda Türkiye-Azerbaycan sınırını da ayırmış ve bütünlükle Türk Dünyası'nın birleşmesini imkânsız hale getirmiştir. Bu yüzden de Türkiye-Nahçıvan sınırının İran hesabına toprak mübadelesi yoluyla oluşturulmasına kadar neredeyse SSCB Zengezuru tamamen Ermenistan`a vermeyi hedeflememekteydi. Fakat bu sınırın fiziki olarak oluşması Zengezur ile Türk Dünyası'nı ayırma planlarını hızlandırmıştır.

Bu yüzden de Zengezur`u Azerbaycan`ın son yüz sene boyunca egemenliğinin parsellenmesi için yapılmış en büyük darbe girişimi gibi nitelendirebiliriz. Bu parsellenme, Karabağ`ın işgaline, Kafkasya`da jeopolitik statükonun Türklerin aleyhine değişmesine neden olmuştur. Fakat iki kutuplu dünya sisteminin çökmesiyle kısa sürede durum Azerbaycan`ın aleyhine dönmüşse de tarihi olarak

Türkiye gibi bölgesel ve Türk Dünyası gibi küresel aktörlerin ortaya çıkmasıyla 30 sene gibi tarih için kısa denecek bir sürede Karabağ toprakları Ermeni işgalcilerinden kurtarılmıştır.

II. Karabağ Savaşı sadece Karabağ`ı ve Doğu Zengezur`u kurtarmakla kalmamış aynı zamanda Azerbaycan egemenliğinin bütünleşmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, savaş sonrasında Azerbaycan-Ermenistan ve Rusya arasında 9 Kasım 2020 tarihinde imzalanan antlaşma sadece savaşı durdurmakla kalmamış, aynı zamanda Ermenistan`ın Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki bağlantıyı sağlama taahhüdü vermesiyle sonuçlanmıştır. Bu taahhüdün üzerinden 2 sene geçmesine rağmen Ermenistan tarafından fiili hiçbir çalışma yürütülmemesi sonucunda iki ülke arasındaki durumda da tırmanma ve bölgesel savaş çıkma girişimleri gözlemlenmiştir.

Bu bağlamda bakıldığında bölgenin değişen jeopolitiğinin ya da olması gereken normal haline dönüşünün başlıca göstergesi Zengezur koridorunun gerçekleşmesiyle oluşacaktır. Zengezur koridoru aynı zamanda Türkiye ile Türk Dünyası arasında üçüncü ülkeye gerek duymadan direk bağlantı oluşmasına ve herhangi bir jeopolitik sorun oluştuğunda anında tepki vermesine yardımcı olmakla birlikte bölgede yeni petrol, doğal gaz, lojistik hatları, uçuş rotaları oluşturulmasına ve bölgenin kalkınmasına neden olabilmektedir. Aynı zamanda bölgesel istikrarı ekonomik bağlarla sağlamayı hedeflemektedir.

Zengezur koridoruna devletlerarası ve bölgesel mercekten de geniş açıdan bakmak mümkündür. Şöyle ki, bu koridor Çin ile Avrupa arasında tarihi ipek ve baharat yolunun en kısa rotasını oluşturarak bölgeyi süper güçler olan Çin, ABD açısından önemli kılmakla beraber Rusya ve İran gibi bölgesel güçlerin kuzey-güney rotasına rakip oluşturmakla da ilgi çekici yapmaktadır. Zengezur koridoru sadece doğu batı arasında en kısa rota olmakla kalmayıp Hindistan-İran-Rusya arasında oluşacak kuzey-güney arasında da en kısa rotayı oluşturmaktadır. Bu yüzden de her iki rotanın Azerbaycan üzerinden geçmesinin istenmemesi ve bu girişimin küresel açıdan da engellenmesini isteyen büyük güçler var olmaktadır. Bu yüzden de hem Türk Dünyası`nın birleşmesi açısından hem de küresel politikada jeopolitik değişimler açısından Zengezur koridoru önem arz etmektedir. Bu çalışmada Zengezur`un tarihi, Azerbaycan için önemi, Türk dünyası açısından getirileri ve riskleri, küresel açıdan da değiştireceği dengeleri incelemek hedeflenmektedir. Aynı zamanda Zengezur koridorunun ekonomik avantajlarına ve Türk Devletleri Teşkilatı açısından önemine de sonuç kısmında değinilecektir.

Zengezur`un Tarihi

"Zengezur" toponimi ismini geniş coğrafyayı kapsamış Zengi kabilelerinden almıştır. Arapçadan çevrildiğinde kale, sur manasını ifade eden ve Özbekistan`dan Anadolu'ya kadar geniş coğrafyaya yayılmış kabilenin ismini taşımaktadır. Bu isme yakın başka bir şehir ismi olan Zencan da bu kabile isminden gelmektedir.[1] Sadece bu toponim bile Zengezur`un yerleşim olarak etnik Türklerden kurulduğunu kanıtlar niteliktedir.

Zengezur tarihini ve önemini doğru anlamak için Zengezur`a dönemin güç merkezlerinin çekişmeleri bağlamında yaklaşmak gerekmektedir. Bunun için de Zengezur`un da ait olduğu Azerbaycan üzerinde Çarlık Rusya'sı, İran, Osmanlı İmparatorluğu'nun mücadelesine değinmekte fayda var. Bu bağlamda, Çarlık Rusya'sından "Deli" Petro`nun vasiyeti, İran`ın ve Osmanlı`nın jeopolitik konumu Zengezur tarihi açısından önemlidir.[2] Petro, vasiyetinde Çarlık Rusya`sının sıcak denizlere inmesinden bahsederken, Gürcistan`ı İran için önemli olduğundan en sona bırakmayı, Osmanlı`nın doğusunu ve Azerbaycan`ı ise Ermenileri yerleştirmekle bir üs haline dönüştürmeyi teklif etmiştir.[3] 1810 yılı resmi verilerine göre, Zengezur`un bağlı olduğu Karabağ vilayetinde 12.000 aile yaşamaktaydı. Bu aileler içerisinde ise sadece 2.500 kişi Ermeni asıllıydı. Fakat 1828-30 yıllarında Karabağ nüfusunun %91`i Türk %8,4`ü Ermeni asıllıydı ve bölgeye özellikle Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ`a 130.000 Ermeni göçürülmekteydi.[4] Özellikle bu tarihin verilmesi Türkmençay Antlaşması sonrasında bölgeye Ruslar tarafından Ermenilerin göçürülmesini ispatlamaktadır. Çarlık Rusya`sı ile İran arasında imzalanmış 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine göre Güney

[1] Urud, M. (2005). Zengezur. Bakü: "Nurlar" Neşriyyat - Poligrafiya Merkezi. s. 13-14
[2] Kızıl, Ö. (2016). Zengezur Koridorundan Azez'e Türk Dünyası'nda Yapay Set Krizi. *2023 Dergisi, Sayı: 180*, s.25
[3] Mustafayev, B. (2013). Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* (11), s.20-21.
[4] Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi*. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul. S.7

Azerbaycan`da yerleşmiş nüfus istediği takdirde Rusya`ya göçebilecekti ve bunun için her türlü imkân sağlanılmaktaydı. Bu madde Urmiye şehrinden Azerbaycan`a Ermeni ailelerin göçürülmesine olanak sağlamaktaydı.[1] Bu antlaşmanın bir benzeri olan Edirne Antlaşması da Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya`sı arasında 1829`da imzalanmıştır. Antlaşmanın 13. maddesine göre karşı tarafları destekleyen tebaalarını affetmek ve bu grupların istedikleri yere serbest göç etmeleri için 18 ay sürenin tanınması taahhüt edilmiştir.[2] Bu maddede bahsi geçen tebaanın Ermeniler olduğu bilinmektedir. 1890`larda dünyanın her yerinden Karabağ ve Zengezur`a toplamda 1 milyon Ermeni göç ettirilmiştir.[3] Göçün ne kadar büyük olduğunu anlayabilmek için 1897`de Azerbaycan`ın toplam nüfusunun 1 milyon 806 bin kişi olduğunu belirtmekte yarar vardır.[4]

Ermeniler, I. Dünya Savaşı`na kadarki dönemde burada göçlerle yerleşmeye çalışarak üstünlüğü sağlayamadıkları için özellikle Nahçıvan, Zengezur ve Karabağ`da insanlara karşı kırım ve tecavüzler yapmışlardır. Azerbaycan İçişleri Bakanlığı arşivlerinde buna örnek olarak teşkil edecek 53 tane rapor mevcuttur.

"5 No.lu Rapor:

"Andranik`in Zengezur`da bulunmasından istifade eden Taşnaklar`ın Müslüman Türk kentlerine, köylerine baskınlar yapıp, kentleri yakıp yıkması, ahaliyi, yaşına ve cinsiyetine bakmaksızın herkesi öldürmeleri hakkında"

Zengezur

Kaza Reisi

Melik

Namazeliyev

11 Eylül 1918".[5]

Yukarıda bahsi geçen rapordan anlaşılacağı üzere Osmanlı`nın bölgeden çekilmesi Ermenilerin Türklere karşı katliamlarını hızlandırmıştır. Yine de bölgede çoğunluğu sağlayamayan Ermeniler, bundan sonra politikalarında değişiklik yaparak etnik Türkleri öldürmek yerine sürgün edilmelerine çalışmışlardır. Bu sürgün politikası 1948-1988 döneminde daha da hızlanmış ve Zengezur`da tek Türk`ün kalmayışına kadar devam etmiştir. 1988`de bile Zengezur`dan 250.000 Türk ve 18.000 Kürt Azerbaycan`a zorla tehcir ettirilmiştir.[6] İki asır devam eden bu zorunlu göç ve katliam politikası yüzünden 2 milyon Azerbaycan Türk ve Kürdü Ermenistan`dan tehcir ettirilmiştir.[7]

Zengezur bölgesinin nüfusu ve tarihi açısından Azerbaycan`ın bir parçası olmasından ziyade dönemin hukuki antlaşmalarında da bu görülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti'nin genel başlıklar kısmının 2. maddesinde değinildiği üzere Azerbaycan Cumhuriyeti 28 Mayıs 1918- 28 Nisan 1920 tarihlerinde mevcut olmuş Azerbaycan Cumhuriyeti`nin varisidir.[8] Bu devlet 12 Ocak 1920`de Paris Barış Konferansı'nda dünya tarafından de jure olarak tanınmıştır.[9]

---

[1] Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, *14*(36), s.191.

[2] Aykun, İ. (2019). 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(1), s.411.

[3] Mustafayev, B (2020). Tarihte Rus Yönetimi Altındaki Hay-Ermeniler ve Güney Kafkas'taki İskân Politikası. *İRS-Tarih.* s. 12

[4] Devlet İstatistik Komitesi`nin Bilgi Listesi, https://www.azerbaijans.com/content_594_tr.html, (erişim tarihi 29.11.2022).

[5] Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi*. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul. S.10.

[6] Genocide and deportation of Azerbaijanis. https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/30/111/genocide-and-deportation-of-azerbaijanis.html (erişim tarihi 29.11.2022).

[7] Mehdiyev, G. Ç. (2015). "Türksüz Ermenistan" İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Ulsuslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri. *TESAM Akademi Dergisi*, 2(1), s. 24.

[8] Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konistutisya Aktı, https://frameworks.e-qanun.az/6/f_6693.html (erişim tarihi 29.11.2022).

[9] Qasımov, N. (2017). Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), s. 96-97.

Harita 1: Azerbaycan Cumhuriyeti`nin Paris Barış Konferansı'nda Kabul Edilmiş Haritası

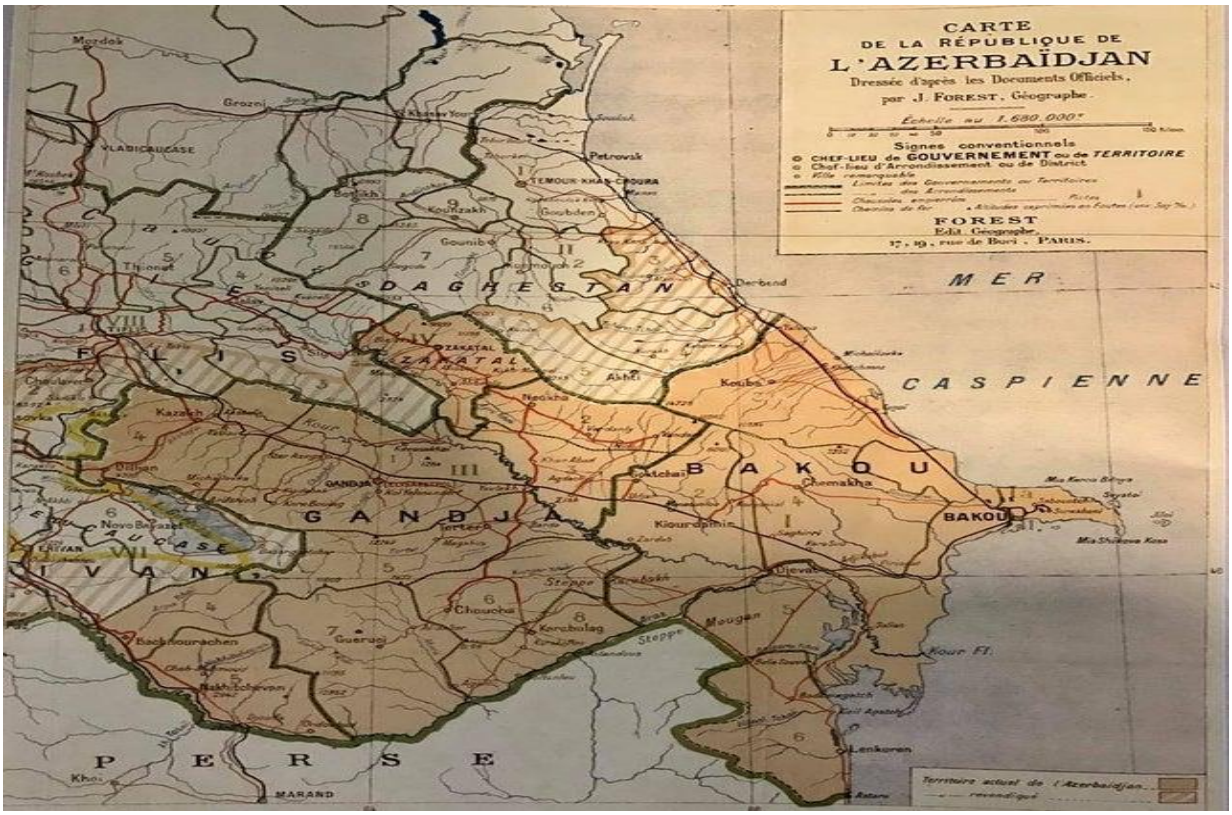

Kaynak: Abutalıbov, R, Mamulia, G. (2019-2020). Paris Barış Konferansı tarafından duyulmak için verilen mücadele Azerbaycan diplomatik heyetinin İstanbul'da bulunduğu dönem (Ocak-Nisan 1919). *İrs Tarih.* Kış, (18). s.33

Harita 1`den de görüldüğü üzere bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de varisi olduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin de jure topraklarına Zengezur da dahildir. SSCB`nin Azerbaycan`ı işgalinden sonra bu bölge Ermenistan`a belirli aralıkla verilmiştir. 1 Aralık 1920`de Zengezur`un bir kısmının Sovyet Ermenistanı`na "bağışlanması" süreci başlamıştır. Bu süreç 20 Temmuz 1921`de tamamlanarak Zengezur`un diğer bir kısmı Sovyet Rusya`nın baskısıyla Ermenistan`a hibe edildi.[1] Geri kalan kısım ise 1933`de şehirleşme kararıyla Zengezur isminin tamamen yok edilmesiyle işgale hazırlandı ve Sovyetlerin çöküşüyle Ermenistan tarafından Karabağ ile birlikte işgal edildi.[2] Bu karar alındıktan birkaç ay sonra Azerbaycan SSC başkanı Türk asıllı biri oldu. Bu zamana kadar hep Ermeni ve Gürcü asıllı şahısların idaresinde olan Azerbaycan SSC, Zengezur`un Ermenistan`a verilmesinden ziyade Zengezur isminin de tarihten silinmesinden sonra Azerbaycan Türkü tarafından yönetildi.[3]

Zengezur`un Azerbaycan için Önemi

Zengezur genel olarak Güney Kafkasya`nın en engebeli bölgelerinden biri olmakla beraber aynı zamanda en stratejik yeri olarak nitelendirile bilinmektedir. Zengezur coğrafi olarak kuzeyde Gökçegöl`ün güneyindeki Alagöller`den başlayarak güneye doğru gittikçe dar yelpazede İran sınırına kadar uzayarak batısında Nahçıvan`ın Ordubad şehrini bırakmış ve Aras nehriyle sınırlanmıştır. Bu bölgeyi stratejik kılan Ağdaban (3039m.), Camal (3204m.), Demirli (3368m.), Karagöl (3829m.) ve Yaylıdere (3825m.) gibi dağlar aynı zamanda ulaşım fırsatlarını kısıtlamaktadır.[4]

[1] Musa, İ. (2008). Azərbaycan Xarici Siyasəti İkinci Hissə Dövlətlərarası Münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər). Bakı. s. 140-158.
[2] Qarabağ 1920-1980-ci illərdə, https://azerbaijan.az/related-information/129 (erişim tarihi 30.11.2022).
[3] Zülfügarlı, M (2006). Azerbaycanı Kimler İdare Edib? (May 1918-Oktyabr 2003), Bakı, Kanan (Qanan) Neşriyyatı, 2006, s. 48.
[4] Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi*. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul. S.3.

Harita 2: Zengezur`un Fiziki Haritası

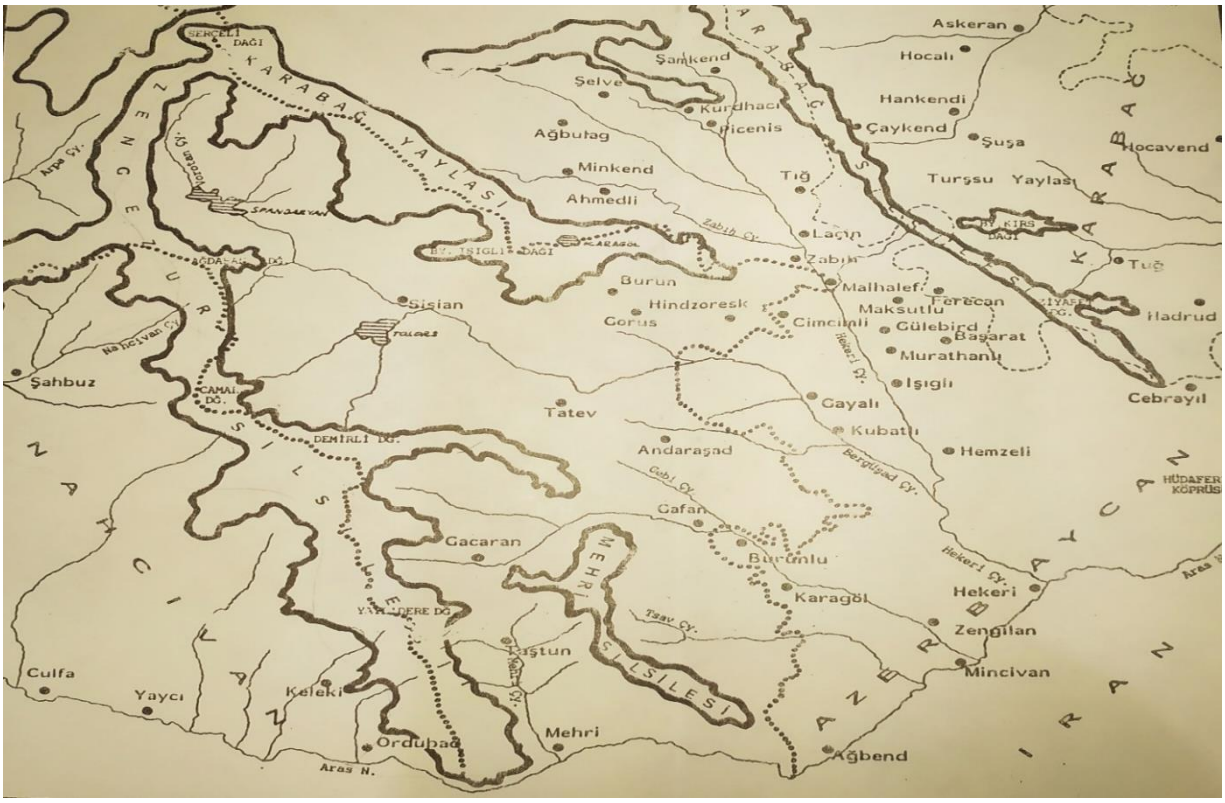

Kaynak: Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi.* Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul.

Yukarıdaki verilen Harita 2'den de görüldüğü üzere Zengezur hem Azerbaycan ile Nahçıvan arasında hem de İran ile Ermenistan arasında kalmış çok engebeli silsile dağlarla çevrelenmiş bir bölgedir. Bunun akabinde bölgenin stratejik olarak önlemini anlayabilmek için Zengezur`un çevresindeki ülkelere uzaklıklarına değinilmesinde fayda vardır. Örneğin, bölgenin kuzeyinde yerleşen Gökçegölden İran sınırına kadar kuş uçuşu mesafe 110km, Nahçıvan sınırından doğudaki Malhalef köprüsüne kadar olan en geniş yerinde kuş uçuşu mesafe 70km, aşağıya doğru ise 35km olmaktadır.[1]

[1] Ibid. s.23.

Harita 3: Zengezur, Boyutları ve Bazı Noktalar Arasındaki Mesafeler

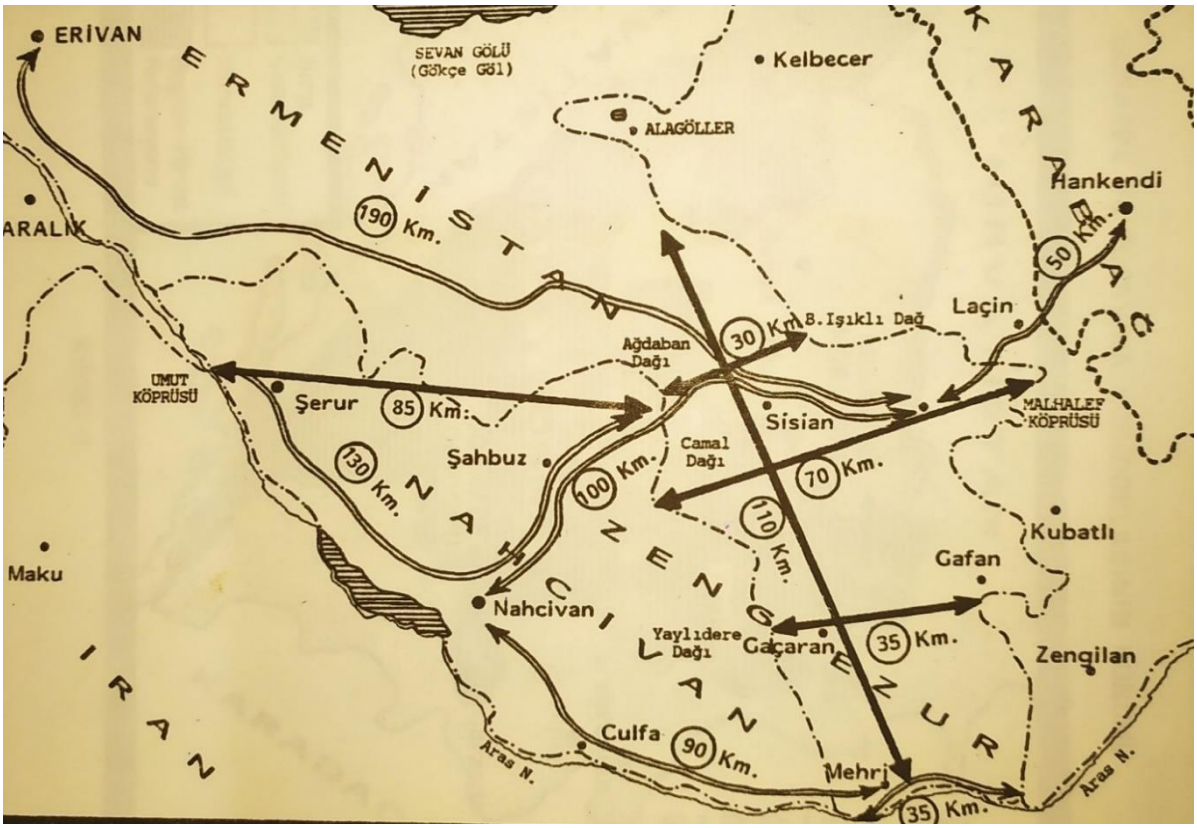

Kaynak: Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi.* Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul. s.35.

Harita 3'den de görüldüğü üzere Zengezur bölgesi Azerbaycan ve İran'ın direk sınırında olup geçit rotası oluştururken Türkiye için en kısa anlamda 85km uzaklıktadır. Aynı zamanda Azerbaycan ile Nahçıvan arasında 30-35km`lik bir rota oluştururken, İran için karşı tarafta kendi toprak parçası olmadığı için daha dezavantajlı konum oluşturmaktadır. Bunun akabinde Türkiye`nin direk sınırı bulunmasa da Nahçıvan üzerinden Azerbaycan`a rahat ulaşabileceği için Zengezur`un Azerbaycan`da olması durumu büyük avantaj sağlamaktadır. Başka bir değişle Zengezur`un el değiştirmesi ya da koridor vasıtasıyla Azerbaycan`dan Nahçıvan`a rota oluşması durumunda İran`ın kayıplarının Zengezur koridorunun olmadığı dönemdeki Türkiye`nin kayıplarından fazla olacağını göstermektedir.

Zengezur`un Azerbaycan açısından tarihsel ve hukuksal açıdan önemi yukarıdaki başlıkta anlatıldığı için bundan sonraki kısımda stratejik ve ekonomik öneminden bahsedilecektir. Zengezur`un ülkesel olarak Azerbaycan için en önemli getirisi Nahçıvan`la kara bağlantısının kesintisiz olarak oluşmasından geçmektedir. Bu bağlantı İran vasıtasıyla mevcut olsa da yarattığı stratejik riskler de mevcuttur. Örneğin, Nahçıvan`ın ana karadan uzakta kalması aynı zamanda bölgenin birçok uluslararası projeden dışlanmasına neden olmuştur.[1] Zengezur`un kaybından sonra SSCB`nin de çökmesi Ermenistan`ın Azerbaycan topraklarını işgaline neden olmuş ve Nahçıvan`ı hem karadan abluka durumuna getirmiş hem de enerji güvenliği açısından abluka durumuna sokmuştur. Nahçıvan'ın kara ablukasının Türkiye üzerinden delinmesi bir şekilde başarılsa da enerji güvenliği açısından İran`a bağımlılığı sürmektedir. II. Karabağ Savaşı sonrasında Zengezur koridorunun yeniden gündeme gelmesi Nahçıvan`ın İran`a bağımlı durumunu ortadan kaldırabilecek potansiyeldedir. Örneğin, Azerbaycan kendi toprağı olan Nahçıvan`ın enerji güvenliğini sağlamak için İran`a petrol satıp karşılığında Nahçıvan

[1]Keskin, A. "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü", Fikir Turu, https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetindonusumu/ (erişim tarihi 01.12.2022).

da İran`dan petrol almaktadır.[1] Bu durum İran için pek fazla ekonomik getiri sunmadığından Zengezur koridorunun oluşması durumda Azerbaycan için önemini kaybedeceği gibi İran için de edecektir.

Azerbaycan için Zengezur koridorunun oluşmasının bir başka önemli noktası da Nahçıvan`ın güvenliğini fiziki olarak sağlayabilmesinin hem İran hem Gürcistan hemde Türkiye hava sahasının kullanılması durumundan kurtulmasına ve ordusunun sürekli Nahçıvan`da fiziksel olarak bulunması yerine hızlı dislokasyon seçeneğinin olmasıyla açıklanabilmektedir.[2] Bu da Zengezur`un da silahsızlanmasıyla beraber devam edeceği için bölgede silahsızlanmaya ve güvenli ortamda iş birliğinin kurulmasına neden olabilmektedir.

İşin güvenlik kısmından ziyade potansiyel olarak ekonomik getirileri de mevcuttur. Buna örnek olarak Sovyet döneminde Azerbaycan`ın Doğu Zengezur ilinin Zengilan şehrinden başlayıp Ermenistan`ın Mehri şehrinden Nahçıvan`a demiryolu hattı mevcuttu. Bu hat Karabağ`ın Ermeniler tarafından işgali sırasında tamamen dağıtıldı.[3] Bu yolun yeniden yapılması akabinde petrol ve doğal gaz boru hatlarının da buna paralel olarak yapılması hem Nahçıvan`ı hem de Ermenistan`ı enerji açısından rahatlatabilir. Bu getirilere daha büyük mercekten diğer bölümde bakılacaktır.

Türk Dünyası Açısından Zengezur`un Jeopolitik Önemi

Zengezur Koridoru Türk Dünyası`nın fiziki olarak birleşmesi açısından önemlidir. Şöyle ki, bu koridor aynı zamanda Türk Dünyası ülkelerinin ekonomik kalkınmasını ve bütünleşmesini hızlandıracaktır. Bu yüzden de Türk Dünyası`nın da merkezinde bulunduğu Çin`in Kuşak Yol Girişimi ve Rusya-Hindistan arasındaki Kuzey-Güney Rotası önemlidir.[4]

Azerbaycan`dan başlayıp Gürcistan ve Türkiye üzerinden geçen Bakü-Tiflis-Kars demiryolu, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı, oradan da Avrupa`ya enerji akımı sağlayan TAP, TANAP projeleri gibi altyapıların mevcut olması, yine de Orta Asya devletlerinden geçen Rusya ve Çin arasında ihraç boru hattı şebekeleri mevcut olmaktadır.[5] Bu altyapılar farklı amaçlarla yapılmış olsa da Türk Dünyası`nın ortak gelişimini de hızlandırdığı aşikardır.

Özellikle Zengezur koridoru açısından meseleye yaklaşıldığı zaman Çin`in Kuşak Yol Girişimi`nin Orta Koridor projesinden bahsetmekte yarar vardır. Günümüzde mevcut Orta Koridor Projesi Çin-Kazakistan-Hazar Denizi-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye üzerinden geçmektedir. Bu bağlamda Harita 4`te gösterildiği üzere Okyanus üzerinden Avrupa`ya taşımacılık 20.000 km ya da 45-60 gün, Rusya`dan geçen Kuzey Koridor üzerinden taşımacılık 10.000 km ya da 15-20 gün, Orta Koridorda ise 7.000 km ya da 10-15 gün sürmektedir.

---

[1] Aslanlı, K. (2017). İran-Azerbaycan ekonomik ilişkileri. *İran Araştırmaları Merkezi, https://iramcenter. org/d_hbanaliz/analiz_iran-Azerbaycan_Ekonomik_iliskileri. pdf*, s.9.

[2] Əlahiddə Ümumqoşun Ordu yüksək döyüş qabiliyyətinə malikdir. https://azertag.az/xeber/Alahidde_Umumqosun_Ordu_yuksek_doyus_qabiliyyetine_malikdir-2194154. (erişim tarihi 01.12.2022).

[3] Humbatov, M., Kundu, N. D., & Yulek, M. (2014). *Baku-Tbilisi-Kars Railroad: The Iron Ground for the Silk Road* (Vol. 13). Mahir Humbatov. s.39.

[4] Baranyi, T. P. (2022). Hungary's Role in the Organization of Turkic States as an Observer State: Limitations and Opportunities. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs, 27*(1), 121-123.

[5] Erdoğan, N. (2017). TANAP projesinin Türkiye ve Azerbaycan enerji politikalarındaki yeri ve önemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10*(3), s.12.

Harita 4: Çin`den Avrupa`ya Farklı Rotalar

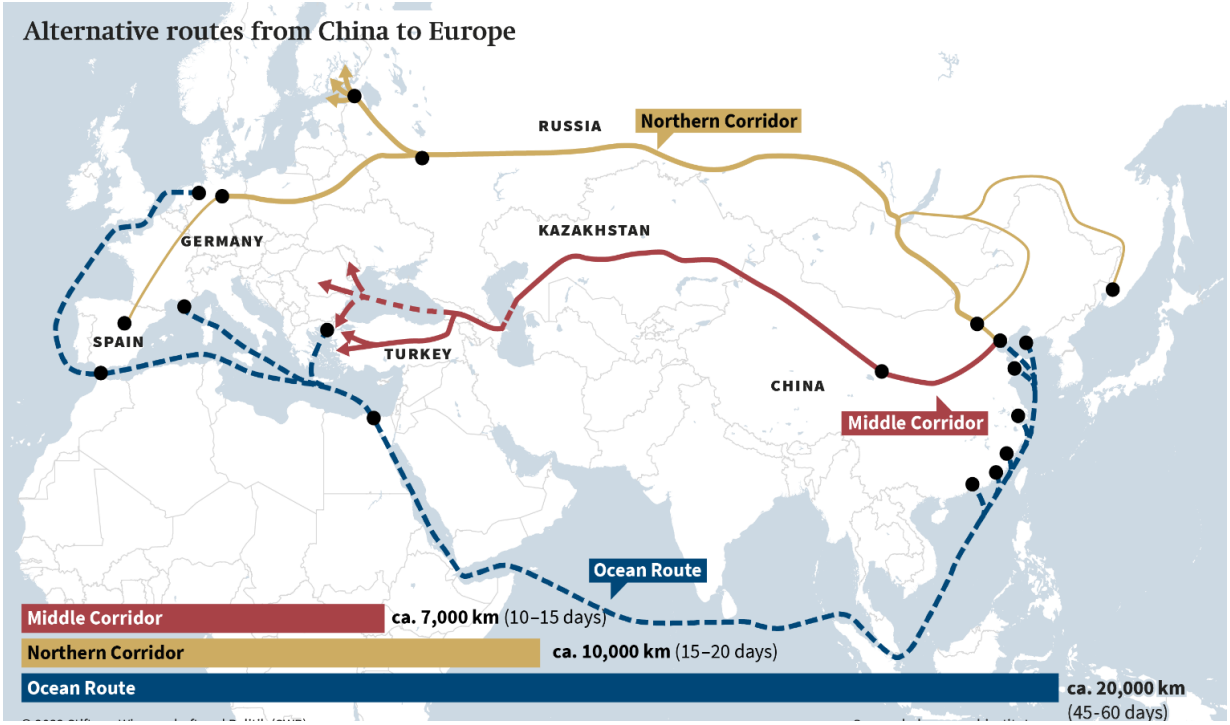

Kaynak: Muxtarov, A. "Trans-Xəzər Dəhlizi: Şərq və Qərb arasındakı ən qısa yol, yoxsa çətin körpü?", 14.04.2020, https://bakuresearchinstitute.org/the-trans-caspian-corridor-the-shortest-path-or-a-difficult-bridge-between-east-and-west/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Yine Harita 4`den görüldüğü üzere şu haliyle de Orta Koridor mesafeyi kısalttığı için avantajlı durumdadır. Fakat Zengezur`dan çekilecek muhtemel koridor yukarıda Harita 3`te de gösterildiği üzere Azerbaycan`la Nahçıvan arasında mesafeyi 35-40 km`ye kadar düşürecektir. Bu yüzden de Zengezur Koridoru projesi Orta Koridorun iki ülke arasında direk bağlantı kurmasına ve Gürcistan gümrüğünde bekleme süresinin kısalmasına neden olacağı için ekonomik getirisi de büyüktür. Zengezur Koridoru`nun getirisini doğru hesaplamamız için Bakü`den Kars`a kadar her iki rota arasındaki farka bakmamız gerekmektedir. Örneğin Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı 826 km`dir.[1] Yeni yapılacak Bakü-Zengezur-Nahçıvan-Kars rotası da 845 km olabilecektir.[2] Bundan ziyade yeni yapılacak yolun altyapı açısından hızlı tren hattı olması da sürenin düşürülmesinde önemli olacaktır.[3]

[1] Seisembayeva, A. 826-km Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway launches operations, *The Astana Times*, 01.11.2017. https://astanatimes.com/2017/11/826-km-baku-tbilisi-kars-btk-railway-launches-operations/ (erişim tarihi 04.12.2022).

[2] Rehimov, R. Zengezur koridoru Türkiye ile Azerbaycan arasında yeni bağlantı sağlayacak, 31.05.2021. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/zengezur-koridoru-turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-yeni-baglanti-saglayacak/2259193 (erişim tarihi 04.12.2022).

[3] Kars-Nahçıvan Demiryolu Projesi ile ilgili fizibilite çalışmalarının sürdürülmesi kararı alındı, 14.06.2021. https://www.yenisafak.com/ekonomi/kars-nahcivan-demiryolu-projesi-ile-ilgili-fizibilite-calismalarinin-surdurulmesi-karari-alindi-3638178 (erişim tarihi 04.12.2022).

Harita 5: Zengezur Koridoru`nun Geçeceği Güzergah

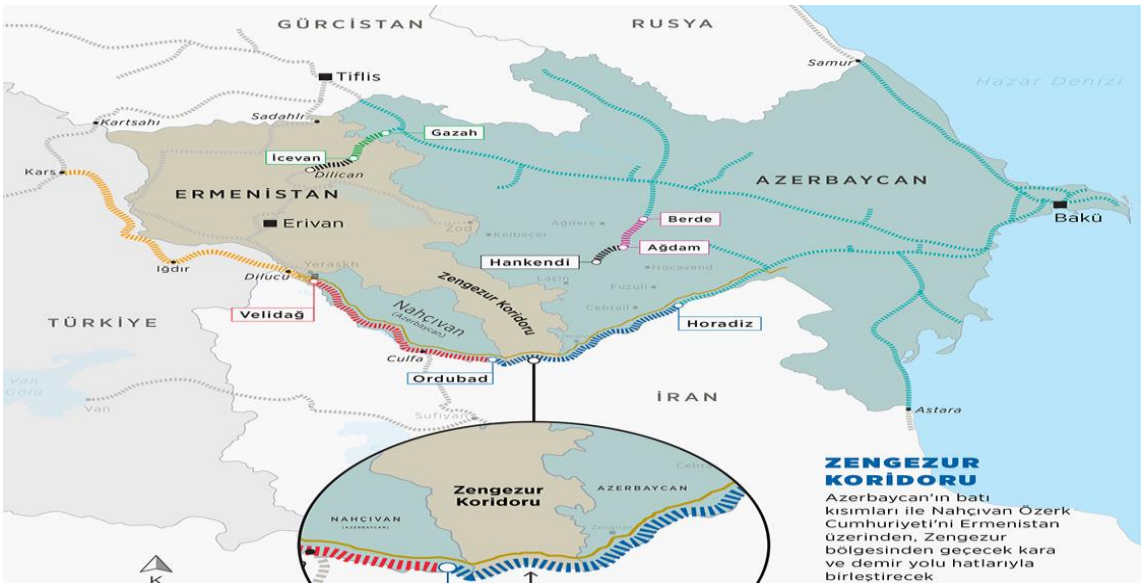

Kaynak: Rehimov, R. Zengezur koridoru Türkiye ile Azerbaycan arasında yeni bağlantı sağlayacak, 31.05.2021. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/zengezur-koridoru-turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-yeni-baglanti-saglayacak/2259193 (erişim tarihi 04.12.2022).

Bölgede Türk Dünyası`nın entegre oluşu açısından Orta Koridor bağlamında Zengezur Koridoru ne kadar önemli olsa da Kuzey-Güney ulaşım koridoru da bir o kadar önemlidir. Bu koridor da Orta Koridor gibi 7.200 km uzunluğunda olduğu için bölgede rekabet durumu oluşturmaktadır.[1] Harita 6`dan da görüldüğü üzere bu ulaşım hattı Hindistan-İran-Hazar Denizi-Rusya üzerinden Avrupa`ya kadar ilerlemektedir.

Harita 6: Kuzey-Güney Ulaşım Koridoru

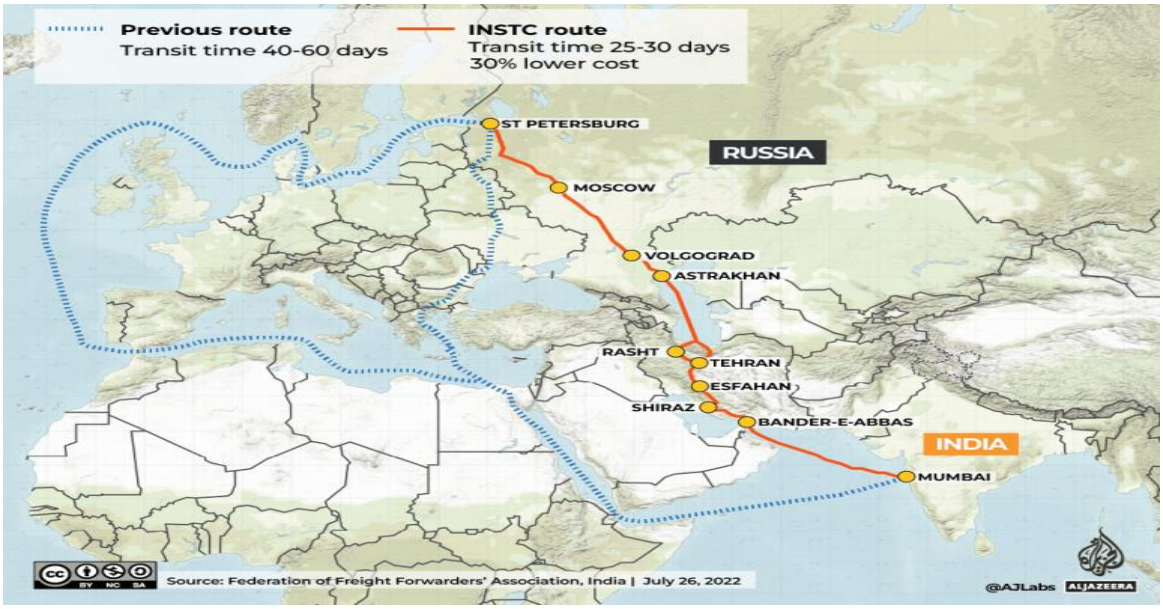

Kaynak: KasturiIs, C.S. the INSTC Russia's new economic escape route? 27.07.2022. https://www.aljazeera.com/economy/2022/7/27/russias-new-economic-escape-route (erişim tarihi 04.12.2022).

[1] KasturiIs, C.S. the INSTC Russia's new economic escape route? 27.07.2022. https://www.aljazeera.com/economy/2022/7/27/russias-new-economic-escape-route (erişim tarihi 04.12.2022).

Bu ulaşım koridorunun Azerbaycan`dan ya da Ermenistan-Gürcistan üzerinden geçmesi de mümkün olmaktadır. Özellikle II. Karabağ Savaşı sonrasında Zengezur Koridoru girişimi İran ve Gürcistan`ı Doğu-Batı hattından uzaklaştırdığı için bu devletler Kuzey-Güney rotasının da Azerbaycan`dan geçmesine karşı olmaktadırlar. Fakat İran-Azerbaycan ve Rusya-Gürcistan ilişkilerinde sorunlar olması yine de bu rotanın Azerbaycan`dan geçmesini zorunlu kılmaktadır.[1] Örneğin; Azerbaycan-Rusya-İran üçlü zirveleri de bu zorunluluktan doğmuştur.[2]

Harita 7: Kafkaslarda Temel Kara ve Demiryolları

Kaynak: Tashjian, Y. Armenia and India's Vision of "North-South Corridor": A Strategy or a "Pipe Dream"? 24.03.2021. https://armenianweekly.com/2021/03/24/armenia-and-indias-vision-of-north-south-corridor-a-strategy-or-a-pipe-dream/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Harita 7`de Kuzey-Güney rotası bağlamında Kafkasya`dan geçen demir yolları mavi renkle kara yolları ise sarı renkle gösterilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere Azerbaycan`da bunun için hazır altyapı bulunurken Ermenistan`da bu sadece planlanma aşamasındadır. Yine Gürcistan-Rusya sınırı da çok engebeli alandan geçtiği için Kuzey-Güney rotasının da Azerbaycan`dan geçmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Yine Harita 7`den görüleceği üzere İran-Ermenistan-Gürcistan`dan geçen ulaşım hattı Zengezur üzerinden geçtiği için Zengezur koridorunun açılması hem Doğu-Batı, hem de Kuzey-Güney rotalarının Azerbaycan`dan geçmesine neden olacaktır.

Sonuç

Zengezur bölgesine tarihsel, hukuksal, ekonomik ve jeopolitik açıdan bakıldığı zaman bu bölgenin küresel sistemde değişimleri de beraberinde getirdiği görülmektedir. Rusya-Osmanlı-İran rekabetinin bölgeye yansıması geçmişte bölgenin kaderini hızla değiştirmekteydi. Bir güç merkezi diğerlerinden öne geçerek bölgeyi elinde bulundurarak geçici istikrarı kendi stratejisine uygun sağlamaya çalışmaktaydı. Fakat iki kutuplu sistemin çöküşünden sonra bölgede değişimler görülmeye başlandı. Örneğin I. Karabağ Savaşı ile II. Karabağ Savaşı arasında yaşanmış Nisan savaşları, Günnüt

[1] Belov Yurtaev, V. I. (2021). India, Russia and Iran: a New Study on "North—South" International Transport Corridor. Информация и инновации. 2021. Т. 16, № 4, p.23

[2] Hajiyeva, G. Azerbaijan, Russia, Iran Sign Declaration on North-South Transport Corridor, 11.09.2022. https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-russia-iran-sign-declaration-on-north-south-transport-corridor-2022-9-11-0/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Operasyonu, Tovuz Olayları bölgede güç merkezlerinde değişimleri göstermiştir. II. Karabağ Savaşı bu jeopolitik değişimi kalıcı kılmıştır. Bunun akabinde Zengezur bölgesi sadece komşu güç merkezleri arasında çatışma alanı olmakla kalmamış küresel projelerin de geçeceği güzergâh haline gelmiştir.

Bu projeler yeni küresel sistemde ulaşım açısından kritik olduğundan taraflar arasında sıfır toplamlı oyun gibi anlaşılmaktadır. Örneğin; son kısımda bahsi geçen rotalar karşılaştırıldığında her iki rotanın da Azerbaycan`dan geçmesi bazı devletlerin kazancı olduğu gibi bazıları için de kayıptır. Özellikle Zengezur koridoru bu iki küresel projenin kesiştiği nokta olduğundan Türk Dünyası`nın birleşmesinin de önünde hem fırsat hem de engel olmuştur. Zengezur Koridoru Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev`in de vurguladığı üzere aslında sıfır toplamlı oyun oluşturmamaktadır. Şöyle ki, koridor belirlenen alanlardan geçerek İran-Ermenistan sınırını kapatmayarak aksine işbirliği koşullarını geliştirecektir.

KAYNAKÇA

Abutalıbov, R, Mamulia, G. (2019-2020). Paris Barış Konferansı tarafından duyulmak için verilen mücadele Azerbaycan diplomatik heyetinin İstanbul'da bulunduğu dönem (Ocak-Nisan 1919). *İrs Tarih.* Kış, (18). s.30-39.

Aslanlı, K. (2017). İran-Azerbaycan ekonomik ilişkileri. *İran Araştırmaları Merkezi, https://iramcenter. org/d_hbanaliz/analiz_iran-Azerbaycan_Ekonomik_iliskileri. pdf,*

Aykun, İ. (2019). 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşından Sonra Erzurum'un Mahallelerinden ve Ova Köylerinden Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 14(1), ss. 409-421.

Baranyi, T. P. (2022). Hungary's Role in the Organization of Turkic States as an Observer State: Limitations and Opportunities. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs, 27*(1), ss.121-136.

Belov Yurtaev, V. I. (2021). India, Russia and Iran: a New Study on "North—South" International Transport Corridor. Информация и инновации. 2021. Т. 16, № 4, pp. 18-25.

Devlet İstatistik Komitesi`nin Bilgi Listesi, https://www.azerbaijans.com/content_594_tr.html, (erişim tarihi 29.11.2022).

Əlahiddə Ümumqoşun Ordu yüksək döyüş qabiliyyətinə malikdir. https://azertag.az/xeber/Alahidde_Umumqosun_Ordu_yuksek_doyus_qabiliyyetine_malikdir-2194154. (erişim tarihi 01.12.2022).

Erdoğan, N. (2017). TANAP projesinin Türkiye ve Azerbaycan enerji politikalarındaki yeri ve önemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10*(3), ss.10-26.

Genocide and deportation of Azerbaijanis. https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/30/111/genocide-and-deportation-of-azerbaijanis.html (erişim tarihi 29.11.2022).

Hajiyeva, G. Azerbaijan, Russia, Iran Sign Declaration on North-South Transport Corridor, 11.09.2022. https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-russia-iran-sign-declaration-on-north-south-transport-corridor-2022-9-11-0/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Humbatov, M., Kundu, N. D., & Yulek, M. (2014). *Baku-Tbilisi-Kars Railroad*: The Iron Ground for the Silk Road (Vol. 13). Mahir Humbatov.

KasturiIs, C.S. the INSTC Russia's new economic escape route? 27.07.2022. https://www.aljazeera.com/economy/2022/7/27/russias-new-economic-escape-route (erişim tarihi 04.12.2022).

Keskin, A. "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü", Fikir Turu, https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetindonusumu/ (erişim tarihi 01.12.2022).

Kızıl, Ö. (2016). Zengezur Koridorundan Azez'e Türk Dünyası'nda Yapay Set Krizi. *2023 Dergisi, Sayı: 180,* ss.22-28.

Mehdiyev, G. Ç. (2015). "Türksüz Ermenistan" İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Ulsuslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri. *TESAM Akademi Dergisi*, 2(1), ss. 7-28.

Musa, İ. (2008). Azərbaycan Xarici Siyasəti İkinci Hissə Dövlətlərarası Münasibətlər və Azərbaycan (aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər). Bakı.

Mustafayev, B (2020). Tarihte Rus Yönetimi Altındaki Hay-Ermeniler ve Güney Kafkas'taki İskân Politikası. *İRS-Tarih.* ss. 10-19.

Mustafayev, B. (2013). Cihan Hakimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devleti'nin Kurulmasında Etkisi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* (11), ss. 17-27.

Muxtarov, A. "Trans-Xəzər Dəhlizi: Şərq və Qərb arasındakı ən qısa yol, yoxsa çətin körpü?", 14.04.2020, https://bakuresearchinstitute.org/the-trans-caspian-corridor-the-shortest-path-or-a-difficult-bridge-between-east-and-west/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Neşriyyatı, 2006.

Özgür, Y. (1996). *Zengezur Bir Bölge İncelemesi*. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul.

Qarabağ 1920-1980-ci illərdə, https://azerbaijan.az/related-information/129 (erişim tarihi 30.11.2022).

Qasımov, N. (2017). Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4(11), ss. 76-100.

Rehimov, R. Zengezur koridoru Türkiye ile Azerbaycan arasında yeni bağlantı sağlayacak, 31.05.2021. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/zengezur-koridoru-turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-yeni-baglanti-saglayacak/2259193 (erişim tarihi 04.12.2022).

Seisembayeva, A. 826-km Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway launches operations, *The Astana Times*, 01.11.2017. https://astanatimes.com/2017/11/826-km-baku-tbilisi-kars-btk-railway-launches-operations/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Tashjian, Y. Armenia and India's Vision of "North-South Corridor": A Strategy or a "Pipe Dream"? 24.03.2021. https://armenianweekly.com/2021/03/24/armenia-and-indias-vision-of-north-south-corridor-a-strategy-or-a-pipe-dream/ (erişim tarihi 04.12.2022).

Urud, M. (2005). Zengezur. Bakü: "Nurlar" Neşriyyat - Poligrafiya Merkezi.

Yeşilot, O. (2008). Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, *14*(36), ss. 187-199.

Zülfügarlı, M (2006). Azerbaycanı Kimler İdare Edib? (May 1918-Oktyabr 2003), Bakı, Kanan (Qanan)

Presentation ID / Sunum No= 195

Oral Presentation / Sözlü Sunum

Anşa Bacılılarda Kültürel Hayat

Arş. Gör. Dr. İbrahim Karaca[1]

[1]*Erciyes Üniversitesi*

ORCID ID: 0000-0003-1563-7584

Özet

Bu çalışmanın konusunu, Zile merkezli bir Alevi topluluğunun Anşa Bacı olarak tanınan bir kadın önderliğinde, Oğuzların Beydili boyuna mensup dinî bir grup olarak şekillenmesi ve kültürel hayatları oluşturmaktadır. Anadolu Aleviliği içerisinde Anşa Bacılılar olarak bilinen topluluk, 19. yüzyılda Zile'nin Acısu köyünde yaşamış olan Anşa Bacı adındaki karizmatik lidere nispetle bu adla anılmaktadır. Anşa Bacılılar, kendi ocak sistemlerini yapılaştırmadan önceki dönemlerde Hubyar Ocağı'na bağlı "Sıraç Alevi Topluluğu" içinde yer almaktadır. Ancak Anşa Bacılılar 19. yüzyılın ilk yarısında Sünnileştikleri gerekçesiyle Hubyar Ocağı'na ve Hubyar Dedelerine tabiiyetlerine son vermiş, kendilerini bağımsız ocak ilan etmişlerdir. Sünnileştirilmeye tepki olarak kurulan bu yeni ocak, Veli Baba-Anşa Bacı'ya nispetle "Kurdoğlu Ocağı" veya "Anşa Bacılı Ocağı" şeklinde bilinmektedir. Böylelikle Beydili boyuna mensup "Sıraç Alevi Topluluğu", Hubyarlılar ve Anşa Bacılılar olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Anşa Bacılılar, Veli Baba-Anşa Bacı'dan başlayarak günümüze değin gelen süreç içinde bir ocak sistemini yapılaştırmış ve sözü edilen ocak sistemine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Anşa Bacılıların kültürel hayatlarını geleneksel Türk inançları oluşturmaktadır. Bu inanışlar dağ, su, ağaç kültleri ile kendisini göstermektedir. Ayrıca köylerde yaşayan dedeler eski Türk inanışlarındaki şamanların yerini almışlardır. Anşa Bacılı köylerinde tabiat kültleri yanı sıra Atalar ve Kahraman atlar kültü de kendisini göstermektedir. Anşa Bacılı köylerinde 'saya' geleneği varlığını sürdürmektedir. Koyun yüzü de denilen bu adet her yıl yapılmaktadır. Sayanın yanı sıra bahar bayramı olarak bilinen Ficek geleneği de varlığını sürdürmektedir. Ficek bayramı her yıl Aprıl beşi denilen Nisan ayının 23-25 arasında yapılmaktadır. Çalışmanın verileri Anşa Bacılı Beydili köyünde yapılan saha çalışmasından elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültür Tarihi, Türk Halkları ve Toplulukları, Anşa Bacılılar, Alevilik-Bektaşilik.

Anşa Bacılılar

Anşa Bacılı köyleri Tokat, Amasya, Sivas ve Yozgat'ta bulunmaktadır. Anşa Bacılı topluluğu kapalı sosyo-kültürel bir yapıya sahiptir. Bu durum Anşa Bacılıların kültürel hayatlarının şekillenmesine sebep olmuştur. Kapalı topluluk yapısı üzerine topluluk sadece Sünnilere karşı değil aynı zamanda diğer Alevi topluluklara karşıda kapalı kalmışlardır. Bu sayede kendilerini ve inançlarını koruduklarına inanmaktadırlar. Kendilerinden olmayan kişi ve topluluklara saf olmayan anlamında kullanılan "Alaca" kavramını kullanmaktadırlar (Selçuk, 2017: 21).

Anşa Bacılı ocağının kurulması Anşa Bacılıların mitleştirdikleri kişilerle beraber gerçeklemiştir (Selçuk, 2017: 63). Hubyar ocağındaki ayrışmanın sonucu olarak Veli Baba ve Anşa Bacı, Anşa Bacılıların mitleştirdikleri karizmatik kişiliklerdir. Alevilikte bulunan sosyal yapıyı oluşturan ocak sitemi karizmatik liderlerin mitleştirilerek güçlendirilmelerine dayanmaktadır (Selçuk, 2017: 64). Anşa Bacılılar, Ahmet Yesevi'yi Hubyar ile eşleştirmektedirler (Selçuk, 2017: 65).

Anşa Bacılılar, Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde ortaya çıkmışlardır. Bu dönem özellikle II. Mahmud zamanında yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla başlamaktadır. Yeniçeri ocağının kapatılması sadece siyasi sonuçları olmamış aynı zamanda sosyal bir takım sonuçlarda doğurmuştur. Yeniçeri ocağının kapatılmasıyla Bektaşiler ve Bektaşi tekkelerinin de kapatılması başlamıştır. Devlet kendini toparlayabilmek adına Sünni İslam'ı egemen kılmaya çalışmıştır. Bu sünnileştirmeye karşı olarak Anşa Bacılı ocağı kendisini ortaya çıkarmıştır (Selçuk, 2017: 96).

Anşa Bacılı ocağının kurucusu Veli Baba hakkında fazlaca bilgi bulunmamaktadır. Veli Baba'nın hayatı inanca mensup kişilerin Veli Baba hakkındaki efsanevi bilgilere dayanmaktadır. Veli Baba, 35 veya 38 yaşında vefat etmiştir. Veli Baba sağlığında 155 civarında köye tarikat yürütmüştür. Bu köyler Hafik, Reşadiye, Niksar, Almus, Artova, Turhal, Amasya, Göynücek, Alaca, Sorgun'a kadar dağınık bir şekilde bulunmaktadır (Selçuk, 2017: 102).

Veli Baba'nın 1864 yılında ölmesinden sonra ocağın başına Anşa Bacı geçmiştir. Anşa Bacı'nın ünü Şam'a sürgün olarak gidip geldiğinden daha da artmıştır (Selçuk, 2017: 105). Böylece Veli Baba zamanında Hubyar ocağından ayrılan Anşa Bacılılar ocağının kurumsallaşması Anşa Bacı ile gerçekleşmiştir. Anşa Bacı'nın merkezi otorite olan devlete karşı mücadelesi topluluk içerisinde mitleştirilmesini hızlandırmıştır. Her Anşa Bacılı köyünde Anşa Bacı'nın efsanesi ağızdan ağıza dolaşmıştır. Anşa Bacı'nın Veli Baba'dan küçük oğlu Hasan olmuştur.

Anşa Bacılılarda Kültürel Hayat

Geleneksel bir topluluk olan Anşa Bacılıların kültürel hayatlarını, gündelik hayatlarında gerçekleştirdikleri ritüeller meydana getirmektedir. Gündelik hayat kavramı belirli zamanlarda yapılan gelenekleri içermektedir. Anşa Bacılılar gündelik hayatlarında, ölmüş atalarını ziyaret, dağ, ağaç, su kültlerine örnek oluşturacak ritüelleri yapmaktadırlar. Bu çalışma 2016 yılında Anşa Bacılı Beydili köyü örneğinde Anşa Bacılılarda kültürel hayat konusu ele almaktadır. Beydili köyü geleneksel topluluk olan Anşa Bacılılardan oluşmaktadır. Köy, Sivas'ın Hafik ilçesine bağlı bulunmaktadır.

Köyde bulunan ev tipleri genel olarak aynıdır. Beydili Köyü geleneksel ev tipi üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda ev halkının oturup yattığı yer, ikinci kısmında mutfak, olanlarda tuvalet, banyo gibi kısımların olduğu bölüm, üçüncü kısımda ise, kışlık yiyeceklerin bulunduğu kiler olarak kullanılan bölümler bulunmaktadır. Evlerinde içinde sedir denilen üzerine oturulan ve yatılan eşyalar bulunmaktadır. Her evde Ali'ni resmi girişe asılmaktadır. Evin duvarlarına ev halkının resimleri vardır. Beydili köyünde, ahır ve ağıllar evin yakınında genel olarak bitişik durumda bulunmaktadır. Ahır genel olarak ev ile bitişiktir, burada büyük baş hayvanlar barınmaktadır. Ağıllar ise, etrafı çitlerle çevrili ve üstü çadırlarla kapatılmış durumdadır. Beydili köyü kadınları, geleneksel elbiseleri olan sayaları giymektedirler. Davarı olan köylüler gün ışıdığında kalkarlar ve davarlarını sağarlar. Davarlarını sağdıktan sonra çobanların alması için hazır hale getirmiş olurlar. Bu iş genel olarak kadınlar yapmaktadır. Ancak kadınların hasta oldukları veya bu işi yapamayacakları zaman evin erkekleri de bu işi yapmaktadırlar. Davarları yollayan köylüler "mal" dedikleri büyük baş hayvanların bakımını yaparlar ve onları da yollarlar. Bu işlemden sonra kadınlar evin işlerine bakarlar. Erkekler ise, daha çok dışarıda gerçekleşen işleri yapmaktadırlar. Tarlalar, bostanlar ve ormandan ağaç kesme işini yaparlar. Arısı olanlar petekleri temizler ve bu işlemi arıların yayladan gelmeden önce yapmaları gerekmektedir.

Köy içerisinde çok sayıda ziyaret yeri bulunmaktadır. Bu ziyaretlerin başında Gönül Bazı ziyareti gelmektedir. Gönül Bacı Anşa Bacı ve Veli Baba'nın oğlu Hasan Baba'nın, kızıdır. Köylüler tarafından "Kerbela Bacılarından 24 bacıdan" birisi olduğuna inanılmaktadır. Köylülerin ifadesi ile 1956-1957 yılarında ölmüştür.

Gönül Bacı, Veli Baba ve Anşa Bacı'nın torunu olmasından dolayı kana dayalı bir kutsallığa sahiptir. Köylüler Gönül Bacı'nın Anşa Bacı'nın torunu olması sebebiyle ziyaret etiklerini söylemektedirler. Köyde Gönül Bacıyı görenler vardır. Kendilerine kendisinin kerameti olup olmadığını

sorduğumuzda; tükürdüğü şekeri yiyen hastaların iyi olması, üflediği suyu içen hastaların iyi olması ve geleceğe dair söylediklerinin çıkması şeklinde cevaplar aldık. Bu kerametlerin, Gönül Bacı'nın "göç etmesinden" (köylüler ölen evliyalar için göç etti tabirini kullanmaktadırlar) sonra da devam ettiği görülmektedir. Bu ise ziyaret sırasında şu şekilde olmaktadır; ziyaret eden kişi tekkeden "cöfer" (köylüler cöferi tekkenin mezarından alınan toprak olarak tanımlamaktadır) alır, bunu suya döker ve elini yüzünü yıkar, böylece iyileşeceğine inanmaktadırlar. Bu cöferli sudan yiyenlerden vardır. Ama genel olarak yenilmez. Cöferli su daha sonra tekrar, Gönül Bacı'nın muhitine dökülmektedir.

Gönül Bacı ziyareti köyün en önemli ibadetleri arasında yer almaktadır. Ziyaret Gönül Bacı'nın ölmesi ile beraber başlamıştır. Beydili köyünün içerisinde yüksekçe bir yerde, Gönül Bacı'nın "tekkesi" bulunmaktadır. Köyün en büyük evliyası olduğuna inanılmaktadır. Gönül Bacı'nın tekkesi üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda tekkenin merkezi, Fidan Bacı, Gönül Bacı ve Apul Ağa'nın sandukaları bulunmaktadır. İkinci kısım da; ziyaret de kesilen kurbanlar ve dağıtılan lokmaların hazırlandığı bir mutfak bulunmaktadır. Yapıya sonradan eklenen üçün kısımda ise, Gönül Bacı'nın torunu olduğu söylenen birinin kabri bulunmaktadır.

Gönül Bacı tekkesinde, iki tane tekkeden ayrı olarak mezarlık bulunmaktadır. Gönül Bacı'nın tekkesin de köylüler tarafından "Tomruk Kaya" diye adlandırılan bir kaya bulunmaktadır. Bu kaya için yaptığımız görüşmelerde "kendisinden bir umut yok", "kayadan bir taş alan dersini alır" şeklinde cevaplar alınmıştır. Ayrıca bu kayalar için "her kaya ya tapılmaz, bir erenin orayı mekan tutması gerekir" şeklinde, görüşmelerimizde bilgiler elde edilmiştir. Tomruk kayadan bir de köyün girişinde bulunmaktadır. Bu kayalara saygı gösterilmekle beraber özel bir ziyaret yapılmamaktadır.

Gönül Bacı ziyareti, bireysel ve topluca olarak ziyaret edilmektedir. Beydili köyünde birçok ziyaret yeri bulunmaktadır. Diğer ziyaret yerleri, ziyaret edilen o yer için özel amaçlar bulunmasına rağmen, Gönül Bacı genel, her şeyin istendiği bir ziyaret yeri konumundadır. Beydili köyünün yerel giysisi olan "saya" , eskiden bu ziyaretler için zorunlu durumda imiş. Şimdi ise, olan giyiyor olmayanda giymese bile ziyarette bulanabilmektedir. Gönül Bacı'yı ziyaret etmek için önemli olan bir diğer unsur ise Lokma'dır. Lokma genel olarak kansız adaklar için kullanılan bir terimdir. Beydili köylüleri lokma için; üzüm, elma, yuha (yufka), şeker, etli ekmek (kıymalı) gibi yiyecekleri adamaktadırlar. Bu lokmalar orada hazır bulunanlara dağıtılmaktadır. Bunların artanları geri götürülmez, tekkenin etrafına bırakılır, kuşlar bunları yer. Ayrıca, köylüler çayın bile lokma olduğunu söylemektedirler.

Gönül Bacı ziyareti, Gönül Bacı'nın tekkesine yapılmaktadır. Gönül Bacı'nın tekkesine gelenler, "ya hazret, ya pir (debahımızı) kabul et, emene emene (sıkıntı çekerek) yanına geldik" diyerek ziyarete başlamaktadırlar. Köylülerin bu eylemi yaptıktan sonra "bir duaz imam okuma hakkımız" diyerek ziyarete devam etmektedirler. Bilenler, ziyaret sırasında ayetlerde okumaktadırlar. Daha sonra tekkeye gelince, mezarın kapısının pervazları öpülür. Pervazlar öpüldükten sonra, içerideki sandukaların mezar taşları öpülerek etrafında dönülür, dönüldükçe mezar taşları sırayla öpülür. Niyaz edenler bu sırada Gönül Bacı'dan isteklerini söylerler. Gönül Bacı muradımı ver, derdimi al diye dua edilir. Gönül Bacı'dan bir şey istenecekse, " Gönül Bacı dileğimi ver al bu adağın" denir. Köylüler, eğer gönülleri temiz olursa dualarını kabul edeceğine inanmaktadırlar. "Eğer hazret verirse verir, vermezse vermez" şeklinde köylüler inanmaktadırlar.

Beydili köyünde Gönül Bacı üzerine yemin edilmektedir. İhtilaf çıkan bir konu olduğunda, Gönül Bacı şahit tutularak yemin edilir. Eğer kişinin Gönül Bacı'ya "imanı" yoksa, daha büyük gördükleri Hubyar Sultan'a, eğer ona da olmazsa Hacı Bektaş'a giderek yemin edilir. Gönül Bacı'ya yemin edilecekse, Gönül Bacı'nın etrafında yemin edecek kişiler 7 defa dönerler. Böylece yemin edilmiş olunur.

Ziyaret sırasında gerçekleşen bir diğer adak şeklide kurbandır. Kurban edilecek hayvanlar genel olarak, tosun, koç ve kısır koyundur. Köyün içinde bulunan diğer ziyaret yerlerine de kurbanlar sunulmaktadır. Ancak, Gönül Bacı ziyaretinde bu daha önemli bir durumdadır. Adak adayacak kişi önce Gönül Bacı'ya niyaz eder, daha sonra hazır bulunan sofu tarafından kurbanı dualanır. Dualanmayan kurban sunulamaz. Kurbanı dualamak için, sofu gerekmektedir. Ancak, sofu yoksa duayı bilen bir kişi de kurbanı dualayabilir. Kurban ritüeli öncelikle, niyazla başlar daha sonra, kurbanın dualanmasına geçilir. Birkaç kişi kurbanın etrafında cem olur. Adak adayan kişi, kurbanın sağ bacağını omzuna alır ve elini kurbanın boynuna atar. Bu sırada orada bulunanlar diz çöker, sofu duasını yapar ve kurban

kesilmeye hazır olmuş olur. Kurban Gönül Bacı'nın tekkesinde kesilecekse orada kesilir. Eğer kesilmeyecekse, kurbanın kulağı kesilip kanı, "Gönül Bacı'nın muhitine" damlatılır. Daha sonra başka bir yerde kesilip, parçalanıp pişirilir ve dağıtılır. Kurbanın kemikleri ise, Gönül Bacı'nın tekkesinin yakınına gömülür. Kurbanın kanı, kemikleri ve eti kutsal olarak görülmektedir. Bu amaçla kedi, köpek gibi hayvanların bunları yemesine ve kanının ayakaltında çiğnenmesine müsaade edilmez. Köyde yapılan düğünler öncesinde, nişan için Gönül Bacı ziyaret edilmektedir. Bunun yanı sıra; "şu kızı alırsam Gönül Bacı sana kurbanım var diyerek" niyazlarda bulunulmaktadır. Bu şekilde amacına ulaşan kişi, gelir ve kurbanını diğer niyazlarda uygulanan şekilde keser.

Köy içerisinde bulunan gençler, askere gitmeden önce Gönül Bacıyı ziyaret ederler. Ziyaret sırasında, Gönül Bacı tekkesinden bir taş alırlar. Eğer gençler sağ salim köylerine gelirlerse, bu taşı bırakıp kurbanlarını keserler. Bunun haricinde gençler, askere gitmeden de aralarında para toplayıp birlikte kurban keserler. Maddi imkânı iyi olanlar bireysel olarak da kurban keserler. Askere bu şekilde gidenler köylülerin söyleyiş şekli ile "askerimizden polisimizde hiç zarar yok" ifade edilmektedir.

Gönül Bacı köylüler arasında konuşulurken, ismin geçince "kurban olduğum", "ben ona kurbanım" denilmektedir. Eğer biri köyden ayrılacaksa veya köye geliyorsa Gönül Bacı'yı ziyaret ederler. Gönül Bacı'nın köyü koruduğu inancı mevcuttur. "O buranın bekçisi" denilmektedir. Gönül Bacı, Beydili köyünde yaşamıştır. Yakın bir zamanda 1956-57 yıllarında ölmüştür. Köyde torunlarından kimse yaşamamaktadır. Büyük torunu Davut Armutlu İstanbul'da yaşamaktadır. Davut Armutlu ise babalık yapmaktadır.

Köy içerisinde yer alan diğer ziyaret yerleri ise, dağ kültüne örnek oluşturan Hüseyin Ağa'nın yeri, Ağaç kültüne örnek oluşturan Büyük Çördük Ağacı ve Secde çamı 'dır. Bu ziyaret yerlerinde de benzer ibadetler yapılmaktadır. Ayrıca köyün girişinde Kaya kültüne örnek oluşturan Gelin Kayası ziyareti de yer almaktadır.

Saya, Türklerin göçebe yaşam tarzı ve küçükbaş hayvancılık ile uğraşmalarından kalma eski bir gelenektir. Kuzuların anne karınlarında 4 ay olunca canlandığına inanılmaktadır (Yiğit ve Sinmez, 2014: 20). Kuzular 6 aylık olunca doğarlar. Köylüler bu zamanda şükür, bereket ve kuzuların korunması için geleneksel bir ritüel yaparlar. Bu ritüele, Beydili köyünde saya denilmektedir. Saya için köylüler hazırlıklar yaparlar. Sayanın kahramanları sırasıyla şöyledir; Uzun bir aksakal takmış bir pir ve başında taç olur, bir tilki yaparlar ve tilki beyaza boyanır, siyaha boyanmış bir Arap vardır. Başlarında bir çavuş bulunur, elinde de sopa vardır. Bu kişiler boyunlarına koyunlara takılan ve Beydili köylülerince "kelek" dedikleri çanları takarlar. Sabahleyin bu kişiler kapı kapı gezerek bulgur, yağ ve odun toplarlar. Her gittikleri hanenin kapısında oynarlar. Bunları ayrı bir semahı bulunmaktadır. Semahlarını aşık eşliğinde yaparlar. Kapıdan ayrılınca, "hayırlı olsun, tekrarı olsun" diye dua edilmektedir. Her hane lokma verir. Bu lokmalar içerisinde çayda vardır. Akşam olunca köy halkı toplanır, cem yapılır, bu töreni kahya yönetir. 12 hizmet ibadeti yapılır, sabah toplanan yağ ve bulgurdan pilav yapılarak dağıtılır.

Ficek bayramı, Beydili köylüleri tarafından Aprıl 5 dedikleri günde kutlanmaktadır. Bu bayram sabahleyin başlamaktadır. Ficek bayramında herkes sabahleyin evinin kapısının önüne ateş yakar ve üzerinden atlarlar. Bu atlama sırasında, "gavurluğum gavura, gavurun başı mezara, kafirin başı mezara" derler. Böylece temizlenmiş olduklarına inanırlar. Ateşe günahlarını döktüklerine inanırlar. Saya giyen genç kızlar, ev ev dolaşarak her evden bir Ficek alırlar. Ficek, saat, tesbih, boncuk gibi eşyalardır. Daha öncesinde toplanan bu Ficekler, o sıra yetişen çiçekler ile kazana atılıp kaynatılırmış. Şimdi ise kaynatma yapılmamakta, Ficekler bir kazanda toplanmaktadır. Kazanda toplanan Ficekleri, teker teker genç kız ve erkekler çekerler. Herkes verdiği Ficek gelene kadar çeker. Her çekilen Ficek de, bir mani, deme, türkü söylenir. Herkes kendisine çıkan türküye, şansıma hangi türkü, mani, deme çıkacak diye bekler. Köylüler tarafından nevruz kutlaması gibi bir gelenek olarak değerlendirilmektedir. Ficek'i tarihi olarak Orta-Asya'dan kalma bir adet olarak görmektedirler. Bu bayram sırasında toplanan çiçekler bahar bayramı olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

Karaca, İ. (2017). Beydili'de (Sivas-Hafik) Ficek Geleneği. Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, 3/6, 48-63.

Selçuk A (2016). Anşa Bacı'nın Torunu, Kahraman Bir Kadın Ata: Gönül Bacı. Turkish Studies (Elektronik), 11 (15), 359 - 372.

Selçuk, A. (2012). Merkezi Kurumsal Otoritenin Ötekileştirdiği Bir Topluluk: Anşa Bacılılar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi,* 61: 169-186.

Selçuk, A. (2017). Anşa Bacılı Ocağı. Konya: Çizgi Yayınevi.

Yılmaz, D.U. (2014). Kültürel kimlik bağlamında Sivas-Hafik Beydili Köyü müzik pratikleri. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Kayseri.

Yiğit, A. & Sinmez, Ç. Ç. (2014). Sivas Folklorunda Davar Yüzü (Saya Gezme) ve Koç Katımı Töreni . *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*,4 (1), 19-25.

KAYNAK KİŞİLER

(K.K.1.) H. B., 1950 doğumlu. okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.2.) S. F., 1956 doğumlu. okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.3.) F.G., 1953 doğumlu. Okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.4.) Ş. K., 1967 doğumlu. Okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.5.) İ. K, 1965 doğumlu. Okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.6.) S.K., 1933 doğumlu. Okuma yazma bilmiyor. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.7.) Ş.F., 1955 doğumlu. Okur-yazar. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.

(K.K.8.) V.F., 1930 doğumlu. Okuma yazma bilmiyor. 2016 yılında görüşme yapılmıştır.